THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†

(Aug 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR

(April 1943—March 1961)

P L VAIDYA

(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†, R. N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON†, A. B GAJENDRAGADKAR†, P V. KANE, R D KARMARKAR†, V G PARANJPE, V K. RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, V P VAIDYA†, H D VELANKAR, RAGHU VIRA†, M WINTERNITZ†, R. ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

तेजस्विनावधीतमस्तु

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Union Government of the Republic of India, Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam, the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi, the Governments of Burma and Nepal, Several Commercial Firms and Charitable Trusts, UNESCO and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1966

THE ANUŚĀSANAPARVAN

BEING THE THIRTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMACHANDRA NARAYAN DANDEKAR
Professor of Sanskrit, University of Poona

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1966

Printed out of a subvention

from the International Council for Philosophy

and Humanistic Studies and UNESCO

Printed by Dr R N Dandekar at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4

and

Published by Dr R. N Dandekar, Hon Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME SEVENTEEN

(Anuśāsanaparvan)

Part I

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl. = additional
adhy, adhys = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig. = figure(s)
fol. = folio(s)
foll. = following
fragm. = fragment(ary)
hapl. = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf. lin = *infra lineam* (below the line)
ins = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd. = introduction, introductory
K = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (by P P S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl. = Nīlakaṇṭha
O-J. = Old-Javanese
om. = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post. = posterior.
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyana (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = with variation(s)
v l = varia(e) lectio(nes)

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings
* (superior star) in the text indicates an *emendation*.
* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.
—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain
C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca n p s v = Comm of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The present critical edition of the *Anuśāsanaparvan* is based on the following MSS[1] —

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS)

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Darbhanga, Mithila Institute Unnumbered and undated

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 8 Dated Śaka 1791 (= A D 1869)

B_2 = Dacca, University Library, No 515C Dated Śaka 1442 (= A D 1520).

B_3 = Dacca, University Library, No 4805 Undated

B_4 = Calcutta, Asiatic Society of Bengal Library, No 4479–5, F 5 Dated Śaka 1739 (= A D 1817)

B_5 = Dacca, University Library, No 733 C Dated Śaka 1735 (= A D 1813).

Devanāgarī Version, sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakantha (Dn)

Dn_1 = Poona, the Vishalgad Collection of MSS belonging to the BORI Undated

Dn_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 C of A 1879–80 Dated Samvat 1810 (= A D 1754).

Dn_3 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871–72 Dated Śaka 1582 (= A D 1660)

[For a more precise characterisation of this MS see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Testimonia"]

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891–95 Undated

D_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI, No 15 Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (= A D 1771)

---

1 A few mistakes have crept in in the Editorial Note, which has been issued with the first two fascicules of the *Anuśāsanaparvan* (Fascicules No 34 and 35) and which contains a list of the MSS used for the constitution of the text of this *parvan* That Note should, therefore, be regarded as having been cancelled and superseded by the list given here

D_3 = London, India Office Library, No 3226 (2137) Dated Samvat 1839 (= A D 1783).

[For a more specific characterisation of D_1, D_2, and D_3, see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Recensions and Versions" It is suggested that these MSS presumably belong to the Kāśmīrī Version (K)]

D_4 = Poona, Kamat Collection of the BORI, No 23. Dated Samvat 1742 (= A D 1686).

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1046 Undated.

D_6 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891–95. Undated.

D_7 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882–83. Undated

D_8 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (= A. D 1694).

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891–95 Undated.

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1307. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and undated.

T_2 = Mysore Govt Oriental Library, No 2455 Dated शुभकृन्नाम सवत्सरे.

T_3 = Adyar Library, No XXIV E, 34 Undated

Grantha Version [G]

G_1 = Adyar Library Unnumbered and undated

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11812 Undated.

G_3 = Poona, Iyengar Collection of the BORI, No 27 Undated

G_4 = Pudukotah, State Library, No 344 Undated

Malayālam Version [M]

M_1 = Cochin, Avanapparambu Mana Library Unnumbered and undated.

M_2 = Cochin, State Library, No 41 Undated

M_3 = Malabar, Ponnorkottu Mana Library Unnumbered and undated

M_4 = Cochin, Paliyam Estate Library, No 6. Dated Kollam 975 (A D. 1800).

Commentaries

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā*

Cb = Vimalabodha's *Viṣamaślokī*

Cn = Nilakantha's *Bhāratabhāvadīpa*

Cu = A commentary by an unidentified author.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṃkāra*

Two innovations have been made in connection with the printing of the constituted text of the *Anuśāsanaparvan*

(1) In the right-hand lower corners of the odd number of pages and in the left-hand upper corners of the even number of pages, concordance references are given from M. in addition to those from C , B , and K

C (Calcutta edition) = *The Mahābhārata*, Vol IV (from the *Anuśāsanaparvan* to the *Svargārohanaparvan*, and the *Harivaṃśa*); edited by Pandit Nimaichandra Siromani, Pandit Ramagovinda, and Pandit Ramahari Nyaya Panchanana , published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1839 (The *Anuśāsanaparvan*, pp 272)

B (Bombay edition) = *Mahābhārata* (pothi form), *Anuśāsanaparvan* , litho-printed ; published by Ganapat Krishnaji, Bombay, Śaka 1799 (= 1877 A D)

K (Kumbhakonam edition) = *Śrīman-Mahābhāratam* , a new edition mainly based on the South Indian Texts, with foot-notes and readings , *Anusāsanaparvan* ; edited by T R Krishnacharya and T R Vyasacharya , Bombay, 1909, pp 436

M (Madras edition) = *The Mahābhārata* (Southern Recension), edited by P P. S. Sastri , Vol. XVI *Anuśāsanaparvan* (Part I) , Madras, 1935 , Vol XVII *Anuśāsanaparvan* (Part II) , Madras, 1936 (The text covers 1378 pages)

(2) In the left-hand upper corners of the odd number of pages, titles indicating the subject-matter of the particular chapters are given These titles, however, do not necessarily coincide with the adhyāya-names mentioned in some of the MSS

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

V_1

Darbhanga, Mithila Institute Unnumbered and undated Written on Indian paper, in Maithilī characters, by two different scribes Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ The first part of the MS contains folios 1^a–140^b, with 9 lines to a page and about 70 letters to a line The second part contains folios 1–64, with 9 lines to a page and about 78 letters to a line The handwriting in the first part is clear and legible The margins for folios 1–40 (in that

part) are unruled The handwriting in the second part is slightly inferior The margins for folios 1–64 (in that part) are ruled in double black lines In both the parts, occasional marginal corrections are noted by the same hand The adhy numbers are not given. The MS appears to be old but is in good condition

V_1 has no additional passage peculiar to it, but it shares quite a few such passages either with B Dn $D_{5,8}$ (e g 14*, 17* [subst], 94*, 100*) or with B Dn $D_{5,8,10}$ (e.g. 105*, 107*, 189*, 197*) or with B Dn D_{10} (e g 134* [subst], 135* [subst.], 147* [subst], 153*, 178* [subst]) Among the non-haplographical omissions[1] peculiar to this MS may be mentioned 6 47^{d}, 20 23–25, 44 32^{cd}, 60 1^{d}–3^{c}, 61 12^{ef}, 98 11^{ab}, 116 70^{a}, 128 51^{cd}, 132 colophon, and 134 37^{c}–38^{d}. It may also be noted that V_1 non-haplographically omits (with B Dn) 84 col, 93 col, 94. col, and 147 col; (with B_1 [which om the entire 121] S) 121 col, (with Dn) 146 12^{cd}, (with D_{4-9}) 141. col.; and (with T_1) 112 106^{cd} The portion of the text from 27 91^{c} up to 31 49^{b} is lost in V_1 on missing folios

B_1

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No 8 Folios 1–205 of which folios 152–155 are missing, written on palm-leaf, in Bengali characters, with 5 lines to a page, size $29\frac{1}{2}'' \times 2''$. The MS is dated Śaka 1791 (= A D 1869), and the name of the scribe is given as Sri Ramatanu Deva Sarman The MS contains only the *Anuśāsana*

This is the only MS which gives the subst passage 707*. There are no other star-passages peculiar to it, but it shares many such passages with V_1, the other MSS. of the B version, and Dn together. It may, however, be noted that B_1 shows itself to be distinct from the other MSS of the B version in 24*, 90*, 91*, 182*, 325*, 411*, 608*, 609*, and 621*. From 540*, it seems to be close to B_3, from 326* and 496* to B_4; and from 352* and 432* to B_5 Non-haplographical omissions which are found exclusively in B_1 include 10 50^{cd}, 54 15^{cd}, 116 49^{c}–51^{d}, 121–124, 135 112^{c}–114^{d}, 145 23^{cd}, 146 16^{ab}, 153 29^{ab}, and 154. 10^{ef} It is noteworthy that B_1 om (with $D_{5,8}$) 6. 46^{d}.

B_2

Dacca, University Library, No 515 C Folios 1–242, written on palm-leaf, in Bengali characters, with 4–5 lines to a page, size $26\frac{1}{4}'' \times 2''$ The MS. is dated Śaka 1442 (= A D 1520) The name of the scribe is not mentioned The MS is in good condition and contains the whole of the *Anuśāsana* The place where it was found is mentioned as Malatinagar, Bogra

There is no additional passage peculiar to this MS, but it is often seen to go with V_1, the other MSS of the B version, and Dn together, so far as the star-passages

[1] Only full *pāda*-omissions are mentioned in this detailed account

are concerned It stands apart from the other B MSS in 383* and 449*, but shows affinity to B_4 in 291* There are only two non haplographical omissions which are peculiar to B_2 They are 127 41^d–42^a and 146 15^{cd}. The MS non-haplographically omits (with V_1 Dn D_{10}) 14 col, (with Dn D_{10} $T_{2,3}$ G M_4) 26 28^c–29^b, (with T_1) 112 43^{cd}, and (with V_1 Dn) 128. col

B_3

Dacca, University Library, No 4805 Folios 1-241 (with folio 123 duplicated), written on Indian paper, in Bengali characters, with 8-9 lines to a page, size $21'' \times 4\frac{3}{4}''$. The MS is undated It is in good condition, and contains the entire *Anuśāsanaparvan* The place where it was found has been mentioned as Wazirpur, Barisal.

B_3 does not have any additional passage peculiar to it However, as pointed out above, V_1 B Dn usually go together so far as the star-passages are concerned But, here, only in one case, B_3 differs from the other MSS of the B version, namely, in 180* In 363* and 540*, it shows special affinity to B_1 The following non-haplographical omissions are found exclusively in B_3 · 4 19, 8 9^{cdef}, 10 38^a–39^b, 17 168^c–171^b, 22 14^c–15^b, 26 40^{ab}, 27 15^{ab}, 49 3^a–4^c, 53 29^{ab}, 55 1, 56 7–8, 64. 12^{ab}, 105 32, 109 24, 33–34, 112 47^{cd}, 97^{cd}, 98^{cd}, 117 2^{cd}, 119 16^{cd}, 136 col, and 148. 1–6 Besides these, B_3 non-haplographically omits (with V_1 D_3) 74 17^{ab}

B_4

Calcutta, Asiatic Society, Bengal, No 4479-5 F 5 Folios 181, written on Indian paper, in Bengali characters, size $21'' \times 5''$ Two different kinds of paper have been used, one for folios 1-82 and the other for folios 83-181, 10-11 lines to a page in folios 1-82 and 7-8 lines to a page in folios 83-181 The MS, which is complete for the *Anuśāsanaparvan*, is dated Śaka 1739 (= A D 1817) The condition of the MS is good

Only two additional passages, namely, 49* and 69*, are exclusive to B_4 While, in many other star-passages, it usually stands with the group V_1 B Dn, it shows its distinctness from the other B MSS in 245* and 291*, and its affinity to B_1 in 326* and 496*, and to B_5 in 183* and 201* The non haplographical omissions peculiar to B_4 are 1 17^c–18^b, 10 63, 15 16^c–17^d, 16 27^a–28^b, 62^a–64^b, 74^{bc}, 24 33^c–34^d, 26 41^c–42^d, 28 1, 20^a–21^b, 43 25^a–26^b, 47 12^a–13^b, 63 19^{ab}, 77 17^{cd}, 87 12^{bc}, 90 30^c–31^d, 95 35, 38, 133. 13^{ab}, and 153 17^{cd} It shares with D_2 the non-haplographical omission of 53 46^c–47^d, with D_6 of 85 65^c–66^d, and with D_{10} of 77 16

B_5

Dacca, University Library, No. 733C Folios 166, written on Indian paper, in Bengali characters, with 13 lines to a page, size $18\frac{3}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$ The MS, which is dated

Śaka 1735 (= A D 1813), contains the whole of the *Anuśāsanaparvan.* Its condition is good, and the place where it was found is mentioned as Burdwan, Nalhati

There is only one star-passage (subst.) peculiar to B_6, and it is 306* B_6 belongs to the group V_1 B Dn so far as many other star-passages are concerned, but it is to be noted that, from among the B MSS , it stands alone in 406*, 567*, 582*, and 689*, and goes with B_1 in 352* and 432* and with B_4 in 183* and 201* B_6 has the following non-haplographical omissions peculiar to it 4. 6^{a}–8^{b}, 39^{c}–41^{d}, 6. 26^{a}–28^{b}, 31^{e}–33^{b}; 17. 58^{ab} , 18. 22^{c}–23^{d} , 27, 59^{d}–62^{a} , 31. 1^{c}–3^{d} , 37, 17^{a}–19^{b} , 44, 52–53 , 50, 24^{d}–26^{e}; 68. 19^{e}–20^{d} , 75, 14^{c}–16^{b} , 76, 1–2 , 79, 2–3 , 85, 53^{e}–55^{b} , 95, 34, 67^{cd} , 107. 45–46, 67^{e}–70^{b}, 110, 14^{a}–15^{b}, 16–19, 60^{c}–76^{b} , 112, 23^{b}–24^{e}, 42–43 , 128, 19^{c}–21^{b} , 129. 1 , 137, 24^{ab}; 145, 8–9 , and 154, 8^{e}–9^{d} One other non-haplographical omission may be mentioned here B_6 $D_{1,2,4,6}$ om. 113, 1^{ef}.

Dn_1

Poona, Vishalgad Collection of the BORI, No 241. Folios 361 , written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page and about 32 letters to a line , size $11\frac{1}{2}'' \times 6\frac{7}{8}''$ The MS , which is dated Śaka 1706 (=A D 1784), is carefully written and is in good condition It contains the whole of the *Anuśāsana-parvan* with Nīlakaṇṭha's commentary The name of the scribe is given as Nīlakaṇṭha. MS. No 240 from the Vishalgad Collection is used for the critical edition of the *Śānti-parvan*, with the siglum D_8

Dn_1 has no additional passage peculiar to it But Dn, as a whole, shares with V_1 B many additions and substitutions Dn_1 stands apart from Dn_2 and Dn_3 (sic) in such cases as 332* and 556* The non-haplographical omissions which are found exclusively in this MS are 7, 2^{ab} , 14, 149^{ef}, 16, 72 , 53, 38^{c}–39^{b}, 55, 23–35, 61, 62^{ab}, 112, 44^{cf}; 113, 25^{e}–26^{b} , 128, 49 , 134, 31 , and 146, 20^{cd} It goes with Dn_2 in the non-haplographical omission of 14, 160^{d}–161^{a} and 29, 9^{cd}

Dn_2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 29C of A 1879–80 This codex (No 29), bound in three different bundles, contains all the *parvans* of the *Mahābhārata* (except the *Droṇa*), and the texts of the *Udyoga* (commencing at Sanatsujātīya), the *Sauptika.*, the *Strī* , the *Śānti* , the *Anuśāsana* , and the *Mahāprasthānika* are accompanied by Nīlakaṇṭha's commentary No 29C contains the last seven *parvans,* from the *Śānti.* to the *Svargārohana* , with separate foliation for each *parvan* The *Anuśāsana.*, which is called *Dānadharma,* covers folios 1–378 The MS is written on paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 16–18 lines to a page and about 30–35 letters to a line for the text and 45–48 letters to a line for the commentary , size $12'' \times 8\frac{1}{4}''$ The margins are ruled with double red lines, and the adhy and *śloka* numbers are carefully given. The text is written in the middle

of the page, and the commentary above and below the text The dates, which are given after the *Sauptika*, vary between Samvat 1810 (=Śaka 1675 = A D 1753) and Samvat 1815 (= Śaka 1680=A D 1758) At the end of adhy 28 of the *Śalya*, we find a stanza to the effect that the (particular portion of the) MS was completed by one Rājeśvara on Sunday, Mārgaśīrṣa Kṛṣṇa 11 At the end of the Mokṣadharma section we read शके १६८० वहुधान्यनामसवत्सरे आषाढ शुद्धे षष्टी चन्द्रवासरे लेखकभगवानभट्टेन लिखितोय (sic) पुस्तकम् The portion of the MS containing the *Anuśāsanaparvan* (with comm) is said to have been completed by Rājeśvara in Śaka 1675 (=A D 1753), Śrāvana Śuddha 8, Somavāsara The handwriting in the concluding five *parvans* differs from that in the *Anuśāsanaparvan*

This codex is used for the critical edition of the *Ādi* as D_1, of the *Udyoga* as Dn_1, of the *Śalya* (adhys 1–28) as D_9 and (adhys 29–64) as D_5, of the *Sauptika* as Dn_2, of the *Śānti* (Mokṣadharma) as Dn_4, of the *Āśvamedhika* as D_8, and of the last four *parvans* from the *Āśramavāsika* to the *Svargārohana* as K_4

There are only two additional passages which are exclusive to Dn_2, namely, 74* and 628* However, as pointed out elsewhere, Dn as a whole often agrees with V_1 B in additions and substitutions In 431*, 476*, 540*, 588*, and 630*, Dn_2 shows itself differing from Dn_1 and Dn_3 (sic) The non-haplographical omissions peculiar to this MS are 77 12^c–13^d, 89 8^c–9^d, 107 20^{cd}, 112 112, 115 8^c–9^c, and 134 33^{cd} The non-haplographical omission of 63 36, which Dn_2 shares with D_2, may also be noted

Dn_3

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871–72 Folios 1^b–330^a, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 45 letters to a line, size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. The margins are ruled in two double black lines The MS is dated Samvat 1717 and Śaka 1582 (=A D 1660-61) It contains the text of the whole *Anuśāsanaparvan* and a commentary extending up to adhy 97 (=Crit Ed adhy 98)

On a cursory examination of this MS it was thought that the commentary contained in it was that of Nīlakaṇṭha It was, therefore, regarded as belonging to the Dn version and was given the siglum Dn_3 [1] However, a more detailed study of it later showed that the commentary differed substantially from Nīlakantha's This was further confirmed by a comparison of this MS with another identical MS which became available after the text of this *parvan* had been printed off [2] The characterisation of the MS as Dn_3 is thus not correct

[1] This misconception was due to the facts (a) that, in the initial portions, the comm. did show considerable similarity with Cn and (b) that the text of the *parvan* given in the MS was mostly similar to that adopted by Nīlakantha

[2] For further details, see "Testimonia Commentaries Cn"

It must, however, be emphasised that, though the commentary included in this MS. is certainly not that of Nīlakaṇṭha, the text of the *parvan* given in it agrees substantially with Nīlakaṇṭha's text There is no additional passage peculiar to this MS , but it is noteworthy that it invariably goes with the other two Dn MSS (and V1 B and various D MSS) so far as many star-passages (and also all the Appendix passages) are concerned It is still more noteworthy that, in such cases as 565*, 629*, 644*, 689*, 700*, and 705*, this MS agrees with the other two Dn MSS. against the MSS of the D version The text in Dn3 (sic) thus seems to belong to the Dn version and not to just D version [1] The MS stands apart from Dn1 and Dn2 in 52*, 86*, 470*, 480*, and 635* Two other star-passages need to be mentioned here, namely, 247*, which is found in N (except Dn3) and 248* which is given by S and Dn3 Dn3 is peculiar in the following non-haplographical omissions 14. 199^{ef}, 24 13^{ab}, 45 16–24, 51 11, 80 35^{ab}, and 86 19^{e}–20^{d} It shares with V1 B3 the non-haplographical omission of 74 17^{ab}. But the non-haplographical omission of 10 56, which is peculiar to Dn as a whole, is particularly significant

D1

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No *198 of 1891–95* Folios 419, written on thin old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 18 lines to a page and about 45 letters to a line, size 15″ × 7½″ The margins are ruled with red lines, and double *dandas* in red ink are inserted at the end of the stanzas The colophons also are often written in red ink. There are occasional marginal corrections The MS , which is in a fairly good condition, contains the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan* The *Śāntiparvan* ends on folio 266, and the *Anuśāsanaparvan* begins on folio 267 Folios 38 and 39 and 409 and 410 are numbered together and folios 364, 365, and 366 are missing

There is sufficient ground to presume that D1 actually belongs to the Kāśmīrī (K) version With D2 3, it forms a separate group within the D version One may even go to the extent of asserting that, so far as peculiar readings, additions, substitutions, and omissions are concerned, D1–3 clearly represent almost a distinct version. It is also significant that the present MS is included among Nos 182–207 of 1891–95. Some from among these MSS (e g Nos. 184, 190, 193, and 198) presumably form parts of a single codex of the *Mahābhārata*, which seems to have been copied from an original Śāradā codex [2] In other words, these particular MSS seem to belong to the K version, that is, they seem to be Devanāgarī transcripts of the Śāradā version They have, indeed, been used as such for the Critical Edition No 184 for the *Āranyaka* as K3, No 190 for the *Karna* as K1, No 193 for the *Śalya* as K3, and No 198 for the *Śānti*

[1] The necessary correction in this connection needs to be made in the introductory remark at the beginning of the Critical Notes

[2] The confusion in these MSS between त and ऊ, and न and र would confirm this assumption.

as K_1 It is particularly significant that folios 1-266 of the present MS (that is, No 198) serve as K_1 for the *Śānti* For, this fact clearly suggests that the remaining folios of this MS must also serve as some K MS for the *Anuśāsana* It is further significant that the present MS used for the *Anuśāsana*, at the end, records its date as Samvat 84, which presumably refers to the Saptarṣi Samvat which prevailed in Kashmir

Notwithstanding all this, this MS is not here designated as belonging to the K version for the following obvious reason One could speak of a K version, that is, of Devanāgarī transcripts of the Śāradā version, only if there had become available a MS (or MSS) of the Śāradā version, by comparison with which it would have been possible to say whether a particular MS represented its Devanāgarī transcript or not No Śāradā MS of the *Anuśāsana* has unfortunately come to hand In the strictest sense, therefore, one cannot speak of a K version of that *parvan* However, as pointed out above, there is sufficiently strong *indirect* evidence which induces one to presume that the present D_1 (and also D_2 and D_3) belong to the K version [1]

There is no additional passage peculiar to this MS, but, against other MSS, it shares, with D_2, 359*, 407* (subst), 477* (subst), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*, and, with $D_{2,3}$, 365* and 382* D_1 (with $D_{2,3}$) also stands apart from the group D_{4-9} in 219*, 228*, 282*, 619*, 625*, etc The non-haplographical omissions, which are found exclusively in D_1, are 10 19^{a}–20^{b}, 53^{a}–54^{b}, 17 162^{cd}, 20 22^{c}–24^{b}, 39 4^{e}–5^{d}, 55 29–30, 82 10^{a}–11^{d}, 84 34^{cd}, 51^{b}–52^{a}, 86 4^{cd}, 93 10^{ab}, 95 39^{c}–40^{d}, 68^{ab}, 98 22^{ab}, 103 23^{a}, 105 6^{a}, 109 20^{a}, 116 50^{cd}, 123 4–5, 128 54^{e}–55^{d}, 135 4^{d}, 119, 144 21^{ef}; 151 35^{c}–36^{b}, and 153 16–17 It shares with $D_{2,3}$ (against other MSS) many non-haplographical omissions, such as 14 133^{ab}, 24 26, 26 63^{cd}, 31 52^{ab}, 34 17^{cd}, 40 4^{ef}, 47 32, 51 30^{ab}, 69 13^{c}–15^{b}, 75 31, 77 17^{c}–18^{b}, and 80 36^{ab} At the same time, it differs from $D_{2,3}$ in 378* and the non-haplographical omission of 21 24^{ab} and 38 26^{c}–27^{f}

D_2

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No 15 (now numbered 246) This MS was procured from Dr N G Sardesai of Poona Folios 186, written on tough Indian paper, in clear and bold Devanāgarī characters, with about 15 lines to a page and about 45 letters to a line, size $13'' \times 6\frac{1}{2}''$ The margins are ruled with red and black lines with a yellow line between them References and colophons are marked with red pigment This MS forms a part of a complete codex of the Mahābhārata, from which only the *Āśvamedhikaparvan* is missing It is recorded in the codex itself that one Sadānanda Miśra of Kashmir got it copied by different scribes, he himself having copied the *Udyogaparvan* Most of the copying was carried out at Bharatpur [2] The present MS, which contains

[1] For a fuller discussion, see below under "Recensions and Versions"

[2] The *Śalyaparvan* is said to have been copied by one Khuśālīrāma at Mānapur

the entire *Anuśāsanaparvan*, is undated, though, elsewhere in the codex the date is given as Samvat 1828, Śaka 1693 (= A D 1771)[1]

The MS is used for the critical edition of the *Āraṇyaka* as K_3, of the *Virāṭa* as K_3, of the *Udyoga* as D_1, of the *Bhīsma* as K_2, of the *Drona* as D_1, of the *Karna* as K_4, of the *Śalya* as K_8, of the *Sauptika* as K_0, of the *Strī* as D_2, of the *Śānti* as K_4, of the *Āśramavāsika* as K_2, of the *Mausala* as K_3, of the *Mahāprasthānika* as K_3, and of the *Svargārohana* as K_3

D_2, like D_1, also presumably belongs to the K version Whatever has been said above about D_1 in connection with readings, additions, substitutions, and omissions is applicable with equal relevance also to D_2 There is little doubt that the codex, from which the present MS is derived, is copied from an original codex in Śāradā characters Attention may be drawn, in this context, to two significant points, namely, (1) that this codex was got copied by a person from Kashmir, and (2) that, for the critical edition of as many as eleven *parvans*, MSS from this codex have already been used as K MSS The present MS must, accordingly, have been a Devanāgarī transcript of a Śāradā MS , but here it has not been designated as a K MS for the same reason as mentioned in respect of D_1

D_2 has 360*, 387* (subst), and 443* exclusive to itself It has the following non-haplographical omissions peculiar to it 1 74^e–75^d, 6. 46^{bcd}, 7 15^c–16^b, 16 20^a–21^b, 17. 74^a–75^b, 87–88, 20 14^{ab}, 26 47, 33 13–14, 34 14^{cd}, 41 5^{cd}, 43 24^e–26^b, 48. 12^e–15^d, 51 19^{cd}, 57 42–44, 63 3^{ab}, 83 20^c–21^b, 96 54^{ab}, 99 26^b–27^e, 105 3^{cd}, 106. 20^{cdef}, 107 23^{ab}, 71, 115^d–117^a, 131^e–132^b, 109 21^{cd}, 110 88–89, 112. 66^{ab}, 116. 42^c–43^a, 48^c–51^b, 68^c–69^d, 119 1^e–2^d, 121 11^{cd}, 126 4, 127 18^{cd}, 130 23^{ab}, 132 44^{bcd}, 133 33^e–34^d, 135 62^{cd}, 144 23^a–24^b, 151 17^{ab}, 31^{cdef}, 34, 35^{cdef}, and 49^d–50^b Attention has already been drawn to the very close affinity of this MS. to $D_{1\,3}$ It, however, differs from $D_{1\,3}$ in the non-haplographical omission of 15 col , 18 36^d–37^c, and 63 36.

D_3

London, India Office Library, No 3226 (2137) Folios 78 , written on Indian paper, in Devanāgarī characters of the Kashmir type, with about 33 lines to a page , size 16¼″ × 9″. The margins are clean, and corrections are occasionally made in the text itself by yellow pigment The MS contains four *parvans* of the *Mahābhārata*, namely, the *Ādi* , the *Virāṭa* , the *Bhīṣma* , and the *Anuśāsana* (Dānadharma) from the beginning up to यष स्व (in 82 37^e). The portion from गुरु (in 82 37^e) to the end of the *parvan* is lost on missing folios According to the statements occurring at the end of the *Bhīṣma* and the beginning of the *Anuśāsana* , the MS. was written in Samvat 1839 (= A D 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmatha But the writing is not quite uni-

---

[1] At the end of the *Śalyaparvan*, the following date is mentioned Ravivāsara, Vaiśākha Śukla 14, Saṁvat 1828,

form throughout the codex The MS is used for the critical edition of the *Ādi* as K_1, of the *Virāṭa* as K_1, and of the *Bhīṣma* as K_1

D_3 clearly belongs to the integrated group D_{1-3} (see under D_1 and D_2), and can, therefore, be regarded as a K MS The Kāśmīrī origin of this MS becomes quite evident even from its outward form and get up [1] It is also noteworthy that relevant portions from this MS are used as K MSS (in each case as K_1) for the constitution of the texts of the *Ādi*, the *Virāṭa*, and the *Bhīṣma* But, for the reason mentioned above, this MS is not designated here as a K MS

Only one additional passage, namely, 3*, is peculiar to D_3 It has the following non-haplographical omissions peculiar to it 14 29, 137^{c}–138^{b}, 20 37^{c}–38^{b}, 21 8^{ab}, 34. 16^{bc}, 25^{a}–26^{b}, 35 12^{ab}, 42 27, 43 25^{c}–26^{b}, 45 21^{c}–22^{b}, 46 8^{cd}, 47 52-58, 52 33^{a}–53 32^{b}, 59 2^{c}–3^{b}, 60 7^{b}, 20^{a}, 62 21, 72 11, 27^{a}, and 74 23^{ab} The close affinity of D_3 to D_{1-2} in the matter of peculiar readings, additions, substitutions, and omissions has already been pointed out It, however, differs from D_{1-2} in 359* and in the non-haplographical omission of 51 12

D_4

Poona, Mahābhārata Collection of MSS belonging to the BORI, Kamat Collection, No 23 This codex consists of 20 MSS of different *parvans* of the Epic, which belong to different dates and are copied in different hands The MS, which is now being described, contains the *Anuśāsana*, the *Āśvamedhika*, and the *Āśramavāsika*, with separate foliation for each of these *parvans* The *Anuśāsanaparvan* extends over 205 folios On folio 1^{a}, we read त्रयोदश आनुशासनिको पर्व (sic) तस्य अध्याया १४६ श्लोका ७८०० पत्र २०५ The MS is written on Indian paper, in bold Devanāgarī characters, with 13 lines to a page and about 48 letters to a line, size 14″×6½″ The margins are ruled with three or four black lines The *śloka* numbers are given, but adhy numbers are not given At the end of the *Anuśāsana*, the date of the MS is given as Samvat 1732, Śaka 1596 (= A D 1675), Māgha Śukla 2, Ravivāsara

This MS is used for the critical edition of the *Bhīṣma* as K_5, of the *Sauptika* as K_3, of the *Śānti* as K_2, and of the *Āśvamedhika* as K_3

There is no additional passage which is peculiar to D_4 It is seen that D_{4-9} often go together so far as the star-passages are concerned (e g 219*, 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381*, 413*, 415*, 619*, 625*, 627*, 672*, and 679*) The following non-haplographical omissions in D_4 may be noted 1 7, 2 21^{c}–22^{b}, 83^{c}–84^{b}, 10 2^{ab}, 9^{c}–10^{b}, 15 25^{cdef}, 16 11^{cd}, 17 90^{c}–91^{b}, 131^{c}–132^{b}, 21 13^{c}–15^{b}, 38 26^{b}, 44 42^{c}–43^{b}, 47 29, 51^{c}–52^{b}, 48 41^{c}–42^{b}, 44^{c}–46^{a}, 51 10^{c}–11^{b}, 54 24^{b}–29^{a}, 55 28, 56 17^{c}–18^{b}, 57 23, 61 12^{abcd}, 62 11^{d}–12^{b}, 64 13^{cd}, 65 15^{a}–16^{b}, 68 13^{cd}, 74 27^{f}, 77 22^{c}–23^{b},

---

1 For a fuller discussion of this point, see *Critical Ed of the Ādi*, Prolegomena, pp xi–xii

82 1-27, 88 8^{c}-9^{d}, 90 39^{a}; 95 27^{a}-30^{b}, 98 15, 99 15, 31^{cd}, 108 12^{c}-13^{b}, 18, 109. 15^{ab}, 110 119^{cd}, 137^{cd}, 112 39^{b}, 70^{c}-74^{b}, 114 11^{ab}, 116 57, 118 9, 119 10-11, 121. 15^{a}-22^{b}, 127 11^{c}-12^{b}, 128 44^{cd}, 48^{a}-49^{b}, 50^{ab}, 129 26^{cd}, 30, 131 9, 11, 132 4, 50^{d}-54^{a}, 142 15^{c}, 16^{c}-17^{b}, 144 49^{ab}, 146 21^{c}-22^{b}, 148 3^{c}-4^{b}, 151 31^{cd}, 37, 153 38^{c}-39^{c}, and 154 2^{c}-3^{b} The MS shares with D_{6} a number of non-haplographical omissions, such as 2 8^{a}-9^{b}, 7 4, 10 6^{c}-7^{c}, 27 9^{c}-10^{d}, 32 24, 37. 18^{a}-19^{b}, 51 44, 53 18^{c}-19^{b}, and 59 col It shares with D_{9} the non-haplographical omission of 65 47^{cd}. Similarly $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ have in common many omissions, such as, for instance, 4 58^{abcd}, 16 13^{c}-14^{b}, 17. 41-42, 41 23^{a}-24^{b}, 47 33^{a}-34^{b}, 51 4^{cd}, 68 4^{c}-5^{d}, 72 37^{c}, 38^{d}, 80 13^{c}-14^{b}, 15-16, 35, 41^{c}-42^{d}, 87 6^{ab}, 91 17^{cd}, 104. 8, 106 41^{ab}, 107. 67^{cd}, 133. 16-35, 39, and 153. 30^{c}-31^{b}

D_{5}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1046 Folios 182, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 12 lines to a page, size 15″ × 6″. The following colophon is found at the end of the MS इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आनुशासनिकपर्वणि युधिष्ठिरभीष्मसंवादे पञ्चाश तमोध्याय ॥ एतत्पर्वाध्यायानानुक्रमणिका ॥ आनुशासनिक पर्व समाप्तम् The MS bears no date

The additional passages, found exclusively in D_{5}, are 222*, 284*, 293*, 312*, 637*, and 729* In the matter of sharing star passages, D_{5} often seems to go either with D_{8} or with D_{10} For instance, D_{5} shares 14* and 17* with D_{8} (and V B Dn) and 596* and 636* with D_{10} D_{5} is rather profuse in non-haplographical omissions 2 25, 11 17, 14 53^{d}-54^{d}, 140^{c}-142^{b}, 161de, 186^{cd}, 15 16^{d}-18^{a}, 17 165^{cd}, 23 38^{cd}, 24 7^{cd}, 100^{bcd}, 26 10^{cd}, 35 15^{ef}, 44 32, 48 34^{d}-36^{c}, 50 12^{f}-13^{a}, 52. 19^{c}-53 13^{b}, 54 4^{a}-5^{b}, 36^{cd}, 56 5^{c}-6^{c}, 57 5-6, 61 75, 62 40^{a}-41^{b}, 65 2^{ef}, 22^{ab}, 67 8^{bc}, 78 24^{c}-25^{d}, 83 4-35, 86 19, 25^{cd}, 90 30^{a}-31^{b}, 95 13^{cd}, 28^{cd}, 101 21^{c}-22^{b}, 107 56, 111^{a}-114^{b}, 110 60^{c}, 119 6^{d}-8^{a}, 128. 49-50, 134 9-10, 135 86^{b}-87^{b}, 148 6^{c}-36^{d}, and 151 37^{a}-38^{b} In the matter of omissions also, D_{5} shows affinity to D_{8} as in the omission (B_{1} $D_{5\ 8}$) of 6 46^{d}, or to $D_{8\ 10}$ as in the omission of 27 26-27 and 33 11^{cd} (which are omitted by the entire D version except $D_{5\ 8\ 10}$). It may be further noted that 48. 23^{cd} is omitted by D (except D_{5})

D_{6}

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891-95. Folios 1^{b}-153^{b}, written on tough Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 15 lines to a page and about 55 letters to a line, size $14\frac{5}{8}$″ × $6\frac{5}{8}$″ The margins are ruled with two red lines The MS, which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan* It would seem that the last folio of this MS. was lost, the portion from नून हृदय मम पार्थिवा (154 22) up to the end of the adhy and

the *parvan* was, therefore, written on the four margins in a different hand, presumably at a later date

D_6 has no additional passage exclusive to itself A reference has already been made to the group D_{4-9} which goes together in many star-passages The following non-haplographical omissions are peculiar to D_6 3 6^d–7^b, 20 12^e–13^b, 21 13^c–14^b, 27 101^b–102^c, 45 11, 48 45^a–45^b, 51 10^c–12^a, 55 25^d, 62 49, 70 2^{ab}, 100 6^{bcde}, and 109 30^{cd} As pointed out elsewhere, $D_{4\ 6\ 7\ 8}$ have many omissions in common, but, within that group, D_6 seems to show special affinity to D_4 (e g $D_{4\ 6}$ om 7 4, 51 44, 53 18^c–19^b, 59 col) and D_7 (e g $D_{6\ 7}$ om 110 3^{ab}, 112 31^d–32^a, 100^{cd}, 132 50^d, 52^a–54^a) Two other omissions may be noted 85 65^c–66^d which D_6 shares with B_4 and 82 39^{cd} which it shares with D_9

D_7

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882-83 Folios 1^b–401^b, written on old Indian paper, in clear Devanāgarī characters, with 9 lines to a page and 30-32 letters to a line, size $11\frac{1}{4}'' \times 5''$ The margins are ruled with double black lines, and red pigment is occasionally used to mark the beginnings of adhys or the *uvāca* references No adhy numbers or *śloka* numbers are given The use of *pṛṣṭhamātrās* is quite common The MS, which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan* However, one folio at the end is obviously missing, for, the MS breaks off on fol 401^b with one of the post-colophon concluding verses half finished (व्यासर्पी हरि साक्षाप्रीयनामिनि कीर्तयन् । व्याद्देतु).

D_7 has the following star-passages peculiar to it 2^*, 46^*, 317^* (subst), 351^*, 542^*, and 634^* (subst) It generally sticks to the group D_{4-9} in other star-passages The following non-haplographical omissions are found exclusively in this MS 16 8^{cd}, 17 126^d–127^c, 27. 101^d–102^b, 93 4^{cd}, 109 42^{ab}, 116 67^d–68^b, 130 33^b, 132 30^c–31^d, 133 63, 143 21, and 149 2^{cd} In other omissions, D_7 seems to stick to the group $D_{4\ 6\ 7\ 8}$ Within that group, again, it is close to D_6 (e g $D_{6\ 7}$ om 110 3^{ab}, 112 31^d–32^a, 100^{cd}, 132 50^d, 52^a–54^a)

D_8

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83 This is one of the two bundles of MSS, which together comprise all the *parvans* of the *Mahābhārata* (except the *Śānti*) The first bundle, which is numbered 565 of 1882-83, contains the first six *parvans*, from the *Ādi* up to the *Bhīṣma*, while the present bundle contains the *parvans* from the *Droṇa* to the *Svargārohaṇa* (the *Śānti* missing) The foliation for each *parvan* is separate The MS is written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and about 44-48 letters to a line, size $15'' \times 6''$ The margins are ruled with double red lines, references and colophons are marked with red pigment, and corrections are indicated

with yellow pigment. The writing is uniform throughout, but it is neither neat nor careful. The name of the scribe is given as Gaṇeśa (son of Tryambaka and grandson of Raghunātha) Puranik At the end of the *Dronaparvan*, Gaṇeśabhaṭṭa mentions Nasik as his place of residence The *Anusāsanaparvan* extends over folios 1^b–168^a Though there is no reference to any date at the end of this *parvan*, the *Śalyaparvan* in this bundle is dated Śaka 1619 (= A D 1697) while the *Āśvamedhikaparvan* (in this very bundle) is dated Śaka 1616 (= A D 1694)

Manuscripts from this codex are used for the critical edition of various *parvans* — of the *Ādi* as K_4, of the *Udyoga* as D_8, of the *Bhīsma* as K_3, of the *Drona.* as D_4, of the *Śalya* as D_2, of the *Sauptika* as K_2, of the *Strī.*, as K_8, and of the last four *parvans* as K_8.

D_8 has 288*, 355*, 515*, and 601* as additional passages and 566* as a subst. passage peculiar to itself It seems to show special affinity to D_{10} in 38A*, 50*, 51*, 61*, 83*, and 144* As pointed out elsewhere, in 14* and 17*, D_8 stands close to D_5 among the D MSS The non-haplographical omissions special to D_8 are 26 42–44, 84. 35^{cd}, 105 54, 107 125^d–127^a, 110 14^{ab}, 116 28^c–30^b, 122 5^e–6^b, 142 15^{be}, 144 4; and 153 30^{cd} It shares the omission of 6 46^d with B_1 D_5 and of 99 7^{cd} with D_{10} In the omission of 27 26-27 and 33 11^{cd}, D_8 (with D_6 10) stands apart from the other D MSS

D_9

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891–95 Folios 1^b–317^a, from which folios 172 and 287–296 are missing, written on old Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 10 lines to a page and about 40 letters to a line, size $10\frac{3}{4}''$–$4\frac{3}{4}''$ The borders are ruled in double black lines Red pigment is used for references and colophons, while yellow pigment is used for corrections The MS, which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan.* No adhy numbers or *śloka* numbers are given

There is no additional passage peculiar to D_9, but, as mentioned elsewhere, this MS has many star-passages in common with D_{4-8} In 87*, it stands clearly separated from the other N MSS The following non-haplographical omissions exclusive to D_9 may be noted 17 66^e–68^b, 24 12^e–14^b, 36 19^a–37 1^b, 40 29^c–30^b, 44 11–12, 45 14^d–16^b, 47 44^c–46^b, 61 39^e–40^b, 75 18^c–19^b, 84 81, 90 42^c–44^b, 95 4^a–5^b, 112 8^c–13^d, 105–106, 131 3–4, 132 50^a–55^b, and 146 12^d–14^e The group $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ have many omissions in common, but it may be noted that D_9 shares with D_4 the non-haplographical omission of 65 47^{ef}, with $D_{6\ 7}$ of 9 2, and with D_6 of 82 39^{cd} D_9 is missing from 692* 9 up to 151. 17^d, and from 151 39^e up to the end of adhy 151

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1307 Folios 252, written on Indian

paper, in Devanāgarī characters, with 13 lines to a page, size 14½″×6½″ The following colophon is found at the end हरि ॐ तत्सदिति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां श्रीमदानुशासनिके पर्वणि भीष्मस्वर्गारोहणं नाम द्विपञ्चाशद्द्विशततमोऽध्याय ॥ आनुशासनिकं पर्व समाप्तम् ॥

D_{10} has only 234*, 237* (subst), and 340* exclusive to itself But it is a very peculiar MS In the matter of the star-passages as also the Appendix passages, D_{10} is seen to go with N as against the entire S (78 star-passages and 4 Appendix-passages), and with S as against the entire N (of course except D_{10}) (50 star-passages and 15 Appendix-passages) It thus represents a greatly inflated composite version which is influenced by both N and S[1] In App I No 14A, 14B, and 16, and in 115*, 118*, 155*, and 175*, D_{10} stands clearly isolated from the other N MSS On the other hand, there is not a single Appendix passage which S, unaccompanied by D_{10}, has Among the N MSS, D_{10} is close to V_1 B Dn (as testify, for instance, 66*, 134*, 135*, 153*, and 178*) There are also indications of its affinity to D_5 (e g 596* and 636*) and D_8 (e g 38A*, 50*, 51*, 83*, 152*) The non-haplographical omissions peculiar to D_{10} are 2 17^{cd}, 18^{b}, 18^{d}, 10 8^{cdef}, 15 50^{c}–51^{d}, 24 47, 26 66, 27 57^{cd}, 59 19^{ab}, 62 29^{e}–30^{b}, 80 22^{cd}, 83 34^{e}–35^{d}, 103 3, 112 78, 97^{c}, and 145 5^{ab} It is noteworthy that D_{10} does not omit 37 15^{c}–16^{d} which is omitted by all other N MSS, while it non-haplographically omits, with the entire S, 32 18de, 65 48^{cd}, 143 25^{c}, and 150 col

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, unnumbered and undated Folios 235, written on palm leaves, in Telugu characters, with 11–13 lines to a page and about 88–98 letters to a line, size 19 9″ × 1 8″ The MS contains the last six *parvans* of the Epic (from the *Anuśāsana* to the *Svargārohana*)

The MS is used for the critical edition of the *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Mahāprasthānika*, and the *Svargārohana*, as T_1 in all the cases

T_1 is a very peculiar MS It has the largest number of star-passages (77) and non-haplographical omissions (894) exclusive to itself It would seem as if T_1 had attempted to present a kind of summarised version of the *Anuśāsana* —on the one hand, by omitting many passages which it considered to be not quite necessary for maintaining the continuity of the narration, and, on the other hand, by supplying some link-passages at such places, where the continuity of the narration was likely to suffer on account of the omissions Of course, it cannot be said to have succeeded in this attempt to any appreciable extent It may be noted that T_1 stands isolated from the other S MSS in 42* (subst), 45*, 241* (subst), 242*, 548* (subst), 551*, and 594* It shares with the entire M version 162*, 163*, and 173* It is seen to go with TG in many star-passages

---

1 In many ways it is comparable to Kumbh ed and the version adopted by Cv The fact that the provenance of D_{10} is Tanjore may not be entirely without significance.

(e.g 48*, 56*, 200*, 211*, 214*, 226*, etc), but also to stand apart from that group (e g 233*, 239*, 240*, 272*, 274*, 276*, 301*, 308*, and 537*) T_1 shares with T_2 the non-haplographical omission of 20 46^{cd}, with T_3 of 8 6^{cd} and 99 11–14, with G_2 of 14 74 and 75 27^{ab}, with M_4 of 17. 106^{c}–107^{b} and 111 20–21, and with the entire M version of 16 col and 107. 23^{cd} T_1 stands apart from TG in the nonhaplographical omission of 24. 42^{c}–44^{b}, 60 2–3, and 109 28^{cd}

T_2

Mysore, Government Oriental Library, No 2455. Folios 305, written on palm leaves, in Telugu characters, with 8–11 lines to a page and 61 letters to a line; size $15\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$ The MS, which is said to have been completed in the Śubhakṛt Samvatsara, contains the entire *Anuśāsanaparvan*

The following additional passages are peculiar to T_2 334*, 362*, 385*, and 445*. The MS shares 185*, 186*, and 188* with G_4. As pointed out elsewhere, TG have many star-passages in common T_2 has the following non-haplographical omissions exclusive to itself. 2 10^{c}–12^{d}, 18 20^{ab}, 24 82, 26 35^{c}–38^{b}, 36 3^{a}–5^{b}, 60. 9^{d}, 74. 13^{ab}, 75 16^{e}–17^{b}, 95 27^{a}–28^{a}, 32^{bc}, 99. 24^{ab}, 102 28^{e}–29^{b}, 110 13, 52^{ab}, 85^{ab}, and 141. 26^{ef} It shares with T_1 the non-haplographical omission of 20 46^{cd}, with T_3 of 14. 142^{d}, with G_4 of 18 23^{cd} and 28^{e}–29^{d}, and with M_4 of 144 51^{cd}. T_2 stands apart from TG in the non-haplographical omission of 109 26^{cd}, and from the other MSS of the T version in that of 8. 6^{cd} and 99 11–14.

T_3

Madras, Adyar Library, No XXIV, E 34 Folios 195, written on palm leaves, in Telugu characters, with 12 lines to a page, size $19\frac{1}{2}'' \times 2''$ The MS, which is undated, contains the last six *parvans* of the Epic (namely, from the *Anuśāsana.* to the *Svargārohaṇa*).

T_3 is peculiar in 39*, 418* (subst), 419*, 420*, 427*, 435*, 437*, 552*, 638*, 666*, 682*, 698*, and 713* In 466*, it stands isolated from the other S MSS, while in 65* it adheres to the entire G version The following non haplographical omissions which are exclusive to T_3 may be noted 6 5^{a}–6^{a}, 24 70^{c}–73^{d}, 26 18^{c}–19^{a}, 28 21, 69 19^{a}–22^{b}, 93 7^{d}–11^{e}, 97 2^{bc}, 100. 12^{bc}, 105 38^{d}–40^{a}, 52–54, 106 27^{e}–28^{a}, 107. 12–13, 112 72–73, 143 27^{abc}, 151 27, 40–43, and 153 28 The MS shares with T_1 the non-haplographical omission of 8 6^{cd} and 99 11–14, with T_2 of 14 142^{d}, and with G_4 of 14 68–69 and 69 29^{a}–32^{b} In T_3, the portion from वाददक्षव· in 18 14^{f} up to वियोता in 20 20^{d} is lost on a missing folio

G_1

Madras, Adyar Library, unnumbered and undated Folios 319, written on palm leaves, in Grantha characters, with 8–9 lines to a page and about 65–70 letters to a

line The MS, which is damaged, contains the whole *Anuśāsanaparvan* Its owner is one Sampatkumaram

There is no additional passage peculiar to G1, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages The non-haplographical omissions found exclusively in this MS are 20 25^d–27^c, 29 2^c–3^d, 40 50^c–52^b, 54 31^c–33^b, 83 16–17, 98 16–18, 99. 17, 110 137^{ab}, 116 19^c–24^d, 118 4^b, 136 22–23, 143 33^a–39^b, 147 11^c–12^d; and 148 10–11 It shares with G3 the non-haplographical omission of 14–18, 61 23^c–28^b, 118 10^{cd}, and 122 12^d–13^c

G2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11812 Folios 332, written on palm leaves, in Grantha characters The MS, which is undated, is incomplete and contains only adhys 1–251

G2 has only 458* (subst) exclusive to itself In 668*, it stands isolated from the other S MSS, while, in 727*, it goes with M4 in remaining separated from S The following non haplographical omissions are exclusive to G2 1 32^a–33^b, 66^a–68^b, 2 53^a–56^b, 78^a–80^b, 14 20^b–23^d, 54–71, 108^{cd}, 110^c–111^b, 17 58^{cd}, 18 16^c–17^f, 18^c–56^d, 59^{cd}, 26 16^d–18^c, 57^a–58^b, 60 23^c–24^d, 65 3^c–4^d, 70 34^{ab}, 72 6^f–8^a, 74 11^c–13^b, 86 9^d–11^c, 90 16^{cd}, 97 2^d–3^c, 99 117 12^{ef}, 144 46^d–47^d, 145 27, 147 11^b–12^c, 148. 18^c–19^d, 152 6^{cd}, 153 26–27, and 154 3^{ef} It shares with T1 the non-haplographical omission of 14 74 and 75 27^{ab}, with M3 of 27 28^{ab}, and with the entire M version of 14 54–55 In G2, the portion from इदमानयने in 91 26^a up to सत in 94 3^d is lost on a missing folio

G3

Poona, Mahābhārata Collection of MSS belonging to BORI (presented by Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore), No 27 Folios 532, written on palm leaves, in Grantha characters, with 16–22 lines to a page and about 65–75 letters to a line, size 15 2″ × 2 1″ The MS, which is undated, contains the last seven *parvans* of the Epic (namely, from the *Śānti* to the *Svargārohana*)

The MS is used for the critical edition of the *Śānti*, the *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Mahāprasthānika*, and the *Svargārohana*, as G1 in all cases

There is no additional passage exclusive to G3, but that MS is usually seen to stick to the group T G so far as the star-passages are concerned There are also not many non haplographical omissions exclusive to G3 The few ones are 8 8^{bc}, 92 18^c–20^b, 100 19^c–21^b, 101 58–59, 108 2–3, 112 48^{ab}, 116 19^c–22^d, 24, and 135 13^{ab} It shares with G1 the non-haplographical omission of 14–18, 61 23^c–28^b, 118 10^{cd}, and 122 12^d–13^c, and with G4 of 47 36^c–38^b

G_4

Pudukkotah, State Library, No 344 Folios 293, written on palm leaves, in Grantha characters, with 9–10 lines to a page and about 60–70 letters to a line The MS, which is undated, contains the whole *Anuśāsanaparvan*.

G_4 has no additional passage exclusive to itself, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages Among the non haplographical omissions peculiar to G_4 may be mentioned 17 49–62, 150–51, 18. 32^{cd}, 77 1^{ab}, 91 36^{bc}, 45^{a}, 95 16^{e}–17^{b}, 99 17^{ab}, and 151 40^{e}–42^{b}. The MS shares with T_2 the non-haplographical omission of 18 23^{cd} and 28^{c}–29^{d}, with T_3 of 14 68–69 and 69 29^{a}–32^{b}, and with G_2 of 47 36^{c}–38^{b}.

M_1

Cochin, Avanapparambu Mana Library, unnumbered and undated Folios 281, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 60 letters to a line The MS contains the whole *Anuśāsanaparvan*

There is no additional passage peculiar to M_1, but it shares with M_{2-3} (against M_4) 16* (subst), 287*, 347*, 386*, 434* (subst), 489*, 528* (subst), 553*, 585* (subst), 639*, and 640*. The M version as a whole has 119*, 127*, 142* (subst), and 303* exclusive to itself The non-haplographical omissions peculiar to M_1 are 17 85–86, 77 24, 84 61–62, and 148 4 As in the case of star-passages, so too in that of non-haplographical omissions, M_{1-3} stand together M_1 shares with M_2 the non-haplographical omission of 29 6–7 and 108 15^{ab}, and with M_{2-3} of 2 15^{cd}, 20^{cd}, 20 33, 35^{ab}, 85. 47^{ab}, 107 40^{ef}, 110 37^{c}–39^{d}, 40^{d}, 47^{ab}, 56^{d}–57^{c}, 74^{ab}, 112 70^{ab}, and 143 22^{d}

M_2

Cochin, State Library, No 41 Folios 322, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 9 lines to a page and 63 letters to a line, size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$ Some readings and occasional glosses are recorded on the margins The MS. bears no date It contains the whole *Anuśāsanaparvan*, folios 315–322 embodying the *Viṣṇusahasranāmāvali*.

M_2 has no additional passage peculiar to it A reference has already been made to the fact that M_{1-3} often stand together in the matter of star-passages as also of non-haplographical omissions M_2 has the smallest number of non-haplographical omissions exclusive to itself They are 74 15^{c}–17^{d} and 143 24^{a} The MS shares with M_1 the non-haplographical omission of 29 6–7 and 108 15^{ab}

M_3

Malabar, Ponnor Kottu Mana Library, unnumbered Folios 345, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 8 lines to page and about 63–66 letters to a

line The MS is divided into two parts —the first part consisting of folios 1–162 and the second of folios 163–345 The MS is undated It contains the whole *Anuśāsanaparvan*

M_3 has no additional passage and only three non-haplographical omissions (namely, 40 32^c–35^b, 61 77, and 108) peculiar to it But it usually goes with the group M_{1-3} in the matter of star-passages and non haplographical omissions It is to be noted that M_3 does not have 192* which all other S MSS have That MS shares with G_3 the non haplographical omission of 27 28^{ab}

M_4

Cochin, Paliyam Estate Library, No 6 Folios 196, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 70 letters to a line, size $21\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. The MS, which is dated Kollam 975 (= A D 1800), contains only the *Anuśāsanaparvan*

M_4 has only one additional passage peculiar to it, namely 199* It is noteworthy that M_4 stands isolated from the other MSS of the M version, for, it does not have several star-passages which M_{1-3} have, such as, 16* (subst), 287*, 347*, 386*, 434* (subst), 489*, 528*, 553*, 585* (subst), 639*, and 640* On the other hand, in 18* (subst), 720* and 724*, M_4 (as against M_{1-3}) goes with TG Of course, as mentioned elsewhere, M, as a whole, has 4 star-passages in common To a certain extent, M_4 may be said to be standing apart from the remaining S MSS, as shown by 54*, 212*, and 632*, which star-passages are found in T G M_{1-3}[1] As against this, it (alone from S) goes with the entire N in 28* and 571* The following non-haplographical omissions are peculiar to M_4 14 29^c–31^b, 78 3^{ab}, 95 37^b, 101 42^c–65^d, 107 42–43, 109 26, 112 48^{cd}, 66^a–69^b, 82^a–83^b, 116 57^c–73^b, 125 8^{a-e}, 135 2, 145 26^e–27^f, 149 10^b–13^e, 150 5^{cd}, 152 2^{cd}, and 153 14^c–15^d and 26–27^e In the matter of non-haplographical omissions also, M_4 stands apart from the other M MSS, for, it is seen not to omit several passages which are omitted by M_{1-3} However, it should be remembered, in this context, that M, as a whole, has some non haplographical omissions in common M_4 shares with T_1 the non haplographical omission of 17 106^c–107^b, and with T_2 of 144 51^{cd} It (alone from the M version) joins T G in the non-haplographical omission of 107 81^{cd}, 112. 101^{cd}, and 113 13^{cd}

* * *

Besides the above-mentioned MSS, which are actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, the following MSS have been fully examined and collated, in connection with the critical edition of this *parvan*

---

1 In 727*, M_4 goes with G_2 in being distinct from the other S MSS

B

(1) Calcutta, University Library, No 1345 (No 1343-45 in one bundle) Undated

(2) Calcutta, Asiatic Society, No 3635-71-A5

(3) Calcutta, Asiatic Society, No II A 50 (b) Undated.

(4) Santiniketan, Viśvabhāratī MSS Collection, No 14 Undated

Dn

(1) Poona, Bhor Collection of the BORI, with Nilakantha's commentary Undated

(2) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 242 of 1895-1902, with Nīlakaṇṭha's commentary. Undated

(3) Poona, Kibe Collection of the BORI, with Nilakantha's commentary. Undated

(4) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 65 of 1902-1907, with Nīlakaṇṭha's commentary (?) Undated

D

(1) Madras, Adyar Library, No 8 B 24 Undated

(2) Madras, Adyar Library, No 10 B 11 Undated

(3) Lahore, D A. V College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 6765. Undated

(4) Lahore, D A V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 2838 Undated

(5) Poona, Raddi Collection of the BORI Dated A D 1640

(6) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1118 Dated Samvat 1666 (= A D 1610).

(7) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1146 Undated

(8) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1169 Undated

(9) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1193 Undated

(10) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1239 Undated

(11) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1262 Undated

(12) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1287 Undated

(13) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1326 Undated

(14) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1372 Dated Śaka 1625 (= A D 1703)

(15) Poona, B I S. Mandal (Paranjpe Collection) Undated

(16) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 222 of 1887-91 Undated

(17) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 199 of 1891-95 Undated

(18) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 117 of 1884-87 Dated Samvat 1707 (= A D 1651)

(19) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 233 of 1895-1902 Dated Samvat 1646 (= A D 1590)

TESTIMONIA

The testimonia normally utilized for the Critical Edition of the *Mahābhārata* consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu*, (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Ksemendra, the *Bālabhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāndavacaritra* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic

(i) *Adaptations*

(a) The Javanese adaptation (*ca* 1000 A D) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language The Javanese version of only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* has been traced so far These *parvans* are *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīṣma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahāprasthāna*, and *Svargārohana*[1] The Javanese adaptation seems to be entirely unaware

---

[1] In his *Sanskrit in Indonesia* (International Academy of Indian Culture, Nagpur, 1952), J GONDA makes the following observations (pp 27-28) which are relevant in the present context "Fifty years ago, the Dutch scholar HAZEU (*TBG* 44, 289 ff) was of the opinion that the OJav Ādiparwa, which dates from about 1000 A D, shows various traces of being, comparatively speaking, closely related to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* The rashness of his conclusions was brought to light by WULFF (*Den OJav Wirāṭaparwa*, Copenhagen), who, without completely denying the importance of Kṣemendra's work for the ancient Indonesian Mahābhārata version, pointed out that side by side with points of resemblance between the *Bhāratamañjarī* and the OJav Ādi- and Wirāṭaparwas, many different passages, forms of names etc can be found, in a considerable part of which either Ksemendra and other Indian versions go together, or the latter and the OJav texts As to the cosmographic section of the Bhīṣmaparwa, which I myself subjected to a close examination, it is not an adaptation of a Sanskrit text identical or nearly identical with the printed editions, neither with the Calcutta edition, nor with that of Bombay, nor with that based on South Indian manuscripts It differs from those texts much more than these texts differ from each other, though it is obvious that it, in the main, belongs to the recension of the wide spread subject matter which is represented in the Mahābhārata texts and in the Padma-Purāna (*Aanteekeningen bij het OJav Bhīṣmaparwa*, Bandung, 1937) In this treatise and in other portions of the same parwa, as well as in the other parwas and the Brahmānda Purāna I, moreover, found that some of the points of difference they show from that Sanskrit text which we use to compare in the first instance, the Javanese text appears to tally with other Indian texts, and among them sometimes also with Ksemendra ("Javanese version of the Bhagavadgītā", *TBG* 1935, 47 ff)

of the *Anuśāsanaparvan*, for, even in the Parvasamgraha section, it does not mention that *parvan* The probability of that *parvan* having been included by the Javanese adapters in the *Śāntiparvan*[1] has to be ruled out Had it been so included, the numbers of adhyāyas and *ślokas* of the Javanese version of the *Śāntiparvan* would have been appreciably larger However, as it is, the numbers of adhyāyas and *ślokas* of the *Śāntiparvan* as mentioned in the Javanese Parvasamgraha section are respectively 333 and 14525 as against 337 and 14525 given in the Parvasamgraha section of the Critical Edition, which regards the *Anuśāsanaparvan* as a separate *parvan*

(b) Three different authors are known to have been responsible for the Telugu adaptation of the *Mahābhārata* called *Āndhra Bhāratamu* (*AB*)[2] Nannayabhatta (1000–1060) dealt with the *Ādi* , the *Sabhā* , and a part of the *Āranyaka* (3 *āsvāsas* and 142 verses) Tikkana Somayājī (1200–1280) worked on the remaining fifteen *parvans* beginning with the *Virāṭa* , while Yerrapregada (1280-1350) completed the portion of the *Āranyaka* which had been left unfinished by Nannayabhatta The *Anuśāsanaparvan* is treated in the *AB* as an independent *parvan* and not as a part of the *Śāntiparvan*[3], and it is numbered as the thirteenth *parvan* As mentioned above, Tikkana Somayājī, and not Nannayabhatta himself, was the author of the *Anuśāsanaparvan* in the *AB* However, at the beginning of his adaptation of the Epic, Nannayabhatta gives the *Parvānukramaṇikā* and the *Parvasamgraha*, in which he mentions the *Anuśāsanaparvan* In the *Parvānukramaṇikā*, the *Anuśāsana* is mentioned as the 89th *parvan* This is obviously a reference to the first sub-*parvan* in the *Anuśāsanaparvan*, for, in the *Parvasamgraha*, Nannayabhatta clearly says that the thirteenth *parvan*, namely the *Anuśāsanaparvan*, contains two sub-*parvans*, the first being the *Anuśāsana* It is this latter which must have been referred to as the 89th *parvan* In the Crit Ed also (1 2 65), the thirteenth *parvan* is said to consist of two sub-*parvans*, namely, the *Ānuśāsanika* and the [*Bhīṣma*]-*svargārohaṇika*, which are numbered respectively as the 89th and the 90th According to the *Parvasamgraha* given by Nannayabhatta, the thirteenth *parvan* has 12,000 *ślokas* and comprises the following topics (*vṛttāntas*) *sarvadharmaniścaya*, *dānavidhi*, *ācāravidhi*, *putrānuśāsana*, and *bhīṣmasvargārohana*

The *Anuśāsanaparvan* in the *AB* consists of five cantos, each canto having a varying number of sections There are in all 113 sections — the first canto has 21, the second has 23, the third has 19, the fourth has 16, and the fifth and last has 34[4] That

Whereas the OJav Bhagavadgītā at places agrees with the Kashmir recension of the Gītā, the results of a comparison of the former with the quotations found in Alberuni's India were very poor (*op cit*, 48ff) "

[1] This has been done, for instance, by Kṣemendra

[2] Published by V Ramaswami and Sons, Madras, 1924–29

[3] This is in keeping with the T version

[4] Normally one section corresponds with one adhy in the Epic, though, in some cases, it covers more than one adhy

the *AB* is akin to the S recension[1] becomes evident in several ways For instance, in respect of the Visvāmitra episode (Crit Ed 3–4), the Indra-Matanga-episode (28–30), and the Vītahavya-episode (31), the *AB* follows the sequence of adhyāyas occurring in the S recension[2] So too, as in the S recension, adhy 5 of the Crit Ed occurs in the *AB* after adhy 6[3] Similarly, the *AB* takes notice of all the additional passages in the S recension which have been relegated to the Appendix in the Crit Ed , except App I, 7 and 7 A (that is, the *Nārada-Mārkandeya-samvāda*) Attention may be specially drawn to the fact that the *AB* adopts the S recension of the *Umā-Maheśvara-samvāda* (App I, No 15)[4] It is understandable that, the *AB* being an adaptation, some of the topics included in the Epic should have been either abridged or even altogether omitted in it But it is certainly strange that the well-known Upamanyu-episode (Crit Ed 14–16), the *Śivasahasranāmastotra* (17), and the *Śivastuti-māhātmya* should not have found place in the *AB*[5] Among the other topics from the Crit Ed , which do not find place in the *AB*, may be mentioned discussion about *karmaphala* (7), the dialogue between the jackal and the monkey (9), the ten-fold *dharma* (13), the *śapatha*-episode (96), the *hastikūṭa* (105), the dialogue between Bṛhaspati and Yudhiṣṭhira about the *samsāra*, etc (112–114), the dialogue between Śāṇḍilī and Sumanā (124), and the *vamśānukīrtana* (151) Finally, it may be added, in passing, that when Gangā lamented the death of her son (Crit Ed 13 154 18ff) she was consoled mainly by Krsṇa (and incidentally by Vyāsa 154 33), and not by Kṛṣṇa Dvaipāyana alone, as has been represented in the *AB*[6]

(ii) *Epitomes*

(a) *Bhāratamañjarī (BM)*[7] of Kṣemendra (ca 1050 A D) regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan* It summarises that *parvan* in 583 stanzas (1218–1800), and the colophon at the end of this group of stanzas reads इति शान्तिपर्वणि

---

[1] One cannot, however, say that, so far as the present *parvan* is concerned, the *AB* is related to the T version particularly closely See foot note 5 below

[2] Namely, 2, 28–30, 3–4, 31

[3] It may be pointed out that the *AB* does not take into account adhy 7 of the Crit. Ed.

[4] The *AB* ignores all the App passages occurring in N MSS

[5] It is noteworthy that G1 3 om these four adhys , while all T manuscripts have them Does this suggest that Tikkana Somayāji followed the version given in G manuscripts rather than the one given in T manuscripts ?

[6] P P S SASTRI's remark (*The Mahābhārata*, Southern Recension [that is, Madras Ed], Vol XVII, Part II, Intr., p xviii) that Nannaya does not seem to be familiar with the contents of adhy 58 of Bom. Ed. (= Crit Ed 99) is not correct. It is summarised in *AB*, canto 3, sect 19 SASTRI says (*op cit*) 'that the Southern Recension (his ?) omits that adhy But actually he himself gives it in his Ed as adhy 86 It is also found in most of the S MSS used for the Crit Ed Cv numbers it as the 85th adhy and gives only its colophon See below under Cv

[7] Kāvyamālā, 64 pub Nirnayasagar Press, Bombay, 1898

दानधर्मा समाप्ता । समाप्त शान्तिपर्व It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śānti-parvan* (together with the *ānuśāsanikam*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Salyaparvan* which is the ninth *parvan*). The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen. The *Anuśāsanaparvan* in the Crit. Ed. corresponds with topics 94–134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit. Ed. The affinity of the *BM* with the N recension becomes clear in various ways. For one thing, the *BM* strictly follows the order of adhyāyas in the N recension as against that in the S recension, as, for instance, at adhy. 3. It also rejects all the additional passages occurring in S (which are given in App. I of the Crit. Ed.). At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in N, the *BM* takes into account only one, namely, App. I, No. 16.

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata*. Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit. Ed. are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form. Among the former may be mentioned the fruits of various *karmans* (Crit. Ed., adhy. 7), the ten types of *dharma* (13), the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18), the views of Pṛthivī, Kāśyapa, Agni, and Mārkaṇḍeya regarding worthy persons (23), the *brahmahatyā*, without the actual killing of a Brāhmaṇa (25), the visit of the sages to Bhīṣma (27), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva regarding the greatness of the Brāhmaṇas (34), the *pātraparīkṣā* (37), the *atithiyajña* (59), the *dharma* of the Kṣatriyas (60), the dialogue between Śakra and Bṛhaspati regarding gift of land (61), the dialogue between Devakī and Nārada about the fruits of the gifts made under different constellations (63), the dialogue between Brahmā and the gods about the site for sacrifice (65), the dialogue between Yama and the Brāhmaṇa about the importance of the gift of sesame (67), the *vratas* and *niyamas* (74), the dialogue between Bṛhaspati and Māndhātṛ about *gomatī-mantra* (75), the dialogue between Saudāsa and Vasiṣṭha about the importance of *gopradāna* (77), the dialogue between Vyāsa and Śuka about the sacredness of cows (80), Brahmā explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82), Agni's disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc. (84), the birth of Bhṛgu, Cyavana, and Kavi (85), the episode of Yama and Śaśabindu (89), the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91), *upavāsa*, *brahmacarya*, and other aspects of religious discipline (93), the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva about *gṛhastha-dharma* (100), the *mānasa-tīrtha māhātmya* (111), the explanation of the various features of Śiva's personality (127–28), *bandha* and *mokṣa* (132), *karmavipāka* (133), Umā consulting the rivers before discoursing on *strīdharma* (134), the eulogy of Kṛṣṇa by Bhīṣma (143), the eulogy of Śiva by Vāsudeva (145–46), the relative validity of the *pramāṇas* (147), and the *dharma-*

nirnaya (148-50) Of course, it need hardly be added that the non-occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Kṣemendra had before him did not contain those topics

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Maheśvara (126–134) is drastically curtailed in the *BM* Also curtailed are the eulogy of Brāhmanas (33–36) and the Deva-rājarṣi-vamsa (151) In the section on *vivāha-dharmas* (44–49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view The *BM* reads Bhrngāsva for Bhangāśvana (12),[1] Vadanya for Vadānya (19–22),[2] Pañcacūlā for Pañcacūdā (38),[3] Nāsiketa for Nāciketa (70),[4] and Candā for Gaṇḍā (94–95)[5] In the *BM* version of the Vipulopākhyāna, Devasarman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13 1472). But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode According to the Crit Ed (39–43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13 1495), while, according to the Crit Ed (13 50 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale There is no mention in the *BM* that Yudhiṣthira had spent fifty nights at Hastināpura[6] before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyana*[7] for Bhīsma's *niryāna* It may also be noted that in the *BM* Bhīsma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13 1775)[8], as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit Ed (13 153 27)

(b) In the *Bālabhārata* (*BB*)[9] of Amaracandra Sūri, who was a contemporary of Vīsaladeva of Gujarat (13th century A D), the *Anuśāsanaparvan* is treated as an independent *parvan*, it is numbered as the thirteenth *parvan*[10] It comprises only one

---

[1] Only D₄ 6–9 read Bhrngāśva

[2] No manuscript is found to read Vadanya.

[3] No manuscript is found to read Pañcacūlā.

[4] D1–3 read Nāsiketa(tu)

[5] S (except M1–8) read Candā

[6] Cf Crit. Ed 13 153 5

[7] This is mentioned in *BM* 13 1771

[8] This seems to conform to the computation made by Arjunamiśra (cf K. V ABHYANKAR, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 25, 116–136), who takes *Mārgaśīrsa krsna saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha krsna aṣṭamī* as that of Bhīsma's *niryāna* For a fuller discussion of this question, see below

[9] Kāvyamālā, 45 pub Nirnayasagara Press, Bombay, 1894

[10] Cf तत्राङ्गानुवि वात्मारतमहाराज्येऽनुशास्ति कृतं । श्रेयःश्रीसत्त्र त्रयोदशमिदं पर्व प्रपेदे समम् (*BB* 13 51)

canto which contains fifty one stanzas The colophon at the end of the canto reads इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्केऽनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गगमनप्रकीर्तनो नामैकचत्वारिंश[1] सर्गः ॥ अनेनैकेन सर्गेण पर्वण्यत्रानुशासने । अनुष्टुभां विनिर्दिष्टा सप्तति षड्भिरुत्तरा[2] The topics from the *Anuśāsanaparvan* of the Crit Ed covered by the *BB* are Yudhiṣṭhira laments the catastrophe for which he believes himself to be responsible, Bhīṣma consoles him by assuring him that omnipotent destiny (*karman*), and not he (Yudhiṣṭhira), is responsible for what has happened, Bhīṣma discourses on *sadācāra* (this is, however, of too general a character and has little direct relation to the discourse occurring in the *Anuśāsana*), *dāna*, *śrāddha*, and *tīrthas*, Vāsudeve eulogises Śiva, Yudhiṣṭhira questions Bhīṣma on the nature of the universe (this too is quite general and hardly has any direct relation to the *Anuśāsana*), Yudhiṣṭhira goes back to Hastināpura after the *anuśāsana*, he returns to Kurukṣetra, at the beginning of the *uttarāyana*, to be present at Bhīṣma's *niryāṇa*, Bhīṣma tells him that he has been lying on the *śaraśayyā* for two months[3], he bids good bye to Yudhiṣṭhira and his brothers, he addresses his parting solicitation to Dhṛtarāṣṭra and prayer to Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and others perform the obsequies, Gaṅgā mourns the death of her valiant son (particularly the fact that he met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin), Kṛṣṇa consoles Gaṅgā, and all people then return home It will be thus seen that the sequence of events as presented in the *BB* agrees substantially with that in the crit ed There are also indications that the author of the *BB* has taken the N recension of the Epic as the basis for his poem

(c) The *Pāṇḍavacaritra* (*PC*)[4] of Maladhāri-Devaprabhasūri (who must have lived before Śaka 1480) does not adopt the *parvan*-arrangement of the *Mahābhārata* It describes the main episodes of the Epic in eighteen cantos Peculiarly enough, the pre Bhārata-war events take up two thirds of the *PC* (that is, the first twelve cantos), while the description of the war itself occupies only one canto (namely, the 13th) A separate canto each is given to Jarāsandhavadha (the 14th) and Bhīṣma's *niryāṇa* (the 15th) In his poem, Devaprabhasūri has boldly introduced various elements of Jaina

---

[1] The numbering of cantos in the *BB* is rather peculiar Up to the end of the *Karnaparvan*, the cantos are numbered separately in each *parvan* Thus the *Ādi* has cantos 1–12, the *Sabhā* 1–5, the *Vana* (*Āranyaka*) 1–4, the *Virāṭa* 1–4, the *Udyoga* 1–5, the *Bhīṣma* 1–2, the *Droṇa* 1–4, and the *Karna*, 1 Then the *Śalya* (together with the *Gadāyudddha*) and the *Sauptika* are together numbered as the 38th canto (though the stanzas in each of these two *parvans* are numbered separately) The *Strī* has one canto (not serially numbered) Then again the *Śānti* constitutes the 40th canto and the *Anuśāsana* the 41st canto The *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Prāsthānika*, and the *Svargārohana* toegther form the 42nd canto There are two more cantos – the *Āstīkaparvan* (43rd) and the *Kavipraśasti* (44th)

[2] Actually, there are 51 stanzas—48 in *Upajāti* metre, 2 in *Śārdūlavikrīḍita*, and 1 in *Vasantatilakā* — together consisting of 580 units of 8 syllables each That would mean 72½ stanzas in *Ānuṣṭubh*

[3] See foot-note 8 on p XXXIII

[4] Kāvyamālā, 93 pub Nirṇayasāgar Press, Bombay, 1911.

legend and doctrine, as is evidenced by the sixteenth canto[1] The seventeenth canto describes the end of Krsna, and the eighteenth that of Baladeva, Neminātha, and the Pāndavas

The fifteenth canto of the *PC*, which consists of 129 stanzas[2], may be said to correspond roughly with the *Anuśāsanaparvan* The colophon at the end of this canto reads इति ... नाम पञ्चदश सर्ग The canto opens with Yudhisthira's setting out for Kurukṣetra to pay his last homage to Bhīsma, who is represented as being associated with Ācārya Bhadragupta[3] Yudhisthira, who had been feeling disconsolate on account of the grave tragedy which he was instrumental in bringing about, says to Bhīsma You have already given me instruction on the Rājadharma, which I still recollect vividly (st 31)[4] But kindly impart to me further instruction even now as you had done formerly (st 44)[5] Bhīsma then discourses on *dharma* in its four aspects, namely, *dāna*, *śīla*, *tapas*, and *bhāva* This discourse is more or less independent of the Epic and shows considerable influence of Jaina teachings Incidentally, another interesting point may be mentioned in connection with this discourse While speaking of *tapas*, Bhīṣma says that, if one practised penance with some evil purpose in view, that penance would not conduce to the desired fruit In support of this statement he gives the example of Jayadratha and the *tapas* which he practised with a view to being able to exterminate the Pāndavas but which failed to endow him with the necessary power (62-70) It may be pointed out that no such reference to Jayadratha occurs in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan* Bhīsma's subsequent discourse on *yoga* and *vratas* also betrays Jaina influence Again indicative of similar influence is the reference to Bhīsma's *ārādhanā* (79 ff)[6] The canto ends with the performance of obsequies for Bhīṣma and the return of Yudhiṣthira and others to Hastināpura

(iii) *Commentaries*[7]

The following five commentaries were examined in connection with the critical

---

[1] This canto is referred to as नेमि... नाम षोडश सर्ग It may be observed that the *BB*, though also the work of a Jaina author, does not betray any palpable Jaina influence

[2] These are in *Anuṣṭubh* metre, the last one being in *Śārdūlavikrīḍita*

[3] This is obviously a Jaina motif It seems as if Bhadragupta plays the role of Krsna Dvaipāyana The reference to Bhīsma as Gāngeya Muni (st 13) or Gāṅgāyani Muni (st. 23) is also noteworthy in this connection

[4] Yudhisthira actually recapitulates some points from this instruction (st 32-43)

[5] This very well brings out the significance of *anuśāsana*

[6] ... (114) is particularly significant

[7] See V S SUKTHANKAR, "Notes on Mahābhārata Commentators", *ABORI* 17, 185-202, "Arjunamiśra", *Dr Modi Memorial Volume*, 565-68 (Both these are reproduced in *Sukthankar Memorial Edition*, Poona, 1944, pp 263-77, 403-05)

edition of the *Anuśāsanaparvan* (1) Cb The *Viṣamaślokī Ṭīkā* of Vimalabodha (between 1150 A D and 1300 A D)[1], (2) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*[2] of Arjunamiśra (*ca* 1450–1500 A D)[3], (3) Cv The *Lakṣālaṃkāra* of Vādirāja (*ca* 1571 A D)[4], (4) Cn The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha (*ca* 1680-93 A D)[5], and (5) Cu A commentary whose author remains unidentified.[6]

Cb

Vimalabodha's *Viṣamaślokī* used for the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869-70 Folios 88, written on paper, in Devanāgarī characters, with 14-15 lines to a page and about 30 letters to a line The handwriting is good and legible The MS is dated Śaka 1724 (= 1802 A D). It begins श्रीगणेशाय नम । जय जगदंब ।

नमो धर्माय महते नम कृष्णाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे यैरिद धार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेपत ।
वैशपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्घटार्थप्रकाशिनी[7] ।
भवद्विमलबोधेन[8] भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्बोधपदबोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपर्वक्रमादियम् ॥ ४ ॥

It ends इति श्रीविपमश्लोकी टीका समाप्ता But the comm on the actual Epic ends with the *Āśvamedhikaparvan* (folio 84[b]) This is followed by . [श्लोका] आश्चर्यपर्वणो व्याख्यास्यन्ते The comm. on the *Āścaryaparvan* goes up to the end of the MS The portion of the *Viṣamaślokī* dealing with the *Anuśāsanaparvan* covers folios 76[a]–82[b] Before the commencement of that portion there occurs the remark समाप्ता मोक्षधर्माणि श्लोका The portion ends with एते दानधर्मश्लोका

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1887-91 Folios 67, written on paper, in Devanāgarī chara-

---

1 P K. GODE, *ABORI* 17, 395-97, 25, 107

2 The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasaṃgrahadīpikā*

3 P K GODE, *Indian Culture* 2, 141-46

4 P. K GODE, *ABORI* 17, 203-10 Curiously enough, P P S SASTRI says (*op cit.*, intr, p. xxi) that Vādirāja is "the earliest among the MBh. commentators so far known to us"

5 P. K. GODE, *ABORI* 23, 146-61

6 For further details, see below

7 Cb is sometimes known by this name

8 However, at the end of the *Rājadharma* (fol 65[a]), the following colophon occurs इति महापौराणिकोपाध्यायश्रीत्रिविक्रमकृतौ महाभारतविपमपथतात्पर्यार्थविवरणटीकाया राजधर्मश्लोका समाप्ता

cters, with about 12 lines to a page and about 45 letters to a line The handwriting is bold and legible The MS is undated It begins श्रीगणेशाय नम । नम पितृचरणेभ्य Then follow the four *ślokas* (नमो धर्माय महते etc) occurring in the MS described above It reads वेधसे for मायिने (in 1ᵇ) and दुर्योधनस्मश्रिका for °योधिनी (in 4ᵇ) The MS ends (on folio 67ᵃ) with एते आश्वमेधिकश्लोका । श्रीमद्विमलबोधविरचिता समाप्ता (There is no comm on the *Āścaryaparvan* as in the first MS) The portion relating to the *Anuśāsanaparvan* covers folios 59ᵇ–65ᵃ It is preceded by the remark एते मोक्षधर्मश्या श्लोका and ends with एते दानधर्मश्लोका

Vimalabodha comments only on some parts of adhyāyas 1, 8, 95, again 8, 135, again 95, 106, 129, 143, 24, and 7, in this order The reason for this peculiar order of adhyāyas adopted by Vimalabodha is not easy to imagine Since, however, none of the MSS. examined for the crit ed of the *Anusāsanaparvan* presents that order, it would be hazardous to suggest that Vimalabodha had before him a version of the Epic which followed that order Vimalabodha seems openly to recognise his debt to Devabodha [1] From the point of view of the text-critical study of the *Mahābhārata*, it may be specially noted that Vimalabodha does not take notice of any passage which has been relegated to the Appendix in the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* Only one star-passage, namely, 10*, has received his attention Between the comm on 143 38 and 24 23 there intervenes the comm on Crit Ed 12 245 14 and on the stanza अधिपूरुषमध्यात्ममधिभूतान[धि]दैवतम् अधिलोक्या[का]दिविज्ञानमधियज्ञञ्चमेव हि, which is not traceable in the Epic Similarly, at the end of his comm on the portion from the *Anuśāsanaparvan*, Vimalabodha comments on the following four stanzas

नियम्य चित्त करणैरुपेत शुद्धौ समाधाय मतिं च जीवे ।
जीव शिवे सर्वगते विमुक्तौ भवेन्नरोऽन्त्र विमुक्तकर्मा ॥
विचार्य चित्त विषयप्रकाराच्छक्ते परस्मिन्विनिवेश्य ।
सत्त्वायतो द्वैतपद विशुद्ध प्रयक्षतां याति किमप्यपूर्वाम् ॥
वालाग्रमात्र हृदयस्य मध्ये विश्व देव जातरूप वरेण्यम ।
तमात्मस्थमनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिस्वत्र नैवेतरेषाम् ॥[2]
प्रशासितार सर्वेषामणीयासमणोरपि ।
अकांम स्वप्नधीगम्य त विद्यात्पुरुष परम् ॥

He adds एते चत्वार श्लोका मोक्षधर्मे पठिता [3] क्वचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते The *Viṣamaśloki* does not record any significant *v l*

Ca

The commentary of Arjunamiśra, used for this *parvan*, was copied from a MS which was available in the Raghunath Temple MSS Library, Jammu It is registered

---

[1] Cf. वैशंपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च वीक्ष्य (introductory st. 2)

[2] Cf. *Katha-Up* 5 12

[3] They are, however, not to be found in the *Śāntiparvan*

under the name महाभारतटीका भारतार्थदीपिका, and its number in the Collection is 2539 The MS contains four folios, having about 22 lines to a page and about 44 letters to a line It is written on paper in Devanāgarī characters, and is dated Vikrama Samvat 1707 (=1651 A D) The MS covers only the portion embodied in the *Anuśāsanaparvan* It begins ॐ नमो गणपतये ।

अज्ञानतिमिरच्छन्नजगदालोकभानवे । व्यासायानन्दसंदोहशालिने मुनये नम ॥
भट्टसर्वज्ञपादाय प्राचीनोपायसेविने । क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका ॥[1]

It ends इति श्रीभारताचार्य-अर्जुनमिश्र-कृतौ दानधर्मार्थविवरण समाप्तम् । सवत् १७०७ श्रावण १५ गुरौ श्रवणे सिंहार्के

Arjunamiśra's extensive dependence on the *Visamaśloki* of Vimalabodha becomes quite evident from even a cursory comparison of the two commentaries[2] The order of adhyāyas in which Arjunamiśra gives his comm (1, 14, 8, 95, 106, 129, 143, 24, and 7) is more or less similar to the order adopted by Vimalabodha[3] The stanzas commented upon by the two commentators are also more or less the same Like Vimalabodha, Arjunamiśra also does not notice any passage given in the Appendix of the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* The comm on Crit Ed 12 245 14 and on the stanza अधिपौरुषम् etc[4] occurs in Arjunamiśra's comm at the very place where it occurs in Vimalabodha's comm At the end of his comm on the *Anuśāsanaparvan*, Arjunamiśra says नियम्य चित्तमित्यादि[इय] चत्वार श्लोका मोक्षधर्मे निविष्टा क्वचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते, तदनुमाने (sic) व्याख्यायन्ते and comments on those four *ślokas*[5] The fact that Arjunamiśra has been deeply influenced by Devabodha is clearly reflected in the former's *Bhāratārthapradīpikā*[6] An indication of it is seen in his comm on 95 45 in the present *parvan*[7]

Relevant extracts from Cb and Ca are reproduced in Crit App and Crit Notes of this *parvan*

Cv

Vādirāja's comm , which has been examined for the purpose of the crit ed. of

---

[1] It may be noted that, here, Arjunamiśra does not mention Devabodha and Vimalabodha, as he does elsewhere In the Introduction to his comm on the *Ādi*., Arjunamiśra says वेदव्यासवैशम्पायनदेवबोधविमलबोधसर्वज्ञनारायणशाण्डिल्यमाधवपितृभ्यो नम । श्रीदेवबोधपादादिमतमालोक्य यत्नत । क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण भारतार्थप्रदीपिका

[2] Of course, the probability of both Vimalabodha and Arjunamiśra having borrowed from a common source (Devabodha ?) cannot be ruled out

[3] It may be noted that Arjunamiśra comments on a stanza from adhy 14, which Vimalabodha does not take into account At the same time, Arjunamiśra does not comment on 135 95, which Vimalabodha has commented upon But, generally, the various observations made above about Vimalabodha are applicable to Arjunamiśra also

[4] Vimalabodha reads अधिपूरुषम्

[5] They are reproduced on the preceding page

[6] See, in this connection, crit ed of the *Śalyaparvan*, Introduction, XL–XLII (together with the foot-notes) It may be noted that Arjunamiśra repeats, at the beginning of his comm on the *Ādi* some of the introductory verses occurring in Devabodha's comm on that *parvan* Also see foot note 1 above

[7] See crit note on that stanza

the *Anuśāsanaparvan*, is based on MS No C1577 in the Mysore Oriental Library[1] The MS contains the commentary on almost the whole of the *Mahābhārata* It does not give the text of the Epic[2] Vādirāja seems to follow a version of the *Mahābhārata* which regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan* His comm on the portion comprised in the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* begins with हरि ॐ and ends with the colophon, इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गारोहणं नाम षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्याय । इति शान्तिपर्व समाप्तम् । ...र्पणमस्तु The adhyāyas in this portion are, however, numbered separately and not in continuation of the preceding portion in the *Śāntiparvan*[3] It will be seen that, according to Vādirāja, the total number of adhyāyas in this *parvan* is 266 Of course, Vādirāja does not comment on stanzas from each of these adhyāyas But, curiously enough, even when an adhy is not commented upon, the colophon in respect of that adhy is invariably given Consequently, at several places in Cv, there occur only the colophons, one after another, as, for instance, देवशर्मविपुलोपाख्याने एकोनसप्ततितमोऽध्याय । विपुलस्वदुष्कृतदर्शनं नाम सप्ततितमोऽध्याय । or इति गोदानकथने नाम सप्तोत्तरशततमोऽध्याय । इति गोलाद्यान्वेषणे अष्टोत्तरशततमोऽध्याय । इति नवशततम । ...वादे दशशततम । एकादशशततम । or इति ब्राह्मप्रशंसा नाम षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय । इति ईश्वरप्रशंसा नाम सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय । इति महेश्वरप्रशंसा नाम अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय

It cannot be said with certainty that Cv is specially related to any particular recension The following points need to be noted in this connection As for the sequence of adhyāyas, Cv seems to read adhy 31 (of the crit ed) before adhy 5, for, Vādirāja's comm on 263* 4 and 31 18[4] occurs immediately before his comm on adhy 5[4] At the same time, Cv on adhyāyas 28–31 occurs after Cv on adhy 27[5] The position of Cv in this connection is thus ambiguous[6] Cv takes notice of most of the additional passages occurring only in the S recension[7] Similarly, it accepts the version of the *Umā-Maheśvara-saṃvāda* as given in that recension (= crit ed , App I, No 15) As against this, Cv omits two important additional passages occurring in the S recension, namely, App I, No 3 and 3A[8] and No 11[9] Further, it takes into account the following additional passages which occur only in many N manuscripts App I, No 8 (śyena-kapota-episode Cv adhy 60, only colophon), No 14, 14A, and 14B (*dharmanirṇaya* according to

[1] The MS is recorded in the *Descriptive Catalogue* of the Library (pub 1922), p 155

[2] A transcript of the MS was got prepared by P P S SASTRI for his own use and was later presented by him to BORI An edition of Vādirāja's comm on the *Mahābhārata* is understood to have been recently published by the Ācārya of Udipi Math

[3] For instance, the colophon at the end of the initial adhy reads इत्यानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे वादिराज-कृतलक्षालङ्कारटीकायां प्रथमोऽध्याय

[4] To this extent, Cv follows the S recension.

[5] In view of this, Cv must be regarded as following the sequence of the N recension (= of the crit ed)

[6] P P S SASTRI's observation (*op cit.*, intr , p xv) that here Vādirāja follows the sequence of the N recension cannot accordingly be said to be wholly correct

[7] As given in App I of the crit. ed.

[8] These two comprise the *Narada-Sanatkumāra saṃvāda* and the *Garuḍa-Kaśyapa saṃvāda*

[9] This comprises the *Rudra Sanatkumāra saṃvāda*.

Viṣṇu, Indra, Baladeva, Sūrya, etc. Cv adhy 174-87), No 16 (*vāsudevastuti* · Cv adhy 244), and No 18 (*sāvitrījapa, sāvitrīstotra*, etc Cv adhy 248, only colophon). And, finally, what is particularly significant is that Cv mentions some adhyāyas which do not occur either in the S or in the N recension Such adhyāyas are Cv adhy. 159[1], Cv adhys 216-220,[2] and Cv adhys 225-228[3] It would thus seem that Cv followed a kind of mixed version of the *Mahābhārata*—a version, that is to say, which had inherited certain characteristics from both the S and the N recensions So far as the *v l.* are concerned, Cv cannot be said to be recording any significant ones[4]

Cn

Nīlakaṇṭha's commentary on the *Anuśāsanaparvan*, as printed in the Vulgate[5] and as given in the manuscripts of the Dn version mentioned above, has been consulted in the course of the preparation of the critical edition of this *parvan* Copious extracts from Cn are given in the Crit App as also in Crit Notes

Cu

The name of the author of this commentary on the *Anuśāsanaparvan* is not mentioned in any of the following two manuscripts from which it is derived

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871-72 Folios 330, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12-13 lines to a page and about 45 letters to a line; size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$ The margins are ruled in two double black lines The MS is dated Samvat 1717 and Śaka 1582 (= 1660-61 A D) It contains both the text of the *Anuśāsanaparvan* (which it regards as a part of the *Śāntiparvan*, but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which covers

---

[1] Cv gives only the colophon एकादशीप्रशसा नाम एकोनषष्टितम The N recension has an additional passage (App I, No 12) which comprises द्वादशीप्रशंसा P P S SASTRI's remark (*op cit*, intr., p xix) in this connection is not correct

[2] These adhyāyas occur roughly between Cv on App I, No 15, line 2926 and on line 2943 Cv adhy 220 is called उमामहेश्वरसंवादे कर्मविपाक

[3] Only the colophons of these adhyāyas are given Cv 224 is अन्नदानप्रशसा (which is found in S, that is App I 15), Cv 229 is सुवर्णदानप्रशंसा (which also is found in S), and Cv 230 is भूदानप्रशसा (found in S) In App I, 15, after अन्नदानप्र (Cv 224) occur सुवर्णदानप्र (Cv 229), गोदानप्र, भूदानप्र, कन्यादानप्र., विद्यादानप्र., तिलदानादिप्र, यज्ञप्र, देवपूजाफलम्, and श्राद्धविधि (Cv 230) It is not improbable that Cv 225-228 cover all or some of the topics from गोदानप्र up to देवपूजाफलम्, which are not mentioned elsewhere in Cv Cv 245 is called भारतस्तुति. This topic is absent in both N and S

[4] Vādirāja's comm on the *Viṣṇusahasranāmastotra* (Crit Ed 13 135) is published, presumably for the first time, in *ABORI* 46, 81-93 For further information about Vādirāja and his *Lakṣālaṁkāra*, a reference may be made to the introductory note there

[5] *Śrīman-Mahābhāratam*, Part VI, XIII *Anuśāsanaparvan* with the *Bhāratabhāvadīpa* by Nīlakaṇṭha, Chitrashala Press, Poona, First Ed 1933.

only the first 98 adhyāyas The comm ends on folio 245[b], after which only the text is given The MS begins (folio 1[b]) ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः । राजधर्मश्रवणतत्परान्नानुपदमात्यन्तिकी तु यनिर्वृत्ति It ends (folio 330[a]) इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मे वृत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । समाप्तमिदं शान्तिपर्व [1]

(b) Poona, BORI Mahābhārata Collection, not yet registered and numbered Folios 327, written on paper, in bold and legible Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 48 letters to a line for the text and about 52 letters to a line for the commentary The MS is undated[2] It contains both the text of the *Anuśāsanaparvan* (which, like the MS described above, it regards as a part of the *Śāntiparvan* but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which relates only to the first 98 adhyāyas The comm ends on folio 245[b], after which only the text is given The MS begins (folio 1[b]) ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः । राजधर्मश्रवणतत्परान्नानुपदमात्यन्तिकी तु यनिर्वृत्ति It ends (folio 327[a]) इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मे वृत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । श्रीवासुदेवाय नमः [3]

On a cursory reading of the first of these manuscripts, namely (a), which was the only one out of the two MSS that had become available at the time of the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, it was felt that it contained the comm of Nīlakaṇṭha [4] That MS was, accordingly, regarded as belonging to the Dn version and was actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, with the siglum Dn_3 The second MS, namely (b), became available after the text of the *Anuśāsanaparvan* had been printed off It was found that that MS was almost identical with the MS used for the crit ed as Dn_3 [5] A closer examination of these two MSS further showed that the comm given in them was certainly not Nīlakaṇṭha's. From the many extracts from it, which have been reproduced in the Critical Notes, it will be seen that it differs substantially from Cn The siglum Dn_3 assigned to the first of these two MSS. is accordingly unwarranted[6] The author of the comm still remains unidentified [7]

---

[1] This MS is designated — wrongly — as Dn_3 in the Crit App It may, however, be noted that the text of the *Anuśāsanaparvan* given in this MS agrees substantially with Nīlakaṇṭha's text. See the description of the MS under "Detailed Account of the Manuscripts"

[2] It appears that this MS is later than the MS of Cn described above

[3] There is no doubt that both these MSS have been copied from a common source, unless the latter is a copy of the former

[4] In the initial portion, the comm does exhibit considerable similarity to Nīlakaṇṭha's comm.

[5] MS (b) does not contain the comm on 67 4–24, but MS (a) contains it The former MS gives the comm on 70 16–32[b] at two places

[6] Since, however, the text of the *Anuśāsana* given in these MSS is substantially similar to the text adopted by Nīlakaṇṭha, the use of MS (a) as a MS belonging to the Dn version cannot be said to have in any way seriously affected the constitution of the text of the *parvan* See the detailed account of Dn_3 on pp XV–XVI.

[7] This second MS., namely MS (b), was included in a bundle of the *Mahābhārata* MSS presented to

Generally, Cu seems to adhere to the N recension. It takes notice of the additional passages occurring in the N manuscripts but in none of the S manuscripts, namely, App. I, No 4, 5, 6, and 8 [1] It also comments on several star-passages, which occur only in the N manuscripts, such as 10*, 73*, 254*, 337*, 389*, and 401*. Similarly, like various N manuscripts, Cu reads adhy 99 after adhy. 57 As against this, however, unlike any of the N manuscripts, it reads adhyāyas 28–31 after adhy 2 This sequence of adhyāyas seems to be influenced by–though it is not identical with–the sequence in the S recension (namely, 2, 28–30, 3–4, 31) A striking feature of Cu may be said to be its detailed comm. on adhyāyas 44–49, which deal with such Dharmaśāstra (Vyavahāra) topics as *vivāhadharmāh*, *rikthavibhāga*, *varnasamkara*, etc It may also be noted that, unlike other commentaries, Cu quotes extensively from the *Manusmrti* It also quotes from the *Yājñavalkyasmrti* and such other works as the *Karmapradīpa* (75 18), the *Nāradiya-Purāna* (77 10), and the *Sūryasiddhānta* (97. 9) In the portion dealing with 95 45, Cu shows unmistakable influence of Ca and Cb[2] Both from the point of view of the textual criticism and of the exegesis of the *Anuśāsanaparvan*, Cu has proved to be quite significant Therefore, many extracts from it have been given in Crit Notes

EXTENT OF THE ANUŚĀSANAPARVAN

The following statements in connection with the extent of the *Anuśāsanaparvan* occur in the *Parvasamgraha* (*PS*) section of the critical edition of the *Ādiparvan*

---

the BORI A study of the various external features of the MSS in the bundle, such as size, material, handwriting, arrangement of the text and the commentary, etc, tended to indicate that they formed a single integrated unit, embodying the text of the entire Epic together with some specific comm throughout. Actually, however, the case was not like this For, the bundle was found to contain *Ādi* (text with Arjunamiśra's comm.), *Sabhā* (neither text nor comm), *Āranyaka* (text with Caturbhujamiśra's comm), *Virāta* (text with Śāndilya-Laksmana's comm), *Udyoga* (text with Sarvajña Nārāyana's comm, this MS is similar to the MS in Maharashtra Govt Collection, No 33 of A 1879–80, referred to by SUKTHANKAR in his " Notes on Mahābhārata Commentators "), *Bhīsma* (neither text nor comm), *Drona* (neither text nor comm), *Karna* (only text), *Śalya* (only text), *Gadā.*, *Sauptika.*, *Aisika.*, *Strī*, *Viśoka* (in all these, text with Nīlakantha's comm), *Śānti* (text with Arjunamiśra's comm), *Anuśāsana* (*Śāntiparvani Dānadharmāh*) (text with the comm of an unnamed and unidentified author), *Āśvamedhika* (text with Nīlakantha's comm), *Āśramavāsa* (only text), *Mausala* and *Mahāprasthāna* (in both, text with Nīlakantha's comm), and *Svargārohana* (text with Sarvajña-Nārāyana's comm) It is to be noted that, except in the case of the *Anuśāsana*, wherever the comm has been given the name of the commentator has also been mentioned It would seem that whoever was responsible for getting these MSS copied wanted to have the entire text of the *Mahābhārata* together with such commentaries as had become available to him or as he had found particularly helpful in respect of the individual *parvans* Incidentally it may be added that, in the colophon of the *Ādi*., the date of the MS is given as Samvat 1822 (= 1766 A D)

[1] The first three of these passages are included in Kumbh Ed.

[2] See Crit. Note on that stanza

1 2 201–205

अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापन्न श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयो निदर्शित ।
विविधाना च दानानां फलयोगा पृथग्विधा ॥ २०२
तत्र पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधि ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गति ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तम चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्ति स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायाना शत चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकाना तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५

1 2 65

तत पर्व परिज्ञेयमानुशासनिक परम् ।
स्वर्गारोहणिक पर्व ततो भीष्मस्य धीमत ॥ ६५

(a) To begin with, it will be seen that, in the *PS*, the *Anuśāsanaparvan* is regarded as an independent *parvan* (separate from the *Śānti*) and is counted as the thirteenth *parvan* And what is particularly significant is that the MSS of both the N and the S recensions are unanimous in this respect Notwithstanding this, it would seem that there had been in existence a tradition according to which the *Anuśāsana* was regarded as a part— presumably as a sub-*parvan*— of the *Śānti* For instance, two important MSS used for the crit ed of the *Anuśāsana*, namely, D1 2, in their colophons occurring at the end of various adhyāyas, mention *Śānti* as the name of the *parvan* and *Dānadharma* as the name of the first sub-*parvan* A few MSS of the B version also do likewise But the attitude of D1 2 in this regard is obviously rather halting For, after the last colophon, these MSS conclude with समाप्त चेदमानु(D2 °समनु)शासनं[1] पर्व । अस्यानन्तरमाश्वमेधिक पर्व यस्यायं प्रतिसंधि:, etc It must be pointed out that none of the S MSS examined for the crit. ed of the *Anusāsana* refers to that *parvan* as a part of the *Śānti*[2]

Among the commentaries[3], Cb does not mention the name *Anuśāsana* at all At

---

[1] A correction obviously needs to be made in this statement as it occurs on p 789 of the crit ed by adding नु before (D2 °समनु)

[2] On the other hand, T1 2 G3 M2–4 expressly refer to it, in their final colophons, as an independent (thirteenth) *parvan* called *Ānuśāsanika* Nannaya also is definite about this From among the N MSS, besides D1 2, D4 6 7–9 refer to this *parvan*, in their final colophons, as an independent *parvan*, calling it *Ānuśāsanika* Only B1 2 mention it, in their final colophons, as being a part of the *Śānti* समाप्त चेद शान्तिपर्वणा [णि]? दानधर्मपर्व । अस्यानन्तरं आश्वमेधिक पर्व भविष्यति । (B1), समाप्तेदं शान्तिपर्व इति उत्तमानुशासनपर्व च । अस्यानन्तरमाश्वमेधिक (B2)

[3] See above under "Testimonia"

the end of his comm on the portion corresponding to our *Anuśāsana*, Vimalabodha merely says एते दानधर्मश्लोकाः, implying thereby that that portion is just a continuation of the preceding portion which he concludes with एते मोक्षधर्मस्थाः श्लोकाः (or समाप्ता मोक्षधर्मेषि श्लोकाः)[1]. Arjunamiśra also does not mention the name *Anuśāsana* But there are indications that he regards that *parvan* as a separate *parvan* under the name *Dānadharma* For one thing, Arjunamiśra's commentary on it begins with *mangalaślokas*[2], wherein the commentator assigns a distinct name to that portion of his commentary. He says क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका It may be recalled here that Arjunamiśra's commentary on the Epic is usually known as the भारतार्थदीपिका. Secondly it is not without significance that the MS of Ca on *Dānadharma* has become available as a separate MS with separate numbering of folios[3] The colophon at the end of Cv, examined for the crit ed of the present *parvan*, reads इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गारोहणं नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्यायः But it is noteworthy that, though Vādirāja regards the *Anuśāsana* as a part of the *Śānti*, he seems to concede the status of that *parvan* as an independent *parvan* by numbering its adhyāyas separately from the *Śānti* Whatever has been said here about Cv is applicable also to Cu So far as Cn is concerned, it considers the *Anuśāsana* to be an independent *parvan*

Kṣemendra's *BM* is quite unequivocal in regarding the *Anuśāsana* as a part of the *Śānti*, for, it not only includes the topics of our *Anuśāsana* in its *Śānti* but also numbers the stanzas dealing with them not separately but in continuation of the preceding portion of the *Śānti* It would be relevant to add, in this context, that Alberuni (ca 1030 A D)[4] does not mention the *Anuśāsana* in the list of the *parvans* of the *Mahābhārata* as known to him[5] Presumably, in the Epic known to him, the *Anuśāsana* was included in the *Śānti*[6] As pointed out elsewhere, the OJav *Mahābhārata* does not mention the *Anuśāsana* in its *Parvasamgraha*[7]

(b) According to 1 2. 65, the *Anuśāsana* comprises two sub-*parvans*, namely, the

---

[1] Can this fact be understood as confirming the belief that Vimalabodha generally follows the B version of the Epic? Cf the concluding portion of foot-note 2 on p XLIII

[2] Cb has no such *mangalaślokas* for that portion

[3] See above under "Testimonia Commentaries Ca"

[4] He was a contemporary of Ksemendra

[5] *Alberuni's India*, ed SACHAU, Vol I, p 133

[6] Like Kṣemendra, Alberuni counts the *Śānti* as the thirteenth *parvan* Again, like Kṣemendra, he regards the *Śalya* and the *Gadā* as two separate *parvans* Curiously enough, Alberuni does not mention the *Ādi* but he has two *parvans*, namely, the *Jalapradānika* and the *Strī*, to correspond to our *Strī* In Alberuni's list, the *Mausala* (Crit Ed 16) is numbered as the 15th and the *Āśramavāsika* (Crit Ed 15) as the 16th The total number of *parvans*, according to Alberuni, however, remains 18

[7] Could Kṣemendra, who was a contemporary of Alberuni and whose work is said to have influenced the Javanese version, be the source of the tradition which included the *Anuśāsana* in the *Śānti*? But, then, how could one explain the fact that the B version and Vimalabodha also represented that tradition?

Ānuśāsanika and the (*Bhīsma*)*svargārohanika* Here, too, the evidence of the MSS of both the N and the S recensions, used for the *Ādi*, is unanimous These two (sub-)-*parvans* are respectively numbered as the 89th and the 90th among the hundred (sub-)-*parvans* which are traditionally believed to make up the whole *Mahābhārata* (together with its *khilas*) The name of the second sub *parvan* in the *Anuśāsana* is not even slightly in doubt As for the first sub-*parvan*, in view of the unanimous evidence of the N and the S MSS for the *PS*, it should have been named *Ānuśāsanika* in the crit ed of the present *parvan* But it was considered to be proper to give greater credence to the evidence which was available specifically in connection with the *Anuśāsana* It was found that, at several places in the *Anuśāsana*,[1] the two end-versions — the one represented by D1 2 (that is, the K version ?) on the one hand and the M version on the other[2] — supported *Dānadharma* being the name of the first sub *parvan*[3] That name was accordingly adopted in the crit ed

(c) It is hardly necessary to repeat here the dicta defining the extent of the validity of the *PS* figures for the Crit Ed of the *Mahābhārata*[4] It has already been pointed out that the *PS* figures, though they have the appearance of being correct to the last digit, must be regarded as only approximate, that the evidence of the *PS* has to be regarded as being necessarily of a secondary character, and that agreement or disagreement with the *PS* figures, by itself, can by no means be considered to be any guarantee for the authenticity of a particular MS or of a particular version[5] According to the constituted text of the *PS* section of the *Ādi*, the *Anuśāsana* consists of 146 adhyāyas and 6700 *ślokas* It must, however, be emphasised that the evidence of N and S in regard to this passage (1 2 205^{cdef}) is not at all unanimous[6] The critical apparatus relating to that passage may be broadly summarised as follows (1) All N MSS agree in giving 146 as the number of adhyāyas, (2) most of the N MSS give 6700 as the number of *ślokas*[7], (3) one group of S MSS gives 156 as the number of adhyāyas, while a slightly larger group of S MSS gives 256 as the number of adhyāyas[8], and (4) most of the S MSS give 12000 as the number of *ślokas* Some of the MSS

---

1 For instance, in the colophons to adhys 137 and 147

2 P P S Sastri's observation (*op cit*, intr., p vii) that all MSS representative of the S recension agree in naming the first sub-*parvan* as *Ānuśāsanika* (instead of *Dānadharma*) is not correct

3 Many other MSS and Testimonia support the name *Dānadharma* for the first sub-*parvan*

4 See *Sukthankar Memorial Ed.*, Vol I, 122–26 , 422–30

5 Cf. crit. ed of the *Salyaparvan*, intr , p xlv

6 The use of wavy lines at certain places in this passage was certainly expected

7 A few N MSS recorded in the Crit App give the number of *ślokas* as 7800, while a few others as 6800 No N MS used for the *PS* gives the number as 8000, as suggested by P P S Sastri (*op cit*, intr p vii) Also see below

8 P P S Sastri's remark (*op cit*, intr, p vii) that in *PS* all S MSS give 156 as the number of adhyāyas is not warranted

used for the constitution of the text of the *Anuśāsana* give the figures for the number of adhyāyas as follows B_3 241 (?), D_5 156, D_{10} $T_{2,3}$ G_4 252, T_1 247, $G_{1,3}$ 246, M_1 240, M_2 248, M_3 249, M_4 244 [1] D_5 also mentions the number of *granthas* as 8000 D_{7-9} quote the relevant *PS* stanzas.[2] They agree so far as the number of adhyāyas is concerned, but the number of *ślokas*, according to D_7, is 7800, and, according to D_9, 8800 The other available figures for the number of adhyāyas (and of *ślokas*) are Cv 266, Cal ed 168 (7796), Bom ed 169[3] (7691), Kumbh. ed. 274, Madras ed 156 (10249 *ślokas* + 40 *vākyas*), *AB* (12000) [4]

It is neither possible nor (as pointed out above) text-critically necessary to evolve any harmonious scheme out of this confusingly varied mass of evidence The number of adhyāyas in the present critical edition of the *Anuśāsanaparvan* is 154 and that of *ślokas* in it is 6536 Out of these *ślokas*, there are 15 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of one line (2 *pādas*) each, 5856 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of two lines (4 *pādas*) each, 340 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of three lines (6 *pādas*) each, 320 *ślokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of four lines (4 *pādas*) each, and 5 *ślokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of 6 lines (6 *pādas*) each [5] The divergence between the numbers of adhyāyas and *ślokas* in the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* and those mentioned in respect of it in the constituted text of the *PS* (1 2 205) cannot thus be said to be at all great The critical text of the *Anuśāsana* contains all the topics which the *PS* enumerates as the topics of the *parvan* [6] Similarly, the *PS* does not seem to include in that *parvan* any topics which are relegated to the Appendix of the critical edition [7]

---

[1] P P S SASTRI's remark (*op cit*, intr, p vii) that the majority of S MSS divide the *parvan* into 252 chapters cannot be substantiated

[2] इत्येतद्धुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् । यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिन्त्रयोदशे । श्रुत्वा यान्स्वस्थतामागाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिण ॥ एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ॥ सप्त(D_9 अष्ट)श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च (D_9 अष्टश्लोकशतानि च) । व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना D_8 quotes only the first two stanzas

[3] The *Mahābhārata* with Nīlakaṇṭha's comm., published by the Chitrashala Press, Poona, shows 168 adhyāyas in the *Anuśāsanaparvan* The discrepancy between this figure (168) and the number of adhyāyas in the Bom ed (169) is due to the fact that the Bom ed has wrongly numbered the adhy immediately following adhy 149 as adhy 151 This mistake has continued up to the end of the *parvan*

[4] The higher figures in the S and the mixed recensions — particularly for the number of stanzas — are understandable in view of their addl and subst. passages

[5] If the word *śloka* was understood to mean 'a unit of measurement of written matter equal to 32 *akṣaras*' (*Sukthankar Mem Ed*, Vol I, p 423), the number of *ślokas* in the crit ed of the *Anuśāsana* (excluding ref., colophons, etc) would be about 6823

[6] D_{n2} $D_{4\ 5\ 7-9}$ enumerate the *vṛttāntas* of this *parvan* in their concluding colophons Of course, several of these *vṛttāntas* are included in the Appendix of the crit ed

[7] The large number and extent of Appendix passages may be said to be a special feature of the critical text of this *parvan* As pointed out elsewhere, this is due to its peculiar character and position.

RECENSIONS AND VERSIONS

The main principles of the theory and practice of textual criticism, which have to be made operative in the critical editing of the *Mahābhārata*, have by now become more or less stabilized They have also been thoroughly discussed—and their soundness is adequately demonstrated—in the introductions to the various *parvans* of the Critical Edition which have been published so far Nothing further, therefore, needs to be said about those principles, except perhaps that they have been made applicable to the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* with but a few slight modifications demanded by the peculiar character of that *parvan*

A distinctive feature of the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* may be said to be the many and extensive passages which it has been found necessary to relegate to the Appendix There are 29 such passages, out of which 28 passages (together comprising 5569 lines) are insertions while 1 passage (consisting of 4706 lines) constitutes a substitution[1] The reason for this peculiar characteristic of the critical edition of the *Anuśāsana* is not far to seek The scope and nature of the contents of this *parvan* were such that literally any topic under the sun could be broached and discussed in it. Indeed, the redactors of the Epic, through the ages, seem to have seen in the *Anuśāsana* almost the last opportunity for a free play of their propensities And they must be said to have availed themselves of this opportunity to the fullest extent This has resulted in poor Yudhiṣṭhira being represented as putting to his grandsire some of the most elementary questions-often without rhyme or reason Not infrequently, these questions serve as mere excuses for introducing a legend or a doctrine fancied by the redactor, no matter if it has already occurred in an earlier part of the Epic, not once but several times A typical example of this trait is the very lengthy passage which D10 S Kumbh ed Madras ed and Cv substitute for the *Umā-Maheśvara-samvāda* (crit ed adhys 126–134) This passage is actually as big as, or perhaps even bigger than, a minor *parvan* of the *Mahābhārata* It must, however, be pointed out that the Appendix passages are not limited to any one of the two recensions Both N and S, either wholly or partially, have indulged in the activity of amplifying the text of the Epic

As a matter of fact, it is mainly through these Appendix passages that N and S may be said to be sharply distinguishing themselves from each other However, while demarcating N and S in respect of the Appendix passages, one point must needs be clearly borne in mind It is this Though, on account of its script, D10 is formally regarded as belonging to the Northern recension, it actually represents a highly inflated mixed version which has assimilated the characteristics of both N and S recensions[2]

---

[1] The total number of lines, namely, 10275, is perhaps the largest that has been included in the Appendix to the critical edition of any *parvan*

[2] See above under "Detailed Account of the Manuscripts".

Similar is the case, to a more or less extent, with Kumbh ed (and Cv) Therefore, the sharing by D10 of any textual feature with the entire S (as against the entire N) and by Kumbh ed (or Cv) with the entire N (as against the entire S) should not be regarded as in any way affecting the almost exclusive S or N character of that particular feature It will be seen that, so far as the Appendix passages are concerned, S (wholly or partially), as against the entire N, invariably has D10 associated with it This fact must not, however, be deemed to prevent those Appendix passages from being regarded as belonging exclusively to the S recension So, too, the Appendix passages found in the entire N, as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the N recension even though those passages are to be found also in Kumbh ed Similarly, the passages found in N (except D10), as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the entire N recension[1]

The subst passage relegated to the Appendix (App I, No. 15) belongs exclusively to the S recension (D10 S Kumbh ed Madras ed Cv) The 28 insertions may be classified as follows 4 in the entire N, as against the entire S 241 lines, 3 in the entire N (except D10, D8 missing), as against the entire S 432 lines, 2 in partial N (including D10), as against the entire S 98 lines, 4 in partial N (without D10), as against the entire S 1237 lines, 14 in the entire S, as against the entire N 3212 lines, and 1 in partial S, against the entire N 349 lines Thus, the entire N (as against the entire S) has 673 lines by way of insertion, while the entire S (as against the entire N) has 3212 lines Incidentally, it may be added that these figures confirm the general finding arrived at after the constitution of the texts of the various *parvans* in the Critical Edition, namely, that the Southern recension is considerably longer than the Northern recension

Though, so far as the Appendix passages are concerned, S invariably has D10 associated with it, it is noteworthy that the entire S (as against the entire N) contains as many as 71 star-passages (additions as well as substitutions)[2] which are not found in D10 They are 11* (subst), 19*, 20* (subst), 21*, 22* (subst), 23* (subst), 27* (subst), 31* (subst), 32*, 33*, 34* (subst), 40* (subst), 43*, 44*, 59*, 60* (subst), 68* (subst), 191*, 195*, 206*, 229* (subst), 258*, 260*, 262* (subst), 263* (subst), 264* (subst), 265* (subst), 269* (subst), 270* (subst), 271* (subst), 280*, 289*, 300*

---

[1] D10 is associated with the entire S (against the entire N) in 15 Appendix passages and with partial S (against the entire N) in 1 passage, it goes with the entire N (against the entire S) in 4 passages D10 alone is missing in the entire N in 3 Appendix passages Kumbh ed is seen to be associated with D10 S (against the entire N) in 13 Appendix passages and with D10 and partial S (against the entire N) in 1 passage It agrees with the entire N (against the entire S) in 3 passages Cv agrees with D10 S (against the entire N) in 12 Appendix passages and with N (against D10 S) in 2 passages

[2] The last star passage in the critical edition of the *Anuśāsana* is numbered 729* 626* has been missed – 625* having been followed by 627* 38* is repeated twice (the second 38* should be read, as 38A*) Thus the total number of star passages is actully 729

(subst), 304*, 318*, 324* (subst), 329*, 335*, 336*, 348*, 388* (subst), 397* (subst), 402* (subst), 412*, 414*, 442* (subst), (T_1 om) 453* (subst), (M_4 om) 457* (subst), 459*, 462*, 464*, 491*, 492* (subst), 497*, 500* (subst), 504* (subst), 511*, (M_3 om) 523*, (T_1 om) 530* (subst), 541*, (G_1 om) 543* (subst), 560* (subst), 569*, 572* (subst), 581* (subst), 595*, 597*, 610*, 615*, 624*, and (T_1 G_2 om) 712* (subst)[1] The following 46 star-passages are peculiar to D_{10} S 12* (subst), 13* (subst), 36*, 70*, (T_3 missing) 190* (subst), 193*, 194*, 202*, 210*, 305*, 339*, 343*, 361*, 371*, 372*, 425* (subst), 469*, 472*, 484*, 502* (subst), 507*, 508*, 509*, 517*, 518*, 520*, (M_3 om) 524*, (M_3 om) 525*, 612*, 617*, 622*, 647*, 652*, 653*, 660* (subst), 661* (subst), 663* (subst), 665*, (G_2 om) 670*, 680* (subst), 684*, 686*, 691*, 693*, 718* (subst), and 725*[2] There is no subst passage peculiar to N as a whole The additional passages found exclusively in the entire N are 6*, 7*, 8*, 37*, 47*, 58*, 72*, 73*, 76*, 81*, 85*, 88*, 93*, 98*, 101*, 104*, 109*, 110*, 111*, 113*, 114*, 122*, 126*, 131*, 133*, (with Kumbh ed) 138*, (with Kumbh ed) 139*, 140*, 151*, 165*, 213*, 223*, 225*, (V_1 missing) 250*, (V_1 missing) 251*, (V_1 missing) 252*, (V_1 missing) 254*, (V_1 missing) 255*, (V_1 missing) 256*, (V_1 missing) 257*, (V_1 missing) 259*, (V_1 missing) 261*, (V_1 missing) 266*, (V_1 missing) 268*, (D_3 om) 273*, 275*, 277*, 297*, 337*, 338*, 349*, 357*, 368*, (D_3 missing) 389*, (D_3 missing) 390*, (D_3 missing) 398*, (D_3 missing) 399*, (D_3 missing) 401*, (D_3 missing) 460*, (D_3 missing) 483*, (D_3 missing) 486*, (D_3 missing) 499*, (D_3 missing) 544*, (D_3 missing) 545*, (D_3 missing) 546*, (D_3 missing) 559*, (D_3 missing) 562*, (D_3 missing) 568*, (D_3 missing) 571*, (D_3 missing) 573*, (D_3 missing) 574*, (D_3 missing, D_7 om) 583*, (D_3 missing) 587*, (D_3 missing) 590*, (D_3 missing) 591*, (D_3 missing) 593*, (D_3 missing) 607*, and (D_3 missing) 611*[3]

As for omissions, there is only one which is peculiar to the entire N (that is, to N [except D_{10}]), namely, 37 15^{c}–36^{d}[4] As against this, S as a whole is characterised by a fairly large number of omissions The omissions which are exclusive to the entire S are 5 23^{ef} (hapl), 32 14^{b}–16^{a} (hapl), 51 44^{c}–46^{b} (hapl), 68 1^{ab}, 70 2^{cd} (hapl), 83 47^{a}–49^{b}, 88 6^{a}–8^{b} (hapl), 90 19^{a}–21^{d}, 40^{ab}, 94 23^{ab}, 96 33-35 (hapl), 37 (hapl), 41 (hapl), (G_2 om) 99 2^{c}–4^{b}, 104 19^{ab} (hapl), 110 23^{cd} (hapl), 118 col ,

---

1 Out of these 71 star passages, 36 are additions and 35 substitutions

2 Out of these 46 star passages, 36 are additions and 10 substitutions

3 A special reference may be made to 92*, which is found in the entire N recension and the entire M version In accordance with the usual principles of textual criticism, that passage might have as well been included in the constituted text. But, since the passage occurs in N and M at two different places—in N, after 14 67, and, in M, after 89* following 14 63—it has been treated as a star passage. Incidentally, the number of additional passages exclusive to the entire N is 78, to the entire S (without D_{10}) 36, and to D_{10} S 36 The number in N is thus larger than that in S and D_{10} S together

4 Mention may be made also of the omission of 143 37^{ab} which is exclusive to N (except Dn_2 D_{10}).

119 16^d–18^e, and 121 col The omissions peculiar to D10 S are · 32 18de, 65. 48^cd; 143. 25^e, and 150 col

Apart from the exclusive insertions, additions, substitutions, and omissions, in N and S, which demarcate those recensions from each other, there are also numerous peculiar readings which have to be taken into account in this connection A majority of these readings are clearly indicated by the wavy line in the constituted text. It may be remembered that where N (as a whole) and S (as a whole) have mutually divergent readings, the reading given by N is usually shown in the constituted text with a wavy line, while the reading of S is recorded in the critical apparatus. Naturally, therefore, the readings of the entire N (as against the entire S), recorded in the critical apparatus, are quite few Some of the readings of this type are [1] N (except D1 2) एकाद् (1 23^a), N (except D1 2) [ए]न दैवत- (14 50^a), N तत्तुल्यमधिक द्वि वा (B4 द्वि च , D1-3 तत , D7 तथा) (14. 131^b), N (except D1 , D3 4 om) धर्मार्जितान् (72 16^c), N (except D1-3) M4 -वन्साम् (72 42^b), N (except D1 , D3 missing) ज्वलन (84 57^c), and N (except D1 , D3 missing) चेतो (84 58^d) From among the readings recorded in the entire S (as against the entire N), the following few may be noted[2] S सद्दावर्षमिवांबुद (1 4^d), परवशो (1 59^a), आत्मप्रदानविधिना (2 65^a), अनुत्तमान् (2 84^d), शुक्रो न जहते वास (5 6^c), कर्म- (6 47^c), स्वर्ग (51 30^d), ततस्त इहा त्रिदशा (65 24^a), गोप्रदानां तदा गतिं (70 37^b), पावन धर्मतस्तथा (80 12^d), यश्च स्याद् (90 10^d), गर्हणा- (102. 26^b), सत्रे (106 39^d), जितेंद्रिय (109. 27^b), अवैक्लव्यो (110 20^c), धर्मवित् (112 8^d), and तत्तो बहुगुण दान (123 2^c) As is but to be expected, there are many readings which are found exclusively in D10 S, such as, for instance, समितिंजय (1 74^d), दीप्यते (81 7^c), ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा (136 2^c), सहस्रबाहुता मेऽस्तु (137 7^c), काश्यपस्य (138 2^b), वसिष्ठ शरण ययु. (140 20^d), त्व समाप्स्यसि शोभने (144 40^d), विवाद- (147 24^d), and पुरश्रेष्ठ (152 13^c) Incidentally, a reference may be made to the following few noteworthy cases where with S (as a whole) is associated V1 in reading शतानि (106 14^d) and युगान्ते (110 58), B1 in reading शारिका (112 53^b), B3 in reading कर्मणां (6 9^a), D2 in reading नित्यमेवातिथिस्तव (2 42^b), D5 in reading बीजभावं (90 37^b), D8 in reading अदद्दां (106 8^a), and D9 in reading यत्राभवत्तत्र भवान् (5 20^c)

A vital deficiency in connection with the critical editing of the *Anuśāsana* has been the non-availability of any MS belonging to the Śāradā (Ś) version In the absence of any Ś MS., it was also not possible to speak, in the strictest sense, of any Kāśmīrī (K) version of this *parvan*, because the K version has been understood to be " a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version "[3] " The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been

---

[1] For obvious reasons, these have not been adopted in the constituted text.

[2] These are mentioned in the crit. app

[3] *Crit ed of the Ādiparvan*, Prolegomena, p 48.

possible to localize more precisely "[1] Since no Ś MS had become available for the *Anuśāsana*, there was not available, naturally enough, any *direct* evidence to indicate and confirm the K character of any MS examined for the constitution of the text of this *parvan* It was, therefore, feared that the entire North-western group in the Northern recension would remain unutilised in the critical edition of the *Anuśāsana* Fortunately, however, a fairly substantial amount of *indirect* evidence is available to make it possible for one to presume that the MSS designated in the critical apparatus as D_1, D_2, and D_3 actually belong to the K version[2]

(1) For one thing, D_{1-3} constitute a more or less closely allied group, which stands pointedly isolated from the other MSS belonging to the D version This is clearly manifested by the readings, star-passages, and omissions, which are peculiar to D_{1-3} as against the other D MSS[3] A reference may be made here, by way of illustration, to some of the readings which are exclusive to D_{1-3} D_{1-3} धा व्यय ($1\ 16^b$), यापन ($1\ 20^b$), प्रेरितो वै ($1\ 43^a$), विश्रुत ($2\ 6^b$), अनघ सत्यमित्येव ($2\ 75^e$), [आ]मेच ($2\ 87^c$), बाणम् ($5\ 2^e$), धर्मात्मा मनशुप्यत ($5\ 7^d$), पूजयित्वा ($5\ 25^b$), उच्यते ($6\ 3^a$), नर ($7\ 11^b$), विस्मित ($7\ 17^b$), पुरातनं ($7\ 23^d$), देशवेद् ($10\ 61^a$), -चुनेषु ($11\ 18^a$), वेगेन ($12\ 15^a$), शकरे ($14\ 1^b$), चारुदोष्णस्य वाहुरु ($14\ 17^a$), छन्दांसि विविधानि च ($14\ 20^d$), दिव्यैर् ($14\ 88^d$), कव्यवाड् ($14\ 160^b$), तपसि ($15\ 42^c$), मत ($16\ 56^d$), दत्ता ($16\ 60^e$), मानवो ($17\ 34^d$), आद्या सिद्धिर्मानसी दर्शने च ($18\ 50^a$); स तेजेन ($21\ 5^a$), अप्रत ($23\ 21^d$), सरती ($24\ 30^e$), कूर्मोन्मुखे ($26\ 49^a$), सीता लोष्टुर् ($34\ 24^b$), हि योषित ($38\ 23^d$), and many others Some random readings recorded exclusively in the different combinations of two MSS from this group (D_{1-3}) may also be mentioned $D_{1\,2}$ उनि श्रेया ($1\ 82^d$), चरन्ति ($8\ 8^b$), तथैव च ($14\ 42^b$), एवमेव ($26\ 31^d$), दर्शनात् ($58\ 12^b$), भोक्तारं ($60\ 19^a$), वेगाद- ($78\ 21^a$), etc $D_{1\,3}$ सहस्रशिरस प्रभु ($14\ 26^b$), सर्ववेदक् ($16\ 30^b$), सर्वविन्यान ($17\ 30^e$), -मन्वानां ($26\ 57^e$), देहे ($31\ 30^d$), मत ($33\ 13^e$), भृत्यानामथ पचम ($37\ 18^d$), [ए]तापम ($38\ 24^d$), न कृत ($43\ 14^e$), फल ($74\ 21^b$), etc $D_{2\,3}$ नैव कार्यं ($2\ 85^d$), तत्रापि च ($10\ 34^c$), तत्रापि चैव पुत्राणाम् ($12\ 21^c$), स्वर्ग- ($14\ 39^d$), वय च ($16\ 58^c$), तृप्ततुष्टो ($17\ 49^e$), महाद्युति ($20\ 34^d$), -तिग्मा- ($26\ 43^a$), गौतम्या ($31\ 18^e$), संतन्यम् ($48\ 10^d$), चापि ($60\ 12^a$), etc The following star-passages are peculiar to D_1, D_2, and D_3 (in different combinations) D_{1-3} 365* and 382*, $D_{1\,2}$ 359*, 407* (subst), 477* (subst), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*, $D_{2\,3}$ 378*[4] Some of the omissions which are found exclusively in D_{1-3} are $4\ 37^{ef}$ (hapl), $14\ 31^c$–32^b (hapl), 133^{ab}, 24 16–17 (hapl), 26, 28–29, 25 6 (hapl), $26\ 63^d$, $31\ 52^{ab}$, $34\ 17^{cd}$, $40\ 4^{ef}$, $51\ 30^{ab}$, $69\ 13^e$–15^b, $79\ 2^d$–3^e, and $80\ 36^{ab}$ A few other significant omissions may also be noted $D_{1\,2}$ om 51 12, $135\ 16^{ab}$, and 137 3–5 $D_{1\,3}$ om $15\ 34^{ab}$, $17\ 168^{cd}$ (hapl), 18.

---

[1] *Crit ed of the Āraṇyakaparvan*, Introduction, p 21

[2] Also see "Detailed Account of the Manuscripts"

[3] It may be noted that D_3 is available only for the portion from the beginning of the *parvan* up to गेमुख in 82 37

[4] It may be noted that in App I, No 14, $D_{1\,2}$ (D_3 missing) stand distinct from the entire N (except D_{10})

36^{d}–37^{c}, and 47 32. $D_{2, 3}$ om 4 52^{d}–53^{a} (hapl), 6 37, 21 24^{ab}, 28 21 (hapl), and 38 26^{c}–27^{b}

The character of D_{1-3} as a specific group clearly differentiated from the so-called D version is thus firmly established.

(2) As for the affinity of D_{1-3} to the Ś version, it may be recalled that these three MSS belong to codices which, unmistakably, are copies of a Śāradā codex In other words, these MSS are derived from what may be justifiably called K codices Consider, for instance, the case of D_1 The one and the same MS in Devanāgarī, namely, BORI No 198 of 1891–95 contains two *parvans* — the *Śānti* and the *Anuśāsana* On the strength of direct evidence (that is, comparison with the available Ś version), it was ascertained that the portion from that MS embodying the *Śānti* was clearly akin to the Śāradā version — that, in other words, it doubtlessly belonged to the K version. In fact, it was used as K_1 for the critical edition of the *Śānti* The most natural presumption, therefore, is that the remaining portion of that MS., which contains the *Anuśāsana*, must also be regarded as belonging to the K version [1] The traits of D_2 and D_3, which emphasise the character of those MSS as K MSS, have already been pointed out under "Detailed Account of the Manuscripts" The MSS from the codices, from which D_2 and D_3 are derived, are used as K MSS for the constitution of the texts of different *parvans*

(3) A reference may be made, in this context, also to the affinity in certain respects, which D_{1-3} betray to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* (which latter must necessarily be assumed to have been based on a Ś or a K version of the Epic) D_{1-3} are the only MSS. which, like the *BM*, read the name of Uddālaki's son (crit ed adhy 70) as नासिकेत (तु). So too, like the *BM*, D_1, D_2, and D_3 (singly or collectively), in their colophons, refer to the *Anuśāsana* as forming a part of the *Śānti* [2]

In view of what has been said above, the conclusion seems to be irresistible that D_1, D_2, and D_3 do belong to the K version Indeed, for all practical purposes, they have invariably been treated as K MSS in the critical edition of the *Anuśāsana* For instance, the agreement between D_{1-3} on the one hand and M on the other is generally regarded as a vital factor in determining the original reading [3] One thus has the satisfaction that the North-western version of the Epic is duly taken into account while constituting the text of the *Anuśāsana*

---

[1] The MSS, BORI Nos 184, 190, and 193 of 1891–95 presumably belong to this very K codex, and are in fact used as K MSS for the critical editions respectively of the *Āraṇyaka*, the *Karṇa*, and the *Śalya*

[2] Of course, after the last colophon, $D_{1, 2}$ conclude with समाप्तं चेदमानु(D_2 °समनु)शासन पर्व

[3] A typical case is 115 6^{f}, where the reading पुत्र which is supported only by $D_{1, 2}$ $M_{1, 2}$ is accepted in the constituted text Also, see 117 10^{ab}, 37^{a}

The Maithilī version, which is represented by only one MS, namely, V_1 does not show any significant divergences in readings It has no star-passages peculiar to it, and the non-haplographical omissions, found exclusively in it, are also very few The MSS of the B version too do not have many star-passages exclusive to themselves, but the number of non-haplographical omissions peculiar to them is fairly large Of course, B, as a whole, has neither any star-passage nor any omission peculiar to it By and large, B is closely affiliated to V_1 But this fact does not warrant our speaking of any specific North-eastern group (comprising V and B) in the Northern recension, for, the Dn version also usually goes with V_1 B in the matter of readings, star-passages, and omissions [1]

Strictly speaking, only Dn_1 and Dn_2 must be regarded as representing Nīlakaṇṭha's version of the *Anuśāsana*, for, as pointed out elsewhere, the commentary accompanying the text in the MS, which is designated as Dn_3, is found to be not of Nīlakantha Some of the *v l* peculiar to Dn_3 occur in the extracts from that MS reproduced in the Critical Notes [2] So far as Nīlakaṇṭha's version of the *Anuśāsana* (Dn) as a whole is concerned, it has peculiar to it (with Bom ed, Cal ed, Kumbh ed) 470* and (with S) 474* and the omission of 14 160^{d}–161^{a} and 29 9^{cd}

The MSS of the D version generally fall into the following three more or less compact groups (1) D_{1-3}, as has already been shown, belong to the K version (2) D_{10}, which stands last among the D MSS and which, standing on the border, as it were, of N and S, inherits the characteristic features of both N and S, represents a highly inflated mixed version (3) D_{4-9} may then be said to represent the genuine D version Peculiar to this group are 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381* (subst), 413* (subst), 415*, 619*, 625* (subst), 627* (subst), 656*, 672*, 677* (subst), and 679* and the omission of 33 col, 71 col, 125 17 (hapl), 126 38^{ab} (hapl), 130 47^{ab}, 140 col, and (with V_1) 141 col The following facts, which may be taken to confirm the compactness of this group, should also be noted Exclusive to $D_{4\ 6-9}$ are 63* and (with Dn_3) 331* and the omission of 1 64^{b}–65^{a} (hapl), 66 (hapl), 10 30^{ab}, 47 48^{cd} (hapl), 54 11^{ab} (hapl ?), (with T_1) 72 32^{cd}, 90 16^{ab}, 91 28^{ab}, 95 64–66 (hapl), 100 21^{ab}, and 146 24^{cd}, and exclusive to $D_{4-7\ 9}$ are 29*, (with $G_{2\ 4}$) 168*, 208*, 216*, 296*, 393*, and 675* and the omission of (with T_1) 8 21^{cd} (hapl), 34 7^{ab} (hapl), 80 25^{ab}, 99 2–3, 101 3^{ac} (hapl ?), and 132 15^{d}–16^{c} (hapl) [3] In adhyāyas 40–43 as also in the lists of *vṛttāntas* given in their concluding remarks after the last colophon, $D_{4\ 5\ 7-9}$ read वुपुल (for विपुल)

---

[1] This is exemplified, among other things, by 565*, 629*, 644*, 689*, 700*, and 705*, and by the omission of 83 3^{bc}, 84 col., 93 col., 94 col., and 147 col

[2] However, generally, the text of the *Anuśāsana* in that MS is akin to the one accepted by Nīlakantha

[3] Also noteworthy are 364* and 721* which are peculiar to D_{5-9}, 703* to D_{4-8}, and 728* to $D_{4\ 5\ 7-9}$

However, it must also be pointed out that D1-3 have 75*, 77* (subst), 78*, and 196* (subst) and the omission of 14 113^{cd} and 16 65^{ab} exclusive to themselves.

In the Southern recension, as in respect of several other *parvans* so too in respect of the *Anuśāsana*, T and G are often seen to go together, as witness, among other things, 48*, 52*, 56*, 71*, 200*, 204*, 211*, 214*, 226*, 232*, 408* (subst), 426*, 527*, 578*, 592*, and 606* and the omission of 9 14^{cd}, 23 37^{ab}, and 110 127, while M stands aloof as seen, for instance, from 119*, 127*, 142* (subst), and 303* and the omission of 14 37^{cd}, 54-55, 64-67, 124^{c}-140^{d}, 17 5-23, 27, 45^{a}-47^{b}, 63-64, 73^{c}-74^{b}, 131^{a}-138^{b}, 153-162, 18 58-59, 61. 52^{cd}, 74 5^{cd} (hapl), and 112. 29-31 (hapl) T1 (which stands at one end of S) is a peculiar MS and is often isolated from the entire S (as is indicated by several star-passages and omissions which are found exclusively in T2 3 GM) Similarly M4 (which stands at the other end of S) is often seen to go by itself[1] (a particularly striking instance of this being 28* and 571* where M4 is associated with the entire N as against the entire S).

EMENDATIONS

There are three cases of emendation in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan*

(1) 6 36 शक्रस्योदस्य* चरण प्रस्थितो जनमेजय ।
द्विजस्त्रीणां वध कृत्वा किं दैवेन न वारित ॥

This passage is rather difficult from the point of view of both textual criticism and exegesis Let us first consider the text The two recensions, N and S, read 36^{ab} in two different ways The facts that the reading, शक्रस्यार्धोपस्थे स्थितो जनमेजय, is more or less uniform in the S manuscripts and that it yields to at least some kind of interpretation would indicate that that reading was substituted by S for the original reading which had somehow become unintelligible As for the reading in N (which shows some slight variants in individual manuscripts), it may be said that it represents the *textus difficilior* and is, therefore, presumably nearer to the original text The difficulty is, however, created by the second word in 6 36^{a} as read by the different N manuscripts The reading उदाम्य (gerund of *āmayati*, causal of the root *am*, with *ut*?) is recorded by a majority of N manuscripts (V1 B2 5 D2 4-10) But that word, particularly when connected with चरण (or शरण or वरण), does not make any sense The same can be said of उद्यस्य (recorded by D1 3) उद्गम्य (B1 3 4 Dn) is obviously the result of an attempt to substitute a simpler and more commonly used word, but, so far as its meaning is concerned, that word too cannot be suitably fitted into the context The word is, therefore, emended to read उदस्य* With this emendation, the passage (6. 36^{ab}) may roughly mean "Having lifted up or pushed away (*udasya*) the foot of Śakra, Janamejaya proceeded (*prasthito*) (with his sacrifice)" This may have a reference to the serpent-sacrifice performed by Jana-

[1] See the description of M4 under "Detailed Account of the Manuscripts"

mejaya It is said that, through fear of death, Takṣaka took refuge in Indra's abode (1 51 5) Indra promised him protection (1 51 7) The great serpent lay on Indra's *uttarīya*, presumably at the latter's feet Greatly enraged, Janamejaya asked his officiating priests to drag Takṣaka down and offer him into the sacrificial fire, if necessary together with Indra (1 51 11) The emended उदस्य* may thus yield some sense It may also be pointed out that उदस्य* could be easily misread as उदन्य or even as उदान्य

One has, however, to confess that all this explanation is by no means satisfactory and that it merely exemplifies the dictum *sthitasya gatiś cintanīyā* It may, indeed, be asked Can this passage be at all understood as alluding to Janamejaya's *sarpasattra*? In the present adhy of the *Anuśāsanaparvan*, Bhīṣma is discussing the relative potency of fate and personal enterprise In the course of this discussion, he quotes the examples of various valiant personages belonging to the past,[1] in whose lives fate had prevailed over personal valour. Obviously, therefore, the Janamejaya referred to in 6 36[a] cannot be the Janamejaya who performed the *sarpasattra* The *sarpasattra* was performed very much long after Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira embodied in the *Anuśāsanaparvan* Moreover, the incident mentioned in 6 36[c] (*dvijastrīṇām vadham kṛtvā*) is nowhere mentioned in connection with the episode of the *sarpasattra* As suggested above, the Janamejaya of 6 36[b] must have preceded Yudhiṣṭhira Indeed, he was an ancestor of Yudhiṣṭhira[2] According to the genealogy given in *Harivaṃśa* 23 109 ff, he was a grandson of Kuru and lived nearly ten generations before Yudhiṣṭhira A brief history of this Janamejaya occurs in *Śatapatha-Br* 13 5 4, *Mahābhārata* 12 146–148, and *Harivaṃśa* 22 7–12 (Crit Ed) Janamejaya is said to have once become guilty (according to 12 146 3, unknowingly) of *brahmahatyā*[3] As the result of this grave sin, he became *lohagandhin*[4] and was abandoned by his people (*HV* 22 10) The *Harivaṃśa* adds (22 5–8) that, on account of Garga's curse, Janamejaya lost the *divya ratha*, which Śukra had presented to Yayāti, which, in course of time, had become the property of the Paurava rulers, and which Janamejaya had accordingly inherited[5] Thereupon Janamejaya sought protection

---

[1] Cf the word *purā* occurring in 6 30, 31, 38

[2] On one occasion, Vaiśampāyana tells Janamejaya (of the *sarpasattra* fame)

शन्तनौ नव देवापिशन्तनावेव च परीक्षितौ ।
भीमसेनाग्रजौ राजन्तावेव जनमेजयौ ॥ *HV* 23 113 (Crit Ed)

[3] Details regarding this *brahmahatyā* are not to be found anywhere *Śatapatha-Br* 13 5 4 1 merely speaks of *pāpakṛtyā* and *brahmahatyā* *HV* 22 9 says that Janamejaya had killed the young son of Garga. In 12 146 6[cd], Janamejaya is referred to with the words कृता पापस्य महतो ब्रह्महा विनिहागत

[4] That is to say, he began to smell of blood, 12 146 10 says रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् । अशिव शिवसंकाशो मृतो जीवन्निवाटसि

[5] At some places, this *ratha* is said to have been presented to Yayāti by Śakra or Rudra or Brahmā Did the S manuscripts have in mind this association of Janamejaya with the *ratha* presented by Śakra when they read 6 36[ab] as शक्रस्याद रथोऽस्ये विहितो जनमेजय ? Another incident, in which Janamejaya (it is, however, not clear which Janamejaya is intended here) and a chariot are involved, is mentioned in 13 App I 14B lines 18–19 शानिय इन्द्रः दिव्यं यानं च जनमेजय । आरुह्यारं च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् But Śakra does not

from the sage Indrota Śaunaka The latter made him perform an *aśvamedha* As the result of this sacrifice, Janamejaya is said to have been freed from the sin of *brahmahatyā*[1] The stanza under consideration (6 36) seems to refer to this episode Here a suggestion may be hazarded, namely, that 36^{ab} originally read as शक्रस्योतस्य चरण प्रस्थितो जनमेजय Janamejaya is said (6 36^{c}) to have committed the sin of killing some Brāhmaṇa females. As pointed out in an earlier context, the details of this part of Janamejaya's story are nowhere clearly given Nevertheless, the words द्विजस्त्रीणां वध कृत्वा could as well be connected with the word भ्रूणहा used by Indrota in 12 146 8^{d} with reference to Janamejaya[2] With a view to finding out some means of redeeming himself of this sin, Janamejaya approached Indrota शक्रस्योतस्य in the reading suggested above may be understood as a paraphrase of इन्द्रोतस्य[3] The passage (6 36^{abc}) may then be freely translated as follows "Having committed the sin of killing Brāhmana females, Janamejaya went to or sought refuge at (*prasthito*) the feet (*caranam*) of Śakrota, that is to say, of Indrota "[4] What Bhīṣma wants to convey is that it was on account of his adverse fate that such a valiant and noble person as Janamejaya became culpable for a sin which (according to 12 146 3) he had committed quite unwittingly and was thereby reduced to the pathetic condition of having to surrender himself to the mercy of Indrota. It is not unlikely that, in course of time, शक्रस्योतस्य became unintelligible, and was first of all changed to शक्रस्योदस्य (the passage having been misunderstood as alluding to the *sarpasattra* of Janamejaya, the descendant of the Pāndavas) Later उदस्य presumably came to be misread as उग्रस्य or उदाम्य or to be altogether changed to उद्गम्य The S manuscripts got out of the difficulty created by शक्रस्योतस्य by reading 6 36^{ab} quite differently

(2) 75 10^{e} At the very outset, it may be pointed out that here a correction needs to be made in the constituted text It should read क्षितौ राध प्रवह * शश्वदेव[5] The reading राध प्रवह *, as such, is not given by any manuscript However, the component -प्रवह

---

figure there Incidentally it may be added that a more or less similar reference occurs in 12 226 24 (सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीर जनमेजय) where Janamejaya is said to have surrendered his own body

[1] In the crit note on 13 6 36, it is said that a reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha-Br* 13 5 3 5 However, it actually occurs in *Śatapatha Br.* 13 5 4 1 In *Śatapatha Br* 13 5 3 5, Indrota Śaunaka who made Janamejaya perform the *aśvamedha* has been referred to

[2] It may be assumed that 12 146 3, 8 and 13 6 36^{c} refer to the same event in the career of Janamejaya who was an ancestor of the Pāndavas Nīlakantha commenting on 6 36–37 says पापमपि तेजीयसा न दोषाय इत्याह शक्रस्येति द्वाभ्याम् । चरण द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति संबन्ध Some commentators take — obviously wrongly — Indra to be the perpetrator of द्विजस्त्रीणां वध

[3] Indrota (Indra + *ūta* from the root *av*) literally means "one protected or favoured by Indra", *śakrasyotasya* (*śakrasya* for *śakrena* — gen for instr is not unusual — *ūtasya*) would mean "of one who is protected or favoured by Śakra", that is, of Indrota

[4] Cf 12 146 7 वरिष्यमाण इन्द्रोत शौनक संशितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयो परिपीडयन् ॥

[5] The crit app will also have to be modified in accordance with this correction

(*v l* -प्रवहा) may be regarded as having been supported by manuscripts belonging to almost all versions except G Its authenticity may, therefore, be generally accepted. The difficulty arises in regard to the first member of that compound word रोम्ण (for राध -) occurs in all S manuscripts except T1, but it occurs in none of the N manuscripts Among the N manuscripts, most of the manuscripts belonging to the D version have (as against the other manuscripts of the N recension) ऋक्स- (for राध -) [1] Neither of these two readings, रोम्ण and ऋक्स-, can have been genuine Moreover, neither seems to go well with प्रवह As for the reading preserved in the third group of manuscripts, namely, V1 B Dn D8 10, it (रोध- [रोह्]) may be said to have been influenced by the N recension through V1 B Dn and by the S recension through D10 [2] It may, therefore, be argued that that reading can be regarded as being nearer to the original reading It may be suggested that 75 10c originally read क्षितौ राधःप्रवह् शश्वदेव The *visarga* before प्र of प्रवह् is retained by the *v l* रोह् प्रवह् in B3 4 Dn1 D8 10 The cows represent the flow (-प्रवह्) of food or nourishment (राध -) on the earth in the form of milk Some confusion seems to have arisen because राधस् was a peculiarly Vedic word and was rarely used in the sense of food or nourishment in the post-Vedic literature Since this stanza (75 10) related to cows it would be understandable if one thought of ओधस् (=udder) more naturally than राधस्, and read क्षितेरोध प्रवह् (क्षिते ओध प्रवह्) and then misread क्षिते रोधप्रवह् It may be added that the stanza was intended to be of the nature of a *mantra*, and that, therefore, the occurrence in it of a Vedic word like राधस् would be quite appropriate

(3) 75 11c आन्नाता मे *स्ततीगश्च तु [3] The manuscripts give a bewildering variety of *v l* in respect of this passage The emendation here merely represents the result of an attempt to derive out of that near-chaos a reading which would yield some reasonable sense and which would suit the context and the *mantra* style of the stanza

[After line 2386 in 13 App I No 15, the ref नारद * needs to be inserted though it is not given by any manuscript The reason for this emendation is quite obvious]

CONSPECTUS OF THE ANUŚĀSANAPARVAN[4]

(1)[5] The *Anuśāsanaparvan* opens with Yudhiṣṭhira's declaration that, even after the instruction imparted to him by Bhīṣma (*Śāntiparvan*), he has not been able to regain the peace of mind which he had lost on account of his guilty conscience arising

[1] क्षितारृक्सं- in D4 6-9 presumably represents a misreading of क्षितावृक्सं , and -प्रवाहा in D1-3 of -प्रवहा

[2] It has already been pointed out above that D10 rather belongs to the S recension

[3] In the printed text on p 411, there should have been a wavy line under आन्नाता मे

[4] A special feature of the constituted text of this *parvan* is that broad subject headings are given in the top left hand corner of each odd numbered page These subject-headings are, however, not necessarily identical with the adhyāyas-names given in some of the manuscripts

[5] This and the following are the numbers of adhyāyas in the crit ed

out of the conviction that he alone had been responsible for the tragic catastrophe of war He is particularly unhappy at the pitiable condition to which Bhīṣma has been reduced on account of him Therefore, Bhīṣma resumes, so to say, his teaching with a view to bringing solace to Yudhiṣṭhira's afflicted heart He tells Yudhiṣṭhira that no one in the world can follow the dictates of his own free will, that every one is but a tool in the hands of destiny which operates in a very subtle manner To illustrate this universal truth, Bhīṣma narrates to Yudhiṣṭhira a story in which Gautamī, Mṛtyu, Lubdhaka, Sarpa, and Kāla are involved The old Gautamī's son was bitten by a serpent The fowler wanted to punish the serpent for the infanticide. But Gautamī asked him to leave the serpent alone, arguing that every one had to submit to what was destined for him and that her son was not going to revive even if the serpent was killed The serpent also insisted that when he bit the child he had not acted of his own free will but that Mṛtyu (Death) had impelled him to do so Mṛtyu, on his part, confessed that he too was not independent and that, being subservient to Kāla, he had to see that everything happened as ordained by Kāla or Destiny Bhīṣma emphasises the moral of this story by pointing out to Yudhiṣṭhira that neither he nor Duryodhana is responsible for what has happened No one can have avoided what had been destined to happen Human beings–indeed, all creatures– are subject to the subtle workings of the omnipotent destiny Thereupon, Yudhiṣṭhira's perturbed feelings are soothed and he prepares himself to ask further questions to his grandsire (2) Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma "Has any householder conquered Mṛtyu, and, if so, by practising which virtue ?" In reply to this question, Bhīṣma narrates how Sudarsana and Oghavatī, living in Kurukṣetra, had overcome Mṛtyu through the observance of *atithidharma* (hospitality due to guests) He concludes that, for a householder, there is no greater divinity than a guest (3) The next question of Yudhiṣṭhira relates to the career of the sage Visvāmitra The state of being a Brāhmana is known to be unattainable by the three lower social orders How was it then that Viśvāmitra, who had been born a Ksatriya, became a Brāhmana ? Yudhiṣṭhira incidentally recounts various exploits of Visvāmitra, such as killing Vasiṣṭha's 100 sons, creating *yātudhānas,* founding the race of Kuśikas, adopting Śunahśepa, sponsoring Triśamku, transforming Rambhā, who had disturbed his penance, into a rock, etc , and asks how he could become a Brāhmaṇa in the same life (4) The story of how Viśvāmitra attained *brāhmanya* is told in adhy 4 The sage Rcīka had given two separate *carus* to his wife Satyavatī and her mother (Gādhi's wife), by consuming which the former was to have given birth to a Brāhmaṇa and the latter to a Kṣatriya But the *carus* were exchanged, Satyavatī's mother ate up the *caru* in which Rcīka had put *brahman* and consequently gave birth to Viśvāmitra, who, through Ṛcīka's favour, became a Brāhmaṇa and a progenitor of a Brāhmaṇa family The sons of Viśvāmitra who became *gotrakartṛs* are enumerated in the concluding part of this adhy. (5) Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that kindliness of feelings, compassion, or sympathy (*anukrośa, ānṛśaṃsya*) is the greatest of virtues This he illustrates by the story of

a parrot who, instead of abandoning a tree which was drying up, preferred to stay on and languish with the tree which had given him refuge all through (6) The sixth adhy seeks to answer the perpetual question regarding the relative power and efficacy of destiny and human effort Though Bhīṣma seems to be inclined to attach greater weight to *puruṣakāra*, he concludes that success in any enterprise results from the joint operation of good luck and exertion (7) The topic set forth for discussion in this adhy pertains to the fruits of all good deeds One of the points made by Bhīṣma in this connection is that one experiences the fruits of his actions in the same physical form and in the same condition in which he actually performs those actions He also enumerates the fruits of different actions —there being, however, no rational connection between an action and its fruit (8) Bhīṣma speaks of persons who are worthy of worship and salutation He says that he cherishes the Brāhmaṇas more than any other dear and respectable persons The Brāhmaṇas are to the Kṣatriyas what husbands are to wives Incidentally Bhīsma gives an interesting explanation of why a Kṣatriya (and not a Brāhmana) becomes the lord of the earth (9) One who promises gifts to Brāhmaṇas but fails to implement that promise will have all his hopes rendered barren This teaching is illustrated by the story of the jackal and the ape (10) An interesting point is raised by Yudhisthira in this adhy Is one, who imparts instruction to a person belonging to a lower social order, culpable? Bhīṣma's answer is, of course, in the affirmative He narrates how a Ṛṣi, who instructed a Śudra in connection with *śrāddha*, lost the fruit of all his penance and was reborn as a Purohita, that is, as a person of a lower status A Brāhmaṇa is bound to come to grief by imparting instruction to a Śūdra or by receiving instruction from a person of a lower order. (11) "Where does Śrī (glory) reside?" Rukmiṇī had asked Śrī herself in the presence of Lord Kṛṣṇa, and Śrī had replied that her abode was the person who was diligent and virtuous and who was endowed with beauty, grace, bravery, learning, industry, devotion, etc

(12) In the twelfth chapter, Yudhiṣṭhira introduces a strange topic, and that too rather abruptly He asks Bhīṣma "In the act of coition, who derives greater pleasure—man or woman?" Bhīṣma narrates to him the story of the royal sage Bhangāsvana, who, through Indra's machinations, was transformed into a woman Later, Indra offered to restore to him his manhood, but he preferred to remain a woman, for, he confessed, in the sexual union his pleasure when he was a woman was far greater than when he was a man

(13) If one wishes to have a smooth passage in this and the other world, Bhīsma tells Yudhisthira, one should avoid ten sins, namely, three of the body, four of the speech, and three of the mind (14) Yudhiṣṭhira entreats Bhīsma to enumerate the names of Lord Śiva Bhīsma, on his part, implores Kṛṣṇa to do so Before, however, doing so, Kṛṣṇa tells him how he was privileged to have the direct sight of Śiva when he had been practising penance for a son from his wife Jāmbavatī As a matter of fact, it was Upa-

manyu who directed Kṛṣṇa to Lord Śiva Upamanyu told Kṛṣṇa that many persons like Hiraṇyakaśipu, Vidyutprabha, Śatamukha, and Svayambhu Brahmā had propitiated Śiva and had obtained boons from him Indeed, Upamanyu himself was blessed by Śiva He told Kṛṣṇa how this had happened – how Lord Śiva had manifested himself before him, how he had recited a *stotra* in praise of Śiva, and how, thereupon, Śiva had granted him the desired boons (15) Continuing his story, Kṛṣṇa tells Bhīṣma and others how Upamanyu gave him certain *mantras* and personally initiated him, how at the end of five months of penance he saw Śiva and praised him, and how finally Śiva and Umā granted him boons (16) When this news was conveyed to Upamanyu, he spoke to Kṛṣṇa about the sage Taṇḍin who had practised *tapas* for 10,000 years and had thereby propitiated Śiva Tandin had gone over to Upamanyu's hermitage and had taught him the thousand names of Śiva (17) Upamanyu recited the *Śivasahasranāmastotra* before Kṛṣṇa It is reproduced in adhy 17 (18) The eighteenth adhy. recounts how various sages, including Vyāsa, Vālmīki, Jāmadagnya, Jaigīṣavya, Gārgya, Parāśara, and Gālava, had benefitted by the praise of Lord Śiva Through the recitation of the *Śivasahasranāmastotra* the four social orders also will enjoy all the advantages in conformity with their position and status

(19) Introducing another topic, Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma "What does *sahadharma*, in connection with marriage, signify ?" As usual, Bhīṣma answers this question by means of an illustrative story Aṣṭāvakra desired to marry Vadānya's daughter Suprabhā. Vadānya agreed, but he asked Aṣṭāvakra to go to the northern quarter, learn from whatever he saw there, and then come back and marry Suprabhā (20) Thereupon, Aṣṭāvakra went to Dhanada's region and lived there for one *divya* year enjoying all kinds of pleasures Proceeding further, he reached a house which was more resplendent than Dhanada's There he saw an old lady who sought sexual union with him, promising to give him in return all the good things which he saw there (21) But Aṣṭāvakra stoutly resisted her persistent demands, which were accompanied by various kinds of arguments, on the plea that they were not married to each other The old lady then offered to marry him Astāvakra too came to be in a way attracted to her since she had transformed herself into a young lady There was a conflict in his mind Should he marry that lady or remain loyal to Vadānya's daughter ? Eventually he decided in favour of the latter alternative (22) The lady then told Aṣṭāvakra that she was really *Uttarā Dik* and that she had devised the whole incident to show him that even old women had sexual urge Aṣṭāvakra had exhibited remarkable self-control, and all gods were therefore pleased with him Vadānya wanted to test his conjugal integrity, and he acquitted himself quite creditably in the test Aṣṭāvakra then returned, and Vadānya gave him his daughter in marriage

(23) Yudhiṣṭhira now asks "Who are worthy of gifts ?" Bhīṣma replies "Those who follow their prescribed vocation (*vṛtti* or *dharma*)" He then goes on to explain how a stranger, a learned man, a relative, a practiser of penance, and a performer

of sacrifices become worthy donees In this connection, he quotes the view of Pṛthvī, Kāśyapa, Agni, and Mārkandeya Other points clarified by him include those which relate to the indications of *dharma*, the highest purity, the proper times to practise *dharma*, *artha*, and *kāma*, the virtues and vices, etc (24) The subject of this adhy is the religious practices relating to gods and *pitaras* with particular reference to the gifts to be made in connection with them Bhīṣma gives details about the times for these two kinds of practices, the persons worthy of being invited on those occasions, the duties of the officiating priests, the order of rites, the merits and demerits of the donors and the donees, etc. (25) "When does one, without actually killing a Brāhmana, bocome liable for *brahmahatyā*?" In answering this question of Yudhiṣṭhira, Bhīsma reports what Vyāsa had told him on the subject That person becomes guilty of *brahmahatyā*, who, having invited a Brāhmana to his house for alms, refuses to give him anything, or who deprives an innocent Brāhmana of his means of livelihood, or who cuts out water intended for cows, or who does not marry his daughter to a suitable bridegroom, or who perpetrates similar other heinous acts

(26) In this adhy, Bhīsma quotes Angiras on the subject of holy rivers and the fruits acquired by bathing in them (27) While Bhīsma is lying on his bed of arrows, Yudhiṣṭhira and his brothers wait upon him Various sages come there to pay their regards to Bhīṣma After their departure, the Pāndavas worship Bhiṣma, when in the course of conversation the former ask the latter as to which regions are most sacred Recounting the dialogue on the same subject between Śiloñchavṛtti and Siddha, Bhīṣma emphasises that those regions through which the Gangā flows are truly sacred Nothing is religiously more efficacious than living by the side of the Gangā or bathing in the Gangā or drinking the water of the Gangā or practising penance on the banks of the Gangā

(28–30) Through the episode of Matanga narrated in these three adhyāyas, Bhīsma wants to impress upon Yudhisthira's mind that *brāhmanya* is difficult to attain One is born a Brāhmana only after having lived successively for a long number of years through many forms of life (*yonis*), such as animal, *pulkasa* or *candāla*, Śūdra, Vaiśya, Ksatriya, Brahmabandhu, and Kāndapṛṣtha That is what Indra told Matañga who, though a *candāla*, persisted in severe penance with a view to winning *brāhmanya*. (31) However, there are instances of Kṣatriyas becoming Brāhmanas One such is that of Viśvāmitra Bhīṣma now narrates how the Ksatriya Vītahavya also became a Brāhmana There were frequent clashes between the families of Haryaśva of Kāśi and Hehaya of Vatsa In one of the battles, Pratardana, the son of Divodāsa of Kāśi, defeated Vītahavya of the Hehaya family of Vatsa The latter sought refuge in Bhrgu's hermitage Pratardana followed him there and asked the sage to hand over Vītahavya to him With a view to protecting Vītahavya, Bhrgu told Pratardana that there was no Ksatriya in his hermitage Thereupon Pratardana, who knew that Vītahavya was there, declared that his purpose was served since Vītahavya had abandoned his *varna* Through

Bhṛgu's words, the Kṣatriya Vītahavya thus became a Brahmarṣi Vītahavya's son was Gṛtsamada Bhīṣma enumerates the descendants of Gṛtsamada (32) In this adhy., Bhīṣma reports to Yudhiṣṭhira a dialogue between Nārada and Vāsudeva, by way of answering his question regarding the persons who deserve to be revered According to Nārada, those who worship gods, who are rich in penance and well-versed in Veda, who are sacrificers and teachers, etc — such persons are entitled to respect and worship (33) Answering another question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma tells him that reverence to and protection of the Brāhmaṇas is the foremost duty of a king (34) Continuing he says that the Brāhmaṇas are really responsible for the security of the country The Brāhmaṇas have always prevailed over the Kṣatriyas, as, for instance, Bhṛgus over Tālajanghas, Aṅgirases over Nīpas, and Bharadvājas over Vaitahavyas All knowledge is ensconced in the Brāhmaṇas. When Vāsudeva had asked Mother Earth as to how a householder could remove his sins she had mentioned the service of the Brāhmaṇas as the only remedy (35) A Brāhmaṇa is great by birth He has the power to bless and to curse Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that there are various categories of Brāhmaṇas, such as *siṁhasattva*, *vyāghrasattva*, etc On account of the absence of Brāhmaṇas among them, many tribes have become *vṛṣalas* Indeed, the Brāhmaṇas are the reason why gods are gods, and demons demons (36) Śakra, in the disguise of an ugly decrepit Yati, asked Śambara how he had become foremost among his people Śambara's reply was that he always followed the advice of the Brāhmaṇas and did not entertain any ill feelings for them Incidentally, he further told Śakra that the Brāhmaṇas attained *siddhi* by means of *tapas*

(37) Yudhiṣṭhira again reverts to the question of persons worthy of gifts A stranger or a person who has lived with one for a long time or a person who has come from afar — all the three deserve gifts One should give to a person whatever he desires, but without thereby causing any discomfort to one's dependants Of course, certain types of Brāhmaṇas are to be deliberately avoided

(38) An interesting topic is broached by Yudhiṣṭhira in this adhy, namely, the disposition of women whose frailty has become notorious In this context, Bhīṣma repeats the discourse between Nārada and Pañcacūḍā in which the latter had asserted that a woman possessed only blemishes, the most serious of them being her excessive attachment to sexual pleasures (39) Yudhiṣṭhira seems generally to agree with this view He confirms that women deceive men, that they transform truth into falsehood and *vice versa*, that their conduct is such that the Arthaśāstra may have been modelled on it How is it that, in spite of all this, men are seen to be infatuated by them? How are women to be restrained and protected? (40) Bhīṣma also agrees that this view regarding the character of women is correct He then narrates to Yudhiṣṭhira the episode of Vipula Indra was greatly enamoured by the beauty of Ruci, the wife of Devaśarman Once, when Devaśarman was busy in connection with the performance of a sacrifice, he asked his pupil Vipula to guard Ruci against Indra With a view to being able to do so

effectively, Vipula entered Ruci's body, limb for limb (41) He frightened away Indra when the latter tried to make advances towards Ruci When this was reported to Devaśarman he was pleased with Vipula (42) Later when Vipula was on his way to Campā, he saw a couple engaged in a quarrel in which oaths referring to Vipula's evil fate were uttered He also saw six persons playing dice and uttering similar oaths. Vipula suspected that all that was due to the fact that he had not reported to his preceptor his having entered the body of Ruci (43) But, in the end, Devaśarman pardoned his pupil, for, he had done all that in good faith and for a good purpose

(44–46) The next three adhyāyas deal with the rules governing marriage (*vivāha-dharmas*) In this connection, various topics are discussed, such as, types of marriage, bride's age at marriage, negotiations for marriage, *śulka* (in which context Bhīsma narrates how he had brought two maidens as brides for Vicitravīrya), *niyoga*, inheritance, and the desirability of honouring women under any circumstances (47) Further details about the division of patrimony are given here In this connection, various kinds of sons are mentioned (48) The theme of adhy 48 is the *anuloma* and *pratiloma* marriage and the origin and nature of mixed castes In the course of this discussion, Bhīsma makes the following two points The social order to which one belongs is to be known from one's behaviour Similarly one can elevate oneself in the social order by means of good conduct (49) The various kinds of sons are further discussed Incidentally, the question of the *samskāras* to be performed in respect of *krta, kānīna*, and *adhyūdhaja* sons is also mooted and discussed

(50) Yudhisthira now asks three questions What kind of attachment springs from seeing? What kind of attachment springs from living together? What is the blessedness of cows? Bhīsma answers all these questions by narrating to Yudhiṣthira the Nahuṣa-Cyavana-legend While Cyavana was practising penance in water, he developed great friendliness with the fish Once upon a time some fishermen caught in their net Cyavana himself surrounded by the fish The fishermen wanted to recompense for their unconscious guilt But Cyavana refused to desert the fish with whom he had lived so long The whole matter was then referred to Nahusa (51) Cyavana asked Nahusa to purchase him (together with the fish) from the fishermen by paying an adequate price But whatever price Nahusa offered naturally fell absurdly short of the intrinsic worth of the eminent sage Eventually the matter was satisfactorily settled by an ascetic who had come to Nahusa He told Nahusa that Brāhmaṇas were verily invaluable, that so too were cows, and that, therefore, a Brāhmaṇa could be exchanged only for a cow Thereupon Nahusa offered to purchase Cyavana for a cow Cyavana was greatly pleased with the deal The adhy ends with the praise of cows by Cyavana

(52) The next five adhyāyas contain the account of Rāma Jāmadagnya Cyavana Bhārgava could foresee the blemish which was going to be attached to his family on

account of the fact that a member of his family would have the temperament of a Kṣatriya He, therefore, wanted to burn up the entire race of Kuśikas who were going to be responsible for this misfortune So he went to Kuśika and told him that he would like to live in his house and observe a vow All arrangements were then made, and Kuśika and his wife dutifully attended to all his needs After a period of twenty-one days, Cyavana suddenly disappeared (53) When Kuśika and his wife returned home after a futile search for him, they found him lying in his bed in their house itself After some time, Cyavana again disappeared and reappeared He set fire to several things. But Kusika did not get enraged by Cyavana's whimsical behaviour On the contrary, he tried to keep everything in readiness for the sage For fifty days Cyavana drove in a chariot to which Kuśika and his wife had been yoked In the end, Cyavana was pleased with the service of the couple and offered them a boon He stopped on the bank of the Gangā and asked Kuśika and his wife to return to the capital They were to come back to him the next day (54) Next morning, having reached the place where Cyavana had left them, they saw a magnificent palace which afforded all kinds of celestial pleasures. They also saw Cyavana sleeping on a golden couch But when they approached him, they found that Cyavana and the couch had disappeared Cyavana thus demonstrated to them that *tapas* was superior to everything else (55) On being asked what all his recent doings really meant, Cyavana told Kuśika that he had wanted to destroy his family in order to avoid the *kulasamkara* that was destined to occur in the family of Bhrgus But Kuśika's exemplary behaviour in the face of the varied annoyance caused by Cyavana had defeated the latter's purpose Cyavana told Kuśika that his grandson would be a Brahmarsi through the help of Bhrgus (56) Jamadagni of the Bhrgu family would marry the grand-daughter of Kuśika They would give birth to a son — Paraśurāma — who would adopt the Kṣatriya way of life On the other hand, a son would be born to Gādhi of the Kuśika family, namely Viśvāmitra, who was sure to become a Brahmarṣi

(57) Yudhiṣṭhira is remorseful on account of the catastrophic consequences of the war He fears that the Pāṇḍavas will go to hell for this sin He wants to practise penance, and, therefore, seeks Bhīṣma's advice Bhīṣma tells him about the fruits of different kinds of *tapas*, and more particularly of *dāna*, and finally asks him not to entertain any idea of renunciation (58) The topic which Bhīsma elaborates in this adhy is the different kinds of gifts and their fruits He tells Yudhiṣṭhira that *dāna* is the best kind of sacrifice He also tells him that the foremost duty of a Kṣatriya is to protect and serve Brāhmaṇas (59) Gift given to a Brāhmana who does not ask for it is indeed far superior to the one given to a Brāhmaṇa who asks for it The firmness of a Kṣatriya is seen in the protection that he offers to others , the firmness of a Brāhmana is seen in not asking for anything even when he is in urgent need (60) Bhīṣma further points out to Yudhiṣṭhira that *dāna* is superior to *yajña* in that the former is an end in itself while the latter is merely a means to an end Helping needy Brāhmaṇas is superior to sacrifices like Rājasūya and Aśvamedha A king has to share a portion of the sins

committed by the subjects who are not well protected He also enjoys the fruits of a portion of the *punya* of the subjects who are well protected by him

(61) "Which of the various kinds of gifts that are recommended is the best?" To this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma replies that *bhūmidāna* (gift of land) surpasses all other gifts That is what Brhaspati had told Indra (62) Quoting Nārada, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that food is the best gift which a king can make to a Brāhmana (63) Yudhisthira now asks Bhīṣma about the constellations under which gifts should be made Recounting to him the conversation between Nārada and Devakī, Bhīṣma explains to Yudhiṣṭhira which specific gifts should be made under which specific constellations and what their fruits would be (64) In this adhy , Bhīsma quotes the views of various persons regarding the best of the *dānas* (65) Bhīṣma expatiates on the fruits of the gift of shoes, of sesame, of a piece of ground (through the legend of Brahmā giving a piece of ground to gods for the performance of sacrifice), of a house, of cows, of bulls, and of food (66) He emphasises that no gift is superior to that of food and water (67) On being further asked by Yudhiṣṭhira on the subject, Bhīṣma narrates to him the story of Yama and Śarmin Yama had elaborated to the latter on the theme of various kinds of *dānas* such as of sesame, water, lamps, jewels, and clothes (68) Yudhiṣṭhira again expresses curiosity about *bhūmidāna* Bhīsma says that one should make gifts of the three things denoted by the same word (*go*), namely, cow, earth, and speech Particularly cows should be given away to learned *Brāhmaṇas* having many sons The person and property of a Brāhmaṇa should never be violated

(69) In confirmation of what he has said in the concluding part of the preceding adhy , Bhīṣma narrates to Yudhiṣṭhira how Nrga suffered ignominy for usurping the property of a Brāhm na — though quite unconsciously A Brāhmana's cow had once strayed among Nrga's cows, and was through mistake given away to another Brāhmaṇa together with the other cows After Nrga had died he was made to suffer for this lapse on his part He was condemned to live as a lizard for 1,000 years, at the end of which period he was to be blessed by Vāsudeva and then go to *svarga* (70) Yudhiṣṭhira desires to know from Bhīṣma something more about the fruits of the gift of cows Bhīṣma narrates to him the legend of Uddālaka, his son Nāciketa, and Yama Once upon a time, Uddālaka being annoyed with his son's carelessness cursed him with the words *yamam paśya* At that very instant, Nāciketa fell down Uddālaka repented, and Nāciketa was revived by means of his father's tears On being asked what had happened in the mean time, Nāciketa told his father that he had gone to the region of Yama Yama had taken him round to the various worlds to which the virtuous became entitled Yama had further told him that the regions which had rivers of milk and ghee were meant for those who gave away *gorasa* He had said that the right kind of cows should be given away to the right kind of people, and at proper time and according to the proper procedure Yama had also explained to Nāciketa the significance of *ghrta-dhenu*,

tila-dhenu, and *jala-dhenu* (71) With a view to satisfying Yudhiṣṭhira's curiosity regarding *goloka*, Bhīṣma repeats to him the dialogue which Brahmā and Indra had on that subject (72) On that occasion, Brahmā had described to Indra how *goloka* was to be attained He had also described the various fruits of the gifts of cows (73) He had particularly emphasised that whoever stole a cow knowingly or sold her for profit was liable to dire punishment.

(74) Bhīṣma describes to Yudhiṣṭhira the fruits accruing from different *vratas*, *niyamas*, *svādhyāya*, etc (75) The subject of this adhy again is *gopradāna*. Bhīṣma refers to the dialogue between Māndhātr and Brhaspati in which the latter had laid down the detailed procedure of *gopradāna* Bhīṣma also enumerates various kings who have attained to *svarga* through gifts of cows (76) Continuing the discussion about the gift of cows, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of the specific fruits obtainable through the gifts of specific kinds of cows In connection with the gift of *kapilā*, there occur the legends of Śiva's accepting the bull as his emblem and of gods glorifying Śiva as *Paśupati* (77) In the context of the gift of cows is also narrated the story of Vasiṣṭha and Saudāsa. In reply to Saudāsa's question as to what was the most sacred thing to be recited, Vasiṣṭha recited the '*Upaniṣad* of cows' He spoke of the *gomatī vidyā* and the *gomat mantras*. (78) Vasiṣṭha further told Saudāsa how cow-dung came to be used by gods and men in purificatory rites He also enumerated the fruits of the gifts of various kinds of cows such as *kapilā, rohinī, śabalā, śvetā, kṛṣṇā, dhūmrā*, etc (79) Continuing Vasiṣṭha asserted that there was nothing more meritorious than *godāna* Cows sustained *yajña* by means of the different parts of their body (80) Bhīṣma states that nothing is more sacred than cows, and endorses this statement by pointing out that, in by-gone days, Vyāsa too had impressed this point on Śuka. (81) Yudhiṣṭhira now asks Bhīṣma about the belief that Śrī resides in cow-dung Bhīṣma tells him of how Śrī wanted to make her home among the cows, how the cows refused to entertain her because she was fickle, how Śrī implored them to accommodate her in any part of their bodies (howsoever repulsive it might be), and how the cows finally relented and permitted her to remain in their dung and urine (82) Bhīṣma again speaks of the religious importance of giving away cows Indra once asked Brahmā why the world of cows was situated above the world of gods. Brahmā told him that cows were superior to gods in that they sustained people in various ways Dakṣa's daughter Surabhī (the Mother Cow) practised penance without any ulterior motive in view Brahmā was pleased and granted her a boon that she would be immortal and would live above the three worlds and that her sons and daughters (bulls and cows) would help mankind in various ways

(83) "Why is the gift of gold so much valued?", asks Yudhiṣṭhira Bhīṣma describes to him how gold originated While performing *śrāddha* on the bank of the Gangā, Bhīṣma happened to show his mastery over all the minute details of the ritual procedure The *pitars* were greatly pleased and asked him to give away gold at *śrāddha*, so that they might be purified. In connection with the giving away of gold, Bhīṣma also narrates

the story of Paraśurāma Paraśurāma had annihilated the Ksatriya race twenty-one times and had performed Aśvamedha, but had even then not secured the "lightness" of the soul He, therefore, asked the sages as to what was the greatest purifier On behalf of the sages, Vasiṣtha told him how Śiva's semen (which was *tejas*) once got mixed up with Agni (who also represented *tejas*) At that time, the demon Tāraka was harassing the gods (84) Pārvatī had cursed the gods that they would have no children But Agni was not there when this curse was pronounced So Brahmā told the gods that Agni would procreate from Gangā, through Śiva's semen which had got mixed up with him, Kārttikeya who would destroy Tāraka This legend incidentally accounts for the frogs losing their sense of taste, the elephants having their tongues bent back, the parrots losing their faculty of speech, etc (85) The same legend speaks of the procreation of Bhrgu, of Angiras, and of Kavi — and from these three of the whole population Vasiṣtha told Paraśurāma that gold too was the child of Agni and was, therefore, most sacred This adhy ends with the enumeration of the fruits of the various kinds of the gift of gold (86) Yudhisthira asks "How could Tāraka be overpowered when he was supposed to be invulnerable?' Bhīṣma repeats to him the legend which was narrated by Vasistha to Paraśurāma The *garbha*, which Gangā had borne from Agni and which she had thrown out, was nurtured by Krttikās In course of time, this child, called Kārttikeya, became the commander-in-chief of gods and killed Tāraka Bhīṣma goes on to say that gold was born together with Kārttikeya and was, therefore, highly valued

(87) The topic now posed for discussion by Yudhiṣthira is the procedure for *śrāddha* The *pitars* are to be worshipped even before the gods are worshipped The fruits of *śrāddhas* performed on different *tithis* are enumerated (88) Yudhiṣthira asks "What should be offered to the *pitars*?" In reply, Bhīsma describes various kinds of oblations (including those of different kinds of meat) and their fruits He adds that sesame constitutes the best offering to the *pitars* (89) Bhīṣma then mentions the *kāmya śrāddhas* as described by Yama to Śaśabindu These are *śrāddhas* performed under specific constellations for the fulfilment of specific desires (90) Continuing the discussion regarding *śrāddhas*, Bhīṣma tells Yudhisthira that Brāhmaṇas may be appointed to officiate at *śrāddhas* after they have been properly examined In this connection he speaks of three types of Brāhmanas, namely, *panktidūṣa*, *panktipāvana*, and *apānkteya* Bhīṣma also sets forth some other rules regarding *śrāddhas* (91) Yudhiṣthira then asks "Who invented *śrāddha*? Which things are to be avoided at *śrāddha*?" Bhīṣma tells him of how Nimi of the Atri family conceived of the idea of *śrāddha* for his son Śrīmat That, of course, constituted an inversion Then Atri explained to Nimi the correct procedure for *śrāddha* (92) Bhīsma says that the practice of performing *śrāddha* (and *tarpana*) began from that time He also explains through a legend why, at the commencement of a *śrāddha*, an offering is made to Agni He then gives further details about *śrāddha* and *tarpana* (93) Bhīṣma emphasises that a twice-born, even

when he is observing a vow, should not refuse an invitation for *śrāddha* He then explains the concept of *tapas* as also different kinds of *vratas*

(94) In this adhy , Bhīṣma makes a comparative statement about the giver and the receiver, illustrating it with the legend of Vṛṣādarbhi and the seven sages. The sages refused to accept charity from Vṛṣādarbhi even when they had been in dire need, for, through *pratigraha*, a Brāhmaṇa lost the fruit of all his *tapas* Enraged at the non-acceptance by the sages of his offer, Vṛṣādarbhi instigated Yātudhānī to overpower them. (95) The seven sages, accompanied by Arundhatī, continued their wandering in search of food They came across a lake full of lotus-stalks Yātudhānī, who was guarding the lake, permitted them to collect the lotus-fibres for eating on the condition that they told her their names Through the knowledge of their names, she wanted to exert some kind of magical influence on the sages Suspecting this, Atri and other Ṛṣis mentioned their names in a cryptic manner Eventually Yātudhānī was struck down and turned to ashes by Śunahsakha who had been accompanying the sages In the mean time, the lotus stalks were stolen away It transpired that Śunahsakha was actually Indra in disguise who wanted to test the sages The *apratigraha* of the latter was the true *dharma*. (96) A similar story of how the sages proclaimed the true *dharma* indirectly through the oaths uttered by them is narrated in this adhy. Agastya and the other Ṛṣis were going on a pilgrimage, when Agastya once lost his provision of lotus stalks He suspected his colleagues, but they protested their innocence by uttering oaths.

(97) In reply to Yudhiṣṭhira's question as to how the practice of offering shoes and umbrella at *śrāddha* and similar other religious rites originated, Bhīṣma narrates the story of Jamadagni and Reṇukā When, on a certain occasion, Reṇukā complained that her head and feet were scorched by Sūrya, Jamadagni sought to punish Sūrya (98) But later he relented as the result of Sūrya's entreaties In return for this kindness Sūrya gave Jamadagni shoes and umbrella (99) In this adhy , Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of the fruits of planting groves of trees and digging tanks. (100) The theme for discussion in this adhy is the duties of a householder Bhīṣma repeats to Yudhiṣṭhira the dialogue between Pṛthvī and Vāsudeva on this subject (101) Yudhiṣṭhira now asks about the origin and fruit of the gift of lamps Bhīṣma refers to the dialogue between Manu and Suvarṇa on this subject, wherein Manu had explained to Suvarṇa, on the basis of the older dialogue between Śukra and Bali, various points in connection with the gifts of plants, flowers, incense, lamps, etc (102) The discussion on the same topic continues, in the course of which Bhīṣma narrates the legend of Nahuṣa Nahuṣa secured the kingship of gods through various kinds of religious practices But this made him arrogant He ill treated the sages Bhṛgu and Agastya decided to teach him a lesson (103) Nahuṣa had given up the pious acts such as the offering of lamps etc He once yoked Agastya to his chariot He even kicked Agastya's head with his left foot. Thereupon Bhṛgu, who had entered into Agastya's matted hair, cursed Nahuṣa as the

result of which the latter was turned into a serpent However, he was to regain his lost position on account of his having made offerings of lamps as also through Yudhiṣṭhira's favour (104) The discussion in this adhy concerns the violation of a Brāhmana's possessions Recounting the dialogue between a Caṇḍāla and a Ksatrabandhu, Bhīsma points out how a king who had offered in a sacrifice Soma juice extracted from Soma-plants, on which drops of milk of cows stolen from a Brāhmana had fallen, as also the Brāhmaṇas who had consumed that Soma juice went to hell, because they had become a party — though unconsciously — to the offence of the violation of a Brāhmana's property Other points incidentally made out in this adhy are that one should not sell Soma and that pride (*atimāna*) is the most dangerous of vices. (105) Replying to another question of Yudhisthira, Bhīsma tells him that, by means of different religious practices, men go to different worlds after death In this connection, he narrates the legend of Gautama and Vāsava The latter, disguised as king Dhrtarāṣtra, explained to Gautama what kind of people became entitled to which worlds (106) Here Bhīṣma emphasises that the highest kind of penance is non eating (*anaśana*) or fasting Bhagīratha went to the Brahmaloka by practising *anaśana*

(107) Yudhiṣṭhira asks "What makes one long-lived or short-lived?" Bhīṣma's answer is that *ācāra* is the root-cause of all this Bhīṣma then goes on to explain what constitutes good conduct (108) In this adhy Bhīṣma explains how an elder brother should deal with a younger brother and *vice versa*

(109) Yudhisthira again reverts to the theme of fasting Bhīṣma answers his various questions on the subject by repeating what Angiras had formerly told him He dilates upon the fruits of fasts—full or partial—observed on specific days (110) Continuing Bhīṣma says that the performance of a sacrifice is not possible for all, but that *upavāsa* brings about fruits similar to those of sacrifice (111) The main topic of this adhy is *tīrthas* Bhīsma tells Yudhiṣthira that all *tīrthas* are sacred, but the holiest of all places is the mind where truth is the sacred water He speaks of two kinds of *tīrthas*—spiritual and earthly.

(112) Yudhiṣṭhira expresses a desire to know something about metempsychosis Bhīṣma directs him to Brhaspati who has arrived there After honouring Brhaspati, Yudhiṣṭhira asks him "Who is man's true friend—one who follows him after death?" Brhaspati replies "Man is born alone and dies alone Only his *dharma* follows him after death" He then explains how this happens Yudhiṣṭhira asks "How is semen (*retas*) produced?" Brhaspati replies "The elements like *prthvī*, water, etc, are gratified with food and generate semen" Thereafter Brhaspati explains how *puruṣa* becomes embodied and where he resides after death He also enumerates the different deeds as the result of which man is made to assume different forms in different rebirths (113) Brhaspati further tells Yudhiṣṭhira how one may redeem oneself from the consequences of one's sinful acts In this connection, he emphasises the efficacy of

charity, particularly of the offering of food (114) Bṛhaspati concludes his discourse with an indication of the comparative merits of the six "gates of *dharma*", namely, *ahiṃsā*, Vedic rites, meditation, restraint of senses, penance, and service to the *guru*.

(115) After Bṛhaspati has gone away, Yudhiṣṭhira takes up with Bhīṣma the question of *ahiṃsā* Bhīṣma tells him of the four kinds of *ahiṃsā* which need to be practised, namely, *ahiṃsā* in speech, in thought, in act, and in eating Bhīṣma then speaks of the evil consequences of meat-eating (116) Bhīṣma's discourse on the subject of meat-eating continues He quotes various authorities in support of his view that meat-eating constitutes a great sin, and also enumerates a number of kings who attained to *svarga* through the avoidance of meat-eating (117) At the same time, Bhīṣma mentions the circumstances under which meat may be eaten (118) Replying to a question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma says that those who are born in this world are governed by certain innate tendencies In order to illustrate this point he refers to the dialogue between the Kīta and Kṛṣṇa Dvaipāyana (119) Through Vyāsa's favour as also as the result of religious practices, the Kīta passed to higher orders of life one after another, retaining its memory in each life (120) When the Kīta had become a Brāhmaṇa, Vyāsa told him that one who did good deeds was born in a higher order of life By way of the moral of this story, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that those who have died in the Kuru-war have faithfully followed their *dharma* and have thereby secured great merit (*puṇya*) (121–123) "Among these three — learning, penance, and charity— which is the best?" While replying to this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma refers to the dialogue between Vyāsa and Maitreya wherein Vyāsa glorified *dāna* (charity) while Maitreya glorified *tapas* (penance) and *vidyā* (learning). Vyāsa, however, concluded that those who practised *dāna* enjoyed happiness here and hereafter and that the gift of food actually led to Brahmaloka or even to a superior *loka* (124) In this adhy., Bhīṣma, recounting the dialogue of Kaikeyī and Śāṇḍilī, explains how a wife should behave with her husband. (125) Yudhiṣṭhira now asks "Which is more efficacious — *sāman* (conciliation) or *dāna*?" Bhīṣma replies that it depends on the nature of the person in respect of whom it is to be employed He tells Yudhiṣṭhira the story of the Brāhmaṇa who was seized by a Rakṣas but got himself freed by means of *sāman*

(126) In the next nine adhyāyas, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of Kṛṣṇa's twelve-year *vrata*, of Maheśvara's great prowess, of the doubts which had entered in his consort Umā's mind, and of the dialogue between Umā and Maheśvara While he had been observing his vow, Kṛṣṇa showed to the sages the mystery of *vaiṣṇava tejas* In return he desired to hear what the sages had to say (127–133) Nārada began by recounting the dialogue between Umā and Maheśvara, in the course of which Maheśvara had explained to his consort why his third eye had to be produced, why his southern face was terror-inspiring, why his matted hair was tawny and erect, how his throat became blue, why he held a *pināka* in his hand, why he had a bull for his vehicle, and why he lived on the cremation-

ground Then on Umā's entreaty, Maheśvara discoursed on the fivefold *dharma* of a householder, the *dharmas* of the four *varnas*, the *dharma* common to all *varnas*, the forest-dweller's *dharma*, the *dharma* of *munis*, the *āśrama dharmas*, etc Maheśvara also explained how the degradation and the rise in social order occurred He further answered Umā's questions regarding the bondage of *saṃsāra*, the meritorious deeds which entitled man to *svarga*, the good and bad conduct, the circumstances which made one intelligent and healthy or otherwise, etc (134) In the end, Maheśvara asked Umā about the duties of a woman (*strīdharma*) Umā consulted the rivers who had come to pay homage to Maheśvara and then expatiated on the subject

(135) Yudhiṣṭhira asks "Who is the one god in the world and which is the highest *dharma* ?" Bhīṣma replies "Vāsudeva is the one god, and the recitation of the *Viṣṇusahasranāmastotra* is the highest *dharma*" The text of the *Viṣṇusahasranāmastotra* is given in this adhy (136) Replying to Yudhiṣṭhira's question as to who deserve to be honoured and worshipped, Bhīṣma says that Brāhmaṇas must be always honoured and worshipped Then follows a eulogy of Brāhmaṇas (137) Through the legend of Vāyu and Kārtavīrya Arjuna, Bhīṣma seeks to establish that a Brāhmaṇa is definitely superior to a Kṣatriya Vāyu tried to impress this point on the mind of Kārtavīrya Arjuna (138) Vāyu glorified Brāhmaṇas and asked Kārtavīrya Arjuna to realise his own limitations (139) Vāyu narrated to Kārtavīrya the stories of Aṅga, Pṛthivī, and Kaśyapa, and of Utathya, Bhadrā, and Varuṇa (140) Vāyu also narrated the stories of Agastya and the burning up of Dānavas, and of Vasiṣṭha and Ādityas (141) Vāyu continued with the stories of Atri and Svarbhānu, and of Cyavana and Aśvins (142) Vāyu concluded with the story of Dhanin and the Brāhmaṇas Eventually Kārtavīrya Arjuna repented and promised always to honour and serve Brāhmaṇas.

(143) Asked by Yudhiṣṭhira as to why Brāhmaṇas are to be worshipped, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that, as he is gradually losing strength, Kṛṣṇa may be implored to answer his question Then Bhīṣma recites a hymn of praise for Kṛṣṇa (144) Yudhiṣṭhira directs his question to Kṛṣṇa Thereupon Kṛṣṇa glorifies Brāhmaṇas He refers to the talk on this subject which he formerly had with Pradyumna He had described to Pradyumna his encounter with Durvāsas Durvāsas harassed Kṛṣṇa and Rukmiṇī in a variety of ways, but they neither lost their temper nor slackened in their service to the sage In the end, Durvāsas was duly propitiated and granted boons to Kṛṣṇa and Rukmiṇī (145) Yudhiṣṭhira then implores Kṛṣṇa to communicate to him the knowledge which he had acquired from Durvāsas Kṛṣṇa first enumerates various exploits of Śiva, such as the destruction of Dakṣa's sacrifice, the tearing out of Bhaga's eyes, and the felling of Pūṣan's teeth Seeing Śiva's terrific form, all gods began to recite the *Śatarudriya* Then occur references to the destruction by Śiva of the three fortified cities and to the fact that Śiva himself had become Durvāsas (146) Kṛṣṇa recites the glorious names and deeds of Śiva (147) Yudhiṣṭhira now opens up for

discussion, rather abruptly, the subject of the relative validity of the various means of knowledge (*pramānas*) and the Veda (*āgama*) Bhīṣma speaks of the Veda as possessing absolute validity (148) Bhīṣma describes the characteristics and the fates of those who follow *dharma* and those who reject *dharma* — of those who are *sat* and those who are *asat* (149) When Yudhiṣṭhira points out that human effort is not seen necessarily to lead to success nor ethical conduct to prosperity nor learning to happiness, Bhīṣma tells him that *karman* and *svabhāva* are the deciding factors in the matter of whatever happens (150) Continuing, Bhīṣma says that one should go on working with the faith that good deeds will necessarily have good results Kāla is the real motive force, and sees to it that *dharma* does not produce the consequences of *adharma* (151) With reference to Yudhiṣṭhira's question as to how one becomes free from sins and other blemishes, Bhīṣma advises him to recite the *daivata vamśa* and the *ṛṣi vamśa* at the time of the *samdhyā* prayers These *vamśas*, comprising names of gods, their consorts, divine beings, sacred concepts and entities, rivers, holy places, Ṛṣis, Rājarṣis, etc, are reproduced in this adhy (152) After this enumeration of Devatās and Ṛṣis, Bhīṣma becomes quiet Vyāsa tells Bhīṣma that Yudhiṣṭhira and his brothers have regained peace of mind as the result of their grandsire's instruction, and that, therefore, they should be permitted to go back to the capital Bhīṣma blesses the Pāṇḍavas and asks Yudhiṣṭhira to come back to Kurukṣetra in time for his *niryāna* at the beginning of *uttarāyana* Yudhiṣṭhira, accompanied by his brothers, Kṛṣṇa, Dhṛtarāṣṭra and Gāndhārī, and others, returns to Hastināpura

(153) Yudhiṣṭhira returns to Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāna* Bhīṣma consoles Dhṛtarāṣṭra by telling him that what has happened had been already ordained, and asks him to cherish the Pāṇḍavas as his own sons. He then turns to Kṛṣṇa and implores him always to guide and protect the Pāṇḍavas He seeks the Lord's permission to depart from the world (154) Bhīṣma's *niryāna* and the funeral rites are described Yudhiṣṭhira and others proceed to the bank of the Gangā The latter manifests herself and laments the ill luck of her son Bhīṣma, whom even Paraśurāma had not been able to vanquish but who met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin Kṛṣṇa consoles her by assuring her that Bhīṣma was really a Vasu and that, after his earthly existence, he has rejoined the Vasus Gangā is pacified All people then return home.

[The critical constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* has resulted in the isolation of a number of passages (some of them being quite large in extent), which it has been found necessary to include in the Appendix Out of the twenty-nine such passages, twenty-eight are of the nature of insertion These latter may be broadly divided into two classes (a) fifteen insertions, extending over 3561 lines, made by S manuscripts (with which D_{10} is invariably associated), and (b) thirteen insertions, extending over 2008 lines, made by N manuscripts For adhyāyas 126–134 of the critical edition (1026 lines), the text of which is constituted on the basis of N manuscripts,

D10 S Kumbh ed Madras ed Cv substitute a passage consisting of 4706 lines A brief indication of the contents of these Appendix-passages is given below

(No 1) 163 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 8 Eulogy of Brāhmaṇas, Indra-Agni-Sūrya-Śacī *saṃvāda*, Madrarāja-Vāsudeva-Vyāsa-*saṃvāda*, greatness of *Yajñapuruṣa* (No 1A) 461 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv cont Episode of Suparṇa (No 2) 52 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 11 *Prāyaścitta* for ingratitude, story of Vatsanābha (No 3) 349 lines D10 T G Kumbh ed Madras ed ins after 13 13 Way of *saṃsāra*, description of *prakṛti*, dialogue between Sanatkumāra and Nārada (about the creation of the universe, the five great elements) (No 3A) 572 lines D10 T G cont M Cv ins after 13 11 Dialogue between Suparṇa and the sages, importance of *bhagavad darśana*

(No 4) 77 lines N Kumbh ed ins after 13. 14 84 Eulogy of Mahādeva by Upamanyu's mother (No 5) 78 lines N Kumbh ed ins after 13 14 99 Eulogy of Mahādeva by Upamanyu (No 6) 52 lines V1 B Dn D1 4-10 Kumbh ed ins after 13 14 153 D2 3 after 13 14 153[ab] *Śivastava* by Upamanyu

(No 7) 81 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 22 How Brahmarṣis are born in Vaiśya and Śūdra *yonis* Vyāsa and others (No 7A) 288 lines S Kumbh ed Madras ed Cv cont D10 ins after 13 48 Dialogue between Nārada and Mārkaṇḍeya (about *havya-kavya*, maiden daughter, *dharma* of women, *kuṇḍa-golakas*, mixed *varṇa*, etc)

(No. 8) 78 lines V1 B Dn D5 8 10 ins after 13 32 Fruits derived from the protection of one who seeks succour, Vṛṣadarbha-*kapota*-legend

(No 9) 157 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 80 Importance of cows, Surabhī and her progeny, all divinities reside in the body of a cow (No 9A) 178 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv cont Greatness of cows, Phenapa-Sumitra-legend, story of Rantideva (No 9B) 170 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv cont Dialogue between Vyāsa and Śuka (*gomatī stotra*) (No 10) 500 lines D10 S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 98 *Parāśara-Smṛti* (Śūdra dharma, Kṣatriya dharma, Yati dharma, *dharmas* of all *varṇas*) (No 10A) 34 lines D10 S cont Dialogue between Indra and Mātali (about persons deserving worship even from gods) (No 11) 484 lines D10 S ins after 13 110 Dialogue between Sanatkumāra and Śaṃkara, *adhyātma-vidyā*, *sāṃkhya* and *yoga*

(No 12) 34 lines V1 B Dn D1-7 9 10 ins after 13 111 D8 after 13 110 Fruits of fasting (with reference to the twelve names of Viṣṇu) (No 12A) 20 lines V1 B Dn D6 10 cont D8 ins after 13 111 Beautifying and brightening various limbs (*aṅgavidhi*)

(No 13) 49 lines D10 S Kumbh. ed Madras ed Cv ins after 13. 124.

Dialogue between Nārada and Puṇḍarīka, *adhyātma-vidyā*, Nārāyaṇa as the Highest Being

(No. 14) 561 lines V1 B Dn D6-8 ins after 13 125 D4 5 Cv after 13 151 D9 after 13 151 39[ab] *Dharma-rahasya* stated by various gods like Viṣṇu, Baladeva, Agni, etc (No 14A) 90 lines V1 B Dn D1 2 4-9 Cv cont Who are to be fed and by whom, *bhojya-abhojya* (No 14B) 87 lines V1 B Dn D1 2 4-9 Cv cont kings who made gifts to Brāhmaṇas and thereby attained *svarga*, fruits of various kinds of *dāna*

(No 15) 4706 lines, D10 S Kumbh ed Madras ed Cv subst for 13 126-134 Umā-Maheśvara-*samvāda* (about different kinds of *dharmas*, *yajña*, inequality in the world, *karmavipāka*, causes of different diseases and of physical and mental deformities, *pāpa* and *prāyaścitta*, *prakṛti* being responsible for all actions, knowledge, memories of various lives, eschatology, *upavāsa*, *tīrthas*, *śauca-aśauca*, *dāna*, *sāmkhya*, *yoga*, and *mokṣa*, *pāśupata-yoga* and devotion to Śiva, Strī-dharma, etc).

(No 16) 255 lines V1 B Dn D1 2, 4-9 ins after 13 134 Eulogy of Vāsudeva by Śiva, *phalaśruti* of Umā-Maheśvara-*samvāda*

(No 17) 23 lines D10 S Kumbh ed Madras ed ins after 13 134 Worship of Nārāyaṇa brings the best blessings

(No 18) 177 lines V1 B Dn D4 5 8 ins after 13 135 *Mantra-vidhi*, *japa-vidhi*, Rudras, Ādityas, Vināyakas, etc, *sāvitrī-japa* (No 19) 39 lines D4-9 ins after 13 148 Description of *mānasa-tīrtha* (No 20) 460 lines D4-8 ins after 13 150 Dialogue between the cow Bahulā and the tiger, *dharma* is characterised by truth and straightforwardness]

GENERAL OBSERVATIONS

One thing which strikes the reader of the *Anuśāsanaparvan* rather prominently is the complete lack of any logical order in the arrangement of its subject-matter Several topics have been introduced quite abruptly (e g 73 7, 129 15, 147), and digressions are not uncommon (e g 138 16[a]-19[b]) The commentator Nīlakaṇṭha has tried to discover some kind of logical unity in the successive adhyāyas, but his attempt must be said to have failed miserably The presentation of the subject-matter follows the same monotonous pattern throughout the *parvan* Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma a question relating to some topic, and Bhīṣma answers it either directly or by narrating an ancient legend or by repeating what some other person had formerly told him about the subject or by recounting the dialogue on that subject of other persons which had taken place in

the past[1] Sometimes Bhīsma asks Yudhisthira to direct his question to some other person like Brhaspati (112–114) or Krsna (143–146) Yudhiṣṭhira's questions are mostly elementary in character and often show the questioner to be just a simpleton Several questions, again, seem to have been improvised in order that there should be some occasion to introduce a particular legend That is why, in some cases, the legends do not supply appropriate answers to Yudhisthira's questions (e g 19ff, 118ff , 125) Repetition is a normal feature of this *parvan* Apart from the many repetitions within the *parvan* itself, such as that of the story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (in 4 and 52–56), the whole Kārttikeya-episode, which has already occurred in the *Śalyaparvan* (43–45), is repeated in the *Anuśāsanaparvan* (83–86) Some other examples of this latter kind of repetition are The story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (13 4 , 52–56), which has already occurred in 3 115–117 and 12 49, the story of Nahuṣa (13 102–103), which has occurred in 5 11–17 and 12 329, and the legend of Aśvins and Cyavana (13 141), which has occurred in 3 123 Indeed, the overall impression which this *parvan* produces is that the redactors must have seen in this *parvan* perhaps their last opportunity to introduce into the epic various miscellaneous topics which had occurred to them at the last moment The large number of Appendix passages would seem to confirm such an assumption A reference may be made here also to a couple of other points Several statements in this *parvan* appear to be devoid of any rationale, as, for instance, the statement regarding the various *lokas* and the kind of people who are said to become entitled to those *lokas* (105) or regarding the various kinds of fasts and their fruits (109) But such conventional statements are perhaps not quite unexpected in an epic Incidentally it may be added that quite a few passages in this *parvan* are obscure (e g 1 38 , 44 18ff , 108 11 , 121 8, 22 , 147) and elliptical (e g 44 49^{cd} ; 76 7^{b} , 82 23^{c} , 108 5 , 109 14 , 115 10^{cd} , 121 9^{ab}) [2]

Turning now from the form to the contents of this *parvan*, one may note some of the points which possess a kind of special interest

(1) An oft-recurring theme in this *parvan* is the eulogy of the Brāhmaṇas (e g. 8 , 33-36 , 136–142 , 144) The Brāhmanas alone are said to be worthy of gifts (23), and those who promise them gifts but later refuse to give them anything are said to perpetrate the sin of *brahmahatyā* (25) Emphasis is always placed on the inviolability of the person and the property of a Brāhmana (104) The *brāhmanya* is represented to be most difficult to attain (28–30), though mention is made of some cases in which those who were not born Brāhmanas later somehow became Brāhmaṇas (4 , 31) Vāyu had convinced Kārtavīrya Arjuna of the innate greatness of the Brāhmanas by narrating to him various legends (138–142) Bhīṣma may be said to clinch the point when he pro-

---

[1] Reference may be made in this connection to the technique of a *saṁvāda* within a *saṁvāda* adopted in the Epic A fine example of this is to be seen in 13 101

[2] For the discussion of this and other points mentioned in this section, see Critical Notes

claims that Yudhiṣṭhira is certainly most dear to him but that the Brāhmaṇas are to him dearer still (8 12) He further says that a Brāhmaṇa is to a Kṣatriya what a husband is to his wife (8 19) In more or less similar strain, Kṛṣṇa says that, even though he is the great god, he can ill afford to overlook the Brāhmaṇas (144 9) Such glorification of the Brāhmaṇas, which often occurs out of place, is obviously tendentious and is indicative of the Brahmanic redaction of the Epic

It may be added in this very context that, while speaking of the unmistakable Bhārgava influence on the redaction of the *Mahābhārata*, V S SUKHTANKAR observes[1] that the *Anuśāsanaparvan*, " for some reason that is not yet quite clear, is the richest in Bhārgava material "[2] He draws attention to as many as eleven passages in this *parvan* where the Bhṛgus are either glorified or prominently mentioned The " topic of perennial interest ",[3] namely, the mingled Brāhmaṇa and Ksatriya parentage of Bhārgavarāma occurs twice (4, 52 56)[4] At two places, reference is made (rather in a far-fetched manner) to Bhārgavarāma's having annihilated the entire Kṣatriya race twenty-one times (14 138 , 83 30).[5] Vītahavya is said to have attained *brāhmanya* merely as the result of Bhṛgu's words (31 54) Only a scion of the Bhrgu family, Vipula, (and none else) could guard a woman against her innate fascination and frailty (40-43)[6] Bhṛgu, Angiras, and Kavi are represented to have been created as *prajāpatis* (85) Even the vogue of shoes and umbrella is associated with Bhārgava Jamadagni (97) A mention of Cyavana's having ensured a share in Soma for Aśvins is made in adhy 141. And, finally, the Nahuṣa episode in the *Anuśāsanaparvan* (102-103), as compared with the same episode occurring in the *Udyogaparvan* (11-17) and the *Śāntiparvan* (329), presents a striking illustration of the " Bhrguisation " of ancient legends

(2) Almost this entire *parvan* is characterised as *Dānadharma-parvan* It has been frequently emphasised that *dāna* is the highest type of *dharma* The legend of Vyāsa and Maitreya (123) seems to be intended to bring out the superiority of *dāna* over learning (*jñāna*) and penance (*tapas*). Many kinds of *dānas* and their fruits have been mentioned, but special stress is laid upon the importance and efficacy of the gift of cows (61-68 , 70-73 , 75-83) Curiously enough, however, the legend of Vṛṣādarbhi and the seven sages (94-96) aims at discouraging *pratigraha* or acceptance of gifts.

---

[1] " Epic Studies VI The Bhrgus and the Bhārata A Text-historical Study ", *ABORI* 18, 1-76 (particularly 49-56)

[2] The reason for this might be that, as indicated elsewhere, this *parvan* offered perhaps the last opportunity for a free play of the redactor's activity

[3] Cf., for instance, 52 21

[4] From the point of view of the whole Epic, these are respectively the third and the fourth occurrences of that theme

[5] Incidentally, these are respectively the ninth and the tenth references in the *Mahābhārata* to this special exploit of Paraśurāma

[6] See particularly 43, 26.

(3) In this very context may be mentioned the more or less detailed but generally conventional discussions about *śrāddha* (24 , 87–93) and fasting (106 , 109 , 110) A legend is narrated about how the practice of *śrāddha* came into vogue (91) Again, it is in connection with *śrāddha* itself that another interesting legend is narrated about how the use of shoes and umbrella came into vogue (97–98)

(4) Various topics pertaining to *dharma* have been mooted in this *parvan*, but the discussion about them may be said to touch only the fringe of Dharmaśāstra This discussion lacks any kind of method or logical order or even depth There is a cursory treatment of *vivāha-dharmas* (44-46)[1], inheritance (47), types of sons (49)[2], and mixed castes (48) Various kinds of *dharmas*, such as *gārhasthya-dharma*, *caturvarna-dharma*, *bhikṣu-dharma*, *ṛṣi-dharma*, *vānaprastha-dharma*, etc , are described by Maheśvara to Umā (128–131) The *strī-dharma* is explained by Umā to Maheśvara (134) The *ācāra* is dealt with in adhy 107 and adhy 148, and this agrees largely with *Manu*. 2–4[3] *Ahimsā* is specially recommended, with particular emphasis on the non eating of meat (114–117), though exception is made in respect of war and hunting (118) In the course of his discourses, Bhīṣma mentions the names of various teachers of Dharmaśāstra, such as, Manu (88 4 , 116 12)[4], Āpastamba, Śankha, Likhita, and Gautama (all these in 65 11), Indra (?) (65 44), Parāśara (65 58), Nārada (116 14), Bṛhaspati (116 15), and Mārkandeya (116 36) An interesting point in connection with the statement of *dharma* in this *parvan* is that, in two passages, true *dharma* is indirectly suggested through the various oaths pronounced by the sages (95–96) Attention may also be drawn to the laudable precept that the practice of *dharma* should be neither publicised nor bargained (148 35)

(5) While the subject of the nature of women is being discussed, mention is specifically made only of feminine frailties (38–39) It is emphasised that women need to be scrupulously guarded (40–43) It is also said that *pātivratya* is the only *dharma* of women

(6) The doctrine of *karman* and *samsāra* is mentioned but not much elaborated (112 , 132–33) A peculiar theory is put forth in this connection, namely, that through whichever body one performs particular deeds through that very body he experiences the fruits of those deeds (7 3–4) [5] The motif of the omnipotence of destiny (*kāla*) is quite common (1 , 150) Incidentally it may be pointed out that the different *lokas*, which

---

[1] Only five forms of marriage are mentioned in 44 3–8 See Critical Notes

[2] Twenty kinds of sons are mentioned in 49 5, while *Manu* mentions only twelve See Critical Notes

[3] See Critical Notes

[4] Incidentally it may be pointed out that some of the statements attributed to Manu are not traceable in the present *Manusmṛti* About this and about the other teachers, see Critical Notes

[5] See Critical Notes.

men are said to attain as the result of their good deeds, are often represented as abounding in a variety of inelegant sensuous pleasures

(7) The *Anuśāsanaparvan* contains many sections of the nature of *stotras* and *māhātmyas*, such as, for instance, the Śivastava by Upamanyu (14 150–166, preceded by the enumeration of persons who were favoured by Śiva), the *Śivasahasranāmastotra* (17. 30–150*), the *Viṣṇusahasranāmastotra* (135. 14–120), the *Kṛṣṇastava* by Bhīṣma (143 6–44), and the *Rudrastava* by Kṛṣṇa (145–146) [1] The *daivata-vaṃśa* and the *ṛṣi-vaṃśa* (151 3–50), which Bhīṣma asks Yudhiṣṭhira to recite daily at both the *saṃdhyā* prayers, may also be mentioned in this very context So too may be mentioned the enumeration of the different *tīrthas* (26 , 105 45–47), which is important also from the point of view of the geography of the epic, and the special eulogy of the Gaṅgā (27) The allegorical description of the *mānasa-tīrtha* (111) is also noteworthy. Incidentally, a mention may be made of the long list of kings who attained *svarga* by abstaining from meat-eating (116 65–69), the list of Gṛtsamada's descendants (31 54–62), and the rather lengthy genealogy of Duryodhana (2. 5–38).

(8) Among some other topics of miscellaneous interest, occurring in this *parvan*, may be mentioned the relative potency of fate and human effort (6), the relative validity of the *pramāṇas* (147), and the peculiar question as to who derives greater pleasure from sexual union — man or woman (12) Mention may also be made here of the part presumably played by some kind of mesmerism or hypnotism in the story of Vipula (41. 6),[2] the belief that, by knowing the name of a person, one can exercise a kind of magical influence on that person (94 42–43 , 95 28, etc), and the allegorical description of the two astronomical phenomena (42 18–19, 25)

(9) In 153 11[d], it is said that, when Yudhiṣṭhira set out for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāṇa*, he took with him Bhīṣma's sacred fires This would suggest that Bhīṣma had set up the sacred fires — in other words, that Bhīṣma was married. The question whether Bhīṣma was married or not has been much debated [3] Those who believe that Bhīṣma was a *naiṣṭhika brahmacārin*, that he had not married at all, point out that there is no clear mention anywhere in the epic of Bhīṣma's marriage. On the other hand, Bhīṣma's vow of *brahmacarya* is referred to fairly prominently (1 94 86–88 , 6 15 12 , 115 1) But what did this *brahmacarya* actually imply ? When Satyavatī's father hesitated to marry his daughter to Śaṃtanu for fear that, since Bhīṣma had already been anointed *yuvarāja*, the son born to Satyavatī would have no chance to succeed to Śaṃtanu's throne, Bhīṣma nobly vowed that he would not only renounce his right to Śaṃtanu's throne, but that, in order that there should be no trouble

---

[1] The *Śatarudrīya* is mentioned in 145 4 Presumably, not the Vedic *Śatarudrīya* but the following *Rudrastava* is intended here

[2] See V S SUKTHANKAR, "Epic Studies VI", *ABORI* 18, p 50

[3] See for instance V V MIRASHI, *Saṃśodhanamuktāvali* (Marathi), Vol 4, 78–89 , Balacarya KHUPERKAR, "Bhīṣmāce brahmacarya" (Marathi)

of any kind between his progeny and Satyavatī's progeny, he would also observe complete *brahmacarya* His exact words are

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया भुवि ॥ (1 94 88)

The crucial words here are *adya prabhṛti* Those words would suggest that Bhīsma was already married but that he vowed to observe *brahmacarya*—that is to say, he vowed not to have any sexual relations with his wife—*from that day onwards*[1] In the *Bhīsmaparvan*, Bhīsma is said to have performed thirty Aśvamedhas (6. 22 15) And only a married person is entitled to the performance of a Vedic sacrifice It may, however, be argued—and perhaps quite cogently—that Bhīṣma could not have possibly performed such a large number of Aśvamedha sacrifices, for, otherwise, this remarkable feat of his would have been certainly referred to elsewhere in the epic. The mention in 6 22 15, it may be suggested, has to be understood merely as an *arthavāda* Even a doubt may be expressed as to whether Bhīṣma had actually performed any Aśvamedha at all The only well-known Aśvamedha is the one which was performed by Yudhiṣṭhira after his victory in the Bhārata war and which is celebrated in the *Āśvamedhikaparvan* As against this, the fairly well attested reference in 6 22 15 to Bhīṣma's Aśvamedhas cannot be altogether ignored That reference may not be interpreted too literally. It is, indeed, plausible that there is some exaggeration in that statement in respect of both the number and the type of sacrifices Nevertheless there should be no difficulty in understanding that statement as implying that Bhīṣma had performed some Vedic sacrifices That reference in conjunction with the reference to the sacred fires set up by Bhīṣma (13 153 11[d]) does possess enough probative value In this connection, attention may also be drawn to what the *Tantravārttika* has to say on Jaimini's *sūtra śiṣṭākope-'viruddham iti cet* (1 3 5)[2] In the *Sabhāparvan*, Śiśupāla is represented to have taunted Bhīṣma that the latter was concealing his impotence under the guise of *brahmacarya* (2 38 24)[3] The real sting of this invective seems to lie in the insinuation that, when Bhīṣma who was married had found that he was impotent, he sought to make a virtue of

---

[1] The *Pāṇḍavacaritra* also seems to confirm this, for, Bhīṣma is said to have vowed (1 210) आजन्ममन्मथोत्पातं ब्रह्मचर्यमतः परम् (अतः परम् is a paraphrase of अद्य प्रभृति) According to the *Bhāratamañjarī*, Bhīsma declared (1 446) व्येतु ते सत्त्वतमः ब्रह्मचारी भवाम्यहम् (भवामि is here significant). The *Bālabhārata* has (1 4 78) आजन्मापि समाचर्यं ब्रह्मचर्यं मया व्रतम् In the *Mahābhārata* itself, Bhīṣma is said to have further proclaimed

न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मम किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहसमाश्रिताः ॥
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ॥ (1 988*)

This would also support the assumption that the vow of Bhīsma implied continence rather than 'unmarriedness' But this passage is found only in the S manuscripts and may, therefore, not be taken into consideration for any critical purpose

[2] This is reproduced in the Critical Notes

[3] Also see 2 38 2,

necessity by taking the vow of *brahmacarya* As for the absence of any clear mention in the epic of Bhīṣma's marriage, it may be pointed out that such a mention cannot be said to have been quite essential Perhaps it is implied by the reference to the anointing of Bhīṣma as *yuvarāja* (1 94 38) [1] Another piece of evidence is adduced to prove that Bhīṣma was not married At some later stage in the *Sambhava* section of the *Ādiparvan*, Satyavatī is said to have asked Bhīṣma to practise *niyoga* on the two wives of Vicitravīrya and then to get himself consecrated as king and also formally take a wife

> इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
> रूपयौवनसपन्न पुत्रकामे च भारत ॥
> तयोरुत्पादयापत्य सतानाय कुलस्य न ।
> मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥
> राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
> दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ (1 97 9–11)

There appears to be some kind of discrepancy in this passage Knowing what one does of the earlier part of the story, one can understand Satyavatī asking Bhīṣma to procreate sons on Vicitravīrya's wives But her main purpose in doing so must have been to ensure that the Bhārata throne remained in the line of Vicitravīrya Her further exhortation to Bhīṣma then becomes quite incongruous It is presumably with a view to getting rid of this incongruity that the S manuscripts have substituted 1 1029* [2] The commentator Nīlakaṇṭha explains *dārāṃś ca kuru dharmena* with *brahmacaryasaṃkalpāt prabhṛti*[3] *tyaktān saṃtatyartham aṅgīkuru* It would thus appear that Bhīṣma was duly married, that he had set up the sacred fires for the purpose of Vedic rites, but that he later took the vow of strict sexual abstinence with a view to facilitating his father's marriage with Satyavatī The *bhīṣmatva* of Bhīṣma's vow would perhaps be better appreciated if it were remembered that continence in married state implied greater austerity than not marrying at all [4]

(10) There are four passages in the *Anuśāsanaparvan* which are important from the point of view of the chronology of the Bhārata war

> (a) आगन्तव्य च भवता समये मम पार्थिव ।
> विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ (152 10)

At the end of his instruction, Bhīṣma asked Yudhiṣṭhira to go back to Hastinā-

---

[1] The fact that Bhīṣma himself had gone to Satyavatī's father to request him to marry her to Śaṁtanu (1 94 67) would suggest that he (Bhīṣma) was then of an age, at which, normally, epic princes were already married

[2] Cf. राज्यार्थे नाभिषिच्येयं नोपेया जातु मैथुनम्

[3] This is obviously the paraphrase of the words *adya prabhṛti* used by Bhīṣma in his *pratijñā* (1 94 88)

[4] The description in the *Pāṇḍavacaritra* (1 217-18) is particularly significant in this context. Acclaiming Bhīṣma's vow of *brahmacarya*, gods said सर्वेऽपि ज्ञानिनो ब्रूत पृच्छाम खेचरा वयम् । यद्येतद्व्रतमारब्धं केनापि गृहमेधिना ॥ तत्त्वसत्त्वैकनिस्पन्दमयो यदयमाददे । ईदृग्व्रतमतं भीष्मं भीष्मस्तेनैष गीयताम्

pura, and to return to Kurukṣetra when the sun started on his northern course — that is to say, at the commencement of the *uttarāyana* which would be the time for his *niryāna.*

(b) उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥
स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ (153 5–6)

Yudhisthira remained in Hastināpura for fifty nights and then left for Kurukṣetra when he saw that *uttarāyana* had commenced

(c) अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ (153 27)

Bhīṣma told Yudhisthira that he had lain on his bed of arrows for fifty-eight nights

(d) माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥ (153 28)

Bhīṣma further added that it was the month of Māgha and that the fortnight was to be regarded as bright [1]

(a) There is a complete unanimity among various authorities ragarding Bhīsma's having fixed up the commencement of the *uttarāyana* as the proper time for him to abandon his earthly life The third and the fourth passages may help us to determine the date of that event

(b) As for the reference that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights in Hastināpura before he remembered the time appointed by Bhīṣma for his *niryāna* and, therefore, set out for Kurukṣetra, there is considerable discrepancy in it First of all, attention may be incidentally drawn to the fact that the use, here, of *pañcāśat* (nom sing) is rather strange The accusative form *pañcāśatam* should have been used to correspond with *śarvarīh* [2] But the use of the nominative for the accusative (presumably, *metri causa* in the present instance) may be regarded as a case of epic license The more serious difficulty, however, is that Yudhisthira could not have lived in Hastināpura for fifty nights before leaving for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāna* There are two separate references to Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura, namely, 12 38 49 and 13 152 13. The statement in 153 5, coupled with the statement in 153 27, would suggest that Yudhiṣṭhira had gone to Hastināpura immediately after the end of the war Actually, however, after the massacre on the last night of the war, there followed the offerings of water-libations for the dead and other incidents described in the *Strīparvan* Thereafter the Pāṇḍavas and others are said to have remained outside the city for one month

---

[1] For a fuller discussion of this stanza, see below

[2] Cf *Kālādhvanor atyantasaṃyoge* (*P* 2 3 5),

for observing *aśauca* (12 1 2) It was at the end of this period that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura (12 38 49) for the *abhiṣeka* (12 40) Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12 48 2 , 50 5 , 55). In view of all this, it is difficult to understand how a period of fifty nights could have elapsed between the day of Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura (12 38 49) and the day of his departure for Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāna* (13 153 5) As it is, the context of adhyāyas 152–153 clearly indicates that 153 5 is to be related to 13 152 13 rather than to 12 38 49 And, in that case, the period of fifty nights becomes quite impossible [1] This patent inconsistency is sought to be removed by reading 153 5^{ab} as उषित्वा शर्वरीं श्रीमान्पञ्चाह नगरोत्तमे That would mean that, after the *anuśāsana* by Bhīṣma, Yudhiṣṭhira went back to Hastināpura (152 13) and spent five days (*pañcāham*) and one night (*śarvarīm*) there before again returning to Kurukṣetra at the time of Bhīṣma's *niryāna* This length of time would agree well with the general chronological scheme.[2] But it has to be remembered that the readings शर्वरीं (for शर्वरी) and पञ्चाह (for पञ्चाशन्) were found only in T3 G and could not therefore be adopted in the crit ed , particularly against the combined evidence of D1 2 and M The reading in T3 G is presumably a later improvement intended for the avoidance of the discrepancy implied by the wording of the constituted (original ?) text Incidentally, it may be pointed out that the addition of one *ca* (and perhaps also of some such word as *ekām* to be connected with *śarvarīm*) is to be expected in the reading of T3 G

(c) It is unanimously agreed that Bhīṣma lay on the arrow-bed for fifty-eight nights [3] However, in a rather confusing statement regarding the chronology of war which occurs in his commentary on 6 17 2, Nīlakaṇṭha interprets the word *aṣṭapañcāśatam* (in 153. 27) to mean forty-two अशत शतहीन यथा स्यात्तथा अष्टपञ्च अष्टपञ्चाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम्। विलोमशोधनात् अष्टपञ्चाशदून शतं रात्रयो द्वाचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थ This he is required to do in order to

---

[1] See Critical Note on 153 5

[2] In this connection, S K BELVALKAR suggests the following other points in his article, "Śarapañjarastha Bhīṣmācāryāṁcā Yudhiṣṭhirāsa upadeśa kitī divasa cālalā asāvā ?" (Marathi), *Sahyādri* 29 (5), May 1949, pp 304–308 Bhīṣma lay on the bed of arrows for 58 nights Out of these, during the first 8 nights the war was still going on After the war, 12 days (actually 18 days of war *plus* 12 days = 30 days) were spent by Yudhiṣṭhira and his entourage as days of *aśauca*, and about 3 days must have been spent for the coronation, etc After this period, Yudhiṣṭhira went back to Kurukṣetra to receive instruction from Bhīṣma That must have been about the twenty third day of Bhīṣma's lying on the arrow bed Then began Bhīṣma's instruction as embodied in the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan*, and it continued up to the fifty third day of Bhīṣma's *śaraśayyā* That means that Bhīṣma's instruction went on for 30 days During the last five days (or nights) which Yudhiṣṭhira spent in Hastināpura (153 5), Bhīṣma continued to lie on his bed of arrows On the other hand, in his rejoinder to BELVALKAR (*Sahyādri* 29 [5], pp 309–311), J S KARANDIKAR insists that the *aśauca* must have been observed for full 30 days after the conclusion of the war, that about 9 days must have been required for the coronation, etc , and that, accordingly, Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira must have gone on only for 6 days

[3] The form *rātryaḥ* is to be understood as acc pl.

fit in the reference in 153 27 with that in 153 28 The date as mentioned in 153 28 is, according to Nilakantha, *Māgha-śukla-pañcamī* (*śukla-pañcamī* being indicated by the words, त्रिभागशेषः पक्षोऽयम्) Nilakantha takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-aṣṭamī* as the day on which Bhīṣma was struck down [1] And the interval between *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-aṣṭamī* and *Māgha-śukla-pañcamī* is forty-two days It is, however, noteworthy that where the word *aṣṭapañcāśatam* actully occurs (that is to say, in 153 27), Nilakantha makes no comment whatsoever Again, as for the date mentioned in 153 28, Nilakantha says in his commentary on that passage माघोऽयमिति । सौम्य चान्द्र , मासस्य चतुर्भागरूपे सार्धसप्तत्रिभागत्वात् अष्टम्यवयवस्यान्तर्गतत्वेन प्रथमभागस्य विगतत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्हतीत्यर्थः । तेन अत्र अष्टमी इत्यर्थः That is to say, here Nilakantha gives up the earlier date proposed by him, namely, *Māgha-śukla-pañcamī* On the whole, therefore, Nilakantha's statements on this question are palpably inconsistent.

(d) The reference in 153 28 is very important It constitutes a clear-cut statement regarding the date of Bhīṣma's *niryāna* (and of the commencement of the *uttarāyana*) There is no ambiguity about the month, which is *Māgha* The statement पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति is intriguing If the fortnight had actually been bright, Bhīṣma would have clearly said so He would not have said that the *pakṣa* deserved to be regarded as *śukla* The implication seems to be that the *pakṣa*, though not actually *śukla*, deserved to be regarded as *śukla* And the reason for this is suggested by the word *tribhāgaśeṣaḥ* The *pakṣa* was *kṛṣṇa*, but, since three parts of it had still remained — only one part having elapsed — it could as well be regarded as *śukla* (that is, as the continuation of *śukla*) [2] The *kṛṣṇa-pakṣa* was *tribhāgaśeṣa*, that is to say, only one fourth of it had elapsed One fourth of a fortnight is 3 75 days Therefore, the date indicated in 153 28 would corres-

---

[1] For this, Nilakantha seems to depend on the following statement of the *Bhāratasāvitrī* अर्जुनेन हतो भीष्मो मार्गमासेऽसिताष्टमी This statement is, on the face of it, quite strange. Bhīṣma could not have been struck down on *Māgha-kṛṣṇa-aṣṭamī*, if the Bhārata war had commenced (as the *Bhāratasāvitrī* itself says) on *Mārgaśīrṣa-śukla-trayodaśī* हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशी । प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रं यमदैवतम् (भा सा ६४) *Māgha-kṛṣṇa* (or *śukla* *asite* or *site*) *-aṣṭamī* may be, if at all, the date of Bhīṣma's actual *niryāna* (Of course, it is not even that. Does the tradition of *Māgha śukla-aṣṭamī* being regarded as Bhīṣmāṣṭamī owe its origin to this statement?) Further, it is difficult to understand how Nilakantha derives *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-aṣṭamī* from the statement of the *Bhāratasāvitrī* quoted above It may also be added that the reading अर्जुनेन हतो भीष्मो मार्गमासेऽसिताष्टमी is found in only one manuscript (B1) of the *Bhāratasāvitrī* out of nearly half a dozen manuscripts collated at BORI The more common reading is फाल्गुन्यां निहतो भीष्मः कृष्णपक्षे च सप्तमी

[2] Why it was necessary to regard that *pakṣa* as *śukla* would become clear from the following statement

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायां चोत्तरायणे ।
धन्यास्ते ये मरिष्यन्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥

The meaning of *tribhāgaśeṣa* as suggested above is, however, frankly not quite normal. The usual sense of *tribhāga* is a third part It can, of course, be understood as three parts (त्रयाणां भागानां समाहारः त्रिभाग or त्रिभागी) But then the question would still remain why three parts necessarily out of four? The readings त्रिभागमात्रः पक्षोऽयम् (this reading would give a good sense since only a third part of this *pakṣa* has passed, it may be regarded as *śukla* The date would then be *Māgha kṛṣṇa-pañcamī*) and त्रिभागशेषः मासोऽयम् are not attested by any manuscripts collated for the crit. ed

pond to *Māgha-kṛṣṇa caturthī*. This date would generally fit in with the following chronological scheme. The Bhārata war started on *Mārgaśīrṣa-śukla-trayodaśī*. Bhīṣma was struck down on *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-saptamī* (that is, on the tenth day of the war). Bhīṣma's *niryāṇa* took place on *Māgha-kṛṣṇa caturthī* (that is, fifty-eight nights after *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-saptamī*) [1]

* * * *
* * * * * * * *

The great *Vāṅmaya-sattra*, for which the Bhandarkar Oriental Research Institute had got itself initiated over four decades ago, has now been brought to a successful consummation. It is, indeed, my good fortune that I am privileged to offer the *pūrṇāhuti* in this *sattra* in the form of the *Anuśāsanaparvan* which is the last *parvan* in the Critical Edition of the *Mahābhārata* to be published by the Institute. I must, however, hasten to add that, like any other sacrifice, the project of the Critical Edition has been a huge co-operative enterprise — a veritable *sambhūya-samutthāna* — and the credit for its fulfilment belongs collectively to all the workers of the Institute, whether academic or non-academic. It is not at all necessary to name and thank these workers individually, for, I know for certain that they have chosen to merge their individual personalities completely into the impersonal personality of the Bhandarkar Institute which they have served with such exemplary devotion through the last so many years. All that I would say on this occasion is that we all fondly cherish the opportunity given us to be associated with this noble work and that we humbly rejoice at the thought that we have been instrumental — to howsoever limited an extent — in the redemption of the pledge which the Institute had taken nearly half a century ago.

It is, nevertheless, my bounden duty to pay, on this occasion, a special tribute of gratitude to the memory of Dr. V. S. SUKTHANKAR, the first General Editor of the *Mahābhārata*. For, have we not been merely following in the trail so finely blazed by him? His immediate successor, Dr. S. K. BELVALKAR, and the present General Editor, Dr. P. L. Vaidya, while maintaining the scholarly standard of the Critical Edition, added substantially to the facilities of its printing and publication. All the three of them have been my revered teachers at one time or another. And, bearing the burden of their many obligations has been and will ever remain one of the proudest privileges of my life.

With the publication of the *Anuśāsanaparvan*, the Critical Edition of the *Mahābhārata* has been concluded. Only one ancillary part of this project, namely, the *Pāda*-index, still remains to be accomplished. It is obviously an enormous task, involving as it does over half a million verse-quarters. But the work on it is, at present, progressing

---

[1] It may be emphasised that what has been said above is by no means a full discussion of the whole question of the chronology of the Bhārata war. It is just an attempt generally to explain the chronological allusions occurring in the *Anuśāsanaparvan*.

rapidly at the Institute The Institute is also currently engaged on the critical edition of the *Harivamśa* (which is traditionally regarded as a *Khila-parvan* of the *Mahābhārata*) and an Epilogue to the Critical Edition So we can by no means be said to have reached the journey's end Indeed, we have always been guided by the dictum that every such goal reached marks but a stage in man's eternal quest

Bhandarkar O R Institute, Poona
49th Foundation-day,
July 6, 1966

R N Dandekar

ADDITIONS AND CORRECTIONS

[Some of the corrections have been indicated in the Critical Notes Attention may also be pointedly drawn to the modifications in the constituted text, which have been suggested in the Critical Notes Adhy 99 should be read after adhy 57]

Introduction, p XLVII bottom line add 2 before the foot-note

p 20 2 40ª read °वजेप्यामि

p 44 : 6 45, crit app , line 6 read $B_{3\ 8}$

p 45 6 46, crit app , line 10 read -पाकेन.

p. 47 7 20, crit app , line 4 read 38A*

p 52 8, crit app , col for " After adhy 8 . etc ," read — After adhy 8, D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv ins passages given in App I (Nos 1 and 1A)

p 67 · 11 18ᶜ read वैन्ये

p 68 11, crit app , col for " After this adhy etc ," read — After this adhy , D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No 2) M cont with a passage given in App I (No 3A)

p 75 . 13, crit app , col for " After this adhy etc ," read — After this adhy , D_{10} T G Kumbh ed Madras ed ins a passage given in App I (No 3) D_{10} T G cont M ins after App I (No 2) and Cv after 13 14 a passage given in App. I (No 3A)

pp 88–96 : concordance references read the number of adhy in B as 14 (in the place of 22)

p 88 14 84, crit app , line 8 after N, read Kumbh ed

p 98 14 153, crit app , line 10 after $D_{1\ 4-10}$, read Kumbh ed

p 101 14 185, crit app , line 6 · read आक्षिप्य

p 107 15 29ᵈ read ब्रह्मादिभि

p 107 . 15 30ᶜ read सत्त्व

p 110 15 49, crit app , line 3 after om , read (hapl)

p 122 . 17 12, crit app , line 5 read चय

p 129 · 17 60ª · read °कात्यक्रमसर्वरन्व°

p. 129 17. 56, crit app , line 3 drop the point after Cnp

p. 133 17 81, crit app , line 7 for T G, read $T_{2\ 8}$ $G_{2\ 4}$

p 158 left-hand corner, stanza ref read 13 19 15

p 173 22, crit app , col for " After this adhy etc ", read — After this adhy , D_{10} S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No 7) S Kumbh ed Madras ed and Cv cont , D_{10} ins after 13. 48, a passage given in App I (No 7A)

p. 241 left-hand corner, title read ब्राह्मणप्रशसा
p 276 44 37, crit app, line 9, read ')
p 278 45 2^a. read यापुनकस्या°
p. 279 45 5, crit app, line 5 read ')
p. 283 46 13, crit app., line 3 read (for °री-)
p 316 53 27^d read सांग्रामिको
p 335 57, crit app, col. for "After 13 57 etc", read – After 13 57, V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 8\ 10}$ T_1 $M_{1\ 3}$ Cal ed Bom ed Kumbh. ed read 13 99
p 339 58 33^c read सस्पर्शपरिचर्यस्तु (The relevant crit app should be corrected accordingly)
p. 355 61 78^e read गोऽश्ववाहन°
p. 384 69 15^b. read क्षान्तातिवत्सला.
p. 408 74 33^b read मया
p 433 80, crit app, col after S, read Kumbh ed Madras ed and Cv
p 445 83 35^{ef} This should be dropped (See Crit Note)
p 449 84 16, crit app, line 8 read [ऽ]भवत्
p 477 90 31, crit app, line 5 read Cnp
p. 492 94 19, crit app, lines 2–3 read B_1 T G M_4 अह्नायेह (for °पीह)
p 513 96 44^d read स्नायीत (See Crit Note)
p 513 96 48^a read धर्मं श्रुतिसमुत्कर्षो (See Crit Note.)
p 519 98, crit app, col. for "After 98 etc", read — After 98, D_{10} S Kumbh ed. Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No 10) D_{10} S cont. with a passage given in App I (No 10A)
p 519 99, crit app, introductory remark after G_3, read V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 8.\ 10}$ T_1 M_{1-3} Cal ed Bom ed Kumbh ed read this adhy after 13 57
p 538 103 19, crit app, line 8 read देवराट्
p 550 105 39 before this stanza, add the ref धृतराष्ट्र उवाच
p 568 107 75, crit app, line 6 after (for आर्द्र एव), read V_1 B Dn न चैवार्द्राणि वासांसि.
p 586 109 49^d read वर्षाणां.
p 589 110 9, crit app, line 5 for 10^{cf}, read 10^c–12^d
p 597 110 91^d read °समप्रभ
p 602 110, crit app, col for "After this adhy etc", read. — After this adhy, D_{10} S ins a passage given in App I (No 11), while D_8 ins a passage given in App I (No 12)
p 603 111 3^b read घृतिहृदे
p 605 111, crit app, col. for "After 111 etc", read — After 111, V_1 B Dn $D_{1-7\ 9\ 10}$ ins, D_8 ins after 110, a passage given in App I (No 12) V_1 $B_{3\ 4.\ 5}$ Dn $D_{5\ 10}$ cont, D_8 ins. after 111, a passage given in App I (No. 12A)

p 616 112. 96ᶜ read मधु दश

p 640 118 3ᵃ read ब्रूहि.

p 640 118 3ᵈ read ह्यसि

p 640 118 10ᵇ read भय

p. 641 118 14ᵈ read वर्तसे.

p 650 121 22, crit app, lines 3–4 read न च

p 658 124, crit app, col. before S, read D_{10}, after S, read Kumbh ed Madras ed and Cv

p 663 125, crit app, col for "After this adhy etc," read — After this adhy., V_1 B Dh D_{6-8} ins passages given in App I (Nos 14, 14A, and 14B), D_4 : Cv ins them after 151, and D_9 after 151 39ᵃᵇ, while after 125, D_1 : ins passages given in App I (Nos 14A and 14B)

p 663 126, crit app, introductory note, line 2 after S, read Kumbh. ed Madras ed and Cv

p 703 134, crit app, col, line 8 after S, read Kumbh. ed Madras ed

p 703 134, crit app, col, line 9 drop the words, "followed by adhy 151"

p 706 135 27ᶜ read °विद्व्यक्तो

p 711 135 108, crit app, line 3 read नैकजो

p 711 135 109, crit app, line 2 before —ᵈ), read Cvp कपिल कपिरव्यय

p 714 left-hand corner, concordance ref read B 13 149 139

p 715 135, crit app, col, line 14 after Dn, read D_4 : :

p 719 right-hand corner, stanza ref read 13 137 25

p 720 137, crit app, col, line 5 read M_{1-8} पवनार्जुनसवादे

p 721 138 9, crit app, line 3 after वसति, read Bom ed हासन्त

p 723 139 13, crit app, line 1 drop D_{10} (occurring before $T_{2.8}$).

p 723 139 14, crit app, line 4 read हद

p 729 141 8ᵇ read तमोनुदभवच्छशी

p 729 141 8, crit app, line 3 before —ᵉ), read —ᵇ) V_1 B Dn_3 सोमवत्प्रियदर्शन

p 740 143 30ᵇ read स कला

p 764 148. 30ᶜ read धर्मेणापि°

p 767 150 3ᶜᵈ read धर्मात्माहट°

p 774 151 39, crit app, lines 4–6 read — After 39ᵃᵇ, D_9 reads from line 156 of App I (No 14) up to the end of App I (No 14B)

p 789 left-hand half, line 28 read समाप्त चेदमानु(D_3 °समनु)शासन पर्व ।

p 822 Under 3A, read D_{10} T G cont M ins. after App I (No 2) and Cv after 13 14

p 918 Under 14A, read V_1 B Dn D_{4-9} Cv cont D_1 : ins after 13 125

p 929 App I (No 15), after line 292 read देवतानामपीगा च गन्धर्वाणां च रूपत ।

p 1051 Critical Notes, introductory remarks, lines 9–10 read The siglum Dn_3 assigned to the manuscript is thus not correct, but it may be pointed out that the

text in the manuscript agrees substantially with the text of the Dn version of the N recension

p. 1078 · Critical Notes, 57. 41, line 7 read — After 13. 57, V_1 B Dn $D_{1, 2, 8, 10}$ T_1 M_{1-8} Cal ed Bom ed Kumbh. ed read 13. 99.

p. 1090 Critical Notes, 89 Add at the beginning This adhy. is almost identical with *Vāyu-P* 2. 20.

p. 1098 Critical Notes, 99, introductory remark, lines 2–3 read V_1 B Dn $D_{1, 2, 8, 10}$ T_1 M_{1-8} Cal ed. Bom. ed Kumbh. ed read this adhy. after 13 57.

p. 1116 . Critical Notes, 141. 8, line 8 read App, line 3 . before — '), read — ') V_1 B Dn_2 सोमवत्प्रियदर्शन .

12921

॥ अनुशासनपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ १

अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता त्वयानघ ।

C 13 2
B 13 1 2
K. 13 1 2
M 13 1 2

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except V1 B3-.) D1-4 9 read व्यास and D5 चेद्व्यास (hypermetric) (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, B1 ins ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ, B2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, Dn3 ॐ नम श्रीगुरगोपालगौरीगण०*०, D1 ॐ नम सरस्वत्यै । श्रीगणेशाय नम । ॐ नमो नारायणाय नम ।, D2 श्रीगणेशाय नम ।, D3 ॐ स्वस्ति । ॐ नम श्रीवेदव्यासमहाभारतकर्त्राय मनिव्याय सुतशुकसहिताय नमो नम । मोक्षधर्मादनु दानधर्म लिख्यामोथ ॐ ।, D4 श्रीगणेशाय नम ।, D5 श्रीगणेशाय नम । श्रीगुरवे नम ।, D6 श्रीगणेशाय नम । श्रीकृष्णद्वैपायनाय नम, D7

2* य श्वेतत्वमुपागत कृतयुगे त्रेतायुगे रक्तता ।
युग्मे य कपिल कलौ स भगवान्कृष्णत्वमभ्यागत ।
य वेदान्तविदो वदन्ति मुनयो यो योगिभिर्गीयते ।
स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि हरि पायाज्जगद्दुर्गते ।
कृष्णद्वैपायन व्यास विद्धि नारायण स्वयम् । [5]
कोऽन्यो हि पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।,

D8 श्रीगणेशाय नम, D9 ॐ नम श्रीपुरुषोत्तमाय ।, D10 श्रीवेदव्यासाय नम ।

Of the MSS, which om the introductory mantra, V1 B3 begin with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।, B4 ॐ नमो गणेशाय ।, B5 ॐ नम कृष्णाय ॐ ।, T1 श्रीरामा–शुभमस्तु । आनुशासनिक पर्व ।, T2 श्रीगुरुभ्यो नम ।, T3 शुभमस्तु । श्रीरामचन्द्राय नम ।, G1 हरि ॐ । हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु ।, G2 ॐ श्रीमहागणपतये नम ।, M1 हरि । श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम ।, M2 हरि । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम ।, M4 हरि । श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु ।

After the introductory mantra, D3 ins

3* लक्ष्मीमठनिवासोऽह गोपालाख्यो द्विजोत्तम ।
श्रीकृष्णं तु नमस्कृत्य लिख्यामि मुक्तिकाम्यया ।

Before 1, T2 3 G4 ins

4* शिबिराद्धास्तिनपुर प्राप्य भारत सजय ।
प्रविवेश महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
शोकेनापहत सूतो विह्वलन्भृशदु खित ।
चिन्तयन्वैशस घोरं सूतपुत्रस्य पाण्डवै ।

[G4 om. line 1 — (L 2) T2 प्रापविप्यन् (for प्रविवेश) G3 om the post half — (L 3) T3 शूरेन (for शोकेन) T2 शूरेन महताविष्टो (for the prior half) T2 वसुनाशनदु खित, T3 damaged (for the post half) — (L 4) The portion from चिन्तयन् up to सूतपु in the post half is damaged in T3 The portion from शम up to the end of the line is damaged in G4 T2 चिंतया शिविर घोर (for the prior half)]

On the other hand, Kumbh ed ins before 1

वैशंपायन ।

5* शरतल्पे महात्मानं शयानमपराजितम् ।
युधिष्ठिर उपागम्य प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।

---

1 B5 om the ref — [a]) D7 T3 धर्मो, T2 दमो (for शमो) B1 शमो बहुविधाकारं (sic) — [b]) S चोक्त (for उक्त) T1 त्वयानघ (for पितामह) B1 सूक्ष्य उक्तं पितामह (sic) — [c]) D3 न तु मे, T G M4 न चैव, M1. 2 damaged (for न च मे) T2 काचित् (for शान्तिर्) — [d]) B2 Dn1. n2 D3 9 श्रुत्वा (for कृत्वा) T1. 3 G M अस्ति काचि (G4 om) न्ममानव, T2 शातिरस्ति ममानघ

2 [a]) B1 यस्मिन् (for अ॰) — [b]) D1 4-9 चोक्ता (for उक्ता) V1 B (except B4) Dn D5 8 10 पिता

त्वत्कृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ २
शराचितशरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
शमं नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्विवाम्बुजम् ॥ ४
अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ।

इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ।
तथैवान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबान्धवाः ॥ ५
वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशानुगाः ।
कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ६
अहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ७

मह, G2 ममानव (for त्वया°) — c) B2 damaged, Dn1 D10 सुकृत (D10 °ते), S स्व(T2 3 G2 4 सु) कृतात् (for °ते) D2 किं, D9 [ऽ]स्या (for का) B1 मुच्यते कामशाति स्यात्, D4-7 स्वकृतस्य न (D7 °स्यातु) शाति स्यात् — d) Dn2 शमा, D5 6 कृता (for शमाद्) D4 कृता बहुविधा अपि

3 a) V1 शराहित, B1 D3 S (except G3) शराचित, D2 शराचित-, D6 शरावित- (for °चित-) Dn3 D1, 2 4-10 त्वा (for हि) — b) B1 विदारणम्, D10 तीक्ष्णव्रणम् (for तीव्र°) S से (for च) — c) V1 B2 (orig) 4 5 Dn3 D1-3 9 शर्म (for शमं) T3 नो लभते (for नोपलभे) D1 धीरो, D2 3 देव (for वीर) B1 सं तु नोपलते वीर (sic) — d) Some MSS दु कृतानि Dn1 चिंतयेत् (for °यन्) D1-3 दुष्कृत स्व वि(D1 सुवि)चिंतयन्, T1 दुष्कृतान्यनुचिंतयन् (sic)

4 a) D4 [अ]वसिक्तेश्च (for °सिक्ताङ्ग) — b) Dn2 G1 प्रश्र(G1 °स्र)वत, D2 स्रवतं च D3 स्ववर्तं च यथा तुल (sic), D4-9 श्र(D5 7 स्र)वंतमिव चा(D7 वा)चल — c) D3 त्व दृष्टा, D6 त्वा दृष्ट्वा (for त्वा दृष्ट्वा) D4 6 T3 G1 -व्याघ्र (for व्याघ्र) — d) D2 3 [अं]बुद (D2 °द), D3 °का D1 सीदे वर्षमिवाबुद, D10 सदा वर्षास्विवाबुद, S सदावर्षमिवाबुद

5 a) D4 8 9 M1 3 हृत (for अत) B1 चिंत्य, D5 7 9 10 G2 किं तु (for किं नु) D1 (marg, orig as in text) 2 3 राज्येनानेन किं कार्यं — b) D4 तत्कृते V1 B1 D3, 6-9 T G पितामह (for °मह) D2 मत्कृतेय विना मति — c) T2 गमित — d) T1 प्रत्यमैत्रै — e) V1 B2 3 5 Dn D10 च (for [ए]व) T1 3 अन्योन्यपतयश्चान्ये, T2 G M मन्ये नृपतयश्चान्ये — f) D2 3 सम पुत्रै (for सहपुत्रा) V1 D4 5 7 9 10 S (except G2 3) सपुत्रा सह(D4 7 9 °र्द)वाधवा — After 5, N ins

6* मत्कृते निधन प्राप्ता किं नु कष्टतर तत. ।

[D4 तत्कृते D1 सक्षय (for निधन) Dn2 D10 किं तु, D4 किं न D5 6 मम (for तत)]

6 a) B4 D1-6 8-10 G4 च (for हि) Dn1 धार्तराष्ट्रश्च B1 वय हि धार्तराष्ट्राणा — b) B1 2 (marg) 3-5 Dn3 D4-10 S (except G2) काम (G4 °मं) (for काल-) D3 8 मृत्यु (for -मन्यु-) V1 B (except B5) D (except D1-3) T G -वशगता (for -वशानुगा) — c) B5 कृत्वैवं, D7 9 त्वामिद, T1 कृत्वैव, T2 3 G M कृत्वैतन् (for कृत्वेद) D1 निर्भिध, D7 9 निंदि(D9 °द)ता — d) D1-3 नरक (for कां गतिं) D4-9 पुन (for नृप) — After 6, N ins

7* इद तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्था सप्राप्त यदसौ त्वा न पश्यति ।

[(L 1) B4 च (for तु) B1 इद तु निंदित कर्म (for the prior half) D2 मध्ये (for मन्ये) D4-7 9 नराधिप (D4 °प) (for जना°) — (L 2) D4 सप्राप्तस् D3 यदासौ, D4 तदसौ (for यदसौ) D1 त्वा (for त्वां)]

7 D2 om 7 — a) Dn1 n2 सोहं (for अह) B3 D1 ह्यतकार, B5 °करै, D5 8 9 ह्यर्थकर, D7 [अ]नर्थ° (for ह्यन्त°) S सोहमार्तिकरो राजन् (T1 M1, 2 जात, M2 [inf lin] जातु) — b) B5 सुहृदुःख, D8 सदुष्कृत- (for सुहृद्वध-) — d) Dn1 D8 पश्य त्वां, D3, 6 9 पश्यस्त्वा S कृतश्चिरसशितव्रत (T1 °त) — V1 B Dn D1-3 5-10 ins. after 7 D4 cont. after 7*

8* दुर्योधनो हि समरे सहसैन्य सहानुज ।
निहत क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपासन ।
न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ।
अत श्रेयो मृत मन्ये नेह जीवितमात्मन ।
अह हि समरे वीर गमित शत्रुभि क्षयम् । [5]
अभविष्य यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ।
न त्वामेवं सुदु खार्तमद्राक्ष सायकार्दितम् ।

भीष्म उवाच ।

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मण्यस्मिन्महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥ ८
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ ९
गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता ।
सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १०
अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।
लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ ११
तां चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ।
ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ १२
अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष छिद्यतां खण्डशोऽपि वा ।
न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ १३

गौतम्युवाच ।

विसृजैनमबुद्धिस्त्वं न वध्योऽर्जुनक त्वया ।
को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्ये सति चिन्तयन् ॥ १४

C 13 21
B 13 1 21
K 13 1 22
M 13 1 14

नून हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टा स्म हे नृप।
अन्यस्मिन्नपि लोके हि यथा मुच्येम किल्बिषात्।
तथा प्रशाधि मा राजन्मम चेदिच्छसि प्रियम्। [10]

[Dn1 om (hapl) lines 1–3 —(L 1) B2 partly damaged D2 दुर्योधन D4–9 [ऽ]पि (for हि) Dn2 D9 नहमैन्य-, D5 6 मर्मन्य म B1 मवाधव, D1–8 सहानुग (D1 °ज) (for °नुज) D4 मनैन्ये स महानुज (for the post half) —(L 2) B1 D1 8–7 9 10 वर्मेण (for धर्मेऽस्मिन्) V1 B3 -धाग्नन —(L 3) D8 om. न D1 पश्यति D8 धर्मात्मा (for दुष्टात्मा) D9 तामघ —(L 4) B1.2 नेह, Dn1 वेह (for नेह) D5 corrupt for the post. half. —(L 5) B2 partly damaged D2 अह हि नेदृश्वीरे (for the prior half) B1 समित्र (for गमित) —(L 6) Dn2 अच्युत —(L 7) D3 स त्वमेव, D2 अहमेव (for न त्वामेव) D7 तु (for हु-) D1–8 न त्वामेवविं (D1 °व व)ध तान (for the prior half) D1–8 पश्येय, D7 8 अद्राक्ष्य B3 सायकाचिन, B5 शायकार्दित —(L 8) B2 partly damaged D1–8 वय (for नून) D7 -धर्माणो (for -क°) D4–7 9 स्म वै, D8 स्वय (for स्म हे) —(L 9) B2 5 Dn1.n2 लोके वै, B4 लोकेपि, D4–9 लोकेषु (for लोके हि) B3 मुच्ये स, D4 7 मुच्येत, D6 9 मुच्ये स्म (for मुच्येम) D7 9 किल्बिष —(L 10) D6 यथा (for तथा) D1 मा, D5 मे (for मां) D1–8 वीर (for राजन्) B1 जन्म (for मम) Dn2 प्रिय D1–3 प्रपन्न भक्तवत्सल (for the post half)]

8 B5 om. (hapl ?) 8–16 —[a]) D1–8 पर तत्र, D5–7 9 10 T1 2 G2 M3 4 परतत्र (D7 °त्र) D2 पर (for कथ) —[b]) B2 partly damaged B1.3 -शोचसि, Dn2 D3–5 -पश्यति V1 आत्मानमसृजत्प्रभु —[c]) D1 om. from ण्यस्मिन up to न्द्रियम् (in 8^{d}) V1 B1 4 Dn1 n2 कर्मणा (Dn2 °णा) हि (for °ण्यस्मिन्) —[d]) D4–7 9 तद् (for [ए]तद्) D2 8 गति सूक्ष्मा हि कर्मणा

9 B5 om 9 (cf. v 1 8) —[c]) Dn1 सवादो Dn3 D3 7 गौतम्या

10 B5 om 10 (cf v 1. 8) —[a]) S काश्यामित् (for कौन्तेय) —[b]) T2 स्थवीर V1 B1 T3 G4 श्रम, B2 (marg) दम, D2 8 पुत्र, D7 सम-, G1 3 [आ]-गम- (for शम) D2 -सयुत —[c]) B1 दर्पेण (for स°) D3 दष्टस्त्व (for दष्ट स्व) —[d]) V1 B1.3 4 Dn3 D2 10 -चेतसं, Dn1 -चेतन, D3 -चेतस (for -चेतनम्)

11 B5 om. 11 (cf. v 1 8) —[a]) T1 सा, G2 तस्माद् (hypermetric) (for तं) D10 T3 G4 साधु (for स्नायु-) D1 -पादे यद् (for पाशेन) —[b]) Dn1 सर्प्यम् (for सर्पम्) S क्षमर्पण (T2 G1.2 °णं) (for °र्षित) —[c]) B1 [ऽ]प्यर्जुनो (for ऽर्जुनको) D5 लुब्धकोर्जुनकानागौ (sic), T2 °कोर्जुननामा तु —[d]) T1 समुपागमत् (for °नयत्)

12 B5 om 12 (cf. v 1 8) —[a]) V1 B (B5 om.) Dn G2 स, D2 8 त, D3 तौ (for ता) B1 असत (submetric) (for अय ते स) —[c]) D2 7 महामाग (for °भागे) —[d]) D4 वध्येता (for वध्यतां) T1 हेतिना (for हेतुना)

13 B5 om. 13 (cf v 1 8) —[a]) D5 6 प्रक्षिपताम्, D7 प्रक्षप्यताम् B1 Dn2 एव, T1 2 वैष, T3 मात (for एष) —[b]) D5 छिंद्यता D4–9 T1 [ऽ]थ (for ऽपि) T2 सर्पस्ते पन्नगाधम —T2 om 13^{cd} —[c]) Dn2 D4 6 [अ]हं (for [अ]यं) B3 मुच्यतां (for बालहा)

14 B5 om 14 (cf v 1 8) B4 गौतम (for °मी) —[a]) D2 अबुद्धिं (for °द्धिस्) B1 तु (for

प्लवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः ।
मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ १५
न चामृत्युर्भविता वै हतेऽस्मि-
न्को वात्ययः स्यादहतेऽस्मिञ्जनस्य ।
अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-
र्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम् ॥ १६

लुब्धक उवाच ।
जानाम्येवं नेह गुणागुणज्ञाः
सर्वे नियुक्ता गुरवो वै भवन्ति ।
स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति
तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ १७
समीप्सन्तः कालयोगं त्यजन्ति

स्व) — ^{b}) N (except B1 D1 2, B5 om) G1 भवघ्यो (Dn3 °ध्यौ) (for न वघ्यो) — ^{c}) D1 गुरु (for गुरु) B1 रूपात् (for कुर्यात्) — ^{d}) B1 corrupt, B8 प्रासन्येति विचिंतयन्, D5 °ष्यमनुचिंतयन्

15 B5 om 15 (cf v 1 8) — ^{a}) B1 D1-7 9 10 प्लवंति, D2 प्लावंते — ^{b}) G4 लोको Dn2 युवा, D4 6-9 G4 प्लव B1 तथामसि यथा पुरा — ^{c}) D8 सजति (for मज्जन्ति) — ^{d}) T1 शास्त्र, G1 शास्त्रं, G4 यस्त्र The portion from स्कन्न up to हतेऽस्मि (in 16^a) is damaged in G1 B1 कदुम्, B4 क्षुण्णम्, D1 छन्नम्, D2 छिन्नम्, G4 क्लिन्नम् (for स्कन्नम्) D8 शास्त्र छिन्नैदुवोदके (s10) — After 15, D6-8 10 ins

9* यदि वास्मिंस्तु निहते पन्नगेऽर्जुनक त्वया ।
जीवेदय बालको मे तन्न मेऽर्जुनक प्रियम् ।

[(L 1) D6-8 च (for वा) D7 निहिते — (L 2) D5 नाम (for न मे)]

16 B5 om 16 (cf v 1 8) — ^{a}) D4 तव, D5 6 8 न वा (for न च) — ^{b}) D6 के D1-3 वा त्यय, D5 वा ह्त्यय (for वात्यय) D3 अहनस्मिन्, D8 ऊढावास्मिन् (s10) (for अहतेऽस्मिन्) D7 जनस्य च (for जनस्य) — For 16^{ab}, V1 B (B5 om) Dn D10 Cap subst

10* हत्वा चैन नामृत स्यादय मे
जीवत्यस्मिन्कोऽत्यय स्यादयं ते ।

[(L 1) B1 चैव — (L 2) B3 को नय, D10 कोन्वय (for कोऽत्यय) V1 अनते (for अय ते)]

On the other hand, S (G1 damaged) Cb subst for 16^{ab}

11* नास्यामृतत्वं भविता वै हतेऽस्मि
ञ्जीवत्यस्मिन्को व्ययु स्यादनन्ते ।

[(L 1) T1 वो तसिन्, G3 एव हतेसिन् (for वै हतेऽसिन्) G2 corrupt, Cb नानामृत भवतीद हतेसिन् — (L 2) T1 व्यय, T2 3 G3 4 M4 Cb [s]व्ययु (for व्ययु) T3 अय ते (for अनन्ते)]

— ^{c}) T1 अस्योद्धते (for °त्सर्गे) D10 प्राणमुक्तस्य, Cb पाशमुक्तस्य (for प्राणयुक्तस्य) Dn1 जेतोर् (for जन्तोर्) — ^{d}) T1 G4 मृत्युं लोके, T2 3 G1-3 मृत्युर्लोके, Cb मृत्योर्लोकं (as in text) B2 3 D10 अनत, T G अनंते, Cb अनन्तम् (as in text) D1 लोक मृत्यो लोकमिच्छेदनतर, D4-9 मृत्योर्लोके को नु (D5-8 न) गच्छेदनंते, M मृत्यु लोके को नु गच्छेत नांते

17 B5 भीष्मः D4-9 अर्जुन (for लुब्धक) G1 damaged for 17^{ab} — ^{a}) T2 3 G2-4 M1-3 Cb [अ]ह (for [ए]व) D3 नाह, D5 7-9 केन, D6 को न, T2 नैव, G4 ते*(for नेह) T1 M गुणागुणज्ञे (for °ज्ञाः) V1 B1 2 (marg) 3-5 Dn D10 Cb जानाम्यहं देवि गुणान्गु (B2 [marg] 3 5 Dn1 n2 °णागु)णज्ञे, D4 जानाम्ये* केन गुणागुणज्ञे — ^{b}) T2 सदार्तियुक्ता, T3 G2-4 सदा युक्ता, M4 सर्वेर्तियुक्ता (for सर्वे नियुक्ता) D4 6 7 9 om वै D1-3 5 वदति (for भवन्ति) V1 B Dn D8 Cb सर्वार्तियु(B1 °वैभिमु)क्ता गुरवो भवति — B4 om 17^c-18^b — ^{c}) V1 B1 3 सुस्यस्यैते, B5 स्वस्थश्चैते, Cb °स्यैते (as in text) Dn3 चोपदेशा, D2 सूप°, D8 क्षुप°, D9 क्षप°, G4 M1-3 उप°, Cb तूप° (as in text) T1 स्वस्थस्य ते सूपदेशा भवति, T3 G1 3 स्वर्गस्य ते (G1 °र्गस्यैते) यूपदेशा भ°, G2 स्वर्गस्य** *यूपदेशो भ° — ^{d}) T1 इम (for क्षुद्र) G4 om, Cb पापम् (for सर्पम्) B2 D1 10 T2 3 G2-4 M इम, B5 Dn3 एत, Dn1 (before corr) एव (for एनं) B1 हरिप्ये (for हनिष्ये) D2 3 तस्मादेन क्षुद्रसर्पं हनिष्ये, D4 9 तस्मात्सर्पं क्षुद्रमिम ह°

18 B4 om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^{a}) S (except T3) शमसमीप्संत (for समीप्सन्त) D2 3 चरति, D4 6 7 9 भजति (for त्यजन्ति) V1 B (B4 om) Dn D5 8 Cb शमा(B5 °र्मा)र्थित (D3 °न) कालगतिं (Dn1 °तं)

सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
श्रेयः क्षयः शोचतां नित्यशो हि
तस्मात्त्याज्यं जहि शोकं हतेऽस्मिन् ॥१८॥

गौतम्युवाच ।

न चैवार्तिर्विद्यतेऽस्मद्विधानां
धर्मारामः सततं सज्जनो हि ।
नित्यायस्तो बालजनो न चास्ति
धर्मो ह्येष प्रभवाम्यस्य नाहम् ॥ १९

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २०

लुब्धक उवाच ।

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययं स्या-
त्सद्यो लाभो बलवद्भिः प्रशस्तः ।
कालाल्लाभो यस्तु सद्यो भवेत
हते श्रेयः कुत्सिते त्वीदृशे स्यात् ॥ २१

गौतम्युवाच ।

कार्थप्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य
का वा शान्तिः प्राप्य शत्रुं नमुक्त्वा ।

C. 13 29
B 13 1 29
K. 13 1 30
M 13 1 22

वदति, D1 समीप्सत कालयोग चरति, D10 शमार्थिन कालयोगन भजति —^{b}) D3 corrupt B2 Cb सद्य शुचस्, T1 3 G1 3 4 M शुच च सद्य(T1 मत)स्, T2 शुचश्च संतस् (sic), G2 शुचिश्च सत्यस् (for सद्य शुच) D1 2 4–7 9 शोक सद्यो व्यर्थ(D1 °क)मिम त्यजति, D10 शुच च सद्योयविदस्त्यजति —^{c}) D1 4–9 श्रेयान्, D10 S (except T1) श्रिय (for श्रेय) D7 शोचिवा, D10 Cb शोचति (for शोचता) T1 नित्यमेव, T2 8 नित्यशोभि (for °शो हि) V1 B Dn1 n2 Cb श्रि(B2 [marg] 2 5 Dn1. n2 श्रे)य क्षय (B2 Cb °ये) शोचति Dn3 श्रेयान्क्षय शोचति नित्यशो हि, D2 नित्यमोहात्, D3 नित्यायस्तो श्रेया-श्रेयक्षय तोचिर्ति नित्यशो हि (sic), D3 नित्यायस्तो श्रेया-न्कृतनित्यशो हि —^{d}) D1 om त्याज्य D1 त्योकं (for शोकं) T8 G1 8 गते (for हते) V1 B1. 2–5 Dn D10 Cb तस्माच्छुच (Cb °स्माच्च त्व) मुच हते (B1 °चति ते, D10 °च मृते) भुजगे, B2 तस्मात्सुत त्व च हते भुजगे, G2 तस्मापूज्य त्यज शोक हितेस्मिन्

19 The reference is damaged in G1 —^{a}) V1 B Dn ला(B1 त्वा)र्तिर्नेव, D5 10 न चैव चार्तिर्, D9 न चैवैव, T2 न चैवाम्मिन, G2 न चैवास्य (for न चैवा-र्तिर्) T1 M3 Cb मद्विधाना (for °स्मद्वि°) —^{b}) G2 धर्मोरामः, G4 धर्मराज (for धर्माराम) D2 8 नोद्विजेत (for सज्जनो हि) V1 B Dn Cb धर्मात्मन सर्वदा सज्जना हि, D1 धर्मागम सतत नोद्विजेत —^{c}) T1 corrupt D2 T8 G4 नित्यायस्ते (D2 °स्ता), D7 °प्यस्तो, G1 °यस्तो, M1–3 °यत्तो (for °यस्तो) D1 7 वास्ति, D10 T8 G1 8 4 M4 चात्र, T2 चाय, G2 वाधा (for चास्ति) V1 B Dn Cb नित्यायस्तो (B1 °स्यपस्थो) बालकोप्यस्य (V1 B2 [marg] °कोय च) तस्माद् —^{d}) D10 T G2 4 चैति, M1. 2 श्चैति, M3 च्यैति, M4 ह्येति (for ह्येष) D2 नित्य, D10 T2 8 G1 नाश (for नाहम्) V1 B Dn ईशे नाह पन्नगस्य प्रमाथे (B8 °णाशे), G1 8 धर्मे चैति प्रभवाम्यस्य नाश

20 ^{b}) B4 यत (for कुत) B1 कोपानि (sic), M1 8 कोपोस्ति (for कोपाच्च) B1. 5 D4–6 T2 M4 यातना, Dn1. n3 D9 यातना, D1–3 यापन (for यातना) —^{c}) G2 मार्दता (for °वात्) M1–8 क्षमता (for क्षम्यता) B1 मार्दवास्त्व हि न साधो —^{d}) D3 6 पन्नगा

21 G1 3 4 लुब्ध (for लुब्धक) —^{a}) D1–10 हि-(D10 ह्)त्वा लो(D7 ला)भं (for हत्वा लाभ) V1 B2 (marg as in text) 5 Dn1 [क्ष]व्यय स्यात्, T1 M [क्ष]प्यहिंस्यात् (for [क्ष]व्यय स्यात्) D1–3 हत्वा लाभ श्रेयसा (D1 °स) वाप्ययस्त(D1 °य त)त्, T2 8 G1 8 4 हत्वा ला(T8 G4 लो)भाच्छ्रेय एवाप्यहिंस्यात् (T8 G3 °हिंस्र, G1 °हिंस, G4 °हिं ते), G2 हत्वा लाभाश्रये वाप्यहिंसा —^{b}) B3 सद्यो लाभ्य, D4 6 8 9 सद्यो लोभो (for सद्यो लाभो) V1 B2–5 Dn3 स्याद्बलिभ्य°, D10 M4 (*sup lin*) बलवद्भय, S बलवद्भि (T1 °द्ध, M1–3 °द्य) (for °वद्भि) Dn1 n2 लभ्यो लाभ (Dn1 °भ्य) स्याद्बलिभ्य प्रशस्त —^{c}) D4 को वा न, D6 9 काला न, D8 कालेन; T1 लोभाल्, M1 कामाल् (for कालाल्) T1 G2 M1 4 लोभो (for लाभो) V1 सर्वो, B5 Dn1 n2 सत्यो, T1 पथ्यो (for सद्यो) B3 भवेन्न, D2 भयेत, G2 जवेन (for भवेत) —^{d}) D1–4 6–9 G3 त्वीदृशं, D10 त्वादृशे, T2 कीदृश, G1 त्वीदृशी (for त्वीदृशे) V1 B Dn श्रेयो लाभ कुत्सिते-स्मिन्हते (B2 Dn1. n2 °स्मिन्न ते) स्यात्

22 ^{a}) B1 2 Dn1 n2 का नु, T1 का वा, T2 कोर्थ (for कार्थ-) D2 8 प्राप्त-, G4 गृह्- (for गृह्य) T2 8 G3 4 M3 शत्रून् (for शत्रु) D5 निगृह्य (for निहत्य) G2 कोर्थप्रासे गुह्य शत्रूनिहत्य (sic) —^{b}) V1 B2–5 Dn-

29
I 29
I 30
I 22

कस्मात्सौम्य भुजगे न क्षमेयं
मोक्षं वा किं कारणं नास्य कुर्याम् ॥ २२
लुब्धक उवाच ।
अस्मादेकस्माद्बहवो रक्षितव्या
नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति
सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ २३
गौतम्युवाच ।
नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे
संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।
गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये
तस्मात्सर्पं लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥ २४
लुब्धक उवाच ।
वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै
यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
शूली देवो देववृत्तं कुरु त्वं
क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूद्विशङ्का ॥ २५

D3 का कामाप्ति, B1 कामावाप्ति, D1 का वा श्रीति (for का वा शान्ति) D2 प्राप्त, D3 प्राप्त (for प्राप्य) B3 om, D2 3 तु (for न) D1-10 कार्थप्राप्ति (D. कथ प्राप्ति, D10 का वा शांति) र्गृह्य शत्रु विमुच्य, S का (G2 को) वा प्रीति (T2 प्राप्ति) प्राप्य (T1 °सं) शत्रून्विमुक्त्वा (T1 °त्रु विमुक्त्वा; T2 G2 °त्रूस मुच्य). —c) D2 8 सौम्याह, D1 सौम्यो (for सौम्य) D1 भुजगे न, T2 M4 भुजगे तु (for भुजगे न) V1 B Dn1 n3 कस्मात्सौम्याह न क्षमेय (B1 2 5 Dn1 n3 °मे नो) भुजगे (B3 °ग), Dn2 कस्मात्सौम्याहं * क्षमेन भुजगो, D5 10 कस्मात्सौम्य (D10 °म्य) भुजगे तत्क्षमेय, T1 तस्मात्साम्ये भुजगेस्मिन्क्षमेव, T3 G1 3 4 तस्मात्सौम्य भुजगे तु क्षमेय, G2 तस्मात्सौम्य भजनी तु क्षमेयो (sic). —d) D3 T1 मोक्षे, G4 मोक्ष्य (sic) G transp वा and किं D1 10 T1 G2 M4 (sup lin) कुर्यात्, T3 G1 3 4 कुर्या (for कुर्याम्) V1 B Dn मोक्षार्थं वा कस्य (B4 वाक्यस्य) हेतोर्न कुर्यां (Dn1 °र्या) —After 22, D4 reads 24 for the first time, repeating it in its proper place.

23 D6 transp 23 and 24 T2 व्याध (for लुब्धक) —a) T2 3 G तस्माद् (for अ°) N (except D1 2) एकाद्, T2 एतद्, T3 G1 एतस्माद् (for एक°) —b) B3 रक्षणीय; D3 रक्षितव्यासै (sic) (for रक्षितव्य) —c) S धर्महेतो (T3 °कृत) स् (for °विदस्) B1 यजति (for स्य°) —d) V1 सरीसृप Dn2 D2 10 इद (for इम) S त्यज (for जहि)

24 D4 reads 24 for the first time after 22 D6 transp 23 and 24 D4 (first time) 5 om the ref —a) Dn3 मृते (for हते) D4 (both times) 6 7 9 [s]यं (for मे) —b) D6 सप्राप्स्यसे, D9 सप्राप्त मे; D10 T1 प्राप्स्यस्यय After लुब्धक, T1 reads for the first time from भागा (in 26c) up to पन्नग (in 27b), repeating it in its proper place. B1 जीवितर्यं, D4 (both times) 6 7 9 °स मे (for °सं वै) —G1 damaged for 24cd —c) B1 गुग कोप्य B3 गुण वाप्य; B4 T1 3 G1-3 M गुणं यान्यं (for गुण चान्यं) D1-3 स्य पश्ये; D10 प्रपश्येत् (for °श्ये), D4 (both times) 6-9 लाभ न यान्य (D4 [both times] यान्य; D5 न चान्य) नास्य वधाद् (D1 °दि) वैमि —d) B. D9 सर्वं, Dn1 सर्प्यं, D3 om (for सर्पं) B4 वीज (by metathesis), D4 (both times) जीव, D10 चैनं; T1 दीन (for जीवम्)

25 D3 om 25 (retaining the reference) G4 partly damaged —a) D4 देवराज् (for °राट्). B1 श्रेष्ठतां वै, B3 °भागे; Dn3 श्रेयभाग्वै; D1-3 श्रेष्ठ भागैर्, D4 5 7 8 स्वर्गभाग्वै; D10 T1 M क (T1 ध) र्म-भागी, T2 3 G धर्मभागं (for श्रेष्ठभाग्वै) —b) V1 B1 3 4 Dn3 यज्ञ भित्वा, B5 D1 यज्ञ छित्वा; D2 3 यज्ञैरिष्ट्वा, D7 corrupt, D10 T1 G2 M हत्वा यज्ञ (T1 °ज्ञे), T2 3 G1 3 हित्वा यज्ञ, G4 हित्वा यज्ञं (for यज्ञं हत्वा) D10 भाग्यम्, T G1 3 4 धर्मम् (for भागम्) D5 वा (for च) —c) D5 शूली Dn2 देयो (for देवो) D1 देवदत्त, T1 3 देवस्त्वं, G1 3 देववृतं (for °वृत्तं) V1 B1-4 Dn चर त्व, B5 om, T1 3 G1 3 कुरुष्व; G4 damaged (for कुरु त्व) —d) D3 तस्मात् (for क्षिप्रं) Dn1 सर्प्यं, D2 सर्वं (for सर्पं) V1 B1-4 Dn D8 भूत्ते विशंका; D1 भूः स शंकरा (sic), D2 3 भूः सशंका; D5 विचारं कुरुष्व; T3 G1 3 4 विशंका (for भूद्विशङ्का) B5 तस्माच्छोक मुच मा भूद्विशंका, D4 6 7 तस्मात्सर्पं जहि मा विचारं कुरुष्व

26 D9 G1 om the ref —a) D2 3 प्रोच्यमाणो, (D3 °नो) (for °माना) —b) B1 Dn1 D3 भुजं प्रति

भीष्म उवाच ।
असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ २६
ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥ २७
को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ २८
तस्यायं वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ॥ २९

लुब्धक उवाच ।
यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३०
मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३१
किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम ॥ ३२

सर्प उवाच ।
सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

C. 13 40
B 13 1 40
K. 13 1 40
M 13 1 33

(sic), D10 नाथ भारत (for भुजगं प्रति) —^{c}) T1 reads from भागा up to पन्नग (in 27^{b}) for the first time after लुब्धक (in 24^{b}). Dn D1 T2 महाभाग, D2 महाभाग॰, D3 महाभागे (for भागा) —^{d}) D1 मा पापे न, D2 नैव पापे (by transp.), D4–6 10 S (T1 both times) मा (G2 ह) पापे न.

27 For the repetition in T1 cf. v. l. 26. G2 reads 27^{a} twice. —^{a}) Dn1 D1 T2 G1 2 (first time) उच्छ्वासमानस्तु, D6 (sup. lin. as in text) उच्छ्वस॰, G2 उच्छ्वस॰ (for उच्छ्वस॰). D2 [ऽ]पि (for तु). G2 (second time) कृच्छ्रात्संस्तभ्यमानस्तु —^{b}) D2 संस्तभ्य. B1 D2 पन्नगा. — G2 om. 27^{cd}. —^{c}) B D1 गिरिं. D2 मन्दा, D10 T2 मन्द, G1 मन्दान्.

28 Before 28, V1 B1–4 Dn D2 3 4 10 T1 ins. सर्प उवाच, B D1 4 5 7 9 पन्नग उवाच. B2 damaged for 28^{ab}. —^{a}) G1 3 [ऽ]पि, G4 वा (for नु). D1 6 [अ]र्जुन त्व, D10 चार्जुन. B1 कोर्जुनश्च क देषोत्र (sic). —^{b}) V1 बालिश. —^{c}) D10 अन्यतत्र (for अस्वतन्त्र). D1 7 मा. —^{d}) B3 किल्बिषम् (for विवशं यद्). D2 नूचुचनु (sic), D4–5 ममनूनुदत्, D10 T1 2 G ममचूचुद(G2 ॰र)त्, T3 damaged (for यदचू॰).

29 ^{a}) G1 3 अस्य (for तस्य). D10 T1 [अ]हं (for [अ]यं). —^{b}) B2 च, D2 om. (for the second न). D1 (sup. lin. as in text) कामया. —^{c}) D2 8 मद (for लुब्ध). D4–9 न तत्र किल्बिष किंचिद्, G2 तस्य पन्नो विप लुब्ध (sic). —^{d}) D1 8 मन्यसे (for विद्यते). B2 damaged from किल्बिषम् up to त्वमप्यत्र (in 30^{b}). D10 T1 M बालिश (M3 ॰श), G1 damaged, G2–4 किंचन (for किल्बिषम्). D2 मन्यसे यद किल्बिषात्, D4–9 विद्यते मम बालिश (= 28^{b}).

30 B2 damaged up to 30^{b}. The ref. is damaged in G1. —^{a}) D1 2 T2 G1 यदन्य, M1 यद्यस्य (for यद्यन्य). B1 यद्यन्यवश्यगानेद, T2 यद्यप्यन्यवशेनैव —^{b}) G1 damaged. D3 तत्कृत (for कृत ते). D7 [अ]शुभ, D3 [अ]शुभ (for [अ]शुभम्). B5 कृत ते पन्नगी- मृत —D2 om. 30^{cd}. —^{d}) T1 असि (for अपि). B1 D3 किल्बिषि (B1 ॰ष).

31 B2 damaged for 31^{abc}. —^{a}) D1 5 7–9 तु (for हि). D10 मृत्योरत्र क्रियाया हि. — D2 om. 31^{cd}. T2 om. (hapl.) 31^{c}–33^{b}. —^{c}) B1 कारणात्तु, D10 ॰णत्त्र. S (except G2, T2 om.) ॰ण च (for ॰णत्वे). D4 6 10 प्रकल्पते, T1 न कल्प्यते.

32 T2 om. 32 (cf. v. l. 31). G2 om. 32^{a}–33^{b}. D2 3 M3 om. (hapl.) 32^{ab}. —^{a}) D4 6 न. D7 वा (for च). B5 किल्बिषाचापि वध्य किं. — T3 G1 3 4 om. 32^{cd}. —^{b}) V1 B5 Dn2 D1 M1 चापि, Dn3 चास्य, D7 वासि (for चासि). V1 पन्नग. —^{c}) Dn1 चान्य, D4 6–9 चात्र, D10 T1 M ह्यस्य (for ह्यत्र). —^{d}) D2 4 T1 3 G3 4 M1 समाख्याहि (D4 ॰सि), D समाख्यासि (for त्वमा॰).

33 T2 om. 33^{ab} (cf. v. l. 31). G2 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). D1–10 S (T2 G2 om.) पन्नग (for सर्प). —^{a}) B2 partly damaged. B4 एव (for एते). D10 T1 3 G1 3 M [ऽ]न्यव(G3 [ऽ]प्य व)शगा, G4 ह्यवशगा (for ह्यस्ववशा). D4–9 सर्वदा वै (D7 ते) ह्यस्वतंत्रा —^{b}) D5 चक्रदण्डादयो यथा —^{c}) G4 गता (for तथा). D10 कस्माद् (for त॰). D10 T2 3 G M वै (for मे). T1 तथा त्वमपि कस्माद्ध —^{d}) D3 T3 G M [ए]व, D7–9 [ए]व (for [ए]ष). V1 B2 5 Dn1 n2 n3 (marg.) दोषो (for हेतुर्). D4–6 नैव हता मतस्तव, T1 हेतुर्नैव

40 तथाहमपि तस्मान्मे नैष हेतुर्मतस्तव ॥ ३३
41
33 अथ वा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ।
कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ३४
एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥ ३५
लुब्धक उवाच ।
कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
विनाशे कारणं त्वं च तस्माद्वध्योऽसि मे मतः ॥ ३६
असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु भाषसे ॥ ३७
सर्प उवाच ।
कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ३८
यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः ।
अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥ ३९
लुब्धक उवाच ।
वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।
भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४०

प्रयोजक , T2 corrupt

34 a) G3 एव (for एतत्) B4 5 अथ वा मन्यसे ध्येव — b) D4 6 8 9 तेभ्योन्योन्य , D7 तेभ्योन्यस्य , D10 S ह्य (T2 3 G1 अ)न्योन्यस्य (for तेऽप्यन्योन्य) G3 प्रयोजगा — c) B2 om from कार्यकारण up to सति न (in 35a) D7 कार्यं (for कार्य) D4-10 -सनधो (for संदेहो) — d) D1-3 -कारणात , D4-10 -योजनात् (for चोद°) T2 भवत्यन्यत्र चोदना

35 B2 om एव सति न (cf 1 1 31) — a) T2 3 G transp दोषो and मे — b) B1 वास्मि, D4 T G1 3 4 नास्ति (for नास्मि) T1 वधो (for वध्यो) B8 om (hapl) from न किल्बिषी up to तस्माद्वध्या (in 36d) — c) V1 किल्बिषी D1-7 9 किल्बिष समवायस्य — d) D1-3 मन्यते (for °से) B1 किल्बिष यदि मन्यसे, B5 यदि मन्यसि किल्बिषी — For 35cd, D10 S subst

12* किल्बिष मन्यसे हि त्व वध्यमेवं प्रभाषसे ।
[M4 एव (for एव)]

36 B8 om up to तस्माद्वध्यो (in 36d) (cf 1 1 35) — a) T1 [अ]सि त्व (for स्याद्वै) — b) D6 7 9 स्यात् (for स्यास्) D1 अच्युत (for अप्युत) — c) V1 Dn1 D8 8 T1 विनाश , Dn2 विना यो (sic), D1 विना मे (for विनाशे) T2 G2-4 कारणत्व (for °णं त्व) — d) D9 [s]स्मि (for sसि) D10 S (except G3 4) पन्नग (for मे मत)

37 T1 om 37 — a) D1 [अ]पकृते, D7-9 [अ]प्रकृते (for [अ]पि कृते) B4 समवायि कृते कार्ये, D4-6 असत्येष्वकृते कार्ये — b) M1-3 [ए]व (for [इ]ह) D4 लिप्यसे, D5 7 8 लिप्यसे, D लिप्यत, D13 T2 3 G चिह्नते, M4 लिप्यन्ते (for लिप्यते) — c) M1-3 यस्मान् (for त°) B1 D1 2 7-9 नात्रैव, B3 नात्र स, D4-6 त्व नात्र (for नात्रैव) — d) B3 damaged B वध , D4 6 वध्य (for वध्य) V1 Dn M1 मन्यसे (for भाषसे)

38 D1-8 om the ref D13 T G पन्नग (for सर्प) — a) T1 हेत्वभावे (for कार्याभावे) — b) D1 कारण B2 5 D10 S सत्य सत्यपि कारणे, D- तत्रास्मन्नपि का° — c) T1 कस्माद् (for त°) V1 B Dn सत्रे (Dn2 त्वा मे)स्मिन, D13 T2 G1 2 4 हतेस्मिन (for त्वमस्मिन) B1 हेतोर्न, Dn1 D- हेतो मे (for हेतौ मे) T1 तस्मा द्धतेस्मिन्निह वै, T2 M °द्धतेस्मिन्हेतोर्न, G3 °द्धतोस्मि हतोस्मि (sic) — d) Dn3 वाच्यो हेतुर्वशे यत , D3 नाशो हेतुविशयक , T1 हेतुर्वाच्यो विशेषत

39 Before 39, D1 2 4-8 ins पन्नग उवाच — a) D4 6 7 9 कारणत्व न (for °त्वेन) — b) D1 7 9 यतो (for मतो) T1 मन्यसे लुब्ध तत्त्वत — c) V1 D4-8 अन्य , B5 अन्यत्, D9 अन्यं (for अन्य) D10 S (except G3 4) प्रयोक्ता (for °गे) D4-6 अन्य (for अत्र) — d) T2 3 G किं तु (G1 4 नु) जंतु विनाशने

40 a) G1 वध्यस् (for व°) Dn2 D3 त (for त्व) T G2-4 M1 3 4 वध्यस्त्व चेतनावत्त्वाद् — b) D2 T G नृशंसक (T1 °सवत्) (for °सकृत्) D2 पुत्रघाती नृशंसक — c) D2 वभाषे (for भाषसे) D10 T1 M1-3 बहुविध, G3 बहुधा सन् (sic) (for बहु पुनर्) D4-9 प्र(D5 om प्र)भाषसे किं बहुधा — d) T1 त्व (for सन)

41 B5 D1-10 S पन्नग (for सर्प) — b) T1 अध्वरे

सर्प उवाच ।

यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र परलोके तथा ह्यहम् ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाब्रवीदिदम् ॥ ४२
कालेनाहं प्रणुदितः पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं वा प्राणिनः शिशोः ॥ ४३
यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्जलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥ ४४
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते हि जन्तुषु ॥ ४५
जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥ ४६
प्रवृत्तयश्च या लोके तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ॥ ४७
आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्र ओषध्यो वसवस्तथा ॥ ४८
सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च तथा पुनः ॥ ४९

C 13 56
B 13 1 56
K 13 1 57
M 13 1 49

(for मखे वै) T2 मखे लुब्धक ऋत्विज —d) V1 B1-4 Dn फलयोगे, B6 परलोकं, D4 6-8 °लोकात्, D10 T2 3 G M फलयोगात (for परलोके) V1 T2 G4 ह्यय, D1 G3 वय (for ह्यहम्) T1 तथैव समुदाहृतं

42 D3 T1 3 G1 2 4 om the ref. —b) D1 वेदिते, D4-9 -नोदिते, D10 T3 G M1-3 4 (sup lin as in text) -चोदनां, T1 -चोदनात् (for -चोदिते) —c) D4-6 तदा (for ततो) D9 मृत्युं

43 Before 43, all MSS ins मृत्युरुवाच —a) D1-2 प्रेरितो वै, T2 G2 M प्रचुदित, T3 G1. 3 प्रनु° (for प्रणु°) V1 B Dn प्रचोदितोह कालेन —b) B1 अचचल, D3 अचूचुदत्, D4-8 अनूनुद (D7 8 °दन), D9 अतूनुद (for अचूचुदम्) T2 पन्नगाधम चूचुद —c) D1 विनाश्य, D2 °शे (for °श) T1 नान्य स्यात् (for नास्य त्वम्) —d) V1 B2 (marg as in text) 3 Dn D3 T2 अहं न, D4-7 9 अह च, T1 त्वमह (for अहं वा)

44 a) D10 T G M1-3 बलोपेतो (M1-3 °तान्) (for जलधरान्) M4 यत्र वायुश्चलोपेतो —b) B1 निकर्पति D4-9 यतस्तत, S जलप्रदान् (for ततस्तत) — For 44cd, D10 S subst

13* तद्विधस्तद्वशे चाह कालस्य वशगश्चिरम् ।

[G1 partly damaged for the prior half M तद्वशे (for तद्वशे) T1 त्वद्विधस्तद्वशश्चाह (for the prior half) T3 G3 कृत्स्न्य (for का°) G3 वशग (for °गश्)]

45 b) D1 7 न (for च) D1. 2 केन च, D3 केवला (for केचन) —c) T2 भाव्या (for भावा) Dn1 कालात्मकात् —d) M1-3 प्रवर्तंति B2-4 Dn D2 T1 ह, M1-3 [इ]ह (for हि) D7 प्रकर्तंते विजतु* (sic)

46 a) D1 4 6 जगमा स्थावराश्चैव —b) D5 7 9 त्रिविधा (for दिवि वा) D4 - विविधा दिवि वा भुवि, D10 S (except T1) दिवि वा भुवि वा यदि —c) G1 damaged D4 (also as in text) सर्पका (hypermetric), T1 सर्वं, G2 सर्वे (for सर्प) — G2 reads 46d twice

47 a) Dn लोकेस्मिन्, G4 वै लोके (for या लोके) D4 गुणवृत्तश्च या लोके (sic), D6 गुणवृत्तयश्च लोके, D6 गुणवृत्त* या लोके —b) D2 यथा चैव, G2 तदेव च (for तथैव च) B6 निमित्तय (sic) (for निवृ) —c) D2 8 तया (for तासा) S (except M1 3) प्र- (for वि-) D8 G2 गाश्च (for याश्च)

48 a) D2 आदित्याश्च T1 [अ]प्यग्निर्, G2 अग्निर् (with hiatus) (for विष्णुर्) T3 G1 2 4 आदित्यश्चार्यमा त्व (T3 °माप्य-, G4 °मा अ)ग्निर् —c) B5 D1 7 अग्नि (for अग्नि) T G द्यौश्च (for मित्र) D8 अग्नि-स्त पृथिवीमत्र, M तथाग्नि पृथिवी द्यौश्च —d) D5 7 औषध्यो V1 B2-5 Dn पर्जन्यो वसवोदिति, B1 नासत्या वासवोदिति, D10 S ओषध्यो म(G2 मा)रुतो दिश

49 a) M4 सरिद्भि (for °त) —b) V1 Dn1 भावाभावे, D5 भावोभावो —c) Dn1 सर्व- (for सर्वे) G2 ससृज्य (for सृज्यन्ते) —d) B3 क्रियते च, D4-9 M सह्रियते (for ह्रियन्ते च) B2 Dn1. n2 D7 पुन, D2 तत (for तथा) D10 T G संह्रियते पुनस्तथा (D10 °न पुन)

एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे ।
अथ चैवंगते दोषो मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५०

सर्प उवाच ।

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वा मृत्यो ब्रवीम्यहम् ।
त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५१
यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५२
निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
मृत्यो विदोषः स्यामेव यथा तन्मे प्रयोजनम् ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
नानागसं मां पाशेन संतापयितुमर्हसि ॥ ५४

लुब्धक उवाच ।

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजंगम ।
नैव तावद्विदोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ५५
मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि जन्तोरस्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ५६
धिङ्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।

---

50 T1 om (hapl) 50ᵃ-53ᵇ —ᵃ) D1 एवं कृत्वा, M1-3 एतज्ज्ञानन्, M4 एतज्ज्ञात्वा (for एवं ज्ञात्वा) D1-6 9 त्वं मा (by transp), D1 3 त्वं मा D10 एतज्ज्ञात्वा सदोष मा, T2 3 G1 2 4 एतज्ज्ञानन्कथं मा त्वं, G2 एत ज्ञान कथ मा त (sic) —ᵇ) D13 कथ षा, G2 न दोष (for सदोष) T2 मन्यथा (for °से) —ᶜ) V1 B Dn D7 8 T3 G M4 दोषे, D3 दोष (for दोषो) —ᵈ) Dn2 दोषवान, D13 °भाव, T2 °वाव (for °वान्)

51 T1 om 51 (cf v 1 50) —ᵃ) D1 निर्दोष (sic) (for निर्दोष) D1-9 वा सदोष (for दोषवन्तं) Dn2 च, T3 G1 3 4 मा (for वा) B1 निर्दोषं दोष वास त्वां, T2 °षं दोषवार्थय —ᵇ) V1 B -3 Dn1 n3 D3-7 9 T2 G1 M3 4 न त्वा, B1 तथा, D10 न च (for न त्वा) Dn2 [ऽ]ब्रवीद्मि —ᶜ) D4 6 om त्वयाहं D4 6 8 9 नोदित (for चो°) D 7 नोदित इति ब्रवी म्येव —ᵈ) G2 तं (for तु)

52 T1 om 52 (cf v 1 50) —ᵃ) Dn1 D1-9 [ऽ]ति, D2 [ऽ]पि, D10 T2 G2 न, T3 G1 2 4 M [ऽ]ध (for तु) T3 G1 2 4 तु (for ऽस्ति) —ᵇ) B1 [ऽ]ति (for [ऽ]पि) Dn3 दिश्यते, D5 नश्यते (for नेष्यते) —ᶜ) D1 दोषे V1 B2 4 Dn3 दैन, B1 D2 3 M1 3 4 नैव (for नैव) Dn1 परीक्ष्ये; D1 7 8 °क्षो, D5 9 परीक्षो, G2 परीक्षे (for परीक्ष्यो) D10 नो (for मे)

53 T1 om 53ᵃᵇ (cf v 1 50) —ᵃ) D2 निर्दो षस्; G1 निर्मोक्ष (for °क्षस्) D1-6 8 9 G1 तस्य, G2 तत्र (for त्वस्य) T2 3 G1 3 निर्मोक्षस्त(G1 °क्ष त)स्य मोहस्य —ᵇ) M1 4 त्वया (for मया) D1-6 कार्यं (for कार्यो) D1 reads तथा twice —ᶜ) M1-3 वस्त (for एव) V1 B D (except D1-6) मृत्योरपि (B1 3 Dn1 °त्यो अपि) न चैव स्याद्, T G M4 मृत्यो तथा(G M4 °था)पि दोष स्याद् (T2 G2 म्) —ᵈ) V1 B Dn इति चैव; D1 1-9 एवमेव; D1 6 दैवमेव, D10 S इत्येतन्न (M3 °तं मे) (for यथा तन्मे)

54 M1-3 om the ref —ᵃ) B1 D4 [ऽ]पि (for ऽथ) —ᵇ) D5 श्रुत मे (for श्रुतं ते) D1 मृत्यु (for मृत्यु) —ᶜ) B3 नागागसं (for नाना°). T2 M3 4 मा (for मां) D1 पाशेन (for पाशेन) —ᵈ) D1 1 मर्हति

55 G2 om (hapl) 55-58 —ᵃ) B1. 3 D1 7 8 G1 M1 4 मृत्यो B1 मद्, B D. 3 T1 3 G1. 4 से (for मे) T1 मृत्यो नैव वचनं —ᶜ) D1-12 M [ए]तावता (for [ए]व तावद्) V1 B1-3 Dn अदोषत्व (B3 °षाय), D1-3 ह्यदोषत्वं (for विदो°) B1 नैव मायाद्दोषत्व —ᵈ) Dn1 D1-6 पन्नग (D5 °गे) B1 भवित्यस्त्र च पन्नग; G1 भवती माधि पन्न°

56 G om 56 (cf v 1. 55) —ᵃ) D1 दैव M1 चेह (for चैव) D1 मृत्युर् (for हेतुर्) —ᵇ) V1 Dn यात्स्यास्य, D1-6 विनाशस्य, D1-9 मृत्यो° (sic) (for जन्तो°) D2 विनाशन — T1 om 56ᶜᵈ —ᶜ) Dn1 कारणे (for °णं) D10 S (T1 G2 om) जंतोर् (for मन्ये) —ᵈ) B1 कारणं किमकारणं

57 G2 om 57 (cf v 1 55) B1 G1 partly damaged —ᵃ) S (G2 om) मृत्युं च धिक (M4 चापि क)रिष्यामि (T1 °ष्यंति) —ᵇ) G1 3 कृर· (for कूरं) Dn3 कूरकरं; D1 6 7 9 दुष्परतर (for °कर) D10 T G1 3 नृणा (for सताम्) —ᶜ) S (G2

त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ५७

मृत्युरुवाच ।

विवशौ कालवशगावावां तद्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥ ५८

लुब्धक उवाच ।

युवामुभौ कालवशौ यदि वै मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ कथं स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ५९

मृत्युरुवाच ।

याः काश्चिदिह चेष्टाः स्युः सर्वाः कालप्रचोदिताः ।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ६०

तस्मादुभौ कालवशावावां तद्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥ ६१

भीष्म उवाच ।

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।
अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धमर्जुनकं च तम् ॥ ६२

काल उवाच ।

नैवाहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ६३

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
प्रणाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥ ६४

C. 13 71
B 13 1 71
K 13 1 72
M 13 1 63

---

om) एव हि (for चैवाहं) —[d]) Dn2 om , T2 3 पर, G1. 2 4 पर (for पाप) D2 कारणे, D4 6–8 M4 कारिणं (for कारणम्)

58 G2 om 58 (cf. v l 55) T G1 3 4 M1–3 सर्प, M4 मृत्युसर्पौ [ऊचतु] (for मृत्युर्) —[a]) D8 -वशगा —[b]) B3 धात्रा, Dn2 D8 वाचा, D1 om (for आवा) V1 B Dn निर्दिष्ट-, D1 उद्दिष्ट- (for तद्दिष्ट) T1 -कारकौ, G1. 3 -कारणौ (for -कारिणौ) —[c]) B1 Dn2 न वा, T1 आवा (for नावा) B5 मंतव्यौ, G1 4 हतव्यौ (for गन्तव्यौ) —[d]) D6 प्रशास्यसि (for प्रपश्यसि)

59 G4 partly damaged —[a]) D5 यदि (for उभौ) S परवशौ (for काल°) —[b]) V1 B2 (marg as in text) 4 5 Dn यदि मे, G2 यदिष्टौ (for यदि वै) —[c]) D4–6 हर्षशोकौ (for °क्रोधौ) V1 B1 2 (marg as in text) 3–5 Dn यथा (for कथं)

60 B3 partly damaged T1 भीष्म (for मृत्युर्) —[a]) B2 D4 काचिद् (for काश्चिद्) B2 D5 T2 3 G M4 एव (for इह) D3 स (sic) (for स्यु) V1 B1. 4 5 Dn या काचिदेव चेष्टा स्यात्, T1 याश्चिदेव चेष्टा स्यु° (submetric) —[b]) B2 D2 -प्रचोदिता, D4–8 -प्रनो(D5 6 °णो)दिता , D9 -प्रलोदिता, D10 T G -वशानुगा (for -प्रचोदिता°) V1 B1. 3 4 Dn सर्वा का (B1 सर्वका-, Dn1 सर्वा व)लप्रचोदिता —[c]) D1. 3 T2 सर्वम् (for पूर्वम्) B1 एक तद्, T2 एव तद् (for एवैतद्) —[d]) Dn3 कामत , D10 S तत्त्वत (for कालत°) B1 मया लुब्ध न कामत

61 T2, 3 G1 3 4 om 61 —[a]) D4 6 अहं, D5 आवा (for उभौ) M1–3 तदुभौ कालवशगाव् —[b]) V1 B Dn निर्दिष्ट-, D1 उद्दिष्ट (for तद्दिष्ट-) T1 -कारकौ (for -कारिणौ) —[c]) B4 Dn1 न वां, D1 आवा (sic) (for नावा) Dn1 om दोषेण B1 3 5 मतव्यौ (for गन्तव्यौ) —[d]) D4–6 पुत्रक (for लुब्धक)

62 T1 3 om. the ref —[a]) D1 कालात्तु, T2 कालस्य (for °स्तु) —[b]) T1 सिद्धये, T2 (also as in text) -संयुगे (for संशये) Dn3 तस्मिन्कर्मार्थसंश्रये —[c]) B5 om. from मृत्यु up to कृत (in 65[a]) D3 मृत्योर् (for मृत्युं) — D3 om. (hapl.?) 62[d]–63[a] —[d]) G3 तौ (for तम्) V1 B3 4 Dn D2 लुब्ध चा- (D2 °ब्ध वा)र्जुनक तथा, B1 D5 लुब्धक चार्जुनं तथा (D5 च त), B2 D1 G2 लुब्धकार्जुनक तथा (D1 च तद्, G2 च तं), D4 6 लुब्धकमर्जुनं च त, D8 लुब्धक चार्जुनक च त (hypermetric), D9 लुब्धकमर्जुनकं च त (hypermetric)

63 B5 om 63 , D3 om 63[a] (for both, cf v l 62) D4–10 T1 3 M1–3 om the ref —[a]) V1 B (B5 om) Dn हि (for [ए]व) T3 G1 3 4 [अ]प (for [अ]ह) B1 चाप्यय, D7 G2 4 नाप्यह (for °य) —[b]) B2 (marg) न च, D1–3 नापि, D4 5 नेमौ, T1 क्षयं (for नायं) D4–6 -पन्नगौ (sic) —[c]) D4. 6 -करणे (for -मरणे)

64 B5 om. 64 (cf v l. 62) D4 6–9 om (hapl.) 64[b]–65[a] —[b]) B1 तन्नो चार्जुन, S (except G2 M3) तदर्जुनक B2 चोदक°, B4 चोदन, D10 T G चोदित (for चोदकम्). —[c]) V1 B (B5 om)

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ६५
कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥ ६६
यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ६७
यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥ ६८
एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥ ६९
तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७०
नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ ७१
मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगम् ॥ ७२

भीष्म उवाच ।

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।
अभूद्विरोषोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ७३
एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूश्चिन्तापरो नृप ।

Dn विनाश (for प्रणाश) D4 3 [ए]षोस्य ; G1 3 [अ]न्योस्ति (for [अ]न्योऽस्य) —^{d}) Dn1 य स्व , D2 8 स्वेन (for ऽय स्व)

65 B5 om up to कृत (in 65^{a}) (cf v l 62) D4 6–9 om 65^{a} (cf v l 64) T1 om 65–67 —^{a}) D3 यदि तेन (for यदनेन) D5 अकरोद्यदय कर्म —^{c}) D2 विनाशस्य (hypermetric) (for विनाश) —^{d}) D1–3 सर्वे कर्मवशानुगा

66 T1 om 66 (cf v l 65) D4 6–9 om (hapl) 66 G2 om 66^{a}–68^{b} —^{a}) D10 T3 G1 3 4 M -दाया दको (for °वाँल्ल्) —^{b}) D10 T3 G1 3 4 M -बंधन (for संबन्ध) —^{c}) Dn3 कर्मणा (for कर्माणि) D5 हि (for [इ]ह) —^{d}) T2 3 G1 3 4 M1 3 4 तथा (for यथा) Dn2 [अ]न्योन्या B5 D4 8 10 T2 3 G1 4 M यथा (for तथा) D1–3 वय (sic)

67 T1 om. 67 (cf v l 65) G2 om 67 (cf. v l 66) —^{a}) M4 मृत्पिंडक (for °त॰) —^{d}) M1 3, 4 मानव (for °व) D1–6 कर्ता प्राप्नोति मानव

68 G2 om 68^{ab} (cf v l 66) —^{a}) D4 छाया तथा (for छायातपौ) —^{b}) D2 समुद्धद्धौ , T2 स्वय बधौ (for सुसबद्धौ) B3 परस्पर (for निरन्तरम्) —^{c}) D9 om कर्ता च —^{d}) B1 समृद्धावधिकर्मभि (sic)

69 ^{a}) Dn2 एव D1–3 च (for the first न) D4 6–9 [ए]व (for वै) D6 मृत्यु —^{b}) G2 नाहिर् (for सर्पो) —^{c}) T2 3 G1 3 4 [ए]व , G2 [इ]दं (for [इ]य). T2 वध्या (for वृद्धा).

70 Before 70, T3 G3 ins भीष्म. —^{a}) D4 6 नु (for तु) —^{b}) D1–9 तत (for नृप) T2 M1–3 गौतमी ब्राह्मणी नृप —^{c}) D3 विकर्म॰ , D5 9 अ° (for स्व°)

71 G1 M1 om (hapl) 71^{a}–74^{b} Before 71, all MSS (except G1 M1) ins गौतम्युवाच —^{a}) Dn3 नैव —^{d}) Dn1 विलय (for निधन)

72 G1 M1 om 72 (cf v l 71) —^{a}) B2 [ए]तत् (for तत्) —^{b}) T2 योस्य धर्मे (for येनाय मे) D3 क्षत सुत , D4–9 मृत शिशु ; D10 T G3 4 M2 3 सुतो मृत (by transp) G2 एकोय ते न मे मृत —^{c}) T2 3 यथा (for यातु) —^{d}) T1 अर्जुन (for [अ]र्जुनक)

73 G1 M1 om 73 (cf v l 71) B2 reads 73 on marg —^{b}) D2 T2 मृत्यु , D3 मृत्यो (for मृत्यु). Dn3 (marg , orig as in text) [ऽ]पि (for ऽथ) —^{c}) V1 B (except B5) Dn T1 2 वि(B1 अ)शोको (for विरोषो) —^{d}) D2 G3 विशोचा , T2 विरोषा (for विशोका) D1–3 चापि , D9 वापि (for चैव)

74 G1 M1 om 74^{ab} (cf v l 71) —^{a}) D4 8 एव (for एतत्) —^{b}) D2 T G2 3 भूप् (for भूश्) V1 B Dn शोकपरो , D10 चिंतागतो (for °परो) — D2 om 74^{c}–75^{d} —^{d}) D7 पुरुषर्षभ , D10 S समितिंजय (for मनुजर्षभ) V1 B1–4 Dn सर्वे गच्छति वै नृप (Dn3 °पा), B5 तान्विद्धि भरतर्षभ

75 D2 om 75 (cf v l 74) —^{a}) V1 B न तत् , Dn1 n2 नैव , Dn3 नैतत् ; D4 6 7 9 ननु (for

स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकांस्त्रीन्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ७४
न तु त्वया कृतं पार्थ नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेन तत्कृतं विद्धि विहता येन पार्थिवाः ॥ ७५

वैशंपायन उवाच ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।
युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतां वर ॥ १
भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
कथ्यमानं त्वया किंचित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन मम पार्थिव ॥ ३

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४
मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६

C 13 89
B 13 2. 6
K. 13 2. 6
M 13 2 6

न तु) V1 B Dn कर्म (for पार्थ) — b) M1-3 तु (for [ना]पि) S (except T2) च (for वै) — c) D2 10 T1 [पु]तत्, G2 त (for तत्) D1 6-9 कर्म (for विद्धि) — d) D7 निहिता

76 D1 T2 om the ref — c) B. महाराज (for °तेजा) — d) D10 S म (for च)

Colophon — *Parvan name* B1 2-5 D1 2 दानि — *Sub-parvan* V1 B2 4 Dn D1-4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1-3 5 Dn1 n2 गौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकाल- (B3 om. काल)संवाद , B4 लुब्धकमृत्युसंवाद , Dn3 D1-6 गौतम्यर्जुनक(D. om क)मृत्युकालसंवाद , D1-3 गौतम्यादि(D3 °तमस्यादि)संवाद , D10 गौतमलुब्धकमृत्यु- कालसंवाद , T2 G1 गौतम्युपाख्यान, G2 4 गौतम्या- ख्यान, G3 गौतमीमृत्यूपाख्यान, M1 गौतमीलुब्धकपन्नग मृत्युकालसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B2 3 Dn1 n3 D6 8 10 S 1 (as in text) — *Śloka no* Dn1 81, D1 82

2

1 a) D1 महाप्रज्ञ — b) D1, 7 विदारद — c) D2 4 श्रुत ते (D4 °त्वा मे) महदाख्यानम् — d) D1 om मति

2 a) B. Dn3 D1-3 T3 च (for तु) D1-9 भूय- श्चेच्छाम्यहं श्रोतुं — b) B3 5 D1-9 वच (for नृप) — d) D1 त (for तन्) D1 अर्हति

3 a) B3 यथा, B1 कथ (for केन) D1 मृत्यु T1 गृहस्थश्च (for °स्थेन) — b) D3 निर्जिता — B5 om (hapl) 3c-4d — c) G2 [पु]व (for [पु]तत्) T2 3 G2-4 M1 3 4 धर्मम् (for सर्वम्) D1-6 9 एतत्सर्वं समाचक्ष्व — d) V1 Dn D3 [अ]पि च (for मम) D2 3 तत्त्वेन परिपृच्छत , S तत्त्वे(M1 °थ्ये)न भरतर्षभ

4 B5 om 4 (cf v 1 3) — a) T2 [पु]व (for [अ]पि)

5 For the substitution for 5c-12d in M1-3, cf v l. 12 — c) V1 तथा (for तस्य) — d) B5 D1 5 8 9 -तेजस (for -वर्चस)

6 For the substitution in M1-3, cf v l 12 — a) D2 G2 तत्र (for तस्य) D8 पुत्रस्य (for °स्तु) — b) D1-3 विश्रुत , D1-9 नामत (for भारत) — c) Dn1 D4 महिष्मत्याम् D2 3 G2 राजन् (for राजा).

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७
मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८
मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ ९
पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीत्सुवीरो नाम पार्थिवः ।
धर्मात्मा कोशवांश्चापि देवराज इवापरः ॥ १०
सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ।
दुर्जयेत्यभिविख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ११
दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ।
दुर्योधनो नाम महान्राजासीद्राजसत्तम ॥ १२
तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
विषयश्च प्रभावश्च तुल्यमेवाभ्यवर्तत ॥ १३
रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ।
नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णं तदाभवत् ॥ १४

---

7 For the substitution in M1-8, cf. v 1 12 — a) D1-10 T1 8 G1 8 4 M1 च (for तु) T2 दशाश्वस्य सुतस्यापि — d) D4 G2 नित्यरत, D10 T2 नित्यव्रत, T8 G4 नित्यं व्रत, G1 8 सत्यव्रत (for नित्यं रत) Dn1 मम (for मन)

8 For the substitution in M1-8, cf. v 1 12 D4 6 om 8a-9b — b) B6 D1-3 पृथिवीपते — c) D6 निरतो (for वेदे च) — d) D6 पृथिव्यां (for निरतो) D10 T G M4 यस्य नित्य र(T1 M4 °त्यर)त मन

9 For the substitution in M1-8, cf v 1 12 D4 6 om 9ab (cf v 1 8) — a) B6 पुत्रस्य (for °स्तु) — b) D2 9 पार्थिव, D10 T G M4 भारत — c) D1 महाभाग, D8 °भीमो (for °भागो) — d) D4 om (hapl) महासत्त्वो

10 For the substitution in M1-8, cf v 1 12 — a) Dn8 D4 5 T2 च (for तु) — After 10a, V1 B Dn D5 8 ins

14* राजा परमधार्मिक ।
सर्वलोकेषु विख्यात

— b) V1 B2-4 Dn नामत, D2 8 विश्रुत, D4 10 पार्थिव (for °व) — T2 om 10c-12d — c) V1 B Dn कोपवांश्च Dn8 D10 T1.8 G2 M4 [ए]व (for [अ]पि) G1 8 4 धर्मात्मा भोगवांश्चैव — d) T1 8 G M4 राजराज (for देव°)

11 For the substitution in M1-8, cf v 1. 12 T2 om 11 (cf. v 1 10) — a) B2 8 D3 च, D1-6 [ए]व (for तु) D10 T1 8 G M4 च राजेंद्र (for तु पुत्रोऽभूत्) — b) D10 T1 8 G M4 पुत्रो युद्धेषु दुर्जय.. — c) T1 8 G M4 दुर्जयो नाम विख्यात.. — d) D4 -शस्त्र (for -शास्त्र) — For 11cd, V1 B (except B6) Dn subst

15* सुदुर्जय इति ख्यात सर्वशस्त्रभृता वर ।
[V1 B2 (marg) स (for सु-) B8 सर्वशास्त्रभृतां]

12 T2 om 12 (cf v 1 10) — a) G4 partly damaged B2 (marg) D1 2 T1 [इ]दु- (for [इ]न्द्र-) G2 सदृश (for -वपुष) — b) V1 B2-4 Dn D5, 10 [s]श्वि (for sग्नि) — d) B8 [अ]भूद् (for [आ]सीद्) B2 5 D8 0 M4 -सत्तम V1 B4 Dn1 n2 राजा राजर्षिसत्तम — For 5c-12d, M1-8 subst

16* इक्ष्वाकोस्तु शतं पुत्रा दशाश्वो दशम स्मृत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा मदिराश्वस्ततोऽभवत् ।
तस्य च द्युतिमान्नाम सुवीरस्तस्य चात्मज ।
दुर्जयस्तस्य तस्यापि दुर्योधन इति स्मृत ।

13 a) V1 -बल- (for -सम-) B1 -वीरस्य — b) B8 [अ]निवर्तित, M1-8 [अ]पलायिन — c) T G1.2 M प्रतापश्च (for प्रभावश्च) — d) D1-3 [अ]भ्य(D2 °भि)पद्यत, D10 S [अ]भ्यवर्त(M2 °र्ध)ता (for °वर्तत) — For 13cd, V1 B Dn D5 8 subst

17* विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ।

14 a) M अन्नैर् (for रत्नैर्) B1 जनैश्च, D1 धनेन, D1-9 धनेन (for धनैश्च) D10 T G अन्नैर्धनैश्च बहुभि (T1 om बहुभि) — b) D10 सरत्नैश्च पृथग्विधै ; T1 बहुसैन्यैश्च भारत, T2 8 G M सस्यैरन्यै(G2 °रत्नै-, M1-8 °विप्रै)श्च भारत — c) B2 नगरी B4 विषम; G2 °यं (for °यश्च) T1 चापि, G1, 8 तस्य (for चास्य) D1-9 विषये (D1-8, 5 °यो) नगर चास्य — d) V1 B Dn D1 5 10 G1.4 M8 4 प्रति(B2 D5 G1.4 परि)पूर्णम्, D2 4 6 T2 परिपूर्णं (for प्रति°) T1 इव; T2 सदा (for तदा) D8 G2 परिपूर्णं तदा भवेत्, T8 G8 परिपूर्णंस्तथाभवत्

न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ।
व्याधितो वा कृशो वापि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥ १५
सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ १६
यज्वा वदान्यो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७
तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषश्रेष्ठं स्वेन भावेन भारत ॥ १८
तस्य जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजन्रूपेण च सुदर्शना ॥ १९
तादृग्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ २०
तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
भूत्वा च ब्राह्मणः साक्षाद्वरयामास तं नृपम् ॥ २१

C 13 105
B 13 2.21
K 13 2.37
M 13 2.37

---

15 ^{a}) Dn3 D5 वाभूत्, D1–3 8 चासीत्, T G M1–3 कश्चित्, M4 तस्मिन् (for चाभूत्) — ^{b}) D7–9 वापि, T G1. 3 4 नाम (for नापि) V1 दुष्कृत (for दुर्गत) D1–6 कृपणो वापि दुःखित — M1–3 om 15^{cd} — ^{d}) V1 तस्मिन्मा भून्, D1–3 तथा नाभून्, D4 6–9 तन्वा नाभून् (for तस्मिन्ना°) — For 15^{cd}, T G M4 subst

18* व्याधितो दुर्गतश्चैव पुरुषः प्रत्यदृश्यत ।
[T1 M4 दुर्नतश् (for दुर्गतश्)]

16 ^{a}) D5–7 9 T G M4 स (for सु) — ^{b}) T1 परमायुर् (for अनसूयुर्) — ^{c}) D10 [अ]नृशमस्तु, T2 °मस्य (for °मश्च) — ^{d}) D4–7 9 S विक्रांतो न वि कत्थन

17 ^{a}) V1 B1 6 D10 च दातो, B3 Dn1 वदातो (sic) (for वदान्यो) — ^{b}) G3 4 धृतिमान् (for ब्रह्मण्य) — D10 om 17^{cd} — ^{c}) Dn3 [ए]व (for च) — ^{d}) B4 -वेदांत-

18 ^{a}) D1 नदी देवं (for देवनदी) — D10 om 18^{b} — ^{b}) D1. 3 G4 पुण्य-, G2 पुण्य (for पुण्या) M4 शिव (for शीत) — ^{c}) V1 B Dn च्याग्रं, D9 श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठ) D10 चकमे देवरूपिणी — D10 om. 18^{d} — ^{d}) D1 9 पार्थिव (for भारत)

19 ^{a}) N (except D1–3) M3 तस्या (for तस्य) D2 यज्ञे (for जज्ञे) D4–6 9 महा- (for तदा) D1- 3 तस्या (for नद्या) — ^{b}) D1–3 कमल- (for राजीव) — ^{c}) D4 सा हि, D5–0 M नाम, T G चैव (for राजन्)

20 ^{a}) G4 (*inf lin* as in text) तादृग्विधा (for °ग्रूपा) — ^{b}) G4 M1–3 कदाचन (for युधिष्ठिर) — M1–3 om 20^{cd}

21 After 21^{ab}, S (except T2 3) reads 27^{cd} for the first time, repeating it in its proper place D10 T2 3 ins after 21^{ab} T1 G M after the first occurrence of 27^{cd}

19* सा चाग्निशरणे राज्ञः शुश्रूषाकृतनिश्चया ।
नियुक्ता पितृसंदेशादारिराधयिषुः शिखिम् ।
तस्या मनोरमं रूपं दृष्ट्वा देवो हुताशनः ।
मन्मथेन समाविष्टः पत्नीत्वे यतते मियः ।
अग्निः ।
भज मामनवद्याङ्गि कामात्कमललोचने । [5]
रम्भोरु मृगशावाक्षि पूर्णचन्द्रनिभानने ।
तवेदं पद्मपत्राक्ष मुखं दृष्ट्वा मनोहरम् ।
भ्रूलताललितं कान्तमनङ्गो बाधते हि माम् ।
ललाटं चन्द्रलेखाभं शिरोरुहविभूषितम् ।
दृष्ट्वा ते पत्रलेखाङ्कमनङ्गो बाधते भृशम् । [10]
बालातपेनाकुलितं सस्वेदपुलकोद्गमम् ।
बिम्बाधरोष्ठं वदनं विबुद्धमिव पङ्कजम् ।
अतीव चारुविश्रान्तं मुदमावहते मम ।
दन्तप्राकारनियता वाणी तव सुरक्षिता ।
ताम्रपल्लवसंकाशा जिह्वेयं ते मनोहरा । [15]
समाः स्निग्धाः सुजाताश्च सहिताश्च द्विजास्तव ।
द्विजप्रिये प्रसीदस्व भज मां सुभगा ह्यसि ।
मनोज्ञं सुकृतापाङ्गं मुखं तव मनोहरम् ।
स्तनौ ते सहतौ भीरु हाराभरणभूषितौ ।
पक्वबिल्वप्रतीकाशौ कर्कशौ संगमक्षमौ । [20]
गम्भीरनाभिसुभगे भज मां वरवर्णिनि ।
भीष्मः ।
सैवमुक्ता विरहिते पावकेन महात्मना ।
ईषदाकम्पिहृदया व्रीडिता वाक्यमब्रवीत् ।
ननु नाम कुलीनानां कन्यकानां विशेषतः ।

दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२
ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ।
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमाहर्त्विजस्तदा ॥ २३

दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवतां वा द्विजर्षभाः ।
येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेष्विव ॥ २४
न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः ।
भवतां वाथ वा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमृश्यताम् ॥ २५

माता पिता प्रभवत प्रदाने बान्धवाश्च ये । [25]
पाणिग्रहणमन्त्रैश्च हुते चैव विभावसौ ।
सता मध्ये निविष्टाया कन्याया शरणं पति ।
साह नात्मवशा देव पितर वरयस्व मे ।
अथ नातिचिरात्कालाद्राजा दुर्योधन किल।
यज्ञसभारनिपुणान्मन्त्रीनाहूय चोक्तवान् । [30]
यज्ञ यक्ष्येऽहमिति वै संभारा सन्नियन्तु मे ।
तत समाहितस्तस्य यज्ञो ब्राह्मणसत्तमै ।

[(L 1) $T_{2\ 3}$ राज्ञे, M_{1-3} राजा (for राज्ञ) —(L 2) T_3 पुत्र (for पितृ-) —(L 3) M_2 तस्मान् (for तस्या) D_{10} $T_{1\ 2}$ $G_{2\ 3}$ तस्या म(T_1 °स्मान्म)नोहर रूप (for the prior half) — G_3 om the ref T_2 पति (for अग्नि) —(L 5) G_2 काम (for कामात्) —(L 7) $M_{1.2\ 4}$ मनोरम (for °हरम्) —(L 8) $M_{1\ 2}$ च (for हि) —(L 9) D_{10} $T_{1\ 3}$ $G_{2\ 3}$ -रेखाभ (for -लेखाभ) G_2 -विभूषण —(L 10) T_1 -रेखांकम् —(L 11) T_2 G_3 तुलित (for [आ]कु°) T_1 सस्वेद, G_2 स्वेदेन (for सस्वेद-) —(L 12) D_{10} $T_{1\ 2}$ $G_{1\ 3\ 4}$ बिंबाधरोष्ठ (for °रोष्ठ) $T_{1.3}$ प्रबुद्धम्, G_4 विद्रु° (for विद्रु°) —(L 13) D_{10} T_2 G मदम् (for मुदम्) — T_1 om lines 14–15 —(L 14) T_2 $G_{2\ 3}$ -प्रकाश (G_2 °र)(for प्राकार) D_{10} तन्त्रीप्रकारनियता (for the prior half) —(L 15) T_2 G M_4 मे (for ते) M_4 मनोहरत् (for °हरा) —(L 16) T_1 चन्द्रे जाता (for सुजाताश्च) T_1 द्विजास्तव मनोहरे (for the post. half) —(L 17) M_{1-3} मा (for मां). —(L 19) D_{10} सुहृतौ, M_{1-3} सहितौ (for सहृतौ) T_1 पीनौ (for भीरु) T_1 G_2 M_4 वराभरण- (for हारा°) —(L. 20) T_1 पर्व- (for पक्व) T_1 M बिंब (for -बिल्व-) D_{10} सगत- (for सगम) —(L 21) D_{10} $G_{1.2\ 4}$ M_2 नाभि (for नाभि-) — M om the ref —(L 22) D_{10} $G_{1\ 4}$ चिर भीना, $M_{1\ 2}$ विरहसि (for °हिते) —(L 23) T_3 G_2 M_{1-3} ईषत्कप- T_1 $G_{1.4}$ -हृदय (for °या) — Before line 24, G_2 ins सुदर्शना —(L 25) G_2 प्रदाने बांधवाश्रये (for the post half) —(L 27) M_4 समा- (for सतां) M विसृष्टाया- (for निवि°) T_1 प्रति (for पति) —(L 28) T_1 साहमात्मवशा नैव (for the prior half) — Before line 29, T_3 ins भीष्म —(L 29) T_2 transp राजा and कालात् D_{10} तथा, T_2 G_3 तदा (for किल) —(L 31) M_4 यक्ष्ये #जिष्येहमिति (for the prior half) —(L 32) D_{10} T_2 G समाहिते (for °हितस्) T_1 यज्ञ, T_2 G M_2 यज्ञे (for यज्ञो)]

— D_4 om. 21^c–22^b — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} राजन् (for साक्षाद्) — ^{d}) B_1 दर्शयामास (for वर°) B_6 D_{5-9} ता (for त) $D_{5\ 7-9}$ नृप (for नृपम्) — For 21^{cd}, S subst

20* विप्ररूपी हुतवहो नृपं कन्यामयाचत ।

[G_2 विप्ररूपो T_3 G_1 नृप- (for नृप)]

— After the above, S cont.

21* न तु राजा प्रदानाय तस्मै भावमकल्पयत् ।

22 D_4 om 22^{ab} (cf v l. 21) — ^{b}) D_9 मया (for मम) V_1 $T_{1\ 2}$ पार्थिव — ^{c}) B_2 (marg as in text) नादित्सत (for न दित्सति) $B_{1\ 4}$ D_{10} तदा, D_3 ततस् (for सुता) $B_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ न दि(D_1 नादि)त्सत तदा त(D_2 °तस्त)स्मै, Dn_3 (marg) नादित्सतस्त तदा तस्मै, D_{5-9} नादिशत्स त(D_8 स)दा तस्मै — ^{d}) B_5 कन्या वै (for विप्राय) — For 22^{cd}, S subst

22* इति तस्मै न वै कन्या दित्साचक्रे नराधिप ।

[M मत्वा (for इति) $T_{1\ 2}$ स (for न) $T_{1.3}$ राजा (for कन्यां) $T_{1\ 3}$ मनिं, G_2 दीक्षा (for दित्सा) G_2 नराधिप]

23 For the substitution for 23^a–27^b in S, cf v l 27 — ^{c}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ सुदुखितो (for दुर्योधनो) — ^{d}) V_1 B_2 Dn D_{4-9} द्विजास्, $B_{1.3}$ द्विजं (for [ऋ]त्विजस्) B_5 Dn_3 तथा (for तदा)

24 For the substitution in S, cf v l. 27 — ^{a}) Some MSS दुष्कृत B_1 न (for नु) — ^{b}) D_9 द्विजर्षभ — ^{c}) D_1 नाम (for नाशं) D_{10} गतो वह्नि (for जगामाग्नि) — ^{d}) B_3 कृति (for कृतं) $D_{1-3\ 7}$ [इ]ह (for [इ]व)

25 For the substitution in S, of v l 27 D_5

एतद्राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।
नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६

तान्दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः ।
स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदर्कसमद्युतिः ॥ २७

ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।
वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ २८

ततस्ते काल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।
ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ २९

ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ।
अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३०

प्रायाचत नृपः शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् ।
नित्यं सांनिध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ।

C. 13 115
B 13 2.31
K. 13 2.47
M 13 2.49

om. 25 — ^{a}) D1 ८-० [व्रज]न्, D10 [व्रजन्] (for [व्रजन्]) Some MSS दुकूलं Dn3 D1-3 न, D1 ८ स (for नो) — ^{b}) D1 om. विप्रा D1-2 - ८ आगमन्, D1 ८ आमुपात्, D2 आगतं (for त) — ^{c}) B2.. Dn च (for the first वा) — ^{d}) V1 B (except B2) Dn3 D1 11 विनृत्यता

26 For the substitution in S, cf v 1 27 — ^{a}) Dn1 n1 D10 तत्र (for एतद्) — ^{b}) D1 पुरपर्यंत (for भरत°) — ^{c}) D1 नियतावत्पाश्चैव (sic)

27 ^{a}) D1-. तदा तान्दर्शयामास — For 23^{a}–27^{b}, S subst.

23* अथ दीक्षामुपेतस्य यज्ञे तस्य महात्मन ।
आहितो हवनार्थाय वेदामग्नि प्रगदयत ।
तत स भीतो नृपतिर्भृश प्रत्ययितेन्द्रिय ।
महिगो ब्राह्मणांश्चैव पप्रच्छ किमिद भवेत् ।
यज्ञे समिद्धो भगवाञ्छो मे हव्यवाहन । [5]
मन्त्रयुक्तैर्हुतैस्तु ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
स्मानुपो विकारोऽयमिति तरेव बोधित ।
धर्मविघ्नकर वीर नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
त्वया भगवान्वह्निर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अग्निर्मिमन्त्रगुणैर्गायितो वै हुताशन । [10]
अत ऊर्ध्वमनुपा पारे वेदपारगैः ।
वेदतत्त्वार्थकुशलैः स्तुत स्तोमपुरस्कृतैः ।
गुह्येषु नामधेयेषु कीर्त्यमानेषु पावक ।

[(L 1) T1 निद्रान् (for दीक्षा) — (L 2) G2 आहूतो (for आहितो) T1 आहितोमृदुनार्थाय (for the prior half) G प्रादयति (for °त) — (L 3) G तु (for स) T1 तत प्राप्य न्द्रिय (for the post half) — (L 5) T1 नमिद्धे — (L 6) T3 G तैर् (for तु) T3 वेदवेदान्तपारगैः (for the post. half) — After line 6, T2 reads line 13 for the first time, repeating it in its proper place T2 om. lines 7–9 T2 repeats line 7 after line 9 G3 reads lines 7–9 twice — (L 7) T1 अत, M1-3 अनु- (for म्य) — (L 8) M1-3 transp वीर and नैतत् — (L. 9) M1. 2 4 हूयता (for स्तु°) T1 M2 अग्निर् (for वह्निर्) — T3 om. lines 10–11 — (L. 10) T1 नियत, Kumbh ed यन्मन्त्रं (for गीयता) G1 वा (for वै) — (L 11) T2 M पारगैर्ब्रह्मवादिभि, Kumbh. ed यज्ञैर्वेदपारगैः (for the post half) — (L. 12) T1 स्तुतिस्तोम-, T2 3 M1-3 स्तुत साम-, M4 स्तुत स्तोम- (for स्तुत स्तोम) Kumbh. ed तत स्तोमपुरस्कृतैः (for the post. half) — (L 13) T2 (first time) Kumbh. ed गुह्यैश्च नामभि सर्वैरर्चितो (Kumbh. ed °दहनो) हव्यवाहन]

— T1 G M read 27^{cd} for the first time after 21^{ab}. — ^{c}) B1. 2 Dn1 D2-5 T1 (both times) 3 G1 (both times) 2 3 (both first time) 4 (both times) M1 (first time) 2 3 (both both times) 4 (second time) स्व, T2 तु (for स्व) — ^{d}) T1 (second time) om. from शरद up to महात्मा (in 28^{a}) D1-4. 7 8 शा (D1 श) रदार्क (D1 °दाक) (for शरदर्क-) T2 -द्युतिं, G3 (first time) M1 2 (both both times) 3 (first time) -द्युति (for -द्युतिः)

28 T1 om up to महात्मा (in 28^{a}) (cf. v 1. 27) — ^{a}) D1-2 दहनो, T1 प्रोवाच (for तानाह) — ^{b}) D1-2 [s]ब्रवीत्तान् (for दहनो) — Before 28^{cd}, D2 (marg) ins अग्निरुवाच — ^{c}) T1 2 G M वरये हि, T3 वरिष्ये हि (for वरयामि) — ^{d}) D10 T1 3 इमा (for इति)

29 ^{a}) T1 तत् (for ते) V1 B Dn D2 5 10 कल्यम्, M1. 3 कार्यम् (for काल्यम्) — T2 om. 29^{cd} — ^{c}) D1-2 विस्मिता ब्राह्मणा सर्वे

30 ^{a}) Dn1 om स D2 9 त (for तद्) — ^{b}) D5 ब्राह्मणस्य वच शुभ — ^{c}) D1 2 8 9 अवाप (for °प्य) T3 च पर (for परमं)

31 ^{a}) V1 B2 5 Dn2 n3 अयाचत, B1 प्रोवाच तं, Dn1 D1-7 T2 3 प्रयाचत, T1 प्रावेदयत् (for प्रायाचत) V1 B1-3 Dn3 T G1 2 4 M तत, Dn1. n2 G2 च तं (for नृप) Dn1 शुल्क B1 प्रोवाच च वच

तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ॥ ३१
ततः सांनिध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ।
दृष्टं हि सहदेवेन दिशो विजयता तदा ॥ ३२
ततस्तां समलंकृत्य कन्यामहतवाससम् ।
ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने ॥ ३३
प्रतिजग्राह चाग्निस्तां राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
विधिना वेददृष्टेन वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३४
तस्या रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ।
अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भं तस्यां समादधे ॥ ३५
तस्यां समभवत्पुत्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः ।
शिशुरेवाध्यगात्सर्वं स च ब्रह्म सनातनम् ॥ ३६
अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।
तस्याप्योघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ ३७
तामोघवान्ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् ।
सुदर्शनाय विदुषे भार्यार्थे देवरूपिणीम् ॥ ३८
स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः ॥ ३९
गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
प्रतिज्ञामकरोद्धीमान्दीप्ततेजा विशां पते ॥ ४०
तामथौघवतीं राजन्स पावकसुतोऽब्रवीत् ।

श्लक्ष्ण; D10 प्रोवाच वचनं शुल्क —c) T1 M नित्य (for नित्यं) D1 आधत्स्व (for इह ते) D2 8 नित्यं मे तव सांनिध्यं —e) D1–9 वह्निर् (for अग्निर्) —f) D8 पार्थिव, G2 भारत

32 For the event, cf 2 28 11–36 —a) V1 B (except B6) Dn3 अत (for तत·) T8 अत्रासीन् (for अद्यापि) Dn1 तत सांनिध्यमानापि (sic) —b) D6 महिष्मत्या —c) D4–9 तत् (for हि) —d) V1 B Dn D1.2 10 दिश (for दिशो) B1 विजयते T1 2 G M च तत्, T8 [अ]भवत् (for तदा)

33 b) Dn1.n2 आहृत, Dn3 आहृत- (for अ°) D4 6 7 -वाससां

34 a) B2 8 तामग्नी, Dn1 n2 चाग्निस्तु (for °स्ता) —b) Dn1 n2 राजकन्या (for °पुत्रीं) —c) D2 देव- (for वेद-) —d) G3 [आ]त्मने (for [अ]ध्वरे)

35 a) D2 तस्यानुरूपेण (hypermetric) —b) B1 देवेन, B3 वयसा, D2 om (for कुलेन) —d) D1 तस्यै, D4 5 10 T G चास्या (for तस्या) D8 समाददे (for °दधे) V1 B Dn गर्भं चास्या (Dn3 °स्यां) मनो दधे

36 a) B2 damaged, D1 4 7–9 S (except M8) तस्या (for तस्यां) —b) D4 6 8 नाम (for नाम्ना) B8 [आ]ज्ञेय, M1 4 [आ]त्रेय (for [आ]ग्नेय) —After 36ab, V1 B (except B1) Dn D4 5 (repeating it after 39ab) 6–10 ins

24* सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णेन्दुसदृशोपम ।
[B8 तदग्नि- (for पूर्णेन्दु-)]

—c) D1 T2 3 G अभ्यगात् (for अध्य°) —d) B2 Dn1 n3 पर, Dn2 पर (for स च)

37 a) Dn2 T1 G1 4 M2 4 अथोघवान्, D4–9 अमोघवान् (for अथौघ°) —b) D1 2 G4 नृपस्य, G1 damaged (for नृगस्य) —c) V1 B Dn D7 10 [अ]थ, D4 5 8 च, D6 9 वा (for [अ]पि) T G1.3 4 पुत्री, G2 प्राप्य (for कन्या) —d) Dn3 D2 G चोवरथो, D10 चौघरसो, T1 चारुरथो (for चौघ°) D4–9 पुत्रश्चो (D4 7 °स्चो) घरथो महान्

38 a) B1 अथोघवान्, B8 तामौ° —b) B5 औघवतीं, T1 व्योमवतीं (for ओघ°) T G1–3 M तदा, G4 तथा (for सुताम्) —c) T3 विधिवद् (for विदुषे) —d) B1 भार्यार्थ्ये, Dn1 D2 8 °र्थं (for °र्थे) B3 8 देवरूपिणे

39 a) T -गतस्, G2 -परस् (for रतस्) D4 6–9 स च (D4 6 वै) गृहाश्रमरतो, D5 सा गृहस्थाश्रमरता —b) D4–9 ययौ राजा (for तया सह) —After 39ab, D5 repeats 24* —c) D5 9 G4 [ऽ]वसन् (sic) —d) T1 व्योमवत्या (for ओघ°) M4 समाहित (for समन्वित)

40 a) D2 8 [ए]व, D5 वि-, D10 T2 3 G1 3 4 [उ]प (for [अ]व)

41 a) G4 om अथ D4–6 8 9 T G1–3 M4 एवो (D5 T2 3 M4 °वौ) घवतीं D5 यो हि (for राजन्) —c) G2 अतिथीन् (for °थे) D2 8 प्रतिकूलत्व (for °कूलं ते) —d) B5 om न B4 D3 8 कदाचन (for कथं°)

अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथंचन ॥ ४१
येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयातिथिः ।
अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ ४२
एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते ।
गृहस्थानां हि सुश्रोणि नातिथेर्विद्यते परम् ॥ ४३
प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने ।
इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ॥ ४४
निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे ।
नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥ ४५
तमब्रवीदोघवती यता मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
न मे त्वद्वचनात्किंचिदकर्तव्यं कथंचन ॥ ४६
जिगीषमाणं तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ।
पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन्रन्ध्रान्वेषी तदा सदा ॥ ४७
इध्मार्थं तु गते तस्मिन्नग्निपुत्रे सुदर्शने ।
अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥ ४८
आतिथ्यं दत्तमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ।
प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥ ४९
इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशां पते ॥ ५०
आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ।
प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥ ५१
तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।

C 13 136
B 13 2.53
K. 13 2.69
M 13 2.70

---

42 a) D om one येन D2 3 न (for च) — b) B1 तया, D3 तव, D5 7 म च, D10 मदा (for त्वया) D2 S नित्यमेवातिथिस्त्वव, D4 6 8 9 °व म चातिथि — c) D2 9 तया (for अपि) D1 तस्यात्मन प्रदानं ते — d) Dn3 om न D7 3 G1 ते न (by transp)

43 a) T2 M1–3 वृत्त (for व्रत) M1–3 हृदि (for मम) — b) D2 M1–3 मम (for हृदि) — c) B Dn1 n2 D4–6 च, M1–3 तु (for हि) — d) B1 विद्यते (sic) (for वि°) G2 वर (for परम्)

44 a) B1 प्रदान (for प्रमाण) — b) S वचनं (for °स्ते) — c) D2 अव्यग्रा — d) D4 6 8 9 T3 G4 M हृदा (for हृदि) T2 म- (for त्व) D1 5 7 G1–3 धारयेत् (for °येः) B4 हृदि त्व धारयिष्यसि, T1 हृदा त्व धारयस्व ह

45 a) Some MSS निष्क्राते — b) T1 G2 न मे (sic), T2 च वै (for ऽनघे) — c) S (except G2) अतिथिर्नावमन्तव्य

46 a) T2 G1 3 ततोऽब्रवीद् Dn1 D7 ओघमती (for °वती) — b) V1 B Dn D10 T1 तथा, D1 (also as in text) गत, D5–9 यतो, T2 G1 2 4 यत्ता (for यता) — c) S (except G2) तद्वचन B3 om किंचित् — d) B2 5 Dn1 n2 D1 3 6 8 न कर्तव्य (for अक°) D4–6 हि किंचन (for कथचन)

47 a) N (except D1–3) T2 3 G M2 जिगीषमाण (D4 6 °णा)म् (for °माण) T1 त राजन्, T2 G तु मदा, T3 M तु तदा (for तु गृहे) — b) D2 8 T2 3 G1 2 4 M4 तथा, T1 M1–3 मदा (for तदा) G3 सुदर्शन — c) Dn3 [ऽ]नुगमद् T1 चैव (for राजन्) — d) D1–9 मदा म(D5 7 9 त)दा, T1 महामते, T2 G1 2 4 M तथा म(M4 त)दा (for तदा सदा)

48 a) D5 नु (for तु) — b) D3 स्वग्नि (for अग्नि) — c) D4 श्री°, T3 भूत्वा (for श्रीमान्) — d) B5 तव, D1 2 मदा (for तदा) T1 corrupt, G1 3 स तामोघवतीं तदा

49 a) D5 अतिथिर् (for आतिथ्य) V1 B Dn D10 कृतम्, D1 2 दातुम्, T2 G1 3 4 कर्तुम् (for दत्तम्) — b) D4 6–9 [अ]हं (for [अ]द्य) — c) D3 वा धर्मस्ते (hypermetric), D4–6 ते धर्मो (by transp), T1 M धर्मास्ते — d) D3 T1 M -समता, G2 -संपद (for संमत)

50 a) Dn2 n3 D1 3 6–8 T2 3 G1–3 M3 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता) — b) D3 राजपत्नी (for °पुत्री)

51 b) T1 transp तस्मै and दत्त्वा B4 द्विजाय ये, D2 विशां पते (for द्विजातये) B1 तस्मै नत्वा द्विजाय ये — c) B1 D10 विप्र (for विप्रं) — d) B4 किमर्थं, D10 G1 2 4 केनार्थी, T1 कोऽर्थस्ते (for केनार्थ) V1 Dn3 T1 M1–3 ददानि (for °मि) D1 3–9 केनार्थं किं (D5 तं) प्रदीयता

52 a) D4 corrupt. D5–7 9 तदा (for ततो) T1 3 G M4 राजन् (for विप्रो) — b) M4 यशस्विनीं (for सुदर्शनाम्) — T1 om 52cd — c) D3 समार्थ,

त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशङ्के तदाचर ॥ ५२
यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ५३
तथा संछन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ।
नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वव्रे वरं द्विजः ॥ ५४
सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ॥ ५५
ततो रहः स विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह ।
संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः ॥ ५६
अथेध्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥ ५७
ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा ।
तामाजुहावौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् ॥ ५८
तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ।
कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥ ५९
उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ।
तूष्णींभूताभवत्साध्वी न चोवाचाथ किंचन ॥ ६०
अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ।
क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम ॥ ६१
पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता ।
कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ॥ ६२
उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् ।

(for ममा°) —^{d}) D_{4-9} T_2 G निर्विशकं, D_{10} T_3 M °शंका (for °शङ्के) G_1 damaged for तदाचर

53 G_2 om 53^{a}–56^{b} —^{a}) T M धर्मास् —^{b}) T M समता.

54 G_2 om 54 (cf v l 53) Before 54, D_{10} ins वैशंपायन उवाच —^{a}) V_1 B Dn D_{10} स तया (B_1 °दा), D_2 त्वया स, D_{5-7} $M_{1\ 2\ 4}$ तया स (for तथा स) D_4 तदा सछद्यमानोन्यैर्, $T_{1\ 3}$ तया सचोद्य°, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ M_3 तया (T_2 M_3 °था) संछाद्य° —^{b}) D_2 -कन्यका (for °या) —^{c}) $D_{4\ 6}$ हि, $D_{5\ 7-9}$ वै (for स) —^{d}) G_1 partly damaged V_1 D_4 वर (for वर) D_2 द्विज, D_4 -द्विज

55 G_2 om 55 (cf v l 53) —^{a}) D_7 तस्य (for स्मृत्वा) —^{b}) D_7 स्मृत्वा, D_9 तस्य (for भर्तुर्)

56 G_2 om 56^{ab} (cf. v l 53) —^{a}) Dn_1 n_2 Cn विहस्य, D_{4-9} यदि स (for रह स) —^{b}) Dn_3 सा वा, T_2 स ह (for सा च) B_1 Dn_1 n_2 D_{10} [अ]थ (for [उ]प-) —^{d}) B_5 गृहमाश्रम D_1 -कांक्षिता, $T_{1,3}$ G -कारिण; T_2 -कारण (for -काङ्क्षिण)

57 ^{a}) $B_{1\ 3}$ $D_{4\ 5\ 7}$ T_1 अथेध्मं, D_2 corrupt; D_9 अथेधा, T_3 अथेर्धं (sic), G_2 आदेशात् (for अथेध्मान्) V_1 $B_{2\ 4}$ Dn D_6 G_4 अथेध्मानसुपादाय; D_8 अथेध्ममनुपा° —^{d}) T_1 नित्य (for नित्यं)

58 T_1 om 58^{ab} —^{a}) D_5 स्वाश्रमम् (for त्वा°) B_4 आगत्य —^{b}) V_1 B स्व (for स) D_7 पावकि- (for °क) $D_{2\ 3}$ स पावकिरतस्तदा —^{c}) V_1 B Dn D_{10} व्याजहार (for आजुहाव) D_6 [ओ]घवती —^{d}) D_5 यातेपि (sic) (for °ति) D_8 वासकृत्, D_{4-6} चाब्रवीत् (for चासकृत्)

59 ^{a}) $D_{4\ 6-9}$ तस्मिन् (for तस्मै) D_6 नु (for तु) —^{b}) B_1 भद्रे (sic) (for भर्त्रे) D_4 प्रति (for न प्र) G_1 सदा (for तदा) —^{d}) B_3 सृष्टा, D_2 दृष्ट्वा, G_4 स्पृष्ट्वा (for स्पृष्टा) G_4 सदा (for सती)

60 ^{a}) T_2 न दोषोस्ति (for उच्छिष्टास्मि) —^{b}) D_2 ललिता, T_1 वर्जिता (for लज्जिता) —^{c}) $D_{6\ 7}$ तूष्णी- (for तूष्णीं) D_3 -भूत्वा (for -भूता) —^{d}) D_2 वा (for च) S विप्रकोपाद्य शकिता

61 ^{a}) M [अ]पि (for [इ]द) T G अथ ता किंन्वि(G_2 किं स्वि)ति पुन —^{b}) D_7 om, T G च (for स) D_4 प्रोवाच समदर्शन —^{c}) D_1 om क्व सा सा G_3 reads क्व सा साध्वी twice V_1 $B_{1\ 4\ 5}$ Dn_3 D_{1-3} वा (for the second सा) — T_1 om 61^{d}–62^{a} —^{d}) B_1 यवीय (for गरीय)

62 T_1 om 62^{a} (cf v l 61) T_2 om 62^{ab} —^{a}) B_1 $D_{4\ 9}$ धर्म- (for सत्य) —^{b}) V_1 चैवार्जिते, D_2 देवार्चने —^{c}) M_4 नु (for न) $B_{1\ 2}$ प्रत्युपैति; D_{10} प्रवदति (for प्रत्युदेति) D_1 om, $D_{2\ 3}$ स्स, G_4 [अ]स्य (for [अ]द्य). B_3 कथं न प्रत्यागच्छेत्सा; T_1 न

अतिथिं विद्धि संप्राप्तं पावके ब्राह्मणं च माम् ॥ ६३
अनया छन्द्यमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
तैस्तैरतिथिसत्कारैरार्जवेऽस्या दृढं मनः ॥ ६४
अनेन विधिना सेयं मामर्चति शुभानना ।
अनुरूपं यदत्राद्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६५
कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वयात् ।
हीनप्रतिज्ञमत्रैनं वधिष्यामीति चिन्तयन् ॥ ६६
सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।
त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम् ॥ ६७
सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमा मम ।
गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्र्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥ ६८
अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।
नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६९
प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु ।
अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ ७०
निःसंदिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम् ।
तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ७१
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।

C. 13 156
B 13 2.73
K. 13 2.69
M 13 2.91

प्रत्युद्याति च कथं — d) D4 6 पुरा यथा (by transp), G3 M यथापुर, G1 यशस्विनी

63 a) D2 उटजस्य (for °स्थम्) D5 सुव्रत (for तु त) — c) Dn1 विधि (for विद्धि) — d) V1 B2 Dn ब्राह्मण (Dn2 °णे) पावके च मा

64 a) T1 मन्यमानो, T3 छाद्य° (for छन्द्य°) — b) V1 भार्यायाम् B1 भव (for तव) D2 3 T2 G1 3 सुव्रत (for सत्तम) — c) D5 तस्मिन् (for तैस्तैर्) D4 संस्कारैर् (for -सत्कारैर्) — d) D1.7 [अ]नृत, D3 स्थितं (for दृढं) V1 B Dn D5 8 10 ब्रह्मचेषा वृता मया, D6 आर्जवेस्यादृत मन, D9 °वस्या नृत मन, T1 यादृग चार्जवे मन, T2 आर्जवेन भृतो मत, T3 भादृत चार्जवे मन, G M1-3 आर्जवेन हृतं म(G1.3 पु)न, M4 °न हृता मम

65 M4 reads 65ab twice — a) D. य स (for सेय) S (M4 first time) आत्मप्रदानविधिना — b) V1 B (except B1) Dn D4 5 7 G1 अर्च्चति, D6 अर्वति, M4 (first time) अर्चती (for अर्चति) — c) D1 तु यत्र (for यदत्र) V1 B1-4 Dn D10 अत्रा(D10 °न्य)-न्यद्, T2 अत्रापि, G2 अत्रा तु (sic) (for अत्राद्य) — d) V1 B Dn D2 कर्तुम् (for वक्तुम्) D2 4 6 8 T2 अर्हसि (for °ति)

66 a) B1 corrupt D3 -हस्ते D3 om., T G1 3 4 च (for तु) — b) V1 तं मे, S चैन (for त वै) V1 B (except B4) Dn D1-3 10 समन्वगा(Dn3 °शा)द्, T1 °म्ययात् (for °न्वयात्) D4-9 मृत्युस्त हतुमभ्ययाव — c) D1-9 हीनप्रतिज्ञ इत्येव (D2 3 °न, D1.6 8 °व), D10 °ज्ञामात्रैन — d) D5 हनिष्यामि (for वधि°)

67 a) D4-9 च (for तु) — b) D2-9 चक्षुषा कर्मणा गिरा — c) G1.3 corrupt T3 त्यक्त सं (for त्यक्तेर्ष्यस्) Dn3 तु (for च)

68 a) G4 स्वागतं (for सुरत) D1 तु (for ऽस्तु) T1 विप्रर्षे (for विप्राग्र्य) D5 सुरते यस्तु विप्राग्र्य — b) D4-6 त्वयि, D7-9 मयि (for मम) — c) V1 D5 om., D6 7 च, T3 G1 2 4 M1.2 4 तु (for हि) D4 6 धर्माग्र्य, D5 धर्मज्ञ, G2 धर्मो य, M1 धर्मोग्र (for धर्मोऽग्र्य) — d) D1-3 सप्रोक्तोतिथिपूजनं, D4-9 स प्रोक्तो°, S सप्राप्तोतिथिपूजनात्

69 b) Dn3 D6 नु (for तु) B3 तिष्ठति, G2 गच्छत (for ति) — For 69ab, T3 subst.

25* हीनप्रतिज्ञमत्रैक सप्राप्तस्य तु गच्छति ।

— d) D4 6-9 एवमाहुर्, D5 एव प्राहुर् T2 मनीषितं

70 D2 om. 70 — a) D4-9 S च (for हि) — b) D4 ये चान्ये (for यच्चान्यद्) — B2 partly damaged in 70c — d) D3 corrupt D6 om from तमाहितम् up to पृ (in 72a)

71 D6 om. 71 (cf v l. 70) — a) V1 B2-4 Dn D10 यथा, D2 3 इद (for मया) — b) B1 यथा, D2 3 मया (for एतत्) V1 B Dn D1.10 मे (for ते) — c) G ततो (for तेन) D1 [अ]स्य, D4 9 [अ]द्य (for [अ]ह) D4 सत्वेन (for सत्येन) — d) D7 आलभेत्

72 D6 om. पृ (cf. v l. 70) — b) Dn1 पंचक, D4 चद्रमा — G1 partly damaged in 72c — d) S चैता(M4 °क)स्तथा (for चैव गुणा) D2 3 गुणाश्चैव दिशो दश।

बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ॥ ७२
नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः ।
सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वर ॥ ७३
यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदाहृता ।
तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ॥ ७४
ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्वासु भारत ।
असकृत्सत्यमित्येव नैतन्मिथ्येति सर्वशः ॥ ७५
उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः ।
वपुषा खं च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥ ७६
स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्रीँल्लोकाननुनादयन् ।
उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामन्त्र्य नामतः ॥ ७७
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ।
प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ७८
विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति ।
रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः ॥ ७९
न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये कस्यचित्पुरुषोत्तम ।
पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वीक्षितुमप्युत ॥ ८०
रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा ।
अधृष्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥ ८१
एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।

---

73 ^{a}) Dn1 n2 D4–9 एव हि, D1–8 एवाभि, S एवानि (for एते हि) —^{b}) D8 om (hapl.) देहस B4 -सस्थिता, M1–8 -संश्रितं (for °ता) D1, 2 4–9 देहिना देहमाश्रिता —^{c}) Some MSS दु कृतं B1 चैव, B8 D5 6 10 G1, 8 M1–8 वापि (for चापि) —^{d}) D1–8 G2 ध(G2 क)र्मविदा, T G1 8 4 M4 कर्मवतां (for धर्मभृता) M1–8 कर्म त्रिविधमादित

74 ^{a}) B2 तथैषा, D4–9 यथेषा, T2 यथैव, G2 यदैषा, G4 यथेष्टा (for यथैषा) D1 2 व्याहृता, T2 चानृता (for ना°) —^{b}) V1 B (B2 damaged) Dn1 n2 D10 G1 समुदीरिता (for °दाहृता) —^{c}) D1 2 M1 8 मा, D4–9 मे (for मा)

75 ^{a}) G3 वाद (for नाद) G4 समुदभूद् (for समभवद्) D3 ततो नादा समभवन् — B1 corrupt for 75^{b} —^{c}) V1 B Dn M8 4 [ए]व (for [ए]व) D1–7 9 असक्त सत्यमित्येतन् (D1–3 °क्तमित्येव) —^{d}) D4–9 [ए]व (for [ए]तन्) V1 B1 8 Dn D2 8 10 सर्वत (for °श)

76 ^{a}) Dn1 उटज (for °जात्) G4 पश्चान् (for तस्मान्) —^{c}) B2 Dn1 n2 T1 M2 द्या (for खं) —^{d}) D7 यथा (for व्याप्य) V1 B2 Dn8 D1 7 9 G2 M1, 2 4 [उ]द्धत, B3 [ई]प्सित, B4 D4–6 10 G4 [उ]त्थित, B. T1 [उ]द्गत, D2 8 स्थित (for [उ]द्यत) T2 व्याप्य वायुरवाप्यत

77 ^{a}) D1 2 सुरेण (for स्व°) D2 T1 G श्लक्ष्णेन, D5 दीक्ष्येण, D7 शिष्येण, D10 शाक्ष्येण, T2 दीक्ष्येन (for दीक्षेण) T2 स्वरूपस्वमश्लक्ष्णेन (corrupt) —^{b}) D4 -वादयन् (for -नाद°) —^{c}) D1–3 T1 G2 धर्मज्ञ, G1 8 4 °ज्ञ (for °ज्ञ) —^{d}) T2 तत्रास्य (for आमन्त्र्य)

78 G2 om 78^{a}–80^{b} —^{a}) D1–4 6–9 धर्मज्ञ (for भद्रं ते) —^{b}) D1–9 इहागत (for तवानघ) —^{c}) D1–9 प्राप्य (for प्राप्त) D10 त्वा (for ते) B1 भूत्वा (for ज्ञात्वा) —^{d}) D1 प्रीतं (for प्रीतिर्) S (G2 om.) हि (for मे) D1 परम (for °मा) T8 मम (for त्वयि)

79 G2 om 79 (cf. v l 78) —^{a}) D2 8 [ऽ]य (for च) —^{b}) S (G2 om) एष (for योऽय) T1 वाछति (for -गच्छति) —^{d}) D6 7 9 वृत्त्या (for धृत्या)

80 G2 om 80^{ab} (cf v l 78) —^{a}) D6 वा (for च) —^{b}) D1–9 कस्यचित्पुरुषर्षभ —^{d}) Dn1 M4 [उ]दीक्षितुम् (for [उ]द्वी°) G4 अप्यथ, M2 अच्युत (for अप्युत)

81 ^{a}) V1 तद्गुणैर्, D1–9 स्वैर्गु° (for त्वद्गु°) M1 2 रक्षितस्त्वाद्गुणैरेषा —^{b}) D2 8, 5 M4 पा(D8 प)-तिव्रत्य (for पतिव्रत) M8 अपि (for तथा) T G M1 2 पातिव्रत्यगुणाद(M1 2 णैर)पि —^{c}) B1 corrupt. Dn1 T1 8 G2 इद (for इयं) T2 धृष्या यत इद भूयात् —^{d}) T G1 8 4 M4 तत्तथा (by transp), G2 स तदा D1–9 तत्तथा न तदन्यथा

82 T8 om 82^{ab} —^{a}) G2 मे (for हि) T2 एषा हि तव सत्येन —^{b}) T2 G1, 8 4 संयु(T2 °य)ता (for °क्ता) D4–9 सवृ(D7 °य-, D9 °यु)ता ब्रह्मचारिणी —^{c}) D2 8 पावनार्थे T1 2 G तु, T8 न, M4 त्रि- (for च) —^{d}) D1 2 सनि श्रेया (for

पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥ ८२
अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति ।
शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः ॥ ८३
अनया सह लोकांश्च गन्तासि तपसार्जितान् ।
यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्सनातनान् ॥ ८४
अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ।
निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमम् ॥ ८५
पञ्च भूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः ।
गृहस्थधर्मेणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ ॥ ८६
स्नेहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः ।
तव शुश्रूषया राजन्राजपुत्र्या विनिर्जिताः ॥ ८७

भीष्म उवाच ।

शुक्लानां तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमम् ।
युक्तं प्रगृह्य भगवान्व्यवसायो जगाम तम् ॥ ८८
मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च ।
बुद्धिः कालो मनो व्योम कामक्रोधौ तथैव च ॥ ८९
तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्दैवतमस्ति वै ।
ऋतेऽतिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ ९०

C 13 175
B 13 2.91
K 13 2.106
M 13 2.109

सरिच्छ्रेष्ठा) T3 भविष्यमि (for °ति) — After 82, D5 reads 85^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

83 a) D1.8 अनेन, T1 अर्थेन (for अर्धेन) — b) G1 अर्येन (for अर्धेन) D4–7 9 [उ]प- (for [अ]नु-) D1 -शास्यति (for यास्यति) — D4 om. 83^{c}–84^{b} — c) D2 महाभागो, G1 °भाग — d) D2 3 यो गार्हस्थ्ये-वशेपि(D2 °स्थाविशेप)त , T1.2 भार्येयं स्ववशे स्थिता

84 D4 om 84^{ab} (cf v l. 83) — ab) D1–3 5–9 transp लोकांश्च and गन्तासि M1–3 त्व (for [अ]सि) D5 G2 M1 2 जितान् (for [अ]र्जितान्) — d) D2 3 पुरुपस्, D3 शाश्वतीस् (for °तास्) S अनुत्तमान् (for सनातनान्)

85 D5 reads 85^{ab} for the first time after 82 — a) D1–3 T2 3 G1 [ए]व च (by transp), D4 5 (second time) 6–9 [ए]व तु (D8 om. तु), G2 परि- (for चैव) — b) B1 अभिपत्स्यामि, B5 यास्यमि, Dn1 D5 (first time) इह पत्स्यसे, D4 9 T2 आभि (T2 °नु)पत्स्यते, T1 अनुपश्यमि, T3 G2–4 अनुवत्स्यसे (for अभिप°) — d) D2.8 नैव कार्यं (for ऐश्वर्यं च) D1 च तदा, D4–6 से त(D5 थ)था, D7 9 च तथा, D3 तव च (by transp) B4 [उ]दितं (for [उ]त्तमम्)

86 a) D4 एव, D5 सर्व- (for पञ्च) B3 [अ]ति-क्रम्य (for °क्रान्त) — T1 om 86^{bc} — b) V1 B (except B1) Dn D3 T3 मनोजव , D1–3 °भवान्, D7 9 10 T2 G M4 °भवं (for °भव) D4 5 स्वद्वी-(D5 स्व वी)र्याच्च मनोभव — c) D2 गृहस्थधर्मे नान्येन — d) B3 स्वया, D10 च तौ, G2 च मे (for च ते)

87 a) M1 पक्षे (for स्नेहो) B3 यागश्, T1 रोगश् (for रागश्) V1 B5 तद्रा, B3 G4 तंत्री (for तन्द्री) — b) D4 9 T1 G M केवलं (for °ल) — c) Dn3 ब्रह्मन्, D1–3 [आ]भेय (for राजन्) ❁ Cn राज-र्षित्वपिराजत्वाद्राजजामातृत्वाद्वा संबोधनम् । ❁ — d) B3 T2 3 G M च (for वि) B4 -चर्जिता , D7 9 G2 निर्जिता (for °ता)

88 B2 partly damaged — a) B1 शुक्राना, B3 शत्रूणा, D3 शुक्ताना (for शुक्लाना) V1 च (for तु) M4 सहस्राणा (for °स्रेण) — b) B3 वाजिना रथसत्तम — c) D2 3 युक्त स , D7 स मुक्त, D3 9 सयुक्त (for युक्त प्र-) D10 S आरह्य (for प्रगृह्य) B1 बलवान् (for भग) D4–6 संप्र(D5 स प्र)युक्तं गृह्य भवान् — d) D6 9 हव्यवाहो (for व्यवसायो) V1 B2–5 Dn वाम्बोप्या(B3 °वोम्या)जगाम त, D4 5 हव्यवाहो जगाम ता (D5 ह), D7 8 हव्यवाडाजगाम त, D10 T1.2 G M यम साक्षाज्जगाम ह (D10 तद्), T3 साक्षाद्धर्मो जगाम ह

89 T1 om. 89 — a) D1 G1.3 M4 लोकश् — c) D6 बुद्धि- (for बुद्धि) T3 मद क्रोधो, G2 M4 मदो मोह (for मनो व्योम) T2 G1 3 4 मृत्यु कालो मदो (G1 °नो) मोह — d) D2 कामक्रोध, T3 मोह कामस्

90 a) B2 partly damaged D2 T2 तस्माद्गृहस्था-(T2 °स्था)श्रमस्य, D7 M1 °हस्थाश्रमस्थश्च (M1 °स्य) (hypermetric), D9 °हाश्रमस्थश्च — b) D1–9 उच्यते (for अस्ति वै) — c) D1–5 [ऽ]तिथेर् — d) D2 मनस्यैत, G2 °सस्ते (for °सैतद्) D7–9 विधारय (for विचा°)

91 a) V1 B Dn D4 10 T G2 M यद्वि (for यस्य),

अतिथिः पूजितो यस्य ध्यायते मनसा शुभम् ।
न तत्क्रतुशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ९१
पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।
स दत्त्वा सुकृतं तस्य क्षपयेत ह्यनर्चितः ॥ ९२
एतत्ते कथितं पुत्र मयाख्यानमनुत्तमम् ।
यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन पुराभवत् ॥ ९३
धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमम् ।
बुभूषताभिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम् ॥ ९४
य इदं कथयेद्विद्वानहन्यहनि भारत ।
सुदर्शनस्य चरितं पुण्याँल्लोकानवाप्नुयात् ॥ ९५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ १
विश्वामित्रेण धर्मात्मन्ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसा प्रपितामह ॥ ३
यातुधानाश्च बहवो राक्षसास्तिग्मतेजसः ।

— [b]) S मनसा ध्यायते फल (T2 M शुभ) — [c]) D7 8 तु (for तत्)

92 [a]) T1 हि, M4 च (for तु) D2 तु तिथिम् (sic) (for त्वतिथिम्) — [b]) D10 शीलाढ्यैर् D5 ये — D8 reads 92[cd] twice — [c]) D1 2 अदात्तु , D8 अदत्त , D4–7 8 (second time) 9 तत्सर्वं (for स दत्त्वा) B1 Dn2 n3 D1, 8 (first time) तस्मै (for तस्य) S सुद- (T2 स्वद , G2 स द)त्तं सुकृ(M1–3 सहु)त वा(T1 चा)पि — [d]) V1 B Dn D8 (first time) 10 पुण्यमादाय गच्छति, T1 2 G M4 क(T1 M4 क्ष)पयेदप्यनर्चित

93 [a]) D4–9 सर्वं (for पुत्र) — [b]) Dn1 D4 5 [आ]ख्यातम् — D1 8 10 T1 om. (hapl.) 93[c]–94[b] — [c]) Dn1 om हि D4–9 G1. 3 विनिर्जितो (for हि विजितो) — [d]) G4 भवेत्

94 D1, 8 10 T1 om 94[ab] (cf v l 93) D2 om 94[ab] — [a]) Dn1 धन, D5 G4 धर्म्यं; D6 7 धर्मं (for धन्यं) — [c]) D2 8 सत्यमिति (for बुभूषता) B1 [अ]धिगंतव्यं, B3 4 हि मतव्य, D8 T2 G1. 3 M [अ]भिपत्तव्यं, D10 G2 °वक्तव्य, T1. 3 G4 हि वक्तव्य (for [अ]भिमन्तव्य) D1 सत्यमित्यभिपत्तव्यं; D4 corrupt, D5–7 9 शुश्रूषताभिपत्तव्यं — [d]) D8 T1 सर्वदुश्चरितावह, D4 6 सर्वदुंदुरितापह; D5 सर्वेषां दुरितापहं

95 [a]) V1 B Dn2, n3 D10 G3 4 M इदं य. (by transp), Dn1 इद च, T1 एवं य S नित्यम् (for विद्वान्) — [b]) S पार्थि(G1 पाद)व (for भारत) — [d]) D1 पुण्य लोकम्

Colophon om in Dn1 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D2 शाति — *Sub parvan* V1 B1–4 Dn2 n3 D1 2 10 T2 M4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn2 n3 D1–6 8–10 T2 3 सुदर्शनोपाख्यानं, B4 °दर्शनोपाख्यान, D7 G3 सुदर्शनाख्यान, G1 3 मृत्युजये सुदर्शनोपाख्यान, M4 सुदर्शनचरित — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 D5 10 S 2 (as in text) — *Śloka no* Dn1 94 — After this adhy , Dn3 reads adhys 28–31, and S reads adhys 28–30

3

1 G1, 4 partly damaged — [a]) D2 8 ब्रह्मण्यं Some MSS दुःप्राप, B1 Dn1 n2 D1, 4–9 दुष्प्राप्यं — [c]) D5 6 महाभाग

2 [a]) D4 6 7 9 माहात्म्य (for धर्मात्मन्) — [b]) D9 नराधिप (for नरर्षभ) — [c]) D3 तत्तेन (for तत्त्वेन)

3 D1 4 om (hapl) 3 D3 transp 3 and 4 — [b]) B1 3 5 D2 वशिष्ठस्य D3 महात्मना — [d]) V1 B2 3 5 Dn D6 8, 10 [अ]पि; S च (for प्र-).

मन्युनाविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः ॥ ४
महान्कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसंकुलः ।
स्थापितो नरलोकेऽस्मिन्विद्वान्ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ५
ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेपो महातपाः ।
विमोक्षितो महासत्रात्पशुतामभ्युपागतः ॥ ६
हरिश्चन्द्रक्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा ।
पुत्रतामनुसंप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ७
नाभिवादयते ज्येष्ठं देवरातं नराधिप ।
पुत्राः पञ्चशताश्चापि शप्ताः श्वपचतां गताः ॥ ८
त्रिशङ्कुर्बन्धुसंत्यक्त इक्ष्वाकुः प्रीतिपूर्वकम् ।
अवाक्शिरा दिवं नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ९
विश्वामित्रस्य विपुला नदी राजर्षिसेविता ।
कौशिकीति शिवा पुण्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ॥ १०
तपोविघ्नकरी चैव पञ्चचूडा सुसंमता ।
रम्भा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता ॥ ११
तथैवास्य भयाद्बद्ध्वा वसिष्ठः सलिले पुरा ।
आत्मानं मज्जयामास विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १२
तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाभून्महानदी ।

C 13 193
B 13 3 13
K. 13 6 13
M 13 4 13

---

4 D3 transp 3 and 4 — [a]) B1 om च — [b]) Dn1 तेजस, D7 -चेतस, M तेजसा (for °स) G2 राक्षसा स्निग्धचेतस — [c]) T3 मृत्युना (for मन्युना) — [d]) G2 दृष्टा (for सृष्टा)

5 [a]) B1 corrupt. B2 कुल्कि, B5 कुक्षिक, D4 6 कुशक D2 तु (for च) D7 महाकुशिकवशस्य — [b]) G1 2 4 महर्षि (for ब्रह्मर्षि) D2 3 ब्रह्मर्षिगणमस्तुत — D3 om. (hapl.) 5[cd] — [d]) Dn2 T1 2 G1 3 4 विद्वद् (for विद्वान्) Dn3 -संयुत, G1 M1 -संस्कृत, G4 सत्कृत (for -संस्तुत) D1 4-9 महद् (D1 ब्रह्म)र्षिगण सयु(D1 4 °स्तु)त

6 [a]) D3 ऋचीकस्य, D10 G2 ऋची(G2 °चि)कश्च — [b]) V1 B1 2 4 Dn3 D4 6 8 शुनशेफो, B3 फेनो, D7 °शेपो (for °शेपो) T1 महायशा (for तपा) — D5 om 6[c]-7[b] — [c]) B1 विक्षितोथ, B4 विमोचितो (for °क्षितो) D2 10 T1 महासत्त्वात्, T3 °सूत्रात्, G3 °स्राच (for °सत्रात्) — [d]) Dn1. n2 D4 5 7 9 G3 भप्युपागत (for भभ्यु°) B1 स पशुत्वमुपागत

7 D6 om 7[ab] (cf v 1 6) T1 om (hapl) 7-8 — [a]) V1 D2 3 M1 हरिश्चन्द्र G1 3 विद्वास (for देवास्) — [b]) D3 [भा]त्मतेजस, D4 7-9 महातपा (for [आ]त्मतेजसा) D5 तर्पयित्वा महातपा — [c]) Dn3 om ता and प्राप्तो D2 3 ड्त, D7 9 ढप (for भनु)

8 T1 om. 8 (cf. v 1 7) — [a]) B1 D1-8 नाभ्य (D1 °त्य)वादयत, D4 माभिवादयत — [b]) Dn1 D2 3 T2 देवराज, D1 T3 देवताना, D4 देव राज (for देव रात) D8 9 नराधिप — [c]) D1 7-9 पञ्च(D1 °चा)शतश्च, T2 पचदश, T3 G M °शत (for °शताश्च) V1 B Dn D10 पुत्रा. पचाशदेवापि — [d]) D10 शक्ता (for शप्ता) D2 8 श्वापदता (for श्वपचता) D4-9 शप्ता पचत्वमागता

9 [a]) B1 3 4 D1-8 10 बधुभिस् (D5 °ना) (for °स) G3 समुक्त (for सत्यक्त) V1 B2. 5 Dn त्रिशङ्कुर्बंधु मिर्मुक्त, D7-9 नृशसैर्बंधुभिस्त्यक्त (D7 °क्तम्) — [b]) Dn1. n2 T1 G3 M ऐक्ष्वाक, D1 इक्ष्वाक, D2 7 9 ऐक्ष्वाकु, D3 एक्ष्वाकु (for इ) G1 -पूर्वक — [c]) D10 भर्वाक्शिरा G4 दिश (for दिव)

10 [a]) D. वै पुण्या, S (except T1) भगिनी (for विपुला) D2 8 विश्वामित्रा च विपुला, D4 6-9 °मित्राय भगवान् — [b]) V1 B Dn D5 10 देवर्षि (for राजर्षि) D4 6-9 दीक्षा राजर्षिसेविता — D2 8 T2 om (hapl) 10[cd], B2 reads the same on marg — [c]) V1 B2-5 Dn D10 च, D1 तु (for [इ]ति) T1 G कृता (for शिवा) — [d]) B2 partly damaged V1 B Dn D10 -सुर (for -गण)

11 [b]) B2 partly damaged B1 पचभूता, M °चूळा D4 तु समता, D6-8 तु सगत (D8 °ता), D9 सुसगत (for °मता) T1 सर्वभूतमनोहरा — [cd]) T3 G1. 8 transp शापात् and यस्य

12 [a]) B1 भयाद्धीमान्, D1-3 भयोद्विग्नो (for भया द्बद्ध्वा) — [b]) V1 B (except B2) D8 वशिष्ठः — [c]) N (except D1-3) भात्मान मज्जयच्छ्री(B1 °च्छी)मान् — [d]) D4-9 विपाश समपद्यत

13 T1 om 13-16 — [a]) B1 ह, D5 वै, S (T1 om) सा (for हि) — [b]) D1. 4 6-9 S (T1 om) वै, D2 8 सा; D5 हि (for [भ]भून्) B1 विपाशांश्च महानघ — [c]) D4 6 विख्यात (for °ता) — [d]) V1 B (except B2) D8 वशिष्ठस्य

विख्याता कर्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १३

वाग्मिश्च भगवान्येन देवसेनाग्रगः प्रभुः ।
स्तुतः प्रीतमनाश्चासीच्छापाच्चैनममोचयत् ॥ १४

ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च ।
मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशम् ॥ १५

तस्यैतानि च कर्माणि तथान्यानि च कौरव ।
क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ १६

किमेतदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् ॥ १७

एतत्तत्त्वेन मे राजन्सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
मतंगस्य यथातत्त्वं तथैवैतद्ब्रवीहि मे ॥ १८

स्थाने मतंगो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ।
चण्डालयोनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

भीष्म उवाच ।
श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।
ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ १

भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ।

---

14 T1 om 14 (cf v l 13) — [a]) T2 G वश्यश्च, T8 वाग्यतो (for वाग्मिश्च) B6 देव (for येन) — [b]) D1 0 सेनोग्रग, D4-7 -सेना(D4 0 °नो)ग्रज (for सेनाग्रग) — After 14[ab], T2 reads 16 for the first time, repeating it in its proper place — [c]) D7 प्रीति- (for प्रीत) — [d]) T8 M1 2 4 पाशाच्, G पश्चाच् (for शापाच्) B6 D8 8 [ए]वम् (for [ए]नम्) V1 B6 Dn D10 अमुचत, B1 अमुह्यत, B2 damaged, D7 अशोचयत् (for अमो°)

15 T1 om 15 (of v l. 13) — [a]) B2 damaged V1 B (B2 damaged) Dn1 D2 4-7 9 10 T2 G2 [उ]त्तानपादस्य

16 T1 om 16 (of v l 13) T2 reads 16 for the first time after 14[ab] — [a]) B8 तथा (for तस्य) — [b]) D8 पितामह (for च कौरव) — [c]) D1 [इ]त्यतो राजन्, D2 8 सतो राजन्, D4-9 [अ]थ से ज्ञातुम् (for [इ]त्यतो जातम्) — [d]) B4 महत् (for मम) S (T1 om) इति कौ(T2 [first time] G2 M1 2 4 °मतिकौ) तूहल हि मे

17 G2 om (hapl) 17–18 — [a]) B1 नीति (for इति) — [d]) T1 तपसा (for कथं स) D7 भवेत् (for ऽभवत्)

18 G2 om 18 (cf v l 17) — [a]) D3 9 om त्त V1 B Dn D10 तात (for राजन्) — [b]) D5 व्याख्यातुम् (for आ°) — T1 om 18[cd] — [d]) G4 [ए]तत् (for [ए]व) D1 8-9 G4 प्र, D2 om, G1 तद् (for [ए]तद्) V2 B Dn G3 वदस्व (for ब्रवीहि)

19 [b]) V1 B1 लेभे (for [अ]लभद्) — [c]) V1 B1 8 4 Dn8 D4 5 चाडाल — [d]) B1 Dn1. n2 आप्त वान्, T2 8 G1 3 आप्नुते, G2 4 अश्नुते (for आप्नुयात्)

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn8 D1 2 शांति — *Sub parvan* B Dn D1-3 10 M4 दानधर्म — *Adhy name* N विश्वामित्रोपाख्यान, T8 सुदर्शनोपाख्यान, G1 ब्राह्मणप्रशसाया विश्वामित्रचरित, G3 ब्राह्मणप्रशसाया विश्वामित्रचरितप्रशसा, M1. 8 4 ब्राह्मण्य प्रशसा, M2 विश्वामित्रोपाख्याने ब्राह्मण्यप्रशसा — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 D5 10 3 (as in text), S 6 — *Śloka no* Dn1 19

4

1 For the birth of Viśvāmitra and Paraśurāma, of 12 49 3–29, and also H 1 27 17–44 — [d]) Dn8 ब्रह्मर्षित्वे; S (except G3) राजर्षित्व.

बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥ २
तस्य पुत्रो महानासीज्जह्नुर्नाम नरेश्वरः ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥ ३
तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशाः ।
सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिर्बलाकाश्वो महाबलः ॥ ४
वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५
कुशिकस्यात्मजः श्रीमान्गाधिर्नाम जनेश्वरः ।
अपुत्रः स महाबाहुर्वनवासमुदावसत् ॥ ६
कन्या जज्ञे सुता तस्य वने निवसतः सतः ।
नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ७
तां वव्रे भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ८
स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिबर्हणः ॥ ९
प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः ।
शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वेत्स्यसि मे सुताम् ॥ १०

ऋचीक उवाच ।

किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।
दुहितुर्ब्रूह्यसंसक्तो मात्राभूत्ते विचारणा ॥ ११

C 13 210
B 13 4 11
K 13 7 11
M 13 4 30

---

2 [a]) B_1 [अ]नुजश्चैव, $D_{1\ 2}$ [अ]न्वये राजन्, D_{4-6} °ये चापि, S (except G_2) °वाये चै (for ये चैव) — [b]) $D_{1\ 6-9}$ द्विमीढो, D_2 द्विमीढो, D_4 द्विमिटो, D_5 द्विमीटो, S मि(T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ मे)थिलो (for [अ]जमीढो) $D_{2\ 4\ 7}$ G_4 पार्थिव — T_1 om 2^{cd} — [d]) $D_{4-6\ 9}$ सर्वं, T_2 G सत्य (for यज्वा) $B_?$ D_2 वर

3 [b]) $D_{1.7}$ नरेश्वर, $D_{2\ 3}$ महायशा, S (except M_4) जनेश्वर (T_2 G_3 °र) (for नरे°) — [c]) Dn_3 अनुप्राप्य (for °प्राप्ता)

4 [a]) $D_{4\ 5-8}$ तस्मान्मनोस्, G_{1-4} तस्यात्मना (for °त्मजस्) — [b]) B_1 महातपा (for यशा) — [c]) $D_{4-7\ 9}$ T_1 राजर्षेर् — [d]) $B_?$ बलीकाश्यो, M_1 बलकाश्वो D_{2-9} महारथ (for °बल)

5 [a]) D_2 T_1 G पल्लवस्, T_2 M वल्लयस्, T_3 पर्वतस् (for वल्लभस्) — D_{4-9} om. (hapl) 5^{bc}

6 $B_?$ om 6^a–8^b — [a]) B_1 देशिकस्य, D_7 कुशकस्य (sic) (for कुशिकस्य) $D_{?\ 3}$ राजन् (for श्रीमान्) — [b]) $M_{1.4}$ गाथिर् (for गाधिर्) V_1 $D_{4-6\ 8\ 9}$ $M_{1\ 3\ 4}$ नरेश्वर, B_3 महायशा, D_2 जनेश्वर, T_2 G_2 महेश्वर (for जने°) — [c]) $D_{2\ 3}$ च (for स) V_1 B ($B_?$ om) Dn D_{10} अपुत्र प्रसवे नार्थी — [d]) Dn_2 $D_{1-3\ 8}$ उपावस($D_{2\ 3}$ °विश)त्, T $G_{1.3\ 4}$ M उपागमत (for उदावसत्) $D_{4-7\ 9}$ G_2 वने वासमुपाव्रम(D_6 G_2 °गम)त्

7 B_5 om 7 (cf. v l 6) — [a]) $B_{1\ 2}$ (marg. as in text) शुभा, Dn_2 $D_{4\ 6\ 8}$ सुतात्, D_{10} श्रुता (for सुता) T G कन्याकुब्जे तदा (T_1 सुता, G_2 मता, G_4 सुता) तस्य — [b]) T_1 G M_1 तत (for सत) — [c]) V_1 चैव (for नाम) — [d]) D_3 [अ]भवत् (for भुवि)

8 $B_?$ om 8^{ab} (cf v l 6) — [a]) B_1 भास्वर, Dn_1 मार्गवि (for °व) — [b]) V_1 B_{1-4} Dn $D_{6.7\ 10}$ [आ]त्मसंभव (for °ज प्रभु) — After 8^{ab}, D_2 ins an addl colophon [*Sub parvan* दानधर्म — *Adhy name* शक्रशुक्रसंवाद] — [c]) D_3 ऋपीक

9 [a]) $D_{4\ 6}$ स च तां न, D_5 स तां न न, D_7 स सुतां न, T_1 सुतां न प्र- (for स तां न प्र) $T_{2\ 3}$ G तस्माद् (for तस्मै) — [b]) D_3 ऋपीकाय — [c]) S मन्वानो (for मत्वा वै) — [d]) B_1 गाधे, $M_{1\ 4}$ गाथि D_3 शक्र (for शत्रु)

10 [a]) V_1 पुरा, S तु तं (for पुनर्) Dn_1 n_2 D_3 यातम्, D_1 यातुम् (for यान्तम्) $D_{4-7\ 9}$ प्रत्याख्यात पुनर्यातम् — [b]) V_1 संभव, D_4 $G_{?\ 4}$ सत्तम — [c]) V_1 B Dn_3 शुल्क, Dn_1 शुक्ल°, T_1 G_4 शुष्क (for शुल्क) S (except M_2) ब्रह्मन् (for मह्य) — [d]) T_1 काले (for ततो) $B_{3\ 4}$ T_1 लप्स्यसि (B_3 °ति), Dn D_6 वत्स्यसि, $D_{1-5\ 7-9}$ प्राप्स्यसि ($D_?$ ति), T_3 द्रक्ष्यसि, $G_{1\ 3}$ वेक्ष्यसि, G_2 वेत्स्यामि (sic) (for वेत्स्यसि) $B_{2\ 3}$ मत्सुता

11 Dn_1 ऋषिक, D_8 ऋपीक (for ऋचीक) — [a]) D_{1-3} विप्र(D_1 राज)र्षे (for राजेन्द्र) — [b]) D_1 तुल्य (for तुभ्य) Dn_1 शुक्लम्, D_2 शुल्कान्, T_1 G_4 शुष्कम् (for शुल्कम्) T G इह (for अह) — [c]) $D_{1\ 3-5}$ [अ]संसक्त, T_1 ससक्तो D_2 दुहितुर्ब्रह्मसयुक्त

गाधिरुवाच ।

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२

भीष्म उवाच ।

ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
अब्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ १३
एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ १४
तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ १५
ध्यातमात्रे ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
गङ्गाजलात्समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ १६
अदूरे कन्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवाः परिचक्षते ॥ १७
ततदा गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं जपतां वरः ॥ १८
ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
ददौ तां समलंकृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ १९
जग्राह पाणिं विधिना तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ २०

— ^{d}) V1 B2–5 Dn1 n2 D10 मा भूत्तत्र, B1 Dn3 D8 मा भूत्तेत्र, D4 मत्तोभूत्ते, D5 मात्रा तेभूद्, S मा तेन्या भूद् (for मात्राभूत्ते) — After 11, S ins an addl. colophon [*Sub-parvan* M दानधर्म — *Adhy no* S 7]

12 D1 om the ref, D3 विश्वामित्र, M गाथिर् (for गाधिर्) — B5 reads from वातरंहसाम् (in 12^{b}) up to हयानां (in 14^{b}) after परं हर्षं (in 20^{d}) — ^{d}) T2 3 G क्षिस्व (for देहि) D4 7–9 भारत (for भार्गव)

13 For the sequence in B5, cf v l 12 T G om the ref — ^{a}) D5 स्म (for स) — ^{b}) V1 [आ]त्मसंभव (for °ज प्रभु) — ^{c}) D4 देवश् S वरुण प्रा(T1 G चा)ब्रवीद्देवम् — ^{d}) D4 चादित्य, G2 आदित्य

14 For the sequence in B5, cf. v l 12 D5 repeats 14^{ab} after 16^{ab} — ^{a}) D2 वर्णानां (for कर्णानां) — ^{b}) S अश्वा(M हया)नां वातरंहसां — D4 6 7 9 om (hapl) 14^{c}–16^{b} — ^{c}) D1–3 वायु (for वात) S सहस्रमिंदु(G2 °न्द्र)वर्णानां — ^{d}) D1 त्वा T1 देहि (for देव)

15 D4 6 7 9 om 15 (cf v l 14) — ^{b}) V1 सत्तम (for °मम्) — ^{c}) Dn3 अब्रवीद् (for उवाच) D3 मे (for ते) — ^{d}) T3 तत्र स्थास्यति वाजिन, G2 ततो दास्यति वा°

16 D4 6 7 9 om 16^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) Dn1 n3 D1 2 मात्रम् (for -मात्रे) T2 3 G2 3 त्वृचीकेन T1 यातमात्रे त्वात्तशुद्धे, M उक्तमात्रे त्वृचीकेन — ^{b}) D5 हयानां वातवेगिनां —After 16^{ab}, D5 repeats 14^{ab} — ^{c}) D1–9 तोयात् (for -जलात्) S उदतिष्ठत् (for समुत्तस्थौ) — D9 om (hapl) 16^{d}–18^{a} — ^{d}) T1 सहस्रं वातरंहसां

17 D9 om 17 (cf v l 16) D8 om 17^{ab} — ^{a}) D1–3 न दूरे, M1 अदूर- (for °रे) B1 Dn1 D8 10 T1 कान्यकुब्जस्य, T3 G1–3 M कन्या° (for कन्य°) — ^{b}) B1 3 4 D4 तीर्थम् (for तीरम्) D6–8 गंगाया तीर्थमुत्तमं, S °यास्तीर उ(M2 °रमु)त्तरे (T1 °मे) — ^{c}) D1–6 इति ख्यात (for तदद्यापि) — ^{d}) G3 partly damaged D1 8 10 मानव°, M1 मा पुन, M4 मानवं (for °वा) D2 G2 M2 -चक्ष्यते (for -चक्षते) V1 B Dn मानवै परिचक्ष्यते, D7 प्रथितं भुवि भारत

18 D9 om 18^{a} (cf v l 16) — ^{a}) V1 B Dn D10 T1 ततो वै (T1 वा), T2 3 G M तत्तया (for °दा) M गाथये — ^{b}) D2 शुभां, D3 शुभे — ^{d}) D10 शुल्कार्थे V1 B2 Dn तपता, T2 3 G M व- (M1 3 4 द-, M2 न)दतां (for जपतां) T2 G1 3 वर D4–9 शुल्कार्थं हर्षसंयुत ; T1 °र्थं वाजिनां वर

19 B3 om 19 G3 4 transp 19^{b} and 19^{d} — ^{b}) M1 3 4 गाधि D2 वै (for च) — ^{c}) D1–9 प्रद(D5 स द)दौ (for ददौ तां) — ^{d}) T2 3 G M ह (for वै) D1–4 6–9 तां कन्यां भार्गवाय वै (D2 °वाय ह, D3 °वस्तथा)

20 ^{a}) G1 partly damaged B1 om पाणिं V1 B2–5 Dn D10 विधिवत्पाणिं, D1–8 विधिना पाणिं (by transp) — ^{b}) Dn3 D4 -सत्तम — ^{c}) S (except G2) [पु]नं (for तं) T G वरम् (for पतिम्) — ^{d}) After हर्षं, B5 reads from वातरंहसाम् (in 12^{b}) up to

स तुतोष च विप्रर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ २१
मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तमम् ।
अथ तामब्रवीन्माता सुतां किंचिदवाङ्मुखीम् ॥ २२
ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
अपत्यस्य प्रदानेन समर्थः स महातपाः ॥ २३
ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
मातुश्चिकीर्षितं राजन्नृचीकस्तामथाब्रवीत् ॥ २४
गुणवन्तमपत्यं वै त्वं च सा जनयिष्यथः ।
जनन्यास्तव कल्याणि मा भूद्वै प्रणयोऽन्यथा ॥ २५
तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते शुभे ।
अस्मद्वंशकरः श्रीमांस्तव भ्राता च वंशकृत् ॥ २६
ऋतुस्नाता च साश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् ।
परिष्वजेथाः कल्याणि तत इष्टमवाप्स्यथः ॥ २७
चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
त्वं च सा चोपयुञ्जीथां ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥ २८
ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
यदृचीकेन कथितं तच्चाचख्यौ चरुद्वयम् ॥ २९

C 13 228
B 13 4 29
K. 13 7 29
M 13 5 48

हयाना (in 14^b) B D1 च (for ह)

21 ^a) T3 M1.3 4 तुतोष स (by transp) M2 (sup lin.) स (for च) V1 B Dn D1.10 ब्रह्मर्षिस् (for विप्र°) T1 G1 तुतोष विप्रन्तस्याश्च (G1 °स्या सद्-), T2 G2 4 तुतोष विप्रर्षिस्तस्या — ^b) T1 मातु (for तस्या) T3 वृत्तेन च (hypermetric) (for वृत्तेन) T2 G1 3 4 सद्वृत्तेन च भारत — ^c) D1 corrupt — After 21, M ins

25* सा च वव्रे वरं तस्मात्पुत्रं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ।

22 ^a) G1 partly damaged D5 °माचख्यौ (for °ख्यौ) — ^b) D1.2.4-9 transp सा and कन्या — ^d) B1 अधोमुखीं, Dn3 D2 5 9 अवाङ्मुखी, T1 अथात्मजे

23 ^a) T1 पुत्राय (for [अ]पि पुत्रि) — ^b) D4 अर्हसि — ^c) T1 प्रदाने हि (for °नेन) — ^d) Dn1 n2 च (for स) D4 महायशा (for °तपा)

24 ^a) D1.2 4.6-9 त्वरिता (for °तं) — ^b) G2 प्रत्यचोदयत् (for °वेदयत्)

25 ^a) G4 च पुत्रं (for अपत्य) V1 B2-5 Dn D4 10 T3 सा (for वै) B1 गुणावरमपत्यं सा, D5-9 गुणवर्यमपत्य सा — ^b) D4-9 [पु]त्र (for सा) V1 B Dn D10 अचिराज्जनयिष्यति, D1-3 त्व (D2 om. त्व) चैव जनयिष्यसि, T1.2 G M4 त्व च सा च (T1 सार्धं, T2 G1 साध) जनिष्यथ, T3 अजमाय जनिष्यथ — T1 om. 25^cd — ^c) D2 3 जनिष्यास् (for जनन्यास्) V1 B Dn D10 मम प्रसादात्कल्याणि — ^d) V1 B Dn D10 ते (for वै) D4 मा भूद्वै प्रणयस्य (sic)

26 ^a) V1 तत्र चैव, S तथैव च (for तव चैव) — ^b) D2 तत्सुज्यते (for उत्पत्स्यते) V1 B Dn D10 महान् (for शुभे) — ^d) V1 B Dn D10 सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (B1-4 °म्यहं)

27 ^a) B2 D1 [अ]थ सा(D1 वा)श्वत्थं; B3 तु सा°, D4-6 त्व(D4 त)म° (for च सा°) — ^b) D4-6 सा (for त्व) B1 3-5 उदुम्बर, D4 उद° — ^c) D7 परिष्वजेया, G1-3 °जेथा (for जेथा) — ^d) D5 corrupt V1 Dn D1 एवम्, B5 कामम् (for इष्टम्) V1 D1.2 4, 8 10 T1 G1-3 अवाप्स्यथ (for °प्स्यथ)

28 D10 om. (hapl) 28 — ^a) B2 partly damaged. M4 [पु]त्र (for [पू]त) — ^b) S मंत्रयुक्तं (for °पूत) — ^c) V1 B2 3 5 Dn1 n2 D8 G1 [उ]प भुंजीत (G1 °था), B1.4 Dn3 °युंजीत (B1 त), D1 °युजीय, D5 °युंजीया, D7 °युजाता, D9 °युंजाना, T2 3 G3 4 M2 4 °युजाया, G2 °युजापि, M1 °युजाथास् (for °युञ्जीथा) D3 त्व च सा चैव युजीया — ^d) D4 G4 पुत्रम् Dn3 D2 G2 अवाप्स्यथ (D2 °था)

29 ^a) Dn3 कृष्णा (for हृष्टा) — ^b) D5 पर्यवारत (for प्रत्यभाषत) — ^d) Dn3 D8 9 तत्त्वाचख्यौ, D7 तया°, T1 तदा°, T2 3 G तच्चा°, M4 यच्चा° (for तच्चा°) D4-5 वर (for चरु-) — After 29, T1 ins

26* अथ माता सुता चापि व्यत्यासेन चरुद्वयम् ।
भुक्तवत्यौ महाराज ततो गर्भमुपेयतुः ।
दृष्ट्वा कदाचित्स्वां भार्यामृचीकस्त्वब्रवीद्वच ।

30 T1 om 30-39 — ^b) B1 तथा (for तदा) — ^c) D4-10 G मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) D3 प्रसन्नाया (for प्रप) V1 B Dn1 n2 पुत्रि पूर्वो(B5 °र्वो)-पपन्नाया, Dn3 पुत्रि * पूर्वोत्पन्नाया — ^d) B5 कुरु त्व

तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
पुत्रि मूर्ध्ना प्रपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ ३०
भर्त्रा य एष दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
एतं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥ ३१
व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥ ३२
व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ।
ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
कथं विशिष्टो भ्राता ते भवेदित्येव चिन्तय ॥ ३३

तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥ ३४
दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्यां स च महानृषिः ।
उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ३५
व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥ ३६
मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ संनिवेशितम् ।
क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ ३७
त्रिलोकविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।

(for कुरुष्व)

31 T1 om 31 (cf v l 30) —^{a}) B1 भद्रे (for भर्त्रा) —^{b}) D1 चरु (for चरुर्) —^{c}) Dn2 D1 3 4 6–9 एनं, D3 5 G2 एव (for एत) B2–4 मे पुत्रि (for मह्यं त्वं) G4 मह्यमेतत्प्रयच्छ त्वं —^{d}) G1 ममाय (for मदीय)

32 T1 om 32 (cf v l 30) —^{a}) B1 D2 वृत्यास (for व्य°) —^{b}) B6 Dn1 n2 D1 करवाम, D3 8 °वाव (for °वाव) —For 32^{ab}, S (T1 om) subst

27* वृक्षयोरपि व्यत्यासं कुर्याव वरवर्णिनि ।

[T2 3 कुर्याच्च, G °श्च (for °व) M2 -वर्णिनी]

—^{cd}) B2 partly damaged D1 अनिंदित· —N ins after 32 M4 cont. after 27*

28* स्वमपत्य विशिष्टं हि सर्वं इच्छत्यनाविलम् ।

[B1 अनपत्य, Dn1 स्वमपत्य (for °पत्यं) B1 om सर्वं D4 M4 इच्छति D8 अनाविले]

33 T1 om 33 (cf v l 30) —^{a}) T2 3 G भगवतश् (for °वता) D10 चारु (for चात्र) —^{b}) S (except M4, T1 om) एव (for एवं) —^{c}) B1 corrupt B5 अतो (for ततो) D2 om मे D8 त्त्रवरौ, D6 7 त्वच्चरोर्, D8 त्वतरो, G1 त्वच्चरणौ (hypermetric), G8 त्व चरौ (for त्वच्चरौ) —^{d}) G1 8 पादप (for °पे) —^{e}) T8 यथा (for कथं) D8 भ्रात्रा, G8 माता V1 B2 (marg) Dn D2 3 10 मे (for ते) D4–9 कथं भ्राता विशिष्टस्ते —^{f}) B1 D2 5 [ए]व चिंतये, D1 3 4 6–9 M1 3 वि(D8 om वि)चिंतये (D4 °येत्), T2 3 G M2 4 [ए]व माचिर (for [ए]व चिन्तय) D10 भवेच्चित्ते च चिंतये

34 T1 om 34 (cf v l 30) —^{a}) D4 कृतकृत्यौ (for °वत्यौ) B3 च (for ते) D2 तथेति कृतवत्यै मे —^{c}) G पृथग् (for अथ) S (T1 om) गर्भम् (for गर्भाव्) D8 -प्राप्ता V1 अथ भार्गव न प्राप्ते (sic) —^{d}) S (T1 om) तत एव (for उभे ते वै) D1–4 6–9 उभे ते भरतर्षभ

35 T1 om 35 (cf v l 30) —^{a}) D2 M1 प्राप्तं (for -प्राप्तां) —^{b}) B3 D5–7 10 M स तु महान्, D1 4 8 9 तु स म°, D2 T2 3 G स भगवान् (for स च महान्) D3 भार्यां स भगवान्पथि —^{c}) Dn8 चैनां (hypermetric) (for तां) —^{d}) G1 partly damaged B1 G1 8 सत्तम, D1–9 नंदन· (for -सत्तम)

36 T1 om 36 (cf v l 30) —^{a}) D2 वृत्यासेन, D8 व्यत्यास्तेन B3 D6 10 -भुक्तस् (for -युक्तस्) —^{c}) D2 वृत्यास D1–9 चैव (for चापि) T2 3 G पादपे चापि (G1 °पस्य च) व्यत्यास (G4 °स) —^{d}) B3 सुव्यक्तस् B1 G4 कृत (for कृत)

37 T1 om 37 (cf v l 30) —^{b}) B1 दुश्चरौ, D8 *चरौ, M1 3 4 तच्चरौ (for त्व°) B1 D3 3 5 7 तन्निवेशितं, T2 3 G विनिवेशित (G4 °त), M1 3 4 ते नि° (for संनि°) —D1–3 om (hapl) 37^{cd} —^{c}) T3 G1 3 4 तत्र (for क्षत्र) D10 क्षत्रवीर्यश्च सकलश्; T2 तत्र वीर्यं च चरौ (submetric) —^{d}) D10 निवेशित T2 तस्याश्च विनिवेशित

38 T1 om 38 (cf v l 30) —^{a}) V1 B Dn D7 9 10 G2 M2 त्रैलोक्य (D9 °क) (for त्रिलोक-) —^{b}) D4–6 क्षत्र, D9 पुत्र (for विप्र) D4 6 जन

सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तव एतत्कृतं मया ॥ ३८
व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा तथैव च ।
तस्मात्सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ३९
क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भामिनि ॥ ४०
सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी ।
भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता ॥ ४१
प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च ।
उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी ब्राह्मणर्षभम् ॥ ४२
प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदां वर ।
प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ॥ ४३
कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेष मे दीयतां वरः ॥ ४४
एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥ ४५
विश्वामित्रं चाजनयद्गाधेर्भार्या यशस्विनी ।
ऋषेः प्रभावाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवादिनम् ॥ ४६
ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ।
क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥ ४७
तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः ।
तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥ ४८
मधुच्छन्दश्च भगवान्देवरातश्च वीर्यवान् ।

C. 13 249
B 13 4 50
K. 13 7 50
M 13 4 68

षिष्यति, S (T1 om) येरिति D2 त्वं विप्र प्रजनिष्यसि — [c]) D. 5 8 M क्षत्र, D1 6 विप्र, D. प्रियं (for क्षत्र) — [d]) D1 7-9 पूर्वम् (for तव) D. त्वया, G2 4 मम (for मया)

39 T1 om 39 (cf v l 30) — [a]) B1 D च, D1 सु (for तु) — [b]) B1 मया (for त्वया) G1 माता (for मात्रा) V1 B Dn D. 10 च ते शुभे (V1 °भा) (for तथैव च) — B om 39[c]–41[d] — [c]) G1 2 4 सु (for सा) B. Dn1. n2 D8 ब्राह्मण (for °ण)

40 B. om 40 (cf. v l 39) — [a]) D2 3 च (for तु) — [b]) T2 G2 4 भद्र D1 4 7 G1 जनयिष्यति — [c]) G मे (for ते) B1 तद्वृत, D2 दुष्कृत (for तत्कृत) — [d]) V1 B (B om) Dn D8 भाविनि (Dn3 °नि)नि, D3 भारत

41 B om 41 (cf v l 39) — [a]) D1-3 श्रुत्वा (for श्रुत्वा) D2 3 -संतप्ता (for संतप्ता) — [c]) T2 G1. 2 4 सत्यवती (for सत्य°) — [d]) D1 चित्रेव, D1 विच्छिन्नेव (hypermetric) (for छिन्नेव) T G छिन्नमूला यथा लता

42 [a]) D2 प्रत्यलभ्य (sic) (for प्रति) S तत (for च सा) — [b]) D1-3 [अ]भिप्रणम्य (for प्रणिपत्य) — [c]) B2 4 चार्ता (for भार्या) — [d]) D2 गाधीयी, M गाधेयी V1 B1 2 3 6 Dn D10 भार्गवर्षभ, B3 भरतर्षभ (for ब्राह्मणर्षभम्)

43 [a]) D1 6 7 प्रसादमन्या भार्याया — [b]) D7 8 वर — [d]) D 3 यथा न (for न मे स्यात्) D5 (before corr) T3 क्षत्रियर्षभ (for क्षत्रिय सुत)

44 [a]) D2 उग्रोग्र- (for ममोग्र) T1 G1 काममोहो(G1 om हो)ग्रकर्मा वै — [b]) D10 T1 पुत्रो (for पौत्रो) — [c]) D5 ननु, T1 3 G M1 4 न च (for न तु)

45 [a]) D2 भार्यां स्वा, D3 भार्याया, T1 G1 चो- (G1 भो)वाच (for होवाच) — [b]) D2 उवाच (for स्वा भार्यां) B3 5 D5-7 T1 M4 स (for सु) B. यशा (for तपा) D3 स्वामुवाच महातपा — D4 6 10 G2 om (hapl) 45[c]–47[b] — [d]) T1 सुत शुभा, M3 शुभ सुत (by transp) D3 जमदग्निसुत शुभा

46 D4 6 10 G2 om 46 (cf. v l 45) — [a]) D1-3 7-9 च राजान, T1 2 G1 3 4 स्वजनयद् (for चाजन°) — [b]) V1 B Dn D. T3 गाधि, M गाधेर् (for गाधेर्) G4 भर्वाग् (for भार्या) — [c]) B2 damaged T1 2 G1 3 4 M1 (*inf lin* as in text) 2-4 ऋषि- (for ऋषे) V1 B (B2 damaged) Dn D5 7-9 T1. 3 G1 3 4 प्रसादाद् (for प्रभावाद्) — [d]) B1 विप्रर्षेर्, Dn1. n2 D5 ब्रह्मर्षेर्, Dn3 D2 3 7-9 ब्रह्मर्षि (for °र्षिं) D1 -वादिना

47 D4 6 10 G2 om 47[ab] (cf v l. 45) — [a]) D5 प्राप्तो (for यातो) — [c]) S स्वत्वपि (for सोऽप्यथ) D1-3 तदा (for तथा) — [d]) D1 कारत (sic) (for °क)

48 [b]) D10 T1 वंशस्य (for -वंशवि-)

49 For a list of the sons of Viśvāmitra, of

9 50 50 68

अक्षीणश्च शकुन्तश्च वभ्रुः कालपथस्तथा ॥ ४९

याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः ।
उलूको यमदूतश्च तथर्षिः सैन्धवायनः ॥ ५०

कर्णजङ्घश्च भगवान्गालवश्च महानृषिः ।
ऋषिर्वज्रस्तथाख्यातः शालङ्कायन एव च ॥ ५१

लालाट्यो नारदश्चैव तथा कूर्चमुखः स्मृतः ।
वादुलिर्मुसलश्चैव रक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ५२

अङ्घ्रिको नैकभृच्चैव शिलायूपः सितः शुचिः ।
चक्रको मारुतन्तव्यो वातघ्नोऽथाश्वलायनः ॥ ५३

श्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जाबालिः सुश्रुतस्तथा ।
कारीषिरथ संश्रुत्यः परपौरवतन्तवः ॥ ५४

महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्तारकायनः ।

H 1 27 45-48, R 1 62 8 —^{a}) V1 D2 मधुच्छवाश् (for °च्छन्दश्) —^{b}) G1 partly damaged D2 3 G3 देवराजश् (for °रातश्) —^{c}) V1 अक्षिणश्च, D1-5 M अक्षील(M °र)श्च, T G2-4 कुक्षिरत्रि (T3 G3 °त्र), G1 damaged (for अक्षीणश्च) D6-9 अक्षीलश्च सकु(D7 सुकु-, D8 शकुं)मश्च —^{d}) B3 4 D5 वक्र, D9 बभ्रू, D8 चक्र (for वभ्रु) G2 वशस् (for -पयस्) D4 6 7 9 व(D7 च)क्र॰ कालापयस्तथा

50 B2 partly damaged —^{a}) Dn3 T1 M य (Dn3 या)ज्ञवल्कश्, D1-3 वर्तुवल्कश्, D4 5 जतुवक्रश्, D6-9 जतुर्वल्कश्; G1 damaged (for याज्ञवल्क्यश्) —^{b}) G1 partly damaged B5 पूर्णो (for स्थूणो) B1 घृतव्रत (for महा°) D1-3 तथा स्थूलापकाद्दत (D3 °दय), D4-7 9 तथा स्थूलो(D7 9 °णो)दकावृ- (D5 °कर्षृ)त, D8 तथा स्थूणोदकस्तथा, T1 तथा ज्ञानघनोरुत, T2 3 G2-4 तथा क्षूण (G3 4 क्षुण्ण) परावत (T2 °वर॰, G2 °वृत), M1-3 तथा स्थूणोय कापृथ (M3 °थु), M4 तथा क्षीणोपतायन — T1 om. 50^{cd} —^{c}) T2 3 G यमलूकश् (for °दूतश्) B1 उलूको वायसो मूश्च —^{d}) D6 7 तथार्षि, S (T1 om) तथाक्ष॰ (G2 °पं) (for तथर्षि) B1 सैंधवायनि, D3 °हन, D7 °यन, G2 °नन

51 ^{a}) V1 B1-4 Dn वल्गुजघश्, B5 वर्ण°, D1 3 फर्णजगश्, D10 वल्लजघश्, T1 3 G1 3 4 M पर्ण°, T2 कण्व°, G2 पूर्ण° (for कर्ण°) —^{c}) D1. 7 M4 ऋषि (for ऋषिर्) D10 वक्त्रस् (for वज्रस्) —^{d}) V1 Dn1 n2 D4 6-9 T G M1 सालकायन, D5 सर्वाकायर

52 T1 om. (hapl) 52 —^{a}) B2 4 D10 लालाक्ष्यो, B3 नानाक्ष्यो, B6 D3 ललाक्ष्यो, Dn1 लीलाख्यो, Dn2 लीलाक्ष्यो, Dn3 लालाथ्यो, D1 ललीक्ष्यो, D4 5 साकल्पो, D6-9 शा(D6 सा)कल्यो, S (T1 om) ललाटो (G2 °दो; M3 °ढो) (for लालाट्यो) —^{b}) V1 B1. 2 5 Dn D7 10 फूर्चामुख॰, B3 मूर्ध°, B4 S (T1 om.) कूर्म(G2 °र्घ)मुख (for कूर्च°) D3 8 तथा, D5-7 9 स्थित (for स्मृत) —^{c}) V1 वादुलिर्, B1 वास्कलिर्, B2 (marg as in text) 5 वाकुलिर्, B3 वार्धकिर्, D1 वाद्दलिर्, D2 वाहू°, D3 वाद°, D4 वाफ°, D5 वाष्कली, D6-10 याष्कलिर्, T2 3 G1 3 ऊर्ध्व(T2 °र्ध्वा)लिर्, G4 ऊर्ध्वञ्जुर्, M1-3 वाद्बलिर्, M4 वार्द्ध° (for वादु°) V1 B मुपलश्, D2 3 मुसुरश्, D4 6-9 मुश° (for मुस°) G2 ऊर्ध्वली मुसली चैव — D2 3 om (hapl) 52^{d}–53^{a} —^{d}) B2-5 Dn D8 वक्षोग्रीवस् (for रक्षो°)

53 D2 3 om 53^{a} (cf v l. 52) —^{a}) D1 अंहिपान्, D4-9 अगपान् (for अङ्घ्रिको) V1 B2 5 Dn आघ्रिको नैकद(V1 °भृ)श्चैव, D10 T G अत्रि(T2 अत्य, G1 3 जत्रि)रानेकभृत्यश्च, M1. 2 4 अगपो नैक भृत्य(M4 °हृत्य)श्च, M3 अगपो नैवभृत्यश्च —^{b}) D4 शिलायूप; D7 M1-3 °यूप (for °यूप॰) B1-4 Dn1. n2 D10 T2 शित, D4-7 9 T3 G2 स्थित (for सित) T1 शुभ (for शुचि) D2 3 शिलायूपशुचिस्सित —^{c}) B5 om चक्रको B3 वक्रको नामततव्यो; D1. 2 चक्रमौम मर(D2 °द)त्तव्यौ, D4 चक्षुर्भामतरुतव्यौ, D5-9 चक्षुर्मौममरत(D5 8 °रुत्त)व्यौ, D10 चक्रमौमो मरतव्यो, T1 चर्पिता मानमव्वस्थौ, T2 3 G चक्रलो (T2 °को, G4 °थो) मामव(G1 °वम)तव्यो, M चक्रतो (M2 °को) मानमतव्यो —^{d}) B2 (marg as in text) 4 वातह्यो, D1 2 वा(D2 व)तह्यो, D10 वातप्यो (for वातघ्नो) V1 स (for ऽथ) D4-9 वातघोपश्वलायन, T G M4 वा(T3 या)तक्य श्वे(T1 °ज्ञ श्वे-, G1 3 4 °त्यश्वे)तवाहन, M1-3 वातड्य (M2 °ड) श्वेतवाहन॰

54 ^{a}) D4 6-9 सामायनो वसाभ्य(D4 6 °भि)श्च, D5 सामायनौ च साभिश्च, T1 श्यामायनस्तथा गार्ग्यो —^{b}) D7 जाबालि-, M4 °ल (for °लि) B2 सुस्तुतस्, B4 शुश्रुतस्, T1 स्पुनसस् (for सुश्रुतस्) — T1 om (hapl ?) 54^{cd} —^{c}) T2 3 G कार्पी(T2 G2 3 °पी, G4 °र्पा)रयश्च सश्रुत्य, M1-3 कार्पीरिय॰ सश्रुताख्य —^{d}) B1 परपौरवतस्तत, D2 3 पर पौरत्रतंत(D2 °तु) वा, D4-9 पर ऐरावतस्तथा, D10 पर पौरवता तथा;

तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चार्जुनायनः ॥ ५५
मार्गमित्रिर्हिरण्याक्षो जङ्घारिर्बभ्रुवाहनः ।
सूतिर्विभूतिः सूतश्च सुरङ्गश्च तथैव हि ॥ ५६
आराद्धिर्नामयश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
नवतन्तुर्बकनखः शयोनरतिरेव च ॥ ५७
शयोरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दभिः ।
उज्जयोनिरदापेक्षी नारदी च महानृषिः ।
विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ५८
तत्रैष क्षत्रियो राजन्विश्वामित्रो महातपाः ।
ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५९

C. 13 266
B 13 4 61
K. 13 7 60
M 13 4 79

T2 3 G गुरवो वरदन्तथा, M न्वरपो वरतत्व (M4 °दन्तव)

55 ^{b}) V1 B Dn D10 ताड(D10 °ड)कायन, D3 तर°, T2 3 G1 3 M तारकायण (for °न) D4 6 9 तथैवर्षि कात्यायन, D5 तथैव ऋषिकात्यायन (hypermetric), D7 ऋषि कात्यायनन्तथा, D8 तथैवर्षिस्त कायन, T1 तथर्षिस्तारकोमय, G2 4 तथा विस्तारकारण — T1 om (hapl) 55^{cd} — ^{c}) D3 मोपगहनस्, D4 1-3 चोपगयनस्, D5 °मयनस्, D8 चोपामनस्, D10 चोडगयन, T2 3 G रोपगहनस् (for चोप°) — ^{d}) V1 B2 चाप्रनायन, B1 च सुरायन, Dn1 n2 चासुरायण, Dn3 च प्रनापन (for चार्जुनायन) D4-6 तथा दर्जुन काश्य, D7-9 तथा दर्जुनन्दायन, D10 सूर्योर्षिश्चार्जुनायन, T2 3 G तत्र(G2-4 °था)र्षिश्चार्जुनोमय (T3 °नो यम)

56 ^{a}) B4 मार्गमिद्रिर्, Dn1 D10 मार्डमपि(D10 °त्रि)र्, Dn2 मार्गमार्गिर, D4-9 मार्गमित्रिर्, T1 °मित्रो, T2 3 G M3 मार्गम(T2 °म)त्रिर्, M4 (sup lin as in text) मात्रमित्रिर् (for मार्ग°) T1 हरण्याक्षो — ^{b}) Dn2 D1 3 जगारिर्, D4-9 जयनिर्, G3 जवारी (for °रिर्) V1 B Dn D10 वाभ्रवायणि (B2 - °ण), T1 M बभ्रुवाहनि, G2 4 चभ्रवाहन (for बभ्रु°) — ^{c}) V1 B1 D4-10 भूतिर्, T1 श्रुतिर्, G1 स्मृतिर् (for सूतिर्) D1 G1 2 4 सूतिश्च, D4-9 भूतिश्च, T2 श्रम्भूति, G3 सूतिश्च (for सूतश्च) D2 3 सूतिर्विभूतिश्च तथा, T3 सूतिर्विभूत सूतिश्च — ^{d}) V1 B2 3 D10 सुरकृच, B1 Dn1 n2 सुरहृच्चु, B3 सुरहृच, B4 सुर क्षश्च, Dn3 स्वरकृच्चम्, D1 सुरगुश्च, D4-9 सुरहाम्यस्, T2 3 G सुरा(T2 G2 4 °रा)गश्च, M4 सुरगश्च (for सुरङ्गश्च) V1 B2-4 D1-9 T G M4 च (for हि)

57 T1 om 57^{ab} — ^{a}) M आराक्षिर् (for °द्धिर्) V1 B2-4 Dn आ(V1 B1 5 आ)राद्दिर्नाचि(B2 [marg] 3 Dn2 °चि)कश्चैव, B1 यावाल्निर्नाचिकश्चैव, D1-3 आ(D1 अ)राविन्ना(D2 °र्ना)मियश्चैव, D4-9 आराद्धि(D7 8 °रद्धि)र्नगमेयश्च, D10 अनाल्निर्नाचिकश्चैव — ^{b}) B3 4 चापेय जाय(B4 °योजय)नौ तथा, Dn1 D1 चापेयोजनयौ तथा, D2 चार्टेयोजयनस्तथा, D3 गार्दयोजयनस्तथा, D4-9 टेवलो जैमिनिस्तथा, D10 चापेयोज्जयनास्तथा, T2 M चडयोनिर्जयनस्तथा, T3 चडयोजनयोस्तथा, G चड(G4 चक्र)योर्जुनयोस्तथा — ^{c}) V1 नवततुं, B1 नावततुर् B3 4 वृकरय, D4-9 वककर (for °नख) T G2-4 उपामतुमंग(T1 °टुमंगि, G2 °तुवंग, G3 °तुमं*)शिखि (G2 3 °खी), G1 उपमातुमं***, M उपामतुमंकनखि — ^{d}) V1 B2 4 D10 न(B4 स)योनयतिर्, B1 5 शयोनयतिर्, Dn1 n2 मेनयो यतिर्, Dn2 सयनोयतिर्, D1-3 श्रेयो नर(D1 वर)तिर्, M1-3 शयनोरतिर्, M4 शियोन° (for शयोन°) B3 मयो*पतिरेव च, D4-9 द्रा(D7 न)योनिरभिरेव च, T1 श्रियोनिरभिरेव च, T2 3 G2 शियोनिर्ऋतिरेव च, G1 शिरा वा निर्ऋतिरेव च (hypermetric), G3 4 शिवो निभृतिरेव च — After 57, D4 6 7 9 ins 29*

58 D4 6 7 9 om 58^{ab-d} — ^{a}) V1 B1 3 4 5 Dn D3 10 अभोरहश्च, B3 अस्रो° (for शयो°) D8 चापमत्स्य (for चारु°) T G गोरु(T1 गोकुं°, T3 भेर, G1 3 भोरु)डश्चारमरस्य(T3 °मग)श्च, M शयो(M4 यगो)रडश्चोरमत्स्य — ^{b}) D1-3 चिर(D1 °रि)मीडो (D3 °ढी), T1 शिरथीको, T2 शिरदीमो, G1 शिरधीमो, G3 शिवयोमो, G4 शिखीयोगो, M शिरिकीटो (M4 °मीढो) (for शिरीषी च) Dn3 D10 [अ]पि (D10 °थ) गर्दभि (for [अ]थ गार्दभि) T3 G2 शिरडीमोथ गार्दभि — ^{c}) G1 2 M1 2 4 अजापेक्षी (M4 °क्षिर्) (for अदा°) V1 B Dn1 n3 D 8 ऊर्ज(D5 दुर्ज)योनिर(B4 °र)पेक्षी च, Dn1 D10 ऊर्जयो(D10 °उज्जयो)निरदापेक्षी, T G3 4 M3 ऊर्ज(T2 G3 M3 उर्ज)योनिरजा(T1 °था)पेक्षी — ^{d}) T1 2 G M4 नारद(T1 °दि)स्तु (for °दी च) — D5 ins after 58^{cd} D4 6 7 9 after 57

29* एते चान्ये च बहवो महात्मानो जितेन्द्रियाः ।
[D7 यतेंद्रिया]

— ^{f}) S ऋषयो (for मुनयो) D7 वेद- (for ब्रह्म)

59 ^{a}) V1 B Dn D8 10 M3 तथैव, D3 तत्रैव, D4 6 9 तत्रेप, T2 G M1 2 तत्रैव (for तत्रैष) — ^{b}) D2 8 महायशा; D4 °नृप (for °तपा) — ^{c}) D2

C. 13 260
B 13 4 61
K. 13 7 61
M 13 4 80

एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्याग्नितेजसः ॥ ६०

यत्र यत्र च संदेहो भूयस्ते राजसत्तम ।
तत्र तत्र च मां ब्रूहि च्छेत्तास्मि तव संशयान् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यस्य धर्मस्य गुणान्भक्तजनस्य च ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः ।
सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥ २

तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ।
अविदूरे मृगं दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ ३

तेन दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेषुणा ।
महान्वनतरुर्विद्धो मृगं तत्र जिघांसता ॥ ४

स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्कृतः ।
उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥ ५

ऋचीकेन हित ब्रह्म, D5-9 ऋचीकनिहि(D7 8 °हि)त ब्रह्म ॐ Cn चरौ पूर्वं ब्रह्मैवाहितम् । अत क्षत्रयोनिजोद्भवस्यापि ब्राह्मण्यलाभो जात । बीजापेक्षया संस्कारस्य बलवत्त्वात् । तथा हि दावाग्निदग्धेभ्यो वेत्रबीजादिभ्य कदलीकाण्डोत्पत्तिमुदाहरन्ति —

न ब्राह्मण्यं क्षत्रियाद्यैस्तप कोट्यापि लभ्यते ।
विश्वामित्रस्य तप्रासिर्मात्रा ब्रह्मौदनाशनात् ॥ ॐ

— ^{d}) T1 सर्वम् (for परम्)

60 ^{c}) D10 [ए]व (for वै) T1 राज्ञ , T2 3 G राजन् (for जन्म) — ^{d}) D4 6-9 सूर्यसोमाग्नितेजस

61 D9 reads 61^{cd} on marg — ^{c}) D1-3 5-9 मे (for मा) — ^{d}) T G1 3 4 M4 वक्ता (for च्छेत्ता) B2 D4 6-9 सशय D5 छेत्तासिंस्तव सशय

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 3 4 5 D विश्वामित्रोपाख्यान, T2 G3 विश्वामित्रवशकथनं, G1 3 विश्वामित्रोत्पत्ति , G4 विश्वामित्रकथन, M विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रजनन — *Adhy no* (figures, words or both) B3 4 (as in text), S 8 — *Śloka no* Dn1 61 — After this adhy., S reads adhy 31

5

☞ For this adhy of Jātaka 429 (Mahāsuka-jātaka) S reads this adhy after 13 7

1 D9 reads from the ref up to भक्तज (in 1^{b}) on marg — ^{a}) Dn1 D2 4 7 9 G3 आनृशस(D7 °श)स्य V1 B1 2 5 Dn1 n2 D1-3 10 धर्मज्ञ (for °स्य) — ^{c}) B2 partly damaged V1 B Dn D10 धर्मज्ञ (for कार्त्स्न्येन)

2 After the ref., V1 B Dn D2 3 5 10 ins

30* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवाद शुकस्य च महात्मन ।

— ^{b}) D1-6 निर्गम्य, D7-9 नि.क्रम्य — ^{c}) D1-5 बाणम् (for काण्डम्) — ^{d}) G4 गमयामास (for मृग°) V1 B1 D1 3-9 मृगान्, D2 गृहान् (for मृगम्)

3 ^{a}) Dn3 om (hapl) लुब्धेन — ^{b}) T1 om (hapl) लुब्धकेन V1 महात्मने, B3 °त्मना (for °वने) — ^{c}) D4 अविदूर , D5 अतिदूरे, D6-9 अविदूर; T1 विदूरे च (for अविदूरे) B5 Dn1 n2 D10 G2 4 मृगान् (for मृग) — ^{d}) D3 बाल , T2 3 M1-3 प्राण (for बाण)

4 ^{a}) T1 तेन मर्मभिदास्त्रेण — ^{b}) S विफलेषुणा (for चप°) — ^{c}) B2 partly damaged Dn1 महाब्रत-, Dn3 D10 °वन , T1 °त्मना, T2 3 G M दुरात्मना (for महान्वन-) V1 B1 3-5 Dn D10 तत्र, D1-9 भिन्नो (for विद्धो) — ^{d}) V1 B Dn D10 वि(Dn1 ह)द्धो मृगजिघासया

5 ^{a}) Dn3 सुतीक्ष्ण (for स तीक्ष्ण) V1 D7 दग्धेन; G2 दंष्ट्रेन (for दिग्धेन) — ^{b}) V1 B2 5 Dn D2 10 G2

तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोषितः ।
न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ ६
निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ।
कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा स व्यशुष्यत ॥ ७
तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषचेष्टितम् ।
समदुःखसुखं ज्ञात्वा विस्मितः पाकशासनः ॥ ८
ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ।
तिर्यग्योनावसंभाव्यमानृशंस्यं समास्थितः ॥ ९
अथ वा नात्र चित्रं हीत्यभवद्वासवस्य तु ।
प्राणिनामिह सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ १०
ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमास्थितः ।
अवतीर्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ ११
शुक भोः पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजास्त्वया ।
पृच्छे त्वा शुष्कमेतं वै कस्मान्न त्यजसि द्रुमम् ॥ १२
अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्ध्ना समभिवाद्य तम् ।
स्वागतं देवराजाय विज्ञातस्तपसा मया ॥ १३
ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम् ।
अहो विज्ञानमित्येवं तपसा पूजितस्ततः ॥ १४

C. 13 277
B 13 5 15
K. 13 11 15
M. 13 8. 14

क्षत , B3 D4 6–9 हृत , D. वत (for कृत) — D4 om (hapl) 5ᵉ–6ᵇ — ᶜ) T1 उत्पाट्य फलपुष्पाणि

6 D4 om 6ᵃᵇ (cf. v l 5) — ᵇ) B4 Dn3 D5 7 10 कोटरे तु (for °रेषु) — ᶜ) S शुको न जहते वास (G4 °सम्) — ᵈ) B3 तस्य भक्त्या, D1-2 -9 भक्त्या तस्य (by transp)

7 ᵃ) G1 partly damaged. Some MSS निप्रचारो — ᵇ) D. 7 म्लान (for ग्लान) D1-9 वाप्यति , S -भापण (for वागपि) — ᶜ) D9 कृता सहैव वृक्षेण, S कृतज्ञ स हि धर्मात्मा — ᵈ) S वृक्षेणात्मा (T1 °शु) (for धर्मात्मा स) D5 व्यशुच्यत, T2 °ष्यते (for °ष्यत) V1 B Dn D1-2 5 10 धर्मात्मा सोप्य(D1-3 मन)शुष्यत

8 ᵃ) D1 उदार (for °र) — ᵇ) D10 इति (for अति) — ᶜ) B2 T2 damaged D2 -दुःखसम, D3 दुःख सुख D1 . 8 9 -दुःखसह, T2 G1 3 4 -दुःख शुक (for -दुःखसुख) V1 B1 3-. D1-10 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — ᵈ) B2 damaged, D1-8 दुःखित (for विस्मित)

9 ᵇ) G1 partly damaged M4 शुक (for शक्र) D1-6 खग (for द्विज) — ᶜ) S (T3 damaged) तिर्यग्योन्याम् (for °नाव्) — ᵈ) V1 B (except B) Dn समन्वित , D2 8 G3 समाहित , D1-7 9 G4 °श्रित (for स्थित)

10 T1 om 10 G1 3 om (hapl) 10ᵃ–11ᵇ — ᵃ) D5 अत्र (for अथ) B4 नानु, D1-9 [अ]त्र न (by transp) V1 B.-5 Dn1 n2 D10 चित्य (for चित्र) — ᵇ) V1 B2-4 Dn1 n2 अभवद्, D1-9 नाभ° (for [ह्]यभ°) D1-9 च (for तु) B5 Dn3 विविधा दृश्यते गति — ᶜ) V1 B2-. Dn D10 अपि (for इह) — ᵈ) D4 om सर्वं D4 5 G2 सर्वस्य (for °त्र) S (T1 G1. 3 om.) पश्यति (for दृश्यते)

11 G1. 3 om 11ᵃᵇ (cf. v l. 10) — ᵃ) V1 B D10 वेशेन, D2 3 रूपेण, T2 घोषेण (for -वेषेण) — ᵇ) T3 ब्राह्मण (for मानुष) D3 देहम् (for रूपम्)

12 Before 12, D10 T2. 3 G1. 2 4 ins इन्द्र — ᵃ) D7 कीर (for शुक) — B2 partly damaged for 12ᵇᶜ — ᵇ) V1 B3 5 Dn2 n3 D1-9 T3 M1. 4 सुप्रजा (for °जास्) — T1 om. 12ᶜ–14ᵈ — ᶜ) Dn3 D4. 6-9 स्वा (for त्वा) Dn3 एन त्व, T2 3 G1-3 एवं तु, M एत (M4 °क) तु (for एतं वै) V1 B Dn1. n2 D2 5 10 G4 पृच्छे त्वा (G4 त्वा) शुक्मेन त्व (D2 °व वै, G4 °च तु) — ᵈ) D4 स्व (for न) D5 त्यजसि न (by transp), T2 3 G न त्यजसे D3 (also as in text) ध्रुवा (for द्रुमम्)

13 T1 om. 13 (cf. v l 12) — ᵇ) B2 समभिपद्य, D1 °वाच्य (for °वाद्य) S (T1 om.) मूर्ध्ना तमभिवाद्य च — ᶜ) V1 B Dn D8 10 -राज स्व (for राजाय) — ᵈ) D4 om विज्ञातस्तप D.-9 S (except M2, T1 om) विज्ञात (for °तस्)

14 T1 om 14 (cf v l. 12) — ᵇ) D8 om (hapl.) the first साधु D5 भाषित — ᶜ) D1-8 वैभवम्, D4 6 8 9 किमिदम्, D7 मे भाग्यम् (for विज्ञानम्) D4 इत्येव, S (T1 om) अस्येति (for इत्येव) — ᵈ) V1 B Dn D8 10 मनसा, D2 तपसा (for °सा) B4 5 तदा (for तत)

15 ᵃ) T2 तद् (for तम्) B5 T1 एन, T3 G1, 3 4

6 तमेवं शुभकर्माणं शुकं परमधार्मिकम् ।
16 5 विजानन्नपि तां प्राप्तिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥ १५
निष्पत्रमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम् ।
किमर्थं सेवसे वृक्षं यदा महदिदं वनम् ॥ १६
अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ।
शुभाः पर्याप्तसंचारा विद्यन्तेऽस्मिन्महावने ॥ १७
गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम् ।
विमृश्य प्रज्ञया धीर जहीमं ह्यस्थिरं द्रुमम् ॥ १८
तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितम् ।
सुदीर्घमभिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ १९
अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
यत्राभवस्तत्र भवस्तन्निबोध सुराधिप ॥ २०
अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ।
बालभावे च संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २१
किमनुक्रोशवैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
आनृशंस्येऽनुरक्तस्य भक्तस्यानुगतस्य च ॥ २२
अनुक्रोशो हि साधूनां सुमहद्धर्मलक्षणम् ।
अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ २३
त्वमेव दैवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंशयान् ।
अतस्त्वं देव देवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २४

M1. 3 4 एव (for एष) — ^{b}) Dn3 शुभ (for शुक) — ^{c}) D7 मा (for ता) V1 B Dn D5 प्रीतिं, D7 प्राप्तं (for प्राप्तिं) — For 15^{cd}, S subst.

31* जानन्नपि च तत्प्राप्तिं पृच्छते पाकशासन ।
[M तु (for च) M1–3 तत्प्राप्तं]

16 ^{a}) Some MSS निःपत्रम् — ^{b}) Dn3 D8 T2 G1. 3 पतत्रिण (for °त्रिणाम्) — ^{d}) B1 D10 सदा, T1 यथा (for यदा)

17 ^{a}) D1–9 सु- (for ऽपि) — ^{b}) T2 M2 3 -संछिन्न- (for संछन्न-) — ^{d}) D7 स्म (for ऽस्मिन्)

18 ^{a}) D4 गताशुष्कम् (sic), D5–7 9 °युष्कम् (for °युषम्) — ^{b}) T1 M गत (for हत) Dn3 -प्रियं (for -श्रियम्) — ^{c}) V1 B1 2 4 5 D1. 3 6 (also as in text) विमृष्य (for °श्य) V1 B1 5 Dn3 कीर, D4–10 M4 वीर, G3 धीर (for धीर) — ^{d}) V1 B2 5 Dn स्थविरं, D9 ह्यास्थिर-, T1 त्वस्थिर (for ह्य°) D2 3 जहीम द्रुममस्थिर

19 Before 19, V1 B Dn D4 3 10 ins भीष्म उवाच — ^{a}) T2 3 G1–3 तम् (for तद्) — ^{c}) T1 G1 3 स (for सु-) B1–3 Dn1 n2 D10 अति-, Dn3 D4–9 अथ; T1 इव; T2 3 G अपि (for अभि-) Some MSS -निश्वस्य — ^{d}) B1 शुको, D2 दीन- (for दीनो) B2 damaged, S अभाषत (for उवाच ह)

20 ^{a}) B2 partly damaged — ^{c}) V1 B Dn D10 यत्राभवत्तव प्रश्नस्, D9 S यत्राभ(G4 °त्र भ)वस्तत्र भवास् — ^{d}) M1. 2 निबोधेदं (for तन्निबोध) Dn3 नराधिप (for सुरा°)

21 ^{a}) D4–9 अह कुले, S द्रुमवरे (G1 3 4 °ने) (for अहं द्रुमे) — ^{b}) D4 6 वृत, T2 3 G युते (for युत) — ^{c}) V1 B (except B2) Dn D1 10 T1 G2 -भावेन (for भावे च) D3 ससुप्त (for संगुप्त) D2 बालाभावे तु सगुप्त — ^{d}) T G1 2 M [अ]प्र- (for न). D1–9 वञ्चित (for धर्षित) G3 4 शत्रुभिश्चाप्य-धर्षित — After 21, T1 ins 32*

22 T1 om 22^{ab} — ^{a}) B3 Dn1 n2 D3 10 किमनुक्रोश्य, B4 °मर्थं क्रोश्य (for °नुक्रोश-) D3 4 7 -वैकल्यम्, D6 9 वैकल्पम् (for -वैफल्यम्) — T2. 3 G M ins after 22^{ab} T1 after 21

32* अनुरक्तस्य भक्तस्य संस्पृशेत्त च पावकम् ।
[G2 पापक (for पावकम्) M1–3 सस्पृशेत च पातक (for the post. half)]

— ^{c}) T1 3 G1 3 4 [ऽ]भि-, T2 M वि- (for ऽनु) V1 B Dn D10 G2 आनृशस्याभिर(B3 5 Dn1 n2 G2 °यु)क्तस्य; D4–9 आनृशस्येन (D6 also °स्ये च) यु(D7–9 मु)क्तस्य — ^{d}) G1 partly damaged B1 om (hapl) भक्तस्य V1 B1–4 Dn1 n2 D3 G2 [अ]नन्यगस्य (for [अ]नुगतस्य) G2 सा (for च)

23 ^{a}) B4 G2 च (for हि) — S om (hapl) 23^{bc} — ^{b}) V1 B Dn D10 महद्धर्मस्य लक्षणं — ^{c}) D1–4 6–9 भूताना (for साधूना) — ^{d}) B3 महा- (for सदा)

24 ^{b}) V1 पृच्छ्यते, B4 D4 5 T3 G3. 4 पृच्छसे, D10 T1 2 G2 पृच्छते Dn D3–10 G1 2 M3 3 सशयात्, D1 3 सशयं; T2 3 G3 -संश्रयात् (T3 °यान्); G4 -संचयान् (for -संश°). — ^{c}) D4 6–9 अथ (for अतस्).

नार्हसि त्वं सहस्राक्ष त्याजयित्वेह भक्तितः ।
समर्थमुपजीव्नेमं त्यजेयं कथमद्य वै ॥ २५
तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ।
शुकं प्रोवाच धर्मज्ञमानृशंस्येन तोषितः ॥ २६
वरं वृणीष्वेति तदा स च वव्रे वरं शुकः ।
आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥ २७
विदित्वा च दृढां शक्रस्तां शुके शीलसंपदम् ।
प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २८
ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोरमाः ।
शुकस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्त्वं चाप स द्रुमः ॥ २९
शुकश्च कर्मणा तेन आनृशंस्यकृतेन ह ।
आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसलोकताम् ॥ ३०
एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा द्रुमः ॥ ३१

C. 13 294
B 13 5 32
K. 13 11 3
M 13 8 31

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

—[d]) D4 6 आधिपत्य (for °पत्ये)

25 [a]) V1 B Dn D10 नार्हसे मा, D7 मार्हमि त्व, T1 8 G त्वमर्हसि, T2 M तमर्हति (for नार्हमि त्व) —[b]) B1 त्यजयित्वा, D1–3 पूजयित्वा, D4 त्याजयिष्ये (for °यित्वा) Dn1 n2 D5 द्रुम त्याजयितुं चिरात्, S (G1 partly damaged) मा योजय(G3 °यि)तु भक्तित —After 25[ab], S ins

33* त्वद्भक्तिवस्त्याजयितु न मामर्हसि सत्तम ।
[G2 मद्भक्तिवस्, T2 8 G1, 3 4 अर्हति (for °सि)]

—[c]) B1 Dn3 समस्थम्, B2 (marg as in text) 5 °स्तम् (for °र्थम्) —[d]) Dn3 सत्यजेयं (hypermetric) (for त्यजेय) —For 25[cd], S subst

34* समस्थमुपजीवन्वै विषमस्थ कथ त्यजेत् ।
[T2 G2 समस्तम्, M2 8 °थैन् (for °न्यन्)]

26 [c]) V1 B Dn D10 M1–8 धर्मात्मा (for धर्मज्ञम्) —[d]) B2 G1 partly damaged T1 आनृशंस्ये समाहितं

27 [b]) D5 om. च T1 वर वव्रे स वै शुक —After 27[ab], T1 ins

35* पुनर्जीवत्वयं वृक्षो यदि स्यान्मय्यनुग्रह ।

—[c]) D8 धर्मस्, T1 देवस् (for नित्य)

28 [a]) M1, 2 तु (for च) S (except T2) शुभा (for दृढा) V1 B Dn D10 भक्तिं (for शक्रस्) —[b]) Dn3 त्वा (for ता) D5 तदा (for शुके) —[c]) G1 partly damaged D4 6 क्षीरम् (for क्षिप्रम्) B5 D10 अतो (for अथो) —[d]) M1–8 [अ]भिषिक्तवान् (for [अ]वसि°)

29 [a]) S (except G2) [ऽ]स्य फल- (for फलानि) B5 वृष्टानि (sic) (for पत्राणि) —[b]) T1 [अ]स्य (for [अ]पि) V1 B Dn D10 T G2 4 मनोहरा, G3 °रया (for °रमा) —[d]) Dn1, n2 D2 8 6 7 G1 श्रीमत्तां, D4, 5 8 9 °तां, T2 3 G3 °त्वाच् (for °त्वं) V1 B Dn D4–6 10 T1 प्राप, D8 M4 चापि (for चाप)

30 D2 3 om (hapl.) 30–31 B2 partly damaged —[a]) D1 6–10 तु, D4 सु-, D5 तत् (for च) —[b]) G1 partly damaged. D1, 7 आनृशस-, D5 अनृशम्य V1 B Dn2 n3 D4 6 9 -कृतेन वै, T2 -कृते रह Dn1 आनृशस्येन तेन वै

31 D2 3 om 31 (cf. v 1 30) —[a]) G2 मनुष्येंद्रं —[b]) D1, 4–9 T1 उपाश्रित- (for समा°)

Colophon om. in D2 —*Parvan name* B1 3 4 Dn2 n3 D1 शांति —*Sub-parvan* B Dn1 n3 D1, 10 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B2 4 Dn1 n2 D10 शुकवासवसंवाद, B5 D1 शक्रशुकसवाद, Dn3 शुकव्यासंसंवाद, D3, 7–9 शुकसवाद, D4–6 इंद्रशुकसंवाद, G1, 3 आनृशस्यप्रशंसाया शुकेंद्रसवाद —*Adhy no* (figures, words or both) B2 3 D10 5 (as in text), S 12 —*Śloka no* Dn1 D4 30 —After this adhy., S reads adhy 8

६

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
दैवे पुरुषकारे च किंस्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ २
दैवमानुषयोः किंस्वित्कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत ।
पुरा वसिष्ठो भगवान्पितामहमपृच्छत ॥ ३
ततः पद्मोद्भवो राजन्देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥ ४
नाबीजं जायते किंचिन्न बीजेन विना फलम् ।
बीजाद्बीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतम् ॥ ५
यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।
सुकृते दुष्कृते वापि तादृशं लभते फलम् ॥ ६
यथा बीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७
क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृध्यते ॥ ८

6

1 T G1.2 M read this adhy after 13 31 — b) V1 D4 7 विशारद S विदिताख्न महाबल — c) D4 6–9 वा (for च) — d) D3 4 6 किंचित्; D5 कच्चित् (for किंस्वित्) D1 7 8 श्रेष्ठतम (for °तरं) B2 8 किं श्रेष्ठं भरतर्षभ, T1 किं स्याच्छ्रेय पर मत, T2 3 G1.3 4 M किं स्या(M1–3 किंस्वि)च्छ्रेष्ठतम (G1 °र) मत, G3 किं स्याच्छ्रेष्ठतम मम

2 T2 om 2ab — c) Some MSS वशिष्ठस्य D7 [अ]पि (for च) — d) T1 ब्राह्मणस्य, G2 ब्राह्मणश्च (for ब्रह्म°)

3 a) D2 दैवमानुष्ययो, D9 °पौरुषयो, D10 देवमानु° Dn3 D4–6 9 किंचित् (for किंस्वित्). — b) Dn3 कर्मण D1–3 उच्यते (for इत्युत) D4–9 कर्म श्रेष्ठतम (D6 °र) भवेत् — c) Some MSS वशिष्ठो — d) D3 स पृच्छति; S उवाच ह (for मपृच्छत)

4 a) D4 6–9 पद्मभवो T G1 3 4 देवो, G2 om (for राजन्) — b) T G देवाना संभवो निधि, M वेदा(M1 4 देवा)ना प्रभवो निधि — c) B3 परम (for मधुरं) S उवाच सुशुभा (T1 °भगा) वाणीं (T3 °च) — d) B1 महद्धेतुविभूषित, B3 वेदवेदागसंयुत, S शुभैस्ता (G4 °स्तु) हेतुभिर्युता — After 4, D10 S ins

36*　　ब्रह्मा ।

बीजतो ह्यङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात्पर्णसंभव ।
पर्णान्नाला प्रसूयन्ते नालात्स्कन्ध प्रसूयते ।
स्कन्धान्निर्वर्तते पुष्प पुष्पान्निर्वर्तते फलम् ।
फलान्निर्वर्तते बीज बीजात्स्यात्संभव पुन ।

[M om the ref — (L 1) D10 बीज- (for पर्ण-) — (L 2) D10 T1 G1 3 प्रवर्तते (for प्रसूयन्ते) — (L 3) T1 G1 3 निर्वर्त्यते (for °र्तते in both the places) — (L 4) T1 G1 3 निर्वर्त्यते D10 G1 3 4 बीजात्तत्, T1 बीजत (for बीजात्स्यात्) G2 बीजात्तत्र पुन पुन (for the post half)]

5 T3 om 5c–6a Before 5, V1 B Dn D3 ins ब्रह्मोवाच — a) Dn1 बीज, D10 T2 G M [अ]बीजाज् (for [अ]बीज) — b) S (T3 om) transp न and बीजेन D4 6 7 9 नाबीजं जायते क्वचित् — c) S (T3 om.) भवत्येव (for प्रभवति) — d) S (T3 om) नाबी- (T1 G1 निर्वी)ज विद्यते फलं

6 T3 om 6a (of v 1 5) — a) D4 वपने (for वपते) — b) D2 3 कार्ष(D3 °र्षि)क, D4 कामुक, D6–9 कर्षुक (D9 °कं), S वापक (for कर्षक) — c) D2 दु कृते B2 3 G च (for वा) Dn3 D4–6 सुकृत दुष्कृतं वापि — d) S तादृशं फलमश्नुते

7 a) B3 यथा बीजसमायोगात् — b) B3 क्षेत्र, D4–9 कृष्ट, D10 गुप्तं, T1 वप्यं, T2 3 G1 3 4 M वर्ष्यं, G2 वन्यं (for उप्त) D4 6 7 नि फलं — c) B3 D4–9 एव (for तथा) — d) D4 दैवेन (for दैवं न)

8 D7 transp. 8 and 9. — a) B5 पुरुषकारस्य;

कर्मणः फलनिर्वृत्तिं स्वयमश्नाति कारकः ।
प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ ९
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं सर्वत्र लभते नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १०
कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यविक्षतः ।
अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ ११
तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ।
प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥ १२
तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च मनीषिता ।
सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपपद्यते ॥ १३
ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः ।
सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥ १४
अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् ।
श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः ॥ १५
शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण च ।
वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् ॥ १६
नादातारं भजन्त्यर्था न क्लीबं नापि निष्क्रियम् ।
नाकर्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनम् ॥ १७
येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।
स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ १८

C 13 312
B 13 6 18
K. 13 9 20
M 13 6 20

G3 (before corr) °कारेण (for °कारस्तु) — ^{b}) D1 सहोदितं, D2 8 इ(D3 अ)द्दोदित (for उदाहृतम्) — ^{d}) B1. 5 शस्य B2-4 D1-8 समृध्यति, D4-9 प्रसिध्यति (for समृध्यते)

9 D7 transp 8 and 9 B2 partly damaged — ^{a}) B3 S कर्मणा B1 3 5 निर्वृत्त, D2 8 निर्वृत्ति, D4-6 निष्पत्तिं (for -निर्वृत्तिं) — ^{b}) B3 कर्मक, D2 3 कार्य(D3 °र्यं)क, D4-9 कर्तु(D. र्यं)क (for कारक) — ^{c}) B1 प्रत्यह (for °क्ष) D4-6 चैतत्, D7-9 किंचित् (for लोके) — ^{d}) B Dn D1 10 [अ]पकृतस्य (for [अ]प्य°) G वा (for च)

10 = (var) 11 11* lines 5-6 — ^{a}) T1 सुखेन (for शुभेन) — ^{b}) D4-9 दुःखेन (for पापेन) — ^{c}) V1 B Dn D1 4-9 कृत फल(D1 4 6-9 भव)ति सर्वत्र — M1 reads 10^{d}–11^{a} twice — ^{d}) D2 8 लभते (for भुज्यते)

11 For the repetition of 11^{a} in M1, cf. v l. 10 — ^{b}) D1 प्रकृष्टा, D3 प्रतिज्ञा (for °ष्ठा) V1 B Dn D3. 10 -संयुता (D8 °त), D2 विवक्षत (sic), D4-6 T1. 8 G M1-8 -वी(D4 -वि)क्षित, T2 M4 -वीक्षिता — T1 om 11^{cd} — ^{c}) B3 अकृता, D1-10 T2 G M4 नाकृती, T8 न कृती (for अकृती) B1 भ्रष्ट (for भ्रष्ट) M1-3 नाकृती लभतेनिष्ट — ^{d}) B3 Dn3 क्षेत्रे (for क्षते)

12 ^{a}) B4 तरसा, Dn2 तमसा (for तपसा) M3 श्रव (for रूप) — ^{b}) T2 M च धनानि, T8 नियतानि, G1 8 निचयानि (for विविधानि) — ^{c}) D1-8 कर्मभि (for °णा) T1 ब्रह्म (for सर्वं) — ^{d}) B2 3 D4-9 अकृतात्मभि, D10 S त्मना (for °त्मना) D1 तथा वा नाक्षतात्मभि, D2 8 न तथा ह्यकृतात्मभि

13 ^{a}) B5 यथा, S दैव (for तथा) V1 Dn1 n3 D1. 2 5 9 भोगाश्च (for भोगश्च) — ^{b}) D10 सा (for या) D1-8 मनीषिणा (for षिता) — ^{d}) D4-6 8 9 [ए]व (for [इ]ह) V1 B Dn D10 T G2 M4 लभ्यते, G1 8 लक्ष्यते (for -पद्यते)

14 ^{b}) T2 (*sup lin*) -तारका (for -मारुता) D1-9 यक्षचन्द्रार्कतारका — ^{c}) D3 om from रुषकारेण up to तथै (in 15^{d}) — ^{d}) V1 मानुष्या, B2 5 मनुष्या, D2 T G1 8 M4 मानुषा, D9 मनुष्याद् G2 मानुष्या दैवत गता, M1-8 मानुषा दि(M2 दै)वमागता

15 D3 om. up to तथै (in 15^{d}) (cf. v 1 14) — ^{a}) D5 7-9 आर्यो (for अर्थो) B2 मित्रवद्देव (for °वर्गो वा) — ^{b}) D1 2 4-9 तथैश्वर्यं (for ऐश्वर्यं वा) D10 गुणान्वित (for कुला°) — ^{c}) D1 2 4-9 [ए]व (for [अ]पि) T1 भोक्तुस्

16 ^{b}) V1 B2 4 5 Dn D10 तु, T1 ह, T2 8 G हि (for च)

17 ^{a}) T1 भजन्त्यर्थो (for भजन्त्यर्था) — ^{b}) D5 निष्क्लिव (sic) (for न क्लीब) D- च (for [अ]पि) — ^{c}) D4-6 9 तु (D5 नु, D9 च) तथा, D7 हि सदा (for नाशूर) — ^{d}) D- 8 न तथैव, T1 तथैवापि, T3 तथैवैव (for तथा नैव) D7-9 [अ]तपस्विन (for °स्विनम्)

18 ^{a}) G2 ये* लोकत्रया सृष्टा, G4 येन लोकत्रयं सृष्टं — ^{c}) B3 D2-6 8 9 एव (for एष) — ^{d}) D2

स्वं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ।
लोको दैवं समालम्ब्य उदासीनो भवेन्न तु ॥ १९
अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥ २०
न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ।
यथा त्रिदशलोके हि भयमल्पेन जायते ॥ २१
कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
न दैवमकृते किंचित्कस्यचिद्दातुमर्हति ॥ २२
यदा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि ।
कथं कर्म विना दैवं स्थास्यते स्थापयिष्यति ॥ २३
न दैवतानि लोकेऽस्मिन्व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
व्यासङ्गं जनयन्त्युग्रमात्माभिभवशङ्कया ॥ २४
ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ।
कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते ॥ २५
कथं चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैवं प्रवर्तते ।
एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवश्छलाः ॥ २६
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव चात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ २७

तप्यता, D4 5 7–9 तपते (for तप्यते)

19 ^{a}) S (except M2, G1 damaged) च (for चेत्) — ^{b}) V1 B3 T3 लभेत् (for भवेत्) — ^{c}) G3 लोका B5 नैव (for दैव) B2 3 Dn1 n2 समालक्ष्य (for °लम्ब्य) D10 लोको दैवसमालंबाद् — ^{d}) M ह्युदासीनो (for उदा°) D3 [ऽ]भवत् (for भवेन्) Dn3 ननु, D1–9 तत , S यदि (for न तु)

20 ^{b}) D2 3 देवम् (for दैवम्) — G1 om (hapl) 20^{c}–22^{b} — ^{c}) B5 तथा (for वृथा) G2–4 भ्राम्यति (for श्रा°) S (G1 om) दुर्मेधा (for संप्राप्य) — ^{d}) D4 6 [अ]गनां

21 G1 om 21 (cf v l 20) — ^{b}) D10 T G2–4 M1 3 4 फलम्, M2 बलम् (for भयम्) ꕥ Cv. यथा अल्पेनापि इहकृतेन कर्मणा त्रिदशलोके फल महत्फल भवति, तथा शुभाशुभे कृते सति मानुषलोके फल नास्ति । तस्मादिह बहुफलादर्शनात्प्रयत्नस्य वैफल्य नाशङ्कनीयमिति भाव. । ꕥ — ^{c}) D1, 4 5 तथा (for यथा) S (G1 om.) Cv वै (for हि) — ^{d}) D1 2 4 6–9 छलम्, D10 S (G1 om) फलम् (for भयम्) Dn1 n2 D4–9 अन्येन (for अल्पेन)

22 G1 om 22^{ab} (cf. v l. 20) — ^{a}) T G2 3 M4 कृत पुरुषकार (G2 °रे) तु — ^{c}) Dn3 (marg as in text) अक्षते, D1–3 Cv अकृतं (for °ते) D4–9 न दैवेन कृत किंचित् ꕥ Cv अकृतं पुरुषकृतकर्मणा रहितम् । ꕥ — ^{d}) D7 हर्तुम् (for दातुम्) D2 8 9 T1 अर्हसि

23 ^{a}) V1 B1–4 Dn D2 3 10 T G M1 यथा, B5 तथा (for यदा) D4 8 9 नित्यानि, D7 om. (for [अ]नित्यानि) — ^{b}) D4–9 देवतासु (for दैवतेषु) — ^{c}) D2 कृत (for कथं). — ^{d}) V1 B1, 2 (marg) 3–5 Dn D4–10 T2 स्थास्यति, T1 G2 4 स्थाप्यते (for स्थास्यते) V1 B1, 2 (marg) 3–5 Dn1 n2 D1–3 स्थापयिष्यत , T3 G1 3 °प्यते (for °ष्यति) B2 स्थानं प्राप्य भविष्यति

24 ^{a}) Dn3 चैव तानि (for दैवतानि) — ^{b}) M1 व्यापारा (sic) D1 T1 याति (for यान्ति) Dn1 कस्य च, D1 8–9 कर्हिचित् (for कस्य°) ꕥ Cv व्यापार पुण्यजनने सहायाख्यव्यापारम् । ꕥ — ^{c}) B1 व्यापार, T1 M भय सं , T2 3 G1 4 एव स- (for व्यासङ्ग) D1 8 [अ]र्थं (for [उ]ग्रम्) G2 भय संजनयस्यग्रम्, G3 एवं सज्जनयस्यु° — ^{d}) D2 3 निजाभि- (for आत्माभि) D2 -भय- (for -भव) B5 -काम्यया, Dn3 -काङ्क्षया (for -शङ्कया) S आत्मनिर्भय(G4 °निर्भर ; M °न्यभय)-शङ्कया

25 ^{a}) D1 2 M2 दैवताना — ^{b}) D4 विग्रहे — ^{c}) T2 3 G M3 [अ]पि (for हि) T1 M1 2 4 कस्य वाचाप्यदेवस्य — ^{d}) T1 यथा (for यतो) T2 3 G1–3 देव (for दैवं)

26 B5 om 26^{a}–28^{b} D4 6–10 T1 om (hapl) 26^{ab} — ^{a}) V1 B (B5 om) Dn D5 तस्य, D1–3 वास्य (for चास्य) — G1 partly damaged for 26^{bc} — ^{b}) Dn1 n2 यतो (for यथा) D1–3 यतो दैव (D3 °वे) प्रति स्मृति — ^{c}) S (G1 damaged) यथा (for एव) D1, 2 [ऽ]स्मिन् (for ऽपि) — ^{d}) D3 प्राप्यते V1 B (B5 om) Dn D3 10 गुणा , D4–9 कला (for छला) D1 2 सर्वे चैव हतच्छला , T1 प्राप्यते सुमहत्फल, T2 3 G M प्राप्यते वा बहुच्छल

27 = (var) 11 11* lines 3–4 B5 om. 27 (cf. v l 26) D7 om (hapl) 27^{ab} D4 repeats 27^{ab} after 27, 27^{ab} = 6 28 5^{cd} — ^{a}) V1 om. हि — ^{b}) D1 रिपुम् (for रिपुर्) D5 आत्मैव ह्यात्मनो

कृतं च विकृतं किंचित्कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृते दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ २८
देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ।
पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥ २९
पुरा ययातिर्विभ्रष्टश्च्यावितः पतितः क्षितौ ।
पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥ ३०
पुरूरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ।
ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥ ३१
अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः ।
महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥ ३२

अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ।
न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ३३
वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वा द्वितीय इव वासवः ।
मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ॥ ३४
बलिर्वैरोचनिर्बद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ।
विष्णोः पुरुषकारेण पातालशयनः कृतः ॥ ३५
शक्रस्योदस्य* चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ।
द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥ ३६
अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च ।
वैशंपायनविप्रर्षिः किं दैवेन निवारितः ॥ ३७

C 13 331
B 13 6 37
K. 13 9 39
M 13 6 39

रिपु —^{c}) D6 आत्मनैव (hypermetric) (for आत्मैव) V1 B (B5 om) D4–10 T1 हि, T2 om (for च) —^{d}) D1–4. 8 9 [अ]पकृतस्य (for [अ]प्य°)

28 B5 om 28^{ab} (cf v l. 26) D4. 6–9 om 28^{ab} —^{a}) V1 B1–4 Dn D6 10 चाप्यकृत, D1 प्रविकृत (for च वि°) —^{b}) S सिध्यते कृत(T2 3 G गुरु)कर्मणा (T1 °ण, M1 3 °णां) — T1 om 28^{cd} —^{c}) Dn1 n2 D4–6 सुकृत, D7 9 स्व(D7 अ)कृत (for सुकृते) D10 S (T1 om.) सु(D10 अ)कृत च कृत कर्म —^{d}) D10 G3 अयथार्थं, T2 3 G1. 2 4 अकृतार्थं, M अकृतार्थे (M4 °र्थो) (for न यथार्थं) B3 D4 प्रवर्तते, S (T1 om) विपद्यते (for प्रप°) D5–9 नायथार्थं प्रवर्तते

29 ^{a}) B3 प्राप्य (for पुण्यं) —^{c}) V1 पुण्य शीलं, D10 S (except M3) पुण्यहीन (for °शील)

30 For the event, cf 1 82–88 —^{a}) Dn3 पुनर् (for पुरा) D5 6 7 विप्रेष्टश्, D9 विप्रैश्च (for विभ्रष्टश्) —^{b}) S व्योमत (for च्यावित) B5 D1–3 5 पातित (for प°) —^{c}) D1–3 स्वर्गे

31 ^{a}) S वै (for च) —^{b}) B3 D2 9 T1 M1 3 अभिहत, Dn3 अनिहत, D4 अतिहत (for अभिहित) — B5 om 31^c–33^b —^{c}) D3 4 ऐड, D5 T2 3 G2 M ऐळ (for ऐल)

32 For the event, cf 1 166 B5 om 32 (cf v l 31) —^{a}) D4 अर्कै (for यज्ञै) —^{b}) V1 कोषलाधिप, B1–4 Dn1 n3 D4 5 7–10 कोश°; G2 कौस° (for कोस°).

33 B5 om 33^{ab} (cf. v l 31) —^{b}) S ऋषि (for मुनि-) D4 6 सुदुर्धरौ (for धनुर्धरौ) ❀ Cv रामो नाम कश्चिन्मुनिपुत्र, न तु परशुराम । तस्य निर्लेपत्वात् । ❀ —^{c}) T1 2 G1 2 4 M3 4 नागच्छत (T1 °च्छेतां) (for न ग°) D1 स्वर्गलोके —^{d}) Dn3 D2 3 5–7 10 स्व- (for सु) D4–6 [ए]त्र (for [इ]ह) T1 दैवसृष्टेन कर्मणा, T2 3 G M वेद(T3 M देव)-दृष्टेन क°

34 Dn3 reads 34 on marg —^{b}) B3 D4–9 भास्कर (for वासव·) — After 34^b, D8 erroneously reads अश्वत्थामा च —^{c}) B1 मिथ्याभिधाने लोकेन, D4–9 मानेनैकेन —^{d}) M1 -तलागत (for तल गत) D8 न रसातलता गत

35 ^{a}) D2 बलिर्वैरोचनो बद्धो —^{b}) D4–9 पाशैश्च (for -पाशेन) —^{d}) Some MSS पाताळ V1 B (B2 damaged) Dn D10 सदन, D8 -शयने (for °न)

36 T1 om 36–38 —^{a}) V1 B2 5 D2 4–10 [उ]-दास्य, B1. 3 4 Dn [उ]द्रस्य, D1 3 [उ]द्यस्य (for [उ]दस्य*) D2 शरण, D5 8 वरण (for चरण) S (T1 om) श(G1 3 च)क्रस्याय (M °स्य च) स्योपस्थे —^{b}) S (T1 om) वि(M2 नि)ष्ठितो (for प्रस्थितो) —^{c}) D3 वधे (for वध) —^{d}) D2 3 देवैर्न (for दैवेन) Dn3 (marg) D1. 4 5 8 नि- (for न) S (T1 om) किं स दै(G2 4 दे)वेन वार्यते

37 T1 om. 37 (cf v l. 36) D2. 3 om (hapl) 37 —^{a}) S (T1 om) ब्राह्मणीं M4 गत्वा (for हत्वा) —^{b}) S (T1 om., G1 damaged) स (for च). —^{d}) V1 B1 4 Dn D7 9 न (for नि),

गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ।
पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥ ३८
धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरां गतः ।
प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥ ३९
पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ४०
तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ।
किं ते दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्मणा ॥ ४१
पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम् ॥ ४२
यथाग्निः पवनोद्धूतः सूक्ष्मोऽपि भवते महान् ।
तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्धते ॥ ४३
यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रम्लानिमुपगच्छति ।
तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रम्लानिमुपगच्छति ॥ ४४
विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान्स्त्रियो वा
पुरुष इह न शक्तः कर्महीनोऽपि भोक्तुम् ।
सुनिहितमपि चार्थं दैवतं रक्ष्यमाणं
व्ययगुणमपि साधुं कर्मणा संश्रयन्ते ॥ ४५

---

38 T1 om 38 (cf v l 36) — ^{a}) T2 3 G चै (for च) — ^{c}) D1–6 तु (for च) S (except M4, T1 om) नृगश्चैव महाराज — ^{d}) D1–3 कृकिलासत्वम् (for कृक°)

39 ^{a}) V1 धुंधुमारस्य, D1 यंधुमारश्च — ^{b}) D4 6 जरा ग(D6 °राग)तं — ^{c}) V1 पितृदाय, Dn1 प्रीतिदाये, T1 स चै गगा, T2 3 G M प्र(M2 3 प्री)तिरग (for प्रीतिदाय) — ^{d}) M2 3 च (for स)

40 ^{a}) D1 कृतं, G2 हि त (for हृत) — ^{b}) D1–9 दुरा(D2 महा)त्मभि (for महाबलै) B5 धार्तराष्ट्रेण सगत — ^{c}) B1 T1 राज्यं (for चैव) — ^{d}) B3 G4 दैवाद्भुत , T1 °द्भाग्य- (for °द्भुज)

41 ^{b}) D6–9 शसित (for सशित) — ^{c}) Dn1 D7 G1 ते देव-, D1 ते चैव, D8 तदेव (for ते दैव) T2 3 G M1–3 पापम् (for शापम्) T1 तपसश्च बला त्पापम् — ^{d}) D1–4 6–8 उत्सृजति T1 स्व (for न)

42 ^{a}) B3 तपम् (sic) (for पापम्) G2 नृणा (for लोके) T G1 3 4 M1–3 पापमुत्सृजता नृणां (T1 M1–3 सर्वं), M4 °त्सृज मा धर्मं — ^{b}) D2 4 7 9 स्वर्गं, D10 T G धर्मं (for सर्वं) D3 5 9 प्राप्ता , T G प्राहु , M प्राप्य (for प्राप्य) M न (for सु) — ^{c}) D1–3 लोभ मोह B1 D3 9 S वशापन्न, D4 7 वशाच्छापान्, D5 भयाच्छापान् (for समापन्न) — ^{d}) D2 4–9 नरान्, D10 नर (for नरम्)

43 ^{a}) Dn D1, 3 6–9 T1 3 G1 M2 पवनोद्भूत (for °द्धूत) — ^{b}) D1 3 सुसूक्ष्मो (hypermetric) (for सूक्ष्मो) D2 लभते, T2 G M भविता (for भवते) V1 B1 3–5 Dn3 D10 सूक्ष्मोपि सुम(B5 हि म)हान्भवेत्, B2 Dn1 n3 T3 सुसूक्ष्मोपि महान्भवेत्, T1 सूक्ष्म एष कृतो महान — ^{c}) V1 T2 यथा (for तथा) D3 -समायुक्तं, T2 G °वृत्त (for °युक्त) — ^{d}) T1 नाम (for साधु) D4 विगर्हतो (sic), S (except T1, 3) विदिश्यते (for विवर्धते)

44 ^{a}) D5 तथा (for यथा) S (except T1) तैल क्षये (for °क्षयाद्) — ^{b}) V1 B Dn D3 प्रहासम्, D4–9 प्रशातिम्, D10 T2 3 G2 प्रम्लानम् (for °निम्) D2 4 5 अधि (for उप) T1 प्रहीनमधिगच्छति —B1 3 G3 om (hapl) 44^{cd} — ^{c}) S (G3 om) कर्मक्षये — ^{d}) V1 B° 4 5 Dn° n3 D3 प्रहासम्, Dn1 प्रहासम्; D4–6 8 9 प्रम्लानिम् , D10 T2 3 G1 प्रम्लानम् (for °निम्) D7 ग्लानिं समुपगच्छति, T1 प्रहीनमधिग°

45 ^{a}) D10 धनौघान्, T1 धन वा (for धनौघ) S वाहन वा (for प्राप्य भोगान्) T1 गृहान्वा, T2 3 G गृह वा (for स्त्रियो वा) D10 om वा — ^{b}) D5 om. न V1 B1–3 Dn D2–7 10 T M हि, D8 9 न (for ऽपि) — ^{c}) B3 (marg as in text) प्रणिहितमपि च, B3 5 सुनिह(B5 °हि)तपदम्, S सुविहितमपि च (for सुनि°) D7 रक्षमाण — After 45^c, N Cn ins

37* पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्त ।
[V1 D2 इव (for इह) D7 प्राप्यते]

— D1 3 4 6 7 9 om (hapl ?) 45^d–46^d — ^{d}) V1 B (except B1) व्ययगुणम्, D8 10 व्यय(D10 °प)गतम्, S व्य(G2 4 ब)वगुणम् (for व्यय°) B5 अति (for अपि) T1 साक (for साधु) D10 सश्रयंति

46 D1 3 4 6 7 9 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) D10 G4 दैवलोको — D2 om 46^{bcd} — ^{b}) S बहुतनय- (for °तरसु) D8 गृहाणा — ^{c}) D10 G त्रिभु

भवति मनुजलोकाद्देवलोको विशिष्टो
बहुतरसुसमृद्ध्या मानुषाणां गृहाणि ।
पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणां
न च फलति विकर्मा जीवलोके न दैवम् ॥ ४६
व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वं
गुरुमिव कृतमग्र्यं कर्म संयाति दैवम् ।
अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवं
नयति पुरुषकारः संचितस्तत्र तत्र ॥ ४७
एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।
फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥ ४८
अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा ।
विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

युधिष्ठिर उवाच ।
कर्मणां मे समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ।
फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ १

भीष्म उवाच ।
रहस्यं यदृषीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता ॥ २

C. 13 346
B 13 7 2
K. 13 10 2
M 13 7 2

(D10 G2 °भ)वन (for पितृवन) D3 10 चा नराणा, T2 3 M1-3 चापराणा, G M4 चापराणा (G2 °णि) (for चामराणा) T1 पितृधनभवनाना दृश्यते धे नराणा — B1 D6 8 om. 46[d] — [d]) T2 3 G M ननु (for न च) T2 3 M हि कर्म (M4 °तुं) (for विकर्मा) B5 तेन, T2 3 G2-4 M1-3 स्वेन, G1 क्षेत्र, M4 देव (for जीव) B6 पाकेन (for लोकेन) T1 ननु फलति हि कर्म प्राकृत दैवयोगात्

47 [a]) B2 partly damaged M2 4 व्यपनयत D4-6 8 9 न (for वि) T1 प्रपत नयत मार्गं (sic) (for व्यपनयति विमार्गं) M1 [ना]ति (for [ना]स्ति) T1 G2-4 देव (for दैवे) G2 वृषत्व (for प्रभुत्व) — [b]) T1 गुरुतर- (for °मिव) D2 हतम् (for कृतम्) B1 सजात, D1 6-8 सपाति (for संयाति) — B4 6 Dn om (hapl) 47[c] — [c]) D10 व्यनुपहतम् (sic), G1 damaged, G2-4 अनुपहनम् (for °पहतम्) D4-6 सहीन (for अदीन) S कर्म (for काम) — V1 om. 47[d] — [d]) T1 भवति (for नयति) D4-9 पुरुषकार T2 3 G1 3 न भवति पुरुष क (T2 कश्चित्) (for नयति पुरुषकार) D2-6 8 9 संचित D4 7 यत्र यत्र, D5 6 8 9 यत्र तत्र (for तत्र तत्र) D1. 2 नयति पुरुषकार संचित सत्फलत्व ❀ Cnp गुरुमित्यत्र अनुपहतमदीन कामकारेण दैवमिति पाठे कामकारेण इच्छया यत्र पुरुषकार संचित, तत्रैव दैव-मदीनमनुपहत चेति नयति ज्ञापयतीत्यर्थः । ❀

48 [a]) S आख्यानम् (for ते सर्वम्) — [b]) D10 हि (for वै) D1-9 नृप (for मुनि) S सदृश (G4 कश्चित) नात्र संशय — [c]) D1 3-7 9 10 बल (for फल) T1 (sup lin) पुरुषकारश्च — [d]) D4 6 7-9 सम्यक (for सदा) D3 समृद्ध्य (for संदृश्य) S य पश्यति हि तत्त्वत

49 [a]) D6 8 धर्मस्य (for दैवस्य) T1 अभ्युत्थाने दैवतस्य — [b]) T2 केनचित् (for कर्मणा) B1 G (G1 damaged) M समारभ्य (B1 °राध [sic], M °रभ्य) न केनचित्, D10 °नार्थेन केनचित्, T1. 3 °रभ्येत केनचित् — [c]) D4-7 9 न विना (for विधिना) D10 तपसा यशसा चैव

Colophon — *Parvan name* B1 3 Dn3 D1 2 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn3 D1-3 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 4 5 Dn1 n2 D10 दैवपुरुषकार-निर्देश, B1 पुरुषकारनिर्देश, Dn3 पुरुषकारदर्शन, D1-3 दैवपुरुषकारीय, D4-9 M2-4 कर्मफलनिर्देश, T2 G2 4 वसिष्ठब्रह्मसंवाद, G1 3 दैवकर्मप्राबल्यकथने कर्मणो ज्यायस्त्वकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 D5 6 (as in text), S 10 — *Śloka no* Dn1 49

7

1 *Dn1 om the ref* — [a]) V1 B Dn D10 च, T1 तु (for मे) — [b]) S फलि(T1 G1. 3 °ली, G4 °ला)ना (for शुभाना) — [c]) T2 G भरत (for महतां) D3 श्रेष्ठ, D7 श्रेय (for श्रेष्ठ) — [d]) D10 तद् (for

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ३
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ४
न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह ।
ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ॥ ५
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ७
स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥ ८
वाहनासनयानानि योगात्मनि तपोधने ।
अग्नीनुपशयानस्य राजपौरुषमुच्यते ॥ ९
रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ।
आमिषप्रतिसंहारे पशून्पुत्रांश्च विन्दति ॥ १०
अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासं च यो वसेत् ।
सततं चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् ॥ ११

प्र) D1-8 परिपृच्छते

2 After the ref., V1 B Dn D4 6 8 ins

38* हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ।

[B4 फलानि (for हन्त ते) B8 यस्माद् (for यन्मां) D8 यन्मां त्वं परिपृच्छसि (for the post half)]

— Dn1 om 2^ab — a) D2 8 transp रहस्य and यद् B2-4 D4-9 च (for तु) — b) D1-9 नराधिप (for युधिष्ठिर) — c) D2 7 G2 या गतिं, T8 G1 8 गायत्री (for या गति) T1 या गति प्रेत्यभावेपि — d) T1 प्राप्यते वै (for प्रेत्यभावे) D1-9 नरोत्तम, M1 चिरेप्सित (for °ता)

3 = 11 11* (lines 1-2), 12 199 4, (var) 15 42 17^abcd, Manu 12 81 G1 partly damaged V1 G4 om (hapl) 3^bc — b) D8 यच्च (for यद्यत्) T1 2 G2 M ह, T8 G8 हि (for य) — d) S तत्फल प्रतिपद्यते

4 Cf 12 174 10 D4 6 om 4 — a) D8 अवस्था यद् (for °स्थाया) — D1 7 9 om (hapl) 4^bc — b) D5 तद्, T1 G य (for यद्) T1 शुभाशुभे D8 यत्कर्म करोति य (submetric), cf. 3^b — d) S तत्फल प्रतिपद्यते

5 b) Dn8 महा, T G चित्त (G2 4 °त्त), M कर्तुं (for सदा) B4 सह, D1-9 T1 अपि (for इह) — c) T1 नान्ये, T2 8 G (G1 damaged) M1 2 4 तानि (for ते हि) — d) M1 2 पृष्ठ; M8 पृक्त (for षष्ठ) S शुभाशुभे (T2 °भै) (for तथैव च)

6 = 3 12* (lines 1-2) — b) T1 2 G M सुभाषितां (G3 °तं), T2 स्वभाषित (for च सूनृताम्) — d) D7 -लक्षण (for -दक्षिण)

7 = 3 12* (lines 3-4), 13 62 14 — b) B5 वर्तिनि, D1 4-6 7 (after corr) 8 9 गच्छते, D2 3 7 (before corr) गच्छति, M1 3 वर्तिने (for वर्तते) B1 2 (marg as in text) 3 4 अन्नमध्वप्रवर्तिने — c) D2 8 नराय, M1 शाताय (for श्रान्ताय)

8 a) V1 B M1-3 स्थण्डिलेषु (M1-3 °ले तु) शयानाना — B1 om (hapl) 8^cd — c) D2 8 चीरे (for चीर-)

9 a) V1 B Dn T2 3 वाहनानि च यानानि — b) B4 तपोवने (for °धने) D4-9 यो नित्य हि द्विजातये — c) B4 अग्नित्रय, T1 अग्नेरुप (for अग्नीनुप-) D10 अग्नीनुपासमानस्य — d) D4-6 10 T G2-4 M4 राजन्, D7 राजा (for राज) D1 -पौरुष्यम् D4-9 अश्नुते (for उच्यते) V1 B Dn राज्ञ· पौरुषमेव च

10 T1 om 10-11 — a) V1 D8 -संहारैः, T2 3 G -सहारात् (G2 °न्) (for -संहारे) — T2 3 G M1 2 4 om (hapl) 10^bc — b) V1 B1-4 Dn3 D1-3 5 अधि, D4 6 उप (for अनु-) — d) G3 4 भारत (for विन्दति)

11 T1 om. 11 (cf v 1 10) — a) D4-7 9 च (for तु) B1 गच्छेद् (for लम्बेद्) — b) B3 उप वासी, D4 7-9 तोयवास, D10 M4 उदवासश्च, G3 °पान (for °वासं) D1-3 नर· (for वसेत्) — c) D10 S (T1 om) मह्नकशायी च नरो — d) D1-10 स लभेद्, S (T1 om) लभते च (for स लभेत)

12 a) D4-9 [अ]पि (for [अ]थ) — b) G1 दीप्तम् (for दीपम्) V1 अर्थं (for अर्घ्यं) B1 Dn1 प्रति-

पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ १२
वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपासतः ।
अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥ १३
धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशां पते ।
उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १४
रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ।
फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां तथा ॥ १५
प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमुच्यते ।
स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् ॥ १६
गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः ।
स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १७
सलिलाशी भवेद्यश्च सदाग्निः संस्कृतो द्विजः ।
मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ १८
उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ १९
अधीत्य सर्ववेदान्वै सद्यो दुःखात्प्रमुच्यते ।
मानसं हि चरन्धर्मं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ २०

C 13 364
B 13 7 20
K. 13 10 21
M 13 7 om

श्रिय, G4 °श्रय — c) M -पूजार्थे

13 a) D2 8 वीरस्य क्षत्रियस्यापि — b) D4-9 वीरासनम् (for वीरस्था°) V1 B1 5 Dn D1.2 4-9 उपागत — c) D4-9 अक्षयाल्लँभते लोकान् — d) B4 सर्वे (for सर्व-) B8 -कामगमास्, D4-9 -कामप्रदास्; S -कामा- (T1 M °मो)पगास् (for -कामगमास्)

14 a) S प्राप्नोति (for लभेत) D2 8 धन दानेन लभते — b) M मौनाज्ज्ञान (for मौनेनाज्ञा) Dn2 प्रशाम्यते, D4-9 प्रयच्छति (for विशा पते) D1.2 मौने राज्य (D1 °ज्ञा) प्रदृश्यते — c) V1 D1-3 M1.3 उपभोगाद्, G1 तपसा — d) S जीवित ब्रह्मचर्यया

15 a) D4-9 रूपमैभाग्यमारोग्यम्, T1 रूपमारोग्य मैश्वर्यम् — b) B3 4 D10 T1 उच्यते (for अश्नुते) M4 (*sup lin* as in text) अहिंसाया फलं स्मृत — After 15ab, D1.3-9 read 16c–17b D2 om 15c–16b — c) V1 B Dn D3 -मूलाशिनो (for °शिना) D8 राष्ट्र (for राज्यं) D1 4-9 फल फलाशिना (D5 8 °नो) राज्य — d) Dn1 स्वर्गा, G4 M1 स्वर्गं T2 8 G1 8 पर्णाशिनस् (for °शिना) V1 B Dn D3 10 भवेद् (for तथा)

16 For the sequence in D1 2-9, cf. v l 15 D2 om 16ab (cf v l 15) — a) V1 B Dn D3 10 प्रायोपवेशिनो (B1 D10 °शने) राजन् — After 16a, D5 reads 18d–19a, for the first time, repeating it in its proper place — b) D1 4-9 सर्वत्र फलमश्नुते, T1 दु खात्पापक्षयं तथा — After 16ab, V1 B Dn D10 read 17 — c) D1 5 स्वर्गं लभेत सत्येन; S सत्येन लभते स्वर्गं — d) T1 G M2 उच्यते (for उत्तमम्)

17 For the sequence in D1 3-9, cf. v l 15 V1 B Dn D10 read 17 after 16ab — a) T1 गवाढ्य — b) B1 प्रज्ञागामी, G1 8 स्वर्गकामी (for °गामी) T1 G M1 2 4 तृणाशनात् D1 corrupt, D7 8 सर्वपापप्रणाशन — c) D1 10 त्रिषवणे T G M1 4 स्थितस्त्रि(T1 °तिं त्रि, M4 तिस्त्रि)षवणस्नाने (T1 °नाद्), M2 8 स्त्रियस्त्रिषवणस्नाने — d) S शतक्रतो (for क्रतु लभेद्)

18 a) S सलिलाशो V1 B Dn D4-10 तु (for च) — b) D5 6 G2 8 सत्कृतो, D10 साश्रितो, G1 damaged, G4 सस्कृत (for सस्कृतो) — c) B1 T2 8 G मरुत्, B2 D1 Cnp मेरु, Dn1 n2 Cn मनु, D2 8 स्वेद (for मरु) D10 M4 साधयते T1 मधुदायी महद्राज्यं ❀ Cn मनु गायत्र्यादिमन्त्रम् । पाठान्तरे मेरु साधनं तपोविशेष । ❀ — D5 reads 18d–19a for the first time after 16a — d) B8 T2 8 G2 4 M अना शने, T1 °शनी, G1 3 °शिने

19 For the repetition of 19a in D5, cf v l 18 — a) B1 Dn1 n2 दीक्षायाम्, D1 दीक्षा वा, D6 दीक्षां च (sic) (for दीक्षा च) — b) B1 चाभिषेक, D1-8 [अ]प्यभि°, G1 damaged (for अभि°) — c) D10 कृता, G8 कृत्या (for कृत्वा) T1 तु दश (for द्वा°) — d) V1 विशा पते (for विशिष्यते) — After 19, T1 ins 38*

20 T1 om 20 — b) V1 B1 Dn D2-6 8 9 M1-8 वि, D7 हि (for प्र) — D8 10 G M ins after 20ab T1 after 19 T8 cont. after 39*

38* तत्पाठधारणात्स्वर्गमर्थज्ञानात्परा गतिम् ।
वितृष्णाना वेदजपात्स्वर्गमोक्षफल स्मृतम् ।

[(L 1) T8 तत्त्वाथ (for तत्पाठ-) G2 स्वर्गो (for स्वर्गम्)]

— G om. 20cd — c) T2 8 M एव च (M1 4 य एव,

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ २१
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ २२
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ २३
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तु न जीर्यते ॥ २४
येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।
येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ॥ २५
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुंगवाः ।
आसन्प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा ॥ २७
यन्मन्त्रे भवति वृथा प्रयुज्यमाने
यत्सोमे भवति वृथाभिपूयमाणे ।
यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने
तत्सर्वं भवति वृथाभिधीयमाने ॥ २८

M₃ एव हि) चरते धर्मं — d) V1 B3 Dn D3 4–6 उपाश्रुते, B1 3 5 D7–10 भवाप्नुते (for °मुयात्) — After 20, T3 ins

39* तत्परा ये द्विजा लोके तस्य लोका सनातनम् ।

— After the above, T3 cont 38*

21 = 1 840* (lines 5–6), 3 2 35, 12 168 45, 268 12, H 1 30 42 — b) D1–6 जीर्यतोपि न जीर्यति (D5 before corr °ते) — c) D1 2 7 प्राणान्तको Dn1 G3 रागस्, D4 6 7 9 मृत्युस् (for रोगस्)

22 = 12 174 16 Pañcatantra, 2 125 — b) B1 विंदेत (for विन्दति) — c) D2–6 8 9 तथा (for एव) D9 पूर्वं, S एव (for पूर्व-) — d) B3 5 M1 4 अधि (for अनु) D1–8 T1 विंदति (for गच्छति)

23 = 12 174 12 T1 om 23 — a) B3 प्रचोद्यमानानि, D1–7 9 अनोद्य°, G1 ऋतूद्य° (sic) (for अचोद्य°) T2 3 G पुन (for यथा) — c) Dn3 D1 4 6 7 9 स्व काल D10 अभि, S (T1 om) अनु (for नाति) B5 स्वकाल नाभिपद्यते — d) B5 यथा (for तथा) D1–3 पुरातनं, S (T1 om) कृतं पुरा

24 = Pañcatantra, 5 16 24^ab = H 1 30 43^ab — a) D3 om (hapl) जीर्यन्ति — c) D1–3 श्रोत्र च, T1 श्रोत्राणि; G2 श्रोत्रेषु (for श्रोत्रे च) D3 T1 जीर्यंते — d) V1 B1–4 Dn D2 5 T2 G2 4 M3 transp तु and न B जीर्यति T1 तृष्णैका निरुपद्रवा

25 a) D10 G1 3 4 येन प्रीणति पितरस् — b) D7 प्रजायते (for °पति) D4 6 8 तेन प्रीति प्रजापते, T1 तेन प्रीता पितामहा — c) S मातरं (T2 3 G °ता तु) येन प्रीणाति — d) T2 3 अतिथिस्, M अदितिस् (for पृथिवी) T1 G अतिथि(T1 आदित्य)स्तेन पूजित — e) D8 [उ]पाध्याये, G °ध्यायस् (for °ध्याय) — f) M [अ]स्य (for स्याद्)

26 = Manu 2 234 — a) T3 पूर्वे (for सर्वे) Dn3 [आ]हृता, D7 [आ]द्दता (for [आ]दृता) — b) D6 येन (for यस्य) D1 10 आवृता, D6 आहृता (for आदृता) D8 यस्यैते तत्र आगता — c) D1 अनावृतास् (for °दृतास्)

27 M omitting the ref reads 27 after 29 — a) V1 B Dn D10 [ए]तद् (for तद्)

28 Before 28, T1 ins भीष्म — a) G4 transp भवति and वृथा D8 भवति हि, D10 यो भवति (for भवति) V1 B Dn D10 [उ]पयुज्यमाने, D1 युयुज्यमाने, D2 8 प्रपूज्य°, D4–6 [अ]भिजप्य°, D7–9 [अ]भिपूज्य°, G1 प्रयुज्यमानो (for °माने) — b) G4 स्तोमे (for सोमे) B1 [अ]भिसूयमाणे, B4 D4–6 °पीयमाने (B4 °णे), D2 °यूयमाने, D3 °प्रयमाने (sic), D7–9 °पूज्यमाने, D10 G2 4 M4 °पूयमाने, T1 प्रणीयमाने, T2 3 G1 3 प्रसूयमाने (for [अ]भिपूयमाणे) — c) D10 यद्वाग्नौ, T1 ये चाग्ने (for यच्चाग्नौ) B6 [अ]धीयमाने, D1 विहूय°, T2 3 G1 3 च हूय°, G4 हूय° (for [अ]भिहूय°) — B5 om (hapl) 28^d — d) D9 सर्वं वृथा (hypermetric) (for सर्वं) D7 [अ]भिधीयते, T2 3 G °धीयतेच (for °धीयमाने)

29 b) D1–7 यत्प्रभो, D8 वै द्विज; S भारत (for यद्विभो) — d) D1–9 अन्यत् (for अत) D1 इच्छति,

इत्येतदृषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो । शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ॥ १
उत्तमापद्गतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
मनुष्यलोके सर्वस्मिन्यदमुत्रेह चाप्युत ॥ २

भीष्म उवाच ।

स्पृहयामि द्विजातीनां येषां ब्रह्म परं धनम् ।
येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनः ॥ ३
येषां वृद्धाश्च बालाश्च पितृपैतामहीं धुरम् ।
उद्वहन्ति न सीदन्ति तेषां वै स्पृहयाम्यहम् ॥ ४
विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां सताम् ॥ ५
संसत्सु वदतां येषां हंसानामिव संघशः ।
मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥ ६
सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७

C. 13 380
B 13 8 7
K. 13 12.7
M 13 9 7

D7–9 स्प्रहेमि (for इच्छसि) — After 29, M reads 27

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1–3 दान — *Sub-parvan* V1 B Dn D1–8 10 T2 G4 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1. 2 4 5 Dn D10 कर्म (Dn2 om. कर्म)फलिक, D1–3 कर्मफलनिर्देश, D4–9 कर्मफलं, T2 G1 3 मरकर्मफलावा(G3 °ल्प्रा)सिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 D5 10 7 (as in text), S 11 — *Śloka no* Dn1 29 — After this adhy, S (except G2 4) reads adhy 5

8

1 ^{c}) D1 एत (for एतन) — ^{d}) V1 B Dn D10 येभ्य, D1 2 4–9 केषा, D3 कथा (for येषां) D7–9 [s]नघ (for नृप) — For 1, S subst

40* यथैव ते नमस्कार्या प्रोक्ता शक्रेण मानद ।
तथैव मयि चाचक्ष्व येषा स्पृहयसे नृप ।
[(L 1) T1 तथैव के (for यथैव ते)]

2 ^{b}) D4 om. वर्तते — ^{c}) T G सर्वत्र (for सर्वस्मिन) — ^{d}) D1–3 चाप्यथ, D4–9 चा(D7 वा)प्यते, T1 वा शुभ, T2 3 G M1–3 चाच्युत (G2 °त, G4 °त) (for चाप्युत) M4 (*sup lin*) यर्दतर्थदिरच्युत

3 ^{a}) V1 B Dn D10 द्विजातिभ्यो (for °तीना) — ^{b}) B4 om (hapl) from येषा (in 3^b) up to तेषा (in 4^d) B3 बल (for धनम्) — T1 om. (hapl) 3^{cd} — ^{c}) B. सु-, D5 (before corr) प्र, D7 च, T2 3 G सं, M1 4 स (for स्व) D1 सर्वस् (for स्वर्गस्) — Dn3 om 3^d — ^{d}) V1 B (B4 om) Dn1 n2 D2 4 7 9 10 -साधन (for °न)

4 B4 om up to तेषा (in 4^d) (cf. v l 3) — ^{a}) V1 Dn D1. 2 transp वृद्धाश् and बालाश् — ^{d}) V1 B (B4 om) Dn D10 तेभ्यो (for तेषा)

5 ^{a}) D2 8 G1 3 [स्व]ति (for [स्व]भि) — ^{d}) D2 3 सदक्षरविदा, D4–9 सदाक्षरवता, S पदाक्षरविदा

6 ^{a}) V1 B Dn D10 तात, D8 एषां, D4–9 T2 3 G तेषा (for येषा) — ^{b}) D1 (*sup lin* as in text) सगश, D5 8 10 सर्वश, T2 G1. 3 सयता, G2 4 संशय (G4 °य) (for संघश) T1 तेषा वै स्पृहयाम्यह =4^d — After 6^{ab}, T3 ins 41* T1 3 om 6^{cd} — ^{c}) D4 5 7 9 T2 G1 3 M रूप (for रूपा) — ^{d}) V1 B1 4 Dn3 D10 M3 दिव्या, D2 दिवि, D4–9 स्निग्ध-, T2 G ज्योति (for दिव्य) Some MSS -निस्वना

7 ^{a}) V1 B (B2 damaged) Dn1. n2 D10 T2 G1 M2 3 उच्चरिता, D4–7 9 उदीरिता (for उच्चा°) T3 G1. 3 वाचा (for वाच) — ^{b}) Dn3 D5 श्रूयते D10

ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
विज्ञानगुणसंपन्नास्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥ ८
सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
ये चापि सततं राजंस्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥ ९
शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनसूयितम् ।
शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ १०

धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।
कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥ ११
न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
त्वत्तश्च मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १२
यथा मम प्रियतरास्त्वत्तो विप्राः कुरूद्वह ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ १३
न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत् ।
न मे पितुः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहृज्जनाः ॥ १४

च (for हि) S (G_1 damaged) [अ]तिपावना (for युधिष्ठिर) — D_{4-6} om 7^{c}–8^{d} T_1 om 7^{cd} — ^{c}) D_{1-3} नृपते $T_{2\,3}$ G (G_1 damaged) शुश्रूषमाणेन नृप — ^{d}) S (T_1 om., G_1 damaged) transp च and [इ]ह — M ins after 7 T_1 after 7^{ab} T_3 after 6^{ab}

41* ज्ञानविज्ञानयुक्तानां तेषां च स्पृहयाम्यहम् ।
[T_1 -सपन्नैस् (for -युक्तानां) and वै (for च)]

8 D_{4-6} om 8 (cf v l 7) — ^{a}) D_7 वा (for च) D_{n3} येषा (for तेषा) T_1 ये च तेषा प्रदातार ; $T_{2\,3}$ G M येषा च (M ये चैव) तेषा दातार — G_3 om. 8^{bc}. — ^{b}) $D_{1\,2}$ संप्रति, D_{7-9} ससदि (for सदसि) T_1 सगता (for समता) D_3 दिव्यजीमूत निस्वना (= 6^{d}) — ^{d}) V_1 B Dn D_{10} तेभ्यश् (for तेषा) T_1 वै (for च)

9 $D_{1\,2}$ T_2 G_3 om (hapl) 9 D_{4-6} transp 9^{abcd} and 9^{ef}, D_4 repeating 9^{ef} in its proper place — ^{a}) D_3 सुसस्कृतास्तु $G_{1\,2\,4}$ प्रयत (for °ता) — ^{b}) D_{10} शुभानि (for शुचीनि) — B_3 om 9^{cdef} — ^{c}) G_1 partly damaged. B_5 $G_{1\,2}$ ददाति ; D_7 ददति, G_4 ददामि D_8 om from स्यर्थं up to दातुमन (in 10^{b}) D_4 घृत्यर्थं, T_1 प्रीत्यर्थं (for तृप्त्यर्थं) — ^{e}) S (T_2 G_3 om) ये चापि ते(T_3 $G_{1\,4}$ ये)षा दातारस् — ^{f}) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn $D_{3\,10}$ तेभ्यश् (for तेषा)

10 D_8 om up to दातुमन (in 10^{b}) (cf v l 9) D_5 om (hapl) 10^{abcd} — ^{a}) B_5 चैव, D_{1-3} येन, D_{10} G_2 ते च, $T_{1\,2}$ $G_{1\,3\,4}$ ये च, T_3 यैश्च (for ह्येव) V_1 युद्ध (for योद्धु) $D_{4\,7-9}$ शक्यते चाहवे योद्धु — ^{b}) B_2 $D_{1-4\,6\,8}$ अनसूयता, B_3 °यतां, B_4 D_{10} $T_{2\,3}$ G °यितु, B_5 M_4 °यया, D_9 अनुसूयव (for अनसूयितम्) T_1 न ये दास्यत्यनसूयया — ^{c}) $D_{4\,6-9}$ वीरा शूराश् (by transp), D_{10} T_3 $G_{1\,3}$ शूरा धीराश् T_1 सरसा (for शतश) — ^{e}) V_1 Dn D_{10} येषा (for तेषा) $D_{2\,3}$ ये(D_3 ते)षा संक्षी(D_3 °क्षी)यमानानां — ^{f}) D_1 विनश्यते, $D_{2\,3}$ न न(D_3 प)श्यति (for विशिष्यते)

11 T_1 om 11 — ^{a}) D_1 corrupt, $D_{2\,3}$ मे सौम्यस् (for [अ]ह भूय) D_{4-9} धन्यस्त्व यदि तुष्येते (D_8 °त) — ^{b}) $D_{2\,3}$ तुष्येद् (for सौम्य) D_1 ह, D_{2-9} हि (for वा) — ^{c}) B_1 जाते (for जातो) B $D_{8\,10}$ धर्ममतिस्, $D_{1\,2\,3}$ (also) $_{4-9}$ बधुमतिस् (D_5 °पि) (for धर्मगतिस्) — ^{d}) $D_{2\,3}$ तपोयस (for °विद्या) — For 11, $T_{2\,3}$ G M subst

42* भद्र तु जन्म संप्राप्य भूयो ब्राह्मणको भवेत् ।
बन्धुमध्ये कुले जात सुदुरापमवाप्नुयात् ।
[(L 1) M द्वय (for भवेत्)]

12 B_5 om (hapl) 12–13 — ^{a}) T_3 $G_{1\,3}$ प्रियतमो — ^{c}) B_2 partly damaged V_1 B (B_5 om) Dn $D_{2\,10}$ [अ]पि (for मे) $D_{2\,4-9}$ प्रियतरो, T_1 °तमा (for °तरा) — ^{d}) S ब्राह्मणा एव (T_1 ननु) भारत

13 B_5 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) B_1 S च मे (for मम) V_1 Dn T_1 प्रियतमास् B_{2-4} D_{10} यथा प्रियतमास्त्वत्तो, D_{1-9} त्वत्तश्च मे प्रियतरा — ^{b}) $D_{1-7\,9}$ यथा विप्रा , S विप्रा(G_2 वीरा)स्त्वत्त (by transp) Dn कुरूत्तम (for कुरूद्वह) B_{2-4} D_{10} विप्रा मे कुरुसत्तम ; D_8 ब्राह्मणो भरतर्षभ — ^{c}) $D_{6\,10}$ सत्त्वेन (for सत्येन) — ^{d}) V_1 B_{1-4} Dn शांतनु

14 ^{a}) B_5 त्वत्त (for पिता) G_1 प्रियतमो — ^{b}) $D_{2\,3}$ तदा (for तथा) B_1 T_1 भवेत्, D_{1-9} $T_{2\,3}$ G भवान् (for [अ]भवत्). — ^{c}) D_{n3} om. (hapl.) from

न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ।
अणु वा यदि वा स्थूलं विदितं साधुकर्मभिः ॥ १५
कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परंतप ।
यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥ १६
ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचास्मि तोषितः ।
एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥ १७
पश्यामि लोकानमलाञ्छुचीन्ब्राह्मणयायिनः ।
तेषु मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ १८

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।
स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ १९
क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी च ब्राह्मणः ।
पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता ॥ २०
नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् ।
पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥ २१
पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ।
अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥ २२

C. 13 396
B 13 8 23
K. 13 12. 25
M 13 9 24

पितु up to चान्ये (in 14ᵈ) Dn1 प्रियतरा, D5 6 पिता चापि (for पिता वापि) — G2 om (hapl) 14ᵈ-16ᵃ — ᵈ) B5 5 D10 च (for ऽपि)

15 G2 om 15 (cf. v 1 14) — ᵃ) S (G2 om) च (for हि) — ᵇ) D4-9 हि (for [इ]ह) T1 ब्राह्मणेष्विह विद्यते — ᶜ) B1 अल्प, G4 अणुर् (for अणु) — ᵈ) B2 damaged, B4 D3 10 विद्यते, D2 विदिते D1-9 पुण्य (for साधु) V1 Dn विद्यते साधुकर्मसु, B3 5 विदित पुण्यलक्ष्म(B5 °कर्म)ण

16 G2 om 16ᵃ (cf v 1 14) — ᵃ) B2 damaged D1 च (for वा) D5 मनसा कर्मणा वापि — ᵇ) B1 D1 वाचा चापि, D2 8 तया वाचा, T1 om., T8 G4 वाचापि च (for वाचा वापि) — ᶜ) D4-7 9 तन् (for यन्) D10 मत्कृत (for मे कृत) V1 B Dn ब्राह्मणेभ्यस् (for °णेषु) — ᵈ) D6 reads तेनाद्य twice D2 [अ]त्यत्र, D3 [अ]न्य तु (for [अ]द्य न) D1 वितपामि, T G भवितास्मि (for न तपामि)

17 ᵃ) Dn3 D1 M3 ब्राह्मण्य D4-9 ब्रा(D7 ब्र)ह्मण्यमिति मा प्राहुस् — ᵇ) B1 त्वया (for तया) D1-3 विस्मित, T1 भावित, T2 8 G1 2 4 M पावित, G2 पालित (for तोषित) D4-9 तस्य (D8 °या) चैवास्मि विस्मित — ᶜ) D10 एवं (for एव)

18 ᵃ) D2 8 अखिलाल्, D4-9 विविधाल्, T2 G1 3 अतुलाल् (for अम°) — ᵇ) D1 2 शुभान् (for शुचीन्) B4-5 D10 याजिन, T1 8 G M4 तोषणात्, T2 तोषितान् (for -यायिन) D4-9 शुभान्ब्राह्मणयोगिन, M1-3 विप्रतोषणपालनात् — ᶜ) S तत्र तत्र तु गतव्यम् — ᵈ) G4 तु (for the first च) D7 9 वराय च, T1 सुखाय च, G2 4 विचारय (fo चिराय च)

19 ᵃ) D5 तथा (for यथा) V1 B2-4 Dn भर्त्रा श्रयो (for पत्या°) — ᵇ) D6 स्त्रीलोके हृ (for स्त्रीणां लोके) — ᶜ) V1 D4-10 T8 G4 सदैव (for स देव) D2 T1 M4 स, T8 G2 4 हि (for सा) T1 नार्या (for नान्या) T2 पतिरेव गतिर्नार्या, G1 8 सदैव हि गतिर्नार्या — ᵈ) D1. 4 यथा (for तथा) D4-9 द्विज

20 For 20, cf. Manu. 2 135 — ᵃ) V1 शतवर्षा च, D4-9 T8 G शत(D5 पञ्च)वर्षीयो (for शतवर्षी च) — ᵇ) V1 दशवर्षा V1 B Dn द्विजोत्तम (Dn3 °मा) (for च ब्राह्मण) D4 5 7-9 ब्राह्मण पञ्चवार्षिक, D6 corrupt — ᶜ) B4 D4. 6-10 -पुत्रौ तु, G2 च पुत्रो (for -पुत्रौ च) G2 om. विज्ञेयौ D1-3 पितापुत्रौ विजानीयाद् — ᵈ) B1 D8 10 S (except T1) तस्य (for तयोर्) T1 तु (for हि) Dn1 n2 गुरु (for पिता) D1-7 9 ब्राह्मणस्तु तयो पिता

21 For 21, cf. 12 73 12 — ᵃ) G1 partly damaged D4-9 पत्युरभावे (for तु पत्य°) — D4-7 9 T1 om (hapl) 21ᶜᵈ — ᶜ) T2 8 M1-3 ब्राह्मणालाभात्, G M4 °भावात् (for °लाभे) — T2 8 G M ins after 21 T1 after 21ᵃᵇ

43* ब्राह्मणानुज्ञया ब्राह्म राज्य च सपुरोहितै ।
तद्रक्षणेन स्वर्गोऽस्य तस्कोपान्नरकोऽक्षय ।

[(L 1) T1 ब्राह्मणानुग्रहाद्राह्य (for the prior half) T1 सपुरोहित, T2 8 G3 समरे हि ते — (L 2) M स्यात् (for ऽस्य) T1 कोपनान्निरयोक्षय (for the post half)]

22 ᵃ) T1 M [पु]त्र तो, T2 8 G (G1 damaged) [पु]त्र वे (for ततो) — ᵇ) S न (for ते) — ᶜ) D1 [अ]ग्नि, D2 8 7-9 ते, D4-6 च (for वै) — ᵈ) G3 ब्राह्मणान्

23 ᵃ) T1 सत्यव्रत (for सत सत्य) — ᶜ) T8

ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्द्विजानुपचरेत्सदा ॥ २३
तेजसस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येद्युधिष्ठिर ।
उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥ २४
व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।
हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥ २५
भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।
कुर्यादुभयतःशेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥ २६
दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं स्थिरो भवेत् ।
ब्राह्मणान्ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ २७
पितेव पुत्रान्रक्षेथा ब्राह्मणान्ब्रह्मतेजसः ।
गृहे चैषामवेक्षेथाः कच्चिदस्तीह जीवनम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणानां तु ये लोके प्रतिश्रुत्य पितामह ।
न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भवन्ति महामते ॥ १
एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मं धर्मभृतां वर ।

G1 3 4 विषामिवत् (for °निव) — d) V1 B1-3 Dn परि (for उप) — After 23, T1 ins 44*.

24 T1 om. 24^{c}–25^{b}. — b) D1-9 विभियास्त्वं, S (T1 om) नित्य यिभ्ये — T2 3 G M ins after 24^{ab} T1 after 23

44* दूरतो मातृवत्पूज्या विप्रदारा सुरक्षया ।
[T1 त्याज्या (for पूज्या) and युधिष्ठिर (for सुरक्षया)]
— T2 3 G om 24^{c}–25^{b} — c) D4 वरे; D5 6 च ते, D10 नैते (for चैते) — d) D1-9 च ह (for तथा)

25 T G om 25^{ab} (cf v 1 24) — a) B2 (marg) Dn3 तथा (for तयो) B1 शक्यम्, B3 (marg) 5 Dn3 शौच्य(Dn3 °च)म् (for शीघ्रम्) — d) T1 वै; T2 3 G1 2 4 M च (for ये) — T2 3 G1 3 M ins after 25 G2 4 after 27^{ab}

45* अकोपनापराधेन भूयो नरकमश्नुते ।

26 T G1 3 om 26^{a}–27^{b} — a) D4-9 मद् (for स्याद्) M अभय (for उ°) D1 2 भूयस्तदुन्क दातु — b) D4-8 ब्रा(D6 ब्र)ह्मणो (D4 5 °णे) यदकोपन (D7 °ना), M ब्राह्मणान्यदि कोपनान् — d) D1 क्रतु (for दत्त-) M1 3 शेषवत् (for °येत्)

27 T G1 3 om 27^{ab} (cf v 1 26) — a) V1 B1 3 4 Dn3 गोष्ठ (for गोषु) — b) D5 G2 नित्य (for नित्य) V1 B Dn D10 हि रक्षयेत्, D1-8 स्थितो भवेत् — After 27^{ab}, G2 4 ins 45* — c) Dn1 n2 ब्राह्मणा, M °णे (for °णान्) D2 धैर्य (for ब्रह्म) D1 न; D2 3 हि (for च) T G ब्राह्मणेषु स्थिरं ब्रह्म

28 a) S (except G2 4) रक्षेत (for °था) — b) D1-9 धर्मं (for ब्रह्म) D3 G1 -तेजसा (for °स) V1 B Dn D10 ब्राह्मणान्धर्मचेतस — c) S गृहं (for गृहे) D1 6 चैवम्, D2 तेषाम्, D7 चैकाम् (for चैषाम्) B2 आचक्षेथा, D1 4 6 अवेक्ष्ये(D1 °क्षे)था, G1 अवेक्षेत (for °क्षेथा) — d) V1 B2-4 Dn D2 3 10 किंस्विद् B1 D1-7 9 किंचिद्, D2 T1 G2 4 M1 कश्चिद् (for कच्चिद्) V1 B Dn [इ]ति (for [इ]ह) T1 G1 2 4 जीवित (for जीवनम्)

Colophon om in D7 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1-4 6 8-10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D1-6 8-10 भीष्मनिश्चय; T2 G1 3 ब्राह्मणप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) D4 10 8 (as in text), S 13 — After adhy 8, S ins a passage given in App I (Nos 1 and 1A)

9

1 Before 1, D7 ins

46* दानधर्मेषु भो भीष्म सदैव निश्चयो हि मे ।
— a) B4 D4 5 8 9 च ये; T1 पर (for तु ये) N (except D1-3) M2 लोका. — b) D3 प्रतिश्रुत्वा D2

प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ॥ २

भीष्म उवाच ।

यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीबस्येव प्रजाफलम् ॥ ३
यां रात्रिं जायते पापो यां च रात्रिं विनश्यति ।
एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ।
यच्च तस्य हुतं किंचित्सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ४
अत्रैतद्वचनं प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
निशम्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ५
अपि चोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण स मुच्यते ॥ ६
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ ७
तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ।
अन्यां योनिं समापन्नौ सार्गालीं वानरीं तथा ॥ ८
ततः परासून्खादन्तं सृगालं वानरोऽब्रवीत् ।
श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ ९
किं त्वया पापकं कर्म कृतं पूर्वं सुदारुणम् ।
यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥ १०
एवमुक्तः प्रत्युवाच सृगालो वानरं तदा ।

C. 13 414
B. 13 9 12
K. 13 30 12
M. 13 13 11

प्रतिश्रुति पितामह (sic) — c) T2 3 G लोभात् (for मोहात्) — d) V1 B Dn D10 महाद्युते (for °मते)

2 D5 7 9 om. 2 T3 G1. 2 4 om 2^{ab} — a) G2 एतेन (for एतन्मे) — b) D2 धर्म्यं (for धर्मं) B1 धर्मविदा (for °भृता) — c) V1 दुराधर्षा (for त्मानो) — d) D3 10 जना (for नरा)

3 b) Dn3 मल्प (for स्वल्प)

4 a) D3 ज्ञायते (for जा°) V1 B Dn3 D10 जंतुर्, Dn1 n2 जीवो (for पापो) — b) V1 Dn D3 रात्रिं च (by transp), B1 तु रात्रिं T1 मरिष्यति (for विनश्यति) B3 यां रात्रिं न विदिष्यते — e) M1 2. 4 एतयोर् (for °स्मिन्) — After 4^e, N ins

47* दत्त वा भरतर्षभ ।
तपस्तसमयो वापि

— f) V1 सर्वस् (for सर्वं) D4–9 तद् (for तस्य) M -पद्यते (for हन्यते)

5 a) V1 B5 Dn अय, G1 damaged (for अत्र) — D1–3 7 8 T1 G4 om (hapl.) 5^c–6^b — c) T3 G1. 3 M2–4 निशाम्य — d) D4–6 बुद्ध्या परमया युत-

6 D1–3 7 8 T1 G4 om. 6^{ab} (cf. v l 5) D4–6 om. 6 — a) D9 इतीव (for अपि च) — b) B1 D9 10 T2 3 G2 3 M धर्मं धर्म-, B4 सर्वशास्त्र (for धर्म°) G3 (before corr) -भृतां वर (for विदो जना) — d) T G1–3 M न, G4 वि (for स) D1 7 मुद्यते, G1 damaged (for मुच्यते)

7 a) B2 3 5 च; S (except G3) [अ]पि (for [ए]-व) — c) Some MSS शृगालस्य — d) D7 8 नरर्षभ, D9 भरतर्षभ (hypermetric), S च सत्तम (for च भारत) D4–5 वानरेण महातप

8 a) D4–9 M महायौ (for सखायौ) B5 स्वरंतौ वा (for पुरा ह्यास्ता) — b) D2 8 मनुष्यत्वे (for मानुषत्वे) — c) V1 योनौ (for योनिं) D4–6 अनुप्राप्तौ, D9 T2 G समुत्पन्नौ (for समापन्नौ) — d) Some MSS शार्गालीं, D2 सुगालीं, D1. 2 8 शृ(D- सृ)गालीं (for सार्गालीं) — After 8, T G ins

48* समागमाणौ तु तत सख्य तत्र परस्परम् ।

[T1 G2 4 समापन्नावत्र सख्य (for the prior half) T1 चान, G2 4 तत्र (for सख्य)]

9 a) D4–9 तथा (for ततः) T G1 M2–4 तत पुरा सखायं त, G2. 4 M1 तत पुरा (G4 पर) महायं त — b) Some MSS शृगाल, D3 शृगाले — Calcutta ed. repeats 9^{cd} after 11^{ab} — c) D6 9 स्मशान- M1–3 स (for म)

10 a) Dn3 पातक (for पापक) V1 B Dn D10 पूर्वं (for कर्म) D. किं त्वया पापकर्मैतद् — b) D8 कृत- (for कृतं) V1 B Dn D10 कर्म (for पूर्वं) — c) D2 4 6 7 T1 2 G1 3 M1. 2 यत् (for यस्) D6 स्मशाने — d) D2 प्रेतकान् (for पूति°) Dn3 दारुणान्; M1 कुत्सिकान् (for °तान्)

11 b) Some MSS शृगालो — After 11^{ab}, Calcutta ed repeats 9^{cd} — d) G1 partly damaged V1 B (except B3) Dn D2–10 उपाहृतं, T2 3 G3 M अपाकृत (for उपा°)

12 a) B6 पापिनां, Dn1. n2 पापकीं, D4. 5 पातका,

ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाकृतम् ॥ ११
तत्कृते पापिकां योनिमापन्नोऽस्मि प्लवंगम ।
तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥ १२
इत्येतद्ब्रुवतो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।
कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् ॥ १३
श्रुतं चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशां पते ।
कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥ १४
एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।
प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशा कार्या हि ब्राह्मणैः ॥ १५
ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥ १६
यं निरीक्षेत संक्रुद्ध आशया पूर्वजातया ।

D6 7 पापकां (for पापिका) — ^{b}) D1-9 उपेतो (for आपन्नो) D1 पुरगम — ^{c}) D4 सान्ये (sic) (for भक्ष्य) — After 12, B4 ins

49* एतन्मया ते कथितं सृगालोऽहं यथाभवम् ।
त्वं तु वानरतां प्राप्तः कर्मणा केन तद्वद ।
वानर उवाच ।
पारक्याणि पुरा लोभात्फलान्यपहृतानि च ।
तेनाहं कर्मदोषेण वानरत्वमुपागतः ।
भीष्म उवाच ।
एवं तौ कथयित्वा तु कर्मदोषान्परस्परम् ।
सृगालो वानरश्चापि प्रतियातौ यथागतम् ।

While Dn D8 10 G4 ins after 12

50* भीष्म उवाच ।
सृगालो वानरं प्राह पुनरेव नृपोत्तम ।
किं त्वया पातकं कर्म कृतं येनासि वानरः ।

[(L 1) Some MSS शृगालो Dn3 चाह (for प्राह). Dn1, n3 G4 नरोत्तम (for नृपो°)]

— Dn D8 10 G4 cont T G1-3 M ins after 12

51* स चाप्याह ब्राह्मणानां फलाहारं प्लवंगम ।
तस्माच्च ब्राह्मणस्वं तु हर्तव्यं विदुषा सदा ।
सीमाविवादे मोक्तव्यं दातव्यं च प्रतिश्रुतम् ।

[Before line 1, Dn D8 10 ins वानर उवाच T1 om line 1 — (L 1) Dn D8 10 सदा चाह, M स चाहाह (for स चाप्याह) Dn1 transp ब्राह्मणानां and फलाहार Dn3 G3 4 प्लवगम, G1 damaged — (L 2) G2 ब्राह्मणानां (for °णस्व) M1 कर्तव्य (for ह°) T G1 3 4 सता (for सदा) — (L 3) Dn1 n2 सम (for सीमा-). Dn1 D8 विवादो, G1 3 -वादेपि (for विवादे) Dn D8 मोक्तव्यो, D10 नोक्तव्य (for मो°) T1 न चातिवादो वक्तव्यो (for the prior half)]

13 Before 13, V1 B (except B4) Dn D6 8 10 T G1 3 4 M3 ins भीष्म उवाच — ^{a}) D8 om ब्रुवतो राजन् B4 वदतो, D4 ब्रुवता (for °तो) — ^{b}) D8 om मया — D4 om (hapl) 13^c–14^b — ^{c}) V1 G8 T2 कथयता (for °यत) D1 G2 पुण्य G1 कथा कथयता पुण्या — ^{d}) G1 damaged D9 G3 4 पुरातन; T G3 (after corr) M °तना

14 D4 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) B3 5 Dn1 n2 D10 श्रुतश्च, T2 3 स्मृत (for श्रुत) Dn3 वा (for च) D5 भूप, D6 भूयं (for भूय) — ^{b}) T1 च (for [अ]पि) D7-9 महामते (for विशां पते) D5 6 केशवस्य महामते — T G om 14^{cd} — ^{c}) M3 4 कथा (for कथा) B (except B2) D10 पूर्वां — Dn3 om (hapl) 14^d–15^a — ^{d}) D1-9 ब्राह्मणान्प्रति भारत (D1 पाडव) — Dn1 n2 ins after 14 T G after 14^{ab}

52* न हर्तव्यं विप्रधनं क्षन्तव्यं तेषु नित्यशः ।
बालाश्च नावमन्तव्या दरिद्राः कृपणा अपि ।
[(L 2) Dn2 ये (for च)]

15 Dn3 om 15^a (cf v l 14) G1 partly damaged — ^{a}) D1 4-9 [अ]त्र, D2 3 हि (for च) T1 मा (for मां) — ^{b}) V1 प्र, D1 स्म (for स) D4-6 हि (for वै) — ^{c}) D1 T2 G प्रतिश्रुत — ^{d}) V1 B Dn D8 10 द्विजोत्तमे, D2 3 हि ब्राह्मणे, D1-7 9 द्विजन्मने (for हि ब्राह्मणैः) S आशाकामो हि ब्राह्मण

16 ^{a}) M1-3 [s]त्याशया, M4 [s]स्या° (for ह्या°) D4 पूर्वे — ^{b}) T1 परया (for कृतया) — ^{c}) Dn1 यदा (for यथा) D8 [आ]दित्य (for दीप्त) — ^{d}) B4 पापकस् (for पावकस्)

17 G1 partly damaged — ^{a}) D1-6 निरीक्ष्येत (D6 °ते), D7 9 °क्षेरसु ; S (G1 damaged) °क्षति (for °क्षेत) D5 संक्रुद्धा (for संक्रुद्ध) D8 य निरीक्ष्येरसुसंरब्ध — ^{b}) B8 ***तया, B5 T1, 3 G2 4 M पूर्वयातया ; D8 पूर्वका द्विजा (sic), D4-6 पूर्वया युतः ;

प्रदहेत हि तं राजन्कक्षमक्षय्यभुग्यथा ॥ १७
स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
भवत्यगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥ १८
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव बान्धवान्सचिवांस्तथा ।
पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेव पुष्यति ॥ १९
एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।
सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥ २०
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।
यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥ २१
ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।
शक्यं प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥ २२
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥ २३
महद्धि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।
वेलायां न तु कस्यांचिद्गच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥ २४

C. 13 432
B 13 9 28
K. 13 30 28
M 13 13 26

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

D7 पूर्वंवद्विज, D8 9 पूर्वया च य, G3 पूर्वया तदा (for °जातया) D2 भाशया पूर्वया द्विज —c) V1 B Dn D10 प्रदहेच्च, D2 स दहेत, D3 संद° (for प्रद°) M4 प्रदहेदहित राजन् —d) D2 कक्ष्यम् Dn1 D2 8 T1 G1.3.4 अक्षय- (for अक्षय्य)

18 a) T2 स चैव च, T3 G सद्दै(G2 °द्दे)व च, M1 2 4 स एप हि (for स एव हि) Dn3 सदा, D2 3.10 G2 यथा (for यदा) —b) D2-9 T1 मनसा (for वचसा) D1 प्रतिनादित —c) M1 [भ]गत (for [भ] गद) T3 -सत्कारो (for मकाशो) G4 भवत्यागत सत्कारो —d) V1 B4 Dn3 विपपीतस्य भारत

19 a) D4-9 प्रपौत्राश्च (for पशूंश्चैव) T1 [भ]पि (for [पु]त्र) —b) G1 partly damaged. T1 अपि (for तथा) —d) V1 B4 5 D6-9 [इ]ष्टेन (for [इ]ष्टेव) V1 B4 5 Dn पोपयेत्, D1 4 5 तुष्यति, D2.3 रक्षति, S पोषति (for पुष्यति) B1 D10 शांतिमिष्टेन जोप(D10 योज)येत्

20 b) G4 विद्यते (for दृश्यते) —c) V1 D2 [इ]ह (for [इ]व)

21 a) V1 एव*, D2 T2 G इत्येव, T1 एवास्मि (for एवेह) —b) D1 प्रतिश्रुति —B5 om (hapl) from 21c up to 13 10 5d —c) V1 D4 5 10 यद् (for यदि) D3 3 परमां, G1 damaged (for शोभना)

22 B5 om. 22 (cf. v l. 21) —a) Dn3 D7 [इ]ह, D4 5 तु, D6 नु, D8 9 T2 3 G च (for हि) D4-7 9 दान च (D7 9 तु), D3 दाने तु (for दत्तेन) —b) D4 सर्गो (for स्वर्गो) V1 G2 [स]नुत्तमं —c) V1 B2 4 Dn1 n2 D3 T1 M2-4 शक्य, Dn3 शक्या, D4-9 स्वर्गं (for शक्यं) —d) B3 महता (for °ती) T2 G प्रिया (for क्रिया)

23 B5 om. 23 (cf. v l 21) —a) B1 विप्र (for इतो) —c) T2 3 G (G1 partly damaged) तस्माद्देयानि दानानि —d) M2 ब्राह्मणाना (for °णेभ्यो) T G M1 3 4 ब्राह्मणाना परंतप (M1 3 4 विजानता)

24 B5 om 24 (cf. v l. 21) T1 om 24ab —b) T2 M1 3 4 ब्राह्मणास् D5 अस्नुते, D3 उत्तम (for उच्यते) —c) D2 transp न and तु —d) T1.2 G विप्रो गच्छेदपूजित

Colophon om. in B5 —*Parvan name* B1.3 4 Dn3 D1 शांति —*Sub-parvan* V1 B1 3 4 Dn D1-3 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B1.2 4 D M4 सृ (D2 M4 सृ)गालवानरसवाद, T2 ब्रह्मप्रशसाया सृगालवानरसवादे प्रतिश्रुतदेयविधि —*Adhy no* (figures, words or both) V1 B1 D5 10 9 (as in text), S (G1 partly damaged) 30 —*Śloka no* Dn1 28, D4 23

१०

युधिष्ठिर उवाच ।
मित्रसौहृदभावेन उपदेशं करोति यः ।
जात्यावरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ॥ १
एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातुं वै पितामह ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन्यथागमम् ।
ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा मया ॥ ३
उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ।
उपदेशे महान्दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ॥ ४
निदर्शनमिदं राजञ्शृणु मे भरतर्षभ ।
दुरुक्तवचने राजन्यथा पूर्वं युधिष्ठिर ।
ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ५
तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ।
बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम् ॥ ६
सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ।
व्रतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ॥ ७
ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः ।
नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ।
दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः ॥ ८

10

1 B5 om. 1^{a}–5^{d} (cf. v 1 13 9 21) — ^{a}) B2 8 D5 सौहार्द (for -सौहृद-) V1 B1 4 D10 मित्र सौहार्दयोगेन — ^{b}) D3 8 चोपदेश — ^{c}) B8 Dn D8 [क्ष]धरस्य (for [क्ष]त्र°) D2 5 9 10 राजर्षेर् T1 जात्यत रस्य राजर्षे — ^{d}) D1–7 तत्र (for तस्य)

2 B5 om. 2 (cf v 1 1) D4 om 2^{ab} — ^{b}) V1 Dn1 D1–3 व्याख्यात वै, D5 6 त्वयाख्यातं (for व्याख्यातु वै) — ^{c}) G1 partly damaged D6 विप्रस्य (for धर्मस्य)

3 B5 om 3 (of v 1 1) — ^{a}) D1–8 क्ष(D8 य)त्र ते वर्ण(D1 °तं)यिष्येह — ^{b}) V1 B (B5 om) Dn D10 यथाक्रम, D7 °तथ (for °गमम्) T G शृणु मे (T1 त्व) भरतर्षभ — After 3^{ab}, T2 8 G1. 8 4 ins

53* दुरुक्तं वचन राजन्यथान्याय यथागतम् ।

— G2 om (hapl.) 3^{c}–4^{b} — ^{d}) V1 B (B5 om) Dn1 n2 D7 10 T G (G2 om) पुरा (for मया)

4 B5 om 4 (of v 1. 1) G2 om 4^{ab} (of. v 1 3) — ^{b}) T1 जात्या (for जाति-) D2 8 कर्हिचित् (for कस्य°) — ^{c}) D10 उपदेशो G4 महा- (for महान्) — ^{d}) M4 (*sup lin* as in text) उपाध्याय स (for °यस्य) B1 8 भारत, B4 D4 6 8 9 T2 8 M G2 उच्यते; D1 8 कथ्यते; D5 विद्यते; D7 वोच्यते; T1 चोच्यते (for भाष्यते) D2 G1 8 4 उपाध्याय स उच्य(D2 कथ्य)ते — After 4, S (except M4) ins

54* नाध्यापयेच्छूद्रमिह तथा नैव च याजयेत् ।

5 B5 om 5^{abcd} (cf v 1 1) — ^{a}) D2 द्रुम (for दृद) — D8 om (hapl) 5^{bc} T1 om 5^{cd} — ^{c}) D1 2 वदुक्त (for दुरुक्त) — ^{e}) D4 5 रम्ये, D7–9 वृद्धे (for वृत्त)

6 ^{a}) B5 तदाश्रम (for तत्रा°) D2 3 5 रम्य (for पुण्य) — D4 6 om 6^{b}–7^{c} T1 om 6^{bc} — ^{b}) B5 गणान्वित, D1–3 7–9 समायुत, D5 G2 -गणावृतं (for °युतम्) — ^{c}) V1 B Dn D10 नाना, T2 द्रुह (for बहु) — ^{d}) D1 3 7–9 नाना- (for मृग) D2 नाना द्विजसमाकुल

7 D4 6 om 7^{abc} (cf v 1 6) — ^{a}) D8 सिद्धि (for सिद्ध-) V1 Dn D10 -संयुक्त (for संघुष्ट) D2 सिद्धाचरणसघुष्टं — ^{b}) D5 M1 3 रम्य- (for रम्य) D1 पादप (for -काननम्) D2 8 पुण्यं पुष्पितपादप, D7–9 रम्यपादपपुष्पित — T1 om 7^{cd}. — ^{c}) M1–3 नियतै (for बहुभि) — ^{d}) V1 B1. 4 Dn1. n2 D10 -सेवितं (for -शोभितम्)

8 D10 om 8^{cdef} T1 om 8^{cd} — ^{c}) D2 नियत (for °म) — ^{d}) D8 द्विजातिभि (for तपस्विभि). — B4 transp 8^{ef} and 9^{ab}. — ^{f}) D1–9 मिताहारै°, T8 जला° (for यता°). B3 5 यतात्मभिः (for कृता°).

वेदाध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ ।
वालखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च निषेवितम् ॥ ९
तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः ।
आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ १०
तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ।
वहतो विविधा दीक्षाः संप्रहृष्यत भारत ॥ ११
अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ ।
ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत ॥ १२
भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं चर्तुं द्विजर्षभ ।
तन्मा त्वं भगवन्वक्तुं प्रव्राजयितुमर्हसि ॥ १३
वर्णावरोऽहं भगवञ्शूद्रो जात्यास्मि सत्तम ।
शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ १४

कुलपतिरुवाच ।

न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वर्तितुम् ।
आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयन्नृप ।
कथमत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मे परा च मे ।
विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ १६
गत्वाश्रमपदाद्दूरमुटजं कृतवांस्तु सः ।
तत्र वेदिं च भूमिं च देवतायतनानि च ।
निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवत्सुखम् ॥ १७

C. 13 452
B 13 10 20
K 13 31 20
M 13 14 20

9 B4 transp 8[cd] and 9[ab] — [a]) G1 partly damaged V1 B1.4 D7 D13 वर्पोध्ययन , B2 3 वद° , D1-3 वपा° (for घेत्र) T1 मर्चेद् (for -घोषैश्च) — T1 om 9[cd] — [c]) D1- नादित मर्चनोदित, M °ष पुरुषर्षभ — D1 om 9[c]-10[b] — [c]) V1 B1 4 5 Dn1 n1 D7 8 वालिखिल्यैश्च (for वाल°) T2 G क्षविभिर् (for बहुभिर्)

10 D1 om. 10[ab] (cf v l. 9) — [a]) D3 किंचित् (for कश्चित्) — [b]) V1 सदान्वित , B1 (marg) 3 4 D1-3 दमा° , D2 दयाश्रित , D5-6 [s]द्माश्रित , S सुदान्वि(M1-3 दु)त (for दयान्वित) — [c]) D2 3 च (for हि)

11 [a]) M1-2 स तान् (for तांस्तु) D3 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — [b]) G महात्मान — T1 om 11[cd] — [c]) D5-3 वहतो, M4 वहतो (for वहतो) D1 त्रिविधा V1 B Dn D13 विविधा वहतो दीक्षा, D4 - वहतो विविधा दीक्षा — [d]) V1 B1- Dn D13 M4 संप्र(D13 स प्रा)हृष्यत, B1 D2 3 सम° , B3 damaged, D. संप्रहृष्य च, D2 °हृष्येत (for °हृष्यत)

12 [a]) D1-3 तपस्वा (for भभवत्) — [b]) V1 B Dn1 D1-8 8-13 T1. 2 G4 M तापस्ये, G1-3 त(G2 ता)पसे (for तपस्ये)

13 [a]) T G2 4 तव प्रसादाद् (for भवत्प्र°) G3 तव प्रसादमिच्छामि — [b]) Dn1 n2 वर्तुं; D1-3 8-13 कर्तुं (for चर्तुं) — [c]) B1.3 तस्मात्मा (B3 °त्त) (for तन्मां त्व) D2 भवान् (submetric), D4 6 13 भगवान्. V1 B Dn1 D1-4 6-9 भक्त (for वक्तुं) S तस्मादभिगत त्व मा — [d]) T1 प्रवाचयितुमर्हसि

14 [a]) D1-2 विप्रेंद्र (for भगवन्) D3 वर्णाचारोह भगवान् — [b]) B4 ममत , D1. 3-9 धर्मत (for सत्तम) — [c]) D प्रपन्नोह, T1 प्रसन्नाय, G1 damaged (for प्रप°)

15 [a]) B1 (marg as in text) D13 S रम्यतां (for आस्यतां) — B om. 15[d] — [d]) D. 6 शुश्रूषाभिरतो भव — V1 B1-4 Dn D2 4 5 8 13 ins after 15 B3 after 15[abc]

55* शुश्रूषया पराल्लोकानवाप्स्यसि न संशय ।
[D4 om वाप्स्यसि न स°]

16 D1 2 T G om the ref. — [b]) T1 भूदा (for नृप) — [c]) G1 partly damaged. V1 त्वया (for मया) D13 काया, T G शक्य (for कार्यं) — [d]) B2 3 Dn1 n2 D2 3 9 श्रद्धा धर्मं , Dn3 श्रुत्वा धर्मं , T1 धर्मे श्रद्धा, T2 3 कृतश्रद्धा, G मतश्रद्धा (for श्रद्धा धर्मे) D1 परागमे (for परा च मे) — T1 om 16[ef] B2 partly damaged — [e]) B1 निष्णातम्, B3 D1-9 विज्ञातुम्, D4 T2 3 G °नम् (for °तम्) D4 S (T1 om) एष (for एव) D2 विज्ञातपूर्वं भवितुं (sic)

17 B2 partly damaged. — [a]) T1 तत्र (for गत्वा) D1-9 M4 -पद (for -पदाद्) D4 5 चान्यद्, D5 चान्यम्, D7 रम्यम्, D8 9 तात (for दूरम्) — [b]) B2 3 च स , D3 प्रभु (for तु सः) — [c]) V1 B Dn वेदीं (for वेदिं) D1-9 भूमौ (for भूमिं) D10 तत्र वेदीश्च भूमीश्च, T G तत्र भूमिं च वेदिं च — T1 om. (hapl)

अभिषेकांश्च नियमान्देवतायतनेषु च ।
बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् ॥ १८
संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ।
नित्यं संनिहिताभिश्च ओषधीभिः फलैस्तथा ॥ १९
अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ।
एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत्स तस्य वै ॥ २०
अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम् ।
संपूज्य स्वागतेनर्षिं विधिवत्पर्यतोषयत् ॥ २१
अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथावत्पर्यपृच्छत ।
ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ॥ २२
एवं स बहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ।
सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ ॥ २३
अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ।
पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥ २४
बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ।
शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत् ॥ २५
अथ दर्भांश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ ।
पवित्रमासनं चैव बृसीं च समुपानयत् ॥ २६

17[d]–18[a] — [f]) V1 B Dn D5 10 मुनि॰, D1–4 6–9 सुखी (for सुखम्)

18 T1 om 18[a] (cf v l. 17) — [a]) D4 सु- (for च) — [b]) V1 S देवतायतनानि च — [c]) D5 om the first च D4 6 8 9 transp च and कृत्वा T1 कृत्वा भुक्त्वा, M1–8 हुत्वा कृत्वा (by transp) D7 बालिं कृत्वा च बहुधा — [d]) D1–9 देवता सोऽभ्य(D1 ॰त्य) पूजयत्, T1 G2 M दै(T1 G2 दे)वतान्य(G2 न)भ्य॰, T2 8 G1 3 4 देवता अ(G4 ह्य)भ्य॰

19 D1 om 19[a]–20[b] — [c]) B2 G1 partly damaged D2 T1 नित्य (for नित्यं) D4–9 संनिहिताभिश् (for ॰भिश्) V1 Dn1 n2 तु (for च)

20 D1 om 20[ab] (cf. v l 19) — [a]) D4–8 अतिथीन्पूजयित्वा च — [b]) D8 यथावत्समुपस्थितान् — [c]) V1 om, D1–4 6–9 च (for हि) G4 सुमहत् (for ॰हान्) — [d]) V1 B1 2 4 Dn D8 10 व्यत्य(D8 ॰ति)क्रामत, D2–5 7–9 व्यतिक्रात स, T G व्यतिक्रामत्स (for व्यत्य॰) D1 व्यतिक्रातमृतस्य वै (sic)

21 G1 partly damaged — [a]) D4 om, T2 8 G1 3 तथास्य (for अ॰) S (except T1) ऋषिर् (for मुनिर्) — [b]) D8 सगत्याय (for ॰त्या वै) M1 lacuna for वै G4 चैतम् (for वै तम्) V1 तमाश्रय; B1 तथाश्रम, D5 तदा॰ (for तमा॰) — [c]) D6 om, G4 स्वागतैरर्षीन् (sic) — [d]) V1 Dn समतोषयत्, T1 पर्यपूज॰ (for पर्यतोष॰)

22 [a]) D1 om कथा — [b]) V1 B Dn D10 यथागतमपृ(B1 5 ॰ग)च्छत, T1 स धर्मात्मा संयतमत (hypermetric) — [d]) D1 स्वधर्मा (for धर्मात्मा) V1 B (B2 damaged) Dn D10 सशितमत ; D4 8 9 संजितेन्द्रिय, T2 नियतेन्द्रिय (for संय॰) T1 जगाम स्वाश्रमं प्रति

23 B2 reads 23 on marg — [a]) V1 B1 2 4 Dn1, n2 D1 8 T1 M सु (for स) — After 23[ab], T2 ins 56* B8 D2 om (hapl) 23[c]–25[b] D5 om (hapl) 23[c]–24[b] T8 om (hapl) 23[cd] G1 partly damaged for 23[cd] — [c]) B5 T1 G M अगच्छद् (for सोऽग॰)

24 B8 D2 om 24, D5 om 24[ab] (for all, cf v l 23) B2 partly damaged — [a]) D10 तत् (for त) — G8 reads 24[bcd] on marg D4 6 9 om. (hapl) 24[c]–25[b] M8 om. (hapl) 24[c]–26[b] — After 24, T8 ins 56*

25 B8 D2 om. 25[ab] (cf. v l 23) D4 6 9 om. 25[ab], M8 om. 25 (for all, cf v l 24) — [b]) G2 4 उवाच स्नेहसयुत — T1 G (G1 partly damaged) ins after 25[ab] T2 after 23[ab] T8 after 24

56* अथ ग्राहयितुं विप्र शूद्रो नीवारतण्डुलान् ।

[G2 4 विप्र॰ (for विप्र)]

— D10 om (hapl) 25[c]–26[b] — [c]) V1 B1 च (for तु) — For 25[cd], G4 subst

57* शुचिर्भूत्वा नमस्कृत्य तस्य पाद्यमथानयत् ।

26 M8 om 26[ab] (cf v l 24) D10 om. 26[ab] (cf v l 25) D7 om. (hapl) 26 — [a]) D9 वान्याश्, T1, 2 M1 2 4 पात्रीं; T8 पत्रांश्, G पात्रीश्, Kumbh ed वन्याश् (for वन्याश्) D4–6 अथ दर्भान्यवाश्चान्यान् — [b]) Dn1 D4–6 औषधीर् (for ओ॰). — [d]) V1 B Dn8 D8 बृषीं च, D4–6 8 पृथिवीं, D10 बृसीश्च, T2 8 G2–4 ब्रसीं च (for बृसीं च).

अथ दक्षिणमावृत्य बृसीं परमशीर्षिकाम् ।
कृतामन्यायतो दृष्ट्वा ततस्तमृषिरब्रवीत् ॥ २७
कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भव चोदङ्मुखः शुचिः ।
स च तत्कृतवाञ्शूद्रः सर्वं यदृषिरब्रवीत् ॥ २८
यथोपदिष्टं मेधावी दर्भादींस्तान्यथातथम् ।
हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ २९
ऋषिणा पितृकार्ये च स च धर्मपथे स्थितः ।
पितृकार्ये कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥ ३०
अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यञ्शूद्रतापसः ।
वने पञ्चत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै ।
अजायत महाराजराजवंशे महाद्युतिः ॥ ३१
तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप्य ह ।
पुरोहितकुले विप्र आजातो भरतर्षभ ॥ ३२
एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ।
क्रमेण वर्धितौ चापि विद्यासु कुशलावुभौ ॥ ३३
अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिश्चितः ।
कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः ।
सख्ये चापि परा प्रीतिस्तयोश्चापि व्यवर्धत ॥ ३४

C. 13 470
B 13 10 38
K. 13 31 37
M 13 14 38

27 B2 reads 27 a b on marg — a) D2 ह्यामाद्य, D4 8-9 S ह्याश्रित्य (for ह्यावृत्य) — b) G1 partly damaged D2 6 बृशीं, T2 G1 ग्रसीम् (for बृसीं) D6 चरम, T2 2 G4 M4 अपर- (for परम) D8 -शीर्षका V1 B1 2-5 Dn Cn बृषीं (Dn1 n2 सीं) च(B1 प)रमशीर्षकीं, D5 T1 G2 3 बु(T1 G3 ब्र)सीं पर(T1 श्रि)-मशीर्षका, D10 बृसीं पश्चिमशीर्षकीं, M1-3 बृसीमव (M3 °प)रशीर्ष(M1 षि)का ‖ Cn बृसीं चरमशीर्षकीं मान्नकूर्चं पश्चिमाग्रम् । ‖ — c) B2 G2 4 कृतम् (for कृताम्) G1 ह्यन्यामतो (for ह्यन्यायतो) — d) V1 B2 3 Dn D5 त शूद्रम् (for ततस्तम्) G4 ततस्तु परियाब्रवीत्

28 D2.4 6 7 9 10 om. (hapl) 28 — a) T G1-3 M [ए]ना, G4 चैना (hypermetric) (for [ए]ता) — b) V1 B Dn D5 भवान् (for भव) T2 3 भवतोदङ्मुख शुचि — d) T1 यथा च (for सर्वं यद्)

29 a) B5 D3 अथ (for यथा) D4-9 [उ]पदिष्टान — b) V1 B1.4 Dn1 D10 दर्भाज्यादि, B2 3 Dn2 दर्भाघादि, B5 °दींश्च, S (G1 partly damaged) °दीनि (for °दींस्तान्) D2 यथायथ, D10 G1 3 °तथा (for °तथम्) Dn3 दर्भाज्यादि यथाक्रम — c) D1-3 7-9 हव्ये कव्ये, D4 6 हव्यकव्ये (for °कव्य) — d) B3 T1 M1 4 उक्तम् (for उक्त) S यशस्विना (for तप°)

30 D4 8-9 om 30 a b — a) V1 M4 ऋषीणा (for ऋषिणा) B (except B2) D1-3 -कार्येष, T1 कार्याणि, M1 2 4 कार्येण (for कार्ये च) T2 3 G1.3 ऋषिणा धर्मकार्येषु, G4 दक्षिणां पितृकार्येषु — b) D1 S (except T1) सदा (for स च) B1 कर्म (for धर्म) D1 M4 -पथि, G2 पटे (for पथे) — c) Dn1 पितृकार्यं Dn3 D4 8-10 वा (for च).

31 B2 G1 partly damaged — b) D1-3 सोतप्यम्, D5 8 स तपन्, T1 सुतपा, T3 G1 3 4 संतपन्, G2 सतवान् (sic) (for स तप्यन्) — d) D4 6 9 स्व- (for सु-) T2 3 G2 तु तेन, G1.2 4 कृतेन (for च तेन) — f) Dn1 n2 -वंशे स च, D9 (marg) -वंशे शूद्रो (for राजवंशे)

32 a) T3 G M1 च (for स) T1 प्रात (for तात) — b) V1 Dn G2 मवाप (for °प्य) B1 हि, B4 स, D4-7 9 च (for ह) — c) D1-3 राजन् (for विप्र) — d) B4 अजितो, Dn3 D2 10 M2 स जातो, D3 M1 3 4 सुजातो, D5-9 प्र° (for आ) D1-3 7-9 ब्राह्मणर्षभ (for भरतर्षभ) D4 damaged, T G1-3 स जा(T3 G1 3 संजा)तोस्य वशानुग, G4 स जातो द्यवशानुग

33 b) D4-9 T1 G तथा (for तदा) — c) T1 वर्तितौ (for वर्धितौ) B3 6 तत्र, D4 7 10 वापि (for चापि) — d) D4-9 विद्या(D7 °प्रा)स्व (for विद्यासु)

34 B2 partly damaged — a) D6 -वेद- (for वेदे) — b) V1 B2 Dn सुनिष्ठित, B5 विनिश्चित, D10 स नि° (for सुनि°) — c) D6 वा (for च) D5-9 T2 3 G M1.3 4 [उ]त्पन्न, D10 [उ]त्पत्तौ, T1 तथा (for [उ]त्पन्ने) — d) D4-6 10 T1 परतप (D4 10 °प), M1 4 पर गतं D7-9 तौ निषेवे परतप — e) V1 B Dn D10 T2 3 G साख्ये चैव, D2 3 तत्रापि च, D7 सख्ये वापि, D8 साख्ये चापि, M सख्ये चैव (for सख्ये चापि) — f) D5 om. [अ]पि B2 3 Dn2 n3 तस्य चैव, B4 5 D10 तस्य चैव (for तयोश्चापि) D4-9 [अ]भ्यवर्धत, T2 विवर्धिता (for व्यवर्धत) V1 तस्य मेघ व्यवर्धित (sic), B1 तस्य चैव व्यवर्धत, Dn1 तस्य चैव विवर्धते, D2 3 तयो

पितर्युपरते चापि कृतशौचः स भारत ।
अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः ।
अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ ३५
स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ।
राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ॥ ३६
पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
उत्स्मयन्प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम् ।
एवं स बहुशो राजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥ ३७
लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ।
उत्स्मयन्तं च सततं दृष्ट्वासौ मन्युमानभूत् ॥ ३८
अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ।
कथाभिरनुकूलाभी राजानमभिरामयत् ॥ ३९
ततोऽब्रवीन्नरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ ।
वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ४०

राजोवाच ।

वराणां ते शतं दद्यां किमुतैकं द्विजोत्तम ।
स्नेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥ ४१

पुरोहित उवाच ।

एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव ।
यद्ददासि महाराज सत्यं तद्वद मानृतम् ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

बाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।

राजत्वर्धत

35 ^{a}) $D_{7, 10}$ $G_{2, 4}$ चा (for च) S (G_1 damaged) [अ]थ (for [अ]पि) — ^{b}) D_{1-8} कृतस्नान (for °शौच) V_1 B Dn तु पार्थिव ($B_{1, 2}$ °व), D_{10} सुपार्थिव (for स भारत) — B_4 om (hapl) 35^{cd} — ^{d}) D_{10} सु (for स) — ^{e}) $T_{2, 3}$ G M ऋषिभिर् (for स ऋषिर्) D_{1-9} अभिषिक्ते तु नृपतौ; T_1 °षेकेन ऋषिभिर्

36 T_1 om 36^{ab} — ^{a}) D_4 ते (for त) D_3 सुतम् (for सुखम्) — ^{b}) B_1 अवदद्; D_5 अभजद्, $D_{6, 8}$ अभवद् (for अवसद्) — ^{c}) $D_{1, 6, 7}$ T_2 $G_{2, 4}$ प्रशास, $D_{4, 5, 8, 9}$ M_4 प्रशासन्, T_1 M_{1-3} प्रशासद् (for शशास)

37 ^{a}) D_7 G_4 पुण्याहवचने — ^{b}) S (except G_4) -कृत्येषु (for कार्येषु) — ^{c}) V_1 उत्स्मायन्; B_3 उत्स्मयत् (for °यन्) $D_{1, 4, 6-9}$ प्राहसश्च, D_5 G_3 प्रहसंश्च; G_4 प्राह तं (for प्राहसच्) — ^{d}) V_1 B Dn_3 $D_{4-7, 9, 10}$ पुरोधसं (for °हितम्) — ^{e}) D_1 M सु- (for स) D_{1-3} T_1 राजा (for राजन्) — ^{f}) $D_{3, 8}$ T_1 पुरोहितम् (for °धसम्) D_5 उपाहरत् (for °हसत्) B_3 (marg as in text) $_8$ पुरोधां (B_8 °धा) प्राह चाह सन्

38 B_3 om 38^{a}–39^{b} — ^{a}) S च (for तु) — ^{b}) T_1 च (for त) — ^{c}) D_4 corrupt. D_{10} उत्स्मयतश्च D_6 च राजानं; D_{8-9} हसंतं च, T_1 ततो दृष्ट्वा (for च सततं) — ^{d}) B_4 स दृष्ट्वा; T_1 हसंतं; $T_{2, 3}$ G M दृष्ट्वा तं (for दृष्ट्वासौ). V_1 Dn दृष्ट्वासौ मन्युमाविशत्, D_{1-9} ततो मन्युमुपाविशत् (D_4 °शत्)

39 B_3 om 39^{ab} (cf v 1 38) — ^{a}) T_1 ग्रस (for शून्ये) — ^{b}) D_{2} समाहित; D_{1-6} °गमे, $T_{1, 2}$ $G_{2, 4}$ M °गमत्, T_3 $G_{1, 3}$ [अ]भ्युपागमत् (for समागत) — ^{c}) S (except T_1) अनुकूलाभी (for °कूलाभी) — ^{d}) V_1 B (B_3 damaged) Dn_1 n_2 D_{10} चाम्यरामयत्, Dn_3 चाम्यचोदयत, $D_{2, 3}$ सोम्यराचयत्, D_4 अभिरामयन्, T_1 °हर्षयन्; T_2 $G_{1, 3}$ M_3 °धारयत् ($G_{1, 3}$ °न्), T_3 °रोचयन, G_2 °रंजयन, G_4 अनुरजयन्, $M_{1, 2, 4}$ अभिराधयन् (for °रामयत्)

40 ^{a}) T_3 नरेंद्रस्तु, G_1 damaged, M_4 नरेंद्रं स — ^{c}) T_1 चैव; T_3 G चैकं (for त्वेक).

41 ^{a}) D_{1-9} दद्मि (for दद्यां) — ^{b}) V_1 T_2 M किमु च; Dn_1 n_2 किं पत (for किमुत) D_4 ते द्विजोत्तम (hypermetric) (for द्विजो°). — ^{c}) $G_{1, 3}$ वा (for the first च)

42 D_{1-6} पुरोधा, T_1 विप्र (for पुरोहित) — ^{a}) D_{10} एतद् (for एकं) T_1 $G_{2, 4}$ M च, $T_{2, 3}$ $G_{1, 3}$ तु (for वै) — ^{b}) D_7 यं हि (for यदि). M_{1-3} तुष्टोसि यदि पार्थिव — T_1 om 42^{cd} — ^{c}) D_1 ददासि, D_3 दधासि, D_4 यदासि (for ददासि) V_1 B Dn D_{10} प्रतिजानीहि तावत्व — ^{d}) B_3 Dn_1 n_2 सत्यं यद्; $D_{2, 3}$ तत्सत्यं (by transp), T_2 G_{1-3} सर्वं तद्

43 T G om the ref T_1 om 43^{cd} — ^{d}) G_1 partly damaged $D_{4, 9}$ प्रजानन्; T_2 G_{2-4} M अज्ञातं (G_4 °तुं) (for अजानन्). D_6 ननु (for न तु). B_3

यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अजानन्न तु संवदे ॥ ४३

पुरोहित उवाच ।

पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत् ।
शान्तिहोमेषु च सदा किं त्वं हसति वीक्ष्य माम् ॥ ४४

सव्रीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ।
कामया शापितो राजन्नान्यथा वक्तुमर्हसि ॥ ४५

भाव्यं हि कारणेनात्र न ते हास्यमकारणम् ।
कौतूहलं मे सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ४६

राजोवाच ।

एवमुक्ते त्वया विप्र यदवाच्यं भवेदपि ।
अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ४७

पूर्वदेहे यथा वृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम ।
जातिं स्मराम्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे शृणु ॥ ४८

शूद्रोऽहमभवं पूर्वं तापसो भृशसंयुतः ।
ऋषिरुग्रतपास्त्वं च तदाभूर्द्विजसत्तम ॥ ४९

प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुग्रहबुद्धिना ।
पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ।
बृस्यां दर्भेषु हव्ये च कव्ये च मुनिसत्तम ॥ ५०

एतेन कर्मदोषेण पुरोधास्त्वमजायथाः ।
अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्ययम् ।

C. 13 489
B 13 10 57
K. 13 31 56
M 13 14 57

G2 सविदे, B5 मा वदे, M1 2 सवदे D2 8 मजान श्रेस्कय वदे (D2 °देव्)

44 D1-7 पुरोधा (for पुरोहित) —^{a}) D1, 2 T2 M4 पुण्याहवचने —^{b}) D1 कर्मकार्येषु, D2 8 कर्मकालेषु, D4-9 धर्मकार्येषु, G2 पुण्यकृत्येषु (for धर्म°) D3 6 वा (for च) —^{c}) B5 T2 3 G M1 2 4 तदा (for सदा) —^{d}) T G1-3 M किं तद्, G4 किंस्विद् (for किं त्व) D4-9 उद्धमासि (for त्व हसमि) D1 मा (for माम्)

45 ^{a}) T1 पीडित, T2 8 G M व्रीळित (for सव्रीडं) Dn3 हि, D1 4-6 S मे (for वै) Dn3 वै (for हि) D2 8 मनो मम हि सव्रीड, D7 मव्रीड हि मे भवति —^{b}) D1 T1 G2 4 M वै (for मे) D2-9 मनो वै (D2 8 जायते) हसति त्वयि —^{c}) G1 partly damaged B1 D1-8 काम्यया, D10 S स मया (for कामया) T1 चोदितो (for शापितो) D10 स मया श्रावितो राजन्

46 ^{a}) B2 damaged V1 B1, 3-5 Dn D10 सुव्यक्तं कारण ह्यत्र —^{b}) D2 तं (for ते) —^{d}) D5 सत्तेन (for तत्त्वेन) D1 M वै (for मे)

47 ^{a}) T1 G4 उक्तस् —^{b}) G1 partly damaged. D4, 6 7 9 यद्यवाच्य, T2 8 G2 यदवोचं (for °वाच्य) D4 om. भवेदपि and 47^{c} D2 8 इह (for अपि)

48 ^{a}) T1 पूर्वमेव (for देहे) —^{b}) T1, 2 G निबोध द्विजसत्तम —T3 om (hapl.) 48^{c}–49^{d} —^{c}) D2 पूर्वम् (for ब्रह्मन्) —D1 om. (hapl) 48^{d}–50^{a} —^{d}) G1 partly damaged. D2 शृणुष्व मे (hypermetric) (for मे शृणु) T1 अवधानमिम शृणु

49 D1 T3 om. 49 (cf. v l 48) B2 G1 partly damaged. —^{a}) D7 अभवत् (for अभव) —^{b}) B1 4 5 D10 तापस्ये (for °सो) V1 B1 3 5 Dn3 D5 7 -सयत T1 M तापस्ये धृत(T1 दृढ)निश्चय, T2 G1, 3 तापसे (G3 तपस्ये) कृतनिश्चय, G2 4 तापस्ये तत्र निश्चय (G2 °य) —^{c}) B3 तपस्वी (for -तपास्त्व) T2 G तु (for च) —^{d}) B3 यदा, G1 3 4 तथा (for तदा) V1 B3 D7 8 G2 M4 [अ]भूद्, G1 3 [अ]हं (for [अ]भूर्) B1 2 5 Dn3 G4 द्विजसत्तम

50 D1 om 50^{a} (cf. v l 48) —^{a}) D9 प्रीयता, T1 प्रार्थितो, G4 सुप्रीतो (for प्रीयता) D4 6 7 9 सदा, D5 मया, T3 G2 तथा (for तदा) D2 प्रीयता हि तदाजेन —^{b}) B5 D5 T1 मया, D2 त्वया (for मम) D6 -बुद्धिमान् (for °ना) —B1 om. 50^{cd} —^{c}) D3 T2 G ब्रह्मन् (for पूर्वम्) D2 3 पितृकार्येषु य (D3 व) पूर्वम् —^{d}) S मम (for ऽनघ) —^{e}) V1 B1 4 5 Dn3 बृष्या, Dn1 दृष्ट्या, D10 बृश्या; M1-3 बृस्या (for बृस्या) G2 4 दर्भे च (for दर्भेषु) D5 हव्येषु (for हव्ये च) B3 D4 6-8 बृष्यां (D7 8 °श्या) दर्भेषु हव्येषु, D2 3 9 T1 बृश्यां (D3 °ष्या, T1 °स्या) हव्येषु दर्भे(T1 °त्ते)षु, T2 3 G1, 3 ब्रस्या दर्भे च हव्ये च —^{f}) G1 damaged. D2-9 कव्येषु (for कव्ये च) T2 G3 4 द्विज (for मुनि) B2 3 5 -पुंगव (for -सत्तम) T1 दर्भेषु द्विजसत्तम

51 ^{b}) D10 om. from त्वमजायथा up to प्रहसे (in 52^{b}) D3 9 त्वमजायिथा, G1 3 समजायथा (for त्वम°) —^{c}) D2 3 च राजा (by transp), D4-9 हि राजा —^{e}) T1 मत्कृतेन हि (hypermetric), M4 °तेपि, Madras ed. त्वत्कृतेन (for मत्कृते हि) D4 [उ]पदेशस्य,

58 मत्कृते ह्युपदेशेन त्वया प्राप्तमिदं फलम् ॥ ५१

56 57 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तम ।
न त्वां परिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥ ५२
विपर्ययेण मे मन्युस्तेन संतप्यते मनः ।
जातिं स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥ ५३
एवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम् ।
पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्व त्वं पुनर्भवे ॥ ५४
इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ।
गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ॥ ५५

भीष्म उवाच ।

ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ॥ ५६
कृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमः ।
तीर्थानि चाभिगत्वा वै दानानि विविधानि च ॥ ५७
दत्त्वा गाश्चैव विप्राणां पूतात्मा सोऽभवद्द्विजः ।
तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ५८
ततः सिद्धिं परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमेऽऽश्रमवासिनाम् ॥ ५९

D8–9 °शश्च (for °शेन) V1 B Dn D6 मत्कृतस्योपदेशस्य, D2 8 T2 8 G मत्कृतेनोपदेशेन —^{f}) B1 damaged V1 B3–5 Dn3 D2 T1 G3 M [अ]वाप्तम्; B1 Dn1 चाप्तम् (for प्राप्तम्) Dn2 त्वया चाप्तमिदं कुल

52 D10 om up to प्रहसे (in 52^{b}) (cf v l 51) B2 G1 partly damaged —^{a}) D8 राजन् (for ब्रह्मन्) — D1 om (hapl) 52^{bc} —^{b}) D2 5 T1 वि(D5 प्र) हस्यामि, D4 6–9 आहस त्वा, G4 प्रहस्ये त्वा (for °से त्वां) —^{c}) D4 6–8 G4 M त्वा (for त्वा) D3 0 9 S परिभवाद् (for °वन्) D3 न चापरिभवब्रह्मन् —^{d}) T1 न वदामि, G4 प्रहस्यामि (for °सामि) D3 प्रहसे त्वा द्विजोत्तम

53 D1 om 53^{c}–54^{b} T1 om 53^{ab} —^{a}) Some MSS विपर्ययेन, D7 विपर्ययेण D4–7 9 मन्युस्ते (for मे मन्युस्) —^{b}) G1 3 M स्मयति मे (for संतप्यते) D4–9 येनास्मयत मे मन, T2 3 G2 4 तेन स्मयति मे मति —^{c}) D4–9 विप्र, S ब्रह्मस् (for तुभ्यम्) —^{d}) D4–9 S ततस् (for अतस्) D5 7 [अ]ह (for वै)

54 D1 om 54^{ab} (cf v l 53) —^{a}) S एव तपो गृहीत च (T2 तद्, G2 4 वा) — D1 partly damaged for 54^{cd} —^{d}) G3 यत स (for यतस्व) B4 M1–3 स्वपुनर्भवे, T1 3 G2 M4 न पुन° (for त्व पुन°)

55 B2 damaged —^{a}) D2 3 योनिम् (for अन्या) —^{b}) T3 G1, 3 4 त्व (for मा) D4–9 प्राप्स्यसि D2 3 अन्या प्राप्स्यसि ब्राह्मण —^{c}) D2–4 6–9 भूरि (for विप्र) —^{d}) B1 T2 भूतात्मा (for पू°) D2 3 सुव्रत (for सत्तम) — After 55, D1 2 7 9 read 64^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

56 G1 om (? hapl) 56^{a}–57^{b} (with the ref) Dn om 56 (retaining the ref) D1 3 4 6 7 9 om 56^{ab} (D1 7 9 om also the ref.) After the ref., D3–6 read 64^{ab} for the first time, repeating it in its proper place —^{a}) G3 4 M4 निसृष्टो (for वि°) D2 ततो राज्ञा तु विसृष्टो —^{b}) V1 दानम्, S (except T1, G1 om) धान्यानि (for दानानि) — After 56^{ab}, D8 reads 64^{ab} repeating it in its proper place. —^{d}) T1 ग्रामान्भूमिं (by transp) D1 2 4–7 9 स द्विज, M धर्मत (for सर्वश) D3 भूरि ग्रामांश्च स द्विज

57 G1 om 57^{ab} (cf v l. 56) —^{a}) B6 तीर्त्वा (for चीर्त्वा) D4–6 व्रतानि कृत्वा कृच्छ्राणि, S (G1 om) कृच्छ्राणि कृत्वा च तथा (T2 3 G3 °दा) —^{b}) T1 कल्पोक्तं वै, G4 तपोक्तानि V1 B Dn D10 द्विजोत्तमै, D1 4 8 9 G2–4 M2 °त्तम —^{c}) V1 B Dn D9, 10 T2 3 G [अ]पि (for [अ]भि) D8 स (for वै) D4 corrupt, D5 6 तीर्थानि गत्वा विप्र स (D6 स विप्रो) —^{d}) D2 वै (for च)

58 B2 partly damaged —^{a}) V1 B (B2 damaged) Dn D7 विप्रेभ्य, D10 सर्वेभ्य (for विप्राणा) —^{b}) D3 तदा (for द्विज) —^{c}) V1 न चैव (for तमेव) D7 वा (for च) —^{d}) D2 तत (for तप)

59 ^{a}) G1 damaged T G3 4 तप- (for तत) —^{c}) T G सत्तमश् (for संमतश्) —^{d}) D5 8 सोश्रमे (for आ°) V1 B Dn D10 आश्रमे तन्निवासिना, D2–4 6 आ(D4 6 सो)श्रमाश्रम°

60 ^{c}) B5 न च वक्तव्यमिह हि —^{d}) B5 किंचिद् (for तस्माद्) V1 जना.

एवं प्राप्तो महत्कृच्छ्रमृषिः स नृपसत्तम ।
ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने ॥ ६०
वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप ।
उपदेशं हि कुर्वाणो द्विजः कृच्छ्रमवाप्नुयात् ॥ ६१
एषितव्यं सदा वाचा नृपेण द्विजसत्तमात् ।
न प्रवक्तव्यमिह हि किंचिद्वर्णावरे जने ॥ ६२
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
एतेषु कथयन्राजन्ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६३
तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किंचिदग्रतः ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥ ६४
तस्मान्मौनानि मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चादृताः ।
दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नानुभाषन्ति किंचन ॥ ६५
धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्यार्जवपरायणाः ।
दुरुक्तवाचाभिहताः प्राप्नुवन्तीह दुष्कृतम् ॥ ६६
उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ।
उपदेशाद्धि तत्पापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥ ६७
विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ।
सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हिनस्ति वै ॥ ६८
वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विपर्ययम् ।
स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६९
एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशे कृते सति ।
महान्क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेत्कंचित् ॥ ७०

C. 13 506
B 13 10 74
K. 13 31 75
M 13 14 76

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

61 B5 Dn1 n2 T3 om. (hapl) 61-62 —^{a}) D1-2 देशयेद्, M1 वर्ग (for वर्जे) —^{b}) V1 om , B2 damaged, D1-3 ब्राह्मग B2 द्विज (for नृप) —^{d}) M1 2 तत (for द्विज)

62 B5 Dn1 n2 T3 om. 62 (cf. v 1 61) T1 om 62^{ab} —^{a}) V1 B1 2 D2 10 G2 नैषितव्य (D10 G2 °व्य), Dn3 T2 G1. 3 4 M नेषि° (for एषि°) B4 नैषितव्यं सदाचारा —^{b}) V1 B (B5 om.) Dn2 D2. 10 S (T1 3 om) द्विजेन नृपसत्तम —^{c}) D4 om. न V1 B1-4 च (for प्र) S (T3 om) न च प्रव क्तव्यमिह —^{d}) G2 वर्णांतरे (for वर्णावरे) T1 G1 नरे (for जने)

63 B4 om 63 —^{a}) D1-9 ब्राह्मग क्षत्रियो वैश्यस् —^{b}) D8 द्विजोत्तमा (for द्विजातय) —^{d}) G2 प्रदृष्यति, G4 प्रदू°, M प्रदुष्यते

64 D1. 2 7 9 read 64^{ab} after 55, D3-6 after the ref. in 56, and D3 after 56^{ab}, repeating it here —^{d}) D2 4-9 दुर्विज्ञेया (for दुर्ज्ञेया हि)

65 ^{a}) V1 B1. 2 4 Dn D1-3 5 T1 G1 2 मौनेन (for मौनानि) T2 G1 3. 4 ऋषयो (for मुनयो) —^{b}) B1 दिक्षा (for दीक्षां) D5 वा (for च) B4 [आ]भृता, S [अ]नृते (for [आ]दृता) —^{d}) T2 3 G M [अ]भि- (for [अ]नु) V1 B Dn D10 नाभाषते च (V1 हि) किंचन, T1 नाभिभाषत कर्हिचित्

66 ^{b}) V1 B Dn D10 समन्विता , T G -गुणान्विता , M -दमान्विता (for -परायणा) —^{c}) G1 partly damaged V1 D5 T2 वाचाभिहिता , B1-2 5 °हिते, B4 -वागभिहता , Dn -वाचाभिहिते , D10 °हते (for °हता) —^{d}) D5 7 9 दुष्कृतं, S किल्बिष (for दुष्कृतम्)

67 ^{b}) V1 कस्य (for अपि) S ह्यज्ञात्वा यस्यकस्यचित् —^{c}) D4-6 यत् (for तत्) D7 9 पात्र (for पाप) —^{d}) D1. 2 4 6 7 8 ब्राह्मण समवाप्नुवान्

68 ^{a}) V1 B D1 2 विमृष्य —^{b}) D7 कर्तव्य (for वक्तव्य) — G1 damaged for 68^{cd} —^{c}) D4-6 8-10 सत्यार्तेन, T1 अविमर्शेन (for सत्यानृतेन) M3 नि- (for हि) —^{d}) V1 B Dn D10 हि (for वै)

69 T1 om. 69^{ab} —^{a}) B1 3 4 D10 S (T1 om) अथ (for इह) D1-9 न वक्तव्यमपृष्टेन —^{b}) V1 B Dn D10 विनिश्चय (for विपर्ययम्) —^{c}) T1 M1. 2 सतो(T1 °स्तो)पदेश कर्तव्यो

70 ^{a}) T1 यदेतत् (for एतत्ते) —^{b}) D1 6-8 G2 उपदेश (for °देशे) V1 B2 4 Dn3 D10 उपदेशकृतो

११

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
रुक्मिणी देवकीपुत्रसंनिधौ पर्यपृच्छत ॥ २

नारायणस्याङ्कगतां ज्वलन्तीं
दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।
कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा
पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३

कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं
संतिष्ठती कानि न सेवसे त्वम् ।
तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते
तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ४

एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा
देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
उवाच वाक्यं मधुराभिधानं
मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे
दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि
न नास्तिके सांकरिके कृतघ्ने ।

यथा (V1 B2 [marg] मया); B1 8 5 Dn1 n2 °शकृते मया (B1 5 यथा) — d) V1 Dn इह (for कच्चित्)

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 8 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn1. n2 D1-8 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 (marg) 5 Dn शूद्रमुनिसंवाद , B2 D1-9 दुरुपदिष्ट , B4 वर्णावरोपदेश , D1-3 उप (D3 °पा)दिष्ट , D9 (addl) अधर्मोपदेशदूषणं , D10 दुरुक्त , T2 हीनजात्युपदेशप्रतिषेधे ब्राह्मणशूद्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D5 10 10 (as in text), B2 9 , S 32 — *Śloka no* Dn1 74

11

1 G2 om the ref. — a) D7 जात (for तात) — b) T1 M1-3 पुरुषर्षभ (for भरत°) D8 स्त्रीषु भावेषु भारत — d) G1 partly damaged D1 6 त (for तन्)

2 a) V1 B Dn2 D2 8 5 10 T1 G2 वर्णयिष्यामि ; D4 6-9 कथ° (for वर्त°) — b) V1 B Dn D10 T2 3 G यथावृत्त (for यथादृष्टं) — c) M1 3 4 -पुत्रं (for -पुत्र) — d) D4-9 -संनिधौ भरतर्षभ

3 a) D6 7 9 [अं]गरतां (for [अ]ङ्कगता) — b) B2 Dn1 n2 G समानवर्णां ; B3 दलायताक्षीं — c) G1 partly damaged D1 3 -वक्त्रा , D10 M4 नेत्रा , T1 -नेत्रीं (for नेत्रा)

4 Before 4, B4 ins. रुक्मिणी उवाच T1 reads 4a twice — a) T1 (second time) च (for [उ]प) — T1 G2 om (hapl) 4b — b) V1 B Dn D3 10 T2 3 G1 3 M2 संतिष्ठसे (D3 10 °ते) (for °ती) V1 B1 3 5 Dn1 n2 T2 3 G1 3 4 च (for न) B D1 4-10 M च (for त्वम्) — c) D1-6 T2 3 G कानि (for तानि) T1 G M1 4 त्रिलोकेश्वरि (for °श्वर-) D10 -भूरि , G4 -भूति (for -भूत) — d) G1 partly damaged. D1 [अ]पि (for मे) D10 पयोधि (for महर्षि) Dn1. n2 -कल्पे (for -कन्ये)

5 a) Dn1 -भाव्यमाणा , D2 10 G1 2 -भाष° (for भाष्य°) — b) S मात्रा (T1 °तु) समक्षं (G2 °हस्त) मकरध्वजस्य — c) T1 रुचिराभिधानं (for मधुरा°) — d) B5 मनोभव , G1 3 °मुख , G2 4 °रम (for °हरं) Dn2 चन्द्रमुखि (for °मुखी) Dn3 प्रपन्ना , D1. 2 6 प्रतीता (for प्रसन्ना) D3-5 7-9 मनोहरं चन्द्रमुखीं (D4 °खां) प्रतीता (D8 °तां)

6 Before 6, V1 B Dn D5 10 ins श्रीरुवाच — a) G4 वक्ष्यामि (for वसामि) V1 B2 3 5 Dn D1-9 T3 नित्य ; G सत्वे (for सत्ये) D5 सुभग (for °गे) — b) G1 partly damaged T1 रक्षां वरे (for दक्षे

न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते
न चापि चौरे न गुरुष्वसूये ॥ ६
ये चाल्पतेजोबलसत्त्वमारा
हृष्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु
नरेषु संसुप्तमनोरथेषु ॥ ७
यश्चात्मनि प्रार्थयते न किंचि-
द्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा ।
तेष्वल्पसंतोषपरेषु नित्यं
नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥ ८
वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु महात्मसु ।
वृद्धसेविषु दान्तेषु सत्त्वज्ञेषु महात्मसु ॥ ९
स्त्रीषु क्षान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ।
वसामि सत्यशीलासु स्वभावनिरतासु च ॥ १०

C. 13 517
B 13 11 11
K. 13 32 13
M 13 15 11

नरे) — After 6^ab, N ins

58* अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे
जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ।

[(L 1) B1 corrupt D1-4 6 देवपरे, D7 देवसत्त्वे (for °परे) D4 कृतज्ञ — (L 2) D3 6 जितेन्द्रिय, D7 यतेन्द्रिये (for जि) D1 नित्यमुदीत , D2 3 मुदार- (for °मुदीर्ण)]

— ^a) D1 (by corr as in text) नाकर्मशीली — ^d) D1 संकरिके, G4 मम° (for माक) — ^c) M हीन (for भिन्न) D4 om न नृशंसवृत्ते Dn1. n2 -वर्णे (for वृत्ते) — ^f) Dn3 चापि चौरे, D4-9 स्तेनवृत्ते, T2 3 G चाविनीते, M चापि स्तेने (for चापि चौरे) B5 [स]सूया, T2 3 G M [स]मृयके (for [स]सूये) D1-3 नापावने नेव गुरुष्वसूयो (D7 ये), T1 न चापि हीने चरिते च मायया

7 ^a) B2 G1 partly damaged T1 वा (for च) D5 सत्त्वे वल (for -तेजोबल) V1 Dn सत्त्वमाना, T3 दर्पसार (for सत्त्व°) — ^b) G1 damaged Dn1. n3 क्लिश्यति, T1 कुप्यति (for हृष्यन्ति) T1 M हृष्यति, T2 G2-4 तुष्यति, T3 तप्यति (for कुप्यन्ति) D3 T2 3 G2 यत्र (for तत्र) — ^c) V1 B Dn D2 10 चैव (for देवि) D4 तथाविधेन, D5 विधे नरे (for °विधेषु) — ^d) B5 om , T1 नृपेषु (for नरेषु) V1 om. (hapl) ससुप्तमनोरथेषु Dn ससुप्त-, D1-3 सप्राप्त , D4-10 ससक्त , T1 संतुष्ट , T2 3 G1 संक्षिप्त (for ससुप्त-)

8 ^a) D1 2 4-9 [आ]त्मन (for °नि) D3 तु (for न) — ^b) D4 अस्वच्छ , D7-9 अस्वस्थ (for यश्च स्व) D1. 2 यो न स्वभावोपहतोंत(D1 तात)रात्मा, D3 अस्वच्छभावोपहतान्तरात्मनि — ^c) V1 ते स्वल्प- (for तेष्वल्प) Dn D1-9 T1 परेषु, D10 नतेषु, T3 G2 M करेषु (for रतेषु) T2 नाह (for नित्य) T3 G1 3. 4 तेष्वप्यसंतोषकरेषु नाह (G4 नित्य) — ^d) T1 द्विजेषु (for नरेषु) D1-9 नाह सुतु(D5 न तु)ष्टा (for नरेषु नाह) D1. 2 चाह, T3 G1. 3 नित्य (for नाह) V1 B Dn D10 सम्यक् (for देवि) — After 8, D8 ins 61*

9 For the substitution in V1 B Dn D10, cf. v l. 10 G1 partly damaged for 9^a — ^b) D2 6 कृतज्ञेषु, G4 धर्मेषु (submetric) (for धर्मज्ञेषु) D2 8 धर्मनिलेषु वसुषु, D7-9 कृतज्ञेषु कृतात्मसु — D4-6 8 om (hapl.) 9^cd — ^c) D1 [अ]दान्तेषु (sic) — ^d) D7 धर्मज्ञेषु (for सत्त्व) D1-8 सर्वज्ञेषु कृतात्मसु — After 9, S ins.

59* अवन्ध्यकालेषु सदा स्नानशौचरतेषु च ।
ब्रह्मचर्यतपोज्ञानगोद्विजातिप्रियेषु च ।
[(L 1) T1 G दान- (for स्नान-)]

10 ^a) G1 partly damaged D4 T2. 3 G M कान्तासु, D5 T1 शान्तासु (for क्षान्तासु) — ^b) G4 वेद- (for देव) — ^c) D5 नित्य- (for सत्य-) — ^d) D1-3 -विनतासु (for -निर) — For 10^cd, S subst

60* विशुद्धगृहभाण्डासु गोधान्याभिरतासु च ।

— V1 B Dn D10 subst. for 9-10 D8 ins after 8

61* स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु
वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते ।
कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे
क्षान्तासु दान्तासु तथाबलासु । [5]
सत्यस्वभावार्जवसंयुतासु
वसामि देवद्विजपूजितासु ।

[The portion from रते च (in line 2) up to समर्थे (in line 3) is damaged in B2 — (L 3) B3 5 क्षान्तपरे (for क्षान्ति°) B1 D10 मसत्त्वे, D8 च सत्त्वे (for समर्थे) , — (L 5) B5 नित्य (for सत्य) D8 10 -सम-तासु — (L 6) B1 2 5 Dn पूजिकासु]

प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं
सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ ११
लोलामचोक्षामवलेहिनीं च
व्यपेतधैर्यां कलहप्रियां च ।
निद्राभिभूतां सततं शयाना-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ १२
सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
वसामि नारीषु पतिव्रतासु
कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥ १३
यानेषु कन्यासु विभूषणेषु
यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।
वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु
नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥ १४
शैलेषु गोष्ठेषु तथा वनेषु
सरःसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ।
नदीषु हंसस्वननादितासु
क्रौञ्चावघुष्टस्वरशोभितासु ॥ १५
विस्तीर्णकूलह्रदशोभितासु
तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।

---

11 a) D6 प्रतीक्ष्य (for प्रकीर्ण) V1 B2 8 Dn3 D10 अनपेक्ष ; B1 Dn1 n2 D8 T1 °पेक्ष्य-, D1 2 4 °वेक्ष (for °वेक्ष्य) G3 -कारणीं (for -कारिणीं) — b) V1 तु (for च) B3 वासिनीं, D4 6–9 भाषिणीं, D5 -कारिणीं, T1 -चारिणीं (for -वादिनीम्) — c) G1 partly damaged. B8 om वेश्मा D2 वेश्मो च गताम् (sic) (for वेश्माभिरताम्) — d) V1 B Dn D10 एवं-विधा तां, T G सदा शयानां (for एवंविधा स्त्रीं)

12 Dn2 D4 6 7 9 om (hapl) 12 — a) B2 partly damaged. B1 4 5 Dn1 D5 पापाम् (for लोलाम्) B4 अचौक्षाम्; D5 अचोद्याम्, T1 अतोपाम्, T2 3 G4 अदाक्षाम्, G1 3 अद°, G2 M अताक्षाम् (for अचो°) B1 अवलेहनीं, D2 T G2 3 M °लेपिनीं, G1 °लेपनीं, G4 °लोपनीं (for °लेहिनीं) V1 Dn3 पापा-मचोक्षामवलेलिहाना, D8 10 लोलामभक्ष्याम(D10 °क्ष्या स्व)वलेहिनीं सदा — b) B1 धर्मां, D1–3 -शीला; S -शौचां (for धैर्यां) — d) G1 partly damaged V1 B Dn1. n3 D5 8 10 T1 ता (for स्त्रीं)

13 a) Dn3 D4–6 T1 नित्य (for नित्य) — b) V1 B3 D6 गणान्वितासु, S बहुश्रुतासु — T1 om (hapl) 13^{cd} — c) S (T1 om) गुणान्वितासु (for पतिव्रतासु) — d) B2 reads from सु विभूषितासु up to वसामि फु (in 14^{c}) on marg D4–9 सदास्मि देवि (D8 °वी) (for विभूषितासु)

14 B2 reads up to वसामि फु (in 14^{c}) on marg — a) G1 partly damaged. Dn3 यामेषु, G3 यान्येषु (for यानेषु) Dn3 कल्यासु (for कन्यासु) B3 विभूषणासु, G3 °षितासु (for °षणेषु) — b) T1 2 G वस्त्रेषु (for यज्ञेषु) B1 तुष्टिमत्सु, D2 वृद्धि° (for वृष्टि°) — c) D5 om (hapl) from फुल्लासु up to सरःसु (in 15^{b}) — d) D4 5 7–9 शारदासु, T3 °देषु (for °दीषु)

15 D5 om up to सरःसु (in 15^{b}) (cf v l 14) — a) V1 B Dn D10 G2 गजेषु (for शैलेषु) M3 om from गोष्ठेषु up to सेवितासु (in 16^{b}) V1 B Dn1 n2 D8 10 [आ]सनेषु (for वनेषु) — b) B1 शरत्सु, Dn1 सर स्व, D8 सर प्र, D9 सरत्सु (sic) (for सरःसु) — T1 repeats 15^{c} after 16^{cd} — c) D8 गोषु च न (for हंसस्वन-) S (M3 om, T1 [first time]) -स्वर(T1 °न)सेवितासु (for स्वननादि°) T1 (second time) नदीषु फुल्लार्जुनसंहतासु — G2 om (hapl) 15^{d} — d) Dn3 क्रौञ्चाभिघुष्ट- (for °वघुष्ट) B4 D1 2 -स्वन (for स्वर) B1 -भूषितासु (for शोभितासु) D4 5 क्रौञ्चो(D5 °चा)पघुष्टासु च निम्नगासु, D7–9 क्रौञ्चोपघु(D9 °दु)ष्टास्वननादितासु, T1 क्रौञ्चीषु मृष्टस्वरनादितासु, T2 3 G1 3 4 M1 2 4 क्रौञ्चान्यपुष्ट(M1 °ष्टा)स्वरनादितासु

16 M3 om 16^{ab} (cf v l 15) — a) M2 विकीर्ण (for विस्तीर्ण) D2 -कूट- (for -कूल) D4–9 द्रुमनादितासु (for ह्रदशोभि°) V1 B Dn D10 विकी(Dn3 °स्ती)र्णकूलद्रुमराजितासु — D6 om (hapl) 16^{bcd} — b) B2 partly damaged B5 तपस्विनीषु, Dn1 D1 °स्विसिद्धि (for °स्विसिद्ध) D4 7 9 शोभितासु (for सेवि°) — B2 reads 16^{cd} on marg — c) B4 सत्य (for नित्यं) B8 स्फुरदुदकासु, D4 5

वसामि नित्यं सुबहूदकासु
सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ।
मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे
सिंहासने सत्पुरुषे च नित्यम् ॥ १६
यस्मिन्गृहे हूयते हव्यवाहो
गोब्राह्मणश्चार्च्यते देवताश्च ।
काले च पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते
तस्मिन्गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ १७
स्वाध्यायनित्येषु द्विजेषु नित्यं
क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि
शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १८
नारायणे त्वेकमना वसामि
सर्वेण भावेन शरीरभूता ।
तस्मिन्हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥ १९
नाहं शरीरेण वसामि देवि
नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
यस्मिंस्तु भावेन वसामि पुंसि
स वर्धते धर्मयशोर्थकामैः ॥ २०

C. 13 527
B 13 11 21
K. 3 32. 24
M 13 15 22

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

$^{1-2}$ S च बहू, D10 सुबहूदकेषु (for °कासु) —^{d}) G1 partly damaged B1 कुंजर (for गजैर) D1 1-3 [उ]त्कल्लितोदकासु D10 [आ]कुलितोदगासु (for °कासु) — After 16^{cd}, T1 repeats 15^{c} —^{c}) D1 6 गजेंद्रे, M1-2 च नित्य (for नरेन्द्रे) — T1 om 16^{f} —^{f}) V1 B2 Dn1 n* D1-* सत्पुरुषेषु, B3 °षे चापि (for °षे च)

17 D5 om 17 —^{a}) T1 G हूयति (for °ते) D3 हव्यवाहे —^{b}) T2 3 M गौद् (for गो) D1-3 ब्राह्मण (for °णश्च) G2 4 [अ]र्चित (for [अ]र्च्यते) T2 3 G1 3 M देवता (for °ताश्च) T1 यस्मिन्गृहे पूजिता ब्राह्मणाश्च — For 17^{ab}, V1 B Dn D10 subst.

62* यस्मिन्नग्नौ हव्यभुज जुहोति
गोब्राह्मण चार्चति देवताश्च ।

[(L 2) Dn3 गोबाह्मणांश्च B1 Dn1 स्वर्ना (for °ताश्च)] While D1 6-9 subst for 17^{ab}

63* यस्मिन्यज्ञे हूयति हव्यवाहे
गोब्राह्मणाभ्यार्चितदेवतासु ।

[(L 1) D7 यज्ञे (for यज्ञे) D6 हव्यवाहो —(L 2) D6 गोब्राह्मणोभ्यर्चित (for °णाभ्यर्चित)]

—^{c}) G1. 4 काल्येन, M1 काल्येय (for काले च) T1 श्रयते (for क्रियन्ते) —^{d}) D10 G1 उपैति (for °मि)

D1-4 6-9 तस्मिन्गृहे वासमुपैमि नित्य

18 ^{a}) D1-3 युक्तेषु, S शौचेषु (for नित्येषु) V1 B Dn D3 10 सदा द्विजेषु, T1 द्विजोत्तमेषु (for द्विजेषु नित्यं) —^{b}) B2 स्व (for च) S (except T1) तथा (for सदा) D1-6 क्षेत्रेषु सत्याभिरतेषु नित्य —^{c}) D1-6 वैश्येषु (for वैश्ये च) T1 वार्ताभिरते, G3 कृष्येमि°, M कृष्यादि° (for कृष्याभि°) —^{d}) G1 partly damaged D1-7 शूद्रेषु (for शूद्रे च) T1 G2-4 नित्ययत्ने, T2 3 M °यत्ते (for नित्ययुक्ते)

19 ^{b}) T3 om (hapl) from सर्वेण (in 19^{b}) to वसामि (in 20^{c}) D1-6 च सर्वभूते, D1-9 शरीरभू- (D3 °भू)ते (for °भूता) —^{c}) D1-4 6-9 G1 3 अस्मिन् (for त°) D5 om हि B1 विशिष्टो (for निविष्टो) —^{d}) B6 ब्रह्मण्यभावोत्र, D1 ब्राह्मण्यता चात्र D5 6 ब्रह्मण्यता च प्रियवादिता च

20 T3 om up to वसामि (in 20^{c}) (cf v l 19) —^{a}) D1 6 शरीरे नि (for शरीरेण) —^{b}) D1 [ए]त, D2-9 [ए]तन् (for [ए]व) B5 [अ]भिनेतुं, D3 °धानं (for °धातुम्) —^{c}) V1 B1 2 4 5 Dn D10 भावेन यस्मिन्हि, B3 एवविधे चैव (for यस्मिंस्तु भावेन) T1 [illegible] सामि पुंस —^{d}) D1 T2 G4 सवर्धते, M. [illegible] as in text) सपद्यते (for स वर्धते) यशोर्थ) D3 -काम- (for -कामैः)

१२

युधिष्ठिर उवाच ।

स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत् ।
एतन्मे संशयं राजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भङ्गाश्वनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत्पुरा ॥ २
पुरा भङ्गाश्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ।
अपुत्रः स नरव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ३
अग्निष्टुं नाम राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः ।
प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामस्य चेष्यते ॥ ४
इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ।
अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः ॥ ५
कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयामटतो नृप ।
इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपममोहयत् ॥ ६
एकाश्वेन च राजर्षिर्भ्रान्त इन्द्रेण मोहितः ।
न दिशोऽविन्दत नृपः क्षुत्पिपासार्दितस्तदा ॥ ७

Colophon om in D1 — *Parvan name* B1-4 Dn3 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1-7 9 10 M दान धर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D8 8 10 M4 श्री(Dn1 D10 om श्री)रुक्मि(M4 °ग्मि)णीसवाद , D4-7 9 रुक्मिणीकृष्णसवाद , T2 रुक्मिणीलक्ष्मीसवादे श्रीस्थलकथन, T3 G रुक्मिणीलक्ष्मीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B3 11 (as in text), D10 10, S 33 — *Śloka no* Dn1 21, D4 20 — After this adhy, S ins a passage given in App. I (No 2)

12

1 ^a) B1 पुसो (submetric) (for पुम्सयो) — ^b) T1 सुखं (for स्पर्श) M4 [s]भवत् (for भवेत्) B3 5 D10 प्रीति. क(D10 °तिस्त)स्याधिका भवे(D10 °काभव)त् ❀ Cn स्पर्शो वैषयिकं सुखम् । ❀ — ^c) D1 2 T1 M4 एत (for एतन्) D8 संशयो, G1 damaged (for °य) V1 B2 4 Dn D10 एतस्मिन्संशये राजन् — ^d) D1-8 7 छेत्तुम् (for वक्तुम्)

2 ^a) B1 2 5 Dn भगास्वनेन, D1-3 10 भृ(D10 भ)गाश्वकेन, D4 6-9 भृ(D4 भं)गाश्वेन च, D5 भृगाश्वेनेन (for भङ्गाश्वनेन) — ^d) D1-3 नृप, D4-9 तदा (for पुरा)

3 ^a) B1 2 4 5 Dn भगास्वनो, D1-3 5-10 भृ(D10 भ)गाश्वको, D4 भगाश्वगो (for °श्वनो) — ^b) D1 देवर्षिर् (for राज°) D1 7 8 इति (for अति) D2 8 देव(D8 राज)र्षिरभिविश्रुतः — ^c) V1 B Dn D10 पुरुष (for स नर) V1 T3 -व्याघ्र — ^d) D1 9 सुप्राप्य्यं; T1 G M1-3 पुत्रार्थं (for पुत्रार्थं) D1-6 सुप्राप्यं यज्ञमारभत् — After 3, T2 3 G read 6^cd for the first time, repeating it in its proper place

4 ^a) T2 3 M3 अग्निष्टुर्, G2 4 °जिन् (for °ष्टुं) D1-4 6-9 नृपतिर् (for राजर्षिर्) V1 B Dn Cn अग्निष्टुत स राजर्षिर् ❀ Cn त्रिगुणितोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टुत् । तत्र ह्यग्निरेव स्तूयते । स च पुत्र ददाति दाशुषे इति मन्त्रवर्णात्पुत्रप्रद क्रतु । स चेन्द्रद्विष्ट । तत्रेन्द्रस्य प्राधान्याभावात् । ❀ — ^b) D10 T G द्विष्टो (for -द्विष्टं) D1-9 महाक्रतु (D3 °म) (for °बल) — ^c) D3 प्रायश्चित्येषु, M1 2 °श्चित्तेन — ^d) V1 B Dn D10 कामेषु (for कामस्य) D4-7 9 पुत्रकाम स इज्य(D9 दृश्य)ते, D5 °कामे स उच्यते, T1 °कामेषु चेष्टिते

5 ^a) D1 8 [s]पि ज्ञात्वा, T3 ज्ञात्वा च, G1 damaged (for ज्ञात्वा तु) T1 कृत (for तु त) — ^b) D1 अभागश्च, D3 महाभाग, D4-9 ह्यभ्यगात्स, T1 M1-3 ह्यथागस्य, T2 3 G तया(G2 °दा)गत्य, M4 तथागम्य (for महाभाग) — ^d) M2 3 अन्वेच्छन्, M4 अन्वै° (for अन्वि°) T2 3 G प्र (for नि) T1 अभ्यगच्छयतात्मन — After 5, N (except D3) ins

64* न चैवास्यान्तर राजन्स ददर्श महात्मन ।

[Dn3 वै वापि, D10 [ए]व तस्य (for चैवास्य) D1 2 4-9 य(D3 जि)तात्मन (for महा°)]

6 ^b) V1 B Dn D10 मृगया (V1 B2 Dn3 °व्य) गतवान्नृप, D5 °यायामटन्नृप, T1 °यायै गतो नृप, T2 3 G1 3 4 M °यामटते नृप — T2 3 G read 6^cd for the first time after 3 — ^c) V1 B4 [ए]व

7 ^a) B1 D10 तु, D1 4-9 स (for च) T1 एको

इतश्चेतश्च वै धावञ्श्रमतृष्णार्दितो नृपः ।
सरोऽपश्यत्सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा ।
सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनम् ॥ ८
अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बद्ध्वा नृपोत्तमः ।
अवगाह्य ततः स्नातो राजा स्त्रीत्वमवाप ह ॥ ९
आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा व्रीडितो नृपसत्तमः ।
चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥ १०
आरोहिष्ये कथं त्वश्वं कथं यास्यामि वै पुरम् ।
अग्निष्टुं नाम इष्टं मे पुत्राणां शतमौरसम् ॥ ११
जातं महाबलानां वै तान्प्रवक्ष्यामि किं त्वहम् ।
दारेषु चास्मदीयेषु पौरजानपदेषु च ॥ १२
मृदुत्वं च तनुत्वं च विक्लवत्वं तथैव च ।
स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
व्यायामः कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः ॥ १३
पौरुषं विप्रनष्टं मे स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् ।
स्त्रीभावात्कथमश्वं तु पुनरारोढुमुत्सहे ॥ १४
महता त्वथ खेदेन आरुह्याश्वं नराधिपः ।
पुनरायात्पुरं तात स्त्रीभूतो नृपसत्तम ॥ १५

C. 13 544
B 13 12.17
K. 13 34 17
M 13 17 16

वनेय रानधिर् —^{b}) G4 श्रात (for श्रान्त) —^{c}) D1 [ऽ]गिमंत (sic), D4–9 गिंदति (for ऽभिन्दत) T3 G न दीनो गिंदति नृप (T3 जल) —^{d}) V1 तथा, D4 नृप, D नृप, D नृप (for तदा)

8 ^{a}) T1 शनैर् (for च वै) Dn1 n2 D2 9 वै राजन्, D4–8 धावन्स, G1 वै यावत (for वै धावन्) —^{b}) V1 Dn3 T2 तृष्णान्वितो (for °र्दितो) D1 3 10 G3 नृप (for नृपः) Dn1 n2 D4 श्रमतृष्णान्वितो नृप —^{c}) D4–7 स (for सु) D2 3 विधु(D3 °स)र (for रुचिर) —^{d}) D2 3 पूर्वं परमवारिधिं —^{e}) D2 3 सो(D3 स)वगाहत (hypermetric) (for °गाह्य) M1–3 ततस् (for सरस्) V1 तावत्, B3 तत्र, D10 स्नात (for तात) —^{f}) D1 7–9 पायथित्वा च (D1 3 8 9 °त्वाय) वाजिन, D10 प्लावयामास वा°

9 B2 damaged for 9^{a} —^{b}) S transp वृक्षे and बद्ध्वा D2 G2 4 नृपोत्तम — T1 om 9^{cd} —^{c}) B4 Dn1 तात, D4 9 वारि, M त्वेको (for स्नातो) —^{d}) D4 तत्र (for राजा) M च (for ह) V1 B Dn D10 तत्र स्त्रीत्वमवाप्तवान्

10 ^{a}) G1 partly damaged D1–4 6–9 G4 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) —^{b}) D4–9 व्रीडितो नृपनिन्दया, S (except T1) व्रीळितो नृपसत्तम (T2 3 M4 °म) —^{c}) D4–9 चिंतामन्वगमत्पापा (D °प, D3 °पं), D10 °मुपगत सोय —^{d}) S -मानस (for -चेतन) D10 सर्वात्मा व्याकुलेंद्रिय

11 ^{a}) D2 3 आरोक्ष्यामि, T1 °हिषु (for °हिष्ये) B4 च (for तु) D1 4–9 आरोक्ष्यामि कथ ह्य(D1 स्व)श्व —^{b}) D1 2 4–9 ता पुरीं, T1 तत्पुर (for वै पुरम्) —^{c}) V1 B Dn D8 10 इष्टेनाग्निष्टुता चा(B1 3 6 Dn3 या)पि, D1 अग्निष्टुता च यष्टे मे (sic); D2 3 अग्निष्टुता (D3 °ना) तयेष्ट्वा मे, D4–6 अग्निष्टोमेन यज्ञेन, D7 9 अश्रुताय च यष्टेन, T1 अग्निष्टुर्नाम चेष्ट मे

12 ^{a}) V1 B Dn D10 मे, G1 damaged (for वै) —^{b}) G1 partly damaged D1–3 7–9 च (for प्र) D [अ]ह (for किं) V1 B4 T G न्वह, D5 कथ (for त्वहम्) D4 6 तान्वक्ष्याम्यह कथ (submetric) —^{c}) B2 partly damaged V1 B1 3–5 Dn D5 10 T2 3 M3 चा(Dn3 वा)स्मकीयेषु, D7 चात्मदाहेषु, D8 9 चात्मदेयेषु (for चास्मदी°) — T2 om (hapl.) 12^{d}–16^{b}

13 T2 om 13 (cf. v l 12) —^{a}) D1–4 6–9 तनु(D1 दृढ)त्व च मृदुत्व च —^{b}) B3 विक्लवत्व (for विक्लवत्व) T1 3 G पराधीनत्वमेव च — After 13^{ab}, T3 G ins

65* हावभावादिलावण्यस्त्रीगुणाढ्या कुतूहलम् ।

[T3 G3 4 भावाभावाभिलावण्य-, G2 भाव (for the prior half) G2 त्रिगुणाद् (for स्त्री°)]

—^{c}) M ऋषिभि —^{d}) G1 partly damaged. B1 -तत्त्वानु (for -तत्त्वार्थ-) —^{e}) V1 B Dn D10 व्यायामे, D4 G2 °म (for °मः)

14 T2 om 14 (cf v l 12) —^{a}) G4 पौरुष्य D2–4 6 T1 G1 3 4 विप्रणष्ट V1 B2 4 Dn D10 वै (for मे) —^{b}) D4 6–9 [अ]थि (for [अ]पि) D2 3 8 भवेत् (for ऽभवत्) — After 14^{ab}, D4–6 read 16^{cd} for the first time, repeating it in its proper place —^{c}) V1 B (except B2) Dn1 n2 D1 7–10 T1 पुनर् (for कथम्) V1 B Dn त, D4–10 च, T1 मे, G4 नु (for तु) —^{d}) V1 B (except B2) Dn1 n2 D1 6 7–10 कथम् (for पुनर्) T1 आरोढुं नोत्सहे पुन

17 पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
18
17 किं न्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥ १६
अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवमोहितः ॥ १७
अटव्यां च सुघोरायां तृष्णार्तो नष्टचेतनः ।
सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥ १८
तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।
अतृप्त इव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥ १९
उवाच पुत्रांश्च ततः स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ।
अभिषिच्य स पुत्राणां शतं राजा वनं गतः ॥ २०
तामाश्रमे स्त्रियं तात तापसोऽभ्यवपद्यत ।
तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतम् ॥ २१
अथ सा तान्सुतान्गृह्य पूर्वपुत्रानभाषत ।
पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ॥ २२

---

15 T2 om 15 (cf v 1 12) — ^{a}) G1 partly damaged V1 B Dn D10 यत्नेन, D1-8 वेगेन (for खेदेन) T1 महत्त्वात्त्वथ खेदस्य — ^{b}) B2 partly damaged G1 8 नराधिप D2 8 सोश्वमारुह्य भूपति — ^{c}) B2 damaged D8 पुरीं (for पुर) — ^{d}) V1 B1 2 Dn1 n2 D10 स्त्रीकृतो (for °भूतो) V1 B1 8 Dn D1 8 6-9 T1 8 सत्तम (for °म)

16 T2 om 16^{ab} (cf. v 1 12) — ^{a}) Dn2 D1 2 4 6-9 S (except G2, T2 om) पुत्रदारा(D7 °सा)श्च (for पुत्रा दाराश्च) — ^{b}) B1 3-5 त; T1 चे (for ते) D1-9 पौरजानपद च तत् — D1-6 read 16^{cd} for the first time after 14^{ab} — ^{c}) B1 Dn D1 T2 G1 8 4 M8 स्विद तु; D2 8 इद तु (D8 हि), D4 (both times) न्वेतद्, D5 6 (both both times) 7-9 स्वेतद् (for न्विद तु) — ^{d}) G1 partly damaged V1 D1 4-6 (last three first time) गत. (for गता)

17 ^{b}) G8 4 वर (for वर) D8 स्त्रीभूतो नृपसत्तम — ^{c}) V1 B2 Dn1 अह, B8 5 अथ, S चास्मि (for अस्मि) D4 नियतो (for निर्यातो) — ^{d}) B8 5 इह (for दृढम्) T1 सुघोर प्राविश वन — T1 om 17^{ef} — ^{e}) D7 प्राविशद्, D8 9 प्राविशद् B2 5 D10 M1 घोरम् (for घोराम्) — ^{f}) T2 8 G1 8 4 परि- (for दैव-) V1 B Dn D10 -चोदित (for मोहित)

18 B2 partly damaged for 18^{ab} — ^{a}) G1 partly damaged D7 स (for सु). — ^{b}) D1 4 6-9 M1-8 तृषार्तो (for तृष्णा°) — ^{c}) D1 सुरुचिरं Dn8 सर सुरुचिर पुण्यम्, D1-9 सर शुचिजल पुण्यम् — ^{d}) D8 अगमस्, G2 अपश्यत् (for °श्य) D1 2 T1 युतं (for वृतम्) D4-6 अद्राक्ष पक्षिसकुल; D7-9 अपश्य पक्षिसयुत

19 ^{a}) V1 अत्र; M1-8.4 (*inf. lin.*) सरो (for तत्र) D7 [अ]वगाह्य, M8 4 °गाढं (for °गाढ) — ^{b}) V1 B Dn D10 दैवेनाह कृत पुरा (B8 °न) — Before 19^{cd}, M2-4 ins भीष्म — ^{cd}) D9 अहस, T1 अवृत्त (for अतृप्त) D1-9 T2 8 G M2-4 एव (for इव) T1 transp पुत्राणा and दाराणां — For 19^{cd}, V1 B Dn D10 subst

66* नामगोत्राणि चाभाष्य दाराणां मन्त्रिणा तथा ।

20 ^{a}) V1 B Dn D10 आ(Dn3 प्रा)ह पुत्रास्तत सोथ — ^{b}) G1 8.4 पार्थिवोत्तम — ^{cd}) D9 स्त्री (for स) D1 lacuna for राज्य वन यास्यामि D2 8 युष्माभिरिह पुत्रका (for 20^d) — For 20^{ef}, V1 B Dn D5 10 subst.

67* एवमुक्त्वा पुत्रशत वनमेव जगाम ह ।

While, S subst for 20^{ef}

68* स पुत्राणा शतं राजा अभिषिच्य वन गत ।
[Before the above, M1-8 ins भीष्म]

21 ^{a}) B2 partly damaged D4 6 आश्रमी, T1 G चाश्रमे, T2 8 M त्वा° (for आ°) V1 B Dn D5 10 गत्वा चैवाश्रम सा तु — ^{b}) V1 B Dn D5 10 तापस (Dn2 °से) प्रत्यपद्यत (B1 °द्य च), D1 6 8 9 °सेप्यभ्य- (D8 9 °व)पद्यत, D7 °स्सेप्यव° — ^{c}) D1 partly damaged. D2 8 तत्रापि चैव पुत्राणाम्, D4 6-9 तापसाच्चैव पु° — ^{d}) B2 Dn D5 T8 G1 आश्रमेषु, D1-1 6-9 °मेस्य, G2 आश्रमेपि; G8 तापसेषु (for आश्रमेऽपि)

22 ^{a}) D2 8 सुतान्पूर्वान्, G2 प्रगृह्याशु (for सुतान्गृह्य) V1 B Dn D5 10 अथ सादाय तान्सर्वा(B8 4 D10 °न्पुत्रा)न्, — ^{b}) D1 4 6-9 पूर्वान् (for पूर्व-) D2 8 गृहीत्वा वाक्यमब्रवीत् — ^{c}) D1 6 7 9 तथा, D8 यथा (for सुता) — ^{d}) Dn8 वेमे शत, D1 lacuna, D2 8 चैते हि मे (for चेमे शत)

एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।
सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥ २३
तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान्राज्यमुत्तमम् ।
चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ २४
ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
भेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २५
भ्रातॄणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ।
राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥ २६
यूयं भङ्गाश्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः ।
कश्यपस्य सुराश्चैव असुराश्च सुतास्तथा ।
युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ २७
इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुरोद ह ॥ २८
ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ।
केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ॥ २९
ब्राह्मणं तु ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥ ३०
अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मया ।
समुत्पन्नं सुरूपाणां विक्रान्तानां द्विजोत्तम ॥ ३१
कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ।
अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ।

C. 13 563
B 13 12. 36
K. 13 34 35
M. 13 17 35

23 ^{a}) D_4 एकन्त्र, M एमिश्र (for एकत्र) —^{c}) D_{10} तेच (for तेऽथ) —^{d}) $G_{2.4}$ तया (for तदा)

24 ^{a}) D_1 partly damaged. $D_{2.8}$ तान्दृष्ट्वा तु (D_2 om. तु) मम भ्रातॄन् —^{d}) V_1 B Dn D_{10} T_8 [अ]थ (for [अ]भि) D_2 -परिप्लुत —^{e}) B_5 उपहारो (for °कारो) —^{f}) $B_{2.3.5}$ [अ]पकृतो (for °कृतं)

25 ^{a}) S (except G_2) -वेषेण (for रूपेण) —^{d}) B_3 गुरुवन्वै, D_{1-3} नगरे वै, T_1 °रे तान्, $T_{2.3}$ G °रेषु, M °रे तु (for °रं वै)

26 ^{a}) T_1 [पु]त्र (for [अ]स्ति) B_1 D_{4-8} सौहार्दं (B_1 °र्धं) (for सौभ्रात्रं) —^{b}) D_1 यदि, D_3 येच $D_{4-7.9}$ ये तु (for येऽपि) — $D_{2-4.8}$ om. (hapl) 26^{c}–27^{b} —^{c}) D_1 **दित्वा, $D_{5.7.9}$ विविदिता (for विव°) —^{d}) V_1 $B_{2.4}$ D_6 कस्यपस्य, $T_{2.3}$ G_{2-4} M काश्य°, G_1 damaged (for कश्य°) $D_{1.5-7.9}$ सुरा पुरा, T_1 पुरा सुरा (for सुरासुरा)

27 $D_{2-4.8}$ om 27^{ab} (cf v l. 26) —^{a}) Dn_1 यं यं (for यूय) V_1 B (except B_3) Dn भंगास्वनापत्यास्, $D_{1.5-7.9}$ मृगाश्वतनया(D_1 °कसुता)स्, S भगाश्वनो(G_2 M °श्वना, G_4 °श्विनो)पत्यं —T G om. 27^{cd} —^{c}) V_1 कात्यपस्य $D_{1.2.6-9}$ [अ]सुरास्, D_{10} सुतास् (for सुरास्) D_5 चैवं M काश्यपस्य सुताश्चैव —^{d}) D_{1-9} वि(D_4 om वि)बुधास् (for असुरास्) B_4 तु (for च) V_1 D_{10} M_{2-4} सुरास् (for सुतास्) D_{1-3} मया, M सदा (for तथा) —^{e}) D_1 पैत्रकं, D_8 पैतृकी (for °क)

28 Before 28, T_1 ins. भीष्म· —^{a}) D_{1-3} [ऽ]त्र, $D_{4.6}$ वै (for तु) —^{b}) B_1 $D_{6.9}$ अपातयत्, G_1 damaged. —^{c}) Dn_3 एतच्छ्रुत्वा (hypermetric), $D_{4-7.9}$ श्रुत्वा तु, D_3 श्रुत्वापि (for तच्छ्रुत्वा) Dn_2 वा (for च) —^{d}) D_4 प्रारुरोद T G संतप्ता (T_1 रुरोद) भृशदुःखिता

29 ^{a}) Dn_3 D_1 [अ]त्येत्य (for [अ]भ्येत्य) $T_{2.3}$ G पुनर्ब्राह्मणवेषेण —^{b}) D_1 तम् (for ताम्) B_3 [अ]न्वगच्छत, $D_{1.4-9}$ [अ]नुपृच्छ(D_4 °च्छे)त —^{cd}) $T_{2.3}$ G संतापं करोषि (for संतप्ता रोदिषि)

30 ^{a}) G_1 partly damaged. D_8 ब्राह्मण्यं (for °णं) V_1 B (except B_1) Dn त, D_{10} om (for तु) —^{b}) T G वचनम् (for करुणम्) —^{c}) B_1 विप्र (for ब्रह्मन्)

31 ^{a}) D_{1-9} पूर्वं (for विप्र) —^{b}) T_1 सदि (for तत्र) Dn_2 पूर्वं (for पुत्र-) V_1 B Dn D_{10} T_1 मम (for मया) —^{c}) $D_{1-4.6-9}$ उत्पादित (for समुत्पन्न) V_1 B_{2-5} Dn_2 n_3 D_7 $T_{2.3}$ $M_{3.4}$ Cn स्व, Dn_1 स (for सु-) ❀ Cn स्वरूपाणा स्वस्येव रूप येषा तेषाम् । ❀ —^{d}) T_2 partly damaged. $G_{1.3.4}$ M नरोत्तम, G_2 नरर्षभ (for द्विजोत्तम) V_1 B Dn D_{10} पुत्राणा ब्राह्मणोत्तम

32 $D_{2.3.8}$ om. (hapl.) 32^{abcd} —^{a}) G_1 partly damaged. T_2 मृगयाश्रात, T_3 G_{2-4} °याखाक्ष (for °या

पुत्रान्राज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः ॥ ३२
स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना ।
आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतास्ते नगरं मया ॥ ३३
तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ।
एतच्छोचामि विप्रेन्द्र दैवेनाभिपरिप्लुता ॥ ३४
इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत्परुषं वचः ।
पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥ ३५
इन्द्रद्विष्टेन यजता मामनादृत्य दुर्मते ।
इन्द्रोऽहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते यातितं मया ॥ ३६
इन्द्रं तु दृष्ट्वा राजर्षिः पादयोः शिरसा गतः ।
प्रसीद त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ।
इष्टस्त्रिदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ३७
प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टो वरं ददौ ।
पुत्रा वै कतमे राजञ्जीवन्तु तव शंस मे ।
स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन् ॥ ३८
तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः ।
स्त्रीभूतस्य हि ये जातास्ते मे जीवन्तु वासव ॥ ३९
इन्द्रस्तु विस्मितो हृष्टः स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ।
पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ॥ ४०
स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ।

यात) —^{b}) D1 उद्दातो (for उत्क्रान्तो) —^{c}) S सरोहमवगाढ(M4 °त्र)श्च —^{d}) B5 स्त्री भूत्वा D1 4–7 9 स्त्राभूतोस्मि द्वि(D5 °स्मिन्द्वि)जोत्तम, S °तो द्विजसत्तम —^{f}) D5 आस्मिंस् (for अस्मि)

33 ^{a}) D4 स्त्रिया, D6 7 9 स्त्रिया, G4 स्त्रियश् —^{c}) D1 अत्र मे, G1 damaged (for आश्रमे) D2 8 अत्र ते (D8 मे) जनिता ब्रह्मन् —^{d}) Dn1 n2 T2 नीत तन् (for नीतास्ते) D2 तेन वनं, D8 ते नगरे T G प्रति (for मया)

34 ^{b}) D3–5 8 S दै(D8 T2 8 दे)व (for काल) M वा (for वै) —^{c}) T2 8 G इच्छामि (for शोचामि) V1 B Dn D10 [अ]ह (V1 वै) ब्रह्मन्, D6 M4 रा(M4 [*inf lin*] द्वि)जेंद्र (for विप्रेन्द्र) —^{d}) V1 B Dn D10 समभि- (for [अ]भिपरि) T1 8 G प्लुत (for -प्लुता)

35 ^{a}) D2 8 इन्द्रो दृष्ट्वा दुःखिता ताम् —^{b}) D5 ह्यब्रवीत्, D7 T1 प्रा°, M [अ]था (for अ°)

36 ^{a}) D4–9 द्विष्ट च; T1 -द्वेषेण (for -द्विष्टेन) D8 जपता (for यजता). —^{b}) T G कर्मणा (for दुर्मते) Dn1, n2 Cn मामनाहूय धिष्ठितं ❀ Cn धिष्ठित अधिष्ठितम् । क्रतूनिति शेषः । ❀ —^{c}) D3 इन्द्रो दृष्टा दुःखिबुद्धे (sic) —^{d}) B1 घातित; B3 प°, Dn2 n3 D5–9 G1 8 पा°, D2 8 प्रापिता (for यातितं) G2 वैरं ते याति कर्मणा

37 ^{a}) V1 B3–5 Dn D2 5 T G दृष्ट्वा तु (by transp), B1 दृष्ट्वा स —^{d}) G1 partly damaged Dn1 पितृ- (for पुत्र) G4 सत्कृत (for स क्रतु) —^{f}) D6 तन्मे त्व, D7 ततस्त्वं मे (hypermetric) (for तत्र मे) —After 37, B4 ins

69* इन्द्र सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबल ।
ऐरावतगजारूढ सहस्राक्ष नमोऽस्तु ते ।

38 ^{a}) D1–9 तेन (for तस्य) —^{c}) V1 B Dn D2 8 8 10 ते (for वै) B4 कतमो, D5 6 कतमा (for °मे) D4 पुत्राश्चैकतमो राजन् —^{d}) D3 जीवीतु (sic) (for जीवन्तु) D4 8 वत (for तव) D9 ते (for मे) V1 B Dn D3 10 जीवन्त्वेतत्प्रचक्ष्व (D8 °शस) मे — B1 Dn3 om (hapl) 38^{e}–39^{b} D1 om (hapl) 38^{e}–40^{d} T1 om 38^{ef} D8 reads 38^{ef} twice —^{e}) D8 (second time) [अ]पि (for हि) V1 D4 6 मे (for ये) —^{f}) G1 partly damaged V1 B4 [इ]ह (for [अ]थ) D8 (second time) 4–9 च ते (for ऽभवन्) D2 8 (first time) ते मे जीवतु पुत्रका

39 B1 Dn8 om. 39^{ab}, D1 om 39 (for all, cf v l 38) —^{a}) Dn2 तापसा (for °सी) Dn2 तु; D3 4 6–9 च (for तु) — B5 om (hapl) 39^{c}–41^{d} Before 39^{cd}, B1 ins स्त्री उवाच —^{c}) B1 भूतया (for -भूतस्य) D2 च, D10 S [ए]व (for हि) V1 B2–4 Dn1 n2 पुत्रास् (for जातास्) —^{d}) D1–9 वै, D10 G [ऽ]मी (for मे)

40 D1 om 40 (cf v l. 38) B5 om 40 (cf. v l 39) T2 om (hapl) 40^{a}–41^{b} —^{a}) T1 सु- (for तु) V1 B (B5 om) Dn3 D5 भूत्वा, Dn1 n2 D3 4 6–9 दृष्ट्वा (for हृष्ट) —^{b}) D5 स्त्रिय (for पुन) —^{d}) D4 om सुतास्तव D8 तु व (for तव)

41 T2 om 41^{ab} (cf v. l 40) —^{a}) B1 -कृतस्य

कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ४१

स्त्र्युवाच ।

स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ।
तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्ते ततस्त्विन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।
सर्व एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४३
वरं च वृणु राजेन्द्र यं त्वमिच्छसि सुव्रत ।
पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ॥ ४४

स्त्र्युवाच ।

स्त्रीत्वमेव वृणे शक्र प्रसन्ने त्वयि वासव ॥ ४५
एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ।
पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं रोचयसे विभो ॥ ४६
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ।
स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा ।
एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ॥ ४७
रमे चैवाधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम ।
स्त्रीभावेन हि तुष्टोऽस्मि गम्यतां त्रिदशाधिप ॥ ४८
एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छ्य त्रिदिवं गतः ।
एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥ ४९

C 13 581
B 13 12. 54
K. 13 34 54
M 13 17 53

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

(for नू°) B1 Dn3 G च (for हि) — b) D1–4 7–9 तेभ्यधिक, D5 तेभ्य (for तेभ्यो°) T1 2 G1 2 4 तेभ्यस्तेभ्यधिका कथ, G2 तेभ्यस्ते ह्यधिका कथ — T1 om 41cd — d) V1 om इह S (T1 om) त्व वक्तुम् (for वक्तुमिह)

42 T2 G3 om the ref T3 राजा, G1 3 4 तापसी (for स्त्री) — a) G1 partly damaged Dn1 G1 4 स्त्रियस् D1–2 अभ्यधिक, D7 त्वभ्य (for स्त्वभ्य°) D4–6 8 9 स्त्रिय स्त्व(D5 °यन्त)त्याधिक स्नेहो — b) D3 हि (for वै) — d) B Dn D1 2 10 -कृतस्य मे, D4–9 -कृताश्च मे (for कृतस्य वै) D3 जाता स्त्रीकृतकस्य च

43 S (except M4) om the ref — a) V1 B1–4 Dn D3–10 G4 उक्तम् (for उक्ते) B5 एवमुक्तस्तु देवेंद्रस्, T1 °क्तवत्यन्द्रो — b) T1 वचन ताम् (for प्रीतो वाक्यम्) B5 ता स्त्रिय प्रत्युवाच ह — B4 om 43c–44d — c) D7–9 एत हि (D7 ह) (for एवेह) — d) T2 3 G वादिन (for नि)

44 B4 om. 44 (cf. v l 43) — a) V1 वृत, G1 damaged (for वर) B1 D4 6 8 वृणु(D4 °णो)त्व, T1 2 च वृणु (for च वृणु) — b) D1 T1 यत् (for य) — c) V1 om , D4–9 अथो, D10 अत (for अथ) D4 स्त्रीत्वे — d) V1 काङ्क्षसे, B (B4 om) Dn D10 -कांक्षसे, T3 G2 M कांक्षित, G1 3 -काङ्क्षति (for °सि)

45 G2 4 om the ref T2 3 G1 3 तापसी (for स्त्री) — a) D2 8 [व]स्तु मे (for वृणे) — b) D2 8 वासवे (for व) V1 B Dn D10 पुरुष नेच्छामि वासव

46 a) M1 2 राजेंद्रस् (for देवेन्द्रस्) — b) D1–9 ता स्त्रिय प्रत्यभाषत — d) V1 B2 (marg) Dn चोदयसे, D2 8 त्व (D2 om. त्व) मेयसे (for रोचयसे) T2 प्रभो (for विभो)

47 b) V1 D2 4 8 9 T3 G3 सत्तम — c) D3 स्त्रिया, D4–6 8–10 T2 3 G1 2 4 M1–3 स्त्रिय (for स्त्रिया) D1 damaged, S संयोगात् (for °गे) — d) D4 6 अप्यधिका (for अभ्य°) T3 G2 तदा (for सदा) — e) D2 8 अधिक (for कारणात्) T G देव, M राजन् (for शक्र)

48 a) D1–3 रमे किं च, D4–8 S रमामि च (G1 वा), D9 रमिता च, D10 रमे चैव (for रमे चैव) B6 [अ]धिके V1 B2 Dn2 रमे चा(Dn3 वा)भ्यधिक स्त्रीत्वे, Dn1 n2 रमताभ्यधिक स्त्रीत्वे — b) T1 सुर (for देव) — c) D4–10 S च (for हि) V1 B Dn1 n3 D4–8 T1 तुष्टास्मि, Dn3 तुष्यामि (for तुष्टोऽस्मि) D1–8 स्त्रीस्व (D3 °त्व)भावेन तुष्टोस्मि — d) D4 om (hapl) from त्रि up to तामापृच्छ्य (in 49b) D1–3 गम्यता त्रिदशेश्वर

49 D4 om up to तामापृच्छ्य (in 49b) (cf v l 48) — a) D1 2 M1 2 तम्, T1 G2 [अ]थ (for ताम्) — b) D5 6 आपृच्छत्, M आपृष्ट्वा (for °च्छ्य) T1 om त्रि D10 T G ययौ (for गत.) — Before

१३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।
कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।

कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत् ॥ २
प्राणातिपातं स्तैन्यं च परदारमथापि च ।
त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ३
असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४
अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ५
तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।
शुभाशुभान्याचरन्हि तस्य तस्याश्नुते फलम् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

49[cd], T1 ins भीष्म — [c]) M1-3 स्त्रियो — [d]) D2 8 ह्यधिका

Colophon om in D1 2 4-9 T1 M4 — *Parvan name* B1-4 Dn3 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* B1, 2 4 5 Dn M1-3 भ(M3 भां)गास्वनो(B1 °सुरो, M1 3 °श्वनो)पाख्यान, D8 भृगाश्वकोपाख्यान, T2 इंद्रसद्देंद्रसवादे स्त्रीपुसयोगे स्त्रिया अधिकप्रीतिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 Dn1 12 (as in text), B2 11, T2 3 G M1-3 35 — *Śloka no* Dn1 54, D4 53

13

1 [a]) B5 D10 G मनुष्येंद्र (for °ष्येण) — M1-3 read 1[cd] twice — [c]) D3 हि (for वै) B1 3 लोकयात्रा B1 D3 वै; B3 5 M1-3 (last three second time) च (for तु) D1 4-9 कथं हि (D5 वै) लोक यात्रा वै (D1-6 हि), D10 S (M1-3 first time) श्रेय पर मनुष्येंद्र ❀ Cn लोकयात्रा ऐहिकशिष्टव्यवहार, हित च पारलौकिक श्रेय, तदर्थिना। लोकयात्रां लोकद्वयश्रेय साधनम् । ❀ — [d]) Dn3 M1-3 (last three first time) किंशीलस्तु; D5 कथशील, T1 किं शील च, M1-3 (all second time) कीदशीं च (for किंशीलश्च)

2 D10 om the ref After the ref, D10 S ins

70* देवे नारायणे भक्ति शंकरे साधुपूजया ।
ध्यानेनाथ जपै कार्या स्वधर्मै शुचिचेतसा ।

[(L 1) T1 वाथ, M वा सु- (for साधु) — (L 2) G3 जप कुर्यात् (for जपै कार्या) G3 स्वधर्मे, M °मं- (for °मैं) D10 शुद्ध (for शुचि-)]

— [a]) B2 विविध, D2 4 6 त्रिदिव (for त्रिविध) D1 8 चैव, D2 पाप, S चापि (for कर्म) — [b]) Dn3 वापि, D1 3 4-9 चैव, T2 3 M [अ]पि च (by transp) — [c]) D6 चैव; D10 S चापि (for चैव) — [d]) D2 om, G1 शुभ (for दश) D1 3 धर्म (for कर्म) D5 6 8 पथस्त्यजेत्, G1 damaged, M पथ चरेत् D10 T G2-4 शुभ (T2 दश) कर्मफलं चरेत् ❀ Cn कर्मपथान् स्वाभाविककर्ममार्गान् । ❀

3 = (var) Śārng P 635 — [a]) V1 D1 प्राणाभि- (for °ति) Dn3 D8 T2 3 पात (for -पात) B5 स्तैन्य तु, D10 G4 स्तैन्यस्व (for स्तैन्यं च) T1 प्राणिभूतस्तत स्तैन्यं, M1 2 प्राणातिपातनं स्तैन्य — [b]) V1 B Dn2 n3 दारान्, D8 दार्यम् (for दारम्) B1 वा (for च) D4-7 9 पा(D9 प)रदार्यमथापि वा; D10 T G परदाराभिमर्शन — [d]) D1-9 नित्यश, G4 सर्वं च (for सर्वत)

4 = (var) Śārng P 636 — [ab]) B4 T1 पैशुन्यं पारुष्यम् (by transp) Dn D4-9 T3 M1 4 पैशून्यम् — [c]) G1 partly damaged D10 S (except M3) एतानि (for चत्वारि) — [d]) Dn3 D2 जल्प(D2 °प)न् (for जल्पेन्) D1-8 नापि (for नानु-) D4-9 न कुर्यान्नापि चिंतयेत्

5 = (var) Śārng P 634 — [a]) D1 3 G4 M अन- (D8 °ना)भिध्यां (G4 °ध्यं) (for °भिध्या) D4-9 परार्थेषु (for परस्वेषु) — [b]) T3 सत्य सर्वेषु सौहृद — [d]) G4 स्मरेत् (for चरेत्)

6 [b]) D10 चरेत् (for [आ]च°). — [c]) Dn3 [आ]-

१४

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
बभ्रवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥ १

भीष्म उवाच ।
सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २

C. 13 676
B 13 14 18
K. 13 45 2
M 13 22.2

चरति (for °रन्ति) — For 6^cd, D10 T G subst.

71* शुभान्येवाचरँल्लोके भक्तो नारायणस्य हि ।
तस्यैव तु पदं सूक्ष्मं प्रसादादस्नुयात्परम् ।

[(L. 1) G1 partly damaged D10 चरन्ते T1 शुभानीह चरस्थान (for the prior half) T1 इ (for हि) — (L 2) G2 आप्नुयात् (for °स्नु°) T1 G1 4 पद (for पदं)]

Colophon om in M1 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1 2 4 5 D (except D5) M2-4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B. उपमन्यूपरि(V1 °री)हार, B1.2 Dn M4 भगवन्म(M4 °न्यु)नोपाख्यान, B4 उपमन्योपाख्यान, T2 त्रिविधकरण व्यापारकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B3 13 (as in text), D. 12, T1 M4 35, T2 8 G M1 3 36 — *Śloka no* Dn1 6, D4 59 — After this adhy., D10 T2 3 ins a passage given in App I (Nos 3 and 3A)

14

☞ G1 3 om. adhys 14–18 T1 reads this adhy after B 13 160

1 After the ref, N ins

72* त्वयापगेय नामानि श्रुतानीह जगत्पते ।

[D2 3 त्वया मे गदितानीह, D4-9 त्वया हि प्रोच्यमानानि (for the prior half) D2 3 नामानि त्रि- (for श्रुता नीह) D8 7 9 जगत्पते V1 D8 श्रुतानि इ जगत्पते (for the post half)]

— ^a) D3 10 T1 पितामहेशस्य विभो (T1 °भोर्), T2 3 G2 4 °नद महेशाय — ^b) B2 5 मे विभो, D1-8 शंकरे, T1 शूलिन (for शंभवे) — ^c) B3 रुद्राय, T G2 4 M4 विरूपे (for बभ्रवे) D4-9 विष्णु (for विश्व) V1 B Dn D10 -रूपाय (for -मायाय) — ^d) D2 महाभाग्ये B1 भारत (for तत्त्वत) — After 1, N ins

73* सुरासुरगुरौ देवे शंकरेऽव्यक्तयोनये ।

भीष्म उवाच ।

अशक्तोऽहं गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमत ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ।
ब्रह्मविष्णुसुरेशाना स्रष्टा च प्रभुरेव च ।
ब्रह्मादय पिशाचान्ता य हि देवा उपासते । [5]
प्रकृतीना परत्वेन पुरुषस्य च य पर ।
चिन्त्यते यो योगविद्भिर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
अक्षरं परमं ब्रह्म असच्च सदसच्च य ।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा ।
ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेव प्रजापति । [10]
को हि शक्तो गुणान्वक्तुं देवदेवस्य धीमत ।
गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वित ।
को हि शक्तो भव ज्ञातुं मद्विध परमेश्वरम् ।
ऋते नारायणात्पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात् ।
एष विद्वान्गुणश्रेष्ठो विष्णु परमदुर्जय । [15]
दिव्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगचक्षुषा ।
रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्व्याप्तं महात्मना ।
तं प्रसाद्य तदा देव बदर्यां किल भारत ।
अर्थात्प्रियतरत्वं च सर्वलोकेषु वै तदा ।
प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात् । [20]
पूर्णं वर्षसहस्रं तु तप्तवानेष माधव ।
प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवम् ।
युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वर ।
भक्त्या परमया राजन्प्रीतश्चैव महात्मन ।
ऐश्वर्यं यादृशं तस्य जगद्योनेर्महात्मन । [25]
तदयं दृष्टवान्साक्षात्पुत्रार्थे हरिरच्युत ।
यस्मात्परतरं चैव नान्यं पश्यामि भारत ।
व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषत ।
एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ।
विभूतिं चैव कार्त्स्न्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप । [30]

नाम्नां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मयोनिना ।
निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराभवत् ॥ ३

द्वैपायनप्रभृतयस्तथैवेमे तपोधनाः ।
ऋषयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेवं महायशाः ।
भवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाह पितामह ।

[(L 1) B1 निव्य (for ऽव्यक्त) — (L 2) D1 8 हि (for ऽऽ) D1-9 देव (for महा-) — After line 2, Dn3 ins.

74* ध्यानिनाथ जपे कार्या स्वधममुचिता सदा ।
देवे नारायणे भक्त्या शंकरं साधु पूजय ।

Cf. 70* — (L 3) Dn1 [ऽ]धि (for हि) D1 मनो (for गतो) — (L 4) D2 3 महेशानां (for सुरे°) B2 5 Dn1 n2 च (for य) — (L 5) D1 पिशाचानां D1-4 6-9 य देवा पर्युं(D2 8 समु)पासते (for the post half) — (L 6) Dn1 D7 यत् (for य) D1-4 6-9 प्रभु (for पर) — (L 7) B1 D1-10 योगविद्भिर्, B2 3 5 योग-विद्भिश्च (for यो योगविद्भिर्) — (L 8) V1 B Dn D10 ब्रह्म (for प्राहुर्) D5 यद्, D7 य (for य) D1 9 असत्सत्सदसच्च सत् (D9 य), D2 3 असत्सदसदच्च यं, D8 असत्सदस*च्च यत् (for the post half) — (L 9) D8 भोजयित्वा (for क्षोभ°) B3 [आ]त्म , D7 सु- (for स्व) — (L 10) D1 मापाणग् (for महाणग्) D4 महा, D10 तस्या (for तस्माद्) D8 9 प्रजापतिं D7 देवदेव प्रजापतिं (for the post half) — Dn1 D1-7 9 repeat line 11 after line 12 — (L 11) B1 3 4 Dn3 (marg) महादेवस्य, D1-3 माद्विधस्तस्य D4-7 9 (all first time) मद्विधस्तस्य शूलिन (for the post half) — D1-3 8 om (hapl ?) lines 12-13 — (L 12) D5 समायुक्तो (for -जरा°) — Dn1 D1-7 9 om (hapl) line 13 — (L 15) Dn1 n2 D2 गुण , Dn3 यदु , D1 8-9 सुर (for यदु) D8 श्रेष्ठ D1-9 विष्णु (D1-3 देव) परपुरंजय (for the post half) — (L 16) D1-9 पश्य(D1 lacuna for पश्य)ते योगमे(D1-3 यो महे-, D4 5 योगमी)श्वर (for the post half) — (L 17) D4 -शक्त्या (for भक्त्या) D1-7 9 च (for तु) B5 योग (for जगद्) D5 (before corr) तोषितो वै महेश्वर (for the post half) — (L 18) V1 देव D1-9 प्रपद्य (D3 7 °द्ये) तमज देव (for the prior half) D10 om (hapl) from वर्दयां up to देव (in line 22) D1-3 वदयां शिवमानत (for the post half) — (L 19) V1 B1 3 4 5 D1-3 7-10 अज्ञात्, B3 D5 6 असात्, Dn3 D4 असमत् (for अर्थात्) D1-9 वीर्यवान् (for वै तदा). — (L 20) B3 Dn3 D1, 8-9 एप (for एव). B3 4 5 सुवर्णाम्यान , B3 ग्मुद भक्त्या, D1 * * * हो, D2 4 6-9 सुवर्णाक्षो, D5 म सुवक्षा, Cn सुवर्णाक्षान (as above) ‖ Cn सुवर्णाक्षादि-यद्वृ ‖ — (L 21) B1 3 पूर्ण , D1 पूर्व (for पूर्ण) D1-9 प्राप्तवान् (for तप्त°) — (L 22) Dn1 D1 प्रमाण (for °ण) — (L 23) D1-7 9 च (for तु) D1-3 [ऽ]भूत् (for वै) D8 तोषितो हरिरीश्वर (for the post half) — (L 24) D1-3 प्रियतया (for परमया) V1 Dn D3 चैव (for राजन्) B5 प्रीतिश्च (for प्रीतश्च) — (L 25) D1-3 यस्य (for तस्य) D8 महावस्र (for °स्मन) — D8 om lines 26-28 — (L 26) D8 यदय, D10 न दृष्ट (for तदय) D4 पृष्टवान् (for दृष्ट°) D1 यस्मात् (for साक्षात्) D1 2 पुत्रार्थं — (L 27) B5 सम्मात, D1 3 4-9 अ° (for य°) D1-6 चिंतन, D1-6 कानन (for भारत) — (L 28) D1 2 शक्त (for शक्तो) — (L 30) D1 गृत्रा (sic), D2-9 सम्यद् (for मत्वा) B1 सत्य माहेश्वर नृप (for the post half) — (L 31) D1 देव (for भीष्मो) D1-9 धर्मपुत्र युधिष्ठिरं (for the post half) — After line 31, D1-9 ins

75* वासुदेवं महात्मानमिदं वचनमब्रवीत् ।

— (L 32) D1 2 4 एव (D4 सर्व) माहात्म्यसंयुक्तम् (D3 °क्तम्) D1 3 ततो वचिम पितामहे (for the post half)]

2 D1-7 9 om the ref —ᵃ) D1 2 -गुरौ देवे (D1 °व), D3 -गुरो देवे, D1-9 गुरोर्देव —ᵇ) D1 2 शंकरे (D1 °र) (for विष्णोस्त्व) —ᶜ) B1 4 5 Dn D1-6 10 M3 Cn विष्णु , D5 T2 3 G2 4 शिव (for विश्व) T1 शिवस्य शिवरूपस्य —ᵈ) B3 5 यन्मा पृच्छेद्, D1-3 मामपृच्छद्, T1 3 M यन्मापृच्छद्

3 T1 om 3-9 —ᵃ) V1 मुडिना, D10 तद्दुना (for तण्डिना) D3 नाम (for ब्रह्म) Dn3 योगिना; T2 3 G2 M2-4 वादिना (for -योनिना) D1 2 तु(D2 त)डिना नाम योगिना, G4 M1 तद्दु(M1 ताडि)ना ब्रह्म वादिना —ᵈ) D2 3 10 T2 3 G2 4 ब्रह्मणा (D10 °णे) D5 पुरातन (for °भवत्) D1 4 6-9 ब्रह्मणा यत्पुरातनं (D1 °रा भवेत्)

4 T1 om. 4 (of v 1 3) Before 4, D1 2 4 7 9 ins युधिष्ठिर उवाच —ᵃ) V1 B Dn D10 च (for [ए]व) D4 5 T2 3 G2 4 [ए]ते (for [इ]मे) —ᶜ) D1-6 सुकृता (for सुव्रता) G3 ऋषय सुप्रदांताश्च —ᵈ) D1 corrupt

ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये ।
महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कपर्दिने ॥ ५
वासुदेव उवाच ।
न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः ॥ ६
हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।
न विदुर्यस्य निधनमादिं वा सूक्ष्मदर्शिनः ।
स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥ ७
तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ।
भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथम् ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु भगवान्गुणांस्तस्य महात्मनः ।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥ ९
वासुदेव उवाच ।
शुश्रूषध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर ।
त्वं चापगेय नामानि निशामय जगत्पतेः ॥ १०
यदवाप्तं च मे पूर्वं साम्बहेतोः सुदुष्करम् ।
यथा च भगवान्दृष्टो मया पूर्वं समाधिना ॥ ११
शम्बरे निहते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता ।
अतीते द्वादशे वर्षे जाम्बवत्यब्रवीद्धि माम् ॥ १२
प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् ।
पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ॥ १३
शूरं बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मषम् ।

C 13 618
B 13 14 30
K 13 45 14
M 13 22 14

5 T1 om. 5 (cf. v l. 3) — a) T2 3 G2 4 नेत्रे (for होत्रे) — b) D10 गोत्रे (for गोप्त्रे) D1 तथा (for ऽग्नये) D4-6 8 गोप्त्रे विश्वात्मने तथा, D5 गोप्ते विश्वकर्मणे (s10), T2 8 G2 4 गोप्त्रे विश्वसृ-(G4 °ज)-ग्नये — c) B1 -भाग्ये B. Dn. n3 M2 विभोर् — d) D1-3 दण्डिने (for मुण्डिने) D4 6 च (for ऽथ)

6 T1 om. 6 (cf v l. 3) D5 om. (hapl) 6-9 — a) D1 कर्मणा T2 3 G2 4 M4 न शक्य कर्मणा वेत्तु, M1-3 न शक्या कर्मणा वेत्तु — b) T2 3 G2 4 गतिम्, M गतिर् (for वेत्तुम्) M4 तत्त्वत (for त°) D1-4 6-9 वक्तु वर्षशतैरपि

7 T1 om 7 (cf v l. 3) D. om. 7 (cf v l 6) — a) D7-9 हिरण्यप्रमुखा देवा — b) D2 7-9 T2 3 G2 4 M सेंद्रा देवा (D2 M3 °व) (by transp), D4 6 सेंद्रा सिद्धा — c) B. Dn1 n2 Cn भवनम्, D2 निधने, Cnp °नम् (as in text) — d) D1 corrupt. B3 5 Dn1 n2 D4 M3 Cn आदित्या, D3 मादि वा, D5 आधिता, D7 आदिं ता, D8 आदि वा, D9 मादिता, Cnp आदिं वा (as in text) D4 G3 दर्शन, D8 -दर्शिभि, D9 -दर्शिन (for °न) — e) D1-3 मा (for स) T2 G2 4 M4 नाम- (for नर) — f) D1-3 शक्या (for शक्यो) V1 D1-4 6-9 सदा (for सता)

8 T1 om. 8 (cf. v l. 3) D5 om. 8 (cf v l 6) — b) B1 गुणवतो, Dn1 भवगतो, D10 भक्तिमते — d) T2 3 G2 4 M1-3 4 (inf lin as in text) प्रणम्येशं (for व्रतेशाय) B5 यथासुख (for °तथम्)

9 T1 om 9 (cf. v l 3) D. om 9 (cf v l. 6) — a) D4 6 7 8 T2 3 G2 4 M न (for तु) — d) B2 5 भारत, T2 3 G2 4 तत्त्वत (for धीमत)

10 a) T1 शृण्वतु ब्राह्मणेंद्राश्च, G2 शृणुध्व ब्राह्मणेंद्रा वै — c) D5 वा (for च) B1 सामानि (for नामानि) — d) D1 4 6 जगत्पते V1 B2-5 Dn D10 शृणु(B3 गृहे)ष्वेह कपर्दिने (B2 3 5 D10 °न)

11 a) D10 अवाप्तत् (for प्त) D1 3 4 6-9 सर्वं (for पूर्वं) — b) D1 lacuna D4 6 8 9 साम्य, D7 साम (for साम्ब-) D2 8 च (for सु-) Some MSS दुकर — c) V1 Dn D3 यथावद्, B1 D5 8 तथा च, T G2 4 M यथा न (for यथा च) D1 सृष्टे, D2 सृष्टो, D3 दृष्टे (for दृष्टो) — d) D2 4 6 पूर्व- (for पूर्वं)

12 a) T1 निहते शबरे पूर्वं — b) D1 रुक्मिणेयेन, G2 राक्षमेयेन, M1 4 रौग्मिणेयेन — c) D1 अतीत — d) D6 9 जाम्बुवती T3 G4 M4 मा (for माम्)

13 T1 om. 13 — a) D1 corrupt D2-4 सा चारुदे(D2 3 °ष्टो)ष्णप्रमृतीन्, T2 3 G2 4 M चारुदेष्ण प्रभृतयो (G2 4 तिकान्) — b) D9 रुक्मिणीं, G4 रुग्मिण्या T2 3 G2 4 M वै सुतान् (for पुत्रकान्)

14 a) Dn3 ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) — b) T2 3 G2 4 कीर्ति (for कान्त) B3 अकल्मष, D3 °पान्, M3 °क D1 कामरूप युधिष्ठिर, T1 तद्रूपमपकल्मप

15 T1 om 15-18 — a) D1 corrupt T2 3 G2 4

आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम् ॥ १४
न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किंचन ।
लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन्यदुकुलोद्वह ॥ १५
त्वया द्वादश वर्षाणि वायुभूतेन शुष्यता ।
आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्या जनिताः सुताः ॥ १६
चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः ।
चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ॥ १७
यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्याश्चारुविक्रमाः ।
तथा ममापि तनयं प्रयच्छ बलशालिनम् ॥ १८
इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम् ।
अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव ।
सा च मामब्रवीद्गच्छ विजयाय शिवाय च ॥ १९
ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोनुगाः ।
क्षेत्रौषध्यो यज्ञवाहाश्छन्दांस्यृषिगणा धरा ॥ २०
समुद्रा दक्षिणा स्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः ।
देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥ २१
मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः सविता हरिः ।
सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सराः क्षपाः ॥ २२
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां यादव सुखावहम् ।

[इ]ति (for [इ]ह) —^{c}) Dn3 सृजेस् —^{d}) D9 G2 कुलोद्भव

16 T1 om 16 (of v l 15) —^{b}) V1 B Dn D10 व्रती (for वायु-) D3 4–6 -भक्ष्येण, D7–9 भक्षेण (for -भूतेन) B5 शुष्यते (for °ता) D8 वायुभक्षेन शुष्यता, T2 3 G2 4 तपस्तप्त्वा जगद्गुरु —^{c}) G1 -हर्तार (for -भ°) — B5 om (hapl) 16^{d}–18^{a} —^{d}) B3 4 Dn D1 4 6 7 10 M2 3 रुक्मिण्या, D2 8 °णी, G4 M1 रुग्मिण्या, M4 रुग्मिण्या

17 T1 om 17 (of v l 15) B5 om 17 (of v l 16) —^{a}) T2 स्याच् (for च) V1 चारुदेष्णं सुदेष्ण च, D1–3 °दोष्णश्च वायुश्च —^{b}) D1 corrupt V1 B2–4 Dn1 n2 D2 8 G3 वेशो, B1 -देशो, D4 6–9 वेगो (for -वेषो) B4 Dn3 T2 3 G4 यशोधन, D8 °वर (for °धर) —^{c}) D1 चारश्रवा चारुयश —^{d}) D4 6 9 सांव (for शम्भुर्)

18 T1 om 18 (of v l 15) B5 om 18^{a} (of v l 16) —^{a}) M1 तथा (for यथा) —^{b}) B4 Dn1 n2 D4–9 T2 3 G2 रुक्मिण्या (Dn1 °ण्या), G4 रुग्मिण्यां, M1 4 रुग्मिण्याश् —^{c}) D8 यथा (for तथा) M तनयान् (for °य) —^{d}) M -शाळिन V1 B Dn D10 प्रयच्छ मधुसूदन ; T2 3 G3 4 च्छाच्युत माचिर

19 ^{a}) D4–6 [ए]व D4–9 नोदितो (for चो°) —^{b}) D9 उवाच (for अवोच) D4 स (for सु) —^{c}) Dn1 M मा (for मां) T1 साध्वि (for राज्ञि) — T1 om 19^{e}–23^{f} —^{e}) D5 मामथ (for च माम्) —^{f}) D4 जयाय, T2 शुभाय (for शिवाय) Dn1 n2 G2 शिवाय विजयाय च

20 T1 om 20 (cf v l 19) —^{a}) B4 5 D1–7 9 कश्यपश् — G2 om 20^{b}–23^{d} —^{b}) T2 3 G4 तदा नद्यो (for नद्यो देवा) D1–3 महोरगा (for मनोनुगा) —^{c}) D5 हव्य (for यज्ञ) Some unused MSS भागाश्; Madras ed वाहश् D1–3 क्रतौ मध्ये यज्ञ (D1 °ज्ञा)वहाश्, D4 6 क्षेत्री यज्ञौ हव्यवाहाश् —^{d}) M -गणो (for -गणा) V1 B1 D10 धरा, B5 वरा, T2 तथा (for धरा) B2 3 Dn1, n2 छदास्यृषिगणाध्वरा, D1–3 °मि विविधानि च, D4–9 °सि ऋषयो वरा, T3 G4 °स्यर्षिगणास्तथा

21 T1 om 21 (cf v l 19) G2 om 21 (of v l 20) —^{a}) D1, 2 यज्ञा स (for समुद्रा) D4 6 9 दक्षिण (for °णा) B4 यज्ञा, D3 8 स्तोता, M4 (sup lin) स्तोमा (for स्तोभा) D10 T2 3 G4 समुद्रा दक्षिणाताश्च (D10 °ता वै) ❀ Cn स्तोभा सामपूरणान्यक्षराणि हु मा इत्यादीनि। ❀ —^{b}) D10 रक्षांसि (for ऋक्षाणि) —^{c}) V1 देवगणा (for °कन्या)

22 T1 om. 22 (cf v l 19) G2 om 22 (cf. v l 20) D5 reads 22^{a}–23^{b} twice —^{a}) D1 lacuna —^{b}) B3 सरितो (for सविता) D4 5 (both times) 6 T2 3 G4 M रवि, D10 हवि (for हरि°) — D1, 3 read 22^{c}–23^{b} twice —^{c}) M1 3 ब्रह्मविद्याश् —^{d}) D1 3 (both both times) 6 corrupt. D4 वत्सर (for °रा) V1 B Dn D10 तथा (for क्षपा)

23 For the repetition of D1 3 5, cf v l 22 T1 om 23 (cf. v l 19) G2 om 23^{abcd} (of v l 20) —^{a}) D3 (both times) लव (for लवा)

अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ॥ २३
एवं कृतस्वस्त्ययनस्तयाहं
तामभ्यनुज्ञाय कपीन्द्रपुत्रीम् ।
पितुः समीपे नरसत्तमस्य
मातुश्च राज्ञश्च तथाहुकस्य ॥ २४
तमर्थमावेद्य यदब्रवीन्मां
विद्याधरेन्द्रस्य सुता भृशार्ता ।
तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखा-
द्गदं तथैवातिबलं च रामम् ॥ २५
प्राप्यानुज्ञां गुरुजनादहं तार्क्ष्यमचिन्तयम् ।
सोऽवहद्धिमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ॥ २६
तत्राहमद्भुतान्भावानपश्यं गिरिसत्तमे ।

C. 13 633
B. 13 14 44
K. 13 45 28
M. 13 22 28

M4 मुहूर्तानि — b) D4 5 (both times) 6 -पर्वं च, D7 पर्वता, T3 M3 -पर्यय (for -पर्यया) — d) V1 B2 (marg) 4 Dn सुवाय च, D4-5 °वह, D10 T2 3 G1 °वहा (for °वहम्) — e) M व्रज (for गच्छ) T2 3 G2 4 रक्षा कुर्वन्त्वरिष्ट त्वम् — f) B5 D2 भवानय, T2 3 G2 4 ब्रनाच्युत (for भवानघ)

24 For the substitution in T1, cf v l 26 — a) B1 त्वया, D4 तया (for तया) — b) V1 B Dn D10 ततो (for ताम्) V1 B Dn2 n3 D3 नरेंद्र, T2 3 G2 4 M च राज- (for कपीन्द्र) — c) V1 B Dn D2 10 समीप (for °पे) — d) D3 राज्ञश्चापि (for राज्ञश्च) D1 [आ]हुकस्य, T3 शुभस्य, G1 शिवस्य (for [आ]हुकस्य)

25 For the substitution in T1, cf v l 26 — a) V1 B Dn D10 G3 गत्वा समावेद्य, D2 5 7-9 T2 3 G1 M त(D3 य)दर्थमा° (for तमर्थ°) D1-3 सा, M मा (for मां) — b) Dn3 (marg) D1-2 3 मा (D2 3 मा) वा नरेंद्रस्य (for विद्याधरे°) T2 3 G2 4 भृश तदा (G2 °या) (for भृशार्ता) D1-7 9 सा वा नरेंद्रस्य सुता भयार्ता — c) D1 तथाद्यनुज्ञाय, D2 तामभ्य°, D4-9 T2 3 G2 4 M ते माम° (for तानभ्य°) D1-9 तथापि, T2 M ततोति-, T3 ततो वि, G2 4 ततोपि (for तदाति) — d) V1 B2 4 D10 गतस्, B1 कुतस्, B2 (marg) अतस्, B3 हृदि, Dn1 गत, D1-4 6 9 M4 ततस्, D5 गदस् T2 3 M1-3 वभ्रुम्, G1 बभ्रूम् (for गद) D1-3 [अ]तिरयश्च राम (D3 °म), D4-9 T2 G1 M बलश्च राम, G2 Madras ed सुभ्रूस्तथैवाग्नि(G2 °ति)-शयेन तेन — After 25, N ins

76* अथोचतु प्रीतियुतौ तदानीं
तप समृद्धिर्भवतोऽस्त्वविघ्नम् ।

[(L 1) Dn1 प्रीतियुतैस्, D5 °युतास् — (L 2) D8 10 भवतान्विघ्न (for °तोऽस्त्वविघ्नम्) D1-8 तप सिद्धिर्भव तोया(D3 om या)स्त्विदानीं, D4 corrupt, D5 6 तवास्तु सिद्धिभवनादविघ्न, D7 तपश्च सिद्धिमवनाम°, D9 तपसोस्ति सिद्धिमवनाम°]

26 a) T2 3 G2 4 M अभ्यनुज्ञा (for प्राप्या°) M3 om गुरुजनात् — b) T2 3 G2 4 M प्राप्य (for अहं) V1 B2 Dn3 तार्क्षम् — c) G2 सोपयाद् (for सोऽवहद्) — d) Dn1 चैत B1 प्राप्य चैतमवासृज, G2 प्राप्य तार्क्ष्यस्य तजेत्र (sic) — For 26, D1-9 subst

77* प्राप्यानुज्ञां गुरुमुखादाजमीढ
तार्क्ष्यं तदा मनसा चिन्तयित्वा ।
कृत्वा प्रणाम शिरसा भवाय
ततोऽभ्यगा प्रागुदीचीं सुरम्याम् ।

[(L 1) D1-8 -जनाद् (for मुखाद्) — (L 2) D6 तार्क्षं — (L 3) D7 transp कृत्वा and प्रणाम — (L 4) D1-8 [ऽ]भ्यया (for °गा) and तदाशा (for सुरम्याम्)]

— After the above, the same MSS cont

78* ततो मया ह्यनुसृष्ट खगेन्द्रो
वितत्य पक्षौ दिवमुत्पपात ।
तस्मिन्गते वैनतेयेऽन्तरिक्ष
गिरौ तदा सर्वकामोपपन्ने ।
पुष्पै फलै सुसमिद्धैर्यथाव [5]
त्स्थित प्रहृष्टो भवमावभावित ।

[(L 1) D1 मोनुसृष्ट, D2 3 सोनुसृष्ट (for ह्यनु) — (L 6) D1-7 प्रहृष्टो (for प्रहृष्टो)]

While, T1 subst for 24–26

79* तत कृतस्वस्त्ययनस्तथाह
निवेद्य मातुश्च पितु समीपे ।
तथाभ्यनुज्ञाय गुरूंश्च सर्वा
न्महायलं तार्क्ष्यमचिन्तय वै ।
सोऽह हिमवत पार्श्वं प्राप्य तार्क्ष्यं व्यसर्जयम् । [5]

क्षेत्रं च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्याश्रममुत्तमम् ॥ २७
दिव्यं वैयाघ्रपद्यस्य उपमन्योर्महात्मनः ।
पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ॥ २८
धवककुभकदम्बनारिकेलैः
कुरबककेतकजम्बुपाटलाभिः ।
वटवरुणकवत्सनाभबिल्वैः
सरलकपित्थप्रियालसालतालैः ॥ २९
बदरीकुन्दपुंनागैरशोकाम्रातिमुक्तकैः ।
भल्लातकैर्मधूकैश्च चम्पकैः पनसैस्तथा ॥ ३०
वन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतम् ।
पुष्पगुल्मलताकीर्णं कदलीषण्डशोभितम् ॥ ३१
नानाशकुनिसंभोज्यैः फलैर्वृक्षैरलंकृतम् ।
यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं वनराजिभिः ॥ ३२
रुरुवारणशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलम् ।
कुरङ्गबर्हिणाकीर्णं मार्जारभुजगावृतम् ।
पूगैश्च मृगजातीनां महिषर्क्षनिषेवितम् ॥ ३३

---

27 ^{a}) G2 पश्यन् (for भगवान्) T1 तत्राहमद्भुता कारम् —^{b}) G2 हिमवद् (for अपश्य) B1 D1 0 मूर्धनि (for -सत्तमे) —^{c}) V1 T1 2 G2 4 तापस, B5 D4 तपसा D10 तत्र (for श्रेष्ठ) —^{d}) V1 B Dn अद्भुतम् (for आश्रमम्) T1 पश्याम्याश्रमसत्तम

28 ^{a}) Dn8 दिव्य (for दिव्यं) D10 T2' 8 G2 4 पादस्य (for पद्यस्य) —^{d}) V1 B Dn D2 10 T G2 4 समावृत, D4-6 समाश्रित (for समन्वितम्)

29 D3 om 29 D1 om 29^{ab} T1 G2 M1-3 om 29^a-31^b —^{a}) T8 यव (for धव-) D1 6 7 9 G4 -नारि(D7 G4 °लि)केरै —^{b}) B (except B8) Dn1 n8 D6 7 9 कुरुबक D1 2 6-9 -केतकि (for °क) D2 9 जबुचूत-, D6 जवुपूत- (for -जम्बु) D5 T2 8 G4 -पाटलीभि (for °लाभि) — M4 om 29^c-31^b —^{c}) D5 वर (for वट) D1 2 4-9 T2 8 G4 वरणक (for वरु°) V1 -वत्सनाभि, B8 रुणा*भ, D1 2 -वत्स पाद-, D4 9 वत्सनीप, T2 वत्सलानाभ (for वत्सनाभ) B4 वटवरणकशेरनानरेस्ते (sic) —^{d}) B1 D2 T8 G4 असन, T2 पनस (for सरल) V1 B Dn8 -पियाल- (for प्रियाल) B1 8 4 D10 -शाल, B5 T2 8 -ताल, Dn8 माल- (for साल) D2 वालै, T2 8 सालै (for तालैः) D1 असनतविभूपियालसालभालै (sic), D4-9 असनकपित्थ(D4 om कपित्थ)कप्रवालतालै

30 T1 G2 M om 30 (cf v l 29) —^{a}) B (except B1) D1 8 10 T2 8 G4 बदरेंगुद-, Dn8 बदरीं- गुद-, D4-9 अतिमुक्तक- (for बदरीकुन्द-) —^{b}) Dn1 मुक्तिकै, D7 9 वजुलै (for मुक्तकैः) D2 8 अशोकै- रवि(D3 °कैश्चाति)मुक्तकै —^{c}) V1 B2 8 5 Dn D10 मधू(D10 °धु)कैः कोविदारैश्च

31 T1 G2 M om 31^{ab} (cf v l 29) —^{a}) V1 रम्यैर्, T2 8 G4 अन्यैर् (for वन्यैर्) D1-9 अन्यैर्वृक्षैर्वहु- विधै —^{b}) B3 5 प्रदैस्तथा, D2 प्रदैर्वृत, D4-6 -प्रक र्षितै, D7 -प्रहर्षितं, D8 -प्रकल्पितं, D9 -प्रकर्षित, T8 फलैर्युत (for -प्रदैर्युतम्) — D1-8 om (hapl) 31^c-32^b B5 om (hapl) 31^c-33^c —^{d}) V1 Dn1 n8 D4-10 -खंड (for षण्ड) D4-6 -मंडित (for -शोभितम्)

32 B5 om 32, D1-8 om 32^{ab} (for all, cf v l 31) —^{a}) B1 -सभोज्य-, B4 -सभक्षै, D4 6 सा भोज्यै —^{b}) V1 B1 D10 फलवृक्षैर्, Dn8 फलपुष्पैर् (for फलैर्वृक्षैर्) D4-9 फलपुष्पप्रदैर्युतं —^{c}) D1 यथा- स्थान —^{d}) V1 B (B5 om) Dn D1-8. 10 भूषित भस्मराशिभि — For 31^c-32^d, T G2 4 M subst.

80* नित्यपुष्पफलोपेतैर्वृक्षैरविरलैर्वृतम् ।
सुपुष्पैश्च लतागुल्मैर्निर्भयैश्च मृगैर्युतम् ।
विशालैश्चाग्निशरणैर्यथास्थानाहिताग्निभि ।

[(L 2) T1 पुष्पितैश् (for सुपुष्पैश्) T1 वृत (for युतम्) — T1 om line 3 — (L 3) G4 पिशाचैश् (for विशालैश्)]

33 B5 om 33^{ab}? (cf v l 31) T1 om 33-43 —^{a}) V1 B (B5 om) D (except D1 8) G2 वानर- (for वारण) —^{b}) B1 8 Dn1 D4 6 D10 -द्वीप (for द्वीपि-) — D1 om 33^{cdef} —^{c}) V1 कुरगि- (for °ग) D6 7 वर्हणाकीर्णं D2 8 कु(D2 तु)रंगहरिणाकीर्णं — T2 8 G2 4 M4 om 33^{ef} —^{e}) B2-5 D2-6 8 9 M1-3 यूथैश् (for पूगैश्) —^{f}) D1 महिषर्षि — V1 B Dn D2-10 ins after 33 D1 after 33^{ab}

81* सङ्घाभिन्नैश्च गजैर्विभूषित
प्रहृष्टनानाविधपक्षिसेवितम् ।
सुपुष्पितैरम्बुधरप्रकाशै
र्महीरुहाणां च वनैर्विचित्रै ।

[D1 om lines 1-2 — (L 1) B8 प्रसन्नैश् (for

नानापुष्परजोमिश्रो गजदानाधिवासितः ।
दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मारुतोऽत्र सुखो ववौ ॥ ३४
धारानिनादैर्विहगप्रणादैः
शुभैस्तथा बृंहितैः कुञ्जराणाम् ।
गीतैस्तथा किंनराणामुदारैः
शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥ ३५
अचिन्त्यं मनसाप्यन्यैः सरोभिः समलंकृतम् ।
विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितं कुशसंवृतम् ॥ ३६
विभूषितं पुण्यपवित्रतोयया
सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया ।
महात्मभिर्धर्मभृतां वरिष्ठै-
र्महर्षिभिर्भूषितमग्निकल्पैः ॥ ३७
वाय्वाहारैरम्बुपैर्जप्यनित्यैः
संप्रक्षालैर्यतिभिर्ध्याननित्यैः ।
धूमाशनैरूष्मपैः क्षीरपैश्च
विभूषितं ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तात् ॥ ३८
गोचारिणोऽथाश्मकुट्टा दन्तोलूखलिनस्तथा ।
मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः ॥ ३९
सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहतः सुतपोन्वितान् ।
पश्यन्नुत्फुल्लनयनः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ४०

C 13 649
B 13 14 59
K 13 45 43
M 13 22 om

प्रभि°) — (L 2) D10 प्रकूट- (for प्रहृष्ट-) D2-9 प्रहृष्टनानामृगसेवित त्र तत् — (L 3) D1 अपुष्पितैर्, D5-7 सपु° — (L 4) D1 6-9 महीधराणां (for °रुहाणा) B1 विचित्र]

34 T1 om. 34 (cf v l 33) — a) D1 10 G2 4 रजोन्मिश्रो, D5 °मिश्रैर् — c) B1 गंध (for गीत) D3 11 बहलो, T2 8 G2 4 M1-3 -मधुरो — d) D1-9 मरुदत्र (for मारुतोऽत्र) V1 B1 D10 [ऽ]विमुखो, B2-5 Dn [ऽ]भिमुखो (for ऽत्र सुखो)

35 T1 om. 35 (cf. v l. 33) — a) D1 विहग प्रणादी, D4-6 9 बृ(D5 व)हदश्वनादैः, D7 महि* स्वनादै (sic) (for विहगप्रणादैः) — b) T2 8 तदा (for तथा) V1 बृंहित (for °तैः) — d) V1 B1 D1 4-7 8 स्वरैः ; D8 om (for स्वनैः) T2 8 G2 4 M विद्यास्वनैर्भूषित विप्रमुख्यैः

36 T1 om. 36 (cf v l 33) T2 8 G2 4 om 36 — a) D5 मनसो — b) D5-9 अप्सरोभिर(D8 °भि स्व)-लकृत — c) V1 Dn3 [श्र]ति (for [श्र]ग्नि) — d) V1 B Dn कुसुमावृतैः (B3 4 °त), D2 कुल्मंवृत, D7 कुशमकृत, D3 °सहित, D10 कुसुमैर्वृत (for कुशसंवृतम्)

37 T1 om 37 (cf v l 33) — b) B3 सदा*, D1 सदात्र, T2 8 G2 4 M सर्वत्र (for सदा च) T2 जुष्टान् — After 37^{ab}, G2 M ins 82* G2 om 37^{c}–42^{d} M om 37^{cd} — c) V1 B Dn D10 विभूषितं (for महात्मभिर्) — d) V1 B Dn D8 10 महात्मभिर्वह्निसमानकल्पैः

38 T1 om 38 (cf v l. 33) G2 om 38 (cf v l. 37) — a) D2 8 वाताहारैर् (for वाय्वा°) D4 अम्बुजैर् D8 जप्यनिष्ठ (for नित्यै) — b) V1 B Dn D10 योगिभिर् (for यति°) D8 धर्म- (for ध्यान) B1 D1-3 युक्तैः, T2 8 G4 मुदयैः (for नित्यैः) — c) V1 B1 2-4 Dn D10 धूमप्राशैर् B3 damaged (for धूमाशनैर्) D1-9 सोमपैश्च, G4 क्षारपैश्च (for क्षी°) — d) V1 B2-5 Dn D10 सजुष्ट च, B1 संघुष्टैश्च (for विभूषित) — T2 8 G4 ins after 38 G2 M after 37^{ab}

82* नानावृन्दैर्वेदपदङ्गपारगै-
र्धर्माभिरामैर्मुनिभि समाहितैः ।

[(L 1) M वृन्दैर् (for वृन्दैर्) — M om line 2]

39 T1 om. 39 (cf v l 33) G2 om 39 (cf v l 37) T2 8 G4 om 39–42 — b) V1 B Dn1 n3 D4 10 M4 दंतोलूखलिकास्तथा — c) B3 फेणपाश्चैव (hypermetric) (for फेनपाश्च) M मरीचिपान्फेनपाश्च — d) D2 8 स्वर्ग (for मृग) — After 39, V1 B Dn D8 10 ins

83* अश्वत्थफलभक्षाश्च तथा क्षुदकशायिन ।
चीरचर्माम्बरधरास्तथा वल्कलधारिण ।

[(L 1) B2 Dn3 D10 भक्ष्याश्च B1 पायिन (for -शा°)]

40 T1 om. 40 (cf. v l 33) G2 om 40 (cf. v l. 37) T2 8 G4 om. 40 (cf. v l 39) — a) D10 सुदुःख (for °खान्) — b) B4 Dn1 D10 Cnp महत, B5 Dn3 स° (for व°) V1 B Dn D10 सु(Dn3 म)-तपोधनान् (for °न्वितान्) D1-8 वहतस्तपसान्विता, D4-9 वह(D9 °हु)त श्रद्धयान्विता (D5 °तान्) — D8 om. (hapl.) 40^{c}–42^{d} B5 reads 40^{c} twice. — c) M

60 44 om

सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः
शिवादिभिर्भरत पुण्यकर्मभिः ।
रराज तच्चाश्रममण्डलं सदा
दिवीव राजन्रविमण्डलं यथा ॥ ४१
क्रीडन्ति सर्पैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मित्रवत् ।
प्रभावाद्दीप्ततपसः संनिकर्षगुणान्विताः ॥ ४२
तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे ।
सेविते द्विजशार्दूलैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ४३
नानानियमविख्यातैरृषिभिश्च महात्मभिः ।
प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ४४
तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथानलम् ।
शिष्यमध्यगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणर्षभम् ।
शिरसा वन्दमानं मामुपमन्युरभाषत ॥ ४५
स्वागतं पुण्डरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः ।
यत्पूज्यः पूजयसि नो द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ४६
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मृगपक्षिष्वथाग्निषु ।
धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥ ४७
ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना ।
लप्स्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ॥ ४८
तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरम् ।
इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ४९
इहैव देवताश्रेष्ठं देवाः सर्षिगणाः पुरा ।

तूर्फुल्ल (for उत्फुल्ल) V1 B1-4 5 (both times) Dn D10 पश्यन्यतीं (Dn1 n2 °न्मुनी) न्यहुविधान्

41 T1 om. 41 (of v l. 33) G2 om 41 (of v l. 37) T2 3 G1 om 41 (cf. v l 39) D8 om 41 (of v l 40) — c) B1 तस्य; M तत्र (for तच्च) B4 D1-9 M तथा, Dn3 D1 तदा (for सदा) — d) V1 B Dn D1 8 10 शशि- (for रवि-) M1 तथा (for यथा)

42 T1 om. 42 (of v l 33) G2 om. 42 (of v l 37) T2 3 G1 om. 42 (of v l. 39) D8 om 42 (of v l 40) — a) D1-9 क्रीडति नकुला सर्पैर् — b) D4 मृग- (for मृगैर्) D1 2 तथैव च, D1-9 च त(D7 य)त्र वै (for च मित्रवत्) M मृगा व्याघ्रैश्च यत्र वै — c) V1 B Dn D10 तपसां (for °स) — d) M सनिकर्षाद् (for °कर्ष). V1 B Dn D5 10 सनिकर्षान्महात्मनां

43 a) T1 तथा, T2 3 G1 अत्र (for तत्र) Dn1 n3 T2 3 M -पद, G2 -चरे (for -पदे) T1 रम्ये (for श्रेष्ठे) — b) T2 3 G2 4 मनोहरे (for °रमे) — T1 G3 om 43c-44b — c) D7 सेवितैर्; T2 3 °त (for °ते) — d) M -विद्यांग- (for -वेदाङ्ग)

44 T1 G2 om 44ab (cf v l. 43) — a) V1 -व्याख्यातैर् — b) D1-9 मुनिभिश् (for ऋषि°) V1 B Dn D10 सु- (for च) — c) D4-6 पश्यामि (for चापश्य) — d) M4 -धर- (for -धर) D2-6 विभुं, T1 मुनिं (for प्रभुम्)

45 T1 om 45 G2 om 45ab — a) T2 3 G1 M [अ]पि (for [ए]व) — b) B5 अथ (for यथा) — c) V1 B Dn D10 शिष्यैरनु (for शिष्यमध्य) — d) M3 युवान वा नरर्षभ — e) V1 D7 9 वंद्यमानं, B5 वंद्यमान तं (hypermetric)

46 b) B5 च (for न) — c) V1 B Dn D1-4 10 T2 3 G2 4 य (for यत्) V1 B Dn D10 T2 3 G2 4 मां (for नो) T1 M यत्र (T1 °त्र) पूज्य पूजयसि — d) D4-9 अर्हसि, T1 इच्छति (for °सि) — After 46, T2 3 G2 4 M ins

84* मनुष्यतानुवृत्त्या त्वा ज्ञात्वा तिष्ठाम सर्वगम् ।

47 a) T1 ततोहं (for तमहं) T1 om from प्राञ्जलि up to धर्मे च (in 47c) — b) D4-9 पक्षिष्वथ त(D4 6 य)थाग्निषु — d) T G2 4 M तदा(T1 °था)पृच्छम् (for समपृ°)

48 D5 om (hapl) 48 — a) D1 10 T3 M मा, D6 om (for मा) D4 ततो भगवतानाह (sic) — b) T1 -फल्गुना (for व°) — c) D4 6-9 T2 प्राप्स्यसे, T3 G2 4 M वेत्स्यसे (for लप्स्यसे) G2 सदन (for तनय) D1-3 प्राप्स्यसे कृष्ण तनयम् — d) T1 तत्र (for आत्म) D4 असशय, D10 T3 G2 4 M3 न संशय

49 T1 om 49a-56b — d) B2 4 D2-5 G1 4 M1 2 4 सदा क्रीडति (for समाक्री°) B5 D6 8 9 [अ]धोक्षज

50 T1 om 50 (of v l 49) — a) N (except D1 2) [ए]न (B5 °व, D8 °व) दैवत- (D10 °त), M [ए]न देवता (for [ए]व देवता) V1 -श्रेष्ठ — b) B1

तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
तोषयित्वा शुभान्कामान्प्राप्नुवंस्ते जनार्दन ॥ ५०
तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह ।
शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्संक्षिपन्नपि ।
आस्ते देव्या सहाचिन्त्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन् ॥ ५१
हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः ।
तेन सर्वामरैश्वर्यं शर्वात्प्राप्तं समार्बुदम् ॥ ५२
तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विश्रुतः ।
महादेववराच्छक्रं वर्षार्बुदमयोधयत् ॥ ५३
विष्णोश्चक्रं च तद्धोरं वज्रमाखण्डलस्य च ।
शीर्णं पुराभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ५४
अर्यमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसा ।

C. 13 670
B 13 14 81
K. 13 45 65
M 13 22. 53

तया (for पुरा) D4–7 9 देवा ऋषिगणा परा (D7 9 पुरा) —f) V1 B2–5 Dn D4–9 T2 3 M3 प्राप्तवतो, B1 D1–3 10 G1 प्राप्नुवति (D1 °ते, D10 G1 °तो) (for °वंस्ते)

51 T1 om. 51 (cf. v l. 49) —a) G2 तेजसा तपसा चैव —c) B2 partly damaged B4 5 D10 T2 3 G2 4 M शुभाशुभान्विसुर्भावान्; D4–9 °भान्वशी भावान् —d) D1–9 ससृज(D3 ज्य)न् (for वि°) —e) B5 Dn1 n2 D10 सदाचिंत्यो, D4 6 सहामात्यो, D7 °योय, D3 9 °पत्यो (for °चिन्त्यो)

52 T1 om 52 (cf. v l. 49) —b) T2 3 G2 4 M1. 3 4 तपसा (for दानवो) —d) B1 सर्वं प्राप्त, D2 3 प्राप्त चैव (for शर्वात्प्राप्त) D5 8 महार्बु(D8 °मार्बु)द (for समार्बुदम्)

53 T1 om 53 (cf v l 49) —a) B4 Dn1 D1. 2 3 9 पुत्र (for पुत्र-) G2 तस्य पुत्रश्च विप्रेशो —b) Dn1 n2 मंदारो, D4–9 मर्दनो, T2 3 G2 4 M दमनो (for मन्दरो) —After 53ab, D5 ins 85* —c) D1–3 -वशात् (for -वरात्) —D5 om 53d–54d —d) D4 6–9 T2 3 G2 4 M वर्षायुतम् (for °र्बुदम्) M4 भरोधयत् (for भयो°)

54 T1 om 54 (cf. v l. 49) D5 om 54 (cf v l. 53) G1 M om 54–55 B2 partly damaged for 54ab —a) D4 6 transp च and तद् —c) Dn1 जीर्णं (for शीर्णं) B1 क्षिप्र (for तात) T2 3 G1 शीर्णं तथा भागवत —d) V1 D4 6 7 9 गुहस्य (for ग्र°) T2 3 G4 हरस्याङ्गेषु केशव — V1 B Dn D1–4 6–10 ins after 54 D5 after 53ab

85* यत्तद्भगवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानघ ।
जलान्तरचरं हत्वा दैत्यं च बलगर्वितम् ।
उत्पादितं वृषाङ्केन दीप्तज्वलनसंनिभम् ।
दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्दर्शं तेजसाद्भुतम् ।
न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्जयित्वा पिनाकिनम् । [5]
सुदर्शनं भवेत्येवं भवेनोक्तं तदा तु तत् ।
सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितम् ।
तज्जीर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ।
ग्रहस्यातिबलस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमतः ।
न शस्त्राणि वहन्त्यङ्गे चक्रवज्रशतान्यपि । [10]

[(L 1) D5 om the prior half of line 1 D5 पूर्वं (for चक्रं) D1 तदा (for तव) —(L 2) D1 -गत (for -चर) D2 जलांतरहत मत्वा, D8 °र गत हत्वा (for the prior half) D2 वचन (for च बल-) —(L 3) D8 उत्पान्ति- V1 B2 Dn3 D8 10 वृषांकेण V1 B1 2 4 Dn3 D2 8 दीप्त (for दीप्त-) D1 सप्रभ, D8 -सप्रभु (for -संनिभम्) —(L 4) V1 B2 5 Dn D2 9 दुर्धर्षं, B1 D10 दुर्दर्श-, B3 सुदर्शं, D6 8 दुदर्श (for दुदर्शं) D2 8 तु तत्; D4–6 8 9 युत (for [अ]द्भुतम्) D7 दुर्दर्शे ते जलायुत (for the post half) —(L 6) B2 damaged B1. 4 भवेत्युक्त; B3 Dn2 D10 भवत्येव (for भवेत्येव) V1 सुदर्शन भवने मुक्त (hypermetric), B5 सुदर्श भवने मुक्त, Dn3 °र्शनत्वेत्येव (for the prior half) Dn1 नु तत्, Dn3 [अ]द्भुत, D10 तु यत् (for तु तत्) — For line 6, Dn3 (marg) D1–9 subst.

86* सदृश भवतेत्युक्त दर्शनेन तथास्तु तत् ।

[D2 8 [उ]क्त्वा (for [उ]क्त) D6 ततस् (for तथा) D1–8 भवेनोत्तमतेजसा (for the post. half)]

—(L 7) B2 damaged for the prior half D1 दुर्दर्शन (for सुद°) D2 8 10 ततस्, D4–9 तथा (for तदा) —(L 8) = (var) 54cd B1 यज् (for तज्) B5 कीर्णम्, Dn3 ती°, D2 8 शी° (for जी°) D4–7 9 गुहस्य (for ग्र°) —(L 9) B1 [आ]ति (for [अ]ति-) B1–2 5 D1–3 10 [आ]ढौ, B4 [आ]जौ (for [अ]ङ्गे) D4–9 गुहश्चातिब(D7 8 °पि च)लश्चासौ (for the prior half) D10 वर D2 दृप्तस्य, D8 दीप्तस्य (for दत्तस्य) D4 6 [ऽ]वदत्तस्य च (D6 om च) धीमत (for the post half) —(L 10) D4–9 महास्त्राणि (for न श°) D1 शक्र, D2 8 तस्य (for चक्र) B2 (marg) D1–9 -सुखानि, B5 -मतानि (for -श°)]

शिवदत्तवराज्जघ्नुरसुरेन्द्रान्सुरा भृशम् ॥ ५५
तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतामदात् ।
शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ।
ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ॥ ५६
तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ।
कुशद्वीपं च स ददौ राज्येन भगवानजः ॥ ५७
तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ।
येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्हुतोऽनलः ।
तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शंकरः ॥ ५८
तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ।
बलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ५९
स्वायंभुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ।
आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ६०
तस्य देवोऽददत्पुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ।
योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥ ६१
वालखिल्या मघवता अवज्ञाताः पुरा किल ।

---

55 T1 om 55 (cf v l 49) G3 M om 55 (cf v l 54) —^{a}) V1 B5 विविधा (for विबुधा) —^{b}) D4-9 गुहेन (for ग्रहेण) D3 9 स (for सु) —^{c}) D3 corrupt B1 5 Dn8 D1 2 -वरा जघ्नुर्, D4-9 -वरो जिष्णु (D4 °ष्णु), T2 3 G4 वराद्राजन् (for -वराज्जघ्नुर्) —^{d}) B3 partly damaged. T2 3 G4 सुरान् D1-9 क्ष(D4 5 स)सुरेंद्रं पुरा भृशं

56 T1 om 56^{ab} (of v l 49) B3 partly damaged for 56^{ab} —^{b}) V1 B1 3-5 Dn D10 ददौ (for अदात्) D1 6 7 त्रैलोक्येश्वरता महत्; D5 त्रैलोकेश्वरतामदात्, M4 त्रिलोकीश्व —^{c}) T2 3 G4 शत (for शत) M2 सहस्राणि — D4 6 9 om (hapl) 56^d–57^a —^{d}) T2 3 G2 4 M स च (for सर्व) —After 56^{cd}, T1 reads 73^{cd} T1 om 56^e–72^d —^{e}) T2 3 G2 4 M दैत्यं (for नित्य) —^{f}) M1 भवता D2 3 [अ]थ (for च)

57 D4 6 9 om 57^a, T1 om 57 (for all, cf v l 56) —^{b}) T2 3 G2 4 M प्र- (for च) G2 विभु (for प्रभु) —^{c}) D1-6 शर- (for कुश) G2 तु (for च) V1 D6 om, D10 प्र (for स) —^{d}) T2 3 G2 4 M1-3 योग च (G2 तु), M4 त्यागेन (for राज्येन)

58 T1 om 58 (of v l 56) T2 3 G2 4 om 58^a–61^b —^{b}) B3 महात्मन, B5 °भुज (for °सुर) — B3 partly damaged for 58^{cd} —^{cd}) M -शतानि स चात्म (for -शत साग्रमात्म) D10 हुतो (for हुतो) — D7 9 read 58^{ef} twice —^{e}) D2 3 7 9 (last two second time) तमाह; D6 तथाह (for त प्राह) D7 (second time) भवतां (for भगवास्) —^{f}) D7 9 (both second time) कस्ते काम: प्रदीयतां

59 T1 om. 59 (of v l 56) T2 3 G2 4 om 59 (of. v l. 58) —^{a}) B5 तत. (for त वै) —^{b}) D9 om (hapl) from योगो up to आविश्य (in 60^c). D8 सुत, D10 [s]द्भुतं —^{c}) D8 चकं तु, M भगवन् (for बल च) D8 -श्रेष्ठ —^{d}) D4 om., D5-8 च (for सं) M शाश्वतो मे सता हित. — After 59, V1 B Dn D1-8 10 ins

87* तथेति भगवानाह तस्य तद्वचन विभु: ।
[Dn1 n2 प्रभु, D1-8 विभो (for विभु)]

60 T1 om 60 (of v l 56) T2 3 G2 4 om 60 (of v l 58) D9 om up to आविश्य (in 60^c) (cf v l 59) —^{a}) B8 M स्वयंभु (B8 °भ)व D6-8 स्वायंभुवक्रतश्चापि —^{c}) Some unused MSS योगे च (for योगेन) —^{d}) M शतं (for त्रीणि) B2 5 D1-9 च, M तु (for [अ]पि)

61 T1 om 61 (cf. v l 56) T2 3 G2 4 om 61^{ab} (of v l 58) —^{a}) V1 B1. 3 4 Dn1 n2 D10 चोपददौ, B2 5 D1-9 देवो ददौ, M1 4 देवोददात् (for देवोऽददत्) —^{b}) D2 3 संमतान्; D4 6-9 -सन्निभान् (for संमितान्) —^{c}) D1 partly damaged D4 6-9 योगीश्वरं B1 D1 4 6-8 T2 3 G2 4 M1 2 वेद, M3 योग- (for देव) —^{d}) Dn1 कृष्णे (for कृष्ण) — After 61, N ins

88* याज्ञवल्क्य इति ख्यात ऋषि परमधार्मिक: ।
आराध्य स महादेव प्राप्तवाञ्ज्ञानमुत्तमम् ।
वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो मुनि: ।
सोऽपि शंकरमाराध्य प्राप्तवानतुलं यश ।

[B1 4 read lines 1 and 2 twice —(L 1) B1 4 (both second time) वालिखिल्य (for याज्ञवल्क्य) B1 (second time) प्रोक्त (for ख्यात) — V1 B3 5 Dn3 D8 10 read line 2 twice —(L 2) V1 B1 4 5 D8 (all second time) प्र(B5 आ)साद्य स, B8 (second time) प्रसाद्य च (for आराध्य स) V1 B1 (both second

तः क्रुद्धैर्भगवान्रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ ६२
तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः ।
सुपर्णं सोमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ ६३
महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवन् ।
ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः ॥ ६४
अत्रेर्भार्यापि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी ।
नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगा स्यां कथंचन ।
इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छच्छरणं किल ॥ ६५
निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ।
अशेत मुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ॥ ६६
तामब्रवीद्धसन्देवो भविता वै सुतस्तव ।
वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥ ६७

C 13 688
B 13 14 98
K 13 45 82
m. 13 22. 63

---

time) 3 8-5 D8 (last four second time) ऋतुल यश (for ज्ञानमुत्तमम्) — (L 3) D7-9 यो नाम्ना (for योगात्मा) D1-8 नारायणांगो यो ध्यान (for the prior half) D1-9 पागड- (for पग°) — (L 4) Dn8 D3 4-8 उत्तम, D1 अमल (for अतुल)]

62 T1 om 62 (cf v l 56) —^{a}) B3 partly damaged B1.4 6 Dn3 D2 6 7 9 वालिखिल्या (B1 °ख्या) (for वालखिल्या) —^{b}) V1 B2 Dn D2 ह्यवज्ञाता; B1 सु°, D1 सुवज्ञाता (sic), D8 स्ववज्ञाता (sic), D4 6 अपध्याता, D7 9 अवध्याता (for °ज्ञाता) Dn1 खिल (sic), T2 3 G2 4 M [अ]भवन् (for किल) —^{c}) Dn3 तै क्षुद्रैर्, D1-2 क्रुद्धैस्तैर् (by transp) B5 भगवन्, D1 तपसा (for भगवान्) D6-9 क्रुद्धस् (for रुद्रस्) —^{d}) D1 भगवांस् (for तपसा) D8 [ऽ]प्यभूत्, D4 5 7-9 T2 3 G2 4 M [ऽ]भवत्, D8 भवान् (for ह्यभूत्)

63 T1 om 63 (cf. v l. 56) —^{a}) B3 D (except D5 10) दैवत, T2 3 G2 4 M देवता- (for दैवत) Dn3 D1.6 श्रेष्ठ —^{b}) B1 (marg) प्राज्ञो (for प्रीतो) T2 3 G2 4 प्रजापति (for जगत्पति) D5 प्रीतोभूद्दै जगत्पति —^{c}) D1-8 हत्तार (for हर्तार) —^{d}) D4 om. from पिष्यथ up to महादे (in 64^a) — After 63, G2 ins 95* While M ins after 63

89* अत्रेर्भार्या सुत दत्त सोमं दुर्वाससं प्रभो ।

— After the above, M cont. 92*

64 T1 om. 64 (cf v l. 56) D1 om महादे (cf. v l. 63) G2 om 64-71 M om. 64-67 —^{a}) D10 रोषार्थम् (for °च्च) D4 6 महादे (D4 om महादे)- वश्च रोषश्च —^{b}) Dn1 परा, D8 तदा (for पुरा) Dn1 D7 9 [अ]भवत् (for °वन्) —^{c}) T2 3 G4 ताश्चाप सप्तकालेन —^{d}) Dn1 Cnp देवेन (for देवैर्) B1-3 5 अन्यं; D1 3-6 8 आप (for अन्या) T2 3 G4 देवैरप्यप्रवर्तिता — After 64, V1 B2-5 Dn D2 5 8 ins

90* तत पानीयममवत्प्रसन्ने त्र्यम्बके भुवि ।

While D1 ins 91* after 64

65 T1 om 65 (cf. v l. 56) G2 M om 65 (cf. v l. 64) —^{a}) D1 8 अनसूया (for अत्रेर्भार्या) V1 om, T2 3 G4 हि (for [अ]पि) —^{b}) D1 4 T2 3 G4 -वादिन (for °नी) —^{c}) D1.8 T2 3 G4 तव मुनेर्, D4-6 ते वचने (D4 °न), D7 9 तव वने (for तस्य मुनेर्) D8 भार्या (for भूयो) —^{d}) D10 कदाचन (for कथंचन) —^{f}) D1-2 5 7 8 10 अगमत् (for अगच्छद्)

66 T1 om. 66 (cf v l. 56) G2 M om 66 (cf. v l 64) —^{a}) D3 निराहार B3 च याचती, D4-7 9 भयादाता, D3 10 तपोदाता (for भयादत्रेस्) —^{b}) Dn3 D6 वर्षाशतानि B2 5 तु, D2 3 T2 3 G4 [अ]थ, D4-9 च (for [अ]पि) — T2 om (hapl) 66^c-70^d —^{c}) D7 आसते; D8 9 अशेते V1 B1 3 4 मुपलेषु, D1 मुसु°, D2 4 6-9 मुद्ग°, D10 मुसलेपि (for °लेषु) B5 अशेत मुपले स्वे च, T3 G4 अतप्यत तपश्चापि —^{d}) D1-7 9 च (for सा) T3 G4 प्रसादार्थं भवस्य ह

67 T1 om 67 (cf. v 1 56) G2 M om 67 (cf. v l. 64) T2 om 67 (cf v l 66) —^{a}) B1 3 D4 वसन्देवो, D10 वरो देवो, T3 G4 महादेवो (for हसन्देवो) —^{b}) D1-8 ते (for वै) D2 8 किल (for तव) — V1 B2-5 Dn D2 3 5 8 ins after 67^{ab} D1 after 64

91* विना भर्त्रा चरुद्रेण भविष्यति न संशय ।

[❀ Cn चरुद्रेण चरुद्र° चरोद्रव°, मण्ड इति यावत् । चरशब्दपूर्वाद् द्रवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यते इति ड । ❀]

—^{a}) B5 D7 9 वरो, D1 3 वरस्ये (for वरो) T3 G4 सावर्णिश्चैव नाम्ना च —^{b}) T3 G4 चेति ता (for चेप्सिताम्) — N ins after 67 M cont. after 89*

92* निकर्णश्च महादेवं तथा भक्तसुखावहम् ।
प्रसाद्य भगवान्सिद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदन ।

[(L 1) B2 5 Dn1 n3 D10 भक्त (for भक्त) D4 -सुखावह — M om. line 2 — (L 2) D1-3 ज्ञान (for प्राप्तवान्) D2 6 8 मधुसूदन]

शाकल्यः संशितात्मा वै नव वर्षशतान्यपि ।
आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥ ६८
तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
वत्साक्षया च ते कीर्तिस्त्रैलोक्ये वै भविष्यति ।
अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलंकृतम् ॥ ६९
सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृते युगे ।
इह तेन तपस्तप्तं षष्टिं वर्षशतान्यथ ॥ ७०
तमाह भगवान्रुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥ ७१
मयापि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभुः ।
साक्षात्पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु माधव ॥ ७२
यदर्थं च महादेवः प्रयतेन मया पुरा ।

68 T1 om 68 (cf v l 56) G2 om 68 (cf. v l 64) T2 om 68 (cf. v l 66) T3 G1 om 68-69 —ᵃ) B1 5 M1 (sup lin) साकल्य D2 सश्रितात्मा, D4 6-8 10 शसि (D8 °सि) तात्मा —ᵇ) M [क्ष]थ (for [क्ष]पि)

69 T1 om 69 (cf v l 56) G2 om 69 (cf v l 64) T2 om. 69 (cf v l. 66) T3 G1 om 69 (cf v l 68) —ᵃ) V1 चापि; D3 आह (for चाह) —ᵇ) B3 ग्रहकारो (for ग्रन्थ°) V1 D1 4-6 भविष्यति —ᵈ) D1 च (for वै) D2 8 त्रिषु लोकेषु यास्यति —After 69, N ins

93* भविष्यति द्विजश्रेष्ठ सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
[B2 Dn2 n3 D4 6-9 द्विजश्रेष्ठ, D2 8 सुतस्तेव D4 6 7 तत्र (for सूत्र) D2 8 सूत्रकारो द्विजर्षभ (for the post half)]

70 T1 om. 70 (cf v l 56) G2 om 70 (cf v l. 64) T2 om 70 (cf. v l. 66) —ᵃ) D1-8 [प]व (for [क्ष]पि) —ᵈ) B5 Dn2 D2 4 M षष्टि, Dn1 D8 षष्टिद् (for षष्टिं) B1 4 D1-4 6 [क्ष]पि (for [क्ष]थ)

71 T1 om 71 (cf v l. 56) G2 om 71 (cf v l. 64) —ᵃ) T2 तथाह, M1 स चाह (for तमाह) D1 क्रुद्ध (for रुद्र) —ᶜ) D4-6 विख्यात (for °तो) —ᵈ) G1 M1 2 4 भविष्यसि (for °तासि) — After 71, V1 B Dn D5 8 Kumbh ed ins

94* शक्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्दन ।
आराधितोऽभूद्भक्तेन दिग्वासा भस्मगुण्ठन ।
आराध्य स महादेव देवराज्यमवाप्तवान् ।
नारदेन तु भक्त्यासौ भव आराधित पुरा ।
तस्य प्रीतो महादेवो जगौ देवगुरुर्गुरु । [5]
तेजसा तपसा कीर्त्या त्वत्समो न भविष्यति ।
गीतेनैव च दिव्येन नित्य मामनुयास्यसि ।
[(L. 1) D5 च (for तु) —(L. 2) Dn D5, 8 °गुण्ठि° —(L 4) B1 च (for तु) D5 देव (for भव) —(L 5) Dn1. n2 D5 8 तुष्टो (for प्रीतो) —B3 om line 7 —(L 7) B1 [प]व तु, B2 4 चैव (by transp) Dn1 n2 D5 8 गीतेन वादितव्येन (for the prior half) B1 5 -यास्यसि (for °सि) B4 वीणाया वादनेन च, D2 damaged (for the post half)]

Kumbh ed cont D10 T2 3 G1 M Madras ed. ins after 71 G2 after 63

95* शाकल्यो ग्रन्थकर्ता च सावर्णिश्च तथाभवत् ।
बाण स्कन्दसमत्वं च कामो दर्पविमोक्षणम् ।
लवणोऽवध्यतामन्यैर्दशास्यश्च पुनर्बलम् ।
अन्तकोऽन्तमनुप्राप्तस्तस्मात्कोऽन्योऽपर प्रभु ।

[D10 M2-4 Kumbh. ed om. line 1 —(L 1) Madras ed. तदा (for तथा) —(L 2) G2 बाण-स्कन्दसमत्व तु (for the prior half) M4 कामाद् (for कामो) —(L 4) T2 3 G1 M2 3 वर°, Kumbh. ed and Madras ed पर° (for ऽपर)]

72 T1 om 72 (cf v l. 56) —ᵃ) V1 D1 तथा, Dn1 D2-9 पुरा (for यथा) D1 दृष्ट —ᵇ) B2 partly damaged D2 8 तथा, D4-9 यथा; T2 पिता (for पुरा) V1 B3-5 Dn D10 विभो, T3 G1 प्रभु° (for विभु) —The portion from 72ᶜ up to 78ᵇ is damaged in D3 —ᵈ) D4 6-9 तथा (for तच्च)

73 D3 damaged. —ᵃ) G2 तु (for च) V1 B Dn D10 मया (for महा) —ᵇ) D7 9 प्रणतेन, T G2 4 M प्रयत्नेन (for °तेन) V1 B Dn D10 प्रयते- (B4 °त्ने)न तथा विभो, D4-6 प्रणतेन यथा मया — T1 reads 73ᶜᵈ after 56ᶜᵈ —ᶜ) B5 Dn1 n2 D10 प्रयोधितो (for आरा°) T2 3 G2 4 महादेवस् (for °ते जास्) — After 73ᶜ, T1 ins

96* महादेवो मया प्रभु ।
यत्नेन महता चापि·

आराधितो महातेजास्तच्चापि शृणु विस्तरम् ॥ ७३
यदवाप्तं च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ।
तत्सर्वमखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ७४
पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ।
व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः ॥ ७५
कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधव ।
आगच्छमाश्रमं क्रीडन्मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ७६
तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी ।
लक्षितं च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ ७७
ततः पिष्टं समालोड्य तोयेन सह माधव ।
आवयोः क्षीरमित्येव पानार्थमुपनीयते ॥ ७८
अथ गव्यं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया ।
ततः पिष्टरसं तात न मे प्रीतिमुदावहत् ॥ ७९

C. 13 709
B 13 14 120
K. 13 45 104
M 13 22.76

— d) V1 B1 5 Dn त चापि, D7 तथापि, T1 तत्सर्वं (for तच्चापि) Dn3 D4-9 T G3 4 M विस्तरात् (Dn3 °रे) (for °रम्) D1 तत्रापि शृणु कारण, D2 शृणु तत्रापि कारण

74 T1 G2 om. 74 D3 damaged. — a) D2 पूर्णं, D4-9 सर्वं (for पूर्वं) — b) T2 3 G4 M महादेवान् (for देव°) — c) V1 B Dn D10 निखिलेन (for अ°) — d) D1. 4-9 कीर्तयिष्यामि (for कथ°)

75 D8 damaged. — b) T1 कुरुर् (for ऋषिर्) D8 T G3 4 M महातपा (for °यशा) — d) B2 damaged. — e) M1 भगवन् (for अभवं) — f) T G3 4 M धूम्रश् (for धौम्यश्) D1 2 4-9 [ए]व (for [अ]पि).

76 D1. 2. 4 6 7 9 om 76–77 D8 damaged — a) T2. 3 G3 4 M केनचित्त्वथ कालेन — b) T G3 4 M धूम्रेण (for धौम्येन) B3 om. सह T1 केशव (for माधव) — c) B5 अगच्छम्, T1 M4 गतवान् (for आगच्छम्) D10 स्वाश्रमं (for आ°) T2 3 G3 4 M1-3 गतवानाश्रमान्क्रीडन्

77 D1. 2 4 6 7 9 om 77 (cf. v l 76) D8 damaged. — a) B1 अत्र (for तत्र) — b) G4 तपस्विनी (for पय°) — c) D10 T2 3 G3 4 M भक्षित (for ल°) — d) V1 B3 Dn1 स्वादतो हि, T1 साधु तस्या, T2 3 G3 4 M स्वादु तस्या, Some unused MSS मुदितो हि (for स्वादुतो हि) — After 77, V1 B Dn D5 8 10 read 80 for the first time, repeating it in its proper place While, T G3 4 M Kumbh ed. ins after 77

97* तदाप्रभृति चैवाहमरुदं मधुसूदन ।
दीयतां दीयतां क्षीरं मम मातरितीरितम् ।

[(L 1) M रुदन्वै (for अरुद) — (L 2) G3 दीयतां क्षीरं मातरिति (hypermetric), M देहि क्षीरं मातरिति (for the prior half) Kumbh ed. इतीरिता T1 जननीं प्रत्यचोदय, G3 M जननीं प्रत्यभाषिष (G3 °षत, M1 °षिन) (for the post. half)]

78 a) G4 पिष्टिं (for पिष्टं) B5 समासाद्य (for °लोड्य) — b) An unused MS तक्रेण (for तोयेन) — c) V1 B1 M4 [ए]व (for [ए]व) T1 G4 अपाययत्क्षीरमिति — d) T G4 उपनीय सा (for °नीयते) V1 B Dn D5 10 पानार्थं (D10 °र्थे) समुपानयत्

79 a) D3 गवा (for गव्यं) — b) D4 प्रार्थितं (for प्राशितं) — After 79ab, N Kumbh. ed ins

98* पित्राऽहं यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकुलं महत् ।
तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गौः सुरनन्दिनी ।
तस्याहं तत्पयः पीत्वा रसेन ह्यमृतोपमम् ।
ज्ञात्वा क्षीरगुणांश्चैव उपलभ्य हि संभवम् ।

[(L 1) D1 8 तत्र, D2 भ्रात्रा (for पित्रा) D4. 6 7 9 -काल्येपि, D5 -कालेपि D2 ज्ञातो (for नीतो) — (L 2) B1 D1-9 दिव्या पयोदा (for देवी दिव्या गौः) — (L. 3) B2 partly damaged B1 तदा, D2 8 तत्र, Kumbh ed. यस्या (for तस्या) D4-9 च (for [अ]हं) B1 om. पीत्वा B1 बलेन हि, D2 चाद्भुतम् (for रसेन हि) — (L 4) D4. 6 7 स्मृत्वा (for ज्ञात्वा) D10 क्षीरगुण B1 हि संभवान्, D4-9 [अ]निमभवात् D1 तव लभ्यातिमभवां, D2 8 तदा परममनतान् (for the post. half)]

— c) D5 स च (for तत) D3 पिष्टरसस् M कृष्ण (for तात) V1 B Dn D2 10 स तु (V1 Dn च) पिष्टरस(D10 °तर)स्तात, T1 तत पिष्टरसे प्रीतिर्, T2. 3 G3 4 तत पिष्टमयं कृष्ण — d) D3 शान्तिम् (for प्रीतिम्) V1 B1. 4 D5 उपाहरत्, B2 3. 5 Dn D5-9 उपावहत् (for उदा°) T1 न मे कृष्णाभवत्तदा

D 120 105 77 ततोऽहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तदा ।
क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं च प्रयच्छ मे ॥ ८०
ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ।
पुत्रस्नेहात्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय माधव ॥ ८१
कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् ।
वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् ॥ ८२
अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययम् ।
कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च ॥ ८३
तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शंकरम् ।
तत्प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥ ८४

---

80 V1 B Dn D5 8 10 read 80 for the first time after 77 —[a]) B1 (first time) ब्रुवेहं, M1 4 अब्रव D10 (second time) जल्पन्, T1 चार्यां (for बाल्याज्) —[b]) D8 (first time) ह्यात्मनस् B5 Dn1 n2 D5 10 (all first time) तथा, T1 शुभां (for तदा) — D10 (first time) om 80[cd] D5 8 read 80[cd], here, third time —[c]) B1 4 (both first time) क्षीरौदन ; T G1 क्षीराद्येन —[d]) V1 B Dn D5 (all first time) भोजन ि; D1 भोज्य मा मो, D3 8 भोज्यमथ, D4 5 (third time) 6 7 8 (third time) 9 भोज्यमस्म, G2 भोजन तु (for 'न च) — For 80[cd], V1 B Dn D5 8 10 (all second time) subst.

99* नेद क्षीरौदन मातर्यथ मे दत्तवत्यसि ।

[V1 Dn D5 8 10 क्षीरौदन B1 तु मे, D6 मे त्व (by transp) V1 B5 दत्तवत्यपि]

V1 B Dn D5 8 ins after the first occurrence of 80

100* अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा ।

[D6 सदा]

81 D1-6 8 9 transp 81[ab] and 81[cd] —[b]) T G2 4 स्नेहाद्दु (G4 'हदु)ख- (for दुःखशोक) D1 8-9 दुःखशोकाभिसंयुता —[c]) B2 partly damaged D9 पुत्र (for पुत्र) T G2 4 परिष्वज्याकमारोप्य

82 [a]) D4 6 तत (for कुत) B1 3 4 क्षीरौदन D1-9 तात (for वत्स) — T2 om (hapl) 82[b]-83[a] —[b]) D1-6 मुनीना गिरिवासिनां — B2 om (hapl) 82[cd], D5 repeats the same after line 2 of 101* —[c]) T1 3 G1 4 तात; M वत्स (for नित्य) —[d]) T1 8 G2 4 शाक (for कन्द) — After 82, N ins

101* क्षाल्यिताना नदीं दिव्या वालखिल्यैर्निषेविताम् ।
कुत क्षीर वनस्थाना मुनीना गिरिवासिनाम् ।
पावनाना वनाशानां वनाश्रमनिवासिनाम् ।
ग्राम्याहारनिवृत्तानामारण्यफलभोजिनाम् ।
नास्ति पुत्र पयोऽरण्ये सुरभीगोत्रवर्जिते । [5]
नदीगह्वरशैलेषु तीर्थेषु विविधेषु च ।
तपसा जप्यनित्यानां शिवो न परमा गति. ।

[(L 1) V1 B1 4 Dn8 D4 6 9 वालिखि(D9 'वि) ल्यैर्, D8 वालखिल्य- Dn3 निवेशिता —After line 2, D5 repeats 82[cd] D8 om (hapl) line 3 D8 transp lines 3 and 4 — (L 3) D10 पावनार्थं (for 'नानां) D1 2 पावनार्थं च पापानां (for the prior half) V1 वान्याश्रम-, B8 तथा', B5 वन्या', D4-9 वरा' (for वना') — (L 4) Dn1 -निवृत्तिनाम् V1 B2 Dn1 n2 D4 6 7 9 10 अरण्य- Dn1 -भोगिनां — (L 5) B1 गोप्र- (for -गोत्र) — (L 6) B1 -कदर- (for गह्वर-) — Dn1 reads line 7 twice — (L 7) D7 9 जप- (for जप्य-) Dn1 (both times) तपसा तप्यमानानां, D4-6 तापसा जप्यनिरता (for the prior half) D1-8 व (for न)]

83 T2 om 83[abc] (cf v l 82) Dn1 reads 83[ab] twice —[a]) D4 6 विरूपाक्ष्यं — T1 om 83[cd] —[c]) V1 B1-4 Dn1 n8 क्षीरौदन B1-4 D10 पुत्र, D1-5 तात (for वत्स) —[d]) D3 मुनीना (for सुखानि) D1 2 स्वशनानि, D4-8 शय' (for वस') D1 वै (for च) T2 8 G2 4 M सुखानि गतयोपि वा — After 83, T2 8 G2 4 M ins

103* सर्वकारणभूतोऽयं धाता रुद्रस्त्रिलोचन ।
अष्टबाहुर्जटी नागभूषणश्चन्द्रशेखर ।
नागोपवीती सगणो नीलकण्ठ उमापति ।
सुदंष्ट्र सुस्मितो नागकुण्डलो भस्मभासित ।
सर्वकामप्रदो भक्त्या पूजित पुष्पमूलकैः । [5]

[(L 1) G2 तात, M ध्याता (for धाता)]

84 [a]) D10 तद् (for त) Dn8 T1 प्रमाद्य; D7 प्रपद्ये (for प्रपद्य) B3 5 महादेव; D3 8 त्वमुवै वत्स; T1 हर वत्स, T2 8 G2 4 तदा (G2 'था) वत्स (for सदा वत्स) — T G2 4 ins after 84[ab], M after 84

103* भक्त्या प्रत्यक्षतां नीत सर्वकामप्रदो हर ।

[T1 प्रामु शमय सुखानीह (for the prior half)]

—[c]) D1-9 कामानां (for कामेभ्य) D1-8 तत्प्रसादेन कामानां — After 84, N ins a passage given in App I (No 4).

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ ८५
ततोऽहं तप आस्थाय तोषयामास शंकरम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं तु पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ ८६
एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्तदाभवम् ।
द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चाम्बुभोजनः ।
शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाभवम् ॥ ८७
ततः प्रीतो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।
सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः ॥ ८८
सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम् ।
आवेष्टितकरं रौद्रं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ ८९
समास्थितश्च भगवान्दीप्यमानः स्वतेजसा ।
आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ ९०
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादितः ॥ ९१
ततो मामाह देवेन्द्रः प्रीतस्तेऽहं द्विजोत्तम ।
वरं वृणीष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ९२
शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाभवम् ।
अब्रुवं च तदा कृष्ण देवराजमिदं वचः ॥ ९३
नाहं त्वत्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मादपि दैवतात् ।
महादेवादृते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९४

C. 13 769
B 13 22.
K. 13 45
M 13 22.

85 B_3 partly damaged for 85^{ab}

86 T_1 om 86^b — ^{c}) B_3 द्विव्य, Dn वर्ष (for दिव्य) T_1 सहस्र (for °स्र तु) — T_1 om 86^d — ^{d}) V_1 B_{1-3} Dn $D_{2\ 10}$ पादाङ्गुष्ठाग्र (for पादाङ्गु°) B_1 $D_{4\ 6\ 7\ 8}$ निष्ठित, Dn_2 $D_{1\ 10}$ स्थित; D_{1-3} °संस्थित (for विष्ठित) B_4 पादाङ्गुष्ठनिष्ठित

87 ^{a}) B_4 Dn_1 $D_{4\ 6}$ एक, T M_{1-3} एक (for एकं) — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-6} [illegible], G_2 तथा (for तदा) $D_{1-7\ 8\ 10}$ [illegible] (for °दम्) — ^{c}) B_3 [illegible] T_1 द्वितीय [illegible] — ^{d}) D_{1-9} [illegible] (for [illegible]) — ^{e}) Dn_1 [illegible] (for [illegible]) D_7 [illegible] (for [illegible]) — ^{f}) [illegible] B_4 ततो, D_{4-8} तथा (for तदा) — After 87, N ins:

104* एवं वर्षसहस्रं तु [illegible]षितो मया ।

[B_3 Dn_1 [illegible], D_5 [illegible], D_6 [illegible] (for [illegible])]

88 ^{a}) V_1 B Dn D_{10} तुष्टो (for प्रीतो) — T_1 om (hapl) 88^{bc} — ^{b}) D_4 स था (for सर्व) $T_{2\ 3}$ G_4 नीलकण्ठो जगत्प्रभु — After 88^{ab}, V_1 B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ ins:

105* एकभक्त इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा ।

[Dn D_4 [illegible] (for [illegible])]

— ^{c}) B_3 स कृत्वा वै, D_{1-6} तत (D_{1-3} शुभं) कृत्वा; $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ M समास्थाय (for स कृत्वा तु) — ^{d}) D_{1-3} त्रिदशैः, D_{4-6} T_1 सर्वं (for सर्वैर्) — T $G_{2\ 4}$ om 88^e–91^d — ^{e}) B_3 D_{1-3} ततो (for तदा)

89 T $G_{2\ 4}$ om 89 (cf v l 88) — ^{a}) $D_{1\ 3}$ M_{1-3} सुधावदात — ^{b}) D_3 कर्ण (for कर्णं) B_1 D_4 महोत्कट (D_4 °टे) (for मदो°) — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} घोर, D_3 रुद्रं — ^{d}) M चतुर्दंत

90 T $G_{2\ 4}$ om 90 (cf v l 88) — ^{a}) B_3 damaged V_1 B_{1-2} Dn_3 $D_{1-4\ 6-10}$ समास्थितश्च (for समा°) V_1 B Dn_1 n_2 D_{10} स (for च) — ^{c}) $D_{1\ 3}$ स (for तु)

91 T $G_{2\ 4}$ om 91 (cf v l 88) — ^{a}) B_1 $D_{2\ 10}$ M पाण्डरेण — ^{b}) $D_{6\ 8}$ ध्रियमाणेन, $D_{1\ 9}$ धृय° — ^{d}) D_3 देव (for दिव्य) V_1 B_{1-4} Dn D_{10} नादितै (for °तः) M देवगन्धर्वनन्दित

92 ^{a}) T_1 [illegible] — ^{b}) V_1 B Dn $D_{2\ 10}$ तुष्टस् (for प्रीतस्) T_1 प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम — ^{d}) $V_{2\ 4}$ यस् (for यत्)

93 T_1 om 93^{ab} — ^{a}) B_5 च वच, D_{1-10} वचन, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ M तद्वच (for तु वच) — B_3 damaged for 93^{cd} — ^{b}) D_1 प्रीति (for प्रीत) — ^{c}) $T_{2\ 3}$ M अमव (for अब्रुव) D_2 तत; D_{1-9} तथा (for तदा) B_1 Dn हरो (for कृष्ण) — For 93^{cd}, T_1 subst:

106* अहं तमब्रुवं तात देवेन्द्रं मधुसूदन ।

94 ^{a}) $G_{2\ 4}$ शक्राद् (for त्वत्तो) $D_{1\ 7\ 9}$ $T_{2\ 3}$ M वरान्कांक्षे, T_1 वराकांक्षी — ^{b}) M_4 चान्याद् (for [अ]न्यस्माद्) T_1 नान्यस्मादिति चाब्रुव; $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ न चान्यादिति चाब्रुवं, M_{1-3} न चान्यस्माच्च दैवतात्

पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः
क्रृमिरथ वा तरुरप्यनेकशाखः ।
अपशुपतिवरप्रसादजा मे
त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ ९५
अपि कीटः पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ।
न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥ ९६

T1 सौम्या — After 94, V1 B Dn D5 8 10 ins

107* सत्य सत्य हि न शक्र वाक्यमेतत्सुनिश्चितम् ।
न यन्महेश्वर मुक्त्वा कथान्या मम रोचते ।

[(L 1) D5 मे (for न°) — (L 2) B2 3 5 मा-(B3 म)हेश्वरीं, D5 माहेश्वर (for महे°) Dn3 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) B1 नैनां माहेश्वरीं मुक्त्वा (for the prior half)]

While, D1-4 6 7 9 ins after 94 D8 cont. after 107*

108* सत्यं कौशिक संसारान्मा ममास्तु विनिर्वृतिः ।
अथ महेश्वरवद्धा कथा ममान्या प्रिया श्रोतुम् ।

[(L 1) D1-8 सत्य शक्र (for कौशिक) D4 corrupt for the post half — (L 2) D1 8 महेश्वरावद्धा (D8 °र बद्धा) D1, 8 [अ]पि वान्या (D8 नान्यां), D7 [आ] स्मान्या (for ममान्या) D8 प्रियां]

95 T1 om 95 B2 damaged for 95[bcd] — [b]) B1 D1 क्रिमिर् — [c]) G4 प्रदानजा — [d]) D1 -विभूतिम् — After 95, N ins

109* जन्म श्वपाकमध्येऽपि मेऽस्तु हरचरणवन्दनरतस्य ।
मा वानीश्वरभक्तो भवामि भवनेऽपि शक्रस्य ।
वाय्वम्बुभुजोऽपि सतो नरस्य दुःखक्षयः कुतस्तस्य ।
भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ।
अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरत्यर्थधर्मयुक्ताभिः । [5]
येषां न क्षणमपि रुचितो हरचरणस्मरणविच्छेदः ।
हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनार्जवं युगं प्राप्य ।
संसारभयं न भवति हरभक्तिरसायनं पीत्वा ।
दिवसं दिवसार्धं वा मुहूर्तं वा क्षणं लवम् ।
न ह्यलब्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शंकरे । [10]

[(L 1) D4 5 श्व(D5 स्व)पचम (sic), D6 श्वपच, D7 9 श्वपचक- (for श्वपाक-) V1 om ऽपि मे D1 [ऽ]ति (for ऽपि) D4 5 करस्य, D10 **स्य (for -रतस्य) V1 D6-9 हरवदनकरस्य (V1 °रतस्य च) — D4 5 om line 2 — (L 2) V1 B3 4 5 मा चानीश्वर-, D1 8 मातरनीश्वर- (sic), D8 न चानेश्वर-, D9 मा वा नेश्वर- (for मा वानी°) Dn1, n2 मवानि, D1 5 7-9 भवेय, D2 न भवेय (for भवामि) — (L 3) B5 -भुक्तोपि सतो, D1-8 -भक्षस्य स(D1 त)तो, D7-9 -भक्षणरतस्य (for -भुजोऽपि सतो) D3 8 न चैव, D9 om (for नरस्य). B8 D10 -क्षय (for क्षयः) D8 om कुत B1 तस्यापि, D1 तथा (for तस्य). — (L 4) D1, 5 om हि D1 8 न यस्य (by transp) — (L 5) The portion from लमन्या up to हर (in line 6) is damaged in B2 D4 अल्पम् (for अलम्) D1 कथाभि, D2 om, D4-9 ताभि° (for तेषां) Dn1 n2 अप्यन्यधर्म-, D1-8 ताभि-रत्यर्थ- (D1 °र्थ), D10 अन्यत्र धर्म- (for अत्यर्थधर्म-) — (L 6) D1-8 यासां (for येषां) V1 B1, 4 D1 8-9 om न D6-9 रुचिरो (for रुचितो) D1-9 -ज्ञान- (for -स्मरण-) — (L 7) Dn1 हरि- (for हर-) D6 अना-र्जव- (for °र्जवं) — (L 8) D1 4 -रसायनीं (for °यन) — (L 9) B8 वर (for लवम्) D1-9 मुहूर्तं क्षणमेव वा (D7 च) (for the post. half)]

96 B2 partly damaged for 96[ab] — [a]) D2, 8 7 9 T8 कीट (for कीटः) — [b]) T2 3 G1 शंकरादह (for °ज्ञया) — [c]) D1-8 अपि; D7-9 न च (for न तु) D1-8 न च दत्तं त्वया शक्र — [d]) D4-6 न तु (for अपि) T2 3 G2 4 कांक्षये (for कामये). — After 96, N ins

110* अपि महेश्वरवचनाद्भवामि स हि न परं कामं ।
त्रिदशगणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञप्तम् ।
न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं
न ब्रह्मलोकं न च निष्कलत्वम् ।
न सर्वकामानखिलान्वृणोमि [5]
हरस्य दासत्वमहं वृणोमि ।

[L 1) D1-9 भवेयमिति मे (for भवामि स हि न) Dn परम°, D4-9 मन- (for पर) — (L 2) D1-8 -पतिराज्यम् (for -राज्यमपि) B1 D7 9 10 om, D1-8 अपि, D4-6 मेने (for खलु) B8 त्रिदशगणमपि राज्य मले (sic) D1-8 नेच्छाम्यह महेश्वरानाज्ञस, D4-6 नेच्छेह (D4 °च्छेय) त्वगाज्ञस, D7-9 नेच्छाम्यह त्वयाज्ञ(D7 ममाज्ञ, D9 त्वया ज्ञ)प्त° — (L 3) D8 नाकपृष्ठे — (L 4) B1 निष्कलक; B5 निष्कलं त्वं — (L 5) D4 6-9 निखिलान् (for अ°).]

97 T1 om 97-102 — [a]) B2 partly damaged. V1 B Dn D2 -धवकामल-; D1-8 -शाकलावल- (for

यावच्छशाङ्कशकलामलबद्धमौलि-
न प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः ।
तावज्जरामरणजन्मशताभिघात-
दुःखानि देहविहितानि समुद्वहामि ॥ ९७

दिवसकरशशाङ्कवह्निदीप्तं
त्रिभुवनसारमपारमाद्यमेकम् ।
अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं
जगति पुमानिह को लभेत शान्तिम् ॥ ९८

शक्र उवाच ।

कः पुनस्तव हेतुर्वै ईशे कारणकारणे ।
येन देवादृतेऽन्यस्मात्प्रसादं नाभिकाङ्क्षसि ॥ ९९

उपमन्युरुवाच ।

हेतुभिर्वा किमन्यैस्ते ईशः कारणकारणम् ।
न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्च्यते सुरैः ॥ १००
कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्त्वा महेश्वरम् ।
अर्च्यतेऽर्चितपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ १०१
यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ।
अर्चयध्वं सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥ १०२
तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥ १०३

C. 13 828
B. 13 22. 236
K. 13 45 220
M 13 22. 101

-शकलामल) — ^{b}) B1 4 Dn1 D2 3 8 10 G1 महेश , D4-7 9 अनन्त , G2 ममेश (for ममेश) — ^{c}) V1 om जन्म D4-7 9 -शताभिघातद् (for -शता°) — ^{d}) D4-7 9 देह, D2 देह, G3 M1 देव (for देह) T1 2 G1 समुद्वहानि (for °मि)

98 T1 om. 98 (cf v l 97) T2 3 G2 4 M read 98 after 102 — ^{a}) Some unused MSS वह्नि (for वह्नि) D1 दीप्तिं, T2 3 G2 4 M नेत्र (for दीप्तं) — ^{b}) V1 B Dn D 10 असारम् (for अपा°) T2 3 G2 4 ईशमाद्यं (for आद्यमेकम्) — ^{c}) B1 अजरा मरम् — N ins after 98 Kumbh. ed. cont. after 112* .

111* यदि नाम जन्म भूयो भवति मदीयैः पुनर्दोषैः ।
तस्मिंस्तस्मिञ्जन्मनि भवे भवेन्मेऽक्षया भक्तिः ।

[(L 1) D1-9 पुनर्जन्म (for जन्म भूयो) D1-8 भवा सिद्, D4-9 अवाप्तिभवेत् (for भवति) Dn2 reads पुन twice — (L 2) B1 . D2 . 6 om (hapl.) भवे D1 transp भवे and भवेन् D2 बुद्धिः (for भक्तिः)]

While T2 3 G2 4 M Kumbh. ed ins after 98

112* धिक्तेषां धिक्तेषां पुनरपि धिगस्तु धिक्तेषाम् ।
येषां न वसति हृदये कुपथगतिविमोक्षको रुद्रः ।

[(L 1) M2 धिग्धिग्, Kumbh. ed. च धिगस्तु (for धिगस्तु)]

99 T1 om. 99 (cf. v l 97) — ^{a}) B2 om वै V1 B1 3 6 Dn D10 क पुनर्भवने (D10 °स्तवने) हेतुर् — ^{b}) Dn1 -कारिणे D4-9 ईशात्कारणकारणाद्, T2 3 G2 4 M ईश कारणकारण — ^{c}) V1 B2 3 Dn3 सर्वाद्, B1 4 6 Dn1 n2 D10 शर्वाद् (for देवाद्) D1 6 नान्याद्, D2 नान्य, D3 नित्य, D4 8 नान्य , D7-9 नान्यद्, T2 3 G2 4 M सौम्य (for ऽन्यस्माद्) — ^{d}) B प्रसीदन (for प्रसाद) D1-3 अभि-, D5 अपि (for नाभि) V1 B2 T2 3 G1 M2 3 -कांक्षसे, G2 °ये (for °सि) — After 99, N Kumbh ed ins a passage given in App I (No 5)

100 T1 om 100 (cf. v l. 97) — ^{a}) D5 वाक्यम् (for वा किम्) Dn1 n2 D10 तैर् (for ते) T2 3 G2 4 M एष एव महान्हे(G2 4 °हाहे)तुर् — ^{b}) B3 ईश, D1-8 शर्वं (for ईश) V1 D5 -कारण — ^{c}) D. M न शुश्रुमो, T2 3 G2 4 शुश्रुमो वा — ^{d}) T2 3 G2 4 देहम् (for लिङ्गम्) V1 अभ्यर्चते, Dn1 n2 D10 T2 3 G2 4 M °र्चितं, D4 6 अत्यर्च्यते (for अभ्य°)

101 T1 om 101 (cf. v l 97) — ^{a}) D5 पूर्वं (for सर्वैर्) — ^{b}) D7 सुरेश्वर (for महे°) — ^{c}) D7 G2 अर्चिते (for अर्च्यते) D1 अर्चितं (for °त) V1 om , D2 3 नो (for वा) — ^{d}) D1-3 [अ]पि; D4 6-9 [अ]स्ति व· (for [अ]स्ति ते) D3 T2 3 G1 श्रुत

102 T1 om 102 (cf. v l. 97) — ^{a}) V1 D2 3 यश्च (for यस्य) — ^{b}) Dn3 D5 वापि, M चैव (for चापि) D1 3 देवतै T2 3 G2 4 त्वं च शक्र सहामरै — ^{c}) V1 B3 4 Dn3 अर्चयेथा , D5 °यैत·, D7 °यिध्वं (for °यध्व) — ^{d}) T2 3 G2 4 M श्रेष्ठतरो (for °तमो) — After 102, N ins

113* न पद्माङ्का न चक्राङ्का न वज्राङ्का यत प्रजा ।

17 काममेष वरो मेऽस्तु शापो वापि महेश्वरात् ।
21
22 न चान्यां देवतां काङ्क्षे सर्वकामफलान्यपि ॥ १०४
एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः ।
न प्रसीदति मे रुद्रः किमेतदिति चिन्तयन् ।
अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ॥ १०५
हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणालकुमुदप्रभम् ।
वृषरूपधरं साक्षात्क्षीरोदमिव सागरम् ॥ १०६
कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ।
जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतम् ॥ १०७
रक्ताक्षं सुमहानासं सुकर्णं सुकटीतटम् ।
सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ॥ १०८
ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य विष्ठितम् ।

लिङ्गाङ्का च भगाङ्का च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ।
देव्या कारणरूपभावजनिता सर्वा भगाङ्का स्त्रियो
लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषा प्रत्यक्ष चिह्नीकृता ।
योऽन्यत्कारणमीश्वरात्प्रवदते देव्या च यन्नाङ्कितं [5]
त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्बाह्यो भवेद्दुर्मति ।
पुल्लिङ्गं सर्वमीशान स्त्रीलिङ्गं विद्धि चाप्युमाम् ।
द्वाभ्यां तनुभ्यां व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत् ।

[(L 1) B2 (marg as above) चन्द्राका ; B6 चांका न (for चक्राङ्का) B3-4 Dn1 n3 प्रजा D1-9 न चक्रांका न वज्रांका लोके दृ(D3 6-9 प)श्यति जतव' — (L 2) Dn3 नगांका (for भगाङ्का) Dn1 लिंगाङ्का च भगाङ्का च, D1-4 7-9 लिंगांकाश्च भगांकाश्च, D5 6 लिंगांकश्च भगांकश्च (for the prior half) V1 प्रजा' D1-9 तस्मान्माहेश्वरं जगत् (for the post. half) — (L 3) B3 दिव्या' (for देव्या) V1 B1 2 5 Dn3 कामुक (for कारण) V1 रूपी (for -रूप-) D1 6 -जगत (for -जनिता) —(L 4) D5 om सर्व — (L 5) D1-8 को (for यो) D1 6 7 देव्याश्च D6 7 यत्र (for यन्न) — (L 6) Dn1 n2 D10 न स, D1 च स, D3 3 5 स च (for स तु) D4 त्रैलोक्य स चरन् ** पुमान्; D6-9 'रं स-चराचर न स पुमान् Dn1 n3 D1-4 6-9 मूढा (for बाह्यो) — (L 7) Some unused MSS ईशान Dn3 वा (for च) — (L 8) D10 चराभ्यां (for तनुभ्यां) B1 सव्याप्त, B2 damaged (for व्याप्त हि)]

While T2 3 G3 4 M read 98 followed by 112* after 102

103 [a]) V1 प्रसादा्द (for स') T1 transp वरं and महं B3 मन्ये, D4-6 काङ्क्ष्ये; M3 कांक्षन्. — [b]) B1 Dn1 D5 10 च (for वा)

104 T1 om 104. — [a]) D1 काम एष; D7 G4 काममेव (G4 'व) (for 'मेष) — [b]) V1 B Dn D10 G1 [म]थ; D5 7-9 [म]स्तु (for [म]पि) — [c]) D1-4 रवन्यहे(D3 8 'न्यं दै)वत; D5 चान्यदेवतां; D6 7 9 चान्यदैवतं; D8 चान्यदेवतां, T2,3 G3 4 M4 चान्या-दैवतात्, M1-8 चान्यदैवतात् (for चान्यां देवतां) D1 कांक्ष्ये (for काङ्क्षे) — [d]) V1 B Dn D10 -फलामपि (for 'न्यपि)

105 Before 105, D6 ins उपमन्युरुवाच. — [a]) D1-9 मनुर्देवेंद्र (D1-9 'द्रं) (for तु देवेन्द्र) — [b]) D1-9 दु:खेनाकुलितेंद्रिय — [c]) T1 प्रसादयति (for प्रसीदति) V1 B Dn D10 देव (for रुद्र) — [d]) T1 कुरसयन्; M चितयं (for 'यन्) D1-9 इत्यह सम चिंतयं (D3 'यन्; D8 'यत्) — B2 partly damaged for 105[ef] — [f]) D1-9 [ऐ]रावणं.

106 T G3 4 om 106[ab]. — [b]) V1 मृणाल. V1 B Dn D10 -रजत, D5 6-9 सदृश (D7 'शं) (for कुमुद-) D3 7 प्रभुं (for -प्रभम्).

107 After 107[ab], N Kumbh ed ins

114* वज्रसारमयैः शृङ्गैर्निष्टप्तकनकप्रभैः ।
तीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैरुत्किरन्तमिवावनिम् ।

[(L 1) D3 8 निरतप्त- (for निष्टप्त-) — (L 2) D1 3 5 रक्ताग्रैः, D2 -रक्तांगैर् (for रक्ताग्रैर्) B3 Dn D10 सुतीक्ष्णैर्मृ Dn1 'क्ष्णमृ-, D10 'क्ष्ण मृ)दुरक्ताग्रैर् (for the prior half) V1 B1 2 4 उक्षिपतम्; Dn3 उत्पि-बतम्, D4 उत्क्षरन्तम् (for उत्किरन्तम्)]

— T1 om 107[c]-109[b] — [c]) Dn3 नाम्ना च; D1-4 6-9 देहे(D1 'से)न; T2 3 G3 4 M रत्नैश्च (for दाम्ना च)

108 T1 om 108 (cf v 1 107) B2 partly damaged for 108[abc] — [a]) D1, 6 रक्ताक्ष (for 'क्षं) D5 -नादं (for नासं) V1 B1 3-5 Dn D10 सुवक्त्रसु (B1 'क्त्रं सु; Dn3 'क्त्रं सु)रनासं च, T2 3 G3 4 M रत्न(M 'क्त)शृंगं सुपार्दं (G4 damaged for सुपार्दं) च — [b]) B4 Dn1 D10 सुवर्णं (for सुकर्णं) D5 -कटं (for -तटम्) D1-8 सुवर्णमुकुटीतटं; G3 सुरूपस्कंधमद्भुतं. — G3 om 108[cd] — [c]) D1-9 सुपार्दं (for 'र्श्वं). D1-8 सुपार्दं स्वमलं स्कं(D3 8 'स्कं)धं

109 T1 om 109[ab] (cf v 1. 107) — [a]) V1

तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम् ॥ १०९
तमास्थितश्च भगवान्देवदेवः सहोमया ।
अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ११०
तस्य तेजोभवो वह्निः समेघः स्तनयित्नुमान् ।
सहस्रमिव सूर्याणा सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १११
ईश्वरः सुमहातेजाः संवर्तक इवानलः ।
युगान्ते सर्वभूतानि दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥ ११२
तेजसा तु तदा व्याप्ते दुर्निरीक्ष्ये समन्ततः ।
पुनरुद्विग्नहृदयः किमेतदिति चिन्तयम् ॥ ११३

मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
प्रशान्त च क्षणेनैव देवदेवस्य मायया ॥ ११४
अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् ।
सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ।
सहितं चारुसर्वाङ्ग्या पार्वत्या परमेश्वरम् ॥ ११५
नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिम् ।
अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ११६
शुक्लाम्बरधरं देव शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् ॥ ११७

C. 13 844
B 13 22. 251
K. 13 45 237
M 13 22. 117

ककुभं (for °द) D8 चामासं, D6 वामाति (for चा°) — b) Dn1. n2 D6 7 9 10 धिष्ठित, D2 3 5 वेष्टितं, D8 तिष्ठति, M1-3 विष्ठित (for °तम्) D1 स्कंधमापूर्य विनिष्ठितं (hypermetric) — c) T1 -शृंगाभं, T2 3 G2 4 M -कुजाभं (for -कूटाभ) — d) D10 शिवाभ्र- (for सिताभ्र)

110 a) B3 तमाश्रितश्च, T1 तमास्थितस्य, G1 समास्थितस्य (for तमास्थितश्च) — b) Dn3 om. (hapl.) देव — T1 om. (hapl.) 110^{c}–114^{d} G2 om. 110^{c}–111^{b} — c) G1 महाराज (for देव) — d) D4-7 9 पूर्ण(D6 °र्णि)-मास्याम् B5 M ययोडुराट्; D1 इवेंदु° (for इवोडु°) — D10 T2 3 G1 ins after 110 G2 after 110^{ab}

115* किरीट च जटाभार सर्पाद्याभरणानि च ।
वज्रादिशूलमातङ्गगम्भीरसितमागतम् ।
[(L 1) G2 जटाभार (for °भार)]

111 T1 om 111, G2 om 111^{ab} (for both, cf. v l 110) B2 partly damaged — a) D1. 10 G1 M1. 4 तेजोद्भवो, D5 °मयो (for °भवो) B2 राज्ञ (for वह्नि) — b) B1 D10 स्तनयित्नुवान् — c) G2 4 सहस्रे(G2 °स्रै)व सूर्याणा — d) T2 3 G2 4 तेज (for सर्वम्) B2 विष्ठित (for तिष्ठति) V1 B1 3-5 Dn D10 सर्वमापूर्य विष्ठित (V1 B3 Dn3 विष्टित, B1 वेष्टितं, Dn1 n2 धिष्ठित)

112 T1 om 112 (cf. v l 110) G2 om 112 — a) D1-3 स (for सु-) V1 B Dn3 ऐश्वरं तु त(B1 सत्त)दा तेज, T2 3 G1 M ईश्वरस्य तदा तेज — b) D3 4 6 सांवर्तक D5 [क्षं]तक (for [अ]नल) — c) V1 B Dn D10 -भूताना (for °नि) — d) D1 T2 3 G1 दिधिक्षुर् Dn1 वैद्युत, D1-3 चोदित, D4. 5 चोत्थित, D6 वोच्छ्रित, D7 वोद्यत (for चो°)

113 T1 om 113 (cf. v l 110) — a) D2 3 ततो (for तदा) Dn1 n2 D2 5 10 व्याप्तं, M1 प्राप्ते (for व्याप्ते) — b) V1 B Dn3 D1-4. 6-9 M दुर्निरीक्षे, Dn1 D10 °रीक्ष, Dn2 D5 °रीक्ष्यं (for °रीक्ष्ये) T2 3 G2 4 दुर्निरीक्षे महेश्वरे (G2 °र) — D1-9 om 113^{cd} — c) Dn3 -हृदयं — d) B1 3 4 D10 चिंतयन् (for °यम्) T2 3 G2 4 किं करोमीत्यचिंतय

114 T1 om 114 (cf. v l. 110) — a) T2 3 G2 4 M मुहूर्तेनैव तत्तेजो — b) B5 om व्याप्य V1 M1 सर्व- (for सर्वा) Dn1 M4 दिशा (for दश) — c) B2 partly damaged. M तु (for च) V1 B1 3-5 Dn D10 प्रशात दिक्षु सर्वासु

115 a) D5 [अ]पश्यत् (for °श्यं) G2 4 M तात (for स्थाणु) — D2 om (hapl.) 115^{b}–116^{a} — b) G1 M देवदेव (for भगवन्त) D1 3 सुरेश्वर (for महे°) — Dn1 (hapl) om. 115^{cdef} — After 115^{cd}, T2 3 G2 4 M ins

116* प्रशान्तमनसं देवं त्रिनेत्रमपराजितम् ।
[T2 3 त्रिहेतुम्, M त्रिशङ्कुन् (for त्रिनेत्रम्)]

— e) D4. 6 8 9 -शा(D3 स)र्वाण्या (for -सर्वाङ्ग्या)

116 D2 om 116^{abc} (cf v l. 115) — b) B5 अशक्त, T2 3 G2 4 M हर्यक्ष (for असक्त) — c) T2 3 G2 4 देवं (for स्थाणु) — d) D10 सर्पाभरण (for सर्वा°)

117 T1 om. 117–121 D10 om (hapl) 117^{bc} — c) D1 अनादृष्ट (for °धृष्य)

118 T1 om. 118 (cf v l 117) D8 repeats

252 गायद्भिर्नृत्यमानैश्च उत्पतद्भिरितस्ततः ।
238
118 वृतं पारिषदैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ ११८
बालेन्दुमुकुटं पाण्डुं शरच्चन्द्रमिवोदितम् ।
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ ११९
अशोभत च देवस्य माला गात्रे सितप्रभे ।
जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथिता रत्नभूषिता ॥ १२०
मूर्तिमन्ति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च ।
मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ १२१
इन्द्रायुधसहस्राभं धनुस्तस्य महात्मनः ।
पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ १२२
सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः ।
ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ १२३
शरश्च सूर्यसंकाशः कालानलसमद्युतिः ।
यत्तदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ १२४
अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयावहम् ।
सस्फुलिङ्गं महाकायं विसृजन्तमिवानलम् ॥ १२५
एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम् ।
सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ १२६

118[a] after 119[ab] —[b]) D1 4–9 ततस् (for इतस्) V1 B Dn D10 वादयद्भिश्च सर्वशः —[c]) V1 B Dn D10 पार्श्वचरैर्, D5 7–9 तु पा(D5 सुपा)र्षदैर्, G3 परिषदैर् (for पारि°) D4 6 वृत तु पार्षदै सर्वैर्, G1 सवृत पार्षदैर्दिव्यैर्

119 T1 om 119 (cf v l 117) T2 3 G3 4 om 119[ab] —[a]) D1 damaged D2 8 देवं (for पाण्डु) M बालेंदुकुमुदापाडु — After 119[ab], D8 repeats 118[a] —[c]) D5 6 कृतोद्द्योतस् (D6 °ते) (for °द्द्योत) —[d]) D7 [उ]दित (for [उ]दितै) — After 119, T2 3 G3 4 M ins

117* सर्वविद्याधिप देव शरच्चन्द्रसमप्रभम् ।
नयनाह्लादसौम्योऽहमपश्य परमेश्वरम् ।

[(L 2) M -सौम्याभम् (for -सौम्योऽहम्)]

120 T1 om 120 (cf v l 118) —[a]) Dn1. n3 D6 10 [अ]स्य (for च) —[b]) B1 सितप्रभो, D2 8 शुभा प्रभो, D4. 6–9 [ऽ]मितप्रभा (D8 9 °भ), D5 स्थितप्रभा, T2 3 G4 M सितप्रभा; G3 सितं प्रभो (for सितप्रभे) —[c]) D4 6 शुभ्रैर् (for पद्मैर्) —[d]) G2 हर्षिता (for ग्रथिता)

121 T1 om 121 (cf. v l 118) —[a]) B2 partly damaged T2 3 G4 महास्त्राणि, G2 महात्मानि (for तथास्त्राणि) —[b]) T2 3 G3 4 M तस्य तेजो(T2 3 G4 देहो)द्भवानि च

122 [a]) V1 B D (except D1–3) T1 M सवर्णाभं (for -सहस्राभं) — T1 om. 122[c]–127[d] —[c]) D4 6 इव, D3 9 अपि (for इति) V1 B2–5 D4–9 यत् (for वि-) —[d]) Dn D10 अभवत्; D1–9 स तु वै (D4 6 तै) (for स च वै)

123 T1 om. 123 (cf. v l 122) —[b]) T3 क्षीण- (for तीक्ष्ण) —[c]) Dn3 आवेष्टित-, M ज्या° (for ज्या°) D1 damaged, D2 3 काय (for -ग्रीव)

124 T1 om 124 (cf v l 122) —[a]) D3 शरद (for शरश्च) —[b]) T2 3 G3 4 M दृष्ट पाशुपता ह्यय (M °तास्थित) — After 124[ab], D10 T2 3 G3 4 M Kumbh ed ins

118* सहस्रभुजजिह्वास्यो भीषणो नागविग्रह ।
शङ्खशूलासिभिश्चैव पट्टसै रूपवान्स्थित ।
येन च त्रिपुर दग्धं सर्वदेवमय शर ।
शूल च यौवनोपेत लवणस्य करे स्थितम् ।

[(L 2) M टक- (for शङ्ख) —(L 3) M तत् (for च) T2 3 G4 -चेद (for -देव) — Kumbh ed om line 4 —(L 4) M शूल च यौवनाश्वघ्न (for the prior half) M1–3 कर- (for करे)]

— M cont.

119* रामनि क्षत्रियकर परशु शकराज्ञया ।

— G3 om 124[c]–141[d] M om. 124[c]–140[d] —[c]) Dn D10 एतद् (for यत्तद्)

125 T1 om 125 (cf v l 122) G3 M om 125 (cf v l. 124) —[b]) T2 3 G4 सुखावहं (for -भया°) —[c]) D1–3 प्र-, D4 6–9 वि-, D5 सु (for स) T2 3 G4 -घोर (for -कायं) —[d]) D1–9 [अ]र्चिष ; T2 3 G4 [अ]र्चिषं (for [अ]नलम्)

126 T1 om 126 (cf v l 122) G3 M om 126 (cf v l 124) —[a]) D8 महादेव (for °दंष्ट्रं) —[b]) D1 3 सहस्रशिरस प्रभुं —[c]) D4 6–9 -शीर्षाक्ष्यम्, D10 T2 3 G4 जिह्वास्यम् (for °क्षम्) —[d]) D5 मूर्ति-

ब्राह्मान्नारायणादैन्द्रादाग्नेयादपि वारुणात् ।
यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ १२७
येन तत्त्रिपुरं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ।
शरेणैकेन गोविन्द महादेवेन लीलया ॥ १२८
निर्ददाह जगत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्धान्न संशयः ॥ १२९
नावध्यो यस्य लोकेऽस्मिन्ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि ।
तदहं दृष्टवांस्तात आश्चर्याद्भुतमुत्तमम् ॥ १३०
गुह्यमस्त्रं परं चापि तत्तुल्याधिकमेव वा ।
यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥ १३१
दारयेद्यन्महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महोदधिम् ।
संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ १३२
यौवनाश्वो हतो येन मांधाता सबलः पुरा ।
चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ १३३
महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥ १३४
तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुभीमं लोमहर्षणम् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् ॥ १३५

C. 13 862
B 13 22.269
K. 13 45 257
M 13 22.138

मंतम् (for उद्गिरन्तम्)

127 T1 om. 127 (cf v l. 122) G3 M om. 127 (cf. v l. 124) — ^{a}) Dn2 corrupt. Dn1 D6-8 ब्राह्म्यान् Dn1.n2 D2 10 चेंद्राद्, D3 दैत्याद् (for ऐन्द्राद्) — ^{b}) D1-3 5 T2 3 G4 च स ; D4 6-9 याम्य- (for अपि) B1 मारुतात् (for वारुणात्) — ^{c}) T2 3 G4 प्रकृष्टं (for विशिष्टं) B2 (marg as in text) 3 5 अमोघं च (for महाबाहो) D1 (partly damaged) 3 यद्विशिष्टतम लोके — ^{d}) D1 10 -शास्त्र (for -शस्त्र) D1 T2 3 G4 -विघातक D3 सर्वशास्त्रे विघातकं

128 G3 M om. 128 (cf v l. 124) Dn1 transp 128 and 129 — ^{a}) D1 8 9 हं, D6 तत्र (hypermetric) (for तत्) B1 T G4 येन च त्रिपुर दग्ध — ^{b}) T1 सर्वदेवमयं शर — After 128, T1 ins

120* शूलं च यौवनाश्वघ्नं लवणस्य करे स्थितम् ।
एवं दृष्ट्वा महादेव जानुभ्यामवनीं गत ।

[For line 1, cf line 4 of 118*]

—T1 om 128^{c}–149^{b}

129 G3 M om. 129 (cf v l. 124) T1 om 129 (cf v l 128) Dn1 transp 128 and 129 — ^{a}) D9 च यत् (for जगत्) B3 4 5 Dn D10 T2 3 G4 निर्दहेच्च (D10 G4 °हेदपि) यत्कृत्स्नं — ^{b}) G4 जगत्स्थावरजगम — ^{d}) Dn1 D10 निमेषार्धं, T2 3 °पात्तु (for °पार्धान्)

130 G3 M om 130 (cf v l 124) T1 om. 130 (cf. v l 128) — ^{a}) D2 5 नावध्य T2 3 G4 नानावर्णस्य लोकेस्मिन् — B2 partly damaged for 130^{ab} — ^{c}) Dn1.n2 D1-3 10 तत्र (for तात) T2 3 G4 तदृष्टवानहं तत्र — ^{d}) B5 Dn1 n2 D10 T2 3 G4 आश्चर्यमिदमुत्तमं, D1 आश्चर्यं महदद्भुत, D2 3 महदाश्चर्यमद्भुतं, D4-9 य(D5 8 9 त)दाश्चर्यमनुत्तमं

131 G3 M om 131 (cf v l. 124) T1 om. 131 (cf. v l 128) — ^{a}) V1 D1 चान्य, B Dn3 D2 3 5 चा(D2 ना)न्यत् (for चापि) Dn1 n2 D10 गुह्यमस्त्रवर चा(Dn2 ना)न्यत्, D4 6-9 गुह्यमर्थप(D6 °र्थं प)रं चा(D4 त्वा , D7 वा)स्य — ^{b}) N तत्तुल्यमधिक हि वा (B4 हि च, D1-3 तत°, D7 तथा) — ^{c}) D4 6 7 9 तत् (for यत्) V1 स्थूलम् (for शूलम्) — ^{d}) T2 3 G4 त्रिषु (for सर्व-)

132 G3 M om. 132 (cf v l. 124) T1 om. 132 (cf. v l 128) — ^{a}) Dn1 n2 या, D1 यो, D7 T2 3 G4 वा (for यन्) — Dn1 om (hapl.) 132^{bc} — ^{b}) D9 शोषयित्वा (for °येद्वा) T2 3 G4 महोदधीन् — ^{d}) D5 ससृष्ट, D10 विशिष्ट, T2 3 G4 निर्दिष्ट (for विसृष्ट)

133 G3 M om 133 (cf v l 124) T1 om 133 (cf. v l 128) D1-3 om 133^{ab} D6 reads from यौवनाश्वो (in 133^{a}) up to मांधाता (in 133^{b}) twice. — ^{d}) D4-9 T2 3 G4 त्रैलोक्य (for त्रिलोक)

134 G3 M om. 134 (cf. v l. 124) T1 om. 134 (cf v l 128) B2 partly damaged for 134^{ab} — ^{d}) D2 3 रावणस्य (for ल°) D10 हि, T2 3 G4 [ए]व (for [इ]ह)

135 G3 M om 135 (cf. v l. 124) T1 om 135 (cf. v l 128) — ^{a}) D5 अपि (for अति-) D4 -तीक्ष्णेषु (for तीक्ष्णाग्र) — ^{b}) D6 T2 3 G4 रोम (for (for लोम) — ^{c}) D3 त्रिशाखीं (for त्रिशिखा) B2 4

विधूमं सार्चिषं कृष्णं कालसूर्यमिवोदितम् ।
सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसंनिधौ ॥ १३६
परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ।
महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयंकरः ।
कार्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥ १३७
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।
जामदग्न्येन गोविन्द रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३८
दीप्तधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रवेष्टितः ।
अभवच्छूलिनोऽभ्याशे दीप्तवह्निशिखोपमः ॥ १३९

असंख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः ।
प्राधान्यतो मयैतानि कीर्तितानि तवानघ ॥ १४०
सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ १४१
वामपार्श्वगतश्चैव तथा नारायणः स्थितः ।
वैनतेयं समास्थाय शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४२
स्कन्दो मयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः ।
शक्तिं कण्ठे समादाय द्वितीय इव पावकः ॥ १४३
पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १४४

Dn2 भृकुटीं (Dn3 °टिं), B5 Dn3 D2 3 10 भ्रुकुटिं (for °टीं) D4–7 9 त्रिशाखा भ्रू(D9 °खभ्रू)कुटिं कृत्वा (D4 6 यथा) — d) D1–9 तर्जयानम्, T2 3 G4 °र्यं-सम् (for °मानम्) B3 Dn1 भव , D4 6 7 9 इति (for इव)

136 G2 M om 136 (cf. v l 124) T1 om 136 (cf v l 128) — a) D1–3 T2 3 G4 स (for वि) B1 3–5 Dn1 D5 9 कृष्ण (for कृष्णं) — b) B3 5 T2 3 G4 घाल (for काल) D1 -सूत्रम् (for -सूर्यम्) D2 3 कालसूत्रमिव स्थितं — c) B2 सर्प्य ; B4 D5 सह , D4 6 सूर्यं , D10 शर्वं (for सर्पं)

137 G2 M om. 137 (cf v l. 124) T1 om 137 (cf v l 128) B2 partly damaged for 137^{ab} — For 137^{ab}, T2 3 G4 subst

121* परम तीक्ष्णसारेण शस्त्र तस्यापि यत्पुरा ।

— D3 om 137^{c}–138^{b} — d) Dn3 भयकर (for क्षयं°) T2 3 G4 दत्तं भृगुसुताय च — T2 3 G4 om 137^{ef}

138 G2 M om 138 (cf. v l 124) T1 om 138 (cf v l 128) D3 om 138^{ab} (cf v l 137) — b) T2 3 G4 निःक्षत्रियीकृता D1 2 कृता निःक्षत्रिया पुरा — cd) D2 3 रामेण गोविन्द (by transp), T2 3 G4 धीरेण रामेण

139 G2 M om 139 (cf v l 124) T1 om 139 (cf. v l 128) — a) D1 3 5 दाप्तधार सुरौद्रास्य, D4 6–9 °धार सुतेजास्य, T2 3 G4 तीक्ष्णधारश्च रौद्रश्च — b) B2 सर्प्य-, D10 सूर्य (for सर्प-) Dn3 -दंष्ट्राग्र ; T3 -कर्णाधे (for -कण्ठाग्र) B2 Dn3 विष्ठित ; D1–3 5 -वेष्टित, D4 -भूषण (for -वेष्टित) D6–9 सर्पकण्ठाग्र भूषणं — c) D5 पार्श्वे (for ऽभ्याशे) — d) V1 Dn -शतोपम, D1 6–9 शिखोपमं, T3 G4 शिखोपमै (for °पम) D2 3 दीप्तं वह्निशिखोपमं

140 G2 M om. 140 (cf v l 124) T1 om. 140 (cf v. l 128) D5 om 140^{c}–142^{b}

141 G2 om 141 (cf v l 124) T1 om 141 (cf v l 128) D5 om 141 (cf v l 140) — a) Dn1 D6–9 सव्ये ; D1–3 मध्य (for सव्य) D4 देशेषु (for देशे तु) D6–9 रुद्रस्य (for देवस्य) — d) T2 3 G2 4 M अवस्थित (for मनोजवम्)

142 T1 om 142 (cf. v. l 128) D5 om. 142^{ab} (cf. v l 140) — a) D4 -पार्श्वे (for पार्श्वं) V1 B Dn1 n2 D10 T2 3 G4 चापि, Dn3 om , M4 चैवं (for चैव) — c) V1 B Dn D10 समारुह्य, D2 3 °साद्य (for °स्थाय) — T2 3 om 142^{d} G2 4 om (hapl) 142^{d}–143^{a}

143 T1 om 143 (cf v l 128) G2 4 om. 143^{a} (cf v l 142) — c) V1 B1–3 5 Dn1 n2 D2–4 7–9 शक्तिघंटे (D2 3 °टां); B4 Dn3 D5 6 10 शक्तिं घटा (D5 6 °टे), D1 शक्तिकठा (for शक्तिं कण्ठे) D3 4 T2 3 G4 समास्थाय, G2 °धाय (for °दाय) — d) D3 भास्कर (for पावक)

144 T1 om 144 (cf. v l 128) — a) B1 4 T2 3 G2 4 M देव- (for चैव) — G2 om 144^{cd} — c) B2 विश्रांत (for तिष्ठन्त)

145 T1 om. 145 (cf v l 128) — a) D7–9

स्वायंभुवाद्या मनवो भृग्वाद्या ऋषयस्तथा ।
शक्राद्या देवताश्चैव सर्वे एव समभ्ययुः ॥ १४५
तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
अस्तुवन्विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ॥ १४६
ब्रह्मा भवं तदा स्तुन्वन्रथन्तरमुदीरयन् ।
ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ नारायणस्तदा ।
गृणञ्शक्रः परं ब्रह्म शतरुद्रीयमुत्तमम् ॥ १४७
ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः ।
अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥ १४८

तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्शिवः ।
शरद्घनविनिर्मुक्तः परिविष्ट इवांशुमान् ।
ततोऽहमस्तुवं देवं स्तवेनानेन सुव्रतम् ॥ १४९
नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः ।
शक्राय शक्ररूपाय शक्रवेषधराय च ॥ १५०
नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च ।
पिनाकपाणये नित्यं खड्गशूलधराय च ॥ १५१
नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्चितमूर्धजे ।
कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टमिरताय च ॥ १५२

C. 13 832
B 13 14 290
K. 13 45 277
M 13 22 156

G2 मुनयो (for मनवो) — [b]) B1 2 D10 चर्षयस्, D4 6 मुन° (for ऋष°) D1. 3 स्थिता , D10 तदा (for तथा) — [d]) D2 एन, D8 एव (for एव) D5 सर्वा एव समाययु — After 145, N ins

122* सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधा स्थिता ।

[D1 5 सर्वे (for सर्व-) D4 6 मनवो (for मातरो) D1. 3–9 तथा , D10 श्रिता (for स्थिता)]

146 T1 om 146 (cf. v l 128) — [a]) T2 3 G2 4 M [ऽ]भिगम्य (for °वाद्य) — [c]) D10 स्तुवति (for अस्तुवन्) — [d]) B1 D8 सुरास्तथा, D4 6 7 9 पुरस्तथा (for सुरास्तदा) — After 146, T2 3 G2 4 ins

123* जगन्मूर्तिं महालिङ्गं तन्मध्ये स्फीतरूपिणम् ।

147 T1 om 147 (cf v l 128) — [a]) Dn3 D1–3 तथा, M1–3 तत (for तदा) V1 B2 3 Dn3 G1 स्तुवन्, Dn1 श्रुत्वा Dn2 D10 M स्तुत्वा, D1–3 [अ]स्तौषीद् (for स्तुन्वन्) D4 6–9 ब्रह्मास्तुवश्च भगवान्, D5 जल्पोद्भवस्तदास्तौषीद् — [b]) V1 B Dn2 n3 उदैरयत्, Dn1 उदीरयेत् (for °रयन्) — [c]) B3 ऋष्ट , B4 श्रेष्ठ , D10 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) D1–3 5 8 9 सामानि, M -साम्नाय (for -साम्ना च) D1. 3 4 6–9 देवेशो (for °श) — [d]) V1 सदा, B3 तथा, T2 3 G1 M प्रभु , G3 प्रभु (for तदा) — [e]) T2 3 G2 4 M जगौ (for गृणन्) V1 B Dn D10 गृणन्ब्रह्म पर शक्र — [f]) B2 . Dn D5 6 8 T2 3 रुद्रियम्

148 T1 om 148 (cf v l. 128) T2 3 om 148[ab] G3 M om 148 — [c]) T2 3 G1 महाबाहो (for °त्मानस्) — [d]) D1–9 तत्र (for त्रयस्)

149 T1 om 149[ab] (cf v l 128) — [c]) V1 B Dn D2 शरदभ्र , D1 3–10 °द्घनो (for °द्घन) — [d]) V1 Dn परिधिस्थ , B2 damaged (for °विष्ट) — After 149[cd], V1 B Dn D2 3 10 ins

124* अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव ।

[B1 प्रपश्यन्निव केशव (for the post. half)]

— Dn1 om. 149[ef] — [e]) B1 अतो (for ततो) — [f]) B1 D1–9 T G2 4 M2 सुव्रत (D4 7 °त·) V1 B2–5 Dn2 n3 D10 विश्वस्य जगत· पतिं — After 149, D3 reads ॐ नमो महादेवाय सशिवाय शिवदाय

150 Before 150, V1 B D2 4–10 ins उपमन्युरुवाच — [a]) B3 T2 3 G2 4 M देवादि , D1 2 3 देवाति , T1 om (for देवाधि-) — [b]) Dn1 Kumbh. ed ते (for वै) — [c]) D2 3 -वेशाय (for -रूपाय). V1 B Dn1. n2 D10 शक्ररूपाय शक्राय — [d]) V1 B D1 -वेश-, D2 3 रूप (for वेष-)

151 T1 om. 151[a]–153[a] D5 om (hapl) 151 — [a]) T2 3 G2 4 M [ऽ]स्तु (for ते) D1–3 शक्ति (for वज्र) D4 6 7 9 -रूपाय (for हस्ताय) — [c]) G2 -पाणिने (for पाणये) — [d]) V1 B Dn D10 शस्त्र- (for खड्ग) T2 G2 4 M -चर्म (for -शूल) T3 वेगधर्मधराय च

152 T1 om 152 (cf. v l. 151) G2 om (hapl) 152–153 — [a]) B2 partly damaged T3 G1 M [ऽ]स्तु (for ते) M वस्त्राय (for वासाय) T2 नमोस्तु गोपवेषाय — [b]) D2 3 5 T2 3 G1 M -मूर्धज (for °जे) — [d]) Dn3 D3 8 9 कृष्णाष्ट(D3 °ष्या)निरताय च, D2 3 °यामिततेजसे, D5 कृष्णायरधराय च

153 T1 om 153[a] (cf. v l. 151) G3 om 153 (cf v. l 152) T2 om. (hapl) 153 B4 reads 153

290 278 157 शुक्लवर्णाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च ।
शुक्लभस्मावलिप्ताय शुक्लकर्मरताय च ॥ १५३
त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ।
आत्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यसे ॥ १५४
ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ।
आश्रमाणां गृहस्थस्त्वमीश्वराणां महेश्वरः ।
कुबेरः सर्वयक्षाणां क्रतूनां विष्णुरुच्यसे ॥ १५५
पर्वतानां महामेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
वसिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यसे ॥ १५६
आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ।
ग्राम्याणां गोवृषश्चासि भगवाँल्लोकपूजितः ॥ १५७
आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ।
पक्षिणां वैनतेयश्च अनन्तो भुजगेषु च ॥ १५८
सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् ।
सनत्कुमारो योगीनां सांख्यानां कपिलो ह्यसि ॥ १५९
शक्रोऽसि मरुतां देव पितॄणां धर्मराडसि ।
ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे ॥ १६०
क्षीरोदः सागराणां च शैलानां हिमवान्गिरिः ।
वर्णानां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः ।
आदिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च ॥ १६१

---

after line 2 of App I (No 6) — ^{a}) B4 शूद्राय, D4 6 कृष्णाय (for शुक्लाय) V1 B3 शुक्लवर्णाय शुक्लाय, T3 G4 M शुक्लाय शुक्लवर्णाय — ^{b}) V1 B3 शुक्लांबर- — D3 8 G4 om (hapl.) 153^{cd} — ^{c}) V1 B3 शुक्र (for शुक्ल) D1 4-9 भस्मानु, D10 -भस्मवि, T3 M -भस्मांग (for -भस्माव) T3 दिग्धाय (for -लिप्ताय) — ^{d}) V1 B3 शुक्र T3 शुक्लभस्मधराय च — After 153, V1 B Dn D1 4-10 ins a passage given in App I (No 6), D3 8 after 153^{ab}

154 ^{a}) D9 -वेदाय (for -देवानां) — T1 om 154^{cd} — ^{c}) D4 5 8 9 त्व (for च) D8 लोकाना (for भूतानां) — ^{d}) D1-6 8-10 T2 3 G2 4 M सांख्यै (for साख्ये) B1 3-5 Dn D1-3 5 10 T2 3 G2 4 उच्यते (for °से)

155 ^{a}) D1 7 ऋषयस्, D3 8 ऋषिश्च (for ऋष भस्) — D5 om (hapl.) 155^{bcde} — ^{b}) D7 निश्चल, T2 3 G2 4 M कपिल (for निष्कल) B5 पर, T1 शुचि (for शिव) — ^{c}) D8 गृहाणां (for गृहस्थस्) D3 4 6 च (for त्वम्) V1 B Dn D10 गृहस्थस्त्वमाश्रमिणाम् — ^{d}) D4 6-9 त्वमीश्वर (for महे°) — T1 om 155^f-156^a — ^{f}) T2 3 G2 4 M क्रमता (for क्रतूना) B1. 4 Dn D5 8 9 T2 3 G2 4 उच्यते, D1-3 अव्यय (for उच्यसे)

156 T1 om 156^a (of v l 155) — ^{a}) V1 B Dn D10 भवान् (for महा) — ^{c}) B1 3 D7 8 वशिष्ठस् T1 च (for त्वम्) D8 T1 त्व (for च) — ^{d}) B1 3 4 Dn1 n2 D1 5 9 T G2 4 उच्यते, M एव च (for उच्यसे)

157 T1 om 157 — ^{a}) V1 B3 5 D5 8 अरण्याना B1 तु, M हि (for च) — ^{b}) B8 D1 3 4 9 T2 3 G2 4 M4 परमेश्वर (for °श्वर) — ^{c}) D1-3 5 ग्राम्याना च (D1 °णा च, D5 °ना गो) (for °णां गो) — ^{d}) M2-4 भगवल्ँ D9 M4 पूजित Dn1 n2 भवाल्ँलोकप्रपूजित

158 ^{b}) D1 [अ]पि, D2 3 [अ]सि (for [ए]व) — T1 om. 158^d — ^{cc}) V1 B Dn D10 त्वम् (for च) — ^{d}) D4-6 [अ]पि, D7-9 [अ]थ (for च)

159 ^{b}) D4 6-9 यज्ञाना, D5 रुद्राणां (for यजुषां) — T1 om 159^{cd} — ^{c}) B3 Dn1 n2 D1-4. 6-10 योगानां (for योगी°) — ^{d}) D4 6 सिद्धाना (for साख्याना) D1-9 तथा, T2 3 G2 4 M मुनि (for ह्यसि)

160 ^{a}) V1 D1 [ऽ]पि, T2 3 G2 4 हि (for ऽसि) D6 om from सा देव up to क्षीरोद साग (in 161^a) B4 D1-4 7 9 T2 3 G4 देव, D5 चैव (for देव) — ^{b}) Dn1 देवराज्, Dn3 धर्मराज्, D1-3 कव्यवाड्, Bom ed Kumbh ed हव्यवाड् (for धर्मराड्) D1 G2 अपि (for असि) — Dn1. n2 om 160^d-161^a — ^{d}) V1 B3 5 यतीना (for ग°) B4 D5 8 9 T2 3 G2 4 M4 उच्यते (for °से)

161 Dn1 n2 om 161^a, D6 om up to क्षीरोद साग (in 161^a) (of v l 160) — ^{b}) D4 6 गिरीणा (for शैलाना) — T1 om 161^{cd} — ^{c}) B3 5 D1 [अ]पि (for [अ]सि). — D5 om 161de — ^{d}) D4 ब्रह्मणा (for विप्राणा) — ^{e}) B1 देवाना (for लोकानां) — ^{f}) D5 लोकाना काल उच्यते

162 ^{a}) V1 B Dn D5 9 10 लोके वै, D7 8 T1 G2

यच्चान्यदपि लोकेषु सत्त्वं तेजोधिकं स्मृतम् ।
तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥ १६२
नमस्ते भगवन्देव नमस्ते भक्तवत्सल ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव ॥ १६३
प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ।
अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ १६४
यं चापराधं कृतवानज्ञानात्परमेश्वर ।
मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १६५
मोहितश्चास्मि देवेश तुभ्यं रूपविपर्ययात् ।
तेन नार्घ्यं मया दत्तं पाद्यं चापि सुरेश्वर ॥ १६६
एवं स्तुत्वाहमीशानं पाद्यमर्घ्यं च भक्तितः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयम् ॥ १६७
ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि ॥ १६८
दुन्दुभिश्च ततो दिव्यस्ताडितो देवकिंकरैः ।
ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः ॥ १६९
ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ।
अब्रवीत्त्रिदशांस्तत्र हर्षयन्निव मा तदा ॥ १७०
पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ।
मयि भक्तिं परां दिव्यामेकभावादवस्थिताम् ॥ १७१
एवमुक्तास्ततः कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७२

C. 13 929
B. 13 14 336
K. 13 15 324
M. 13 22. 177

M लोकेष्विन, T2 3 G1 केष्व (for °केषु) — b) V1 B Dn सर्वं, T1 सर्वं (for सत्त्व) — c) D4-9 एक (for एव)

163 a) B2 partly damaged D1-9 नमस्ते देवदेवेश — c) D1 2 4-7 M1 योगीश्वर — d) D2 T2 3 G1 3 °शमने (for संभव)

164 a) B3 (also as in text) मत्कृत (for प्रसीद) — c) D तवस्य (for युक्तस्य) — d) D1 सनातन°

165 a) V1 B Dn D2 10 T G1 4 यच् (for यं) D1 6-9 वा (for च) — b) B2 3 Dn1 n2 D2 10 अज्ञान्या (for नात्) — D1 om (hapl) 165c-166d V1 reads 165c-166a twice D5 reads 165c-167b twice — d) D1 3 सर्वं त (D2 स्त), M1-3 त सर्वं (for तत्सर्वं)

166 For the repetition in V1 D5, cf v l 165 D1 om 166 (cf v l 165) T1 om 166 — a) D2 (also as in text) मे निरश्च, T2 मम्मोहितो (for मोहितश्च) V1 (second time) B1 Dn3 D1 2 10 देवेन (for श) — b) V1 B Dn D10 त्वया, M तुल्य (for तुभ्य) B2 damaged, D1 6 विपर्यये — B3 damaged for 166cd — c) V1 Dn नार्घ्यं (Dn2 °र्घं) तेन (by transp), D1 3 तेनार्घं (D1 °र्घ्यं) च D4-7 9 (both times) तेन चार्घो (D1 नार्घो, D5 नार्घ्यो, D7 8 यार्घो) मया दत्त — d) D7 वा (for च) V1 B1 2-5 Dn D10 महेश्वर (for सुरे°)

167 For the repetition in D5, cf. v l 165 Before 167, D5 ins उपमन्युरुवाच — a) T1 स्तुत्वा तम्, T2 3 G2 4 M दत्त्वा तम् (for स्तुत्वाहम्) D1-3 महेशान — b) D1 पाद्यमर्घ्यं, D5 पाद्य सर्वं — d) T2 3 G2 4 M तस्मै सर्वं (by transp) B3 5 D1 2 न्यवेदयत्, M4 निवेदयन्

168 T1 om 168a-174b — a) D5 शीताशु, some unused MSS शांता सु (for शीताम्बु) — b) D1 °शुभान्विता, D1 स्रगन्विता (for सम°) D2 8 दिव्यगन्धान्विता शुभा — c) D2 8 शिवा (for शुभा) — d) D1 6 इह (for मम) T2 3 G2 4 M मम मूर्धनि चापतत्

169 T1 om 169 (cf v l. 168) — a) V1 B Dn D10 तदा (for ततो) D5 देवैस् (for दिव्यस्) — b) D1 7 9 ताडिता B1 दिव्य (for देव) D5 7 °किंनरं (for किंकरैः) — d) B1 शुचि**, M शुचिगंध (for शुचिगन्ध°) D1-9 दिव्यगंधसम (D1 3 °ध शुभा, D2 धशुभा) न्वित

170 T1 om 170 (cf. v l. 168) — b) B2 partly damaged T2 3 G2 4 M सर्वलोकेश्वरः प्रभुः — d) D1. 2 अपि (for इव) D3 मा D1 6-9 तथा, D5 अथ (for तदा)

171 T1 om 171 (cf. v l 168) — c) V1 B1 Dn नित्यम्, B3 4 D10 नित्याम् (for दिव्याम्) D1. 2 4-9 मयि (D2 °या) भक्ति परा दिव्या (D5 नित्यम्) — d) D1-9 ए (D2 3 पै) कभावाद (D1-3 °वे स्य) वस्थिता

172 T1 om 172 (cf. v l. 168) — a) N

भगवन्देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ।
लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥ १७३
एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ।
आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शंकरः ॥ १७४
वत्सोपमन्यो प्रीतोऽस्मि पश्य मां मुनिपुंगव ।
दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥ १७५
अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ।
तस्मात्सर्वान्ददाम्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ॥ १७६

एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन मे विभो ।
हर्षादश्रूण्यवर्तन्त लोमहर्षश्च जायते ॥ १७७
अब्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ।
जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ १७८
अद्य जातो ह्यहं देव अद्य मे सफलं तपः ।
यन्मे साक्षान्महादेवः प्रसन्नस्तिष्ठतेऽग्रतः ॥ १७९
यं न पश्यन्ति चाराध्य देवा ह्यमितविक्रमम् ।
तमहं दृष्टवान्देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ॥ १८०

(except D1 8) तदा (for तत) —^{c}) T2 8 G2 4 M भूत्वा (for सर्वे) —^{d}) B1 4 D1-4 6 8 10 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा) D9 नमस्ते वृषभध्वज

173 T1 om 173 (cf v l 168) —^{a}) Dn1 n8 D6 9 भगवान् —^{c}) G3 -कामाढ्यो (for -कामेभ्य) —^{d}) T2 8 G3 4 M वर (for फल) Dn8 ज्ञात्वा (for त्वत्तो) B8 द्विजर्षभ , D2 4 6-9 G2 4 द्विजोत्तम

174 T1 om 174^{ab} (cf v l 168) —^{a}) D1 तदा, D2 6 सुरै (for तत) B3 4 Dn1 n8 सर्वे , D4-9 सर्वैं (for शर्व) —^{b}) D2 6 देवैर् (for सुरैर्) D4 6-9 इन्द्रादिभिस् (for ब्रह्मा°) V1 B3 4 Dn8 D2 8 10 तदा (for तथा) —^{c}) T1 ततो (for आह) D1 मा (for मां) B3 शर्व (for ईश) —^{d}) T1 आह (for इव)

175 Before 175, V1 B Dn D2 10 ins भगवानुवाच; D8 शंकर उवाच —^{a}) V1 B Dn D10 तुष्टो (for प्रीतो) —^{b}) T1 वर वरय सुव्रत —T1 om 175^{c}–186^{d} —^{c}) Dn8 D4 6 दृढ (for दृढ-) T2 8 G3 4 M विप्रेन्द्र (for विप्रर्षे) —^{d}) D7 9 महा (for मया)

176 T1 om 176 (cf. v. l 175) —^{a}) B8 om , T2 8 G2 4 M चै (for ते) D2 8 अत्यर्थं चैव भक्तिस्ते —^{b}) D2 अनया, D7 इत्यर्थं (for अत्यर्थं) B1 2 5 Dn1 n8 D7-10 प्रीतवान् (for प्रीतिमान्) D8 G2 अनया (G2 °त्यर्थं) प्रीतिमन्वहं —^{c}) D8 स्पर्शान्, G2 om (for सर्वान्) D1-8 [ए]तान् (for [अ]द्य) —^{d}) D4-9 मनसि च (for तव यथा) D1-8 कामान्मनसि ते स्थि(D1 संस्थि)तान्

177 T1 om 177 (cf. v l 175) —^{a}) D4 6 उक्तस्तु (for °स्य) D1-9 मे (D8 ते) तात (for चैवाथ) T2, 8 G2 4 M एवमुक्ते ततस्तात· —^{b}) V1 B Dn D10 धीमता; D1-8 वै विभो, D4 6-9 वै प्रभो, M मे प्रभो (for मे विभो) D5 भक्तिभावेन वै प्रभो —^{d}) Some MSS रोम (for लोम) B4 (hapl) om from श्च जायते up to हर्ष (in 178^{b}) V1 B1-3, 5 Dn D10 स्वजायत, D1-9 च जातवान् (for च जायते).

178 T1 om 178 (cf. v l 175) B4 om up to हर्ष (in 178^{b}) (cf v l 177) —^{a}) M2-4 अग्रव B3 (marg as in text) 6 कृष्ण (for देवं) —^{c}) V1 B4 Dn2 D5 8 T2 8 G3 4 अवनीं (for °निं)

179 T1 om 179 (cf. v l 175) —^{a}) D6 [ऽ] स्म्यहं, G2 ह्यय (for ह्यह) — D5 om (hapl) 179^{d}–180^{c} —^{d}) D1-8 [ऽ]पश्यम्; D6-9 वर्तते (for तिष्ठते) —For 179^{cd}, V1 B Dn D10 subst

125* सफलं जन्म चाद्य मे ।
सुरासुरगुरुर्देवो यत्तिष्ठति ममाग्रत ।
[(L 2) V1 B1 दस् (for यत्)]

180 T1 om 180 (cf. v l 175) D5 om 180^{abc} (cf v l 179) —^{a}) B1 D10 चाराध्य, Dn1 n2 चैवाद्य, D1-4 6 7 9 [अ]नाराध्य (D2 °रभ्य) (for चाराध्य) T2 8 G2 4 M य शक्राद्या न पश्यति —^{b}) D10 M -विक्रमा (for °मम्) D1-3 अपि देवा सवासवा ; D4-7 9 अपि देवा सुरेश्वर (D5 °राश्रय), T2 8 G2 4 देवाश्चामितविक्रमा —^{c}) D4 पृष्टवान् (for दृष्ट°) D4 9 G2 देव (for देवं) —^{d}) M नु (for ऽन्यो) Dn8 धर्मतरो (for धन्य°)

181 T1 om. 181 (cf v l 175) —^{a}) D1-3 एतद्; D5 M य वै, D10 य च (for एवं) D8 यं ध्यायति हि विद्वांस —^{c}) B1 2 (marg) 3 Dn8 तद्विशेषम्; B2 D4 9 यद्दिशकम्; D6 तद्दिशाकम् (sic), M यद्दिशक (for °शकम्). V1 तद्विशेष मया ख्यातं; Dn1,

एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम् ।
षड्विंशकमिति ख्यातं यत्परात्परमक्षरम् ॥ १८१
स एष भगवान्देवः सर्वतत्त्वादिरव्ययः ।
सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १८२
योऽसृजद्दक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् ।
वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ।
युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमङ्गात्सृजत्प्रभुः ॥ १८३
स रुद्रः संहरन्कृत्स्नं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
कालो भूत्वा महातेजाः संवर्तक इवानलः ॥ १८४
एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्वा चराचरम् ।
कल्पान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ १८५
सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ।
आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ १८६
यदि देयो वरो मह्यं यदि तुष्टश्च मे प्रभुः ।
भक्तिर्भवतु मे नित्यं शाश्वती त्वयि शंकर ॥ १८७
अतीतानागतं चैव वर्तमानं च यद्विभो ।
जानीयामिति मे बुद्धिस्त्वत्प्रसादात्सुरोत्तम ॥ १८८
क्षीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह बान्धवैः ।

C. 13 947
B 13 14 354
K. 13 45 342
M. 13 22. 195

---

n3 तद्विंशोपमतिख्यात, D5 षड्विंशमिति विख्यात — d) T2 G2 ख्य(G2 क्ष)य (for अक्षरम्) V1 B Dn1 n3 यद्दज ज्ञानमक्षर, Dn3 यद्भूत ज्ञानमुत्तमं, D1 यत्तत्पद-मनुत्तम, D2 3 यत्पर पदमुत्तम, D4-9 यत्तत्परममक्षयं (D5 °र), D10 मद्दज ज्ञानमक्षर

182 T1 om 182 (cf v l 175) — a) B5 Dn1 D1-2 6 एव (for एष) — b) V1 B1. 3 5 Dn3 n8 D10 मत्त्वादिर्, B3 -भूता°, B4 मिद्धा° (for तत्त्वा°) D1-3 6-8 सर्वतत्त्वार्थदर्शक (D1-3 °र्शन , D7 9 °र्शिक) — c) V1 -सत्त्व (for तत्त्व) — d) T3 G4 प्रधान° (for °न) V1 B Dn D8. 10 प्रधानपु(V1 B1 3 5 °न पु)रुष पर

183 T1 om 183 (cf v l 175) — a) D4 6-9 मो (for यो) — b) D10 -कारण (for संभवम्) — c) D1-3 वामाङ्गात् (for वामपार्श्वात्) D4-9 M सृजन् (for तथा) — d) D1. 3 T2 3 G2. 4 M ईश्वर — e) T2 3 G4 ममनु (for चैव सं) — f) V1 B Dn D10 ईशः , D4 6-9 अकात् (for अङ्गात्) V1 B1 जगत्, D2 M2 सृजन M1 4 विभु (for प्रभु) T2 3 G2 4 रुद्र प्रभुरयासृजत्

184 T1 om 184 (cf. v l 175) — a) D9 T2 3 G4 M संहरेत् (for °रन्) — c) V1 लोको (for कालो) Dn1 महातेजात्, D1-9 °देव (D9 °वं), T2 3 G2 4 पर ब्रह्म (for महातेजा) — d) D3 4 6 सावर्तक T2 3 G2 4 याति सवर्तकानल — After 184, N ins

126* युगान्ते सर्वभूतानि प्रसह्येव व्यवस्थित ।

[D1 समाश्रित , D2 3 समाहित° (for व्यवस्थित°) D5 सहरन्निव सस्थित° (for the post half)]

185 T1 om. 185 (cf. v l 175) — a) T2. 3 G2 4 अयम् (for एष) T2 3 G2 4 M एव (for देवो) — b) D1 दृष्ट्वा, T2 3 G2 4 M कृत्स्न (for सृष्ट्वा) — c) T2 3 G4 M कल्पादौ (for न्ते) D1-3 संप्राप्ते (for सर्वेषा) — d) T2 3 G2 4 M आक्रम्य (for आक्षिप्य)

186 T1 om 186 (cf. v l 175) — a) D5 M सर्वत (for °ग) — D5 om 186cd — c) D1-4. 6-9 देव (for नित्यम्) — d) D1. 4 6-9 स दृश्य , D2 3 चादृश्य (for अ°) D1 G2 M4 -देवतै — After 186, M ins

127* अब्रवं तमहं भूय प्रणम्य शिरसा भवम् ।

187 a) Dn1 n8 D1 देवो (for देयो) — b) D4 6 विभु°, D5 प्रभो (for प्रभु) V1 B Dn D10 यदि तुष्टोसि मे प्रभो — For 187ab, T1 subst.

128* ततस्त्वहमनुज्ञात उक्तवानस्मि शंकरम् ।

While T2 3 G2 4 subst. for 187ab

129* तं त्वा प्रणम्य शिरसा प्रसाद्य प्रार्थये प्रभो ।

[G2 प्रार्थयेत् (for °ये)]

— c) G2 तन् (for मे) D5 नित्या, D9 तुभ्य (for नित्य) — d) D1 शकरे V1 B Dn D10 त्वयि देव सुरेश्वर

188 b) D1-9 यत्प्रभो, T G2 4 M नित्यश (for यद्विभो) — d) T G2 4 M सुरेश्वर (for सुरोत्तम) V1 B Dn D10 प्रसादात्सुरसत्तम

189 a) B1. 4 5 क्षीरौदनं D1 भुंजीत, D2 °य, D8 भुजेय (for भुञ्जीयाम्) — b) D4 अक्षय्यं, T1

आश्रमे च सदा मह्यं सांनिध्यं परमस्तु ते ॥ १८९
एवमुक्तः स मां प्राह भगवाँल्लोकपूजितः ।
महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥ १९०
अजरश्चामरश्चैव भव दुःखविवर्जितः ।
शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥ १९१
अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदः सागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसे मुने ॥ १९२
तत्र ते भविता कामं सांनिध्यं पयसो निधेः ।
क्षीरोदनं च भुङ्क्ष्व त्वममृतेन समन्वितम् ॥ १९३
बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि ।
सांनिध्यमाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम ॥ १९४
तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
स्मृतः स्मृतश्च ते विप्र सदा दास्यामि दर्शनम् ॥१९५
एवमुक्त्वा स भगवान्सूर्यकोटिसमप्रभः ।
ममेशानो वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९६
एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना ।
तदवाप्तं च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ॥ १९७
प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान्व्यवस्थितान् ।

G2 4 सक्षीर (for अक्षय) V1 D1 सर्व- (for सह) — ^{c}) D7 वसते (for च सदा) V1 B Dn D10 [अ]स्माकं (for मह्य) — ^{d}) D9 मे (for ते)

190 ^{a}) D1-? 8 10 तु (D10 स) मामाह, D4 6-9 तु तं (D8 * ध, D9 सुत) प्राह (for स मां प्राह) — T1 om 190^{cd} — ^{c}) T2 8 G2 4 M ईश्वरोथ (for महेश्वरो) — ^{d}) V1 B Dn D10 शिव (for प्रभु)

191 Before 191, V1 B Dn D2 10 G3 ins भगवानुवाच ; D1 4-8 महेश्वर उवाच, D9 महेश उवाच, T2 8 G4 महादेव — ^{b}) D1-3 5 सर्वं (for भव) V1 B3-5 Dn D10 स्व दुःख (for दुःखवि) D4 6-9 सर्वदुःखैर्विवर्जितं — After 191^{ab}, V1 B Dn D8 10 ins

130* यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वित ।
[B1 तपस्वी (for यशस्वी)]

— V1 B Dn D8 10 cont D1-7 9 ins after 191^{ab}.

131* ऋषीणामभिगम्यश्च मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
[D1-9 मुनीनां पूजनीयश्च (for the prior half)]

— T1 om 191^{cd} — ^{c}) D1-5 9 रूप, T2 8 G2 4 M श्रुत- (for गुण) — ^{d}) Dn1 D7 दर्शिन

192 ^{a}) B4 अक्षर (for °यं) T G2 4 M चैव (for तेऽस्तु) — ^{b}) T G2 4 M कुल गोत्र तथैव च — Before 192^{cd}, M4 ins देव — ^{c}) D7-9 क्षीरोद, G4 सरित D6 क्षीरोदस्त्वंगणे नित्यं — ^{d}) V1 B Dn D10 [इ]च्छसि प्रिये (for °से मुने)

193 ^{a}) D1, 6-9 नित्यं (for कामं) — ^{b}) B1 D4 6 7 9 निधि (for निधे) D1-8 सांनिध्ये (D2 °ध्य) स पयोनि(D1 °द)धि — For 193^{ab}, T G2, 4 M subst.

132* तत्र तत्रैव सांनिध्य करिष्यति न सशय ।
[M4 भजिष्यति]

— ^{c}) B2-5 Dn1 n8 क्षीरौदन D1-9 भोक्ष्य(D4 6 °क्ष)से तत्पयो परम (D4 6 नित्यम्), T G2 4 M उपभुज्य प(M भुजानस्तत्प)यस्तात — ^{d}) D1-8 स्व(D1 सु)मृतेन (for अ°) D7 समन्वित

194 ^{a}) Dn1 M4 सहितं (for °त) D6 काल (for कल्प) — After 194^{ab}, N ins

133* अक्षया बान्धवाश्चैव कुल गोत्र च ते सदा ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शाश्वती ।
[(L 1) D7 9 [ए]त्र (for [ण]त्र) — (L 2) Dn3 भविष्यमि D4 शाश्वता]

— T2 8 G2 4 M transp 194^{cd} and 195 — ^{c}) B2 partly damaged V1 B1 3-5 Dn D1 4-9 चाश्रमे (for आ°) D10 सांनिध्यश्चाश्रमे तुभ्यं (sic) — ^{d}) D1-3 करिष्ये ते (for °ष्यामि) T G2 4 M तवानघ (for द्विजोत्तम)

195 T1 om. 195 T2 8 G2 4 M transp 194^{cd} and 195 — ^{a}) D2 8 द्विज (for वत्स) — ^{b}) V1 B Dn D2 10 नोत्कठां च करि(V1 भवि)ष्यसि — ^{c}) T2 8 G2 4 वत्स (for विप्र) — ^{d}) D1-9 पुनर् (for सदा) T2 8 G2 4 M पुनर्यास्यामि दर्शनं — For 195^{cd}, V1 B Dn D10 subst.

134* स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ।

196 ^{a}) Dn8 परम् (for एवम्) T G2 4 M महादेव (for स भगवान्) — ^{c}) V1 B Dn D10 ईशान स वरान्दत्त्वा ; D4 6-9 तस्ये(D7 8 °स्यै)शानो वरान्दत्त्वा ; D5 ममेप्सितान्वरान्दत्त्वा

ऋषीन्विद्याधरान्यक्षान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ १९८
पश्य वृक्षान्मनोरम्यान्सदा पुष्पफलान्वितान् ।
सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्स्निग्धपत्रान्सुशाखिनः ।
सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् ॥ १९९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

उपमन्युरुवाच ।
एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनुध्यातवान्हरः ।
कस्मात्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव ॥ १
त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।

C. 13 969
B 13 14 376
K. 13 45 364
M. 13 22. 207

197 ^{c}) D1 तद्देवास D2 8 तद्देवास मया सर्वं, T1 भवाप्समेव मे सर्वं — ^{d}) B2 damaged, D1 8 शूलिना, D7 om (for धीमता)

198 T1 om. 198^a–199^d — ^{a}) B2 partly damaged D2 8 ते सदा (for चैव ते) — ^{b}) T2 8 G2 4 M अवस्थितान् (for व्यव°) D1 8 पश्य सिद्धिरवस्थिता — ^{c}) D1–8 चैव (for यक्षान्) — ^{d}) D8 10 गंधर्वाप्सरसा तथा, T2 8 G2 4 M °वनिप्सरोगणान्

199 T1 om. 199^{abcd} (cf. v l. 198) — ^{a}) D1 om, T2 8 G2 4 M अनौपम्यान् (for मनोरम्यान्) — ^{b}) D1 om सदा — For 199^{ab}, V1 B Dn D10 subst.

135* पश्य वृक्षलतागुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान् ।

— D1–8 om (hapl.) 199^{cdef} — ^{c}) B1 सर्वत्र, D4 6–9 सर्वास्तु (for सर्वर्तु) T2 8 G2 4 कुसुमायुक्तान् (for कुसुमैर्यु°) — ^{d}) D4 6 आर्द्र, D9 नम्र (for स्निग्ध) B2–5 D10 °गंधिन (for °शाखिन) V1 B1 Dn सुखपत्रान्सुगंधिन, D5 स्निग्धान्वृक्षान्सुशाखिन — Dn8 om 199^{ef} — ^{e}) D5 एव (for एतन्) — ^{f}) D5 दिव्यभावै (for °भाव) — For 199^{ef}, T G2 4 M subst

136* एवमेतन्महादेवाल्लब्धवानसि केशव ।

— After 199, V1 B Dn2 n8 D1–10 ins

137* प्रसादाद्देवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मन ।

Colophon om in V1 B2 Dn D10 — *Parvan name* B1. 8 4 D1. 8 शांति — *Sub-parvan* B1. 8–5 D1–8 M दानधर्म — *Adhy name* B1 मेघवाहनपर्व, D1–8 उपमन्युवरप्राप्ति, D4. 6–9 उपमन्युवरप्रदान, D5 उपमन्योराख्यानं, M उपमन्युस्तव — *Adhy no* (figures, words or both) D5 13, T1 237, T2 8 G2 4 46, M 36 — *Śloka no* Dn1 59

15

☞ G1 8 om this adhy (cf. v l. 13 14 1) For the sequence in T1, cf v l 13 14 1

1 Before the ref., N Kumbh. ed ins

वासुदेव उवाच ।

138* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनम् ।
विस्मयं परमं गत्वा अब्रुवं तं महामुनिम् ।
धन्यस्त्वमसि विप्रेन्द्र कस्त्वदन्योऽस्ति पुण्यकृत् ।
यस्य देवातिदेवस्ते सान्निध्यं कुरुतेऽऽश्रमे ।
अपि तावन्ममाप्येव दद्यात्स भगवाञ्शिवः । [5]
दर्शनं मुनिशार्दूल प्रसादं चापि शंकर ।

[(L 1) B4 एव (for एतत्) D1–8 ऋषे प्रत्यक्षदर्शिन, D4–9 ऋषे प्रयतमानस° (for the post. half) — (L 2) D9 अभव D10 अह (for महा-) D2 8 तमब्रुवमहं मुनिं (for the post. half) — (L 4) D4 6–9 अपि (for यस्य) Dn1 n2 D4–9 देवाधि-, D2 8 °दि (for °ति) Dn3 -देवस्य (for °स्ते) D2 सानिध्ये D4 कुरु मे (for कुरुते) — (L 5) D1–8 नाम (for तावन्) D2 8 ददाति, D4 6 दद्याच्च (for °त्स) B1 भव° (for शिव°) — (L 6) D1 2 6 7 वा (for च) D4 शंकर B8 प्रमीदे त्वापि शंकर, D8 प्रमादे वापि शंकर (for the post. half)]

— After the ref, N Kumbh. ed. ins.

139* द्रक्ष्यसे पुण्डरीकाक्ष महादेवं न संशय ।
अचिरेणैव कालेन यथा दृष्टो मयानघ ।
चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रम ।
षष्ठे मासि महादेव द्रक्ष्यसे पुरुषोत्तम ।
षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात् ।[5]
सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

176 364 207

ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्दधानेन चाप्युत ।
जप्यं च ते प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शंकरम् ॥ २

कृष्ण उवाच ।

अब्रुवं तमहं ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादान्महामुने ।
द्रक्ष्य दितिजसंघानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ३
दिनेऽष्टमे च विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा ॥ ४
मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ।
तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं चानिलाशनः ॥ ५
एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहुरतन्द्रितः ।
तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥ ६
तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डुनन्दन ।
इन्द्रायुधपिनद्धाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम् ।
नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषितं घनम् ॥ ७
तमास्थितश्च भगवान्देव्या सह महाद्युतिः ।
तपसा तेजसा कान्त्या दीप्तया सह भार्यया ॥ ८

अतीतानागत चैव वर्तमान च नित्यश ।
विदित मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमत ।

[(L 1) B3 partly damaged for the prior half — (L 2) D1-8 प्रभु (for [अ]नघ) — (L 3) B8 D4 7 विक्रम ; Dn1 n2 °म (for °म). — (L. 4) B8 D1 2 मामे (for मामि) D7 9 पुरुषोत्तम — (L 5) D10 [अ]धो (for [अ]ष्टौ) B3. 4 D1-7 9 [ए]व (for [अ]पि) D1-3 5 प्राप्स्यसे D4 च (for त्व) — (L 6) D1 द्विज (for यदु) — (L 7) = (var) 14 188^{ab} — (L 8) D1-4 6 7 9 ते (for मे)]

—^{b}) T2 3 G3 4 M समभि- (for समनु-) D1-8 -ज्ञातवान् (for ध्यात°)

2 T1 om 2^{ab} —^{a}) M4 तादृशेन D2 8 [ए]व (for हि) D5 देवेन (for देवाना) —^{b}) V1 श्लाघनीय- (for °नीय) D1-8 स चागम (for समागमः) —^{c}) D1 6-10 G4 [आ]नृशस्येन, D4 om. —^{d}) V1 B (except B2) Dn3 D2 6 8 10 T3 G2 4 M1 4 [अ]च्युत (for °प्युत) —^{e}) V1 B Dn D10 तु ते, D4 तव, D5 च तत्, D6-9 ते च (by transp) —^{f}) V1 D6 7 द्रक्षसि T1 शाश्वतं (for शंकरम्).

3 T1 3 G3 M om the ref. B Dn1 n3 D4 6 8-10 विष्णुर्; D3 5 वासुदेव (for कृष्ण) —^{a}) M अब्रवं —^{b}) D1-9 द्विजोत्तम (for महामुने) —^{c}) D10 T2 3 G2 4 द्रक्ष्येयमघसघानां, T1 द्रक्ष्येयं वृषकेतु वै — T1 om 3^{d}–4^{a} —^{d}) B5 om , D6 मर्दने G3 त्रिदशेश्वर — After 3, N ins

140* एवं कथयतस्तस्य महादेवाश्रितां कथाम् ।
दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहूर्तमिव भारत ।

[(L. 1) Dn1 महादेवकथाश्रितां (for the post. half) — (L 2) B3 तथा जग्मुर्, D1-3 जगामैको, D4-9 जगामाथ (for ततो जग्मुर्). D1-8 मुहूर्ते (for °र्तम्).]

4 T1 om 4^{a} (cf. v 1 3) —^{a}) V1 B2 5 Dn D5 10 तु (for च) —^{b}) D1-8 मुंड , T1 कुंडी (for मुण्डी) Dn3 चीर (for चीरी) —^{d}) D1-8 कपाली (for घृताक्तो) B5 मेखरी, D4 6 मुशली (for मेखली) V1 B Dn2 n3 D10 कृत., Dn1 कृत (for तथा)

5 ^{b}) V1 D8 सलिलासन , G3 चानिलाशिन — T1 om 5^{c}–6^{b} B5 G2 om (hapl) 5^{cd} —^{d}) D6 वा (for च) Dn1 D10 जलाशन (for [अ]नि°)

6 T1 om 6^{ab} (cf v 1 5) —^{a}) D1 8 om. च D3 चातिष्ठम् (for तिष्ठंश्च) —^{d}) D4 6-9 ददर्श, D5 ददृशे (for अपश्यं) D1 ददर्शैप्यथ भारत, D2 3 चापश्यमथ भा°

7 T1 om 7^{ab} —^{a}) D6 मध्यं, D7-9 मध्ये (for मध्य) Dn3 वा (for च) —^{b}) D4-7 9 तेजोन्यत् (for तेजस.) D1-8 तेजोन्यत्पार्थिवेश्वर. —^{c}) V1 -सवर्णाभं, D1-9 नियद्धांगं (D5 °सं) (for पिन°) —^{d}) B8 -यवाक्षक ; B5 D1-4 6-9 -गवाक्षित (B5 D8 °क), T G2 4 M -विभूषित (for गवाक्षकम्) D5 विद्युन्मालामिवाक्षिक (sic) —^{e}) D8 नील (for नील-) D7 om , G2 शेष (for शैल-) D5 -युत-, T G2 4 M -घन- (for -चय-) D4 नीलशैलं च यत्प्रख्यं (sic) —^{f}) D10 वन (for घनम्) Dn1. n2 बलाकाभूषिताबरं

8 ^{a}) V1 B1. 5 Dn1 n2 D10 तत्र (B1 °त) स्थितश्च ; D4 6 8 9 तमाश्रितश्च (for °स्थितश्च) D5 स (for च) B2-4 Dn3 तत्र स्थित स भगवान् — B2 partly damaged for 8^{b} T1 om 8^{cd} —^{c}) D1-4 6-9 तेजसा तपसा कांत्या —^{d}) D1-9 प्रदीप्त (D1-3 5 °प्त), T2 3 G4 दीपयन् ; G3 M दीप्यन्स (for दीप्तया).

9 ^{a}) D5 रुद्रो (for तत्र). —^{b}) T1 देव्या सोमेन

रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः ।
सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा ॥ ९
संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अपश्यं देवसंघानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ १०
किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं
व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् ।
पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ॥ ११
दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां
समुद्वहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।
चन्द्रं यथा परिविष्टं ससंध्यं
वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥ १२
प्रमथानां गणैश्चैव समन्तात्परिवारितम् ।
शरदीव सुदुष्प्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरम् ॥ १३
एकादश तथा चैनं रुद्राणां वृषवाहनम् ।
अस्तुवन्नियतात्मानः कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥ १४
आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
विश्वाभिः स्तुतिभिर्देवं विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ १५
शतक्रतुश्च भगवान्विष्णुश्चादितिनन्दनौ ।
ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ १६
योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम् ।
ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥ १७

C. 13 987
B 13 14 393
K. 13 45 380
M 13 22. 222

संयुत — T_1 om 9^c–10^b — ^{d}) D_1 मेघ, D_2 मेघै (for मेघ) D_7 ₉ सदा (for तथा)

10 T_1 om. 10^{ab} (cf. v l. 9) — ^{a}) D_9 स (for स) D_5 एव (for -रोमा) — ^{c}) D_4 ₆–₉ -देवानां (for सघाना) — ^{d}) D_4–₇ पर (for हरम्) T_1 देवमीश महेश्वर

11 ^{a}) T_2 ₃ G_4 जटिल (T_2 °न) (for गदिन) — T_2 ₃ G_2 ₄ om. (hapl) 11^b, T_1 reads the same after 11^d — ^{b}) D_{10} जटिन (for °लं) M हस्तं (for -पाणिम्) T_1 व्याघ्राजिन दंदिन च त्रिनेत्र — ^{d}) V_1 दिव्य- (for व्याल) B_1 ₃ ₅ यज्ञोपवीतिन (B_5 °वीतिं)

12 T_1 om 12^a–29^b — ^{a}) B_5 T_2 ₃ G_2 ₄ M टरसा नैक, D_4 ₆–₉ °सामेक, D_5 सुपुष्पानेक (for टरसा°) — ^{b}) B_1 गुह्य (for गुल्फ) B_3 D_4 ₆ देशावलबं — ^{c}) D_4 ₆–₉ यथा चन्द्रं (by transp), T_2 ₃ G_2 ₄ M सूर्यं (M अर्कं) यथा D_{10} परिधिस्थ (for °विष्ट) D_5 यथा चन्द्र परिविष्टं समताद् — ^{d}) D_6 ₃ अपश्यमानं (for °मेनम्) — After 12, T_2 ₃ G_2 ₄ ins

141* महेश्वर नन्दिविनायकार्यै ।

13 T_1 om 13 (cf v l. 12) — ^{a}) B_3 प्रथमानां, D_4 ₆–₉ प्रमदाना (for °थाना) D_1 damaged, D_2 ₃ [अ]पि (for [ए]व) — ^{c}) Some MSS सुदुःप्रेक्ष्यं; B_3 ₅ Dn_3 D_6 M सुदुष्प्रेक्षं

14 T_1 om. 14 (cf. v l 12) — ^{a}) V_1 B Dn D_{10} -शतान्येव (V_1 °नं, B_4 °व), D_4–₉ तथा चैकं (D_4 °व), T_2 ₃ G_2 ₄ -शता(G_2 °तं)श्चैन (for तथा चैन) — B_2 partly damaged for 14^{bc} — ^{b}) D_1 ₄, ₆–₁₀ रुद्रा वै (for रुद्राणा) T_2 ₃ G_2 ₄ रुद्रा सगणबाधवा — For 14^{ab}, M subst

142* एकादशा गताश्चैव रुद्राश्चैन सुखावहम् ।

— ^{c}) B_3 Dn_3 D_{10} T_2 ₃ G_4 अस्तुव (for °वन्) B_1 M_1 नियता(M_1 °मा)त्मानं, D_1 ₆–₉ °ताश्चैव, M_4 °ताश्चैन (for °तात्मान) B_2 Dn_1 n_2 M_2 ₃ अस्तुवं नियतात्मानं, D_2–₅ °वं नियताश्चैव — ^{d}) B_3 ₅ D_4 ₆ ₇ G_2 ₄ कर्मणां (B_5 °णा), D_1 ₈ ₉ T_2 ₃ -कर्मिणां, D_5 -लक्षणै, D_{10} -कारिण (for -कर्मिणम्)

15 T_1 om 15 (cf. v l 12) — ^{a}) D_1 आदित्य-, D_3 °त्यो (for °त्या) D_1–₉ रुद्रा (for साध्या) — ^{c}) D_6 ₇ विद्याभि (for विश्वाभि) T_2 ₃ G_4 चैन, G_2 चैत्र (for देव) D_5 विश्वाभि स्तुवतो मुख्य — ^{d}) B_5 विश्वेदेव, M विश्वेदेवा (for विश्वदेव) D_1–₄ ₆–₉ स्तुवते (D_4 ₆ ₇ ₉ °ति) विश्वतोमुख, D_5 वाक्यैस्तत्कर्मगोचरैः, T_2 ₃ G_2 ₄ नीलकण्ठमुमापतिं

16 T_1 om. 16 (cf. v l. 12) T_2 ₃ G_2 ₄ om. 16 — ^{b}) Dn_1 D_5 ₇ दिति (for [अ]दिति) V_1 B_5 D_{10} (by corr) -नंदिनौ, D_1–₉ -नदन (for °नौ) — B_4 om. 16^c–17^d D_5 om. 16^d–18^a — ^{d}) D_1–₈ प्रैरयद्वै, D_4 ₆–₉ प्रेरयन्वै; M ईरयेता (for °यन्ति) D_{10} ईश्वरस्ये तदंतिके

17 For the substitution in T_2 ₃ G_2 ₄ for 17–29, cf. v l. 29 T_1 om. 17 (cf. v l. 12) B_4 D_5 om.

पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
मासार्धमासा ऋतवो रात्र्यः संवत्सराः क्षणाः ॥ १८
मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।
दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सर्वा दिशस्तथा ॥ १९
सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च ।
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २०
मनवः सप्तसोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः ।
भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ २१
छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।
यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ २२
प्रजानां पतयः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।
देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ २३
सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥ २४
गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।
दिव्यतानेन गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ।
विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ २५
सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
नमस्यन्ति महाराज वाङ्मनःकर्मभिर्विभुम् ।
पुरस्ताद्धिष्ठितः शर्वो ममासीत्त्रिदशेश्वरः ॥ २६

---

17 (cf v l 16) — [a]) B1 D4 6-9 योगेश्वरा D1 2 6-9 च (for सु) — [c]) V1 ससुत — [d]) D7 om तथा B2 damaged, D1 4 6-9 M ये, D2 ते (for वै)

18 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v l 29 T1 om 18 (cf v l 12) D5 om 18[a] (cf v l 16) — [a]) B2 damaged V1 B1 3-5 चातरीक्षं — [c]) B3 मासा मासार्धऋतवो — [d]) V1 B Dn D10 रात्रि, M1 राश्य (for रात्र्य)

19 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v l 29 T1 om 19 (cf v l 12) M om (hapl ?) 19[b]-21[a] — [c]) D1-4 देव्यो (for दिव्या) D4 6-9 अपश्य यैं (for नमस्यन्ति) — [d]) B5 D1-3 दिव्या (for विद्या) V1 B2 (marg) Dn सत्त्वविदस् (for सर्वा दिशस्)

20 For the substitution in T2 3 G2 4, cf. v l 29 T1 om 20 (cf v l 12) M om 20 (cf. v l 19). — [a]) V1 B2-5 Dn D10 देवाश् (for वेदाश्) — [b]) D1-3 सेतिहासास्, D7 10 इतिहासस् (for °सास्) — [c]) D5 मरीचिरगिराश्रिश्च

21 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v l 29 T1 om 21 (cf v l. 12) M om 21[a] (cf v l 19). B2 partly damaged — [a]) D4 6-9 मनव सोमसस्था (D7 °स्था)श्च — [b]) D1-10 तथा व्यासबृहस्पती (D2 °ति) — [c]) V1 Dn काश्यपश्, B1 D1-3 7-10 वसि(B1 D7 8 °शि)ष्ठश् (for कश्यपश्) D4 6 भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च, M क्रतुर्दक्ष काश्यपश्च — [d]) B3-5 Dn1 वशिष्ठ B1 D1-10 विश्वामित्रोथ (D6 °त्रश्च) भार्गव

22 For the substitution in T2 3 G2 4, cf. v, l 29 T1 om 22 (cf v l 12) — [a]) M यज्ञा दीक्षाद् (by transp) — [b]) D4 6-8 पावक (for °को) — [c]) D4 6-9 यज्ञोपहारद्रव्याणि, D5 M °पांगानि द्रव्याणि (D3 द्रव्यानि) — [d]) D4 M रत्नवति (for मूर्तिमन्ति)

23 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v l 29 T1 om 23 (cf v l 12). — [a]) V1 B Dn D10 पाल्का (for पतय) — [d]) M देवकन्याश्च पत्नय

24 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v l 29 T1 om 24 (cf v l 12) — [a]) V1 सहस्राणा (for °णि) B1 4 D1-10 M तु (for च) — [b]) D1-5 M प्रयुतानि (for अ°) D1 2 [अ]र्बुधानि — [d]) B2 damaged D1-9 तथा (for दिश) — After 24, D1 3-7 9 ins

143* वृक्षौषध्यश्च राजेन्द्र धातवो विविधास्तथा ।
[D7 9 वृक्षौषधिश् D5 शुभा (for तथा) D1 3 मातरो विविधा शुभा (for the post half)]

25 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v l 29 T1 om 25 (cf v l 12) — [b]) V1 D1 -वादित- (for °त्र-) — D1 om 25[cdef] — [c]) B1 Dn1 n3 तालेपु, Dn1 तानेपु (for °न). B1 5 D1-3, 5-9 दिव्यतानेपु (B4 5 °लेन) गायति (D6-9 °ते). — [d]) D1-3 ईश्वरं (for अद्भुतम्) — [f]) V1 अधका (for गुह्यका) D1-2 5-9 गुह्यका यक्षराक्षसा

26 For the substitution in T2 3 G2 4, cf v l 29, T1 om 26 (cf. v l 12) Dn1 om 26[ab] — [a]) D1 रुद्राणि (for भूतानि) — [c]) D1-9 प्रभुं रुद्र (for महा राज) D1-3 नमस्यत प्रभु रुद्रं — [d]) D4 6 शुभ- D7 9 प्रभु; D8 प्रभुं (for विभुम्) — D3 om.

पुरस्ताद्विष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानं च भारत ।
सप्रजापतिशक्रान्तं जगन्मामभ्युदैक्षत ॥ २७
ईक्षितुं च महादेवं न मे शक्तिरभूत्तदा ।
ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ॥ २८
शिरसा वन्दिते देवे देवी प्रीता उमाभवत् ।
ततोऽहमस्तुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ २९
नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्वयोने
ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वदन्ति ।
तपश्च सत्त्वं च रजस्तमश्च
त्वामेव सत्यं च वदन्ति सन्तः ॥ ३०
त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः ।
धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥ ३१
त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्वमादिः सर्वभूतानां संहारश्च त्वमेव हि ॥ ३२

C 13 1004
B 13 14 409
K 13 45 397
m. 13 22. 228

(hapl.) 26^{ef} — ^{e}) Dn2 D1 2 5 10 धिष्ठित, D4 6 पृष्ठत (for विष्ठित) — ^{f}) D10 यत्र (for मम) D7 त्रिदशेश्वरा D5 मीमामाखिदशेश्वरा (sic)

27 For the substitution in T2 3 G2 4, cf. v l 29 T1 om 27 (cf. v. l. 12) — ^{a}) B5 Dn1 n2 D1-3 5 7 10 धिष्ठित, D4 6 8 9 वेष्टित (for विष्ठित) — ^{b}) D1. 3 4 6-9 तु (for च) D5 मामीशानमुमावय — ^{c}) B4 D1-10 -शक्रं तु (D10 च) (for -शक्रान्त) M प्रजापति· मशक्रस्तु — ^{d}) B2 partly damaged M ततो (for जगन्) D1 भ्यत्यवेक्षत, D2 3 प्रत्यवैक्षत, D4-10 भ्यवैक्षत (for भ्यभ्युदैक्षत)

28 For the substitution in T2 3 G2 4, cf. v l. 29 T1 om 28 (cf v l. 12) — ^{a}) D1 7 ईक्षितं D4 स्व (for च) — ^{c}) D1-9 ततो मा (D1. 2 मां) भगवानाह — After 28, V1 B Dn D8 10 ins

144* त्वया ह्याराधितश्चाह शतशोऽथ सहस्रश ।
त्वत्समो नास्ति मे कश्चिन्त्रिषु लोकेषु वै प्रिय ।

[(L 1) D10 च (for हि) — (L 2) Dn3 य (for मे) Dn3 om. लोकेषु]

29 T1 om 29^{ab} (cf. v. l. 12) — ^{a}) D1-8 शिरसा वदते देव, D4 6-8 M °सा वन्दितो देवो, D5 °सा वदतो देवीं — ^{b}) V1 B Dn D10 ह्युमा, D1. 6-9 च मे, M मम (for उमा) Dn D10 तदा (for [अ]भवत्) D5 प्रीतोमा मेभवत्तदा — ^{c}) B2-5 Dn D4-6 8-10 अस्तुवं (for अस्तुवं) D1-8 देव्या सहास्तुव स्थाणुं — For 29^{cd}, T1 subst.

145* ततोऽस्तुवं देवदेव देवीं च शुभलक्षणाम् ।

— For 17-29, T2 3 G2. 4 Madras ed subst

146* योगेश्वरा सुबहवो महेशं बहुधास्तुवन् ।
महाभूतानि च्छन्दांसि प्रजानां पतयो मखा ।
सरित सागरा नागा गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विद्याधराश्च गीतेन वाद्यनृत्तादिनार्चयन् ।
तेजस्विना मध्यगत तेजोराशिं जगत्पतिम् । [5]
ईक्षितु च महादेव न मे शक्तिरभूत्तदा ।
ततो देवेन पश्येति वदस्वेत्यभिभाषितम् ।
दृष्ट्वा देव तथा देवीमस्तुव सस्तुत सुरै ।

[(L 5) T2 3 G4 तेजस्विन G2 अशक्नुवन् (for जगत्पतिम्) — Line 6 = 28^{ab} G2 om. line 6 (L 7) G2 प्रमोद देव पश्येति (for the prior half) G2 भाषत, Madras ed भाषित· — (L 8) G2 देवाम् (for देव) T2 3 G2 4 देवम्, Madras ed. देवीम् (as above)]

30 Before 30, V1 B2 5 Dn D4-10 ins विष्णुरुवाच, Bom ed and Kumbh ed कृष्ण उवाच — ^{a}) V1 देव-, B5 T1 विश्व, D4-9 पुण्य- (for सर्व-) D4 -योगे (for -योने) — ^{b}) B4 ब्रह्माधिक त्वाम्, D4 °दयस्त्व, T1 °णमीशम् (for °धिप त्वाम्) D1-9 मुनयो (for ऋषयो) — ^{c}) D1-9 M2 स्व(D6-9 M2 त्वा)मेव (for तपश्च) T1 transp रजस् and तमस् — ^{d}) D1. 5 त्वम् (for त्वाम्) Dn1 सत्त्व च, D1. 4 6-9 T G4 सत्त्वं प्र-, D5 G2 M सत्य प्र (for सत्य च)

31 ^{a}) D1-9 विष्णुश्च (for रुद्रश्च) — ^{b}) T2 3 G4 मरुद् (for मनुर्) T1 वरुणोऽग्निर्मरुच्च खं — After 31^{ab}, T1 reads 32^{cd} — ^{c}) D2 3 त्वष्टा धाता (by transp), D4 6-9 स्रष्टा धाता — ^{d}) D1-3 मुने (for मुख)

32 T1 om. 32^{ab} — ^{a}) D7 जानामि (for जातानि) D8 om. भूतानि — T1 reads 32^{cd} after 31^{ab} — ^{d}) T G2 4 संहर्ता (for संहारश्च) D8 च (for हि) — For

05 410 398 229

ये चेन्द्रियार्थाश्च मनश्च कृत्स्नं
ये वायवः सप्त तथैव चाग्निः ।
ये वा दिविस्था देवताश्चापि पुंसा
तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति ॥ ३३

वेदा यज्ञाश्च सोमश्च दक्षिणा पावको हविः ।
यज्ञोपगं च यत्किंचिद्भगवांस्तदसंशयम् ॥ ३४

इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ।
ह्रीः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव त्वदर्पणा ॥ ३५

कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तम्भोऽथ मत्सरः ।
आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनयास्तव ॥ ३६

कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽव्ययः ।
मनसः परमा योनिः स्वभावश्चापि शाश्वतः ।
अव्यक्तः पावन विभो सहस्रांशो हिरण्मयः ॥ ३७

आदिर्गुणानां सर्वेषां भवान्वै जीवनाश्रयः ।
महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयंभुवः ॥ ३८

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संविन्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।

32^{cd}, V1 B Dn D10 subst

147* त्वया सृष्टमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

33 T1 om 33 —^{a}) V1 B Dn D10 यानींद्रियाणीह, D1 2 पचेंद्रियार्थाश्च, D3 पचेंद्रियार्थवारश्च (sic), D4 6 7 9 ये चेंद्रिया यच, D5 ये चेंद्रियाथश्च, D8 यचेंद्रिय यच (for ये चेन्द्रियार्थाश्च) —^{b}) V1 B Dn D10 [अ]प्य (for [अ]ग्नि) —^{c}) D6 ये घ दिविस्था, T2 3 G2 4 M या देह(G2 °ह)स्था (for ये वा दिविस्था) V1 B1-4 Dn D10 ये देह(B2 3 ते देह, Dn1. n2 D10 ये देव, Dn3 ते देव)सस्थास्तव दे(B1 दे) वताश्च, B5 ते तद्वसस्थास्तव देवताश्च (sic), D1-3 ये वा दिविष्ठा देवताश्चाधि(D2 °दि)देयास् —^{d}) D1-3 तेषा (for तस्मात्) D4 मुनयो (for ऋषयो)

34 D1-3 om 34^{ab} —^{a}) Dn1 देवश् (for वेदा) V1 B6 Dn1 n2 transp यज्ञा and च D5 देवश्, M सोमाश् —^{b}) D6 7 9 दक्षिण T G2 4 M दक्षिणा (T2 °णां; G2 °णा) पावका पुन (T1 °कास्तथा, T2 3 °क पुन) — T1 om 34^{cd} —^{c}) D4 5 T2 3 G2 4 M1 2 4 यज्ञोपांग, D10 यज्ञो यज्ञश् (for यज्ञोपगं) —^{d}) G2 भगवस् G4 त्वम् (for तद्) B1 Dn1 D5 असशय

35 ^{a}) D8 इष्ट (for इष्टं) D4 अधीते च; T G2 4 M तपोधीत (for अधीत च). D1 om च — T1 om 35^{cd} —^{c}) D8 G2 transp कीर्ति and श्री D1 धृतिस्, D8-9 द्युतिस् (for द्यु°) —^{d}) V1 Dn D1 7 8 10 तदर्पणा (Dn1. n2 °णी), B2 (marg as in text) 6 त्वदर्पणी, T2 M4 °र्पण; M1-3 °र्पणा (for °र्पणा)

36 ^{a}) B1. 3 D1 2 M1-3 कामक्रोधौ (for कामक्रोधो) T2 3 G2 4 कामक्रो(G2 °म क्रो)धोत्रवो लोभो —^{b}) B3 damaged, T2 G4 दम्भो (for स्तम्भो) D4 6-9 च (for ऽथ) T1 सक्रोधो मद एव च —^{d}) D1 2 partly damaged V1 D10 भगवांस् B3-5 Dn2 D5 T G2 4 M तनयस्, D1 corrupt (for °यास्)

37 T1 om 37 —^{a}) V1 कीर्तिर्, T2 3 G4 प्रकृतिर् (hypermetric) (for कृतिर्) D6 7 9 विकार (for °र) Dn प्रणय (for प्रलय) —^{b}) D3 4 M4 प्रधान (for °न) D10 पुरुषो (for प्रभवो) V1 B Dn प्रधान धी(B4 °नम)त्रमव्ययं, D1. 2 प्रधान प्रणवो(D2 °लयो)व्यय, T2 3 G2 4 प्रधान(G2 °न) प्रभवाव्यय (G4 °य) —^{c}) D7 तमस (for मनस) D5 प्रभवो, T2 G4 परमो, T3 प्रभवा (for परमा) —^{d}) B Dn1 n2 D5 प्र (for स्व) T2 3 G2 4 M स्वभाव(G2 °वा)श्चेतना धृति —^{e}) D5 6 T2 3 G2 4 अव्यक्त (for °क्त) D6 9 विभु (for विभो) V1 B Dn D5 10 अव्यक्त पावनोर्चि(B4 D5 10 °क्तोर्चि)त्य, D4 °क्त पावनो विभु; M °क्तभावनविभो —^{f}) V1 B Dn D1-4 6 8-10 सहस्राशुर् (for °शो) B4 हिरण्मय

38 D4 repeats 38^{ab} after 42 —^{a}) V1 B (except B1) Dn D4 (both times) 6-8 T2 3 G4 गणाना (for गु°) —^{b}) D4 (both times) 7-9 भगवान् (for भवान्वै) V1 B Dn D10 भवान्वै जीविताश्रय (V1 °य), D2 3 भगवाञ्जवनाश्रय — T1 om 38^e-39^d —^{c}) D5 गहनात्म (for महानात्मा) Dn2 नतिर्, D1. 2 6 पतिर्, D3 4 7-9 यतिर्, T2 3 G2 4 M मनुर् (for मतिर्) —^{d}) B1 4 D7 G2 विश्व; B3 विश्व; D6 विभु (for विश्व) B5 M1 4 स्वयंभव, D7 om, D10 प्रजापति, T2 G4 स्वयप्रभु (for °भुव) D1-4, 6 8 विश्वशसु (D1 विश्व स्वभू, D3 8 स्वयभूस्त्व) स्वयंप्रभु

39 T1 om 39 (cf v 1 38) —^{a}) Dn2 D7 शुद्धि (for बुद्धि) B3 प्रमोप; D3 6 प्रज्ञानु (for प्रज्ञोप) —^{b}) D10 शांति, G2 सुवि (for संवित्) D1 damaged, D3, 8 तथैव च; D4 5 7, 9 धृ(D5 ग)-

पर्यायवाचकैः शब्दैर्महात्मा विभाव्यसे ॥ ३९
त्वां बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ।
हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिष्टुतः ॥ ४०
सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ ४१
फलं त्वमसि तिग्मांशो निमेषादिषु कर्मसु ।
त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ४२
त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ४३
यस्त्वा ध्रुवं वेदयते गुहाशयं
प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ४४
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वां च मूर्तितः ।
प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशते बुधः ॥ ४५
एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ।
चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादमथाकरोत् ॥ ४६

C. 13 1019
B 13 14 425
K. 13 45 412
M 13 22.24ε

त्निज्ञया (for इति स्मृति) D5 3 सविग्यात्निर्दृतिविज्ञया —c) D1 damaged D2 वेदादि (for पर्याय-) —d) V1 B1 4 . Dn D1-10 विभा(D1 न भा)व्यते, B2 3 D1 °व्यते, T2 3 G2 4 °व्यसे (for °व्यसे)

40 a) D1-3 मबुद्धा (D2 °ध्वा), D1 6 7 8 तं बुद्ध्वा G1 ब्रह्मणो (for ब्रा) D1 3 lacuna, D5 वेदान् (for विद्वान्) —b) D3 partly damaged T1 न (for न) D1 6 T1 न (for नि) V1 B Dn D1 3 प्रमोह त्रिनिय(B1 न निय, B1 *निग, Dn3 न निग, D1 *निय)च्छति —For 40ab, D. subst.

148* तत्त्वविद्ब्राह्मणो विद्वानप्रमेयगतिस्तथा ।

—c) D1-2 हृदये (for °य) —d) D1 partly damaged V1 सर्वज्ञम् (for क्षेत्र) B3 4 D10 ऋषिस्तुत, Dn1 ऋषिभि स्तुत (hypermetric), D1 6-9 ऋषि कृत, G2 अभिस्तुत (for ऋषिष्टुत) D2 3 पुरुष्टुत पुरुष्टुत, T G1 M क्षेत्रज्ञस्तृषिभि स्तु' T1 2 G1 स्तु)त

41 =(var) 6 35 13, 12 231 29, 291 16, 300 14, 12 App I (No 28) lines 163-164, 14 19 45, 40 4, Śvetāśvatara Up 3 16 —a) D1 reads सर्वत twice D1 6 -पाणये, D10 -पाणय (for पादस्त्व) —b) G2 शिरो मुखं (for -शिरोमुख) —c) D1 partly damaged B1 स्मृतिमाँल्, D11 T2 3 G2 4 M4 श्रुतिमल्ँ —d) G2 आश्रित्य (for आवृत्य) B3 T2 3 G2 4 तिष्ठति, T1 °से (for °सि)

42 T1 om 42ab —a) D. पुरा, T2 3 G1 कालस् (for फल) D1-3 तपसि (for त्वमसि) B Dn2 n1 D2 4 8 10 T2 3 G2 4 तिग्मांशोर् (for °शो) —b) D1 मर्मसु (for क) D1-3 T2 G1 निमेषादिस्वक(T2 G1 °सुक)र्मसु —c) D. प्रभाव (for °र्चि) —d) V1 B2 3 Dn1, n2 सन्निव, D10 संस्मृत, T1 विष्टित, G2 M4 (sup lin) निश्रित, M निश्रित (for संस्थित) D4 सर्वस्य हृदये स्थित, T2 3 G4 सर्वत्र हृदि निश्रित —e) B1 5 Dn1 n2 महिमा (for लघिमा) —After 42, D1 repeats 38ab

43 T1 om 43 —a) D1 7-9 गतिर् (for मतिर्) D1-2 लोके (for लोका) —b) B1 प्रयता, D8 10 T2 M प्रपन्ना (for प्रपन्ना) D2 3 5 चाश्रिताश् (for म) D1 प्रपन्नाश्चाश्रिताश्च ये, D1 6 7 8 प्रपन्नाश्च श्रि-(D1 सि)ताश्च ये —c) G2 M ध्यायिनो, G1 ध्यायतो (for ध्यानिनो) Dn3 D1-4 6-10 युक्ताश् (for -योगाश्) D5 ध्याननित्या योगनित्या —d) V1 B3 Dn1 D1 6 7 8 सत्य(D1 °त्व)मत्वा (for °संधा) D1 यतेंद्रिया

44 a) D1 6 यत् (for यस्) D5 शिव (for ध्रुव) V1 देवयते, Dn3 वेदयते (for वेद°) T1 गुहागत (for °शय) —b) D1-3 पर (for प्रभुं) D1 पुरुषो V1 B1 (marg) Dn च विग्रहं, B1 3 (orig) 3-5 च विश्व (for विश्वरूपम्) —c) D1 परां गतं, D2 पर गत, D3 परा गत, D8 वरिष्ठ (for परां गतिं)

45 T1 om 45 —a) D1 6 सत्त्व-, D5 सर्व (for सप्त) —b) D1-9 पड्विंश (for षडङ्गं) M1-3 त्वात्म (for त्वां च) —c) D1 6 9 प्रधाने, T2 °न (for °न) Dn3 निधि, T2 3 G2 4 M विनि (for विधि) B1 2 योगस्थ, D1-3 6-10 °ज्ञस् (for °स्थस्) —d) D1-9 एव (for एव) D5 त्वमेवाश्रमते बुध

46 a) D1 6 M उक्तो (for उक्ते) T1 भवे (for मया) —b) Dn2 भवेन, D1-3 स्तवे च, D1 6 7 8 स्तवेध, D5 देवे च, D8 भवेश्च, T1 मया च (for भवे च) M भवोयार्तिविनाशन —c) Dn1, n2 D3 सर्गं (for सर्वं) —d) V1 B1 5 तथा, B1, 3 4 Dn D10 सदा (for अथ)

0
425
413
244

सविप्रसंघाश्च सुरासुराश्च
नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे
महर्षयश्चैव तथा प्रणेमुः ॥ ४७
मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।
राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ ४८
निरीक्ष्य भगवान्देवीमुमां मां च जगद्धितः ।
शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः ॥ ४९
विद्मः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ।
क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि ॥ ५०
वृणीष्वाष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ।
ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

कृष्ण उवाच ।
मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ।
परमं हर्षमागम्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ १
धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं

---

47 [a]) V1 B Dn D10 त (for स) T1 सुराश्च नागा (for °सुराश्च) — [b]) T1 पिशाचयक्षा (for नागा पिशाचा) — [c]) D5 भूतखगाश्च, D9 om (for °गणाश्च) — [d]) B2 partly damaged Dn3 D8 [ए]व; M [अ]पि V1 B1 3-5 Dn D5 10 तदा, D8 अथो (for तथा) D1-9 प्रणेदु (for °मु)

48 [a]) D2 3 T2 3 G1 4 मूर्धनि (for मूर्ध्नि च) — [d]) V1 प्र; T2 3 G1 स (for सु) D8 -सुख (for -सुखो)

49 [ab]) V1 B Dn D2 10 देवीं ह्युमां; D7 T G2 4 M देवीमु(T1 M °व्या मु)ख (for देवीमुमा) D8 om मा T1 स (for च) D1-9 जगत्पति (D4 6 °तिं) (for °द्धित) — [c]) Dn3 वा निरीक्ष्य, D2 8 च (D8 om च) समेक्ष्य (for चाभिवीक्ष्य)

50 [a]) Dn1 n2 विदु, Dn3 T2 3 G2 M1-3 विद्म, D1-9 M4 वेद्मि (for विद्म) D8 परो, D10 पर (for परां) T1 भक्तिर् — D10 om 50[c]-51[d] — [c]) Dn1 M त्रि(M4 ध्री)यताम् (for क्रि°) B4 प्रेय (for श्रेय) — [d]) D2 3 च (for हि) D7 9 तव, D8 भवे (for त्वयि) V1 B Dn प्रीतिर्हि (Dn1 °हिं) त्वयि मे परा

51 D10 om 51 (cf. v 1 50) — [a]) B2 damaged T1 स्व वरान्, G2 4 वचनान् (for [अ]ष्टौ वरान्) — [b]) D1-9 सुव्रत (D4 °त) (for सत्तम) — [d]) T G2 4 M ह्यदिच्छसि (for इच्छसि सु)

Colophon om in D1 3-9. — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 शांति — *Sub parvan* B Dn D10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B5 मेघवाहन, B1 2 Dn D3 मेघवाहनपर्व, B4 मेघवाहनोपाख्यान, M मेघवाहनोपाख्याने महेश्वरदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) D10 12; T1 238, T2 3 G1 4 47, M 37 — *Śloka no* Dn1 418, D4 50

16

☞ G1 3 om this adhy (cf. v 1 13 14 1) For the sequence in T1, cf v 1 13 14 1

1 D1-8 M3 om the ref D4-9 श्रीविष्णुर् (for कृष्ण) — [a]) D4, 6 7 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) — [b]) B1 तेज सु, D10 तेजसा (for तेज स-) B2 (marg) निधये (for °चये) D1-3 5 तेजसा (D2 °सो) निचयं तत°, D4 6-9 तेजसां निचयस्तत (D8 °था) — For 1[ab], T G2 4 subst.

149* मूर्ध्ना प्रणम्य तु भव देवमीशानमव्ययम् ।
[G4 शिव (for भव)]

— [c]) B1-3 D4 6-9 पर प्र (for परमं) V1 B Dn आगत्य (for °म्य) D10 पर हर्षमुपागम्य — [d]) D1 [अ]ब्रुवत्, D2 3 10 G2 [अ]ब्रुवन्; M1 2 4 [अ]ब्रव

2 [b]) D4 6 7 प्रथमं (for परमं) — [c]) B4 5 योगं,

यशस्तथाग्र्यं परमं बलं च ।
योगप्रियत्वं तव संनिकर्षं
वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २
एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ३
ततो मां जगतो माता धरणी सर्वपावनी ।
उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ ४
दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ।
मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ।
प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥ ५
द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं
शतं सुतानामुपभोगं परं च ।
कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं
शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ६
देव्युवाच ।
एवं भविष्यत्यमरप्रभाव
नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।
भार्यासहस्राणि च षोडशैव
तासु प्रियत्वं च तथाक्षयत्वम् ॥ ७
प्रीतिं चाग्र्यां बान्धवानां सकाशा-
द्ददामि ते वपुषः काम्यतां च ।
भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिर्वै शतानि
गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ ८

C. 13 1032
B 13 15 8
K. 13 46 8
M 13 23 8

Dn3 (before corr) D2 8 M2 योगि, D7 9 10 योग, T1 योगे (for योग) Dn2 D1 4 6 7 8 सव-, T1 सल, T2 3 G1 बुध, G2 M बुधि (for तव) Dn2 सनिकृष्टं (for °कर्षं) —d) M1 शतानां (for सुतानां) D4 6 सदा, G2 धनु- (for शत) T1 वृणे सुत धैर्य-महार्यमीश

3 a) T2 3 G1 तद्वाक्य, G2 स प्राह (for तद्वाक्य) —b) B3 D1 3 8 [उ]क्त, D4 6-9 [उ]क्ते

4 a) T1 मा (for मां) D3 जाता T1 धात्री (for माता) —b) B1 2 4 Dn2 D1 7-10 धारणी, B3 धरिणी, Dn1 n2 धारिणी B2 5 सर्वदा, D- पार्वती (for पावनी) T1 सर्वपापप्रणाशनी —c) T G1 मां, G2 M मा (for [उ]मा) D5 6 प्रागहिता (for प्रणि°) —d) V1 B तपसो (for °सां) T1 निधि (for निधिः)

5 b) T2 3 G1 तथा, G2 सदा, M1 ततो (for तव) —c) D- ततो (for मत्तो) D1 [ऽ]पि त्व, D2 8 [ऽ]पि च, D7 8 9 M1-3 ह्यष्टौ, T G1 4 M4 हृष्टो (for ऽप्यष्टौ) D3 8 धन्यान्, T1 भ्रष्टौ (for इष्टान्) —d) D1 [अ]थ (for त्वं) V1 B1 2 D1 8 ददानि (for °मि) D वै (for ते) —e) D1 4 6-9 देवी, D- दर्वी T2 3 G1 यावत् (for सा च) D2 8 तत प्रणम्य सा देवी

6 a) D4 द्विजेष्वकोप, D6-9 द्विजश्रेष्ठ कोप (for द्विजेष्वकोपं) D2 4 6-8 प्रसाद —b) D1-3 सुतान्बहून्, D- शतं ममानाम्, T1 बहुप्रीतिम्, T2 3 G2 4 M2 4 शत सोतान (for शतं सुतानाम्) V1 B Dn D10 परम च भोग, D3 उपभोग पर वच (for °गं परं च) D1 7 शतस्तोमानुपभोग पर च (D1 र वच), D5 6 शत स्तोमानुपभोग पर वच (D5 °र च) —c) D3 G2 M प्रीतिर् (for प्रीतिं) D1 कुले प्रतीतिमातृतोपि प्रसाद (sic), T1 कुले प्रसाद विनय द्विजेषु —d) D1 lacuna for शम T2 om from प्रवृणे up to भविष्यत्यमर (in 7a) B1 4 D1 G2 प्रावृणे, T1 करणे (for प्रवृणे) T3 G2 4 देवि (for दाक्ष्यम्)

7 T2 om up to °त्यमर (in 7a) (cf v l. 6) T1 om 7-8 with the ref T3 G2 4 om the ref. V1 B Dn D10 उमा, D1-4 6 श्रीभगवान्, D5-8 श्रीभगवती (for देवी) —a) G2 भविष्यसि M1-3 [अ]मल- (for [अ]मर) D4 -प्रभावा, M4 -प्रभाव D7 एव भविष्यत्परम प्रभाव (sic) —b) D6 वृथा (for मृषा) D4 6 नाह वदे जातु मृषा कदापि —d) D6 om च तथाक्षयत्वम् Dn1 n3 D5 [अ]क्षय च, Dn2 क्षय च, D2 विभुत्वं (for [अ]क्षयत्वम्)

8 T1 om 8 (cf v l. 7) B1 reads 8a on marg —a) D4 om च T2 3 G2 4 M प्रकाश (for सकाशाद्) —b) M ददानि (for °मि) V1 चेह, B Dn D2 10 T3 G2 4 तेह (for ते) D10 वपुषा, G2 °षां (for °षः) D- ददामि तव पुत्रकाम्यता च (sic) —D7 om 8cd —c) V1 प्रोक्ष्यते वै, D1 2 4-6 9 भविष्यति, D8 भोक्ष्यति ते (for भोक्ष्यन्ते वै) B1 3 D6 9 सप्तति, Dn1 n2 D8 °तिं (for °तिर्) D3 भविष्यति सप्ततिस्सप्ततिर्वै —d) B (except B1) D1-3 4 6 8 9 यतीनां (for च नित्यम्)

वासुदेव उवाच ।

एवं दत्त्वा वरान्देवो मम देवी च भारत ।
अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन्सगणो भीमपूर्वज ॥ ९
एतदत्यद्भुतं सर्वं ब्राह्मणायातितेजसे ।
उपमन्यवे मया कृत्स्नमाख्यातं कौरवोत्तम ॥ १०
नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत ।
नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ।
नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ ११
ऋषिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः ।
दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ।
आराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदर्कं निशामय ॥ १२
स ददृशवान्महादेवमस्तौषीच्च स्तवैर्विभुम् ।
पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर ।
अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १३

— For 8^{cd}, D10 T2 3 G2 4 M subst

150* भवन्तु नित्यमतिथीना बहूनि
गृहे च तुभ्य प्रीतिमता शतानि ।

[(L 1) T2 G4 भवति, M1 अह (for भवन्तु) —(L 2) M स- (for तुभ्य)]

9 T G2 4 M om the ref D4 6 श्रीविष्णुर् (for वासुदेव) —^{a}) D1-9 एतान् (for एव) T2 M वर (for वरान्) T1 एवमस्त्विति देव्युक्त्वा — T2 om (hapl) 9^{b}-11^{e} —^{b}) T1 महादेवश्च (for मम देवी) D4 6 देवी च मम भारत —^{c}) D5 अतर्हितौ, G2 °र्हिते (for °र्हित) —^{d}) T1 3 G2 4 सगणो मां विसृज्य च

10 T2 om 10 (cf v 1 9) —^{a}) D4 6 7 9 तदद्भुतं (for अत्य°) V1 B Dn D10 पूर्वं, G2 सत्व (for सर्वं) —^{b}) G1 [ब्र]ह्मि (for [ब्र]ति-) D1 3 5 ब्राह्मणायामितौजसे, D4 6-9 °यामृतायुषे (D4 °प), T1 °णस्यातितेजस —^{c}) Hypermetric G2 यदा (for मया) D2 3 सर्वम् (for कृत्स्नम्) T1 उपमन्योर्मयाख्यात —^{d}) B1 D9 पार्थिवोत्तम; T3 G1 M पौर° (for कौर°) V1 B2-5 Dn D10 व्याख्यात पार्थिवोत्तम, T1 तदानीं पौरवोत्तम

11 T2 om 11^{abcde} (cf v 1 9) —^{a}) B5 D1-10 T1 3 G2 4 M नमस्कृत्य (for °त्वा) D4 6-9 स वै; D5 तत; T1 म त, T3 G2 4 M स तु (by transp) —^{b}) B5 D4 4 T1 सुव्रत — After 11^{ab}, D3 ins an addl colophon [*Adhy name* महादेवमहिमा] — Before 11^{cd}, V1 B D (except D1 3) ins उपमन्युरुवाच After this insertion, D5 reads 23^{c}-24^{d} D4 om 11^{cd} V1 B Dn2 n3 D5 10 transp 11^{cd} and 11^{ef} —^{c}) B3 Dn2 D7 सर्व (for शर्व-) —^{d}) B3 Dn2 सर्वममो, B4 शर्वपमे — Dn1 om 11^{ef} —^{e}) T1, 3 G2 4 सु(T3 स)प्रसादवरो लोके —^{f}) T1 3 G1 [ब्र]रिदन् (for गति) — After 11, V1 B Dn D10 ins an addl colophon [*Parvan name* B1, 3 4 Dn3 शांति —*Sub parvan* B Dn2 n3 D10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn1 n3 मेघवाहन , B4 मेघवाहमहादेवस्तव — *Adhy no* V1 15, D10 13 — *Śloka no* B3 10]

12 Before 12, V1 B Dn D2 10 ins उपमन्युरुवाच. —^{d}) G1 om तेन V1 देव, T1 देव (for देव·) —^{e}) D1-9 भद्र ते (for भक्तेन) —^{f}) D2 3 G2 [उ]दत (for [उ]दर्कं)

13 ^{b}) D5 तं (for च) B5 शुचिर्भवं (for स्तवै विंभुम्) — After 13^{ab}, N ins

151* इति तण्डिस्तपोयोगात्परमात्मानमव्ययम् ।
चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मित ।
य पठन्ति सदा सांख्याश्चिन्तयन्ति च योगिन ।
पर प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरम् ।
उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधा । [5]
देवासुरमुनीना च पर यस्मान्न विद्यते ।
अज तमहमीशानमनादिनिधन प्रभुम् ।
अत्यन्तसुखिन देवमनघ शरणं व्रजे ।
एव ब्रुवन्नेव सदा ददर्श तपसा निधिम् ।
तमव्ययमनौपम्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् । [10]
निष्कल सकल ब्रह्म निर्गुणं गुणगोचरम् ।
योगिना परमानन्दमक्षरं मोक्षसज्ञितम् ।
मनोरिन्द्राग्निमरुता विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् ।
अग्राह्यमचल शुद्ध बुद्धिग्राह्यं मनोमयम् ।
दुर्विज्ञेयमसख्येयं दुष्प्रापमकृतात्मभि · । [15]
योनिं विश्वस्य जगतस्तमस परत· परम् ।
परं पुराण पुरुषं परेभ्य परत· परम् ।
य प्राणवन्तमात्मान ज्योतिर्जीवस्थितं मन· ।
तं देव दर्शनाकाङ्क्षी बहून्वर्षगणानृषि· ।
तपस्युग्रे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा तुष्टाव चेश्वरम् । [20]

नक्षत्रविग्रहविधिर्गुणवृद्धिर्लयोऽगमः ।
प्रजापतिर्दिशाबाहुर्विभागः सर्वतोमुखः ॥ ५७
विमोचनः सुरगणो हिरण्यकवचोद्भवः ।
मेढ्रजो बलचारी च महाचारी स्तुतस्तथा ॥ ५८
सर्वतूर्यनिनादी च सर्ववाद्यपरिग्रहः ।
व्यालरूपो बिलावासी हेममाली तरंगवित् ॥ ५९
त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्म सर्वबन्धविमोचनः ।
बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥ ६०
सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ।
प्रस्कन्दनो विभागश्च अतुल्यो यज्ञभागवित् ॥ ६१

C. 13 1177
B 13 17 63
K 13 48 63
M 13 23 150

D4 काली, G2 चालो (for ज्वाली) — b) D1-3 दुर्धलो, D4 6-9 T2 3 दुर्धरो, D10 सूर्य्वगो (for मूर्धगो) Cnp वली (for बली) V1 Dn3 मूर्तिगो मूर्धगो बली, B1 मूर्तिजो मूर्धकी बली, D5 मूर्तिज्यो दुर्धरो बली, T1 वर्तनोग्युक्तो बली, M मूर्ध(M4 °र्ति) जोग्युद्भवो बली, Linga P खचरो धुचरो बली ❀ Cn बलीति पाठे बलिमान वृद्ध । ❀ — c) T1 corrupt S ताळी, Linga P काल (for ताली) M4 (inf lin as in text) वीणी पणवी ताळी च — d) V1 B Dn1. n2 D10 नली, Dn3 म्वना (sic) (for काल) T2 काल , Cnp शाल (for काल) T1 M बली सालकटकट , Linga P कालकट कटकट ❀ Cn शालेति पाठे वृक्षाणामावरको वायुस्तस्याप्यावरको व्योमरूपी । ❀

57 G4 om 57 (cf v l 49) — a) V1 B2 4 5 Dn1 n2 मतिर्, B1 3 Dn3 D10 गतिर्, Cnp गम (for विधिर्) T2 3 नक्षत्रविग्रहावीथिर्, Linga P °विग्रहो भावो — Linga P om 57bc — b) B2-5 Dn1 n2 D5 8 10 T2 3 -वृद्धिर्, D1 2 6 वृद्धि (for -वृद्धिर्) V1 B1 3 Cnp लयो यम , B5 लयोपम , Dn3 नयोनय (for लयोऽगम) T1 गुणवान्विलयोगम , G2 गणवृद्धिर्लयोलय — c) G2 प्रजोत्पत्तिर् (for प्रजापतिर्) V1 B Dn D5 10 विश्व , D1 4 6-9 दिशा (for दिशा) — d) D10 विवाह , G2 विभास , M1. 4 °व , Linga P निभाव (for विभाग) Dn1 n3 Cn सर्वगो (for सर्वतो) ❀ Cn सर्वग समष्टिकार्यरूप , अत एव असुग्न भोगसाधनहीन । ❀

58 G4 om 58 (cf v l 49) — a) V1 reads from विमोचन up to बलचारी (in 58c) for the first time after 54ab B1 D1-4 विरोचन , D5-9 वैरोचन (for विमो°) V1 (both times) B5 Dn1 n2 D10 Cn सुमरणो, B2-4 Dn3 T1 M Cnp सुशरणो , Linga P तु शरणो (for सुरगणो) — b) V1 (both times) B1 हिरण्यकवचोत्तर , T1 °वचनोद्भव — G2 om 58cd — c) T2 मेघजो (for मेढ्रजो) B1 5 जलचारी, B4 Dn3 वन°, D2 4 बाल° (for बल°) D5-9 अग्रजो बालचारी च , T1 मेखलाजिनधारी च , M मेघणो विश्वरूपश्च , Linga P मेखलाकृतिरूपश्च — d) V1 B1 2 5 D10 महीचारी , B2 T2 3 महीचार° , B4 महाधारी , D4 महामारी , M जलचार-, Linga P जलाचार (for महाचारी) Dn म(Dn1 ग्र)हीचारी स्तुतस्तथा , D4 8 9 महाचारी(D4 °मारी)सुतस्तथा , D6 7 महामारी (D7 ब्रह्मचारी) स्तुतस्तथा , T1 महीचार सुत सदा — After 58, Linga P ins

159* वीणी च पणवी ताली नाली कटिकटुस्तथा ।
[Cf 56cd]

59 G4 om 59 (cf v l 49) — ab) D2 3 भूत° (for -तूर्य) D7 om. दी च सर्ववा B5 -विलासी (for निनादी) G2 सर्वतूर्यानुनादीश (for 59a) V1 B2-5 D5 10 सर्वतोद्य , B1 Dn T3 सर्वातोद्य , T1 सर्वतूर्य , T2 G2 °विद्या , M4 Linga P व्याप्य (for °वाद्य) — c) D1 2 Linga P व्या(D1 वा)लरूपी, D2 वालरूपो, T2 G2 M व्याळ° (for व्याल°) V1 B Dn D10 गुहावासी , G2 [ऽ]खिला° (for बिला°) — d) V1 B3 Dn T3 गुहो माली, M1 गुहावाली, M2 3 गुहापाली , Linga P गुहावासी (for हेममाली) D1-3 10 हममाली तुरगवित् , T1 M4 गुह्यवा(M4 inf lin पा)लस्तरगवि(T1 °मि)त्

60 G4 om 60 (cf v l 49) — a) Hypermetric D1-3 त्रिपदस्त्रिमलाविध , D4-9 त्रिदशस्त्रिदशावास , D10 विशक कालविरकर्म , T1 दशास्त्रिमूलदक्कर्मा , T2 G2 त्रिदशास्त्रिदशाक्षश्च , M दशास्त्रिमालधृक्कर्ता , Linga P वृक्ष श्रीमालकर्मा च — b) T2 G2 ममतावंधमोचक (G2 न) — T1 om 60cd — c) D2 3 च (for तु) Linga P सुरेंद्राणा (for [स]सु°) — d) D1 युधि शक्र- , T2 युधि क्षीर , G2 युधिष्टिर (for युधि शत्रु-)

61 G4 om 61 (cf v l 49) — a) D1 सत्या , D4 मोक्ष-, M4 सख्य- (for सांख्य) M4 (sup lin) -प्रवासो (for प्रसादो) D3 सांख्ये प्रसादो निर्वासा , Linga P सखा प्रवासो दुर्वाप ❀ Cn सांख्यप्रसाद आत्मानात्मविवेक सांख्यम्, तेनैव प्रसीदति । ज्ञानैकलभ्य इत्यर्थ । अथ वा, सांख्यज्ञानप्रदो दत्तात्रेय इत्यर्थ । ❀ — b) B3 om सर्व and नि — c) B2 damaged from प्रस्कन्दनो up to हेमकरो (in 62a) D1

सर्ववासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः ।
हेमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥ ६२
लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः ।
संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचीरनिवासनः ॥ ६३
मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च देहर्द्धिः सर्वकामदः ।
सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक् ॥ ६४
आकाशनिधिरूपश्च निपाती उरगः खगः ।
रौद्ररूपोंऽशुरादित्यो वसुरश्मिः सुवर्चसी ॥ ६५
वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ।
सर्वावासी श्रियावासी उपदेशकरो हरः ॥ ६६

प्रस्कंधनो, D2 °दनं V1 B1 4 विभावज्ञो, B3 5 Dn T3 °गज्ञो, T2 G2 विशाखश्च (for विभागश्च) —[d]) Dn3 क्षतुल्यो, D1 [क्ष]प्यतुल्यो, T1 M अतुलो (for °ल्यो) —For 61[cd], Linga P subst

160* प्रस्कन्दोऽप्यविभावश्च तुरयो यज्ञविभागवित् ।

62 G4 om 62 (cf. v l 49) B3 damaged up to हेमकरो (in 62[a]) —[a]) V1 B1 3 5 Dn1 n2 D2 10 M1 3 सर्ववास T1 सर्वचरो (for °चारी) D4–9 सर्व चारी सर्ववासो —[b]) T1 M4 सुवासा (for दुर्वासा) Linga P मत (for ऽमर) D1 3 7 T2 G2 दुर्वासा वासवोपम, D4–6 °सा वाक्ष्ययो भव, D8 9 °सा वाग्भवो यम —[c]) B5 Dn1 n2 D10 T3 Linga P हैमो (for हेमो) T1 यज्ञकरो, M4 हैम° (for हेम°) D1–8 [s]ज्ञेय (for यज्ञ) T2 M1–3 होमो होमकरो यज्ञ —[d]) D1.3 T1 सर्वाधारी, D7 सर्ववीरो (for °धारी) B5 वरोत्तम, D2 8 घनो°, T1 हरो° (for धरो°) D4–6 8 9 सर्ववीरो नरोत्तम — After 62, T1 ins 162*

63 G4 om 63 (cf v l 49) M om 63–64 T1 reads 63 after 71 —[a]) D6 लोहिताख्यो, T2 3 G2 रोहिताक्षो (for लोहि°) —[b]) D4 6 (also in the text) 9 विजयाख्यो, T1 विरूपाक्षो (for विजयाक्षो) —[c]) D1–9 G2 स(G2 सु)ग्रहो वि(D1 °होनु)ग्रह कर्म, T1 °हो विग्रह कूर्मो —[d]) B1 3 D2 3 7–9 G2 सर्पचर्म, D1 मृगचर्म, D4 6 सदासर्प, D5 सर्वधर्म (for सर्पचीर) Dn2 T2 3 G2 नित्रासिन (T3 °त) (for °सन) T1 देहादिर्देहधारण

64 G4 om 64 (cf v l 49) M om 64 (cf v l 63) T1 om. 64[a]–65[b] —[a]) Dn1 D2 मुखो (for मुख्यो) D1–3 मुकुंदो, D4–7 9 मुक्तश्च (for ऽमुख्यश्च) T2 3 G2 मुक्तश्च मुक्तदेह(G2 °काम)श्च —[b]) V1 B Dn D10 कादलि, T2 3 G2 देहारि (for देहर्द्धि) B1 कामन (for °द) —[c]) B1 T2 3 G2 काम (for °काल) —[d]) D2 3 बहु (for बल-) D4–6 सबलो रूपधक्स्वधृक्, D7 9 सबलो बलरूपकृत्, D8 सुबलो घलरूपधृक्, T2 3 G2 सुबालो बालरूप° — After 64, V1 B Dn D8 10 ins

161* सर्वकामवरश्चैव सर्वदा सर्वतोमुख ।

[V1 B1 2 D8 -कामचरश्, B3 4 Dn1 °धरश् (for °वरश्) Dn1 n2 सर्वद (for °दा)]

65 T1 om 65[ab] (cf. v l 64) —[a]) V1 B Dn T2 3 G2 4 -निर्विरूपश्, D1 निधिशायी (for °रूपश्) M Linga P आकाशो निर्विरूपश्च —[b]) D2 8 निपात, D4–9 निखा(D5 °पा)द्री, Linga P विवासा (for निपाती) V1 B Dn3 D10 ह्युरग, Dn1 n2 ह्यवश (for उरग) — M Linga P ins after 65[ab] T1 after 62

162* भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च रौद्ररूपोऽङ्गिरा खग ।

[The prior half = 69[c] T1 आकाशो (for भिक्षुश्च) Linga P रूपी (for -रूपश्) Linga P सुरूपवान् (for ऽङ्गिरा खग) T1 रौद्ररूपचरोंगिरा (for the post half)]

— For the substitution in T1 M Linga P, cf 66 —[c]) D1 T3 G2 4 रूपाशुर् (for रूपोंऽशुर्) B3 रौद्ररूपी शतादित्यो, B4 रुद्ररूपोसुरादित्यो, D6–9 रौद्ररूपी पाशुरादिर् —[d]) V1 B2–5 Dn D5 10 बहुरश्मि, B1 बहुरूप, D1–3 6–9 वसुरग्नि (for °रश्मि) B4 D10 T2 3 G2 4 सुवर्चस (for °र्चसी)

66 [a]) B1–4 वायुवेगो, D10 T2 3 G2 4 बहुवेगो (for वसु°) D8 महादेवो (for वेगो) —[b]) D1–9 महायज्ञो निशाकर —For 65[c]–66[b], T1 M Linga P subst

163* वसुरश्मि सुवर्चस्वी वसुवेगो महाबल ।
मनोवेगो निशाचार सर्वलोकसुखप्रद ।

[(L 1) Linga P वसुरेता (for °रश्मि) T1 om the post halves of lines 1 and 2]

— D9 om 66[c]–68[b] —[c]) B1 2 5 Dn1 n2 (before corr as in text) D10 T2 G2 4 M4 सर्ववासी (G2 4 °स) (for सर्वावासी) T1 सर्वतत्त्व, T3 प्रियावासी, Linga P त्रयी° (for श्रिया°) D1–3 सर्वावास श्रियावासो, D4–8 सर्वभाव प्रियावास —[d])

मुनिरात्मपतिर्लोके संभोज्यश्च सहस्रदः ।
पक्षी च पक्षिरूपी च अतिदीप्तो विशां पतिः ॥ ६७
उन्मादो मदनाकारो अर्थार्थकररोमशः ।
वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिण्यश्च वामनः ॥ ६८
सिद्धयोगापहारी च सिद्धः सर्वार्थसाधकः ।
भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपाणी मृदुरव्ययः ॥ ६९

महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवां पतिः ।
वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूस्तम्भन एव च ॥ ७०
ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुकरोऽचलः ।
वानस्पत्यो वाजसेनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ७१
ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी सुचारवित् ।
ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकधृक् ॥ ७२

C. 13 1188
B 13 17 75
K. 13 48 75
M 13 23 161

V1 B2 4 Dn D10 G1 [s]कर, Linga P घर (for हर) D1-3 हर(D1 [s]च्य)पदेशहरो हर, T1 M1-3 स्वर्ग(T1 सर्व)लोकसुखप्रद, M4 सुरदेशकरोकर

67 D3 om 67 (cf v l 66) T1 om 67 —^{a}) D1 मनुराम, D7 मुनेरात्मा (for °रात्म) V1 B2 3 Dn D3 निरालोक, T2 3 G2 4 -मनिर्लोक, M -मुनि र्लोक (for -पतिर्लोक) B1 4 D10 मुनिरात्मा निरालोक, D4 5 8 मनुरात्मपतिर्लोक, Linga P मुनिरात्मा मुनिर्लोक —^{b}) V1 B Dn D10 समग्नश्च (for समाज्यश्च) D1 3 4 महस्रश, T2 3 G2 4 स्रभुक (for °स्रद) M Linga P सहाय, Linga P °भाग्य)श्च सहस्रभुक —^{c}) V1 B5 Dn Linga P पक्षरूपश्च, B1-3 D10 पक्षिरूपश्च, B4 पक्षिदीप्तश्च, D2 4 7 पक्षरूपी (for पक्षि°) M पक्षिहा पक्षिरूपश्च —^{d}) D1 द्युति (for अति) D- दिशा पति, Linga P निशाकर (for विशा पति)

68 D3 om 68^{ab} (cf v l 66) —^{a}) T2 3 G2 4 उन्माद (for °दो) V1 B Dn D10 M4 उन्मादो मदन कामो (M4 °रो), T1 M1-3 उन्मादनोतिदीप्त(T1 °पीन) श्च —^{b}) D1 युक्तार्थ, D2 द्युपार्थ (for अर्थार्थ) V1 B Dn D10 द्यु(Dn1 अ)थार्थकरो यश, D4-8 अर्था नर्थकरो नर, T1 M °नर्थकर मस —^{c}) T1 प्रदक्षिण्यो यामदेव —T1 om 68^d-69^a —^{d}) V1 B2 5 6 Dn D3 4 5 T2 3 G2 4 प्राग्दक्षिणश्च, D8 9 प्राग्दाक्षिण्यश्च, M प्रदक्षिण्यश्च (for प्राग्द) B4 प्राग्दक्षिणश्च वासव —For 68, Linga P subst

164* समीरो दमनाकारो ह्यर्थो ह्यर्थकरो यश ।
वासुदेवश्च देवश्च वामदेवश्च वामन ।

69 T1 om 69^a (cf v l 68) —^{a}) Linga P सिद्धि (for सिद्ध) V1 B Dn D10 सिद्धयोगी महर्षिश्च, T2 3 G2 4 M °योगापचा(G1 M °गोपहा)री च —^{b}) T1 M सिद्धि (for सिद्ध) D5 7-9 सिद्धार्थ (for सर्वार्थ) D4 6 -सिद्धिद (for साधक) V1 B Dn D10 सिद्धार्थ सिद्ध(B3 °द्धि)साधक —T1 om 69^{cd} —^{c}) B1 भिक्षु क्षु (hypermetric) (for भिक्षुश्च) D1-9 T2 3 G2 4 रूपी (for -रूपश्च) Linga P अक्षुण्ण क्षुण्णरूपश्च —^{d}) V1 B2 (marg) 4 Dn D8 विषणो (D8 °णी), B1 पाषाणो, B2 3 D10 धिषणो, B5 विषाणो, M Linga P वृषणो (for विषाणी) D4-9 M4 मृत्युर् (for मृदुर्) T2 3 G2 4 नृ(T2 कृ)पाणी नृ(G2 4 °गिर्न)परोव्यय

70 ^{a}) D4 6 8 विषाणश्च (for विशाखश्च) —^{b}) B1 वृष्टिभागो, D5 षष्टिनागो, D6 7 9 षष्टिर्भागो, T2 G4 °भोगो (for °भागो) D1-3 विशा (for गवा) G1 म्रापि (for पति) —^{c}) M वज्र- (for वज्र) B2 Dn3 च विस्क(Dn3 °स्त्र)मी, D1-9 प्रतिष्टमी, G2 प्रविष्टमी (for च विष्कम्भी) T G1 शूलहस्तो वेदहस्तश्च, Linga P चक्रहस्तस्तु विष्टमी —^{d}) B1 वज्र, D5 वसु-, T2 3 G4 चक्र, Linga P मूल (for चमू) G3 चमूरस्तन एव च (sic)

71 G2 om (hapl.) 71^a-77^b T1 om 71^{ab} —^{a}) D1-3 ऋतुवृत्त, D5 ऋतुर्क्रतु- (for ऋतुर्ऋतु-) T2 3 -ग्रस स्तेनो, M2 4 Linga P -कर स्तेनो (for कर कालो) V1 B Dn Cnp ऋता(Dn1 n2 Cn वृत्ता)वृत्त-करस्कालो, G1 ऋषिर्ऋतुकम स्तेनो, M1 3 ऋतुर्मधुकर स्तेनो —^{b}) B1 D1-7 9 चल, Dn3 [s]वन, D8 यळ, T2 3 G1 M मन, Linga P वर (for ऽचल-) B3 D1 मधुर्मधुकरोचन, Dn1 n2 D10 कलोचन —^{c}) Dn3 T1 M2 3 Linga P वाजमनो, D1 3 4 6-9 वाजिसे- (D3 °स)नो (for वाजसेनो) V1 B Dn1 n2 D2 10 T2 3 G1 वाच(B3 ज)स्पत्यो वाज(D2 जि)सनो —^{d}) D8 नित्यमाश्रम* * * —After 71, T1 reads 63

72 G2 om 72 (cf v l 71) T1 om 72 —^{a}) B1 om the second चारी D4 6 लोकबन्धु (for °चारी) —^{b}) V1 B Dn D10 विचारवित्, M1-3 सुमा° (for सुचा°) —^{d}) Dn2 पिनाकवान्, D1 7 9 T2 3 G1 Linga P ह्यनेकधृक्, D2, 3 6 अनेकदृक्, D8 ह्यनेकश, M अनेकधृक (for पिनाक°) D5 निशाचारीप्यनेकधृक् —After 72, N Linga P ins

नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्धनः ।
भगस्याक्षिनिहन्ता च कालो ब्रह्मविदां वरः ॥ ७३
चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ।
लिङ्गाध्यक्षः सुराध्यक्षो लोकाध्यक्षो युगावहः ॥ ७४
बीजाध्यक्षो बीजकर्ता अध्यात्मानुगतो बलः ।
इतिहासकरः कल्पो गौतमोऽथ जलेश्वरः ॥ ७५
दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वश्यकरः कविः ।
लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता महौषधिः ॥ ७६
अक्षरं परमं ब्रह्म बलवाञ्शक्र एव च ।
नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो मनोगतिः ॥ ७७
बहुप्रसादः स्वपनो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् ।
वेदकारः सूत्रकारो विद्वान्समरमर्दनः ॥ ७८

165* निमित्तस्थो निमित्त च नन्दिर्नन्दिकरो हरि ।
[D1-4 6-9 निमित्तश् (for °स्त) D1-8 6-9 नदि (for नन्दिर्) B1 D1 8 6-7 9 Linga P हर , D2 रुद्र (for हरि)]

73 G2 om 73 (cf v l 71) M om 73^a–74^b — ^{a}) T2 8 G4 नदीश्वरी (for °श्वरश्च) B8 [ऽ]थ, Linga P सु (for च) — ^{b}) V1 D1-4 6-10 नदिनो (for नन्दनो) Dn1 D7 नद-, T1 मंत्रि , T2 8 G4 मत्र- (for नन्दि) Linga P नदनो विषमर्दन — ^{c}) V1 B Dn भगहारी, D4 भगाक्षिहा (for भगस्याक्षि) T G4 भगवानरिहता च, Linga P भगहारी नियता च — ^{d}) V1 B Dn D10 T2 8 G4 Linga P कालो ब्रह्मा पि(B1 Dn1 G4 ब्रह्मापि , Linga P लोकपि)तामह , T1 लोकब्रह्मा पितामह

74 G2 om 74 (cf v l 71) M om 74^{ab} (cf v l 73) D2 om 74^a–75^b — ^{b}) D1 त्रिलोचन (for तथैव च) T G4 ऊर्ध्वलिंगो लयोलय — ^{d}) V1 B Dn D10 T1 8 यो(V1 यु)गाध्यक्षो, Linga P काला° (for लोका°) T1 सुरावह , M4 युगापह (for °वह)

75 G2 om 75 (cf v l 71) D2 om 75^{ab} (cf v l 74) — ^{b}) B1 युगात्मानु (for अध्या°) D7 -गणो (for गतो) D8 [ऽ]चर , D7-9 [ऽ]चल (D8 °ळ); T2 8 G4 [ऽ]मल (for बल) D1 ह्यध्यात्मानुगतश्चर , T1 आत्माध्यात्मगतोमल — ^{c}) T1 -कर कर्ता, T2 8 G4 M -कर्ता कल्पश्च (hypermetric) (for -कर कल्पो) V1 B Dn D10 Linga P इतिहास सक(Linga P °सश्च क)ल्पश्च — ^{d}) D1 om ऽथ V1 B Dn D10 Cn निशाक(B5 °च)र , D4-9 जनेश्वर (for जले°) T G4 M Linga P तमोहा (Linga P दमनो) जगदीश्वर

76 G2 om 76 (cf v l 71) — ^{a}) D4 6-9 [ऽ]थ दमो (for ह्यदम्भो) T G4 दंभो दमकरो दभो, M1-8 दभो ह्यदभो वैदभो, Linga P दंभो दंभकरो दाता — ^{b}) D1-4 6-9 वश्या (for वश्यो) T2 वशकर M कलि (for कवि) V1 B Dn D5 व(V1 वै)श्यो वशकर कलि , D10 Linga P वशो वंशकर कलि . — ^{d}) G4 लोकहर्ता (for महाकर्ता) V1 B2 Dn ह्यनौषध , B1 8-5 D10 ह्यनौषधि , D4-7 9 महौषधं (D7 9 °ध), T G4 M Linga P ह्य(M ब्र)चोक्षज (for महौषधि)

77 G2 om 77^{ab} (cf v l 71) — ^{a}) B1 8 D1-8 प्राहुर् (for ब्रह्म) T1 अक्षर ब्रह्म परमो — ^{b}) Dn1 n2 बलवत्, M1-8 ब्रह्मवान् (for बल°) B1 5 शुक्र, B2 शुद्ध, B3 4 D4-10 M1 2 Linga P शुक्र (for शक्र) — After 77^{ab}, T2 8 G4 ins

166* वज्रहस्त प्रतिष्टम्भी चमूरु स्तेन एव च ।
[Cf. 70^{cd}]

— ^{c}) D1 विश्वात्मा, T2 G2 4 इद्वात्मा (for शुद्धात्मा) — ^{d}) D2 8 7 8 शुध्यमानो, D4-6 9 शुद्धमा(D5 °मौ) नो, G2 युध्यमानो (for शुद्धो मान्यो) D4 om मनो V1 B Dn8 D10 गतागति , Dn1 n2 गतागत (for मनोगति) D1 शुद्धमानो महागति — For 77^{cd}, Linga P subst.

167* नित्यो ह्यनीश शुद्धात्मा शुद्धो मानो गतिर्हवि ।

78 ^{a}) V1 B (except B8) Dn D2 10 सुस्वमो, D4 6-9 स्वप्नोथ, G2 स्तुवतो (for स्वपनो) T2 8 G4 बुद्धिप्रसादस्तपनो, M बहुप्रसादसपत्नो, Linga P प्रासादस्तु बलो दर्पो — ^{b}) D1 3 5 शत्रु(D1 °क्र)मित्रजित्, D2 [ऽ]थ हि शत्रु°, D6 7 9 M1 [ऽ]थ अ(M1 ह्य)मित्र°, T G2 4 [ऽ]थाप्यमित्र°, Linga P हव्य इन्द्र° (for ऽथ त्वमित्र°) — ^{c}) T1 वेदाकर (for वेदकार) V1 B Dn मत्रकारो, D5 तत्र (for सूत्र°) — ^{d}) B5 विद्वान्समवदर्शन , D1-8 5 °नेक परतप., D4 6-9 विद्वाश्चैव परतप , T G4 Linga P विद्वाश्च परमर्दन , G2 विद्वास परम तप

79 ^{a}) D1 T2 8 G2 4 निनादश्, D4-9 -निनादी (for निवासी) — ^{b}) D2 8 महाघोषो; T1 °घोर- (for घोरो) T2 8 G2 4 महामेघवशकरी — ^{c}) D1-8

महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः ।
अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः ॥ ७९
वृषणः शंकरो नित्यो वर्चस्वी धूमकेतनः ।
नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ॥ ८०
स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः ।
उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भः परो युवा ॥ ८१
कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियः सर्वदेहिनाम् ।
महापादो महाहस्तो महाकायो महायशाः ॥ ८२
महामूर्धा महामात्रो महानेत्रो दिगालयः ।
महादन्तो महाकर्णो महामेढ्रो महाहनुः ॥ ८३
महानासो महाकम्बुर्महाग्रीवः श्मशानधृक् ।
महावक्षा महोरस्को अन्तरात्मा मृगालयः ॥ ८४
लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ।
महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ॥ ८५

C. 13 1202
B 13 17 88'
K. 13 48 83
M 13 23 175

अग्निज्वालो, T1 M अणुज्वालो (for अग्नि°) T2 3 G3 4 अग्निज्वाला महाज्वाला —[d]) D2 3 स्तुतिर्धूमो (D2 °त्रो), D4-9 स्वतिधूमो (D7 8 °म्रो), D10 अतिधूमो, M4 अतिवृम्रो (for अति°) B6 हुविर् (for हुतो) D1 स्तुतो धूम्रो हुत हवि, T1 आदिधूमो हरो हवि, T2 3 G3 4 अतिवृम्रोऽध्वायन, Linga P परिधूम्राहुतो रवि

80 [a]) D5 विषादी, T1 M4 विषण्ण, M1-3 धिषण (for वृ) B3 3 Dn1 n2 D1 4-9 नित्य T2 3 G3 4 वृषण शंकरनित्यश्च —[b]) V1 Linga P धूम्रलोचन, V1 (marg) B6 8 M1-3 धूम्रकेतन —[c]) D1-3 सर्वाङ्ग, T2 3 G3 4 स्तब्धश्च (for तथाङ्ग) Linga P लुब्धस् (for लुब्धस्) D10 नील स्तब्धागस्तब्धश्च, T1 नीचस्तथाव लिप्तश्च —[d]) V1 लोभनो, D1-3 तेजस्वी, D4 शोधनो (for शोभनो) D5 7 9 [s]रिवग्रह, Linga P नरवि° (for निरव°)

81 For the sequence and the repetition in D5, cf v l 83 —[a]) D1 5 10 भागद्, D2 3 भोगद् (for भावद्) D4 6-9 स्वस्तिद स्वस्तिमान्स्वस्ति, Linga P स्वस्ति स्वस्तिस्वभावश्च —[b]) T1 भागदरो, M1 भावकरो (for भाग°) Linga P भोगी भोगकरो लघु — T1 om 81[cd] —[c]) Some unused MSS उत्सर्गश्च or उन्मार्गश्च (for उत्सङ्गश्च) —[d]) T G धुरो युवा, M परायवान्, Linga P प्रतापवान् (for परो युवा) V1 B Dn महागर्भप(B3 °र्भ प)रायण, D2 3 °भागकरो युवा

82 For the sequence and the repetition in D5, cf v l 83 —[a]) D3 om सुवर्ण T1 महाभाग सवर्णश्च, M4 कृष्णपर्ण सुपर्णश्च —[b]) V1 B Dn D2 4 6 (both times) 7-9 इन्द्रिय, D1 स्विन्द्रिय D5 पाणिग, T1 -पावक, T2 जीवन, T3 G3 4 प्राणद, M पालक, Linga P -वर्णिक (for देहिनाम्) —[c]) T1 महाहदो (for °पादो) —[d]) T1 महाकवि, M °कटि (for °यशा).

83 [ab]) D2 transp महामात्रो and महानेत्रो D1 महागात्रो, T1 M °वक्त्रो (for °मात्रो) D4 om. (hapl) महानेत्रो V1 B1-3 Dn D10 T2 निशालय, B4 निशामय, B5 D4 6 (both times) 7-9 T1 महाबल, D5 महालय, T3 G3 [s]निलाशय, G4 निशानिल°, M नगालय (for दिगा°) Linga P महामित्रो नगालय (for 83[b]) —After 83[ab], the sequence in D5 is 82[c] (r), 81[d]-82[b] (r), 82[c] (third time), 82[d]-83[b] (r) —[c]) V1 B1 4 Dn D10 महातको, M महाटको, Linga P °रकघो (for °दन्तो) D3 om महा. D6 महामेढो, T1 महानासो (for महाकर्णो) B6 महाकर्णो महोष्ठश्च —[d]) V1 B1-3 Dn M Linga P महोष्ठश्च, B4 महावश्च, B5 महौजाश्च, D5 महाकर्णो, D10 G3 महेषुश्च, T2 3 G4 महादंष्ट्रो (for महामेढ्रो). D1 महावनु (for °हनु) T1 महाकवुर्महानख

84 T1 om. 84[a]-86[b] —[a]) V1 B3 4 D2 महानासो, B5 °वासो, D3 °सनो, D4 6-9 °नायो (for °नासो) D1 Linga P महाकण्ठो, G2 मह्म (for °कम्बुर्) —[b]) V1 B Dn D8 10 श्मशानभाक्; D1 °भृत्, D2 3 5 °धृत्, D9 स्मशानधृक्, T2 3 G3 4 पिनाक°, M Linga P श्मशानवान् —[c]) V1 D4 6-9 T2 3 G1.3 4 महाव(D7 °क)क्षो, Cnp °रक्षो (for °वक्षा) B1.3 महारक्षो, D1-3 महौजस्कस् (for महोरस्को) D5 महावक्षो महौजाश्च, G2 °वृक्षो महाजंघ्र्, Linga P °बलो महातेजा —[d]) V1 B1 3 4 Dn D2 3 10 अन्तरात्मा, D1.4 6-9 स्वत° (for अन्त°) B5 निरालय, T2 3 G3 4 स्रगा° (for मृगा°) —After 84, D4-7 9 G3 4 ins

168* महाकटिर्महाग्रीवो महाबाहुर्महाकर ।
[G3 4 महामक° (for °कर)]

85 T1 om 85 (cf. v l. 84). M1 om 85-86 —[a]) D1 4-9 लयितो (for लम्बनो) V1 B Dn8 D1 3 लम्बितोष्ठश्च (for °तोष्ठश्च) Linga P लम्बितोष्ठश्च निष्ठश्च —[b]) D7 7 9 बहुमाय (for महा°) V1 परो निधि

19 महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः ।
89 176 असपत्नः प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः ॥ ८६
स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः ।
वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ॥ ८७
मण्डली मेरुधामा च देवदानवदर्पहा ।
अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ॥ ८८

यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ॥ ८९
उपहारप्रियः शर्वः कनकः काञ्चनः स्थिरः ।
नाभिर्नन्दिकरो भाव्यः पुष्करस्थपतिः स्थिरः ॥ ९०
द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ।
नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥ ९१

(for पयोनिधि) — For 85^{ab}, T2 3 G2 4 subst

169* लम्बमानो लम्बितोष्ठश्चलद्रामी यशोनिधि ।

— ^{cd}) D1-9 महांगश्च (for महादन्तो) B5 transp महादंष्ट्रो and महाजिह्वो

86 T1 om 86^{ab} (cf v l 84) M1 om 86 (cf. v l. 85) — ^{c}) V1 B2 4 5 Dn प्रसन्नश्च, B1 3 D4 6-10 अ(B1 सु)प्रसन्न , T2 3 G2 4 असंपन्न (for असपत्न) — ^{d}) D4 9 प्रत्ययो (for °यो) V1 B1 3 5 Dn3 गौरिसाधन , B4 गौरिमाधव , Linga P गति साधक (for गिरिसाधन) T2 3 G2 4 Madras ed प्रौढयोनिरसाध(Madras ed °य)क

87 D2 om 87–88 — ^{a}) B1 स्नेहोथ (for स्नेहनो) Dn3 [ऽ]स्नेहलश् (for °नश्) T2 3 G2 4 स्नेहकोस्नेहकश्चैव ; Linga P प्रस्वेदनोस्वेदनश्च — B5 om 87^{b} — ^{b}) D1 3-9 अ(D1 ह्य)जितोथ, T2 3 G2 4 अतीतोपि, M अदितिश्च, Linga P आदिकश्च (for अजितश्च) — ^{c}) V1 B1 2 4 Dn3 D10 T1 वृक्षकारो (for वृक्षा°) D1 3 महाकेतुर् (for वृक्ष°) D4-9 वृक्षका(D5 °क्षाक)रो महाकेतुर्, M Linga P वृषको वृषकेतुश्च, some unused MSS मद्यकारो मद्यकेतुर् — ^{d}) B2 partly damaged D10 अचलो, T1 G2 अनिलो, M अनयो (for °लो) B4 om. (hapl) वायु

88 D2 om 88 (cf v l 87) — ^{a}) Linga P मेरुवासश् (for °धामा) — ^{b}) V1 B Dn D10 देवाधिपतिरेव च, T1 M Linga P देववाहन ष्(T1 °नमे)व च — ^{c}) D1 4 6-9 अथर्वशीर्षा D7 T1 सामान्यो (for °स्य) — ^{d}) D4 6-8 ऋक्सहस्रासितेक्षण , D5 ऋग्यजु सामवेक्षण , T1 Linga P ऋक्सहस्रोमि(Linga P °र्जि)तेक्षण , T2 3 G2, 4 °स्राक्षि(G2 °क्षि)तेक्षण

89 ^{a}) B3 अजर पाद (hypermetric), B5 चतुष्पाद-, T G4 यजुर्वेद (for यजुःपाद-) D1-9 यजुःसाममयो गुह्य — ^{b}) T2 3 G4 [ऽ]प्रकाशो T1 M प्रकाशौजा विभावसु , Linga P प्रकाशौजास्तथैव च — ^{c}) V1 अमोघास्म , D2 4 6-9 T2 3 G2 4 Linga P °घार्थ- (for °घार्थं) T1 अमोघश्च प्रमादश्च, M °घार्थप्रवादश्च — ^{d}) D1 स्वभिगम्य , D2 अति°, G4 अरि°, Linga P अतर्भाव्य (for अभिगम्य)

90 ^{a}) V1 B2 5 Dn उपकार , B3 4 D1-10 T2 3 G4 Linga P °हार (for °हार-) T1 अपहार· प्रिय प्राण — T1 om 90^{b} — ^{b}) V1 B1 Dn3 D1 3 5 10 काचनस्थिर , Dn1 °नच्छवि , Dn2 Linga P °नस्थित·, T2 3 G2 4 °नच्छद , M °नप्रभ (for °न स्थिर·) B5 D4 6-9 जनक· (B5 काचन) काचनस्थिर — D4 om 90^{c}–91^{b} D10 om (hapl) 90^{cd} T1 reads 90^{c}–109^{d} after 130 — ^{c}) D1-8 नदी नंदि· (for नाभिर्नन्दि) V1 B1 2 4 5 Dn भाव , Linga P हर्म्य् (for भाव्य) D6-9 नदीनदकरो भाव्य , T1 M नाभि· (T1 विभु) शंभुस्तथा हव्य , T2 3 G2 4 नदीनदीकरोतप्य — ^{d}) B2 4 5 Dn3 D7 9 पुष्कर (for °र) Dn1 D3 M1 -स्थपति (for °ति) V1 B1 Linga P पुष्कर स्थपति स्थिति (V1 °र , Linga P °त), B3 D6 T1 °र· स्थपतिस्थिर , D1-8 पुष्करस्थ पतिस्थि(D2 °ति स्थि)र ; D5 पुष्कर स्थावर स्थिर , T2 3 G2 4 पुष्पराग· पतिं(T3 °तं)ढित

91 For the sequence in T1, cf v l 90 D4 om 91^{ab} (cf v l 90) — ^{a}) D6-10 द्वामरस्, M द्वापरस् (for द्वादशस्) B5 दत्त्वा शास्त्रशनश्चाद्यो (sic), D1-8 द्वापरस्त्वयनश्चाद्यो ; D5 द्वादशाक्षो धनाशाढ्यो, T G4 द्वापरश्च कलि कालो, G2 द्वापरस्थानसंछाद्यो ; Linga P सर्वशास्त्रो धनश्चाद्यो — ^{b}) B3 यज्ञो यज्ञ , D1-3 5 घृणी धर्म-, D6-9 घृणी यज्ञ (D8 °ज्ञ), T2 3 G2 4 घृणी वज्र , Linga P यज्ञो यज्वा (for यज्ञो यज्ञ) — T G2 4 om 91^{cd}. — ^{c}) D1-3 चरश् (for कलिश्) Dn1 कामश् (for कालश्) B3 5 D10 M रक्तनी(M नक्त नी)ल कलि· कालो, Linga P नगो नील कवि कालो — ^{d}) B5 प्रपूजित· (hypermetric) (for -पूजित)

92 For the sequence in T1, cf. v l 90. — ^{a}) D4 6-9 सुगणो (for स°) D10 गणकालश्, T1

सगणो गणकारश्च भूतभावनसारथिः ।
भस्मशायी भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुर्गणः ॥ ९२
अगणश्चैव लोपश्च महात्मा सर्वपूजितः ।
शङ्कुस्त्रिशङ्कुः संपन्नः शुचिर्भूतनिषेवितः ॥ ९३
आश्रमस्थः कपोतस्थो विश्वकर्मा पतिर्वरः ।
शाखो विशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चयः ॥ ९४
कपिलोऽकपिलः शूर आयुश्चैव परोऽपरः ।
गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुमारथिः ॥ ९५
परश्वधायुधो देव अर्थकारी सुबान्धवः ।
तुम्बवीणी महाकोप ऊर्ध्वरेता जलेशयः ॥ ९६
उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः ।
सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः ॥ ९७
बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
स यज्ञारिः स कामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥ ९८

C 13 1215
B 13 17 101
K 13 48. 101
M 13 23 om.

°कार्यश्च (for °कारश्च) D1-3 5 सुगणो गणकार्यश्च, D7 सुगणो गुणकारश्च, T2 3 G2 4 अगुणो गुणकार्यश्च —^{b}) V1 B Dn -वाहन (for भावन) M1-3 पूतवाहन सारथि —^{c}) V1 B2 Dn भस्मशयो (for °शायी) —^{d}) D1 3 ⌄ भस्मरूपस् (for °भूतस्) B2 भस्मसारो गुरुर्गण, B4 Linga P °भूतगुरु(Linga P °तनु)र्गण, D1. 6-9 °रूपागमूपण, T1 M °भू(M1 °पू)तत(T1 °घ)-तुर्गुण, T2 3 G2 4 रूपस्तदिङ्गुण

93 For the sequence in T1, cf v 1 90 —^{a}) D1-9 G2 सु(D1 ⌄ स्व)गुणश्च, T1 M आगमश्च, T2 3 G4 सगुणश्च (for अगणश्च) D1 3 (also as in text) [ए]क (for [ए]व) D2 T1 लोकश्च, D8 रोमाश्च (for लोपश्च) V1 B Dn D10 लोकपालस्तथा लोको, Linga P आगमश्च विलोपश्च —^{b}) T1 विश्वात्मा (for महात्मा) T2 3 G2 4 मन्त्र (for सर्व) —^{c}) V1 B Dn D10 T1 शुक्लस्त्रिशुक्ल सपन्न, M शुक्लस्त्रिशुक्लं°, Linga P शुक्ल स्त्रीरूपसं —^{d}) T1 सर्वशुक्ल- (for शुचिर्भूत-) ❀ Cn भूतं पूर्वाचार्यैर्निषेवित भूतनिषेवित । ❀

94 For the sequence in T1, cf. v 1 90 —^{a}) V1 B Dn D10 क्रियावस्थो, T2 3 G4 कपोलस्थो, G2 °लश्च (for °तस्थो) —^{b}) B4 रविर् (for पतिर्) T1 Linga P विराट (for वर) V1 B1-3 5 Dn D1. 2 विश्वकर्मम(D1. 2 °प)तिर्वर —^{c}) D1 2 7 9 ताम्रौष्ठस् (for ताम्रोष्ठो) V1 B Dn1 n8 D10 T1 M Linga P विशालशाख(D10 °जातु)स्ताम्रोष्ठो (B1 2 Dn3 °म्रौष्ठो, M1-3 °म्राक्षो) —^{d}) V1 जंबुजाल, D1-3 स्वबु°, D4-9 तंतु°, T1 ह्यबुजात, T2 3 G2 4 तस्काल (for ह्यम्बुजाल·) V1 B1. 2 Dn D1. 2 T2 G2 सुनिश्चल·, G4 Linga P °श्रित (for °श्रय)

95 For the sequence in T1, cf v 1. 90 —^{a}) B3 शुक्र, G2 चैव (for शूर) V1 B1 2 4 5 Dn D10 कपिल कपिश शुक्ल (Dn3 °क्र), T1 M Linga P °ह कलश शूल (Linga P स्थूल) — T1 om 95^{bc} —^{b}) D2 3 [अ]मरोवर, D4 6 7 9 T2 3 G4 परावर; M1-3 परोमर, M4 परो मम (for परोऽपर) D1 ह्यायुश्चैवापरोवर, G2 आयुधश्च परापर, Linga P °धश्चैव रोमश —^{c}) B1 T2 3 [ऽ]दितिजस्, G2 ह्यतिथिस् (for ह्यदितिस्) —^{d}) D- स्वविज्ञेय (for सु°) V1 B1-3 ⌄ Dn M सुशारद, B4 सुरामद, T1 सुदर्शन (for सुमारथि) D2 स्वविज्ञेय स्वमारथि, T2 3 G2 4 [ऽ]भिज्ञेय सुरमारथि, Linga P ह्यविज्ञेय सुशारद

96 For the sequence in T1, cf v 1. 90 T2 3 G2 4 om. 96^a–100^b —^{a}) Some MSS परस्वधायुधो B3 वीरो, D2 3 धीरो (for देव) —^{b}) V1 B2-5 Dn3 T1 अघकारी, B1 आत्म°, Dn1 n2 अनु°, D1-3 5 ह्यर्थकार, D4 6-9 अर्थकार, D10 Linga P ह्यर्थकारी (for अर्थ) B3 स- (for सु) —^{c}) D1. 4. 6 7 9 तुम्बवेणी, T1 तुंबवेणी, Linga P तुंबवीणो (for °वीणी) V1 B Dn D8 10 तुंबवीणो (B1 °वरीशो) महाक्रोध —^{d}) B4 D4-6 M जलाशय (for जले°)

97 For the sequence in T1, cf. v 1. 90 T2 3 G2 4 om. 97 (cf v 1. 96) —^{a}) D2-4. 9 T1 उग्र- (for उग्रो) B1 वशधरो (for °करो) D1 वंशी D5 उग्रहातकरो वशो —^{b}) B1 5 T1 वशवादो (T1 °घो), D1 विलावासी, D2 5 वश(D2 शा)वासो, D10 वश-वाह्यो, M Linga P °वादी (for °नादो) B5 om हि —^{c}) B4 रूपी (for रूपो) —^{d}) B2 partly damaged. V1 B3 4 Dn3 D2 [अ]नलोनिल (by transp), D7 8 [अ]निलो(D8 °लो)निल, D7 °लोचन (sic), Linga P °लो चल D1 सुहृदस्यनलोनिल, D- °दो हृदिलोचन, D10 °यो ह्यनलोनल

98 For the sequence in T1, cf. v 1. 90 T2 3 G2 4 om 98 (cf v 1. 96) D5 om (hapl.) 98^{ab} —^{a}) D10 मधु- (for बन्ध) D1-4 6-9 बाधवो बधुकर्ता (D1-3 °र्ता) च —^{b}) D1 स्व (for सु-) D2 7 9

02 वाहुस्त्वनिन्दितः शर्वः शंकरः शंकरोऽधनः ।
02 अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा ॥ ९९
om अहिर्बुध्नो निर्ऋतिश्च चेकितानो हरिस्तथा ।
अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥ १००
धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥ १०१

प्रभावः सर्वगो वायुरर्यमा सविता रविः ।
उदग्रश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ १०२
रतितीर्थश्च वाग्मी च सर्वकामगुणावहः ।
पद्मगर्भो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रो मनोरमः ॥ १०३
बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी ।
कुरुकर्ता कालरूपी कुरुभूतो महेश्वरः ॥ १०४

सुर्यंधुरविमोचन —^{c}) D$_{4}$ $_{6-9}$ भेषजारि (for स यज्ञारि) D$_{4}$ $_{6}$ सु- (for स) D$_{5}$ स यक्ष्मारिश्च कामारिर्, T$_{1}$ यज्ञारिरसुरारिश्च, Linga P राक्षसघ्नोथ कामारिर् — After 98^{abc}, T$_{1}$ ins

170* मायावी सर्वकामकृत् ।
महादयालुर्मन्त्रज्यो

—^{d}) D$_{5}$ समोग्रध (sic), D$_{7}$ T$_{1}$ M [ऽ]समो युधि (for महायुध) D$_{1}$ $_{4}$ $_{6}$ $_{8}$ $_{9}$ महादंष्ट्रसमो युधि

99 For the sequence in T$_{1}$, cf. v l 90 T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ om 99 (cf v l 96) —^{a}) D$_{4}$ $_{6-9}$ [अ]-निर्मित (for °न्दित) D$_{2}$ $_{3}$ शम्भु (for शर्व) V$_{1}$ B Dn D$_{10}$ बहुधानिंदित शर्वं (B$_{2}$ $_{3}$ शंभु) —^{b}) D$_{4}$ om (hapl) शंकरो D$_{4}$ $_{6-9}$ वर (for ऽधन) D$_{1-3}$ $_{5}$ शंकर शबरोधर ; T$_{1}$ M Linga P °रोयाप्य(T$_{1}$ °रो ष्प्य)कोपन —^{c}) M महामेधो; Linga P °घोरो (for °देवो) T$_{1}$ आश्रमेशो महामेधा —^{d}) D$_{1-3}$ $_{5}$ विश्वरूप (D$_{1}$ °पी), T$_{1}$ °मेध°, M$_{1}$ °देह (for °देव)

100 For the sequence in T$_{1}$, cf v l 90 T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ om 100^{ab} (cf v l 96) —^{a}) Linga P अहिर्बुध्न्यो D$_{2}$ $_{3}$ च निवृत्तिश् (for निर्ऋतिश्च) V$_{1}$ Dn D$_{10}$ अहिर्बुध्न्यो (D$_{10}$ °ध्नो) निलाभश्च, D$_{1}$ $_{4-9}$ निर्ऋतिश्चाहिर्बुध्न(D$_{5}$ °ध्न्य)श्च, T$_{1}$ M अहिर्बुध्न्योदि(T$_{1}$ °ध्न्यो र)तिश्चैव — D$_{4}$ $_{6}$ om (hapl) 100^{b}–101^{c} —^{b}) V$_{1}$ B Dn हविस्तथा, D$_{2}$ तथैव च, Linga P हली तथा (for हरिस्तथा) —^{c}) M अज एकपाच् (hypermetric) (for अजैकपाच्) D$_{2}$ $_{3}$ $_{7}$ $_{9}$ T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ कपाली च (for च कापाली) B$_{1}$ अजैकपाद कापाली; T$_{1}$ अजेकपादहिर्बुध्नस् —^{d}) T$_{1}$ M त्रिशंकुरणिमा गिर (T$_{1}$ गुर), Linga P शकुमारो महागिरि

101 For the sequence in T$_{1}$, cf v l 90 D$_{4}$ $_{6}$ om 101^{abc} (cf v l 100) —^{a}) D$_{10}$ धर्मकेतु (for धूम°) —^{b}) T$_{1}$ M धन्यो, Linga P सूर्यो (for स्कन्दो) T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ यम (for तथा) —^{c}) T$_{1}$ M Linga P धाता विष्णुश्च शक्रश्च —^{d}) D$_{1}$ वसुध्रुव, D$_{2-9}$ ध्रुवो वसु, D$_{10}$ ध्रुवोध्रुव, T$_{1}$ नरो ध्रुव, Linga P धरो ध्रुव (by transp) T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धर (T$_{2}$ G$_{2}$ °वोध्रुव)

102 For the sequence in T$_{1}$, cf v l 90 —^{a}) D$_{2}$ $_{3}$ प्रभव, D$_{7}$ प्रधान, T$_{1}$ M$_{1}$ $_{4}$ प्रभास (for प्रभाव) Linga P प्रभास पर्वतो वायुर् —^{b}) D$_{1-3}$ अजित (for अर्यमा) —^{c}) V$_{1}$ B$_{1}$ $_{3-5}$ उपद्रुश्च, B$_{2}$ Dn$_{1}$ n$_{3}$ उपगुश्च, T$_{1}$ विधूतिश्च, M वि(M$_{4}$ स)द्रतिश्च, Linga P धृतिश्चैव (for उदग्रश्च) ❀ Cn उपगुर्नृपविशेष मान्धातृसाहचर्यात् । ❀

103 For the sequence in T$_{1}$, cf v l 90 T$_{1}$ om 103^{ab} —^{a}) D$_{1-3}$ $_{5}$ अतितीक्ष्णश्, T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ भयस्तीर्थ (for रतितीर्थश्) D$_{4}$ om, D$_{5}$ सु- (for the second च) V$_{1}$ B$_{1-3}$ $_{5}$ Dn$_{1}$ n$_{2}$ विश्रुर्वर्णवि(V$_{1}$ °वर्णम ; B$_{3}$ °रतर, Dn$_{1}$ °वर्णावि)भावी च; B$_{4}$ Dn$_{3}$ विभुरर्णव चारी च, M Linga P ती(Linga P नी)रस्तीर्थश्च भीमश्च —^{b}) M सर्वकर्मगुणोवह, Linga P °कर्मा गुणोद्वह —^{c}) V$_{1}$ B$_{5}$ Dn पद्मनाभो (for °गर्भो) D$_{1-7}$ $_{9}$ $_{10}$ T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ पद्मवक्त्रो महावक्त्रश्, D$_{8}$ °चक्रो महाचक्रश् —^{d}) T$_{1}$ चन्द्रगर्भो (for °वक्त्रो) V$_{1}$ B Dn [ऽ]निलोनल, D$_{10}$ [ऽ]तिलोचन, T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ मनोनव°; T$_{1}$ M$_{2}$ $_{4}$ नभो घन, M$_{1}$ नभोगत, Linga P नभोनघ (for मनोरम)

104 For the sequence in T$_{1}$, cf v l 90 —^{a}) B$_{3}$ D$_{1-3}$ T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ [ए]व (for [उ]प-) M$_{1-3}$ -तापश् (for शान्तश्) —^{b}) D$_{5}$ प्राण (for पुण्य-) Dn$_{3}$ -सवर, D$_{1}$ $_{2}$ -चतुर, T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ -सचरी, M Linga P कृत्तम (for -चञ्चुरी) D$_{10}$ पुण्यवानथ चतुरी, T$_{1}$ पुराणपुरुषोत्तम — T$_{1}$ om 104^{c}–105^{d} —^{c}) D$_{5}$ T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ क्रूरकर्ता, D$_{10}$ कुम° (for कुरु°) V$_{1}$ B Dn D$_{6}$ कुरुवासी, D$_{4}$ कोलरूपी (for काल°) M Linga P क्रूरकर्ता क्रूरहारी (Linga P °वासी) —^{d}) D$_{5}$ क्रूरभूतो, D$_{10}$ पुरुहूतो, T$_{2}$ $_{3}$ G$_{2}$ $_{4}$ कुरुभूत (for °भूतो) V$_{1}$ B$_{1-3}$ $_{5}$ Dn गुणौषध, B$_{4}$ गुणोपाधि (for महेश्वर) M क्रूरभूतो गुहौषध., Linga P तनुरात्मा महौषध

सर्वाशयो दर्भशायी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।
देवदेवमुखोऽसक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥ १०५
कैलासशिखरावासी हिमवद्गिरिसंश्रयः ।
कूलहारी कूलकर्ता बहुविद्यो बहुप्रदः ॥ १०६
वणिजो वर्धनो वृक्षो नकुलश्चन्दनश्छदः ।
सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौषधः ॥ १०७
सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्छन्दोव्याकरणोत्तरः ।
सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥ १०८
प्रभावात्मा जगत्कालस्थालो लोकहितस्तरुः ।
सारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः ॥ १०९
भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः ।
वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्भवः ॥ ११०

C. 13 1227
B 13 17 114
K. 13 48 114
M 13 23 om.

105 T1 om 105 (cf v l 104) — a) D1-3 सर्वेशानो (for सर्वाशयो) V1 P Dn दर्भचा(B °धा)री T2 3 G1 सर्वशायी, M Linga P सर्वचारी (for दर्भशायी) D4 6 7 8 सर्वाशयो दर्पशायी (D° °चारी), G3 सर्वासन सर्वशायी — b) M Linga P प्राणदा (for सर्वेषां) B1 4 D3 8 T2 3 G2 4 गति (for पति) — c) M1-3 देवो (for देव) D2 [ऽ]शक्त (for ऽसक्त) V1 B Dn D5 Linga P देवदेव सुखास (V1 °स्यास, D5 °र्दा स, Linga P °सो[ऽ]स)क्त, D1 T2 3 G2 4 M4 Madras ed देवो देवमुखो सक्तः (M4 °खोऽसक्त, Madras ed °खो सक्त) — d) M -सत्रवित् (for -रत्न°)

106 For the sequence in T1, cf v l 90 — a) V1 B Dn D5 T1 M कैलासगिरि(T1 °गृह, M °गुह)वासी च, Linga P कैलासस्थो गुहावासी — b) T1 संश्रित (for संश्रय) — T1 M4 om 106c-107b — c) D3 कूटहारी, D4 6 8 कुलहारी (for कूल) T2 3 G4 कुल कर्ता, M1 कूलहर्ता (for कर्ता) B1 4 D 7 8 कुलहारी कूलकर्ता, D1 कुलकर्ता कूलहारी — d) D2 बहुजीवो, D4 5-9 °वीजो, D4 om, T2 3 G2 4 बहुपक्षो (for °विद्यो) M1-3 बहुप्रज (for °प्रद) D1 बहुबीजो बहुप्रज, Linga P °विद्यो बहुप्रज

107 For the sequence in T1, cf v l 90 T1 M4 om 107ab (cf v l 106) — a) V1 B1-4 Dn1 n2 वर्धकी, Dn3 बधकी (for वर्धनो) B3 M1 3 वाणिज्यो (B3 °ज्जो) वर्धकी वृक्षो, M2 पाणिनो वार्धकी वृक्षो — b) V1 B3 4 Dn1 बहुलश्, B4 Dn3 n3 D2 8 10 वकु° (for नकु°) D5 om. श्छद M1 छद्मसारद, M2 3 छद्म सच्छद (for चन्दनश्छद) — c) B4 महाग्रीवो, G3 M1 दश°, M2 3 साल° (for सार°) B1 D4 6-10 महाजत्रुर्, D1-3, 4 °राजिर् (for °जत्रुर्) T1 M4 नील ग्रीवो ह्यलोलश्च, T2 3 G4 दशग्रीवो महायज्ञ — d) T1 M4 सालग्रीवो (for ह्यलोलश्च) D1-3 8 महौषधि D4 6 7 9 G3 अलक(G3 सुलभ)श्च महौषधि, T2 3 G4 सुलोहश्च महोदधि — For 107, Linga P subst

171* प्राणदो वन्धकी वृक्षो नकुलश्चाद्रिकस्तथा ।
हस्त्यग्रीवो महाजानुरलोलश्च महौषधि ।

108 For the sequence in T1, cf v l 90 — a) D2 om (hapl), T1 Linga P सिद्धान्तकारी D8 सर्वार्थश् (for सिद्धा) — b) D1-7 9 T2 3 G3 4 छन्दोव्याकरणान्तर (D1-3 5 °ग), T1 [ऽ]नतो व्याकरणोत्तम, M4 चन्द्रो व्याकरणोत्तर, Linga P छन्दोव्याकरणोद्भव — c) B° 4 सिंहदंष्ट्र सिंहनाद — d) T1 सिनाग, T2 3 G° 4 सिंहदृत्, Linga P सिंहास्य (for सिंहग) D5 -यातन, T2 M° 3 सावन (for वाहन) M4 सिंहद सिंहनावन

109 For the sequence in T1, cf v l 90 — a) D1 स्वभावात्मा (for प्र) D1-3 G जगत्कालस्, D° 7 9 जगत्तालस्, D3 जगत्कालस् (for जगत्कालस्) T G1 M4 प्रभवात्मा जगत्ता(T1 जगत्का)ल — b) Dn1 n° स्थानो, D1 2 4 7-9 तारो (for तालो) T1 M कौपनी च (M3 तु) कपीनतु, T 3 G° 4 यालो लोक पितामह, Linga P काल कपी तरस्तनु — c) M -वक्राग (for -च°) D1 सुरगो नवरथाग, D4 6-9 सारगो सुन्दवक्राग, T2 3 G1 °गो मधुवक्राग, G2 °गोरगवक्राग, Linga P गो भूतचक्राक — d) M केतुमाल B3 प्रभावन, D1-3 5 8 T2 3 G2 4 स्वभा°, D4 6 7 9 स्वभावत, Linga P सुवेधक (for स भावन) T1 सर्वस्थावो गुहाशय

110 D3 om 110-111 T1 om 110a-111c — a) D1-3 5 भूताशयो, D4 6 7 श्रयो, T2 3 G2 4 भूतशब्दो (for भूतालयो) — b) T° 3 G3 4 ह्यचिंतन — T2 3 G2 4 om 110c-112b — c) D1 5 वामन, D3 वामन, D6-8 ग्रामन, M पावन (for वाहिता) D2 3 लोकाना (for भूताना) — d) D2 निश्चयश्, M निर्मलश् (for निलयश्) D1 5 भुव — For 110, Linga P subst

172* भूतालयो भूतपतिरहोरात्रो मलोऽमल ।
वसुभृत्सर्वभूतात्मा निश्चल सुविदुर्बुध ।

अमोघः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः ।
धृतिमान्मतिमान्दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥ १११
गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरः ।
हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम् ॥ ११२
प्रतिष्ठायी महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ।
गन्धारश्च सुरालश्च तपःकर्मरतिर्धनुः ॥ ११३
महागीतो महानृत्तो ह्यप्सरोगणसेवितः ।
महाकेतुर्धनुर्धातुर्नैकसानुचरश्चलः ॥ ११४
आवेदनीय आवेशः सर्वगन्धसुखावहः ।
तोरणस्तारणो वायुः परिधावति चैकतः ॥ ११५
संयोगो वर्धनो वृद्धो महावृद्धो गणाधिपः ।
नित्य आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः ॥ ११६

असुहृत्सर्वभूताना निश्चलश्चलविद्रुध ।

111 D9 T2 3 G3 4 om 111, T1 om 111^abc (for all, cf v l 110) — ^a) B3 सर्वतो (for सयतो) D2 3 [s]य (for हि) D1 4 6 8 अमोघ सयमोधास्यो, D5 Linga P °मो हृष्टो, D7 मोपास्यो — ^b) D1–8 योजन (for भो°) D4 6–8 याजन प्राणहारण — ^c) D5 Linga P त्र्यक्ष (for दक्ष) — ^d) T1 प्रजापति, M युधा पति (for युगाधिप) Linga P सुकृतस्तु युधा पति

112 T2 3 G3 4 om 112^ab (cf v l 110) — ^a) Linga P गोपालो (for °लिर्) D10 गोसा (for ग्रामो) D1–3 6 गोपालो गोयुधिग्राह्यो, D4 6–9 °लो गोपतिर्गोप्ता, T1 गोचारी गोपरो ग्रामो, M गोपाली गोपियुग्ग्रामो — ^b) V1 B Dn D7 10 हरि (for हर) — ^c) T1 श्वेतागो (for च तथा) D4 6 हरितश्च तथा गुह्यो, T2 3 G3 4 हिरण्यवासा स विभुर् — ^d) B1 D1–3 प्रवेशिता, D5 M °शन, D10 °शित (for °शिनाम्) D4 6–9 गुह्यकालप्रवेशित (D4 9 °शक), T1 महापाल प्रवेतन, T2 3 G3 4 Linga P गुहावास प्रवेशित (Linga P °शन)

113 ^a) V1 B2 6 Dn D10 प्रकृष्टारिर्, B1 3 4 प्रहृष्टारिर्, T1 प्रसिद्धात्मा, T2 3 प्रतिष्ठाधिर्, M प्रहृष्टांगो (for प्रतिष्ठायी) Linga P महामना महाकामो — ^b) D3 जितारातिर्, D9 यतकामो (for जित°) — ^c) B6 गधकार, D8 T2 3 G3 4 गोधारश्च (for गन्धा°) V1 B4 सुनाभश्च, B1–3 5 सुवा(B2 5 °वा)लश्च, Dn1 n3 सुवासश्च, Dn3 सुनालश्च, T1 M स्वराळ(T1 °ल)श्च; G3 धुरालश्च, Linga P सुरापश्च (for °लश्च) D5 आधारश्च सुरालश्च — ^d) V1 B1 4 D10 तप शक्तो, B2 3 5 Dn3 तप मक्तो (for तप कर्म-) D1–3 रतिर्वर, D4 6–9 T2 3 G3 4 °र्धन, D5 विवर्धन; M -करो हि स (for रतिर्धनु) Dn1 तप सक्तो रतिर्नर°, T1 कोपो घर्मकरो हिम, Linga P तापकर्मरतो हित, Madras ed पति कामी रतिर्धन°.

114 T1 om (hapl) 114^ab — ^a) T2 3 महाशीलो; G3 °धीतो (for °गीतो) V1 B Dn D5 7 10 महानृत्यो D4 6 8 9 °नृत्यो, M भूतनृत्तो (for महा°) Linga P महाभूतो भूतवृत्तो — ^b) T2 3 गुण- (for -गण) — ^c) B6 महाबाहुर्, D4 6 धर्मधाता, D1–9 T2 3 G3 4 धनु(D9 om धनु)र्धाता, T1 धनो दाता, M धनो धातुर्, Linga P धराधाता (for धनुर्धातुर्) — ^d) D1–8 7–9 नैकताल(D4 7–9 °न)श्चराचर, D6 °तानश्चरश्चल, D10 एकतालश्चरश्चर, T1 M नैकधा (T1 °दा) जगदीश्वर, T2 3 G3 4 नैकतानचराचर, Linga P नैकतानरत स्वर°

115 ^a) Dn3 T G4 अवेदनीय Dn1, n2 आदेश; D1 ह्यावेश, D6 आवेशः (for आवेद°) Linga P अवेदनीय आवेद्य — ^b) B2 (marg as in text) 3 4 -सत्त्व-, D8 T1 -गघ (for -गन्ध-) Dn3 सर्वगघस्तथा वह, T2 3 G3 4 °गधर्वतापह, Linga P °गन्ध सुखा वह — T1 om 115^cd — ^c) D5 7 T2 3 G3 4 तारणस् (for तो°) D1–3 तू(D3 तु)रणो, D7 T3 तरणो (for ता°) V1 B Dn D3 10 वात (for वायु) M तोरणस्तु रणे जात, Linga P तारणश्चरणो धाता — ^d) G3 नैर्ऋति, M वैकर (for चैकत) V1 B1, 2 (marg) 4 Dn परिधीपतिखेचर, B3 3 5 °वार्यति खेचर, D10 °धावश्च चैकत, T2 3 G4 °वश्च नैर्ऋति (G4 °त), Linga P परिधा परिपूजित

116 ^a) Linga P सयोगी D4 om from वर्धनो up to युक्तश्च (in 117^a) — ^b) B1 चातिवृद्धो, Linga P गणिकोथ (for महावृद्धो) M गुणाधिप (for गणा°) V1 B2–5 Dn D10 अ(D10 ह्य)तिवृद्धो गुणाधिक°, T1 गुणवृद्धो गुणाधिप — ^c) D3 5 नित्यधर्म- (D5 °र्मं), D2 3 नित्य धर्मं, D6–9 नित्यो धर्म (D7 °र्मं); D10 नित्यमात्म, T1 M नित्यात्मा सु, T2 3 G3 4 धन्यो धर्म-, Linga P नित्यो धाता, some unused MSS नित्य आत्मा — ^d) G3 देवेश्वर-, G4 वेदेश्वर (for देवासुर-)

117 D4 om युक्तश्च (in 117^a) (cf v l 116) — ^a) D4 मुक्त- (for युक्त) V1 Dn3 T2 3 G3 4

युक्तश्च युक्तबाहुश्च द्विविधश्च सुपर्वणः ।
आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवो हरिहणो हरः ॥ ११७

वपुरावर्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो महापथः ।
शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणभूषितः ॥ ११८

अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ।
समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः ॥ ११९

निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ।
रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्णवनिपानवित् ॥ १२०

मूलो विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ।
आरोहणो निरोहश्च शैलहारी महातपाः ॥ १२१

सेनाकल्पो महाकल्पो युगायुगकरो हरिः ।
युगरूपो महारूपः पवनो गहनो नगः ॥ १२२

C. 13 1239
B 13 17 126
K. 13 48 126
M 13 23 206

मुक्तश्च मुक्तबाह(V1 °स)श्च, B3 D10 T1 M मुक्तश्च मुक्त बाहु(T1 °हस्त)श्च, D1-3 5 आ(D1 3 अ,)मुक्तो मु(D5 मु)- क्तबाहश्च, D5-7 आमुक्तो मुक्तबाहुश्च —b) V1 B3 (by corr) 3-4 Dn D10 देवो दिवि (B3 [before corr] निधि), B1 देवो विधि, D1 त्रिविधश्च, T1 M महो दधि, Linga P सुदेयोपि (for द्विविधश्च) —c) Dn3 om, T2 3 G2 4 महापादो (for सुषाढश्च) —d) B3 D1-3 T2 G2 हरिहरो, T3 °हयो, G1 °हरो (for °हणो) T1 M हरि (for हर) V1 B1 3 4 Dn D10 ध्रुवोय हरिणो हर, D4-6 ध्रुवो हरिहरो हरि, Linga P स्कंधदो हरिवो हर

118 B3 partly damaged —a) B1 पुनर्, B1 Cnp वसुर् (for वपुर्) B3 वपुरावर्तनो मान्यो, D1-4 6-9 वसुरावर्तमाचि(D1 °नो नि, D3 5 वाचि)न्यो, D वायुरावर्तवाक्त्यो, T1 M1-3 वपुरावर्तमानाधो (T1 °रुयो), T2 3 G2 4 °नी च, Linga P °नोन्यो —b) T2 3 G2 Madras ed सर्वश्रेष्ट, G1 damaged (for वसुश्रेष्ठो) B3 महायशा, D3 °बल, M2.3 °रथ (for °पथ) M1.4 Linga P वपुश्रेष्ठो महारथ (Linga P वपु) —c) B3 Dn3 विमर्शश्च, D1 विपक्षी च, D2 3.7 विमर्षी (D3 °र्षी) च, D4 6 9 च वर्षी च, D8 च मा निश्च, T2 3 G2 4 विदंमी च (for विमर्षश्च) D. हिमांशुधारी च शिव, T1 शिवो हलाहलो भीम, M1-3 4 (sup lin) शिरोहारो विमर्शन, M4 शिरोहारो हिम शात, Linga P शिरोविमर्शन सर्व —d) Linga P -लक्ष्य (for सर्व) V1 B Dn D1-3 8 10 लक्षित, D3 -पूजित (for -भूषित)

119 a) V1 Dn3 रथयोधी, M4 रमयोगी (for रथ) D1 5 T2 3 G2 4 अक्षरश्चा(D. °रश्च)क्षरो योगी (T2 3 G2 4 °ग), D2 3.10 °रश्च क्षरो योगी, D4 6-9 रश्चाक्षयो योगी, M1-3 °रश्चाय योगी च, Linga P °यो रथगतिश्च —b) T2 3 G2 4 सर्वयोगो, Linga P °भोगी (for °योगी) —c) T1 महादेवस् (for ऽसमाम्नायस्) T2 3 G2 4 समा- हूय समाम्नायस्, Linga P साम्नायोय महा° —d) D1 4 6-8 महाद्युति, D5 °मुनि ; M °पथ, Linga P °यशा (for °रथ) D. 2 तीर्थदेशो महाद्युति, T2 3 G2 4 वेदमहामति (G2 द्युति)

120 a) T1 M विजीवो (for निर्जीवो) —b) D1-3 5 ज्ञानिधो (D1.2 °नो), D6-8 आनिधो, T1 सुभार्यो, T2 3 G 4 अभियो, Linga P सुभगो (for शुभाक्षो) D5 वज्र (for बहु) M1 2 4 सुवार्यो गहनो नग — M4 om (hapl) 120c–122d —c) B3 D1-3 5-9 रक्त- (for रत्न) T2 3 G2 4 Linga P भूतोय (for प्रभूतो) —d) B1 Linga P निपातवित्, D1-4 6-9 निनादभृत्, D5 निनादवान्, T1 निपानकृत्, T2 3 G2 4 निनाद- वित्, M1-3 निधान (for निपान°)

121 M4 om 121 (cf v l. 120) —a) V1 B Dn D1 10 M3 मूल, T1 मौलिर्, M1 2 मौली (for मूलो) D1-7 9 T2 3 G2 4 विशाखो (for °लो) T2 3 G2 4 [ऽ]पि (for हि) Linga P मूल विशालो ह्यमृतं —b) Dn3 व्यक्तोव्यक्तस् D4 6-8 व्यक्तोव्यक्त सनातन, T2 3 G2 4 व्यक्ताव्यक्तमयो निधि —c) V1 B2-5 Dn D10 M1 Linga P [ऽ]धिरोहश्च, B1 [ऽ]धिरोधिश्च, D4 6 [ऽ]धि°, M2 3 त्रिरोहश्च (for नि°) —d) T1 M Linga P शीलधारी (for शैलहारी) V1 B Dn D10 शीलधा(D10 °चा)री महायशा

122 M4 om 122 (cf v l 120) —a) T2 3 G4 मुक्तकल्पो (for सेना°) Linga P महाकल्पो महायोगी —b) V1 D6-8 Linga P युगो युग, B1 4 योगो योग-, B2 3 5 Dn D4 योगो युग- (for युगायुग) D1 3 5 -हरो हर (D3 °रि) (for -करो हरि) D2 युगो युग- हरो हरि, D10 योगो युगहरो हर, T2 3 G2 4 युगो हरिहरो हर —c) T1 om महारूप —d) T1 बलि सु, G2 वनाना, Linga P वहनो (for पवनो) D2 om गहनो V1 B Dn महानागहनो (V1 °करो, B1 2 Dn3 °हरो) वध (B1 वर), D4 6 विरूपपवनो नग, T2 3 G4 वनाना गहनोरग, M1-3 वतनागहनो नग (sic)

123 a) T2 3 G2 4 न्यायो (for न्याय) V1 Dn

न्यायनिर्वापणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ।
बहुमालो महामालः सुमालो बहुलोचनः ॥ १२३
विस्तारो लवणः कूपः कुसुमः सफलोदयः ।
वृषभो वृषभाङ्काङ्गो मणिबिल्वो जटाधरः ॥ १२४
इन्दुर्विसर्गः सुमुखः सुरः सर्वायुधः सहः ।
निवेदनः सुधाजातः सुगन्धारो महाधनुः ॥ १२५

गन्धमाली च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणाम् ।
मन्थानो बहुलो बाहुः सकलः सर्वलोचनः ॥ १२६
तरस्ताली करस्ताली ऊर्ध्वसंहननो वहः ।
छत्रं सुच्छत्रो विख्यातः सर्वलोकाश्रयो महान् ॥ १२७
मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डिमुण्डो विकुर्वणः ।
हर्यक्षः ककुभो वज्री दीप्तजिह्वः सहस्रपात् ॥ १२८

D2 निर्वपण (for निर्वा°) D1 शूली, D4 6-9 नाद (for पाद) D5 आपनिर्वापण पूर्ण, Linga P न्यायो निर्वापणोपाद — b) D5 [अ]चलोमल, T2 3 G3 4 [अ]च(G3 च)लो यम (for [अ]चलोपम°) T1 पहितो हरिलोचन — c) Dn3 रत्नमालो, G2 बाहु° (for बहु°) D4 6 7 महाव्याल, D8 9 °बाल (D8 °ळ), T1 °मूल (for °माल) B बहुमानो महामान — d) V1 B1-3 5 शशी हरसुलोचन, B4 शशिहार सुलो°, T1 Linga P शिपिविष्ट सुलो, M सविलिंगी विलो°

124 a) M4 (sup lin as in text) वपन (for लवण) D1-4 6-10 क्रूर (for कूप) D5 विस्तारो लवण क्रूर, T1 विस्तरो लवकूपश्च, M1-3 विस्तरो वपन कूप — b) V1 B Dn त्रियुग, T1 कुमुद (for कुसुम) T2 3 G3 4 शु(G3 श)क्रमस्तफलोदन, Linga P कुसुमाग फलोदय — c) V1 B2-5 Dn त्रिनेत्रश्च वि(B2 4 Dn3 °श्चावि)पण्णागो, B1 त्रिनेत्रश्चाविपन्नांगो, D1-10 वृषभो वृषभागागो, T1 °भो विपपो भगो, T2 3 G4 Madras ed वृषभो (G4 damaged) वृषभारूढो, G3 corrupt, M Linga P वृ(Linga P ऋ)षभो वृषभो भगो, Bom Kumbh ed त्रिलोचनो विषण्णागो — d) V1 B3 5 Dn1 n2 D2 3 मणिविद्धो, B1 2 Dn3 माल विल्वो, B4 मणिरिंद्रो, D4 6-9 बिंबो, T2 °विल्व, T3 पर्णो विल्व, G2 फणिबिल्व, G4 क्षणी विल्व, Linga P मणिबिंब (for °विल्वो)

125 a) B2 4 5 Dn1 n2 T1 बिंदुर्, D1-9 इंद्रो (for इन्दुर्) Dn3 विमर्द, M1-3 विसर्गि (for °र्गः) — b) V1 Dn3 सर, B3 Dn1 n2 शर, B4 Linga P शूर (for सुर) D3 प्रभ (for सह) D5 सुर पर्णायुध सह, T2 3 G4 दूरस्थ परम सह, G2 शूरस्तु धरदु सह — c) V1 B2 3 5 Dn सुखाजात, T1 सदा ज्ञात (for सुधाजात) D1-9 निवे(D4 6 दे)शन (D5 °शानां) सुधन्वा (D7 °न्वी) च, T2 3 G2 4 निवे(T3 G2 °वें)दन सुधन्वा च — d) D10 सगाधारो, G3 M4 सुगा°; Linga P स्वर्गद्वारो (for सुगन्धारो) V1 B2 5 महाहनु (for °धनु) B4 सुगाधारो महाबल, D1-9 सुगं(D1-3 5 °गा)धारो महाहनु, T1 स्वर्गद्वारो महाचल, T2 3 G4 सगधारो महद्धनु — After 125, T1 M ins

173* शिरोधरोऽभिमर्शन सर्वलक्षणभूषित ।
[T1 -मर्शश्च, M4 -मर्शेन (for मर्शन)]

While Linga P ins after 125

174* गिरावासो विसर्गश्च सर्वलक्षणलक्षवित् ।

126 a) V1 B1-4 Dn D10 गधपाली (for °माली) — b) T2 3 G2 4 प्रस्थान (for उत्थान) D5 Linga P नर्तन (Linga P अनत) सर्वलक्षण — c) Dn1 M मंथनो, D5 Linga P सतानो, T2 3 G2 4 पथानां (sic) (for मन्थानो) V1 B1-4 Dn D10 वायु (for बाहु) B5 बहुलोबहुलो वायु — D7 om 126d-127c. — d) B4 -मोचन (for -लोचन)

127 D7 om. 127abc (cf v l 126) — a) V1 M तलस्ताली, B1-3 Dn3 तल(B1 3 °र)स्ताल, B4 मवस्ताल, B5 corrupt, D1-3 नरस्ताली, D5 वल°, T3 G4 नम° (for तर°) Dn1 n2 D10 तल(Dn1 °र)स्ताल करस्थाली, T1 ततस्ताली करस्थाली, T2 G3 नम स्ताली चिरस्ताली, Linga P करस्थाली कपाली च — b) D1 corrupt Dn2 T1 ऊर्ध्वं, D5 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्व) T2 3 G2 4 सवहनो (for -सहननो) V1 B Dn D5 10 महान्, D4 6 8 9 भव, Linga P युवा (for वह). D2 3 रूढसवहनो वहन्, M ऊर्ध्वसहननो दृढ (M4 °पग) — c) B1 2 5 छत्र D10 सुपत्रो (for सुच्छत्रो) D1-3 छत्रपत्र सुविख्यात, D4 6 8 9 छत्रपद्म सुवि°, D5 यत्रमत्रेषु वि°; T1 M यत्र तत्र स वि°, T2 3 G2 4 चित्रपुत्र सवि°, Linga P यत्रतत्र सुवि° — d) D2 3 सत्त (for सर्व) T1 M हि स; T2 3 G2 4 मनु (for महान्) V1 B Dn D10 Linga P लोक सर्वाश्रय क्रम (Linga P °यो मृदु), D7 सर्वलोकमयो महान्

128 a) D1 9 बहुलो, D8 (also) सकलो (for विकृतो) — b) V1 B Dn D10 Linga P दंडी कुंडी; D1 दडमुंडो, D5 दडी लिंग, T1 दंडी मुडी, T2 3

सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ।
सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥ १२९
पवित्रं त्रिमधुर्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ।
ब्रह्मदण्डविनिर्माता शतघ्नी शतपाशधृक् ॥ १३०
पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ।
गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद्ब्राह्मणो गतिः ॥ १३१
अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ।
ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरंहा मनोजवः ॥ १३२
चन्दनी पद्ममालाग्र्यः सुरभ्युत्तरणो नरः ।
कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृक् ॥ १३३
उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधृगुमाधवः ।
वरो वराहो वरदो वरेशः सुमहास्वनः ॥ १३४
महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ।
प्रीतात्मा प्रयतात्मा च संयतात्मा प्रधानधृक् ॥ १३५

C 13 1252
B 13 17 139
K 13 49 139
M 13 23 218

G2 4 हिंडिश्चंद्रो, M दडी मुडो (for दण्डिमुण्डो) D4 6–9 विकुडल (for विकुर्वण) — B2 damaged for 128^{cd} — ^{c}) Linga P वार्यक्ष (for ह°) B1 D10 ककुदो (for °भो) T2 3 G2 4 वृक्षो (for वज्री) T1 हरीक्षग सहस्रास्य — ^{d}) V1 B (B2 damaged) Dn D10 शतजिह्व, D4 6–9 दीप्तवक्त्र, T1 सहस्राक्ष, T2 3 G2 4 दीर्घजिह्व, M Linga P दीप्ततेजा (for °जिह्व)

129 T1 om (hapl) 129^{ab} — ^{a}) T2 3 G2 4 विप्रेंद्र (for देवेन्द्र) V1 सहस्रमूर्धा च देवेंद्र — ^{b}) D2 3 5 -गुह्य, D4 6–9 T2 3 G2 4 भूत (for -देव) D7 गुह, M1.3 4 गिरि (for गुरु) — ^{c}) D1 2 सूर्यांग (for सर्वाङ्ग) T1 सहस्रबाहुरूरश्च — ^{d}) D1–3 स्वारण्य (for श°) D1 -लोकरत्, D4 6 8 9 -कर्मकृत्

130 ^{a}) D1 has partial lacuna D2 3 विमत्रस्त्रि, D6–9 पवित्रस्त्रि, T2 3 G2 4 °त्रस्त्र (for °त्र त्रि-) V1 B Dn D10 ककुन्मत्र, T1 -गतिर्मंत्र (for -मधु°) — ^{b}) T2 3 G4 निविष्ट, G2 विशिष्ट (for कनिष्ठ.) Some MSS पिंगळ ❀ Cn कृष्णपिङ्गल हरिहर-मूर्ति । ❀ — ^{c}) D1–9 विनिर्घात, T1 °मुंक्त, T2 3 G2 4 °दांत (for °र्माता) M ब्रह्मदडी विनिर्मोक्ता — ^{d}) Linga P शतघ्न D2 3 T1 पाशधृत्, T2 3 G4 सर्वधृक्, G2 पर्व (for -पाश°) V1 B Dn D10 शतघ्नी पाशशक्तिमान्, D1 °घ्न शतपाशभृत्, D4 6 8 9 शर(D9 °त)घ्न शरपातधृक्, D7 शतघ्न° पाशशक्तिधृक् — After 130, T1 reads 90^{c}–109^{d}

131 M Linga P om 131^{a}–138^{b} T1 om 131^{ab} — ^{b}) D1–3 6 वज्रगर्भो (D3 om गर्भो) (for ब्रह्म°) — D4 om 131^{c}–132^{b} — ^{c}) D1 3 6 8 9 गभस्ती, D7 तेजस्वी, T2 3 G4 गतश्रीर् (for गभस्तिर्) D1 ब्रह्मविद्, T1 ब्रह्मगो (for कृद्) B3 D8 G2 ब्रह्म, Dn1 n3 T2 3 G4 ब्रह्मि (for ब्रह्मा) — ^{d}) B2 partly damaged T1 ब्रह्मकृद् (for °विद्)

132 M Linga P om 132 (cf v l 131) B2 partly damaged — ^{a}) T2 3 G2 4 भूतो (for रूपो) T1 [s]नतश्च (for नैकात्मा) — T2 3 G2 4 om 132^{bc} — ^{b}) B2 D2 3 स्वसभव, B5 समुद्भव, D5 स्वयमव D1 6–9 तिग्मतेजा(D1 ग्मौजा श्च) स्वसंभव, T1 तिग्मात्मा तिग्मसभव — ^{d}) T2 3 G2 4 महाजव (for मनो)

133 M Linga P om 133 (cf v l 131) — ^{a}) B4 D4 6 वदनी (for चन्दनी) V1 B2 3 5 Dn नालाग्र (B3 °ग्र्य), B4 D10 मालाग्र, D4 6 -मालास्य, T1 -माल (submetric), G2 -मालाढ्यस् — T1 om. 133^{b} — ^{b}) B4 सुपुण्यस्तारणो वच, D1 5 स्वग(D5 °गु)-ण्योत्तरगोत्त(D5 °च)र, D2 3 स्वगण्योत्तरगोत्तम (D2 °गोतक), D4 6–9 स्वगुण्योत्तरणोत्तर, D10 सुरभ्युत्तार-णोत्तर, T2 3 G4 स्थाणुमहरकोद्भव (G4 °णो भव), G2 तगणामरतो भव (sic) — T2 3 G2 4 om 133^{cd} — ^{c}) B4 D4 6–9 कर्णिकारो D1 कर्णिकारी महासुग्धी (sic), T1 °कोय महास्रज — T1 om 133^{d} — ^{d}) D5 8 9 नीलमौली (for °लि) D1–3 पिनाकभृत् (for °धृक्)

134 M Linga P om 134 (cf v l 131) B1 D4 6 om (hapl.) 134–135 — ^{b}) T1 उमावर (for °धव) D1–3 जाह्नवीभृदनंतर°, D5 वदनो वर, D7–9 हृदयगम°, D10 °धृतमस्तक, T2 3 G2 4 जागलीधृग्गिग° वर — ^{c}) D3 9 वराहौ (for °हो) — ^{d}) V1 B Dn वरेण्य (for °श) D7 च (for सु) B3 महा स्मन, T2 3 °वर, G2 °तप (for स्वन) D3 9 वरेशश्च महामना, D10 ण्य सहमोस्तप (sic), T1 वरमाहाय्यदोनव

135 M Linga P om 135 (cf v l 131) B1 D4 6 om 135 (cf v l. 134) T1 om 135^{ab} — ^{a}) B5 मदन, D1–3 5 7–9 स्व(D1 स्व)नव (for दमन) T2 3 G2 4 महाप्रभाव स्मृ(G2 भावस्थि-, G4 °वाह स्मृ)तय — ^{b}) D1 7 शक्रहा (for शत्रुहा) T2 3 G2 4

2 139 सर्वपार्श्वसुतस्तार्क्ष्यो धर्मसाधारणो वरः ।
139 218 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा सुवृषो गोवृषेश्वरः ॥ १३६
साध्यर्षिर्वसुरादित्यो विवस्वान्सविता मृडः ।
व्यासः सर्वस्य संक्षेपो विस्तरः पर्ययो नयः ॥ १३७
ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः ।
कला काष्ठा लवो मात्रा मुहूर्तोऽहः क्षपाः क्षणाः ॥१३८
विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिङ्गमाद्यस्त्वनिन्दितः ।
सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥ १३९
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ।
निर्वाणं ह्लादनं चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥ १४०
देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ।
देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ॥ १४१
देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ।
देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ॥ १४२
देवातिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ।
देवासुरेश्वरो देवो देवासुरमहेश्वरः ॥ १४३

शत्रुभ्यश्चेति पिंगल ❀ Cn श्वेतपिङ्गल अर्धनारीनटेश्वरो दक्षिणार्धे कर्पूरगौरो वामार्धे कनकपिङ्गल' । ये तु श्वेतपिङ्गल-पदस्यार्थं कृष्णपिङ्गलपदेन ब्रुवते, ते श्वेतमपि कृष्णीकर्तुं प्रभवन्तीति महान्तो भवन्ति । ❀ — ^{c}) B2 damaged T2 3 G4 भूतात्मा, G2 वृ° (for प्री°) B3 4 Dn3 D3 T1 परमात्मा (for प्रयतात्मा) V1 B6 Dn1 n2 पीतात्मा परमात्मा च — ^{d}) V1 B Dn D8 10 T1 प्रयतात्मा, D7 सजि° (for सय°) D1 प्रधानधृक्, D2 3 °भृत्, T1 °कृत् (for °धृक्)

136 M Linga P om 136 (cf v l 131) — ^{a}) B2 partly damaged V1 B1 3-5 Dn D10 -मुखरुयक्षो (for सुतस्तार्क्ष्यो) T1 अर्धनारीतनुर्जिष्णु, T2 3 G2 4 सर्वभाम्वस्तरुस्वार — ^{b}) B1 T1 G4 सर्वं (for धर्म) B3 D1 3 5 धर (for वर) — ^{c}) D7 परावरात्मा Dn3 om सूक्ष्मात्मा — ^{d}) V1 B1-3 5 Dn D10 अमृतो; D4 6 8 9 गोवृषो (for सु) T1 भृगुरात्मा वृषध्वज

137 M Linga P om 137 (cf v l 131) — ^{a}) D5 शाखाक्षा (for साध्यर्षिर्) T1 साध्यकश्चपिरादित्यो — ^{b}) B3 4 Dn2 n3 D2 4 6-10 T1 G2 [अ]मृत, D1 3 5 [अ]मृत (for मृड) T2 3 G1 विवस्वान्सुमहाबल — D6 reads 137^{c}–138^{b} twice — ^{c}) V1 B Dn सर्वे सु ; D10 T2 3 G2 3 सर्वसु (for सर्वस्य) T2 3 G4 -सक्षेप्ता (for सक्षेपो) — ^{d}) D7 विस्तार V1 B1 4 Dn नर°, B2 3 5 [ऽ]नव (for नय) D1-3 विस्तार परमोक्षर

138 For the repetition of 138^{ab} in D6, cf v l 137 M Linga P om 138^{ab} (cf v l 131) — ^{a}) T1 ऋतु सवत्सरात्मा च — ^{b}) D5 G2 पक्ष (for पक्ष) D2 3 समापक, T2 3 G2 4 °गत (for °पन) T1 पक्ष साध्य सनातन — ^{c}) B2 partly damaged V1 B Dn D2 3 5 8-10 लवा (for लवो) Dn3 मासा (for मात्रा) D1 कला काष्ठा लवा मासा — ^{d}) B Dn D1-3 6-9 T2 3 G4 मुहूर्ताह V1 गण ; B6 T2 3 G4 क्षण G3 मुहुर्तो भक्षभापण

139 ^{a}) T1 G2 विश्वक्षेत्र D5 (after corr) तदा बीज, T1 प्रजाबीजो (for °बीजं) D5 (before corr) Linga P विश्वक्षेत्रसमो (Linga P °प्रदो) बीज — ^{b}) V1 B D10 निर्गम, Dn1 n2 निर्मम°, Linga P निर्मुख (for [अ]निन्दित) Dn3 लिंगमाद्य सुनिर्मम°, D1 °साध्यस्तु निर्मित, D7 °मास्त्वाद्य निंदित° ; T1 °मान्य° सुनिर्मल, M °माद्य (M2 3 °न्य) स्तुतिर्मम — ^{c}) T2 3 G2 4 अव्यक्त

140 ^{b}) D4 6 त्रिविष्टप — ^{c}) D5 M4 निर्वाण Dn1 n2 D3 ह्लादनश्च; Linga P हृदयश्च (for ह्लादन) M1-3 निर्वाणाह्लादन चैव — ^{d}) V1 Dn1 D4 6 8 9 T2 3 G2 4 ब्रह्मलोक, D7 ब्रह्म एकं (for ब्रह्मलोक)

141 ^{b}) D2 3 परायण, T2 3 G4 °वर° (for °यण) — D6 om (hapl) 141^{c}–142^{a}

142 D6 om 142^{a} (cf v l 141) D1 om (hapl) 142^{ab} — ^{a}) T2 3 G2 4 -महात्मानो (for °मात्रो) — ^{b}) D2 3 5 T2 3 G2 4 महाश्रय ; D4 6-9 -समा° (for -गणा°) — ^{c}) D2 3 महाध्यक्षो (for -गणा°) — ^{d}) Dn3 -गणाग्रधी ; D4 6 8 9 °यन

143 ^{a}) D7 Linga P देवाधिदेवो; T2 3 G2 4 M देवादि° (for देवाति°) — ^{b}) D1-3 देवासुरसुपूजित — ^{c}) V1 B Dn D4 5 10 विश्वो; Linga P विष्णुर् (for देवो) T1 देवासुराश्रयो मर्त्यो; T2 3 G2 4 °सुर° वरो देवो — ^{d}) T1 वासुदेवो (for देवासुर-)

144 ^{b}) D6 M देवानामात्मसभव ; Linga P देवतात्मा स्वसंभव — ^{c}) D1 उद्भवस्, D4 6 7 9 उद्भिजस्,

सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो देवतात्मात्मसंभवः ।
उद्भिदस्त्रिक्रमो वैद्यो विरजो विरजोम्बरः ॥ १४४
ईड्यो हस्ती सुरव्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ।
विबुधाग्रवरः श्रेष्ठः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ॥ १४५
प्रयुक्तः शोभनो वज्र ईशानः प्रभुरव्ययः ।
गुरुः कान्तो निजः सर्गः पवित्रः सर्ववाहनः ॥ १४६
शृङ्गी शृङ्गप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः ।
अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः ॥ १४७
ललाटाक्षो विश्वदेहो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ।
स्थावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्धनः ॥ १४८
सिद्धार्थः सर्वभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ।
व्रताधिपः परं ब्रह्म मुक्तानां परमा गतिः ॥ १४९
विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमाञ्श्रीवर्धनो जगत् ।
यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ॥ १५०

C 13 1267
B 13 17 154
K 13 49 154
M 13 23 233

D5 उद्गमस्, Linga P उद्गतस् (for उद्भिदस्) V1 B Dn उद्भिस्त्रिविक्रमो वैद्यो, D2 3 उद्भवस्त्रिक्रमो वेद्यो, D3 10 उद्भिज्जो विक्रमो वैद्यो, T1 उद्गतिस्त्रिक्रमो वैन्यो, T2 3 G2 4 उद्भिन्नस्त्रिक्रमो वेद्यो — b) D1 2 विरजा, D3 6 om (hapl) (for विरजो) D5 विरजांबर, T1 नीरजोंवर, G2 विरजेश्वर (for °जोम्बर) V1 B Dn D10 विरजो (B1 3 विरजा, B4 वीरुजो) नी(B5 नि)रजोमर, D4 7–9 विराजो विरजा(D7 रुधा)वर, T2 3 G4 चिरजो चिरजेश्वर, Linga P वरदो वरजोंवर

145 a) B4 इष्टो, Dn1 D2 इंज्यो, D10 वेद्यो (for ईड्यो) V1 B2 3 Dn1 n2 हस्तीश्वरो, B5 हस्ती सुरो, D4 6–9 हस्तिमुख, T1 हस्तिवरो, M हस्ती नर (for हस्ति सुर) D5 corrupt, T2 3 G2 4 उग्रो हस्तिमुखो व्याघ्रो, Linga P इंज्यो ह्रस्ती तथा व्याघ्रो — b) T1 दीप्तरूपो, T2 3 G2 4 हस्तिसिंहो (for देव°) Linga P महर्षभ (for नर°) — T1 om 145c–146b — c) D4 6 विबुधाग्र्यो (for °धाग्र-) D2 8 T2 3 G2 4 -चर (for -वर) V1 B1 3 4 Dn1 n2 विबुधोग्रव(B1 च)र सूक्ष्म, B2 5 Dn3 D10 °धाग्रच(Dn3 °ग्र्यो व)र सूक्ष्म, Linga P °धाग्र्य· सुर श्रेष्ठ· — d) T2 3 G2 4 स च (for सर्व) V1 B Dn D10 M Linga P सर्वदेवस्तपोमय (M °पोत्तम, Linga P °तोत्तम)

146 T1 om 146ab (cf v l 145) D1–9 T2 3 G2 4 transp 146ab and 146cd — a) M सयुक्त (for प्र°) D1 वज्री (for वज्र) V1 B Dn D10 सुयु(B1 4 Dn3 °मु)क्त शोभनो वज्री, T2 3 G2 4 प्रवृत्त शोभनो वृत्त (G2 °त्त), Linga P संयुक्त शोभनो वक्ता — b) D1 हीशान (for ई) V1 B Dn प्रासा(B1 4 °णा)ना प्रभवोऽव्यय, D10 M Linga P प्राशाना प्रभवोऽव्यय — c) V1 B Dn D10 गुह, D2–5 गुरु (for गुरु) D3 4 6 8 9 सर्व, D7 शर्व; D10 M स्वर्ग (for सर्ग) T1 गुरुकांतो विसर्गश्च, T2 3 G2 4 गुरु(G4 शुक्रा)कांतो जितस्वर्ग — d) D1 प्रयुक्त, T2 3 G2 4 पवित्र (for °त्र) M पावन (for -वाहन) V1 B Dn D10 पवित्र सर्वपावन, T1 प्राशाना प्रभवोऽव्यय (cf 146b)

147 T1 om. 147 M4 om 147ab — a) M1–3 भूत (for शृङ्ग) D1 2 5 -प्रदो (for प्रियो) Some unused MSS बंधू (for बभ्रू) — c) D6 M1–3 Linga P सुशरणो (for सुरगणो) D2–5 7–9 M4 अविराम सुशरगो, T2 3 G2 4 आपत्सहायो धीरोपि — d) T2 3 G2 4 श्रीराम, Linga P नि° (for वि°) B4 साधक (for न) D5 विराग सर्वपावन

148 D3 om (hapl) 148 — a) V1 B Dn D1 विश्वदेवो, T2 3 G2 4 रेतो, M °वहो (for °देहो) T1 विश्वावहो विश्वदेवो — b) T2 वरुणो (for हरिणो) D1 2 4–10 -वर्चसी (for °स) — d) B4 वर्चस (for -वर्धन)

149 a) T1 om from सिद्धार्थं up to चिन्त्य (in 149b) V1 B Dn D10 सिद्ध- (for सर्व-) D4 6 सिद्धार्थं सर्वसिद्धार्थो, T2 3 G2 4 सिद्धाद्य सर्वभूतादि (G2 °ति) — b) D1–4 6 नित्य, D7–9 नित्य, T2 3 G4 मृत्य, G2 मृत्यु (for ऽचिन्त्य) D3 om. सत्य D5 नित्यव्रतशुचिर्व्रत, M4 [ऽ]चिंत्य सत्य प्रभु· शुचि, Linga P °त्य· सत्य शुचिव्रत — c) T1 om. व्रताधिप पर B4 ब्रह्माधिप, D4–9 व्रतादिर्यं, M4 प्रेताधिप (for व्रता) T2 पर (for पर) T1 ब्रह्मा D1–3 व्रतादिपरम ब्रह्म — d) V1 B2 (marg) 3–5 Dn D2 भक्ताना, D1 यु° (for मु°)

150 G4 om 150-151 — a) D1–3 5 G2 दीप्त, D4 6–9 दीर्घं (for मुक्त) T1 M1–3 Linga P -केशश् (for -तेजाश्) B1 वियुक्तो युक्ततेजाश्च, M4 एवमुक्तो मुक्तिभाजा — b) D1–3 [ऽ]प्रज, T2 3 गज (for जगत्) T1 ह्रीमाञ्श्रीमान्सदागति — T1 om 150cd Before 150cd, B5 ins ॐ — c) D (except Dn) T2 3 G2 प्रसादो (D1 3 °द) (for -प्रधान) — d) D1–3 नित्य (for इति)

57 यं न ब्रह्मादयो देवा विदुर्यं न महर्षयः ।
154 154 234 तं स्तव्यमर्च्यं वन्द्यं च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ १५१
भक्तिमेव पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्वसुः ।
ततोऽभ्यनुज्ञां प्राप्यैव स्तुतो मतिमतां वरः ॥ १५२
शिवमेभिः स्तुवन्देवं नामभिः पुष्टिवर्धनैः ।
नित्ययुक्तः शुचिर्भूत्वा प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५३
एतद्धि परमं ब्रह्म स्वयं गीतं स्वयंभुवा ।
ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवन्त्येतेन तत्परम् ॥ १५४
स्तूयमानो महादेवः प्रीयते चात्मनामभिः ।
भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थान्करोति तान् ॥ १५५
तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।
आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ १५६
जाग्रतश्च स्वपन्तश्च व्रजन्तः पथि संस्थिताः ।
स्तुवन्ति स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च ।

---

151 G4 om 151 (cf v l 150) —[a]) Dn1 तं न, Dn2 मनु, D4 यत्र, D5 M यत्तद्, D8 येन, T2 3 G2 ततो (for य न) —[b]) D3 transp विदु and यं B4 तत्वे, D5 T2 3 यत्र, M तत्र (for य न) V1 B1-3 5 Dn विदुस्तत्त्वेन नर्षय — D10 ins after 151[ab] T1 cont after 176*

175* इदममृतमनन्तमप्रमेय
सकलजनार्तिहर समस्तवेद्यम् ।
जपत बहुभिरीरित विशेष्य
शिवपदमभ्रविघट्टनेन तीव्रम् ।

[(L 3) T1 दुरितनाशसपद् (for बहुभिरीरित विशेष्य) —(L 4) T1 चरशिव (for शिवपद)]

—[c]) V1 B Dn D10 स्तोतव्यम्; D5 क स्तव्यम् (for त स्त°) G3 अत्याधर्मा (sic) (for अर्च्यं वन्द्यं) —[d]) B5 जगत्पति, D1-3 5 °द्गुरुं (for त्पतिम्) — For 151, T1 subst

176* नम शिवायेति सदा प्रदान भगवानिति ।
भक्त्या स्तुतो मया यत्तद्विदुस्तत्त्व सुरर्षभा ।

152 T1 om 152-162 —[a]) V1 B Dn D10 भक्त्या त्वेवं D1 भक्तिमेव, D4-9 G4 भक्ति त्वेव (D5 6 °व), T2 3 G2 M भक्तिं चैव (for भक्तिमेव) —[b]) V1 B Dn विभु, D8 10 प्रभु (for वसु) —[c]) V1 B Dn D10 सप्राप्य (for प्राप्यैव) D4 6-9 ततोनुज्ञामवाप्यैव —[d]) D1 2 स्तुति, D6 9 om (for मति) D4 6-9 गति (for वर) T2 3 G2 4 स्तुतोत्पत्तिमता गति, M स्तुतो गतिमता गति — After 152, M2 reads शिवसहस्रनाम समाप्त on marg

153 T1 om 153 (cf v l 152) M om 153-162 —[a]) D1-4 6-9 एव (for एभि) Dn3 D7 10 स्तुत (for स्तुवन्) B1 एव (for देव) D5 स्तुवन्नेव शिव देव —[b]) Dn3 पुण्य, D5 तुष्टि (for पुष्टि) T2 3 G2 4 वर्धन —[c]) B1 D5 नित्यभुक्त, B3 नित्यं युक्त V1 B1-3 5 Dn D10 भक्त, B4 वत्स (for भूत्वा) —[d]) T2 3 G2 4 प्राप्नोति परमात्मना.

154 T1 om 154 (cf v l 152) M om 154 (cf v l 153). —[a]) Dn3 एतद्धि ब्रह्म परमं —[b]) Dn पर ब्रह्माधिगच्छति —[c]) B4 [ऋ]षि (for [ए]व) —[d]) T2 3 G2 [ए]न च (for [ए]तेन) B4 D4 तत्परा

155 T1 om 155 (cf v l 152) M om 155 (cf v l 153) —[a]) Dn1 D3 स्तवमानो; G4 ज्ञाय° (for स्तूय°) —[b]) V1 B Dn D10 तुष्यते नियतात्मभि —[d]) D10 यान् (for तान्) V1 B Dn आत्मसस्थाकरो विभु, T2 3 G2 4 °सस्थं करोति तं

156 T1 om 156 (cf v l 152) M om 156 (cf v l 153) —[b]) T2 3 G4 य (for ये) —[c]) D7 9 आश्रिता (for आस्तिका) —[d]) D2 om जन्मभि T2 तदा, T3 G2 4 तथा (for स्तवै) — After 156, V1 B Dn D8 10 ins

177* भक्त्या ह्यनन्यमीशान पर देवं सनातनम् ।
कर्मणा मनसा वाचा भावेनामिततेजस ।
स्वपन्तो जाग्रमाणाश्च व्रजन्नुपविशंस्तथा ।
उन्मिषन्निमिषंश्चैव चिन्तयन्त पुन पुन ।

[(L 1) B2 5 भक्त्या त्वनन्ययेशान (for the prior half) —(L 2) V1 corrupt D8 10 स्तवेन (for भा°) B1 तेजमा — D3 om lines 3-4 —(L 3) Dn1 n2 शयाना (for स्वपन्तो) B2 जायमाणाश्च, Dn1 जाग्रमाणश्च —(L 4) B3 निमिषतश्च (for °श्चैव)]

157 T1 om 157 (cf v l 152) M om 157 (cf v l 153) —[a]) D6-9 [s]थ, T2 3 G4 वे (for च) D4 5 G2 व्रजतोपि (for स्वपन्तश्च) —[b]) D4 5 G2 स्वपत (for व्रजन्त) D6-9 गविर्स, T2 3 G4 [s]पि शिवं (for पथि सं) — For 157[ab], V1 B Dn D10 subst

वसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ।
कल्याणद विभो पुरुमन्य नमोऽस्तु ते ॥ १४
मरणभीरूणां यतीनां यतता विभो ।
णद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ १५
शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
न विदुस्त्वां तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयम् ॥ १६
त्वत्तः प्रवर्तते कालस्त्वयि कालश्च लीयते ।
कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥ १७
तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ।
अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।

C. 13 1054
B 13 16 18
K. 13 47 18
M 13 23 23

L 1) D [illegible] (for [illegible]) —(L [illegible]) D1-2 [illegible] (for °[illegible]) D [illegible], [illegible] (for [illegible]) —(L 3) D [illegible] L 4) B [illegible] (for [illegible]) D [illegible] (for [illegible]) [illegible] (for °[illegible]) —(L 5) D [illegible] (for [illegible]) —(L 6) V1 B1 [illegible], [illegible] (for [illegible]) D1- [illegible] (for the prior [illegible]) —(L 7) D1-2 [illegible], D[illegible] [illegible] (for [illegible]) D1-3 [illegible] (for [illegible]) —(L [illegible]) [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible] B1 [illegible] (for [illegible]) [illegible], D[illegible] [illegible] (for [illegible]) —(L 9) B1 [illegible] [illegible]) B[illegible] [illegible] (for [illegible]) D [illegible] D (for [illegible]) —(L 10) D1-[illegible] [illegible], [illegible] (for [illegible]) V1 [illegible] (for [illegible]) —(L 11) V1 D [illegible] (for [illegible]) [illegible], D1-[illegible] [illegible] (for [illegible]) —(L 12) B1 [illegible], D[illegible] [illegible] (for °[illegible]) —(L 13) [illegible], D [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) B[illegible] [illegible] (P[illegible] °[illegible]) [illegible], D[illegible] [illegible] (for the prior half) —(L 14) Dn3 [illegible] (for °[illegible]) D[illegible] [illegible] D[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible], B1 (marg [illegible]) [illegible], [illegible] (for [illegible]) —(L 15) Some M[illegible] [illegible] (for [illegible]) —(L 16) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) B[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible] (for [illegible]) [illegible] (D[illegible] °[illegible]) [illegible], D[illegible] [illegible] (for the post half) — Dn1 n2 D[illegible] om (hapl) 17 —(L 17) V1 B[illegible] Dn[illegible] [illegible] (for the prior half) D[illegible] [illegible] (D[illegible] [illegible]) (for the post. half) — D[illegible] om line 18–20 L 18) B [illegible] (for [illegible]) B1 (marg) [illegible], D[illegible] [illegible], D [illegible] (unmetric) (for the prior half) (marg) [illegible], B3 [illegible], D[illegible] [illegible] (for [illegible]) D1-2 [illegible] (for the post [illegible]) —(L 19) D[illegible] [illegible], D [illegible] (for [illegible]) —(L 20) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) V1 [illegible], [illegible] (for [illegible])]

— T1 om (hapl) 13^c–15^b D[illegible] om. 13^c–14^b Before 13^cd, V1 B Dn D1-[illegible] ins तण्डिरुवाच —^c) B [illegible] om from पवित्रस्य up to निर्वाणद (in 15^c) T[illegible] G[illegible] M पवित्र T[illegible] G[illegible] च (for त्व) —^d) D[illegible] om [illegible] —^e) D1-3 क्षत्योजस्, D[illegible] जायो यत्, M1 (sup lin) कसुप्रभ् D[illegible] जघो यस्तेत्रमा तात, D[illegible] कस्युमनेजस्त्वमा —^f) D[illegible] पराग्ना (for तपमा) T[illegible] G[illegible] M तपमा परमो निधि

14 B T1 om 14, D[illegible] om 14^ab (for all, cf v 1 13) —^a) D1-[illegible] T[illegible] G[illegible] विश्वमाय (for विश्वावसु-) M विश्वमायो हिरण्याक्ष —^b) V1 B3 M1 [illegible] ननस्कृत, B1 पुरस्कृत, D[illegible] नमोस्तु ते — D5 om (hapl) 14^cd —^c) M रति (for भूरि-) D[illegible] गजन (for विभो) D1-2 मद्रा (D1 lacuna for मद्रा)-कल्याण च विभो, D[illegible] भूरिकल्याणद राजन् —^d) V1 B1-[illegible] Dn D[illegible] पर मन्य, D1-3 T[illegible] G[illegible] पुरुहूत, D[illegible] °हूत, M1 °हूत (for °मन्य)

15 B[illegible] om up to निर्वाणद (in 15^c), T1 om. 15^ab (for both, cf v 1 13) —^ab) B3 जाति, D[illegible] जरा, D[illegible] जनी (for जाती) D1.2 have lacuna for भीरूणा यतीना य T[illegible] G[illegible] जनीमरणभूताना (for 15^a) D1-[illegible] T[illegible] G[illegible] M द्विजाना (for यतीना) B1 जयता (for यतता) —^c) B3 महस्ताशुर् —^d) D1-[illegible] सुखावह (for श्रय)

16 ^a) D om विष्णुर् —^b) M तथर्षय (for मह) — M om (hapl) 16^c–67^b —^c) V1 B1-[illegible] Dn[illegible] म, D[illegible] च, D[illegible] हि (for तु) B[illegible] न हि दृष्ट्वा म तत्त्वेन, D[illegible] न य विदति त°, T[illegible] G[illegible] न विदुस्त्वा ममत्वे (G[illegible] विदुस्ते) न

17 M om 17 (cf. v 1 16) —^a) V1 B Dn D[illegible] सर्वं (for कालस्) —^b) V1 B Dn D[illegible] त्वयि विश्व (Dn1 n[illegible] D[illegible] सर्वं) प्रतिष्ठित —^c) D1-2 कालाख्या पुरुषाख्या च (D1 also त्व) —^d) D1-2 ब्रह्माख्या (for ख्यश्) D तु (for च)

18 M om 18 (cf. v 1. 16) —^a) T[illegible] G[illegible]

55 18 18 20

अधिलोक्याधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ १८
त्वां विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरपि ।
विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् ॥ १९
अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः ।
द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥ २०
त्वमेव मोक्षः स्वर्गश्च कामः क्रोधस्त्वमेव हि ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि ॥ २१
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः ।
वरुणेन्दू मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ २२
भूर्वायुर्ज्योतिरापश्च वाग्बुद्धिस्त्वं मतिर्मनः ।
कर्म सत्यानृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २३
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च तत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ।
विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि ॥ २४
यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ।
या गतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ २५
नूनमद्य कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् ।

त्यमत्रम्या भ्यितास्तित्र — ^{b}) D1-4 6-9 महर्षिभि (for सुर°) D5 पुराणा परमर्षिभि , T2 3 G2 4 पुराणश्च महर्षिभि — ^{c}) V1 B1 Dn1 D1-3 5 T1 लोकाधि-, D7 9 -लोक्येषि , G1 -लोक्यादि (for -लोक्याधि) Dn3 D10 अधिलोक(D10 °क्य)मधिज्ञानम्, D3 °लोक्यविधिज्ञानम् — ^{f}) D5-9 अधियज्ञ (for °यज्ञस्) D7-9 च (for हि)

19 M om 19 (cf v l 16) D3 om 19^{ab} — ^{a}) D1 2 4-9 T2 3 G2 4 य (for त्वा) Dn2 D1 [आ]त्मदेवस्थ, D5 6 °दुर्बंध, D7-9 °ना वेद्य (for °देहस्थ) — ^{b}) D6 दुर्ज्ञेय (for दुर्विद) D1 2 विबुधैर् (for दैवतैर्) — ^{c}) B5 योनि (for यान्ति) — ^{d}) D. पर भाव तमव्यय

20 M om 20 (cf v l 16) D2 om 20^a–21^b — ^{a}) T2 3 G2 4 अनिच्छतस् (for अनि°) — ^{b}) B1 (marg) • 2 6 अनकत (for °कत) D1 4 6-9 जन्म मृत्यु' D5 °त्यू)त्र (D1 8 °न)रेतक (sic), T2 3 G2 4 °मृत्यतर तत (sic) — ^{c}) B2 partly damaged D10 द्वारस् V1 Dn1 D1 त, Dn2 T1 तु, D1 6 7 9 T2 3 G2 4 नत (for त्व) D4-7 9 सर्व , D3 स्वर्ग (for स्वर्ग) D3 मोक्षाख्याम् (for °णाम्) — ^{d}) D6-8 मोक्षमाप्ति (for आक्षेप्ता त्व) D3 च (for त्व) B6 T2 3 G2 4 °प्ताति (for °सि) D4 9 माक्षप्रासि ददामि ते (D1 च)

21 M om 21 (cf v l 16) D2 om 21^{ab} (cf v l 20) — ^{a}) D1 स्वर्गो मोक्षश्च (by transp). V1 B Dn D10 त्व चै स्वर्गश्च मोक्षश्च, D3 त्वमेव स्वर्ग मोक्षश्च — ^{b}) D7-9 कामक्रोधौ V1 B Dn D10 च (for हि) D1 6 कामक्रोधौ तथैव च — T2 3 G2 4 transp 21^{cd} and 22^{ab} — ^{d}) B1 त्वमेव च, B5 D1-3 तथैव च

22 M om 22 (cf v l 16) T2 3 G2 4 transp 21^{cd} and 22^{ab} — ^{a}) V1 B Dn D7-10 T1 ब्रह्मा भव (D7-9 रुद्र)श्च विष्णुश्च — ^{b}) D5 स्कन्दश्च, T2 3 G2 4 स्कन्देन्द्र D1 7 वरुणो (for सविता) D6 8 9 स्कन्देन्द्रौ वरुणो यम — ^{c}) G2 वरुणेन्द्रमरुद्धाता — ^{d}) D7 om (hapl) विधाता D6 वनेश्वर , D7 दिने° (for धने°)

23 M om 23 (cf v l 16) — ^{a}) D. त्व वायुर्, D6 सर्वायुर् (for भूर्वा°) T2 3 G1 आदित्यो, G2 आदिश्च (for आपश्च) V1 B Dn भूर्वायु सलिला (Dn1 n3 °लो)ग्निश्च — ^{b}) D10 स्व (for त्व) T2 3 G2 4 गतिर् (for मतिर्) D5 तथा (for मन) V1 B Dn स्व वाग्बुद्धि स्थितिर्मति , D1 6-9 बुद्धिर्वाक्त्व (D1 °वाक्च, D7 °र्वा स्व) गतिर्मम — D5 reads 23^c–24^d after the addl ref before 11^{cd} — ^{c}) D5 सत्य व्रते (for सत्यानृते) — ^{d}) B2 partly damaged D6 8 transp the first च and न D2 8 अस्ति नास्ति त्वमेव हि

24 For the sequence in D., cf v l 23 M om 24 (cf v l 16) — ^{a}) B2 partly damaged D4 om (hapl) याणीन्द्रि G2 [इ]न्द्रियार्थश् (for °र्थाश्) D6 इन्द्रियार्थाश्च ये सर्वे — ^{b}) D6 T2 3 G2 4 यत् (for तत्) V1 B Dn D10 प्रकृतिभ्य पर ध्रुव, D1 6-9 मत्पर प्रकृतेर्ध्रुव — ^{c}) B1 विश्वावसु , D1-4 6-8 °विश्व (for °विश्व) D5 विश्वाविश्व परोक्षा च, D9 °श्व वशो मायो, T2 3 G1 °श्चो (G4 °श्चे) भवो भावश्, G2 विश्वो विश्वे भवे भावश् — ^{d}) D1-8 5 T2 3 G4 चित्याचित्य (for °चिन्त्यस्) V1 B D10 च (for हि)

25 M om 25 (cf v l 16) — ^{a}) D2 8 5 च तत्, D10 G4 4 वैतत् (for चैतत्) D1 4 6-9 यद्वै (D1 °द्वै, D1 6 °श्चै)तद्ब्रह्म परम — ^{b}) D1 यश् (for यच्) D10 [ए]तत् (for तत्) D1 परं, D4 तप (for पदम्) T2 3 G2 4 यच्च म(G2 ह , G4 ग)त्य च

या गतिं प्राप्नुवन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ २६
अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसः ।
यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ २७
सोऽयमासादितः साक्षाद्बहुभिर्जन्मभिर्मया ।
भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ २८
देवासुरमनुष्याणां यच्च गुह्यं सनातनम् ।
गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं सुरैरपि ॥ २९
स एष भगवान्देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ।
सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥ ३०
प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ।
देहकृद्देहभृद्देही देहभुग्देहिनां गतिः ॥ ३१
अध्यात्मगतिनिष्ठानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् ।
अपुनर्मारकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ ३२
अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
अयं च जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ३३
अयं च सिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः ।
अयं च मोक्षकामानां द्विजानां मोक्षदः प्रभुः ॥ ३४
भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सदिवौकसः ।

C. 13 1071
B. 13 16 34
K. 13 47 34
M. 13 23 37

मत्पर — ^{c}) D3 यो गतिस्त्व साख्यगाना, T2 3 G2 4 योगिन (G2 °मि) साख्ययोगीना — ^{d}) D4 8 9 भगवान (for स भवान्)

26 M om 26 (cf v 1 16) — ^{a}) D4 अत्र (for अद्य) D1-3. 5 स्मो (for स्म) — ^{b}) D4 6-9 वय (for नून) V1 B D10 T2 3 G2 4 स्म ता, D2 3 परा (for मता) — ^{c}) B3 या गतिं, D4 6-9 गतिं या (by transp) V1 B Dn D10 T1 प्राप्नुवन्ति (for प्राप्नुवन्ति) — ^{d}) T2 3 G4 ज्ञानान् (for ज्ञान)

27 M om 27 (cf v 1 16) B4 om 27^c–28^b — ^{a}) Dn1 D3 रुचिरम् (for सु°) — ^{b}) D4 8 9 इद (for इम) B5 अचनन, Dn1 n2 T1 °तमा, D4 6-9 °तना, T2 3 G2 4 अबुद्धय (for अचेतस) — ^{c}) D1-3 ये (for यन्) T2 3 G4 विद्म

28 M om 28 (cf. v 1 16) B4 om 28^{ab} (cf v 1 27) — ^{a}) T2 3 G2 यो (for सो) Dn1 n2 T आसादिता (for °त) — ^{b}) Dn1 n2 T स्वभक्तिर् (for बहुभिर्) — ^{d}) D1-3 त (for य)

29 M om 29 (cf. v 1 16) — ^{a}) V1 B Dn D10 -मुनीना तु (B3 ते, D10 च), T2 3 G2 4 -मनुष्याश्च (for °ष्याणा) — ^{b}) B1 4 D1 4-10 T2 3 G2 4 तद्, B3 तु B5 om. (for च) B3 5 D4 6-9 ब्रह्म (for गुह्य) — ^{d}) V1 B2 3 Dn1 n2 मुनेर्, D1 नरैर् (for सुरैर्)

30 M om 30 (cf. v 1 16) D5 reads 30^{ab} twice — ^{a}) D4 8 य (for स) B1 D1 3 4 6-9 T1 G4 एव (for एष) D5 (second time) सर्वात्मा सर्वद सर्व — ^{b}) D1 8 सर्वदक, G2 4 सर्वज्ञ (for सर्वकृत्) — ^{c}) D10 सर्वमात्मा सर्वदर्शी — ^{d}) D7 सर्वत, D9 समग (for सर्वग) D1-3 देवता, D4-9 दैवत, D10 -चोदिता (for वेदिता)

31 M om 31 (cf v 1 16) V1 B Dn T1 transp 31^{ab} and 31^{cd} — ^{a}) D2 10 प्राण (for प्राणी) D1 प्राणभृत्प्राणकृत्प्राण, D3 °कृत्प्राणभृत्प्राण, D4-9 °कृत्प्राणदः प्राण — ^{b}) D1-3 प्राणभृ, D4 6-9 प्राणभुक्, D5 प्राणिभुक्, T2 3 G2 4 प्राणदृक् (for प्राणद) — ^{d}) D1 देहभृग्, D2 3 °दग् (for °भुग्) D1-3 वर (for गति) T2 3 G2 4 देहिना परमा गति

32 M om 32 (cf v 1 16) — ^{a}) D5 मति (for गति) V1 B2 5 Dn D2 7 10 अध्यात्मगतिरिष्टाना — ^{b}) B4 Dn2 T1 ध्यायिनाम्, T2 3 G2 4 मुनी (for ध्यानि°) B1 D1 8 T3 G2 वादिना, D7 देहिना (for °वेदिनाम्) — ^{c}) = 63^c B3 Dn2 D2 10 अपुनर्भव-, D1 °र्दार, D3 corrupt, D4 6-9 °द्वार, T2 3 G2 4 °र्जनि (for °मार) — ^{d}) D4 6 स (for या)

33 M om 33 (cf v 1 16) — ^{a}) B1 D1 2 5 अय स D4 6-9 अय हि, T2 3 G2 4 अयन (for अय च) D3 अय च मोक्षकामाना — ^{b}) T2 3 G2 4 गतिप्र (G2 °तिप्र) भु (for गतिप्रद) — ^{c}) G2 हरणे (for म°) — ^{d}) D1-3 व्यदधत्, D4 6-9 व्यदधात् (for विदध्यात्)

34 M om 34 (cf v 1 16) — ^{a}) V1 B1 3 Dn1 n2 D10 T1 स B4 5 Dn3 स (for च) D4 T2 3 G2 4 सर्व, D7 सिद्ध (for सिद्धि) D5 अय च सर्वभूतानाम् (= 33^a) — ^{b}) Dn1 n2 या गति सोयमीश्वर — B4 Dn D4 6 om (hapl) 34^{cd} — ^{c}) T2 3 G4 हि सिद्ध-, G2 हि सिद्धि (for च मोक्ष) — ^{d}) D1 3 7 पर (for प्रभु) B1 द्विजाना मोक्षदायक, D5 ध्यानिना मोक्षवादिना

1 34 बिभर्ति देवस्तनुभिरष्टाभिश्च ददाति च ॥ ३५
34 37 अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ३६
अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परः सताम् ।
अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवादिनाम् ॥ ३७
अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ।
देवासुरमनुष्याणां न प्रकाशो भवेदिति ॥ ३८
तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ।
मोहिताः खल्वनेनैव हृच्छयेन प्रवेशिताः ॥ ३९
ये चैनं संप्रपद्यन्ते भक्तियोगेन भारत ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ४०
यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते ।
यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥ ४१
यं लब्ध्वा परमं लाभं मन्यते नाधिकं पुनः ।
प्राणसूक्ष्मां परां प्राप्तिमागच्छत्यक्षयावहाम् ॥ ४२
यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ।
सूक्ष्मज्ञानरताः पूर्वं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ४३
यं च वेदविदो वेद्यं वेदान्तेषु प्रतिष्ठितम् ।

---

35 M om 35 (cf v 1 16) —^{a}) D6 om (hapl) from न्सर्वं up to प्रवर्तते (in 36^{a}) D2 सस (for सर्व-) T2 3 G2 4 भूराद्या सर्वभुवना —^{b}) T2 3 G2 4 च (for स) —^{c}) V1 B Dn D10 T1 दधा(Dn1 D10 °दा) ति (for बिभर्ति) V1 वेदस् (for देवस्) —^{d}) T2 3 G2 4 स (for first च) V1 B Dn D10 T1 यो बिभर्ति, D2 8 च दधाति (for च ददाति)

36 M om. 36 (cf v 1 16) D6 om up to प्रवर्तते (in 36^{a}) (cf v 1 35) —^{a}) D1–3 7–9 यत, D4 स यत (hypermetric), D5 तत (for अत) D8 सर्वे (for सर्वम्) —^{b}) D1 8–9 यस्मिन् (for अ°) D4 om ष्ठितम् and 36^{c} —^{c}) D1–3 5–9 यस्मिंश्च (for अ°) —^{d}) D1–4 6–9 सोयम् (for अयम्) T2 3 G1 सोयमेकमसशय, G2 सोऽहमेक न सशय

37 M om 37 (cf v 1 16) —^{a}) B1 D7 10 T2 3 G2 4 च (for स) D5 लोकाना (for -कामानां) —^{b}) G2 -काम- (for -लोक) V1 B (except B8) Dn D10 पर (for पर) B4 मत (for सताम्) —^{c}) B1 D5 7 युक्ताना (for मु°) —^{d}) B8 [अ]र्थे (for [आ]त्म) V1 B1 2 4 5 Dn D4 6 10 वेदिनां

38 M om. 38 (cf v 1 16) —^{a}) D2 8 देवैर् (for सिद्धैर्) —^{b}) T2 3 G2 4 सेवित (for गोपित) —^{c}) D4 6–9 सुरासुर (for देवा°) —^{d}) V1 B Dn D10 अप्रकाशो (for न प्र°)

39 M om 39 (cf. v 1 16) —^{a}) D1–3 न च, D4–9 T2 3 G2 4 तेन, D10 त च (for त त्वा) D7–9 -चरास् (for -न°) —^{b}) T2 3 G1 मूत्वैव, G2 भूत्वैन (for तत्त्वेन) D8 तु (for न) D3 बुधा (for भवम्) —^{d}) D2 8 प्रवेरिता, T2 3 G2 4 प्रचोदिता (for प्रवेशिता) V1 B Dn D10 हृदिस्थेनाप्रकाशिन

40 M om 40 (cf v 1 16) —^{a}) D2 [प्र]व (for [प्र]न) V1 B Dn D1 6–10 T1 G1 प्रति (for संप्र) —^{b}) V1 B Dn D10 G1 भाविता, D5 भावत (for भारत) —^{d}) D1. 4–8 T2 3 G2 4 [ए]व (for [ए]ष) B4 हृच्छद (for °य)

41 M om 41 (cf v 1 16) —^{b}) B1 Dn1 T2 3 G2 4 वा (for च) D4 6–9 न (for [अ]पि) —^{c}) D5 विदित्वा परम देव —^{d}) D1–9 रोचते (for विद्यते)

42 M om 42 (cf v 1 16) —^{a}) D3 न पर, D4 6–9 चापर (for परमं) —^{b}) D1–3 च (for न) D5 बुध, D7–9 तत (for पुन) V1 B Dn D10 नाधिक मन्यते बुध, D4 6 मन्यंते चाधिक तत — D5 reads 42^{c}–43^{b} twice —^{c}) D1 3 5 (first time) प्राण (for प्राण) V1 B Dn D5 (second time) 10 या (B3 D10 य, D5 स) सूक्ष्मा परमा प्राप्तिं, D4 9 प्राण सूक्ष्मा परा प्राप्तिम् (sic) —^{d}) D9 partly damaged D1 आगच्छति, D2 8 स गच्छति (for आग°) V1 B Dn D8 10 गच्छन्न(B1 °च्छत्य, B4 D8 10 °च्छत्स)न्व्ययमक्ष (V1 °व्य)य, D4 5 (both times) आगच्छ(D5 °च्छ) त्यक्षयावह, T2 3 G2 4 आच्छाद्याक्षय्यमाहवा (T2 °मव्यय) (sic)

43 For the repetition of 43^{ab} in D5, cf v 1 42 M om 43 (cf. v 1 16) —^{a}) B3 om, D4 10 ये (for य) B D8 10 साख्य, T2 3 G2 4 साख्य (for साख्या) D5 (first time) यस्य साक्षा द्गुणान्ज्ञात्वा —^{c}) V1 Dn ज्ञानतरा (for °रता) V1 B Dn D10 सूक्ष्म, T2 3 G2 4 सर्वे (for पूर्वं) —^{d}) D4 6 7 9 मुच्यंति D1–3 किल्बिषै (for बन्धनै)

44 M om 44 (cf v 1 16) —^{a}) B1 3 5 यच्च

प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥ ४४
अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ।
अयं च पितृयानाना चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥ ४५
एष कालगतिश्चित्रा संवत्सरयुगादिषु ।
भावाभावौ तदात्वे च अयने दक्षिणोत्तरे ॥ ४६
एवं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ।
वरयामास पुत्रत्वे नीललोहितसंज्ञितम् ॥ ४७
ऋग्भिर्यमनुशंसन्ति तन्त्रे कर्मणि बह्वृचः ।
यजुर्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ ४८
सामभिर्यं च गायन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः ।
यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥ ४९
रात्र्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ।
ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यो ह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥ ५०
मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ।
कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ५१
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ सग्रहौ सह वायुना ।
ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ ५२
प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सवैकृतम् ।

C. 13 1090
B 13 16 53
K 13 47 53
M 13 23 54

(for य) D1-9 योगाद्, T2 3 G2 4 नित्य (for वेद्य) D1-3 य च योगविदो योगाद् — b) V1 B Dn D4-10 वेदाते च (for वेदान्तेषु) T2 3 G2 4 ध्यायति विमलाशया — T2 3 G2 4 om 44cd — c) B प्राणायामपरैर्निल, D2 ब्राह्मणा युगप c f — d) D3 विशन्ति च (for य विशन्ति) B1 (marg as in text) 4 5 D10 यजति च, D2 परे जना (for जपन्ति च) D1 2-7 9 प्रविशति परे जना — After 44, V1 B Dn D2 10 ins

152* ओंकाररथमारुह्य ते विशन्ति महेश्वरम् ।

45 M om 45 (cf. v 1 16) — a) G2 च (for स) — b) B1 2 D10 T2 3 G2 4 द्वार (for द्वारम्) — V1 om (hapl) 45cd — d) B1 2 D10 T3 G4 द्वार (for द्वारम्)

46 M om 46 (cf. v 1. 16) — a) G2 एषा तात (for एष काल) D4 6 गतिश्छन्ना, D1-9 °च्छिन्ना (for °श्चित्रा) V1 B Dn एष काष्ठा दिशश्चैव, T2 3 G4 एष तात दिशश्चित्रा — b) V1 B2 3 - Dn T2 3 युगादि च, B1 4 नि च (for दिषु) — c) T3 G4 तदा द्वे च (for तदात्वे च) V1 Dn1 दिव्यादिव्यपरो रामो, B Dn2 n3 D10 दिव्यादिव्य परो रामो (D10 भाव), D4 8 9 भावाभावास्तदात्वेन, D6 भावभावोतदात्वे तु (sic), D8 भावाभावस्तदन्येति, G2 भावाभावौ तथा द्वौ च

47 M om. 47 (cf. v 1. 16) — a) B1 6 Dn D2-4 6 एन (for एव) — c) D1 6-9 पुत्र तु (for पुत्रत्वे) V1 B Dn D10 प्रजार्थं वरयामास — d) D1-3 संस्थितं, D3 सभव (for संज्ञितम्) T2 3 G2 4 ता (T2 शा)दित्यो द्विजसज्ञित (G2 °त)

48 M om. 48 (cf v 1. 16) — a) D1-3 वाग्भिर् (for ऋग्भिर्) V1 B Dn D4 5 10 G2 Cn -शासति (for -श°) — b) V1 B Dn1 n2 तत्त्वे, Dn3 D5 9 त ते, D4 6 मन्त्रे, D7 तत्र, D10 तस्य (for तन्त्रे) V1 B (except B1) D1 6 10 बह्वृचा (for बह्वृच) T2 3 G2 4 नामकर्माणि बह्वृचा (G4 °च) — c) V1 B Dn2 D1-2 - 10 यत्, B2 damaged (for य) T2 3 G4 हविर् (for त्रिधा) D1-2 - वेद्या (for वेद्यं) D4 6-9 यजुर्भिर्यं (D8 9 °र्मं) त्रिता वेद्या, G2 यजुर्भिर्यं द्विर्प्रेद्वा — d) B3 D7-9 जुह्वति, D7 जुह्वत, T2 3 G4 जुहुर्, G2 जुहाव (for जुह्वति)

49 M om 49 (cf. v 1 16) — a) G2 नामभिर् (for सा°) T2 3 G2 4 ये (for य) — After 49ab, V1 B Dn D10 ins

153* ऋत सत्य पर ब्रह्म स्तुवन्त्याथर्वणा द्विजा ।

— c) T2 3 G2 4 च परा (for परमा) D5 यज्ञस्य परमा योनिं, D10 यज्ञस्य परमो नित्य — d) D3 कालश्चाय सनातन, D4 6 7 9 निष्पत्तिश्चापर स्मृत, D8 निष्पत्तिश्च परा स्मृता, T2 3 G4 यश्चाय परम स्मृत, G2 यश्चायमपर स्मृत

50 M om 50 (cf v 1 16) — a) V1 रात्रय (for रात्र्यह) G2 -नयन — b) D10 शिरोरह, G2 °भुज — c) D4 6 7 9 ततो धैर्यो, T2 3 G2 4 तपोवीर्यो (for °धैर्यो) — d) D1 क्षब्द-, D4 6 7 9 क्षय, D5 शब्द-, T2 3 G4 ह्यव, G2 क्षव (for ह्यब्द) D8 अर्थवीर्योरुपादवान्

51 M om 51 (cf v 1 16) — a) D5 यशो, T2 3 G2 4 यागो (for यमो) — b) D1-9 काल (for काल)

52 M om 52 (cf v 1 16) — b) V1 B Dn

ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥ ५३
अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यत्परम् ।
अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥ ५४
एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥ ५५
एतत्पदमनुद्विग्नमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्ध्यानं परं पदम् ॥ ५६
इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ ५७
इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा ।
यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यन्त वेधसः ॥ ५८
इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
अध्यात्मगतिनिष्ठानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ५९
यजतां यज्ञकामानां यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।
या गतिर्दैवतैर्दिव्या सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६०
जप्यहोमव्रतैः कृच्छ्रैर्नियमैर्देहपातनैः ।
तप्यतां या गतिर्देव वैराजे सा गतिर्भवान् ॥ ६१
कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।

D10 ब्रह्माश्च (for सब्रह्मौ) — D4 6 9 om (hapl) 52^{d}–54^{a}

53 M om 53 (cf. v l 16) D4 6 9 om 53 (cf v l 52) — ^{a}) D5 अन्नोक्त (for अव्यक्त) — ^{b}) T2 8 G2 4 सचेतन (for सवैकृतम्) — ^{d}) D8 वै (for यत्) T2, 8 G2 4 भूतानि निवसंति यत्

54 M om. 54 (cf v l 16) D4 6 9 om 54^{a} (cf v l 52) — ^{b}) V1 B Dn D10 य पर (for यत्परम्) — ^{c}) B1 2 तद्भाग, D1–9 वशग, T2 समय, T8 G4 परक (sic), G3 च समं (for यद्भाग)

55 M om 55 (cf v l 16) B3 partly damaged for 55^{ab} — ^{a}) B8 एव, Dn1 यत्तत् (for एतत्) D1–8 5 एष वै परमानद, T2 8 G2 4 एतत्तत्पर-मानस्यम् — ^{b}) D1 4–9 एतत्तच्छाश्वत पद, D2 8 एतत्तत्परम पद, T2 8 G2 4 एतत्तत्परत पर — ^{c}) T2 8 G2 4 हि भक्तानाम् (for विरक्ता°) — ^{d}) D8 10 पर (for पर)

56 M om 56 (cf v l 16) — ^{a}) D2 8 G2 परम् (for पदम्) — After 56^{ab}, D2 8 read 63, D2 repeating it in its proper place. — ^{d}) D6 7 9 ध्यान (for ध्यान) D1–8 मत, G3 पर (for पदम्) V1 तद्ध्यान परम पद, B1 8–5 एतद्ध्यानप(B8 °न प)द पर

57 M om 57 (cf v l 16) D8 reads 57^{a} twice — ^{a}) Dn8 D2 विद्या, D4 बुद्धिर्, D5–9 प्रज्ञा (for काष्ठा) — D1–8 T1 om (hapl) 57^{cd} — ^{c}) D4 प्रज्ञा; D6 7 9 G3 बुद्धिर् (for सिद्धिर्)

58 M om 58 (cf v l. 16) D2 8 transp 58 and 59 — ^{c}) D2 8 वय च (for य प्राप्य) — ^{d}) D4 6 (reads twice) 9 (before corr) मन्यति (for [अ]मन्यन्त) V1 B Dn D5 8 10 योगिन (for वेधस) T2 8 G2 4 इति मन्यत्यमेधस

59 M om 59 (cf v l 16) D2 8 transp 58 and 59 — ^{a}) D1 रिद्धिर् (for सि°) — ^{b}) D4 इति (for the first इय) — ^{c}) D1–8 मति (for -गति) V1 B Dn1 n2 D10 अध्यात्मगतिरिष्टाना — ^{d}) D2 8 गतिर् (for प्राप्तिर्)

60 M om 60 (cf v l 16) — ^{a}) G4 partly damaged D1 4–7 9 काम-, T2 8 G2 तार- (sic) (for यज्ञ) V1 B Dn D8 यजता कामयाना(D8 °मुख्या)ना, D10 यजता कामकामाना — ^{b}) V1 B Dn मखैर् (for यज्ञैर्) — ^{c}) D1–8 दत्ता (for दिव्या) V1 B Dn D10 या गतिर्यज्ञशीलाना (B8 °लस्य), D8 या मतिर्दैवतै प्राप्या — ^{d}) V1 B Dn D10 न सशय, D2 7–9 T2 8 G4 सनातन (T2 8 °ना) (for °तन)

61 M om 61 (cf v l 16) — ^{a}) B4 D4–9 T2 8 G3 4 जप (for जप्य) D8 कृतै (for -व्रतै) D4 कृत्स्नैर् (for कृच्छ्रैर्) V1 B1–3 5 Dn D10 सम्य ग्घोम(Dn1 n2 °ग्योग)जपै शान्तिर् (D10 °तैर्) — ^{b}) V1 B Dn T2 G2 -तापनै, D2 10 -पावनै (for पातनै) — ^{c}) D4 om या — ^{d}) V1 B Dn3 मुनीना, Dn1 n2 D8 10 परमा, D1 वैराज्ये, D4–6 9 वैराजी; D7 वैरागी, T2 8 G2 4 वैराग्ये (for वैराजे)

62 M om 62 (cf v l 16) B4 om 62^{a}–64^{b} D10 om (hapl) 62–64 — ^{a}) B1 कर्मणा सद्, D1–3 कर्मण्यप (for °न्यास) B5 कृतानां तु; T2 8 G2 4 °र्थानां (for °ना च) — ^{b}) T2 विमुक्तानां (for विर°). G2 तथैव च (for ततस्तत.). — ^{c}) T2, 3 G2, 4 सर्वे

या गतिर्ब्रह्मभवने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६२
अपुनर्मारकामाना वैराग्ये वर्ततां परे ।
विकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६३
ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां निरुपाख्या निरञ्जना ।
कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ६४
वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः ।
त्वत्प्रसादाद्धि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥ ६५
इति तण्डिस्तपोयोगात्तुष्टावेशानमव्ययम् ।
जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृज्जगौ ॥ ६६
ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ॥ ६७
अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६८
ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ॥ ६९
कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्वत्स काङ्क्षसे ।

C. 13 1108
B 13 16 71
K. 13 47 71
M 13 23 71

(for ब्रह्म) V1 B (B4 om) Dn सदने (for भवने) — [d]) B2 Dn3 (before corr) D1-2 G1 सनातन

63 M om 63 (cf v 1 16) B4 D10 om 63 (cf v 1 62) D7 om (hapl) 63 D2 3 read 63 after 56[ab], D2 repeating it here — [a]) Dn2 स पुनर्भव D1 2 (both times) 2 °द्वार, T2 जन्म, T3 G2 4 सेन (for °मार) — [b]) B Dn1 n2 च या (for परे) V1 B1-2 Dn1 वैराग्य वर्तता च या — [c]) V1 B (B1 om) Dn प्रकृतीना (for विकृ°) D1 2 (both times) 4-5 8 6 त्ये या, G1 damaged (for लयाना) — [d]) B2 D5 T1 3 G1 सनातन, D2 (both times) c °तन

64 M om 64 (cf v 1 16) B4 om 64[ab], D10 om. 64 (for both, cf. v 1 62) — [a]) V1 B1 (marg) Dn युक्ताना, B3 संयुक्ता, Dn3 (before corr) युक्ता या, T2 3 G2 4 -निष्ठाय (for ना) — [b]) Some MSS निरुपाख्या, B1 Dn1 विरु(Dn1 र)पाख्या D2 T2 3 G 4 निरजगा (for ना) B4 transp 64[cd] and 65 — [c]) D1-2 चैव (for देव)

65 M om 65 (cf v 1 16) D1-2 om 65[ab] B4 transp 64[cd] and 65 — [b]) B4 तथा, D1-2 T2 3 G2 4 भवान् (for स्मृता) — [c]) T2 3 तु (for हि) B4 om, T2 भद्र ते (for लभ्यन्ते) G2 त्वत्प्रसादाद् लभ्यत — [d]) Dn2 om, Dn3 न लभ्या तु, D1 6 7 9 गतयो न (for न लभ्यन्ते) B2 [s]थ वा, D1-3 तथा (for ऽन्यथा) D3 गतयो नान्यथा द्विज

66 M om. 66 (cf v 1 16) — [a]) G2 4 ताढि (for तण्डिस्) V1 B1-3 5 Dn D10 G1 तपोराशिस्, B4 तमेवाभि (for तपोयोगात्) — [b]) V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D4-10 आत्मना, B3 आत्मवान्, Dn3 आत्मज (for अव्ययम्) — [c]) D1-2 जगाम (for जगौ च) T1 2 G2 4 जगौ परमया ब्रह्मन् — [d]) T2 3 G2 4 पुरा लोककृत जगौ — After 66, V1 B Dn D8 T1 ins

151*

उपमन्युरुवाच ।
एवं स्तुतो महादेवस्तण्डिना ब्रह्मवादिना ।
उवाच भगवान्देव उमया सहित प्रभु ।

[B2 partly damaged, T1 om the ref. T1 om the post. half of line 1 and line 2 — (L 2) D8 देवम् (for देव)]

67 M om 67[ab] (cf v 1 16) T1 om 67[abc] — [a]) D7 om (hapl) विष्णुर् — [b]) D10 तथा भिन्नौ (for महर्षय) — [c]) T2 3 G2 4 इतीतस्ते (for इति ततस्) — [d]) T1 तत (for तुष्ट) D10 T1 शंकर (for त शिव)

68 Before 68, N (except D1-3) T2 3 G2 4 ins. भगवानुवाच — [a]) D2 अक्षयाय, G2 अजरश्च (for अक्षयश्च) T1 3 G1 अजरश्चामरश्चैव — Dn1 repeats 68[b] after the first occurrence of 69[c] — [b]) D2 3 शोक- (for दुःख) — [c]) B1 तपस्वी (for यशस्वी) — [d]) G1 partly damaged T1 3 G1 देव (for दिव्य) G2 देवज्ञानसमन्वित

69 B2 om (hapl) 69[a]–72[b] — [a]) G1 damaged D4-10 अधि (for अभि) T2 G2 स्व (for च) — [b]) B3 पुत्र कर्ता (sic), T1 M सूत्रकार (for कर्ता) ❀ Cn सूत्रकर्ता । ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेष । तत्र कल्पसूत्रकर्ता । ❀ — Dn1 reads 69[c] for the first time after 68[b] — [d]) D8 9 भविष्यसि

70 B2 om 70 (cf. v 1 69) T1 om 70[ab] — [a]) D1-2 ते (for वा) T2 3 G2 4 क वा सकाम दास्यामि — [b]) T2 3 G2 4 यद्यद्य, M यं वत्स (for यद्वत्स). D4-10 कांक्षसि — Before 70[cd], D1-2 ins.

72 प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ ७०
72
72 एवं दत्त्वा वरं देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः ।
स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७१
अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर ।
ऋषिराश्रममागम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह ॥ ७२
यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्मम ।
नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ ७३
दश नामसहस्राणि वेदेष्वाह पितामहः ।
शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश नामशतानि वै ॥ ७४
गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत ।
देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।
ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंहारमादितः ॥ १

उपमन्युरुवाच ।
ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातैः स्थाणुं स्तोष्यामि नामभिः ॥ २

उपमन्युरुवाच G4 damaged for 70^{cd} — ^{c}) D2 3 स प्रांजलि (by transp), T2 3 G2 प्राजलि सन्

71 B2 om 71 (cf. v l 69) Before 71, V1 B1 3-5 Dn D10 ins उपमन्युरुवाच — ^{a}) D1 2 एत (for एव) B3 D10 वरान्, T2 3 चिराद्, G2 चिर (for वरं) V1 B1 4 5 Dn D4-9 एतान्दत्त्वा वरान्देवो — ^{b}) D5 स्तूयमान (for वन्द्य°) G4 सहर्षिभि (for सुर°) — ^{c}) V1 D1 G3 विविधैस् (for विबु°) — ^{d}) D1 स्तोत्रैरन्तरधीयत

72 B2 om 72^{ab} (cf. v l 69) Dn1 om 72 G1 partly damaged — ^{b}) G3 सानुगैर् D1 6 यादवेश्वरे — ^{c}) D1 3 रविर् (for ऋषिर्) B1 D2 3 5 आगत्य, Dn3 T2 3 G2 4 आसाद्य (for आगम्य) — ^{d}) D5 [ए]व (for [ए]तत्)

73 ^{a}) B2 ** च, B4 यान्येव, D6 om (for यानि च) — ^{c}) V1 B2 Dn3 D10 T1 यादव, T2 3 G2 4 M माधव (for मानव) — ^{d}) T2 3 G2 4 तथा (for तानि)

74 B4 om 74^{bc} — ^{b}) V1 B1-3 5 Dn D4-10 T3 G4 देवेष्वाह; T1 देव प्राह, T2 G2 देवस्याह; M1 देवे प्राह; M2 4 वेदे प्राह (for वेदेष्वाह) — ^{c}) B1-3 5 सर्वेषु (for शर्वस्य) D6 यथा (for तथा) D10 दशैव तु सहस्राणि — ^{d}) D4 6-9 नाना, D5 तथा (for दश) M नाम्ना (for नाम-) B5 Dn1, n2 D8 T1 च, M तु (for वै) B4 D10 शास्त्रेष्वाहुर्मनीषिण

75 ^{a}) B1 4 T G2 4 M यानि, D2 3 [ए]तानि (for [इ]मानि) — ^{b}) D4 7 [ऽ]च्युत — T1 om 75^{cd} — ^{c}) Dn2 D7 देवेश, D4-6 9 शे (for °श) B2 4 5 देव देवप्रसादाद्धि — ^{d}) B. महामुनि, T2 3 G2, 4 M °त्मन (for °त्मने)

Colophon om in T1 M — *Parvan name* B1 2 4 D1-3 शांति — *Sub-parvan* B Dn D1-3 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2, 5 Dn D10 मेघवाहनपर्व, B4 सद्धुपाख्याने मेघवाहनपर्व, D1-3 वासुदेववरप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn2 16 (as in text), D7 13, D10 14, T2 3 G2 4 48 — *Śloka no* Dn1 75, D4 31

17

☞ G1 3 om this adhy (cf v l 13 14 1)

1 G4 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — ^{a}) V1 B4 om, D3 स (for स) — ^{c}) V1 विप्रर्षिं, D8 देवर्षि T1 **स प्राजलि प्राह — ^{d}) V1 B Dn D5 8 10 -संग्रहम्; D2 3 संभारम्, T G4 -साहस्रम् (for -संहारम्)

2 T1 om 2^{a}-3^{b} G4 om the ref — ^{a}) D1-3 मुनि (for ऋषि-) — ^{b}) B4 D10 T2 3 G3 4 -पारगैः; M समितैः (for -समवैः) — ^{c}) V1 B Dn D4-10

महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ।
ऋषिणा तण्डिना भक्त्या कृतैर्देवकृतात्मना ॥ ३
यथोक्तैर्लोकविख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभम् ।
श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ॥ ४
यत्तद्रहस्यं परमं ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ।
वक्ष्ये यदुकुलश्रेष्ठ शृणुष्वावहितो मम ॥ ५
परत्वेन भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ।
तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ ६

न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं शर्वस्य केनचित् ।
युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥ ७
यस्यादिर्मध्यमन्तश्च सुरैरपि न गम्यते ।
कस्तस्य शक्नुयाद्वक्तुं गुणान्कार्त्स्न्येन माधव ॥ ८
किं तु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरम् ।
शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य चैव हि ॥ ९
अप्राप्येह ततोऽनुज्ञां न शक्यः स्तोतुमीश्वरः ।
यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुतवत्येव सदा भवम् ॥ १०
अनादिनिधनस्याहं सर्वयोनेर्महात्मनः ।

C. 13 1124
B 13 17 11
K 13 48.11
M 13 23 88

T2 3 G2 4 विख्यात — d) V1 B -5 Dn स्तुत्य, B1 तुम्य, D5 स्तुव (for स्थाणु)

3 T1 om 3^{ab} (cf v 1 2) — a) V1 सहितै, M1. 2 4 विदितै (for विहितै) D4 6 स्तोत्रै, D7-9 सिद्धै (for सत्यै) T2 3 G4 महद्भिरेतै सत्त्वज्ञै, G2 नमद्भिरेतैस्तत्त्वज्ञै॰ — b) D4 7-9 सत्यै, D6 om (for सिद्धै) — c) D10 तद्गुना (for तण्डिना) T2 3 G4 ऋषिणा तन्महाभक्त्या — d) M1 2 4 कृत (for कृतैर्) V1 B Dn D4-6 10 M3 वेद (for देव-) D2 3 -महात्मना (for कृता॰) T1 कृत देवमहात्मना, T2. 3 G2 4 कृतैर्देवै कृतात्मना

4 T1 om 4–24 — a) V1 B1 Dn3 साधुवि, B2 3 5 D1-6 वेदवि, B4 Dn1 n2 साधुभि, D10 M सर्ववि- (for लोकवि) — b) M1 2 4 ऋषिभिस् (for मुनि॰) — D2 3 transp 4^{cd} and 4^{ef} — c) T2 3 परम, M1 2 4 प्रवर (for र) Dn3 पुण्य (for स्वर्ग्यं) — e) D1 श्रुत, T2 3 G2 4 शुभै (for श्रुतै) — f) M सर्व- (for ब्रह्म) D10 तारित

5 T1 om 5 (cf v 1 4) M om 5–23 — a) V1 B Dn D1 10 G2 सत्यैस्त(D1 यदेत, D10 यद्वैत)त्परम ब्रह्म (G2 गुह्य), D4 6-8 यद्वैत(D7 ॰द्वै त) ब्रह्म परम, D5 T2 3 G4 यच्चै(D5 तदे)तत्परम गुह्य — D2 om (hapl) 5^{c}–6^{d} — d) D3 [ऽ]नघ (for मम)

6 T1 om 6 (cf v 1 4) D2 M om 6 (cf v 1 5) — a) V1 B Dn व(B4 धा)रयैनं (for परत्वेन) T2 3 G2 4 [अ]स्तुवन् (for भव) — b) T2 3 G4 भक्तास्तु (for भक्तस्त्व) — c) D1 3 10 त्वां (for ते)

7 T1 om 7 (cf v 1 4) M om 7 (cf v 1. 5) — a) B2 partly damaged B4 5 वक्तु (for कृत्स्न) — B4 (hapl) om 7^{b}–8^{c} — b) B2 damaged, B5 कृत्स्न (for वक्तु) G2 (*inf lin* as in text) वक्तुं वर्षशतैरपि — c) D8 युक्तेन तु, T2 3 G4 युगे युगे, G2 युक्ते युक्ते (for युक्तेनापि) D4-9 हि भूतानाम् (for विभूतीनाम्)

8 T1 om 8 (cf v 1 4) M om 8 (cf v 1. 5) B4 om 8^{abc} (cf v 1 7) — a) B1 Dn D10 मतं (for मन्तश्) T2 3 G2 4 यस्यादिर्मध्यग सूयं — b) T2 G4 लभ्यते (for गम्यते) — d) B1 कृत्स्नेन (for कार्त्स्न्येन)

9 T1 om 9 (cf v 1 4) M om 9 (cf v 1 5) — b) Dn3 D10 T2 3 G4 सक्षिप्तार्थं — c) T2 3 G2 4 चतुर (for चरित) — d) V1 B Dn D10 धीमत (for चैव हि)

10 T1 om 10 (cf v 1 4) M om 10 (cf v 1 5) — a) D4 6 7 9 अप्राप्त (for प्य) V1 B1-4 Dn1 n2 तु, Dn3 नु, D4-9 T2 3 G4 हि (for [इ]ह) After अप्राप्येह, D6 reads from धनस्याह (in 11^{a}) up to समुद्देश (in 11^{c}) repeating it in its proper place D4 6-9 ज्ञानम् (for ऽनुज्ञा) — b) D5 G2 न शक्यं, D7-9 अशक्य (for न शक्य) D4. 6 अशक्यस्त्रिदशैरपि, T2 3 G4 न शक्य स्तोतुमीश्वर — c) D1 यदानेन, T2 3 G4 यद्यनेन (for यदा तेन) — d) D1-3 स्तवति (for स्तु॰) T2 3 G2 4 सदाशिव (for सदा भवम्) V1 B Dn D10 स्तुतो वै स तदा मया, D1-9 स्तुवन्नेव तदा भव

11 T1 om 11 (cf. v 1 4) M om 11 (cf. v 1 5) D3 reads from धनस्याह (in 11^{a}) up to समुद्देश (in 11^{e}) for the first time after अप्राप्येह (in 10^{a}),

नाम्नां कंचित्समुद्देशं वक्ष्ये ह्यव्यक्तयोनिनः ॥ ११
वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ।
शृणु नामसमुद्देशं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ १२
दश नामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ।
तानि निर्मथ्य मनसा दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ १३
गिरेः सार यथा हेम पुष्पात्सार यथा मधु ।
घृतात्सार यथा मण्डस्तथैतत्सारमुद्धृतम् ॥ १४
सर्वपाप्मापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
प्रयत्नेनाधिगन्तव्य धार्यं च प्रयतात्मना ।
शान्तिकं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥ १५
इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्दधानास्तिकाय च ।
नाश्रद्दधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १६
यश्चाभ्यसूयते देवं भूतात्मानं पिनाकिनम् ।
स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहानुगैः ॥ १७
इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तमम् ।
इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ।
इदं ज्ञात्वान्तकालेऽपि गच्छेद्धि परमां गतिम् ॥ १८
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ।
निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ १९
इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
सर्वस्तवानां दिव्याना राजत्वे समकल्पयत् ॥ २०
तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ।

— ^{b}) V1 B Dn D10 जगद्योनेर्; T3 3 G3 4 हसयोनेर् (for सर्व') — ^{c}) B1 D6 6 (first time) 8 9 T2 3 G4 किंचित् — D6 om (hapl) 11^{d}–12^{c} — ^{d}) V1 B Dn D10 वक्ष्यामि (for वक्ष्ये हि) D7 8–9 यदुक्त पद्मयोनिना (= 12^{d})

12 T1 om 12 (cf v l 4) M om 12 (cf v l 5). D5 om 12^{abc} (cf v l 11) D2 4 om 12^{abc} — ^{b}) B3 om, D6–9 विरूपाक्षस्य (for विश्वरूपस्य) — ^{c}) G4 om (hapl) from समुद्देश up to दश नाम (in 13^{a}) V1 B Dn D10 शृणु नाम्ना च य कृष्ण — ^{d}) D4 6–9 वक्ष्ये वा(D9 त्व)व्यक्तयोनि(D4 6 'जन्म)न (cf 11^{d})

13 T1 om 13 (cf v l 4) M om 13 (cf v l 5) G4 om दश नाम (in 13^{a}) (cf v l 12) — After 13, D8 10 read 15^{ab}

14 T1 om 14 (cf. v l 4) M om 14 (cf v l 5) B3 partly damaged — ^{b}) V1 B (except B3) Dn D4 9 पुष्प (for पुष्पात्) — ^{c}) B4 G2 घृत (for घृतात्) D2 8 घृतं सारं यथा दध्नस्

15 T1 om 15 (cf v l 4) M om 15 (cf v l 5) D8 10 read 15^{ab} after 13 — ^{a}) Dn3 D1 2 4–7 9 G3 पापापहम् (for पाप्मा) — D1 repeats 15^{cdef} after 16 — ^{c}) B4 प्रयतेन, T2 8 G4 नियमेन, G2 अथ तेन (for प्रयत्नेन) V1 D4 [अ]भि (for [अ]धि) — ^{e}) V1 B Dn मगल्य; Bom ed and Kumbh ed मागल्यं (for शान्तिकं).

16 T1 om 16 (cf v l 4) M om 16 (cf v l 5) — ^{b}) G3 श्रद्दधानायास्तिकाय च (hypermetric). — ^{c}) T2 3 G3 4 नाश्रद्दधानापूताय, Madras ed 'ना पूजाय — After 16, D1 repeats 15^{cdef}

17 T1 om 17 (cf v l 4) M om 17 (cf v l 5) — ^{a}) T2 8 G4 तु (for च). — ^{b}) V1 B Dn D10 कारणात्मानमीश्वर — ^{d}) B3 damaged V1 B1 2 5 Dn सहात्मजै, B4 D10 'नुजै, D1 'वरै, D2 'स्मभि, D4 'परै (for 'नुगै)

18 T1 om 18 (cf v l 4) M om 18 (cf v l 5) — ^{a}) D2 8 अय (for इदं) D4 योग — ^{b}) D8 ज्ञानम् (for ध्येयम्) — D4–6 T2 om (hapl) 18^{cd} — ^{c}) V1 ध्यान, D2 8 ज्ञेय (for ज्ञान) — ^{d}) B1 अद्भुत (for उत्तमम्) — D7 om (hapl) 18^{e}–19^{b} — ^{e}) D8 तु (for [अ]न्त) D2 8 च; T2 8 G3 4 तु (for ऽपि) V1 B Dn D1 6 10 यं (D6 इद [hyper metric]) ज्ञात्वा अ(B2 5 Dn3 ह्य)तकालेपि (D1 'ले च) — D4–6 om 18^{f}–20^{a} — ^{f}) V1 B2 3 5 Dn D10 गच्छेत (for गच्छेद्धि)

19 T1 om 19 (cf v l 4) M om 19 (cf v l 5) D4–6 om 19, D7 om 19^{ab} (for all, cf v l 18) — ^{a}) V1 Dn1 n3 मेध्य, Dn2 ध्येय (for पुण्य) D10 गुह्य सर्वस्य वेदस्य — V1 B Dn D2 8 10 om 19^{cd}

20 T1 om 20 (cf v l 4) M om 20 (cf v l 5). D4–6 om 20^{ab} (cf v. l 18) — ^{a}) B5 इम;

स्तवराजेति विख्यातो जगत्यमरपूजितः ।
ब्रह्मलोकादयं चैव स्तवराजोऽवतारितः ॥ २१
यस्मात्तण्डिः पुरा प्राह तेन तण्डिकृतोऽभवत् ।
स्वर्गाच्चैवात्र भूलोकं तण्डिना ह्यवतारितः ॥ २२
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ २३
ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत्परम् ।
तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः ॥ २४
शान्तीनामपि या शान्तिर्द्युतीनामपि या द्युतिः ।
दान्तानामपि यो दान्तो धीमतामपि या च धीः ॥ २५
देवानामपि यो देवो मुनीनामपि यो मुनिः ।
यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः ॥ २६
रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभुः प्रभवतामपि ।
योगिनामपि यो योगी कारणानां च कारणम् ॥ २७
यतो लोकाः संभवन्ति न भवन्ति यतः पुनः ।
सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ॥ २८
अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ।
यच्छ्रुत्वा मनुजश्रेष्ठ सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ २९

* * * *

C. 13 1144
B 13 17 30
K. 13 48 30
M 13 23 107

G2 4 इह (for इत) B6 T2 3 G. ज्ञात्वा (for कृत्वा) — ^{cd}) V1 Dn transp विख्याता and राजवे

21 T1 om 21 (cf v l. 4) M om 21 (cf. v l 5) — ^{a}) D3 तत - (for तद्रा) D1 ततप्रभृति देवोपि — ^{c}) V1 B1 2-5 Dn D10 T2. 3 G2 4 इति ख्यातो, B2 damaged (for [इ]ति विख्यातो) — ^{d}) T2 3 G2 4 जगत्परमपूजित — D5 6 om (hapl) 21^{e}–22^{d} — ^{e}) V1 B1 2 4 5 Dn1 D10 स्वर्गं, B3 Dn2 n3 D6 स्वर्गे (for चैव)

22 T1 om 22 (cf v l. 4) M om 22 (cf v l 5) D5 6 om 22 (cf. v l. 21) — ^{a}) B1 D2 यतस्, D7-9 तस्माद् (for य) V1 B2-5 Dn D5 10 य(D10 त)स्तण्डि· पुरा प्राप (Dn3 °स्स्) — ^{b}) D1 3 तस्माद्, D10 येन (for तेन) T2 3 G2 4 तेन चडे (G2 °डी) पितामह — ^{c}) V1 B1 D6 [अ]थ, Dn3 D1-3 7-9 [अ]नु (for [अ]त्र) V1 B Dn D2 6 7-10 भूर्लोक, D3 भूलोके (for भूलोक) T2 3 G2 4 स्वर्गलोकात्तु भूलोक (T3 °कास्) — ^{d}) T2 3 G4 [अ]भ्यव तारित

23 T1 om 23 (cf. v l 4) M om. 23 (cf v l 5) — ^{a}) D1 मंगल्य-, D3 -मगळ- (for °ल-) B6 Dn1 n3 D3 5 8 -मागल्य, D4 om. (for मङ्गल्य) D10 T2 3 G2 सर्वमगळमागळ्य — ^{b}) Dn1 om पाप — D5 6 om 23^{cd} — ^{c}) G2 महाभीष्म, G4 पुण्य (for °बाहो) — ^{d}) D5 स्तव वै ब्रह्मणोदितं

24 T1 om. 24 (cf. v l 4) — ^{a}) D4-6 ब्रह्मणोपि हि यद्ब्रह्म, T2 3 G2 4 ब्रह्मणो यत्पर ब्रह्म — ^{b}) D10 वराणामपि यद्वर — ^{d}) T2 3 G2 4 M [अ]यो (for यत्)

25 ^{a}) V1 B Dn D1 10 ज्ञातानामपि य ज्ञातो — T1 om 25^{cd} — ^{c}) D1-9 पवित्राणां पवित्रं यद् (D1-3 यो) — ^{d}) D7 T2 योवधि (for या च धी) G2 4 ध्यायतामपि योवधि (G4 धी)

26 ^{a}) D4 om. (hapl.) from देवो up to यो (in 27^{a}) — ^{b}) V1 B Dn D10 T1 M ऋषीणामपि यस्त्वृ(T1 यो ऋ)षि — T1 om. (hapl.) 26^{c}–27^{d}

27 D4 om up to यो (in 27^{a}), T1 om 27 (for both, cf v l 26) M om 27 — ^{b}) Dn1 n2 प्रभा (for प्रभु) — ^{c}) B1 D4 5 योगानाम् B2 D4-9 योग (for योगी)

28 ^{b}) B2 partly damaged Dn2 D3 पुन (for यत) D2 प्रभु· (for पुन)

29 ^{a}) V1 B1 D1 G4 अष्टोत्तर (for त्तर) — ^{b}) Dn1 शिवस्य (for शर्वस्य) — ^{c}) T G2 4 भरत (for मनुज) V1 B Dn D2 10 -व्याघ्र (for -श्रेष्ठ) — ^{d}) T अवाप्नुयात्, M4 °प्स्यति — After 29, T1 ins an addl. colophon [*Adhy no* 239]

☞ The following Śivasahasranāmastotra, ascribed to Taṇḍu or Taṇḍin and containing about 1008 names, is also found in almost identical form in the *Liṅga Purāṇa*, adhy 65 In recording variants from it, we have treated the printed text of the Purāṇa as an additional MS

There are several other stotras of Śiva, e g,

4 31 31 100 स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भानुः प्रवरो वरदो वरः ।
सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ॥ ३०

जटी चर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः ।
हरिश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३१

Vāyu P 1 30 79ff, *Brahma P* 38 40ff, and *MBh* 12 App I, No 28, the texts of which are almost identical, but they give the names of Śiva mostly in the dative case and the total number of these names does not come to 1000, though they are loosely called Sahasranāmastotras (cf e g, R G Tiwari's article "Dakṣaśivasahasranāmastotra" in *Sri Venkateswara University Oriental Journal*, Vol 11, 1959, pp 33-42) Moreover, these stotras often contain general descriptions rather than specific names of Śiva In *MBh* 7 173, there is a short stotra of Śiva which Vyāsa advises Yudhiṣṭhira to recite The number of names in this stotra is very small

The present stotra, on the other hand, is a full fledged Sahasranāmastotra like the Viṣṇusahasranāma stotra occurring towards the end of this parvan Names in both of them are mentioned invariably in the nominative, and there is an attempt to bring their total number to 1008 or 1000 Several names are seen to have been repeated, but, in this connection, attention may be drawn to the following pertinent note which Nīlakaṇṭha has added at the commencement of his Com

यद्यप्यत्र सहस्रनामस्तोत्रे नाम्ना शब्दतोऽर्थतश्च पौनरुक्त्यमस्ति, तथापि अर्थैक्येऽपि शब्दभेदात् क्वचित्, क्वचिच्छब्दैक्येऽप्यर्थभेदाच्च अपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यमपूर्वार्थत्वात् । न हि सर्वात्मपदोच्चारणजन्यमपूर्वं विश्वात्मपदोच्चारणादुत्पद्यते । अन्यथा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र 'वह्नये जुष्टम्' इत्युच्चारणेऽपि तदपूर्वोत्पत्त्यापत्तेर्विधिगत एव शब्दः प्रयोक्तव्य इति मीमांसकमुद्राभङ्गः स्यात् । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यं न पौनरुक्त्यावहम् । इन्द्रशब्दस्यान्यार्थस्यापि 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति विधानाद् योगेन अग्निपरत्वप्रदर्शनात् । यथा च शब्दैक्येऽप्यर्थैक्यं नास्ति, तथा वयमस्या व्याख्याया प्रदर्शयिष्यामः ।

30 Before 30, B1 8 6 Dn8 D1 2 7 T8 G2 Linga P ins ॐ; D8 ॐ नमः शिवाय, T2 श्रीशिवाय नमः, M1 2 उपमन्यु । ॐ — a) V1 B2-6 Dn भीम, B1 D10 M4 भाव°, M1-3 देव (for भानु) — b) T1 M प्रभवो (for प्रवरो) D7 om (hapl) वरदो Dn8 [s]मर (for वर) — c) D1 8 सर्ववित् (for सर्ववि) — d) D7 om (hapl) सर्व. Dn2 सर्व. सर्व, D2 सर्व सर्व, D1 सर्वमेव, D 6 8 T2 3 G2 4 सर्वकर्म; T1 सर्वगर्व; M1 3 सर्व सर्व (for सर्व सर्व) D1 2 करोऽन्त, D8 करो हर (for करो भव)

31 a) D2 T2 3 G4 चर्मी, M1-3 चक्री (for चर्मी) B1 D-4 9 (by corr) T2 3 G2 4 Madras ed शिखी सर्वी, T1 मुण्डी च (for शिखण्डी च) D1 जटा मुण्डी शिखी दण्डी — b) M सर्वग B2 वाहन; T1 सभग (for भावन) — c) V1 B 2 6 Dn D10 M हरश्च; T G4 हरिणो (for हरिश्च) V1 B1 D -2 हरिणाक्ष्यश्च (for °क्षश्च) G2 भरणो भरणाक्षश्च — d) T2 3 G3 4 हित (for हर) Linga P रमृत (for प्रभु) — After 31, D10 T G1 M1-3 Madras ed ins

155* महारोषो महारूपो सत्यत्रिभुवनेश्वर ।
सत्य सत्याश्रय सिद्धश्चण्डांशु सर्पकुण्डल ।
वृषश्च वृषरूपश्च वृषघ्नो वृषभाक्षग ।
भीमश्च शितिकण्ठश्च शिव श्वेत शिवोत्तम ।
निषङ्गी शितिवेदाश्च दितिपो नीललोहित । [5]
शरभ शत्रुवर्णश्च विलासो विश्वकर्तृक ।
पर पाशुपतो भद्रो नीलग्रीवो विभीषण ।
गङ्गाधर पृथुश्चैव जनेश्वरकुलेश्वर ।
उत्तमस्त्रीसहायश्च मधुविन्दो महाग्रह ।
दिव्य सूक्ष्म परागश्च वीरभद्रो विभिन्नग । [10]
शिव शत्रुमुखो भर्ता श्रीकण्ठस्त्रिदशार्चित ।
क्रव्याद कीर्तिमान्क्रीटी चालाग्नि कार्यकारण ।
अण्डश्च यहिरण्डश्च विराड्भूतो विशेषकृत् ।
हिरण्यगर्भहेतुश्च यहिर्भूत प्रयोजक ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तुरीयश्च विभूतन । [15]
मनोबुद्धिरहंकारो व्यक्तान्तःकरणात्मक ।
विशदो विक्रमश्चैव विश्वो विश्वस्य संग्रह ।
अरूपश्चाण्डरूपश्च वज्रहस्त पुरंदर ।
जातवेदाश्च जागर्तिविश्वावासो विनायक ।
आजानुर्वैनतेयश्च विश्वकर्मा विचक्षण । [20]
हिरण्याक्ष सुकेशश्च ऋक्ष कक्षतरस्तम ।
वृषो वृषाख्यो वृषदो वृषपर्वा प्रजाहर ।

[(L 1) M1 2 महारोमा (for °रोषो), and भवस् (for सत्यत्) — (L 2) D10 सत्याश्रम° (for °श्रय) M1,2 सिधुश्च (for सिद्धश्च) D10 M1 2 चण्डांशु (for

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ।
श्मशानचारी भगवान्खचरो गोचरोऽर्दनः ॥ ३२
अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।
उन्मत्तवेशप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३३
महारूपो महाकायः सर्वरूपो महायशाः ।
महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनो मनुः ॥ ३४
लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो हयगर्दभिः ।
पवित्रश्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रयः ॥ ३५
सर्वकर्मा स्वयंभूश्च आदिरादिकरो निधिः ।
सहस्राक्षो विरूपाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः ॥ ३६
चन्द्रसूर्यगतिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ।
अद्रिरद्र्यालयः कर्ता मृगबाणार्पणोऽनघः ॥ ३७

C. 13 1152
B 13 17 38
K 13 48 38
M 13 23 126

चण्डांशु) — (L 3) D10 वृषभात्मक M1 2 विश्वमघो विषमक्षक (for the post half) — (L 4) D10 पीन (for शिव) M1 2 नीवश्रेव- (for शिव श्रेव) T1 द्विनेत्तम (for शिवो) — (L 5) M1 2 भिनत्तोऽथ (for शिनिकेतश्च) D10 T1 M1 2 शिवो (T1 °शि)शो (for शिशिरो) — (L 6) M1-2 शिवा (M3 °शो)शो (for शिवासो) — (L 7) G4 M3 वज्रो (for नन्दो) — (L 9) D10 उत्तमश्री (for °श्री) — (L 10) M1 2 सूक्ष्म- (for सुक्ष्म) D10 विविनक, T2 विनयक, T3 विष यग (for विभि) — (L 11) D10 M1 2 विभुर्, Madras ed भवो (for भुवो) M1 विश्वासित (for °सित) — (L 12) T2 3 M1 2 कल्याण T1 जालारि (for °रि) M1 2 कालरिष्कारकाल (for the post half) — (L 13) D10 पदश्च (for अण्डश्च) D10 वित्तोद्भवो (for विवाड्भवो) M1 2 विनिवित (for °द्भव) — (L 14) M1 2 -गर्भो (for -गर्भ), and हितभूत (for वह्निभूत) — (L 15) D10 नागशुभ सुपुष्नश्च (for the prior half) T2 3 G4 सुपुत्रश्च नलयश्च (for °सिश्च तुरीयश्च) D10 M1 विभूनन — (L 16) T1 M1-2 विचित्(T1 °श्च)लक्ष्मणा स्व (for the post half) — (L 17) D10 विपक्षो (for विशत) D10 T1 M1-3 विश्वदि- (T1 °शि)द्विषन्नपर (for the post half) — (L 18) D10 सचन्दनश्च T2 3 G4 कलूपश्च सुलभश्च (for the prior half) M1 दक्ष (for वज्र) — (L 19) T1 रूपश्च (for °वन्द्यश्च) Madras ed. जगतां (for [illegible]) M1 विश्ववासो — (L 20) D10 M1-3 अजातु (M3 °तुर), T1 अनुजो (for आजानुर) T1 [आ]विलैश्च — (L 21) M1 कश्चवरस (for तत्स) D10 उदक्ष वक्षचरोत्तम, T2 3 स्वयं अक्ष(T3 नक्षक)नम (for the post half) — (L. 22) M1 2 वृषाश्चा (for °श्चो) D10 वाण्णो (for वृषणो) D10 M1 2 प्रताक, T1 M3 °गर (for °हर)]

32 D10 transp 32^{ab} and 32^{cd} — [b]) Linga P शान्तात्मा (for नियत) — [c]) B. Dn1 n2 T1 श्मशान- वासी, D7 9 स्मशानचारी — [d]) Dn1 नेचरो D1-8 गोचरोऽर्दन, M °रार्दन (for रोऽर्दन) D1-9 खेचरो गोचरोऽर्दन, T2 3 G2 4 खचरेश स्मरार्दन

33 [a]) D1-3 महाकर्ता (for °कर्मा) — [b]) T1 M1-4 Linga P भारण (for भावन) — [c]) V1 B1 4 D1 वेश, Dn1 n2 D2 6 G2 M1 2 4 -वेष, D4-7 10 T G1 M3 Linga P वेष (for वेश) D7 प्रमत्त (for प्रच्छन्न) — [d]) Dn3 D2 T2 3 G2 4 Linga P लोक (for लोक)

34 [a]) D1-3 महाकाय (for काय) — [b]) B. Dn1 n2 वृष (for सर्व) T1 भूतो (for रूपो) — [c]) D4 6-8 सर्वात्मा (for महात्मा) V1 B Dn D10 भूतात्मा, D1-9 T2 3 G2 4 रूपश्च (for -भूतश्च) — [d]) D1-8 मानवो (for वामनो) M4 मन, Linga P नर (for मनु) V1 B Dn D10 विश्वरूपो महाहनु

35 [a]) T2 3 G2 4 गृहीतात्मा (for ऽन्तर्हि) — [b]) V1 गर्दभ, B2 3 5 Dn1 D10 M गार्दभि, B4 सद्गति, D1-9 -गर्दभी (for भि) T1 प्रसादो भवनो विद्रु, T2 3 G4 प्रमादभयकृद्विभु (G4 °भी), G2 प्रमादाभय- गर्दभि, Linga P प्रमादोभयदो विभु — [c]) B2-5 Dn D10 M पवित्र V1 महायोगी (for महांश्चैव) — [d]) V1 B Dn M नियमाश्रित, D1-7 9 समित्र, D8 समत, D10 °मान्वित, Linga P °ताश्रय (for °माश्रय)

36 [a]) M4 सर्वकाम (for °कर्मा) V1 B Dn D10 T1 M स्वयभूत, G2 4 भुश्च Linga P स्वयभू सर्व कर्मा च — [b]) B1 om (hapl) गादि D1-9 आदिसृष्टि करो (for आदिरादि) — [c]) V1 B Dn D10 T1 M Linga P विशालाक्ष (for विरूपाक्ष) — [d]) T2 3 G4 सोम-, G2 समो (for सोमो) T1 -दारक, T3 सायक (for साधक)

37 [a]) T1 G4 -शनि (for -गति) V1 B Dn T2 3 G2 Linga P चद्र सूर्यं शनि केतुर्, M चद्र सूर्याशन केतुर् — [b]) Dn3 गृहो गृह (for ग्रहो ग्रह)

52
39 महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः ।
39
127 संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ ३८
योगी योज्यो महाबीजो महारेता महातपाः ।
सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो वृषवाहनः ॥ ३९
दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
विश्वरूपः स्वयंश्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥ ४०
गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम्य एव च ।
पवित्रं परमं मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥ ४१
कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ।
अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान् ॥ ४२
स्रुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ।
उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥ ४३
दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
सृगालरूपः सर्वार्थो मुण्डः कुण्डी कमण्डलुः ॥ ४४

T8 पुग, Linga P मत (for वर) — c) B8 T2 G1 आदिर् (for अद्रिर्) D8 केर्ता (for कर्ता) B1 2 अग्निरथ्यालय कर्ता, Dn1 n2 अत्रिरथ्या नमस्कर्ता, D1-7 अदरिद्राल(D5 °द्र)य कर्ता, D8 9 (by corr) अदरिद्रया लय कर्ता, D10 आदिराजालय कर्ता, T1 आदिराद्योनल कर्ता, M आदिराद्यो लय कर्ता, Linga P राजा राज्योदय कर्ता — d) T1 -बाणमथा (for -बाणार्पणो) Dn1 [ऽ]नव, D10 [ऽ]लघु, T2 3 G2 4 [ऽ]नल, Linga P घन (for ऽनव)

38 a) D1-9 T2 3 G2 Linga P दीर्घ (for घोर) — b) D1 देव (for दीन-) T2 3 G1 मानम (for -साधक) T1 आदर्शो नैकमायक, G2 अघोरो धीरमानम, Linga P अदृश्यो धनसाधक — c) T1 M1 -कृतो (for करो) D1-9 मत्री (for मन्त्र) M1-3 Linga P मत्सरः कृतो मन्त्र — B1 M4 om (hapl) 38c-41c — d) Linga P प्राणायाम परतप

39 B1 M4 om 39 (cf v 1 38) — a) T2 3 G1 योगो (for योगी) V1 योध्यो, Dn3 D1 3 5 7-9 याज्यो, T G2 4 M1-3 योग्यो, Linga P योगो (for योज्यो) B3 महावीर्यो, D10 °तेजा, T1 °धीज (for °बीजो) — b) D3 om the second महा V1 B Dn D10 T1 M1-3 Linga P महाबल (for °तपा) — d) Dn3 D3 स्वबीजा, D10 सर्वज्ञो (for सुबीजो) Dn1 n2 बीज (for वृष)

40 B1 M4 om 40 (cf v 1 38) — a) D9 च निमिषो (for त्वनि°) — b) T2 3 G1 ह्युमापति (avoiding hiatus) — c) Dn3 स्वयज्येष्ठो (for °श्रेष्ठो) ‡ Cn स्वय अनागन्तुक श्रष्ठत्व प्रशस्यतमत्व यस्य । ‡ — d) B5 बलधीरो (for °वीरो) Cn [ऽ]बलो गण, Linga P बलप्रमाथी (for बलो गण) D1 2 4-9 बलि वैरोचनो गण, T1 बलवीर्योतुलो गुण, T2 3 G2 4 वर्धते रो(T3 °धितो रे, G2 °धि-मात्रो)चनो गण ‡ Cn बलवीरोऽबलो गण । अबल नि सामर्थ्य, चेतनप्रयुक्तिं विना चलनाक्षम । गण्यते सख्यायते इति गणस्तत्त्वसमूह पञ्चविंश तिजडतत्त्वात्मा । स्वय तु षड्विंश । ‡

41 B1 M4 om 41abc (cf v 1 38) D4 6 7 9 om 41-42 — b) V1 Dn D5 काम (for काम्य) — c) D1 परमो (for परम) D1 2 मत्र V1 B Dn D2 8 10 T1 M Linga P मन्त्रविस्परमो मन्त्र (D8 °त्र) — d) D1 2 G2 4 -भावहरो, D3 °वरो, M1 2 -पापहरो (for भावकरो)

42 D4 6 7 9 om 42 (cf v 1 41) — a) D5 करो (for -धरो) D3 हस्ता (sic) (for धन्वी) — b) B2 partly damaged D1-3 T2 3 G2 4 प्रतापवान्, M1 कल्प° (for कपाल°) — c) V1 Dn3 मुसली, B2 4 5 मुषली (for अशनी) D8 खड्गी च (hypermetric) D1 3 5 T1 अशनी (D2 मुसली) च शतघ्नी च, T2 3 G2 4 अशनीश शतघ्नीश, M अशनि शतघ्नि (M1 °घ्नी) खड्गी च (hypermetric), Linga P शरी शतघ्नी खड्गी च — d) T1 M पट्टसी (for पट्टिशी) B2 चामरी (for चायुधी) D1 पट्टिसीरायुधो महान्, D2 8 पट्टिसी सायुधो म°, T2 3 G2 4 खड्गी चापायुधो म — After 42, T1 reads 45a

43 T1 om 43a — a) D6 8 सुचहस्त, T2 3 G2 4 शिव° (for स्रुव°) B1 D1 3 5 T2 3 G1 स्व (for सु) M Linga P अजश्च मृगरूपश्च — b) D6 om (hapl) तेजस् D9 G2 तेजकरो (for °स्करो) M1 निधि, Linga P विधि (for निधि) — c) T2 3 G1 उष्णीषश् (for °षी) D10 सुचक्रश्, T1 सुवर्चश् (for °क्त्रश्) D8 उष्णीषश्च सुवर्णश्च — d) Dn8 उदयो (for °ग्रो) D8 विततस्, T1 विडि°, T2 3 G2 4 वितनुस्, M1 विरतस् (for विन°) D1 तदा (for तथा) D10 उदग्रावनतस्तथा

44 a) G2 दिव्यश् (for दीर्घश्) V1 करिकेशश्, Dn3 हरिकेश्, D1-9 G2 4 °नेत्रश् (for °केशश्) D1-8

अजश्च मृगरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि ।
ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्तलः ॥ ४५
त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ।
अहश्चरोऽथ नक्तं च तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ ४६
गजहा दैत्यहा लोको लोकधाता गुणाकरः ।
सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्माम्बरावृतः ॥ ४७

कालयोगी महानादः सर्वकामश्चतुष्पथः ।
निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ ४८
बहुभूतो बहुधनः सर्वाधारोऽमितो गतिः ।
नृत्यप्रियो नित्यनर्तो नर्तकः सर्वलासकः ॥ ४९
घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिचरो नभः ।
सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यनिन्दितः ॥ ५०

C 13 1165
B 13 17 51
K. 13 48 51
M 13 23 139

दीर्घश्चारुविनीता च — ^{b}) G2 स्व, G4 स्व (for सु-) ‡ Cn कृष्ण -

कृषिर्भूवाचक शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक ।
तयोरैक्य पर ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति श्रुतेरानन्दसन्मात्र इत्यर्थ । ब्रह्मोत्तरखण्डे त्वा गोपशिशु प्रति महादेवेन त्वत्वान्वये सपमोऽह भवितास्मीति वरदानान्महादेवस्यैवावतार कृष्ण इत्यवगमात् । ‡ — ^{c}) Some MSS शृगाल, T1 damaged (for मृगाल) V1 B Dn D10 सिद्धार्था (for सर्वार्था) — ^{d}) D7 मुडो (for मुण्ड) V1 B Dn D10 T1 M Linga P मुड सर्वशुभ (B1 °वं भय-, M4 °वं शुभ)कर

45 M om (hapl) 45^a–47^b T1 reads 45^a after 42 — ^{a}) V1 B Dn D10 बहु (for मृग) Linga P सिंहशार्दूलरूपश्च (= 47^c) — T1 om (hapl) 45^b–47^b — ^{b}) D1–3 गन्धमाली, D1–9 चारी, Linga P °कारी (for °धारी) D10 कपर्दिन (for र्द्यपि) G2 गद्दे चानीतिरप्यपि (sic) — ^{c}) T2 3 भुजालिंगी, G3 4 गजालिंगो (for ऊर्ध्वलिङ्ग) Linga P ऊर्ध्वरेतोर्ध्वलिंगी च — ^{d}) Dn1 n2 D5 T2 3 G3 4 नभस्थल (for नभस्तल)

46 T1 M om 46 (cf v 1 45) — ^{a}) B2 damaged V1 Dn2 D9 त्रिजटीश् Bom ed, Kumbh ed and Linga P त्रिजटी (for °टश्) D1–9 चीरवासी च — ^{b}) D3 प्रभु (for विभु) — After 46^{ab}, Dn3 reads 47^{cd} and 48^c–49^b for the first time, repeating them in their proper places — ^{c}) T2 3 G3 4 च (for श्च) V1 B Dn D10 नक्तचरस् (for श्च नक्त च) Linga P अहोरात्र च नक्त च

47 For the repetition in Dn3, cf v 1 46 T1 M om 47^{ab} (cf v 1 45) — ^{a}) Dn1 D9 जगहा (by metathesis) (for गजहा) V1 B Dn D10 G2 कालो, D1–9 चंद्र (for लोको) — ^{b}) T2 3 G4 गणाधिप (for गुणाकर) — ^{c}) Dn3 (both times) पिंड (for सिंह) Linga P -रूपाणाम् (for रूपश्च) — ^{d}) Dn3 (first time) आर्द्रचर्मचरी नर, (second time) °धर्मावरावृत, D2 आर्द्रचर्मा चराचर, D4–9 आर्द्रचर्मांबरोत्र- (D8 °व)र, T1 आर्द्रश्चर्मवर्ता वर T2 3 G3 4 रुद्रश्च (G3 रुद्र)मांबरच्छद, M आर्द्रचर्मा वरावर, M4 (inf lin) Linga P °मांबरोधर

48 For the repetition in Dn3, cf v 1 46 T1 M om 48^{ab} — ^{a}) D10 काले (for काल-) — ^{b}) V1 B Dn D10 सर्वकामश्, D1–3 Linga P सर्वावासश्, D4–9 सर्ववासाश् (for °वामश्) G2 चतुष्पद — T2 3 G4 om 48^{cd} — ^{c}) Dn3 (first time) प्रेतधारी, D2 3 प्रेतचरो (for °चारी) — ^{d}) T1 G2 M भूतधारी, Linga P सर्वदर्शी (for भूतचारी) Dn3 (first time) भूतधारी महाश्वर

49 For the repetition in Dn3, cf v 1 46 G4 om 49–62 — ^{a}) D1–9 T1 बहुरूपो, G2 श्रुतो (for भूतो) V1 Dn1 n2 बहुधर (for °धन) Dn3 (second time) बहुभूतो बहुधर — ^{b}) V1 B Dn (Dn3 second time) स्वर्भानुर् (for सर्वाधारो) Dn3 (first time) मितो, D4–6 मनो, T2 3 G3 [s]मतो (for ऽमितो) T1 स्नातो ह्यार्यो भूति हवि (sic), M सर्वहार्यभूता हर, Linga P सर्वभारोमृतेश्वर — ^{c}) B3 D4–6 8–10 नित्यप्रियो, B1 Dn3 नृत्य°, D2 3 T2 3 G3 M1 2 नृत्त° (for नृत्य°) V1 B3–5 Linga P नित्यनृत्यो, B1 नृत्यनित्यो, B2 Dn3 नृत्यनृत्तो, Dn1 नृत्यवर्णो, D1 नृत्यनृत्तो D2 3 नृत्ततुष्टो, D4–6 8 10 नित्यतृप्तो, D7 9 नृत्यदत्तो, T1 नृत्यनर्मो, T2 3 G2 M नित्यनृत्तो (for °नर्तो) — ^{d}) Dn3 D4–9 नृत्यक, T1 M2 नर्तन (for °क) B1 2 नाशक, Dn1 n2 D3 10 लालस, Dn3 -नासक, Dn3 (marg) D4–6 -लास्यक, T1 नाशन, T2 3 -लालक (for -लासक) M1 3 4 Linga P नर्तन सर्वसाधक — After 49, Linga P ins

156* सकार्मुको महाबाहुर्महाघोरो महातपा ।

50 G3 om 50 (cf v 1 49) — ^{a}) Dn3 योगे,

51 अमर्षणो मर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशनः ।
52 140 दक्षयज्ञापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५१
तेजोपहारी बलहा मुदितोऽर्थो जितो वरः ।
गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥ ५२
न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ।
तीक्ष्णतापश्च हर्यश्वः सहायः कर्मकालवित् ॥ ५३

विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ।
हुताशनसहायश्च प्रशान्तात्मा हुताशनः ॥ ५४
उग्रतेजा महातेजा जयो विजयकालवित् ।
ज्योतिषामयनं सिद्धिः संधिर्विग्रह एव च ॥ ५५
शिखी दण्डी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ।
वैणवी पणवी ताली कालः कालकटंकटः ॥ ५६

D4 5 8 9 घोषो (for घोरो) T2 3 G2 महायशा (for °तपा) D1 पाशी, D2 7 5-9 ईशो (for पाशो) Linga P महाशरो महापाशो — ^{b}) D1 नित्य V1 B Dn गिरिरुहो, D10 °गुहो (for °चरो) T2 नग, T3 [s]नघ, Linga P मत (for नभ) G2 निशयो निचरो नभ — ^{c}) D2 विजयी — ^{d}) Bom ed and Kumbh ed [स]र्वार्द्रत, Cnp [स]र्वनिन्दित (as in text) D1 व्यवसायी सर्वनिंदक

51 G4 om 51 (cf v l 49) T1 om 51^{a}–53^{b} — ^{a}) D3 मर्षणश्च (for मर्षणात्मा) V1 B Dn M1-3 अमर्षणो धर्षणात्मा — ^{b}) V1 Dn D10 नाशक (for °न) T2 3 यज्ञभागामनाशक (T3 °न) (sic), G2 यज्ञभागमनाशय — ^{c}) V1 B1 2 4 5 Dn M दक्षया- (M °भा)गापहारी च, Linga P दक्षया परिचारी च — ^{d}) Dn1 सुमहो, D1-3 सुवर्णो, D4-9 सुखदो, M असहो (M4 °हो), Linga P प्रसहो (for सु°) D1 G2 मध्यगस् (for °मस्)

52 G4 om 52 (cf v l 49) T1 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) T3 G2 तेजोहारी च (for °पहारी) D1-7 9 बलिहा, D8 बळहा, M Linga P बलवान (for °हा) — ^{b}) B1 मुदितात्मोर्जितोवर, D1 10 °तोर्थोर्जितोद्भव, D2-9 °तोथा(D2 8 °र्थो)र्जितो भव, T2 3 G2 °तोर्थो(G2 °र्थ)जितावह, M मु(M4 उ)-दितोस्युदितोवह, Linga P विदितोस्युदितो बहु — After 52^{ab}, Linga P ins

157* गम्भीरघोषो योगात्मा यज्ञहा कामनाशन ।

— ^{c}) Dn3 D7-9 घोषी, Linga P रोषो (for घोषो) D4 गभीर, D9 om (hapl) (for गम्भीरो) — ^{d}) D5 गभीर, T2 3 श्वेतश्च (for गम्भीर) G2 श्वेतश्च गिरिवाहन — After 52, B6 ins 158*

53 G4 om 53 (cf v l 49) T1 om 53^{ab} (cf v l 51) B6 om 53^{ab} — ^{a}) D1 न्यग्रोधी (for °धो) — ^{b}) D2 वृष (for वृक्ष) V1 पत्रस्थितिर्, B2 (marg) Cnp कल्पास्थितिर्, B3 D1 10 -कर्णस्थिमिर्, B4 Dn3 पर्णस्थितिर्, D4-9 -कर्णस्त्रिवृद्, T2 G2 °स्तुतिर्, T3 कटस्तुतिर् (for कर्णस्थितिर्) M1-3 वृषगस्त्रिनयन गत (hypermetric), M4 वृक्षगस्त्रिनय गत, Linga P विश्वकर्मा च विश्वभुक — V1 B1-4 Dn D5 8 10 ins after 53^{ab} B5 after 52

158* सुतीक्ष्णदशनश्चैव महाकायो महानन ।
विष्वक्सेनो हरिर्यज्ञ संयुगापीडवाहन ।

[(L 1) B4 D3 महाबल°, D5 °वन (for °नन) — (L 2) Dn3 D5 8 10 हविर् (for हरिर्) B1 संयुगापीनवाहन, B3 सयशोपीन°, Dn1 मयुग्मापीड° (for the post half)]

— D5 reads 53^{cd} twice — ^{c}) B1 3 5 तीक्ष्णचापश्च, B4 °वीर्यश्च, D1 °बाहुश्च, D2 8 °हासश्च, D5 (first time) तीर्णतापश्च, Linga P तीक्ष्णोपायश्च (for तीक्ष्णतापश्च) B1 हर्यक्ष, D2 हर्षश्च (for हर्यश्व) D4 5 (second time) 6-9 तीक्ष्णबाहुश्च हर्षश्च, T1 M तीक्ष्णोपायो वरेण्यश्च, T2 3 G2 दीक्षावाहनहर्षश्च — ^{d}) M1 सहाय D5 (second time) 7 10 सर्वकालवित्, T2 3 G कालधर्म° (for कर्मकाल°) D2 8 सहास कालकर्मवित्

54 G4 om 54 (cf v l 49) — ^{a}) B4 5 D1-4 Linga P विष्णु (for विष्णु) V1 विष्णु (for यज्ञ) — ^{b}) T1 सामुद्रो — After 54^{ab}, V1 reads from विमोचन (in 58^{a}) up to बलचारी (in 58^{c}) for the first time, repeating the portion in its proper place — ^{c}) D2 8 हुताशन (for °शन) G2 सहस्रश्च (for सहायश्च)

55 G4 om 55 (cf v l 49) — ^{b}) B2 damaged Dn1 n3 जन्यो, M1-3 नयो (for जयो) D6-9 -कालजित् (for °वित्) T1 श्रेयो विनयकालवित्, M4 महातेजा जयोजय — ^{c}) D1 2 M अयन (for °नं) G2 सधि (for सिद्धि) — ^{d}) V1 B2-5 Dn1 n2 सर्व-, B1 D4 7 T सधि (for सधिर्)

56 G4 om 56 (cf v l 49) — ^{a}) Dn1 n2 Cn शिखी मुंडी, T1 खड्गी दंडी, M खड्गी दंडी, Linga P खड्गी शखी (for शिखी दण्डी) D6 om जटी

जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ॥ १५७
जन्तोर्विशुद्धपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ।
उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः ॥ १५८
कारणं भावितं तस्य सर्वमुक्तस्य सर्वतः ।
एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥ १५९
निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी ।
तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।
यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतचेतसः ॥ १६०

ये सर्वभावोपगताः परत्वेनाभवन्नराः ।
प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ॥ १६१
एवमन्ये न कुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ।
मनुष्याणां महादेवादन्यत्रापि तपोबलात् ॥ १६२
इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान्सदसत्पतिः ।
कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुद्धबुद्धिना ॥ १६३
स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।
ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ १६४

C. 13 1259
B 13 17 175
K. 13 48. 175
M. 13 23 248

178* शृण्वन्त श्रावयन्तश्च कथयन्तश्च ते भवम् ।
—c) V1 B Dn D2 3.5 10 स्तुवंत D4 6-9 T2 3 G2 4 स्तूयमाने (for °मानाश्च) —d) D1 2 स्तोष्यति (for तु°) —e) D4 6 7 9 जन्मकोटी-

158 T1 om 158 (cf v l. 152) M om. 158 (cf. v l. 153) —a) V1 B Dn D10 विगत (for विशुद्ध-) —b) V1 B1-4 Dn3 अजायत (for प्रजायते) —c) B5 उत्पन्नवि (for °न्ना च) D7 भवेद्, T2 3 G2 4 शिवे (for भवे) —d) T2 3 G4 सर्पि- (for सर्व)

159 T1 om 159 (cf. v l. 152) M om. 159 (cf. v l 153) D4 6 7 9 om (hapl) 159[ab] —a) D6 भाविनस् (for °त) V1 B Dn भावित (B5 Dn1. n2 °न) कारणे चास्य, D8 10 भाविता कारण चास्य —b) D1 सर्वदा (for °त) V1 B Dn D8 10 सर्वयु(B1.4 °मु)क्तस्य सर्वथा, D5 सर्वत सिद्धिमेष्यति —c) Some MSS दुष्प्रापं, B4 D10 दुष्प्राप्यं —d) Dn3 न मनुष्येषु (by transp), D7 9 मानुषेषु न

160 T1 om. 160 (cf v l 152) M om. 160 (cf. v l. 153) —ab) D7 लोके रुद्रे (for रुद्रे भक्तिर्) —c) D10 तु (for च) —d) D5 सपद्यते, T2 3 G4 उत्पत्स्यते (for °द्यते) —e) V1 B Dn D10 येन, D1 5 T2 3 G2 4 यथा (for यया) —f) B2 3 5 Dn1 n2 D4 6 9 10 तद्भागवत, T2 3 G2 4 तद्भावेन वि (for तद्भावगत-) D (except Dn) -मानसा (for -चेतस-)

161 T1 om 161 (cf. v l 152) M om 161 (cf. v l. 153) —a) V1 B Dn D10 भावानु (for भावोप) D2 -रता (for गता) D5 ये सर्वभावन गता —b) D5 प्रभुत्वेन, T2 3 G2 4 भव° (for पर) D4 6-9 भवेन् (for [अ]भवन्), V1 B Dn D10 प्रपद्यते महेश्वर —c) D7-9 T2 3 G2 4 प्रसन्न (for प्रपन्न) —d) Dn3 संसारार्णवात् (for रात्तान्)

162 T1 om. 162 (cf. v l. 152) M om 162 (cf. v l 153) —a) V1 B2 (marg) Dn हि (for न) —D1 om 162[cd] —c) V1 B Dn D10 ऋते देव (for महादेवाद्) —d) V1 B Dn D10 नान्या शक्तिस्तपोबलं, D8 सदसत्पतिरीश्वरात्

163 B2 partly damaged —b) D5 G2 सदस्सत्पति (for °त्पति) —c) T2 3 G2 4 सत (for स्तुत) D4 6-9 पूर्वं (for कृष्ण) T1 कृत्तिवासा सुसंतुष्टस् —d) V1 B (except B4) Dn1. n2 D10 शुभ (for शुद्ध-)

164 a) B4 Dn3 D10 T1 एव, D5 9 M4 एन (for एत) —b) Dn3 अवीयत (for अधारयत्) — For 164[ab], T2 3 G2 4 Madras ed. subst.

179* स्तवमेतद्भतो ब्रह्मा स्वयमाराधयन्प्रजा ।
[T2 3 G4 अ(G4 आ)धारयन् (for आराध°)]

— After 164[ab], V1 B (except B3) Dn D8 ins

180* गीयते च स बुद्ध्येत ब्रह्मा शंकरसंनिधौ ।
इदं पुण्यं पवित्रं च सर्वदा पापनाशनम् ।
योगदं मोक्षदं चैव स्वर्गदं तोषदं तथा ।
एवमेतत्पठन्ते य एकभक्त्या तु शंकरे ।
या गतिः सांख्ययोगानां व्रजन्त्येतां गतिं तदा । [5]
स्तवमेतं प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य संनिधौ ।
अब्दमेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुयादीप्सितं फलम् ।
एतद्रहस्यं परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थितम् ।

[(L 1) V1 B5 transp च and स B4 तुष्येत (for बुद्ध्येत) B4 5 भक्त्या (for ब्रह्मा) —(L 2) B3 इम (for इदं) Dn3 om च B1 Dn3 सर्वपापप्रणा(Dn3

88 176 176 249 मृत्युः प्रोवाच रुद्राणां रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत् ।
महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसद्मनि ॥ १६५
तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमायाह भार्गवः ।
वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ १६६
नारायणाय साध्याय मनुरिष्टाय धीमते ।
यमाय प्राह भगवान्साध्यो नारायणोऽच्युतः ॥ १६७
नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ।
मार्कण्डेयाय वार्ष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत ॥ १६८
मार्कण्डेयान्मया प्राप्तं नियमेन जनार्दन ।
तवाप्यहममित्रघ्न स्तवं दद्म्यद्य विश्रुतम् ।
स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं बल्यं तथैव च ॥ १६९
न तस्य विघ्नं कुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः ।
पिशाचा यातुधानाश्च गुह्यका भुजगा अपि ॥ १७०
यः पठेत शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अभग्नयोगो वर्षं तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

°प्यापना)शन (for the post half) — (L 3) B5 स्वर्गम (for स्वर्गद) — (L 4) Dn1 n3 नु (for तु) Dn1 n2 शकर — (L 5) Dn3 सात्ययोगेन B4 तथा, B5 D8 सदा (for तदा) — (L 6) B5 परम् (for स्तवम्) — (L 8) B2 partly damaged]

— T1 om 164^c–165^b — ^c) D4 6 शुक्राय; D7 शक्रस्य (for शक्राय) T2 3 G2 4 ब्रह्मोवाच च शक्रस्य — ^d) D4 6 शुक्र (for शक्र)

165 T1 om 165^ab (cf v l 164) — ^a) V1 B Dn D10 रुद्रेभ्यो (for रुद्राणां) — ^b) D2 8 रुद्रेभ्य स्तडिरासवान्, T2 3 G2 4 रुद्रात्तत्तडिलोगमत्, Madras ed रुद्रात्तडिरयालभत् — D5 om 165^cd — ^c) B1 2 4 D4 6–9 प्राप्त (for प्राप्तस्) T2 3 G2 4 महादेव प्रसादात्तु (G2 °च)

166 T1 om 166 — ^a) V1 B2 शक्राय — ^b) V1 B1–3 5 Dn च, B4 [अ]थ (for [आ]ह) T2 3 G2 4 योगेश्वरमयाय च (G2 तु) — ^d) T2 3 G4 साधन (sic) (for माधव) G2 गौतम प्राप्तसाधन

167 ^a) T1 सोप्याह (for साध्याय) — ^b) B3 5 Dn1 n2 समाधिष्टाय धीमते, D8 वरिष्ठायाह धी°, T1 यज्ञायाह हरि प्रभु — T1 om 167^cd

168 ^b) D8 आह वैवस्वताय च — B8 om 168^c–171^b D1 3 om (hapl) 168^cd — ^c) T2 3 G2 भगवान् (for वार्ष्णेय)

169 B3 om 169 (cf. v l 168) — ^a) V1 B (B3 om) Dn D1–10 प्राप्तो, — ^c) D10 [अ]यम् (for [अ]हम्) D5 स्तवाप्र्योयमसूरयुन्न — ^d) D5 corrupt B5 दत्त्वाद्य, D1 3 वच्म्यद्य, T1 M दास्येद्य, T2 3 G2 4 त देव (for दद्म्यद्य) Dn D1–9 स्तवं दद्या ह्य (D8 सु)विश्रुत — ^e) D2 G2 स्वर्गम् T1 M स्वर्ग्यं मायुष्यमारोग्यं — ^f) D4 6 7 9 धर्म्यं बल्य, T1 M वल धर्म्य (for धन्य बल्य) V1 B (B3 om) Dn D10 धन्यं वेदेन समित

170 B3 om 170 (cf v l 168) T1 transp 170^ab and 170^cd — ^a) D2–9 T2 3 G2 4 चास्य (for तस्य) D1 विघ्ना V1 B1 2 5 Dn D10 नास्य विघ्न विकु(D10 तु कु)र्वंति — ^c) V1 B1 2 5 Dn1 n2 M वा (for च) B1 यातुधाना पिशाचाश्च, T2 3 G2 4 सया तुधाना भूताश्च — ^d) B1 च ये, D2–9 T2 3 G2 4 तथा (for अपि) D1 गुह्यका भुजगादय, T1 नैर्ऋता गुह्यका अपि

171 B3 om 171^ab (cf v l 168) — ^a) D1 पठेत्तु, T2 3 G4 पठन्स, G2 पठेरम (for पठेत) V1 B (B3 om) Dn D10 M पार्थ (for भूत्वा) T1 य पठेत्तु शुचि कृष्ण — ^b) D2 7 यतेंद्रिय (for जितेन्द्रिय) — ^c) D1 वर्षं च, T1 जप्ता य (for वर्षं तु) T2 3 G2 4 अभय योगसिद्धिं च — ^d) D2 3 5 7–9 T2 3 G2 4 सोश्व मेधमवाप्नुयात्

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 2 शांति — *Sub parvan* V1 B D1–3 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 Dn3 महादेवनामसहस्र, B1 Dn1 n2 महादेवसहस्रनाम; B2 5 महादेवस्य नामसहस्र; B4 महादेवसहस्रनामस्तव., D1–3 भगवत शिवस्य नामसहस्र,

१८

वैशंपायन उवाच ।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १
पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ।
पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥ २
लब्धवानस्मि तान्कामानहं वै पाण्डुनन्दन ।
तथा त्वमपि शर्वाद्धि सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ३
चतुःशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ।
आलम्बायन इत्येव विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ४
मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्त्वा शतं समाः ।
अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ॥ ५
अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
लब्धं पुत्रशतं शर्वात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ६
वाल्मीकिश्चापि भगवान्युधिष्ठिरमभाषत ।
विवादे साम्नि मुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ।
उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥ ७
सोऽहमीशानमनघमस्तौषं शरणं गतः ।
मुक्तश्चास्म्यवशः पापात्ततो दुःखविनाशनः ।

C 13 1305
B 13 18 10
K. 13 49 10
M 13 24 9

D4 6–9 शार्वं नामसहस्र, D5 मेघवाहनपर्वणि शिवसहस्र नाम, D10 शिवसहस्रनाम, T2 उपमन्युकृष्णसंवादे शिव सहस्रनामस्तोत्र —*Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 17 (as in text), D5 15, D10 14, T1 240, T2 3 G2 4 49, M 38 —*Śloka no* Dn1 182, D4 61, M1 185, M2 130

18

☞ G1 3 om this adhy (cf. v l 13 14 1) T1 om this adhy

1 ^{a}) T2 G4 Kumbh ed तु त, T3 कृत, Madras ed सुत (for तत) —D6 om from भद्रं ते (in 1^{c}) up to स्तव (in 2^{d}) —^{d}) B4 D7 9 मे (for ते) G4 कृत्वा स्वांते महेश्वर

2 D6 om up to स्तव (in 2^{d}) (cf. v l 1) —^{a}) D8 M महा (for मया) —^{b}) M तप्येह (for तप्यता) —^{c}) D3 पुत्रस्ते तु (for °हेतोर्) D5 मया राजन् (for महाराज) —^{d}) D2 3 -वर्णित (for -कीर्तित)

3 ^{a}) V1 B Dn D2 10 M ईप्सितान् (for अस्मि तान्) T2 3 G2 4 त काम —^{b}) T2 3 G2 4 ततोह (for अह वै) —^{c}) B1 तपसि (for त्वमपि) D4 6 7 9 सर्वार्थं, D5 शर्वाद्वै (for °द्धि) —^{d}) D2 सर्व- (for सर्वान्) D5 अवाप्स्यसे —After 3, V1 B Dn D2 3 Kumbh. ed. ins

181* कपिलश्च तत प्राह साख्यर्षिर्देवसंमत ।
मया जन्मान्यनेकानि शक्त्या चाराधितो भव ।
प्रीतश्च भगवाञ्ज्ञानं ददौ मम भवान्तकम् ।

[(L 1) Dn3 तथा (for तत) B3 महर्षिर् (for सांख्यर्षिर्) B3 -ममित°, D8 सत्तम (for -समत) —(L 3) V1 B1 2 Dn3 भयांतक, B3 4 तपोभव (for भवान्तकम्)]

4 ^{a}) V1 B Dn D2 3 10 G4 M Kumbh ed चारु- (for चतु) D1 3 -शीघ्रसु(D3 °स्त)त, D9 -शीर्षसुत (for °स्तत) —^{b}) D1–3 शुक्रस्य (for श°) —^{c}) V1 Dn3 D5 अलंबायन; Dn1 आलम्या°, D3 आलंभा°, T2 3 G2 4 शालंपाय(G2 °व)न (for आलम्बायन) V1 B (except B2) Dn1 n2 D7 8 10 T2 3 G2 4 [ए]व, D4 6 [ए]प (for [ए]व) —^{d}) G2 करणात्मन, G4 कारणात्मक (for करुणा°)

5 ^{d}) B2 4 5 ब्रह्मज्ञाना (for धर्म°)

6 ^{a}) D4 6 अचराणाम् (for अज°) D5 10 अजरामरदुःखाना —^{b}) D7 T2 3 G4 शत (for शत) D9 शत वर्षसहस्रक —^{d}) D2 3 मया (for पुरा)

7 ^{a}) V1 B Dn D10 M [आ]ह (for [अ]पि) —^{b}) V1 B Dn D10 इद वच (for अभाषत) —G2 om (hapl) 7^{cdef} —^{c}) B2 3 Dn2 D8 10 साम्नि, D8 सात्रि- (for साम्नि) —^{d}) D4 6 भवेति ह, D7 भविष्यति, M1 भवानिव (for °निति) —^{e}) D1–3 तत (for उक्त) D5 शापेन (for क्षणेन)

8 ^{b}) V1 B2–5 Dn अमोघं, G2 अशेषं (for अस्तौष) —^{c}) V1 B Dn D10 तत पापैस्, D5 तत शापात्, M [उ]त पापेन (for [अ]वश पापात्) —^{d}) D1–3 तेन

16 आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्र्यं भविष्यति ॥ ८
10 जामदग्न्यश्च कौन्तेयमाह धर्मभृतां वरः ।
10 9 ऋषिमध्ये स्थितस्तात तपन्निव विभावसुः ॥ ९
पितृविप्रवधेनाहमार्तो वै पाण्डवाग्रज ।
शुचिर्भूत्वा महादेवं गतवाञ्शरणं नृप ॥ १०
नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
परशुं च ददौ देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥ ११
पापं न भविता तेऽद्य अजेयश्च भविष्यसि ।
न ते प्रभविता मृत्युर्यशस्वी च भविष्यसि ॥ १२
आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः ।
यदवाप्तं च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ १३
असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ।
शापाच्छक्रस्य कौन्तेय चितो धर्मोऽनशन्मम ।
तन्मे धर्मं यशश्चाग्र्यमायुश्चैवाददद्भवः ॥ १४
ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सखा ।
प्राहाजमीढं भगवान्बृहस्पतिसमद्युतिः ॥ १५
वसिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ।
शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ।

(for ततो) D2 8 विनाशिना (for °शन) — f) D2 M1 तेग्र, D7 तेपा, T2 3 G2 4 तेग्र (for तेऽग्र्य)

9 a) B2 partly damaged D7 जामदग्निश् T2 3 G2 4 [s]श्र (for च) D10 भगवान् (for कौन्तेयम्) — b) V1 B2-5 Dn D10 इद, B1 इह (for आह) M4 धर्मविदा (for °भृता) D10 T2 3 वर — c) B3 ऋषिमध्य D1-8 ततस् (for स्थितस्) V1 B Dn D10 प्राह (for तात) — d) B4 D6 ज्वलन्निव, G2 तपन च (for तपन्निव) V1 B1-3 5 Dn D10 ज्वलन्निव दिवाकर

10 a) T2 3 G4 पुरा क्षत्र, G3 स तु विप्र-; M पुरा पितृ- (for पितृविप्र) — b) D7 पाडुनंदन, T2 3 G2 4 पाढवाग्रहात्, M °वात्मज (for °वाग्रज) — c) D8 जगामाशु (for महादेवं) — D8 om (hapl.) 10d-11a — d) V1 B Dn D10 गतोस्मि (for गतवाञ्) D8 भव (for नृप) M1-3 शरण गतवाश्रृप

11 D8 om 11a (cf v l 10) D8 om. (hapl) from ऽभवद्भव (in 11b) up to यशस्वी च (in 12d) — c) Dn1 n2 D1-8 ततो (for ददौ) — d) M1 दैयानि (for दिव्यानि) T2 G3 इ, T3 G4 हि (for मे) D6 दिव्य शस्त्राणि चैव मे

12 D8 om up to यशस्वी च (in 12d) (cf. v l 11) — a) D1 5 7-9 तेस्य (for तेऽद्य) V1 B Dn D10 M पाप च ते न भविता — b) M अजय्यश् (for अजेयश्) T2 3 G4 ते जयश्च भविष्यति — D1 3-5 7 9 G3 om (hapl.) 12cd — c) Dn3 transp न and ते — d) V1 B (except B6) Dn D2 अजरश् (for यशस्वी)

13 a) D10 मे, M मा (for मा) D6 पुव, T2 3 G2 4 देव (for एव) — b) D10 भव (for शिव) — c) V1 B Dn D5-10 M तदवाप्त, D4 तदन्याप्त, T3 G4 यदनाप्त (for °वाप्तं) D5 पूर्वं (for सर्वं) G2 यदनाप्तैव मे सर्वं — d) Dn1 D4 प्रसादस् (for °दाद्) — After 13, V1 B (except B1) Dn D8 Kumbh. ed. ins

182* विश्वामित्रस्तदोवाच क्षत्रियोऽहं पुराभवम् ।
ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाराधितो भव ।
तत्प्रसादान्मया प्राप्तं ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ।

[(L 1) V1 Dn1, n2 Kumbh ed तदा (for पुरा) —(L 2) B2 भवामीति, B3 मयेदेव (for भवानीति) D8 यथा (for मया) B2 Dn3 हि (for च) B3-5 हर (for भव) — (L 3) B4 5 दुस्तर (for दुर्लभ)]

14 a) Dn3 [पु]व (for [पु]त्र) — b) D10 M नृप (for नृपम्) — c) Dn3 M1 2 4 शुक्रस्य (for श°) G3 यायाश्चक्रस्य कौंतेय (sic) — d) D5 मितो, M1 विभो (for चितो) B3 तदा (for मम) V1 B1 2 4 5 Dn D10 विभो धर्मोनशत्तदा, T2 3 G4 भू(G4 बृ)तो धर्मो महद्यश, G3 पितावधर्ममहद्यश (sic) — e) T2 3 G4 ततो (for तन्मे) D5 8 10 T2 धर्म्यं (for धर्मं) G2 अह (for यशश्) — f) In T3 the portion from वाददद्भव up to विशोका (in 13 20 20d) is lost on a missing folio T2 G4 M [आ]ददाद् (for °दद्) V1 B Dn D10 प्रभु- (for भव)

15 T3 missing (cf v 1 14)

16 T3 missing (cf. v 1 14) — a) B D8 वशिष्ठो, Dn1 n2 वरिष्ठो, D6 7 विशिष्टो (for वसिष्ठो) — b) D4 5 चक्षुषस्य (for चाक्षु°) G2 चाक्षुषस्यात्मनो सुत (sic) — c) D4, 6 [अ]चिंतस्य, D8 [अ]मित्रस्य (for

वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्युच्चारिते मया ॥ १६
रथन्तरं द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ।
समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या हर्षं त्यक्त्वा द्विजोत्तम ।
अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ १७
एवमुक्त्वा महाक्रोधात्प्राह रुष्टः पुनर्वचः ।
प्रज्ञया रहितो दुःखी नित्यं भीतो वनेचरः ।
दश वर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ॥ १८
नष्टपानीययवसे मृगैरन्यैश्च वर्जिते ।
अयज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते ।
भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः ॥ १९
तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ।
ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ २०
अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
साम्यं समस्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः ॥ २१
अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्विभुः ।
परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥ २२
अचिन्त्य एष भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ।
न मे तात युधि श्रेष्ठ विद्यया पण्डितः समः ॥ २३

C. 13 1325
B 13 18.29
K 13 49 29
M 13 24 om

[क्ष]चिन्त्यस्य) —[d]) D5 7 8 G2 -सहस्रके (for °स्रिके) M मन्त्रे द्वादशवार्षिके — G3 om 16[e]-17[f] —[f]) Dn1 T2 M4 घुच्चरिते, D1-8 त्युच्चरिते (for घुच्चा°) D4 मम (for मया)

17 T3 missing (cf v 1 14) G2 om 17 (cf. v 1. 16) —[a]) Dn2 D5 M रथंतरे, D4 6 7 9 तया-तरे (for रथन्तर) Dn2 D2 द्विजश्रेष्ठ —[b]) D3.4 T2 मति (for इति) B4 मे मति (for वर्तते) —[c]) B1 Dn1 समीक्ष्य म, Dn2 D1 8 10 समीक्ष्यस्व (for °क्षस्व) —[d]) V1 B Dn D2 8 10 पाप (for हर्षं) T2 G4 M त्यज्य, Madras ed. त्याज्य (for त्यक्त्वा) —[e]) B5 वाहिना, D8 -यजन (for -वाहिन) D1-3 अवज्ञा (D2 3 °याज्य)यजन पापम्, D4-8 सयज्ञयजन पा°, T2 G4 M प्रज्ञया रहित पा°

18 T3 missing (cf v 1. 14) D1 om (hapl) 18-31 —[a]) D3 T2 G1 M1 3 4 उक्तो (for उक्त्वा) D2 3 पुन , D4 6-8 महान्, M1 3 4 मया (for महा) V1 B Dn D2-4 6-10 T2 G2 4 -क्रोध (for क्रोधात्) M2 एवमुक्तो मया क्रोधात् —[b]) D5 ह्याह (for प्राह) V1 B2-5 Dn1 n2 शंभु, B1 Dn3 शत्रु, D10 शत्रु, T2 G2 4 शक्र (for रुष्ट) D2 3 स वै (for पुनर्) —[d]) V1 B1-4 Dn D2 7 M नित्य (for नित्य) Dn1.n2 नीतो, G2 भूतो (for भीतो) — G2 om 18[e]-56[d] —[f]) V1 B2 transp अष्टौ and च B4 T2 G4 M शतानि दश चाष्ट च, D3 दशान्यष्टादशैव च, D4-9 शतान्यष्टौ दशैव तु (D6 हि)

19 T3 missing (cf. v 1 14) D1 G2 om 19 (cf. v 1 18) —[a]) Dn D2 -पवने, G1 damaged (for -यवसे) —[b]) B2 D2-9 T2 G4 अन्यैर्वि ; M1-3 अन्यैर्वि (for अन्यैश्च) Dn3 मृगैर्वन्यैश्च वर्जितं, M4 मार्गैर्वन्यैर्विवर्जिते —[c]) V1 B Dn3 D3.4 अयज्ञिय- (Dn3 °ये), Dn1 M अयाज्ञी(M1 °ज्ञि)य , D7-9 अयाज्ञिक (for अयज्ञीय) D6 अयज्ञियति मे देशे (sic) —[d]) M वृक (for रुरु-) D4 6-9 -हिंस्र- (for सिंह) —[e]) D5 मृगो —[f]) D5 सदा (for महा-)

20 T3 missing (cf. v 1. 14) D1 G2 om 20 (cf. v 1 18) T2 om. 20[ab] —[b]) Some unused MSS पथि (for पार्थ) D2-4 7-9 [ऽ]स्मि (for हि) —[c]) D2-9 ततो मा भगवानाह, M ततो मे शरणं प्राप्तो —[d]) D2-9 T2 G4 M महा- (for प्राह)

21 T3 missing (cf. v 1 14) D1 G2 om 21 (cf v 1 18) —[b]) B1 5 भवद्दुःखविवर्जित , D2-9 मत्प्र-सादाज्ञविप्यसि —[c]) B5 (inf lin) त्वमस्तु, Dn1.n2 ममास्तु (for समस्तु) D2 8 10 शाम्यत्वमस्तु ते सौ(D8 तत्सौ)ख्य, D4-6 8 9 समत्वमस्तु तत्स(D9 ते स)ख्य, D7 समेत्वमस्तुव· सख्य (sic), T2 G4 M सौम्यत्वमस्तु वा°सख्य (T2 G4 सौम्य) —[d]) D2 8 वर्तता (for वर्धतां) D4-9 युवयोर्वर्तता मख

22 T3 missing (cf v 1. 14) D1 G2 om 22 (cf v 1 18) —[a]) D2 8 अशेपान्वै, D10 एवमेव (for °मेष) —[b]) D2-9 G4 प्रभु· (for विभु·) — B6 om 22[c]-23[d] —[c]) T2 G4 M अय (for पर) G4 धर्मं (for धाता) —[d]) D4 6-9 -दुःखेन (for -दुःखे च)

23 T3 missing (cf v 1 14) D1 G2 om 23 (cf. v 1. 18) B6 om 23 (cf v 1. 22) —[a]) B1 D3 4 6 7 एव, D10 रूपो (for एष) — T2 G4 om 23[cd] D4 repeats 23[cd] after the ref in 24 Before 23[cd], D4 6 7 9 ins जैगीषव्य उवाच —[c])

जैगीषव्य उवाच ।

ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
यत्नेनाल्पेन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ २४

गार्ग्य उवाच ।

चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम् ।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ २५

तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।
आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ २६

पराशर उवाच ।

प्रसाद्याहं पुरा शर्वं मनसाचिन्तयं नृप ।
महातपा महातेजा महायोगी महायशाः ।
वेदव्यासः श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणात्मकः ॥ २७

B8 मम (for न मे) M द्वितं (for तात) — ^{d}) B6 विद्यया पठितस्य स (sic), M °या तात तद्विन — V11- B4 Dn D5 ins after 23 B5 after 22^{ab} D8 after 23^{ab}

183* वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमतां वर ।
सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ।
ततोऽथ भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर ।
अत्सत्प्रियतर कृष्ण मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् । [5]
एवं सहस्रशश्चात्मा महादेवो वरं ददौ ।
मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा संराधितो मया ।
वर्षायुतसहस्राणां सहस्रशतमेव च ।
ततो मां भगवान्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते । [10]
ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रुवम् ।
यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभु ।
नित्यकालं तवेशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ।
एवमस्त्विति भगवांस्तत्रोक्त्वान्तरधीयत ।

[B6 om lines 1–2 and B2 damaged for the same — (L 1) Dn3 D6 ततो वाच (for तदोवाच) — (L 3) B2 damaged; B6 तुतोष (for ततोऽथ) B4 5 transp आह and प्रीतो B2 Dn3 प्रीतात्मा मा (for प्रीतो मां वै) — (L 4) Dn1 n2 अर्थात् (for अस्मात्) D6 त्वत्तोऽस्ति परतः कृष्ण (for the prior half) B8 भविष्यति — (L 5) Prior half hypermetric B2 त्व, B4 5 तु (for the first च) B2 5 युद्धे च (for युद्धेषु) D8 [अ]नलो यथा (for °लोपमम्) B6 तेजसैवानिलोपम (for the post. half) — (L 6) Dn1 n2 [अ]न्यान् (for [आ]त्मा) — (L 7) D6 मणिमये (for °मन्थे) B6 च (for ऽथ) B4–6 चाराधितो, Dn1 n2 D8 सपूजितो; D6 सयुध्यते (for सराधितो) — (L 8) Dn1 n2 सहस्रं (for °स्र) — (L 9) D6 om. मां V1 देव (for प्रीत) — (L 10) B2 partly damaged. B1 4 5 यत् (for यद्) — (L 11) B2 damaged, B6 D8 अब्रवीत् (for अब्रुवम्) — (L 13) B4 तु ईशाने (for तवेशान) — (L 14) B2–4 उक्त्वा स (for अन्त्विति) B4 5 [ए]व (for [उ]क्त्वा)]

— On the other hand, M ins after 23 T2 G4 after 23^{ab}

184* जैगीषव्यस्तथा प्राह जगद्धाता महेश्वर ।

24 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om. 24 (cf. v 1 18) D4 7 9 T2 G4 M om the ref. — After the ref, D5 repeats 23^{cd} M reads 24^{ab} twice — ^{a}) D2 8 ममाख्य (for ममाष्ट-) — ^{b}) T2 G4 M (last four first time) मनोयज्ञेन तोषित — ^{c}) D7 8 यत्नेन (for यत्नेन) V1 [अ]नेन, D2 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) D4–6 भगवान्; D7 9 बलवान्; D8 om , T2 G4 च विना (for बलिना) — ^{d}) D2–9 नराधिप (for युधिष्ठिर) T2 G4 दत्तवा(G4 °मय)न्भगवान्पुरा, M रणश्च स्यायुधिष्ठिर — After 24, T2 G4 ins

185* पराशरश्चाह मुनि पुरा मम च तोषित ।

25 T8 missing (cf. v 1. 14) D1 G2 om. 25 (cf. v 1 18) T2 G4 om 25^{a}–27^{b} (with the ref.) M1 2 4 om. the ref. V1 B Dn D10 गर्ग, D4 6 गर्ग्य (for गार्ग्य) — ^{a}) V1 B Dn D5 10 अददत् M तुष्ट सोम्य समददात् — ^{b}) B1 3 4 Dn D3 10 कला (for काल-) D2 ममातत; D8 सनातन, D4–10 M महाद्भुत (for ममा°) — ^{d}) D2 8 पार्थिव (for पाण्डव)

26 T8 missing (cf v 1 14) D1 G2 om. 26 (cf v 1 18). T2 G4 om 26 (cf. v 1 25) — ^{a}) D10 महास्र (for सहस्रं) B4 D10 M च (for तु) — ^{d}) D4 6–9 -शतायुष, D5 -शत नृप (for -शतायुतम्)

27 T8 missing (cf. v 1. 14) D1 G2 om 27 (cf. v 1 18) T2 G4 om. 27^{ab} (cf v 1 25) D7 9 पाराशर (for परा°) — ^{a}) V1 B1 4 Dn D6

अपि नामेप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ।
इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ २८
मयि संभवतस्तस्य फलात्कृष्णो भविष्यति ।
सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ २९
वेदानां च स वै व्यस्ता कुरुवंशकरस्तथा ।
इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥ ३०
भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ।
अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव ॥ ३१

एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ ३२

माण्डव्य उवाच ।

अचौरश्चौरशङ्कया शूले भिन्नो ह्यहं यदा ।
तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मा वै महेश्वरः ॥ ३३
मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्बुदम् ।
रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ३४

C. 13 1345
B. 13 18 48
K. 13 49 48
M 13 24 35

[इ]ह M₂ ₃ [आ]ह (for [अ]हृ) D₃ शक्र (for शर्व) —ᵇ) B₁ ₃ D₂ ₈ चिंतयन, B₂ Dn₃ चिंतित (for [अ]-चिन्तय) —ᵈ) D₃ महायत्न, D₂ °तपा, G₁ महेश्वर (for महायशा) —ᵉ) T₂ M वेदाव्यास (for वेदव्यास) —ᶠ) Dn₁ n₃ ब्राह्मण V₁ B₁ ₃ D (except D₁ ₆ ₁₀, D₃ om.) करुणान्वित, T₂ G₁ °मय (for त्मक)

28 T₃ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 28 (cf. v 1 18) —ᵃ) V₁ B₁ ₃ ₄ Dn₂ n₃ D₁₀ अप्यसौ, some unused MSS अथासौ (for अपि नाम) —After 28ᵃᵇ, T₂ G₁ Madras ed ins

186* तदभिज्ञाय मामाह शंकरस्त्रिपुरार्दनः ।
पितृकन्या वसो पुत्री शापाद्दाशगृहोदिता ।
तस्या विष्णुकृता नाम धियया शोधक सताम् ।

[(L 2) Madras ed -गृहोषिता (for °दिता) — (L 3) Madras ed तस्या हि दुष्कृतानां च (for the prior half) G₁ damaged for शोधक Madras ed. शुभ (for सताम्)]

— T₂ G₁ om 28ᶜ–29ᵈ —ᶜ) B₁ D₂ ₇–₉ कृत्वा (for मत्वा) D₂ मम (for हृदि) D₄–₆ इति कृत्वा हृदि मतिं —ᵈ) D₆ M मा (for मां) D₂ ₄. ₆ ₇–₉ सुरसत्तम

29 T₃ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 29 (cf. v 1 18) T₂ G₁ om 29 (cf v 1. 28) —ᵃ) V₁ B Dn D₁₀ मयि (B₄ °म) समावना यास्या (D₁₀ तस्य), M मयि समावितस्यास्य —ᵇ) M फल (for फलात्) D₅ भविष्यसि D₄ ₆–₉ फलोत्कृ(D₄ ₆ °त्लक)ष्टो भविष्यसि —ᶜ) B₁ D₄ ₆ सावर्ण्यस्य —ᵈ) B₃ (marg as in text) ₅ ससमद्य (for र्षिश्च) V₁ D₄–₈ ₉ (before corr as in text) भविष्यसि

30 T₃ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 30 (cf. v 1 18) —ᵃ) D₄–₉ [पु]त्र स (for स वै) V₁ B₁ ₃ ₄ Dn D₁₀ वक्ता (for व्यस्ता) —ᵈ) D₈ पुत्रवान्, M पुत्रश्च (for °स्ते) B₃ हि स (for हित) D₂ ₄–₉ पुत्रवाञ्जगतो हि स

31 T₃ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 31 (cf. v 1 18) T₂ G₁ om (hapl) 31 —ᵃ) Dn₃ नरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) —ᵇ) D₁₀ दैवत (for दयित) B₁ च (for स)

32 T₃ missing (cf. v 1 14) G₂ om 32 (cf v 1. 18) —ᵃ) T₂ G₁ भविष्यतीति मामुक्त्वा —ᵇ) B₁ तथा (for तत्र) — G₁ om. 32ᶜᵈ —ᵈ) D₂–₆ ₈ ₉ मुनि (for ऽव्यय) — T₂ M₁–₃ ins after 32 G₁ after 32ᵃᵇ

187* माण्डव्यश्चाह देवेश भक्तो लोकहिते भवे ।

[G₁ damaged for देवेश भक्तो T₂ देवे च (for देवेश)]

33 T₃ missing (cf v 1 14) G₂ om. 33 (cf. v 1. 18) —ᵃ) Some MSS अचोरश्चोर- —ᵇ) T₂ M शूल- (for शूले) D₆ प्रोतो (for भिन्नो) V₁ B₁ Dn सदा, D₂ पुरा, T₂ G₁ सदा (for यदा) D₃ ₈ शूले प्रोतो ह्यहं पुरा, D₄ ₆ ₇–₉ शूलप्रोतो ह्यह पुरा, D₁₀ शूलभिन्न भव यदा —ᶜ) D₄–₆ तत्र स्थित (for तत्रस्थेन) D₂ मत्तो (for स्तुतो) —ᵈ) D₁₀ मा (for मा) V₁ Dn नरेश्वर, B₃ ₆ सुरेश्वर (for महे°)

34 T₃ missing (cf v 1 14) G₂ om 34 (cf v 1. 18) —ᵃ) G₁ शूलात्प्राज् (for शूलाच्च) —ᵇ) B₃ [अ]र्बुद समा, G₁ समायुतं (for °र्बुदम्) —ᶜ) D₅ ₆ [अ]पि (for [पु]त्र) —ᶠ) T₂ G₁ वर्जित संम

पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ ३५
तीर्थाभिषेकं सफलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।
स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवोर्जितम् ॥ ३६
एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।
महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ।
सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३७
गालव उवाच ।
विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ३८
कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ।
न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ३९
श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।
नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ४०
पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।
भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ४१
अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।
अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥ ४२
उपस्पृश्य गृहीत्वेध्मं कुशांश्च शरणाद्गुरून् ।
तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्राविलेक्षणः ॥ ४३

विप्स्यति — After 34, T2 G4 ins

188* क्षमपं सफलं कर्तुं शक्तो निर्विघ्नधर्मभाक् ।

35 T8 missing (cf v l 14) G2 om 35 (cf. v l. 18). D5 om (hapl) 35a–36b T2 G4 om. 35 — a) D7–9 चतुर्थो (for °र्थात्) ❀ Cn पादा च्चतुर्थात 'तप सत्य दया शौचम्' इति चत्वारो धर्मस्य पादा । तेषा चतुर्थात्सत्यात्तवात्मा शारीरम् । ❀ — b) D4 6–9 M मुनस् (for मुने) — c) D1–4 6–9 वशमस्याप्य नुपम, M त शिष्यमुख्यानुपमं (M1 °नवम) — d) D1–4 6 7 महर्षे, D8 अहो वै D9 lacuna, M1–3 ममेद; M4 क्षमपं (for जन्म वै)

36 T8 missing (cf v l 14) G2 om 36 (cf. v l 18). D5 om 36ab (cf v l 35) — a) T2 G4 तीर्थाभिषेक B1 4 Dn D10 सकल (for सफल) — b) Dn1 n3 D7 9 वा (for च) — D1 8 om 36d–37e — d) B1 4 तवार्जित, T2 G4 तपो° (for तवो°) D4–9 ददामि तव चार्चि (D4 6 चार्पि-, D5 चोर्जि)त

37 T8 missing (cf v l 14) G2 om 37 (cf v l 18) D1 8 om 37abcde (cf. v l. 36) — a) V1 च, D10 T2 G4 M3 स (for तु) — b) B4 वरेण्यो वृषभध्वज — e) D4–6 T2 G4 M देवता (for दैवत) — f) D1 8 [इ]त्युक्त्वा (for तत्र)

38 T8 missing (cf. v l 14) G2 om 38 (cf. v l 18) T2 G4 M om the ref — a) D4. 5 9 विश्वामित्रादनुज्ञात — B4 om (hapl) 38b–39a — b) D2 [S]प्यह, D8 lacuna (for ह्यहं) — d) D1. 8 4 6–9 रुदती दुःखिता भृश; D5 रुदती भृशदुःखिता, T2 G4 दुःखासस्पितरं मृत (sic).

39 T8 missing (cf v l 14) G2 om 39 (cf v l 18) B4 om 39a (cf. v l 38) — b) D7 देव- (for वेद-) D4–6 -विभूषण (for °षितम्) D1–8 पुत्र वै वेदभूषित — c) T2 G4 M1 करुण (for त°) — d) M4 सीतार्थ (for पिता त्वा)

40 T8 missing (cf v l. 14) G2 om 40 (cf v l 18) — a) D2 8 जनन्या वचनं श्रुत्वा — b) M1 3 4 पितृ (for गुरु-) T2 G4 शोकाच्छर्वमतोषय, M2 धर्म्यं च पितृदर्शने — cd) B5 om from महा देवमपश्यं up to अनुज्ञातो (in 42a) M1 3 अपश्यत् (for °श्य)

41 T8 missing (cf v l 14) G2 om. 41 (cf v l 18) B5 om. 41 (cf v l 40) — a) B4 transp पिता and माता D8 तत्त्व; D4–10 वै स्व (for ते त्व) — b) M4 पुत्रा D5 10 मित्र- (for मृत्यु) V1 D1 2 T2 G4 -विवर्जित D4 6–9 पुत्र मित्रसमन्विता (D4 6 °त) — c) D1–8 भविष्यति (for °ष्यथ) B8 विशन्, D8 9 च वै (for विश) D4–6 भविष्यसि च वै क्षिप्रं

42 T8 missing (cf. v l 14) G2 om 42 (cf. v l 18) B5 om up to अनुज्ञातो (in 42a) (cf. v l. 40) — b) D10 ज्ञातो (for गत्वा) — D1–8 om 42cd — c) T2 G4 तत्र (for तात) — d) B4 विनि र्गतं (for विनिःसृतम्)

43 T8 missing (cf v l 14) G2 om 43 (cf v l. 18) D10 T2 G4 Madras ed om. 43ab — a) V1 B Dn3 इध्म, D1–3 [इ]ध्मान्; D4 6 8. 9 [अ]र्घं; D7 [अ]र्घं; M [इ]मान् (for [इ]ध्मं) — b)

प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डव ।
दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ४५

ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ।
युधिष्ठिरं धर्मनित्यं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ४६

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।
धातार्यमा शुक्रबृहस्पती च
रुद्राः ससाध्या वरुणो वित्तगोपः ॥ ४७

C. 13. 1368
B 13 18 71
K. 13 49 71
M 13 24 47

M1. 2 4 गुरु (for गुरून्) D1–2 भगृह्य चरणौ शुभौ, D4–9 भगृह्य चरणौ गुरो — ^{c}) D9 तान्विमर्ज्य, T2 संजीवतश्, G4 सजीवित, M तद्विसृज्य (for तान्वि°) D1, 5 7–9 स (for च)

44 T3 missing (cf. v 1 14) G2 om 44 (cf v 1. 18) — ^{b}) V1 B Dn D10 [ट]पाघ्राय (for चा°) — ^{c}) B3 दिष्ट्यापि (for दृष्टोऽसि) — ^{d}) D1–9 कृतकृत्य (for °विद्य) — After 44, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy no* 16]

45 T3 missing (cf. v 1 14) G2 om 45 (cf v 1. 18) D1–9 T2 G4 M om the ref — ^{a}) D7 [अ]पि (for [अ]ति) D1 3–7 9 [ए]त्र (for [ए]व) — ^{b}) D4, 6 कर्मणा (for कर्माणि) D5 [अ]स्य (for [अ]थ) — ^{c}) V1 D5 7 om (hapl.) मुनि D4–8 स्मृत्वा (for श्रुत्वा) — ^{d}) B2 damaged.

46 T3 missing (cf v 1 14) G2 om. 46 (cf v 1. 18) — ^{b}) D4 6 वर (for वर) — D7 om. (hapl.) 46^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D10 M2 3 निधिं (for नित्य) — After 46, V1 B Dn D5 8 10 ins

वासुदेव उवाच ।

189* उपमन्युर्मयि प्राह तपन्निव दिवाकर ।
अशुभै पापकर्माणो ये नरा कलुषीकृता ।
ईशान न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तय ।
ईश्वर संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावना ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्त परमेश्वरे । [5]
सदृशोऽरण्यवासीना मुनीना भावितात्मनाम् ।
ब्रह्मत्वं केशवस्य वा शक्रत्व वा सुरै सह ।
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वा तुष्टो रुद्र प्रयच्छति ।
मनसापि शिवं तात ये प्रपद्यन्ति मानवा ।
विधूय सर्वपापानि देवै सह वसन्ति ते । [10]
भित्त्वा छित्त्वा च कूलानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
यजेद्देव विरूपाक्ष न स पापेन लिप्यते ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकै ।
सर्वं तुदति तत्पाप भावयञ्छिवमात्मना ।
कीटपक्षिपतगाना तिरश्चामपि केशव । [15]
महादेवप्रपन्नाना न भय विद्यते क्वचित् ।
एवमेव महादेवं भक्ता ये मानवा भुवि ।
न ते संसारवशगा इति मे निश्चिता मति ।
तत कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

[(L 1) D3 ममाप्याह (for मयि प्राह) D6 पतन् (by metathesis) (for तपन्) — (L 2) B2 किल्बिषी-, B3 वल्नषी (for कलुषी) — (L 4) D10 भावन (for भावित-) — (L 5) D5 om ऽपि — (L 6) D10 वन्य- (for ऽरण्य) B3 Dn1 D5 -वामाना (for -वासीना) — (L 10) B2 5 रमति (for वसन्ति) — (L 11) B2 damaged. V1 B4 छित्त्वा भित्त्वा (by transp), Dn भित्त्वा भित्त्वा B4 D8 10 भूतानि, B5 पापानि, some unused MSS शूलानि (for कूलानि) ꙮ Cn कूलानि गृहतटाकादीनि । ꙮ B3 5 Dn2 हुत्वा (for हत्वा) — (L 12) Dn3 शापेन (for पा°) B6 न पापेन च लिप्यते (for the post half) — (L 13) B3 मुक्तो (for युक्तो) (L 14) V1 B3 दहति, B1 2 5 नुदति, B4 तरति (for तुदति) — (L 16) D5 महादेव V1 -प्रमादानां (for -प्रपन्नानां) — (L. 17) Dn1 एकम् (for एवम्) D5 transp भक्ता and ये — Before line 19, B4 ins वैशंपायन उवाच — (L 19) Prior half = 46^a]

47 T3 missing (cf v 1. 14) G2 om 47 (cf. v 1. 18) Before 47, V1 B1–3, 5 Dn D6 7 10 ins विष्णुरुवाच, B4 कृष्ण उ°; D1 2 8 9 वासुदेव उ°; D5 भगवानु° — ^{a}) V1 D1, 4–6 10 [अ]नि(D5 10 °न)-लानिलौ, T2 G4 [अ]निलानलश् (for °नलौ) — ^{b}) T2 G4 च (for ऽथ) V1 D10 द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च — Dn1 om 47^{cd} — ^{c}) D1–9 यमौ (for [अ]र्यमा),

59 72 72 48

ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं
वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।
सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च
रक्षा दीक्षा नियमा ये च केचित् ॥ ४८

स्वाहा वषड्ब्राह्मणाः सौरभेया
धर्मं चक्रं कालचक्रं चरं च ।
यशो दमो बुद्धिमती स्थितिश्च
शुभाशुभं मुनयश्चैव सप्त ॥ ४९

अग्र्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च
स्पर्शे सिद्धिः कर्मणां या च सिद्धिः ।
गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च
लेखाः सुयामास्तुपिता ब्रह्मकायाः ॥ ५०

आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च
वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
शुद्धाश्च निर्वाणरताश्च देवाः
स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ५१

चिन्तागता ये च देवेषु मुख्या
ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा
यक्षास्तथा पन्नगाश्चारणाश्च ॥ ५२

— d) D1 4–9 T2 G4 M om , D8 च (for स-) V1 वसवो (for वरुणो) V1 [s]थ त्रिम , B Dn2 n8 D10 [s]थ गो(D10 °थैगो)प , D1 9 वित्तगोपा , T2 G4 M वित्त(T2 G4 °श्च)गोप्ता (for °गोप)

48 T8 missing (cf v l 14) G2 om 48 (cf v l 18) — a) B1 D1–8 T2 G4 M4 मरुतो (for मा°) — b) D1–3 7 चोप , D4 6 9 चाप , T2 G4 M1–8 यज्ञ- (for वेद-) — B2 partly damaged for 48cd — c) D7 जुष्टा (for यष्टा) D1 4–6 यश् (for यच्) D10 हविष्यं (for °श्च) — d) D8 corrupt. V1 B Dn D10 सयमा (for नि°)

49 T8 missing (cf v l 14) G2 om 49 (cf v l 18) — a) B1 2 5 Dn D10 वौषट्, T2 G4 वेद-, Madras ed वेदा (for वषट्) Dn1 n2 सौरभेयी — b) V1 Dn8 D5 T2 G4 धर्म्यं, B8 धर्म-, D4 6–9 धर्मश् (for धर्मं) V1 B2 5 Dn D5 10 चाप्य (for चक्र) V1 B4 D10 रणं च, B1 च विश्वं, B2 8 5 Dn1 n2 बलं च, Dn8 रथ च, D2 T2 G4 परं च, D4 5 8 वरं च (for चर च) — c) D1–9 शमो (for यशो) V1 D8 बुद्धिमतिं; B1 8 °मंति , B2 (marg) Dn1 n2 °मता, D5 10 °मति , T2 G4 °भूति (for °मती) G2 4 तिथिश्, M धृतिश् (for स्थितिश्) — d) V1 B Dn D10 ये मुनयश्च; T2 G4 M मुनयो ये च (for °यश्चैव)

50 T8 missing (cf. v l 14). G2 om 50 (cf v l 18) — a) D4–9 T2 G4 M1–8 सिद्धिर्, M4 सिद्धिं (for बुद्धिर्) D4 om , T2 G4 मनसो V1 B Dn8 D4 10 M1–8 दर्शनेन (for °ने च) D1–8 आद्या सिद्धिर्मानसी दर्शने च — b) V1 B Dn D10 स्पर्शश्चाप्य , D5 स्पर्शं सिद्धि° , T2 G4 M स्पर्धासिद्धि° , Madras ed. स्वार्थोसिद्धि° (for स्पर्शे सिद्धि) D4 om कर्मणा या च सिद्धि D1–8 कर्मगुणा च , D6–9 °णा चैव , M4 °णा या च — c) D4–9 ऋषय (for ऊष्मपा). B5 om (hapl) सोमपाश् — d) B5 लेखा स्वयामास्, D1–3 मुख्या सां(D1 सो)म्यास्, D4–9 मुख्या सोमास्; D10 मुख्या देवास्, T2 G4 M मुख्या (T2 G4 रेखा) समास् (for लेखा सुयामास्)

51 T8 missing (cf v l 14) G2 om 51 (cf. v l 18) — a) B2 damaged V1 B1 3–6 Dn D2 3 आभासुरा, D5 7 9 T2 G4 अभास्वरा (for आभा°) D1 8 सृष्टिपाश्, D2 सृष्ट°, D4–6 T2 G4 Madras ed वृष्टि°, Bom ed Kumbh. ed धूम° (for दृष्टि°) — b) T2 G4 वाचो D6 7 om वि B8 च निर्माण रताश्च, D4–9 कर्मणा वै शुभाश्च (for च मनोविरुद्धा) — D9 om (hapl) 51c–52d — c) D1–3 10 शुभाश्च, D4–8 स्वर्गे हि (for शुद्धाश्च) V1 B1 2 4 5 Dn निर्माण- (for निर्वाण) B8 मनोनिरुद्धाश्च ** श्च देवा — d) B8 [अ]थोष्ठपाश् (for आज्य°) V1 स्पर्शना दर्शनपा आज्यपाश्च, D1–3 सर्वे सदादर्शिन आ°; D4–8 स्पर्श सदादर्शन आ°

52 T8 missing (cf v l 14) G2 om 52 (cf. v l 18) D9 om 52 (cf. v l. 51) — a) V1 B1 5 चित्ताज्जाता , B2 चित्ताघाता , B8 चिंतयतो , Dn1 चित्त घोता , Dn2 नित्य घोता , Dn8 चित्ताज्ज्ञाता , D5 चित्ता गता , D7 8 चिंत्यागता (for चिन्ता°) — b) D1–7 याश्चाप्यन्या (for ये चाप्यन्ये) T2 G4 या चाप्यन्या

सूक्ष्मं स्थूलं मृदु यच्चाप्यसूक्ष्मं
सुखं दुःखं सुखदुःखान्तरं च ।
सांख्यं योगं यत्पगणा परं च
शर्वाज्जातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ५३
तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः
सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्ष-
न्पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ५४
विचिन्वन्तं मनसा तोष्टुवीमि
किंचित्तत्त्वं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।
ददातु देवः स वरानिहेष्टा-
नभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ५५
इमं स्तवं संनियम्येन्द्रियाणि
शुचिर्भूत्वा यः पुरुषः पठेत ।
अभग्नयोगो नियतोऽब्दमेकं
स प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥ ५६
वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च
जयेद्राजा पृथिवीं चापि कृत्स्नाम् ।
वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ५७

C. 13 1378
B 13 18 81
K. 13 49 81
M 13 24 57

देवता भाजमीढ —d) V1 B Dn D10 यक्षास्तथा चा (Dn3 तथा यक्षाश्चा)रणपन्नगाश्च (B3 °श्चा), T2 G4 क्रमात्तथा पन्नगचारणाश्च

53 T3 missing (cf. v l. 14) G2 om 53 (cf. v l. 18) —a) V1 B2 6 Dn3 D10 स्थूल सुसूक्ष्म, B1.2.4 Dn1 n2 D4-6 स्थूल सूक्ष्म (by transp) V1 B Dn om यच् D10 T2 G4 [अ]तिसूक्ष्म (for [अ]प्य) —b) D1-3 5 10 transp सुख and दुःख D5 दुःख- (for सुख-) V1 B Dn दुःख सुख दुःख(V1 om. दुःख)मनंतरं च —c) B2 4 D10 साख्य योगो, D1 सौम्य योग, D2 3 सौम्य योग्य, T2 G4 साख्यं च योगो, M4 साख्या योगा (for साख्य योग) Dn2 D4-9 तद् (for यत्) B1 om परं च —d) B° damaged, D1.3 ज्ञात (for जात) D1-9 कीर्तित च, M किंचिदेतद्

54 T3 missing (cf v l. 14) G2 om 54 (cf v l. 18) —a) D1 3 यत्सभूता B3 om भूत T2 G4 M -भूता (for -कृतो) —b) T2 G4 M पूर्वे (for सर्वे) D1 वेदा (for देवा) D5 म, D6-9 om (for [अ]स्य) —c) T2 G4 M ह(T2 G4 हा)रिणीं (for धरणीं) —d) T2 G4 पुरातनास्, M °तना (for °तनीं)

55 T3 missing (cf v l 14) G2 om 55 (cf. v l 18) —a) D10 सम्प्रब्रवीमि (for तोष्टु°) V1 Dn1 n2 विचिन्व(Dn2 °क्ष)तस्तपसा (V1 °सा) तत्प्रबवीय, B °न्वतस्तपसा तुष्टुवीरन्, Dn3 °न्वतं तपसा तुष्टुवीरन्, D4-6 °न्वतं चेतसा वो ब्रवीमि, D7-9 °न्वत चेत(D8 तेज)सा तोष्टवीमि, T2 G4 त त्वं प्रभुं मनसा तोषयामि, M किंचित्तत्त्व मनसा तोष्टुमश्च —b) M1-3 नता स्म (for नतोऽस्मि) T2 G4 M4 किं ते त्वत्त प्राणहेतोर्नता स्म —c) D1-3 ददाति (for °तु) B1 वराश्चिर्दिष्टान्, B5 °निवेष्टान् (for निहेष्टान्) —d) B1 [ऽ]न्य°, T2 G4 य (for न)

56 T3 missing (cf v l. 14) G2 om 56 (cf. v l 18) —a) V1 B Dn D10 स(D10 om स)-नियतेंद्रियश्च (B1 °य सन्) (for °म्येन्द्रियाणि) —b) V1 B Dn D10 transp शुचिर् and भूत्वा D1-3 transp य and पुरुष D4-9 सदा पठेत् (for पठेत) —c) B4 -योगर् (for -योगो) Dn1.n2 मासम्, T2 G4 शब्दम् (for ऽब्दम्) —d) V1 B5 Dn1 n2 D2 3 10 T2 G4 M4 स (for स) D5 चाप्नुयाद् (for प्राप्नु°) B1 4 5 सम्भमस्ये (for मेधे)

57 T3 missing (cf. v l. 14) —a) V1 देवान्स कृद्, T2 G2 4 वेदान्कृत्स्न (for °न्कृत्स्नान्) V1 B Dn1.n2 D5 10 T2 G2 4 तु (for च) —b) D1 4-9 T2 G2 4 प्राप्य (for चापि) V1 B Dn जयेन्नृप पार्थं महीं च कृत्स्नां —c) M लाभान् (for लाभं) T2 G2 4 वै धन (for नैपुण) D7-9 हि (for च) —d) D1-3 T2 G4 प्राप्य तथा, D10 प्राप्नुयाद्ध (for प्रेत्य तथा) T2 G4 गतिं (for सुखं) D3 om च

58 T3 missing (cf. v l. 14) M om 58–59 —a) D10 G2 इद (for इम) D4 6-9 T2 G2 4 श्रुत्वा (for कृत्वा) —b) D4 5 क्रियते, D6-9 ध्रियते (for दधिरे) D1-3 रुद्राय विभवे नम —c) D10

स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनम् ॥ ५८
यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१९

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ १
आर्ष एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथ वासुरः ।
यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ २
संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ।
इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क नु ॥ ३
स्वर्गे मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ।
पूर्वमेकस्तु म्रियते क चैकस्तिष्ठते वद ॥ ४
नानाकर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिनः ।
नानानिरयनिष्ठान्ता मानुषा बहवो यदा ॥ ५
अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।

नाम (for पुण्य) — d) Dn1. n2 यशस्विन , D1-4 6-9 °स्वि च, D10 T2 G2 4 °स्करं (for °स्विनम्)

59 T3 missing (cf. v l 14) M om. 59 (cf. v l 58) — a) V1 B Dn1. n3 T1 G1 3 शरीरे तु, D5 °रेस्य (for °रेषु) — G2 om 59cd — c) V1 B2 4 5 Dn D2 तावत्यब्द (for तावद्वर्ष) — d) D2 स्वर्गं D2 3 तिष्ठति (for वसति) Dn1 माधव, D1 भारत (for मानव)

Colophon missing in T3 — *Parvan-name* V1 B1-4 Dn3 D1-3 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1-3 5 10 दानधर्मं — *Adhy name* V1 B1. 2 4 5 Dn D7-9 मेघवाहनपर्व, D1-3 ईश्वरमाहात्म्य, M पुत्रानुशासनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 18 (as in text), D5 16, D7 9 15, D10 17, T2 G2 4 50, M 39 — *Śloka no* Dn1 82

19

☞ This adhy is missing in T3 (cf v l 13 18 14)

1 T1 om. the ref. — a) Dn1 साह , D7 9 सर्व- (for सह) T1 सधेन (for -धर्मेति) — c) D1. 3 4 6 7 9 -कालेषु (for -काले तु) — d) D1-3 कथं भवेत्, D10 विधीयते (for कथं स्मृतम्)

2 a) B1 3 D2-6 10 G2 M4 एव (for एष) — b) B4 om (hapl ?) from प्राजापत्यो up to सहधर्मो (in 3c) D1-7 9 तथा (for ऽथ वा) — c) B3 सर्व- (for सह-) — d) D10 पूर्वमुक्तो (for °मुक्त)

3 B4 om. up to सहधर्मो (in 3c) (cf v l 2) — a) D10 तु (for सु) — b) D1-3 विरुद्ध इव मे मत — T1 om 3cd — c) D1. 4-7 9 [अ]य (for य) Dn1 T2 G3 4 सर्व- (for सह) D2 3 इहाय विहितो धर्म, G1 इह य सर्वधर्मेति — d) G प्रेत्य यो; M1. 4 प्रत्यर्यं (for प्रेत्यायं) M विहित (for °त) B4 कृत , D3 10 क्रतु , D4-7 9 कुत (for क नु)

4 a) V1 B2-5 Dn2 n3 D8 10 स्वर्गो (for स्वर्गे) D3 4 6 7 9 स्थि(D8 मृ)तानां (for मृ°) — b) B3 सह धर्मं (for सहधर्म) — c) D1-8 च (for तु) D4-7 9 पूर्वमेकस्य मृत्यु स्यात्, S (T3 missing) °स्य म्रियत — d) B2 3 Dn3 क चैकस्, D1-3 त्व(D1 क)परस्, G4 क चैतद् (for क चैकस्) D1-3 [ऽ]नघ, T1 तदा (for वद)

5 a) V1 B Dn D3 10 नाना(B3 मनो)धर्म (for नानाकर्म) M1-3 -करा लोके (for -फलोपेता) — b) B1 -धर्म , T1 -स्थान (for -कर्म-) V1 B1. 4 Dn D3 10 निवासिता , B3 -निवेशिता (for -निवासिन) — c) Dn3 -नियम- (for निरय-) G1. 3 4 -निष्ठानां (for -निष्ठान्ता) — d) B3 D4-7 9 मानवा, D2 3 T1 मनुष्या (for मानुषा) V1 T2 G2 यथा (for यदा).

यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ ६
अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते ।
धर्मोऽयं पौर्विकी संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७
गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम् ।
निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथा श्रुतिः ॥ ८
यदेतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ।
निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ९

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अष्टावक्रस्य संवादं दिशया सह भारत ॥ १०
निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
ऋषेरथ वदान्यस्य कन्यां वव्रे महात्मनः ॥ ११
सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गुणप्रबर्हां शीलेन साध्वीं चारित्रशोभनाम् ॥ १२
सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना ।
वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता ॥ १३
ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं शृणुष्व मे ।
गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४

C. 13 1394
B. 13 19 14
K. 13 50 17
M. 13 25 15

---

6 [a]) D4 6 7 9 किं चानृता य इत्येव (D4 °व), T1 corrupt. — [b]) T1 सूत्रकाराद्युपस्मृति — G om 6[cd] — [c]) D3 इति (for तात) D1 2 सदानृता स्त्रिय इति — [d]) D1 8 गृहधर्मं (for सह°) D4 om., D5 6 तत (for स्मृत) T1 सर्वधर्म क नु स्मृत·

7 [a]) G4 [ए]व (for [ए]व) — [c]) B3 partly damaged. D4–6 8 9 [ऽ]पि, G य (for ऽय) V1 B Dn पूर्विका, D4 पौर्विका, D5 पौर्वकी, T2 G M पौ(G2 पू)र्विको (for पौर्विकी) S (T3 missing) दृष्ट (for सज्ञा) — [d]) D1–9 T1 उपचार·

8 [a]) T1 गहन (for गह्वर) — [b]) B3 D2 5 भृशं (for ऽनिशम्) — [c]) D5 निःसंदेशम् (for °हम्) B3 Dn3 D4 6 7 9 10 M इमं (for इद) — [d]) T1 कृत्वा मम (for पितामह) V1 D5 S (T3 missing) श्रुत यथा; Bom ed. यथाश्रुति

9 T1 om. 9[ab] — [a]) Dn1. n2 D2 3 यदैतद्, T2 G यथा तद्, M ययैतद् (for यदेतद्) Dn3 वै*, D4–9 चैव, T2 G1. 3 4 M4 वै तद् (for चैतद्) — [b]) Dn3 G3 वै तद् (for चैतद्) D4. 6–9 T2 G1. 3 4 प्रकीर्तितं (for प्रव°) — [c]) M1 अखिलेन (for नि°) L1 महाप्रज्ञ, D4–9 °भाग (for °प्राज्ञ) — [d]) B3 ब्रवीमि वे (for °तु मे)

10 B3 partly damaged for 10[cd] — [d]) D4. 6 निशया (for दि°) B5 भार्यया (for भारत) D2 8 दिशा सह महामते

11 [a]) Dn3 -कामस्य, D4–9 -कामोथ (for -कामस्तु) D10 निवेशकामस्तु मुनिर् — [b]) S (T3 missing) ह्यष्टा वक्रो T1. 2 G महामना (for तपा) — D9 om. (hapl.) 11[c]–13[d] — [d]) B Dn D10 वव्रे कन्या (by transp) D1–7 युधिष्ठिर (for महात्मन)

12 D9 om. 12 (cf. v 1 11) — [a]) V1 B4 D4 6 7 सुप्रभा, D2 8 प्रभम (for सुप्रभां) — [b]) B4 D2–7 10 [अ]प्रतिमा (for °मां) — [c]) V1 B4 5 Dn1 D2 5 10 प्रमाव-, B1 Dn3 प्रभव, B2 प्रवर्ह, B3 प्रहर्ष-, D4 6–8 प्रवर्हा, T2 प्रभावा, G1 3 4 प्रवाहां (for -प्रबर्हां) — [d]) D1–3 6–8 -भूषणा, D4 -भूषण (for -शोभनाम्) V1 B Dn D10 चारित्रेण च शोभना

13 D9 om 13 (cf v 1. 11) — [a]) D10 मासस्य (for सा तस्य) D1 6 दृष्टैव; M4 दृष्ट्यैव (for दृष्ट्वैव) T1 G सा तस्यर्षेर्मनो दृष्ट्वा — T1 om 13[cd] — [c]) T2 G1 3 4 M4 वनराजिर् — [d]) B3 partly damaged B5 वासंती (for वसन्ते) B3 कुसुमान्विता, D2 °चिंता (for °चिता)

14 B3 partly damaged for 14[ab] — [a]) G1 तद् (for तम्) — [b]) V1 B Dn D10 हि तच्छृणु, M1–3 शृणुष्व वै (for °ष्व मे) — After 14[ab], D10 S (T3 missing) ins

190* अनन्यस्त्रीजन प्राज्ञो ह्यप्रवासी प्रियंवद ।
सुरूप संमतो वीर· शीलवान्भोगभुक्शुचि ।
दारानुमतयज्ञश्च सुनक्षत्रामयोद्वहेत् ।
सभृत्य· स्वजनोपेत इह प्रेत्य च मोदते ।

[(L 2) G1 damaged T1 M4 धीर· (for वीर) T1 भाग्यभुक्, M3 4 भोगवान् (for °भुक्) — (L 3) M4 [उ]द्वहन् (for °हेत्) T1 पाणिग्रहणमहति (for the post half) — T1 om. line 4 — (L 4) M1 सुभृत्य· M3 8 सभृत्यस्वजनो दारैर् (for the prior half)] — [d]) G1 damaged M1 द्रक्ष्यते (for °से)

अष्टावक्र उवाच ।

किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।
तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १५

वदान्य उवाच ।

धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं तथैव च ।
रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १६
प्रहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्यद्भिर्विविधाननैः ।
दिव्याङ्गरागैः पैशाचैर्वन्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ १७
पाणितालसतालैश्च शम्यातालैः समैस्तथा ।
संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेव्यते ॥ १८
इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्दिव्यमनुशुश्रुम ।
नित्यं संनिहितो देवस्तथा पारिषदाः शुभाः ॥ १९
तत्र देव्या तपस्तप्तं शंकरार्थं सुदुश्चरम् ।
अतस्तदिष्टं देवस्य तथोमाया इति श्रुतिः ॥ २०
तत्र कूपो महान्पार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ।
ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ २१
सर्वे देवमुपासन्ते रूपिणः किल तत्र ह ।
तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥ २२
ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसंनिभम् ।
रमणीयं मनोग्राहि तत्र द्रक्ष्यसि वै स्त्रियम् ॥ २३
तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ।
द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः ॥ २४

---

15 T1 om the ref G1 damaged — [a]) D4–9 द्रष्टव्य किं (by transp) — [b]) V1 D1 5 8 अर्हसि (for °ति) D4–6 वै (for मे) D2 8 तद्भवान्वक्तुमर्हति — [c]) B1 D4 6 यथा (for तथा) — [d]) D6 तथा (for यथा) D7 वक्ष्यसि (for °ति) D4–10 M4 मे, G2–4 M2 8 मा (for मा)

16 Dn1 T2 om the ref G1 8 4 ऋषिर् (for वदान्य) — [a]) T1 हिमवन्तमतिक्रम्य — [b]) V1 B Dn D10 च पर्वत (for तथैव च) T1 शैलं कैलासमेव च — T1 om 16[cd]

17 [a]) V1 B Dn D10 स D6 9 om, D7 सु- (for प्र) M4 जुष्टैर् D1–4 T1 G हृष्टैः पारिष(D4 सपार्ष)दैर्जुष्ट — [b]) D4 6 विविधाशनैः (for °ननैः) — B2 damaged for 17[cd] — [d]) V1 B1 4 Dn D5 10 G1 अन्यैर्, B3 5 वाद्यैर्, D2 8 धन्यैर् (for व°) V1 B1 8 Dn प्रभो (for तथा)

18 T1 om (hapl) 18[ab] — [a]) D4–9 पादताल (for पाणि°) V1 B4 -सुतालैश्च, D10 -सतानैश्च (for -सतालैश्च) — [b]) B1 5 सपातालैः, B2 Dn1 n2 शपा°, B3 साम्या°, B4 सम°, D10 सपाताल (for शम्यातालैः) D4–9 शपा(D4 शम्या)तालस्वनैस्तथा (D4–6 °रपि) — [d]) D4–6 निषेवते, T1 प्रसीदति (for निषेव्यते)

19 [a]) D7 दृष्ट (for इष्ट) D4–9 गिरि-, T1 2 G1 8 4 M1–8 गिरे (for गिरौ) — [b]) D4–9 T2 8 G M1 4 शुश्रुम V1 B Dn D10 तद्दिव्यामिति शुश्रुम — T1 om 19[cd] — [c]) D5 7 न (for सं) — [d]) V1 B D5 10 ते पार्षदा, D4 से पारिषदा (hypermetric) (for पारिषदा) D2 स्मृता (for शुभा) Dn तथा ते पार्षदा स्मृता

20 [a]) G1 8 4 अत्र (for तत्र) — [b]) B1 सुदुस्तरं, B4 D4–7 G2 °ष्करं (for °श्चरम्) — [c]) B8 चादिष्टं (for त°) S (T3 missing) तथैतदि(T1 °देतदि, G4 °थैव दि)ष्ट देवस्य

21 [a]) B2 damaged T2 G तत कोपो, M तत कूपो (for तत्र कूपो) D4–9 महा (for महान्) V1 Dn पूर्वे तत्र महापार्श्वे, B1 8 5 D10 तत्र पूर्वे (B8 देवे) महा(B3 °ही)पार्श्वे

22 [a]) D4–9 सर्वं (for सर्वे) M1–8 उपासति, V1 B Dn D10 देव चोपासते सर्वे (D10 शर्वं) — [b]) D6 M1–8 रूपिण (for °ण) D2 8 तत्र (for किल) D1–9 G2 वै (for ह) — [c]) T1 भगवत् (for भवन) — [d]) T2 गतव्यम् (for या°)

23 [a]) D4 T1 तत्र (for ततो) D6 T1 M1–8 नील- (for नीलं) — [b]) S (T3 missing) नील (for मेघ) — [d]) M1–3 यत्र (for तत्र) V1 B Dn वै द्र(Dn1 दृं)क्ष्यसे (for द्रक्ष्यसि वै) T1 प्रिया (for स्त्रियम्)

24 [c]) B3 द्रक्ष्यस्यारात्वया तत्र — [d]) T1 वै प्र (for चैव) D8 तत्त्वत (for यत्नत)

25 [a]) T1 G1 2 4 वर्तस्व, G8 -वृत्तस्व (for -वृत्तस्त्वं) M1–8 अनुज्ञातो निवृत्तश्च — [c]) Dn2 य एष (for

तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि । यद्येष समयः सत्यः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

अष्टावक्र उवाच ।
तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् ।
यत्र त्वं वदसे साधो भवान्भवतु सत्यवाक् ॥ १
भीष्म उवाच ।
ततोऽगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २
स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् ।
अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मदायिनीम् ॥ ३
अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा तर्प्य च देवताः ।
तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह ॥ ४
ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः ।
स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं हुत्वा चैव विधानतः ॥ ५
रुद्राणीकूपमासाद्य ह्रदे तत्र समाश्वसत् ।
विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥ ६

C. 13 1411
B 13 19 31
K 13 50 34
M 13 25 32

यद्येष) V1 Dn सर्वं, B1 2 T2 G M1 मम, D10 तत्र (for सत्य) — [d]) S (T3 missing) साध्यते (for °ता) D1-2 साध्यता गम्यतामिति

Colophon missing in T3, om in V1 B1 2 Dn D1 10 — *Parvan name* B1 शांति — *Sub-parvan* B2-5 D2 M दानधर्म — *Adhy name* B3 4 D2-9 अष्टावक्रदिक्संवाद, T2 स[इ]धर्मोपाख्यान, M दिगष्टावक्रसंवादे कन्यावरण — *Adhy no* (figures, words or both) D5 17, D7 8 9 16, T1 M 45, T2 G2 4 51, G1 3 46 — *Śloka no* Dn1 23, D1 25

20

1 T3 missing up to विद्योता (in 20[5]) (cf. v 1 13 18 14) — [a]) D2 3 तथा तु, T1 ततस्तु, T2 G1 3 4 M तथा तत् (for तथास्तु) — [b]) D1-6 [अ]ह मुने (for [अ]संशयम्) — [c]) Dn1 D3 साध्ये (for साधो) — [d]) D10 भवति (for °तु) T1. 2 G3 सत्यवान (for °वाक्)

2 T3 missing (cf v 1 1) T2 G M1 om the ref. — [b]) B (except B3) Dn1 n2 D1 T2 G उत्तरा (for °मा) D2 3 उत्तरा दिशमुत्तमा, D1-6 त्वरावानुत्तरा दिश, M उत्तमामुत्तरा दिश — [c]) D10 हरिश्रेष्ठं (for गि°)

3 T3 missing (cf. v 1 1) — [b]) D3 गिरिप्रसु (for महागिरिम्) — [c]) D1 अन्वगच्छत्, T2 G1 3 4 अभ्य° (for अभ्य) — [d]) D3 बहुधा (for बाहुदा) V1 धर्ममालिनीं, B3 सर्वदायिनीं, Dn D2 धर्मशालिनीं, D5 °चारिणीं, T1 2 G पुण्यदायि(T1 °वाहि)नीं (for धर्म°)

4 T3 missing (cf. v 1 1) — [b]) B1 D1-5 8 9 G4 सतर्प्य, Dn1 n2 D6 7 वै तर्प्य, T1 तस्या स, M1 [अ]नर्प्यत (for तर्प्य च) — [c]) T2 G M ततो (for तत्र) D10 स मुनि (for शयने) T1 सतर्प्य तत्र वासार्थं — [d]) Dn1 n2 T2 G M कौशे, Dn3 कोश्ये, D5 कौश्यै, T1 काशे (for कौश्ये) D10 मतिं दध्रे महामना

5 T3 missing (cf v 1 1) — [a]) D1 6 तत्र (for ततो) — [b]) D1-6 8 9 वै (for स) — [c]) T1 M1-3 प्रातश्चकार (for प्रादु) D1-6 [अ]थ (for [अ]ग्निं) — [d]) B3 Dn1 n2 स्तुत्वा (for हुत्वा) V1 B Dn चैव, D2 3 चैवं, D1-6 [अ]ग्निं च (for चैव) V1 B5 Dn1 n2 D10 प्रधानत (for वि)

6 T3 missing (cf v 1 1) T1 om 6[ab] — [a]) V1 B1 2 4 5 Dn3 हृदम्, B3 D10 रुद्रम्, D1 2 G रूपम् (for कूपम्) Dn1. n2 रुद्राणीं रुद्रमासाद्य — [b]) B5 समावसत् (for °श्वसत्) — [c]) D2 3 स (for च) G2 समृद्धश्च (for समुत्थाय) — [d]) D2 3 कैलासा

12 32 35 33

सोऽपश्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।
मन्दाकिनीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ ७
अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् ।
प्रत्युत्थिता भगवन्तं मणिभद्रपुरोगमाः ॥ ८
स तान्प्रत्यर्चयामास राक्षसान्भीमविक्रमान् ।
निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥ ९
ते राक्षसास्तदा राजन्भगवन्तमथाब्रुवन् ।
असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽन्तिकम् ॥ १०
विदितो भगवानस्य कार्यमागमने च यत् ।
पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ११
ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।
विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ १२
सुखं प्राप्तो भवान्कच्चित्किं वा मत्तश्चिकीर्षसि ।
ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां त्वं वक्ष्यसि द्विज ॥ १३
भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ।
सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्यत्यविघ्नतः ॥ १४
प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् ।
आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥ १५
अथोपविष्टयोस्तत्र मणिभद्रपुरोगमाः ।
निषेदुस्तत्र कौबेरा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ १६
ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रवीत् ।
भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥ १७

भिमुखो ययौ

7 T8 missing (cf v l 1) — ^{a}) V1 B (except B4) Dn1 D2 4 9 कांचन (for °न-) — ^{b}) S (T8 missing) पुर दीप्तम् (for दीप्यमानम्)

8 T8 missing (cf v l 1) — ^{b}) T1 पुते; T2 G ये तां (for येऽभि) V1 B1 D4 6 रक्ष्यति (for रक्षन्ति) — ^{c}) D1-9 भगवतो (for °वन्त) D10 S (T8 missing) अभ्यु(D10 प्रत्यु)त्थिता भोगवतो — ^{d}) B2 3 5 D6 10 S (except G3, T8 missing) माणिभद्र

9 T8 missing (cf v l 1) — ^{c}) M मा (for मां) — ^{d}) D2 3 [अ]थ (for च)

10 T8 missing (cf v l 1) — ^{a}) B3 5 Dn D2 3 10 T1. 2 G तथा (for तदा) — ^{b}) D3 तथा, D4 तदा (for अथ)

11 T8 missing (cf v l 1) — ^{a}) D2 यस्य (for अस्य) — ^{b}) V1 B Dn आगमनस्य (for °ने च) — ^{c}) T1 2 G च (for त्व) D1 3 5 6 8-10 T1 M1 4 महाभाग, D2 °राज (for °भागं)

12 T8 missing (cf v l. 1) D6 om 12^{c}-13^{b} — ^{a}) T1 प्रेत्य (for ऽभ्येत्य) — ^{b}) D2 3 त्वष्टावक्रम् (for अ°) — ^{c}) G1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) — ^{d}) T2 G ब्राह्मणम् (for ब्रह्मर्षिम्)

13 T8 missing (cf v l 1) D6 om 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) B4 5 भगवान् (hypermetric) (for भवान्) B1-3 कश्चित्, Dn3 ब्रूहि, T1 2 G M4 किंस्वित् (for कच्चित्) D1-3 7-9 सुख प्राप्तोसि भगवन्, D4 सुखं प्राप्तं भगवन् (submetric) — ^{b}) D4 T1 (*inf lin* as in text) चिकीर्षसि — ^{d}) V1 B Dn D5 8 10 T2 M3 वक्ष्यसि वै, D3 T1 G2 4 M1 2 4 त्वं वक्ष्यसे (for त्व वक्ष्यसि) G1 धर्मांस्त्वं वक्ष्यसे द्विज

14 T8 missing (cf v l 1) D2 om 14^{ab} — ^{b}) D1 यथाकामो — D10 om (hapl.?) 14^{c}-15^{b} — ^{c}) V1 -कार्यस्य, D1-9 कृत्यश्च (for -कार्यश्च) — ^{d}) T2 G3 यास्यतु (for यास्यति) D3 [अ]विघ्नित (for °घ्नत)

15 T8 missing (cf v l 1) D10 om 15^{ab} (cf. v l 14) — ^{a}) M4 स (for स्वं) Dn2 D7 9 T2 G3 4 M1-3 स, D1-5 च, T1 तु, G2 सद्, M4 स्वं (for वै) — ^{c}) D4-9 अदाच् (for ददौ) — ^{d}) D9 अर्घं (for अर्घ्यं)

16 T8 missing (cf v l 1) Before 16, D7 ins अष्टावक्र उवाच T1 om 16^{ab} — ^{b}) V1 B1 3 5 D4 9 10 S (T1 om, T8 missing) माणिभद्र (for मणि°) — ^{c}) T1 M निपेतुस् (for निषेदुस्) D3 कौशेये (for कौबेरा) — ^{d}) G1 damaged V1 B2-4 Dn D10 किंनरा (for -राक्षसा) B1 यक्षराक्षसकिंनरा

17 T8 missing (cf v l 1) G1 damaged — ^{a}) T1 तत्र (for ततस्) — T1 om 17^{cd} — ^{c}) D6 भव च्छन्दं; G2 भवभक्त (for °च्छन्दं) — ^{d}) D1-3 वा(D3 च)रयोषित, D4-9 T2 G2-4 M पुंश्चलीरिह (G2 °र्यथा) (for अप्सरोगणा)

आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा ।
संवर्ततामित्युवाच मुनिर्मधुरया गिरा ॥ १८
अथोर्वरा मिश्रकेशी रम्भा चैवोर्वशी तथा ।
अलम्बुसा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥ १९
मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
विद्युता प्रशमा दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ २०
एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ।
अवादयंश्च गन्धर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥ २१
अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपावसत् ।
दिव्यं संवत्सरं तत्र रमन्वै सुमहातपाः ॥ २२
ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह ।
साग्रः संवत्सरो यातस्तव विप्रेह पश्यतः ॥ २३
हार्योऽयं विषयो ब्रह्मन्गान्धर्वो नाम नामतः ।
छन्दतो वर्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ २४
अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहम् ।
सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि ॥ २५
अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रत्यभाषत ।
अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ॥ २६

C. 13 1431
B 13 19 51
K. 13 50 54
M 13 25 53

18 T8 missing (cf. v l 1) G1 damaged. —^{a}) D2 8 भवत (for परम) D2 कार्यें (for कार्यं) —^{b}) D2 8 परमा (for भवतस्) —^{c}) D10 प्र (for सं) —^{d}) G2 मध्यमया (for मधुरया)

19 T8 missing (cf v l 1) —^{a}) B2 4 [उ]र्वंशी, S (T8 missing) [अ]प्सरा (for [उ]र्वरा) D4–6 om (hapl) from मिश्रकेशी up to मनोहरा (in 20^a) —^{b}) B2 4 5 D10 रंभा वै मेनका तथा —^{c}) V1 B Dn अलंबुषा (Dn1 °शा) —^{d}) D7 om, D8 तथा (for चित्रा) D1 8 [अ]रुणा, D2 7–9 रुची, T1 शुभा, T2 G शुचि (for रुचि)

20 T8 missing up to विद्योता (in 20^d) (cf v l. 1) D4–6 om मनोहरा (in 20^a) (cf v l 19) —^{b}) D1–7 9 सुमुखा (D4 °ख्या) (for सुमुखी) B4 हसिनी, Dn1 हासिन, G2 भासिनी (for हा°) B6 तथा (for प्रभा) —^{c}) D8 विद्युदा (for °ता) V1 Dn1 n8 प्रशमी (for मा) D1–3 विद्युदाश्रम मोदा च; D4 °दाश्रये मोदाता (sic), D5 6 9 °दाश्रयमोदाता (sic), D7 °दाप्रियमो दाता (sic), S (T8 missing) विद्युत्प्रभा शमा (G3 °भामुखा) दाता —^{d}) D1–8 वरुणा; D4–7 9 रमाना (D- ता), D8 रमा वै, T1 2 G1 3. 4 M4 रताना, G2 रतिका, M1–3 रमिका (for विद्योता) B1 द्युतिर् (for रतिर्)

21 ^{a}) B- च या बह्व्य; T1 तथा बह्व्य, T2 3 G च बह्व्यश्च (for च वै बह्व्य) —^{b}) D2 8 ननृतुर्वारयोषित, D4–9 प्रवराप्सरसस्तथा, D10 नृत्यन्त्यप्सरसां गणा —^{c}) B2 damaged D2 3 T1 अवादयत गधर्वा

22 ^{a}) T1 गधर्वे (for गान्धर्वे) —^{b}) D1 4–6 S सर्षिर्, D2 8 मुनिर् (for ऋषिर्) V1 Dn8 उपागमत्, B1. 4 5 Dn1 n2 D2 4–8 T1 8 °विशत्, D3 °वृते (for °वसत्) D10 दिव्यश्चर्षिस्त्वाम तत् —D1 om 22^c–24^b —^{d}) V1 B Dn [अ]रमतेप, D4–6 व्यरमत्स्म, D7–9 विरमत्स्म, D10 रमते म, T1 [अ]पश्यत्स (for रमन्वै सु-)

23 D1 om 23 (cf v l 22) V1 om 23–25 —^{a}) D4. 5 अथ (for ततो) D3 om राजा —^{b}) D7 9 च (for ह) —D3 corrupt for 23^{cd} —^{c}) D2 साग्र; T1 माग्र (for साग्र) Dn D4–10 T M1 2 4 जातस् (for या°) —^{d}) D10 विप्रेंद्र (for विप्रेह) Dn विप्रेह तव पश्यत

24 D1 om 24^{ab} (cf v l 22) V1 om. 24 (cf v l 23) B1 om. (hapl. ?) 24^a–31^b —^{a}) T2 3 G M1. 2 हारी (for हार्यो) D2–9 [ऽ]साक (for ब्रह्मन्) —^{b}) D3 4 6 G2 M1 गधर्वो (for गान्धर्वो) —^{c}) D1–8 वदता (for वर्तता) D10 चैव (for विप्र) —^{d}) B2 damaged, D2 8 भवति, D5 वदमि, T2 3 G वदतु (for °ति) B3 मा, D5–9 नो, T1 मे, T2 3 G M मा (for वा) D10 यथा वा मन्यते भवान्

25 V1 om 25 (cf. v l 23) B1 om 25 (cf. v l 24) —^{b}) D5 भगवतो, T8 G3 च पुरतो (for च भवतो) —^{c}) D1 तात, D2 तत्र, D3 स्वत्र (for आशु) — G1 om. 25^d–27^c —^{d}) D2 3 त्वया, T1 त्विह, T2 3 G2–4 दिवि (for त्वयि)

26 B1 om 26 (cf. v l. 24) G1 om. 26 (cf. v l 25) —^{a}) V1 ततो (for अथ) —^{c}) V1 अर्चिता स्म (for तोऽस्मि) D3 यथा न्यायं —^{d}) D1 5 8 9 पूजितोस्मि (for गमिष्यामि)

प्रीतोऽस्मि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ।
तव प्रसादाद्भगवन्महर्षेश्च महात्मनः ।
नियोगादद्य यास्यामि वृद्धिमान्वृद्धिमान्भव ॥ २७
अथ निष्क्रम्य भगवान्प्रययावुत्तरामुखः ।
कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ॥ २८
तानतीत्य महाशैलान्कैरातं स्थानमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणं ततश्चक्रे प्रयतः शिरसा नमन् ।
धरणीमवतीर्याथ पूतात्मासौ तदाभवत् ॥ २९
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः ।
समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ३०
ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत ।
सर्वर्तुभिर्मूलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितम् ।
रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितम् ॥ ३१
तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ।
शैलांश्च विविधाकारान्काञ्चनान्रत्नभूषितान् ।
मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ३२
अन्यान्यपि सुरम्याणि ददर्श सुबहून्यथ ।
भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ३३
स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
ददर्शाद्भुतसंकाशं धनदस्य गृहाद्वरम् ॥ ३४

---

27 B_1 om 27 (of v l 24) G_1 om 27^{abc} (of v l 25). — ^{a}) B_4 Dn_3 सुभृश, D_{10} सदृशश् (for °शं) S (G_1 om) [ए]तत् (for [ए]व) — ^{b}) B_4 D_{10} S (G_1 om) धनेश्वर (for धनाधिप) — ^{e}) B_3 damaged, M_1 अस्य (for अद्य) — ^{f}) D_1 T_1 ऋद्धिमान्, D_4 G_2 वृद्धि° (for वृद्धि°) T_1 वृद्धिमान्, G_4 वृद्धि° (for ऋद्धि°)

28 B_1 om 28 (of v l 24) — ^{a}) M_{1-3} भवनात् (for भगवान्) $D_{2\ 3}$ तमाज्ञप्याथ भगवान् — ^{b}) T_1 [उ]त्तरां दिशं (for °रामुख) — After 28^{ab}, S ins

191* कैलासे शकरावासमभिवीक्ष्य प्रणम्य च ।
गौरीश शकर दान्त शरणागतवत्सलम् ।
गङ्गाधरं गोपतिग गणाधृतमकल्मषम् ।

[(L 1) T_1 M कैलास (for °से) T_1 अभिपद्य (for °वीक्ष्य) — (L 2) T_1 शमु, M शांत (for दान्त). — T_1 om line 3 — (L 3) G_{2-4} गोपतीश (for °तिग)]

— ^{c}) D_1 मदिर (for मन्दर) M_1 भौमं (for हैमं) — ^{d}) $D_{4\ 6-9}$ उप (for अनु-) $D_{1\ 2\ 4-9}$ स (for ह)

29 B_1 om 29 (of v l 24) T_1 om 29^{bc} — ^{b}) D (except Dn) $T_{2\ 3}$ G कैलासं (for कैरात) — ^{c}) V_1 B (B_1 om) Dn G_3 तथा, D_{10} तदा (for ततश्) — ^{d}) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ प्रणत° (for प्रयत) V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ Dn D_{10} नत, B_4 नत; $D_{2\ 3\ 9}$ [अ]नमत् (for नमन्) — ^{e}) G_3 धरणीमतीत्य निर्याय (hypermetric) — ^{f}) D_{4-9} प्रीतात्मा (for पू°) D_{4-9} T $G_{1\ 3\ 4}$ M स (for [अ]सौ) D_5 $T_{2\ 3}$ G_3 तथा (for तदा) D_{1-3} पुष्करिण्यस्तथैव च (=32^{d}), G_2 पूतात्मा भवताभवत्

30 B_1 om 30 (cf. v l 24) — ^{a}) V_1 शर्वं (for स त) G_4 प्रदक्षिणी- (for °ण) — ^{b}) B_5 द्वि शैल, D_{4-9} तं शैल, T_1 M निर्गतश्, $T_{2\ 3}$ G निर्यातश् (for त्रि शैल) D_{4-9} तु (for च) $D_{2,3}$ निश्चक्रामोत्तरामुख.

31 B_1 om 31^{ab} (cf. v l 24) — ^{a}) D_{4-9} परं; M_1 वर (for ऽपर) — T_1 om. 31^{cdef} — ^{c}) M सर्वर्तुकैर् (for °भिर्) $T_{2\ 3}$ G सर्वर्तुफलकैर्वृक्षै — ^{d}) V_1 Dn_1 n_2 D_6 समन्वितै, $T_{2\ 3}$ G [अ]भि(G_1 °ति)संवृत (for समन्वितम्) — ^{e}) D_{10} रमणीये वनोद्देशे — ^{f}) $D_{3\ 9}$ विभूषित, $T_{2\ 3}$ G युधिष्ठिर (for विभूषितम्)

32 B_1 om 32^{ab} — ^{a}) $D_{2\ 6-9}$ रम्यं (for दिव्यं) — T_1 om 32^{c}–33^{d} — ^{c}) D_5 शैलाश्च विविधांस्तत्र — ^{d}) M_{1-3} मणि-, M_4 तत्र (for रत्न) B_1 भूषणान् (for भूपितान्) $T_{2\ 3}$ G कांचनोद्भूषणानथ — ^{e}) D_{10} विशिष्टाश् (for निवि°) — ^{f}) D_{4-9} मनोरमा° (for तथैव च)

33 T_1 om 33 (of v l 32) M_{1-3} om 33 — ^{a}) D_5 अन्यानपि $T_{2\ 3}$ G च (for सु) — ^{b}) B Dn D_{10} पश्यत (for ददर्श) D_5 सुबहून् G_4 [अ]पि (for [अ]थ)

34 ^{a}) D_{4-9} तस- (for तत्र) D_5 रम्य (for दिव्यं) — ^{d}) $D_{2\ 3}$ महाद्युति; T_1 G_3 गृहात्पर, M_{1-3} गृहोपमं (for गृहाद्वरम्)

महान्तो यत्र विविधाः प्रासादाः पर्वतोपमाः ।
विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
मन्दारपुष्पैः संकीर्णा तथा मन्दाकिनी नदी ।
स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ३६
नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ।
मुक्ताजालपरिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ।
मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ॥ ३७
ऋषिः समन्ततोऽपश्यत्तत्र तत्र मनोरमम् ।
ततोऽभवत्तस्य चिन्ता क्व मे वासो भवेदिति ॥ ३८
अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ।
अतिथिं मामनुप्राप्तमनुजानन्तु येऽत्र वै ॥ ३९
अथ कन्यापरिवृता गृहात्तस्माद्विनिःसृताः ।
नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः ॥ ४०
या यामपश्यत्कन्यां स सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
नाशक्नुवद्धारयितुं मनोऽथास्यावसीददति ॥ ४१
ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ।
अथ तं प्रमदाः प्राहुर्भगवान्प्रविशत्विति ॥ ४२
स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य च ।
कौतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥ ४३
तत्रापश्यज्जरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ।

C. 13 1451
B 13 19 71
K. 13 50 75
M 13 25 74

35 M1-3 om 35^{ab} —^{a}) D1-3 यस्य (for यत्र) G1 विबुधा (for विविधा) —^{b}) V1 B Dn D10 मणिकाञ्चनपर्वता, D1-9 T G M1 काचना पर्वतोत्तमा (T1 °ता शुभा) —^{c}) D1-3 विचित्राणि (for च रम्याणि) M1-3 अन्योन्यमपि रम्याणि —^{d}) D1-9 हर्म्याणि (for रत्नानि)

36 ^{a}) B1 -वृक्षै, T G पुष्प- (for पुष्पैः) V1 B Dn D1-5 सकीर्णां, D1-3 सहिता —^{b}) V1 B1.4 D तत्र (Dn D1 10 °था) मंदाकिनीं नदीं —^{d}) V1 रत्नैर्, D10 वज्र (for वज्रैर्) D3 om, T2 भूषैश्च (for भूमिश्च) T1 भूरिवज्रैर्विभूषिता

37 T1 om 37^{ab} —^{c}) V1 B Dn D1 10 -विनिक्षिप्तैर् (for -परि°) —^{d}) D2 8 विचित्रमणिभूषितै — D1 om 37^{c}–38^{b} —^{e}) T1 प्रियै (for -हरै) D3 सौम्यै (for रम्यै) —^{f}) V1 D10 T2 3 G सवृत (T2 °तै), D2 7 8 सम्भृत (for संवृत) D1 2 6 9 शुभ (for शुभैः) T1 गृहै सर्वत्र सवृतै

38 D1 om 38^{ab} (cf v 1 37) —^{a}) V1 B Dn D10 ऋषिभिश्चावृत तत्र —^{b}) B3 6 आश्रम त (for तत्र तत्र) S मनोहर (for °रमम्) V1 B1 2 4 Dn D10 आश्रम त मनोहर —^{c}) D10 तस्य (for ततो) V1 B Dn D10 transp ऽभवत् and तस्य —^{d}) B Dn D10 कुत्र, D1 अत्र, T1 वासो (for क्व मे) T1 मेत्र (for वासो) D1 6 इह (for इति)

39 ^{a}) T1 गृहस्याग्र; D9 समभिगतो (hypermetric) (for समभितो) —^{b}) B5 तत्र, T1 विप्रम् (for स्थित्वा) V1 च (submetric), B2 (marg as in text) तम् (for ततो) —^{c}) V1 B Dn समनु (for मामनु-) —^{d}) V1 B Dn D10 T2 3 G3 M3 अभिजानतु, D1 5 8 9 अनुयातं तु (for °जानन्तु) B3 ये नु, B1 Dn1 D2 7 यत्र, D3 corrupt, D1-6 8 9 तत्र, M1.2 केत्र (for येऽत्र) T2 3 G1 3 4 ते (for वै)

40 ^{a}) B2 Dn1. n2 D1 2 4 6 10 T2 3 G1 3 4 कन्या, T1 कल्पै (for कन्या) M1-3 परिवृताद् (for °वृता) —^{b}) V1 B Dn D1-8 G2 विनिर्गता (for विनि सृता) —^{c}) D1-3 नानाविधा (for °रूपा) D3-9 विधा (for विभो) —^{d}) Dn3 D10 सर्व, S तत्र (for सर्वा) D1-5 G3 मनोरमा (for °हरा)

41 ^{a}) D10 कन्यामपश्यत् (by transp) V1 B Dn D10 वै, G2 om. (for स) —^{c}) D1-3 नाशक्नोद्दं, D10 न च शक्तो (for नाशक्नुवद्) D1-5 8 9 G2 वारयितु (for धार°) V1 B Dn न च शक्तो वारयितुं —^{d}) B1 3 4 Dn1. n2 T1 [s]स्याथ (by transp), D1-6 8 9 ह्यस्य, D7 [s]त्रास्य D1 corrupt, D2 8 स्यपीदत (for [अ]वसीदति)

42 T1 transp 42^{ab} and 42^{cd} —^{d}) T1 पविशस्तु (for प्रविशतु) D1 [इ]ह, D3 [उ]त (for [इ]ति)

43 T1 om. 43^{ab} —^{a}) D1 भव (sic), T2 3 G अय (for स च) S (T1 om) सुरूपेण (for °पाणा) —^{b}) D1 8 भुवनस्य (for भ°) V1 B Dn हि, M इ (for च) —^{c}) D5 6 कौतूहल (for °हल-) —^{d}) D3 प्रविशद् (submetric) (for प्रविवेश)

44 D1 6 om (hapl) 44^{b}–45^{a} —^{b}) D7 8 अज रावर, D9 अरजाम्बर-, T1 2 G1 2 4 M1 विरजोंबर (for

52 72 75 74

वृद्धां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ४४
स्वस्तीति चाथ तेनोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ।
प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ४५

अष्टावक्र उवाच ।

सर्वाः स्वानालयान्यान्तु एका मामुपतिष्ठतु ।
सुप्रज्ञाता सुप्रशान्ता शेषा गच्छन्तु च्छन्दतः ॥ ४६
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा ।
निराक्रामन्गृहात्तस्मात्सा वृद्धाथ व्यतिष्ठत ॥ ४७
अथ तां संविशन्प्राह शयने भास्वरे तदा ।
त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्तते ॥ ४८
संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ।
द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ ४९
अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ।
व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं चाध्यरोहत ॥ ५०
स्वागतं स्वागतेनास्तु भगवांस्तामभाषत ।
सोपागूहद्भुजाभ्यां तु ऋषिं प्रीत्या नरर्षभ ॥ ५१
निर्विकारमृषिं चापि काष्ठकुड्योपमं तदा ।
दुःखिता प्रेक्ष्य संजल्पमकार्षीदृषिणा सह ॥ ५२

भर॰) —^{c}) S पर्यंक (for पर्यङ्कम्).

45 D4 6 om 45^{a} (cf v l 44) —^{a}) B2-5 D10 चैव; D8 चाथ, D7-9 स्म च, M च स्म (for चाथ) V1 B1 Dn D5 स्वस्तीति तेन चैवोक्ता, T1 ॰ति च द्विजेनोक्ता, T2 3 G स्वस्ति चास्त्विति तेनोक्ता —^{b}) D1-3 तमवदत् (for प्रत्य॰) B4 तथा (for तदा) D4 6-9 सा स्त्री भाग्यतरा य(D7 त)दा; T1 2 G1-3 M सा च स्त्री स्वावदत्तथा (T1 2 M4 ॰दा), G4 सा स्त्री चास्यावदत्तथा (810) —T3 om (hapl) 45^{c}–47^{b} —^{c}) G4 [अ]थ (for च) D8 ते (for त) —^{d}) D7 प्रत्युवाच (for इत्यु॰).

46 T3 om 46 (cf v l 45) —^{a}) D4 6-9 यात (for यान्तु) D10 नार्य सर्वालयान्यांतु —^{b}) D1-4 6-9 अनु- (for उप) —T1 2 om 46^{cd} —^{c}) G सुप्रज्ञाना (for ॰ज्ञाता) D1 या (for सु) V1 B Dn D10 Cn प्रज्ञाता या प्रशाता या; D4-9 सुप्रजा या प्रशाता च ❁ Cn प्रज्ञाता अत्यन्त ज्ञानवती । ❁

47 T3 om 47^{ab} (cf v l 45) —^{a}) D6 प्रद-क्षिण (for ॰क्षिणी) —^{c}) V1 B Dn D10 निश्चक्रमुः; D5 6 M4 निराक्रमन् (for ॰क्रामन्) —^{d}) D2 om सा D1 [अ]वतिष्ठत (for व्यति॰) D4 6-9 सा वृद्धा यावतिष्ठत; D5 T1 सा वृद्धा त्वन्व(T1 ॰व)तिष्ठत, T2 3 G1 3 4 सा वृद्धा चाथ (T2 तत्र) तिष्ठति; M सा वृद्धाग्रात्वतिष्ठति (M3 ॰त, M4 ॰ते) —After 47, D10 S (except M3) ins

192* तया संपूजितस्तत्र शयने चातिनिर्मले ।
[T1 G [अ]पि (for [अ]ति)]

48 T2 G3 4 om 48^{ab} —^{a}) T1 ता स द्विज; M4 संप्रविशन् (for ता संवि॰) —^{b}) B2 Dn3 भासुरे (for भास्वरे) G2 तथा (for तदा) —^{c}) G1 damaged T1 समास्यता (for [अ]पि सुप्यता) —^{d}) Dn3 D4-9 T1 3 व्यति- (for ह्यति)

49 G1 damaged —^{b}) T1 यथा (for तथा) Dn1 n3 भद्र; D4 6-9 तेन (for तत्र) —D1 om (hapl) 49^{c}–51^{b} —^{d}) T1 नानारत्न, T2 3 G2-4 सा विवेश (for संवि॰) D10 प्रभा (for प्रभे) D4-9 निवि(D8 ॰विं)वेश महाप्रभा

50 D1 om 50 (cf v l 49) —^{b}) D4 शीतल, D7 9 सीतज, T2 3 भीतिजा (for शीतज) T2 3 G2 4 M तथा (for तदा) T1 निमित्ताच्छीतजात्तथा —V1 om (hapl) 50^{c}–52^{b} —^{c}) D4-6 विप्रदिश्य, T1 व्यपदेश्य; M4 अपदिश्य (for व्यप॰) D2 3 च (for वै) —^{d}) G1 damaged B Dn D10 व्यव(Dn3 ॰प)रोहत, T G2 3 ह्याध्य॰; G4 साध्य॰, M1-3 ह्यभ्य॰, M4 ह्यस्य॰ (for चाध्य॰) D4-9 शयनीयेध्यरोहत

51 D1 om 51^{ab} (cf v l 49) V1 om 51 (cf v l 50) —^{a}) D4-9 [आ]शु (for [अ]स्तु) B Dn स्वागतेनागता तां तु (B3 ॰त यास्तु), S स्वागतेनागत तेस्तु (T2 ॰ता तत्र; T3 G1 3 ॰त ते तु) —^{b}) G4 उवाच ह (for अभाषत) B Dn भगवानभ्य(Dn3 ॰न्प्रत्य)भाषत —^{c}) D2 4-6 10 [उ]पगूहद् (for [उ]पा॰) B2 D4-9 त (for तु) T1 2 जगृहे सा (T2 सा जग्रहे) भुजाभ्यां त, T3 G M साजु(M2 4 सजु)-गृहे भुजाभ्या त (G4 M3 तु) —^{d}) D5 10 प्रीता (for प्रीत्या) D1-4 6-9 ऋषिं प्रीता नराधिप

52 V1 om 52^{ab} (cf. v l 50) —^{a}) D1-5 7-9 दृष्ट्वा (for चापि) —^{b}) D2 3 G तथा (for तदा) —^{c}) Dn2 D1 2, 4 6-9 T1 संकल्पम् (for संज॰)

ब्रह्मन्कामकारोऽस्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ।
कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व माम् ॥ ५३
प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह ।
उपगूह च मां विप्र कामार्ताहं भृशं त्वयि ॥ ५४
एतद्धि तव धर्मात्मंस्तपसः पूज्यते फलम् ।
प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ५५
सद्म चेदं वनं चेदं यच्चान्यदपि पश्यसि ।
प्रभुत्वं तव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ ५६
सर्वान्कामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया ।
रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ ५७
त्वद्वशाहं भविष्यामि रंस्यसे च मया सह ।
सर्वान्कामानुपाश्नानो ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५८
नातः परं हि नारीणां कार्यं किंचन विद्यते ।
यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् ॥ ५९
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नार्यो मन्मथचोदिताः ।
न च दह्यन्ति गच्छन्त्यः सुतप्तैरपि पांसुभिः ॥ ६०

अष्टावक्र उवाच ।

परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथंचन ।

C. 13 1469
B 13 19 88
K. 13 50 92
M 13 25 92

— d) D1-3 अकरोद् (for अकार्षीद्)

53 a) D5 भगवन् (for ब्रह्मन्) M1-3 कामकारे (for °रो) V1 B Dn ब्रह्मन् का(Dn3 °न्मका)लतोऽन्या(Dn1 °तो ना)स्ति, D1-7 8 भगवा(D7 8 °न च)न्नान कालोऽस्ति — b) D2 अकरतो (for पुरुषतो) — c) Dn2 D3 मोदिता (for मोहिता) — D1 repeats 53d after the first occurrence of 54cd — d) Dn3 त्वा, D1-3 ता (for त्वा) B2 damaged, Dn D1 (both times) 2 2 त्वा भजती, D10 भजती त्वा (for त्वा भजन्तीं)

54 T2 G2 om (hapl) 54-55 — a) V1 Dn1 प्रविष्टो (for प्रहृष्टो) — b) M4 समागच्छन (for °गच्छ) — D1 repeats 54cd after the second occurrence of 53d — c) B2 4 D10 T1 उपगृह्य च (for °ह च) — d) T1 M सु (for [भृ]ह) T2 G1 3 4 कामार्ता सुन्दर त्वया

55 T2 G2 om 55 (cf v l 54) — a) Dn1 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्) — b) D10 पूर्यते, T1 कुर्वत (for पूज्यते) — c) D1-2 प्रार्थितो, T1 °ता (for °त) D1 एव (for एव)

56 a) V1 B2 (marg) Dn1 n2 D3 मम (for सद्म) V1 B Dn D3 10 M4 धन (for वन) V1 B Dn D10 सर्वं, D1 2 देय (for the second चेद) D1-3 ब्रह्मन्नवेद भवन — T1 om 56cd — c) D2 मत्र (for तव) V1 B1-3 Dn प्रभुस्त्व भव (Dn2 मम) सर्वत्र — d) B1 D10 मम (for मयि) B2 D2 मयि चैवमसंशय

57 c) B1 रमणीय- (for °ये) — d) B2 फलप्रद, D2 °प्रदं (for °प्रदे)

58 a) D10 प्रवत्स्यामि (for भविष्यामि) — b) D1 2 रंस्यसे च, D M4 रंस्यसे चैव, T1 रमस्वेह, T2 3 G क्रीडस्विह (for रंस्यसे च) — c) V1 T1 G2 M उपाश्नासि, Dn2 °श्नीनो, D2 °श्नामो, D10 T2 3 G1 3 4 भवाप्नोषि (for उपाश्नानो)

59 b) V1 B1-3 4 Dn D10 विद्यते च कथं(B2 Dn °दा)चन, B1 M1-3 कार्यं विद्यति किंचन, T G M4 विद्यते कार्यमण्वपि — c) T2 यो था (for यथा) T1 समागात् — d) G2 परं (for फलम्) T G1 3 4 M फलमेतद्धि न परं

60 a) B1 D1-3 स्वय (for आत्म) — b) D1-3 मोहिता, D7 9 -मोहिता (for -चो°) — c) M2 हि (for च) D1-2 दह्यते च, D5 च तप्यति, D7 च सुह्यति (for च दह्यन्ति) T2 [अ]गच्छत्य, G2 4 गच्छति (for गच्छन्त्य) — d) Some MSS पांशुभि (for पांसुभि)

61 b) T1 हीच्छेय (for ग°) B1 D2 3 8 कदाचन (for कथ°) — c) B2 D2 सर्व- (for धर्म) Dn1 D5 -शास्त्रज्ञे (for -शास्त्रेषु) — d) D2 गामिन, some MSS -मर्षणं (for मर्शनम्) — After 61, D10 S ins

193* शूद्रक्षेत्रे ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तमथोच्यते ।
पुनश्च पातकं दृष्ट विप्रक्षेत्रे विशेषत ।

[(L 1) T1 अन्यक्षेत्रे महाहत्या (for the prior half), T1 M1-3 इहेष्यते, M4 इहोच्यते (for अथो°)]

62 M1-3 repeat 62ab after 194* — a) B2 4 Dn2 D2 8 9 T1 G1 2 4 निर्वेष्टु (for निवेष्टु) T G M1-3 (last three first time) 4 -कामोह (for -काम मा)

दूषितं धर्मशास्त्रेषु परदाराभिमर्शनम् ॥ ६१
भद्रे निवेष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे ।
विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल संततिः ॥ ६२
एवं लोकान्गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ।
भद्रे धर्मं विजानीष्व ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ६३

स्त्र्युवाच ।

नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज ।
प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥ ६४
सहस्रैका यता नारी प्राप्नोतीह कदाचन ।
तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ॥ ६५
नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् ।
न भ्रातॄन्न च भर्तारं न पुत्रान्न च देवरान् ॥ ६६
लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कूलानीव सरिद्वराः ।
दोषांश्च मन्दान्मन्दासु प्रजापतिरभाषत ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
आस्यतां रुचिरं छन्दः किं वा कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ६८
सा स्त्री प्रोवाच भगवन्द्रक्ष्यसे देशकालतः ।
वस तावन्महाप्राज्ञ कृतकृत्यो गमिष्यसि ॥ ६९
ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर ।

—b) D1–9 M1–3 (last three second time) ते (for वै) T1 तदेवं निश्चयो मम, T2 3 G1 3 4 M1–3 (last three first time). 4 तत्रावकिरण मम —After 62ab, D10 S ins

194* प्रायश्चित्त महदतो दारग्रहणपूर्वकम् ।
बीज न शुध्यते वोढुरस्य चाकृतनिष्कृते ।
मातृत पितृत शुद्धो ज्ञेय पुत्रो यथार्थत ।

[T1 om line 1 — (L 1) M1–3 -पूर्विके, M4 पूर्वके (for पूर्वकम्) — (L 2) T1 न च शुध्यत्यनिष्कृते (for the post half) — (L 3) G1 शुद्धो (for पुत्रो) M1–3 यथार्थक (for °त)]

—d) D1–9 पुत्रार्थं; S आत्मार्था (T1 G2 M1–3 °र्थं) (for धर्मार्थं)

63 b) M1–3 अस्मि (for इति) —c) V1 B Dn D5 10 विजानीहि (for °ष्व) —d) D4–9 हि, T1 G1 2 4 च (for ह)

64 b) D1–4 6–9 [अ]पि (for [अ]न्ये) —c) D4–6 प्रिय (for प्रिया)

65 a) V1 B Dn D8 10 सहस्रे किल नारीणां, D1–3 °स्रैकी यता नारी, D7 °स्रैकायना नारी; T1 स्रेषु रतिं नारी, T2 3 G M °स्रैनं रतिर्ना (M2 3 °तिं ना)री —b) V1 B Dn D8 प्राप्येतैका, D10 प्राप्तेनैका, T1 प्राप्नोति ह, T2 3 G1 3.4 प्नोति हि, G2 °प्येतीह (for प्राप्नोतीह) —c) M2 3 रति (for शत) B2 5 सहस्रेपि (for °स्रेषु) —d) D1–3 याति (for यदि) V1 कदाचित् (hypermetric) (for काचित्)

66 a) S हि (for [ए]ता) —c) Dn3 शब्द, D2 भ्राता (for भ्रातॄन्) D1 न भ्रातर न भर्तारं —d) D3 पुत्रं (for पुत्रान्) T1 न पुत्रान्न * वै परान्, T2 न च पुत्रान्न देवरान्

67 a) D1 M लीलयंत्य, D4 लीलायत्य, D5 लालयंत्य, D10 लीलायत्य, T2 3 G °यिता (for °यन्त्य) —b) Some MSS कुलानि (for कू°) V1 Dn D3 9 T1 M1–3 सरिद्वरा (for °द्वरा) —c) D10 सर्वान् (for मन्दान्) V1 B3 Dn दोषान्सर्वांश्च मत्वाशु; B1 2 4 5 दोषाश्च सर्वान्मत्वाशु, D1 दोषानमंदान्मदासु; D4–6 8 9 दोषाश्च मदमदाश्च

68 G om the ref —a) D1–9 मुनिर् (for ऋषिर्) M4 एकाग्रा (for °ग्रस्) —b) D1 7–9 ता स्त्रिय प्रत्युवाच ह —Before 68cd, T2 3 G1–3 ins भीष्म —c) V1 B1 Dn1 n2 M4 रुचितश्छन्द, B3 3.5 °त (B5 °रं) छंदात्, B4 स्वभितश्छंदाव्, Dn3 D4 रुचिरश्छद, D1–3 र कर्म, D10 °रश्छद, T1 °रं छद, T2 3 °रच्छद°, G1 रुषिर छद, G3 रुचिर शब्द; M1 °रच्छद, M2 3 °तश्छद (for °र छन्द) —d) V1 B1.3 Dn D1 10 च (for वा) D1–9 वदस्व मे, T2 3 G ब्रवीमि ते (for °हि मे)

69 a) V1 B1 Dn1 D7 10 भगवान्, S यत्कार्यं (for भगवन्) —b) D1 प्रेक्ष्यसे, D9 प्रक्ष्यसे, T G ज्ञास्यसे (for द्रक्ष्यसे) —c) V1 B Dn D10 महाभाग, D1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) —d) V1 B2–5 Dn D4–10 T1 G2 4 भविष्यसि (for गमि°)

70 a) G2 transp अथ and उवाच —c) D8 वत्स्येय, D4–6 वसेयं, D7–10 वसेह, T1 तत्सहो (sic) (for वत्स्येऽह) B1 तावद् (for या) G2 उत्सगे (for उत्साहो) T2 3 G1, 3 4 वसेह तावदुत्सगे. —d)

वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ ७०
अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयान्विताम् ।
चिन्तां परमिकां भेजे संतप्त इव चाभवत् ॥ ७१
यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा ।
नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टी रूपपराजिता ॥ ७२
देवतेयं गृहस्यास्य शापान्नूनं विरूपिता ।
अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥ ७३

इति चिन्ताविपक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः ।
व्यगमत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥ ७४
अथ सा स्त्री तदोवाच भगवन्पश्य वै रवेः ।
रूपं संध्याभ्रसंयुक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ ७५
स उवाच तदा तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ।
उपासिष्ये ततः संध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

भीष्म उवाच ।
अथ सा स्त्री तमुक्त्वा तु विप्रमेवं भवत्विति ।
तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥ १
अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना ।

C. 13 1486
B 13 20 2
K. 13 51 2
M 13 25 211

Dn1 सश्रय (for मशय)

71 ᵃ) D4 मर्षिर् (hypermetric) D1 6–9 अथ सर्षिरभिप्रेक्ष्य —ᵇ) D4 8 ता स्त्रीं (submetric), D5 1–9 ता स्त्रियं (by transp) V1 B1–3 5 Dn D10 जरयान्विता, D1–3 °मान्विता, D5 वै जरान्विता (for जरयान्विताम्) —ᶜ) D1–9 लेभे (for भेजे)

72 ᵃ) T1 यद्येवं मपितोपदयत् (sic) —ᵇ) V1 B1 3 D1 (sup lin as in text) 2 तया (for तदा) B4 विस्मितो मुनिसत्तम —ᶜ) D2 8 तस्य (for the first तत्र) —ᵈ) Dn2 D5 9 दृष्टा, D3 न च, D4 6 7 दृष्ट्वा (for दृष्टी) V1 B Dn D8 10 विरागिता (B4 गत), T2 परिरित्र (sic), G1 पर जिता (for परा°)

73 ᵇ) V1 B Dn किं नु, D3 मूत (for नून) D2 विरूपता, S °पिणी (for °पिता) —ᶜ) D1 2 6 9 अस्या तु, D3 यन्या तु, D4 अन्या तु (for अस्याश्च) B1 वक्तु (for वेत्तुं) —ᵈ) S शक्य (for युक्त)

74 ᵃ) V1 विरिक्तस्य, B2 5 Dn D5 T2 विवि , B3 विमु (for -विपक्तस्य) D1–4 6–9 अथ चिंतयतस्तस्य, T1 इति चिंताविदाचम्य —ᵇ) T G1 2 4 श्रोतुम् (for ज्ञा°) —ᶜ) V1 B Dn व्यगच्छत् (for °मत्) S व्यगमद्रात्रिशेष म (T2 षेण, M °षं तत्) —ᵈ) D4 om from मनसा up to उवाच (in 76ᵃ)

75 D4 om 75 (cf v 1 74) —ᵃ) G4 त (for सा) V1 B Dn D5.6 T2 तथा, G2 सदा (for तदा) —ᵇ) S अस्य (G1 तस्य) (for पश्य) D1 2 7 रवे (for वै) Dn3 रविं (for रवे) —ᶜ) V1 B3–5 Dn1 n2 D1 2 6–7 9 10 T2 G1 3 4 संरक्त (for सयुक्त) —ᵈ) D6–7 9 उत (for उप) B4 D1.2 स्थास्यता (for स्थाप्यता) D1–3 त्वया (for तव)

76 D4 om up to उवाच (cf. v 1 74) —ᵃ) V1 B Dn ततस्तां स्त्रीं, D7 तदानीं स्त्रीं, T2 स्त्रिय तां वै (for तदा तां स्त्रीं)

Colophon om in D10 — *Parvan name* B1 2 4 Dn2 D1 2 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1–8 M दानधर्मं — *Adhy name* V1 B1.2 4 5 Dn2 n3 D1–3 7–9 अष्टावक्रदिक्संवादः, Dn1 अष्टावक्रादिसंवाद ; T2 G1 सहधर्माख्याने अष्टावक्रस्त्रीसंवादः, M दिगष्टावक्रसंवादे स्त्रीदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 19, D7 9 16, T1 M 46, T2 3 G2 4 52, G1 3 47 — *Śloka no* Dn1 104, D4 75

21

1 ᵃ) G1 partly damaged V1 B1 2 (marg) 3 Dn उवाच, D1 उवस्त्राय, D4–9 उवसैव (D4 वं) (for उक्त्वा तु) —ᵇ) V1 B1–3 Dn D10 G2 वादम्,

अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षयत् ॥ २
शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् ।
भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्वाविशन्नवम् ॥ ३
अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भद्रासने तदा ।
स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ।
दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ ४
स तेन सुसुखोष्णेन तस्या हस्तसुखेन च ।
व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां नाजानात्स महाव्रतः ॥ ५

तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ।
पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यदुदितं दिवि ॥ ६
तस्य बुद्धिरियं किं नु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ।
अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच ताम् ॥ ७
सा चामृतरसप्रख्यमृषेरन्नमुपाहरत् ।
तस्य स्वादुतयान्नस्य न प्रभूतं चकार सः ।
व्यगमच्चाप्यहःशेषं ततः संध्यागमत्पुनः ॥ ८
अथ स्त्री भगवन्तं सा सुप्यतामित्यचोदयत् ।

B5 वाचम् (for विप्रम्) — c) D1-9 दिव्य तैलम् (by transp) S उपानीय (for °दाय) — d) D5 दिव्य (for स्नान) B3 T1 -शालाम्, B5 साटीम्, D4 6 7 9 सारीम् (for शाटीम्)

2 G1 partly damaged for 2^{cd} — d) V1 B Dn3 [अ]भ्यन्नक्षयत्, Dn2 °मृक्षत, D1-9 °पिंचयत्, D10 °मर्दयत्, T1 3 व्यमर्दयत्, T2 G1-3 M4 ह्यमृ(G1 °भ्र) क्षयत्, M1-3 [अ]भ्यमृक्षयत् (for °मृक्षयत्)

3 G1 damaged T1 om 3^{ab}, D10 reads the same twice — a) D10 (second time) शतैश् (for शनैश्) B3 T2 3 G2-4 M1-3 [आ]च्छादितस्, B4 [उ]च्चारितस्, D10 (both times) [उ]त्यापितस्, M4 छादितस् (for [उ]त्सा°) D2 शतैश्चोत्साद्य त तत्र; D1-9 स शनैश्चोदितस्तत्र — b) D1-3 10 (both times) उपानयत् (for °गमत्) — c) B1 T1 G2 4 M4 तत्र (for ततश्) — d) B1 3 4 Dn अन्वगमन् (for अन्वाविशन्) T3 तदा (for नवम्)

4 G1 partly damaged — a) V1 उपो*विष्टश्, B1 अथो*दिष्टश् (for अथोपविष्टश्) T1 तदा (for यदा) D1-4 6-9 तत्रो(D4 °यो)पविष्ट प्रयता (D1-3 च तथा); D5 तत्रोपविष्ट प्रयतस्, M4 अथोपविष्ट च तदा — b) D1-9 शुभे, T1 द्विज , M4 तथा (for तदा) — cd) D8 transp शनकै and तमृषिं — e) G1 द्रव्य (for दिव्य) M1-3 विविधं (for विधिवच्)

5 a) D8 om (hapl) from स तेन up to तदा (in 6^b) D1-3 स तैलेन, S जलेन सु- (T1 तु, T2 3 G3 4 स) (for स तेन सु) D7 स तेन स तुषोष्णेन (sic) — b) T2 3 G1 3 4 M4 तस्य (for तस्या) D4 5 7-9 -गात्रेन (for सुखेन) — d) G1 partly damaged B1 Dn1 n2 D1 4 7-9 नाजनत्सु (Dn1 n2 D9 °त्स), B4 नाज्ञायत, D5 न जानत्स (for नाजानात्स) D2 3 महा तपा (for °व्रत)

6 D8 om up to तदा (in 6^b) (cf v 1 5) — a) Dn3 तत्र (for तत) — b) D1 3 तत (for तदा) — c) D2 4-7 9 वा (for च) — d) D2 विदितं (for उ°) D4 6-9 भुवि (for दिवि) — After 6, S ins

195* सध्योपासनमित्याद्यो सर्वपापहर नमे ।

[G2 इत्याद्य , M अथाह (M1 °ह) (for इत्याद्यो)]

7 a) Dn1 n2 D1-3 5-10 M3 तु (for नु) — b) D2 3 नु किं (for भवेत्) — d) D3 यत् (for ताम्) M1-3 आह्निकानि चकार स

8 D8 om 8^{ab} — b) D1 2 4-9 उपानयत् (for °हरत्) — c) D10 तस्य स्वादुरसान्नस्य — d) B3 ह, D8 क (for स) — e) D10 G3 3 -शेषस् — f) T2 पुन (for तत) — For 8^{ef}, D1-9 subst

196* भुञ्जतोऽभ्यागमदहस्तत सध्याभवत्प्रभो ।

[D7 9 [ऽ]स्यागमद् (for [ऽ]भ्या°)]

9 a) T1 त (for स्त्री) V1 B Dn D10 अथ सा स्त्री भगवत — b) B2 अपि (for इति) D1-9 [अ] नोदयत्, M4 चोदयत् (for [अ]चोदयत्) — c) D1-6 [ए]व (for वै) — d) D5 3 तस्य (for तस्याश्) D5 [अ]स्ति (for च) D4 6 7 9 मुनिर्जाग्रन्न सुखवान् — After 9, V1 B Dn D5 8 10 ins

197* पृथक्चैव तथा सुप्तौ सा स्त्री स च मुनिस्तदा ।
अथार्धरात्रे सा स्त्री तु शयन तदुपागमत् ।

[(L 1) V1 B1 2 4 Dn3 D8 तदा (for तथा) D8 सुप्त्वा (for सुप्तौ) B1 damaged D8 वै स ; D10 च स (by transp) B1 महामुनि (for मुनिस्तदा) — (L 2) B5 Dn1 n2 तथा (for अथ) D8 om रात्रे]

तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्जति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वप वै विरमस्व च ॥ १०

भीष्म उवाच ।

सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या निवर्तिता ।
स्वतन्त्रास्मीत्युवाचैनं न धर्मच्छलमस्ति ते ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि योषितः ।
प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १२

दिगुवाच ।

बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिं च पश्य वै ।
अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ॥ १३

अष्टावक्र उवाच ।

हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् ।
प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वं शयनं व्रज ॥ १४

दिगुवाच ।

शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥ १५
यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।
आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे द्विज ॥ १६
न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवीम्यहम् ।
स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ॥ १७

अष्टावक्र उवाच ।

स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ।
नास्ति लोके हि काचित्स्त्री या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १८

C 13 1505
B 13 20.20
K 13 51.20
M 13 25 129

---

10 M1 om (hapl) 10-11 —^{b}) G4 न (for म) Dn3 D1-7 T1 प्रसज्जते —^{c}) D10 गच्छ (for भद्रे) —^{d}) V1 B Dn D5 8 10 G2 स्वय वै, D4 स्वपस्तैर्, T G1 3 4 M2-4 स्वाप वै (for स्वप वै) D1-3 स्वप चैवारमस्व च (D3 °न स्वय)

11 M1 om 11 (cf v 1 10) —^{a}) D1-4 6-9 तथा (for तदा) D5 G4 [अ]नेन (for तेन) —^{b}) D1-3 स्वयं, D5 तया, T1 तत्र, T2 3 G M3 तदा (for तथा) V1 D4-9 वृत्या, B1 6 Dn3 वृत्ता, Dn1 n2 तेन (for धृत्या) —^{c}) B2 (marg) स्त्री (for [अ]स्मि) V1 B (except B4) Dn D10 [ऋ]षिं, T G [इ]त्र (for [ए]न) —^{d}) B4 T G1 3 4 M4 [अ]धर्मच्छल (B4 °मय, T1 °फल)म्, D4 5 9 धर्म छलम् (for धर्मच्छलम्)

12 ^{c}) D7 8 प्राजापत्य (for प्रजापति) T2 प्रजापतीति वै तत्र

13 After 13^{ab}, D1-3 7 9 read 15^{c}-17^{d} D4 om 13^{c}-15^{b} D6 om 13^{c}-14^{d} T3 om (hapl) 13^{d}-15^{a} —^{d}) D5 M4 मा (for मा)

14 D4 6 T3 om 14 (cf v 1 13) —^{a}) B4 वहति (for हरन्ति) —^{b}) B2 यात; B3 यात, B4 यांति, D1 दात (for जात) B6 यथेप्सक (for °च्छकम्) B1 नर यात यथेच्छुक, D2 नर दात यद च्छक, D7-9 नरं वृत्तपरिच्युत, T1 G M नरमिंद्रियकिंकर —^{c}) D10 यथा (for सदा) D1 2 7-9 न स(D7 प्रस)क्ते प(D7 9 क्तेप)रदारेषु, T1 G1 3 4 M4 प्रभवाम्यह स्वयं धृत्या (hypermetric), G3 M1 3 भवाम्यह स्वय धृत्या —^{d}) Dn1 n2 D1-3 7 G1 3 4 M2 स्व-, Dn3 M4 त्व (for स्वं) B1 D1 2 भज (for व्रज)

15 D4 om 15^{ab}, T3 om 15^{a} (for both, cf. v 1 13) D6 reads 15^{ab} after 17 —^{b}) B4 D1 अर्हति — After 15^{ab}, D5 ins 198* D1-3 7 9 read 15^{c}-17^{d} after 13^{ab} —^{c}) T1 2 G1-3 M1 3 हि (for नि) —^{d}) B4 D1-10 transp भव and मे

16 For the sequence in D1-3 7 9, cf v 1 15 —^{a}) D6-9 M4 स्व (for त्व) —^{d}) D5 T G1 3 4 M4 [ऽ]नघ (for द्विज) — After 16, D4 6 ins 198*

17 For the sequence in D1-3 7 9, cf v 1. 15 D4 6 om 17 —^{a}) B2 6 D1 3 चैव, B4 ते च (for चैव) —^{b}) G1 damaged D1 3 [ए]व, D7 9 [ए]व (for [ए]तद्) D6 ते (for [अ]हम्) —^{d}) D10 S वो (for वै) —After 17, D6 reads 15^{ab} V1 B Dn D2 7-10 ins after 17 D4 6 after 16 D5 after 15^{ab}

198* स्वय्यावेशितचित्ता च स्वतन्त्रास्मि भजस्व माम् ।

[D2 त्वय्यावेशित (for स्वय्या°) D4 5 9 -चित्तां D6-9 स्वतन्त्रा च (for स्वतन्त्रास्मि)]

18 D1 om 18 — After the ref. M4 ins

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्राश्च स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १९

स्त्र्युवाच ।

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।
कुरु मा विमतिं विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥ २०

अष्टावक्र उवाच ।

यथा मम तथा तुभ्यं यथा तव तथा मम ।
जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विघ्नः सत्यं नु किं भवेत् ॥ २१
आश्चर्यं परमं हीदं किं नु श्रेयो हि मे भवेत् ।
दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ २२
किं त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ।
कन्यारूपमिहाद्यैव किमिहात्रोत्तरं भवेत् ॥ २३
यथा परं शक्तिधृतेर्न व्युत्थास्ये कथंचन ।
न रोचये हि व्युत्थानं धृत्यैवं साधयाम्यहम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

199* अन्यत्कर्म न चान्यस्य स्वातन्त्र्यं तत्र युज्यते ।
— ^{a}) G1 partly damaged D7 8 [अ]स्ति, D1–10 हि, T1 G2 4 स्त्री, T2 8 G8 [अ]स्ति (for स्व) — ^{b}) D1 तत्र (for अत्र) S मे (for वै) — G1 damaged for 18^{cd} — ^{c}) G1 लोकेषु (for लोके हि) T1 M1–8 transp काचित् and स्त्री V1 B Dn D10 T2 8 G2 8 नास्ति त्रिलोके (T2 8 G2 8 लोकेषु) स्त्री काचिद्; D2 8 नास्ति काचिद्धि लोके वै — ^{d}) D2 8 स्त्री (for वै)

19 = (var) Manu 9 3 D1–4 9 om (hapl) 19 — ^{b}) B1 Dn3 S पुत्र(B1 °त्रा)स्तु (for पुत्राश्च) V1 B1–4 Dn8 D10 स्थाविरे (for स्थविरी) B5 Dn1 D8 पुत्राश्च स्था(B5 Dn1 स्थ)विरे काले, D5–7 पुत्रा स्थविरभावेपि — ^{d}) V1 B Dn नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता — After 19, T G ins

200* न वृद्धामक्षमां मन्ये न चेच्छा त्वयि मेऽनघे ।
[G2 अक्षतां (for °मां)]

20 ^{a}) D1 6 कौमारे, D7 9 °र (for °र) — ^{b}) Dn2 D9 [ह्य]व; D2 8 च (for [ए]व) T1 न कस्यै-वास्मि सशय (sic) — ^{c}) D7–9 T8 विरतिं (for विमतिं) V1 B Dn D5 10 परतीं कुरुष्व मा विप्र, D4 कुमारे विप्र वृद्धेति, D6 कुमारे विरतिं विप्र — ^{d}) M1 शुद्धा (for श्रद्धा) B1 मा (for मा) M1–8 मयि (for मम) D1–8 श्रद्धा मे (D2 om मे) विजहीहि मा; D1–9 वृद्धेति (D1 om) जहि मा च मा, T1 श्रद्धा त्व जहि मा मयि, T2 8 G M4 श्रद्धा जहिहि मा मयि

21 S om the ref — ^{a}) T2 8 G काम (for मम) B5 यथा (for तथा) T8 मह्य (for तुभ्यं) — ^{b}) B2 पश्य, D7 तथा (for यथा) V1 B Dn D10 तुभ्य (for तव) D1 (*sup lin* as in text) यथा (for तथा) — After 21^{ab}, B1 5 ins

201* अष्टावक्रोऽथ स मुनिश्चिन्तयामास विस्मितः ।

— Before 21^{cd}, S (except M8) ins अष्टावक्र — ^{d}) T1 corrupt V1 B1 2 4 Dn G3 न, B3 D5 10 G1 तु (for नु)

22 D3 om (hapl) 22^{ab} — ^{b}) Dn D5 7 8 G1 4 किं तु, D10 विघ्नं (for किं नु) T1 नु (for हि) — ^{c}) D7 -वस्त्राणि (for -वस्त्रा हि) — ^{d}) D1 8 4 6 7 मामुपास्थिता, T2 3 G1 2 4 समुपस्थिता

23 ^{a}) D5 T2 8 G तस्या, M1–8 न्वस्या (for त्वस्या) B1 om परम — ^{b}) G8 कीर्णम् (for जी°) D1–10 T1 कथचन (for कथ पुन) — ^{c}) V1 B3 Dn D4 6–9 इहाद्यैव; D10 इदं चैव (for इहाद्यैव) — ^{d}) V1 B Dn D10 G2 इव, T1 मम (for इह)

24 D2 8 om 24^{ab} — ^{a}) D1 धृत शक्त्या (for शक्तिधृतेर्) D4–9 य(D5 त)था वृत्ते पर भक्त्या, D10 S यथा मे परमा शक्ति(T8 शाति)र् — ^{b}) T2 G ह्युत्थास्ये, T8 ह्यर्थयिं (for व्युत्थास्ये) D1 कदाचन (for कथ°) — ^{c}) V1 B Dn रोचते हि, D1–9 रोचयेद्द, D10 °येय (for रोचये हि) T2 8 G न रोचये हास्युत्थान ❀ Cn व्युत्थानं धर्मातिक्रमम् । ❀ — ^{d}) S [ए]ना (for [ए]व) T1 च (for [अ]हम्) V1 B Dn सत्येनासादयाम्यह; D1–9 वृ(D1 8 धृ)त्यैव साध (D2 8 वाध, D5 धार)यिष्यति, D10 धृत्यैना श्रद्धयाम्यह

२२

युधिष्ठिर उवाच ।

न बिभेति कथं सा स्त्री शापस्य परमद्युतेः ।
कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रोऽन्वपृच्छत्तां रूपं विकुरुषे कथम् ।
न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २

स्त्र्युवाच ।

द्यावापृथिवीमात्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।
शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ ३
उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते ।
अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥ ४
जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्तुं तवानघ ।
स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ५
तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ।
स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ॥ ६
प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ।

C 13 1518
B 13 21 7
K 13 52 8
M 13 25 143

Colophon — *Parvan name*: B1 4 Dn1 D1 शान्ति, — *Sub-parvan*: V1 B1-4 Dn D1-10 M दानधर्म — *Adhy name*: V1 B1 3 4 Dn D1-3 7-9 अष्टावक्र दिक्संवाद, D10 अष्टावक्रसंवाद, T1 सद्धर्माख्याने अष्टावक्रस्त्रीसंवादे स्त्रीस्वातन्त्र्यताभावकथन, G1 स्त्रीस्वातन्त्र्यताभावकथन, M दिगष्टावक्रसंवादे सुरूप(M1 °तर)प्रख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 20, D1 19, D7 8 17, D10 18, T1 M 47, T2 3 G2 4 53, G1 3 48 — *Śloka no* Dn1 25, D1 22

22

1 a) M1-3 साध्वी (for सा स्त्री) — b) Dn1 n2 D10 शापाद्य (for शापस्य) V1 B1 Dn1 D2 8 द्युते (for द्युतेः) — c) B1 om कथं D2 भगवन् — d) D6 T1 om (hapl) तद्भवान् V1 तद्भवान्प्रब्रवीहि मे, D5 °न्वतुमर्हसि

2 a) B1 [ऽ]नुप्रच्छत, D1 6 [ऽ]थ पृ°, D7-9 [ऽ]प्यपृ° (for ऽन्वपृ°) — c) D5 तत् (for न च) — d) D1 6 तथ्य तद्ब्रूहि काम्यया, D5 9 वक्तव्यं ब्रूहि का°

3 T1 om 3ab — a) D1-3 पृथिवि, D1-7 9 °व्योर्, D5 °व्यौ (for °वी) V1 B Dn D10 द्यावापृथिव्योर्यत्रैषा — b) G2 कन्या (for काम्या) — c) M1 सत्य (for सर्वं) — After 3, the sequence in V1 B Dn D10 is 5ab, 4cd, 4ab and 5cd

4 For the sequence in V1 B Dn D10, cf v 1 3 D 3 G1 om (hapl) 4 — a) D1 मा (for मां) — b) D1 3 दृश्य (for दृष्टं) — c) B1 6 Dn3 D5 7 8 10 T2 3 G2 3 M1 अभ्यु(Dn3 °प्यु)त्थानेन (D6 7 9 °ने च) ते लोका, D4 ने वने लोका (sic), T1 अनुतापेन ते लोका

5 For the sequence in V1 B Dn D10, cf v 1 3 — a) D1-3 T2 3 G3 प्रवृत्ता (for प्रयुक्ता) D1-4 6-9 ते (for मे) — b) S (except T1) स्थैर्यं (for स्थिरी) D5 त्वया (for तव) — c) M1 स्थाविराणाम् — d) D1-3 M1 मैथुनो, D6-9 ने (for °न) — After 5, D10 S ins

203* अविश्वसन्न्यसनी नाविमुक्तोऽप्रवासक ।
विद्वान्सुदृढ़ पुरुष सदार सुखमश्नुते ।

[G1 partly damaged T1 om line 1 —(L 1) D10 G1 अविश्वासान्, G3 °श्रामे (for °श्वसन्) G2 अविश्वसंप्यसन् (for the prior half) —(L 2) T1 om पुरु]

6 a) D1 6-9 तुष्टा पितामहाद्यास्ते (sic), T G तुष्टा पितामहास्तेय — After 6ab, M2 ins 203* T1 repeats 6cd after line 3 of 203* — c) G1 partly damaged T2 3 G1-3 सत्य (for स त्वं) D5 प्रकारेण (for च कार्येण) — d) B2 5 D1 6-9 भगवन्

7 a) G1 partly damaged D1 प्रेषिता (for °तस्) — D10 T G1 2 4 M1 3 ins after 7ab M2 after 6ab

203* निकृति स्त्री भोगपरा प्रियवादाप्रवासनात् ।
रक्ष्यते च कुचेलाद्यैरप्रसङ्गानुवर्तनैः ।
अपर्वास्वनिषिद्धासु रात्रिष्वप्यनृतौ व्रजेत् ।
रात्रौ च नातिनियमो न वै ह्यनियमो भवेत् ।

18 7 तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ ७
9 146 क्षेमी गमिष्यसि गृहाञ्श्रमश्च न भविष्यति ।
कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८
काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।
अनतिक्रमणीयैषा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९
गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं वान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १०
ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।
तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११
श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।
अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२
गृहमागम्य विश्रान्तः स्वजनं प्रतिपूज्य च ।
अभ्यगच्छत तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३
पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।
प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४
भवताहमनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।

[(L 1) G1 damaged M1–8 निकृतं, Kumbh ed नितांत (for निकृति) T2 8 G1 2 4 M1–8 वरा (for -परा) T1 स्त्रिय सर्वा भोगपरा (for the prior half) M1–8 [अ]प्रत्रासना (for °नात्) —(L 2) T1 रक्ष्यते पतिसमा नैरानुकूल्यानुवर्तनै —(L 3) M1–8 निषिद्धासु (for [अ]नि°) — After line 3, T1 repeats 6^{cd} — T1 om line 4 —(L. 4) T2 8 G2 4 [अ]त्र (for [अ]ति)]

— G2 om (hapl) 7^{c}–11^{b} —^{c}) D4–9 तवोपदेश कर्तव्यस्, T2 8 G1 8 4 प्रेषितश्चोपदेशाय —^{d}) D7–9 तव (for तच्च) T2 8 G1 8, 4 M श्रुत त्व(M म)या (for कृतं मया)

8 G2 om 8 (cf. v l 7) —^{a}) V1 B Dn D10 क्षेमैर्गं(B1 °मं ग)मिष्यसि (Dn1 °ति) गृह —^{b}) M4 श्रम T1 वृद्धिमाश्च भविष्यसि — D1–3 5 om (hapl) 8^{cd} —^{c}) Dn1 प्राप्स्यति T G1 4 M कन्यां त्व प्राप्स्यसे विप्र, G3 कन्या त्वा प्राप्स्यते विप्र —^{d}) D4 सा (for च) M1–3 पुत्रवाश्च भविष्यसि

9 G2 om. 9 (cf v l 7) T1 om 9^{ab} —^{a}) V1 Dn3 D4–9 T2 8 G4 M1 4 कामया, G1 8 कामाय (for काम्यया) V1 D4 मा, D1–3 मे (for मां) M2 8 कामया दृष्टवास्त्व मा —^{b}) D4 6 तच्च (for ततो) B2 5 Dn1 n2 D1 8 7 10 उत्तम (for °रम्) — T1 reads 9^{cd} after 10 —^{c}) Dn1 n2 M8 क्रम णीया सा, D10 °योसि (for °यैषा) —^{d}) D1 कृता, D2 8 क्रिया (for कृत्स्नैर्) D4–9 तथा (for सदा)

10 G2 om 10 (cf v l 7) —^{a}) D1 4–9 कृत्य (for कृत्वा) D2 8 गच्छ साधय कृत्य स्व, S (G2 om) गच्छस्व कृतकृत्यस्त्व —^{b}) V1 B Dn D1 6–10 G1 च (for वा) Dn3 अर्हसि (for इच्छसि) M4 किं वाद्य श्रोतुमर्हसि· —^{c}) D4–9 यच्च (for यावद्) — After 10, T1 reads 9^{cd}

11 G2 om. 11^{ab} (cf. v l 7) —^{a}) Hypermetric D1 T1 M4 ऋषि (for ऋषिणा) D4 6–9 ऋषिणा सादिता चा(D8 वा)स्मि, T2 8 G1 8, 4 ऋषि प्रवासिता चास्मि, M1–8 प्रसादितास्मि मुनिना —^{c}) D8 संमाननार्थे B1 om, T2 8 G तु (for मे) T1 वस्य संमानमिच्छत्या —^{d}) D10 प्रसादित (for प्रभा षितम्)

12 Before 12, N T1 ins भीष्म उवाच —^{a}) Dn1 नु (for तु) —^{b}) T2 8 G2–4 साजलि (for प्राञ्जलि) B4 स्मृत, D1–9 तदा, D10 तथा (for स्थित) — D1 reads 12^{c}–14^{b} twice —^{c}) B4 D4 6 त्वया (for तया) —^{d}) D2 8 10 आगमत् (for आव्रजत्)

13 For the repetition in D1, cf v l 12 T1 om 13^{ab} —^{a}) V1 B Dn D1 (both times) 10 G आगत्य (for °म्य) —^{b}) D1 (both times) स्वं (for स्व) V1 B2 5 Dn3 D1 (both times) परिपूज्य; B8 प्रतिगृह्य; Dn1 n2 परिपृच्छ्य, G2 प्रतिपृच्छ्य (for °पूज्य) —^{c}) V1 B Dn D10 अभ्यगच्छच्च, D1 (both times) 8 अत्यगच्छत (for अभ्य°) —^{d}) T G1 2 4 कुल (for कुरु)

14 For the repetition in D1, of v l 12 —^{a}) D10 स (for च) —^{b}) D1 (both times) 2 8 दृष्ट ते तन्, D4–9 प्रहृष्ट तन्; D10 T2 दृष्ट चै°, T1 उक्त चैतन् (for दृष्टं त्वे°) — B8 om 14^{c}–15^{b} T1 om 14^{cd}. —^{c}) D10 ततो (for तदा) G2 प्राह विप्रस्तदा विप्रं

15 B8 om 15^{ab} (cf v l 14) —^{a}) V1 B (B3 om) Dn D2 5 10 G2 समनु (for [अ]हमनु) D8 प्राप्त (for -ज्ञात) —^{c}) S (except T1) अस्य (for तस्य) B2 तु (for च) —^{d}) D3 दृष्ट (for दृष्टं)

तस्य चोचरतो देशे दृष्टं तद्दैवतं महत् ॥ १५
तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।
श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहमभ्यागतः प्रभो ॥ १६
तमुवाच ततो विप्रः प्रतिगृह्णीष्व मे सुताम् ।
नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७

भीष्म उवाच ।
अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८
कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् ।
उवास मुदितस्तत्र आश्रमे स्वे गतज्वरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

युधिष्ठिर उवाच ।
किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।
ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने वेतराय वा ।
देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २

C. 13 1532
B. 13 22.2
K. 13 60 2
M. 13 28 2

V1 B• ₂ ₃ Dn मे (for तद्)

16 [b]) S (except G1) भगवांश्चापि कीर्तित — [c]) D1–₂ ₂ ₆ [श्रा]न्वि (for [श्रा]वि) — [d]) V1 B Dn D1 ₄–10 M1 चाभ्या(D1 °या)गत (for अभ्या°) D₂ ₄ ₆ प्रभो, T1 तत

17 [a]) V1 B Dn D10 T₂ ₃ G₂ M तदा (for ततो) — [b]) V1 B Dn D10 सुता प्रतिगृहाण मे — [c]) D -विधि (for तिथि) B₂ -योगे च, B₃ ₄ -योगेन (for -संयोगे) V1 B1 ₂ (marg) ₄ Dn D10 नक्षत्र विधियोगेन (B1 °गे च) — [d]) V1 महान् (for भवान्)

18 T G om the ref — [b]) G1 partly damaged B₄ स, D₂ om (for च) B₄ D₂ 10 S (G1 damaged) विभो (T1 °भु) (for प्रभो) — [d]) D1–3 अभवत् (for चा°)

19 T1 om. 19[ab] — [a]) M1–3 परि- (for प्रति-) D1–7 ₉ M1 ₄ [ग्]व — [c]) T1 स तया (for मुदितस्) — [d]) D₄ ₆ corrupt V1 B Dn D₅ 10 M₂ ₃ स्वा (B₄ चा)श्रमे वि (M₂ ₃ स); D1 आश्रमे वि-, D₂ ₈ चाश्रमे स्वे

Colophon om in D10 — *Parvan name* B1 ₂ ₄ Dn3 D1 दानधर्म — *Sub parvan* V1 B1–4 Dn D1–₂ ₈ M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 ₂ ₄ ₅ D (except D10) अष्टावक्रदिक्संवाद, T₂ अष्टावक्रकन्यापाणिग्रहणविधि, G1 अष्टावक्रपाणिग्रहणविधि, M1–₃ अष्टावक्रदिक्संवादे कन्यालाभ, M₄ दिगष्टावक्रसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 21, D₅ 20, D₇ ₉ 18, T1 M 48, T₂ ₃ G₂ ₄ 54, G1 ₃ 49 — *Śloka no* Dn1 n₃ D₄ 19 — After this adhy, S ins a passage given in App I (Nos. 7 and 7 A)

23

1 [b]) B Dn D10 सनातना (for °तनम्) — [c]) D1 ₂ ₇–₉ चेति, D10 वापि, S (except T1 G₂) चेह (for चैव) — [d]) V1 B Dn3 D₅ 10 T1 G₄ च (for वा) — After 1, T1.₂ read 7

2 T₂ ₃ G1 ₃ ₄ read 2–3 after 6 T₃ ₃ G1 ₃ ₄ M1–3 om the ref — [a]) B1 सुवृत्तिम्, D1–7 ₉ 10 स्ववृत्तम्, T₂ सुवृत्तम् (for स्ववृत्तिम्) T1 सवृ*ये वापन्नाय — [b]) B1–3 Dn D₃ ₅ ₇–10 T1 च (for the first वा) T1 पराय (for [इ]तराय) B1 ₂ ₅ Dn D1–₆ 10 च; G₂ वै (for the second वा) — [d]) D₂ ₈ चोभाव् (for उ°)

3 For the sequence in T₂ ₃ G1 ₃ ₄, cf v 1 2

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रद्धया परया पूतो यः प्रयच्छेद्द्विजातये ।
हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्दान्तोऽपि न संशयः ।
पूतो भवति सर्वत्र किं पुनस्त्वं महीपते ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ।
कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात्प्रसिद्ध्यति ।
देवप्रसादादिज्यन्ते यजमाना न संशयः ॥ ६
ब्राह्मणा भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ।
मार्कण्डेयः पुरा प्राह इह लोकेषु बुद्धिमान् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान्संबन्धी वाथ यो भवेत् ।
तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

कुलीनः कर्मकृद्वैद्यस्तथा चाप्यानृशंस्यवान् ।
ह्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वे च ते त्रयः ॥ ९
तत्रेदं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ।
पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥ १०

B₃ om (hapl) 3–4 M₁₋₃ om the ref —ᵃ) D₁₀ T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ M प्रीतो (for पूतो) D₁ ₂ T₁ श्रद्धया परयोपेतो —ᶜ) T₁ ₂ G₂ हव्य (for हव्यं) M₁₋₃ हव्य-कव्य तथा दाने —ᵈ) S न (for को) —T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ ins after 3 T₁ ins after 7 G₂ after 6

204* भीष्म ।

ब्राह्मणा पात्रभूताश्च शुद्धा नैव पितृष्विह ।

4 B₃ om 4 (cf 1 3) —ᵃ) D₁ -पूजो, D₁₀ -मत्तो (for पूतो) V₁ वरस् (for नरस्) —ᵈ) S महामते (for महीपते) V₁ B (B₃ om) Dn D₁₀ किमुत त्वं महाद्युते

5 Cf Manu 3 149 M₁₋₃ om the ref —ᵇ) V₁ B₃ D₆ G₃ देवेषु, D₃ वेदेषु (for दैवेषु) D₆ पर, D₁₀ G₃ नृप (for नर) —ᶜ) V₁ D₁₋₃ ₁₀ कन्या (for कव्य) B₅ D₁₋₁₀ T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ प्रदा(B₅ D₇ °धा)नेषु (for °ने तु) T₁ अथ कव्यप्रदानेषु —ᵈ) B₁ D₃ परीक्ष्य, Dn₃ °क्षा

6 T₁ om 6 (with the ref) T₂ ₃ G M₁₋₃ Madras ed om 6ᵃᵇ —ᵃ) B₃ partly damaged B₁ ₃₋₅ D₁₋₄ ₆₋₁₀ साधयति D₅ न ब्राह्मणा साधयति —ᵇ) D₁₋₃ ₆₋₉ देवान् (for दैवात्) — D₄ reads 6ᶜᵈ twice —ᶜ) D₄ (second time) om देवप्र D₁ T₂ ₃ G₁ ₃ दैव (for देव) D₁ ₄ (both times) ₅ ₆ यज्यते; D₃ इज्येते, D₇ ₉ यजंते (for इज्यन्ते) —ᵈ) V₁ जयमानैर्, B Dn D₁₀ M₃ ₄ यजमानैर्; T₂ ₃ G द्विजन्मानो (for यजमाना) — After 6, T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ read 2–3, and G₂ ins 204*.

7 T₂ G M Madras ed om 7. T₁ ₂ read 7 after 1 —ᵃ) B₁ ₅ Dn₁ n₂ ब्राह्मणान्, Dn₃ °णो, D₁ ₆₋₉ °ण (for °णा) —ᵇ) D₁₋₉ -वादिन (for °न) —ᶜ) D₁ ₃ मार्कंडेय —ᵈ) V₁ B Dn₃ D₁₋₁₀ T₁ ₂ इद, Dn₁ n₂ D₆ इति (for इह) D₁ ₃ चेह लोके सुबुद्धिमान् — After 7, T₁ ins 204*

8 T₁ om the ref —ᵃ) T₁ हि (for ऽपि). —ᵇ) Dn₁ n₂ वा यथा, D₄ वाप्ययो, D₆ स्याप्य यो, D₁₀ वाथवो (for वाथ यो) —ᶜ) D₅ परस्वी (for तपस्वी) —ᵈ) D₁₀ T₁ G₃ M भवेत, G₁ °च्च (for °त्तु) T₂ ₃ G₃ कथं पात्रो भवेच्च स

9 ᵃ) D₃ S विद्वांस् (for वैद्यस्) D₁₋₇ ₉ कुलीन कर्मविद्विद्वांस् —ᵇ) V₁ B Dn D₁₀ [ग्]त्र (for च) B₃ D₁₀ S (except G₁) [ञ](B₃ D₁₀[श]) नृशसवान् D₁₋₉ तथैवाप्यनृशस्यवान् —ᶜ) G₁ ₂ श्रीमान् —ᵈ) D₃ पूर्वं, M₂ सर्वे (for पूर्वे) D₁₋₉ [ऽ]त्र, T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ तु (for च) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ ये (for ते)

10 Before 10, T₂ ₃ ins भीष्म —ᵃ) B₃ D₁₋₆ S (except M₃) अत्र, D₇₋₉ यत्र (for तत्र) V₁ B Dn D₁ ₁₀ [इ]मं (for [इ]दं) —ᶜ) D₁₋₁₀ कश्य पस्य —ᵈ) D₁₋₃ ₀ माकंडेयस्य D₁ ₅ G₂ M ह (for हि)

11 Cf Manu 11 263 —ᵃ) D₁₋₉ क्षिप्र (for क्षिप्र) —ᵇ) T₁ G₁ ₂ M स्फीतो, T₂ ₃ G₃ ₄ स्थितो (for क्षिप्र) V₁ B₂₋₄ Dn लेष्टुर्, B₅ लोष्टुर् (for

पृथिव्युवाच ।

यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रय्यावृत्त्या विनश्यति ॥ ११

काश्यप उवाच ।

सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः
सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥ १२

अग्निरुवाच ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
ब्रह्मन्स तेनाचरते ब्रह्महत्यां
लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥ १४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुञ्जते हविः ।
भुक्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७

C 13 1547
B 13 22. 17
K 13 60 17
M 13 28 16

लोष्टो) D1-3 शीताल्लोष्टुर्विनश्यति, D4-9 मृ(D1-9 मि)ष्टं तु क्षारता व्रजेत् —^{c}) D4-9 तथा दुश्चरितं दत्त —^{d}) V1 B Dn D1-3 त्रिवृत्त्या च (D1 तथावृत्ते, D2 3 त्रय्या वृत्ते) निमज्जति, D4-9 सर्वं भवति निष्फलं, T1 त्रय्याश्रि गच्छति प्रमो, T2 3 G M1 3 4 त्रयीनित्ये (M1 2 4 °त्या नित्य) निमज्जति, M2 त्रय्या त्रिवृधि मज्जति

12 B1 D1-10 G1 2 कश्यप (for का°) —^{a}) B1 सह सद्भिर्, Dn1 सहविद्भिर् (for सह षड्भिर्) —^{b}) G1 partly damaged T1 साग (for सांख्य) D4 प्रमाण (for पुराण) —^{d}) D1 om नरस्य V1 B Dn D3, 10 T2 3 G नृप द्विजस्य (for नरस्य राजन्)

13 ^{a}) Dn1 अधीयमान (for अधीयान) B1 योधीयमान पठितो मन्यमानो —^{b}) T2 भवति (for हन्ति) D4-9 परस्य (for परेषाम्) —^{c}) D4 6 [आ]चरन्ब्रह्महत्या; T2 3 G M1 3 4 लभते ब्रह्मवध्यां (for [आ]चरते ब्रह्महत्यां) V1 B Dn D 10 ब्रह्मद्यतेसौ चरते न मर्त्यं, T1 ब्राह्मणो वै लभते ब्रह्मवध्या; M2 ब्रह्मन्स ते यतते ब्रह्मवध्यां —^{d}) T1 अतवन्तो (for ह्यन्त°)

14 D1 2 मार्कंडेय (for मार्कण्डेय) 14^{ab} = 1 69 22^{ab}, 12 156 26 —^{a}) D1-3 तु (for च) —^{b}) D6 om सत्यं च D4 तु, D5 मे (for च) —^{c}) T1 M अभि (for नाभि) S यत्र तु (G3 °त्र त) (for यद्यस्य) —^{d}) T1 सत्यात्र (for सत्यस्य) — For 14^{cd}, D4-10 subst

205* अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।

[= 1 69 22^{cd} D4 6 -सहस्राणि, D10 स्रात्तु (for °स्राद्धि) D10 [अ]तिरिच्यते (for विशि)]

15 G2 om (hapl) 15–16 —^{a}) D1-9 वै (for ते) B4 पुनर्जग्मुस्, S (G2 om) य(T1 2 G4 त)था जग्मुस् (for जग्मुराशु) —^{c}) D1-4 6-10 कश्यपो D10 ह्यग्नि (for ऽग्निश्च) —^{d}) B3 प्रहृष्टायुस् (for प्रकृष्टा°) G4 पाण्डव (for भार्गव) T1 मार्कंडेयस्तथा मुनि

16 G2 om 16 (cf. v l 15) —^{a}) Dn2 D1 यदि ते (for यदिद) —^{b}) T2 सुख, (also) शुभं (for हवि) —^{c}) V1 B Dn D10 दत्त (for भुक्त) —^{d}) D1-3 यत्, T1 नु (for तत्)

17 D4 om the ref. —^{a}) D4 6 आदेष्टिनो —^{c}) D8 9 भुजते D1-8 -कामा ये (for -कामाय) —^{d}) D5 G2 व्रतलुब्धा; T1 व्रतालुप्ता Dn1 भवन्तु D1-9 हि (for ते)

18 ^{a}) B2-4 अनेकार्थं (for °कान्त) B5 D5 (before corr) वहिर् (for वहु) —^{c}) V1 Dn3 निष्ठित, Dn1

युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किं निश्चितं भवेत्तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८

भीष्म उवाच ।

अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा ।
आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ १९
ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
अनाचरन्तस्तद्धर्मं संकरे निरताः प्रभो ॥ २०
तेभ्यो रत्नं हिरण्यं वा गामश्वान्वा ददाति यः ।
दश वर्षाणि विष्ठां स भुङ्क्ते निरयमाश्रितः ॥ २१
मेदानां पुल्कसानां च तथैवान्तावसायिनाम् ।
कृतं कर्माकृतं चापि रागमोहेन जल्पताम् ॥ २२
वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे ।
ददतीह न राजेन्द्र ते लोकान्भुञ्जतेऽशुभान् ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्षणम् ।
किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २४

भीष्म उवाच ।

ब्रह्मचर्यं परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।
मर्यादायां स्थितो धर्मः शमः शौचस्य लक्षणम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् ।

निष्ठं (submetric), Dn2 D2 S निमित्त (for निश्चित) V1 B Dn D10 अत्र (for तत्र) — ^{d}) D1 मा (for मे)

19 D10 om (hapl) 19–32 D6 om the ref — ^{a}) D4–7 9 G3 अक्रोधम्, G1 2 4 अस्तेयम् — ^{b}) D5 दम S शम· (for तथा) — B3 repeats 19^{d}–20^{a} after 23^{abc}

20 For the repetition in B3, cf. v l 19 D10 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) M4 नु (for तु) G2 धर्मान् (for धर्मं) B3 (second time) D7 8 प्रशंसति — ^{b}) B1 चरतं — ^{c}) D1–7 9 T1 M त (for तद्) — ^{d}) V1 B Dn [s]भिरता, G2 M नियता (for निरता) D4–9 अधकारे पतति ते, T1 शेरते विमता प्रभो, T2 3 G1 3 4 सकरा नियता प्रभो

21 D10 om 21 (cf v l 19) — ^{a}) T1 सुवर्णं (for हिरण्य) D4–9 च (for वा) V1 B Dn तेभ्यो हिरण्य र(B2 हि रथर)त्न वा — ^{b}) V1 B Dn गामश्व वा, T1 गाश्चैवाश्वान्, T3 G1 3 4 गावोश्वाश्च, G2 गावो वाश्व; M गावाश्वा(M4 °वोश्वा)न्वा (for गामश्वान्वा) T2 गाश्चाश्वाश्च पदातय· — ^{c}) D1–3 7 विद्वान्स, D4–6 विष्ठाया, T1 विष्ठासु (for विष्ठां स) — ^{d}) Dn1 n2 भास्थित, D1–3 क्षेमत·, D5 (before corr) आश्रय (for आश्रित). B4 भुंक्ते निरयगामिक

22 D10 om 22 (cf. v l 19) T1 om 22–23. — ^{a}) Dn3 वेदानां, D1–3 म्लेच्छाना; S (T1 om) धनेन (for मेदाना). V1 B2 D1 3 पुक्क(D3 °ल्क)सानां, B3 प्रल्कशानां (for पुल्कसाना) D4–7 9 पुल्क(D6 9 °ल्क)साना ब्रह्मघ्नाना, D8 ब्रह्मघ्नाना पुल्कसाना — ^{b}) B1 4 5 Dn1 n2 D5 M3 [अ]ते(B1 4 5 °त्या)वसायिनां, D7 9 [अ]तावशायिना (for °सायिनाम्) — ^{c}) D4–9 T3 G2 कृत· (for कृत) V1 B3–5 Dn वा (for च) D2 3 [ए]व (for [अ]पि)

23 D10 om 23 (cf v l 19) T1 om, 23 (cf v l 22) — ^{a}) G2 तु (for च) — ^{c}) D7–9 ददंति V1 B Dn ददते नेह राजेंद्र, S (T1 om) न ददतीह रा° — After 23^{abc}, B3 repeats 19^{d}–20^{a} — ^{d}) D1–9 transp ते and लोकान्

24 D10 om 24 (cf v l 19) — ^{a}) V1 D6 किं पुन, B3 om (for किं पर) B6 Dn2 ब्रह्मचर्यं च, T2 3 G1 3 4 M1–3 °चर्यं स्यात् (for °चर्यस्य) — ^{b}) T1 फल (for पर) S ब्रह्म (for धर्मं) — D5 om (hapl) 24^{c}–25^{d}

25 D10 om 25 (cf v l 19) D5 om 25 (cf v l 24) B6 D4 om (hapl) 25–26 B3 om the ref — ^{a}) V1 B1–4 Dn D1 6–9 M4 ब्रह्मचर्यात् (for °चर्यं) D9 T1 वरं (for पर) — ^{c}) B2 partly damaged T1 स्थितिर्धर्मे (for स्थितो धर्म) D2 कस्मिन्काले स्थितिर्धर्मं — ^{d}) B2 damaged, D6–9 शम (for शम) V1 B2 Dn चैवास्य (for शौचस्य)

26 D10 om 26 (cf v l 19) B6 D4 om 26 (cf v l 25) D6 om the ref — ^{a}) G2 कस्मात्

कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६

भीष्म उवाच ।

काल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसङ्गिताम् ॥ २७
ब्राह्मणांश्चाभिमन्येत गुरूंश्चाप्यभिपूजयेत् ।
सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः ॥ २८
अधिकारे यदनृतं राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीककरणं समं तद्ब्रह्महत्यया ॥ २९
प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न गां हन्यात्तथैव च ।
भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते ॥ ३०
नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान्परित्यजेत् ।
न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महत्यया ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।
तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३३
अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३४

C 13 1564
B 13 22. 84
K. 13 60 34
M 13 28 33

(for कस्मिन्) S अर्थं (for धर्मं) — ^{b}) D8 काले B1 समाचरेत्, D1 6–9 धन च (D5 ध)रेत्, S शम च॰ (for 5र्थमा॰) — ^{c}) G2 अस्मिन् (for क॰) D5 ins च after काले T1 सुग (for सुखी) D3 य (for च)

27 D10 om 27 (cf v 1 19) B1 reads 27–32 twice. — ^{a}) V1 B (B1 both times) Dn D7 T2 3 M3 कल्यम् (for का॰) B6 अर्थान् (for अर्थं) — G1 3 4 om (hapl) 27^{bc}, T3 reads the same on marg — ^{b}) T2 धर्मान् (for धर्मम्) — ^{c}) B1 (both times) कामी (for काम) — ^{d}) D4. 6 गच्छेच्च (by transp), D5 [आ]गच्छेच्च, G3 M3 गच्छेत्तत्र V1 D7 T1 प्रसंगता, T2 3 G1 4 म सगता M1 न गच्छेत्तत्र महिता, M2 4 न गच्छेदतिसगि(M4 ॰ग)ता

28 For the repetition in B1, cf v 1 27 D10 om 28 (cf v 1 19) — ^{a}) V1 B1 (both times) 3 Dn D5 T1 M चैव, T2 3 G1 3 4 वद्धु (for चाभि) T1 M1 3 मान्येत, G1 मानेत (for -मन्येत) G2 ब्राह्मण चैव मन्येथा — ^{b}) T G1 3 4 [ए]व (for [अ]पि) D1–9 वादयेत् (for पूज॰) — ^{c}) B1 (both times) भूतात्म (for ॰नु) B1 D2 3 -कूलश्च, T1 -कपी (for -लोमश्च) G3 सर्वभूतात्मभूत स्यात्

29 For the repetition in B1, cf. v 1 27 D10 om. 29 (cf v 1 19) — ^{a}) B2 5 Dn1 अधीकारे, G2 4 अधिकारो (for ॰कारे) T2 3 G3 सदनृत (for यद॰) D1–9 अनृत च समुत्कर्षे — ^{b}) D5 T2 3 G राजगामी (for ॰गामि) V1 B (B1 both times) Dn T1 M यच्च राजसु पैशुन — ^{c}) D7–9 -करणं, T G1 3 4 -निबंध (for -करणं) — ^{d}) V1 B (B1 both times) Dn1. n2 तुल्य तद्, Dn3 तत्तुल्य, T G समानि (for समं तद्)

30 For the repetition in B1, cf. v 1. 27 D10 om 30 (cf v 1 19) — ^{a}) D2 [अ]मरेंद्रेषु (for नरेन्द्रेषु) — ^{b}) V1 Dn D5 हन्याद्गा (by transp), D2 M1–3 गा हन्यात् D1–6 कथचन, T G न पीडयेत् (for तथैव च) — ^{c}) V1 B1 (both times) 2–5 Dn D9 M3 [ए]व (for [ए]वद्)

31 For the repetition in B1, cf. v 1. 27 D10 om 31 (cf. v 1. 19) — ^{a}) D1–9 [अ]ग्नीन् (for ॰ग्निं) — ^{b}) V1 देवान् (for वेदान्) — ^{d}) D2 तत्सम (by transp), T1 समानि

32 For the repetition in B1, cf. v 1 27 D10 om 32 (cf. v 1 19) — ^{a}) S कीदृशाना च (M तु) दातव्य — ^{b}) D1 6 तेभ्यो, D7–9 येभ्यो, M केषा (for केभ्यो) B1 (both times) D7 9 महत्फल T G1 3 4 केषा दत्त महत्फल, G2 महत्फलममीप्सता — G1 om. (hapl.) 32^c–33^d — ^{c}) T G3 4 M कीदृशा साधवो विप्रास, G2 ब्राह्मणाना महाभाग

33 G1 om 33 (cf v 1 32) — ^{a}) D2 3 नित्या (for परा) — D5 repeats 33^{cd} after 34 — ^{c}) D2 नित्यास् (for विप्रास्) — ^{d}) M तेषा (for तेभ्यो) B1 महत्फल T G3 4 तेषा दत्त महत्फल

34 D3 G2 om (hapl) 34–35 D1 6 om (hapl) 34 D9 om (hapl) 34^a–37^b — ^{b}) V1 B3 Dn1. n2 D6 8 T1 दृष्टार्था, T2 3 G1 3 4 M दृष्टात (for दृष्टार्था)

अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३५
साङ्गांश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत द्विजर्षभः ।
षड्भ्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥ ३६
ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः ॥ ३७
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥ ३८
गामश्वं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ३९
तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ।
किमङ्ग पुनरेकं वै तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ४०
निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
दूरादानाययेत्कृत्ये सर्वतश्चाभिपूजयेत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

— c) D10 रता (for हिता) D2 नित्यास्, T1 शुद्धास् (for मैत्रास्) — d) T1 तेपा (for तेभ्यो) T G1 3 4 महत्फल — After 34, D5 repeats 33cd

35 D2 9 G2 om 35 (cf v l 34) Dn1 T1 om (hapl) 35 D6 reads 35 twice — d) T2 3 G1 2 4 महत्फलं

36 D9 om 36 (cf v l 34) D10 reads 36 twice. — a) T1 सागान्वेदाश्च योधीते — T1 om 36bc — b) V1 B Dn D10 (both times) अधीते यो; D1 7 योधीयेत (for °यीत) D2 8 द्विजोत्तम T2 3 G योधीते वेदपारग, M योधीयत नरर्षभ — c) V1 B Dn D5, 10 (first time) प्रवृत्त (for नि°) — d) B3 om. मृष D10 (second time) T G वेदस्य जपतत्पर

37 D9 om 37ab (cf v l 34) T G om. 37ab — a) M [s]पि (for तु) — b) B1 महत्फल — d) D1-8 प्रयच्छक, D4-6 प्र(D5 द)दाति य, G2 प्रदाय तत् (for °यक)

38 ab) D1-9 शीलेन गुणेन (for वृत्तेन शीलेन) — D4 6 om (hapl) 38c-39d D5 om 38cd — c) B4 D1-9 T1 तारयेत्तत् (T1 °त्स) (for °येत) V1 B Dn D3 8 G1 सर्वम् (for कृत्स्नम्) — d) D10 एकोपि हि द्विजोत्तम; T1 M °पि द्विजसत्तम

39 D4 6 om 39 (cf v l. 38) D5 transp 39 and 40 — a) D1-8 वित्तमर्सि (D1 °अ) (for °मन्न) V1 om वा — b) T1 ब्राह्मणे, M तद्विप्रे (for °धे) D1-3 पादयन् (for °येत्) — c) Dn3 चान्यानि, G1 चाक्षानि (for चान्यानि) D3 मया (for तथा) — d) D1-9 शोचते

40 D5 transp 39 and 40 40ab = (var) 38cd. — a) B2 4 5 तारयेच्च; Dn3 D4 6 8 9 °येत्तत् (for °येत) V1 B Dn D3 5 6 सर्वम्, D4 शीलम् (for कृत्स्नम्) — b) D4 10 एकोपि हि, S तृप्त एको (for एकोऽपीह) D2 3 द्विजर्षभ; G3 द्विजोत्तम (for °त्तम) — After 40ab, D10 T1 G1 2 M4 ins 206* T1 G1 2 M4 om 40cd — c) B3 हृद, D1-9 भगं V1 B Dn D5 10 एवैते, M1-3 एकस्य (for एक वै) — d) M1-3 पात्रे (for पात्रं) B (except B1) विचारयेत् (for समाचरेत्) — T2 3 G2 4 M1-3 ins after 40 D10 T1 G1 2 M4 after 40ab

206* तृप्ते तृप्ता सर्वदेवा पितरो मुनयोऽपि च।
[G2 वा (for च)]

41 a) B2 Dn3 निशाम्य S गुणोपेतान् (for °पेत) — b) D5 -सत्तम (for संमतम्) S ब्राह्मणान्साधुसमतान् — c) M1-3 दूरान् T2 3 G M अप्यानयेत् (for आनाय°) V1 B D4-10 दूरादानाय्य (D4-9 °नीय) सत्कृत्य, T1 °दुपानयेत्कृच्छ्र — d) D1-9 यत्नतश्च, M सर्वशश्च (for °तश्च) B1 Dn1 n2 D1-9 T2 3 G1 2 [अ]पि (for [अ]भि) T1 सर्वशश्चापि तारयेत्, G1 °दापि प्रपूजयेत्

Colophon om in Dn2 D10 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 दानानि — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4-9 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 4 6 Dn1 n2 बहुप्राश्निक; B1 कृतप्रकाशिक, D2 पात्रपरीक्षा; T2 पात्रनिरूपण, G1 3 सत्पात्रनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 22, D5 21, D1 9 19, T1 G3 56, T2 3 G2 4 M4 62, G1 57, M1-3 55 — *Śloka no* Dn1 39, D4 35

२४

युधिष्ठिर उवाच ।
श्राद्धकाले च दैवे च धर्मे चापि पितामह ।
इच्छामीह त्वयाख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ १
भीष्म उवाच ।
दैवं पूर्वाह्णिके कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ।
मङ्गलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २
मनुष्याणां तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तितः ।
कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ३
लङ्घितं चावलीढं च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।
रजस्वलाभिर्दृष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४
अवघुष्टं च यद्भुक्तमव्रतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ५
केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।
रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६
निरोंकारेण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ।
दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७
परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ।
दैवे पित्र्ये च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८

C. 13 1579
B 13 23 8
K 13 61 8
M 13 29 4

24

☞ For this adhy, cf 14 App I (No 4) lines 2056–2133

1 B5 om 1 (retaining the ref) T2 om the ref —[a]) M श्राद्धे च काले दैवे च —[b]) V1 D10 पित्र्ये चापि, B1–4 Dn पित्र्येपि च, D1 6 7 धर्मे वापि (for धर्मे चापि) —[c]) D1–9 वै, T2 त्वा, T3 G1 3 4 यत् (for [इ]ह) T1 3 G1.3 4 त्वयाख्यातु, T2 समाख्यातु, G2 त्वया चापि (for त्वयाख्यात) —[d]) T1 2 M विहितो य (T2 यत्), G2 °त सत् (for त यत्)

2 V1 B5 om the ref —[a]) V1 B1–3 5 Dn1 n3 D3–10 पूर्वाह्णिक, B4 Dn2 M3 पौर्वाह्णिक, T1 3 G1 2 4 M1 2 पौर्वाह्णिके (for पूर्वा) —[b]) D5 च (for तु) —[c]) B2 D1–4 6–9 -संयुक्त, D5 संयुक्त (for -संपन्न) —[d]) D1–3 कृतयत्न· प्रतापवान्, D4–9 °यत्नो जितात्मवान्

3 [a]) T1 अतिथीनां च मध्याह्ने —[b]) D1–9 प्रपद्येद् (for प्रदद्याद्) B1 उपवृत्तित, Dn1 n2 D10 T2 G4 पत्तिभि· (for °पत्तित) —[c]) B1 D5 6 S (except T1) च, D4 om (for तु) D3 T2 भागं, D4 om (for दान) —[d]) B1 D1–8 S (except G2) तद् (for त) T1 दान (for भाग) — After 3, T2 reads 6 and T3 G1 3 4 read 8 The sequence in G2 after 3 is 8, 13, 10, 4, 6, 7, 11, 9, 12

4 For the sequence in G2, cf v l 3 D4.6 7, 9 10 om (hapl) 4 T1 om (hapl) 4–11 D3 reads 4–6 after 11 —[a]) B2 partly damaged. G3 लिखित (for लङ्घित) Dn1 om चाव —[b]) D2 5 वलि-, S (T1 om) काल- (for कलि) D1–3 भवेत् (for कृतम्) —[c]) B3 5 सृष्ट च, B4 D1 स्पृष्ट च, D2 8 संस्पृष्ट, S (except G1, T1 om) मृष्ट च (for दृष्ट च) —[d]) D1 3 भाग त (by transp), D2 S (T1 om) तद्भाग

5 For the sequence in D3, cf. v l 4 T1 om. 5 (cf v l. 4) T3 G om (hapl) 5 D5 reads 5–6 after 11 —[a]) M3 अवधृष्ट (for °घुष्ट) —[b]) D1 सव्रतेन (for अ°) D4–9 यद्भुक्तमव्रतेन च (D4 6 तु) —[d]) D2 भाग त (by transp), M1 3 4 तद्भाग — After 5, M reads 8

6 For the sequence in G2 D5 8, cf. v l 3, 5, 4 respectively T1 om 6 (cf v l 4) D1–3 om (hapl) 6 T2 reads 6 after 3 —[a]) D4 6 -कीटादि (for -कीटाव-) —[b]) G2 क्षित (for क्षुत) G4 श्वहिर् (for श्वभिर्) —[d]) S (except G3, T1 om) तद् (for तं)

7 For the sequence in G2, cf. v l 3 T1 om. 7 (cf. v l 4) B5 om (hapl) 7–8 D1.6 9 om. (hapl) 7–11 D7 om (hapl) 7–10 —[a]) B1.4 यद्भक्त, D1 यद्भुक्त (for यद्भुक्त) D2 3 नराकार च यद्भुक्तं (sic), D10 निराकारेण य° — D5 om 7[cd] —[c]) B4 यद्भक्त —[d]) D2 S (except G1; T1 om.) तद् (for त) — After 7, D1 reads 10 for the first time, repeating it in its proper place

8 For the sequence in G2, cf v l 3 T1 om 8

गर्हितं निन्दितं चैव परिविष्टं समन्युना ।
देवं वाप्यथ वा पैत्र्यं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविष्यते ।
त्रिभिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १०

आज्याहुतिं विना चैव यत्किंचित्परिविष्यते ।
दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ११

ये भागा रक्षसां प्रोक्तास्त उक्ता भरतर्षभ ।
अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥ १२

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।
दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १३

श्वित्री कुष्ठी च क्लीबश्च तथा यक्ष्महतश्च यः ।
अपस्मारी च यश्चान्धो राजन्नार्हन्ति सत्कृतिम् ॥ १४

चिकित्सका देवलका वृथानियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ १५

गायना नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ।
कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १६

(cf v l 4) B_5 $D_{4\,6\,7\,9}$ om 8 (cf v l 7) B_3 D_1 om (hapl) 8 T_2 om (hapl) 8–9 T_3 $G_{1\,3\,4}$ read 8 after 3 M reads 8 after 5. —^{a}) B_1 च यन्नक्त, S (except G_2, $T_{1\,2}$ om) यत्तु (G_4 तु यत्तु [hypermetric]) कृत (for च यद्भुक्त) —^{d}) D_3 om, S (except G_2, $T_{1\,2}$ om) तद् (for त)

9 For the sequence in G_2, cf. v l 3 T_1 om 9 (cf v l 4) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 9 (cf v l 7) T_2 om 9 (cf. v l 8) Dn_1 n_2 D_{10} and all the four printed eds om (hapl) 9 T_3 $G_{1\,3\,4}$ (hapl) 9–10. —^{a}) D_1 निर्मित (for निन्दित) —^{b}) B_4 तथैव च (for समन्युना) G_2 M यत्किंचित्परिवि(G_2 °शि)ष्यते —^{c}) $D_{2\,3}$ दैवे $B_{1\,4}$ च (for the first वा) $B_{2\,4\,5}$ Dn_3 $D_{1-3\,5\,8}$ पित्र्य (for पैत्र्य) G_2 दैव वा पित्रिय वापि; M दैव वा च पित्र्य वा (submetric) —^{d}) G_2 M तद् (for त)

10 For the sequence in G_2, cf v l 3 T_1 om 10 (cf. v l 4) $D_{4\,6\,7\,9}$ om 10 (cf v l 7) T_3 $G_{1\,3\,4}$ om 10 (cf v l 9) $D_{2\,3}$ om (hapl) 10–11 M om (hapl) 10 D_1 reads 10 for the first time after 7 —^{b}) B_5 T_2 श्राद्धे B Dn_1 -विश्यते; G_2 -चक्ष्यते (for विष्यते) —^{c}) $B_{1\,4}$ D_1 (both times) $_{10}$ T_2 कुरु- (for नर) —^{d}) G_2 तद् (for तं)

11 For the sequence in G_2, cf. v l 3 T_1 om. 11 (cf v l 3) $D_{4\,6\,9}$ om 11 (cf v l 7) $D_{2\,3}$ om. 11 (cf v l 10) D_1 om (hapl) 11 —^{b}) B Dn_1 विश्यते, T_2 $G_{1\,3}$ पिष्यते (for विष्यते) G_2 यत्किंचित्त्वरयिष्यति —^{c}) V_1 Dn_3 D_5 उपचारैश् (for दुरा°) $B_{1\,4}$ यद्दत्तं —^{d}) S (T_1 om) तद् (for तं) — After 11, D_5 reads 5–6 and D_3 reads 4–6

12 For the sequence in G_2, cf v l 3 —^{a}) M_{1-3} रक्षस (for रक्षसा) V_1 B Dn D_{10} प्राशास् (for प्रोक्तास्) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ यो भागो रक्षसा प्रोक्तस् —^{b}) B_1 $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ तदुक्तो, D_{4-6} उक्तास्ते (by transp) — D_9 om 12^c–14^b —^{c}) D_{4-5} निसर्गस्य (for त्रि°) —^{d}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ ब्रह्मण (for ब्राह्मणे)

13 For the sequence in G_2, cf v l 3 D_9 om 13 (cf v l 12) Dn_3 om 13^{ab} —^{a}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ प्रोक्ता (for विप्रा) T_1 पतिताश्चाक्रियायतो —^{c}) G_2 दैव D_4 om वाप्यथ B_4 $D_{6\,8\,10}$ $T_{2\,3}$ $G_{1,3\,4}$ $M_{1\,2\,4}$ च (for वा) V_1 $D_{4\,6\,8}$ वा पैत्र्ये, $B_{2\,3}$ Dn_1 n_2 D_{10} M_3 पित्र्ये वा (by transp), G_2 वा पित्र्य —^{d}) G_2 तद्भाग रक्षसा विदु ❀ Cn केतन निमन्त्रणम् । ❀

14 D_9 om 14^{ab} (cf v l 12) —^{a}) T_3 चित्र (for श्वित्री) $D_{2\,3}$ तथा क्लीबस् (for च क्लीबश्च) V_1 B Dn श्वित्री क्लीबश्च कुष्ठी च, D_{4-6} क्लीबश्च कुष्ठी कुनखी, $D_{7\,8}$ क्लीबी च कुष्ठी च तथा —^{b}) D_{4-8} राज (for तथा) B_1 D_7 T_1 $G_{1\,4}$ यक्ष्माहतश्, $D_{1-3\,10}$ पक्षहतश् (for यक्ष्म°) D_{4-6} तथा (for च य) —^{c}) B_3 [अ]न्यो, D_{1-3} [आ]र्तो, T $G_{1\,3\,4}$ M [अ]पि (for [अ]न्धो) G_2 अपस्मारी वृषकश्च —^{d}) $M_{1\,4}$ [अ]र्हति V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn D_{2-9} G_2 केतनं, G_1 तत्कार्ति (for सत्कृतिम्)

15 ^{a}) B_1 कुवलका (for देव°) —^{b}) D_{10} -चारिण, G_2 M_1 कारिण (for धा°) —^{d}) V_1 B Dn $D_{2\,5}$ राजन् (for श्राद्धे)

16 D_{1-3} om (hapl) 16–17 $D_{4\,6\,8,\,9}$ om (hapl) 16 —^{a}) $T_{1\,2}$ G_2 गायका (for °ना) D_5 $T_{2\,3}$ $G_{1,3}$ M_4 नर्तनाश् (for °काश्) —^{b}) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ प्लवगा (T_2 °ना) (for °का) G_2 प्लवका वाद्यवादका —^{c}) M दूतका (for कथका) D_7 कुचेला याचकाश्चैव,

होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा ।
तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ १७
अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ १८
अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं वर्णावरपरिग्रहः ।
ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम् ॥ १९
अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।
स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ २०
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।
पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २१
ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ २२
स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ २३
श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टा ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ २४
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥ २५

C. 13 1595
B 13 23 24
K. 13 61 24
M 13 29 22

T2 3 G धू(G1 2 दू)तका यौधकाश्चैव

17 D1-8 om. 17 (cf v l 16) — a) D4 9 मोक्तारो (for होतारो) D9 om. (hapl) वृषलाना च D5-8 मोक्तारो वृषलाना ये — b) D1-9 च ये (for तथा) M1-3 वृषलावाचकास्तथा — c) D4-9 ममर्गा, S मित्रा- (M4 °त्र)श्च (for -शिष्याश्च) — d) S वृषलाश्चभुजस्तथा — After 17, T1 (om 20ab) 3 G1 3 read 20 and T2 reads 21-22

18 G4 reads 18-19 after 22 — a) T1 नियोक्ता चैव यो विप्रो — b) D1 M योनुयुक्तश्च, D4-6 8 9 योनु ह्युक्तश्च, D7 10 यो न युक्तश्च, T2 3 G1 3 ह्यनि युक्तश्च, G2 यो नि (for अनु°) D2 3 ह्यनुयुक्तश्च यो नृप, T1 नियुक्तश्चैव भारत — c) D4 6 T1 श्राद्धे — d) D2 3 वहु (for ब्रह्म) T2 3 G विक्रायिकौ, M1-3 -विक्रायकौ (M3 °णौ), M4 -विक्रयकौ (for °यिणौ) D6 च तौ, D10 कृतौ (for हि तौ)

19 For the sequence in G4, cf v l 18 — b) D3 वर्णातुर , D4-9 श्रम-, T1 सर्वत्रापि, M1-3 वर्णा चार (for °वर) — d) B1 5 Dn3 D7-9 नार्हति

20 T1 3 G1 3 read 20 after 17 T1 om 20ab — a) D10 अग्निप्रदाश्च (for अनग्नयश्च) — b) T2 प्रेत (for मृत) D4 6 -निर्यापकाश्च (for °तकाश्च) T2 3 G1 3 4 तथा (for च ये) — c) T2 3 G मित्रद्रुहश्च (for च पतिताश्च) — d) D10 श्राद्धे (for राजन्)

21 D4 6 om (hapl) 21-23 D7 9 T3 G1 3 om (hapl.) 21-22 D5 T1 om (hapl) 21 T2 reads 21-22 after 17 — a) D1 अप्रति (for अपरि) B1 विप्राश्च (for -पूर्वाश्च) — b) D1 G4 -पूर्वश्च — c) B4 D1 2 8 -पुत्रपूर्वाश्च, D10 -पूर्वभावाश्च, G4 -पुत्रपुत्राश्च (for -पूर्व°)

22 For the sequence in T2, cf v l 21 D4 6 7 9 T3 G1 3 om 22 (cf. v l 21) D1-3 8 om (hapl) 22 — a) T1 M1-3 -हर्ता (for -कर्ता) — b) V1 B1-3 5 Dn D5 T3 M4 नर (for द्विज) — d) B4 श्राद्धे (for राजन्) M1-3 गुणद्वेषी च निंदित — After 22, G4 reads 18-19

23 D4 6 om 23 (cf v l 21) D10 reads 23ab twice — a) D10 (first time) T2 3 G परपुत्राश्च (for काण्डपृष्ठाश्च) D1-3 त्रिपूर्वं काढपृष्ठश्च, D7-9 त्रिपूर्वक काडपृष्ठो ❀ Cn काण्डपृष्ठो वेश्यापति , Cv काण्डा वाणा पृष्ठे येषा ते तथोक्ता । तूणीवद्धपृष्ठा इत्यर्थ । ❀ — b) D1-3 7-9 10 (second time) यवनो (D10 °ना) (for यावन्तो) D10 (first time) S सध्योपासनवर्जिता — c) D5 अजेया, M अ(M2 कु)स्नाना (for अजपा) D1 3 7-9 अजपो ब्राह्मणश्चैव — d) D7 8 T1 राजन् (for श्राद्धे)

24 ab) Dn3 om., T2 तु (for च) V1 Dn D2 निर्दिष्टो ब्राह्मणो — d) D6 7 9 [अ]त्रग्रहं (for [आ]नु°) G3 शृणुष्वावहित नृप

25 a) T2 व्रत (for व्रता) — b) Dn1 D7 [ऽ]प(D7 °व)कर्षका , D1-3 विकरमपा , D4 6 8 [ऽ]पि कर्पुका , T1 [ऽ]नुकपिन , T2 3 G1 3 M च कर्षका , G2 4 च कर्षि(G4 °र्शि)ता (for ऽपि कर्षका) — c) D1 4 6-9 सावित्रज्ञा , T1 G2 °त्रिका (for °त्रीज्ञा) — d) G1 partly damaged T1 transp ते and राजन् D9 ते राजन्केतने मता

26 B5 om (hapl) 26-28 D1-3 T1 om 26

क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
न त्वेव वणिजं तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥ २६
अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २७
सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २८
उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः ।
अहिंस्रश्चाल्पदोषश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २९
अकल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
ससंज्ञो भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ ३०
अव्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रय्यथो वणिक् ।
पश्चाच्च पीतवान्सोमं स राजन्केतनक्षमः ॥ ३१
अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।
भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ॥ ३२
ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चार्जितं धनम् ।
अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लैब्यादुपार्जितम् ॥ ३३
क्रियमाणेऽपवर्गे तु यो द्विजो भरतर्षभ ।
न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ३४

— ^{a}) $D_{5\ 8}$ [आ]दौ (for [आ]जौ)　$D_{4\ 6\ 7\ 9}$ S (T_1 om) क्षत्रधर्मा($D_{4\ 6\ 7\ 9}$ °र्मि)णमप्यादौ (M °जौ) — ^{b}) D_{4-9} भोजयेत् (for केत°)　D_5 नर (for द्विजम्)　$T_{2\ 3}$ G केतयेत्कुशल पुन·　— ^{c}) D_8 च (for तु)　Dn_3 वणिजस् (for वणिज)　— ^{d}) V_1 B_1 Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

27　B_5 om 27 (cf v l 26)　— ^{b}) S याजी (for वासी)　T_1 भवेन्न च (for च यो भवेत्)　— ^{c}) B_4 आस्तिकश् (for अस्तेनश्)　T_1 ज्ञातयज्ञश्,　T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ चातियज्ञश्,　M_{1-3} ज्ञातिज्ञेयश् (for चातिथिज्ञश्)

28　B_5 om 28 (cf v l 26)　D_{1-3} $T_{2\ 3}$ G om (hapl) 28-29　— ^{a}) B_4 तु जपेद् (for जपते)　D_{7-10} M_4 च (for तु)　T_1 सावित्रीजपको यश्च　— ^{b}) T_1 M_4 द्विकाल (for त्रि°)　— For 28^{ab}, M_{1-3} subst

207*　राजप्रेष्योऽपि सावित्रीं जपन्नित्य समाहित ।

— $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ ins after 28^{ab}　D_5 after 28

208*　माता पात्रं पिता पात्र पात्र क्षीणाश्च वान्धवा ।
दीन पात्र व्रती पात्रं पात्र वृत्तैरलकृतम् ।
[(L 1) D_6 क्षीणा पात्र (by transp)]

— D_5 reads 28^{cd} twice.　— ^{c}) M_{1-3} भैक्ष (for भिक्षा)　D_{10} तु (for च)　$D_{4\ 5}$ (second time) $_{6\ 7\ 9}$ दातु प्रतिग्रहीतु च　— ^{d}) D_5 (second time) राजा (for राजन्)　D_5 (first time, before corr) राज न्नार्हति केतनं

29　D_{1-3} $T_{2\ 3}$ G om 29 (cf v l 28)　T_1 om (hapl) 29-31　V_1 om (hapl) 29　M_{1-3} transp 29 and 30　— ^{c}) D_5 [अ]निकेतश् (for [अ]ल्पदोषश्)

30　T_1 om 30 (cf v l 29)　M_{1-3} transp 29 and 30　— ^{a}) Cnp अकल्पक (for अकल्कको)　V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ Dn_3 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ [ऽ]कर्कश्,　Dn_1 स्वतर्कश्,　D_5 [ऽ]तल्ककश्;　M [ऽ]थ फल्कश् (for ह्यतर्कश्)　$B_{1\ 4}$ अकल्पकोतर्पक(B_1 °र्कप)श्च,　D_{1-3} गृहस्थवृत्तिर्यश्चापि,　D_{10} अकल्पकाक्रोधकश्च,　$T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ अकल्क क्रोधकल्क (T_2 °ल्प)श्च　❀ Cn अकल्कक अदाम्भिक अपापो वा । अकल्पक इति पाठे स्वेच्छया धर्माधर्मकल्पक । ❀　— ^{c}) $B_{2\ 5}$ सुसगो,　B_3 अमज्ञो,　Dn_1 n_2 ससर्गे,　D_{1-3} सवर्त्तो,　$D_{4\ 5}$ अदातो,　D_{6-9} अद्मो,　D_{10} सुसज्ञो (for स°)　V_1 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_3 $D_{5\ 9}$ S (T_1 om) भैक्ष,　D_7 भिक्ष (for भैक्ष्य)　— ^{d}) D_5 राजा (for राजन्)

31　T_1 om 31 (cf v l 29)　— ^{b}) $D_{1\ 2}$ प्राण (for प्राणि)　D_{10} $T_{2\ 3}$ G -विक्रयिको (T_2 °णो),　M -विक्रयको (for °य्यथो)　— ^{c}) $D_{1\ 2}$ पश्चाच्चेत्,　D_{4-9} वृथा वै (for पश्चाच्च)　S (T_1 om) सनिष्कृति पुन सोम　— ^{d}) S (T_1 om) पीतवान् (for स राजन्)　D_{1-9} ना(D_{1-3} सो)पि केतनमर्हति

32　^{a}) S (except T_1) आर्जयित्वा　B_4 सर्वं (for पूर्वं)　— ^{b}) $D_{4\ 6-9}$ क(D_4 का)रणै (for दारुणै)　Dn_1 n_3 अपि,　$T_{1\ 2}$ क्रूर,　T_3 G कृत (for कृषि)　— ^{c}) D_6 स चेत् (for भवेत्)　D_{1-3} पश्चात्तपो (D_2 °त्ताप) निषेवेत　— ^{d}) S सोपि केतनमर्हति

33　^{a}) B_3 ब्राह्म-　$G_{1\ 3\ 4}$ M_4 निर्विष्ट (for निर्दिष्टं)　— B_4 om 33^{c}-34^{d}　— ^{c}) M नादेयं (for अ°)　$T_{2\ 3}$ G अपि (for पितृ)　V_1 B (B_4 om) Dn -विप्रेभ्यो,　D_8 देवाभ्या (for देवेभ्यो)　— ^{d}) T G क्लीबाद् (for क्लैब्याद्)

34　B_4 om 34 (cf v l 33)　M reads 34 after 38^{cd}　— ^{a}) V_1 $B_{1-3\ 5}$ Dn $D_{7\ 10}$ च (for तु)　D_{4-9}

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा ।
सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ ३५
श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै स्वदिता भवेत् ।
क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात्प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥ ३६
अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ।
अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ ३७
पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोंकारं क्षत्रियस्य विधीयते ।
वैश्यस्य चैव वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ ३८
कर्मणामानुपूर्वीं च विधिपूर्वकृतं शृणु ।
जातकर्मादिकान्सर्वांस्त्रिषु वर्णेषु भारत ।
ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ३९

C. 13 1610
B 13 23 39
K. 13. 61 48
M 13 29 42

क्रियमाणा(D8 °णो)पवर्गेषु — c) T1 तद् (for यद्) — d) D3 बृयागत, D10 [ऽ]थ वानृत, T1 भवेद्भुव (for गवानृतम्) T2 3 G मस्य धर्मो न वानृत ※ Cn गवानृतम्, अनृतगोशपथस्य पापम् । ※

35 a) B1 partly damaged B2 4 5 ब्राह्मणा D4 G2 काल — b) D3 4–9 पात्र (for प्राप्तं) D1–3 10 पय (for तथा) — T1 om 35cd — c) B3 5 T2 3 G M1 -क्षय (for -क्षयश्च) — After 35, D10 T2 3 G ins

209* मुहूर्ताना त्रय पूर्वमह्न प्रातरिति स्मृतम् ।
जपध्यानादिभिस्तस्मिन्विप्रै कार्यं शुभव्रतम् ।
सगवाख्य त्रिभाग तु मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तक ।
लौकिक संगवेऽर्थं च स्नानादि ह्यय मध्यमे ।
चतुर्थमपराह्न तु त्रिमुहूर्तं तु पित्र्यकम् । [5]
सायाह्नस्त्रिमुहूर्तं च मध्यम कविभि स्मृतम् ।
चतुर्थे त्वपराह्नाख्ये श्राद्ध कुर्यात्सदा नृप ।
प्रागुदीचीमुखा विप्रा विश्वेदेवाश्च दक्षिणा ।
आवितेषु सुवृत्तेषु पिण्ड दद्यात्सदक्षिणम् ।

[(L 3) D10 T2 G2 सगमाख्य (for °वाख्य) — (L 4) D 6 [ऽ]र्थं (for ऽर्थं) — (L 6) D10 G2 मायाह्न — (L 8) D10 T2 3 G1 स्युर्विश्वेदेवदक्षिणा (for the post. half)]

36 a) D4 6 7 9 M4 श्रद्धापवर्गे — b) M1–3 [स्व] स्तु, M4 [व]त्र (for वै) B3 Dn1 n2 D3 मुदिता, D8 स्वधिता, D4–9 M4 स्वरिता, M1–3 [इ]तीरितं (for स्वदिता) T G दातारो यो(T1 वा, T2 G2 वो)स्त्विती रयेत् — c) Dn1 n2 यो, D10 [क्ष]तु- (for [क्ष]थो) — d) V1 D2 3 9 प्रीयता

37 b) D10 श्राद्धे (for श्राद्ध-) — c) T1 अक्षय्यमिति दातव्य — After 37, T1 ins 210*

38 T1 om 38 T2 3 G om (hapl) 38ab — a) B3 Dn2 D7 -वचन (for -वा) V1 Dn1. n2 दैव, D4–9 M चैव (for दैवे) — D1–3 om (hapl) 38cd — c) D4 6 T2 3 G1 3 4 निराकार (for निरोंकारं) — d) S (T1 om) शूद्रस्य तु (M4 च) (for क्षत्रियस्य) — After 38cd, M reads 34 While T1 ins after 37 D10 T2 3 G after 38cd M after 43 Kumbh. ed. after 38

210* गोहिंसाया चतुर्भाग पूर्वं विप्रादिकेतन ।
वर्णावरेषु सुज्ञान क्रमाच्छूद्रे चतुर्गुणम् ।
नान्यत्र ब्राह्मणो ब्रूयात्पूर्वं विप्रेण केतित ।
अभोजने च दोष स्याद्वर्जयेच्छूद्रकेतनम् ।
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो द्विजो नोर्ध्वां गतिं लभेत् । [5]
अशुचिर्नैव चाश्नीयान्नास्तिको मानवर्जित ।
न पूर्वं लङ्घयेच्छोभाटेकवर्णोऽपि पार्थिव ।
विप्रा स्मृता भूमिदेवा उपकुर्वाणवर्जिता ।

[T1 om lines 1–2 — (L 1) Kumbh. ed विप्राति- (for °दि-) D10 G2 4 M -केतित (G2 4 °न) (for -केतन) — (L 2) M सुज्ञान — (L 3) T1 M [ऽ]श्नीयात् (for ब्रू°) T2 3 G2 केतन, G1 केतिन (for °त) — (L 4) T1 न (for च) M1 -केतन — (L 5) T1 नोर्ध्व- (for नोर्ध्वां) T2 3 G2 व्रजेत् (for लभेत्) M द्विजो नोर्ध्वगतिर्भवेत् (for the post half) — T1 om lines 6–8 — (L 6) D10 आशौचे, T2 G1 2 M आ(G2 अ)शौची (for अशुचिर्) M नास्नातो मौनवर्जित (for the post half) — (L 7) D10 G1. 2 -वर्णे — M om line 8 — (L 8) D10 T3 G1 -धर्मिता, G2 -धर्मत (for -वर्जिता)]

— T2 3 G M om. 38ef — e) V1 दैव्ये, B Dn D10 दैवे, D4–9 चैव (for चैव) — f) D4–6 8 9 अपि (for इति)

39 a) V1 B1 2 Dn -पूर्व्येण, B3 4 पूर्वेण, B5 D10 -पूर्वे च, D1 3 M1 4 -पूर्वीश्च, D2 -पूर्वांश्च, G1 3 4 -पूर्वं च, G3 -पूर्व्यं च (for -पूर्वीं च) D4–9 कर्मणा विधिपूर्व्या (D4 र्वं, D5 °र्वा, D7 र्वे) च — b) V1 B2–4 Dn1 n2 विधिपूर्वं, B1 विधि पूर्वं, D4–9 मंत्रपूत (D7 °र्वं) (for विधिपूर्वं) B5 S कृता, D1–3 -कृता (for -कृत) — c) B1 3 5 D (except Dn3) जातकर्मा

विप्रस्य रशना मौञ्जी मौर्वी राजन्यगामिनी ।
वाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ४०
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौ शृणु ।
ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातकसंज्ञितः ।
चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ ४१
नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्नीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ।
यवीयान्पशुहिंसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि ॥ ४२
अथ राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्नीयात्तु केतितः ।
यवीयान्पशुहिंसायां भागार्धं समवाप्नुयात् ॥ ४३
दैवं वाप्यथ वा पित्र्यं योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४४
आशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४५
अन्नेनान्नं च यो लिप्सेत्कर्मार्थं चैव भारत ।
आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ॥ ४६
अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ।

दिका सर्वास्, T2 3 G1 3 M3 °कां सर्वां —c) D4-9 T2 3 G क्षत्रेषु, M क्षत्रस्य (for -क्षत्रे हि) T1 ब्रह्म-क्षत्रस्य मत्रोक्तो

40 b) B1 गामिनां (for °नी) —c) B2 वाल्वजी च; D2 शल्कजी तु, D4 6-9 वैत्वजी तु, T2 3 G M ब(T2 वि)ल्वजा च (for वाल्वजीति) D5 corrupt, T1 वैश्यस्य शणतत्तु स्याद् —d) D4 6 सर्व एव, D5 T3 G1 3 4 धर्म एव, T2 G2 धर्मस्य च (for धर्म एष) T1 रशना भरतर्षभ — After 40, T G ins

211* पालाशो द्विजदण्ड स्यादश्वत्थ क्षत्रियस्य तु ।
औदुम्बरश्च वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ।

[(L 1) T1 पलाशो T1 च (for तु) —(L 2) T1 om च.]

41 a) D2 6 7 9 M1 गृहीतुश् —b) D6 om (hapl) one धर्मा T1 [इ]ह (for [इ]मौ) —c) D10 T2, 3 G [अ]नृतो (for °ते) —d) D7-9 संज्ञिक (for °त) —e) T2 3 G1 2 4 M4 चतुर्गुण —f) T2 3 गुणं स्मृत (for -गुण स्मृत) G वैश्यस्य च गुणं स्मृत (sic)

42 a) D1-7 9 G अन्यत्र (for ना°) —b) D7 9 पूर्व- (for पूर्वं) D4 6-9 कीर्तित (for केतित) — D9 10 om (hapl) 42c-43b T2 3 G om 42c-44b —c) T1 यद्यश्नन् (for यवीयान्) D1-3 हिंसायास् —d) D1-7 तुल्यो (for तुल्य-). D1 3 द्विज, T1 M इह (for स हि).

43 D9 10 om 43ab, T2 3 G om 43 (for all, cf v l 42). —a) V1 B Dn तथा, D1 3 ततो (for अथ). —b) T1 स (for तु) D1-3 पूर्वं राज-न्यकेतित, D4-8 विप्रो राजन्निकेतित (D6 °न) —c) D1 3 हिंसाया (for °यां) T1 कृताया पशुहिंसाया —d) D2 भोगार्धं, D5 भागार्थं (for °र्धं) — After 43, M ins 210*

44 T2 3 G om 44ab (cf v l 42) —a) T1 दैवे V1 च (for वा) D4 6 पैत्र्य, T1 पित्र्ये — D4 6 7 repeat 44cd after 45ab —c) B3 आस्नातो, T1 अन्यत्र (for अस्नातो) — B1 om (hapl) 44d-45a —d) D4 (first time) 9 तथा (for तस्य) D1-3 T2 3 G तस्याधर्मो (D1 G2 °र्मा)नृत स्मृत, D10 तस्य धर्मोनृत स्मृत

45 B1 om 45a (cf v l 44). T2 3 G om (hapl) 45-46 —a) D1 3 अशौचे, M अ(M1 4 आ)शौची (for आशौचो) —b) B1 प्राश्नीयाद्, T1 नाश्नी° (for योऽश्नी°) — After 45ab, D4 6 7 repeat 44cd D4 6 om 45c-46d —d) D9 तस्माद्धर्मो (for तस्याधर्मो)

46 D4 6 T2 3 G om 46 (cf v l 45) —a) B5 Dn1 n2 अर्थेन (for अन्नेन) V1 [अ]न्यस्य, B1 D3 [अ]न्नेन, Dn1 n2 [अ]न्येन, Dn3 [अ]न्नस्य (for [अ]न्नं च) B2-4 D10 M1-3 लिप्सन, T1 लिप्सु (for लिप्सेत्) D5 अन्येनान्यस्य यो लिप्सेत् —b) B1 D10 धर्मार्थं (D10 °र्थी); D7-9 कामार्थं (for कर्मार्थं) T1 धर्मार्थ मपि भारत —c) T1 निमन्त्रयति (for आमन्त्र°) D1-3 7-9 अनामंत्र्य तु राजेंद्र (D1 गते यो [sic], D2 यो गच्छेत्; D3 om राजेंद्र) —d) Dn3 (marg as in text) D2 3 9 गवानृत (for ऽनृत स्मृतम्).

47 D10 om 47 —a) B3 अदैव (for अवेद). B1 D4 चारित्रस्, S °त्रैस् (for °त्रास्) —c) T2 3 G2-4 मन्त्रवित् (for °वत्) B3 -विश्यत, T1 -विध्यति (for विध्यन्ते) D3 मन्त्रवेत्यपि विध्यते (sic) —d) V1 B1 2 5 Dn D2 G1 तस्य (for तेषु). — After 47, B1 S (except T1 M4) ins an addl colophon [*Parvan name* B1 शांति — *Sub parvan* B1 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* B1 दैवपैत्रश्राद्धविधि, T2

मत्रव्रतपरिविप्यन्ते तेष्वधर्मो गवानृतम् ॥ ४७

युधिष्ठिर उवाच ।

पित्र्यं वाप्यथ वा दैवं दीयते यत्पितामह ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं दत्तं येषु महाफलम् ॥ ४८

भीष्म उवाच ।

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर ॥ ४९
चारित्रनियता राजन्ये कृशाः कृशवृत्तयः ।
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५०
तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्धनास्तदपाश्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५१
तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ।
अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५२
अकल्ककस्य विप्रस्य भैक्षोत्करकृतात्मनः ।
बटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५३
हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५४
व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ।

C. 13 1627
B 13 23 55
K. 13 42.8
M 13 29 55

G1 श्राद्धपात्रब्राह्मणदोष(G1 पात्र)निषेध — *Adhy no* T2 3 G2 4 63, G1 58, G3 57, M1-2 56]

48 ᵃ) M transp वा and दैव — ᵇ) D1 2 T2 3 G2-4 नी(D1 2 ही)यते यत्, D4-9 यद्ददाति (for दीयते यत्) — ᶜ) V1 B Dn D10 T G1 3 4 ज्ञातु, G2 ज्ञात्वा (for श्रोतु) — ᵈ) D7 om दत्त V1 B Dn D10 M केषु (for येषु) D4-9 महत्फल

49 G1 3 om (hapl) 49-50 (with the ref) — ᵃ) B3 partly damaged V1 देवा (for दारा) D1 प्रती क्ष्यंते D4-9 येषां प्रतीक्षते देवा (D7 om देवा, D8 दारा, D9 राजन) — ᵇ) V1 सुवृष्टम्, S (G1 3 om) पर्जन्यम् (for सुवृष्टिम्) D4 6 8 9 कपुका (for कर्षका) D1-3 स्ववृत्तिमिव कार्षिका — ᶜ) D1 T2 3 G4 M1-3 उच्छेष, D7 तच्छेष (for उ°) B1 -परिवेश, D1-7 9 °शेषे (for °शेष) T G1 M1-3 वा (for हि) G2 उच्छेष पारिशेष वा — ᵈ) D7 ये राजन (for भोजय)

50 G1, 3 om 50 (cf v 1 49) — ᵃ) B1 दारिद्र- (for चारित्र) V1 B Dn D6 T1 -निरता (for नियता) — ᵈ) M1-3 तेभ्यो (for तेषु) T1 महत्फल — After 50 T2 reads 55 and 56, repeating 56 in its proper place

51 D10 om (hapl) 51-53 D4 T2 om (hapl) 51-52 D-7 M1 om (hapl) 51 — ᵃ) Dn2 तद्वृत्ता, D1-2 8 9 T2 G2 तद्गता, T1 स्वद्गृहा (for तद्गृहा) — ᵇ) B2 3 5 Dn तद्धनाम्, D3 om, D8 9 T3 तद्गृहास् (for तद्धनास्) B1 2-5 तदपाश्रिता, D8 तदुपाश्रया, T1 तद्दत्तपाश्रया (for तदपा°) — ᶜ) B2 4 T2 [ग]ते (for [अ]र्थे) — ᵈ) T1 2 G तेभ्यो (for तेषु) — After 51, T1 reads 54-55

52 D1 10 T2 om 52 (cf. v 1 51) M1-3 read 52 after 55 — ᵃ) B1 om, T1 2 G ये (for वा) M4 परिपंथितस्करादिभ्यो (hypermetric) — ᵇ) D-9 भयार्ताश्च (for ये भयार्ता) T1 2 G M4 हृतस्वा भयद्रु- निता — ᶜ) B2 partly damaged D5 7 9 भोक्तुम् (for भो°) — ᵈ) M1 2 तेषां (for तेषु) G1 2 महत्फल

53 D10 om 53 (cf v 1 51) M1 om (hapl) 53 D reads 53 after 58 — ᵃ) D4-9 अकल्कस्य विप्रस्य, T2 3 G निरपार्जकस्य वि° — ᵇ) B1 भक्षोत्कर-; B2-5 Dn1, n2 भैक्ष्या°, Dn3 भिक्षो, T2 3 G3 4 M2-4 भैक्षाहार (T2 °र) (for भैक्षोत्कर) D4-9 भैक्ष्या(D5 °क्षा)र्जितधनस्य च, G1 2 भैक्ष्याहारकृतात्मभि — ᶜ) T2 3 G M2-4 साधवो (for बटवो) D1-3 भिक्षते, T2 3 G2 भक्षंति D4-9 बटवो येषु भिक्षते — ᵈ) B1 D4 6 8 9 तेषु, D1-3 तस्मै, T2 3 G1, 2 M2 4 तस्य (for तेभ्यो) — After 53, D reads 57 for the first time, repeating it in its proper place

54 D4 6 9 om (hapl) 54-56 D7 om (hapl) 54-58 B5 T2 3 G om (hapl) 54 T1 reads 54-55 after 51 — ᵃ) Cnp कृतस्वा (for हृ°) B1 4 कृतात्मा (B1 °तस्वा) कृतदाराश्च ◈ Cn कृत दूरीकृत हिंसितम् । हृतमित्येवार्थ । ◈ — ᵇ) M ये च (for देश) B4 विप्लवे (for -स) T1 M4 (inf lin) परचक्रादिसप्लवे — ᶜ) B1 आत्मार्थम्, B2 (marg) 4 Dn3 अन्ना° (for अर्था°) — ᵈ) B1 4 D1-2 10 M तेषु, T1 तेषां (for तेभ्यो)

55 For the sequence in T1, cf v 1 54 D4 6 7 9 om 55 (cf v 1 54) T2 reads 55-56 for the first time after 50 — ᵇ) B1 श्रुति (for श्रुत) D8 -सचया (for समता) — ᶜ) D5 इच्छते, S ईप्सते

तत्समारयर्थमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५५
अव्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च ।
कृशप्राणाः कृशधनास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५६
कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
स्पृहयन्ति च भुक्तान्नं तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५७
तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः किंचिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५८

महाफलविधिर्दाने श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु ॥ ५९
गुर्वर्थे वाभयार्थे वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥ ६०
परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्शिनः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ६१
ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाशकाः ।

— ᵈ) B2 partly damaged V1 येषु, B3 Dn D8 तेभ्यो (for तेषु) T3 G1-3 महत्फल — After 55, M1-3 read 52

56 For the sequence and the repetition in T2, cf v l 55 D1 6 7 9 om 56 (cf v l 54) D1 om. (hapl) 56-57 D2 3 10 om (hapl) 56 — ᵃ) V1 B4 Dn1 n2 T2 (both times) G3 अयुत्क्रान्ताश्च; T1 G1 2 4 अन्यु° (for अव्यु°) S (except M2, T2 both times) स्व (for च) D5 सर्वेषु (for धर्मेषु) — ᶜ) S (T2 both times) कृशाहारास् (for कृशधनास्) B4 कृशधना कृशप्राणास्, D8 कृशप्राणकृशाधायास् (sic) — ᵈ) V1 B2 Dn D5 8 तेभ्यो, T2 (both times) G2 तेषां (for तेषु) T3 महत्फल — T1 3 G ins after 56 T2 after the first occurrence of 56 M1-5 after 58

212* व्रतानां पारगार्थाय गुर्वर्थे यज्ञदक्षिणाम् ।
निवेशार्थं च विद्वांसस्तेषां दत्तं महाफलम् ।
पित्रोश्च रक्षणार्थाय पुत्रदारार्थमेव च ।
महाव्याधिविमोक्षार्थं तेषु दत्तं महाफलम् ।
बाला स्त्रियश्च वाञ्छन्ति सुभक्तं चाप्यसाधना । [5]
स्वर्गमायान्ति दत्त्वैषां निरयान्नोपयान्ति ते ।

[(L 1) T1 व्रतानुचरणार्थाय (for the prior half). — (L 2) T1 विचरति (for निवेशार्थं) G2 निवेशनार्थं विद्वांसस्, M1-3 यदि नेच्छति वि° (for the prior half) T1 M1-3 तेषु (for तेषां) — (L 3) G2 M1-3 वा (for the second च) — (L 4) G2 -विमोक्षाय (for °र्थं) — (L 5) T1 स्वभक्ताश्च (for सुभक्त) — M1-3 om line 6 — (L 6) T1 निरय (for °यान्)]

57 D7 om 57 (cf v l 54) D1 om 57 (cf v l 56). T G om (hapl) 57-58 D5 reads 57 for the first time after 53 D8 transp 57 and 58 — ᵃ) V1 B3 D5 (first time) हृत ; M भूत (for कृत) — ᵇ) D5's (second time) 6 8 9 निष्णव (for प्रभविष्णुभि) — ᶜ) V1 om च D5 4 5 (second time). 6 8 स्म भ(D3 भु)क्ताना, D2 M1 2 4 सुभक्ताना; D10 M3 सुभुक्तांश्च (M3 °न्नांश्च) (for च भुक्तान्नं) — ᵈ) Dn3 D5 (second time) तेभ्यो (for तेषु)

58 D1 om 58 (cf v l 54) T G om 58 (cf v l 57) D2 4 6 9 om (hapl) 58 D5 transp 57 and 58 — ᵃ) B1 D1 2 8 तपोनित्यास्, M °युक्तास् (for °निष्ठास्) — ᵇ) B1 3 (marg) 1-3 तथा (for तेषां) D 8 भैक्ष्यचराश्, Dn1 वै (for ये) — ᶜ) V1 D3 केचिद् (for किं°). — ᵈ) D5 8 तेभ्यो; M सेषा (for तेषु). — After 58, M1-3 ins 212* and D5 reads 53

59 ᵃ) S महानेष (for °फल) D1-6 -कर दान (for विधिर्दाने) D1-3 महाफलं च धर्माणा — ᵇ) D 4 6-8 श्रुत ते; D5 श्रूयते (for श्रुतस्ते) — ᶜ) D5 निरये; D10 नरकं T G ये तु; M येपि (for येन) — ᵈ) D1-9 चा(D1-9 वा)पीह तत्, S चापि हि साम् (for चैव हि तत्)

60 ᵃ) B1 चाभयार्थं, Dn2 अभयार्थं, D2 om , T2 8 G भवनार्थं (for वाभयार्थं) — ᶜ) T G [अ]न्ये, M [अ]न्यत् (for स्म) D (except Dn) अन्यथा येनृतं कुर्युस्

61 T1 om (hapl) 61-62 D6 om (hapl.) 61ᵃ — ᵃ) T3 partly damaged D2 T2 G M1-3 परदारा भिमता(D2 °विहर्ता ; M1-3 °पहर्ता)र ; D1 6 7-9 ये परस्वापहर्तार — ᵇ) V1 B2-4 Dn1 n2 D° 8 मर्षण ; B1 6 मर्पणा ; D1 7 9 मर्शना , D5 6 S (T1 om) -मर्शका (for मर्शिन) — ᶜ) B3 परदाराभियोक्तारस् — ᵈ) D2 ते स्युर्, D8 तस्युर् (for ते वै)

62 T1 om 62 (cf v l 61) D1-3 om (hapl) 62-63 M1-3 om (hapl) 63 — ᵃ) T2 8 ये पर स्वाभिह(T2 °भ)र्तार — ᵇ) T2 G2 वि- (for च)

सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ६२
प्रपाणां च सभानां च संक्रमाणां च भारत ।
अगाराणां च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥ ६३
अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् ।

C. 13 1636
B 13 23 64
K 13 62.20
M 13 29 72

V1 D10 दूपका , D4 6–9 याचका (for नागका) —^{c}) D4 6–8 म्व (for च) D0 परम्वाना (for परेषा ये)

63 For the sequence of 63–71 in T1 M and that of 63–93 in T2 3 G, see the Tabular Statements below on this page D1–2 om 63 (cf v 1. 62) —^{a}) D4 प्रपावाना, D–7 9 S (except T2) प्रपाना च (for णा च) —^{b}) T1 कर्मणा चैव भारत —^{c}) V1 B1 4 Dn1 D 10 आगाराणा, D4 6–9 प्रचराणा, S आश्रमाणा

Tabular Statement of the sequence of stanzas 63–71 in T1 M

T1	M1	M2	M3	M4
63	63	63	63	63
70	70	70	70	70
66^{ab}	66^{a}	66^{ab}	66^{ab}	66^{ab}
	66^{cd}	66^{cd}	66^{cd}	66^{cd}
68^{cd}				
64	64	64		64
65	65	65		65
67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}
	67^{cd}	67^{cd}	67^{cd}	67^{cd}
	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}
	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}
	69^{ab}	69^{ab}	69^{ab}	69^{ab}
69^{cd}	69^{cd}	69^{cd}	69^{cd}	69^{cd}
71	71	71		71

Tabular Statement of the sequence of stanzas 63–93 in T2 3 G

T2	T3	G1	G2	G3	G4
63	63	63	63	63	63
75	75	75	75	75	75
76	76	76	76	76	76
68					
70^{ab}	70^{ab}	70^{ab}	70^{ab}	70^{ab}	
70^{cd}			70^{cd}		
77	77	77	77	77	77
79	79	79	79	79	79
		70^{ab} r		70^{ab} r	70^{ab}
		70^{cd}		70^{cd}	70^{cd}
66	66	66	66	66	66
64	64	64	64	64	64
	65	65	65	65	65
	67	67	67	67	67
	68	68	68	68	68
69	69	69	69	69	69
71		71	71	71	71
72		72	72	72	
73		73	73	73	
74	74	74	74	74	74
	75 r		75 r		
78	78	78	78	78	78
214*	214*	214*	214*	214*	214*
81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}	81^{ab}
81^{cd}					
83					
84	84	84	84	84	84
91	91	91	91	91	91
92	92	92	92	92	92
85	85	85	85	85	85
86	86	86	86	86	86
87	87	87	87	87	87
88		88	88	88	88
89		89		89	89
90		90		90	90
93	93	93	93	93	93

वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥ ६४
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ।
मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६५
सूचकाः संधिभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः ।
अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ ६६
पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ।
ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ६७
कृताशं कृतनिर्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ६८
पर्यश्नन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ।
उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६९
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७०
चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।

(for अगाराणा) — ᵈ) D1-9 ते वै (for नरा)

64 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 M8 om (hapl) 64-65 — ᵃ) D1-8 अनाथा प्रमदा बाला — ᵇ) D1-6 चापि, D7-9 चाथ (for भीता) D1-3 वृद्धान्भीरूंस्तपस्विन — ᶜ) B5 वञ्चयित्वा (for °यन्ति) D1-9 वै (for च) — ᵈ) D4 6 स्युर् (for वै)

65 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 M1 om 65 (cf v l 64). B5 om (hapl) 65-66 D1-2 T2 om (hapl) 65 — ᵃ) D9 वृद्धि (for वृत्ति-). Dn3 om (hapl) गृहच्छेदं — ᵇ) D4 6-9 कुर्वते (for भारत). — ᶜ) S (except M1, T2 M8 om) मन्त्र (for मित्र)

66 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 B5 om 66 (cf v l 65) —ᵃ) Dn1 n3 D5 सेतु (for संधि) — ᵇ) D1-3 6-9 -वृत्त्युप (for -वृत्त्युप) B3 T2 जीविका, T1 3 G2 M -जीविन (for -जीवका) — After 66ᵃᵇ, D2 reads line 3 of 213* for the first time, repeating it in its proper place — T1 om 66ᶜᵈ — After 66, D8 5 ins 213*

67 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D3 5 T3 om (hapl) 67 —ᵃ) B1 परेषा, D10 T3 G1 2 4 M पाषण्ड, T1 साधूना (for पाषण्डा) D1 2 4 6-9 परेषा दू(D2 मो)षका ये च —ᵇ) D1 6 7 9 समूहाना (for समयानां) — T1 om 67ᶜ-68ᵇ — ᶜ) Dn3 प्रत्यवस्थिताश्; G1 4 प्रेत्यावसिताश् (for प्रत्य°) D10 राजस् (for चैव) G3 ये प्रेत्यापडिताश्चैव (sic) — V1 B Dn D1 2 4 6-10 ins after 67 D8 5 after 66

213* विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव वृद्धिषु ।
लाभेषु विषमाश्चैव ते वै निरयगामिन ।
द्यूतसव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवा ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिन ।

[D5 om (hapl) lines 1-2 — (L 1) D5 corrupt for the prior half B1 3 (both marg) 4 Dn3 वृत्तिषु; B2 (orig) वृद्धिषु (for वृ°) — (L 2) B3 5 लोभेषु D1-4 6-9 लाभे तु (D1-3 च) विषमा ये तु (D1 6 च) (for the prior half) — D2 reads line 3 for the first time after 66ᵃᵇ — (L 3) V1 B1 3 Dn1 n3 D4-6 10 द्यूत (for द्यूत) D10 निष्परीक्ष्याश् — (L 4) V1 प्राग (for प्राणि-)]

68 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 T1 om 68ᵃᵇ (cf v l 67) D5 om (hapl) 68 —ᵃ) V1 B2-5 Dn -निर्देश, T2 -निर्वेद (for निर्वेश) — ᵇ) B1 (marg) 3 4 भक्ति, D5 -भुक्ति, D5 6 लक्ष, D7-9 भक्षं, D10 T2 3 G1 3 4 M वर्षं, G2 -दर्प (for भक्तं) B3 D10 G2 कृताश्रम —ᶜ) D5 च (for ये) D10 भेदैर्येप्यवकर्षति

69 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D3 om (hapl) 69 T1 om 69ᵃᵇ —ᵃ) D1 2 पर्यस्यति (for °श्नन्ति) D1-9 प्रवासयति ये दारान् —ᵇ) D10 T1 3 G1-3 M1-3 शिशून्; G4 श्वश्रून् (sic) (for अग्नि) D10 तदा (for तथा) D1 2 4-9 मुनी(D1 2 शुची)न्भृत्यजनांस्तथा —ᶜ) D1 3 उच्छिन्न (for उत्सन्न)

70 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D1 repeats 70 after 82ᵃᵇ D3 reads 70 after 82 —ᵇ) V1 वि- (for [दू]ष) D1 (second time) सूचका (for दू°) D10 वेदानां दूषकाश्च ये — T3 om 70ᶜ-73ᵈ —ᶜ) D1 3 हेलकाश्; D4 दूष° (for लेख°). T2 G2 लेखिनश्चैव वेदाना

71 For the sequence in S, see the Tabular Statements on p 187 D3 om (hapl) 71-74 T2 om (hapl) 71-73 M3 om (hapl) 71-73 —ᵃ) B Dn3 D4 6-10 M4 चा(M4 च)तुराश्रमबाह्याश्च, T1 2 G स्व(T2 स)वर्णाश्रम°. —ᵇ) D9 om (hapl) श्रुतिबाह्या D1-6

विकर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७१
केशविक्रयिका राजन्विषविक्रयिकाश्च ये ।
क्षीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७२
ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ ७३
शस्त्रविक्रयकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ।
शल्यानां धनुषां चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७४
शल्यैर्वा शङ्कुभिर्वापि श्वभ्रैर्वा भरतर्षभ ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७५
उपाध्यायाश्च भृत्याश्च भक्ताश्च भरतर्षभ ।
ये त्यजन्त्यसमर्थांस्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ७६
अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकास्तथा ।
बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७७
अगोप्तारश्छलद्रव्या बलिषड्भागतत्पराः ।
समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ७८
क्षान्तान्दान्तांस्तथा प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोषितान् ।

C. 13 1653
B 13 23 81
K. 13 62. 37
M 13 29 om.

श्रुतिस्मृतिविदिष्कृता , T2 G ये लोके नास्तिका नरा

72 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D1 T2 M3 om 72 (cf v l 71) G1 om (hapl) 72-73 —a) V1 B Dn1 n2 D2 12 विक्रयका, D4 5 S (T2 G1 M2 om) °यिणो (for °यिका) D8 केशविक्रयिणश्चैव —b) V1 B1 Dn1 n2 D2 12 M3 विक्रयकाश्च, D4 6-9 °यिणश्च (for °यिकाश्च) T1 2 G1-3 विषविक्रयिणस्तथा —c) V1 B3 Dn1 n2 D 10 विक्रयकाश्च, D4 6-9 विक्रयि (D7 °य) णश्च (for °यिकाश्च)

73 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D3 T3 om 73 (cf. v l 71) G1 om 73 (cf v l 72) —b) Dn2 कन्यकानां (for कन्यानां च) —D4 6 7 8 om (hapl) 73c-74b —c) T1 2 अतरं; G2 M1-4 येंतरा (for °रं) G1 3 येंतरा यति कार्येषु

74 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D3 om 74 (cf v l 71) D1 6 7 8 om 74ab (cf v l 73) —a) B1-4 Dn2 D5 T2 3 G M1 विक्रयिकाश्च, T1 °यिणश्च (for °यकाश्च) D1 शस्त्रविक्रयिकाश्चैव —d) S (except G2 M3) नरा (for ते वै)

75 For the sequence and the repetitions in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D10 om (hapl) 75-76 —a) V1 B Dn1 n2 D5 8 शिलाभि, T2 3 (first time) G1-3 4 (inf lin as in text) शूलैर्वा (for शल्यैर्वा) —b) D4-8 विस्तैर्, D7-9 चिश्रैर् (for श्वभ्रैर्) —c) B1 अनुरुध्यति, D7 T1 3 (second time) G3 (inf lin) दपरुधति, T2 अपरुध्यति, T3 (first time) G1 2 (first time) 4 अवरुध्यति, G2 (second time) M अवरंधति (for अनु°) —d) D2 3 स्युर् (for वै)

76 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D 9 om 76 (cf v l 75) —a) D2 भक्ताश् (for भृत्याश्) D5 T2 3 G उपाध्यायाश्च भृत्या (G2 वृद्धा) श्च —b) D2 G2 भृत्याश्, T2 रिक्ताश्, T3 G1 3 4 रक्ताश् (for भक्ताश्) —c) V1 B Dn [अ]विकारान्नीम्, D1-6 8 समर्था (D5 °र्थां) श्च; D7 9 T1 2 G समर्थांस्तास्, T3 समस्तास्ते (for [अ]समर्थांस्तांस्)

77 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D2 transp 77 and 78 —a) D10 T2 G दडकाश् (for दम°) T1 दम्याना कर्षकाश्चैव —b) D1 2 नागानां, D4 6 7 9 मासानां (for ना°) D1-3 वधकाश् (for वे°) V1 Dn D1-9 च ये (for तथा) T1 नासानां चैव वेधका —c) D1 2 4-9 S वधकाश् (for बन्ध°) D4 ते, T2 3 G1-3 च (for ये) —d) D1 ये (for ते)

78 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 D2 transp 77 and 78 —a) V1 B Dn D10 च राजानो, D2 3 corrupt, D1 6 स्थल द्रव्या; T1 चलद्रव्या, T3 G परद्रव्य (for छलद्रव्या) T2 अमोक्तार परद्रव्य —b) V1 B Dn D10 तस्करा, D1-9 हारिण, T1 वर्जिता (for -तत्परा) —c) T G सनिंदकाश्च राजेंद्र (T1 °जानस्) —After 78, D2 reads 81cd, while T G ins after 78

214* सक्षुस्य चाप्रदातारो दरिद्राणां विनिन्दका ।
श्रोत्रियाणां त्रिनीताना दरिद्राणा विनिन्दका ।
क्षमिणा निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिन ।

[(L 2) T2 3 विशेषत (for विनिन्दका) —(L 3) T2 3 क्षमिणो (for °णां)]

79 For the sequence in T2 3 G, see the Tabu-

त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७९

बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ।

अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८०

एते पूर्वर्षिभिर्दृष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ।

भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ८१

सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ।

हन्ति पुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ८२

दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ।

ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८३

शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च श्रुतमादाय भारत ।

ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८४

भयात्पापात्तथाबाधाद्दारिद्र्याद्व्याधिधर्षणात् ।

यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८५

क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ।

मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८६

निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च ।

---

lar Statement on p 187. M_{1-3} om (hapl) 79–80 — ^{a}) D_{10} क्षांताम्छावास्; G_2 क्षांता दांतास् V_1 प्रज्ञान् — ^{b}) V_1 B Dn_3 $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ T_3 M_4 काल (for -काल) — ^{c}) B_3 om (hapl) कृत. B_1 (marg as in text) विद्या, B_3 कृत्यान्

80 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular Statement on p 187 M_{1-3} om 80 (cf v l 79). Dn_1 $T_{2,3}$ G om (hapl) 80 D_1 om (hapl) 80^{a}–81^{b} — ^{a}) T_1 अपि (for अथ) — ^{b}) B_1 युवानश्; $D_{2\ 3}$ कृशाना, D_7 om, D_{10} दासीना, M_4 दांतानां (for दासानां) T_1 दांतानां चाप्यरक्षका — ^{c}) $D_{2\ 3}$ M_4 भक्षयत्यग्रतो दत्त्वा

81 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular Statement on p 187 D_1 om 81^{ab} (cf. v l 80) D_2 om (hapl) 81^{ab} D_3 transp 81 and 82 — ^{a}) D_2 एव (for एते) T_1 प्रोक्ता, G_2 वृत्ता, M_2 दिष्टा (for दृष्टा) V_1 B_4 Dn $G_{3\ 4}$ एते पूर्वं विनिर्दिष्टा; $B_{1-3\ 6}$ D_{10} एते पूर्वर्षिनिर्दिष्टा — ^{b}) D_{4-6} नरा, D_{7-9} प्रेता (for प्रोक्ता) T_1 निरयायैव गामिन — D_3 reads 81^{cd} after 78 T_3 G om (hapl) 81^{c}–83^{d} — ^{c}) D_{4-9} गामिन; M भोगिन (for भा°)

82 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular Statement on p 187 T_3 G om 82 (cf v l 81) T_2 om. 82. D_3 transp 81 and 82 — ^{a}) D_2 [ए]व च, T_1 $M_{1\ 3\ 4}$ चाथ (for [ए]व तु) — ^{b}) Dn_3 M_1 देव- (for दैव-) D_{10} पित्र्येषु (for -पूर्वेषु) — After 82^{ab}, D_1 repeats 70 — ^{c}) D_{1-3} तत्र, M पुत्र- (for पुत्रान्). B_1 भृत्यान् (for कृत्स्नान्) D_{4-9} प्रति तत्र पशून्सर्वान्; T_1 युज्यस्यर्थान्पशून्कृत्स्नान — ^{d}) D_{4-9} भोजयति च सुद्विजान्, T_1 ब्राह्मणार्थे तथैव च, M °तिक्रमे कृते — After 82, D_3 reads 70

83 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular Statement on p 187 T_3 G om 83 (cf. v l 81) — ^{a}) T_1 महता, T_2 श्रांतेन, M_{1-3} एतेन (for दानेन) — ^{c}) D_1 -वर्तंति — ^{d}) D_2 नरा स्वर्गस्य गामिन, D_6 (wrongly) ते वै निरयगामिन

84 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular Statement on p 187 D_4 om. (hapl) 84 — ^{a}) D_6 वा (for च) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} विद्याम्, T_2 श्रुतिम् (for श्रुतम्) — ^{c}) Some MSS -निस्नेहास् — ^{d}) D_6 (wrongly) ते वै निरयगामिन

85 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular Statement on p 187 D_{10} om (hapl) 85 D_3 transp 85 and 86 — ^{a}) B_4 om भयात् Dn_3 प्राणात्, $D_{2\ 3}$ T_1 तापात् (for पा°) $D_{4\ 5\ 7-9}$ बंधाद्, T_1 दोषाद्, G_2 बोधाद् (for [आ]बा°) — ^{b}) G_2 दरिद्राद् (for दारिद्र्याद्) T_1 वाथ (for व्याधि) D_2 -दर्शनात्; $D_{4-7\ 9}$ $T_{2\ 3}$ G -कर्षणात् (for -ध°) — ^{c}) B_3 परि, D_2 प्रवि- (for प्रति) $B_{1\ 4\ 6}$ यत्कृत्वा परितप्यते; Dn_3 (marg) D_{5-9} ये कृत्यं न विमु(D_6 त न मु)चति, D_4 य कृत्य नाविमुंचति; S तत्कृते धनमीप्सतस् — ^{d}) T_3 -भागिन (for गामिन) D_6 $G_{3\ 4}$ (all wrongly) ते वै निरयगामिन

86 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular Statement on p. 187 B_3 $D_{3\ 7}$ om (hapl) 86 D_3 transp 85 and 86 — ^{a}) B_1 $D_{4\ 6\ 8}$ M वीराश् (for धी°) — ^{b}) $D_{1\ 2\ 4-6\ 8\ 9}$ चोद्यता; T G चोदिता (for चोत्थिता) — ^{c}) V_1 $B_{1\ 4\ 6}$ Dn D_{10} -सपन्ना, B_2 सयुक्ता (for -युक्ताश्च) — ^{d}) V_1 B (B_3 om) Dn $D_{1\ 10}$ $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ M पुरुषा (for ते नरा) T_3 G_1 भागिन (for -गामिन) D_6 (wrongly) ते वै निरयगामिन

87 For the sequence in $T_{2\ 3}$ G, see the Tabular

निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७
आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत ।
देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८८
वस्त्राभरणदातारो भक्ष्यपानान्नदास्तथा ।
कुटुम्बानां च दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९
सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९०
मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ।
भ्रातॄणां चैव सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९१
आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९२
अपराद्धेषु सस्नेहा मृदवो मित्रवत्सलाः ।
आराधनसुखाश्चापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९३
सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
त्रातारश्च सहस्राणां पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९४
सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ।
यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९५
वैवाहिकानां कन्यानां प्रेष्याणां च युधिष्ठिर ।

C. 13 1670
B 13 23 98
K. 13 62. 54
M 13 29 93

Statement on p 187 B om (hapl.) 87–88 —[b]) B3 दारेषु (for -दारेभ्य) —[c]) B3 T1 मत्स्येभ्यस्तु (for मद्ये°) D2 निवृत्ताश्चैवमभ्येत्य —[d]) D1 partly damaged T3 G1 3 भागिन (for गामिन) D6 (wrongly) ते वै निरयगामिन

88 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B. om 88 (cf. v 1 87) T3 om. (hapl) 88–90 —[a]) Dn1 कर्तार, D1-3 T1 2 G भर्तार (for क°) —[b]) B4 कन्याना, D1-2 कुल्याना (for कुलाना) — T1 om 88[c]–89[b] —[c]) B4 देवाना (for देशाना) —[d]) D. G1 (both wrongly) ते वै निरयगामिन

89 For the sequence in T2. 3 G, see the Tabular Statement on p 187 T3 om 89, T1 om. 89[ab] (for both, cf. v 1 88) B3 om (hapl.) 89–99 D4 6 om (hapl.) 89 G2 om. (hapl) 89–90 D2 transp 89 and 90 —[a]) D10 कर्तारो (for -दातारो) —[b]) V1 B2 6 D5 T2 G1 4 भक्ष्य, Dn D1-3 7-9 G3 भक्त (for भक्ष-) —[c]) D1 दातार, T1 2 G1. 3 4 M1-3 भ(M1-3 °र्घ)र्तारस् (for दातारस्) —[d]) V1 B (B3 om) Dn D1 7-9 पुरुषा (for ते नरा) G1 3 भागिन (for गामिन) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन

90 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 T3 om. 90 (cf v 1 88) B3 G2 om 90 (cf v 1 89) D10 om (hapl) 90 D2 transp 89 and 90 D6 reads 90 after 97 M reads 90 after 94 —[b]) D4 6-9 भराश्च D. -वराश्च (for -सहाश्च) —[d]) D1 9 जना (for नरा) M2 3 भोगिन (for गामिन) D. G3 (both wrongly) ते वै निरयगामि(G3 °भागि)न

91 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B3 om. 91 (cf. v 1. 89) D1-4 6 7 9 om (hapl.) 91 T1 om (hapl.) 91–94. —[a]) M ये च (for चैव) —[d]) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन — After 91, D5 reads 96–97

92 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B3 om 92 (cf v 1 89) T1 om 92 (cf v 1. 91)

93 For the sequence in T2 3 G, see the Tabular Statement on p 187 B3 om. 93 (cf. v 1. 89) T1 om 93 (cf. v 1. 91) B4 D5 om (hapl.) 93 Dn3 reads 93 on marg D4 transp 93 and 94. —[a]) V1 B1 Dn1 n2 D5 7-10 अपराधेषु, S (T1 om.) अव स्त्रेषु, Bom. ed. अपराधिषु (for °द्धेषु) —[b]) V1 B1 2 6 Dn D10 मृदु, D8 धर्म (for मित्र) D4 6 7 9 मदैव धर्मवत्सला —[c]) D1-4 7-9 न्याराध्या सुप्र (D2 3 °धा सुप्र, D5 ध्यास्तु प्र)सादा(D4 °दा)श्च, S (T1 om.) अपरावसहाश्चैव —[d]) V1 B1. 2 6 Dn D1 4 6 7-10 पुरुषा (for ते नरा) T3 भागिन (for -गामिन) G3 (wrongly) ते वै निरयगामिन

94 B3 om 94 (cf. v 1 89) T1 om 94 (cf v 1 91) D4 transp 93 and 94 —[a]) D1-9 -पुष्टारस् (sic) (for वेष्टा°) —[b]) Dn1 D1 (before corr) 2 सहस्रशा (for °दा) —[d]) V1 B (B3 om.) Dn D2 3 10 G2 ते नरा (for पुरुषा) T3 G1. 3 भागिन (for गामिन) — After 94, M reads 90

95 B3 om. 95 (cf v 1 89) —[a]) D1-3 प्र- (for च) —[c]) D8 रथानां (for यानाना) D1-3 च हयाना (for वाहनानां) —[d]) B4 पुरुषा (for ते नरा) T3 भागिन (for गामिन) D. G3 (both wrongly)

दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९६
विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः ।
वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९७
निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ।
दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९८
रसानामथ बीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ।
स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९९
यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ।
सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १००
एतदुक्तममुत्रार्थे दैवं पित्र्यं च भारत ।
धर्माधर्मौ च दानस्य यथा पूर्वर्षिभिः कृतौ ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ते वै निरयगामिन

96 B8 om 96 (cf. v l 89) D4 6 9 om (hapl) 96–97 D5 reads 96–97 after 91 —ab) D7 8 transp कन्याना and प्रेष्याणा V1 B (B8 om) Dn D5 10 द्रव्याणा (for कन्याना) B4 प्रैष्याणां T1 विवाहाना च कर्तार प्रेष्याणा चैव भारत —c) T8 G1 [वृ]वे, G8 om (for [वृ]व) —d) V1 B (B8 om) D2 5 8 पुरुषा (for ते नरा) T8 -भागिन (for -गामिन)

97 For the sequence in D5, cf v l. 96 B8 om 97 (cf v l 89) D4 6 9 om 97 (cf v l 96) D2 8 om. (hapl) 97–98 —b) B1 2 4 5 Dn1 n2 D8 T1 सभाप्रपा; Dn2 -प्रपासभा, D1 -सहस्रश, D6 -प्रपा सभा, D7 -सभा प्रपा (for सभाप्रदा) —c) B1 D1 7 विप्राणा, S (except T2) प्रपाणां (G8 °ना) (for वप्राणां) —d) T8 G4 भागिन (for गामिन) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन — After 97, D6 reads 90 While T1 ins after 97

215* भक्ष्यपानान्नदातारस्तथा पादुकदा नरा ।
ये वै स्वशक्तित कुर्युस्ते वै निरयशत्रव ।

98 B8 om 98 (cf v l 89) D2 8 om 98 (cf v l 97) —b) D10 मणीनां भरतर्षभ, T1 सत्राणा चैव भारत —c) T G च कृशानां; M प्रा(M4 प्र)-कृतानां (for प्रार्थि°) —d) B (B8 om) D1 10 M पुरुषा, G4 रक्षका (for ते नरा) T8 G1–8 रक्षका स्वर्गभागिन·

99 B8 om 99 (cf v l 89) D10 om (hapl) 99 —a) D2 पानाना (for बीजाना) D8 रसानामथपानां च (sic), D6–9 रथानामथ वाजीना —b) D1 पानानां; D2 8 वीजाना (for धान्याना) —d) D2–4 7–9 T1 2 ते नरा (for पुरुषा) G1 8 -भागिन (for -गामिन) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन

100 a) B (except B5) Dn D8 8 10 तस्मिन्; D1, 2 M4 य°, D4 om (for कस्मिन्) —D5 om 100bcd —d) T1 ते नरा (for पुरुषा) T8 G1 8 भागिन (for गामिन) D4 6 पुरुषा सत्यवाचका —D4 6 7 9 ins after 100 D5 after 100a

216* गङ्गादितीर्थनिरता पितृतीर्थकराश्च ये ।
इष्टापूर्तरता ये च ते नरा स्वर्गगामिन ।

[(L 1) D5 om the prior half —(L 2) D7 9 वै (for च) D5 (wrongly) ते वै निरयगामिन (for the post. half)]

101 a) Dn8 अमुत्रार्थे; T1 सुचित्रार्थं (for अमु°). G2 एतदुत्तममुक्तार्थं —D10 reads 101cd twice —c) V1 B2 (marg) Dn1 D5 10 (first time) दानधर्मं (D5 °र्मौ), B1 2 (orig) 8 Dn8 धर्माधर्मं (for °धर्मौ) D10 (second time) T G वदान्यस्य (for च दानस्य) B4 धर्माधर्मस्य दानस्य; B5 Dn2 दानधर्मं वदान्यस्य —d) T2 स्मृतौ, T8 G1–8 कृता; G4 M कृत (for कृतौ) V1 B Dn D10 (first time) T1 यत्पूर्वमृषिभि· कृतं

Colophon —*Parvan name* B1–4 Dn8 D1 शाति —*Sub-parvan* V1 B Dn D1–6 9 10 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B1 2 5 Dn8 D10 स्वर्गनरकवर्णन (B1 °नौ); B4 D7–9 स्वर्गनरककीर्तन, Dn1 n2 स्वर्गनरकगामिवर्णन, D1–8 स्वर्गनरकप्रापकाध्याय, T2 G1 8 नरकस्वर्गगामिपुरुषविभागनिर्णय —*Adhy no* (figures, words or both) Dn1 23, D5 22, D9 20, D10 21, T1 M 57, T2 8 G2 4 64, G1 59, G8 58. —*Śloka no* Dn1 n8 102

२५

युधिष्ठिर उवाच ।
इदं मे तत्त्वतो राजन्वक्तुमर्हसि भारत ।
अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १
भीष्म उवाच ।
व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्टवानहम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २
चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने ।
अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ३
इति पृष्टो महाराज पराशरशरीरजः ।
अब्रवीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४
ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनम् ।
ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ५
मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ६
गोकुलस्य तृषार्तस्य जलार्थे वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ७
यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ८
आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ।
न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ९

C. 13. 1684
B. 13. 24. 9
K. 13. 63. 9
M. 13. 33. 10

25

1 For contents of 13. 25, cf. 14 App. I (No. 4), lines 2131–2151. — [b]) D1–3 [अ]नघत (for भारत) — [c]) V1 L Dn D5 [कि]ति (L1 तु) स्य (for केनेह) T1 हिंसा विनेव केनेह — [d]) D ब्रह्मा (sic), T1 ब्रह्म (for हत्या) D2 8 विनामह (for विधीयते)

2 G2 repeats 2[a]–3[b] after 3. — [a]) B1 व्यासमामंत्र्य राजेंद्र — [b]) T2 य (for यत्) — [c]) D1–3 [s]स (for ऽहं) — [d]) D1 तम् (for तद्)

3 For the repetition of 3[ab] in G2, cf. v. 1. 2. — [a]) B1 2 4 D 8 वसिष्ठस्य, D2 [कि]शि — [b]) B1 शृणु, D1–3 विभो, D1–2 प्रभो (for मुने) — 3[cd]=1[cd] — [c]) D2 तेन (for केन) T1 हिंसां विनेव केनेह

4 [a]) V1 B (except B4) Dn D10 मया राजन् (for महाराज) — [c]) Dn1 D 6 T G1 2 4 धर्मं, D1 M1 2 धर्मो D10 धमान् (for धर्मे) B1 अब्रवीद्विपुलो धर्मो, G2 [ब्रा]ह्मणो धर्मं — [d]) D10 नि[:]संशयम् (for नि[:]संश-यम्) D1–1 6–8 मुनि [नि:]संशयमुत्तम

5 [a]) D1 8 तु य (for स्वयम्) — [b]) B1 D10 भिक्षार्थं, D1 भिक्षाने, S (except T1) भैक्षार्थं (for भि°) Dn1 गुरु, T1 बुद्ध, G1 कृत (for कृश) B1 वृत्तिद, D1 वर्तिक, D2 वृत्तिक, D1–6 G1 वर्तिन (for °वृत्तिनम्) D2 भिक्षार्थं कृतवर्तित — [c]) D1 मृषा (for पश्चात्) — [d]) D1–2 घातकं (for घातिनम्)

6 D1–3 om. (hapl.) 6. T1 om. (hapl.) 6–9. — [a]) D1–2 तु (for [इ]ह) — [b]) G2 धर्माचारस्य भारत — [d]) D1–3 T 2 G M1 3 घातकं (for घातिनम्)

7 T1 om. 7 (cf. v. 1. 6). G2 lacuna for 7[ab]. — [b]) D2 जलार्थं, M जलाते (for जलार्थे) D1–6 10 जलार्थं परिधावत, D1–3 T2 2 G1 3 4 °र्थमभिधावत — [d]) D1–1 7–9 T 2 G1–4 घातक (for घातिनम्)

8 T1 om. 8 (cf. v. 1. 6). — [a]) D1 6 7 9 प्रवृत्तिं, D2 °त्ता (for °त्तां) D3 T3 G 4 प्रवृत्त (D3 °त्तिं) श्रुत सम्यग् — [b]) D1–3 च (for वा) — T3 G ins. after 8[ab]; T2 after 8:

217* जातितो ब्राह्मणानां हि महापरिभवात्तथा ।
तद्वृत्तिच्छेदनं चैव तदाचारपरिभावनात् ।

[(L. 1) G2 योनितो (for जातितो) G1 वा (for हि) G2 महापरिभव तत् (for the post. half)]

— T2 G om. 8[cd]. — [d]) D1 4 6 7 9 T2 घातक (for घातिनम्)

9 T1 om. 9 (cf. v. 1. 6). — [b]) T2 अर्हतीं, T3 G M1 4 गुह्यतीं, M2 3 स्त्र (for म°) B1 कुले (for वरे) — [d]) D1 6–8 T 3 G घातक (for घातिनम्)

अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ १०
चक्षुषा विप्रहीनस्य पङ्गुलस्य जडस्य वा ।
हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११
आश्रमे वा वने वा यो ग्रामे वा यदि वा पुरे ।
अग्निं समुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।

तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ।
श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्मि नियतः प्रभो ॥ २

भीष्म उवाच ।

इममङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३
तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिम् ।
पप्रच्छाङ्गिरसं वीर गौतमः संशितव्रतः ॥ ४

---

10 T_2 om (hapl) 10-11 —^{a}) V_1 निहितो (for निरतो) —^{b}) B_4 वै यो (by transp) D_{10} यो वै मिथ्या द्विजातिषु, T_1 मिथ्या तत्र शृणोति य — After 10^{ab}, T_1 ins

218* ब्राह्मणेन च तत्कुर्यात्तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ।
साध्वाचारेषु विप्रेषु सासूयो निकृति शठ ।

—^{c}) D_{1-9} मर्मांतिग (D_8 °क), T_3 $G_{1\,3\,4}$ मर्मादिग (G_1 °क) (for °तिग) —^{d}) $D_{1-5\,7}$ T_1 G घातक (for घातिनम्)

11 T_2 om 11 (cf v l 10) —^{a}) D_{4-6} य प्र- (D_5 यप्र)वृत्ति, $D_{7\,9}$ य प्रवृत्तिं (for चक्षुषा वि-). Some MSS प्रहीणस्य —^{b}) T_3 G पकोरथ (for पङ्गुलस्य) $B_{1\,4}$ $D_{2\,5\,7\,9\,10}$ च (for वा). T_1 पगुकस्य जनस्य वा, M पगुकस्य जडस्य च —^{c}) D_{4-6} transp यो and वै D_5 सर्वं त (for सर्वस्व) S (T_2 om) हरते यश्च वित्तानि —^{d}) $D_{1\,3-5\,7}$ $T_{1\,3}$ G घातक (for घातिनम्)

12 ^{a}) D_{1-9} पुरे, T_1 गृहे (for वने) V_1 B Dn $D_{5\,7-10}$ वापि, $G_{1\,3}$ वासो (for वा यो) —^{b}) Dn_1 युगे, D_{1-9} वने (for पुरे) —^{c}) $D_{1-4\,6}$ कोपात्; D_5 S क्रोधात्, D_{1-9} वापि (for मोहात्) —^{d}) D_2 आहुर् (for विद्याद्) D_{1-9} T G -घातक (D_4 °न) (for -घातिनम्)

Colophon —*Parvan name* $B_{1\,2\,4}$ Dn_2 $D_{1\,8}$ शांति —*Sub parvan* B Dn $D_{1-4\,6\,7\,9\,10}$ M दानधर्म —*Adhy name* V_1 $B_{2\,3}$ Dn ब्रह्मवध, B_4 ब्रह्मवधातिदेश, B_5 ब्रह्मवधवर्णन, D_1 ब्रह्मघातकीय, $D_{2,8}$ ब्रह्मघातीय, T_2 ब्रह्महत्यासमानपातककथन —*Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 D_5 23, D_7 19, D_{10} 22, T_1 M 58, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 65, G_1 60, G_3 59 —*Śloka no* Dn_1 12

26

1 ^{b}) D_1 स्थान (for स्नान) D_{4-9} तथा स्नान च भारत —Dn_1 D_{10} om. (hapl) 1^c–2^b

2 Dn_1 D_{10} om 2^{ab} (cf v l 1) —^{c}) D_3 T $G_{1\,3\,4}$ तात (for तानि) —^{d}) D_4 reads श्रोतास्मि twice V_1 $B_{1,2\,5}$ Dn D_{10} M_4 नियत, D_{4-9} प्रयत (for नि°)

3 ^{a}) V_1 $B_{1\,3\,4}$ Dn_1 T G इदम् (for इमम्) D_1 अंगिरस-; D_7 °से (for °सा) —^{b}) D_{10} वर्गं (for वंश) D_8 महाद्युतिं, D_{10} $T_{2\,3}$ G °मते (for °द्युते) —^{c}) $D_{4\,8}$ इच्छामि, $D_{6\,7\,9}$ इच्छसि (for अर्हसि). B_1 भद्र तत्; S धर्मज्ञ (for भद्र ते) —^{d}) T_1 शृणु धर्ममनुत्तम

4 ^{a}) B_1 तपोवन (for °वन) D_{10} रत (for -गतं). —^{b}) T_1 अब्रवीद्य, $T_{2\,3}$ G M अभिवाद्य (for °गम्य) $D_{1-3\,6-9}$ मुनि (for मुनिम्) D_4 अभिगत्य महामुनि —^{c}) V_1 D_5 G_2 वीर, $B_{1-3\,5}$ Dn $D_{4\,6-10}$ धीर, B_4

अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महामुने ॥ ५
उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ।
प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति तथा वद ॥ ६

अङ्गिरा उवाच ।

सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्मिमालिनीम् ।
विगाह्य वै निराहारो निर्ममो मुनिवद्भवेत् ॥ ७
काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् ।
ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ८
पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम् ।
देविकामिन्द्रमार्गं च स्वर्णबिन्दुं विगाह्य च ।
विबोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः ॥ ९
हिरण्यबिन्दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य तम् ।
कुशेशयं च देवत्वं पूयते तस्य किल्बिषम् ॥ १०
इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसंनिधौ ।
करतोयां कुरङ्गेषु त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य नियतः शुचिः ॥ ११
गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नेमिपर्वते ।
तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ १२
अपां ह्रद उपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्वहिंसकः ॥ १३
यत्र भागीरथी गङ्गा भजते दिशमुत्तराम् ।

C. 13 1702
B 13 25 15
K. 13 64 15
M 13 31 15

T2 विप्रो (for वीर) —[d]) T G व्रत (for व्रत)

5 Before 5, G4 ins गौतम —[a]) T2 3 न (for मे) T2 3 G संशय (for भगवन्) —[b]) Dn1 मध्यम (for महाय) —[c]) T2 तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि

6 [a]) D7 उपस्पर्शे (for °स्पृश्य) —[b]) G1 3 केषु, G3 om (for तेषु) D2 6 सर्वेषु (for तीर्थेषु) D2 3 तीर्थेषु तेषु वै मुन —[c]) T2 G तथा (for महा) D1 प्रज्ञ —[d]) T2 तु (for [ऽ]स्ति) D5 T2 यथा (for तथा) T1 यद्वा तद्वक्तुमर्हसि, T2 G तद्यथास्तु तथा तव

7 [a]) D1-6 स(D2 श)प्तु चन्द्रभागा च —[b]) D1 6 8 9 चोर्मि (for ऊर्मि) D1-4 वितस्ता चोर्मिलावर्ती —[d]) B Dn1 n2 T G निर्मलो (for °मो) D1-7 निर्मलो मनुजो भवेत

8 [a]) V1 B1-3 D1 2 M1 कश्मीर M1-3 मरुत्वान् T1 om from नद्यो up to ता नदी (in 8[c]) —[b]) D1-5 नदीं, D10 नगात्, T2 3 G ममन (for नदम्) —[c]) M ता नदीं D2 आरम्य (for आसाद्य) G2 ता नदीम्नु समासाद्य —[d]) D2 8 शीलयन् (for °वान्) — For 8[cd], D1-5 subst

219* सिन्धुमासाद्य विमला विगाह्य स्वर्गमाप्नुयात् ।

9 [a]) B1 प्रभाव (for °स) G2 नदीना च प्रभाव च —[b]) D10 S नैमिश —[c]) B2 G2 देविकाम् B1 2 3 D2 8 10 इन्दु (for इन्द्र) D1 reads from मार्गं up to बिन्दु (in 9[d]) twice M1 देविका चित्रमार्गं च —[d]) S (except G1 M2 3) स्वर्ग (for स्वर्ण) D2 स्वर्गबिंदु स्नात्वा क — D2 om 9[e]-10[b] —[e]) T1 M विबुध्यते, T2 3 G वि(G1 2 प्र)बुध्यत (for विबोध्यते)

10 D2 om 10[ab] (cf. v 1 9) T1 om 10[ab] —[a]) D 9 T2 3 G आलक्ष्य (for विक्षोभ्य) —[b]) V1 B Dn D 7 9 10 M2 च (for तम्) D4 6 प्रीवास्नानमसि(D6 स्नासि[submetric])वाद्य च (sic) —D5 om 10[cd] —[c]) D 9 S कुशेशये (for °य) B1 3 देव च, Dn2 देव त (for देवत्व) D4 6-9 कुशे (D5 °श) च देवपत्रम्य (D1 त्व) —[d]) V1 B Dn1 n2 D1 10 धूयते, Dn3 भि, G2 पूयसे (for °ते)

11 [a]) B1 वापीं, G2 तोय (for तोया) —[c]) V1 B Dn D10 कु(B2 3 क)रगे च, D1-8 क(D1 कु)लिङ्गेषु, D9 कुरङ्केषु, D6 करकेषु, D7-9 करजेषु, M कुरूगेषु (for कुरङ्गेषु) D1 करतोय करकेषु —[d]) D2 त्रिरात्रोपक्षितो नर —[f]) V1 B Dn D10 प्र (for नि)

12 [a]) T1 गय (for गङ्गा) V1 Dn3 गंगाद्वार कुशावर्तं —[b]) M1 बिल्के (for बिल्वके) B1 मिलि, B3 D (except Dn3) T1 नील, G2 कुश (for नेमि) V1 B2 Dn3 -पर्यये (for पर्वते) — T1 om 12[cd] —[c]) D7-9 गगा, S (T1 om) तत (for तथा) —[d]) D2 7-9 धुतपाप्मा, D1 6 धौत°, D10 धूतपापो, M पूतपाप्मा (for धूत°)

13 [a]) Dn3 D8 10 T G ह्रदम् (for ह्रद) —[b]) V1 B Dn D10 वाजिमेध, D1 3 5 6 7 वाजिपेय (for वाज°) D9 व्रजेत् (for लभेत्)

14 [b]) V1 Dn पतते, T2 3 G वहते (for भजते)

महेश्वरस्य निष्ठाने यो नरस्त्वभिषिच्यते ।
एकमासं निराहारः स्वयं पश्यति देवताः ॥ १४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् ।
सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥ १५
महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः ।
एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स व्रजेत् ॥ १६
महाह्रद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १७
कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः ।
देवेषु कीर्तिं लभते यशसा च विराजते ॥ १८
देशकाल उपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाह्रदे ।
अश्विभ्यां रूपवर्चस्यं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ १९
महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।
पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २०
वैमानिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा ।
निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥ २१
कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रान्मुच्यते भवात् ॥ २२

D1 4–9 उत्तरा भजते दिशं, D2 8 उत्तरां दिशमाश्रिता —[c]) V1 Dn3 त्रिस्थाने, B1–3 5 Dn1 n2 D10 त्रिस्थाने, B4 सदने; D2 निस्थाने, D4–9 [अ]नुष्ठाने (D5 °न) (for निष्ठाने). ❀ Cn त्रिस्थाने स्वर्गमृत्युपाताले । ❀ —[d]) B1 पिच्यति, D1 पश्यते, D5 10 पिंचयते (for -पिच्यते) —[f]) B1 स च (for स्वयं). V1 B2–5 Dn D5 10 स पश्यति हि देवता

15 [a]) D4–9 नर स्नात्वा, T1 G [s]तिगंगे च (for त्रिगङ्गे च) —[b]) D10 इदु (for इन्द्र-) Dn1 D8 T G [s]तित(Dn1 D8 च त)र्पयेत् (for च तर्पयन्) D4–9 स्वर्ग(D7–9 इन्द्र)लोके महीयते — T1 om 15[cd] —[c]) D4–9 वसुधा; M अर्थान्वै (for सुधा वै) D1–3 सुधां वै स लभेद्भक्तो, T2 G अर्थान्वै लभते तत्र —[d]) T2 भोक्तुं योभिलषेन्नर, G भोक्तुं यो लभते नर

16 [a]) D1–9 महाह्रद, T1 2 G विंवाश्रमम् (for महाश्रम) — D8 10 T3 om (hapl) 16[b]–17[a] T1 om (hapl) 16[c]–18[b], G4 reads the same twice. —[c]) D1 4–9 काल, D2 काले (for मास) — G2 om 16[d]–18[c] —[d]) D1, 2 4–7 9 कालेन (for मासेन) G4 (both times) सं (for स)

17 For the repetition in G4, cf v l. 16 D8 10 T3 om 17[a], T1 G2 om 17 (for all, cf v l 16) —[a]) T2 G1 3 4 (both times) ह्रदम् — D4 om (hapl) 17[b]–19[a] T3 reads 17[b]–18[b] after 20[a] —[b]) D2 8 तथा नरा, D5–7 नराधिप, M3 ह्यलोलुप (for त्व°) D8 9 भृशं तुगे नराधिप, T2 3 G1 3 4 (both times) भृगुतुंद (T2 °दे) ह्यलोलुप, M1 2 4 °तुदे ह्य(M2 त्व)लेपके

18 For the repetition in G4, cf v l 16 For the sequence in T3, cf v l 17 T1 om 18[ab], G2 om 18[abc] (for both, cf v l 16) D4 om 18 (cf v l. 17) —[a]) D1 3 6 7 M4 कन्यारूप, D5 °कूपम्, T2 3 G1 3 4 (both times) °ह्रोत्रम् (for °कूप) B1 om उप —[b]) D1–3 सुवेलाया, D5–9 पल्लायां (for बलाकाया) S (T1 G2 om, G4 both times) योग्निहोत्रपर शुचि — T3 om 18[c]–19[a] —[c]) D1 6 वेदेषु (for देवेषु) V1 B Dn D10 देवेषु लभते कीर्तिं —[d]) D1 यशसा स विराजति

19 D4 om 19[a] (cf v l 17). T3 om 19[a] (cf v. l 18) —[a]) V1 B Dn D5 8 10 देविकायाम्, T1 2 G एककालम्, M एककाल (for देश°). —[c]) V1 B2 वर्चस्क, D4 T G °स्व, D5 10 M4 °स्वं (for °स्य) B5 Dn D6–9 अश्विन्या रूपवर्चस्क (D6 °स्व; D7–9 °स्वं); D1 corrupt, D2 8 अश्विभ्या रूपवान्सम्यक् —[d]) T G [अ]सौ (for वै)

20 [a]) B2 3 महाभागाम् (for °गङ्गाम्) — After 20[a], T3 reads 17[b]-18[b] D4–6 T3 om (hapl) 20[b]–21[a] —[b]) D1–3 कृत्तिकागारक, D8 9 कृत्यकागारके, M1–3 कृषिकागारके —[d]) D2 8 मानव, D7 10 M4 निर्मलं, T2 G कर्मंत (for निर्मल·) B5 स्वर्गमार्गमवाप्नुयात्

21 D4–6 T3 om 21[a] (cf v l 20) —[a]) B T1 2 G2 M4 वैमानिकम्, D1 3 7–9 विमान(D1 °नि)क; D8 महासर, G1 3 4 वैतानिकम् (for वैमानिक) — B1 om (hapl) 21[b]–24[a] —[b]) T G कणिक(T1 °दंम, G2 4 °णिक)स्याश्रमे तथा, M मकणस्याश्रमे तथा —[c]) D1 4–9 पुण्ये, D2 8 चैव (for दिव्ये) T1 दिव्ये सर स्युपस्पृश्य —[d]) D1 कामकारी (for °चारी)

22 B1 om 22 (cf v l 21) —[a]) G1 3

आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितॄन् ।
तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २३
महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
त्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ २४
देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ।
देवलोकमवाप्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ॥ २५
कौशन्ते च कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा ।
आपःप्रपतने स्नातः सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ २६
चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।
विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्मीं निगच्छति ॥ २७
श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उष्य चैवाभिषिच्य च ।
त्रींस्त्रिरात्रान्स संधाय गन्धर्वनगरे वसेत् ॥ २८
रमण्यां च उपस्पृश्य तथा वै गन्धतारिके ।
एकमासं निराहारस्त्वन्तर्धानफलं लभेत् ॥ २९

C. 13 1717
B 13 25 30
K. 13 64 30
M 13 31 29

कलिंगाश्रमम्, M1-3 कपिला° (for कालिका°) — [d]) B6 Dn त्रिरात्र (for °त्रान्) B2 3 D1 4-6 पुमान्, D2 नर, D10 T1 2 G2 भयात्, M मलात् (for भयात्) V1 D3 T3 G1 3 4 त्रिरात्र मुच्यते भयात् (D3 नर)

23 B1 om 23 (cf. v l. 21) D2 transp 23 and 24 — [a]) G1 partly damaged. D2 3 कृत्तिकायास् (for °काना) D4 5 7-9 च (for तु) — [b]) G1 ज्ञात्वा (for स्नात्वा) G2 यद् (for यस्) — [c]) B1 अर्चयित्वा (for तोष°) — [d]) Dn1 D8 9 T2 3 G1 3 4 निर्मल (for °ल)

24 B1 om 24[a] (cf. v l 21) D3 om. 24 D2 transp 23 and 24 — [a]) D1. 2 4 6-9 महासर, T1 °हर, T2 3 G °कूपम् (for °पुर) — [b]) V1 B Dn D10 शुचि (for नर) — [c]) B3 D4-9 T2 3 G चराणा (for त्रसाना) D9 reads स्थावराणा twice — [d]) D1 2 द्विपदा च, D7-10 M द्विपदत्वाद् (for °दाना) D4 6 T2 3 G द्विपदत्वाद्भय जये (D4 6 भजे, T2 जहे) द् — For 24[cd], T1 subst

220* न क्वचिद्भयमाप्नोति सर्वत्र लभते शुभम् ।

25 [a]) G1 partly damaged — [b]) D1-4 6-9 धुतपाप्मा, S धूतपाप (for °पाप्मा) — [c]) D1-7 9 वंशम्, S -शब्दम् (for लोकम्) — [d]) D4. 6 -रात्रोषितं D2 3 T1 M1 2 4 नर, D8 प्रभु (for शुचि) T2 3 G त्रिरात्रोपोषितो नर

26 [a]) V1 B2 5 Dn शरस्तये, D4-9 कौश्या चैव, M2 3 कौशाब्दे च (M3 °ब्देय) (for कौशन्ते च) D1-3 कुशान्तभे B1 3. 4 D10 कुश (D10 शुक) स्तये शरस्तवे, T1 कोशाब्दे तु नरस्तंबे, T2 3 G के (T2 3 कै) शाब्दे तु शर°, M1 4 कौशाब्देय शर° — [b]) T1 परे (for पदे) — [c]) D2 3 स्नात्वा, M2 3 सेव्यं (for स्नात) V1 B Dn अपा प्रपतनासेवी, D4-9 अपा प्रपतन सेव्य (D6 °व्य), D10 T1 अपा प्रपतने सौम्य, T2 3 G आप प्रवर्तने सौम्य, M1 °वरणे सेव्यै — [d]) B1 3 4 D1-10 G1 [s]प्सरसा, D8 सोप्सरसो (hypermetric), T G1-3 M चाप्सरो- (for सोऽप्सरो)

27 [a]) B2 (marg as in text) चक्र (for चित्र) D4-6 वनस्थाने (for जन°) B4 चित्रकूटवनस्थाने — [d]) D4 6 7 9 राज्यलक्ष्मीं (for राज°) D1-3 नियच्छति (for निग°) V1 B Dn D3 10 राज (D3 °ज्य) लक्ष्म्या निषेव्यते, D5 T1 राज्यलक्ष्मीं स गच्छति, G1 राजलक्ष्मीर्न ग°

28 [b]) V1 B1-4 Dn D10 उषित्वा च, D1-3 ह्युष्य चैव, T1 त्रिरात्रम्, T2 3 G उपोष्यैव (for उष्य चैव) V1 D4-6 T3 G2 M1 ते (for च) B5 उषित्वा ह्यभिषिच्य च — After 28[ab], V1 B3-5 T1 M1-3 read 29[c]-30[b] and B1 reads 29[cd], for the first time, repeating them in their proper places B2 Dn D10 T2 3 G M4 om 28[c]-29[b] — [c]) D1 om. त्रींस् D6 om स D4 संदधार्य (sic) (for स संधाय) V1 B (B2 om) त्रिरात्रोपोषितो भू (B1 °त स्ना, B5 तो न) त्वा, D2 3 त्रीस्त्रिरात्रावसन्राजन् (sic), D5 त्रिस्त्रिरात्रान्समाधाय, D7-9 त्रयस्त्रिरात्रान्सधाय, T1 त्रिरात्रमभिसधाय

29 B2 Dn D10 T2 3 G M4 om 29[ab] (cf. v l 28) — [a]) V1 B (B2 om) रम्ये चैव, D4 6-9 रमण्याश्च, T1 °णीयाम् (for ण्या च) D1-3 रमण्या समुपस्पृश्य — [b]) V1 गधतालिके, B1 4 D1-6 तारके, T1 °कालिके (for तारिके) B3 5 तथैवं गधवारके, M1-3 तथा वै गदकारिके — V1 B3-5 T1 M1-3 read 29[c]-30[b] and B1 reads 29[cd], for the first time, after 28[ab] — [c]) V1 B (except B2) (all first time) Dn D4 5 10 T1 (first time) 2 3 G M1-3 (last three first time) 4 एकपक्षं (for °मास) D8 निराहार —[d]) T1 (first time) 2 3 G M1-3 (last three first time) 4 ह्य (G4 ल) तर्धान- (for स्त्वन्त°)

30 For the repetition in V1 B3-5 T1 M1-3, cf.

कौशिकीद्वारमासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपः ।
एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३०
मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति ।
विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥ ३१
नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ।
फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ३२
गङ्गाह्रद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने ।
अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३३
गङ्गायमुनयोस्तीर्थे तथा कालंजरे गिरौ ।
षष्टिह्रद उपस्पृश्य दानं नान्यद्विशिष्यते ॥ ३४
दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ।
समागच्छन्ति माघ्यां तु प्रयागे भरतर्षभ ॥ ३५
माघमासं प्रयागे तु नियतः संशितव्रतः ।
स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ३६
मरुद्गण उपस्पृश्य पितॄणामाश्रमे शुचिः ।
वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३७
तथा ब्रह्मशिरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः ।
एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ३८

---

v l 29 — a) T1 (second time) तीर्थम्, T2 तीरम्, T3 G M1-3 (last three second time) पारम् (for ॰द्वारम्) V1 (both times) B1 2 3-5 (last three both times) Dn D10 M1-3 (last three first time) 4 कौशिकीं तु समासाद्य; T1 (first time) काशिकाह्रदमासाद्य — b) D1 3 स्वलाधिके (sic), D7-9 जितेंद्रिय, T1 (first time) निराश्रय, T1 (second time) स्वलाविक (sic), T2 3 G1 3 4 स्वलोपक, M1-3 (all both times) 4 स्वलापक (for स्त्वलोलुप॰) D5 6 वायुभक्ष्य(D5 om क्ष्य)स्वलाप(D6 ॰पि)क — d) T1 प्राप्नोति दिवं (for आरोहते)

31 a) Dn2 D7-9 स्नात्वा, D1 M1 2 4 स्नायेद् (for स्नायाद्) — D4-7 9 T1 om 31^{cd} — c) B3 4 D10 विगाहते, D3 M1-3 ॰ह्यते (for ॰हति) D1-3 विगाह्य च निरालंबम्, T2 3 G ॰हितोप्यनालंबे, M4 ॰ह्यते ह्यनालंबे — d) B1 आलुक वै (sic), B2 (marg as in text) 3, 5 S (T1 om) अन्वक्ष वै, B4 अक्षय वै, D1 2 एवमेव (for अन्धकं वै) D10 अक्षयत्वमवाप्नुयात्

32 a) D10 नैमिशे S नैमिशे (T1 ॰षे) स्वर्गप्रस्थे- (T1 G2 ॰पृष्ठे)षु — b) B1 4 D1 3 यतेंद्रिय — d) T1 G1 M4 मास (for मासं)

33 D3 om (hapl.) 33 — a) Dn1 गांगह्रद, T G गंगाह्रदम् — T1 om 33^{bc} — b) B5 D2 [उ]त्पलायने, D1 M4 ॰वते, T2 G1 3 ॰वृता, T3 G2 4 ॰वृत (for ॰वने) — V1 B Dn D5 10 repeat 33^{cd} after 34^{ab} — c) V1 B Dn D5 10 (all second time) दशाश्वमेधानाप्नोति, T2 3 G2 4 अर्धाश्वमेधमाप्नोति — d) D1 6-9 transp तत्र and मासं T1 अश्वमेधफलं लभेत्

34 a) B1 T2 3 G मध्ये (for तीर्थे). B3 यमुना गंगयोस्तीर्थे — b) B5 कालाजरे, Dn2 D9 कालंजिरे, D1 कालगने, D2 काल्ाजने, D3 कालंजर, D4-7 कालिंजिरे; D8 कालांजिरे, D10 कालगिरे, T1 कारंजले (for कालंजरे) T2 3 G तीर्थे काळा(G2 4 ॰लिं)जने गिरौ — After 34^{ab}, V1 B Dn D5 10 repeat 33^{cd} — c) B1 3-5 D10 षष्टीह्रद, D1 4 7 9 T1 3 G M षष्टिह्रद (T1 3 G ॰दम्), T2 गंगाह्रदम् (for षष्टिह्रद) — d) V1 B Dn चात्र(B चांतु)दानाद्, M दानान्नान्यद् (for दानं ना॰) G4 विधीयते (for विशिष्यते) T1 सर्वक्रतुफलं लभेत्

35 a) M4 सहस्राणा — T2 om 35^{c}–38^{b} — c) D10 माघ्या च, S (except G1, T2 om) [अ]मावास्या (for माघ्यां तु) — d) M प्रयागे मुनिसत्तम

36 T2 om 36 (cf v l 35) — a) B1 माघमासि, B4 D10 T3 G ॰मासे, T1 मासि मासि, M1-3 मासे मासे, M4 मास मास (for माघमासं) — b) D1-9 शासित (for संशित) D1-3 नियत सयतेंद्रिय — c) D10 [अ]त्र (for तु) M वै मुनि (for भरत) — d) G3 4 निर्मल (for ॰ल)

37 T2 om 37 (cf v l 35) — a) G1 मरुद्गणम् — b) M चाश्रमे (for आ॰) — c) D5 G वैवस्वते च (for ॰स्वतस्य) B4 तीर्थे तु, D9 T1 तीर्थेषु (for तीर्थे च)

38 T2 om 38^{ab} (cf v l 35) — a) S (T2 om) अथ (for तथा) V1 B Dn D10 ब्रह्मसरो, D4-9 ॰शिलां (for ॰शिरो) — d) D5 तत स्वर्गम् (for सोमलोकम्) D8 लोक सोमस्य चाप्नुयात्, T1 निर्मलं स्वर्गमा॰ — After 38, D4 6 7 9 read 42–44, while the

कपोतके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः ।
द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥ ३९
मुञ्जपृष्ठं गयां चैव निर्ऋतिं देवपर्वतम् ।
तृतीयां क्रौञ्चपादीं च ब्रह्महत्या विशुध्यति ॥ ४०
कलश्या वाप्युपस्पृश्य वेद्यां च बहुशोजलाम् ।
अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ।
देवह्रद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४१

पुरापवर्तनं नन्दां महानन्दां च सेव्य वै ।
नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिरहिंसकः ॥ ४२
उर्वशीकृत्तिकायोगे गत्वा यः सुसमाहितः ।
लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ४३
रामह्रद उपस्पृश्य विशालायां कृतोदकः ।
द्वादशाहं निराहारः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ४४
महाह्रद उपस्पृश्य शुद्धेन मनसा नरः ।

C 13 1734
B 13 25 48
K. 13 64 48
M 13 31 om

sequence in D5 after 38 is 42^{a}–44^{b}, 45^{cd}, 39^{a}–41^{b}, 222*, 41^{ef}, 45^{ab}, 41^{c}, 223*, 41^{d}, 44^{cd}

39 For the sequence in D5, cf. v l 38 — ^{a}) Dn1 n2 उत्पातके, D1 कफोडके, D2 3 कहोडके, D4–9 कपोटके (for °तके) — ^{b}) T1 अष्टावक्रकृतोदके — T2 3 G read 39^{cd} after 46^{ab} — ^{c}) T1 कृताहारो (for निरा°)

40 For the sequence in D5, cf v l. 38 B3 om 40^{ab} — ^{a}) D1 2 मुदपृष्ट, D1–6 तुडस्पृष्ट, M1–3 मुर्जीपृष्ठ, M4 मुडीपृष्टि (for मुञ्जपृष्ठ) V1 B1 2 4. 5 Dn D10 अश्म(B2 [orig] 5 मुज , D10 मुड)पृष्ठे गयाया च, D3 7–9 मुड(D7 अड)पृष्ठ गया चैव, T2 3 G1 3 4 मुडे ब्रह्म गया चैव — ^{b}) D6 8 निरतिं, D9 निरुत, T1 सुरार्चि, M1 निरुचीन्, M2 3 निरुचं, M4 निर्निधन् (sic) (for निर्ऋतिं) V1 B1 2 4 5 Dn D10 नि(D10 श)रविंदे च पर्वते — ^{c}) B5 Dn D8 क्रौंचपद्या, D4 °पादां (for °पादीं) Dn3 तु (for च) V1 B1–4 D10 तृतीयाया क्रौंचपद्या, T2 3 G तृतीयक्रौंचपादे (G2 °पद्या) च, M तृ(M1 द्वि)तीय क्रौं(M4 °यक्रौं)चपातं च — ^{d}) B2 ब्रह्महत्या D1–7 9 [ब्र]पि (for वि) B5 M -शुध्यते, D8 10 लीयते (for -शुध्यति) Dn1. n2 ब्रह्महत्या विशुध्यते, T2 3 G हत्या विशोधयेत् — For 40^{cd}, T1 subst

221* तृतीय पर्वत क्रौञ्च शुध्यते ब्रह्महत्यया ।

41 For the sequence in D5, cf v l 38 — ^{a}) V1 B Dn कल्यविंकम्, D1 8–10 कलस्या (D1 °श्यां, D10 °शा) वापि, D4 6 7 °स्या वापि, T G1–3 M कलापि(M1 वि)काम्, G4 कराली*म् (for कलश्यां वापि) — ^{b}) D1 3 विद्यां (for वेद्यां) B1 2 4 जलं (for जलाम्) V1 B3 5 Dn1 n2 D2 वि(B3 वे)द्याश्च बहुशोजलं, Dn3 विद्याश्च बहुयोजन , D1–9 वेद्या चैव कृतोदक , D10 ब्रह्मभूतो विराजते, T G वेदा(G2 देवा)श्च बहुशोजल — After 41^{ab}, D5 ins

222* एकमास निराहारो वाजिमेधफलं लभेत् ।

— T1 om 41^{cd}. — After 41^{c}, T2 3 G read 44^{c}–46^{b} While N ins after 41^{e}

223* अग्निकन्यापुरे वसेत् ।
करवीरपुरे स्नात्वा

[(L 1) D1 6 -कन्य पुर, D5 7–9 -कन्यापुर — (L 2) D1 –9 करवीरे पुन स्नात्वा]

— ^{d}) D4–9 विपाशाया (for विशालाया) — B1 om 41^{e}–42^{d} T1 reads 41^{ef} twice — ^{f}) T1 (second time) 2 3 G1 2 देवहृदम् T1 (first time) सर्वपाप विनिर्मुक्तो — ^{f}) D7 पूतो (for भूतो) T1 (second time) भवेन्नर· (for विराजते)

42 For the sequence in D5, cf v l 38 B4 om 41 (cf v l 41) D3 om 42–44, D4, 6 7 9 read the same after 38 — ^{a}) D1–7 9 प्राप्य (for नन्दा) V1 B (B4 om) Dn D10 पुनरावर्तनदा च, T1 प्रवर्तना च नंदा च, T2 3 G4 तथा प्रवृत्तनंदा च, G1 2 तथा (G2 दा) प्रवर्तनदा च , G3 महाप्रवर्तनदा च, M तथा प्रपद्य नदा च — ^{b}) D1–7 9 उपनदं (for महानन्दा) T2 सेवते (for सेव्य वै) D2 3 महानंद निषेव्य च — ^{c}) G1 सेवते — ^{d}) D7 9 om तु D2 अलकृत (for अहिंसक)

43 For the sequence in D5, cf. v l. 38, and for that in D4 6 7 9, cf v l 42 D3 om 43 (cf. v l 42) T1 om 43^{ab} — ^{a}) B1 3 Dn D1 6 10 उर्वशीं (for °शी) D2 3 तिरका (for -कृत्तिका) D5 उर्वशीं कृत्ययोगेन — ^{b}) V1 B Dn D10 गत्वा चैव, T2 3 G M1–3 कृतवाम , M4 कृत्वा वै य (for गत्वा य· सु) — ^{d}) D5 10 S पौंडरीक (for पुण्ड°)

44 For the sequence in D5, cf. v l 38, and for that in D4 6 7 9, cf. v l 42 D3 om 44 (cf v l 42) T2 reads 44^{ab} twice — ^{a}) B5 Dn3 T1 G

एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ४५
विन्ध्ये संताप्य चात्मानं सत्यसंधस्त्वहिंसकः ।
षण्मासं पदमास्थाय मासेनैकेन शुध्यति ॥ ४६
नर्मदायामुपस्पृश्य तथा सूर्पारकोदके ।
एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ४७
जम्बूमार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४८
कोकामुखे विगाह्यापो गत्वा चण्डालिकाश्रमम् ।
शाकभक्षश्चीरवासाः कुमारीर्विन्दते दश ॥ ४९
वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन ।
यस्य कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति ॥ ५०
प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः ।
सिध्यतेऽत्र महाबाहो यो नरो जायते पुनः ॥ ५१
उज्जानक उपस्पृश्य आर्ष्टिषेणस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२
कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाघमर्षणम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥ ५३
पिण्डारक उपस्पृश्य एकरात्रोषितो नरः ।

रामह्रदम्; M4 महाह्रद — D1 om (hapl) 44^{b}–45^{a} G1 reads 44^{bcd} twice — ^{b}) V1 B Dn D10 T2 (second time) G2 विपाशाया, D1–7 9 विमलाया (for विशा°) — T2 3 G read 44^{c}–46^{b} after 44^{ab}, T3 G2–4 reading 44^{cd} twice — ^{c}) T3 G2 (both first time) एकपक्ष (for द्वादशाह) T2 3 (first time) G1 (second time) –4 (last three first time) त्रिरोपाणा (for निराहार) — ^{d}) D5 प्रति (for त्रिम्र)

45 For the sequence in D5, cf. v 1 38, and for that in T2 3 G, cf v 1 44 D1 om 45^{a} (cf v 1 44) — ^{a}) G4 गंगा (for महा) T G ह्रदम् — T1 om 45^{bc} M om (hapl) 45^{d}–47^{c} — ^{d}) D10 जामदग्न्य D1–3 फल (for गतिं) D4 6–9 वाजि (D8 9 °ज)पेयफलं लभेत्, D5 जमदग्निपदं व्रजेत्, T1 महत्स्वर्गफल लभेत्

46 For the sequence in T2 3 G, cf v 1 44 M om 46 (cf v 1 45) — ^{a}) T2 सतप्य D1–8 विन्ध्ये सतर्प्य (D1 °प्य) चात्मान — T1 om 46^{ab} — ^{b}) G3 सत्यसिद्धस् (for °सधस्) — After 46^{ab}, T2 3 G read 39^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D9 10 विनयात्तप आस्थाय, T2 3 G कुमारपदमा° — ^{d}) G1 [ए]तेन (for [ए]केन) V1 B Dn D10 T1 सिध्यति (for शु°)

47 M om 47^{abc} (cf v 1 45) D2 om. 47 — ^{b}) B6 Dn1 n3 D5 शूर्पारकोदके, D1 8 T G शूर्पाकरो° — ^{c}) D1 एक सकृत्, D4–9 एकमास (for पक्ष) — ^{d}) T1 भवेन्नर (for विधीयते) D3 महाराज विशुध्यति, D1–9 राजसूयफल लभेत्

48 ^{a}) D5 T2 3 G3 4 M जबुमार्गे — ^{b}) V1 सयात, D7 G2 3 सयुत, T1 प्रयत, G1 सयुक्त (for सयत)

49 ^{a}) D1–3 कूर्मोन्मुखे; D1–2 कूर्मामुखे, T1 काला° (for कोका°) V1 B Dn [अ]थ (for [अ]पो) — ^{b}) B3–6 Dn1 D2 7 8 चाण्डालिकाश्रम, Dn1 n2 चाज°, D10 चडि°, T2 3 G तडु° (for चण्डा°) T1 गत्वा च तुवराश्रम (sic) — ^{c}) Dn1 T1 शा(T1 का)कपक्षश् (for शाकभक्षश्) G4 शाकभक्षं निराहार — ^{d}) S (except T1) कुमार्यो (for रीर्)

50 T1 om 50 — ^{a}) D1–7 9 भवन (for सदन) — ^{b}) D1–3 च गच्छेत्, T2 3 G गच्छेद्धि (for स गच्छेत्) — ^{d}) D1–9 देवलोके

51 ^{a}) B4 om, D10 च (for तु) — ^{b}) D5 स्वमावास्यां — ^{c}) T2 3 G सिध्यति V1 B Dn तु, D10 च (for ऽत्र) D3 महाराजन् (for °बाहो) — ^{d}) D1–2 न (for यो) V1 B Dn D2 T2 3 G [ऽ]मर; M मनु (for पुन) — For 51^{cd}, T1 subst

224* दिवं व्रजेन्महाबाहो सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

52 ^{a}) D4 6 उज्जानकम्, D7 उज्जातव (sic), D10 T2 3 G गुञ्जा(G3 °ज्ञा)नदम्, M1–3 उज्जानुक (for °नक) — ^{b}) D1 2 आर्ष्टिषेणस्य, G1 आदिष्टेणस्य (sic) — T1 om 52^{cd} — ^{c}) D5 पिंगाया, S (T1 om) गगायाश् — ^{d}) M वि (for प्र)

53 ^{a}) D1 3 तुलाया, D2 6–9 तुल्याया (for कु°) D10 कुल्याया च समुपस्पृश्य — ^{b}) T1 स्नात्वा (for जप्त्वा) — ^{d}) V1 B Dn1 n2 D10 नर, Dn3 [ऽ]मर (for शुचि)

54 G3 om (hapl) 54 — ^{a}) Dn1 पिंगारक, D10 G2 पिंडारकम्, G1 °कर — T1 om 54^{bc} — ^{b}) D2 3 5 T2 3 G1 2 4 त्रिरात्रोपोषितो नर, D4 6 एकरात्रोपोषितो नर (hypermetric) — ^{c}) Dn1 अग्नि

अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभाता शर्वरीं शुचिः ॥ ५४
तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५५
मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा संध्यामुपास्य च ।
कामं जित्वा च वै मासं सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ५६
विख्यातो हिमवान्पुण्यः शंकरश्वशुरो गिरिः ।
आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ॥ ५७
शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके ।
अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥ ५८
अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।
ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५९
कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।
न तेन किंचिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ६०
यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमासतः ॥ ६१
इदं मेध्यमिदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
इदं रहस्यं देवानामाप्लाव्यानां च पावनम् ॥ ६२
इदं दद्याद्द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य वा ।

C. 13 1754
B. 13 25 68
K. 13 64 69
M. 13 31 65

होत्रम् (for °ष्टोमम्) — d) D4 6 रजनीं (for शर्वरीं) T1 त्वग्निष्टोमफलं लभेत्

55 D1-5 7 9 G4 om (hapl) 55 — a) Dn1 ब्रह्मसरो (for °सरो) D4-6 महाब्रह्मशिरो स्नात्वा (sic) — b) D3 सेवित (for -शोभितम्) D5 ब्रह्मारण्योपशोभितं, T1 धर्मारण्ये च शो° — c) D5 6 T1 2 G3 M1-3 पौंडरीकम् (for पुण्ड°) — d) D रजनीं (for शर्वरीं) V1 B Dn D3 10 उपस्पृश्य नरः शुचिः

56 a) Dn1 D1-4 T G मैनाक (for के) — T1 om 56bc — b) V1 सध्या, D1-9 तीर्थम् (for संध्याम्) Dn3 उपास्य वै (for स्य च) — c) D -6 [अ]थ, G4 तु (for च) T2 3 G2-4 M मोह, G1 damaged (for मासम्) D7-9 कामदिके (D9 का)थ वै मास (sic) — d) Dn1 n2 सर्वयज्ञ, D4 6-9 अश्वमेध, D10 सोम° (for सर्व) — After 56, N ins

225* कालोदकं नन्दिकुण्डं तथैवोत्तरमानसम् ।
अभ्येत्य योजनशताद्भ्रूणहा विप्रमुच्यते ।
नन्दीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किल्बिषैः ।
स्वर्गमार्गे नरः स्नात्वा स्वर्गलोकं स गच्छति ।

[(L 1) B1 नाग्नि- (for नन्दि-) Dn1 n2 च (for [ए]व) — (L 2) D1 अत्येत्य, D10 अन्योन्य- (for अभ्येत्य) Dn3 D4 5 [अ]पि प्र-, D7 9 [अ]पि वि- (for विप्र-) D8 भ्रूणहापि विशुध्यति, D10 °हत्या विधीयते (for the post half) — (L 3) B1 किल्बिषात् — (L 4) D4-9 सूर्य (for स्वर्ग) V1 B Dn D10 ब्रह्म (for स्वर्ग-) D1-3 5 10 च, D4 6-9 तु (for स)]

While G2 ins 226* after 56

57 G2 om 57a-58b — b) D10 शंकरस्य गुरुर्गिरि — c) D1 2 सत्त्वाना, D2 भूताना (for रत्नाना) — T G1 3 4 ins after 57 G2 after 56

226* दर्शनात्स्मनात्पूतो भवेदनशनादपि ।
[T1 दशनाद् (for अनशनाद्)]

58 G2 om 58ab (cf v 1 57) T G1 3 4 om 58ab — a) D2 3 विसृजेत् (for उत्सृ) — b) M अनाशक ❀ Cn अनाशके अनशनव्रते कृते सति । ❀ — d) D1 T2 G1-3 वेदान्तको, D10 °विद् (for वेदान्तगो)

59 a) S अभ्यर्च्य देवांस्तत्रस्थो (G4 M °स्थान्) — b) T1 om. from नम up to दिवं (in 59c) V1 D10 मुनि V1 B5 Dn3 G2 (inf lin as in text) तदा (for तथा) — c) S (T1 om) मुनिर् (for दिव) — d) T1 ब्रह्म * * सलोकता

60 a) Dn1 D4 5 काम (for काम) — b) V1 D5 7-9 आविशेत्, T1 आचरेत् (for आवसेत्) D4 6 जित्वा वै तीर्थमाविशेत् — c) B4 D4-6 M2 अप्राप्त, T G M1 3 4 अप्राप्य (for न प्राप्त) D7 तत किंचिन्न समाप्त

61 a) B2 (marg as in text) चान्यानि (for [अ]गम्यानि) — c) D2 3 मार्गेत (for गम्यानि) — d) D4-9 सर्वाण्येव, T2 3 G सर्वतीर्थे (for °तीर्थ-) V1 B Dn D1 2 समीक्षया, D10 -समाहितै, T1 -फलं लभेत् (for समासत) D2 सर्वतीर्थमपेक्षया

62 a) V1 B Dn1 n2 D10 T1 पुण्यम्, Dn3 om, D1 धर्म्यम्, T2 3 G M मान्यम् (for धन्यम्) — b) D4 6 8 9 सर्वस्य वै (for स्वर्ग्यमिदं) V1 B Dn D10 अनुत्तमं (for इदं सुखम्) D5 7 S इदं स्वर्ग्य (D5 7 सर्व)स्य वै सुखं — c) Dn1 n2 D5 10 G2 M3 वेदानाम् (for देवा°) — d) V1 B Dn D10 Cnp आप्लाव्य

सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य वा ॥ ६३
दत्तवान्गौतमस्येदमङ्गिरा वै महातपाः ।
गुरुभिः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ६४
महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् ।
जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ६५
इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वङ्गिरोमतम् ।
उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिं च संस्मरेत् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम् ।
पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसम् ॥ १
गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरिवर्चसम् ।
भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्युपास्ते युधिष्ठिरः ॥ २
शयानं वीरशयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम् ।
आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ३
अत्रिर्वसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः स्वायुरात्मवान् ॥ ४
विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ।

(B_8 सुश्राव्य, Cnp श्राभाव्य) पावन तथा, D_1 corrupt, $D_{2\,8}$ स(D_8 अ)पापाना च पावन, D_{4-9} आप्लाव्य चैव पावन ❀ Cn श्राभाव्यमिति पाठे रहस्यत्वादवाच्यम् । ❀

63 [a]) D_{1-8} हि भक्ताना (for द्विजातीना) T_2 इदं रहस्य दिव्यानां —[b]) $B_{1\,4}$ $D_{3\,5\,8-10}$ च (for वा) V_1 Dn साधोरात्महितस्य च (V_1 Dn_3 वा) —D_{1-8} om 63^{cd} —[c]) $D_{4\,6\,7-10}$ S (except G_2) वा (for च) —[d]) B_4 Dn_1 n_2 D_{4-10} G_1 च (for वा)

64 [a]) B_1 तद्भवान् (for दत्त°) $D_{4\,6-9}$ गौतमाय (for °मस्य) V_1 $B_{1\,2\,5}$ Dn D_{10} $M_{1\,2\,4}$ [ए]तद् (for [इ]दम्) $B_{8\,4}$ $D_{1-3\,5}$ दत्त(D_{1-8} उक्त)वान्गौतमायैतद् —[b]) D_{10} सु (for वै) D_{4-9} अगिराश्च महात्मने —[c]) V_1 $B_{1\,2\,5}$ Dn D_{10} अगिरा (for गुरुभि) —[d]) Dn_2 D_{1-9} कश्यपेन

65 [a]) D_{1-9} तथा (for इद) —[b]) B_4 अथ (for तथा) —T_1 om 65^{cd} —[c]) D_8 जप्यं D_1 चाप्युत्थित ; $D_{2\,8}$ अप्यु° (for चाभ्यु°) D_{7-9} $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ सम्यङ् (for शश्वन्) G_2 जपश्चाप्यर्थित सम्यङ्, some unused MSS जपेच्चाभ्युदित सम्यङ्

66 D_{10} om 66 —[a]) $D_{2\,8}$ इद यच्च, T_1 G य इद (by transp) —[b]) $D_{2\,8}$ चांगिरोगत, D_{4-9} त्वगिरोत्तम, T G °दित (for °मतम्) —[c]) D_{1-8} स कुले, D_{4-8} सत्कुले —[d]) G_4 जातीश् (for जातिं) B_4 लभेज्जातिस्मरश्च स

Colophon —*Parvan name* $B_{1\,4}$ Dn_3 $D_{1\,8}$ शाति —*Sub parvan* V_1 B_{1-4} Dn $D_{1-8\,10}$ M दानधर्म —*Adhy name* V_1 $B_{1\,2\,5}$ D अगिरसतीर्थयात्रा, $B_{3\,4}$ आगिरास्तीर्थयात्रा, T_2 गौतमागिरससवादे तीर्थप्रशसा, T_3 G_2 तीर्थप्रशसन, G_1 तीर्थप्रशसा, M_4 तीर्थरहस्यं —*Adhy no* V_1 25, Dn_1 D_5 24, $D_{7\,9}$ 21, D_{10} 23, T_1 M 59, $T_{2\,3}$ G_{2-4} 66, G_1 61 —*Śloka no* Dn_1 72

27

1 [b]) B_3 ब्रह्मणा, $D_{4\,5\,8-10}$ पृथिवी (for ब्रह्मण) —[c]) D_{4-6} तुल्यम् (for समम्)

2 B_4 reads 2^a–3^b twice —[a]) D_3 [आ]दौ (for [आ]जौ). —[b]) V_1 B (B_4 both times) Dn $D_{3\,8}$ -तेजस (for वर्चसम्) —[d]) $B_{1-3\,4}$ (both times) Dn_3 $D_{1-8\,5\,8\,9}$ पर्युपास्त, B_5 Dn_1 n_2 पर्यपृच्छद् ; T G M_4 (*inf lin*) पर्युपास(M_4 °से)द् (for °पास्ते)

3 For the repetition in B_4, cf v 1 2 —[a]) Dn_1 -शयन, D_{4-6} -शय्याया (for -शयने) —[b]) D_3 T G $M_{2\,4}$ कालकांक्षिणम् —[c]) D_{10} M_4 -श्रेष्ठ

4 [a]) Some MSS वशिष्ठो D_5 च (for ऽथ) —T_1 om 4^d–5^a —[d]) $D_{4\,6\,8}$ M चायुर्, D_9 धायुर्, $T_{2\,3}$ G_{2-4} त्वायुर् (for स्वा°) V_1 B Dn G_1 सुमति सु(V_1 $B_{1\,4}$ स)यतात्मवान्

उशना बृहस्पतिर्व्यासश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ ५
दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६
स्थूलाक्षः शकलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ।
नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाथैकतो द्वितः ॥ ७
नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः काम्यश्चेत्येवमादयः ।
समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥ ८
तेषां महात्मना पूजामागतानां युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥ ९
ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रुर्महर्षयः ।
भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ॥ १०
भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
मेने दिविस्थमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ ११
ततस्ते भीष्ममामन्त्र्य पाण्डवांश्च महर्षयः ।
अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ १२
तानृषीन्सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि ।
पाण्डवास्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ १३
प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४
प्रभावात्तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः ।
प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ १५
महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चक्रुस्तदाश्रयाः ॥ १६
कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः ।
धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १७

C. 13 1775
B 13 26 17
K 13 65 17
M 13 32. 17

---

5 T1 om 5[a] (cf v 1 4) — [a]) Bom ed and Kumbh ed स्थूलगिरा (for °शिरा) — [b]) D2 8 प्रमितिर् (for प्रमतिर्) D1 6–9 सवर्त परिमर्दन, T1 G M4 °र्त प्रतिमर्द(M4 र्दि)न — [c]) Hypermetric V1 B Dn D5 8 बृहस्पत्युशनो (B1 ना) व्यासश् — [d]) D1–4 6–9 कश्यपो D3 भृगु, T1 नृप (for ध्रुव)

6 [b]) D1 8 मार्कंडेयो — [c]) V1 B Dn D10 [s]श्र (for च) — [d]) Dn1 यवक्रीतिस्, D1 यावक्रीतस्

7 [a]) T1 स्थूलाश्च (for °क्ष) B2 (marg) शकदाक्षश्, B5 Dn8 D7 9 10 सकलाक्षश्, D8 शकटाग्न्यश्, D8 सयलाक्षश्, S शकटाक्षश् (for °लाक्षश्) — [b]) D6 काण्वो, M4 कडो (for कण्वो) D2 3 तथा, T1 शुक, T8 G2 4 कृप, G1 कृत, M1–3 कुश (for कृश) — [d]) D1 6–9 T2 8 G1 4 च; D5 [श्र]नु, D10 वा (for [श्र]थ) B1 5 Dn D1 3 5 8 T2 3 G M2 4 द्विज (for द्वित) T1 सुधर्मा चैकतो द्विज

8 [a]) D1 ऋतस्तुर् (for नितभूर्) D2 3 ऋतुभुर्भवनो धौम्य, D1–9 ऋभुश्च च्यवनो (D1–9 देवलो) धौम्य, S नितंतु कवषो धौम्य — [c]) D2 जामदग्निस् D1–9 ततो (for तथा) — [d]) V1 B Dn D1–10 T1 कचश्, T2 8 G M8 कण्वश् (for काम्यश्) — [e]) D1–8 महात्मान (for °नो)

9 D1 6 om 9[c]–10[a]

10 D1 6 om 10 (cf v 1 9) — [a]) T G समासीना (for सुखा°) — [c]) D2 8 भीष्माश्रया, T2 M1–3 धर्माश्रिता (for भीष्मा°) — [d]) D2 8 1–9 -मनोरमा (for हरा)

11 [a]) D5 T2 8 G1–3 कथा (for कथा) — [c]) V1 B Dn D1–3 दिविष्टम् (for °स्थम्) — [d]) T2 दिष्ट्या (for तुष्ट्या)

12 [c]) S (except T1) अन्तर्धान (for °र्धान)

13 [c]) D2 8 विस्मिता (for तुष्टुवु)

14 [a]) D1 8 मनसा, T2 8 G मतय (for मनस) — [b]) D1 8 4 6–9 मुनि- (for कुरु) V1 B1 5 Dn D5 7 10 T1 सत्तम (for °मा)

15 B8 om 15[ab] — [a]) D1–10 S प्रभाव (for °वात्) T1 तत्तपस् (for तपसस्) — T1 om 15[cd] — [c]) B2 प्रकाशत्यो; D2 8 शतीर्, D5–7 9 °शयन्, T2 3 G1–3 M °शत (for शन्तो)

16 [a]) B2 4 M2 8 माहाभाग्य, D1 6 7 9 महाभाग T1 पुनम् (for पर) — [b]) T1 वै (for ते) — [d]) V1 D10 T1 तथाश्रया (for तदा°)

17 Before 17, V1 B Dn D6 7 10 ins वैशंपायन उवाच — [ab]) D6 पादौ दृष्ट्वा, G स्पृष्ट्वा पादौ (by transp) S धीमत (for पाण्डव) — [c]) D1 6 10

के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥ १८

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शिलोञ्छवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९
इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषिताम् ।
असकृद्द्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ २०
शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनार्चितः ।
कृतकृत्य उपातिष्ठत्सिद्धं तमतिथिं तदा ॥ २१
तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः ।
चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ २२
शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामन्त्र्य यत्नतः ।
प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २३

शिलवृत्तिरुवाच ।

के देशाः के जनपदाः केऽऽश्रमाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २४

सिद्ध उवाच ।

ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ।

धर्मं (for धर्म्यं) — After 17, D10 ins an addl colophon [*Sub parvan* दानधर्म — *Adhy no* 24]

18 Before 18, V1 B1-3 5 D M ins युधिष्ठिर उवाच; B1 पितामह उवाच — b) D4 6-9 T2 3 G1 3 4 M केश्रमा (for आश्रमा) D1-3 पर्वता के क आश्रमा — c) D1-9 केचिज्; T1 काश्चिज्, T2 3 G1 3 4 का स्विज्, G2 किंस्विज् (for काश्च) — d) D6-9 देश (for नद्य) S तदुच्यता (for पितामह)

19 B1 पितामह (for भीष्म) — c) S (except T2 3) सिलोंछवृत्ते

20 a) S इह (for इमा) — b) D4 6 शील- (for शैल) V1 B Dn D6 10 भूषणा (for -भूषिताम्) — c) D6 7 9 T2 3 M1 2 4 श्रेष्ट

21 a) D1-9 शिलोंछवृत्तेर् (hypermetric), T1 G1 3 4 M सिलवृत्तेर् (for शिल°) — After 21ab, V1 B Dn D1-4 6-10 ins

227* उवास रजनीं तत्र सुसुखं सुखभागृषि ।
शिलवृत्तिस्तु यत्कृत्यं प्रातस्तत्कृतवाञ्शुचि ।

[(L 1) V1 रजनीम्, D1 4 6-9 वसतीं (D1 °तीम्), D2 च सुखं, D3 स सुखं (for रजनीं) D10 उवास रजनीं तुष्ट (for the prior half) V1 B2 3 5 Dn सुसुखं, D2 3 वसती (for सुसुखं) B1 सुखवान्, Dn1 °भाग् (for °भाग्) D10 सुसुखं सुखभागृषि (for the post half) — D1 om line 2 — (L 2) D2 3 शिलवृत्तेस्, D4 6-9 शिलोंछवृत्तिस् (hypermetric) (for शिलवृत्तिस्) V1 च (for तु) D2 om (hapl) यत्कृत्यं प्रातस् D3 4 6-9 ततस् (for प्रातस्) D3 कृपि, D8 इति (for शुचि)]
— D1 om 21c-22d — c) V1 B1-3 5 Dn D6 10 T1 कृतकृत्यम् (for °कृत्य) — d) T G गृही (for तदा)

22 D1 om 22 (cf. v 1 21) — ab) T2 G2 महात्मानौ समासीनौ; M सुखासीनौ महात्मानौ (by transp) D1-9 transp कथा and शुभा — c) D6 T -संबधास् — d) T2 3 G1 2 4 तच्छील, G3 त शील (for तच्छेष) B1 लक्ष्मणा (for लक्षणा)

23 a) Some MSS सिल- (for शिल) B3 -वृत्ते (for वृत्ति) D1-3 तं (for तु) — b) S (except G2) भारत (for यत्नत) — d) V1 D2 T3 M1 4 मा (for मा)

24 B1 D5 शीलवृत्तिर्, T1 G1 3 सिल°, T2 3 G2 4 M सि (T3 शि-, G3 शी) लोंछवृत्तिर् (for शिलवृत्तिर्). — b) D9 T1 आश्रमा (for केऽऽश्रमा) B1 आश्रमा पर्वताश्च के, D1-3 पर्वता के क (D2 च) आश्रमा — c) D4 7 काश्चिज्; T G कास्विज् (for काश्च) — d) D7-9 मेद्य (for नद्यस्) — After 24, D1-9 ins

228* सिद्ध उवाच ।
पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं हिमवान्गिरिः ।
गङ्गा च यमुना चैव वेदिका मथुरा गया ।
सरस्वत्यारुणा चैव कुरुक्षेत्रं पृथूदकम् ।
एतेषां कतमस्याहं माहात्म्यं कथयामि ते ।
शिलवृत्तिरुवाच ।
बाल्यात्प्रभृति विप्रेन्द्र भक्तिः कौतुकमेव च । [5]
माहात्म्यं प्रति विप्रेन्द्र गङ्गाया मम तत्त्वत ।

[(L 2) D4 5 गङ्गा च यमुनां चैव (for the prior half) — D4 5 शीलवृत्तिर् (for शिल)]

25 b) B1 आश्रमास्, G2 ते द्रुमास् (for तेऽऽश्रमास्) Dn3 के (for ते) D1-3 पर्वतास्ते त आश्रमा — d) D1-9 मध्ये याति (for मध्येनैति)

येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा ॥ २५
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥ २६
स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥ २७
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति तेऽचलाः ॥२८
पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥ २९
स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ३०
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे प्राप्य महीयते ॥ ३१
अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
तथापहत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥ ३२
विसोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ।
तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३३
वर्णाश्रमा यथा सर्वे स्वधर्मज्ञानवर्जिताः ।
क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गा विना जगत् ॥ ३४
यथा हीनं नभोऽर्केण भूः शैलैः खं च वायुना ।

C. 13 1794
B 13 26.3
K. 13 65
M 13 32

26 $D_{1-4, 6, 7, 9}$ om 26–27 —^{a}) G_2 ब्रह्मचर्ये च (for °चर्येण) —^{c}) V_1 B_1 $D_{8, 10}$ वा ($D_{8, 10}$ न) लभते (for वा न लभेज्) T_1 विप्र, $T_{2, 3}$ G M राजन् (for जन्तुर्) —^{d}) G_2 damaged B_5 दुर्गां (for गङ्गां) D_{n1} T_2 मवेव्य या, T_1 समेत्य या (for °स्य या)

27 $D_{1-4, 6, 7, 9}$ om 27 (cf v l 26) —^{a}) $G_{1, 3}$ गंगायास् (for गाङ्गेयैस्) —^{b}) B_4 om (hapl) from तोयैर् up to गाङ्गेयैः (in 30^b) B_1 om तोयैः — D_5 om (hapl) 27^c–28^b —^{c}) D_{n1} तु कुतस् (for न पुनस्) — For 27^{cd}, S subst.

229* त्यक्तानि यानि वै येषां त्यागात्स्वर्गो विधीयते ।

[T_1 चैतेषां, M_4 (*inf lin*) चैवैषां (for वै येषां) M त्यक्तापानि (M_4 °नि च) पुनस्तेषां (for the prior half) M_4 (*inf lin*) त्यागः स्वर्गाद्विधीयते (for the post. half)]

28 B_1 om 28, D_5 om. 28^{ab} (for both, cf v l 27) G_2 M_3 om 28^{ab} —^{a}) $M_{1, 2, 4}$ सिक्तानि (for सर्वाणि) —^{b}) V_1 $B_{1-2, 6}$ D_n D_{10} कार्याणि, $M_{1, 2, 4}$ गात्राणि (for कृत्यानि) — For 28^{ab}, T $G_{1, 2, 4}$ subst.

230* ये वा यथाविधि स्नाता गङ्गायां माघमर्षणाः ।

—^{c}) G_2 partly damaged D_{1-3} मनसा (for मानवा) T_2 G M_{1-2} विप्रा (for विप्र) —^{d}) V_1 B_1 $D_{n1, n2}$ ते जना, $B_{2, 3, 5}$ D_{n3} तेमला, D_{10} निर्मला, M_1 तेचला (for तेऽचला)

29 B_4 om 29 (cf. v l 27) —^{b}) $D_{1-2, 5}$ [अ]निष्टानि (for पापानि) G_1 मानवा (for ये नरा) D_{6-9} कृत्वानिष्टानि (D_7 °त्वाशुभानि) मानवा —^{d}) $D_{1-3, 10}$ [अ]मरावतीं, $D_{4, 5, 7-9}$ S परां गतिं (for [उ]त्तमां गतिम्) — After 29, D_{10} T G ins

231* युक्ताश्च पावकैस्त्यक्त्वा देहं शुद्धा भवन्ति ते ।
मुच्यन्ते देहसंत्यागाद्गङ्गायमुनसंगमे ।

[(L 2) T_1 °नवधाद् (for °संत्यागाद्) G_2 गंगायमुनयोस्तदा (for the post. half)]

30 B_4 om up to गाङ्गेयैः (in 30^b) (cf v l 27) —^{a}) V_1 स्तुतिभिस्, S प्रयतैस् (for शुचिभिस्) —^{b}) D_3 om, T_1 गंगाया (for गाङ्गेयैः) B_4 D_3 प्रयतात्मभिः, D_{4-8} सुमहात्मनां (for प्रयता°) —^{c}) D_{10} $T_{2, 3}$ G पुष्टिर्, T_1 शुद्धिर्, $M_{1, 3, 4}$ तुष्टिर् (for व्युष्टिर्) G_1 M_3 सा (for या) ❀ Cn व्युष्टिं पुण्यवृद्धिः । ❀

31 ^{a}) D_{n1} मनुष्येषु, T G_{1-3} °ष्याणां (for °ष्यस्य) —^{c}) $D_{2, 3}$ सहस्रेषु (for °स्राणि) —^{d}) V_1 B D_n D_{7-10} T_1 स्वर्गलोके, D_5 विष्णुलोके (for स्वर्गे प्राप्य)

32 ^{c}) T_2 G_2 तदा (for तथा) V_1 [अ]पहृत (for °हत्य) —^{d}) $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ तथा (for भाति) D_{7-9} जलप्लुत (for जलोक्षित°) G_2 तथा गंगाजलोषित

33 ^{c}) B_1 तदुद्देशा, $D_{2, 3}$ तयो°, D_{10} तथा देशा (for तद्वद्देशा) T_1 सर्वा (for चैव) —^{d}) V_1 $B_{2, 6}$ D_n T_1 शिवैः (for शुभैः) D_{2-10} G_3 गंगाहीना न संशय

34 D_{10} G_3 om (hapl) 34–35 T_1 om 34 —^{b}) V_1 $B_{2, 3, 5}$ D_n $G_{2, 4}$ धर्मज्ञानविवर्जिता —^{c}) T_2 कैतवश् (for क्र°) —^{d}) D_1 जलं (for जगत्) $D_{2, 3}$ तथा गागं विना जलं

तथा देशा दिशश्चैव गङ्गाहीना न संशयः ॥ ३५
त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।
तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३६
यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥ ३७
इन्दुव्रतसहस्रं तु चरेद्यः कायशोधनम् ।
पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥ ३८
तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ३९
लम्बेतावाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥ ४०
अग्नौ प्रास्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम ।
तथा गङ्गावगाढस्य सर्वं पापं प्रधूयते ॥ ४१
भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥ ४२
भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।

---

35 D10 G3 om 35 (cf v l 34) — a) D2 8 यथार्केण नभो हीन — b) D6 7 शेष चैव, D9 शेष ख च (for शैलं खं च) — c) D4 6 दिशो (for देशा) T2 द्विजाश् (for दिशश्) — d) D2 8 वि(D8 ही)ना गगाजलै शुभै

36 D2 8 om (hapl) 36 — b) D8 हि (for ते) — c) D4 6 7 9 G3 तर्प्यमाना, T2 G1 तप्यमाना (for तर्प्यमाणा) — After 36, T G ins

232* अन्ये च देवा मुनय प्रेतानि पितृभि सह ।
तर्पितास्तृप्तिमायान्ति त्रिषु लोकेषु सर्वश ।

[(L 1) G2 देव (for देवा) T1 मुनीना (for प्रेतानि) G1 मुनिभि (for पितृभि) — (L 2) G2 अर्पितास् (for त°)]

37 T1 om 37 — a) B4 सूर्यांशु (for सूर्येण) D4-9 संतप्त (for निष्टप्त) S (T1 om) यथा सूर्यांशु निष्टप्त (T2 °दिष्ट, G2 °विष्ट) — c) D4 corrupt V1 Cn निहार; D2 निर्द्वंद, D10 नीहार (for निर्हार) T2 M1-3 -निर्वृत्ताद् (for निर्मुक्ताद्) T8 G M4 गवा नीहार- (T8 G4 निहार; G1 8 नीवार) निर्वृत्ताद् — d) D4-9 स (for तद्) D2 यावकान्नृपिमिप्यते (sic) ❀ Cn गवां निहार आहारनिर्गमनमार्ग, ततो निर्मुक्त यावक यवविकार । तस्माद्वा यवानादयित्वा तच्छकृदन्तर्गतान्यवान्पक्त्वा भुञ्जानो यावकव्रतीत्युच्यते । ❀

38 a) V1 B1 इन्द्र, Dn1 चंद्र- (for इन्दु-) T2 G3 व्रत (for व्रत) D2 8 च (for तु) D10 चान्द्रायणसहस्र तु — b) V1 B1-3 5 Dn D10 M1 transp चरेत् and य — c) D2 पितृभ्यश् (for पिबेद्यश्) D1, 6 8 9 गगाप°, M3 गागाभ (for गङ्गाम्भ) — d) T2 सौम्य (for the first समौ)

39 D2-4 6 om (hapl) 39 — a) T1 शत चैव (for सहस्रं तु) — b) Dn1 n2 पदेन (for पा°) T2 यत् (for य) — D5 om (hapl) 39c-40b — c) T1 निवास एको गंगाया, T2 एकाह वा स गगाया, T8 G एकाहवासं गगाया (G4 °या), M यो मासमेक गंगाया — d) T2 सौम्य (for the first समौ)

40 D5 om 40ab (cf v l 39) — a) Dn लवेते वाक्, D1-4 6-10 T G M4 लवेदवाक्- (for लम्बेतावाक्-) — b) S पुन (for पुमान्) — cd) D1-3 सेवेद्, D4-9 M शयेद् (for तिष्ठेद्) D2 8 corrupt for चापि M transp यश्चापि and गङ्गाया T1 पयसेष्ट च गंगाया (for 40c) T1 यश्चापि (for गङ्गाया) — For 40cd, T2 8 G subst

233* सवत्सर जले वासं गङ्गाया वत्सम मतम् ।
[G4 वासो गगायास्]

41 a) V1 B2 5 Dn1 n2 D3 प्रास्तं, B8 corrupt (for प्रास्त) B4 प्रलीयेत; Dn2 प्रभू°, D2-4 6-9 M4 (inf lin) प्रदह्येत, T1 प्रपश्येत्तु, T2 G प्रदूयेत, T8 प्रसू° (for प्रधू°) M अग्नौ प्रास्त प्रदूयेत — b) Dn2 तूले, D8 मूळ, T2 8 G2 काल, G1 3 4 काष्ठं (for तूल) — c) Dn1 D7-10 -गाहस्य; T1 -गाधस्य (for -गाढस्य) D4-6 तथा गगाप्रवाहेन (D5 °ण) — d) Dn1 सर्व (for सर्वं) D1 2 6 9 प्रणश्यति, D10 प्रपद्यते, G4 प्रदूयते (for प्रधू°) Dn2 T2 8 G1-3 M सर्वपाप प्रदूय(Dn2 °भूय-, M4 [inf lin] °दह्य)ते, D3-5 7 8 T1 सर्वपाप प्रणश्यति

42 a) M एव (for इह). — b) D1 3-7 9 दु खाभि- (for दु खोप-) — c) D10 गतिं च काक्षमाणानां — d) B4 न गगाया सा विशिष्यते (hypermetric) — After 42, D10 ins

234* गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनाना शतैरपि ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोक स गच्छति ।

गङ्गाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३
अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदधर्मशरणाश्च ये ।
तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥ ४४
प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्तानन्नेकैः पुरुषाधमान् ।
पततो नरके गङ्गा संश्रितान्प्रेत्य तारयेत् ॥ ४५
ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ।
येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिगता सुरैः ॥ ४६
विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ।
ते भवन्ति शिवा विप्र ये वै गङ्गां समाश्रिताः ॥ ४७
यथा सुराणाममृतं पितृणां च यथा स्वधा ।
सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥ ४८
उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयार्दिताः ।
श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥ ४९
स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ॥ ५०
यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ।
तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ५१
देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।

C. 13 1811
B 13 26 53
K. 13 65 56
M 13 32 55

प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ।
गङ्गा च विद्यते यत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
दर्शनाज्जायते शुद्धिः स्नानेन परमा गतिः । [5]
धन्या गङ्गा कनखले कुरुक्षेत्रे सरस्वती ।
ग्रामे वा यदि वारण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ।

43 ^{b}) V1 Dn1 (by corr) D1 तादृश्य D2 दर्शन (for °नात्) — ^{c}) B2 गगाम°, T2 गगाया T G मद्य (for तद्वत्) — ^{d}) T1 सर्वे नश्यति किल्बिषा, T2 3 G पापानि विविधानि च

44 ^{a}) D1 M तु (for च) — ^{b}) D1-3 T3 M अधर्म (for अधर्म) T1 अकर्मचरणाश्च ये — ^{c}) D2 3 तथा (for तेषां) — T1 om 44^d-45^a — ^{d}) B1 ब्रह्म (for वर्म) D10 शरण धर्म शर्म च

45 T1 om 45^{abc} (cf. v l. 44) — ^{b}) D1-3 अनेकान्, D4-9 मानवान् (for अनेकैः) — ^{d}) B1 T2 3 G2 3 संश्रिता (for °तान्)

46 T1 om 46 — ^{a}) T3 सु (for स) D2 3 मतिभिर्, M1 हि मतिर् (for मुनिभिर्) D1 तेषां विभक्ता मतिभिर्, D1-9 वसति गगामभक्ताश्च (D1 °क्त्या च), M1-3 तेषा विभक्ता हि मतिर् — ^{c}) T2 3 G1 3 हि (for ऽभि) — ^{d}) V1 B -- Dn2 D6 10 G1 मता, B1 गतान्, D1 मता (for गता) Dn1 n2 गगा मति मता वर

47 ^{a}) D1 3 नियमाचारहीनाश्च — ^{b}) D1-4 6 [अ]-प्यशुभाढ्, D3 9 अशुभाढ्, S (except T1) [अ]प्य शिवाढ्(for अशि) — ^{c}) D1-6 8 9 शुभा (for शिवा) D1 6 विप्रा (for विप्र) D7 ये भजति शुभा विप्र, T2 3 G M न भवन्त्यशिवा विप्र (T2 G1 प्रा) — ^{d}) G1 3 ये (for वै) D2 4 गगा V1 B. Dn T2 3 G M1-3 उपाश्रिता (for समा) — For 47^{cd}, T1 subst.

235* गङ्गामुपाश्रिता ये वै शिवास्तेऽपि भवन्त्यपि ।

48 ^{b}) Dn1 D1 स्वधा यथा (by transp), D2 3 M2 यथा सुधा — ^{c}) T G transp सुधा and यथा

49 ^{a}) D1 2 4 6 7 9 T2 3 G1-3 उपासते (D1 T3 °ति), T1 आवसति (for उपासते) — ^{b}) D2 3 मातर क्षुधयान्विता — ^{c}) Dn3 पयस्कामास् (for श्रेय°) — ^{d}) D1 6 T2 3 G हि (for [इ]ह) D1-9 उपासते हि देहिन — After 49, T2 3 G and Madras ed ins

236* उपजीव्या यथा धेनुर्लोकाना ब्राह्ममेव वा ।
हविषा च यथा सोमस्तरणेषु तथाक्षयम् ।
[(L 2) Madras ed तारणेषु (for त°)]

50 ^{a}) D1 3 स्वयभुव — ^{b}) T1 उत्तम (for उच्यते) — ^{c}) B° (marg as in text) 2 4 D2 3 सर्वासा, D1 S स्थानाना, D6 7 स्नानाना (for स्नातानां) — ^{d}) T1 तावद् (for तद्वद्)

51 ^{a}) Dn1 D2 M1-3 जीवना (Dn1 D2 न) (for °जीविना) B1 अर्थे (for धेनुर्) — ^{b}) T1 वरा, T2 3 G M परा (for धरा) D1-3 यथा, D9 तथा (for स्मृता) — ^{c}) V1 अथ (for तथा) M1-3 °जीवना (for जीविना) D1-6 8 9 तथा स्वर्गार्थिना गगा — ^{d}) D1-9 अपि (for इह)

52 T1 om 52 — ^{a}) B1 सस्थाना, D1-4 6-9 सस्था हि, D10 °धामाभिर्, T2 3 G M2 (inf lin as in text) 4 सस्थाभिर् (for °नि) M1-3 देवाश्च सोमसस्थाभिर् — ^{b}) B2-5 Dn3 मखादिभिर्, D1 6 7 9 S (T1 om) सस्था° (for सत्रा) D1 3 M3 मुखैः, M4

अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥ ५२
जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितः ।
मन्यते पुरुषोऽऽत्मानं दिविष्ठमिव शोभितम् ॥ ५३
जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशात्सुनिर्मलम् ॥ ५४
गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ।
स्पृशते सोऽपि पाप्मानं सद्य एवापमार्जति ॥ ५५
व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ।
गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५६
हंसारावैः कोकरवै रवैरन्यैश्च पक्षिणाम् ।
पस्पर्ध गङ्गा गन्धर्वान्पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ५७
हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् ।
गङ्गां गोकुलसंबाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ॥ ५८
न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य सर्वकामानुपाश्नतः ।
अभवद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम् ॥ ५९
वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।
वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतस्तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६०
सप्तावरान्सप्त परान्पितॄंस्तेभ्यश्च ये परे ।

मुखे (for मखे) —^{c}) M4 अमृतादि (for °तानि). —^{d}) D1 6 यथा (for तथा)

53 ^{b}) D6 reads सिकताभि twice V1 B Dn T1 समुक्षित, D2 G2 °स्थित, D5 7–9 °क्षिता (for °क्षित) —^{c}) V1 B Dn D10 आत्मान मन्यते लोको, D1–8 T1 मन्यते नर आ(T1 पुनरा)त्मानं —^{d}) T2 3 G दिविस्थम् (for °ष्ठम्) D1–8 उप (for इव) M शोभन (for शोभितम्) D6–9 दिविस्थमिव शोभन, T1 दिवि स्थिरविशोभित

54 ^{d}) B1 4 Dn1 n2 D5 (before corr) 8 10 नाशाय (for °त्सु-) M निर्मल (for °लम्)

55 ^{a}) D1–9 अथोद्भूत (for अथो दिग्ध) —^{b}) G3 M पुरुष (for °ष) B1 2 4 T2 3 G4 यथा, D1–9 [ऽ]पि यं (for यदा) —^{c}) D1 4–6 स्पृश्यते V1 B2 3 5 Dn D2 4–9 सोस्य, B4 तस्य (for सोऽपि) S तेनाघ (T1 2 °य) (for पाप्मान) —^{d}) D1 3–9 सर्वम् (for सद्य) T2 3 G [अ]भि (for [अ]प) V1 B1–3 5 Dn -कर्षति (for मार्जति) D2 सर्वमेवाभिसर्जति, T1 सद्य एनोपमार्जति — For 55^{cd}, D10 subst

237* तथा स्पृशन्सोऽस्य पापं सर्वमेव प्रकर्षति ।

56 T1 om 56–58 —^{a}) B1 D1 भूतस्य, T2 3 G तृप्तस्य (for तप्तस्य) D1–9 व्यसनैरर्दितस्येह —^{b}) G2 नरस्याथ विशिष्यत —^{c}) B4 गगादर्शनमात्रेण —^{d}) T2 3 G M1 3 मार्जति, M4 मार्जते (for कर्षति)

57 T1 om 57 (cf v l 56) —^{a}) B4 Dn3 हसारवै, D1–8 हयारवै (for हसारावै) D5 कोकिल-(hypermetric) (for कोक) D4 6 7 9 हसरवै केकिरवै, D8 हसारवै कपिरवै, T2 3 G हसकारडवेतालैर्, M हस कारंडरारावै —^{b}) D6 om रवैर् D1 अन्यै रवैश्च (by transp), T2 3 G नादैरन्यैश्च, M कलैर्नादैश्च — After 57^{ab}, D3 10 ins

238* उत्पादयति गङ्गा वै प्रीतिं नित्यसुखप्रदाम् ।

— D10 om 57^{cd} —^{c}) B3 D8 पस्पर्श (for °र्ध) —^{d}) V1 om (hapl) from शिलोच्चयान् up to गङ्गाया (in 59^{d})

58 T1 om 58 (cf v l 56) V1 om 58 (cf v l 57) —^{a}) D1–10 च (for सु) —^{b}) D2 3 10 पक्षिभिर्विविधैर्वृता —^{c}) T2 3 G सपन्ना (for सबाधा) —^{d}) Dn1 दृष्ट्वे (for दृष्ट्वा) B4 5 विस्मित (for विस्मृत)

59 V1 om up to गङ्गाया (in 59^{d}) (cf v l 57) —^{a}) D2 मा (for सा) D4–9 T2 3 G M दिविस्थस्य (for °ष्ठस्य) —^{b}) T2 3 M सर्वान् (for सर्व) Dn1 -कार्याणि (for -कामान्) B1 उपासत, D1 7 8 G3 उपाश्नुत ; G2 अवाप्नुत (for उपाश्नत) T1 सर्वान्कामान्समश्नत, G1 4 सर्वान्कामानुपाश्नुत —^{c}) B Dn D10 सभवेद् (for अभवद्) D10 यत् (for या) — B5 om 59^{d}–62^{a}

60 B5 om 60 (cf v l 59) —^{a}) B1 D2 3 -कर्मभिर्, T1 -कायजैर् (for कर्मजैर्) T2 वाङ्मन-कायजैर्व्यस्त —^{b}) M1–3 इव (for अपि) —^{d}) V1 B1 Dn अत्र, G2 तेत्र (for तत्र) G2 वा (for मे) D7 [अ]त्र (for [अ]स्ति)

61 B5 om 61 (cf v l 59) —^{a}) T2 वरान् (for प°) G2 सप्तापरान्सप्त पूर्वान् —^{b}) D2 येभ्यश्च ते (for तेभ्यश्च ये) —^{c}) T2 3 G ते तांस् (for पुमास्)

पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वावगाह्य च ॥ ६१
श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ६२
दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३
य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६४
न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलम् ।
प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ६५
जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव च ।
समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ६६
भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां नोपसेवेत मानवः ॥ ६७
वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान्को नाम नाश्रयेत् ॥ ६८
उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ।
चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ६९
न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
आ देहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥ ७०
गगनाद्यां महापुण्यां पतन्तीं वै महेश्वरः ।

C. 13 1830
B 13 26 72
K. 13.65 77
H 13 32.76

D4–9 पुमांस् तार(D5 पाव)येद्गङ्गा (D8 9 °गा) — [d]) D1 दृष्ट्वा, T2 3 G1 2 4 M4 स्पृश्य (for स्पृष्ट्वा) T1 M1–3 विगाह्य (for [अ]व°)

62 B5 om 62[a] (cf. v l 59) — [a]) D10 स्मृता (for श्रुता) V1 Dn पीता, B1 D1 2 8 9 T2 3 M2 दृष्ट्वा, B4 पृष्ट्वा (for दृष्टा) D7 श्रुताभिलिखितद्रष्टा (sic) — [b]) D2 3 G2 om (hapl) स्पृष्टा V1 B2 5 Dn1 n2 स्पृष्टा (V1 °ष्ट्वा) दृष्टा, B1 दृष्ट्वा पीता, B4 दृष्ट्वा चैव, Dn3 दृष्ट्वा स्पृष्टा (for स्पृष्टा पीता) — [c]) D4 corrupt D6–9 पुमान् (for नृणाम्) — [d]) B3 शुभौ (for उभौ) D4–7 भवार्णवात्, D3 9 न संशय (for विशेषत) — After 62, T2 3 G ins

239* तत्तीरगाना तपसा श्राद्धपारायणादिभि ।
गङ्गाद्वारप्रभृतिभिस्तीर्थैर्न पर नृणाम् ।
साय प्रात स्मरेद्गङ्गा नित्य स्नाने तु कीर्तयेत् ।
तर्पणे पितृपूजासु मरणे चापि सस्मरेत् ।

63 [a]) D7 om (hapl) स्पर्शनात् B1 ध्यानात्, D1. 2 6–9 T1 स्नानात्, M3 दानात् (for पानात्) — [b]) D3 कीर्तन (for °नात्) — [c]) B1 om, D4 6–9 पुण्यान् (for [अ]पु)

64 [a]) B1 सकल, D2 3 सतम (for सफल) — [b]) B5 D1–3 T1 2 वा (for च) — [d]) B4 पुमांस् (for सुरास्)

65 [a]) Dn3 T2 3 G2 3 न श्रुतैर्न, D10 सुसुतेन (for न सुतैर्न) D7 T2 3 G3 वृत्तेन (for वित्तेन) T1 G4 न पूर्वै(G4 श्रुते)र्न न वृत्तेन, G1 न श्रुतैर्न च वृत्तेन — [b]) M4 transp न and च — [d]) D10 transp गङ्गा and प्राप्य

66 [a]) B1 T G एव, D8 M इव (for इह) — [b]) D10 मृगै, T G1–3 नरा (for मृतै) B5 पांशुभिर्, T1. 2 M पशु° (for पङ्गु°) B1 3 D2 3 6 वा (for च) — [c]) D2 च (for न) B1 गच्छति (for पश्यन्ति) — [d]) D4–6 10 जला शुभा, T2 3 G जलाशया (for -जला शिवाम्)

67 [a]) D4 6 7 9 भवद्- (for -भव्य-) — [b]) D2 3 अभिष्टुता (for उपस्थिताम्) D4–7 9 पुण्यैर्महर्षिभि श्रिता — [c]) T2 3 G M1 3 सर्वैश्च (for सेन्द्रैश्च) — D8 om. (hapl) 67[d]–69[c] D4 6 om (hapl) 67[d]–68[c]

68 D8 om 68, D4 6 om. 68[abc] (for all, cf. v l. 67) — [a]) D5 T1 वा (for च) — [c]) D7 9 10 विद्याविद्भि (for °वद्भि) — [d]) D3 om from पुमान्को up to न्मनसा (in 69[c]) D1 2 4–7 9 पुमान्को नाभिसंश्रयेत्

69 D8 om 69[abc] (cf v l 67) D3 om up to न्मनसा (in 69[c]) (cf. v l 68) — [a]) Dn1 T2 यत् (for य) — [b]) T2 3 G समर्त (for °त) — [d]) G1 सद्गतिं (for स गतिं)

70 D5 om (hapl ?) 70–72 — [b]) T1 पराजित (for न राजत) — T1 om. (hapl) 70[cd] — [c]) B2 -परमा (for -पतनाद्) — [d]) D10 यत् (for य) D3 om पुमानिह

71 D5 om 71 (cf v l 70) — [a]) V1 B Dn D1. 4 6–10 महापुण्या च गगनात्, S गगनाद्या प(T1 °दाप)तन्तीं वै (M4 [inf lin] या). — [b]) D6–9 पतन्तीं

दधार शिरसा देवीं तामेव दिवि सेवते ॥ ७१
अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ।
यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ७२
दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितॄणां चैव चन्द्रमाः ।
देवेशश्च यथा नृणां गङ्गेह सरितां तथा ॥ ७३
मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ।
न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥ ७४
नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा नृणाम् ॥ ७५
पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
गङ्गां त्रिपथगां दृष्ट्वा तथा दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७६
तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७७
भूःस्थैः खस्थैर्दिविष्ठैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥ ७८
त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः ।
यत्पुत्रान्सगरस्यैषा भस्माख्याननयद्दिवम् ॥ ७९
वाय्वीरिताभिः सुमहास्वनाभि-

यां; S महापुण्या (for पतन्तीं वै). D_4 पतंतीं यां महे श्वरं —^{c}) V_1 B Dn $D_{4\ 10}$ गगां, D_{5-9} पुण्या (for देवीं). —^{d}) $D_{1\ 2}$ एव (for एव) D_{1-3} मोदते; S देवता ($M_{1\ 2}$ °तां) (for सेवते)

72 D_5 om 72 (cf. v l 70) —^{a}) D_7 अलं भूतास् (for °कृतास्) —^{b}) T_2 G_{1-3} स्थिता (for त्रिभि) T_1 गगाभिस्तिसृभि पर; T_3 G_4 पथिभिर्विमले स्थिता·. —^{d}) V_1 T G इह, B_3 om (for भवेत्)

73 ^{a}) T_1 ज्योतिर्भिर्; $T_{2\ 3}$ G M ज्योतिर्दिव्य (for °र्यथा) —^{b}) S (except T_1 M_4) इव (for चैव) —^{c}) D_{1-6} द्विजश्रेष्ठ, D_{7-9} द्विजश्रेष्ठो, T $G_{1,2\ 4}$ M_4 नरेंद्रश्च, $M_{1\ 2}$ देवेंद्रश्च (for देवेशश्च) B_4 Dn_1 तथा (for यथा) G_3 नरेंद्रश्च यथान्यानां (sic) —^{d}) V_1 B Dn D_{10} च, D_{1-3} [इ]यं (for [इ]ह) Dn_2 यथा; T G M_4 वरा (for तथा).

74 ^{a}) S (except G_3) मातापि(M_3 °त्रा पि)तृ (for मात्रा पित्रा) V_1 जीवैर् (for दारैर्) —^{b}) V_1 B Dn_1 n_2 $D_{2-7\ 9\ 10}$ विमुक्तस्य (for वियु°). B_1 Dn_2 D_2 च (for वा) —^{c}) D_{1-2} M भवेत; D_4 $T_{2\ 3}$ G °तु; D_{5-9} T_1 °च (for °द्धि) T_3 तदा (for तथा) —^{d}) $T_{2\ 3}$ G वियोगत (for °गजम्)

75 $D_{2\ 3}$ om 75 T_1 om 75^{ab} —^{a}) D_{1-9} राज्यैर्; S (T_1 om) पुण्यैर् (for [आ]रण्यैर्) D_5 $T_{2\ 3}$ G नष्ट- (for नेष्ट-). —^{b}) D_{10} पुत्रैर् (for सुतैर्) Dn_1 D_8 धनागतै (for °गमै) D_6 S (T_1 om) न धनैर्न सुता ($G_{1\ 2}$ °खा, G_4 °धा)गमै· —T_1 transp 75^{cd} and 76^{ab}. —^{d}) $D_{1\ 4-6}$ प्रेक्ष्य, D_{7-9} प्राप्य (for वीक्ष्य) T_2 यदा (for यथा) V_1 B Dn D_{10} भवेत् (for नृणाम्)

76 T_1 transp 75^{cd} and 76^{ab} —^{b}) $T_{2,3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ शुद्धि (for दृष्टि) —B_3 T_1 G_3 M_1 om (hapl) 76^{cd} —^{c}) V_1 Dn यथा (for गङ्गां) —^{d}) V_1 Dn नृणां (for तथा)

77 ^{a}) $D_{1\ 3\ 4\ 6-9}$ T_2 तन्निष्ठस्; $T_{1\ 3}$ G M_4 तन्निष्ठस्; M_{1-3} तां नित्य (for तद्भावस्) D_2 तन्निष्ठस्तद्गति मनास् —^{b}) D_{1-9} तच्चित्तस् (for तन्निष्ठस्) —^{c}) D_4 दृष्ट्वा, T G_{1-3} वीक्ष्य (for भक्त्या) G_4 M गंगाम (G_4 °गया)नुगतो वीक्ष्य —^{d}) Dn_1 तस्यां B_1 om from व्रजेत् up to प्रथित (in 79^b) T_1 तां प्रीतिं मान्यथानुयात्.

78 B_1 om 78 (cf v l 77) —^{a}) T_1 भूमिष्ठैश्च (for भूःस्थैः खस्थैर्) D_{1-10} $T_{2\ 3}$ M दिविस्थैश्च, G_1 दिवि॰ (for दिविष्ठैश्च) —^{c}) $D_{2\ 3}$ M [अ]वगाह्या (for वि°) B_3 D_{4-9} $T_{2\ 3}$ G गगां विगाह्य सततम् —^{d}) B_3 काम्यतम; $D_{4\ 6-9}$ पुण्य° (for कार्य°) S मत (for सताम्)

79 B_1 om, up to प्रथित (in 79^b) (cf v l 77) —^{a}) V_1 Dn_1 n_2 त्रिषु, M_1 शेषु (for त्रिषु) T_1 पुण्याया (for पुण्यत्वाद्) —^{b}) $T_{2\ 3}$ G_1 प्रथितं; $G_{3\ 4}$ प्रसृतं (for प्रथित) —After 79^{ab}, $T_{2\ 3}$ G ins.

240* दुर्वृत्तानन्पत्यांश्च सा मृताननयद्दिवम् ।
[T_2 दुर्वृत्तान् (for दुर्वृत्तान्)]

—^{c}) S या (for यत्) V_1 B_2 (marg) $_3$ Dn M_{1-3} [इ]यो, D_{10} T G M_4 [ए]तान् (for [ए]षा) —^{d}) D_{10} सा मृतान् (for भस्माख्यान्)

80 ^{a}) T G वातेरिताभि (for वाय्वी°) D_1 स (for सु) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ मनोहराभिर्; $T_{2\ 3}$ G -मनोरमाभिर् (for महास्वनाभिर्) —^{b}) $D_{1-4\ 6-9}$ पुण्या भिर्; T_3 M_{1-3} धृता°, G_3 ऋताभिर्; G_4 धृता° (for

हुताभिरत्यर्थसमुच्छ्रिताभिः ।
गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धः
सहस्ररश्मिप्रतिमो विभाति ॥ ८०
पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां
समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।
गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं
गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥ ८१
अन्धाञ्जडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च
निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८२
ऊर्जावतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगाम् ।
त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८३
यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वापि मर्त्य-
स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
तद्भाविताः स्पर्शने दर्शने य-
स्तस्मै देवा गतिमिष्टां दिशन्ति ॥ ८४
दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्रकृष्टां
शिवामृतां सुरसां सुप्रसन्नाम् ।
विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां
गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८५
ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं

C. 13 1845
B. 13 26 87
K. 13 25 92
M. 13 32. 92

हुता°) V1 D1 इत्यर्थं, M अत्यत (for अत्यर्थं) V1 B2 3 5 Dn D. 4-7 9 10 समुत्थिताभि (for °च्छ्रिताभि) —ᵃ) M1-3 5 (*inf lin* as in text) पापहराभिर् (for भानुमतीभिर्) V1 B2 4 5 Dn T1 M1 (*inf lin*) इद्धा (for इद्ध) B3 गगोर्मिभिर्भानुमतीतरिद्धा (sic), D1-4 6-8 गागीभिरद्धिर्विमलाभिरिद्ध —ᵈ) V1 B Dn D10 प्रतिमा भवति, D3 8 °म स भा(D2 प्रभा)ति, T1 °मेव भाति, M4 1-3 ed °मा विभाति (for मो विभाति)

81 ᵃ) M1 om (hapl) from घृतिनीम् up to यश स्विनी (in 82ᵇ) D1 6 7 पावनीम्, T1 श्रुतिनीम्, T2 M2 3 4 (*inf lin* as in text) हृदि (for घृति°) Dn3 अप्युदारा, D1 अत्युदार, D1 6 इत्युदारा (for अत्यु°) B1 पयस्विनीं घृतिनीमंबुदारा —ᵇ) M1 (*inf lin* as in text) हृदिनीं (for वेगिनीं) D1 दुर्विगाढा, D2-4 6-9 °गाहा, M2-4 °पद्मा (for °गाह्याम्) T1 समृद्धिनीं वेग वतीं त्रिभाव्या, T2 3 G2 4 सवर्धिनीं वेगिनीं दुर्विपद्या, G1. 3 स्वर्धुनीं वेगिनीं दुर्विपद्या —ᶜ) D2 3 निविष्टं (for विसृष्टं) —ᵈ) D1-9 नरास्ते, T1 ते वीरा, T2 3 G1-3 M2-4 वीरास्ते (for धी)

82 M1 om up to यशस्विनी (in 82ᵇ) (cf v l 81) —ᵃ) V1 om, D2 G2 जनान (for जडान्) G1 3 हिवान् (for -हीनान्) —ᵇ) B1 T G M2 4 पयस्विनी (for यश°) —ᶜ) V1 सुरेंद्रैर्, D1 सहेंद्रैर्, D4 6-9 संवर् (for सेन्द्रैर्) D4 6-9 T2 3 G दानवैश् (for मा°) D2 3 देवै महेंद्रैर्मुनिभिश्च मानवैर्

83 T1 om 83-84 —ᵃᵇ) B3 ऊर्जवतीं, Dn3 D3 ऊर्जावतीं; D1 तूर्णवतीं, D2 ऊर्जवतीं, T2 3 G M ऊर्ज स्वतीं (for ऊर्जावतीं) V1 B Dn D10 transp मधुमतीं and महापुण्या D1-9 त्रिमार्गगा, T2 3 G1-3 M2 4 त्रिव-र्त्मनीं, M1 3 °नि (for °गाम्) —ᶜ) D3 om from ये गङ्गा up to गतिमिष्टा (in 84ᵈ) —ᵈ) G त्रि- (for ते)

84 D3 om up to गतिमिष्टां (in 84ᵈ), T1 om 84 (for both, cf v l 83) —ᵃ) B1 च (for वा) D1 6-9 यो वेत्स्यते प्रक्ष्यति (D1 6 प्रेक्ष्यते) चापि मर्त्यस्, T2 यो यो द्र* क्ष्यते योपि मर्त्यस्, T3 G यो योक्ष्य- (G2 °क्ष)ते द्रक्ष्य(G1 दृश्य)ते यो(G1 चा)पि मर्त्यस्, M यो य(M1 यो)क्ष्यते द्रक्ष्यते वापि मर्त्यस् —ᶜ) Dn3 D1 3 तद्भावित (Dn3 °ता), D2 G1 2 तद्भावित (for °ता) D1 9 S (T1 om) च (for यस्) V1 B Dn D3-8 तद्भाविता स्पर्शनदर्शनेन (D6-8 °ने च), D10 °ता दर्शनस्पर्शनेन —ᵈ) V1 B Dn D10 इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति

85 ᵃ) B2 (marg) 5 Dn पृथ्वीं, D4 पृथिवीं; T1 पुण्या (for पृथ्वीं) Dn1 महतीं (for बृहतीं) —ᵇ) D1-6 सुरसद्या, D7-9 सुरामृष्टा (for शिवामृतां) V1 Dn श्रद्धा भागिनीं, B1 2 (orig) 4-5 श्रद्धा भाविनीं, B2 (marg) श्रद्धा भोगिनीं (for श्रुता सुरसा) T1 शुभामृता मधुमतीं सुप्रसन्ना —ᶜ) B1 T1 M4 (*inf lin* as in text) विभावनीं; D1-3 M1 विनीं (for °वरीं) D2 -भूत प्रविष्टा (for भूतप्रतिष्ठा) —ᵈ) D2 T3 M1 गगा — After गङ्गा गता, M1-3 ins 242* M1-3 om from ये त्रिदिवं up to भवन्ति (in 86ᵈ)

86 M1-3 om 86 (cf v. l 85) T1 om 86

पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे ।
तस्या जलं सेव्य सरिद्वराया
मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ८६
इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा
गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा ।
प्रातस्त्रिमार्गा घृतवहा विपाप्मा
गङ्गावतीर्णा वियतो विश्वतोया ॥ ८७
सुतावनीध्रस्य हरस्य भार्या
दिवो भुवश्चापि कक्ष्यानुरूपा ।
भव्या पृथिव्या भाविनी भाति राज-
न्गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै त्रयाणाम् ॥८८
मधुप्रवाहा घृतरागोद्धताभि-
र्महोर्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च ।
दिवश्च्युता शिरसात्ता भवेन

— a) D5 स्याति (for स्यातिर्). M4 या स्यात् (for यस्या) G4 दिशं (for दिव) G1 नित्याम् — b) D1 2 4-6 परा, D7-9 धरा, T2 3 G ऊर्ध्वं, M4 पुरो (for पुरा) T3 G3 विदिशं T2 3 G M4 चाधितिष्ठेद् (for चावतस्थे) — c) Dn1 पुण्य, D1-3 प्राप्य (for सेव्य) — After 86, M4 ins 242*

87 a) T1 येयं (for इयं) T2 नियता; T3 G °त (for °त) — b) T3 G1 4 गुह्यस्य (for गुहस्य). D5 T2, 3 G1 2 4 रुद्रस्य (for रुक्मस्य) D10 गर्भभूता (for °योषा) G2 गुह्यस्य रुद्रस्य च गर्भ एषा — T1 om 87c–88c — c) V1 B5 Dn D5 त्रिवर्गा, D1-3 त्रिगर्भा (for त्रिमार्गा) Dn1 D1-4 7-9 घृतवाहा; D5 om. (for °वहा) D1 6 प्रातस्त्रिवाहा घृतमार्गा विपाप्मा — d) D1-3 गगा मुनीना नियता विश्वरूपा (D1 °मुख्या), D6 7 9 गगा कुटिना (D6 °नो) नियता विश्वतोया — For 87cd, T2 3 G M subst

241* प्रातस्त्रिमार्गेषु कृतावगाहा
विपाप्मना वितता विश्वगोसा ।

[(L 1) M2 घृतावगाहा (for कृता°) — M1 om line 2 — (L 2) T3 G2 पाप्मापहा पापिनां विश्वगोप्ता (G2 °भोक्ता) (sic), G1 3 4 पापापहा पावनी विश्वभोक्ता (G4 °गोप्ता)]

— T2 3 G cont M1-3 ins after गङ्गा गता (in 85a) M4 after 86

242* नारायणादक्षयात्पूर्वजाता
विष्णोः पदाच्छिशुमाराद्ध्रुवाच्च ।
सोमात्सूर्यान्मेरुरूपाच्च विष्णो
समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिम् ।

[(L 1) M1-3 om नारायणा — (L 2) G2 M1-3 पादाच् (for प°)]

88 T1 om 88abc (cf v 1 87) — a) M1 om from सुतावनी up to घृतरागो (in 89a); D2, 5 [अ]वनी ध्रस्य; D1 6 °नीयस्य, D7 [अ]नवस्य, D8 corrupt (for [अ]वनीध्रस्य) S (T1 M1 om) सत्यावती द्रव्यपरस्य च (G1 पा)र्या — b) Dn2 दिवोत्तरश्च (sic) (for दिवो भुवश्च) D3 om from क्ष्यानुरूपा up to मंहो (in 89b) V1 B Dn D1 10 कृतानुरूपा; D5 7 कक्षा°, T2 3 G रक्ष्या° (for कक्ष्या°) — c) D1 2-4 भावैः ; G1 गम्या (for भव्या) D1 4-6 भावनी (for भाविनी) D10 याति (for भाति) G4 महान् (for राजन्) V1 B1 (marg) 4 5 Dn भव्या पृ(B5 द्यावापृ)थिव्यां भाति(V1 B4 °वि)नी चा(Dn1 या)पि राजन्, B1 2 (orig) 3 द्यावा पृथिव्योर्भाविनी चापि (B1 भाति, B2 चाति) राजन्; T2 भव्या पृथ्व्या पावनी भाति महान्, T3 G2 3 भव्या पृथिव्या (T3 °व्यां) भा(G2 पा)वनी भाति महान्, M2-4 गम्या पृथिव्या भाव(M4 °वि)नी महाभूता — d) D1 लोकान् (for लोकाना)

89 D2 om up to मंहो (in 89b), M1 om up to घृतरागो (in 89a) (for both, cf. v 1 88) — a) G3 घृतधारोद्धताभिर् V1 B Dn D10 मधुस्र(V1 °भा)वा घृतधारा घृतार्चिर्, D1 8 °स्रवा घृतवागावृताभिर्, D1-9 मधुस्रवामृतरागा त्रिनाभिर्; T1 मधुप्रवाहामृतधारामृतार्चिर् — b) T2 3 शोधिता (for शोभिता). — After 89ab, T1 ins

243* सेव्या देवी सर्वभावेन पुण्या
या शंकरेण भुवनत्रयशंकरेण ।

— c) T2 G2 दिवि च्युता (for दिवश्च्युता) V1 B3 5 Dn शिरसाप्ता शिवेन, B1 D1-10 °प्ता भवेन, D2 °त्ता शिवेन, T1 शिरसा वै धृताभूद्, T2 3 G1-3 विधृता या भवेन, M या विधृता भवेन — After 89c, T1 ins

244* विष्णोः पादक्षालिनी जह्नुकन्या ।

— d) G1 partly damaged B1 [अ]वतीर्णा (for °नीध्रात्)° B1 4 5 Dn माता (for माला) D1-3 गगावनीध्रस्य दिवश्च माला, D1-9 गगावनीध्रस्य दिवश्च (D5 om श्च) माला;

गङ्गावनीत्रात्रिदिवस्य माला ॥ ८९
योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी
शुष्मा इरा वारिवहा यशोदा ।
विश्वावती चाकृतिरिष्टिरिद्धा
गङ्गोक्षितानां भुवनस्य पन्थाः ॥ ९०
क्षान्त्या मह्या गोपने धारणे च
दीप्त्या कृशानोस्तपनस्य चैव ।
तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां
गुहस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ॥ ९१
ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणीं
सुपुण्यतोयां मनसापि लोके ।
सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्ना-
स्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ९२
लोकानिमान्नयति या जननीव पुत्रा-
न्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्ना ।
स्वस्थानमिष्टमिह ब्राह्ममभीप्समानै-
र्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ९३
उस्रां जुष्टां मिषतीं विश्वतोया-
मिरां वज्रीं रेवतीं भूधराणाम् ।
शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकान्तां
गङ्गां श्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥ ९४
प्रसाद्य देवान्सविभून्समस्ता-

C. 13 1854
B. 13 26.96
K. 13 65 102
M 13 32. 102

D10 corrupt, T1 गगात्रिनान्या त्रिदिवस्य माता, T2 3 G M Madras ed गंगा हि ना (M गा च ना, Madras ed °गामिमा)न्या त्रिदिवस्य नान्या (T1 M °ता)

90 T1 om 90–91. —ᵃ) G1 partly damaged G1 3 रजसा (for विरजा) G2 3 4 [ऽ]पि (for वि-) D1. 2 -तन्वती (for -तन्वी) —ᵇ) V1 B2 (marg) शय्यात्रिवारा, B1 2 (orig) D10 शय्यान्विता, B2 4 शय्यान्विता, B5 शय्या स्थिरा, Dn1 n2 शय्याचिरा, Dn3 मस्याग्निका; D1–5 मेध्या इडा (D2 °रा), M1–3 पुष्पाविला (for शुष्मा इरा) D1–3 यशाश्च (for यशोदा) T3 G पुष्पा विला प(G2 वा)रिवाहा यशोदा —ᶜ) T3 G1 4 M1 विश्वाकृती (M1 °तिर्) (for °वती) M1 चाकृतिर् (for चा°) V1 इष्टविद्धा, B T3 इष्टिसिद्धा, Dn1 n2 D1–10 M4 इष्टसिद्धा (for इष्टिरिद्धा) T2 विश्वाकृती चाकृतवत्याद्दिरीदा· —ᵈ) G4 भुवि तस्य, M भवनस्य (for भु°) D4 गोप्ता (for पन्था)

91 T1 om 91 (cf v l. 90) —ᵃ) D2 क्ष्यात्या, G1. 3 कात्या (for क्षान्त्या) T2 3 G M2 4 गोमते, M1. 3 गोपवेर् (for °ने) S (T1 om) धारणेन (for °णे च) Dn2 क्षात्या मह्या शरणे गोपने च, D1–3 °ह्या धारणे पोषणे च —ᵇ) B3 D4 दीप्ता, D2 दृष्ट्या (for दीप्त्या) — The portion of the text from 91ᶜ up to 13 31 49ᵇ is lost in V1 on missing folios —ᶜ) M3 संमतौ (for °ता) —ᵈ) D1–2 7 M4 गुहस्य, T2 G2 दृहान्य, G1 गुह्यन्यास्य (for गुहस्य) M4 ब्राह्मण्यतया

92 V1 missing (cf v l 91) T1 reads 92ᵃ after 94ᵃ —ᵃ) B1 D1–5 8–10 T1 ऋषिस्तुता, B4 °स्तुता, B5 °जुष्टां, D7 °श्रुता (for °ष्टुता) D4–6 ब्रह्म (for विष्णु) D2 पदवीं, T1 नदीं (for -पदीं) B1. 4 D T1 G1. 3 पुराणा (for °णीं) — T1 om. 92ᵇ —ᵇ) D1–3 हि (for [ऽ]पि) —ᶜ) Dn1 सर्वात्मजा (for °त्मना) T1. 2 प्रपन्नास्; T2 G2 प्रयातास् (for प्रपन्नास्) — D2 om (hapl) 92ᵈ–93ᵇ —ᵈ) M4 ब्राह्मणा (for ब्रह्मण) T1 संप्रयाति (for °याता)

93 V1 missing (cf. v l. 91) D3 om 93ᵃᵇ (cf. v l 92) T1 om 93 —ᵃ) B2 नयेद्वा, B3–5 Dn D सवेक्ष्य (for इमान्नयति या) —ᵇ) D1–4 7–9 स्वर्गं सदा स्वर्गं (D1 3 स्वर्गे, D4 सर्वं) (for सर्वात्मना सर्वं) B2–5 Dn D2 6 गुणोपपन्नान् (for °पन्ना) B1 स्वर्गं सदा सर्वगुणोपपन्नान् —ᶜ) B1 4 5 Dn D10 तस्यानकम्, B1 (marg) 2 3 इष्ट स्थानम्, D4–9 मन्यानम् (for स्व°) S (T1 om) स्वन्थानमेवेह समीप्समानैर् —ᵈ) G1 सुप्रसन्नैर् (for गङ्गा सदैव) D5 [मा]त्मसन्नैर् (for °वशैर्)

94 V1 missing (cf v l. 91) —ᵃ) B4 5 उग्रा, T2 3 G नंदर्, M नक्रैर् (for उस्रा) B1–3 Dn पुष्टां (for जुष्टा) T2 रशतीं, T3 G M ऋशतीं (for मिषतीं) B1. 2 -तोय्याम्, B2–5 Dn -भोज्याम्, D1–3 6 10 -रूपाम् (for तोयाम्) D4 6–9 उस्रा जुष्टामिषतीं विश्वरूपाम्, T1 नक्रैर्वृतामृशतीं विश्वतोयाम् — After 94ᵃ, T1 reads 92ᵃ —ᵇ) Dn1 इरावतीं, D1–5 S (except T1) इरा वज्रा (for इरा वज्रीं) B Dn2 n3 D10 इरावतीं धारि(B1–3 5 D10 °र)णीं भूत' B4 च)राणा —ᶜ) T2 3 G पुण्य (for ब्रह्म) T1 श ता (for -कान्ता) —ᵈ) T2 3 G आर्जवान् (for आत्मवान्). T1 पुत्रकाम,

न्भगीरथस्तपसोग्रेण गङ्गाम् ।
गामानयत्तामभिगम्य शश्व-
न्पुमान्भयं नेह नामुत्र विद्यात् ॥ ९५
उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां
मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या ।
शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं
गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥ ९६
मेरोः समुद्रस्य च सर्वरत्नैः
संख्योपलानामुदकस्य वापि ।
वक्तुं शक्यं नेह गङ्गाजलानां
गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ ९७
तस्मादिमान्परया श्रद्धयोक्ता-
न्गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीजांस्तथैव ।
भजेद्वाचा मनसा कर्मणा च
भक्त्या युक्तः परया श्रद्दधानः ॥ ९८
लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य
सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ।
गङ्गाकृतानचिरेणैव लोका-
न्यथेष्टमिष्टान्विचरिष्यसि त्वम् ॥ ९९
तव मम च गुणैर्महानुभावा
जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ।
अभिगतजनवत्सला हि गङ्गा
भजति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥१००

भीष्म उवाच ।

इति परममतिर्गुणाननेका-
ञ्शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ।

T_2 सिद्ध° (for सिद्धि°)

95 V_1 missing (cf v l 91) — [a]) B_4 मन्त्रिभु, D_2 corrupt, D_{4-9} सपितॄन्, T_1 वसुभि , $T_{2\ 3}$ G M सविभु (for °भून्) — [b]) $D_{1-3\ 7-9}$ भागीरथ(D_8 °थी)स् (for भगी) — [c]) S द्याम् (for ताम्) — [d]) B Dn D_{4-10} T G पुमां (for पुमान्) G_2 तत्र (for नेह) B Dn D_{5-10} T_1 च, D_2 वा (for न) B_{3-5} विद्यते, $D_{6\ 7\ 9}$ विंद्यात् (for वि°)

96 V_1 missing (cf v l. 91). — [a]) $D_{2\ 3}$ $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ उदाहृता (for °त) B_1 सर्वदा (for °था) T_1 उदाहृता स यथा तद्गुणाना — [b]) T_2 [ए]कदेश — [c]) T_1 तावद् (for काचिद्) — [d]) S transp गुणान् and सर्वान्

97 V_1 missing (cf v l 91) B_5 $D_{3\ 5\ 7\ 9}$ $T_{1\ 2}$ G om (hapl) 97 D_6 om (hapl) 97[a]–98[b] — [a]) D_8 य (sic) (for मेरो) B Dn D_2 -यज्ञै (for रत्नै) — [b]) B_2 D_8 M_{2-4} च (for वा) T_3 सख्योदधीना मुदकस्य चैव — [c]) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{8\ 10}$ शक्य वक्तु (by transp), B_3 सत्यमुक्त T_3 M गुणानां (for जलानां) — [d]) T_3 M सख्यासु वा (for गुणाख्यान) D_1 गुणाख्यान परिपावे तथैव (sic)

98 V_1 missing (cf v l 91) D_6 om 98[ab] (cf v. l. 97) — [a]) B_1 (marg) तथैव (for तस्माद्) B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ एतान् (for इमान्) T_1 मे (for [उ]क्तान्) — [b]) $D_{4\ 7\ 9}$ जाह्नवीयास्, T_2 G_3 जाह्न यजास् (for जाह्नवीजास्) T_1 M_{1-3} सदा (for तथा) B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीयान्सदैव — [c]) D_4 स भजेद्, $T_{1\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ भजेर् (for भजेद्) D_{3-9} वा (for वाचा) $D_{4\ 6-9}$ वा (for च) — [d]) B_4 om युक्त B_2 (marg as in text) D_{1-9} पुरुष , B_3 परमया, $Dn_{1\ n2}$ D_{10} श्रद्धया (for परया) T_1 भक्त्या युक्त प्राप्यसे सर्वकामान्

99 V_1 missing (cf v l 91) — [a]) B_1 यशसा बिभर्ति; S वितत्येह ($M_{1\ 3}$ °व) सिद्ध ($G_{1\ 4}$ °द्धि) (for यशसा वितत्य) — [b]) T_1 G_3 प्राप्त, G_1 प्राप्ता (for प्राप्य) T_3 G_4 M त्व (for ता) B_5 दुरासदा, T_1 उपास्य (for दुरापाम्) — [c]) B_5 कृताकृतान्; G_4 गगानुतान् (for °कृतान्) M_{1-3} नचिरेण (for अ°) — [d]) B_3 यथेष्टशिष्टा, T_1 °मग्र्यान् (for °मिष्टान्) B_5 Dn $D_{4\ 10}$ विह(D_4 °त)रिष्यसि, S विचरिष्यसे (for °सि)

100 V_1 missing (cf v l 91) T_1 om 100 — [a]) $D_{4\ 6-10}$ T_2 G_2 M_3 महानुभावा (D_{10} °वो, M_3 °व) (for °भावा) — [b]) T_2 महतीं (for सतत) $D_{8\ 9}$ स्वर्गयुक्तै , S (T_1 om) स्व(M_4 स)धर्मयुक्तां (T_3 °क्तं) (for °युक्तै) — [c]) $B_{1\ 2}$ (marg)$_{3-5}$ Dn D_2 मत जन , D_{10} -मतफल , S (T_1 om) जनगुण- (for -गत जन) — [d]) B_{2-5} Dn D_{10} G_2 जगति (for भजति) B_1 स्वनक्ति (for यु°) D_{4-9} भक्तिमत (D_3 °मुक्त)

बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपा-
न्गगनतलं द्युतिमान्विवेश सिद्धः ॥ १०१
शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ।
गङ्गामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप्तः सुदुर्लभाम् ॥ १०२
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः ।
गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १०३

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गायाः स्तवसंयुतम् ।
युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिः सह ॥ १०४
इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत वा ।
गङ्गायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ॥ १०५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् ।
गुणैः समुदितः सर्वैर्वयसा च समन्वितः ।
तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभृतां वर ॥ १

C. 13 1866
B. 13. 27 2
K. 13 2 2
M 13 2 2

(for °मन्वहम्)

101 V1 missing (cf v 1. 91) G1 2 om the ref —^{a}) D1 2 गतिर् (for मतिर्) B Dn D10 अनेकान् (for सनेकाम्) T G M1 2 4 इति परमगुणाननेकभेदा (T1 °रूपा)न्, M2 इति वरदगुणानिमाननेकान् —D5 om 101^{b}–102^{a} —^{b}) B4 D2 त्रिपथगाश्रयानु, D1 2 °श्रयाव (for °नुयोग) B- -रूपवान् (for रूपान्) B1 अभिरतये त्रिपथगाश्रयानुरूपान्, D1 2 7-9 शिलवृत्तये त्रिपथगाश्रयानु°, T1 शिलवृत्तिविप्रपथगाश्रयानु°, T2 G शिवरतये त्रिपथगाश्रया(G1 श्रुता)नु°, T3 शिलरतये त्रिपथगाश्रयानुरूपान्, M सि(M1 शि)लरतये त्रिपथगा, M1 श्रया) नुरूपान् —B1 om (hapl) 101^{c} D10 repeats 101^{cd} after 102 —^{c}) T2 3 G अनुगम्य, M °गच (for °शास्य) T2 3 G तम्य (for तथ्य) T1 बहुविधमुपदिश्य तम्य युक्त —D7 om 101^{d}–102^{b}

102 V1 missing (cf v 1. 91) D5 om 102^{ab}, D7 om. 102^{ab} (for both, cf. v 1. 101) —^{a}) B1 D. T2 G2 शीलवृत्तिस्, D2 om., T1 G1 2 4 M शिल° —^{b}) T2 3 G समाश्रितस् (for संबोधितस्) B1 तथा, D2 त्वया (for तदा) D1 5 8 9 वाक्यसंबोधितस्तथा —^{d}) B Dn D5 10 प्राप (for प्राप्त) — After 102, D10 repeats 101^{cd}

103 V1 missing (cf. v 1 91) —^{a}) B Dn D2 6 10 G2 तथा (for तस्मात्) —^{c}) Dn2 अभ्येति, D2 अभ्येहि, D1-3 S अभ्येत्य (for °हि) T1 नियत (for सतत)

104 V1 missing (cf v 1 91) —^{a}) D5 इद श्रुत्वेति भीष्मोक्त —^{b}) D1 2 4 5 7-9 गंगाया स्तवमुत्तम —^{d}) D1 2 4-5 अगमद् (for °च्छद्)

105 V1 missing (cf. v 1 91) —^{b}) B1 श्रद्धया (for शृणुयाद्) B2 T2 3 G1 2. 4 च (for य) D2 3 पठेत्तदा (D5 °था), D5 2 3 °त च, D7 °श्र°, D10 °त्सदा (for °त वा) T1 गंगाया नृपति स ह —^{c}) T1 शृणुयात् (for गङ्गाया) —^{d}) B1 T1 M1-3 मुच्यते (for स मुच्येत्) S (except T1) व्याधि- (for सर्व°). B1 -पातकैः (for किल्बिषैः) D1-3 स मुच्येतेह किल्बिषैः

Colophon missing in V1 —*Parvan name* B1-4 Dn3 D1 दानि —*Sub parvan* B Dn D1. 2 4 10 T1 दानधर्म —*Adhy name* B D T1 गंगामाहात्म्यं; T2 शिलोञ्छसिद्धसंवादे तीर्थप्रशंसायां गंगामाहात्म्यकथनं; T3 G1-3 गंगाप्रशंसा, G4 M गंगाप्रशंसनं —*Adhy no* (figures, words or both) B4 24, D5 26, D7 8 22, D10 25, T2 3 G2 4 67, G1 62, G3 61, M 60 —*Śloka no* Dn1. n2 107.

28

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v. 1 13. 27 91) Dn2 reads 28–31 and S reads 23–30 after 13 2

1 B1 om 1 —^{a}) D5 G2 वित्तेन (for वृ°) —^{b}) B5 Dn2 D1-3 M1-3 तथा भवान्, T1 दमेन च;

क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात्केन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।
परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ४
बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ६
द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतः प्रभुः ।
मतङ्गो नाम नाम्नाभूत्सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७
स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रा सृष्टः परंतप ।
प्रायाद्गर्दभयुक्तेन रथेनेहाशुगामिना ॥ ८
स बालं गर्दभं राजन्वहन्तं मातुरन्तिके ।
निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥ ९
तं तु तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।

T₂ तथाह मां (for यथा भवान्) —ᶜ) B₁ प्रमुदित ; B₃ ₄ Dn D₁₀ च विविधे ; G M₁ समुदिते (for °त) —ᵈ) T₁ M₁ यशसा (for वयसा) D₇ om च Dn₃ नराधिप (for समन्वित) —After 1ᶜᵈ, B₁-₃ ₄ Dn₁ ₂ D₁-₁₀ ins

245* भवान्विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा ।

While Dn₃ S (except T₁) ins after 1ᶜᵈ.

246* सर्वेषां चैव जातानां मतामेतन्न संशय ।

[Dn₃ जातानां (for जातानां) M [illegible] T₂ [illegible] मेतदसंशय (for the post half)]

—ᵉ) G₃ कस्मादहं तत पृच्छामि —After 1, N (except Dn₃) ins

247* नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति जनाधिप ।

[B₃ Dn₁ n₂ D₇ ₁₀ नराधिप (for जना°)]

2 ᵇ) D₂ ₃ शूद्रो वा नरर्षभ —T₁ om 2ᶜ-3ᵇ —ᶜ) B Dn₁ n₂ येन (for केन) —ᵈ) Dn₃ S (T₁ om) तन्मे ब्रूहि पितामह

3 T₁ om 3ᵃᵇ (cf v 1 2) M₁-₃ om (hapl) 3 —ᵃ) D₁-₈ सुमहता (for सुमहता) —ᶜ) D₁-₃ यो हीच्छेत् (for चेदि°) —ᵈ) Dn₃ T G M₄ कथ शंसय (for तन्मे ब्रूहि) D₇ प्रसादय (for पितामह) D₁-₃ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

4 D₁₀ reads 4 on marg —ᵃ) Dn₃ S रह(G₃ भ)ति (for तात) B₃ ₄ Dn₁ n₂ D₁₀ दुष्प्राप्यं ; some MSS दुःप्राप —ᵇ) B₃ वर्णैश्च क्षत्रियादिभि ; D₃ corrupt —ᶜ) G₃ वर (for परं). D₁₀ सर्व (for सर्व-) T₂ स्थानाना (for भूताना)

5 Before 5, T₂ G₃ ins भीष्म . —ᵃ) B₁ G₁ संसारा ; D₇ [illegible] (for संसार°). T₁ [illegible] सोऽपि [illegible] —ᵇ) D[illegible] om [illegible] पुन —ᶜ) D[illegible] पर्यायेणापि ; D₅ पर्यायतस्तु ; T₁ [illegible] ; T₂ G [illegible] तात, T₃ [illegible] (for °ये तात)

6 ᵃ) D₇ संवादे (for °द) —ᵈ) D₁ T₂ G गर्दभस्य (for °भ्याश्च)

7 ᵃ) D₁ S यथा (for तात) —ᵇ) B₁ मम (for सुतः) T₁ G सुत (for सुतः) B Dn₁ n₂ [illegible] D₁ सुता ; D₁-₃ प्रभा ; S सुत (for प्रभु) D₁ सुमहांस्तु प्रभु —D₁ reads 7ᶜ twice —ᶜ) B Dn₁ n₂ G₁ [illegible], Dn₃ T₁ G₁-₃ [illegible] (for [illegible]). —ᵈ) D₇ समुदितो (for स°)

8 ᵃ) T₂ यज्ञाधिकार [illegible] —ᵇ) B₁ partly damaged B Dn₁ n₂ [illegible] (for सृष्ट) Dn₃ T₁ G₁ ₄ [illegible], D₇ ₁₁ परंतप ; T₂ ₃ G₂ ₃ M [illegible] (for परंतप) —ᵈ) B₁ ₃-₄ D₆ [illegible] Dn₁ n₂ [illegible] (for [illegible]) —For 8ᶜᵈ, Dn₃ S subst

248* त्वरया स गर्दभयुक्तेन रथेनाशुगामिना ।

9 ᵃ) D[illegible] बाल (for बालं) Dn₃ S स बालं गर्दभीपुत्र (M °त्रम्) —ᶜ) B₁ निरतुदत् D₇ ₁ निरविध्यत् (for °विध्यत्). —ᵈ) D₇ ₁ नासिकायां (for °यां)

10 ᵃ) B₁ तद्दृष्ट्वा ; B₃-₄ Dn₁ n₂ D₁₀ तत्र तीव्रं (D₁₀ त), D₁ स तं तीव्र (for तं तु तीव्र-) T स दृष्ट्वा नासि नि(T₂ तु)र्भिन्नं, G₁ ₂ M स दृष्ट्वा (M °ष्ट्वा) नसि निर्भिन्न ; G₃ ₄ निर्दयमान सुनिर्भिन्न (G₁ °न्न) —ᵇ) T₁ ₃ G गर्दभे (for °भी) Dn₃ D₇ ₃ -गृद्धिनी ; T₁ G₁ ₂ ₄ गर्दिनी ; T₃ पर्दिनी (for -गृद्धिनी) —ᵈ)

उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वाधितिष्ठति ॥ १०
ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ ११
अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ।
स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं निगच्छति ॥ १२
एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १३
ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दूषिता ।
कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥ १४
केन जातोऽस्मि चण्डालो ब्राह्मण्यं येन मेऽनशत् ।
तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १५

गर्दभ्युवाच ।

ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ १६
एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्गृहं प्रति ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १७
मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कच्चिन्न कुशलं तव ॥ १८

मतङ्ग उवाच ।

अयोनिरग्र्ययोनिर्वा यः स्यात्स कुशली भवेत् ।

C. 13 1875
B 13 27 20
K. 13 3 20
M 13 3 19

B1 4 5 Dn2 n3 चाडालस्तु (for चण्डा°) B1 3 Dn D8 तु (for त्वा) D1-7 चडालस्त्व(D3 °त्वा)धिगच्छति, D10 S °स्त्वभिविष्यति

11 a) Dn3 T G ब्राह्मणो दारुणो नास्ति — b) D1 पैत्रो, G2 पुत्रो (for मैत्रो) D4 दारुण (for ब्राह्मण) — c) Dn3 आवाप (for आचार्य) — d) Dn1 शास्ता, T1 नास्ति (for शास्ता) D1-8 श(D2 शा)स्ता ब्राह्मण उच्यते, D7 शास्ता किं प्रहरन्यय

12 a) Dn3 T G च (for तु) — b) M4 बालो (for बाले) — c) D4 स्वयोनिर्मनयत्येष, S स्वा योनिं मानयस्त्वेता (T1 °यंश्चेमा, G2 °यत्येप, G4 °यन्नेत) — d) D7 भावाभाव B Dn2 D10 नियच्छति (for निग°) Dn1 D3 भावाभाव नियच्छति, S भाव भावोभि- (M1-3 °नु)गच्छति

13 a) D1-3 [s]पि (for तु) — b) Dn3 S करुण (for दा°) — d) B8 गर्दभीं, S तामिद (for रासभीं) Dn3 अभ्यभाषत (for प्रत्य°)

14 a) S तत्त्वेन (for कल्याणि) — b) T G1 3 M जननी, G2 जगर्भू (sic) (for माता मे) G4 जनन येन दूषित — c) B1 वा, B5 मे (for मा) Some MSS चाडाल S (except G4) के(M2-4 ते)न मा (T1 G1.2 मा) वेत्थ चडाल — B3 T G om (hapl) 14d–15a — d) D4 4-10 द्विज (for क्षिप्र) D9 सत्तमे (for शस मे)

15 B3 T G om 15a (cf v l 14) B2 om 15a M transp 15a and 15b — a) Some MSS चाडालो — b) B2 partly damaged S (except G2) केन (for येन) Dn1 n2 D10 G2 नश्यते (for मेऽनशत्) — D3 om (hapl.) 15c–16d — c) B2 partly damaged D1 [ए]त्र, T1 G1 3 4 M1.4 मे (for [ए]तन्) B4 महाप्राज्ञ, Dn3 D8 °प्रज्ञे, D1 प्रज्ञि (for °प्राज्ञे).

16 D3 om 16 (cf v l. 15) G4 om the ref T2 3 G1-3 रासभी — a) T1 8 नापितेन (for वृषलेन) — b) T2 ममता (for मत्ताया) B1 याचितेन, B8 D10 T2 3 G1 2.4 चापि तेन, T1 जनितासि (for नापितेन) D4-7 हि, S वै (for ह) — c) T1 3 G1-3 ततोसि, G4 तेनासि, M1 त्वमपि (for °सि) B1-3 5 Dn D5 7 8 10 G2 चाडालो (for चण्डालो)

17 Before 17, B Dn3 D1-7 9 ins भीष्म उवाच — b) Dn1 n2 प्रतिप्रायाद्, D2 T1 प्रत्युपे°, D10 प्रत्युदी° (for प्रत्युपा°) D1-4 6-9 गृहान् (for गृह) S पुन (for प्रति) — d) S पुत्रम् (for वाक्यम्)

18 D3 repeats 18, with the ref. of 19, after 19ab — a) D4 यथा (for मया) B2 D5 ससिद्धै, D2 -ससिद्धो (for °द्धौ) T1 य स्वय कार्यसयुक्तो, T2 3 G M यस्त्व (G3 °त्व) यज्ञार्थसमिद्धौ — b) D1-3 10 गुण (for गुरु) — d) B3 partly damaged B3 M3 नु (for न) D1-3 T2 [अ]कुशल (for कुशलं)

19 a) D1 अनियोनिर् (sic), D4 5.9 अग्रयो, D7 अप्य यो°, T2 3 G1 3 4 M अभियो°, G2 अपियो°, Madras ed अहियो° (for अग्र्ययो°) B Dn D5 Cn अत्ययोनि रयोनिर्वा, T1 अयोनिर्वा त्रियोनिर्वा — b) B Dn1 n2 कथ (for य स्यात्) — After 19ab, D3 repeats 18 with the ref of 19 — d) Dn1 G1 [ए]व (for [इ]य) S भवेत् (for पित)

कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ १९
ब्राह्मण्यां वृपलाज्जातं पितर्वेदयतीह माम् ।
अमानुषी गर्दभीयं तस्मात्तप्स्ये तपो महत् ॥ २०
एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।
ततो गत्वा महारण्यमतप्यत महत्तपः ॥ २१
ततः संतापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ।
मतङ्गः सुसुखं प्रेप्सुः स्थानं सुचरितादपि ॥ २२
तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
मतङ्ग तप्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २३
वरं ददानि ते हन्त वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।
यच्चाप्यवाप्यमन्यत्ते सर्वं प्रब्रूहि माचिरम् ॥ २४

मतङ्ग उवाच ।

ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ।
गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृतो मया ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंदरः ।
ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ॥ २६
श्रेष्ठं यत्सर्वभूतेषु तपो यन्नातिवर्तते ।
तदग्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥ २७

---

20 B_4 om 20^a–21^b — ^{a}) D_8 ब्राह्मणं (for °ण्या) D_8 वृपलाजात; $G_{1\,3}$ °लाज्जात (for °लाज्जात) — ^{b}) D_{10} G M_4 खरी, $T_{1\,2}$ M_{1-3} परि (for पितर्). D_{10} T_1 G_3 $M_{1\,2\,4}$ वेदयते; $G_{1\,3\,4}$ °यसो (for °यति) B_3 Dn [इ]व, B_3 S हि, D_{10} इ (for [इ]ह) — ^{c}) D_5 अमानुषा (for °नुषी) — ^{d}) $D_{2\,3}$ महत्तप (by transp) S तपस्तप्स्ये महावने (T_1 °मुने)

21 B_4 om 21^{ab} (cf v l 20). $D_{2\,3}$ T_3 om (first two, hapl) 21 — ^{a}) M_3 सर्वम् (for एवम्) — ^{c}) G_4 om गत्वा $D_{1\,4-9}$ स गत्वा तु ततोरण्यम् — ^{d}) B_1 अतप्यस्स, B_{2-5} Dn °स्सु (for °त)

22 ^{a}) B_5 Dn_2 $D_{4\,5\,10}$ T_2 स (for स) — ^{c}) B Dn $D_{1-3\,10}$ सुखस-, D_{6-9} तु सुख; T_1 सुसुखी, T_3 $G_{3\,4}$ स सुखं (G_3 °ख) (for सुसुख) — ^{d}) D_2 शुचिरताद् (for सुचरिताद्) D_1 अधि, $T_{2\,3}$ $G_{1\,2\,4}$ M अथ (for अपि) T_1 G_3 स्थान सुचरित तथा

23 ^{c}) B Dn_1 n_2 D_5 G_1 M तप्स्यसे, $D_{4\,6}$ तपसे, G_4 तप्यते (for °से) G_2 तीव्र (for किं त्व).

24 ^{a}) B_4 Dn_2 $D_{1\,2\,4-8}$ T_2 $G_{1\,2}$ ददामि (for °नि) B_3 तेनाह (for ते हन्त) Dn_1 $D_{9\,10}$ T_3 $G_{3\,4}$ वरं ददामि तेह त (D_{10} तु) — ^{b}) $B_{1-3\,5}$ $D_{2-4\,6\,7\,10}$ यदीच्छसि, D_1 T_1 M यमि°, G_2 यथेप्स्यसि, G_4 यथेच्छसि (for यदि°) — ^{c}) G_2 यद् (for यच्च) B Dn G_2 हृदि, $D_{1\,8}$ अन्यं (for अन्यत्) $D_{4\,6-9}$ यच्च(D_7 °था)नवाप्यमन्यत्ते (D_4 °न्येन, D_8 °न्य ते); D_{10} यच्चाप्यवाच्य हृदि ते, T $G_{1\,3\,4}$ M यदवाप्यं त्वया किंचित् — ^{d}) B Dn_1 n_2 तद् (for प्र) D_5 प्रब्रूहि त्व ममाचिर, S सर्वमेव वृणीष्व तत्

25 G_1 om the ref D_8 मातग (for मतङ्ग) — ^{b}) $D_{2\,3}$ तत (for तप) — ^{c}) B_3 सशय; G_2 यच्छेय (for गच्छेय) M_{1-3} [ए]व; M_4 [ए]प (for [इ]ह) $D_{1\,2}$ गच्छेय यदि वा नाश, D_{4-9} गच्छ वा तिष्ठ वा चेह — ^{d}) $G_{1\,3\,4}$ भयान्, G_2 भव (for वर) $D_{4\,6-9}$ कृतो (for वृतो)

26 Before 26, V_1 B Dn D_{10} S ins भीष्म उवाच. — After 26^{ab}, B Dn D_5 ins

249* मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया ।

[B_1 D_5 ब्रह्मत्व (for विप्रत्व) B_1 पाल्यते (for प्रार्थ्यते)]

— ^{c}) B_3 $D_{6\,7}$ प्रार्थ्यमानस् (for प्रार्थयानस्) — ^{d}) $D_{1-3\,5}$ दुष्प्रापम्, some MSS दुःप्रापम् (for अप्राप्य). S विनशिष्यसि (for अकृतात्मभि). — After 26, N (V_1 missing) ins

250* विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम माचिरम् ।

[$D_{1-3\,5-9}$ नाशमेष्यसि (D_2 °ति), D_4 नाशयिष्यसि (for विनशि°) D_3 दुर्बुद्धेम् (for °द्धे) D_{4-9} तपःपारय (for तदुपारम)]

27 ^{a}) $B_{1\,2}$ (marg) $_5$ Dn श्रेष्ठता (for श्रेष्ठ यत्) $D_{1-4\,6-9}$ भूताना (for भूतेषु) — ^{b}) Dn_1 n_2 D_6 तपोर्थं, Dn_3 तत्प्राय; D_{10} यत्तपो (by transp) $B_{1\,5}$ नाभि, S अति (for नाति) — ^{c}) B_2 partly damaged B_3 तदर्थ्यं, D_4 तमग्र्य, D_5 यदग्रं, T_1 M तदुग्र, $T_{2\,3}$ G तदुक्त (for तदग्र्य) B_1 प्रार्थ्यमानस्, B_5 D_7 प्रार्थमानम् (for °यानस्) — ^{d}) $T_{2\,3}$ G मतग (for अचिराद्) D_{1-9} नाचि(D_{7-9} अचि)रान्नाशमे(D_9 °यि)ष्यसि, T_1 M मतग न भविष्यसि

देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् । चण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथंचन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाविंशोऽध्याय: ॥ २८ ॥

२९

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रत: ।
अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥ १
तमुवाच तत: शक्र: पुनरेव महायशा: ।
मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्नतिदुर्लभम् ॥ २
मा कृथा: साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ।
अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिराद्विनशिष्यसि ॥ ३
मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणो मया सकृत् ।
चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ४
तिर्यग्योनिगत: सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।
स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वा कदाचन ॥ ५
पुंश्चल: पापयोनिर्वा य: कश्चिदिह लक्ष्यते ।

C. 13 1902
B. 13 28 7
K. 13 4 7
M. 13 3 24

28 T_1 om 28^{ab} — ^{a}) $D_{4\,5}$ विन्ये(D_7 °ग्रे)षु, S (T_1 om) मर्त्यानां (for मर्त्येषु) B_1 देवासुरमनुष्येषु — ^{b}) D_3 यत्र (for यत्) S (T_1 om) परं त्रिभुवने परमुत्तमं — ^{c}) M जायेत (for जातेन) — ^{d}) $D_{6\,8\,9}$ M तत्प्राप्यं न (for न तत्प्राप्यं) M_1 कदाचन (for कथं°)

Colophon missing in V_1 — *Parvan name* B_{1-4} Dn_1 D_1 आनु° — *Sub-parvan* B_{1-4} Dn_1 n_2 $D_{1\,2\,3\,10}$ दानधर्मं — *Adhy name* B Dn $D_{1-4\,7\,8\,10}$ T_2 $G_{3\,4}$ M_4 इन्द्र($Dn^{\cdot}$ n_2 °मा)तङ्गसंवाद:, D_3 इन्द्रमतङ्गसंवाद:, T_2 ब्राह्मण्यमाहात्म्ये [इ]न्द्रमतङ्गसंवाद:, G_1 $_2$ मतङ्गोपाख्याने ब्राह्मण्यमाहात्म्यं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 D_{10} 26, $D_{7\,9}$ 23, S 3 — *Śloka no* Dn_1 30, D_1 29

29

☞ This adhy is missing in V_1 (cf. v 1 13 27 91) For the sequence of adhyāyas in Dn_2 S, cf v 1 13 28 1

1 D_1 om the ref — ^{b}) $D_{2\,3}$ मय(D_2 स य)-तात्मा, $D_{4\,6\,9}$ शांसि° (for संशि°) D_1 जित, T $G_{1\,2\,4}$ M महा, G_3 धृत (for यत) — ^{d}) Dn_1 n_2 अच्युत, $D_{2\,3}$ अच्युत, D_{1-9} उद्यत (for अच्युत) S दात वै परिवत्सरान्

2 ^{a}) S महाप्राज्ञ (for तत: शक्र) — After 2^{ab}, N (V_1 missing) ins

251* ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे ।
[D_{1-9} वीर (for तात) Dn_1 D_7 लप्स्यते (D_7 °से), D_8 लिप्स्यसे (for ल°)]

— G_1 om 2^c–3^d — ^{c}) M मतग (for मतङ्ग) — ^{d}) D इति (for अति) B Dn D_{10} प्रार्थयन्विनशिष्यसि, S (G_1 om) प्रार्थयान (T_1 $G_{3\,4}$ °नो) महाव्रत (T_1 °त, T_2 $G_{2\,4}$ °त)

3 G_1 om 3 (cf v 1 2) — ^{a}) S (G_1 om) तात (for पुत्र) — ^{b}) G_4 पथ (for पथस्) — After 3^{ab}, N (V_1 missing) ins

252* न हि शक्य त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्मते ।
[$D_{1\,2}$ प्राप्तं (for °प्तु) D_1 इति (for इह)]

— ^{c}) S (G_1 om) त्रिमार्ग(M °शेष)तो मार्गमाण — ^{d}) D_{1-3} नचिरा(D_3 न किंचि)न्नाशमेष्यसि, S (G_1 om) सर्वथा न भविष्यसि (cf 4^d)

4 T_2 om (hapl.) 4 — ^{b}) B Dn_2 n_3 सकृन्मया (by transp) — ^{c}) D_{1-3} चिकीर्षस्येव, T_1 °स्येव (for °स्येव) — ^{d}) D_2 वा (for न) D_6 भविष्यति (for °सि)

5 ^{a}) D_9 योनि (for योनि) $B_{1\,2}$ T_1 सत्त्वो (for सर्वो) — ^{b}) G_4 मानुष (for °ष्यं) — ^{c}) T G अजाविक (T_2 °क, G_1 का), M अजायत (for स जायते) B_{1-4} $D_{1\,2}$ पुक्सो, B पुल्कसो, S श्वपाको (T_2 °लो) (for पुल्कसो) D_{1-9} प्रजा(D_5 स जा)यते पुल्कसो वा — ^{d}) Some MSS चाण्डालो B_{1-4} न

स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ६
ततो दशगुणे काले लभते शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ७
ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ९
ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ।
ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १०
ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ११
ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि ।
तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १२
ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३
तदैव क्रोधहर्षौ च कामद्वेषौ च पुत्रक ।

संशय॰; B5 Dn [अ]प्यसशय (for कदाचन)

6 M1 2 om 6-7 — ^{a}) Dn1 n2 D10 M8 पुल्कस, D1-9 अतरा (for पुंश्चल) D1-8 अंतरायोनिजातो वा; T G M4 मल्लु(G2 °द्दु)क पुल्कसो वापि — ^{b}) T1 M4 यो वान्यो हीनयोनिज, T2 ये चान्ये हीनजातय, T8 G यो वा(G2 4 योप्य)न्यो हीनजातिषु — T1 om 6^{cd} — ^{c}) T2 8 G M4 तस्यामधमयोनौ स (T2 य) — ^{d}) T2 8 G M4 सततं (for मतङ्ग)

7 M1 2 om 7 (cf. v 1 6) G2 om (hapl) 7-8 M8 om (hapl) 7 — ^{a}) B1 -शते, B2-5 Dn D1-10 -शते (for गुणे) — D5 om (hapl) 7^b-9^a D8 om (hapl) 7^c-8^b — ^{c}) D1-4 7 9 10 तथा (for ततो) T G1 8 4 M4 शूद्रताया चिर काल — B8 om 7^d-8^a — ^{d}) T G1 8 M4 तत्रैव, G4 तथैव (for बहुश)

8 B3 om 8^a, D6 G2 om 8, D8 om 8^{ab} (for all, cf v 1 7) D4 om (hapl) 8-10 D6 om (hapl.) 8-9 T2 om (hapl) 8-11 G8 reads 8^a-9^b on marg — ^{b}) B8 पुन (for अपि)

9 D5 om 9^a (cf v 1. 7) D4 6 T2 om 9 (cf. v 1 8) B5 om (hapl) 9-10 D8 om (hapl) 9-12 M1-8 om (hapl) 9-11 G8 reads 9^{ab} on marg — ^{a}) T1 षष्ठ (for षष्टि) — Dn1 n2 om 9^{cd} — ^{c}) D5 राजन्या तु, T1 G1 °न्यो वै, T8 G2-4 °न्ये तु (for °न्यत्वे) D1 2 7 [ऽ]पि च तथा (for चिरं कालं) D8 राजन्येपि तथा काले, D9 °न्येप्यपि च तथा — ^{d}) B1 8 D10 तथैव, D1 2 7-9 बहुश (for तत्रैव)

10 D4 T2 om 10 (cf v 1 8) B5 D8 M1-8 om 10 (cf v 1 9). D9 om (hapl) 10-11 G1 om (hapl) 10 G8 reads 10-12 on marg (10^{ab} twice) — ^{a}) B1-4 Dn8 D1 2 6-8 शतगुणे; T1 G2 4 त्रिंशद्गुणे (for षष्टिगुणे) — ^{b}) G4 लभते ब्राह्मणता — ^{d}) Dn1 n2 D1 6 7 M4 ततस्तु (for तत्रैव)

11 T2 om 11 (cf. v 1. 8) D8 M1-8 om 11 (cf v 1 9). D9 om 11 (cf v 1 10) G4 om (hapl) 11-12 G8 reads 11 on marg — ^{a}) B5 चतु शते, D1 2 तद्द्विशते, D4 शतगुणे, D5 तु त्रिंशते; T1 त्रिंशद्गुणे, T8 G1 च द्विशते (for तु द्वि°) ‡ Cn काण्डपृष्ठता शस्त्रजीवित्वम् । शस्त्राजीवी काण्डपृष्ठ इत्यमर । वेश्यापति काण्डपृष्ठ सद्भिरेव निगद्यते इति यम । ‡ — After 11^{ab}, T1 ins

253* सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च ये च वेदबहिष्कृता ।
काण्डपृष्ठास्तु ते ज्ञेया सर्वकर्मबहिष्कृता ।

— ^{c}) D6-8 -पृष्ठे (for पृष्ठश्).

12 D8 om 12 (cf v 1 9) G4 om. 12 (cf v 1 11) D1 2 M4 om (hapl) 12 T8 damaged for 12-13 G8 reads 12 on marg — ^{a}) B1 तु द्विशते, D4 5 7 तु त्रिंशते, T1 त्रिंशद्गुणे, T2 G1 8 च त्रिशते; M1-8 प्रवर्तते (for तु त्रिशते) D6 om काले — ^{b}) D8 om लभते B1. 4 Dn D5 जपताम्, B2 5 विप्र° (for द्विज°) D10 भवते यजतामपि — ^{c}) B1 त प्रविश्य, B2-5 Dn D5 10 त च प्राप्य, T1 G1-8 M1-8 द्विजताया, T2 द्विजातयश् (for ता च प्राप्य)

13 D4 6 om (hapl) 13 T8 partly damaged — ^{a}) B3 तु त्रिशते, B4 षष्टिगुणे, D1 शत शते, D10 चतु शत, T1 चतुर्गुणे (for चतु शते) — Dn8 reads 13^b twice — ^{b}) T1 श्रोत्रियो जायते द्विज — ^{c}) B1 D10 श्रोत्रियत्व, S °यश्च (for °यत्वे) S (except

अतिमानातिवादौ तमाविशन्ति द्विजाधमम् ॥ १४
तांश्चेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।
अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥ १५
मतङ्ग संप्रधार्यैतद्यदहं त्वामचूचुदम् ।
वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अतिष्ठत गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥ १
सुदुष्करं वहन्योगं कृशो धमनिसंततः ।

C. 13 1918
B. 13 29 6
K. 13 5 6
M 13 3 46

T1, T3 damaged) तत (for चिर) T2 काले

14 [a]) D2 तद्देवं, D10 T2 3 G M1 2 तद्देन, T1 तथैव, M3 4 तद्देन (for तद्देव) G2 क्रोधदर्पौ (for °हर्षौ) D2 T2 3 G1 3 4 तु (for च) B Dn तद्देव (B2 °देन, B4 देव, Dn1 देव) शोकहर्षौ (Dn3 हर्ष-शोकौ) तु — [b]) B D4 6–10 कामक्रोधौ, D2 °हर्षौ; T2 3 M रागद्वेषौ (for काम°) S तथैव च (for च पुत्रक) — T1 om 14[cd] — [c]) B1 वा, B2 3 Dn D7–10 च (for तम्) B4 6 अभिमानातिवादौ तम् (B4 वा), D4 अतिवादातिवादौ तन्, T2 विचिकित्सातिमाना चात्र (sic), T3 G विचिकित्सातिवादश्च (G2 °द च), M विचिकित्सा चाभिमानश्च — [d]) B Dn1 3 [अ]प्याविशेते, Dn1 n2 D10 प्रविशेते, D1 आश्रियति, D7 9 नाविशाति (for आवि°) D7 द्विजोत्तमा, D3 8 द्विजोत्तम (for द्विजाधमम्) T2 3 G1 3 तद्वी(T2 रति)मान च विंदति, G2 4 M अतिवादश्च (G2 °मानश्च, G4 मान्य च) विंदति

15 [a]) D2 जयते (for जयति) B2 च (for स) S तांश्चेच्छत्रूञ्जयत्येव (M °ए) — [b]) B3 गच्छति (for प्राप्नोति) S प्राप्नोति परमां गतिं — T1 om 15[cd] — [c]) B1 त्रि, D5 चेज् (for वै) M2 3 [ए]तं (for [ए]नं) D4 6 अथ चेद्जयन्त्येन (sic) — [d]) D1–9 शैलाग्राद् (for ताला°) S (T1 om) ताल पक्वमिवापत (M °ते)त्

16 [a]) B Dn D10 [ए]त्र (for [ए]तद्) — [b]) D9 अथ (for अहं) B1 corrupt, D1–9 अनूनुद, S अचोदय (for अचूचुदम्) — [c]) D1–9 S वै (for त्वं) — [d]) D वै (for हि) S नैतच्छक्यमिति त्वया

Colophon missing in V1 — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 3 शांति — *Sub-parvan* B1–4 Dn D1 2 6 10 दानधर्म — *Adhy name* B Dn D1–5 7–10 M इन्द्रम(D8 °मा)तंगसंवाद D6 इन्द्रमतंगजसंवादः, G1 3 मतंगोपाख्याने ब्राह्मणप्रशंसायामिंद्रवचन — *Adhy no* (*figures, words or both*) Dn1 D3 10 27, D7 9 24, S 4 — *Śloka no* Dn1 16, D4 13

30

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v l. 13 27 91) For the sequence of adhyāyas in Dn1 S, cf v l. 13 28 1

1 After the ref, N (V1 missing) ins

254* एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रत ।
सहस्रमेकपादेन ततोऽब्दानामतिष्ठत ।
त महस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमुपागमत् ।
तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ।
मतङ्ग उवाच ।
इद वर्षसहस्र वै ब्रह्मचारी समाहित । [5]
अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्य नाप्नुया कथम् ।
शक्र उवाच ।
चण्डालयोनौ जातेन नावाप्य वै कथचन ।
अन्य काम वृणीष्व त्व मा वृथा तेऽस्त्वय श्रम ।

त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम् ॥ २
तं पतन्तमभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः ।
वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ॥ ३
शक्र उवाच ।
मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते संवृतं परिपन्थिभिः ।
पूजयन्सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ४
ब्राह्मणे सर्वभूतानां योगक्षेमः समाहितः ।
ब्राह्मणेभ्योऽनुतृप्यन्ति पितरो देवतास्तथा ॥ ५
ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते ।
ब्राह्मणः कुरुते तद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥ ६
बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ॥ ७
मतङ्ग उवाच ।
किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च माम् ।

[Lines 1–2 = (var) 13 29 1 — (L 1) D4 8 9 शसितात्मा (for सशि°) — (L 2) D7 9 एक (for एक) D1–8 [ऽ]ब्दान्स (for ऽब्दानाम्) B Dn D10 ततो ध्याने व्यतिष्ठत (for the post half) — (L 3) D1–9 सहस्रपरे (for °स्रावरे) D1–9 ततो (for शक्रो) D8 9 प्रष्टुम् (for द्र°). B1–4 अथागमद्, D1–3. 5 9 उपागत — (L 4) D2 -सूदन (for वृत्रहा) — D1–8 om the ref D6 मतगज (for मतङ्ग) — (L 6) D1 2 तिष्ठस्तथैकपादेन (for the prior half) D2 10 प्राप्नुयाद्, D6–9 प्राप्नुयां (for ना°) — D1–9 इन्द्र (for शक्र) — (L 7) Some MSS चांडाल D1–8 तद् (for वै) — (L 8) D1–9 वर (for कामं)]

— b) T1 2 G M4 दुःख ; M1–3 सुख (for भृश) D1 6 कोप (for शोक) M -समन्वित (for परायण) — c) B1–4 Dn D10 अध्यतिष्ठद्, B5 व्यतिष्ठत (for अ°)

2 a) D8 स (for सु) B Dn D10 दुर्वहं, some MSS दुःकर (for -दुष्कर) — d) D1–4 6–9 T1 नि (for स) G ततापं (for पपात)

3 a) D4 तपसं तम्, D10 G2–4 त तपतम्, T1 पतत तम् (by transp) D1 8 अभिश्रुत्य (for °द्रुत्य)

4 D1–5 7–9 T1 om the ref. S (T1 om) इन्द्र (for शक्र) — a) T1 ब्राह्मण त्व (for °णत्व) T1 वै, T2 3 G1–3 M सै (for ते) — After 4a, N (V1 missing) ins

255* विरुद्धमिह दृश्यते ।
ब्राह्मण्य दुर्लभतर

[(L 2) B1 D1 10 तम (for -तर)]

— b) M1 3 4 (*inf lin* as in text) सहृत (for संवृत) — d) D4 7 T1 प्राप्नोति (for आ°)

5 D4 om (hapl) 5 — a) B Dn D7 T2 3 M ब्राह्मण (D7 °णै) (for ब्राह्मणे) — b) B Dn D9 T2 3 M क्षेम (for -क्षेम) B1 4 समन्वित ; B2 3 5 Dn D10 -समर्पित (for समाहित) — c) B1 D7 न (for ऽनु-) B Dn D1 2 10 तृप्यते, D8 -तप्यते (for तृप्यन्ति) T1 ब्राह्मणा यदि तुष्यति, T2 3 G M °णा ननु तृप्यति — d) B5 D9 पितरौ (for °रो)

6 b) D1–3 6–9 परम् ; M3 4 सर (for पर) — c) B1 यद्यद्, B2–5 Dn1 D5 10 यद्धि, Dn3 यद्वद् (for तद्धि) — d) D2 4 6–9 यथावद्यच्च (D1–9 °द्यस्तु) वांछति, T1 यो यो यद्यधिवाछति, T2 3 G M योसौ (M यो यो) यद्यदिहेच्छति

7 a) G2 भुवि (for बह्वीस्) Dn3 च, G2 om (for तु) D9 om from रन् up to ऽय हि (in line 2 of 256*) B1 ससरन्, B3 ससरेद्, Dn1 n2 त विशन, D3 corrupt (for ससरन्) — c) B1 D10 कस्मिंस्तु (for °श्चिद्) T1 अथ जन्मनि कस्मिंश्चिद् — d) B5 M विंदते (for °ति) T2 ब्राह्मणे तात विंदति — After 7, N (V1 missing) ins

256* तदुत्सृज्येह दुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभि ।
अन्य वर वृणीष्व त्व दुर्लभोऽय हि ते वर ।

[(L 1) B2 partly damaged B1 तम् (for तद्) D2 4 8 10 उत्सृजेह (for °ज्येह) Some MSS दुःप्राप — (L 2) D10 हि (for ऽय) D4–6 च, D10 न (for हि) B4 दुर्लभोय वरो हि ते (for the post. half)]

8 S om. the ref — a) D1 मा, D4–9 त्वं ; S तु (for मा) S शोचसि (for तुदसि) T1 G दुःखार्तं (G °र्त्त) (for °तं) — b) D4–6 [ऽ]थ किं, D7 9 कथ (for च माम्) S मृ (G2 भू)त किमनुशोचसि — c) B1 Dn1 n2 D5 त्वां, D4 6 10 किं (for त) D4 T2 3 तु, D7 T1 G M न, D10 त्व (for तु) D10 S शोचसि (for शोचामि) D10 यत्र, T1 यं ; G1 त (for यो) — d) B1 [अ]वबुध्यते, Dn1 n2

तं तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषते ॥ ८
ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैः शतक्रतो ।
सुदुर्लभं तदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ९
यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः ।
ब्राह्मण्यं योऽवजानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥ १०
दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् ।
दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ११
एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
अहिंसादमदानस्थः कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ १२
यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहंगमः ।
ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ।
यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ॥ १३

C. 13 1936
B. 13 29 23
K. 13 5 24
M. 13 3 38

D2 ɪ ɪ 10 बुभूषसे (for °षते) B3 ब्राह्मण्यमहङ्कारमभि , T1 °मुपस्थापयेत्, T2 ɪ G M °मिह (G2 °च) पातयेत्

9 D1 om (hapl) 9ᵃ–10ᵇ — ᵃ) D3 यदि, T G M2 यत्तु, M1 ɪ ɪ यस्तु (for यदि) Some MSS दुःप्राप, D2 ɪ-ɪ दुष्प्राप्य (for °प) — ᵇ) S दुरा मद (for शतक्रतो) — ᶜ) Dn1 n. सदावाप्य, D1 ɪ तत्र°, D2 corrupt, D-ɪ ɪ तत्त्वम (D2 °मे)वाप्य (hypermetric), T G1 ɪ ɪ M च तत्प्राप्य, G2 च तु तत्प्राप्य (hypermetric) (for तदावाप्य) — ᵈ) D2 नानुतिष्ठति मानव

10 D1 om 10ᵃᵇ (cf v l. 9) — ᵃ) S ये पापेभ्य पापतमास् — ᵇ) D2 एष (for एव) T2 तु (for स) T1 प्राप्नुवन्त्यधमा गतिं — T1 om 10ᶜ–11ᵈ — ᶜ) B Dn D10 T2 G1 न जानीते, D1 ɪ-ɪ [स]विजानाति, D2 ɪ विजानाति, D2 न जानाति (for ऽवजानीते) — ᵈ) D1 ɪ-ɪ वर (for धन) D1 ɪ - ɪ लब्ध्वेह, T2 ɪ G1 ɪ M लब्ध्वा तु, G2 भोग तु, G1 यत्वा तु (for लब्ध्वेव)

11 T1 om 11 (cf. v l. 10) — ᵃ) Some MSS दुःप्राप S (T1 om) दुष्प्रापमिति ब्राह्मण्य — ᵇ) S (T1 om) तदनु (for दुरनु) D10 G1 ɪ ɪ -पावन, M1 (sup lin) पालयन् (for °नम्) — ᶜ) B2 Dn2 D10 दुरवाप्यम्, Dn1 दुष्प्रावापम्, G2 दुरपारम् (for °वापम्) — ᵈ) D2 [स]न्न (for [अ]नु) D1-ɪ देवता, T2 ɪ G M1 ɪ ɪ ब्राह्मणा (for मानवा)

12 Before 12, S ins मतङ्ग — ᵃ) S एकाराम एकरतिर् — ᵇ) Some MSS निःपरिग्रह S निर्द्वंद्वोह्य वने मुनि — ᶜ) B Dn अहिंसादममास्थाय — ᵈ) S नैव ब्रा(M देवब्रा)ह्मणता लभे — After 12, N (V1 missing) ins

257* दैवं तु नूनमेतद्वै यदहं मातृदोषतः ।
एतामवस्थां संप्राप्तो धर्मज्ञ सन्पुरंदर ।
नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम् ।
यदहं यत्नवानेव न लभे विप्रतां विभो ।
एवं गते तु धर्मज्ञ दानुमर्हसि मे वरम् । [5]
यदि तेऽहमनुग्राह्य किंचिद्वा सुकृतं मम ।
भीष्म उवाच ।
वृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा ।
चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राब्रवीदिदम् ।

[(L 1) B1 इनम्, B2-ɪ Dn D10 कथम्, D2 रूपम् (for नूनम्) D1 हि (for वै) — (L 2) D1 ɪ ɪ इमान् (for एताम्) D1 धर्मेन (for धर्मज्ञ) D10 त्व (for सन्) — (L 3) B2 D1-ɪ अशक्य (for न श°) D1-ɪ ɪ तु (for हि) D10 कृतं दैवतकृत्य हि (for the prior half) B2 [अ]भि, Dn2 D10 नि (for [अ]ति-) — (L 4) B2 Dn1 n2 D 10 यत्रं (for °ह) B2-ɪ Dn2 एव, Dn1 n2 एव (for एव) D2 यत्नवान् (for विप्रतां) B2 D1 प्रभो (for विभो) — (L 5) D1-ɪ गतेषु (for गते तु) Dn1 धर्म वा (for धर्मज्ञ) — B2 ɪ ɪ Dn D1 वैशम्पायन (for भीष्म) — (L 7) D2 तत (for तदा) B2 तम (for ततस्) — (L 8) D1-ɪ नोदितम् (for चो) D2 ɪ-ɪ च (for तु)]

— While S ins after 12

258* एव वर वृणे देव स मे सिध्यतु वासव ।

[T2 ɪ G M2 (inf lin) पर (for एव) T2 ɪ G सिध्येत (for सिध्यतु)]

13 ᵃ) D. -काम (for -काम) Dn1 विहार स्यां, G1 ɪ ɪ °री स्यान् (for री स्या) — ᵇ) D2 ɪ रूपो (for रूपी) D2 ɪ ɪ M1 ɪ ɪ विहगम (for °गम) — ᶜ) Dn1 ब्रह्मक्षेत्राविरोधेन, D10 क्षत्रावरो, G1 ɪ ɪ °क्षत्रा- सुरो° — ᵈ) D2 ɪ यथा (for अहम्) S लभे पू- (G2 M1-ɪ °मन्पू)जा मनीषिभि — ᵉ) S एव ममा- क्षया प्रीतिर् — ᶠ) B1 भवेद्वापि, D1-ɪ ɪ भावश्चापि, S भवत्विह (for भवेच्चापि) — After 13, N (V1 missing) ins

259* कर्तुमर्हसि तद्देव शिरसा त्वां प्रसादये ।
[D1 ɪ-ɪ त्वेवं (for तद्देव)]

37
24
26
60

इन्द्र उवाच ।
छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि ॥ १४
भीष्म उवाच ।
एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत ।
प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि प्राप तत्स्थानमुत्तमम् ॥ १५
एवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ।
तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्वह ।
सुदुष्प्रापं ब्रवीषि त्वं ब्राह्मण्यं वदतां वर ॥ १
विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ।
श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम ॥ २
वीतहव्यश्च राजर्षिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।

14 B Dn शक्र (fo इन्द्र) — After the ref, S ins

260* मतङ्ग गम्यतां शीघ्रमेवमेतद्भविष्यति ।
स्त्रियश्च सर्वास्त्वा लोके यक्ष्यन्ते भूतिकर्मणि ।
एव तवाक्षया कीर्तिर्भविष्यति तपोधन ।

[(L 2) M1 तु (for च) T2 G4 स्त्रिय° सर्वास्त्वया (G4 °र्वा समा) लोके (for the prior half) T2 वक्ष्यंते, G4 लक्ष्यते (for य°)]

— ^{a}) D1 corrupt, D8 T G1 3 4 छद्‌देव, G2 देव श्रद्द, M चंद्रदेव (for छन्दो°) — ^{b}) S स्त्रीभि (for स्त्रीणां) — After 14, N (V1 missing) ins

261* कीर्तिश्च तेऽतुला वत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति ।

[D4-9 ते (for च) D4-6 विपुला, D7-9 त्वतुला (for तेऽतुला)]

15 B1-3 5 Dn T2 G3 om the ref. — ^{a}) S (except T1) एतत् (for एव) — D2 3 5 om. (hapl) 15^c–16^b — ^{c}) S ब्रह्म (for प्राणास्) D10 तु (for ऽपि) — ^{d}) B Dn सप्राप्त, D10 सप्राप (for प्राप तत्)

16 D2 3 5 om 16^{ab} (cf v l 15) Dn1 om 16 — ^{a}) T2 3 G3 4 एव, G2 एन (for एतत्) D4 पर, G2 वर (for पर) — ^{b}) D4 6-9 ब्रा (D8 ब्र)ह्मणो (for ब्राह्मण्यं) D1 ब्राह्मणाना हि भारत — ^{c}) D7 स (for तच्) Some MSS दुःप्रापम्, D10 दुष्प्राप्यम् (for °पम्) D4-9 इति (for इह). — ^{d}) D1-3 भवन (for वचन). — For 16^{bcd}, S subst

262* मर्त्याना भरतर्षभ ।
ब्राह्मण्यं नाम दुष्प्रापमिन्द्रेणोक्तं महात्मना ।

Colophon missing in V1 — *Parvan name* B1 3 Dn3 D1 3 शांति — *Sub parvan* B1-3, 5 Dn D1 2 10 दानधर्म — *Adhy name* B Dn D1-4 6-10 M इंद्रम(D6 °मा)तंगसंवाद, G1 3 मतंगोपाख्याने ब्राह्मणप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 D5 10 28, D7 9 25, S 5. — *Śloka no* D4 24

31

☞ For the sequence of adhyāyas in Dn3, cf. v l 13 28 1 S reads this adhy after 4.

1 V1 missing up to 49^{ab} (cf. v l 13 27 91) — ^{a}) D2 ते, D9 (before corr) इति (for मे) — B5 om. 1^c–3^d — ^{c}) D10 सुदुष्प्राप्य B2-4 Dn D3 यद्‌ब्रवीषि, D4-6 प्रब्रवीषि (for ब्रवीषि त्व) — ^{d}) D1 om (hapl.) from वदतां up to पुरा (in 2^a)

2 V1 missing (cf v. l 1) D1 om up to पुरा (in 2^a) (cf v l 1) — ^{c}) D2 वद मे (for वदसे) D4-9 श्रूयसे वदसि त्वं च, D10 °ते वदतो मे ते — ^{d}) Some MSS दुःप्रापम्

तदेव तावद्गाङ्गेय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ३
स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तम ।
वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातुमर्हति ॥ ४

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथा राजा वीतहव्यो महायशाः ।
क्षत्रियः सन्पुनः प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥ ५
मनोर्महात्मनस्तात प्रजाधर्मेण शासतः ।
बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ॥ ६
तस्यान्ववाये द्वौ राजन्राजानौ संबभूवतुः ।
हेहयस्तालजङ्घश्च वत्सेषु जयतां वर ॥ ७
हेहयस्य तु पुत्राणां दशसु स्त्रीषु भारत ।
शतं बभूव प्रख्यातं शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ८
तुल्यरूपप्रभावाणां विदुषां युद्धशालिनाम् ।
धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥ ९
काशिष्वपि नृपो राजन्दिवोदासपितामहः ।
हर्यश्व इति विख्यातो बभूव जयतां वरः ॥ १०
स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ॥ ११

C. 13 1950
B 13 30 11
K. 13 8 12
M 13 5 11

3 V_1 missing (cf. v l 1) —[a]) B Dn D_5 नृपति (for राजर्षि) —[b]) $B_{1\,2\,4}$ D_{10} श्रुतो नो, D_{1-9} श्रूयते (D_5 °ता) (for श्रुतो मे) — For 1–3, S subst

263* विश्वामित्रो महाराज राजा ब्राह्मणता गत ।
कथित भवता सर्वं विस्तरेण पितामह ।
तच्च राजन्मया सर्वं श्रुत बुद्धिमता वर ।
आगमो हि परोऽस्माक स्वत्त कौरवनन्दन ।
वीतहव्यस्तु राजर्षिर्विश्रुतो वै पितामह । [5]
ब्राह्मणत्वमनुप्राप्त इति राजन्महायशा ।

[(L 1) M यथा राजा राजन् (for महाराज राजा) —(L 5) $M_{1\,3}$ वीतहव्यस (for °हव्यस्) M श्रुतो मे (for विश्रुतो) G_4 तु (for वै)]

4 V_1 missing (cf v l 1) —[a]) T_2 G M प्राप, T_3 वापि (for प्राप्तो) —[b]) $B_{3\,4}$ $D_{6\,7\,9\,10}$ T_3 $M_{1\,3}$ सत्तम (for °म) —[c]) M_{2-4} च (for वा) —[d]) S तन्मे ब्रूहि पितामह

5 V_1 missing (cf. v l 1) —[a]) G_1 partly damaged $M_{2\,3}$ हंभे (for शृणु) T_2 महाराज (for यथा राजा) —[c]) D_1 स पुरा, D_{2-4} सन्पुरा, D_7 सन्नपु, $T_{1\,2}$ G स पुन (for सन्पुन) S प्राप (for प्राप्तो) B Dn D_{10} राजर्षिर्दुर्लभ प्राप्तो —[d]) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ -सत्कृत, G_2 सत्तम (for सत्कृतम्)

6 V_1 missing (cf v l 1) —[b]) S प्रजेशस्य प्रजापते —[d]) D_7 स्वर्यातिर्, T_2 ययातिर् (for शर्या) D_{1-9} नाम (for इति) D_1 धार्मिक, $D_{2\,3}$ नामत (for विश्रुत)

7 V_1 missing (cf v l 1) —[a]) S [अ]न्ववायजौ (for °ये द्वौ) —[b]) D_{4-9} राजन्यौ (for राजानौ) S राजानौ (T_1 °जन्यौ) धर्मदर्शिनौ —[c]) B Dn D_{4-10} हैहयस् —[d]) B_1 $D_{4-7\,9}$ वशेषु, Dn_1 वत्सस्य (for वत्सेषु) D_{10} यजता (for जयता) B_4 Dn_3 वर; D_{1-9} वरौ (for वर) S वत्स्येषु नृपती ($G_{1\,3\,4}$ °ति) पुरा

8 V_1 missing (cf v l 1) —[a]) Some MSS हैहयस्य B Dn D_{10} राजेंद्र (for पुत्राणा) —[c]) B Dn D_{10} पुत्राणा, D_{4-9} T_1 विख्यात (for प्र) —[d]) S (except G_2 M_3) वीराणाम् (for शू°)

9 V_1 missing (cf v l 1) —[a]) Some MSS -प्रभावाना —[b]) B Dn D_{10} बलिना (for विदुषा) Dn_3 ऋद्धि- (for युद्ध-) T_1 शीलिना —[c]) D_3 om (hapl) वेदे च S महारथाना वेदे च —[d]) D_{1-6} सर्वथा (for सर्वत्र) $D_{1-4\,6}$ गता (D_1 तथा, $D_{5\,6}$ कृता) ध्वना (for कृतश्रमा) D_{7-9} सर्वथैव कृतात्मना, S धनुर्वेदे च योगिना

10 V_1 missing (cf. v l 1) —[a]) B_1 काशीषु, B_2 वाल्पिषु (sic) (for काशिषु) S काशि(G °शी)ष्वथ तदा (G_2 M_{1-3} °था) राजा —[b]) D_7 G_4 दिवोदास (for °दास) —[d]) D_5 यजतां (for जयता) S राजराज इवापर

11 V_1 missing (cf. v l 1) —[a]) Dn_3 हव्यैर् (for -हव्य) $D_{4,\,6-9}$ वीतहव्य समादाय, S (except M_3) स वीतहव्यस्य सुतैर् —[b]) $D_{1\,5\,7-9}$ T_1 आगत्य (D_1 °म्य) भरतर्षभ, $D_{2\,3}$ °त्य जयता वर, $D_{4\,6}$ वैरागत्य नरर्षभ (D_6 भ), $T_{2\,3}$ G अहत्वा पार्थिवर्षभ; M आगत्वा पार्थिवर्षभ — For 11[cd], S subst

तं तु हत्वा नरवरं हेहयास्ते महारथाः ।
प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ १२
हर्यश्वस्य तु दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ।
सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १३
स पालयन्नेव महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ १४
तमप्याजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत ॥ १५
दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् ।
वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ १६
विप्रक्षत्रियसंबाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥ १७
गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
गोमत्या दक्षिणे चैव शक्रस्येवामरावतीम् ॥ १८
तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ १९
स निष्पत्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥ २०
स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ २१

264* युद्धे विनिर्जितो राजन्गङ्गायमुनयोरनु ।
[T1 राजा (for राजन्)]

12 V1 missing (cf v 1 1) — a) S च (for तु). B5 Dn D5 M3 नरपतिं (for °वरं) — b) Some MSS हैहयास् D1 महायशा (for °रथा) — d) D1 -भयात्; D8 भयं (for भया)

13 V1 missing (cf. v 1 1) — a) B Dn1 n3 D10 T2 3 G M8 च (for तु) — b) B1 D5 10 काशी राजो (D10 °ज्ये) D4 5 [ऽ]भिषिच्यते (D5 °त) D6-9 काशि(D7 °श्य)राज्येभिषिच्यते, S °ज्येभिषेचित — d) D1-9 देव (for धर्म)

14 V1 missing (cf v 1 1) — a) B Dn D10 स पालयामास महीं — b) D1-9 धर्मात्मा पांडुनंदन — c) T2 3 G स (for तैर्) D1 4 6-9 M वै(D7 वे)-सहव्यैर् (for वीत°) D1 M4 आगम्य; G2 आहूय (for आगत्य). — d) M युद्धे (for युधि)

15 V1 missing (cf. v 1 1). — a) Dn1 n2 तमथ, D6 ममापि (for तमपि) T2 [आ]शु (for [आ]जौ) D4 6 विनिर्गत्य (for °र्जित्य) — b) S प्रति याता (for °जग्मुर्) B5 D4 यथागत — c) B1 3-5 Dn D10 T1 सौदेवस् (for °विस्) — d) D5 6 8 [ऽ]भ्यषिंचत, D7 T1 G4 [ऽ]भिषिच्यते

16 V1 missing (cf v 1. 1) — a) S सौदेवि (T1 °व-; G4 °व्य)स्त्वथ (M4 °स्तु स) विज्ञाय — b) B5 Dn1 n2 D10 यतात्मनां (for महा°) — c) S उपादाय (for महातेजा) — d) D1-9 -समवत् (for शासनात्) S दिवोदासो विनिर्ममे

17 V1 missing (cf v 1 1) — b) D1-9 -समुज्ज्वला (for समाकुलाम्). — c) Dn3 D2 नैकद्रव्यो च्छ्रयवतीं, T1 सर्वद्रव्योन्नववर्ती — d) G1 3 समृद्ध विपणाकुला.

18 V1 missing (cf v 1 1) — b) D1-9 पुरी सा (for वप्रान्ते) — c) B3 partly damaged. D2 3 गौतम्या, M1 गोमत्या (for °त्या) B Dn D10 कूले (for चैव) — d) D1-3 6-10 [अ]मरावती S रम्या देवपुरीमिव

19 V1 missing (cf v 1 1) — a) D1 2 -शार्दूल — b) S महायु(T3 G1 3 °म)तिं (for महीपतिम्) — c) Some MSS आगम्य हैहया — d) D1-9 पर्य वर्तंत (for °धावन्त) S प्रत्यधावे (M4 °त) पुन पुन

20 V1 missing (cf v 1 1) — a) B Dn D1-10 M3 8 स निष्क्रम्य, T G M4 सनि(G3 स नि)पत्य (for स निष्पत्य) D2 4 युद्धे (for युद्ध) — b) S तेषां (for तेभ्यो) — c) S भीमं (for घोर) — d) S महायशा (for °द्युति)

21 V1 missing (cf v 1 1) — a) B2 3 Dn3 D1-8 S युद्धा (for युद्धे) G4 महाराजन् D10 स युयोधे महाराजो — b) B5 दशभिर्, D2 3 च शतीर्; G1 3 तु शत, G2 4 दशतो, M4 दशतां (for दशतीर्) ❀ Cn दशतीर्दश, सहस्रमित्यर्थ । षष्टिसप्ततिनवतिवद्दशति शब्दोऽपि दशगुणितान्दश ब्रूते । ❀ — d) S राजा (for ततो) B3 4 उपागत (for °गमत्)

22 V1 missing (cf v 1 1) — a) B3 partly damaged D1-9 ततो राजा, S स (G4 तु) राजर्षि (for ततो राजन्) — b) B (except B1) क्षीणकोषश्,

तेजो लौक्यं स संगृह्य तस्मिन्देशे समाविशत् ॥ ३०

ततः स कवची धन्वी बाणी दीप्त इवानलः ।
प्रययौ स धनुर्धुन्वन्विवर्षुरिव तोयदः ॥ ३१

तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।
मेने च मनसा दग्धान्वैतहव्यान्स पार्थिवः ॥ ३२

ततस्तं यौवराज्येन स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ।
कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥ ३३

ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।
पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिंदमम् ॥ ३४

सरथः स तु संतीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरंजयः ॥ ३५

वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम् ।
निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथारुजैः ॥ ३६

निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ।
प्रतर्दनं समाजग्मुः शरवर्षैरुदायुधाः ॥ ३७

अस्त्रैश्च विविधाकारै रथौघैश्च युधिष्ठिर ।
अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः ॥ ३८

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।

गृह्य; $D_{5, 6, 7, 9}$ सम गृह्य, D_8 स समृध्य (for स संगृह्य). T_1 कृत्स्नं हि लोके यत्तेजस्, $T_{2, 3}$ G M कृत्स्नं हि तेजो यल्लोके ❀ Cn लौक्य लोकेषु सर्वेषु विद्यमानम् । ❀ —^{d}) $D_{1, 8}$ देहे (for देशे) B_4 समादिशत् (for °विशत्) S तदेतद्देहमाविशत्.

31 V_1 missing (cf. v. l. 1) — After 31^a, N (V_1 missing) ins.

268* स्तूयमान सुरर्षिभि ।
बन्दिभिर्वन्द्यमानश्च बभौ सूर्य इवोदित ।
स रथी बद्धनिस्त्रिंशो

[(L. 1) $D_{1, 8-9}$ सुरैस्तथा ($D_{1, 8}$ °दा) (for सुरर्षिभि)] —^{b}) B Dn_{1, n_2} $D_{5, 10}$ बभौ (for बाणी). Dn_3 बभौ दीप्त इवाचल —^{c}) $D_{2, 3}$ च, T_1 स्व, M स्व (for स). $B_{1, 2}$ (marg. as in text) $_5$ Dn_3 G_4 धन्वी; D_{4-6} ग्रहान्, $T_{2, 3}$ $G_{1, 3}$ M धून्वन् (for धु°) —^{d}) $D_{4, 6-9}$ ववर्षुर् (for वि°) B Dn खड्गी चर्मी श(B_1 चर्मेश-, B_4 वर्मी श)रासनी, S विवर्षि पुरिवांबुद.

32 V_1 missing (cf. v. l. 1) —^{b}) S सौदेवि रुद($G_{2, 3}$ M_2 [*inf. lin.*] °रूप)पद्यत — T_1 G_4 om. (hapl.) 32^c–33^d

33 V_1 missing (cf. v. l. 1) T_1 G_4 om. 33 (cf. v. l. 32) —^{a}) B Dn D_{10} [s]सौ, $T_{2, 3}$ $G_{1, 2}$ M वै (for सं). B_2 (marg.) $_{3, 5}$ Dn D_{10} $M_{1, 2, 4}$ यौवराज्ये च; D_{1-9} °ज्ये तु (for °ज्येन) —^{c}) D_{4-9} तमात्मानं (for तदा°) —^{d}) B_{2-4} स्व(B_4 चा)भ्यनंदत; D_{1-10} [अ]मन्यताभिभो (D_3 °ताभिभु, D_{10} °त प्रभु), S (T_1 G_4 om.) प्रत्यपद्यत (for अभ्यनन्दत) B_1 स च राजा सनंदन

34 V_1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T G च (for तु) — D_{1-3} om. (hapl.) 34^b–35^c —^{c}) D_4 स पुत्र; D_5 पुत्रं स (for पुत्रं प्र) —^{d}) D_4 अरिंदम, D_7 °दम (for °दमम्).

35 V_1 missing (cf. v. l. 1) D_{1-3} om. 35^{abc} (cf. v. l. 34) —^{a}) S समुत्तीर्य (for तु संतीर्य) —^{b}) $D_{4-6, 8, 9}$ पराक्रम, D_7 °म T_1 गंगासगासमानदीं, $T_{2, 3}$ G M गंगां गंगासमानधी. —^{c}) Some MSS वैतहव्याना —^{d}) T_1 पुर (for पुरीं) D_3 G_4 -पुरंजय

36 V_1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) S तं श्रुत्वा (for संश्रुत्य). —^{b}) D_5 M समुद्यत, $T_{2, 3}$ G समास्थित (for समुद्धतम्) —^{c}) S निर्ययुर्नगराच्छीघ्रं —^{d}) $D_{1-3, 7}$ रथै पररुजाकरै (D_7 °रुजै); S रथैस्तैर्न(G_4 °स्तु न-, M °स्ते न)गरोपमै

37 V_1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) B_2 $D_{2, 7, 9}$ T_3 G_4 नरव्याघ्र —^{b}) G_4 शस्त्र (for चित्र) —^{c}) B_3 Dn_2 $D_{2, 3, 5, 9}$ $T_{1, 2}$ G_2 $M_{2, 3}$ समाजग्मु, T_3 $G_{1, 3}$ M_1 उपाजग्मु (T_3 °ग्मु) (for समाजग्मु) —^{d}) B_3 उदायुध (for °युधा)

38 V_1 missing (cf. v. l. 1) —^{a}) B Dn $D_{5, 10}$ शस्त्रैश् (for अस्त्रैश्) S अ($T_{2, 3}$ M_3 श)स्त्रैश्च विविधैर्वीरा —^{b}) B_3 Dn_3 अस्त्रौघैश्, D_{4-9} शरौ° (for रथौ°) S शस्त्रैश्च भरतर्षभ —^{c}) D_2 अभिवर्षंत, D_3 अभ्यवर्तंत (for °वर्षन्त) S प्रा(G_4 प्र)वर्षन्वै(G_4 °न्वी)तहव्यास्ते —^{d}) S शीघ्र शैल(T_2 वर्ष)म् (for हिमवन्तम्)

39 V_1 missing (cf. v. l. 1) —^{b}) $T_{2, 3}$ G राजन् (for राजा) —^{c}) T_2 त (for तान्) —^{d}) D_{4-6} वज्राशनि-, S वज्रवेग (for वज्रानल)

जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ३९
कृत्तोत्तमाङ्गास्ते राजन्भल्लैः शतसहस्रशः ।
अपतन्रुधिरार्द्राङ्गा निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ ४०
हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।
प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ ४१
ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।
अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन्भृगुस्तथा ।
ततो ददावासनं च तस्मै शिष्यो भृगोस्तदा ॥ ४२
अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।
स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४३
भो भोः केऽत्राश्रमे सन्ति भृगोः शिष्या महात्मनः ।
द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥ ४४
स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ।
पूजयामास च ततो विधिना परमेण ह ॥ ४५
उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यमिति पार्थिवम् ।
स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ॥ ४६
अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ।
अस्य पुत्रैर्हि मे ब्रह्मन्कृत्स्नो वंशः प्रणाशितः ।

C 13 1989
B 13 30 50
K. 13. 8 51
M 13 5 47

40 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) D_5 हतोत्त मागास्, $D_{3\ 9}$ क्षतो°, D_{10} S हतो° (for कृत्तो°) — [b]) D_{4-9} भग्ना, T_1 फल्लै (for भल्लैः) — B_1 T_2 om 40[cd] — [c]) B_{2-4} न्यपतन् (for अ°) $D_{1-4\ 8-9}$ न्यपतन्रुधिराक्तागा (D_4 °क्रावान्), D_5 अपतन्रुधिराक्रांता, S (T_2 om) पतिता रुधिरार्द्रास्तु (M_1 °स्ते) — [d]) B_3 निकृष्टा, D_2 निकृत्य, D_7 निकृत्वा (for निकृत्ता)

41 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) G_4 एतेषु (for ह°) T_1 चैव (for तेषु) D_{6-9} वीरेषु (for सर्वेषु) — [b]) D_6 स तेषु (for सुतेषु) D_{10} च (for [अ]थ) $B_{1.4}$ वीतहव्येषु तेष्वथ — [c]) D_{10} T_3 $G_{1\ 3}$ M_4 नगरीं (for °र) — [d]) B_{1-3} $D_{1\ 10}$ T_1 अच्युत (B_1 °त), $D_{2\ 8}$ एव स°, D_{4-9} अच्युत, T_2 G इत्युत, M अभ्युत (for अप्युत)

42 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) D_4 भृगौ (for भृगु) S (except G_4) म (for च) — [b]) $D_{6\ 8\ 9}$ T_2 $G_{2\ 3}$ नराधिप — [d]) S वीतहव्याय भार्गव (T_1 M वै भृगु) — B_1 Dn_1 n_2 $D_{1.\ 3\ 6\ 7}$ om 42[ef] — [e]) $B_{3\ 5}$ Dn_3 ददन् (for ददाव्) $D_{2\ 4\ 5\ 9}$ वै (for च) — [f]) $B_{3\ 5}$ Dn_3 शिष्या (for शिष्यो) B_4 तस्मिञ्शिष्ये भृगुस्तदा, D_4 तस्मै राज्ञे भृगुस्तदा — For 42[ef], S subst.

269* आसनं शिष्यमध्ये च भृगुरन्यत्समादिशत् ।
[G_2 -वर्गे (for मध्ये) M_{1-3} अम्य (for अन्यत्)]

43 V_1 missing (cf v l 1) — [a]) D_3 [अ]नुपादम् B_1 [अ]स्य (for [आ]शु) — [b]) B_2 तदा (for तत्र) — [c]) B_4 D_{10} संप्राप्य च, $D_{1-3\ 5\ 6\ 8\ 9}$ स संप्राप्य, D_7 स संप्राप्तो (for स प्राप्य च) D_4 सम प्राप्य शुभपद, S आश्रमं सोय (M_4 स तु) सम्प्रा(M_{1-3} त प्रा)प्य — [d]) $D_{4-7\ 9}$ नृप (for ऽब्रवीत्) B_1 दिवादासो वचोब्रवीत्, S दैवोदासिरभाषत

44 V_1 missing (cf. v l 1) — [a]) $B_{1.\ 2\ 5}$ Dn_2 $D_{4-5\ 9\ 10}$ T G M_4 भो भो, D_7 भो वै (for भो भोः). M_4 हि (for के) T_1 च, T_2 [ऽ]स्य (for ऽत्र) $D_{2\ 3}$ भो भो कोत्राश्रमपदे

45 V_1 missing (cf v l. 1) — [a]) D_{1-3} सर्वं (for स त) $D_{1-7\ 9\ 10}$ [अ]थ, D_8 स (for तु) D_{1-9} मुनिर् (for भृगुर्) — [b]) $D_{2\ 3}$ तत (for तदा) — [c]) Dn_3 om, $D_{1-7\ 9}$ वै (for च) D_{1-9} विभो (for ततो) — [d]) B Dn D_{10} विधिना नृपसत्तमं.

46 V_1 missing (cf v l 1) — [a]) D_5 राजेंद्र (for राजेन्द्र) — [b]) $D_{1\ 10}$ ब्रूहि (for इति) D_4 पार्थिव (for पार्थिवम्) B Dn किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव — [c]) D_{4-9} अथ (for स च) — [d]) D_{1-8} त्वम् (for यद्) — For 44[c]-46[d], S subst

270* तमभ्यनन्दद्भगवान्सत्कारेण स्वय भृगु ।
उवाच चैन भगवान्किं कार्यमिति सत्कृतम् ।
तमुवाच ततो राजा दैवोदासि प्रतर्दन ।
[(L 1) M_4 अनदत्म (for अभ्यनन्दद्) M_4 प्रभु (for भृगु) — T_1 om. line 2]

47 V_1 missing (cf v l 1) Before 47, N (V_1 missing) ins राजोवाच — [a]) The portion from अय up to नमस्कृ (in 13 32 30[b]) in D_8 is lost on a missing folio D_2 अह (for अय) S एषोत्र क्षत्रियो ब्रह्मन् — [b]) $B_{2\ 4}$ $D_{1-7\ 9}$ S विसृज्यता (for विसर्ज्यं°) — [cd]) $B_{1\ 4\ 5}$ Dn तस्य (for अस्य) B Dn D_{10} transp ब्रह्मन् and कृत्स्नो S महान्व($T_{2\ 3}$ M_{1-3} °व)श (for हि मे ब्रह्मन्)

उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसंचयः ॥ ४७
एतस्य वीर्यदृप्तस्य हतं पुत्रशतं मया ।
अस्येदानीं वधाद्ब्रह्मन्भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ४८
तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतां वरः ।
नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हीमे द्विजातयः ॥ ४९
एवं तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ।
पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५०
एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ।
यदेष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥ ५१
अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन माम् ।
त्याजितो हि मया जातिमेष राजा भृगूद्वह ॥ ५२
ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ।
यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः ॥ ५३
भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ।
वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥ ५४
तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ।
शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥ ५५
ऋग्वेदे वर्तते चाग्र्या श्रुतिरत्र विशां पते ।
यत्र गृत्समदो ब्रह्मन्ब्राह्मणैः स महीयते ॥ ५६
स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान्गृत्समदोऽभवत् ।

T2 8 G M [ऽ]स्माक (for वश) M1 प्रकाशित (for प्रणा°) T1 कृत्स्नोऽस्माकं विनाशित (for 47^{d}) —T1 om 47^{ef} —^{e}) D5–7 9 विषये —^{f}) D1–3 सचित (for संचय) S (T1 om) काशीना राज्यसहित (T2 °त)

48 V1 missing (cf v l 1) D8 missing (cf. v l 47) —^{a}) D1 वीर, S बल (for वीर्य) B1 4 -दीप्तस्य, D4 तृ° (for दृ°) —^{c}) T1 वधो (for वधाद्) B Dn D4–6 9 10 अद्य, D1 अपि, D7 अथ (for ब्रह्मन्) —^{d}) D5 6 रिपो (for पितु)

49 V1 missing up to 49^{ab} (cf v l 1) D8 missing (cf v l 47) —^{d}) S द्विजोत्तमा (for द्विजातय)

50 D8 missing (cf. v l 47) —^{a}) Dn D1–3 एतत् (for एव) S एवमेतद्वच श्रु(G4 °द्विजाच्छ्रु)त्वा —^{b}) D1–7 9 तस्य (for तथ्य) —^{c}) D2 8 पादान् (for पादाव्) T1 मुने (for शनै) —^{d}) B Dn D10 प्रहृष्टो (for प्रहसन्) S (except M2) प्रहसन्सोऽब्रवीद्वच

51 D8 missing (cf v l 47) —^{a}) D4 [अ]स्ति (for [अ]स्मि) —D7 9 om (hapl ?) 51^{b}–52^{a} —^{c}) G1 damaged V1 B Dn D4–6 10 य (for यद्) D4 5 जातो (for राजा) S (G1 damaged) यदेष क्षत्रियो वीर्यात् —^{d}) B1 T1 स्वजात्या, T2 M °त्यास्, T3 G °तेस् (for °तिं) — After 51, S ins

271* ऋषेर्हि वचनं सत्यं सर्वे स्युर्ब्राह्मणा इति ।

[M स (for स्युर्) T1 सत्य सर्वे स ब्राह्मणा (for the post half)]

52 D8 missing (cf v l 47) D7 9 om 52^{a} (cf v l 51) D1–3 om 52^{ab} —^{a}) M4 मा (for मां) —^{b}) Dn3 प्रध्यायस्व (for ध्यायस्व च) —^{c}) D4 [ऽ]सि (for हि) B1 जात्या, T1 क्षात्र, T2 3 G M जातेर् (for जातिम्) —^{d}) Dn2, n3 एव (for एष) S राजैष भृगुसत्तम

53 D8 missing (cf v l 47) —^{a}) S भृगुणा सोम्य(T1 सम, G1–3 M1 सोम्य)नुज्ञातो —T1 om 53^{cd} T3 om (hapl ?) 53^{c}–54^{b} —^{c}) D3 corrupt, D5 6 ययौ राजा (for महाराज) S (T1 3 om) यथागता (G3 M2 °त) गतिं तात — D7 reads 53^{d}–54^{c} on marg —^{d}) D1–7 9 [उ]रगं (910) (for °ग) S (T1, 3 om) दैवोदासि प्रतापवान्

54 D8 missing (cf v l 47) T3 om 54^{ab} (cf. v l 53) D7 reads 54^{abc} on marg —^{b}) S (T3 om) सोपि ब्राह्मणता गत

55 D8 missing (cf v l 47) —^{b}) D1–3 सुरेणेंद्र; T3 G वीतहव्य (for रूपेणेन्द्र) —^{d}) D1–7, 9 पुरा (for किल) D8 भवेत् (for [अ]भवत्) S गृहीत किल पूर्वजै (T3 G1 3 °कै)

56 D8 missing (cf v l 47) —^{b}) V1 B Dn D10 श्रुतिर्यस्य महात्मन —^{c}) B3 6 Dn3 राजन् (for ब्रह्मन्) D1–7 9 यत्रागात्समता राजा (D1–3 9 °जन्), S यत्र गार्त्स(G1 गृत्स)मद ब्रह्म (T3 °ह्मन्) —^{d}) Dn2 D1–5 7 9 महीपति (Dn2 °ते) (for °यते) B1–3 D10 ब्राह्मणे समधीयते (D10 °त), S (G1 damaged) °णै समुदाहृत

57 D8 missing (cf v l 47) —^{a}) T2 3 M

पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचेता अभवद्द्विजः ॥ ५७
वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ।
विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥ ५८
वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ।
श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ॥ ५९
तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
प्रकाशस्य च वागिन्द्रो बभूव जयतां वरः ॥ ६०
तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदाङ्गपारगः ।
घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोदपद्यत ॥ ६१
प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥ ६२
एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ।
भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६३
तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव ।
विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

C. 13 2007
B 13 30 67
K. 13 8 67
M. 13 5 65

ब्रह्मवादी स, G1 damaged, G2 3 स ब्रह्मवादी (for स ब्रह्मचारी) D6 7 9 T1 ब्रह्मर्षि (for विप्रर्षि) D10 ब्रह्मचारी विप्रर्षिश्च —^{b}) D9 om (hapl) from गृत्स up to पुत्रो (in 57^{c}) Dn1 भवेत् (for ऽभवत्) G4 श्रीमान्गार्त्समदो भवेत् —^{d}) B1 सुतेजा (for सुचेता) D1–7 9 सुचेता द्विजसत्तम, T1 3 G1 3 M4 विप्र सावेन (M4 चेत)सोभवत्, T2 G2 4 M1–3 पुत्र सावेत(G2 4 °वैन)सोभवत्

58 D8 missing (cf v l. 47) G2 om (hapl ?) 58^{e}–59^{b} —^{a}) D4. 5 सुधी (for वर्चा) B2 4 5 D1 4 5 7 10 सुचेतस (for सुतेजस) B3 °वीतहव्यस्तस्य पुत्रो, T G1 3 4 सावेनमस्य पुत्रो वै (G4 °श्चोभूद्), M विहायस्तस्य पुत्रोभूद् —^{b}) T1 M4 वितत्यस्, T2 3 G1. 3 4 वितस्त्य(T3 °स्त)स्, M1–3 वितन्यस् (for विहव्यस्) D1–3 [अ]भवत् (for [आ]त्मज) — D4 6 om (hapl) 58^{c}–59^{b} D10 T G1 3 M om (hapl) 58^{cd} —^{c}) D2 विहव्यस्तस्य (hypermetric) (for विहव्यस्य) D1–3 7 9 च (for the first तु) B4 वैतव्यस्तस्य पुत्रस्तु, G4 विहाव्यस्तस्य पुत्रश्च —^{d}) D1–3 वी(D3 वि)तत्य सत्यवाक्प्रभु, D7 9 वीतव्यो नाम वै द्विज

59 D8 missing (cf v l 47) D4 6 G2 om 59^{ab} (cf. v l 58) —^{a}) D1–3 वीतत्य(D2 °त)स्य, D7 9 वीतव्यस्य (for वितत्यस्य) T1 M4 [आ]त्मज (for सुत) B5 सत (for सत्य) D10 सत्यस्तत समभवत्, T2 3 G1 3 वितस्य(T3 °स्त)स्य सुत स्विश्च, G4 वीतन्यस्य सुतस्तस्य, M1–3 वितन्यस्यात्मज सत्य —^{b}) D7 9 तत (for सन्त) D2 [अ]भवत्, D3 भवेत् (for [आ]त्मज) B1 सत्य सतस्य चात्मज, D10 सत्यस्य च तथात्मज, T G1 3 4 शिव(T1 सुत)स्तस्यात्मजोभवत्, M छिन्न(M4 चीन)स्तस्यात्मज स्मृत —^{c}) D4. 6 7 8 श्रवास् (for श्रवास्) D4. 6 सुतस्यार्षि, D5 T1 2 °स्यापि, T3 G M °श्चापि (for °श्चर्षि) —^{d}) D4. 6 9 ततस्तस्य, D7 सूनुस्तस्य (for श्रवसश्च)

60 D8 missing (cf v l 47) —^{a}) B1 [अ]-प्रकाशो, Dn3 प्रकामो (for शो) —^{c}) G4 damaged. Dn2 G2 3 M4 च (G2 M4 तु) वार्गींद्रो, D1–4 6 7 9 भवा(D4 °व)मित्रो, D5 corrupt, T1 M1–3 तु वार्गींद्रो (for च वा) —^{d}) V1 B2–5 Dn3 जपतां, B1 जगता, Dn2 तपता (for जयता) S वार्गी-(T2 3 M2 3 °र्गि)द्राह्मवादिन

61 D8 missing (cf v l 47) T1 om 61^{ab} —^{a}) B2 तु, D10 स (for च) Dn2 D2–4 6 8 9 प्रमितिर् (for प्रम°) T2 3 G बभूव प्रीतिमास्तस्य, M बभूव प्रतिमा तस्य —^{b}) S (T1 om) पुत्रो वेदविदां वर —^{c}) D10 घृताच्या (for °च्यां) V1 B1 5 Dn3 D1 2 M4 च (for तु) —^{d}) V1 B1 5 Dn3 नाम्ना (for नाम) B1 4 D1. 5 G2 [उ]पपद्यत (for उद°)

62 D8 missing (cf v l 47) —^{a}) B1 च (for तु) —^{b}) V1 B3 Dn3 D2 7 पुत्र समनु(D2 °मुप)-पद्यत, D3 पुत्र च समुपद्यत (sic) —^{c}) D10 ब्रह्मर्षिर् (for विप्रर्षिर्) —^{d}) M1 तस्य (for यस्य)

63 D8 missing (cf v l. 47) —^{a}) S एवं ब्राह्मणतां प्राप्य (T1 °प, M1–3 °सो) —^{b}) D2 5 7 9 नराधिप, S महातपा (T1 M °यशा) (for नराधिप) —^{d}) T3 G क्षत्रियात् (for °य) Dn1 D5 7 10 T1 2 क्षत्रियर्षभ

64 D8 missing (cf v l. 47) —^{a}) B4 तस्यैव,

३२

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूज्याः के नमस्कार्या मानवैर्भरतर्षभ ।
विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ २
नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ।
केशवः परिपप्रच्छ भगवन्कान्नमस्यसि ॥ ३
बहुमानः परः केषु भवतो यान्नमस्यसि ।
शक्यं चेच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूह्येतद्धर्मवित्तम ॥ ४
नारद उवाच ।
शृणु गोविन्द यानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ।
त्वत्तोऽन्यः कः पुमाल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ५
वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।
स्थाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ ६
वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।
सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ७
तपोधनान्वेदविदो नित्य वेदपरायणान् ।

B5 अथैवं, D4 6 7 9 तथैव, T G एष ते (for तथैव) D1-8 गदितो (for कथितो) M एष ते कथितो राजन् —^{b}) T G राजन्, M वशो (for मया) B4 5 गृत्स-मदस्, D4 गार्हं°, T1 गार्त्स्न° (for गार्त्स°) T G1 8 यथा; G2 4 M मया (for तव) —^{c}) S कुरुश्रेष्ठ (for महाराज) —^{d}) D7 उत (for अनु-) S किमन्य-दिह वर्त(T1 °र्प्य, M1-8 °र्त्यं)ते

Colophon missing in D8. —*Parvan name* B1 8 Dn8 D1 8 शांति —*Sub parvan* B1-2 5 Dn1 n2 D1-7 9 10 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B Dn D1-4 6 7 9 10 T2 8 G M4 वीतहव्योपाख्यान —*Adhy no* (figures, words or both) V1 30, Dn2 D5 10 29, D7 26, S 9. —After this adhy, T G1 2 M read adhy 13. 6

32

1 D8 is missing up to नमस्कृ (in 30^b) (cf v l 13. 31 47) —^{a}) V1 B Dn D10 S के पूज्या वै त्रि-(S सपूज्यास्त्रि)लोकेस्मिन् —^{b}) V1 B Dn D1-7 9 10 मानवा (for °वैर्) —^{d}) D5 च (for हि). T1 तुष्यामि (for तृप्यामि) V1 B5 Dn D7 कथ्यत (for °ताम्)

2 D8 missing (cf v l 1) D4 6 om (hapl.) 2^{cd} —^{d}) T1 धीमत, T2 8 G1-3 M चाविभो, G4 चापि भो (for चोभयो)

3 D8 missing (cf v l 1). —^{a}) T1, 3 G2, 4 M1-3 प्राजलिर् T1 G4 भूत्वा (for दृष्ट्वा) —^{b}) T1 पूजयित्वा, T2 3 G M °या च (for °यान) B1 द्विजोत्तमान्, S द्विजर्षभ (for °भान्) —^{d}) D10 नमस्यसे, T1 °स्यति (for °स्यसि)

4 D8 missing (cf v l 1) —^{a}) B2 Dn1. n2 D2 4-7 9 T2 8 G बहुमान (G1 8 °न) (for °मान) B1 G1 8 पर (for परः) V1 B2-5 Dn D10 तेषु (for केषु) —^{b}) V1 B Dn D2 6 10 भगवन् (for भवतो) B1 यन्, D4 कान्, T8 G1 यं (for यान) —^{c}) V1 B1 3-5 Dn D5-7 10 G2 अस्माभिर् (for इच्छामि) —^{d}) D1-3 भगवन्, D10 S ब्रूहि तद् (for ब्रूह्येतद्) D5 धर्मसत्तम

5 D8 missing (cf v l 1) —^{d}) D4 5 [अ]र्हसि (for °ति)

6 D8 missing (cf. v l 1) —^{c}) D2 स्थाणु D8 स्काध (for स्कन्द) S महा (for तथा) —^{d}) V1 B3-5 Dn1 D3 4 6 G1-3 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा°)

7 D8 missing (cf v l 1) —^{a}) D2 8 चद्रसूर्यौ (for °मसम्) —^{b}) D2 8 समा (for अप) S (except T1) तथैव च (for सरस्वतीम्) D1 पृथ्वीं सरस्वतीं तथा —^{d}) T G प्रभो (for विभो) —After 7, D2 reads 10-11

8 D8 missing (cf. v l 1) D8 reads 8 after 12 G3 M1 om (hapl) 8-9 —^{b}) D1 देव- (for वेद-). T8 -परायणा —^{c}) T1 तानह (for महार्हान्).

महार्हान्वृष्णिशार्दूल सदा संपूजयाम्यहम् ॥ ८
अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते येऽविकत्थनाः ।
संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ९
सम्यग्ददति ये चेष्टान्क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सस्यं धनं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥ १०
ये ते तपसि वर्तन्ते वने मूलफलाशनाः ।
असंचयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ११
ये भृत्यभरणे सक्ताः सततं चातिथिप्रियाः ।
भुञ्जन्ते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ १२
ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ।
याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहम् ॥ १३
प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ।
आ पृष्ठतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान्पूजयाम्यहम् ॥ १४
गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते ये स्थिरव्रताः ।
शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ १५
सुव्रता मुनयो ये च ब्रह्मण्याः सत्यसंगराः ।

C 13 2023
B. 13 31 16
K. 13 66 16
M 13 33 14

---

9 D8 missing (cf v l 1) G3 M1 om 9 (cf v l 8) —a) D4 अनुक्त्वा (for अभुक्त्वा) —b) Dn3 सर्वतो यद्; D8 कुर्वते ये, S (G3 M1 om) ये कुर्वंति (for कुर्वते ये) —c) S (G3 M1 om) मनुष्या(T3 M3 °ष्या)य (for °ष्टाश्च) D1–7 9 क्षमावतस्, T2 3 G2 M2–4 ममायुक्तास् (for क्षमा°) —d) D1 यादव, D6 [अ]ह मदा, D10 केशव, T2 G1 [अ]ह प्रभो (for [अ]हं विभो) D4 तान्न सम्यग्ददाति च — After 9, D2 reads 13

10 D8 missing (cf v l 1) D1 om (hapl) 10 D2 reads 10–11 after 7 —a) B2 (marg) 6 Dn यजति, B3 D4–6 G1 ददाति (for ददति) Dn3 om from चेष्टा up to दान्ता जिते (in 10^b) V1 D8 M चेष्टा, B3 5 Dn1 n2 चेष्टी, D2 4 6 7 9 चे(D2 वे)ष्टा, D5 दृष्टा, T2 चाष्टान (for चेष्टान्) B4 सम्यग्ददति ये श्रेष्ठान् —b) B5 कान्ता (for क्षान्ता) D3 om दान्ता T2 3 G क्षातान्द्रा(G2 दातान्क्षा)ताञ्जितेंद्रियान् —c) Dn1 n2 D. 3 M2 सत्य (for सस्य) Dn1 n2 D2 धर्मं (for धन) S (except M2) गा (for गाश्) — D4 om 10^d–11^d —d) D2 3 [अ]ह विभो, T1 M केशव (for यादव)

11 For the sequence in D2, cf v l 10 D8 missing (cf v l 1) D4 om 11 (cf v l 10) D6 7 9 10 om (hapl) 11 T2 3 G transp 11 and 12 —a) V1 B3 5 Dn1 n2 D5 T G वै (for ते) —b) T1 आपो (for वने) T2 3 G1 -फलाशिन —c) D1 3 T3 असशया, T1 निसचया, G1 3 असम जया (for °चया) —d) T1 केशव, T2 3 G [अ]ह विभो (for यादव)

12 D8 missing (cf v l 1) T2 3 G transp 11 and 12 —a) B5 Dn D10 शक्ता, T1 युक्ता, T2 M4 भक्ता (for सक्ता) B1. 3 ये भृत्यभरणाश(B3 °श)क्ता —b) G2 सतिथिं, G4 संतत (for सततं) V1 B Dn D4 6 7 9 10 T1 2 G [अ]तिथिव्रता, T3 °थी-रता (for थिप्रिया) —c) D3 -शेषाश्च (for °णि) —d) B1 नमस्यति (for °स्यामि) — After 12, D8 reads 8

13 D8 missing (cf. v l 1) D2 reads 13 after 9 V1 B2–5 Dn1 n3 repeat 13^{ab} after 18^{ab}, and Dn3 after the second occurrence of the same —a) G2 यो (for ये) V1 (first time) D5 देव (for वेद्) T2 3 G1. 2 दुर्धर्षं (for र्षा) —b) D. corrupt, T1 वाग्मनो; T2 3 G युवानो (for वाग्मिनो) V1 B2 5 Dn (all first time) D10 चारिण (for -वादिन) —c) B4 D1 3 10 याजनाध्ययने युक्ता, Dn1 D4–7 9 °ध्यापनास (Dn1 °यु)क्ता, S (except T1) °ध्यापनैर्युक्ता

14 D8 missing (cf v l 1) D1–3 7 9 om (hapl.) 14 —a) S ये च (for चैव) — S om. (hapl) 14^b–16^a —c) B1 D4–6 -तापा, Dn1 D10 तापान् (for -तापात्) D4 6 स्वाध्याय —d) V1 B3 Dn3 D5 युक्तास्

15 D8 missing (cf v l. 1) S om 15 (cf. v l 14) —a) D4–7 9 प्रसादात् —b) V1 यजतो, Dn1 D2 5 6 यततो, Dn2 D4 यततो, Dn3 corrupt (for यतन्ते) D1 2 4 9 यतव्रता, D5 धृत; D6 *त, D7 जित° (for स्थिर°) —c) D10 शुश्रूषतो (for षवो) D1 3 नमस्यं(D1 °स्य)तस् (for ऽनसूयन्तस्) —d) B3 माधव (for यादव)

16 D8 missing (cf v l 1) S om 16^a (cf. v l 14) —a) D10 नि सुखा निर्धना ये च (cf 17^c) —b) Dn1 n2 ब्राह्मणा, D2 5 ब्राह्मण्या (for ब्र°) D1–7 9 वादिन (for संगरा) —c) D10 दातारो,

वोढारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ १६
भैक्ष्यचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः ।
निःसुखा निर्धना ये च तान्नमस्यामि यादव ॥ १७
निर्ममा निष्प्रतिद्वंद्वा निर्ह्रीका निष्प्रयोजनाः ।
अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ।
दान्ताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि केशव ॥ १८
देवतातिथिपूजायां प्रसक्ता गृहमेधिनः ।
कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ १९
येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते ।
शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २०
ब्राह्मणास्त्रिषु लोकेषु ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ।
अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव ॥ २१
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा ।
व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव ॥ २२
अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ।
सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्यहं द्विजान् ॥ २३

T1 होतारो (for वोढारो) — d) D2 9 माधव, T1 केशव (for यादव)

17 D8 missing (cf v l 1) D1 8 7 9 om 17a-18b D4 6 om (hapl) 17-18 Dn2 repeats 17a-18b followed by the repetition of 13ab, after 29b — a) V1 B (except B1) D5 10 M8 भैक्ष M नियताः (for निरता) T2 8 G भैक्षमेव सदाश्नंति — b) T2,3 G सदा गुरुकुलालया — c) Dn2 (second time) नि-स्वार्था, T1 निसख*, G3 निसुख (for ॰खा) B1 निश्चला (for निर्धना) B2 Dn1 D2 5 तु (for च) D10 सुव्रता मुनयो ये च (cf 16a)

18 For the sequence and the repetition in Dn2 of v l 17 D8 missing (cf v l 1) D1 8 7 9 om 18ab, D4 6 om 18 (for all, of v l 17) D2 om. 18ab — b) V1 निश्रिका; D5 निर्विका (sic), T1 निर्निद्रा, T2 3 G1 3 4 निष्ठिता, M1-8 योगिनो (for निर्ह्रीका) V1 निष्प्रयोजका, G1 ॰भोजना (for ॰योजना) — V1 B1-5 Dn1 n3 repeat 13ab after 18ab, Dn2 after the second occurrence of the same — D10 S om 18cd — d) D2 7 om (hapl) ये च B1 रता, D1 7 9 सदा (for नरा) — e) D1-3 अलुब्धा आस्तिका मैत्रास् — f) B6 Dn1 D5 T1 यादव, D1-3 7 9 माधव, T2 8 G M [अ]हं सदा (for केशव)

19 D8 missing (of v l 1) — b) V1 B2 5 Dn युक्ता ये; B1 प्रयुक्ता (for प्रसक्ता) — d) D1-7 9 ये (for तान्) B3 केशव, D1 तेनघ, D2 3 माधव, D1-7 9 तानहं; S [अ]हं सदा (for यादव) — After 19, T2 8 G ins

272* अवन्ध्यकाला येऽलुब्धास्त्रिवर्गे साधनेषु वा ।
त्रिशिष्टाचारयुक्ताश्च नारायण नमामि तान् ।

20 D8 missing (cf. v l 1). D2 T2 3 G M1 om (hapl) 20-21 — a) Dn3 D4 त्रिवर्गे (for त्रिवर्गः) T1 कृत्ये तु (for कृत्येषु) — After 20a, D5 reads 21b for the first time, repeating it in its proper place — D4 6 om (hapl) 20b-21a — b) T1 M3 4 वर्धते (for वर्तते) D1 न तु हीयते; D7 9 नोत (D9 नो तु) हीयते; T1 M2 3 नापही॰ (for नोपही॰) — After 20b, D5 wrongly reads 22d — c) Dn3 -प्रवृत्तांश्च D7 9 तु (for च) D1 2 यथाकालप्रयोगेण — d) B1 [अ]हं तदा, D3 माधव, D5 यादव (for [अ]हं सदा)

21 D8 missing (cf v l 1) D3 T2 3 G M1 om 21, D4 6 om 21a (for all, of v l 20). — a) D2 वर्गेषु, D7 9 वर्णेषु, M2-4 कालेषु (for लोकेषु) V1 B Dn D5 10 ब्राह्मणा श्रुततपसा — D5 reads 21b for the first time after 20a — b) Dn3 अनुव्रता, T1 M2-4 समाश्रिता (for अनुष्ठिता) D4 6 (first time) 7 9 त्रि(D9 ये त्रि [hypermetric])-वर्गमनुतिष्ठते — c) D10 ब्रह्म (for पुण्य) — d) D2 T1 M2-4 [अ]हं सदा (for केशव)

22 D8 missing (cf v l 1) D9 T1 om (hapl.) 22 S (T1 om) transp. 22ab and 22cd — b) Dn3 M स्वधा, D2 G4 साधु, D4 6 7 सुख; D10 पर्व (for सुधा) D2 3 -भक्ष्याश्च, T8 G भक्ताश्च (for -भक्षाश्च) — c) M1 युक्तास् — d) D1 यादव, D4 6 7 केशव, S (T1 om) [अ]हं सदा (for माधव)

23 D8 missing (of v l 1) — a) D1 8 सुयोनीन्, T2 3 G1 2 4 M अब्यो॰ (for अयो॰) D3 अग्नियोनींद्युयोनींश्च — b) Dn1 ब्रह्मयोनिं — c) Dn1 D4 G2 -योनीश्च — d) Dn1 n3 S सदा (for द्विजान्)

24 D8 missing (cf v l 1) D4 6 om 24 — b) D1 8 7 9 गतान् (for करान्) M1 om from नृषीन् up to दास्यन्ति ते (in 25d) D3 मुनीन् (for ऋषीन्) — c) V1 B1, 2 (marg).4 Dn D2 5 कुरु(B1, 2

नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृषीन् ।
लोकज्येष्ठाञ्ज्ञाननिष्ठांस्तमोघ्नाँल्लोकभास्करान् ॥ २४
तस्मात्त्वमपि वार्ष्णेय द्विजान्पूजय नित्यदा ।
पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ २५
अस्मिँल्लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ।
त एते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव ॥ २६
ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
नित्यं सत्ये च निरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २७
नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः ।
नित्यं स्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं देवमाश्रिताः ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २९
तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रतान् ।
भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३०
अग्नीनाधाय विधिवत्प्रयता धारयन्ति ये ।
प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३१
मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
यथा त्वं वृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवं विरराम सः ॥ ३२

C 13. 2042
B 13 31 35
K 13 66 36
M 13 33 27

[marg] 4 ज्ञान)ज्येष्ठान्, B5 om, D3 ध्याननित्यास्, D10 जातिनिष्ठास् (for ज्ञान°) — ^{d}) T2 3 G1 2 4 तस्मा त्सर्वांस्(for तमोघ्नाँ°) T2 3 भास्वरान् (for भास्क°)

25 D3 missing (cf. v l 1) M1 om up to दास्यन्ति ते (in 25^{d}) (cf v l 24) — ^{b}) D5 corrupt D1–3 पूज्यान् (for द्विजान्) D2 नित्यश (for नित्यदा) D1 6 7 9 पूज्यान्पूजय सर्वदा — T1 om 25^{cd} — ^{c}) V1 पूजनार्चादि, T2 3 G1 2 4 °र्हाभि (for °र्हा हि) — ^{d}) D1–7 9 धास्यति (for दा°)

26 D3 missing (cf v l 1) — ^{b}) D2 अमुत्र (for परत्र) — ^{c}) V1 B Dn चरते (V1 °ति, B4 °तो), D4 एते ते (by transp) B3 Dn3 D10 मन्य माना, 5 यद्यमाना (for मान्य°) D. हि (for वै) — ^{d}) D1 4–7 9 दास्यति सुसुख तव

27 D3 missing (cf. v l 1) — ^{a}) D1–3 ये सर्वातिथिभक्ताश्च — T1 om (hapl) 27^{cd} — ^{c}) D6 सत्ये च, T2 3 G M1–3 नत्ये(G2 °पे)षु, M4 शिष्येषु (for सत्ये च) V1 B Dn D4 6 10 [अ]भि (for नि) — ^{d}) T2 3 G [अ]पि (for [अ]ति)

28 D3 missing (cf v l 1) T2 3 G om (hapl) 28–29 — ^{a}) B1 मोम (for शम) — ^{b}) D4–6 [अ]नुसूयका — ^{c}) Dn D1 2 6 T1 नित्य (for नित्य)

29 D3 missing (cf v l 1) T2 3 G om 29 (cf v l 28) D1 6 om (hapl) 29 — ^{a}) D5 सर्वं (for सर्वान्) T1 एतान् (for देवान्) ꕥ Cn सर्वानिति । स्वाध्याये सर्वे यज्ञा अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । ꕥ — ^{b}) M न (for च) V1 B4 6 Dn D. 10 M2 Cn वेदम् (for देवम्) D1 8 7 9 समाश्रिता (for आश्रिता) T1 ये च मे देवमाश्रिता — After 29^{ab}, Dn2 repeats 17^{a}–18^{b} followed by the repetition of 13^{ab} — ^{c}) D2 शान्ताश् (for दान्ताश्) Dn2 श्रद्दधानश्च दांतश्च — After 29, D1 2 4 5 7 read lines 3–4 of 273*

30 D3 missing up to नमस्कृ (in 30^{b}) (cf v l 1) D3 7 10 om (hapl) 30 — ^{a}) B1 सय (for तथा) M नित्य (for विप्र) — ^{b}) V1 B1 3–5 Dn D1 2 4–6 8 9 T1 M4 यतव्रता (for °व्रतान्) — ^{c}) T2 3 G वै (for ये) S परा (for -रता) — ^{d}) T G1 2 4 ये (for ते) — After 30, N (D3 om.) ins

273* तपस्विनश्च ये नित्य कौमारब्रह्मचारिण ।
तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
देवतातिथिभृत्याना पितृणा चार्चने रता ।
शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[(L 1) D1 -व्रत (for ब्रह्म) — (L 2) D1 [अ]पि (for [अ]ति) — Dn2 D5 9 om (hapl) lines 3–4, D1 2 4 5 7 read the same after 29 — (L 3) D2 -दीनाना (for भृत्याना) D10 ये (for च) — (L 4) D1 6–7 शेषान्न (for शिष्टान्न) D5 6 नित्य (for ये च)]

31 Dn2 om (hapl) 31 D4 T2 3 G om 31^{ab} Dn3 reads 31 on marg — ^{a}) V1 B Dn1 n3 D5 अग्निम् (for अग्नीन्) D.–9 त्रिविधान् (for विधिवत्) — ^{b}) V1 B Dn1 n2 D2 7 T1 प्रणता (for प्रयता) — ^{c}) D4 9 सोमाहूतिं, T2 3 G हुताश् (for हुतिं) D4 6 8 9 चापि, D6 वापि (for चैव) T1 अग्निहोत्रपरा नित्यं

32 ^{a}) M1–3 गुरूणा (for गुरुषु) — ^{b}) G4 समं (for सम्यग्) D4–9 वर्तयते (for वर्तन्ति ये) — ^{c}) D1 यथार्थं (for यथा त्व) D1 8 राज (for वृष्णि-) D3 damaged for शार्दूल — ^{d}) V1 B2 5 Dn3 उक्त्वा,

3 36 37 17 तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन् । सम्यक्पूजय येन त्वं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

युधिष्ठिर उवाच ।
किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ।
किं कुर्वन्कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ १
भीष्म उवाच ।
एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ।
श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्वृद्धान्नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ २
पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथार्चयेत् ॥ ३
एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवेति लक्षयेत् ।
यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान्परिपालयेत् ॥ ४
ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान्दृढं प्रतिपूजयेत् ।

D8 उक्ते (for [इ]त्युक्त्वा) Dn2 [ए]नं; D1 8 [ए]ष, D4 6 7 9 T2 3 G1-3 [ए]व, D8 च (for [ए]व). D2-9 G3 इ (for स)

33 Before 33, B1 D10 ins भीष्म उवाच — c) D1-3 10 तेन त्वं, T1 M1 नित्य त्व; T2 3 G1 2 4 नित्य हि, G3 नित्य चै (for येन त्व) Dn1 n2 D5 सम्यक्पूजयसे नित्यं; D4 6-9 °क्पूजयिता नित्य, M1-3 °क्सपूजयन्नित्य — d) D1-9 गमिष्यसि (for अवाप्स्यसि)

Colophon — *Parvan name* B1 Dn3 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B1-3 D (except D3) M दान धर्म — *Adhy name* V1 नारदसवाद, B D M2-4 कृष्णनारदसवाद, T2 G1 3 वासुदेवनारदसवादे पूज्यपुरुष लक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 31, D5 10 30, D7 9 27, T1 M 61, T2 3 68, G1 63, G2 4 60, G3 62 — After this adhy, V1 B Dn D5 8 10 ins a passage given in App I (No 8)

33

1 a) B1 राज्ञा B5 -भूतानां (for -कृत्याना) — b) T1 गरीयाश्च (for °य स्यात्) — c) V1 B Dn D5 10 G2 transp किं and कुर्वन् — d) G2 लोके (for लोकौ) D1 4-9 समाप्नुयात्; D2 3 समश्नुयात् (for °श्नुते)

2 a) D4 6-9 राज्ये (for राज्ञ) D4 6 कृततमम् (for कृत्य°) — T1 om 2cd — d) D1 अंतं ते, D2 3 अनत (for अत्यन्त) V1 B1 5 D2 7 इच्छता, D1-6 8 9 M °त (for °ता) — For 2cd, T2, 3 G subst

274* ब्राह्मणानां रक्षणं च पूजा च सुखमिच्छत. ।
[G2 इच्छता]

— After 2cd, N ins

275* कर्तव्य पार्थिवेनेह तद्विद्धि भरतर्षभ ।

[Dn1 n3 पार्थिवेंद्रेण (for °वेनेह) D1-3 कर्तव्यमानुपूर्व्येण, D4-9 पार्थिवेनेह कर्तव्य (for the prior half). V1 तत्तस्व, B1-3 5 तत्त्वद्धि, Dn1 n3 तथैव (for तद्विद्धि).]

— e) D1 3-9 स्नातकान् (for ब्राह्मणान्) — f) D10 [अ]नु- (for [अ]भि-)

3 T2 om (hapl) 3a-5b — a) D1-9 [ए]व (for [अ]पि) — c) B1 ज्ञातेन (for सान्त्वेन). — d) S (T2 om) सदा (for तथा). D1-7, 9 [इ]ज्यया (for [अ]र्चयेत्)

4 T2 om 4 (cf v 1, 3) — b) V1 B Dn [उ]प, D1-9 [अ]भि (for [इ]ति). D2 8 लक्षितं; M1 रक्षयेत् (for लक्षयेत्). D1 नित्यमेवातिलक्षण — c) D7 9 T1 तथा (for the second यथा) — d) G3-4 [ए]व (for [ए]तान्) V1 B Dn D1-9 प्रति (for परि)

5 T2 om 5ab (cf v 1 3). — a) B2 वा तेषां; D8 वाप्येषा (for चा°) — b) T2 3 G M1 तादृशान् (for तान्दृढ) D1-6 परि (for प्रति) M1-3 तेषा संरक्षकाश्च ये. — c) D6 7 9 सांत्रेषु (for शान्तेषु).

तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ५
ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते रक्ष्याः पितरो यथा ।
तेष्वेव यात्रा लोकस्य भूतानामिव वासवे ॥ ६
अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ।
निःशेषं कुपिताः कुर्युरुग्राः सत्यपराक्रमाः ॥ ७
नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ।
कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥ ८
विद्यन्तेषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।
कूपा इव तृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥ ९
प्रसह्यकारिणः केचित्कार्पासमृदवोऽपरे ।
सन्ति चैषामतिशठास्तथान्येऽतितपस्विनः ॥ १०
कृषिगोरक्ष्यमप्यन्ये भैक्षमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।
चोराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्तकाः ॥ ११
सर्वकर्मसु दृश्यन्ते प्रशान्तेष्वितरेषु च ।
विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १२
नानाकर्मसु युक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।
धर्मज्ञानां सता तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ १३
पितॄणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसाम् ।
पुरोहिता महाभागा ब्राह्मणा वै नराधिप ॥ १४
नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।

C. 13 2098　B 13 33 16　K. 13 68. 16　M 13 34 16

V1 राज्यं (for राष्ट्र)

6 [a]) T1 पूज्यास्ते च (for ते पूज्यास्ते) —[b]) V1 B D10 मान्यास्ते, D5 ते मान्या, S सतत (for ते रक्ष्या) —[c]) V1 B Dn D10 लोकाना (for लोकस्य)

7 [b]) D10 अति (for अपि) Dn2 चेतसा (for तेजसा) S ह(G2 न)रेयुर्वलतेजसी —[c]) D1-2 तपसा; T1 कुलत (for कुपिता) —[d]) D6 8 9 हस्त-, D7 हुत (for सत्य)

8 T1 repeats 8[ab] after 15 —[a]) B1 तेषा (for एषा) —[b]) T1 [अ]नावृता , T2 (second time) [उ]-पाश्रिता (for [अ]पावृता) —[c]) B3 समुदीक्षति, B4 D4 °दीप्यते, S (T2 both times) °दीर्यंते (for °दीक्षन्ते) —[d]) D1-2 ब्राह्मणाग्नि , M दवेष्वग्नि (for दावे°)

9 [a]) V1 B2 विद्यति; B1 विदति; B3 Dn D2 विस्पति, B4 विशति, D1 8 विस्मृति (sic), D6 8 9 बिभेति, D10 विंदति (for विद्यन्ते) T2 3 G [S]ह, M [S]लं (for [ए]षां) T1 धीर्यं तेजश्च ह सिता —[b]) B1 S (except G2) ह्येषाम्, D1-9 येषाम् (for तेषाम्) D3 च, D5 ह (for हि) —[c]) D1-7 9 तृणैश्छन्ना (for तृणच्छन्ना) —[d]) D6 विच्छिन्ना (for विशुद्धा) D1-3 [अ]भरे (for [अ]परे) S निगूढा द्यौरिवांशुदै (G3 4 °भरे)

10 [a]) B5 कारिका (fo °ण) —[b]) D1 3 कर्पास , D1-9 कर्कशा, T2 3 G कार्पण्य (for कार्पास) — After 10[ab], T2 3 G ins

276* मान्यास्तेषा साधवो ये न निन्द्याश्चाप्यसाधव ।

—[c]) D5 तेषाम्, T1 ह्येषा हि (for चैषाम्) D8 -शिवास् (for -शठास्) —[d]) V1 B1-3 5 Dn D10 [ए]-वान्ये, D1-9 [अ]न्येपि, T1 [अ]न्ये च, T2 3 G M चान्ये (for [अ]न्येऽति) B4 तथैवान्ये विवेकिन

11 [a]) B1 3-5 D5 7 T G -गोरक्षम् (for °क्ष्यम्) V1 B Dn1 n2 D10 M [ए]के, Dn2 om. (for [अ]न्ये) —[b]) Some MSS भैक्ष्यम्, Dn3 om (for भैक्षम्) V1 [S]प्यभिष्ठिता , D10 ह्यनुष्ठिता , S प्रति° (for Sप्यनु°) — D1-4 6 7 9 om 11[cd] —[c]) V1 B Dn D3 10 चौराश्, T1 छागाश् (for चोराश्) V1 B5 D5 T G भृताश्, B1 वृताश्, M शठाश् (for Sनृताश्)

12 [a]) D7 सर्वे (for सर्व) D8 वर्तंते (for दृश्यन्ते) V1 B2 (marg) 5 Dn सर्वकर्मसहाश्चान्ये —[b]) V1 B Dn D10 पार्थिवेषु (for प्रशान्तेषु) —[c]) Dn1 n2 D3 5 10 विविधाकार (for °चार)

13 D2 om 13–14 —[a]) V1 B Dn D10 रक्तानां (for यु°) —[b]) D7 9 10 नाना (for बहु) D4 6 नानाधर्मोपजीविना, D5 नाधर्मोपरिजी° — D9 reads 13[a] twice —[c]) D1 8 मत (for सता) S सर्वज्ञाना सतां ह्येषां —[d]) D1-7 9 वर्तन, D8 -वर्तंता, D10 चिंत येत् (for -कीर्तयेत्)

14 D3 om 14 (cf v 1 13) —[a]) M2 दैवतानां —[c]) V1 B1-5 Dn पुराण्ये(B1 °रा ह्ये)ते (for पुरोहिता) D3 om महा D9 वै महाभागा (hypermetric), T2 G1 महाभाग —[d]) V1 B Dn D10 जनाधिप, D3 नरर्षभ (for नराधिप)

नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥ १५

अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्युः स पराभवेत् ॥१६

परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।
निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरावराः ।
परिकुप्यन्ति ते राजन्सततं द्विषतां द्विजाः ॥ १७

ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
ब्राह्मणैर्यः पराक्रुष्टः पराभूयात्क्षणाद्धि सः ॥ १८

शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १९

द्रमिळाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।
कौलाः सर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ २०

वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
श्रेयान्पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥ २१

यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।
ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥ २२

परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ।
आसीताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥ २३

न स जातो जनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।
यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ २४

---

15 ^{a}) $D_{1\ 3\ 5-9}$ [ए]व (for [ए]ते) — ^{d}) T_3 शक्यं (for शक्या) — After 15, T_2 repeats 8^{ab}

16 ^{a}) Dn_1 अदैवे; T_1 अथैवं, M_1 अदेयं (for अदैवं) B_1 कुर्याद् (for कुर्युर्) — D_8 om. (hapl) 16^{b}–17^{a} — ^{b}) Dn_3 om चाप्यदैवतम् B_4 वा (for च) G_4 देवताश्चाप्यदेवता — ^{c}) B_3 D_5 यद् (for यम्) B_1 Dn_3 इच्छेद्य (for °यु) T_1 om स T_2 स्युर् (for स्याद्) — ^{d}) V_1 B Dn D_{10} यो नेष्ट ; D_{1-3} य हिंस्यु , D_5 T_3 य द्विष्य (for यं द्विष्यु) T_1 परेन्द्रुवि (for पराभवेत्)

17 D_3 om 17^{a} (cf v l 16) — ^{a}) S अति- (for परि-) Dn_3 D_{10} -वादाश् (for -वादं) — ^{b}) D_4 अवेजम (for अचेतस) — After 17^{ab}, N ins

277* सत्यं ब्रवीमि ते राजन्विनश्येयुरसंशयम् ।

[V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ Dn $D_{2\ 5}$ न संशय ($B_{2\ 3}$ D_2 °य) (for असंशयम्) B_1 विनश्यपरमक्षय (sic) (for the post. half)]

— ^{d}) V_1 B_5 परापरा ; Dn T G °यणा , D_{4-9} °स्तथा (for °वरा) — ^{e}) G_1 partly damaged $B_{2\ 4}$ $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ कुप्यतु , T_2 M_{1-3} कुर्वंति (for कुप्यन्ति) $T_{2\ 3}$ G_{1-4} ये (for ते) — ^{f}) G_3 om द्विषता

18 ^{a}) D_4 ब्राह्मणानां (for °णा य) S (except T_2 G_2) प्रपश्यंति (for प्रशंसन्ति) — ^{b}) T_1 M पुरुष (for °ष) T_2 $G_{2\ 4}$ स (for स) $T_{2\ 3}$ G प्रवर्तते (for °र्धते) — ^{c}) G_2 ब्राह्मणेभ्य (for °णैर्य) V_1 $B_{2\ 5}$ Dn_1 n_2 $D_{2\ 3\ 5}$ G_1 पराकृष्ट , B_4 °भूत , D_6 पुरा क्रुष्ट , D_{10} T_1 M_4 (inf lin) समाकुष्ट (for परा°) D_7 ब्राह्मणीय पुरा क्रुष्ट — ^{d}) B_1 क्षणाद्विप , D_{4-9} क्षणेन स , T_1 क्षमाधिप (for क्षणाद्धि स).

19 D_8 transp 19 and 20 — ^{a}) $D_{1\ 2\ 10}$ -काम्भोजास्

20 $D_{1-7\ 9}$ G_3 om (hapl) 20^{a}–21^{b} D_8 transp 19 and 20 — ^{a}) V_1 $B_{1\ 4\ 5}$ G_2 द्रविडाश्, T_1 द्रविळाश्, G_4 प्रमिळाश्, M_4 द्रमिडाश् (for °ळाश्). D_{10} द्राविळाश्च कळिंगाश्च — ^{b}) D_{10} $T_{2\ 3}$ M पुळिंदाश् — ^{c}) V_1 B Dn D_8 केलिसर्पा, T_1 कोला सर्त्रा, $G_{1\ 2}$ काला (G_1 कौला) सर्वा (for कौला सर्पा) $B_{2\ 3}$ Dn_1 n_2 D_8 महिषकास् (for मा°) D_{10} केलिस्पर्शा महिषकास् — ^{d}) D_3 खसा पारावतास्तथा — After 20, B_8 reads 13 34 4–5

21 $D_{1-7\ 9}$ G_3 om 21^{ab} (cf v l 20) B_2 G_4 om 21^{ab} — ^{a}) M_1 परिगसं — After 21^{ab}, B_5 reads 13 34 4^{c}–7^{b} — ^{d}) T G transp न and जयो M_3 यजता (for जयता) V_1 $D_{4\ 7}$ T_2 M_4 घर

22 ^{a}) $G_{1\ 2}$ यत्तु (for यस्तु) — ^{b}) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ ब्राह्मण्य च , D_5 ब्राह्मण तु ; $T_{2\ 3}$ G णेन (for °णं च) T_1 M_4 तस्सम — ^{c}) $D_{1\ 8-9}$ T_1 ब्रह्महत्या (for °वध्या) $D_{5\ 10}$ G_3 महा (for महान्)

23 ^{a}) T_2 G M द्विजाम्याणा (for °तीना) — ^{b}) $D_{2\ 3}$ कदाचन — ^{d}) V_1 $B_{1-3.\ 5}$ Dn व्रजेच्च वा, B_4 °द्भुध (for व्रजेत वा)

24 ^{a}) B_3 om स $D_{4\ 6}$ जातो न (for स जातो) V_1 $B_{2\ 5}$ Dn $D_{1-3\ 10}$ [ऽ]जनिष्यद् ; M_4 जनिष्य (for °ष्यो)

दुर्ग्रहो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी । दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १
एते भोगैरलंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।
सदा पूज्या नमस्कार्या रक्ष्याश्च पितृवन्नृपैः ।
अतो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥ २
जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।
महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ३
ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।
वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥ ४
ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ ५
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्भूमिरापोऽम्बरं दिशः ।
सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदान्नमुपभुञ्जते ॥ ६

C. 13 2116
B. 13 34 7
K. 13 69 6
M. 13 34 33

---

25 ᵃ) V1 B Dn D1-10 G2 दुर्ग्राह्यो, G1 damaged (for दुर्ग्रहो) D2 मुनिना (for मुष्टिना) —ᵇ) T2 3 G स्पर्शं (for दुःस्पर्शः) —ᶜ) D2 (marg. as in text) D10 दुर्वहा (for दुर्धरा) V1 B Dn राजन् (for मूर्ध्ना) —ᵈ) D1-8 दुर्जयो ब्राह्मणो भुवि

Colophon om. in D1-5. — *Parvan name*: B1 3 4 Dn1 D1 शांति — *Sub-parvan*: V1 B1-4 Dn D1-2 10 दानधर्म — *Adhy. name*: V1 B1-4 D10 M ब्राह्मण प्रशंसा, D2 राज्यकृत्य, T2 ब्राह्मणमाहात्म्यकथन — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 33 (as in text), D10 32, T1 M 62, T2 3 G2 4 69, G1 64, G2 63

34

1 D1-10 G1 3 M2 om. the ref. —ᵃ) T2 3 G1-3 सुमृष्टा (for सततं) B1 ब्राह्मणाना तु सततं —ᵇ) T2 3 G1-3 सततं, G2 (before corr.) शृणु त, M सुमृष्ट (for भृशं स) Dn1 n2 सपरि- (for संप्रति) —ᶜ) V1 G2 4 राजानम् —ᵈ) D2 5 ईश्वर

2 ᵃ) T G1 3 4 एतैर् (for एते) —ᵇ) T1 महाधनै (for किमिच्छकै) —ᶜ) S प्रतिपूज्य (M ज्या) (for सदा पूज्या) V1 B3 4 Dn D10 M2 नमस्कारै (for °स्कार्या) —ᶠ) B1 2 Dn1 n2 ततो (for अतो)

3 ᵃ) B1 जपवान्, D10 T2 3 G ज्ञानवान् (for जायता) D5 ब्राह्म (for ब्रह्म) —ᵇ) B1 राज्ञा वै, D2 6 राष्ट्रे वो, D1 राष्ट्रे नो, T1 राष्ट्रेषु, T2 3 G1-3 M राष्ट्रे यो, G4 यो राष्ट्रे (for राष्ट्रे वै) — V1 B1. 3-5 Dn D. repeat 3ᵈ after 22ᵃᵇ —ᶜ) D2 महाराजश् (for °रथश्) —ᵈ) D5 यष्टव्य, D10 प्र° (for ए°) T G1-3 M नाशन (T1 °ने), G4 -शासन (for तापन) — V1 B1-4 ins. after the first occurrence of 3ᶜᵈ; B5 Dn D5 after the second occurrence of the same:

278* इति मा नारद प्राह सततं सर्वभूतये ।

[V1 B1 3 4 repeat 278* after the second occurrence of 3ᶜᵈ. V1 B1 मे (for मा) B2 ब्रह्म (for सर्व).]

4 B2 reads 4-5 after 13. 33. 20. B5 Dn D5 repeat 4ᵃᵇ after 278*, V1 B1 3 4 after the second occurrence of 278* —ᵃ) T1 ज्ञाति (for जाति) —ᵇ) D5 ब्राह्मण्य (for धर्मज्ञ) B1 (second time) संश्रित; some MSS. शंसित (for संशित) B1 Dn (all second time) शुचिं (for व्रतम्) — B5 reads 4ᶜ-7ᵇ after 13. 33. 21ᵃᵇ —ᶜ) B1 वासयीत, D4-9 °ये त्व, S भोजयी(G2 4 °ये)त (for वासयेत) D1-3 5-9 राजा (for राजन्)

5 For the sequence in B2 5, cf. v. 1. 4. —ᶜ) T1 देवाश्च, M देवाना (for भूताना) —ᵈ) D1 2 6-10 तेभ्यो (for [ए]तेभ्यो)

6 For the sequence in B5, cf. v. 1. 4. —ᵃ)

न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ।
देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥ ७
ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।
तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ८
तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्धविः ।
न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ९
येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।
तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥ १०
ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।
यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ ११
वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।
आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ।
ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मं वेद मेधया ॥ १२
ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥ १३
ये ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः
कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥ १४
क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥ १५
भृगवोऽजयंस्तालजङ्घान्नीपानङ्गिरसोऽजयन् ।
भरद्वाजो वैतहव्यानैलांश्च भरतर्षभ ॥ १६
चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः ।

T2 3 G विष्णुर् (for वायुर्) —[b]) V1 B Dn D2 आपो भूर्, D10 भूमिर्द्यौर् (for भूमिरापो) T1 M भूमिर्द्यौरंतर (T1 °रा) दिश, T2 3 G शक्रोऽग्नि प्रजापति —[c]) D1 3 आदिश्य, D10 उद्दिश्य (for आविश्य) —[d]) V1 B1 सह (for सदा) Dn3 महाब्रह्ममुपयुजते

7 For the sequence in B5, cf. v 1 4 D1-7 9 om (hapl) 7^{ab} —[a]) T1 M [ए]तस्य (for तस्य) —[b]) M3 यत्र (for यस्य) —[c]) S देवताश्च (for देवाश्चापि)

8 [a]) B1 [अ]पि, B3 T2 3 G सु; D1-9 च (for तु). M1 हृष्टेषु (for तु°) —[c]) T3 तदा (for तथा)

9 T1 om 9 —[a]) B1 [s]पि द्दायते, D5 प्रीयतेपि (by transp.) —[b]) D1-7 येषां (for येषां) D1-9 विधि°, some unused MSS शुचि (for हवि) —[d]) V1 B (except B1) Dn1, n3 D1-3 च परा (for परमां)

10 [a]) D1 M1 (*inf lin*) [इ]ह (for [ए]व) S येनेह (T1 2 G2 °नैव) हविषा राजन् —[b]) T2 3 G द्विज (for नर) —[c]) D1 3 प्रीणाति, S तृप्यते (for प्रीयन्ते) —[d]) D10 S पितरो दैवतानि च

11 [a]) D1 2 ब्राह्मणा (for °णाद्) D3 उद्भूत; D4 5 सं नून (for तद्भूत) D8-9 ब्राह्मणा दैवत नून, D10 °णो दैवतद्भूतं, T1 °णा वेदविद्भूतं, T2 3 G M °णो (M1 °णा) वेद तद्भूत —[b]) D9 om प्रभवं V1 D1-6 यतस्तता (for यत प्रजा) —[c]) T2 [आ]यु° (for [अ]यं) —[d]) V1 [इ]ह, T2 3 G [अ]पि (for च)

12 [a]) D8 वै, D7 [ए]त (for [ए]ष) —[b]) D10 S नरकस्य तथैव च —[c]) D1-9 आगतानागतौ चोभौ —[e]) D7-9 T G M1 ब्राह्मणो (G2 °ण) द्विपदां श्रेष्ठ (D8 G3-4 °ष्ठ), M1-3 °णोऽध्वविदां श्रेष्ठ (M3 °ष्ठ) —[f]) D1-9 सेवया, T1 G मेधसा (for °या) V1 B Dn D10 स्वधर्मं चैव वेद य (Dn3 वेदयेत्)

13 [a]) B3 4 चैवम्, T3 G1 3 4 नैनम् (for चैनम्) —[b]) D7 9 10 T1 न ते (by transp), M3 ये न T2 3 G1 3 4 परां गतिं (for पराभवम्) — D1 4-6 om (hapl) 13°-14^{d} B1 D2 3 9 10 om (hapl) 13^{cd} —[c]) D7 8 transp न and ते —[d]) S गच्छति परमा गतिं

14 D1 4-6 om 14 (cf. v 1 13) —[a]) V1 B1 4 5 Dn D2 T2 यद् (for ये) D7-9 मुख (for °मुखात्) —[b]) D7-9 वै वर, S चैव हि (for वै वच) — D2 om. 14^{cd} —[c]) B2 5 Dn D7 10 भूतात्मानो (for कृता°) D7 om (hapl) महात्मान —[d]) T G ते याति परमा गतिं

15 [a]) D3 T2 G1 3 प्रपनतां, D4 6 7 9 प्रतह्यानां (for °पतां) —[c]) D1-9 [उ]प (for [ए]व) —[d]) S तपांसि (for बलानि)

16 [a]) V1 B Dn D2 5 8 10 भृगवस्तालजघाश्च — D3 om 16^{bc} —[b]) B1 D1-9 चांगिरसो, Dn1 n3 आगि° (for अङ्गि°) — T3 partly damaged for 16^{cd} —[c]) T1 2 G1, 2 M2-4 भारद्वाजा (T2 °जो), G3 M1 भरद्वाजा (for °द्वाजो) D7-9 वीतहव्यान् —[d])

प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारभेत् ॥ १७
यत्किंचित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेऽपि वा ।
सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ १८
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥ १९

वासुदेव उवाच ।

मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वा संशयं शुभे ।
केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥ २०

पृथिव्युवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।
ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥ २१
अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ।
अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥ २२
ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
अथ यो ब्राह्मणाक्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ॥ २३
यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं कर्म पराभावाय कल्पते ॥ २४
पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।
तथा भगसहस्रेण महेन्द्रं परिचिह्नितम् ॥ २५
तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।

C 13 2137
B 13 34 28
K 13 69 27
M 13 34 53

D1-3 नीडाश्, D5 6 7 9 नैडाश्, T1 नीलाश्, G2-4 M ऐळाश् (for ऐलाश्)

17 T1 om 17 — ^{a}) T3 partly damaged M1-3 चान्व्यजयन् (for चाप्य) D7 पुत्रायुधाश्चाप्यजयन् (sic) — ^{b}) Dn3 हेमे (for एते) D7 8 ध्वजान् (for -ध्वजा) — D1-3 om 17^{cd} — ^{c}) D4-7 9 प्रक्षिप्यमथ (D9 °घ) (for °प्याथ च) B2 (marg as in text) 3 कुल्यान्वै, B4 D10 कुंल्या वै, B5 कुंभाद्वै, Dn1 कुमार्यें (for कुम्भान्वै) V1 प्रक्षिप्याप्यथ हस्ताभ्या, T2 3 G2-4 M पश्च कुम्या (T3 M1-3 कुव्या) वै, G1 °पश्च कुम्भ्या (sic) — ^{d}) D4 8 9 आरभत्, D10 M °भन्, T2 आहरन् (for आरभेत्) T3 G पुरगामिन माहरन् — After 17, M1-3 read 24^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

18 ^{a}) T1 दृश्यते (for कथ्यते) — ^{b}) T2 3 G M दृश्यते (for पश्यते) D10 च (for वा) T1 वक्ष्यते श्रूयतेपि वा — ^{d}) T1 धातुषु (for दारुषु)

19 ^{d}) T2 3 G पृथिव्या (for पृथ्व्याश्च)

20 ^{b}) Some MSS त्वा (for त्वा) D2 7 शुभ (for शुभे) — ^{c}) D6 7 9 T1 M1 केनचित् (for स्वित्) — ^{d}) D5 व्यपयाति (for व्यपोहति) D1 T2 3 G M गृहे, T1 ह्यहो (for गृही) D4 6 व्यपोहयति नो गृही

21 ^{b}) S सतत (for पवित्र) — ^{c}) V1 M4 सेव्यमानस्य T1 ब्राह्मणो दयमानस्य — ^{d}) B1. 2 Dn3 विनश्यति (for प्रण°) T1 M4 राज्ञः सर्वं प्रसीदति, T2 3 G M1-3 पापं सर्वं प्रया(G4 °हा)स्यति

22 ^{a}) G1 damaged D1 भूमिरज, D10 भूतितरा, T2 3 G2-4 भूरितरा (for भूतिरत) Dn3 बुद्धिर् (for कीर्तिर्) — ^{b}) Dn3 कीर्ति, G4 वृद्धि° (for बुद्धि) D10 प्रवर्तते (for प्रजायते) — After 22^{ab}, V1 B1. 3-5 Dn D5 repeat 3^{cd}, 278*, and 4^{ab} — ^{c}) T2 3 G परेषामपरेषां च — ^{d}) T1 परा

23 ^{b}) V1 B Dn D10 स मनुष्य, D5 T1 G2-4 पुरुष स (for °ष स) B1 प्रवर्तते — ^{c}) V1 B1. 3 4 Dn1. n3 D10 अथ यो ब्राह्मणान्क्रु(B1 °णोत्क्रु, B4 °णान्क्रु)ष्ट, T1 अथ यो ब्राह्मण क्रुष्ट — ^{d}) D2 3 पराभूयेत सोचिरात्

24 Cf 13 23 11, Manu 11 263 — ^{a}) Dn3 D10 क्षिप्त — ^{b}) V1 B2 (marg) 5 Dn सीता नेष्टुर्, B1 3 4 आमलेष्टुर्, D1-3 सीता लोष्टुर्, D4-9 आमलोष्टुर् (D8 °ष्ट), D10 आत्रलोष्ट (for आमलोष्टो) T1 लोष्टो वै नशिष्यति (submetric) — M1-3 read 24^{cd} for the first time after 17 — ^{c}) D5 यथा (for तथा) V1 B Dn D2 10 सर्वं, T2 3 G विप्रे (for कर्म) — ^{d}) T1 परिभावाय D2 3 जायते (for कल्पते)

25 D3 om 25^{a}–26^{b} — ^{a}) D2 चेत्सु- (for चन्द्रे) — ^{b}) D4-6 समुद्र, D10 द्रो (for द्रे) V1 B Dn समुद्रो लवणोदक, D1 2 द्रे लवण पय, D7 8 °द्रे समुद्रोदक — ^{c}) D9 -सहस्रस्य (for °स्रेण) — ^{d}) D1 दिवौद्रि (for महेन्द्र) V1 B Dn D8 10 T G महेंद्र परि(D10 प्रति)चिह्नित

26 D3 om 26^{ab} (cf. v l 25) — ^{a}) B4 येषाम्

शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव यादृशम् ॥ २६
इच्छन्भूतिं च कीर्तिं च लोकांश्च मधुसूदन ।
ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ २७
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः ।
साधु साध्वित्यथेत्युक्त्वा मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥ २८
एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान् ।
सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

भीष्म उवाच ।
जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ॥ १
सर्वान्नः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरनुध्यायन्ति पूजिताः ॥ २
सर्वान्नो द्विपतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।

(for ते°) $D_{1\ 2}$ प्रभावेण, D_{4-9} M_{1-3} प्रसादेन (for प्रभावेन) —^{b}) Dn_{3} हि स, T $G_{1\ 3\ 4}$ M [ऽ]भवत्, G_{2} भवेत् (for ह्यसौ) —^{d}) D_{10} तादृश (for या°)

27 ^{a}) D_{4-9} विभूतिं (for भूतिं च) $D_{1\ 3}$ लोकांश्, D_{2} भूतिं (for कीर्तिं) V_{1} B Dn इच्छन्कीर्तिं च भूतिं च, D_{10} इत्थ भूत च कीर्तिं च —^{b}) Dn_{3} श्लोकाश्, $D_{1\ 3}$ कीर्तिं, $T_{2\ 3}$ G भोगाश् (for लोकाश्) — $D_{4\ 6\ 7}$ om. (hapl.) 27^{c}–28^{b}.

28 $D_{4\ 6\ 7}$ om 28^{ab} (cf. v l 27) Before 28, V_{1} B Dn $D_{2\ 5\ 10}$ ins भीष्म उवाच —^{a}) T_{3} तद् (for [ए]तद्) —^{c}) V_{1} B Dn D_{10} [इ]ति कौरव्य, D_{4-9} अथेत्युक्त्वा (with hiatus), $T_{1\ 3}$ G M [इ]त्यथोक्त्वा तु, T_{2} [इ]ति तामुक्त्वा (for [इ]त्यथेत्युक्त्वा) —^{d}) $T_{2\ 3}$ G मेदिनीं पर्यपूजयत्

29 ^{b}) D_{1} प्रायेण (for प्रयतो) D_{10} प्रयतो ब्राह्मणान्भव — After 29^{a}, T_{1} ins

279* प्रयतो भरतर्षभ ।
ब्राह्मणाञ्श्रुतसंपन्नान्

—^{d}) D_{1} हि पत्स्यसे; D_{4-9} ह्यवाप्स्यसि (D_{6} °से), D_{10} प्रपत्स्यसे, M [ऽ]भिपत्स्यसि (M_{4} °ते) (for °पत्स्यसे) $T_{2\ 3}$ G तत्र श्रेयोभिपत्स्यते

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 4}$ Dn_{3} $D_{1\ 3}$ शांति — *Sub-parvan* V_{1} $B_{1\ 3-5}$ Dn $D_{1\ 2\ 7\ 10}$ दानधर्म — *Adhy name* V_{1} $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{1-3\ 7-10}$ पृथिवीवासुदेवसंवाद; D_{4-6} G_{1} ब्राह्मणप्रशंसा; T_{2} भूमिवासुदेवसंवादे ब्राह्मणप्रशंसा; M वासुदेवमेदिनीसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V_{1} 34 (as in text), D_{5} 32, $D_{7\ 9}$ 28, D_{10} 33, T_{1} M 63, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 70, G_{1} 65, G_{3} 64. — *Śloka no* D_{4} 52

35

1 B_{4} युधिष्ठिर (for भीष्म) —^{a}) D_{1} जन्म चैव (for जन्मनैव) D_{8} महाप्राज्ञो (for °भागो) —^{b}) G_{4} ब्राह्मण्यो D_{10} G_{2} नैव (for नाम) —^{c}) $D_{1\ 3-5\ 7\ 9}$ प्रतिष्ठा, G_{3} नतस्य (for नमस्य) —^{d}) $D_{1\ 2}$ T_{1} ब्राह्मण (for अतिथि).

2 ^{a}) V_{1} Dn_{1} n_{2} D_{3} सर्वार्थी (Dn_{2} °र्थी), $D_{1\ 3-7\ 9}$ °न्वा, D_{8} °न्वै, T_{1} M सर्वेषा (for सर्वान्न) D_{10} $T_{2\ 3}$ G सर्वेषां सुखदास्तात — After 2^{ab}, S ins

280* सर्वानेते हनिष्यन्ति ब्राह्मणा जातमन्यव ।
[T_{1} एव (for एते) M_{1} हरिष्यति (for हनि°)]

—^{c}) Dn_{3} गीर्तिं (for गीर्भिर्) D_{4} गीर्भिर्दारुणशब्दाभिर् —^{d}) D_{4} अभि- (for अनु-) B_{2} Dn_{3} $D_{3\ 9\ 10}$ ध्यायन्तु, T_{1} $G_{1\ 3\ 4}$ M_{2} ध्येयु सु, T_{2} G_{2} M_{4} ध्येया सु, T_{3} M_{1} -ध्येय सु (for ध्यायन्ति) D_{1} अभ्युर्चन्तु सुपूजिता (s10), D_{8} अवध्यायस्यपूजिता

गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिहन्युरपूजिताः ॥ ३
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
सृष्ट्वा द्विजातीन्धाता हि यथापूर्वं समादधत् ॥ ४
न वोऽन्यदिह कर्तव्यं किंचिदूर्ध्वं यथाविधि ।
गुप्ता गोपायत ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् ॥ ५
स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति ।
प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहं च गमिष्यथ ॥ ६
न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते ॥ ७
श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ।
स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विमलं प्रतिपत्स्यथ ॥ ८
हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः ।
अग्रभोज्याः प्रसूतीनां श्रिया ब्राह्म्यानुकल्पिताः ॥ ९
श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ।
दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥ १०
यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किंचन ।

C. 13 2152
B 13 35. 11
K. 13 70 11
M 13 34. 68

3 D7-9 om (hapl) 3 T1 om 3^{ab} — ^{a}) D1 वि, D4 5 6 वो, T2 ये (for नो) Dn1 द्विषता (for °तस्) — ^{c}) D4 6 शब्दाभिर् (for -युक्ताभिर्) — ^{d}) B3 (marg as in text) 5 Dn1 n2 D2 अभिध्या सुर्, D10 S हन्युश्चैते (for अभिहन्युर्) B1 सुपूजिता, T1. 2 ह्यपू° (for अ°) D1 4-6 अभिध्यायंस्त्वपू(D4-6 °त्यपू)जिता, D3 अवध्यायस्त्वपूजिता ॐ Cn अभिहन्युरिति स्पष्टार्थं पाठः ॐ।

4 ^{a}) M4 गाय। (for गाथा) V1 B1 2 5 Dn D4-9 M2 पुरा (for ब्रह्म) D1 -कीर्त्या (for गीता) — ^{c}) T3 द्विजातिं — ^{d}) D10 यथा सर्वं (for यथापूर्वं) T1 M समादधात् (for °दधत्)

5 ^{a}) N (except D1-3) M1-3 च (for वो) D2 3 इति- (for इह) — ^{b}) D1. 8 किंचिद्रोध्वांयने विधौ, D4 7-9 ब्राह्मणेन विपश्चिता, D6 ब्राह्मणेन भविष्यति, S किंचिदूर्ध्वायन विधि (T1 M °धिं) — D6 om (hapl) 5^{c}–6^{b} — ^{c}) B1 गोप्ता, D4 7 9 युक्त्या, T1 M4 युक्ता, M1-3 युक्तान् (for गुप्ता) B2 Dn3 D10 गोपायने (for °त) V1 B5 Dn1 n2 D2 5 गुप्तो (D5 °प्त) गोपायते ब्रह्म, T2 3 युक्तो गोपायत (T2 °न) ब्रह्म, G युक्ता गोपायत ब्रह्म — ^{d}) T1 G1 M4 तत्तु, T2 3 G2-4 स तु, M1-3 तस्तु (for तेन)

6 D5 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^{a}) D4 कुर्वत (for °ता) G2 ब्रह्म (for कर्म) — ^{b}) D1 वा (for वो) B4 वह्नी, D5 ब्रह्मा (for ब्राह्मी) — ^{c}) D3 4 6-9 प्रामाण्य, D10 T G M2 ब्राह्मण्य (T2 °ण्य), M1 3 4 ब्राह्मण्यात् (for प्रमाण) — ^{d}) T2 प्रागल्भ्यश्, M1 प्रग्रहश् (for °ह) D10 भविष्यति (for गमिष्यथ) V1 B Dn D2 5 प्रग्रहा(B4 °गृह्या)श्च भविष्यथ; G2 प्राग्रह च भविष्यति

7 ^{a}) Dn2 शूद्रे, D4 6-9 S शूद्र, some unused MSS रौद्र (for शौद्र) — ^{c}) D1 7 शूद्र, M1 रौद्र (for शौद्र) B4 च (for हि) G2 शूद्रं हि कर्मत कुर्वन् — ^{d}) D3 धर्मत (hypermetric), D5 धर्मो, T1 M4 ध्रुव (for धर्म) D10 T2 3 G M1-3 ब्राह्मी श्रीरुपरुध्यते

8 ^{a}) D7 9 om first च D8 श्रिय बुद्धिं (for श्रीश्च बुद्धिश्च) D4-6 श्रीर्बुद्धिश्चैव तेजश्च — ^{b}) B2 विभूतीश्च प्रभायिनी (sic), D3 °तिं च प्रतापिनीं, D4-9 °तिश्चापलायिनी — ^{c}) V1 B Dn D2 10 स्वाध्याये च (for °येन) — ^{d}) B1-3 Dn1 D3 10 विपुल (for विमल) V1 B4 5 Dn2 n3 विपुलं प्रतिपत्स्य(Dn3 °त्स्य)ते, D4 6 विमलं प्रत्यपत्स्यथ (D6 °श्यथ), D5 7 लं प्रतिपश्यथ

9 T1 om 9 — ^{a}) S (T1 om) हुत्वा चाहवनीयादि (M1 2 4 याग्निं, M3 °याग्निर्) — ^{b}) V1 महाभाग्य-, B1 D3 10 °भागे, B2 5 M2 4 माहाभाग्ये (for महा°) T2 M1-3 प्रतिष्ठित (T2 °ता) (for °ष्ठिता) D7 T3 G महाभागो (D7 °गे, G4 °गा) प्रतिष्ठिता — ^{c}) T2 G अग्र(G2 °ग्र्या)भोज्य, T3 अग्र्यभोज्य-, M अग्रभोज्य (for °भोज्या) B1 D4 6 7 9 प्रसूताना, D1 3 विभूतीना (for प्रसू°) — ^{d}) D4 6 7 9 श्रिता (for श्रिया) D1-3 लक्ष्म्यानु- (for ब्राह्म्यानु) V1 B1 2 D10 कंपिता, T2 3 G2 3 -कल्पिता, G1 4 कल्प्यता, M कल्पितं (for °ता)

10 ^{a}) D1 युक्त्या (for युक्ता) — ^{b}) T1 ह्यनति (for °भि) V1 B1 2 (marg as in text) 5 Dn3 लुब्धया, B3 लुब्धका, D1-9 -बुद्धया (for -लब्धया) — ^{c}) D4-6 8 9 तप- D7 तत (for दम) — ^{d}) D1. 10 सर्वं (for सर्वान्)

11 ^{a}) T1 यदेव, M1-3 यद्य वै (for यच्चैव) — ^{b}) D7 यत्र (for यच्च) D4 6 G1 दैवेषु, G4 वेदेषु (for

52 ॥ सर्वं तत्तपसा साध्यं ज्ञानेन विनयेन च ॥ ११
॥ 68 इत्येता ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ ।
विप्रानुकम्पार्थमिदं तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ १२
भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञस्तपस्विनः ।
दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥ १३
सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे ।
वराहमृगसत्त्वाश्च गजसत्त्वास्तथापरे ॥ १४
कर्पासमृदवः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः ।
विभाष्यघातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे ॥ १५
सन्ति चाशीविषनिभाः सन्ति मन्दास्तथापरे ।
विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १६
मेकला द्रमिडाः काशाः पौण्ड्राः कोल्लगिरास्तथा ।
शौण्डिका दरदा दर्वाश्चौराः शबरबर्बराः ॥ १७
किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १८
ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ।
ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः ॥ १९
अशक्यं स्प्रष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान्गिरिः ।

देवेषु). — ^{c}) V1 B1.3 Dn1 n2 D2 तु, D10 वै, S वस् (for तद्) — ^{d}) D1-9 दानेन (for ज्ञा°) V1 B Dn D1-8 नियमेन (for विनयेन) — After 11, D10 S (except T1) ins

281* युष्मत्समाननां प्रीतिं पावनैं क्षत्रियाश्रमम् ।
असुत्रेह समायान्ति वैश्यशूद्रादिकास्तथा ।
अरक्षिताश्च युष्माभिर्विरुद्धा यान्ति विप्लवम् ।
युष्मत्तेजोधृता लोकास्तद्रक्षय जगत्त्रयम् ।

[(L. 1) G4 -समानन- (for °ननां) M1-3 युष्मत्संमानसप्रीति (for the prior half) — (L. 2) M1-3 च सयांति (for समायान्ति) M4 वैश्या शूद्रास्तथैव च (for the post. half)]

12 D8 om 12^{ab} — ^{a}) V1 B Dn D5 10 [ए]व, T1 M [ए]ते (for [ए]ता) Dn3 -गीतासु, T2 3 G1 3 4 °स्ता (for °स्ते) — ^{b}) D2 नृप, D6 T2 3 G तव (for [अ]नघ) — ^{c}) V1 B Dn D10 विप्राणामनुकपार्थं — ^{d}) T1 प्रोक्तो (for प्रोक्तं) D1-9 महात्मना (for हि धीमता)

13 ^{a}) T2 G1-3 फल (for बल) — ^{b}) D6 10 राजंस् (for राज्ञस्) D4 6 तपस्विनि, T1 M समृद्धित, T2 3 G समुत्थित (G2 °त) (for तपस्विन) — ^{c}) D5 चंडाला, D10 रभसाश् (for चण्डाश्च) — ^{d}) D10 चण्डाश्च, T1 M तरसा, G तपसा (for रभसा)

14 ^{a}) T1 सत्येव (for सन्त्येषां) — B8 D10 om (hapl) 14^{cd} — ^{c}) T2 वराहर्षभसत्त्वाश्च — ^{d}) B5 Dn जल (for गज) D9 om. थाप S (except G3 4) [ए]व च (for [अ]परे)

15 ^{a}) D1.3 T2 3 G2 M कार्पास (for क°) V1 B Dn D5 सर्पस्पशसमा केचित्, D10 सर्पस्य वशगा के° — T1 om (hapl) 15^{bc} — ^{b}) D4 6 तदा (for तथा). D7-9 नरक (for मकर) T2 ध्वज (for -स्पृश) — D5 om 15^{cd} — ^{c}) T2 भाविन (for -घातिन). D4 6-9 वैभाष्यकारिण केचित्, T3 विभाविभास्यन केचित् (sic), G विभाष्य भाविन केचित् — ^{d}) Dn2 D4 6-10 S तथा चक्षुर्हणा परे

16 T1 3 G om (hapl.) 16^{ab} — ^{a}) V1 B Dn D5 10 -समा (for निभा)

17 Cf. Manu 10 44 T1 om 17-18 — ^{a}) V1 B Dn D7-9 मेकला द्र(B4 Dn1 n2 द्रा)विडा लाटा (B3 °डा लाजा, D7 °डाकारा, D9 °डा काचा), D4-6 मेकजा लविडा काचा, D10 मेखला द्राविडा लाटा, T2 3 G M4 मेखला द्रमिळा (T2 भूमिपा) काचा; M1-3 मेकला द्रमिळा पुंड्रा — ^{b}) M4 पुड्रा V1 B2 3 5 कोन्वशिरास्, Dn1 n2 कान्वशिरास्, D1-3 कौलगिरास्. D10 कोल्लरिकास् (for °गिरास्) D4-6 9 क्राथा कोलगिरास्तथा, D7 क्रथकौल°, T2 3 G पुड्रा कोंकागिरास्तथा; M1-3 काचा कोल्लागिरास्तथा — ^{c}) D5 9 गौंडिका (for शौण्डिका) V1 B3 4 Dn3 D4 6 दारदा (for द°). Dn2 D1 6-8 दार्वाश्, D2 दार्याश्, M1-3 बर्बाश् (for दर्वाश्) B1 शौंडिका दारदा सर्पाश्, D10 शौंडिका दर्शना दार्वाश्; T2 3 G1-3 M4 शौंडिका गरदा दर्पा(M4 गर्वा)श् — ^{d}) B2 3 चोला, B5 Dn3 D4-9 चौला; D2 3 शैला (for चौरा) D1 चेला शबरर्बधुरा, T2 3 G M चोळाश्च शक(T2 G4 कृश, T3 G3 क्रश; G2 कुश)तस्करा

18 Cf Manu 10 43 T1 om 18 (cf. v l 17) — ^{a}) V1 B Dn3 D10 [अ]पि, T3 G [ए]तास् (for [ए]व) — ^{b}) B4 om अनु B5 M1 -प्राप्तं (for

अवार्या सेतुना गङ्गा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २०
न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शास्तुं वसुंधरा ।
ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥ २१
तान्पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।
यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥ २२
प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयानघ ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शक्रशम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा रजोरुणः ।
विरूपं रूपमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ शम्बरम् ॥ २
केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि ।
श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तन्मे प्रब्रूहि पृच्छतः ॥ ३
शम्बर उवाच ।
नासूयामि सदा विप्रान्ब्रह्माणं च पितामहम् ।
शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम् ॥ ४

C. 13 2168
B. 13 36 4
K 13.71 4
M 13 35. 4

-शासा) — [d]) V1 B Dn D10 भमर्पणात् (for अदर्शनात्)

20 [a]) D10 अशस्य (for °क्य) T1 न शक्य द्रष्टुमाकाश — [b]) T1 न चाल्यो (for अचाल्यो) — [c]) D1 partly damaged V1 B2.4.5 Dn n: D2 5–10 अधार्या, D4–7 अवार्या, T1 न धार्या (for अधार्या) D3 गंगाफल तु चामर्थ्यं (sic)

21 [b]) D3 जेतु (for शास्तु) T2.3 G M1–3 शक्य शास्तु वसुधरा

22 [a]) B3 आपूजयस्व सतत — [b]) B1 (marg as in text) दानेन प्रवणाचंया — [c]) V1 B1 D4.5.10 T2.3 G2.4 यदिच्छसि (for यदी°) B1 om, D7–9 जेतुम् (for भोक्तुम्)

23 Dn1 om 23[ab] G1 partly damaged — [a]) T3 तेजोभिर् (for तेजो हि) — [b]) T1 हीयते (for शाम्यते) — [c]) B1 नेच्छति, T1 न कुर्युस् (for नेच्छेयुस्) — [d]) D1–6.8 तेभ्यो रक्ष्य, D7 तयारक्ष, D9 तेप्वारक्ष्य (for तेऽपि रक्ष्याम्) D10 नृप (for [अ]नघ) V1 B Dn तेभ्यो रक्ष्य त्वया नृप, M1 (inf lin) तेभ्यो रक्ष्यं त्वया कुल

Colophon. — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1.3 शाति — *Sub-parvan* V1 B1–4 Dn D1.2.8.10 दानधर्म — *Adhy name* V1 ब्राह्मणगीता, B Dn D10 ब्राह्मणप्रशंसाया महा(B3 ब्राह्मण)गीता, D1–6.8.9 ब्राह्मणप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both) V1 35 (as in text), D8 33, D7.9 29, D10 34, T1 M 64, T2.3 G2.4 71, G1 66, G3 65 — *Śloka no* D1 23

36

2 [a]) V1 D9 ह्यज्ञान (for °त) T3 शक्रो ह्यज्ञानभूतेन — G3 om (hapl ?) 2[b]–3[a] G1 repeats 2[1st] after the first occurrence of 3[a] — [b]) B1 Dn3 रजोगुण, T G1 (both times) 2.4 M सुदारुण (for रजोरुण) — [c]) B5 Dn रयम् (for रूपम्) T2.3 G1 (both times) 2.4 विप्ररूप समास्थाय — [d]) T1 पश्यन् (for प्रश्नं)

3 For the repetition in G1, cf v l 2 G3 om 3[a] (cf. v l 2) Before 3, N T2 ins शक्र उवाच T3 om. 3[a]–5[b] — [a]) D3 T3 G1 (both times) 2 रूपेण (for वृत्तेन) — [b]) D7.8 स्वजात्याम् (for °त्यान्) D2.3 अनु (for अधि) Dn1 T2 G -तिष्ठति; Dn2 °से (for °सि) V1 B1 स्वजात्यानाधि(B1 °व)तिष्ठसे, D4–6 °त्यामधितिष्ठति — [c]) V1 ज्येष्ठ त्वा, B3 श्रेष्ठ च, D1.3 श्रेष्ठ त्वा, D4.6 श्रेष्ठत्व (for श्रेष्ठं त्वां) T2 G केनु (for केन) M1–3 श्रेष्ठ्य ते केनुमा(M2 °म)न्यते

श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ।
अभ्यर्च्यानुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ५
ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥ ६
ते मा शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् ।
समासिञ्चन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७
यच्च भाषन्ति ते तुष्टास्तत्तद्गृह्णामि मेधया ।
समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयन् ॥ ८

सोऽहं वागग्रसृष्टानां रसानामवलेहकः ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ १०
एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः प्रत्यपद्यत ॥ ११
दृष्ट्वा च ब्राह्मणाना तु महिमानं महात्मनाम् ।
पर्यपृच्छत्कथमिमे सिद्धा इति निशाकरम् ॥ १२

—^{d}) D2 तद्वै (for तन्मे) D4-7 9 शबर (for पृच्छत) V1 B Dn D10 तद्वै प्रब्रूहि तत्त्वत, D8 तन्मे ब्रूहीति शबर, T1 G1 3 4 स मे ब्रूहीह पृच्छते (T1 °त), G2 तन्मे ब्रूहि पितामह

4 Cf 12 124 33^{ab} T2 om 4 (cf v l 3) —^{a}) Dn1 n2 यदा (for सदा) —^{b}) B2 ब्रह्माणं वा, B3-5 Dn3 D1-3 7 9 G ब्राह्मण च (B3 D1 2 वा) (for ब्रह्माणं च) Dn1 n2 ब्राह्ममेव च मे मत, D5 ब्राह्मणाश्च पितामह, T1 ब्राह्मणै शपितो ह्यह —^{c}) T1 दधतो (for वदतो) —^{d}) D1-3 मानयामि, D4-9 समस्तानि, D10 T3 G M समान्यामि (for सम°) T1 नावमन्ये कदाचन

5 T2 om 5^{ab} (cf v l 3) T1 om 5^{ab} —^{a}) D2 ज्ञात्वा चानावर्णयामि (sic) —^{b}) D1-3 कस्यचित् (for कर्हि°) T3 G1 3 4 M नापविध्यामि कर्हिचित् —^{c}) D4 अनन्यान् (for अभ्यर्च्यान्) D1-3 गृह्णामि (for पृच्छामि) V1 B Dn3 अभ्यर्च्याम्यनुपृच्छा(B1 °गृह्णा)मि, Dn1 n2 अभ्यर्च्या(Dn1 °र्चा)म्यनुपृच्छामि, D5 अभ्यर्चानुतिष्ठामि, D6 7 9 अनन्याननुगृह्णामि, D10 यामि पृच्छानुपृच्छामि, T1 M अभ्यर्च्य चानु, T2 3 G अभ्यर्चयामि पृ° —^{d}) T1 पादान्, T3 G पाद (for पादौ)

6 6^{ab}=12 124 34^{ab} —^{a}) D1-3 G2 विसृष्टा, T G1 3 4 M विस्रब्धा, D10 विस्रभान् (for विश्रब्धा) D3 9 विश्रब्धा प्रतिभाषते —^{b}) V1 B1-3 5 Dn D2 सपृच्छते (D2 °ति), B4 D10 T1 M1-3 सयच्छते (for °च्छन्ति) D5 6 सप्रयच्छति मा सदा, T2 स्वयमिच्छंति मां सदा —^{c}) Dn3 प्रमत्तेपि, D9 °त्तेभ्यो, T1 °त्ते तु (for °त्तेपु) —^{d}) D1-3 च स्वपे, D4-9 न स्वपे (for जागृमि)

7 7^{ab}=12 124 34^{cd} T1 om 7^{ab} —^{a}) D7 9 त (for ते) Some MSS मा (for मा) S (T1 om) पदे सक्तं (M4 °क्तो) (for पथे युक्त) —^{b}) D1 2 5 7-9 ब्राह्मण्यम् (for ब्र°) Dn3 D3 4 अनुसूयक B1 ब्रह्मचर्यानुसूयक, D10 S (T1 om) ब्रह्मवर्त्मा(D10 °वंशा)न° —^{c}) D7 om सिञ्चन्ति M1 3 शास्तार B1 ते मा शसति शास्तार, D1-3 5 9 समाचिन्वति शास्तार (D6 6 °र), T1 ब्राह्मणा मा समुद्यति —^{d}) D4 क्षौद्र-, T1 साद्र, M1-3 क्षुद्र (for क्षौद्र)

8 ^{a}) T2 यत्र (for यच्च) V1 B Dn स- (for ते) D1-3 पृष्टास् (for तुष्टास्) D4-9 भाषते यच्च ते पृष्टास्, T1 यत्प्रभाषति ते हृष्टास् —^{b}) V1 B Dn D2 तच्च, D7 तत्र (for तत्तद्) G1 3 मे यथा (for मेधया) D10 यच्च गृह्णाति मेधया —^{d}) B3 4 D1 3 4 6-9 विचिंतयन् (D4 6-9 °ये), Dn1 n2 D5 अचिंतय (D5 °ये) (for °न्तयन्) D10 S अनु(T1 2 °स)लामनुचिंतयन्

9 =(var) 12 124 36 —^{a}) M वागऽग्र (for °ग्र) V1 B Dn D1-3 सोह वागग्रमि(Dn2 °मृ, D2 3 °पृ)ष्टाना, D4-9 सोह वाक्यमधिष्टान, D10 सोह वाग्रसशिष्टानां, T1 सोह तद्वाक्प्रदि°, T2 3 G1-3 सोह यागाऽग्यसृष्टार (T3 °ना), G4 सोह वागऽग्यसृष्टार —^{b}) D4-9 मन्वानमचलोपम, S रसानामनुलेहिनां (T1 M °ता, G4 °ना) —^{c}) V1 D1-9 स्वजात्याम्, M1-3 सजात्यान्, M4 सु° (for स्व°) D3 अभि (for अधि-)

10 =(var) 12 124 37 —^{b}) B2 अनुत्तर (for °त्तमम्) D2 एतच्चाक्षरमुत्तम

11 ^{b}) D10 T3 G3 M1-3 दैवासुर (for दे°) D3 यथा (for पुरा) B1 दृष्ट्वा देवासुरस्तदा —^{c}) T1 घृष्टात्मा (for हृ°) B1 युद्ध पितामहो दृष्ट्वा —^{d}) V1 B Dn D10 T1 विस्मित समपद्यत

12 ^{a}) T2 तु (for च) D1-9 त (for तु) —^{c}) V1 B Dn2 n3 D10 G2 अमी (for इमे), — After 12,

सोम उवाच ।

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।
भुजवीर्या हि राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥ १३
प्रवसन्वाप्यधीयीत बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
निर्मन्युरपि निर्मानो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥ १४
अपि चेज्जातिसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ।
श्लाघमान इवाधीयेद्ग्राम्य इत्येव तं विदुः ॥ १५
भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १६
अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ १७
इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतम् ।
द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

C. 13 2183
B 13 36 19
K. 13 71 19
M 13 35 20

D1-6 ins

282* स पृष्टस्त्वनुवाचेद सिद्धान्तत्र निशाकर ।

13 D1-4 7 9 om the ref —[a]) S सिद्धा (for सर्वे) —[b]) B1 सिद्धास्ते, S दृश्यते (for सिध्यन्ते) D10 चाग्बिला, G1 वाग्बलान् (for ला) D1-7 9 तथा (for सदा) —[c]) V1 B3 Dn D2 8 च (for हि) —[d]) D1 3-4 5 वास्त्रास्त्राश्, S वाग्बलाश् (for वाग स्त्राश्)

14 [a]) V1 B Dn D10 प्रणत्र च (V1 B1 वा), D1-2 ब्रह्म सच, T2 om (for प्रवसन्वा) D1-3 अधी येत —[b]) V1 B Dn D8 10 ग्रामीर्, T1 2 G2 यहिर् (for बह्वीर्) D1-3 बसुमतीर् (for दुर्वसतीर्) —[c]) D4 6 न मन्युर् (for निर्म) D5 अति (for अपि) V1 B Dn D8 10 निर्माणो, D- 3 निर्माणो, D5 निर्मायो (for निमानो) —[d]) T1 यत, T2 G M4 यदि (for यति) D10 सोम- (for सम)

15 [a]) V1 B1 2 (marg) 3-5 Dn D10 T1 च ज्ञान, T2 3 G चेज्ज्ञान (for चेज्जाति) D1-6 सपज्ञान (for °न्न) —[b]) D5 6 पितॄन्, D7 9 पितृ- (for पितुर्) —[c]) T2 M श्लाघ्यमान (for श्लाघ) V1 B Dn D8 इवाधीयाद् (for °धीयेद्) T1 श्लाघ्यमानोप्यधीयीत, T3 G2-4 श्लाघ्यमान उपाधीयेद्, G1 श्लाघमानमपाधीयेद्

16 [a]) D2 4 6 न गिरति, D5 निगीरति, D7 न गिरति, D9 निर्गलति (for निगिरति) —[b]) T3 G1 3 4 M सर्पौ बिलशयाविव —[c]) D7 10 वा (for च) D1 3 5 7-9 [अ]विरोद्धार, D4 6 [अ]पि रो° (for [अ]प्ययो°) —[d]) D1-7 वा (for च) B4 T3 प्रवासिन (for [अ]प्र°)

17 [a]) V1 B Dn अभिमान, D10 T2 अतिमान (for °मान) D7-9 श्रियो (for श्रिय) —[b]) D4-9 ब्राह्मणस्य (for पुरुषस्य) —[c]) Some MSS दूष्यते —[d]) G4 M1-3 वै (for च) — After 17, T2 3 G M1-3 ins

283* विद्याविदो लोकविदस्तपोदमसमन्विता ।
नित्य पूज्याश्च वन्द्याश्च द्विजा लोकद्वयेच्छुभि ।

[(L 1) T3 लोक एव, M1-3 वेदविदस् (for लोक°) T2 विद्याविल्लोकनविदस् (for the prior half) T2 3 G4 तपोबल (for तपोदम) —(L 2) M1-3 -द्वयेप्सुभि (for °च्छुभि) T2 द्विजा लोके श्रियेच्छिभि, G1 3 द्विजा लोकमथेच्छुभि (for the post half)]

18 [a]) D4 [ए]न, D5 [ए]व (for [ए]तन्) T1 न (for मे) T- 3 G1 3 4 श्रावयित्वा (for पिता श्रुत्वा) —[b]) T1 विस्मितो (for सोमाद्) —[c]) T1 भोजयामास (for पूज) — D4 6 7 om (hapl.) 18[d]–19[c] —[d]) D1-2 8 9 धृतव्रत (D3 9 °तान्) (for महाव्रतान्)

19 D4 6 7 om 19[abc] (cf v l 18) D9 om 19[c]—13 37 1[b] D1 8 S om the ref —[a]) D2 8 [ए]व (for [ए]तद्) —[b]) D8 मुखोद्गत, D10 मुखाद्गत (for °च्युतम्) —[c]) B3 द्विजाना (for °न्स)

Colophon om in D9 — *Parvan name* B1 2 4 5 Dn3 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 Dn3 D8 इन्द्रशंबर

३७

युधिष्ठिर उवाच ।
अपूर्वं वा भवेत्पात्रमथ वापि चिरोषितम् ।
दूरादभ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात्पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
क्रिया भवति केषांचिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ।
यो यो याचेत यत्किंचित्सर्वं दद्याम इत्युत ॥ २
अपीडयन्भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम ।
पीडयन्भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥ ३
अपूर्वं वापि यत्पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् ।
दूरादभ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
अपीडया च भृत्यानां धर्मस्याहिंसया तथा ।
पात्रं विद्याम तत्त्वेन यस्मै दत्तं न संतपेत् ॥ ५
भीष्म उवाच ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः शिष्याः संबन्धिबान्धवाः ।
सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवृत्तोपसंहिताः ॥ ६

संवाद ; B1 2 5 Dn1 n2 ब्राह्मणप्रशसायामिंद्रशबरसवाद , B4 शक्रसंवाद , D1-3 5 ब्राह्मणप्रशसा, D10 ब्राह्मण प्रशंसायामिंद्रसंवाद , T2 शक्रशबरसवादे ब्राह्मणपूजाविधि , G1 3 ब्राह्मणपूजाविधि ; M1 शक्रशबरसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 36 (as in text), D6 34, D10 35, T1 M 65, T2 3 G2.4 72, G1 67, G3 66

37

1 D9 om 1ab (cf. v l 13 36 19) — a) V1 B3-5 Dn D10 अपूर्वश्च (for र्वं वा) — b) V1 B4 5 Dn D10 चिरोषित (for °षितम्) — c) V1 B3-5 Dn1 n2 D2 4-6 G1 चापि, D7 9 किं वा (for वापि). B1 दूराद्वाभ्यागत चापि, Dn3 D10 °दभ्यागतश्चापि — d) B4 स्यात्पात्र (by transp), D8 पाप स्यात्

2 D1 पितामह (for भीष्म) — a) T1 येषा वै (for केषाचिद्) — b) D8 विदुषा (for उपांशु)- D3 om from व्रत up to त्येवम (in 3b) — c) D1 8 तु, D2 4 5 7-9 न, D10 T2 3 G1-3 M नो (for the second यो) T1 यो याचति च यत्किंचित्, G1 यो नो याचयते यत्किं (hypermetric). — d) T1 तद्वै (for सर्वं) D2 5 7-9 दद्यास्म (for °म) V1 B Dn D10 [अ]पि (for [उ]त)

3 D8 om up to त्येवम (in 3b) (cf v 1 2) V1 B5 D2 om (hapl ?) 3ab — a) D2 न पीडयद्, M न पीडयेद् (for अपीडयन्) — b) D1-9 T2 3 G M1 -शुश्रुम — c) D3 नपी°, T1 पीडितं (for पीड यन्) — d) D1-9 सोत्मानम्, T2 ह्या° (for आ°) B3 Dn3 अपि (for अप-)

4 M1-3 4 (*inf lin*) transp 4 and 5 — a) V1 D10 वा भवेद्; B Dn भावयेत्; D1-9 S चापि यत् (for वापि यत्) — b) D1 यश्च, T2 M1 यस्य (for यच्च) D1 5 सु; D6 स (for स्याच्) — c) D4 आराद् (for दू°) D2 अभ्यागत B1 Dn3 D1 7-9 T2 3 G M1-3 वा (for च) — d) B1 S न तत्पात्र, D1-9 तत्पात्र हि (for °त्रं च)

5 M1-3 4 (*inf lin*) transp 4 and 5 D3 M1 3 om the ref. — a) V1 B3 Dn भूताना, G2 (*inf lin* as in text) हिंसाणा (for भृत्याना) T1 अपीडय न्भृत्यवर्गं — b) D2 यथा (for तथा) — c) B3 5 Dn विद्यात्तु, D5 10 विंदाम (for विद्याम) — d) B6 तस्मै (for यस्मै) B4 दत्वा (for दत्तं) B1 (marg) शातयेत्, D1-9 नस्तपेत् (for संत°) D1-3 यस्मै दत्वा न(D2 °थास्म)स्तरेत्, D10 यस्मै दत्वा तु शात येत्, T1 तस्मै दत्त न सतरेत् ❀ Cn दत्त प्रदेयवस्त्व भिमानिनी देवता । ❀

6 D3 M1-3 om the ref. — b) V1 B3-5 Dn D1 शिष्य- (for शिष्या) — c) D4 om सर्वे पूज्याश्च M1-3 सबधि (for पूज्याश्च) — d) B4 om from पसहिता up to वचन (in 8a) T1 -शालिन (for -संहिता) V1 B1-3 5 Dn3 D10 श्रुतवतो नाहिंसका ; Dn1 n2 °वंतोनसूयका

7 B4 om 7 (cf v 1 6) — a) B1 ततो (for अतो) — c) M1 तस्मिन् (for तस्मात्) T2 3 G गुणै

अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।
तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ७
अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दम आर्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा तपः शमः ॥ ८
यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।
भावतो विनिविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ९
तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ।
अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥ १०
अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
सर्वत्र चानवस्थानमेतन्नाशनमात्मनः ॥ ११
भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ १२
हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेताहेतुवादिकः ।
आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥ १३
सर्वाभिशङ्की मूढश्च बालः कटुकवागपि ।
बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरश्वानं हि तं विदुः ॥ १४
यथा श्वा भषितुं चैव हन्तुं चैवावसृज्यते ।
एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ।

C. 13 2198
B 13. 37 15
K. 13 72. 15
M 13. 36 15

(for नित्यं) D1 6 8 परीक्ष्ये(D3 °क्षे)त — [d]) D1 partly damaged D5 च (for वै) Dn1 पुरुषा न्प्रणिधान्यपि (sic)

8 B1 om up to वचन (in 8[a]) (cf. v 1 6) — [a]) D1 8 अक्रोध, D7-9 °धन (hypermetric) (for °ध) — [b]) D1 corrupt B3-4 Dn3 तप, D1 6-9 दमम् (for दम) — After 8[ab], T1 reads 9 for the first time, repeating it in its proper place — [c]) V1 B1 2-5 Dn2 n3 G1 नाभिमानश्च, B3 Dn1 D10 [s]नभि° (for नाति°) — [d]) V1 B Dn D2 4-10 G2 दम (for तप)

9 T1 reads 9 for the first time after 8[ab] — [a]) T1 अस्मिन् (for य°) D10 विद्यते (for दृश्यन्ते) — T1 (second time) om 9[bc] — [b]) D10 सदा (for न च) T2 3 G M1-3 कार्याणि (for [आ]का°) D3-9 सम्य कार्याणि भारत — [c]) V1 B Dn D10 स्वभावतो (for भावतो वि) D1-9 व्रतानि च विदिष्टानि

10 V1 D1 6 om (hapl) 10 — [a]) Dn3 D7 8 यथा (for तथा) B1 D7 8 M वापि, D10 तात (for चापि) — [b]) B1 संपूज्य (for सम्प्रति) D1 वा (for च) — [c]) D10 अपूर्वश्चैव पूर्वश्च — [d]) B1 दानम् (for मानम्)

11 [a]) D1 5 6-9 अप्रमाण्यं (D7-9 °ण), D10 आप्र-माणा (for अप्रामाण्य) — [b]) V1 B2-5 Dn1 n2 [अ]भि, T2 [प्र]व (for [अ]ति) B1 त्वचनाद् — [c]) V1 B Dn D1 10 अन्यत्रन्या च (B1 तु) सर्वत्र

12 Cf. 12 173 45 The portion from 13 37 12[a] up to 13 38 26[b] is lost in G1 on missing folios — [a]) D1 3 न चेत् (for भवेत्) — D10 reads 12[c]-13[b] after 15[cd] — [d]) B1 D1 2 1 10 T2 G2,3 निरर्थका, D1 6-9 °र्थक (for °र्थिकाम्)

13 Cf. 12 173 46 For the sequence in D10, cf. v 1 12 G1 missing (cf. v l. 12) — [a]) B1 मध्ये, T1 यस्तु, M1 साधु (for सत्सु) — [b]) B1 partly damaged B1 इव (for [अ]हेतु) B1 D1-9 T G1 2 वादक, M वादिन (for -वादिक) — After 13[ab], D1 ins

> 284* विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्य प्रतिग्रह ।
> गृह्णन्प्रतिग्रहमयो नयत्यात्मानमेव च ।
> प्रतिग्रहमसर्योऽपि नाद्यते य प्रतिग्रहम् ।
> ये लोका दानशीलाना स तानाप्नोति पुष्कलान् ।

— [c]) V1 Dn D. 5 9 10 G2 अक्रोष्टा Dn2 [अ]भि वक्ता, D1-9 [अ]तिवादी (for °वक्ता) — [d]) M1 तदा (for सदा) T2 M1-3 ह (for हि)

14 G1 missing (cf. v l. 12) T1 om 14[ab] — [a]) D1 2 1 6-8 10 M सर्वाति-, T2 3 G1-3 °नु (for भि) — [b]) M1-3 कटकवाग् (for कटुक°) D3 बाल पिशुनकस्तथा, G1-3 बालक कटुवागपि — [c]) T1 स ग्राह्यस् (for बोद्धव्यस्) D3 पुरुषस्, D1 om (for तादृशस्)

15 G1 missing (cf. v l. 12) — [a]) V1 B1, 3 D1-8 10 M1-3 भाषितु, B3 4 T2 3 G2 3 भक्षितुं; M4 भवितु (for भषितु) D1 6-9 अथ श्वा भाषितुं चैव, D3 तथा श्वा भाषितु हेतु (sic) — [b]) T2 3 G1-3 M [उ]प (for [अ]व) Dn1 n2 -सज्जते, D9 10 -सृज्यते (for -सृ°) T1 हतु चैवोपदृश्यते — [c]) M1 तथा

अल्पश्रुताः कुतर्काश्च दृष्टाः स्पृष्टाः कुपण्डिताः ॥ १५
श्रुतिस्मृतीतिहासादिपुराणारण्यवेदिनः ।
अनुरुन्ध्याद्बहुज्ञांश्च सारज्ञांश्चैव पण्डितान् ॥ १६
लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ।
एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीरेधते समाः ॥ १७
ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।
पितॄणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥ १८
पर्यायेण विशुद्धेन सुनिर्णिक्तेन कर्मणा ।
एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान्न हीयते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचित्ताः पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं पुंश्चल्या पञ्चचूडया ॥ २

(for एवं) —^{d}) T1 शास्त्राणां निधनाय च — After 15^{cd}, D10 reads 12^c–13^b N (except D10) om 15^e–16^d —^{f}) M1–3 क पठिता (for कुपण्डिता) T1 न च ते पंडिता स्मृता

16 G4 missing (cf v l 12) N (except D10) om 16 (cf v l 15) —^{a}) D10 S (except T1, G4 missing) श्रुतिस्मृती चेतिहास —^{d}) T2 3 G पठित

17 G4 missing (cf v l 12) B5 om 17^a–19^b —^{a}) D1–6 यात्राश्च T2 3 G1 3 प्रष्टव्या (for द्र°) —^{b}) G3 धर्माय (for धर्मश्च) B1 4 D1–7 9 T2 3 G2 3 M3 -हिताय च (for °नि च) T1 धर्मश्च हितमिच्छता —^{d}) B2 partly damaged V1 वर्तते, B1–4 Dn D2 10 वर्धते (for एधते) T1 प्राप्नुयाच्छाश्वतीं गतिं

18 G4 missing (cf v l 12). B6 om 18 (cf. v l 17) D4 6 om 18^a–19^b ⊙ —^{a}) D7 T2 3 G1 3 उद्यम्य (for उन्मुच्य) T1 ऋणान्मुक्तश्च देवाना —^{b}) T1 मुनीनां (for ऋषीणां) D1 3 तु (for the first च) S (G4 missing) महात्मनां (for तथैव च) —^{c}) D1 7–9 भृत्यानाम्, S (G4 missing) भूतानाम् (for विप्राणाम्) D2 3 पितॄणामतिथीना च —^{d}) D1 3 भृत्यानामथ पचमं ⊛ Cn देवानामृण यज्ञेन, ऋषीणा वेदाधिगमेन, पितॄणा प्रजोत्पादनेन, विप्राणा दानमानेन, अतिथीना वैश्वदेवान्ते आगतानां सम्यगातिथ्येन । ⊛

19 G4 missing (cf. v l 12) B5 om 19^{ab} (cf v.l 17) D4 6 om 19^{ab} (cf v l 18) —^{a}) T2 विमुक्तेन, T3 G1–3 विमुक्तो य, M4 विमुक्ता ये (for विशुद्धेन) T1 एवमृणविमुक्तोय —^{b}) V1 B2–4 Dn D5 8 10 सुविनीतेन, B1 सुनिर्नीतेन, D2 3 सनिरक्तेन, T1 सुनिर्निलेन (for सुनिर्णिक्तेन) —^{c}) D1–6 हि गृह (for गृहस्थ) —^{d}) D5 महीयते (for न ही°) — After 19, T1 ins

285* पात्राणामुत्तम पात्र तदाहुर्धर्मचिन्तका ।

Colophon missing in G4 — *Parvan name* B1 4 5 Dn3 D1 3 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 3 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 5 Dn D1–9 पात्रपरीक्षा, B2 4 D10 ब्राह्मणप्रशसाया पात्रपरीक्षा, T2 G1 अभ्यागतातिथिसत्पात्रनिरूपणं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 37 (as in text), D5 35, D7 9 31, D10 36, T1 M 66, T2 3 G2 73, G3 67

38

1 G4 missing up to 26^b (cf v.l 13 37 12) —^{a}) D1–9 प्रभावम् (for स्व) —^{c}) D1 9 transp हि and मूलं G2 पापानां (for दोषाणां) —^{d}) D8 10 चल, G3 दोष (for लघु) V1 B Dn D10 हि ता स्मृता (for पितामह)

2 G4 missing (cf v l 1) —^{c}) M [इ]ह (for च) —^{d}) D2 पाचाल्या (for पुंश्चल्या) T1 पञ्च-

लोकाननुचरन्धीमान्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनिन्दिताम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः ।
संशयो हृदि मे कश्चित्तन्मे ब्रूहि सुमध्यमे ॥ ४
एवमुक्ता तु सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ।
विषये सति वक्ष्यामि समर्थां मन्यसे च माम् ॥ ५

नारद उवाच ।

न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ॥ ६

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा ।
प्रत्युवाच न शक्ष्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः ॥ ७
विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः ।
न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं प्रश्न ईदृशे ॥ ८
तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ।
मृषावादे भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९
इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी ।
स्त्रीदोषाञ्शाश्वतान्सत्यान्भाषितुं संप्रचक्रमे ॥ १०

पञ्चचूडोवाच ।

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः ।
मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११
न स्त्रीभ्यः किंचिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह ॥ १२
समाज्ञातानृद्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान् ।

C. 13 2214
B 13 38 13
K. 13 73 13
M 13 37. 13

मूलया (for चूडया)

3 G4 missing (cf. v l. 1) —a) D8 9 -चरद् (for -चरन्) V1 B Dn D10 सर्वान्, D4 om (for धीमान्) —b) T2 (also as in text) तदा (for पुरा) —c) B4 ददर्शाप्सरसा राज्ञीं —d) D6–9 T8 M1 2 4 प्रपचूलाम्, T1 °मूलाम् (for °चूडाम्) D1 9 अनुत्तमा (for अनिन्दिताम्)

4 G4 missing (cf. v l 1) Before 4[cd], T2 ins नारद —c) T G1–8 हृदये (for हृदि मे) V1 B Dn D10 transp मे and कश्चित् —d) V1 B2–6 Dn transp तन्मे and ब्रूहि

5 G4 missing (cf. v l 1) Before 5, V1 B Dn ins भीष्म उवाच —a) D4 G2 उक्त्वा V1 B Dn D5 [अ]थ (for तु) —b) D6 om वाचा D (except Dn) भारत (for नारदम्) —c) B1 वक्तव्य (for वक्ष्यामि) T1 ज्ञात यदि च वक्तव्य — G8 om. (hapl) 5[d]–7[c] —d) T1 [ऽ]थ (for च) D4 10 प्रमदा मन्यसे न चेत्

6 G4 missing (cf v l 1) G3 om. 6 (cf. v l 5) —a) T1 स्त्रीणाम् (for न त्वाम्) —b) T1 न नियोक्ष्ये (for नियोक्ष्यामि) —d) D (except Dn) सुमध्यमे (for वरानने)

7 G4 missing (cf v l 1) G8 om 7[abc] (cf v.l. 5) —b) D1 5 10 अप्सरोवरा, D4 6 7 9 °रा वच (for °रोत्तमा) —c) D1 om न B1 2 D2 3 T2 शक्यामि (for शक्ष्यामि) —d) D2 8 स्त्रीमतिर् (for स्त्री सती) T1 स्त्रिय T2 3 G1 3 स्त्री निंदितुमह स्त्रिय

8 G4 missing (cf v l 1) T1 om. 8[ab] —a) T2 3 G1 3 स्त्रियस्ताश्, G2 [ऽ]त्र शक्ताश् (for स्त्रियो याश्) —b) V1 B2–5 D1–3 5–9 यादृश्यश् (for °शाश्) —c) B1 M1. 3 अर्हति —d) B1 प्रशक्तु (for नियोक्तु) V1 B Dn D10 कार्यं, D8 प्रश्नम् (for प्रश्न)

9 G4 missing (cf. v l 1) —a) D2 3 [अ]थ (for स) —c) D1 मा मा (for मृषा)

10 G4 missing (cf v l 1) —a) V1 B4 5 [उ]वत्त्वा (for [उ]क्ता) —c) S (G4 missing) च स(T1 सम)तान् (for शाश्वतान्) D6 om सत्यान् —d) B5 भावितु, D2 दूषितु (for भाषितु) D7–9 च प्रच क्रमे, T1 2 M1 2 4 सा प्र, T3 G1–3 सोप° (for सप्र) B1 वक्तु समुपचक्रमे

11 G4 missing (cf v l 1) D3 6–10 पचचूला, T1 मूला (for चूडा) —b) T1 निर्धना सधनापि वा —d) D8 भारत (for नारद)

12 G4 missing (cf. v l. 1) —a) D2 3 अन्यद्धि, D4 6 8 9 °च्च, D5 अप्यन्यत् (for अन्यद्वै) D7 न स्त्रीप्वकिंचिदन्यच्च —c) V1 D (except Dn D2) T1 transp हि and मूल —d) T2 3 G1–3 हि (for ह)

13 G4 missing (cf v l 1) —a) D1–3 अर्थे-

पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३
असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४
स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।
न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
अपि ताः संप्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनैः ॥ २०
पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥२१
यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वत , T8 G1-8 M2-4 अभिमतान् (for ऋद्धिमत) D4-9 समज्ञातीनर्थवत ; T1 क्रमान्ज्ञात्वा स्वाभिमतं, T2 M1 सदा ज्ञा(M1 °माज्ञा)तानभिमतान् — ^{b}) D4-9 प्री(D7 प्र)तिपूर्वान्, G2 प्रीतिरूपान् (for प्रति°) G1 यथेप्सितान् (for वशे स्थि°) T1 रूपं दृष्ट्वा परे स्थित — ^{c}) T1 पतिम् (for पतीन्) — ^{d}) T1 नारी (for नार्य) B1 S (G4 missing) परीक्षितु (for प्रती°) D4-9 नीचकर्मरता स्त्रिय

14 G4 missing (cf v 1 1) — ^{a}) T1 आपद्धर्मस् (for अस°) D8 T8 स्त्रिय, T2 च य , G1 8 स्त्रिय , M4 स्वय (for स्वय) D7-9 स्त्रीषु (for स्त्रीणाम्) — ^{b}) D10 (after corr) T2 M भविता, D10 (before corr) T1 G1 भवता, T2 सुव्रता (for भवति) D4-8 अस्माक भविता विभो — ^{c}) T1 अन्यांश्, T2 8 G1-8 यान्वै (for यद्वै). — ^{d}) T1 [अ]र्थयामहे (for भजा°)

15 G4 missing (cf. v l. 1). — ^{a}) T2 M1 स्त्रियो V1 om , D1-9 च (for हि) D5 यद् (for य) D10 S (G4 missing) प्रार्थयति — ^{b}) B1 सनिधान च, T1 °कर्षेण (for °कर्षं च) — ^{c}) T1 यश्चापि, T2 8 G2 8 ईषद्वा (for °च) — ^{d}) S (G4 missing) सम् (for एव) D4 om (hapl) from योषित up to तिष्ठन्ति (in 16^{d}).

16 G4 missing (cf v 1 1) D4 om up to तिष्ठन्ति (in 16^{d}) (cf v 1 15) — ^{b}) T2 8 G1 8 M -भवस्य (for जनस्य) T1 भयात्पातभयस्य च — ^{c}) T1 अमर्यादा

17 Cf Manu 9 14 G4 missing (cf v 1 1) D9 G1 om (hapl) 17-18 — ^{a}) T1 च गम्यो (for अगम्यो). — ^{b}) V1 B Dn D1-7 निश्चय , D10 संयम , M4 सशय (for संस्थिति) D8 नासां तपसि संयम . — ^{c}) D5 प्रतिरूपं (for रूपवन्तं) B4 D10 च ; G2 तं (for वा)

18 G4 missing (cf. v 1 1) D9 G1 om 18 (cf v 1 17) — ^{a}) T1 अनयान् (for न भयान्) — ^{b}) B1 नान्यहेतो , B5 नान्न° ; D2 अर्थं° (for नार्थं°). — ^{c}) D7 10 जातिकुल-, T1 M1-8 ज्ञा(T1 जा)तिमूल-, T2 8 G2 8 °बंधु , M4 °वल (for °कुल) — ^{d}) D8 बंधुषु (fo भर्तृषु)

19 G4 missing (cf v 1 1) — ^{b}) D5-9 मृपाभरण (for मृष्टा°) — ^{c}) T G1-8 नराणां (for नारीणां). V1 B Dn D5 10 -वृत्तीना (for -वृत्ताना)

20 G4 missing (cf v 1 1) — ^{a}) T G2 8 या हि, G1 यथा हि (hypermetric), M यापि (for याश्च) — ^{b}) M1-8 मोक्ष्यंते (for र°) D4-9 दयितै , T1 दैववत् (for दयिता) — ^{c}) D4 ता (for ताः) T2 8 G1 8 M4 सप्रसज्यते. — ^{d}) B4 जडाधकुब्जवामनै

21 G4 missing (cf. v 1 1) — ^{a}) V1 B Dn D10 [अ]थ (for [अ]पि) D10 पशुलेष्वथ देवर्षे — ^{d}) V1 महामते (for °मुने)

22 G4 missing (cf v l. 1) — ^{a}) T G1-8 M4 इति स्त्रीणा (for यदि पुंसा) — ^{b}) S (G4 missing) -लभ्यते (for पद्यते). — ^{d}) D1 8-9 च (for हि) — After 22, T2 8 G1-8 M4 Madras ed ins

286* दुष्टाचारा पापरता असत्या मायया वृता ।
अदृष्टबुद्धिबहुला प्रायेणैवगम्यताम् ।

[(L 1) Madras ed असत्यो — (L. 2) M4 प्रदुष्ट (for अदृष्ट) T2 [ए]व (for [अ]व)]

वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३
चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूताना न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५
इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियः ॥ २६
कामानामपि दातारं कर्तार मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥ २७
न कामभोगान्बहुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८
अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९
यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-
स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

C. 13 2231
B 13 38 30
K. 13 73 31
M 13 37 31

23 G1 missing (cf v l. 1) — a) D1-3 च (for हि) — b) T G1 3 M परिभवम्य (for °जनम्य) — c) D1-5 [ए]व (for [श]पि) — d) D1-3 हि योषित (for भवन्ति ता) D4-9 तेन गुप्ता हि योषित

24 G1 missing (cf. v 1 1) — a) M4 दुःसेवा — b) D3 T2 3 G1 3 M4 दुर्ग्रहा (for दुर्ग्राह्या) T1 दुर्ग्राह्यहृदयास्तथा — After 24ab, M1-3 ins

287* सुहृद्यवद्हृद्यास्ता वैरकोपाल्पया स्म ता ।

— M2 3 om 24cd — c) D1 प्रज्ञस्य — d) D1 3 [ए] वापस्, D2 श्रापस्, D4-9 वायुस्, T1 2 G1-3 भावास्, M4 बुद्धिस् (for वाचस्) T3 यथा भावास्तदा स्त्रिय

25 = (var) 1 1189* lines 1-2 G1 missing (cf v l. 1) — b) G1 आपगाना (for नाप°) — d) V1 B1, 3 5 Dn3 D2 3 7 G1 लोचना

26 Cf. 1 1189* line 6, 4 App I (No 15) lines 29-30 G1 missing up to 26ab (cf v l. 1) D2 3 om 26c-27b D4 om 26b — c) S (except G3 4) ह्यन्य (for हृद्य) — d) B3 सक्लियते, T1 प्रम्लि° (for प्रक्लि°) V1 B (except B4) Dn स्त्रिया — After 26, D3 ins

288* सुस्नात पुरुष दृष्ट्वा सुचन्दनलवोक्षितम् ।
योनि स्त्रवति नारीणा दृते पात्रादिवोदकम् ।

27 D2 3 om 27ab (cf. v 1 26) — b) B4 om, D1 दातार (for कर्तार) V1 B Dn D10 मनसां प्रियं (B3 °यान्), T1 M4 सान्त्वमानयो — c) G1 partly damaged G3 मृष्यति, M2 मुह्यति (for मृष्यन्ति) — d) D M परम, T2 स्वमल, G3 स्वमन (for परम) M2 स्विय (for स्त्रिय) V1 B Dn D10 स्वमर्तारमल स्त्रि(D10 °सस्त्रि)य, T1 2 G1 3 4 भर्तारं स्वमसस्त्रिय

28 G1 partly damaged for 28ab — a) V1 B Dn D10 M2 विपुलान्, D3 3 अतु° (for बहु°) — b) V1 B Dn नालकाराश्च सश्र(B1, 3 4 °च)यान् — c) D1 8-9 हि (for [ए]व) — d) T3 यदा (for यथा) D10 T1 2 G अनिग्रहात् (T1 °न्), T3 M अनिग्रहं (for अनु°) D1 8-9 यथा रत्या परिग्रह

29 a) V1 B1 2 4 5 Dn D7-10 पवनो, B3 परमो (for शमनो) — 29cd = (var) 13, 40 4ef. — c) D1-3 क्षुरधाराग्निसर्गो

30 a) B3 यदत्र (for यतश्च) D9 सर्वभूतानि (for भूतानि) — c) D1-9 वि (for च) — d) B1 तथैव दोष, D4-6 तथैव दोषा, D10 त एव दोषा, S तदेव दोष (for तदैव दोषा)

Colophon — *Parvan name* B1, 5 Dn3 D1 शान्ति. — *Sub-parvan* V1 B1-3 Dn D1 2 5 10 M1-3 दान धर्म — *Adhy name* V1 B1 5 Dn D2 7-9 पञ्च-(Dn1 om पंच)चूडा(D7-9 °ला नारदसवाद, B3 D10 नारदपञ्चचूडोपाख्यान, B4 M1-4 नारदपंचचूला(B4 °डा)-सवाद, D1 पञ्चचूडसवाद, D3 M1 पञ्चचूलासवाद; D4-6 पञ्चचूलो(D5 °डो)पाख्यान T2 स्त्रीस्वभावकथने नारदपञ्चचूडासवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन, G1 3 नारदपञ्चचूड-(G3 °डा)सवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 38 (as in text), D6 36, D7 22, D10 37, T1 M 67, T2 3 G2 4 74, G1 71, G3 68 — *Śloka no* D3 30

३९

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्त्यभीक्ष्णशः ।
मोहेन परमाविष्टा दैवादिष्टेन पार्थिव ।
स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ १
अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ।
कथमासां नराः सङ्गं कुर्वते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो वा तेषु रज्यन्ते विरज्यन्तेऽथ वा पुनः ॥ २
इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्याः स्म रक्षितुम् ।
प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
एता हि मयमायाभिर्वञ्चयन्तीह मानवान् ।
न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः ।
गावो नवतृणानीव गृह्णन्त्येव नवान्नवान् ॥ ४
शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ ५
हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च ।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णते कालयोगतः ॥ ६
उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।
स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येते ताः स्म रक्ष्याः कथं नरैः ॥७

39

1 T2 om the ref — ^{a}) D1 कामे वै, D4 6–9 इमे च, D5 इत्येव (for इमे वै) D2 8 इमे वैमानिका लोके. — ^{c}) D10 मोहेन च पराविष्टा — ^{d}) D2 8 भारत (for पार्थिव) V1 B Dn D10 दे(B4 Dn3 D10 दै)वसृ(Dn1 °स्पृ)ष्टेन पार्थिव, T G M4 दैवदृ(T2 °दि, G1 °सृ)ष्टेन कर्मणा, M1-3 देवदिष्टेन कर्मणा — ^{e}) D5 पुरुषाश्च (for °षेषु) D2 8 T1 [ए]वं (for [ए]व)

2 ^{a}) V1 मा (for मे) — ^{b}) T2 यदि (for हृदि) — ^{c}) T1 M आसु, T2 3 G तासु (for आसां) D3 नर, D10 परा (for नरा) — ^{d}) D1-8 T2 3 G1 2 4 कुर्वंति — ^{e}) V1 B Dn D4 5 G3 केषु (for तेषु) D3 रज्यति — ^{f}) Dn3 om विरज्यन्ते V1 B Dn च ता, D10 कृता, T G1-3 M [ऽ]पि वा, G4 च वा (for ऽथ वा)

3 ^{a}) M1 4 ता (for ताः) — ^{b}) V1 B Dn D2 T2 3 G तु (for स्म) — ^{c}) T3 [ए]त्र (for [इ]ह) D7-9 प्रमदा पुरुषे सक्तास् — ^{d}) D1 9 अर्हथ (for °सि)

4 Before 4, T1 2 G2 ins भीष्म — ^{a}) D4 6 एताभिर् (for एता हि) V1 B Dn D2 8 10 एता हि रममाणास्तु, D3 5 एता हि माययागत्य; T1 ता एता हि समायांति, T2 ता एव हि समायाभिर्, T3 एता हि स्मय मानाभिर्, G1 2 4 एता हि स्म(G1 स्त्री)यमायाभिर् G3 एताभि स्त्रीयमायाभिर् — ^{b}) D5-7 9 मानव D4 वर्तयंतीह मानव — D1 om 4^{c}–5^{d} — ^{c}) V1 D4 (*sup lin*) G4 तासा, D6 वासा, M1-3 चास्मान् (for चासां) — ^{d}) D4-9 दृष्टिम् (for हस्तम्) — ^{e}) D2 3 तृणस्येव (D3 °ह), D4-9 तृणस्यैव (D5 °व), G2 तृणानेव (for °नीव) — ^{f}) M2 गृह्णत्येता, M4 °तान् M1 नव (for the first नवान्) V1 B Dn D10 T1 गृह्णंत्येता (T1 °व) नव नव, D2 3 मृगयंते वरान्वरान्, D4-9 गृह्णत्येव (D5 8 9 °व) वरान्वरान्

5 D1 om 5 (of v l 4) — ^{a}) B5 D2 5 T3 G M1-3 माया या (by transp) D9 शंबरस्य चरस्य च (sic) — ^{b}) V1 B2-4 Dn D5 10 T2 3 G1 2 M1-3 माया या (by transp) T2 इह (for अपि) — ^{c}) D4 6 7 9 बले कुभीरपार्ष्णें(D4 °पर्णें)षु, T1 बले कुंभस्य वार्ष्णेये, T2 M बलैः कुभीनवार्ष्णेश्च (M2 °साना च), T3 G कुहकानि च वार्ष्णेये

6 ^{b}) D2 वदत (for रु°) D10 च (for प्र) G2 हसति (for रुदन्ति) D7-9 [अ]पि, T1 हि (for च) — ^{c}) S भावैश् (for वाक्यैश्) D6 om च — ^{d}) Some MSS गृह्णते D5 काम (for काल) — After 6, S ins

289* यदि जिह्वासहस्र स्याज्जीवेच्च शरदा शतम् ।
अनन्यकर्मा स्त्रीदोषाननुक्त्वा निधन व्रजेत् ।
[(L 2) M2 न चोक्त्वा (for अनुक्त्वा)]

7 ^{a}) T2 या माया (for यच्छास्त्रं) — ^{b}) T याश्च (for यच्च) — ^{c}) D6 om स्त्री D6-9 स्त्री (for न) B1 विशेषो*, Dn2 D2 3 6–9 G3 4 M4 विशिष्येत, D4

अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम् ।
इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ ८
स्त्रीणां बुद्ध्युपनिष्कर्षादर्थशास्त्राणि शत्रुहन् ।
बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ॥ ९
संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ।
अपास्ताश्च तथा राजन्विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ १०
कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो कुरूणां वंशवर्धन ॥ ११
यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कथंचन ।
कर्तुं वा कृतपूर्वा वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

भीष्म उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।
यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ १
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।

C 13 2248
B. 13 40 2
K. 13 75 2
M 13 39 2

°र्यंत (for °र्येते) D₅ बुद्ध्या च स्त्री विशिर्येत, T₁ स्त्रीषु वान्यवतिष्ठति — ᵈ) V₁ B Dn D₁₀ तु (for स) B₃ भृश नरैः, D₂ कथचन (for कथ नरैः)

8 ᵇ) B₁ [अ]य (for [अ]पि) — T₂ ₃ G M₁ ₂ ins after 8ᵃᵇ M₃ after 8

290* दोषास्पदेऽशुचौ देशे यासा रक्तास्वहो नरा ।
[M₂ तासा (for यासां)]

— M₁ ₂ om 8ᶜᵈ — ᶜ) D₂ ₃ राजन् (for वीर)

9 ᵃ) V₁ B₁ ₆ Dn D₁₀ बुद्धयर्थं, B₄ D₁₋₆ T₃ G₄ बुद्धाप, G₁ बुद्धापि (for बुद्ध्युप) Some MSS निःकर्षाद् D₁₋₂ T₂ स्त्रीणा बुद्ध्या प(T₂ °द्विप)-रिष्कर्षाद्, G₃ स्त्रीणा बुद्ध्यपकर्षात्तु — ᵈ) D₁₀ अन्यं (for मन्ये). S (except G₃) सति (for सद्भि)

10 ᵇ) B₄ सदा: M₁ इह (for नृषु) — B₁ om (hapl.?) 10ᶜᵈ — ᶜ) T₁ अनासाश् (for अपास्ताश्) — ᵈ) D₁₋₆ किं न कुर्वंति ता स्त्रिय — After 10, V₁ B₁₋₃ ₅ Dn D₈ ₁₀ ins

291* इमा प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति न श्रुतम् ।
सत्कृतासत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मन सदा ।

[(L 1) — (var) 13 40 5ᵃᵇ Dn₁ D₁₀ धार्मिका B₁ च (for न) — (L 2) B₂ om सदा]

11 Before 11, T₁ ₂ ins युधिष्ठिर — ᵃ) D₅ तां (for ता) T₁ शक्या, T₂ ₃ G स्त्रिय (for शक्तो) T₂ ₃ G₁ ₂ ₄ शिक्षितु (for रक्षितु) — ᵇ) D₄ ₇ ₉ अत्र (for इति); — ᶜ) M₂ तथा (for तन्मे) D₆ प्रब्रूहि (hypermetric) B₃ D₁₀ महाभाग (for °बाहो) V₁ B₁ ₂ ₄ ₆ Dn D₂ तथा ब्रूहि महाभाग

12 ᵃ) B₄ कथ (for यदि) V₁ B D₄ ₆₋₉ शक्या — ᵇ) V₁ B₁₋₃ ₆ D₄ ₈ ₉ रक्ष्यास् (for रक्षा) V₁ B Dn कदाचन (for कथंचन) — ᶜ) D₂ ₃ कथ च (for कर्तुं वा) V₁ B (except B₄) Dn D₄₋₁₀ T₁ -पूर्वं (for -पूर्वा) G₂ च (for वा) — ᵈ) B₁ ममाख्यातुम्, B₂ मे चाख्या (for मे व्याख्या°)

Colophon — *Parvan name* B₃ ₄ Dn₂ D₁, ₃ शांति — *Subparvan* V₁ B D M₁₋₃ दानधर्म. — *Adhy name* V₁ B₁ ₂ ₄ ₆ Dn D₁₀ विपुलोपाख्यानं, D₂ ₃ युधिष्ठिरप्रश्न, T₂ भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे स्त्रीस्वभाव प्रति युधिष्ठिरप्रश्न, M₁₋₃ पुरुषसंगोपायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V₁ 39 (as in text), D₆ 37, D₇ 33, D₁₀ 38, T₁ M 68, T₂ ₃ G₂ ₄ 75, G₁ 70, G₃ 69 — *Śloka no* D₂ 14

40

1 ᵃ) V₁ B Dn D₂ ₁₀ एव (for एतत्) — ᵇ) V₁ T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ [अ]स्ति (for [अ]त्र) T₂ ₃ G₁ ₂ ₄ [अ]त्र (for [अ]स्ति) — ᶜ) D₁₋₉ वदसि (for ब्रवीषि) D₁₀ चरित (for कौरव्य) — ᵈ) B₆ D₁₋₃ ₅ नारी (for नारीं) D₅ T G नराधिप (for जना°)

2 D₉ om (hapl) 2-3 — ᵃ) D₁ ₄ ₆ ₇ अत्र ते वर्तयिष्येहम्, D₂ ₃ अत्राप्युदाहरतीमम्, D₅ अत्र ते कथयिष्यामि — ᶜ) T₂ om, G₁ हि रक्षा (hypermetric)

यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ २
प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्ये वसुधाधिप ॥ ३
न हि स्त्रीभ्यः परं पुत्र पापीयः किंचिदस्ति वै ।
अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ।
क्षुरधारा विषं सर्पो मृत्युरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४
इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिका इति नः श्रुतम् ।
स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भयम् ॥ ५
अथाभ्यगच्छन्देवास्ते पितामहमरिंदम ।
निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नवाङ्मुखाः ॥ ६
तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ।
मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृजत्प्रभुः ॥ ७
पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्व्यो नार्य इहाभवन् ।
असाध्व्यस्तु समुत्पन्ना कृत्या सर्गात्प्रजापतेः ॥ ८
ताभ्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्धि स पितामहः ।
ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रामथ्नन्त नरांस्तदा ॥ ९
क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ।
असज्जन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशं गताः ॥ १०

(for रक्षा) B1 तेन (for पूर्वं) — d) Some MSS read वपुल for विपुल throughout

3 D9 om 3 (cf v 1 2) — a) G2 सदा (for यथा) D3 यथा च प्रमदा सृष्टा. — c) V1 यच् (for तच्) M4 मे (for ते) B8 तच्च तदर्थं वै तात — d) V1 B Dn D10 प्रवक्ष्यामि नराधिप, T2 °क्ष्ये भरतर्षभ

4 a) T3 वा (for हि) D5 किंचिद् (for पुत्र) — b) D1 पापीय G2 कश्चिद्. D5 अस्ति पापीय पुत्रक (sic), M1-3 पापीयस्तरमस्ति वै — 4^{cd} = (var) 13 38 29^{cd} — c) T3 G अस्ति (for अग्निर्) G2 च (for हि) T2 3 G1, 3 4 दीप्ता (for दीप्तो) — d) T1 2 G1 3 4 M1 3 4 माया (for मायाश्) G1 3 प्रभो (for विभो) — D1-3 om 4^{ef} — f) V1 B1 Dn D1-9 M3 वह्निर् (for मृत्युर्)

5 5^{ab} = (var) line 1 of 291* — a) V1 B2 5 Dn transp इमा and प्रजा — b) V1 B Dn धार्मिक्य; D6 धार्मिष्ठा — c) T3 G1 3 4 स्वर्गं (for स्वयं) B1 देवेंद्र (for देवत्व) — d) D2 T1 2 M4 भयाद् (for इयाद्) D3 4 6 भव (for भयम्)

6 a) D4 6 7 9 [अ]प्यगच्छन् (for [अ]भ्य°) D1-3 ते देवा (by transp) D5 अथाभिगच्छस्ते देवा — d) V1 B Dn D10 अधोमुखा (for अवाङ्मुखा)

7 a) D4 अतर्गति — b) S प्र (for स) — T3 om (hapl.) 7^{c}–9^{b} — c) D4 6 9 प्रमोदार्थं, T2 G1 3 °हार्थी (for °हार्थं) — d) B3 कृत्या (for कृत्या) D1-3 5 स्त्रीर् (for नार्यो) — After 7, G2 reads 10^{cd} for the first time, repeating it in its proper place

8 T3 om 8 (cf v 1 7) — a) D9 पूर्वं (for पूर्वं) D10 T1 2 G M3 4 हि; M1 3 [ऽ]पि (for तु) — b) B1-3 Dn1 D4 6 7 9 10 T2 G2-4 इव (for इह) — d) Dn2 n3 D1-4 6-9 T1 2 G1 3 कृत्या (for कृत्या) B2 4 D1-3 5 सर्गे, T1 सर्वा; T2 तस्मात्, G2 सर्गा (for सर्गात्)

9 T3 om 9^{ab} (cf v 1 7) — a) G4 कामाद्, M1-3 काम (for कामान्) — b) D2 3 स हि (by transp), D5 च स. G2 यथाकामं (for प्रादाद्धि स) — d) B1 D1, 5 7-9 T2 M4 प्रा(D1 प्र)मथंत, D4 6 प्रमाथत, M1-3 प्रमथति (for प्रामथ्नन्त) V1 B2 3 5 D10 सदा; G2 4 तथा (for तदा). B4 प्रार्थयंत नरान्सदा, Dn प्रयाधते नरान्सदा, T1 प्रारुधंत नरांस्तथा

10 b) D4 6-9 सहायौ D3 5 असृजत्, D6 वासृ° (for चासृ°) — G2 reads 10^{cd} for the first time after 7 — c) D3, 5 असृजत, D10 असभ्राता, T1 अपश्य स (sic) (for असज्जन्त) T G1 3 (both times) 3, 4 M तस्मात् (for सर्वा) — d) G1 partly damaged B1 -वशानुगा (for -वश गता) — After 10, D10 T2 3 G ins

292* द्विजाना च गुरूणा च महागुरुनृपादिनाम् ।
क्षणस्त्रीसङ्गकामोत्था यातनाहो निरन्तरा ।
अरक्तमनसा नित्य ब्रह्मचर्यमलात्मनाम् ।
तपोदमार्चनाध्यानयुक्तानां शुद्धिरुत्तमा ।

[G1 damaged. — (L 1) D10 G2 corrupt for the post. half — (L 4) D10 G2 शुद्धिर्, T2 शुचिर् (for शुद्धिर्)]

11 = (var) Manu 9 18 — a) D8 om च D4 मन (for न च) V1 D3 5 क्रिया, T1 प्रियं (for क्रिया) D4-6 काश्चिद्, T1 किंचिद् (for का°) — b)

न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रिया अमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः ॥ ११
शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यताम् ।
दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥ १२
न तासां रक्षणं कर्तुं शक्यं पुंसा कथंचन ।
अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह ॥ १३
वाचा वा वधबन्धैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्तथा ।
न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः ॥ १४
इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् ।
यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः ॥ १५
ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्मेति विश्रुतः ।
तस्य भार्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १६
तस्या रूपेण संमत्ता देवगन्धर्वदानवाः ।
विशेषतस्तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ॥ १७
नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मा महामुनिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरक्षत ॥ १८
पुरंदरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम् ।
तस्माद्यत्नेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ॥ १९
स कदाचिदृषिस्तात यज्ञं कर्तुमनास्तदा ।
भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ २०
रक्षाविधानं मनसा स विचिन्त्य महातपाः ।
आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम् ॥ २१
यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिं चेमां सुरेश्वरः ।
पुत्र प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ॥ २२

C. 13 2269
B 13 40 23
K. 13 75 24
M 13 39 24

D10 T1 G3 इति (D10 °ह) धर्मे व्य(T1 व्य)वस्थिति — c) V1 B1 2 4 5 Dn D10 ह्यशास्त्राश्, D5 अशास्त्राश्, S ह्यमन्त्राश् (for अ) B3 ह्यशास्त्राश्च ह्यमन्त्राश्च — d) T2 3 G नित्यम् (for ऽनृतम्) T1 स्मृति (for श्रुति)

12 Cf Manu 9 17 — b) D1 पानमक्षम्, T3 अन्न पानम्, G2 अलंकार्यम् (for पानम्) — c) D1 सर्वाग्भाव D2 3 भवा , D4–7 9 दुष्टागार, G3 M1–3 दुर्वाग्भाव (for व) M4 [ल]पि (for [णु]व) T1 दूराद्भावगतिं चैव

13 ab) T1 transp न and तासां V1 B Dn D4 6–10 transp कर्तुं and शक्य S पुंसा शक्य (T °क्ति) कथंचन (for 13b) — c) D1–9 साक्षात् (for तात)

14 a) Dn2 n3 च (for वा) T2 3 चाथ; G1 3 4 वाथ (for वध) G1 वद्धैर् (for बन्धैर्) Dn1 D5 6 वाचा वचन(D5 6 वाक्क)र्धैर्वा, G3 वाच्यावाच्यम° — d) T3 G1 2 4 ताभिर् (for ता हि) G2 असगता (for यता)

15 a) V1 B2 3 Dn3 च, D8 नु (for तु) — d) V1 B Dn गुरुस्त्रिया , D1–9 महात्मना — After 15, D8 ins

293* तन्निबोध महाराज कथयामि समासतः ।

16 a) T2 3 G महाबाहो (for °भागो) — b) D5 स (for वि) — d) D5 T1 [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी)

17 a) B1 समूढा, D4 6–9 सपत्ना, D10 समदा (for समत्ता) — b) D7 मानवा (for दा°) — c) V1 B Dn D10 विशेषेण (for °पतस्) B3 हि (for तु) — d) D1–7 9 बलहा (for वृत्रहा)

18 a) T2 3 G –3 नारीणां च रतिज्ञश्च, M1–3 णां चरितं ज्ञात्वा — b) T3 देवकर्मा (for शर्मा) S (except M3) महाद्युति (for °मुनि) — c) M4 महोत्साहं (for यथो°) — d) D1 M4 अत्य(M4 °भ्य)रक्षत, T2 G1. 3 4 अभ्यवर्तत, T3 G2 भाषत (for रक्षत)

19 a) T1 जानन्स, T2 3 G M जानश्च (for जानीते) — b) D10 यत (for पर) — c) Dn1 n2 बलेन (for यत्नेन) D1 5 भार्यायां B3 यत्नेन तस्माद्भार्याया

20 b) T1 M1–3 यज्ञकर्म- (for यज्ञ कर्तुं) D4 6 10 T1 G2 3 तथा (for तदा) — c) M1–3 भार्याया (for भार्यास) — d) B1 D4 T2 चिंतयन्

21 T1 om 21ab — a) D3 रक्षा विधातु मनसा — b) V1 B1. 2 4 5 Dn3 D10 स सं , B3 सम (for स वि) D1–4 6–9 महामना , D5 मुनि (for °तपा) — c) S विप्र (for शिष्य)

22 Before 22, all MSS (except D1 7 9 T1) ins देवशर्मोवाच — a) D1 6 7 9 यज्ञकामो, G2 कार्यो (for °कारो) — b) T3 G1 3 4 गतिं (for रुचिं). T1 शक्र (for चेमां) — c) V1 B3 4 5 Dn D8 यत , B1 यत्तु, T1 पत्नीं (for पुत्र) — d) D4 6 मा,

0 13 25 25

अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरंदरम् ।
स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूद्वह ॥ २३
इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
सदैवोग्रतपा राजन्नग्न्यर्कसदृशद्युतिः ॥ २४
धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत ।
पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं गुरुम् ॥ २५
कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने ।
वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २६
ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
आचचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ २७
बहुमायः स विप्रर्षे बलहा पाकशासनः ।
तांस्तान्विकुरुते भावान्बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥ २८
किरीटी वज्रभृद्धन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः ।
भवत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः ॥ २९
शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
बृहच्छरीरश्च पुनः पीवरोऽथ पुनः कृशः ॥ ३०
गौरं श्यामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः ।
विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ॥ ३१
प्राज्ञो जडश्च मूकश्च ह्रस्वो दीर्घस्तथैव च ।
ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ।
प्रतिलोमानुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥ ३२
शुकवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ।
सिंहव्याघ्रगजानां च रूपं धारयते पुनः ॥ ३३
दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च ।

D1-8 त्व (for ता).

23 ^{a}) D6 om from मत्तेन up to विपु (in 24^{a}). S अप्रमत्तस्य (for °त्तेन) — ^{c}) S (except T1 M2) तु (for हि) — ^{d}) V1 B (except B4) Dn D10 भृगूत्तम, T G M1 कुरूद्वह (for भृगू°)

24 D6 om up to विपु (in 24^{a}) (cf v l 23). Before 24, V1 B Dn D7 10 ins भीष्म उवाच — ^{a}) D8 इत्युक्तवा; G2 °क्ते (for °क्तो). — T1 om 24^{b}-25^{a} — ^{d}) Dr 8. 9 °च्छवि (for द्युति)

25 T1 om 25^{a} (cf v l 24) — ^{b}) T8 तथेति प्रतिभाषत — G1 om 25^{c}-26^{b} — ^{c}) S (G1 om) [ए]नं (for [इ]दं) T1 महाभाग (for °राज) — ^{d}) S (G1 om.) परिपप्रच्छ त गुरु

26 G1 om 26^{ab} (cf v l 25) Before 26, N (except V1) S (G1 om) ins विपुल उवाच — ^{a}) G4 किं नु (for कानि) B1 कानि शक्रस्य रूपाणि, T2 का रूपाणि च शक्रस्य — D5 om (hapl) 26^{c}-27^{b} T1 om 26^{cd} — ^{c}) G2 च (for वै)

27 D5 om 27^{ab} (cf v l 26) Before 27, all MSS (except T1, D5 om) ins भीष्म उवाच — ^{a}) T1 तु (for स) — ^{d}) D1-3 माया (for मायां)

28 Before 28, all MSS ins देवशर्मोवाच — ^{b}) V1 B1 2 4 5 Dn भगवान्, B3 D10 बलवान् (for बलहा) — T1 om 23^{cd} — ^{d}) T3 एव (for अथ)

29 ^{a}) V1 B1-3 5 Dn1 n2 D10 वज्रधृक्, B4 °भुग्, Dn3 D1 2 °भृग्, D4 5 °भिद् (for भृद्) Dn1 D5 वज्री (for धन्वी) — ^{b}) T2 3 G4 M मकुटी D10 बहु (for बद्ध-) — D9 om 29^{c}-30^{b} — ^{d}) V1 B1 चाण्डाल

30 D9 om 30^{ab} (cf v l 29) T1 om 30^{cd} — ^{c}) D6 बृहच्छरीरी (for °रश्) T2 3 G कृश (for पुन) — ^{d}) V1 B2 5 Dn चीरवासा, B1 3 4 पीवरो वा (for °रोऽथ) Dn3 D1 पुन पुन, D1 कृश पुन (by transp), D2 3 कृशस्तथा

31 ^{a}) D3 घोर (for गौर) D1-3 तथा कृष्ण, D1-9 वपु कृष्णं (for च कृष्ण च) T1 M1 2 4 श्याम कृष्ण च गौर च, T2 3 G M3 श्याम कृष्णश्च गौरश्च — ^{b}) D1 om वर्णं — ^{c}) B1 [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) T1 तरुणो वृद्ध एव च

32 T1 om (hapl) 32^{abcd} After 32^{ab}, M3 reads 37^{cd} and om 32^{c}-35^{b} Dn1 D1-3 5 om (hapl) 32^{cd} T2 3 G M1 2 4 read 32^{cd} after 35^{ab} followed by 37^{cd} (G2 omitting it) — ^{cd}) M4 ब्राह्मणा क्षत्रियाश्चैव वैश्या शूद्रास्तथैव च — ^{e}) D10 विप्र (for प्रति) V1 B2 5 Dn1 n2 G1 M2 लोमोनु (for -लोमानु) T1 लोमाश्, M1 2 लोमा (for लोमश्)

33 M3 om 33 (cf. v l 32) — ^{a}) D1-6 रूपश्च T1 रूपेण (for रूपी च) — ^{b}) D1-6 -रूपभाक

सुकृशो वायुभग्नाङ्गः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥ ३४
चतुष्पाद्बहुरूपश्च पुनर्भवति बालिशः ।
मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३५
न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् ।
अपि विश्वकृता तात येन सृष्टमिदं जगत् ॥ ३६
पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ।
वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ॥ ३७
एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ।
तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमाम् ॥ ३८
यथा रुचिं नावलिहेद्देवेन्द्रो भृगुसत्तम ।
क्रतावुपहितं न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ३९
एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमत्तदा ।
देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ॥ ४०
विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तापरोऽभवत् ।
रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ ४१
किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्धर्षश्चापि वीर्यवान् ॥ ४२
नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ।
उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ ४३
वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ।

C. 13 2231
B. 13 40 44
K. 13 73 46
M. 13 39 47

(for °वान्)

34 M_3 om 34 (cf v l 32) — ^{a}) D_{1-10} देवदानवराज्ञा च (D_3 °रूपाश्च) — ^{b}) T_3 रूप (for वपुर्) B_1 D_{3-4} पुन (for ऽपि च) — D_{1-3} om. (hapl) 34^{c}–35^{d} T_1 om 34^{c}–35^{b}. — ^{c}) V_1 $B_{1,4,5}$ Dn भकृशो, B_3 खंदशो (for सुकृशो) D_5 -यद्गाग , T_{2} $M_{1,4}$ भक्षश्च (for भग्नाङ्ग) — ^{d}) V_1 विकृतिस्, $D_{4-7,9}$ वैकृतिस् (for विकृतस्)

35 M_3 om 35^{ab} (cf v l 32) D_{1-3} om 35, T_1 om. 35^{ab} (for all, cf. v l 34) — ^{a}) T_2 मह (for बहु) $M_{1,2}$ पादश् (for रूपश्) — ^{b}) D_{4-9} वासव , S (T_1 M_3 om) भार्गव (for बालिश) — After 35^{ab}, $T_{2,3}$ G $M_{1,2,4}$ read 33^{cd} — ^{d}) D_{4-6} G_3 पुन , $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ M तथा (for ऽपि च)

36 ^{a}) M_1 मन्य (for अस्य). — ^{b}) D_1 यक्तुं (for कर्तुं) $D_{4,8}$ केन तत् (for केनचित्) — T_1 om 36^{c}–37^{b} — ^{c}) T_2 विश्वजिता, T_3 $G_{1,3,4}$ °सृजा (for °कृता)

37 T_1 om 37 (cf v l 36) — ^{b}) S (except G_2, T_1 om) रंस्यते (for दृश्यते) — G_2 om 37^{cd}. $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{1,2,4}$ read 37^{cd}, after 32^{cd}, and M_3 after 32^{ab} — ^{c}) $D_{1,2}$ रूपश् (for भूतश्) D_3 om स

38 ^{ab}) T_1 यानि (for एव) T G M_4 transp सतत and कुरुते — ^{cd}) D_{1-3} transp यत्नेन and रक्षेमा Dn_1 रक्षेय (for रक्षेमा) T_1 त्व सु (for तनु). — $D_{4,6,7,9}$ subst. for 38^{cd} $D_{5,8}$ ins after 39

294* सा त्वया सतत रक्ष्या इत्युक्त्वा प्रययौ मुनि ।

39 $D_{4,6,7,9}$ T_1 om 39 — ^{a}) D_5 [अ]पहरेद्, D_8 च लिहेद् (for [अ]वलिहेद्) — ^{b}) $T_{2,3}$ G M_4 मुनि- (for भृगु) $D_{2,3}$ -नंदन (for -सत्तम) — ^{c}) $B_{1-3,5}$ Dn D_8 [उ]पहिते, B_4 °स्थिते, $D_{5,10}$ T_2 G_2 M_3 °हित- (for हितं) — ^{d}) B_1 $D_{3,10}$ हवि (B_1 °व्य) श्वा इव निर्जने — After 39, $D_{5,8}$ ins 294*.

40 ^{b}) B_1 G_1 यज्ञकामो (for कारो) D_1 [ऽ]भवत् (for ऽगमत्) G_3 तथा (for तदा) — T_1 om. 40^{cd} — ^{c}) T_3 $G_{2,3}$ महाभाग — ^{d}) D_3 स्तुतो (for ततो).

41 ^{a}) V_1 तद्वच (for तु वच) — ^{b}) $G_{1,2}$ ततश् (for गुरोश्) V_1 B Dn D_{10} गुरोश्चिंतामुपेयिवान् — T_1 om 41^{cd}

42 ^{a}) G_4 ह्यत्र (for कर्तुं) — ^{b}) D_2 पर (for गुरु-) D_5 मर्षण, T $G_{1,2,4}$ -रक्षण (for -रक्षणे) D_3 परदाराभिगामिने — ^{c}) V_1 T $G_{1,2}$ M तु (for हि) T_3 वा, M_{1-3} वै (for ऽसौ) — ^{d}) $D_{2,3}$ दुर्दंशश् (for दुर्धर्षश्) V_1 B Dn_1 n_3 D_{4-10} [अ]ति- (for [अ]पि).

43 T_1 om 43 — ^{a}) D_{1-3} M_{1-3} om न D_{1-6} [अ]विधाय (for [अ]पि°) $D_{4,5}$ $M_{2,3}$ शक्या; M_1 शक्य $D_{7,9}$ नाविधायाश्रय शक्यो — ^{b}) $D_{2,5}$ S (except M_4, T_1 om) पाकशासनात् — ^{c}) D_8 corrupt $T_{2,3}$ G_{1-3} कू($G_{2,3}$ कु)टजं (for उ) D_{4-9} च (D_6 तु, D_7 हि) यथा (for वा तथा) D_2 यस्य (for ह्यस्य) — ^{d}) D_5 नानारूप (for °विध). B_4 सरूपित, D_{10} -सुरूपता, M_1 सरूपत

तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येऽहमद्य वै ॥ ४४
अथ वा पौरुषेणेयमशक्या रक्षितुं मया ।
बहुरूपो हि भगवाञ्छ्रूयते हरिवाहनः ॥ ४५
सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्येऽभिरक्षितुम् ॥ ४६
यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीं रुचिं पश्येत मे गुरुः ।
शप्स्यत्यसंशयं कोपाद्दिव्यज्ञानो महातपाः ॥ ४७
न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥४८
अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥ ४९
योगेनानुप्रविश्येह गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ ५०
यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पथि ।
तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ ५१
असक्तः पद्मपत्रस्थो जलबिन्दुर्यथा चलः ।
एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ५२
इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।

---

44 a) D3,6 7 9 मा (for वा) — d) D1 8 समा स्थास्ये, D4-9 इह स्थास्ये (for रुचिं स्थास्ये) G4 अत्र (for अद्य)

45 T1 om 45 — a) D8 अन्यथा (for अथ वा) M4 [ए]व (for [इ]यम्) — b) Dn1 n2 न शक्या, D5 अथ वा (for अशक्या) — d) V1 B Dn D10 श्रूयते पाकशासन

46 a) T1 अह (for सोऽह) Dn1 एष, D10 एता (for एना) — c) Dn1 गात्रेण (for गात्राणि). G4 गात्राणि (for गात्रैर्) D1-8 अस्यास्तु, T1 अप्यस्या (for अस्याह) — d) V1 D7 8 सप्रवेक्ष्ये ह, B1 2 4 5 Dn D9 °वेक्ष्ये हि, B8 °वेक्ष्य हि, D1 °वेक्षेति ; D8 °वक्ष्येभि ; D4-6 °वक्ष्येह ; T1 °पत्स्येभि-, G4 संप्रेक्ष्ये त्वाभि, M1-8 सप्रवेक्ष्येथ (for °वेक्ष्येऽभि)

47 a) T1 न च, G2 यथा (for यदि) B1 [उ]त्सृष्टाम् ; D5 [अ]जुष्टाम् (for [उ]च्छिष्टाम्) T2 8 G1 8 4 मदाश्लिष्टामिमां (G4 °ष्टा मया) पत्नीम् — b) T1 संप्र- ; M4 स हि (for रुचिं) V1 B Dn D2 10 अद्य (D10 सद्य) पश्यति मे गुरु, T2 8 G इमां (T2 मया) पश्येत वै गुरु — c) D1 8 शपेद् (for शप्स्यति) D4-7 9 कश्चिद् (for कोपाद्) — d) T G महाबल (for °तपा)

48 b) D1 8 [अ]न्या (for [अ]न्या) T2 8 G तथा (for नृभि) D4-9 यथान्या प्राकृता स्त्रि(D8 9 °तस्त्रि)य — T1 om 48^{cd} — c) V1 T2 8 G M4 ह (for हि) — d) S (T1 om) [इ]ह प्राप्तोऽस्य (M4 °सोऽस्य) संशय

49 a) B4 Dn1 n2 D2 10 G4 M2-4 अवश्य (for °श्य), M1-8 च (for हि) — b) D2 8 तु, T1 2 च (for हि) — T1 om 49^{cd} — c) T2 त्विदम्, T8 G1 8 4 क्लिष्टम् (for त्वेतद्) G2 यद्यदिष्टमहं कुर्याम्

50 a) T2 8 G2 4 [अ]ह (for [अ]नु-) V1 B Dn D10 योगेनाथ प्रवेशो हि, G1 8 °नाह प्रपश्येह — b) B8 4 Dn1 n2 D10 कलेवरे — After 50^{ab}, Bom ed reads 52^{cd} and 52^{ab}, repeating 52^{cd} after 51 B5 D1-8 T8 G2-4 M1 om (hapl) 50^{c}–51^{d} G1 om 50^{c}–52^{b} — c) M2 8 असक्तस्य (for निर्मु°) D4-9 T1 2 M8 4 रजोरूपैर् (for °रूपान्) — After 50, D4-9 ins

295* मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता दुहितालिङ्ग्यतेऽन्यथा ।
गर्भसंस्थो यथा पुत्रो जायमानो न लिप्यते ।
एवं ज्ञानी न लौक्यैश्च कर्मभिर्नैव दुष्यते ।

[(L 1) = Visnu P 6 7 28^{ab}, Vrddha Cānakya 13 12, line 2 — L 2 = (var) line 2 of 301* — (L 4) D4 5 ध्यानात्तु (for ज्ञानी न)]

51 For the sequence and the repetition in Bom. ed, cf v l 50 B5 D1-8 T8 G M1 om 51 (cf v l 50) — a) D10 च (for हि) — b) D4-7 T2 M2-4 शय्यामावा(D4-6 °व)सयेत्पथि — c) D4-7 9 M4 [अ]स्यां (for [अ]द्य)

52 For the sequence and the repetition in Bom. ed, cf. v l 50 G1 om 52^{ab} (cf v l 50) — a) D5-8 S (G1 om) पर्णस्थो (for पत्रस्थो) — b) D8 [अ]मल (for चल) — T1 om 52^{c}–53^{d} — c) T2 एतच्च (for एव) — d) D4-9 वसिष्यामि (for निवत्स्यामि) D1 वत्स्यामि सुसमाहित

एह्येहीति ततः सा तं प्रतिवक्तुमियेष च ।
स तां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्यवर्तयत् ॥ १३
भोः किमागमने कृत्यमिति तस्याश्च निःसृता ।
वक्त्राच्छशाङ्कप्रतिमाद्वाणी संस्कारभूषिता ॥ १४
व्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा ।
पुरंदरश्च संत्रस्तो बभूव विमनास्तदा ॥ १५
स तद्वैकृतमालक्ष्य देवराजो विशां पते ।
अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ १६
ददर्श च मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे गुरुपत्न्याः शरीरगम् ॥ १७
स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरंदरः ।
प्रावेपत सुसंत्रस्तः शापभीतस्तदा विभो ॥ १८
विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ।
स्वं कलेवरमाविश्य शक्रं भीतमथाब्रवीत् ॥ १९
अजितेन्द्रिय पापात्मन्कामात्मक पुरंदर ।
न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २०
किं नु तद्विस्मृतं शक्र न तन्मनसि ते स्थितम् ।
गौतमेनासि यन्मुक्तो भगाङ्कपरिचिह्नितः ॥ २१
जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मानमस्थिरम् ।
मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥ २२
नाहं त्वामद्य मूढात्मन्दहेयं हि स्वतेजसा ।
कृपायमाणस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३

C. 13 2330
B 13 41 23
K 13 76 23
M 13 39 84

D3 स; T1 [ए]त्र, M1 2 4 वै (for तु) T2 3 G1-3 निर्विकारां च दृष्ट्वैव — After 12ab, T1 reads 15cd T1 om 12cd

13 G4 om 13 (cf v l 3) —a) D1-8 इह (for the first एहि) V1 B Dn D8 10 तु (for त) —b) V1 B Dn D8 10 त, T2 3 G1-3 इ, M1-3 वै, M4 तु (for च)

14 G4 om 14 (cf v l. 3). —b) V1 B Dn D10 तु, D5 सु (for च) Some MSS निसृता D3 इति तस्यानुकीर्तनात् —c) V1 B2-4 Dn D8 सदृशाद्, B1 D10 -सकाशाद् (for प्रतिमाद्) —d) V1 B Dn D8 10 भूषणा (for भूषिता)

15 G4 om 15 (cf v l 3) —a) D2 3 च, D5 नु, D10 [अ]थ (for तु) —b) S (G4 om) उक्त्वा परवशं गता — T1 reads 15cd after 12ab —c) V1 B2 5 T2 G2 नु (for च) Dn1 n2 तत्रस्थो, Dn3 संत्रातो (for संत्रस्तो) —d) V1 B Dn D8 10 भृश (for तदा)

16 G4 om 16 (cf v l 3) —a) D4 6 7 9 S (G4 om) एतद् (for स तद्). Dn3 D8 वैकृत्यम्, D6 विकृतम् M1-3 आलोक्य (for आलक्ष्य)

17 G4 om 17 (cf v l 3) —a) V1 B Dn D8 10 स ददर्श (for ददर्श च) —d) D1-8 गुरुपत्नी (for °पत्न्या)

18 G4 om 18 (cf. v l 3). T1 om. 18ab —a) M तु (for स) —b) D8 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). —c) D1 8 अवेपत (for प्रा°) —d) D4 5 शापाद् (for शाप) D4 6 सदा (for तदा) S (G4 om) मीलितश्च तथा विभो (T1 थाभवत्, M1 2 °था प्रभो)

19 G4 om. 19 (cf v l 3) —a) D1 6-7 9 स, S (G4 om) ता (for तु) —b) D4 6 7, 10 G3 स; D5 तु (for सु) —c) Dn1 n2 D8 स्व (for स्वं) B1 आसाद्य (for आविश्य) —d) V1 वाक्यम् (for भीतम्)

20 G4 om 20 (cf v l 3) Before 20, some MSS ins विपुल उवाच —a) V1 B Dn D4-10 दुर्बुद्धे, T1 कामात्मन् (for पापा°) —b) V1 B Dn D2 4-10 T1 पापात्मक (for कामा°) —d) D1 अप रास्, D2 8 अपरे, D4-7 9 S (G4 om) मानवास् (for मानुषास्)

21 G4 om. 21 (cf v l 3) —a) V1 Dn1, n2 D5 10 T1 तु, D1-4 6 7 9 ते, T2 3 G1-3 M च (for नु) S (G4 om) [ए]तद् (for तद्) D8 विस्मृत (for °त) D8 कर्म (for शक्र) — T1 om 21bc —b) D7 om न D1-3 वै (for तन्) D1-7 9 सं- (for ते) —c) D1 3 8 T2 3 G1-3 M4 [अ]पि (for [अ]सि) D5 निर्मुक्तो (for यन्मुक्तो) —d) D1 6 7 M2 भगाग D2 3 भगाकनयनो भवान्

22 G4 om 22 (cf v l 3) —a) D1 4 T2 3 G1-3 M3 4 त्वा (for त्वां). —c) D10 T2 रक्षिता (for रक्ष्यते)

स च घोरतपा धीमान्गुरुर्मे पापचेतसम् ।
दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २४
नैवं तु शक्र कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ।
मा गमःससुतामात्योऽत्ययं ब्रह्मबलार्दितः ॥ २५
अमरोऽस्मीति यद्बुद्धिमेतामास्थाय वर्तसे ।
मावमंस्था न तपसामसाध्यं नाम किंचन ॥ २६
तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
अकिंचिदुक्त्वा व्रीडितस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७
मुहूर्तयाते शक्रे तु देवशर्मा महातपाः ।
कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ २८
आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९
अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ३०
विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२

---

23 G4 om 23 (cf v l 3) D4 6 7 9 om 23^{a}–24^{b} — b) V1 D1 3 स्वेन, B4 घे स्व (for द्वि स्व-) S (G4 om) निर्दहेय स्वतेजसा — T1 om 23^{cd} — c) Some MSS कृपायमानस्

24 G4 om 24 (cf v l 3) D4 6 7 9 om 24^{ab} (cf v l 23) — a) B1 Dn1 n2 D8 10 घोरतमो, B3 5 T1 2 G1 3 °तपो, B4 D5 °तरो (for °तपा) — b) V1 B5 Dn D8 त्वा (for मे) D1-3 पापचेतन — c) V1 त्रि, D1 ता, M1-3 त्वा (for त्वां) D1-3 अत्र (for अद्य)

25 G4 om 25 (cf v l 3) — a) B2 मा (for न). D1-3 शक्य (for शक्र) — b) T1 M ननु मान्याश्च, T2 3 G1-3 अनुमा° (for पुनर्मा°). D4-7 9 हि (for च) D8 [ऽ]नघ (for द्विजाः) D1-3 पुनर्द्रक्ष्यति द्विज — c) D3 corrupt, T G1-3 M4 पुरामात्यो (for सुता°) — d) V1 B6 Dn1 n2 क्षय, B1 D8 10 नाश, B3 मृत्यु, D2 व्यय, S (G4 om) त्वयं (for ऽत्यय) G1 3 पुरादित, M1 3 त्वयार्दित (for बलार्दित) D4 6 7 9 इ(D7 9 अ)त्यय ब्रह्मवादिन

26 G4 om 26 (cf v l 3) — a) T2 [ऽ]स्मि (for ऽस्मि) D4 6 7 9 दुर्बुद्धिम्, D8 यो बुद्धिम् (for यद्बुद्धिम्) — b) T3 G1-3 वर्धसे (for वर्तसे) V1 B Dn D8 10 समास्थाय प्रवर्तसे — c) D3 T G1-3 M1-3 नावमस्था (for माव°) D1-6 च (for न) Dn2 तपसा (for °साम्) — d) Dn2 न साध्य, D4-7 9 अवध्य (for असाध्य) D1-3 नास्ति (for नाम) S (G4 om) विद्यते (for किंचन)

27 G4 om 27 (cf v l 3). Before 27, V1 B Dn D8 ins भीष्म उवाच — a) Dn1 एतत् (hyper metr.) (for तत्) B1 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य — c) B5 D2 3 8 10 S (G4 om) न किंचिद् (for अकिं°) B1 4 D4-7 सव्रीडस्, Dn1 n2 D9 व्रीडार्तस्, D3 व्रीडित्वा, D5 चलितस्, D10 चलितस्, T1 M त्वरितस्, T2 3 G1-3 त्वरित (for व्रीडितस्). — d) D10 तथा (for तत्र)

28 G4 om 28 (cf v l 3) — a) B4 5 Dn तस्मिंस्तु (for शक्रे तु) D1-3 अन्तर्हिते तु देवेन्द्रे (D1 शक्रे तु), T2 3 G1-3 याते मुहूर्ते शक्रे तु — b) D1-3 महामना, D4 6 7 9 °यशा (for °तपा) — c) D1-4 6 7 9 यथाकालम्, T1 महातेजा, T2 यथा कर्तुम् (for यथाकामम्)

29 G4 om 29 (cf v l 3) — a) D1-7 9 T1 3 तु, D3 10 वै, T2 G1-3 च (for ऽथ) — b) D2 क्रूर (for प्रिय) D1 -कर्मवित्, D3 -कृत्तम (for -कर्मकृत्) — G1 3 om (hapl) 29^{c}–31^{d}

30 G4 om 30 (cf v l 3) G1 3 om 30 (cf v l 29) T1 om 30 — a) D1-4 6 7 9 प्र (for च) — b) D1 3 गुरु स (by transp), T2 3 G2 M त गुरु — d) D1-7 9 अतन्द्रित (for अशङ्कित)

31 G4 om 31 (cf v l 3) G1 3 om 31 (cf v l 29) — a) D2 विश्रातय (for विश्रान्ताय) D10 च तस्मै स (for ततस्तस्मै) — d) B5 Dn3 (marg as in text) D4 8 G2 -कर्मकृत् (for -कर्म तत्)

32 G4 om 32 (cf v l 3) — a) D5-7 9 तच्छ्रुत्वा तु, D8 स तच्छ्रुत्वा (by transp) Dn2 D4-8 मुनिश्रेष्ठो (for °स्तुष्टो) — T1 om 32^{cd} — c) V1 बभूव वृत्तशीलाभ्यां.

विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि च प्रभुः ।
धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधु साध्वित्युवाच ह ॥ ३३
प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
वरेण च्छन्दयामास स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३४
तथैव देवशर्मापि सभार्यः स महातपाः ।
निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

भीष्म उवाच ।
विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
तपोयुक्तमथात्मानममन्यत च वीर्यवान् ॥ १
स तेन कर्मणा स्पर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते ।
चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृपु ॥ २
उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३
अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।

C 13 2347
B 13 42.4
K. 13 77 4
M 13 39 100

---

33 G4 om 33 (cf. v l 3) — a) D3 4 6 गुरोर्वृत्तिं, S (G4 om) तपोवृत्तिं — b) D1.3 4 6 7 9 चात्मनि (for आ°) Dn1 n2 तत्, D1 3–7 9 स (for च) — c) B3 नियमे च स्थिरं दृष्ट्वा — d) V1 B3 Dn D3 T1 [अ]भाषत (for [उ]वाच ह)

34 G4 om 34 (cf. v l 3) T1 om 34ab — a) B3 Dn D3 प्रतिलभ्य (for °नन्द्य) — b) M2 परायण T2 3 G1–3 M1 3 4 नित्यं धर्मपरायणं — After 34abc, N ins

297 * देवशर्मा महामतिः ।
स्थितिं च धर्मे जग्राह

[(L 1) D2 3 महाद्युतिः, D3 °मुनिः (for °मतिः) — (L 2) D10 धर्मे स (for च धर्मे)]

— c) M -वत्सल T3 स गुरुर्गुरुवत्सल — e) D1–7 9 तु (for च) — f) D1 2 चकार (for चचार) D1–7 9 स चचारोत्तम (D1 °र) तप

35 G4 om 35 (cf. v l 3) — b) D10 सुभार्य D1 4–7 9 10 M सु (for स) D3 महत्तप (for महातपा) — c) D2 3 बलहृदुश्च (for वृत्रघ्नाच्) — d) D1–7 9 चचा(D1 3 °का)र विजितेंद्रिय, D3 °रानुत्तम तप

Colophon om in G4 — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1.3 शांति — *Sub-parvan* V1 B2–4 D1 3 10 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D1–6 3–10 विपुलोपाख्यान, D7 देवशर्मोपाख्यान, T3 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीरक्षाया विपुलशक्तिकथन, M1–3 विपुलोपाख्याने गुरुदाररक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 41 (as in text), D3 36, T1 G1 72, T2 3 G3 77, G3 71, M 70

42

1 G4 om up to तप (in 3d) (cf v l 13 41 3) — b) B3 तेपे (for कृत्वा) — c) T1 तथा (for अथ) — d) V1 B (except B1) Dn D3 4 8 10 स वीर्यवान्, D3 महातपा (for च वीर्यवान्)

2 G4 om 2 (cf v l 1) — a) D1–7 8 10 सार्धं, S (G4 om) स्वर्गं (for स्पर्धन्) — b) G3 पृथिव्या (for वीं) — c) T1 मतिमान् (for गतभी) — d) B3 4 कीर्तिवरो, D1–7 9 °धरो (for °वरो) V1 B3 Dn D3 लब्धकीर्तिवरो नृप

3 G4 om up to तप (in 3c) (cf v l 1) — a) D3 अपि (for लोकौ) S (G4 om) राजन् (for चापि) — b) D1 6 7 9 [अ]भिमो (for प्रभु) D3 तथाभिमन्यता विभो (s10), S (G4 om) अमन्यत महामुनि — c) V1 केन (for तेन)

4 b) B4 वर्धन (for नन्दन) — c) V1 B3 Dn D3 10 आदान, D1–7 9 दान च, S दान तु (for दानं वै) — d) V1 B Dn D3 10 प्रभूत (for यभूव).

रुच्या भगिन्या दानं वै बभूव धनधान्यवत् ॥ ४

एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्वराङ्गना ।
बिभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ ५

तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पतितानि महीतले ।
तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥ ६

तान्यगृह्णात्ततो राजन्रुचिर्नलिनलोचना ।
तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७

तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती ।
भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य वै ॥ ८

पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्रुचिरङ्गपतेर्गृहान् ॥ ९

पुष्पाणि तानि दृष्ट्वाथ तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना ।
भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थे चारुलोचना ॥ १०

सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना ।
भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तच्चाभ्यनन्दत ॥ ११

ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः ।
पुष्पार्थे चोदयामास गच्छ गच्छेति भारत ॥ १२

विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः ।
स तथेत्यब्रवीद्राजंस्तं च देशं जगाम ह ॥ १३

यस्मिन्देशे तु तान्यासन्पतितानि नभस्तलात् ।
अम्लानान्यपि तत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि ॥ १४

ततः स तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च ।

T2 3 G1 3 4 M1 4 धान्यवान् (for °वत्) D1-8 बभौ बहुधन विभो, D4-7 9 बभौ बहुपरं वि(D4 5 प्र)भो

5 [a]) D5 एकस्मिन (for एत°) — B1 om. (hapl) 5[c]-7[b] — [d]) B4 D10 विहायसि, T1 G4 °यसं

6 B1 om 6 (cf v l 5) T1 om (hapl) 6[b]-9[a]

7 B1 om 7[ab] (cf v l 5) T1 om 7 (cf v l 6) — [a]) T2 3 G पुष्पाणि तान्यगृह्णास्ता — [b]) V1 B2-5 Dn D8 10 ललित, S MSS नळिन (for नलिन) — [c]) B1 सीमतकस् (sic), D1-3 च मत्र° (for निमन्त्र°) D10 S (T1 om) तथा (D10 °दा) चित्ररथस्तत्र (T2 °स्था) — [d]) S (T1 om) ह्यगेभ्य D10 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) D1-7 9 अगदेशेभ्य आ(D7 9 °शे समा)गमत्.

8 T1 om 8 (cf v l 6) — [a]) D6 7 9 [अ]हं, T2 3 G [अ]पि (for हि) — [b]) T2 3 G स्मृत्वा, M1 3.4 स्मृता (for ज्येष्ठा) — [c]) D1-7 9 मित्ररथस्य (for चित्र°) D8 om स्याथ D10 [अ]थ; T2 [अ]पि, M1 3.4 [अ]स्य (for [अ]थ) — [d]) D1-8 ह (for वै)

9 T1 om 9[a] (cf v l 6). — [a]) D2 [ए]तानि (for तानि) — [b]) T1 केशेषु पतितान्यथ — [d]) V1 B Dn D8 गृह (for गृहान्)

10 [a]) V1 B2 3 च, B1 4 5 Dn D1-3 8 10 तु (for [अ]थ) — [b]) B1 तदंगे सा; D1 4-7 9 तद (D5 °दां)गेषु, D2 3 तदगेभ्यो, D8 10 तस्या केशे, T1 तदागे नृ, T2 G तथागेंद्र (for तदाङ्गेन्द्र). Dn1 वरानना (for वराङ्गना) — [c]) D5-9 नोदयामास. — [d]) D1-7 9 पुष्पार्थं D3 दर्शना; T1 M लोचनां (for °ना) G4 पुष्पार्थे वरवर्णिनी

11 B3 om (hapl) 11[ab] — [a]) Dn1 D6 8 9 स्वभर्त्रे; T1 स्या पत्यौ (for सा भर्त्रे) D1 5 आचष्टे (for °ष्ट) — [b]) T2 G रुचि सुरुचिरागना — T1 om 11[cd] — [c]) D1-7 5 तत्तु, D6 7 9 तद्ध (for सर्वम्) — [d]) B1 Dn3 D5 6 7 9 तस्या, S (T1 om.) तत्र (for तद्ध). D2 3 तामृषिश्चाभिनदत

12 [a]) D4 6 7 आज्ञाप्य, D9 आज्ञाय, D10 आभाष्य (for आनाय्य) — D1 7 om (hapl) 12[c]-13[b] G4 reads 12[c] twice — [c]) D10 S (G4 first time) पुष्पार्थं D6 पुष्पार्थं नोदयामास, G4 (second time) °र्थं चारुलोचना — For 12[cd], D4 6 9 subst.

298 * गच्छ गच्छेति पुष्पार्थमाश्रम मेत्य भारत ।

13 D1 7 om 13[ab] (cf v l 12) D4 6 om (hapl) 13-15 — [c]) D1 2 5 7 तथेत्येव (for स तथेति) D10 [अ]भवद् (for [अ]ब्रवीद्) — [d]) D3 तव देश, M सं देश च (for त च देश)

14 D4 6 om 14 (cf v l 13) — [a]) D2 9 तस्मिन् (for य°) D9 च तानि, G3 कृतानि (for तु तानि) — [b]) D8 अभिभाति (for पतितानि) Some MSS नभ स्थलात् — [c]) B1 आम्लानानि D1-8 5 च (for [अ]पि) D7 9 S अयाम्लानानि तत्रासन् — [d]) D5 पराणि (for [अ]प°) B3 5 D7 9 च (for [अ]पि).

येन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५
ानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः ।
म तूर्णं च चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ १६
जने तात ददर्श मिथुनं नृणाम् ।
त्वर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥ १७
मगमत्तत्पदे परिवर्तयन् ।
तथा राजंश्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८
गच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नेति तथापरः ।
च तौ तात परस्परमथोचतुः ॥ १९
र्वतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा ।
य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ २०

आवयोरनृतं प्राह यस्तस्याथ द्विजस्य वै ।
विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् ।
एवं तीव्रतपाश्चाहं कष्टश्चायं परिग्रहः ॥ २२
मिथुनस्यास्य किं मे स्यात्कृतं पापं यतो गतिः ।
अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽद्य वै ॥ २३
एवं संचिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम ।
अवाङ्मुखो न्यस्तशिरा दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४
ततः षडन्यान्पुरुषानक्षैः काञ्चनराजतैः ।
अपश्यद्दीव्यमानान्वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ २५
कुर्वतः शपथं तं वै यः कृतो मिथुनेन वै ।

C. 13 2369
B 13 42 26
K 13 77 26
M 13 39 122

---

e om 15 (cf v l. 13). — ^{a}) V1 स
5 Dn D8 स ततस् (by transp) — ^{b})
T3 G1 3 4 [अ]पि (for च)

D1 प्राप्तानि (for सम्प्राप्य) D8 सोति (for
)1 3-7 धर्मात्मा (for प्रीतात्मा) D9 सम्प्राप्तानि
मा (hypermetric) — ^{c}) V1 B Dn D8 10
-3 धर्मौ (for ततो) B4 D1 6 तूर्णं तु, D5
M4 चढार्चिस्, T2 3 G M1-3 4 (inf lin)
' तूर्णं च) — ^{d}) B1 2 रम्या, D1 om, T1
lin) तूर्णं, M1 पपा (for चम्पा)

T1 तद्वने (for स वने) V1 B (except B1)
ot D1-3 10) T3 G निर्जने, T2 नदने (for
— ^{b}) D10 नृप, T1 शृणु (for नृणाम्) — ^{c})
च (for °वर्तन्तं)

T2 3 G M4 [ए]व (for [ए]कस्) — ^{b})
, D2 पादौ (for पदे) V1 B3 6 Dn D8
r परि-) M4 वर्जयन् — ^{c}) D10 T3 G
एकस्) B1 2 5 Dn D8 तत्र (for तथा)

om 19^{cd} — ^{c}) S (T1 om) पतितेति
r नेति) V1 B5 Dn D8 राजन्, B1 तत्र
)

reads 20 twice — ^{a}) M3 विवर्वतोर् (for
D1-2 6 एव (for एवं) T1 तयोर्विवदतोरेव
तथा (for तदा) — ^{c}) V1 B Dn D8
r मनसा) — ^{d}) T1 तत्तु, G4 मियो, M
ततो) D6 वाचम् (for वाक्यम्)

21 T1 om 21^{ab} — ^{b}) V1 B Dn D8 [अ]भूद्
(for [अ]थ)

22 ^{a}) D1 om, G4 [अ]थ (for तु) — ^{b}) Dn2
विवर्ण (for विषण्ण) T3 G1 3 4 [S]वदत् (for ऽभवत्)
— ^{c}) T G1 2 M1-3 एतद् (for एवं) M2-4 तीर्थं
(for तीव्र) D6 -व्रतश् (for -तपाश्) T1 [अ]पि,
T2 3 G [अ]थ, M [आ]ह (for [अ]ह) — ^{d}) D1, 2 6
(also as in text) [अ]ह (for [अ]य) V1 B Dn
D8 10 परिश्रम (for °ग्रह)

23 ^{a}) B6 किं नो, D2 मे किं (by transp) T3
G3 4 [S]स्य (for स्यात्) — ^{b}) V1 B Dn D8 M3
यया (for यतो) — ^{c}) T2 G1 3 4 अरिष्टं, T3 अनिष्ट
(for °ष्टा) — ^{d}) D4 10 T1 तेन (for [अ]नेन)

24 ^{a}) D1 स, T3 सु- (for सं-) D5 एवं हि
विलपन्नेव — T1 om 24^{bc} — ^{b}) M1 4 द्विजसत्तम
— ^{c}) G1 3 अवाङ्मुखं V1 B Dn D8 10 दीनमनाः D1
ऊर्ध्वशिरा, D6 7 9 ध्वस्तशिरा (for न्यस्त) — ^{d})
Some MSS दुष्कृतम्

25 ^{c}) S च (for वै) — ^{d}) D8 10 लोम (for
लोभ) B1 D10 तत्रा (for तथा) S (except T1)
लोमामर्षान्वितास्तथा (T3 M1 3 4 °दा)

26 T1 om 26^{ab} — ^{a}) D1-7 9 G2 कुर्वंत V1 B
Dn2 n3 D3 तेन, Dn1 तत्र, D4 6 7 9 ते वै, D10 त
च (for त वै) — ^{b}) V1 B Dn D8 तु, D3 10 ह
(for वै) — ^{c}) D1-6 तु, D6 7 9 त (for वै) T2
समासाद्य, T3 G1 3 4 समादिश्य (for समुद्दिश्य)

विपुलं वै समुद्दिश्य तेऽपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६
यो लोभमास्थायास्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ।
विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसंकरम् ।
जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८
स प्रदध्यौ तदा राजन्नागम्याग्निरिवाहितः ।
दह्यमानेन मनसा शापं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ २९
तस्य चिन्तयतस्तात बह्व्यो दिननिशा ययुः ।
इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३०
लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तदा ॥ ३१
एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा ।
अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संशयः ॥ ३२
स चम्पां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ।
पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

भीष्म उवाच ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ।
देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १

देवशर्मोवाच ।
किं ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन्नद्य महावने ।
ते त्वा जानन्ति निपुण आत्मा च रुचिरेव च ॥ २

---

27 D_8 om 27 —[a]) V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ लोभमास्थाय योस्माकं; M यो लोभमोहमास्थाय —[c]) D_8 [अ]परे (for परे)

28 [b]) D_5 संकट (for सकरम्) —[c]) D_3 कौंतेय (for कौरव्य)

29 [a]) B_2 S (except M_8) स (for स) B_1 Dn $D_{2\ 8\ 9}$ तथा राजन्, S महाराज (for तदा राजन्) —[c]) G_4 वचसा (for मनसा) B_1 मनसा दह्यमानेन —[d]) B_1 Dn_8 पाप, G वच (for शाप) T_1 वाच श्रुत्वा तथाविधा

30 T_1 om 30^{ab} —[a]) $T_{2\ 8}$ G M_4 तत्र (for तस्य) —[b]) D_4 corrupt, $D_{6\ 7}$ [अ]स्ययु, D_9 [अ]स्ययु (for ययु) D_{10} S (T_1 om) बह्वीर्वाचो निश ($G_{1\ 8\ 4}$ °शा)स्य तु- —[c]) D_3 च मनसा (for मनसि च) —[d]) T_2 लक्षण (for रक्षण) D_{10} -कारक (for कारितम्)

31 [a]) B_1 [अ]थ (for [ए]व) —[b]) M_1 वचन वचनेन च —[c]) B_6 Cnp पिधाय, $D_{1\ 8}$ नि° (for वि°) S विधाय च मया नो($T_{2\ 8}$ G प्रो)क्त —[d]) V_1 B Dn D_{6-10} $T_{2\ 8}$ M_2 तथा (for तदा)

32 B_1 D_{10} om (hapl) 32^{ab} —[a]) $D_{1,\ 8-7\ 9}$ मनसि (for आत्मनि) —[b]) Some MSS दुष्कृत D_1 G_2 तथा (for तदा) —[c]) B_1 $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 10}$ G_4 महाभागस्, T_2 °राज, M_8 °भाग (for °भाग)

33 [a]) $D_{1\ 6\ 7\ 9}$ वशी, $T_{2\ 8}$ $G_{1\ 8}$ चपा (for चम्पा) D_{10} गत्वा (for एत्य) T_1 स च ता चिंतयन्नेत्य —[d]) M_{1-8} विधिवद्गुरुवत्सल

Colophon —*Parvan name* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति —*Sub parvan* V_1 B_{1-4} Dn $D_{1\ 2\ 7-10}$ M_{1-8} दानधर्म —*Adhy name* V_1 $B_{1,\ 2\ 4\ 6}$ D विपुलोपाख्यान, T_2 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने पुष्पाहरणे विपुलचरित्रकथन; M_{1-8} विपुलोपाख्याने पुष्पानयन —*Adhy no* (figures, words or both) V_1 42 (as in text), D_8 40, D_{10} 41, T_1 70, $T_{2\ 8}$ $G_{2\ 4}$ 78, G_1 73, G_8 72, M 71 —*Śloka no* D_1 30

43

1 D_{10} om 1, retaining the ref D_9 om the ref —[a]) G_2 अभिप्रेत्य (for °प्रेक्ष्य) —[c]) T_1 महाभाग (for °तेजा) —[d]) D_5 एतच्च् (for यत्तच्) V_1 B Dn D_4 जनाधिप (for नरा°).

विपुल उवाच ।

अक्षर्ये मिथुनं किं तत्के च ते पुरुषा विभो ।
ये मां जानन्ति तत्त्वेन तांश्च मे वक्तुमर्हसि ॥ ३

देवशर्मोवाच ।

यद्वै तन्मिथुनं ब्रह्मन्नहोरात्रं हि विद्धि तत् ।
चक्रवत्परिवर्तेत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४
ये च ते पुरुषा विप्र अक्षैर्दीव्यन्ति हृष्टवत् ।
ऋतूंस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम् ॥ ५
न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।
नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ॥ ६
कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ।
पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिननिशेऽच्युत ॥ ७
ते त्वा हर्षस्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् ।
स्मारयन्तस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥ ८
अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ।
पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभकर्मणः ॥ ९
तत्त्वया मम यत्कर्म व्यभिचाराद्भयात्मकम् ।
नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ॥ १०

C. 13 2387
B 13 43 11
K. 13 78 11
M 13 39 139

---

2 D4 6 7 9 10 S om the ref. —[a]) D2 किं ते पूर्वं तु विपुल, S किं त्वया मिथुन दृष्ट (G2 ब्रह्मस्) —[b]) Dn1 n2 शिष्य, T1 पुत्र (for अद्य) T2 महामुने (for °वने) D5 दृष्ट तस्मिन्महावने —[c]) V1 B1-5 Dn D4 6 7 10 T1 G4 त्वा, B1 om (for त्वा) V1 B1. 3 4 5 Dn2 n3 D8 त्रिपुल, B3 D1 10 S निपुणम्, Dn1 विप्रस्त्वे, D4-7 9 निपुणान् (for निपुण) —[d]) Dn1 चात्मा (for आ°)

3 [a]) D3 महर्षे (for अक्षर्ये) D1-3 नु, D5 10 नु (for तत्) —[b]) D3 om के च D1 केन ते, T2 3 G के च पट (for के च ते) T1 प्रभो (for विभो) —[c]) D5 10 ते (for ये) M मा (for मां) D4 6 7 8 निपुण (D6 7 °णं) (for तत्त्वेन) —[d]) B1 एतन्मा, B2 (marg) यन्मां त्वं (for तांश्च मे) V1 B5 Dn D3 यन्मां त्वं परिपृच्छसि, B2 3 D1-7 9 10 तन्मे (B2 3 °न्मा) वक्तुमिहार्हसि

4 [a]) V1 B1 यत्ते तत्, Dn2 यद्धि तत्, D4 तद्वै तत्; D5 7 9 T1 यद्वेतत्, M1-3 यत्तत्तु (for यद्वै तत्) D6 तद्वै तन्मिथुनं विद्धि —[b]) D4 6 7 9 तु, S (except T1) च (for हि) V1 तद्धि (for विद्धि) —[c]) Dn1 T1 -वर्तते, D1-3 M1-3 -वर्तेद्ध (D3 °द्धि, M2 °न्ते), D10 -वर्तेद्धि, G3 वर्तते, M4 -वृत्त तत् (for -वर्तेत) —[d]) G3 4 तेन (for तत्ते) D1 2 जानति, D3 corrupt (for जानाति) Some MSS दुष्कृत T1 नित्यश्चापि दुष्कृत

5 D2 4 6 7 om (hapl) 5 —[a]) D1 9 G2 इह, M4 अपि (for अभि) D5 ऋतून्तानिह जानीत —[d]) B2 तत्ते, T1 तेपि, T2 नैते, G1. 3 ते तु, G2 ये वे, M1-3 एते (for ते ते)

6 T1 om. 6 —[a]) D4 6 7 विजानाति (for °नीत) S (T1 om) न मा कश्चिद्विजानाति —[b]) B1 G1 मत्वा (for कृत्वा) —[c]) T2 3 G मुह्यति (for रहसि) —[d]) D4 6 7 कर्मविद् (for कर्म वै) S (T1 om.) पापकर्मा घ्नविद्विज (T2 3 ज)

7 [a]) D10 च (for हि) T2 विप्र, T3 G1 3 4 क्षिप्रं (for कर्म) —[c]) M1-3 वहवस्, M4 ह्यृतवश्च (for ऋ°) —[d]) Dn1 [s]प्यनु, D3 दमे, M1-3 [s]-च्युत (for ऽच्युत) M4 (inf lin as in text) तथा तदित्रि चेह च —After 7, V1 B Dn D3 10 ins

299* तथैव हि भवेयुस्ते लोका पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षत कर्म मम तच्च त्वया कृतम् ।

[(L 2) D10 येन (for मम) B5 Dn1 n2 यथा (for त्वया)]

8 [a]) D4 तेषा T1 तत्तु, M1. 2 4 तत्त्वा, M3 ते त्वा (for ते त्वा) D5 हृष्टान्विता (for हर्षस्मित) D1-3 ते त्वानृतान्वित दृष्ट्वा, T2 3 G तत्तु हर्षस्थित दृष्ट्वा —[b]) T1 गुरो कर्मानिवेदित —[c]) D5 स्मारयति (for °यन्तस्) D7 9 T2 3 M4 तदा प्राहुस्, M1-3 यथा प्रोचुस् (for तथा प्राहुस्) —[d]) V1 ते तथा, T1 तथा च, T3 ते यदा, M1-3 तथा तत्र (for ते यथा)

9 D9 om (hapl) 9[d]-10[a] —[d]) D1-2 3 च (for वा) B5 Dn2 कर्मिण, D4 6 7 कर्मणि, T2 कर्म वा, G2 M1. 4 -कर्मणा (for °णः)

10 D2 om 10[a] (cf v l 9) —[a]) D4 6 यत्त्वया D1 3 - तत्कर्म —[b]) D4 6 7 9 10 व्यभिचार (for °राद्) B4 व्यभिचाराद्भमात्मक —For 10[ab], S subst

300* तत्त्वया वै तथा कार्यमभिचारभयात्मकम् ।

8 12 ते चैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
12 140 कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ ११
तथा शक्या च दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज ।
न च त्वं कृतवान्किंचिदागः प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥१२
यदि त्वहं त्वा दुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ।
शपेयं त्वामहं क्रोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १३
सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः ।
अन्यथा रक्षतः शापोऽभविष्यत्ते गतिश्च सा ॥ १४

रक्षिता सा त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता ।
अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्ति स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृपिः ।
मुमोद स्वर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्यकः ॥ १६
इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महामुनिः ।
मार्कण्डेयः पुरा राजन्गङ्गाकूले कथान्तरे ॥ १७
तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वा स्त्रियः सर्वाः सदैव च ।

[T1 कृत्यम् (for कार्यम्) T2 व्यभिचारतयात्मक (for the post half)]

— ^{c}) G6 M1–8 न ख्यातम् (for नाख्या°) D4 6 7 अभि (for इति)

11 T1 om 11^{ab} — ^{a}) B1 D10 तथा, Dn1 n2 D1–8 5 तेन (for ते च) M1–8 तव चैव भवेयुस्ते — ^{b}) D7 8 S (T1 om) -कृता (for -कृतो) D4 6 लोकान्पाप कृतान्यथा — ^{d}) T1 पाप (for मम) D4–7 9 S तच् (for यच्).

12 ^{a}) B3 तथ्य, B4 D1 3 5 यथा, Dn D2 त्वया (for तथा) D4–7 9 M शक्या, D10 शक्य (for शक्या) B1 3 न, M1–8 तु (for च) D4 6 om (hapl) from दुर्वृत्ता up to त्वा (in 13^{a}). Dn1 n2 दुर्वृत्या — B5 repeats 13^{b} after the first occurrence of 13^{a}. — ^{b}) D3 प्रमदा रक्षितु द्विज. — ^{c}) B1 तु, G3 तत् (for च) T1 स तत्त्व कृतवान्विप्र — ^{d}) V1 B Dn1 n2 D8 अत, Dn1 पुन, T1 तेन, T2 नाग (for आग) B5 T1 तेनघ (for तेन ते) — After 12, T2 3 G ins

301* मनोदोषविहीनाना न दोष स्यात्तथा तव ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता स्नेहेन दुहितान्यथा ।
यतेश्च कामुकानां च योषिद्रूपेऽन्यथा मति ।
अशिक्षयैव मनस प्रायो लोकस्तु वञ्च्यते ।
लोलेयुद्विजते लोको वक्त्रामव इति स्पृहा । [5]
अनन्धायोग्यमनसामिति मन्त्रारमदैवतम् ।
न रागस्नेहलोभान्ध कर्मिणां तन्महाफलम् ।
निष्कपायो विशुद्धस्त्व रुच्यावेशान्न दूपित ।

[(L 2) = (var) line 2 of 295* T2 3 G2 [आ]लिंगते — (L. 6) T2 G2 -दैवग, G1 °क (for °तम्) — (L 7) G3 -लोभार्थ (for °न्ध) — (L 8) G3 निष्कामो यो (for निष्कपायो)]

13 D4 6 om up to त्वा (in 13^{a}) (cf v l 12) B5 repeats 13^{a} after the repetition of 12^{b}. — ^{a}) V1 B (B5 both times) D5 7–10 T2 3 G त्वां, T1 तु (for त्वा) Dn3 कुर्वंतम् (for दुर्वृत्तम्) — ^{c}) T2 अशपेयम् (for शपेय त्वाम्) D4 6 महा (for मह) — ^{d}) D4 न, D5 च (for ऽत्र)

14 T1 om 14 — ^{a}) S (T1 om) सज्जंते — ^{b}) B1 Dn3 D3 8 पुमांसोर्थश्च, D4 T3 G (G1 damaged) M पुस सोर्थश्च, T2 सोर्थ पुसश्च (for पुंसां सोऽर्थश्च) D8 पुमासोर्थाश्च पुष्कला — ^{c}) D1 3 न कृत, T2 रक्षित B4 D4–7 9 पापो (for शापो) — ^{d}) B3 D10 S (T1 om) भविष्यति (for ऽभविष्यत्ते) V1 B3 (marg) Dn D5 8 म(D8 ग)तिश्च मे, B गतिश्च मा, D4 6 7 9 रुचेस्तथा (for गतिश्च सा)

15 ^{a}) V1 ह, B2 4 5 Dn D3 8 च (for सा) Dn1 पुन (for त्वया) — ^{b}) G1 3 निवेशिता (for °दिता) — ^{d}) V1 B Dn D8 स्वस्थ, T1 तस्मात् (for स्वस्ति)

16 ^{a}) T1 विप्रो (for प्रीतो) — ^{b}) G1 partly damaged B3 3 महातपा (for °नृपि°) — D1 om (hapl ?) 16^{c}–17^{b} — ^{c}) D8 मुमुदे (for मुमोद) — ^{d}) T1 M सशिष्यवान् (for °ष्यक) D5 G1 सभार्य सहशिष्यक

17 D1 om 17^{ab} (cf. v l 16) — ^{b}) D3 T1 महाख्यान D2 3 महानृपि, T G °द्युति (for °मुनि) — ^{c}) D1 3 मार्कंडेय T1 तात (for राजन्) — ^{d}) T2 3 G तथोत्तरे (for कथान्तरे)

18 ^{a}) T2, 3 G तथा (for तस्माद्) — ^{b}) V1 B2 3

उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु च ॥ १८
स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमातरः ।
धारयन्ति महीं राजन्निमां सवनकाननाम् ॥ १९
असाध्व्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्न्यः पापनिश्चयाः ।
विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २०
एवमेतासु रक्षा वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ।
अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ २१
एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ।
नासामस्ति प्रियो नाम मैथुने संगमे नृभिः ॥ २२
एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ।
न चैकस्मिन्नमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ २३
नासु स्नेहो नृभिः कार्यस्तथैवेर्ष्या जनेश्वर ।
खेदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय चैव हि ॥ २४
विहन्येतान्यथा कुर्वन्नर कौरवनन्दन ।
सर्वथा राजशार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २५
तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ।
नान्यः शक्तो नृलोकेऽस्मिन्रक्षितुं नृप योषितः ॥२६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

C 13 2403
B 13 43 27
K 13 78 31
M 13 39 160

Dn2 n3 D8 10 G2 M4 रक्ष्या (for सर्वा) D1-3 G2 तथैव (for सदैव) B1 स्त्रिय साध्व्यस्तथैव च, B5 D1-7 9 स्त्रिय साध्व्य (B5 रक्ष्या) सदैव हि, T G1 2 4 M1-3 स्त्रिय (T1 स्त्रीषु) सदामदेव च (T2 G1 हि) —c) B1 D5 7 9 तात, B3 चापि, D8 10 S स्त्रीषु (for तासु) —d) B2-4 Dn1 n2 D4-6 8 10 T2 3 G1-3 [अ]साधु वा, B5 °धुषु (for °धु च)

19 a) T1 महाभाग —b) D1-3 सयता, D5 सततं, T1 सगता (for समता) —c) Dn1 T1 महाराज, D8 महीं कृत्स्नाम् (for महीं राजन्) —d) T1 भूमिं (for इमा)

20 a) T1 असत्याश् (for असाध्व्यश्) T2 3 G1 2 4 असंग्राह्याश्च दुर्वृत्ता, M असंगृह्या (M4 [inf lin] °स्त्येया) श्च दु° —b) Dn D1-9 S (except T1) कुलघ्ना —c) T2 G2 M1 3 दृष्टैः (for दुष्टैः) —d) T1 3 G1 2 M सगोत्र, T2 स्वगोत्र- (for स्वगात्र)

21 a) B2 (marg as in text) Dn1 D4-6 9 T1 एवमेता सुरक्ष्या वै —G3 om (hapl.) $21^{b}-26^{a}$

22 G2 om. 22 (cf. v l 21) T1 om 22 —a) D5 पुरुष (for मनुज) —c) D1 T2 तासाम् (for ना°) —d) D3 सगमो, D10 T2 3 G1 2 4 न ममो (for संगमे) B1 मति, some unused MSS रति (for नृभि) V1 B2 (marg) Dn D3 मैथुने सगमेति च

23 G2 om. 23 (cf v l. 21) —a) B1 कृत्या स्व-, D8 कृतार्य- (for कृत्याश्च) D10 T2 3 G1 4 कष्टाश्, G3 कृष्णाश् (for कार्याश्) —b) D10 T G1 3 4 कृतघ्ना (for कृताश्च) —c) D1 9 om च D8 वसत्येता, T2 3 G1 3 4 सुनियता (for रमन्त्येता)

24 G2 om 24 (cf v l. 21) G1. 3 om (hapl) $24^{a}-25^{b}$ —a) N (except D1-3) नासा (for नासु) V1 B5 Dn D2. 3 नरै (for नृभि) —b) D1 2 4-7 9 जनाधिप, D3 नराधिप (for जनेश्वर) — D2 om $24^{c}-26^{b}$ —d) V1 B5 Dn D4 6 9 M तु (for हि) — After 24, D10 T2 3 G4 ins

302* अनृतावपि पर्वास्विदोपवर्जं नराधिप।

While M ins after 24

303* अनृतावपि पर्वास्विदोपवर्जी निगमय।
[M4 -वर्जं (for -वर्जी)]

25 G2 om 25 (cf. v l 21) D2 om 25, G1. 3 om 25^{ab} (for all, cf. v l 24) B1 om $25^{a}-26^{b}$ —a) V1 B (B1 om) Dn D3 2 निहन्यात्, D1-7 विनश्येद् (for विहन्येत) — D2 om $25^{c}-26^{b}$ T1 om. 25^{cd} —c) D3 अन्यथा (for सर्वथा) —d) B2 Dn1 मुक्ति, Cnp युक्ति (as in text) B1 . M युज्यते (for पू°) T2 2 G1 2 4 युक्त सवत्र युज्यते ꣸ Cn युक्तिरनाम्नि । युक्तिरिति पाठे समाधि । ꣸

26 G2 om. 26^{a} (cf v l. 21) D2 om 26^{ab} (cf v l 21) B3 D2 om. 26^{ab} (cf. v l 25) —a) T1 येन केन (for तेनैकेन) —b) B3 D1-9 T G M1. 3 स्त्रिय (for स्त्रिया) —c) V1 B Dn D2 9

४४

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।
ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ३

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।
शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४

आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५

धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।
असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ७

G2 त्रि- (for तृ-) — ^{d}) V1 B Dn D8 10 योषित (for °त)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn2 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn D1-4 6 7 9 10 M दानधर्म — *Adhy name* N (except B3) T3 G3 4 M विपुलोपाख्यान, T2 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने विपुलचरित्र, G1 देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 43 (as in text), D4 41, D10 43, T1 M 72, T2 3 G2 4 79, G1 74, G3 73 — *Śloka no* D4 24

44

1 D7 om (hapl) 1^{b}–2^{a} — ^{b}) V1 B1 6 Dn D8 10 स्वजनस्य, D1-8 प्रज्ञानस्य (for प्रज°)

2 D7 om 2^{a} (cf v. 1 1) N om the ref. — ^{b}) T1 सत्यतमो (for चिन्त्य°) — T1 om 2^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D8 10 कीदृशस्य (for °शाय) M1-3 प्रदातव्या (for प्रदेया स्यात्)

3 Before 3, N ins भीष्म उवाच — ^{a}) D3 समाख्याय, T2 °साद्य (for °ज्ञाय) — ^{c}) V1 B Dn D1-10 सद्भिरेव (D1 व) (for अद्भिरेव) — ^{d}) V1 B Dn D3 8-10 गुणयुते, D2 T3 °वति (for °वते) S भवेत (for वरे) — ^{e}) B1 एतद्, B3 एव, T2 एषा (for एष) — ^{f}) V1 B Dn1 n3 D8 10 प्रोक्तो धर्मो, Dn1 ब्राह्मो धर्मो (for धर्मो नित्य) D1-7 9 जनेश्वर (for युधिष्ठिर)

4 T1 om 4^{ab} — ^{a}) B2 D1 6 7 T2 3 G1 2 4 आवाह्याम् M1-3 एव (for एव) D10 आवाह्य चाध्वरे दैव — ^{b}) T2 3 G1 3 4 अनुकूलिने (for °कूलत) — ^{d}) B1 partly damaged T1 एष धर्म (by transp) Dn3 महात्मन (for सनातन)

5 T1 om. 5^{ab} — ^{a}) S (T1 om) अप्यभि- (for आत्माभि) — ^{b}) T2 om एव B2 3 D1 5 च; T2 3 G स (for य) D5 कन्याभिप्रेतमेव च: — ^{c}) T1 अभिप्रीता (for °प्रेता) D8 सा (for या) D1 4-7 9 S (except T1) तस्य (for यस्य) — ^{ef}) B1 गाधर्व; G1 3 गंधर्वम् (for गान्धर्वम्) Dn3 तद् (for त) D3-7 9 transp धर्म and प्राहुर् D1 2 S आहुर् (for प्राहुर्) V1 B Dn D1 2 3 10 वेद- (for धर्म-)

6 ^{a}) B3 Dn1 n2 D3 T G M3 4 (*sup lin*) बहुधा (for °ना) — ^{b}) D8 सप्रलभ्य, D10 °योध्य (for °लोभ्य) D8 तु (for च) — ^{c}) D4-7 9 आसुर हि (for असुराणां) T2 3 G1 2 4 नृपाणां, G3 पराणां, M नृपेन (for °त) D1-8 आसुरं नृपते तं वै, T1 द्वीयते चासुराणा वै

7 Cf Manu 3 33 — ^{b}) B3 5 क्रोशतीं, T1 गृहतीं, T3 G1 रुदतीं, T3 G2 °तो (for °तां) D1 रोदतीं, D1 6 रुदतीर्; T2 रुदतां, G1 3 4 सुदतीं (for रु) — ^{c}) D1 प्रगृह्य (for प्रसह्य) D1 6 7 9 हरता, T3 G3 4 [आ]हरण, G2 हरणात् (for °ण) — ^{d}) D1-8 7 9 पैशाच (for राक्षस) V1 B Dn D5 8 10 राक्षसो (Dn3 पैशाचो) विधिरुच्यते, D4 6 पैशाचं कर्मलक्षण ❀ Cn अत्रैव प्रमत्तानां बन्धूनां कन्याहरणात्पैशाचो हरणसामान्यादन्तर्भवति । ❀ — After 7, S ins.

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ८
ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ९
तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ १०
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११
अपत्यजन्म शूद्राया न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ १२

त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ १३
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ १४
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५
प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७

C. 13 2421
B. 13 44 18
K. 13 79 20
M. 13 40 21

304* सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच प्रथितोऽधम ।

[=(var) Manu 3 34 — (L 1) T1 प्रयाता (for प्रमत्तां) M1 सुप्ताना वा प्रमत्ताना, M2 3 सुप्ताना प्रमत्ताना वा (for the prior half) T2 3 G1 3 4 अहोरात्रौ च गच्छति (for the post. half) — (L 2) M1 प्रमतो (for प्रथितो)]

8 =(var) Manu 3 25 —[a]) Dn3 च (for तु) D1 3 पचाना त्व(D3 त)त्र धर्माणा —[b]) D1-7 9 नराधिप (for युधिष्ठिर) —[c]) V1 B Dn2 n3 D1 10 चासुरश्च (for आ°) T G पैशाचमासुर चैव —[d]) V1 कर्तव्य (for °व्यौ) D3 कदाचन

9 Cf Manu 3 21 —[a]) D1 8 10 T2 G3 क्षत्रो (for क्षात्रो) D6 7 10 T2 गाधर्व (for गान्धर्व) D5 G2 ब्रह्मक्षत्रोथ गाधर्व —[b]) D3 द्विजातिषु, D1-7 9 नराधिप (for नरर्षभ) D1 2 एते हि स्युर्द्विजातिषु — T1 om 9[cd] —[c]) D3 मिश्र (for मिश्रा) —[d]) D3 कर्तव्यो (for °व्या)

10 [a]) D6 नार्यो (for भार्या) —[b]) T1 द्विधा वै (for द्वे भार्ये) Dn3 D1-7 9 च (for तु) —[c]) V1 B Dn D8 10 स्वजात्या (for °तिं) —[d]) T1 M1 द्विवाय वै, T2 3 G M1-3 हि व्यापति (for समं भवेत्)

11 D3 om 11-12 —[a]) D10 ब्राह्मणी ब्राह्मणस्येष्टा, S द्विजस्य ब्राह्मणी श्रे(G2 M ज्ये)ष्टा —[b]) V1 D1-6 च (for तु) —[c]) Dn3 चतुर्थम्, D8 बृस्य° (for र°) G2 शूद्री (for शूद्रा) —[d]) T2 इति (for नेति)

12 D3 om 12 (cf v l 11) —[d]) S प्रायश्चित्तमवाप्नुयात् — After 12, D10 S ins

305* नातिबाला वहन्त्यन्ये अनित्यत्वात्प्रजार्थिन ।
वहन्ति कर्मिणस्त्वन्यामन्तःशुद्धिव्यपेक्षया ।
अपरान्वयसंभूता सत्त्वप्रादिविवर्जिताम् ।
कामो यस्या निषिद्धश्च केचिदिच्छन्ति चापदि ।

[T1 om. line 1 T2 3 G repeat line 1 after 13 M reads lines 1–2 after 13 — (L 1) T2 3 G1 3 4 (all second time) न स्त्रीं (for नाति) T2 3 G1 3 4 (all second time) M अनित्यत्वात्, T3 (first time) अनन्यत्वात्, G2 (second time) अनिद्रत्य (sic) (for °त्वात्) — (L 2) M तस्या मन शुद्धि- (for त्वन्यामन्त) — (L 3) D10 M सत्त्वप्रादि-, T2 दुस्त°, T3 सुन्त्व (for सत्त्व°) G2 समस्तप्रादिवर्जितां (for the post half) — (L 4) M यस्या (for यस्या)]

13 [a]) D10 -वर्षां (for वर्षां) —[b]) D1-7 9 कन्या (for भार्यां) T3 G यो विंदेत च नग्निका — After 13, T2 3 G repeat line 1 and M reads lines 1–2 of 305*

14 Cf Manu 3 11 —[b]) S पिता माता च भारत —[c]) D8 T G1 4 M1 3 यच्छेत (for य) —[d]) T2 3 G धार्मिका (for °णी) T2 G1 3 4 च (for हि)

15 Cf Manu 9 90 —[a]) S (except G3) [उ]पेक्षेत (for [उ]दी°) —[b]) T1 G2 कन्यामृतुमतीं सतीं —[c]) D10 चतुर्थवर्षे सप्राप्ते —[d]) D3 अर्चयेत्, D1 6 7 9 S आश्रयेत् (for अर्जयेत्)

16 [a]) B2 4 Dn D2 3 T1 प्रजा न, B5 प्रजने, D1 6 7 9 यौवन, D5 प्रजन (for °नो)

17 17[ab] = Manu 3 5[ab] —[a]) D1 9 तु, G1 सा.

युधिष्ठिर उवाच ।

शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्ददानीत्याह चापरः ।
बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १८
पाणिग्रहीता त्वन्यः स्यात्कस्य कन्या पितामह ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

यत्किंचित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रकृष्यते ।
मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः ॥ २०
भार्यापत्यृत्विगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च ।
मृषोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः ॥ २१
न ह्यकामेन संवादं मनुरेवं प्रशंसति ।
अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मकोपनम् ॥ २२
नैकान्तदोष एकस्मिंस्तद्दानं नोपलभ्यते ।
धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥ २३
बन्धुभिः समनुज्ञातो मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।
तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथंचन ॥ २४
यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥ २५

G2 [अ]पि (for च) — c) T2 3 G M3 उपगच्छेत, M1 2 4 उपय° (for अनुग°) T1 एता समुपगच्छेत — For 17cd, B5 subst

306* सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ।
[= Manu 3 5cd]

— After 17, D4–7 9 read 27–29 and 26

18 b) Dn1 D4–7 10 ददामि, T2 °ति (for °नि) — c) D1 फलम्, D4–7 9 बलम् (for बलाद्) — d) D2 8 धर्ममन्य, D7 न च मन्यु (for धनमन्य) T1 प्रदर्शयेत् (for प्रदर्शयेत्) D5 धर्ममन्य प्रमापयेत्

19 a) D10 पाणिं (for पाणि) V1 B Dn D3 10 चान्य, D4–7 9 को नु (for त्वन्य) S पाणिं गृहीत्वा त्वन्य स्यात् (G2 °त्वा त्वन्यस्, M2 °त्वा तस्य स्यात्, M3 °त्वाप्यन्य स्यात्) — b) V1 B Dn D2 8 10 भार्या (for कन्या) T1 कस्य का कस्य वा भवेत् — T1 om 19cd 19cd = 29ab and 48ef — c) B1 G2 स (for तत्) — d) D10 अस्माक लोचन भवान् — After 19, B1 reads 29cd for the first time, repeating it in its proper place

20 a) T1 एतन (for कर्म) D5 यत्किंचिन्मानुष कर्म — b) S (except M2) सतानाय (for संस्था°) V1 B1 2 (marg) - Dn D2 प्रदृश्यते, D4–7 9 10 T1 प्रकल्प(D10 °ल्प्य)ते, D3 प्रदर्श्यते, T2 3 G प्रवर्तते (for प्रकृष्यते) — c) G1 damaged D3 मन्त्रिवन् (for मन्त्रवन्) T1 मन्त्रतत्त्वज्ञैर्, T2 G3 4 मन्त्रतस्तस्या (T3 स्या), T3 मन्त्रतस्त्वस्या, G2 मन्त्रत पश्चान्, M1–4 मन्त्रतंत्रस्य, M4 मन्त्रतत्र स्यान् (for मन्त्रित तस्य) — d) B2 3 च (for तु) V1 पातक, D7 M4 पातक, D4–7 9 बाधक, T2 3 G1 3 4 [अ]पातक (for पातक) T1 मृषावादे तु पातकं

21 a) V1 B2.4 5 Dn D3 10 G2 भार्यापत्य(G2 °पुत्र)र्त्विगाचार्या, D4–7 9 °पत्युत्तमाचार्या, T1 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास् — b) T1 तथा सबधिबाधवा — c) Dn3 मृषोक्त, T1 °क्त, T2 3 G1 3 4 °क्तौ (for °क्ते)

22 a) B2–4 Dn D2 4–7 9 संवास (for °द) — b) D1 8 M1–3 एव (for एवं) — d) D1–8 कर्म (for धर्म-) S गोपन (for को°)

23 T1 om 23ab — a) V1 B2 5 Dn1 n2 D3 5 G2 नैकातो D4–7 9 एतस्मिंस् (for एक) B4 नैकातो धर्म एकस्मिस्, D10 नैष तु दोष एतस्मिंस् — b) D3 10 वदता, S (T1 om) उद्यान (T2 3 G °ने) (for तद्दान) Dn1 n2 तदा केनोपपद्यते, D1 2 तदानेनोपलभ्यते, D3 तदानतोप°, D4–7 9 लब्धा(D7 9 वधू)ना नोपपद्यते — c) V1 B Dn3 D1 8 प्रशसति (for प्रयच्छन्ति) — d) S या (for च)

24 a) V1 B Dn D5–10 T1 समनुज्ञाते (for °ज्ञातो) — b) D3 मंत्रहोम, T1 M °मेव, T2 3 G मन्त्रानेव (G2 °व) (for मन्त्रहोमौ) D10 मन्त्रतस्ता प्रदर्शयेत् — T1 om 24c–26b — c) T2 G1 2 4 यथा, T3 यदा, M1 अथो (for तथा) — d) D3 नाधर्मार्या, M4 नादत्ताया (for °या)

25 T1 om 25 (cf v 1 24) — a) D3 तत्र (for त्वत्र) G4 समये B1 यस्तत्र मन्त्रसमये; T2 3 G1–3 यस्त्वत्र मन्त्र समये — D5 T2 om (hapl) 25cd — c) D5 om from हुर्गरीयास up to दैवीं मा (in 26c) D4 गरीयाश्च (for °यास) — d) Some unused MSS कृतिभि (for ज्ञा°)

देवदत्तां पतिर्भार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
सा दैवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदावजेद्वरः ।
धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा ॥ २७
तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वञ्छ्रेयः समाचरेत् ।
अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥ २८
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ २९

भीष्म उवाच ।

न वै निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वासीत्तेन नाहृतम् ।
न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥ ३०
अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ।
अलंकृत्वा वहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः ॥ ३१
तच्च ता च ददात्येव न शुल्कं विक्रयो न सः ।
प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः ॥ ३२
दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम् ।
ये चैवाहुर्ये च नाहुर्ये चावश्यं वदन्त्युत ॥ ३३
तस्मादा ग्रहणात्पाणेर्याचयन्ति परस्परम् ।
कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥ ३४
नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यृषिचोदितम् ।
तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥ ३५

C 13 2439
B 13 44 36
K 13 79 37
M 13 40 39

---

26 Cf Manu 9 95 T1 om 26ab (cf v l 24) D6 om up to दैवीं मा (in 26c) (cf v l 25) D1-7 9 read 26 after 29 —c) V1 B Dn D2 8-10 स दैवीं, D1 3 G1 2 4 मा देवीं, D4 5 T2 3 G2 सा देवी, D1 9 ना दैव, T1 न देवीं (for सा दैवीं) D6 T2 मानुषी (T2 °षा) (for °षीं) —d) T3 G1 2 4 अनृत (for °ता) B1 पर्यवस्यति, D7 8 9 पर्युपास्यति, D9 दस्यते; some unused MSS °दस्य च (for °दस्यति) —After 26, D10 ins an addl colophon [*Subparvan* दानधर्म — *Adhy no* 43]

27 D1-7 9 read 27-29 after 17 D7 9 om the ref —a) D1 2 5-7 9 कन्याया प्राप्तशुल्काया —b) D4-7 9 ज्येष्ठश् (for ज्यायांश्) B1 वर आव्रजेत् (by transp), D4-6 आव्रजेद्वर —c) D1-5 -संयुक्तो (for संपन्नो) T धर्मार्थं कार्यसंपन्नो, G1 धर्मार्थकाम° —d) D3 च (for वा)

28 For the sequence in D4-7 9, cf v l 27 —a) B5 दोषं, D3 दोष (for दोषे) —b) D1-3 कथं (for कुर्वञ्) M किमाचरेत् (for समा°) B4 D4-7 9 किं च (B1 च) श्रेय कि(D9 क)माचरेत् —c) T G M1 3 4 तु (for न)

29 For the sequence in D4-7 9, cf. v l 27 T1 om. 29 29ab = 19cd and 48ef —b) D10 G4 भवति (for °तु) —B4 reads 29cd for the first time after 19

30 D7 om the ref. —a) V1 B Dn D5 8-10 G2 M2 [तु]त्र, T1 चेन, G4 हि (for वै) —b) T1 G2-4 M1 2 4 जातु (for ज्ञात्वा) D3 मन्येत (for [आ]सीत्तेन) V1 T1 नाकृतं, B4 T3 G2 4 M2-4 नानृतं, G2 (by corr) नामत (for नाहृतम्) B2 3 5 ज्ञात्वा सत्येन यत्कृत, D1 2 10 ज्ञा(D10 जा)त्वासीद्वैधमा कृतं, D4-7 ज्ञात्वा मन्येत नानृत, D8 ज्ञात्वा भीतेन नाकृत —c) T1 न हि शुल्कमनिश्चित्य —d) D4-7 9 विंदति; T3 वदति (for ददति)

31 T1 om 31-32 —a) D4 8 9 अन्ये (for अन्यैर्) —b) T2 3 G वाछति (for याचन्ति) —c) D1 3 S (T1 om) अलंकृता (for °कृत्वा) —d) M ये वदत्यनुकूलत

32 T1 om. 32 (cf. v l 31) D5 om 32 —a) V1 B1-4 Dn D8-10 G2 यच्, B5 या (for तच्) S (T1 om) तावद् (for ता च) B1 2 3 Dn D2 4 6-9 ददति B3 4 Dn1 n2 D4 8 G3 4 [तु]त्र —b) S (T1 om) हि (for न) B1 य (for स) — V1 om. 32cd

33 b) D1 (*sup lin* as in text) 2 असमापित, T1 तु भा° (for नभापि) D8 इति पूर्वानुभाषित ❀ Cn नभाषितमित्येक पदम् । ये पूर्वं दास्यामीत्याहुः, ये च न दास्यामीत्याहुः, ये च अवश्य दास्यामीति वदन्ति, तत्सर्वं नभाषितम् । अनुक्तकल्पमित्यर्थः । ❀ —c) B1 न (for the first च) D2 न चैव, D3 ये न च (for ये च न) Dn D9 ये चाहुर्ये च नाहुर्ये, D1 यदैवाहुर्ये न चाहुर् —d) D1 न वा, D4-9 T1 M नैव (for ये च) D1 T2 3 G1 2 M ददति, D7 8 9 G3 4 ददति (for वदन्ति)

34 a) D1 2 न ग्रहणाद्, D8 नाग्राह° (for आ ग्रह°)

समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्विषाणयोः ।
यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु ॥ ३६
अहं विचित्रवीर्याय द्वे कन्ये समुदावहम् ।
जित्वा च मागधान्सर्वान्काशीनथ च कोसलान् ।
गृहीतपाणिरेकासीत्प्राप्तशुल्कापराभवत् ॥ ३७
पाणौ गृहीता तत्रैव विसृज्या इति मे पिता ।
अब्रवीदितरां कन्यामावहत्स तु कौरवः ॥ ३८
अप्यन्यामनुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ।
अतीव ह्यस्य धर्मेप्सा पितुर्मेऽभ्यधिकाभवत् ॥ ३९
ततोऽहमब्रुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं वचः ।
आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४०
ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वरः ।
पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणं तथा ।
लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्का पतिं वृतम् ॥ ४२
न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।

V1 पाणिं, B1 पाणौ (for पाणेर्) —^{b}) D1 8-7 9 यापयति, S ये व(M1-3 यद्व)दति (for याचयन्ति) —^{c}) D5 -कर, D7 9 वच (for -वर) —^{d}) B1 विश्रुतं, B6 न श्रुत (for न श्रुतम्)

35 ^{a}) D8 10 नाशिष्टाय (for नानि°) —^{b}) D1 om कन्या B1 वेत्स्यपि, D8 10 इत्यपि, T2 इत्यार्षे (for इत्यृषि) D1 S -चोदना (for चोदितम्) D8 इति वै मुनिभाषित —^{c}) D1-8 भोगस्य, T1 -मूलं स्यात् (for मूलस्य) —^{e}) G1 3 या (for मे)

36 ^{a}) D10 [ए]व, T1 तु (for च) D1-7 9 समीक्ष्य बहुदोषाश्च —^{b}) S (except T1) सवादे (for °साद्) B1 सह्य सविनिपातयो, D4-7 9 उद्वहेत्स विच क्षण, D10 सवासाद्विद्विषा नय —^{c}) D8 अथो, T2 8 G1 8 4 तथा (for यथा) —^{d}) D8 राजन्नासीत्, D10 नयस्त्वासीत्, T1 न जात तत् (for न जात्वासीत्)

37 ^{a}) G2 अहो (for अहं) V1 B Dn D6 8 10 अह (V1 °य) विचित्रवीर्यस्य —^{b}) D8 *भार्ये, D10 कन्ये द्वे (by transp) B1-4 समुदाहर, D10 °पाहरं (for °दावहम्) —^{c}) D3. 5 [अ]थ, S [अं]ग (for च) V1 मानवान्, S (except G1) -मगधान् (for मा°) —^{d}) D4 6 9 अथ स, D5 10 अस्यथ; T G अपि च (for अथ च) B3 कोपलान्, M1 कौसलान्, some MSS कोशलान् (for कोस°) D7 काशीयानथ कोशलान् —^{e}) G2 गृहीत्वा (for °त) D2 नैकस्या (for एकासीत्) D1 3 गृहीत पाणिरेकस्या

38 ^{a}) V1 B Dn D3 10 कन्या, D1-7 9 पाणि (for पाणौ) Dn1 D9 T1 G गृहीत्वा, D1 ते (for °ता) D10 [ए]का (for [ए]व) —^{b}) V1 B Dn1 n8 D2 8 10 विसर्ज्या (for विसृज्या) T1 मता (for पिता) — T1 om 38^{cd} —^{d}) V1 B5 Dn D8 आवहेति स, B1 4 D10 °हच्च स, B7 8 हेच्च स, D1-7 9 अवहत्स तु (for आवहत्स तु) B1 D4 9 10 T2 3 G1 कौरव

39 ^{a}) B1-3 Dn D1-4 6-9 [अ]न्यान् (for °न्याम्) V1 B1 4 नानु, B5 ननु (for अनु-) —^{c}) V1 B Dn D3 10 धर्मेच्छा (for °प्सा) —^{d}) S भ्रातुर् (for पितुर्). B1 (marg as in text) [ऽ]त्यधिका; D4 [ऽ]प्यधिका, D5 ह्यधिका (for ऽभ्यधिका) Dn2 D1 9 भवेत् (for [अ]भवत्)

40 ^{a}) V1 अतो (for ततो) T1 [ऽ]न्याम् (for ऽहम्) D7 T2 M अब्रव (for अब्रुव) —^{b}) D1-6 [आ]चरेयुर् (for [आ]चारेप्सुर्) —^{d}) D5 इच्छति (for इच्छामि) V1 B Dn D8 च (for [इ]ति)

41 ^{a}) D1-6 उक्तेन (for उक्ते तु) —^{b}) T2 वाक्य (for वाक्ये) S वाक्यविदा (for धर्मभृतां) B4 5 Dn1 D1 वर, D9 वर (for वरः) —^{c}) D4 5 9 10 T2 8 G2 M1 पितामहो (T2 3 °ह, M1 °ह) (for पिता मम) M1-3 महाराजो (for °राज) —^{d}) Some MSS वाह्लिको (for वाह्लीको)

42 ^{a}) Dn8 om, T2 8 G वा (for व) D8 यदि शुल्कमुतो निष्ठा —^{b}) V1 B Dn D8 G8 -ग्रहणात् (for -ग्रहण) T1 तदा, M1 8 4 तत (for तथा) — D4 om 42^c-43^b T1 om 42^c-45^d —^{c}) B1 राजद्वारम्, D1 लाजापारम्, D6-7 9 T8 G M लाजोत्सारम् (for लाजान्तरम्) D10 अलाजोत्सारमासीनं —^{d}) D1-8 पतिं नृप; D8 इति स्मृत; D10 T2 8 G पतिव्रता (for पतिं वृतम्) V1 B Dn प्राप्तशुल्क इ(B2 8 Dn2 °ल्काम)ति स्मृत (V1 °त; Dn8 °ति)

43 D4 om 43^{ab}, T1 om 43 (for both, cf

येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥ ४३
प्रसिद्धं भाषितं दाने तेषां प्रत्ययसनं पुनः ।
ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो जनाः ॥ ४४
न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।
न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रेया कथंचन ॥ ४५
ये च क्रीणन्ति दासीवद्ये च विक्रीणते जनाः ।
भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४६
अस्मिन्धर्मे सत्यवन्तं पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशमं गतः ॥ ४७
पाणिग्रहीता चान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
तन्नश्छिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ ४८
तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत् ।
यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥ ४९
देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वापि महत्तपः ।
तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्राहस्य नाम सा ॥ ५०
लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषां शनैरपि ।

C. 13.2456
B 13 44 53
K. 13 79 53
M 13 40 56

v l 42) D5 om (hapl) 43^{ab} —^{b}) D10 प्रामाण्य (for प्रमाण) T2 3 G1 3 4 स्मृति —^{d}) D5 M1. 2 4 -ग्रहण (for -ग्रहणात्) D1-7 9 तदा, S (T1 om) तत (for तथा)

44 T1 om 44 (cf v l 42) —^{a}) G1 प्रनिद्ध- (for °द्ध) S (T1 om) दान (for दाने) —^{b}) D2 नैते, D9 नैषा (for तेषा) D7 10 प्रत्यास (D10 °त्यय) न (for प्रत्यसन) V1 B Dn D5 8 नैषा (D5 न ते) प्रत्यायन पुन (B1 °न वर, Dn1 n2 °क पुन) —^{d}) V1 B5 Dn1 n2 नरा (for जना)

45 T1 om 45 (cf v l 42) —^{a}) B1 D5 7 वै तेभ्य, D1-8 तेभ्यश्च, D4 5 S (T1 om) [पु]व तेभ्य (for चैतेभ्य) — S (T1 om) om (hapl) 45^{bc} —^{b}) D4 6 7 9 वोढव्या न (by transp) —^{c}) B4 तु (for हि) —^{d}) V1 B1 2 5 Dn D8 विक्रय्या; M च क्रेया (for विक्रेया) D8 कदाचन

46 ^{a}) V1 B2 D2 D3 10 दासीं च (D10 वा), B1 4 5 D3-7 9 T1 G दासीव (for दासीवद्) —^{b}) T2 3 G द्विजा (for जना) V1 B Dn D8 10 विक्रीणति तथैव च, D1-7 9 °णते च ये जना —^{c}) D1-8 भवत्येते, D3 न च तेषा (for भवेत्तेषा) S ततो (for तथा) D1 6 7 9 भवत्तेषा परा निष्ठा

47 ^{a}) B2 3 तस्मिन् (for अ°) V1 B Dn D2 5 8 10 T1 अर्थे (for धर्मे) —^{c}) S कन्याया प्राप्त शुल्कायां —^{d}) D1 2 प्रथम (for प्रशम) D3 शुल्कद प्रथमो मत, T1 शुल्कत प्रन्नय गत, T2 3 G M °द- प्रवस (T2 °वच, G1 हस) न्सदा

48 ^{a}) D10 पाणिं (for पाणि) Dn2 n3 D2 3 वा, D1-7 9 om, G2 M4 न (for च) T1 पाणिं गृहीता त्वन्येन, T2 3 G1 3 4 M1-3 पाणिं गृहीता (M3 त्वा) नान्य स्याद् —^{b}) T1 तत्र (for अत्र) — After 48^{ab}, S (T1 om) reads 50 T1 om 48^{cdef} —^{c}) D5 10 तत्र (for तन्नश्) D1 महाप्रज्ञ, D7 °प्राज्ञस् (for °प्राज्ञ) —^{d}) D10 मे (for वै) T2 G1 4 सत्तम°, T3 G3 3 सत्तम — 48^{ef} = 19^{cd} and 29^{ab} —^{e}) D3 तत्त्व विज्ञायमानाना —^{f}) G2 भवति (for °तु)

49 ^{b}) T1 सत्यवाग् (for °वान्) —^{c}) B2 यथा (for यत्र) B1 2 D10 देय (for देया) —^{d}) M1. 3 [अ]स्मि (for [अ]त्र) — T1 om 49^{c}–51^{d} —^{e}) B1. 3 D10 T2 3 G1 2 4 कुर्वतो (for °ते) Dn3 जीविते (for जीवतो)

50 T1 om 50 (cf v l 49) S (T1 om) reads 50 after 48^{ab} —^{b}) D1 तपेद् (for तप्येद्) D3 सु (for [अ]पि) V1 B1-3 5 Dn D2 10 तप पुन, D8 तथा पुन (for महत्तप) B4 तयेद्वापि तप पुन —^{c}) Dn [अ]नुगता (for °व्रता) —^{d}) B Dn D8 10 काम्यया (for नाम सा) V1 पाणिग्रहणकाम्यया

51 T1 om 51 (cf. v l. 49) —^{a}) D1-7 9 एत देव, T2 3 G1 2 4 लिखितैव, G2 M विखिखन्ते (for लिखन्त्येव) D1 3 च (for तु) —^{b}) T2 3 G1 2 शनैर् (for शनैर्) D1-7 9 परेषा शनकैरपि — V1 B1-4 Dn D8 10 repeat 51^{cd} after 53 —^{c}) V1 B1-4 Dn D8 (all second time) देयं, B1 (first time) येषा, D1-7 9 यस्स (for ये स) M1-3 -विदंति (for -वदन्ति) B1 (first time) इति ये समुदस्यत्र —^{d}) V1 B1 (both both times) 2 (first time) 3 4 (both both times) 5 Dn1 (first time) n1 (second time)

इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥ ५१
तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमुत्तरं यत्र वर्तते ।
सर्वमङ्गलमन्त्रं वै मृषावादस्तु पातकः ॥ ५२
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
पाणिग्राहस्य भार्या स्याद्यस्य चाद्भिः प्रदीयते ॥ ५३
अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाग्निकाम् ।
परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विन्देद्द्विजोत्तमः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

युधिष्ठिर उवाच ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
या पुत्रकस्याप्यरिक्थस्य प्रतिपत्सा तदा भवेत् ॥ २
अथ चेत्साहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ।

D4–7 8 10 (last two first time) त एव, G2 तथैतन् (for त एतं) T2 नियम (for निश्चय) D8 (first time) स्थिता (for विदु)

52 B5 om 52–53 — ^{a}) G1 8 त (for तत्) — ^{b}) V1 B1–4 Dn D8 10 अतर, T1 मगळ (for उत्तर) D1–8 यस्य (for यत्र) G4 विद्यते (for वर्तते) D4 6 7 9 उत्तमं यत्प्रवर्तते — T1 om 52^{cd} — ^{c}) D10 T2 8 G2 मगळ- (for मङ्गल) D4 6 -मन्त्रे (for मन्त्र) — ^{d}) D4–7 9 पातक, D8 पाठक ; T2 M4 पादक, T8 G1 8 4 वादक (for पातक) D1 3 मृषावाद तु पापकः.

53 Cf. Manu 8 227 B4 om 53 (cf v 1 52) — ^{ab}) ※ Cn अय भाव — यथा अग्न्याधानपावमानेष्टिभ्या समुच्चिताभ्यामग्नय उत्पद्यन्ते, एव दानपाणिग्रहाभ्या भार्यात्व मुत्पद्यते, न त्वेकेन । तत्र आद्याभावे चौर्येणाहृताया न धर्मपत्नीत्वम्, परस्याभावे तु तस्या दासीवान्न कर्मसंबन्ध । ※ — ^{c}) D6 corrupt T1 G3 M1–3 सा, T2 8 G1 8 4 या, M4 [अ]न्या (for स्याद्) — ^{d}) B2 (marg as in text) वाग्भि, D4 5 वाग्नि (for चाद्भि) — After 53, V1 B1–4 Dn D8 10 repeat 51^{cd}

54 ^{a}) D1 8–7 9 अनुमता, D10 T G M4 °वशा (for °वंशां) B6 अनुकूलवता वशा (sic) — ^{b}) B2 partly damaged D10 T2 8 G1 8 4 अपापिका ; M2 उपातिक (for उपाग्निकाम्) T1 M1 8 4 आ(T1 पि)तृ दत्तामुपातिक

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn2 D1 8 शाति — *Sub parvan* N (except B5) M दानधर्म — *Adhy name* B1 विवाहधर्मकथन, B2 4 5 Dn2 D1–3 8 विवाहधर्म, D4–7 9 विवाहप्रशसा, T2 कन्यादान निरूपणे सत्यवज्जनसवाद, M कन्याप्रदानलक्षणं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D10 44 (as in text), D6 42, T1 M 73, T2 8 G2 4 80, G1 75, G3 74 — *Śloka no* D4 56

45

1 ^{a}) S कन्याया प्राप्तशुल्काया — ^{d}) B1–4 D10 एतद्, B5 Dn1 D2 तन्नो (for तन्मे)

2 D5 om the ref — ^{a}) Hypermetric D1–8 पुत्रस्य (for पुत्रकस्य) V1 B2 D7 10 S रिक्थस्य, B1 4 5 ऋक्थस्य, B3 Dn D4 6 9 ऋद्धस्य, D5 वा कस्य (for [अ]प्यरिक्थस्य) D8 या पुत्रस्यचिच्छुक्र (corrupt) — ^{b}) B2 partly damaged V1 B1 4 5 D8 प्रतिप त्स्यात्, Dn °पात्या, D10 °पत्नात्, T1 8 G M °पत्ना (for °पत्सा) B1 तथा, T2 8 G यदा (for तदा) D4 6 [अ]भवत् (for भवेत्)

3 ^{a}) D5 S वा (for चेत्) V1 B5 Dn D4 T2 नाहरेत्, B2 सह°, D1 तु हरेच्, D3 तु भवेत् (sic), D8 नावहेय् (for साहरेत्) — ^{b}) B5 या (for सा) — T1 om (hapl ?) 3^{c}–5^{b} — ^{c}) B1 D3 यस्यार्थे ; M1 3 तस्यार्थो (for °र्थे) D10 T2 8 G. इच्छेत (for ईहेत)

तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शक्नुयात् ॥ ३
न तस्या मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किंचन ॥ ४
स्वयं वृतेति सावित्री पित्रा वै प्रत्यपद्यत ।
तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ५
एतत्तु नापरे चक्रुर्न परे जातु साधवः ।
साधूनां पुनराचारो गरीयो धर्मलक्षणम् ॥ ६
अस्मिन्नेव प्रकरणे सुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत् ।
नप्ता विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ७
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
अनुप्रश्नः संशयो वा सतामेतदुपालभेत् ॥ ८
असदेव हि धर्मस्य प्रमादो धर्म आसुरः ।
नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्वेषु जन्मसु ॥ ९
भार्यापत्योर्हि संबन्धः स्त्रीपुंसोस्तुल्य एव सः ।
रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।
पुत्रवद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ ११

भीष्म उवाच ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १२
मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
दौहित्र एव वा रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ १३

C. 13 2472
B 13 45 12
K. 13 89 12
M 13 41 12

D1 4 7 9 यस्येच्छा (D1 °स्यार्थे) प्रतिपीहेत (sic) — ^{d}) D3 om. न्यायेन

4 T1 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) V1 B1 6 Dn D2 8 9 तस्मान् (for तस्या) V1 पुत्रवत् (for मन्त्र°) — ^{b}) D3 किंचित्कुर्वीत कस्यचित्

5 T1 om 5^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) D1 6 7 9 सह (for स्वय) Madras ed सा हि स्त्री (for सावित्री) V1 B Dn D2 8 स्वयंवृतेन (B1 2 [both marg] 3 4 °ते च) सावित्री, Bom ed Cn स्वयंवृतेन साऽसा — ^{b}) D6 प्रीता (for पित्रा) T2 इति नाप्रतिपद्यत — ^{c}) D 6 तस्यान्य (for तत्तस्य) — ^{d}) D3 तत्त्वज्ञा (for धर्मज्ञा) B1 8 M1-3 परे, D10 M4 [स]परे (for [इ]तरे) T1 धर्मज्ञानपरायणा , T2 8 G धर्मज्ञानपरा जना (G2 °पराजिता)

6 T1 om 6 D3 reads 6–7 twice 6^{ab} = (var) Manu 9 99^{ab} — ^{a}) D10 एव हि न, M2 3 एतच्चैव (for °त्तु न) D1 6 7 9 (both times) एतत्सदा परे चक्रुर् (D4 वक्रु), D5 एव तु नाचरेद्धर्मं — ^{b}) V1 B2-5 Dn D2 3 अपरे, D4-7 9 (both times) नापरे (for न परे) — ^{d}) T8 गरीयान् (for गरीयो) D- लक्षण (for लक्षणम्) V1 B Dn D5 10 T2 G गरीयान्धर्म लक्षण

7 For the repetition in D3, cf v l 6 — ^{a}) S तस्मिन्नेव प्रकारे तु — ^{b}) B1 4 D5 सुकेतुर् (for सुक्र°)

8 T1 om 8–9 — ^{b}) D10 अत्र (for अनु) T2 8 G1 कीर्तितं, M4 -कीर्तित (for कीर्तनम्) — B6 om (hapl ?) 8^{cd} — ^{c}) V1 B2-4 Dn D2 7-9 अत्र, D4 6 तत्र (for अनु) — ^{d}) V1 B1-4 Dn एवम् (for एतद्) D1-3 6 7 उपालभे (for °लभेत्)

9 T1 om 9 (cf v l 8) — ^{b}) B Dn D2 8 प्रदान (for प्रमादो) V1 प्रदान कर्म आसुर — 9^{cd} = (var) Manu 9 100^{ab} — ^{c}) V1 B5 Dn3 अनु (for नानु) D5 तामेताम्, D7 जानन्वै, S (T1 om) जात्वेव (M °वम्) (for जात्वेताम्) — ^{d}) D1-4 6 9 इत्था, D5 इच्छे (for इमा) V1 Dn3 D10 धर्मसु, B5 Dn1 n2 कर्मसु (for जन्मसु) D7 तामिमा पूर्वेषु जन्मसु (hypermetric), T2 3 G तदिद पूर्वजन्मसु, M इद पूर्वेषु जन्मिषु

10 ^{a}) D5 तु (for हि) — ^{b}) D5 स्वन्य (for तुल्य) B1 om , B3 D4 तु, B4 च, D10 S हि (for स) V1 B2 6 Dn स्त्रीपुंसो स्वरूप एव तु — ^{c}) D1-9 हति (for रति) — ^{d}) D4 6-9 प्राह (for चाह) M1-3 च (for स) T2 3 G1 2 4 पाण्डव (for पार्थिव)

11 D6 om 11 — ^{a}) D7 S (except G2) प्रकारेण (for प्रमाणेन) — ^{b}) D10 T2 3 G आद्रियते (for आदी) — ^{c}) D5 तत्र (for तस्य)

12 = Manu 9 130 D5 om the ref — ^{a}) D5 तथा (for यथा)

13 13^{ab} = (var) Manu 9 131^{ab} — ^{a}) B1 5 M4 यौतुक, D4 6-9 पौत्रक, D10 T1 3 G2 4 कौतुक, M1 यौवन, M2 5 यौनकं (for यौतक) — With 13^{cd},

ददाति हि स पिण्डं वै पितुर्मातामहस्य च ।
पुत्रदौहित्रयोर्नेह विशेषो धर्मतः स्मृतः ॥ १४
अन्यत्र जातया सा हि प्रजया पुत्र ईहते ।
दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ १५
दौहित्रकेण धर्मेण नात्र पश्यामि कारणम् ।
विक्रीतासु च ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १६
असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ।
आसुराद्धिसंभूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ १७
अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ १८
यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ १९
सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ।
स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्प्रेत उपाश्नुते ॥ २०
आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पं वा बहु वा राजन्विक्रयस्तावदेव सः ॥ २१
यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः कथंचन ।
अन्येषामपि दृश्यन्ते लोभतः संप्रवृत्तयः ॥ २२

---

of Manu 9 131ᶜ–132ᵇ —ᶜ) V1 B Dn D2-4 10 तद् (for वा) D7 म्रक्थम् (for रि°) —ᵈ) D1-8 6-9 हि तद्, T1 धन (for पितुर्)

14 With 14ᵃᵇ, cf Manu 9 132ᶜᵈ —ᵃ) T8 च (for हि) V1 B1-4 Dn1 n2 पिंडान्वै; B6 Dn3 पिंडार्थे (for पिण्ड वै) — 14ᶜᵈ = (var) Manu 9 133ᵃᵇ —ᶜ) S (except T1) पौत्र (for पुत्र) V1 B Dn D10 एव (B1 D10 °च) (for नेह) — D9 om 14ᵈ–16ᵇ —ᵈ) V1 B Dn D10 विशेषो नास्ति (V1 °त्र) धर्मत

15 D3 om 15 (cf v l 14) T1 om 15ᵃᵇ —ᵃ) M सोपि (for सा हि) V1 B Dn अन्यत्र जाम (B2 8 जाय ; B4 यात)या सार्धं, D1-8 अन्यत्र जायमानो हि, D10 अपुत्रो जायया सार्धं; T2 3 G अन्यत्र जायते (T2 °तये) सोपि —ᵇ) V1 B3 6 प्रजानां; B2 4 D10 प्रजायां (for प्रजया) D1-3 एव स, T2 3 G ईयते (for ईहते). B1 D1-8 प्रजायै (B1 °या) पुत्र इष्यते —ᶜ) S जायेत (for जातेन) —ᵈ) T1 M1-3 न (for [अ]पि)

16 D2 om 16ᵃᵇ (cf. v l 14) Dn3 om from 16 up to the end of the adhy —ᵃ) B1 दौहित्रिकेण धर्मेण, D1 8 °त्र च न धर्मेण, D6-8 °त्र केन धर्मेण —ᵇ) V1 केवल (for कारणम्) S तत्र पश्याम (M2 °मि) कारण —ᶜ) V1 B1 2 4 6 Dn D2 हि; B3 om (for च) D6 जाता (for पुत्रा) D1 3 विक्रीताय (D3 °ता न) च ये जाता —ᵈ) Dn1 n2 तु, D3 च (for ते)

17 Dn3 om 17 (cf v l 16) —ᵃ) D1-7 9 असूय- (D6 7 °यि)कास् (for °यवस्) T1 असूयया स्वधर्मस्था —ᶜ) S अथ (for अधि) D1-3 -संवृत्ता (for सभूता)

18 Dn3 om 18 (cf v l 16) —ᵃ) D6 7 अथ (for अत्र) V1 अत्र गाथामयोद्गीता, D5 अत्र गाथा यमोद्गीता —ᵇ) D5 वर्तयति पुरोविद —T1 om 18ᶜᵈ —ᵈ) M4 निर्बद्धा (for निबद्धा)

19 Dn3 om 19 (cf v l 16) —ᵃ) T1 मानुष (for मनुष्य) —ᶜ) D1 6-8 च (for वा) S कन्या वा जीवनार्थाय —ᵈ) G2 M4 यच् (for य) D1 6-9 शुल्केन प्रतियच्छति

20 Dn3 om 20 (cf v l 16) D10 reads 20ᵃᵇ twice —ᵃ) D10 (first time) S सप्तवर्षशत घोरे (T2 °र) —ᵇ) D1-9 नरके (for निरये) M1-3 काळसाह्वये (for काल°) D10 (first time) सान्वयो निरये वसेत्, T2 3 G निर(T2 विष)ये सान्वयो वसेत् —ᶜ) G1 स्वेद- (for स्वेदं) D1 G3 मूत्र (for मूत्रं) D6-9 वा (for च) —ᵈ) D6 यस्मिन्, S यत्रो (for तस्मिन्) V1 B Dn1 n2 D10 तस्मिन्मूढ समश्नुते

21 = (var) Manu 3 53 Dn3 om 21 (cf v l 16) —ᵃ) M3 आर्षो (for आर्षे) D10 स्वर्णं (for शुल्कं) —ᵇ) T2 3 G [इ]ति (for [ए]व) —D2 om 21ᶜ–22ᵇ —ᶜ) V1 B1 5 Dn1 n2 D2 5 10 अल्पो, D1 6-9 M2 3 स्वल्प (for अल्प) T G M1 शुल्क (for राजन्) —ᵈ) B1 निष्क्रयस् (for विक्र°) G1 तत् (for स)

22 Dn3 om 22 (cf v l 16) D3 om 22ᵃᵇ (cf v l 21) T1 om 22 —ᵃ) B5 अद्यापि; D7 तथया-, D3 यदया, D10 T2 G3 4 यदपि, M1 यद्यत्र (for °पि) G1 3 4 M4 [आ]चरित (for °रित°) D1 अद्यर्थोचरित कैश्चिन् —ᵇ) V1 B Dn1 n2 D1 6-10

वश्यां कुमारीं विहितां ये च तामुपभुञ्जते ।
एते पापस्य कर्तारस्तमस्यन्धेऽथ शेरते ॥ २३

अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ।
अधर्ममूलैर्हि धनैर्न तैरर्थोऽस्ति कश्चन ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

भीष्म उवाच ।
प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यस्याः किंचिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च तत् ।
सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ २
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव श्वशुरैरथ देवरैः ।
पूज्या लालयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३
यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

सनातन॰ (for कथंचन) —ᵈ) Dn1 n2 लोकत (for लोभत)

23 Dn3 om 23 (cf v l 16) —ᵃ) D5 वेश्या (for वश्या) V1 B Dn1 n2 D8 10 वलतो (for विहिता) T1 M वशा (T1 वश्या) कुमारीं वहते; T2 3 G1 3 4 वशाकुरा च नारी सा (G4 सा नारी), G2 वशा कुमारीं मावाहां —ᵇ) D1 8 न (for च) D4 [ए]व न तु, D6–9 [ए]वमनु॰ (for तामुप) V1 B2–5 Dn1 n2 D2 ये तां (B6 येषां) समुपभुजते —ᶜ) T1 [ऽ]प्यधर्म (for पापस्य) T2 3 G एतस्या वापह(G1–3 ॰क॰; G4 ॰भ)र्तारस् —ᵈ) B2 3 Dn1 n2 D2 5 6 9 M4 [अ]धे च (M4 ह), D1 8 10 [अ]धेषु (for [अ]न्धेऽथ)

24 Dn3 om 24 (cf v l 16) —ᵃ) D4 6–8 विज्ञेयो (for विक्रेयो) —ᶜ) T1 G2 M नियमैर्, T2 3 G1 3 4 नियतैर् (for हि धनैर्) —ᵈ) T1 M4 नरैर्, G नीतैर् (for न तैर्) B1 अन्यो (for अर्थो) D4 6–9 किंचन (for कश्चन) V1 B5 तैरर्थोऽस्ति न (B5 ॰र्थो नास्ति) कश्चन, Dn1 n2 तैर्न धर्मोऽय क॰, D10 नार्यो चास्तीह क॰

Colophon om in Dn3 D10 — *Parvan name* B1 3 4 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B1–3 Dn1 n2 D1 2 7 9 M दानधर्म — *Adhy name* B Dn1 n2 विवाहधर्मे यमगाथा, D1 8 M3 विवाहधर्मं, D2 विवाह, D4 6 7 9 कन्यादानविधि, T2 कन्यादानप्रकरणे शुल्कदोषविधि, T3 G2–4 शुल्कदोषविधि; G1 दोष विधि, M1 2 शुल्कग्रहणनिंदा॰ — *Adhy no* (figures, words or both) V1 45 (as in text), D5 43, T1 M 74, T2 3 G2 4 81, G1 76, G3 75 — *Śloka no* D4 23

46

1 G2 om the ref —ᵃ) T1 G4 प्रचेतसस्य (for प्राचे॰) — After 1ᵃᵇ, B4 reads 7ᵃ–8ᵇ With 1ᶜᵈ, cf Manu 3 54ᵃᵇ B2 partly damaged for 1ᶜᵈ —ᶜ) B1 4 5 Dn3 D10 ग्रस्या (for यस्या) D1 8 वा (for न) V1 यस्यास्तु किंचिन्नादत्ते, T1 किंचिन्नाददते शुल्क —ᵈ) D1 नाम (for न स) T1 ज्ञातयो वा स हि क्रम

2 With 2ᵃᵇ, cf Manu 3 54ᶜᵈ —ᵃ) T1 प्रदेय स्याद् (for कुमारीणाम्) —ᵇ) D5 च यत्, D7–9 हि यत् (for च तत्) S आनृशंस्यं प्र(T1 म)त च तत् (T2 चरेत्) —ᵈ) D6 कुमार्ये (for कन्यायै)

3 Cf Manu 3 55 —ᵃ) T1 मातृभिश् (for भ्रा॰) V1 B Dn D10 [अ]पि (for [ए]व) —ᶜ) V1 B Dn D5 पूज्या भूषयितव्याश्च — D4 6 9 om (hapl) 3ᵈ–5ᵃ

4 =(var) Manu 3 61 D4 6 8 om 4 (cf. v l 3) —ᵃ) B3 सेवेत, G2 रज्येत (for रोचेत) —ᵇ) D5 पुमा सा (for पुमास) V1 च मोदयेत्, D5 प्रहर्ष, T1 प्रह्लाद॰ (for प्रमोदयेत्) —ᶜ) V1 B5 Dn D1 7 7 अप्रमोदात्, D10 आमोदनात् (for अ) T2 पुंमा (for

अमोदनात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्धते ॥ ४
पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।
तदैव तत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ५
जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ।
नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ६
स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ।
अबलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ७
ईर्ष्यवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽबुधाः ।
स्त्रियो माननमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ८
स्त्रीप्रत्ययो हि वो धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
परिचर्यान्नसंस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ ९
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रीत्यर्थं लोकयात्रा च पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ १०
संमान्यमानाश्चैताभिः सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ ११

पुस) D6 अप्रमोदनात पुम , D8 असप्रमोदनात्पुस — ^{d}) V1 B3 Dn D2 8 प्रजनो न, B5 प्रजा नाम, T1 प्रजन च, T2 8 G नृजिन न (for प्रजन न) Dn3 D7 वर्तते (for वर्धते) D5 प्रजनो नोपवधते — After 4, D8 ins 307*

5 D4 6 9 om 5^{a} (cf v 1 3) B2 partly damaged D10 reads 5^{ab} twice — ^{a}) D10 (first time) S माह्या (for पूज्या) D1 2 लाडयितव्याश्, D10 (second time) भूष° (for लाल°) — ^{b}) D5 नराधिप (for जना) T1 बहुकल्याणमीप्सुभि (= 3^{d}) — V1 B Dn D3 ins after 5^{ab} D5 after 5^{cd} D8 after 4

307* स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।
[Cf Manu 3 56^{ab}]

— With 5^{cd}, cf. Manu 3 56^{cd} — ^{c}) B1 8 D1–10 तु (for च) — ^{d}) T G तस्य (for तत्र) — ^{e}) T1 यदा, T8 यथा (for तदा) V1 B6 Dn D2 चै(Dn1 वै)-तत् (for [द]व तत्) — ^{f}) S (except M3) यत्र (for यदा)

6 Cf Manu 3 58 — ^{a}) B6 यामं, Dn1 यामा, D10 यानि (for जामी) D4 6–9 -शोच्यानि (for -शप्तानि) S कुल्यानि जामिशप्तानि — ^{b}) B1 विकृतानि, D4 *भिन्नानि (for निकृत्तानि) Dn3 च, D1 7 9 [इ]ह, D8 ह (for [इ]व) D6 तानीहानि निकृत्यया (sic), D8 निमित्तानीति ह कृत्यया (corrupt) — ^{c}) T2 8 G [इ]इ (for [ए]व) — ^{d}) D7 स्त्रिया (for श्रिया)

7 B4 reads 7^{a}–8^{b} after 1 — ^{a}) M1 स्त्रिय (for स्त्रिय), D8 परिदधे, D1–7 9 S °ददौ (for °ददे) — T1 om 7^{c}–8^{b} — ^{c}) T2 अल्प (for स्वल्प) — ^{d}) D2 सुहृदां, M1 सुभृता (for सुहृद) D1 8 T8 G1 3 4 सुहृद सत्यजिष्णव , D4 6–9 °द सर्वविहता , D5 सुहृदा सर्वजिष्णव , T2 सहता सति जिष्णव , M2–4 सुभृ(M4 स्वहृ)ता सत्यजिष्णव

8 For the sequence in B4, cf v 1 7 T1 om 8^{ab} (cf v 1 7) — ^{a}) V1 B1 4 Dn2 D2 G1 ईर्ष्यवो; B6 ईर्ष्या वा, D3 ईर्ष्यत्यो, T2 ईर्ष्यया, T8 G4 ईर्ष्ययो (for ईर्ष्यवो) D4 6–9 ईर्ष्यालवो मानकामाश् — ^{b}) D4 6 तथा, D7–9 यथा (for ऽबुधा) V1 B Dn D10 चडाश्मसु(Dn °श्च सु , D10 °सु सु)हृद्रोबुधा , T2 G1 2 4 चडालसुहृ° — D3 om 8^{cd} — ^{c}) Dn D5–8 तु नानम्, D2 मानसम् (for °नम्) — ^{d}) B4 पार्थिवा (for मानवा)

9 ^{a}) V1 B Dn D5 वै धर्मो, D10 धर्मोय, T2 8 G1 8 4 यो धर्मो, G2 धर्मज्ञो (for वो धर्मो) D4 6 सुस्त्रीप्रत्याहितो धर्मो, D5 स्त्रीप्रत्युपाहितो धर्मो, D7 9 स्त्रीप्रत्ययाहितो धर्मो — ^{b}) D4 6–9 10 रतिर् (for रति) D3 भोगश् (for भोगाश्) S रतिभो(T2 8 M °भौ) गाश्च केवल — ^{c}) T1 च (for [अ]न्न) V1 B Dn D2 9 10 T2 8 G परिचर्या नमस्कारास् — ^{d}) M1–3 भवति (for भवन्तु) B6 D10 न (for व)

10 ^{a}) D6 प्रत्यर्थं (for प्री°) V1 B Dn D10 -यात्राया , D1–9 T1 यात्रा च, T2 8 G M4 यात्राया, M1–3 यात्राश्च (for यात्रा च) — ^{d}) T1 पश्यति (for पश्यत) M1 3 न बधन (for निबन्धनम्)

11 ^{a}) V1 [ए]नानि, B1 3–5 Dn D2 G1 3 4 [ए]ता हि (for [ए]ताभि) — ^{b}) D1 3–9 T1 सर्वान्कामान्, T2 8 G2–4 सर्वकर्माणि (for °कार्याणि) — ^{d}) D1–4 6–9 श्लोकान् (for श्लोकम्)

12 ^{a}) B2 5 स्त्रिया , B1 नार्या , D10 राजन् (for यज्ञ) B1 (also marg) D1–8 M2 स्त्रिया (for स्त्रिय) T1 किंचिन् (for कश्चिन्) V1 B1 Dn नास्ति

नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
धर्मस्तु भर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयन्युत ॥ १२
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रास्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १३
श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मार्थवित्तम ।
अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥ १
कश्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम् ॥ २
यथा नरेण कर्तव्यं यश्च धर्मः सनातनः ।
एतत्सर्वं महाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ॥ ३
चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४
तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।

C. 13 2503
B 13 47 5
K 13.82. 5
M 13 42. 5

यज्ञक्रिया काचित्, G2 नास्ति यज्ञमय कश्चित् — ^{b}) D3 6 9 [ऽ]पवासक, M4 °सक — ^{c}) V1 B. Dn स्व (for तु) D1-4 6-9 या तु भर्तरि शुश्रूषा — ^{d}) D10 तया, T1 तेन (for तया) B1-2 . Dn D2 4 7-9 M2 4 जयति, D2 व्रजति (for जयति)

13 = (var) Manu 9 3, (var) 13 21 19 T1 om 13 — ^{c}) D2 T2 3 G M1 2 4 पुत्रस् (for पुत्रास्) D1 4-9 स्थविरे (for °री) V1 B Dn D10 पुत्राश्च स्थाविरे भावे

14 ^{a}) B1 D1 8 त्रिय पुता श्रियो नाम — ^{b}) M4 सत्कुर्याद् (for सत्कार्या) — ^{c}) V1 B1-3 5 Dn पालिता, D1-8 लाढिता, T2 3 G2 M लालिवा (for लालिता) D10 S [अ]नु (for नि) — ^{d}) V1 Dn1 n2 T2 3 G1 3 4 श्री स्त्री (by transp)

Colophon — *Parvan name* B1 2 Dn2 D1 3 दाति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D1-5 6-10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D2 विवाहधर्म, D4 प्रशंसा, D5-9 M4 स्त्रीप्रशंसा, T3 कन्यादानप्रकरणे दौहित्रदायनिरूपणे स्त्रीणा स्वातन्त्र्यपदर्शन, M1-3 शेष विभाग — *Adhy no* (figures, words or both) V1 B1 46 (as in text), D10 45, T1 M 75, T2 3 G2 4 82, G1 77, G3 76 — *Śloka no* D4 13

47

1 ^{a}) D3 सर्वशास्त्रार्थधर्मज्ञ — ^{b}) D3 राजन् (for राज) Dn1 n2 राजधर्मविदुत्तम, D4 6-9 S °र्थे धर्मवि(M °कृ)त्तम — T1 om 1^{c}-3^{d} — ^{d}) D1-3 एव वृत, D4 6 न परम, D5 7-8 न प्रथित (for वै प्र)

2 T1 om 2 (cf v 1 1) — ^{a}) D1 किंचित्, T2 कचित् (for कश्चित्) S (T1 om) [s]साक (for मेऽस्ति) — ^{b}) D1 ते मे, D5 त मे, M1 2 4 तन्नस् (for तन्मे) D10 T2 3 G1 3 4 M छिंधि (for ब्रूहि) D1 6-9 महामते (for पितामह) — D1 om (hapl.) 2^{c}-4^{b} — ^{c}) V1 B2 3 . Dn D2 8 10 जातेस्मिन्सदाये राजन् — ^{d}) B3 Dn D2 8 10 नान्य (for अन्य) V1 B1-2 5 Dn D3 6-9 G1 2 4 पृच्छेम (for पृच्छाम) Dn1 n2 D1-9 क(D4 के, D5 6 किं)चन (for कं वयम्)

3 T1 om 3 (cf. v 1 1) D1 om 3 (cf v 1 2) — ^{a}) D5 T2 3 G2-4 M1-3 च येन, M4 (*sup lin*) [अ]चलेन (for नरेण) M कर्तव्यो (for °व्य) — ^{b}) V1 B Dn D10 G1 धर्मम(ना)र्गानुवर्ति(D10 गामि)ना — ^{c}) M एस (for एतद्) — ^{d}) D4 7 9 अर्हसि (for °ति)

4 D1 om 4^{ab} (cf v 1. 2) — ^{a}) V1 B [s]भि (for वि) — ^{b}) D4 6-9 महात्मन (for पितामह) — ^{d}) D4 शूद्री (for शूद्रा) D2 4 6 7 9 इच्छता (for °त)

5 ^{a}) D1-3 अत्र, M ततो (for तत्र) — ^{b}) B1 4 D1 3-9 T2 नंदन (for सत्तम) — ^{c}) Some MSS पूर्वेण (for पूर्व्येण) — ^{d}) Dn3 D1-9 दायादम् (for °धम्)

आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायाद्यमर्हति ॥ ५
केन वा किं ततो हार्यं पितृवित्तात्पितामह ।
एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः ॥ ६

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७
वैषम्यादथ वा लोभात्कामाद्वापि परंतप ।
ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ८
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणः पीडितो भवेत् ।
प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ ९
तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ।
अतस्ते नियमं वित्ते संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ १०
लक्षण्यो गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ॥ ११
शेषं तु दशधा कार्यं ब्राह्मणस्वं युधिष्ठिर ।
तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् ॥ १२
क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः ।
स तु मातृविशेषेण त्रीनंशान्हर्तुमर्हति ॥ १३
वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ।
द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्वाद्युधिष्ठिर ॥ १४
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः ।
अल्पं वापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १५

---

6 ^{a}) D_{5} किं (for वा) B_{2} (marg as in text) नु भोक्तव्य, S ततो ग्राह्य (for ततो हार्यं) — ^{b}) $D_{1\,3}$ पितुर् (for पितृ) G_{4} कथंचन (for पितामह) — ^{c}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M_{4} कथितुं (for °त) D_{8} एतद्वेदितुमिच्छामि — ^{d}) T_{2} तेन (for तेषु) V_{1} यत्स्मृतं, B_{1} य श्रुत , $T_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ सस्मृत , $G_{3\,4}$ स स्मृत (for य स्मृत)

7 7^{ab} = Manu 10 4 — ^{a}) G_{4} ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास् — ^{b}) M_{4} द्विजादय (for °तय) — ^{d}) D_{9} ब्राह्मणेषु (for °णस्य)

8 ^{d}) D_{6} ननु (for न तु) B_{5} न तु दृष्टास्तत स्मृता , $T_{2\,3}$ G ननु (T_{2} $G_{2\,4}$ न तु) दृष्टा न तु ($G_{1\,3}$ ननु) स्मृता

9 9^{ab} = (var) Manu 3 17^{ab} — ^{b}) D_{10} T_{1} पतितो, T_{3} पिंडितो (for पीडितो) V_{1} B Dn $D_{1-3\,5}$ ब्राह्मणो यात्यधोगतिं — ^{c}) B_{1} तात, $D_{1\,3\,5}$ वापि (for चापि) $D_{4\,6-9}$ प्रायश्चित्ती भवेद्वा(D_{5} °द्वा)पि — ^{d}) V_{1} B Dn $D_{4\,6\,9}$ $T_{2\,3}$ G कर्मणा (Dn_{3} °णि) (for हेतुना) T_{1} निकृष्टेनैव हेतुना

10 T_{1} om 10^{ab} — ^{b}) D_{3} $T_{2\,3}$ G द्विगुणस्य, D_{10} त्रिगुण स्याद् (for द्विगुणं स्याद्) — D_{1} om (hapl) 10^{c}–12^{b} — ^{c}) D_{3} ततस् (for अत°) M_{4} नियत (for °म) D_{10} तत्र, T_{3} G_{1} यत्ते, G_{3} धत्ते (for वित्ते) V_{1} B Dn D_{3} आपत्यमानमृक्थ तु (V_{1} $B_{1\,2}$ Dn^{2} त्वा)

11 Cf Manu 9 150 D_{1} om 11 (cf v l 10) T_{1} om 11^{ab} $T_{2\,3}$ G_{1-3} om (hapl) 11–15. — ^{a}) V_{1} B_{1} Dn D_{3} M_{3} लक्षण्य (for °ण्यो) $D_{3\,10}$ लक्षण्यं गो(D_{10} °णैर्गो)वृषैर्दान, G_{4} वक्ष्यति गोवृषादानं — ^{b}) $D_{3\,4}$ तत् (for यत्) B_{5} यत्प्रधानमय भवेत्, D_{8} तत्प्रधान तु समव (sic) — ^{c}) B_{1} [उ]द्धरेत् (hypermetric) (for हरेत्) — ^{d}) T_{1} एकांश तु, G_{4} अर्धेनांश (for एकांशं वै)

12 D_{1} om 12^{ab} (cf v l 10) $T_{2\,3}$ G_{1-3} om 12 (cf v l 11) B_{4} om 12^{a}–13^{b} $D_{4\,6}$ om (hapl) 12 — ^{b}) D_{5} नराधिप (for युधिष्ठिर). — ^{c}) D_{5} ते च तेनैव कर्तव्याश्

13 $T_{2\,3}$ G_{1-3} om 13 (cf v l 11) B_{4} om. 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) B_{5} क्षत्रियाया (for °यास्) — ^{b}) $D_{1\,4\,6-8\,10}$ M [अ]संशयं T_{1} ब्राह्मणो न च संशय ; G_{4} ब्राह्मणस्वादनतर — ^{c}) T_{1} स च, G_{4} पितृ (for स तु) V_{1} B Dn $D_{2\,4\,5\,10}$ मातुर् (for मातृ)

14 $T_{2\,3}$ G_{1-3} om 14 (cf v l 11) — ^{b}) $D_{1\,2}$ अधि (for अपि) D_{5} वैश्यायां ब्राह्मणस्य तु — ^{c}) $D_{1\,3\,5}$ द्वात्रशौ (for द्विरशस्) Dn_{1} कर्तव्यो (for ह°) D_{7} द्विरंशौ तेन हर्तव्यौ — D_{4} reads 14^{d}–15^{c} twice — ^{d}) B_{3} ब्राह्मणस्त्र, D_{4} (both times) $_{6}$ °णेन, $D_{5\,7\,8}$ °णस्य (for °णस्वाद्)

15 For the repetition in D_{4}, cf v l 14 $T_{2\,3}$ G_{1-3} om 15 (cf. v l 11) — ^{a}) D_{4} (second time) ब्राह्मणे (for °णाज्) — ^{b}) B_{1} नित्यदेय , B_{4} प्रीत्या देय , D_{10} T_{1} G_{4} M नित्य देय (for नित्यादेय) — ^{c}) B_{1} T_{1} G_{4} M स्वल्प (for अल्प) V_{1} $B_{1\,4}$ Dn $D_{2\,10}$

दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत्क्रमः ।
सवर्णासु तु जातानां समान्भागान्प्रकल्पयेत् ॥ १६
अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।
त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७
स्मृता वर्णाश्च चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ।
हरेत्तु दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥ १८
तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९
आनृशंस्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते ।
यत्र तत्र समुत्पन्नो गुणायैवोपकल्पते ॥ २०
यदि वाप्येकपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ २१
त्रैवार्षिकाद्यदा भक्ताद्धिकं स्याद्द्विजस्य तु ।
यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २२
त्रिसाहस्रपरो दायः स्त्रियो देयो धनस्य वै ।
तच्च भर्त्रा धनं दत्तं नादत्तं भोक्तुमर्हति ॥ २३
स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् ।
नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥ २४

C. 13 2522
B 13 47 24
K. 13 82. 25
M 13 42. 17

च (for वा) D4 (first time) नल्प चापि प्रदातव्य

16 D4 6 7 9 om. (hapl) 16–19 M8 om (hapl) 16–21 —^{a}) D1 प्रति , T G त्रिप्र (for प्रवि-) G4 -वित्तस्य (for -भक्तस्य) —^{b}) T2 3 G3 म तस्य (for धनस्य) M2 [ए]व (for [ए]ष) T1 विधि (for भवेद्) —^{c}) D3 च , D5 [अ]तु , S (M8 om) प्र- (for तु) —^{d}) D5 सम (for समान) T1 M4 अंशान् (for भागान्)

17 D4 6 7 9 M8 om 17 (cf v 1 16) T1 om 17^{ab} —^{a}) M4 मान्यते (for म°) — T2 3 G om (hapl.) 17^b–19^a —^{b}) D1 8 . 8 अनैपुणं (for णात्) —^{c}) V1 Dn3 D5 जानेषु (for जातो हि) D10 त्रिव र्णेषु च जातेषु

18 Cf Manu. 10 4 D4 6 7 9 M8 om 18 (cf v 1 16) T2 3 G om 18 (cf v 1 17) —^{a}) V1 B Dn1 n2 D2 5 8 10 च वर्णाश् (by transp), Dn3 T1 तु (T1 हि) वर्णाश् —^{b}) D. [अ]भि (for [अ]धि) — With 18^{cd}, cf Manu 9 154 —^{c}) Dn1 n2 D2 8 10 च , Dn3 तद् (for तु)

19 D4 6 7 9 M8 om 19 (cf v 1 16) T2 3 G om 19^{abc} (cf v 1 17) —^{a}) B4 त च , D2 3 5 स तु , D10 T1 M1 2 4 त तु (for तत्तु) —^{c}) D1 3 5 M1 2 तु , T1 M4 च (for हि)

20 M8 om 20 (cf. v 1 16) D1 M1 2 om (hapl) 20–21 —^{a}) Dn1 n3 D9 आनृशस्य (for °शस्य) T2 3 पर (for परो) — T2 3 G om (hapl ?) 20^{cd} —^{c}) V1 B3 5 Dn D2 समुत्पन्न (for न्नो) —^{d}) V1 B1–3 कल्प्यते, B4 कल्पयेत्, Dn1 n2 पद्यते (for कल्पते) T1 गुणायैव प्रकल्प्यते

21 Cf Manu 9 154 M8 om 21 (cf v 1 16) D1 M1 2 om 21 (cf v 1 20) —^{a}) V1 B Dn [अ]प्येष स (for वाप्येक) D4 पुत्रस्य (for पुत्र स्याद्) —^{c}) T1 अन्यच् (for दद्याच्) D8 नाधिकाश समादद्याच्, D6 °क तु समादद्याच — After 21, T2 3 G ins

305* स्मृत एकश्चतुर्भाग कन्याभागस्तु धर्मत ।
अभ्रातृका समग्रार्हा चार्थस्येत्यपरे विदु ।
[(L 1) G2 एतच् (for एकश्)]

22 Cf Manu 11 7 —^{a}) D10 त्रैवार्षिक्याद् (for °काद्) —^{cd}) D7 यतेत (for यजेत) D4. 6–8 M1–4 [आ]सादयेद् (for साध°) T1 यदेतरेण द्रव्येण तद्विधा भागयेद्धन

23 T1 om 23 Before 23, T3 ins युधिष्ठिर —^{a}) V1 B1–3 5 Dn त्रिसहस्र , D1. 8 त्रिसाहस्र (for °स्र) G1 2 वरो (for -परो) D5 त्रिसाहस्रपरे दाये, T2 त्रिसहस्रावरो दाय , M1–3 त्रिसाहस्रे प(M3 स्रव)रो देय —^{b}) V1 B1 3 5 Dn D1 2 स्त्रियै, B2 damaged , D4 6–9 G1 3 4 स्त्रिया (for स्त्रियो) D1–3 5 तु , D4 6–9 च (for वै) —^{c}) V1 B3 5 Dn भर्त्रा तच्च (by transp), D4 6–9 यच्च भर्त्रा, S (T1 om) तच्चतुर्धा D1 2 भवेद् (for धनं) D8 तच्च तेन भवेद्दत्तं, D5 तस्या भर्त्रा भवेद्दत्त —^{d}) V1 B Dn D10 यथार्हं (for नादत्त)

24 ^{a}) D5 G1 3 -दायाद्याद् (for °द्यम्) —^{b}) T2 3 G धन (for स्मृतम्) — With 24^{cd}, cf Manu 9 199 —^{c}) M1–3 कार्यं (for कुर्युः) T1 नापहारं स्त्रिया कुर्यात् —^{d}) D10 T3 G1 3 4 पितृ (for पति-)

25 Cf Manu 9 198 —^{a}) D5 T2 M1 3 स्त्रि

क्षत्रियास्तु यद्धवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा ।
सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनन्दन ॥ २५
एवमेतत्समुद्दिष्टं धर्मेषु भरतर्षभ ।
एतद्धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्धनम् ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः ।
केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २७
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ २८
कस्मात्ते विषमं भागं भजेरन्नृपसत्तम ।
यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥ २९

भीष्म उवाच ।

दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परंतप ।
प्रोक्तेन चैकनाम्नायं विशेषः सुमहान्भवेत् ॥ ३०
तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम् ।
सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात्सा च ताभ्यो गरीयसी॥३१
स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दन्तधावनमञ्जनम् ।
हव्यं कव्यं च यच्चान्यद्धर्मयुक्तं भवेद्गृहे ॥ ३२
न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुमर्हति ।
ब्राह्मणी त्वेव तत्कुर्याद्ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३३
अन्नं पानं च माल्यं च वासांस्याभरणानि च ।
ब्राह्मण्यै तानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ॥ ३४
मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।

यस् B2 च यद्, D1-9 यच्च (for तु यद्) T1 दत्तं (for वित्तं) — ^{b}) T1 वित्त (for दत्त) — ^{c}) D1 2 5 अपुत्रा तद्, D3 अपुत्रस्य (for ब्राह्मण्यास्तद्) — ^{d}) B1 D8 4 6 [ए]व, S (except T1) [अ]स्य (for हि). — ^{e}) D3 तस्य (for पुत्र)

26 T1 om 26 — ^{a}) D2 5 10 एव (for एतत्) V1 B Dn एवमेव समुद्दिष्टो — ^{b}) V1 B6 Dn धर्मो वै (for धर्मेषु) B1-4 D10 धर्मो भरतसत्तम, D6 धर्मेषु कुरुनदन — ^{c}) V1 B1 Dn2 D6 8 एव, Dn1 n3 D2 10 M एत (for एतद्) — ^{d}) D4 6-8 M [आ]साद येद् (for साध°)

27 ^{a}) D4 शूद्राया ब्राह्मणे जाते — ^{b}) D9 यच्च देय (for यद्यदेय) — ^{c}) D10 S (except T2) प्रीति (for प्रति) — ^{d}) S हि (for ऽपि) D10 दशमोंश प्रदीयते

28 ^{d}) V1 D1 इ (for हि)

29 D4 om 29 — ^{a}) V1 B3-5 Dn तु (for ते) D5-9 [ऽ]पि सम (for विषम) M1 भोग (for भाग) — ^{b}) T1 हरेयुर् (for भजेरन्) D10 भजते नृपनदन — ^{c}) G4 यथा (for यदा) — ^{d}) D10 तव (for त्वया)

30 ^{b}) D1 2 नरोत्तम, D4 6-8 द्विजोत्तम (for परतप) — T1 om 30^{cd} — ^{c}) M प्रोक्तेपि (for °न) V1 B Dn D2 8 [ए]व (for [ए]क) — ^{d}) D5 तु (for सु) D8 स विशेषो भवेन्महान्

31 ^{a}) D4 6-9 कन्या (for कृत्वा) D1-3 6 7 पुरा (for पुरो) T1 M दारान् (for भार्या). — ^{b}) B1 विंदेत्तु (for विन्देत) — ^{c}) Dn3 सा, D5 च (for स्यात्) T2 3 G सा च ज्येष्ठा सा च पूज्या — ^{d}) V1 B2-5 Dn D5 10 भार्या, B1 om (for ताभ्यो)

32 D1-3 om 32 — ^{a}) D4-9 कर्तुं (for भर्तुर्). — ^{cd}) D5 वान्यद्, T2 चान्य (for चान्यद्) D6 धर्मे, D3 कर्म (for धर्म) V1 B Dn D5 10 T2 गृहे भवेत् (by transp) T1 हव्यकव्य चान्यदेव तस्या युक्त भवेद्ध्रुव — After 32, D5 reads 34^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

33 D4 6 7 9 om 33^{a}–34^{b} T1 om 33^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D1 2 6 8 10 कुर्याद्वा; D8 तान्कुर्याद् (for तत्कु°)

34 D4 6 7 9 om 34^{ab} (cf v 1 33) — ^{a}) D2 अन्न- (for अन्न) M4 मेध्य (for माल्य) — D4 reads 34^{cd} twice D5 reads 34^{cd} for the first time after 32 — ^{c}) M1-3 ब्राह्मण्यास् (for °ण्यै) — ^{d}) T1 M1-3 भर्त्रे, T2 3 G M4 भर्त्रा (for भर्तुः) M1 [अ]ति (for हि)

35 ^{a}) B2 S वि (for [अ]भि) D8 राजन्, D9 यच्च (for शास्त्रं) — ^{b}) G2 वा (for च) — ^{c}) V1 B1 Dn3 अत्र, D3 तच्च, T2 3 G2 धात्रा; G3 4

तत्राप्येप महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥ ३५
अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ।
यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ३६
ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् ।
राजन्विशेषो नास्त्यत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७
न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम ।
भूयोऽपि भूयसा हार्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ३८
यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् ॥ ३९
श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
विहितं दृश्यते राजन्सागरान्ता च मेदिनी ॥ ४०
क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ।
राजा दण्डधरो राजन्रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥ ४१
ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥ ४२
प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ।
लुप्यमानाः स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ ४३
दस्युभिर्ह्रियमाणं च धनं दाराश्च सर्वशः ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥ ४४
भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः ।
भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४५

C. 13 2545
B. 13 47 45
K. 13 82 46
H 13 42 39

यत्र (for तत्र)

36 Cf Manu 9 87 — ^{a}) B1 यद् (for चेद्) — ^{b}) S यथाकाम (G2 M °माद्) (for यदि कामाद्) — G1 om (hapl) 36^{c}–38^{f} G7 4 om 36^{c}–38^{b} — ^{c}) B1 om यथा Some MSS -चाण्डाल (for -चण्डाल) — ^{d}) D3 पूर्वं (for पूर्व) V1 D1 6 च (for स)

37 G1 2 4 om 37 (cf v l 36) T1 om 37 — ^{a}) T2 ब्राह्मण्या (for ण्याः) — ^{b}) T क्षत्रियाया (for °यास्). — D10 om (hapl) 37^{c}–38 — ^{c}) V1 Dn यस्तु (for नास्ति)

38 G1 om 38, G3 4 om 38^{ab} (for both, cf v l 36) D10 om 38^{ab} (cf v l 37) — ^{a}) D1-2 च (for तु) — D1 om (hapl) 38^{b} B2 om (hapl) 38^{c}-39^{d} T1 om (hapl) 38^{c}-39^{b} — ^{c}) D1-3 सदृश (for प्रथम) — ^{d}) V1 B1 3 भूय (for भूयान्) — ^{e}) M हि (for ऽपि) D- भूय स (for भूयसा) S (T1 G1 om) भाव्य (for हार्यं) V1 B (B- om) Dn D10 भूयो भूयोपि (B1 2 °यो हि) महार्यं — ^{f}) D- वित्तं (for वित्ताद्)

39 B om 39, T1 om 39^{ab} (for both, cf v l 38) B1 om (hapl) 39^{a}–40^{b} — ^{a}) B8 चासदृशी (for न स°) T2 जातं, M1-3 जात्या (for जातु) D1-3 7-9 यथा सा स° D7 8 चान्(?) दृशी भार्या D1 6 यथा चाम(D6 सा स)दृशी जात्या — ^{c}) T1 वैश्यायास्तु तथा शूद्रा — ^{d}) D1 6-9 राजन, M1-3 जात्या (for जातु)

40 B1 om 40^{ab} (cf v l 39) T1 om 40-41 — ^{a}) D7 स्त्री स्व (for श्रीश्च) T2 3 G1-3 M कोशं, Some MSS कोषश् (for कोशश्) — ^{c}) D4 विहित, T2 3 G1-3 विहिता (for °त) D10 राज्यं (for राजन्) — ^{d}) Dn- T3 G3 4 सागरांता च मेदिनीं

41 T1 om 41 (cf v l 40) — ^{a}) D1 2-9 [ऽ]पि (for हि) — ^{c}) V1 B3-5 Dn1 राज (for राजा)

42 ^{a}) Dn1 D3 T2 महाभाग (for भागा) — ^{c}) V1 B1 2 Dn D3 4 7-10 राजन् (for राजा) D4 स (for प्र) — ^{d}) D- पूजयामास पूर्वक (sic)

43 T1 om 43^{c}–44^{b} — ^{c}) B5 लुप्यमान (for माना) D1-2 5 स्वधर्मेण (for स्वध) V1 B1-4 D10 लुप्यमान स्वधर्मेण — ^{d}) V1 B Dn D10 क्षत्रियो ह्येव (Dn1 D2 °प) रक्षति

44 T1 om 44^{ab} (cf v l 43) D9 om 44^{c}–46^{b} — ^{d}) B1 भूमिप, D1-3 ब्राह्मण, D1 6 7 पार्थिव (for व)

45 D3 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) V1 B5 Dn3 भूय (for भूयान्) — ^{c}) G2 भर्तव्य (for हृ°) — After 45, T1 ins

309* वैश्यापुत्रोऽपि भूयाश्च शूद्रापुत्रान्न संशयः ।
भय सजनयत्येव तस्माद्देयधनस्त्वसौ ।

46 D9 om 46^{ab} (cf. v l. 44) G2 om the ref. — ^{a}) D6 उत्तम् (for उत्त) S (except T1) ऊ(G8

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं ते विधिवद्राजन्ब्राह्मणस्वे पितामह ।
इतरेषां तु वर्णानां कथं विनियमो भवेत् ॥ ४६

भीष्म उवाच ।

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७
एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वं युधिष्ठिर ॥ ४८
क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोंऽशान्पितुर्धनात् ।
युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेच्च तत् ॥ ४९
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीञ्शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।
सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५०
एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ५१
वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।
शूद्रायां चैव कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ५२
पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ ।
तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ५३
वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् ।
पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४
सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
त्रिभिर्वर्णैस्तथा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥ ५५

यु)क्तो विभा(T₃ °क्तो हि भा)गो विधिवद् —[b]) V1 B Dn D₂ ₅ ₈ ₁₀ ब्राह्मणस्य (for °णस्वे) —[c]) D₄ ₆ ₇ च (for तु) D₃ ₇ ₉ सर्वेषां (for वर्णानां) —[d]) V1 B₂ ₅ Dn D₇ ₁₀ वै, D₆ G₂₋₄ तु, D₈ च, T1 हि; T₂ G1 तु, T₃ त (for वि-) B₄ M₈ कथं विनिमयो भवेत्, D₄ ₆ ₇ ₉ कथंचिन्नियमो भवेत्

47 D₈ om the ref —[a]) D₄₋₈ तु (for [अ]पि) D₇₋₉ द्वे भार्ये (by transp) —T1 om 47[cd] —[c]) G1 partly damaged D₁ ₁₀ M वा, D₄₋₉ तु, T₂ ₃ G या (for च) —[d]) T₂ ₃ G दृष्टा न तु (for दृष्टा न्तत) V1 D₆ स्मृता, D₇₋₉ कृता (for स्मृता) D₃ न तु दृष्टा न तु स्मृता

48 [a]) M₃ एवमेव (for एष एव) — D₄ ₆₋₉ om (hapl) 48[cd] —[c]) M₁₋₃ धन (for भवेत्) D₆ सर्वं (for कार्यं) —[d]) D₁₀ क्षत्रियस्य, T₂ ₃ G °याणां, M₄ (sup lin) °य वा (for °यस्व) V1 B Dn D₁₀ जनाधिप (for युधिष्ठिर) T1 M₄ (inf lin) क्षत्रियाणां धन पुन (T1 हि यत्)

49 [a]) D₁ ₂ क्षत्रियायां (D₂ °णां) (for °याया) D₃ लभेत्, M₄ (sup lin) भवेत् (for हरेत्) —[b]) M₄ चतुरशान् (for °रोंऽशान्) —[c]) D₁ ₈ युद्धाव धारिक, D₄ ₆ °भिकारित (D₆ °क), D₅ °वतारिक, D₇₋₉ °धिकारिक, T1 M युद्धोपचा(M₄ कार)क (for युद्धावहारिक) D₁₀ T₂ ₃ G युक्तोपचा(G₃ °हा)रिक यच्च (D₁₀ द्रव्य) —[d]) G₂ च (for स) V1 B1 तत, B₂₋₅ Dn D₁₀ T1 तु तत्, D₃ धन (for च तत्)

50 [b]) D₃ T₃ स्व(T₂ त)थाष्टक, D₄ तथाष्टम (for °ष्टमम्) —[c]) T₂ ₃ G₂ ₄ वित्त (for दत्त) —[d]) T₂ G कर्तुम् (for ह°) D₄ ₆₋₉ इच्छति (for अर्हति)

51 T1 om 51 —[a]) D₁₀ च (for हि) G1 ₃ M₄ (inf lin as in text) कार्या (for भार्या) — D₄ om 51[c]-52[b] —[c]) V1 B Dn D₅ ₁₀ तु, D₈ नु, D₇₋₉ T₂ ₃ G या (for वा) —[d]) D₆ ननु (for न तु) D₅ क्वचित् (for स्मृता) T₂ ₃ G1 ₃ ₄ न तु दृष्टा न तु स्मृता

52 D₄ om 52[ab] (cf v l 51) D₃ om 52-58 —[c]) T₂, ₃ G M₁₋₃ शूद्रायाश्च (for °यां) V1 B Dn D₂ ₉ ₁₀ [अ]पि (for [ए]व) D₅ शूद्राया *च कौरव्य —[d]) G1 ₂ ₃ विनिमय (for °यम) D₅ एतयोर्नियम स्मृत, T1 त्रयो विनियमा स्मृता

53 D₃ om 53 (cf v l 52) —[a]) T₂ ₃ G1 ₃ कार्यो (for कार्यं) —[b]) D₁ ₆ वैश्यस्य (for °स्वं) — T1 om 53[cd] —[c]) M पश्यामि (for वक्ष्यामि) T₂ ₃ G तयोरपीह पश्यामि —[d]) G₂ तु (for च)

54 D₃ om 54 (cf v l 52) —[b]) B1 पुनर् (for पितुर्) D₆ (before corr) गृहात् (for धनात्) —[c]) V1 B Dn1 n2 D₁₀ स्मृतो, Dn₃ हरेद् (for भवेद्) —[d]) B₂ ₃ पुत्रस्य, D₆ पुत्रेण (for पुत्राय) D1 om भारत

55 D₃ om 55 (cf. v l 52) —[b]) T₂ ₃ G₃ कर्तुम् (for हर्तुम्) —[c]) V1 B Dn D₁₀ M₂ सदा, D1 तदा (for तथा)

56 Cf Manu 9 157 D₃ om 56 (cf v l 52)

शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।
शूद्रस्य समभागः स्याद्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५६
जातानां समवर्णासु पुत्राणामविशेषतः ।
सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धने स्मृतः ॥ ५७
ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥ ५८
समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
विवाहवैशेष्यकृतः पूर्वः पूर्वो विशिष्यते ॥ ५९
हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुतेष्वपि ।
मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ॥ ६०
एवं जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः ।
महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

युधिष्ठिर उवाच ।
अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात् ।
अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥ १
तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।
को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
असृजत्स ह यज्ञार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३

C 13 2564
B 13 48 3
K 13 83 3
M 13 43 3

— [c]) [illegible] (for [illegible]) V1 B D1 D [illegible] T [illegible]

57 Cf. [illegible] 9 155. D2 om. 57 (cf. v. l. 52). — [a]) V1 B Dn D [illegible] D1 [illegible] (for [illegible]) D1 [illegible], D5 [illegible] — [d]) D1 T 2 G [illegible] (for [illegible]) V1 B D [illegible] D3 T1 [illegible] (for धने)

58 D2 om. 58 (cf. v. l. 52). G1 om. (hapl.) 58[ab] — [b]) Dn [illegible] (for [illegible]) — [d]) B2 partly damaged. T1 G [illegible] (for [illegible])

59 [a]) B2 damaged, D [illegible], T G सर्ववर्णासु (for सम°) — [c]) V1 B Dn D [illegible] [illegible], T G1 [illegible] (for [illegible]) — [d]) Dn [illegible] D1-3 G1 [illegible] (for पूर्वः पूर्वो)

60 [a]) D1- [illegible] (for [illegible]) D2 [illegible] (for [illegible]) — T1 om. 60[b] — [b]) D1 [illegible] (for [illegible]) V1 D1 [illegible], Bom. ed. Cal. ed. [illegible] (for तुल्यासु) D5 T2 G1 [illegible] — [c]) D1 [illegible] D [illegible], D10 [illegible] (for चैव) — [d]) D1-2 [illegible] (for कनीयसम्)

61 [b]) T1 [illegible] (for [illegible]) S (except T1) [illegible]
(for [illegible]) — [c]) D1 [illegible] (for [illegible]) — [d]) Dn मरीच, G मरीचि (for मारीच) Some MSS [illegible] (for [illegible])

Colophon — Parvan name B1 [illegible] Dn D1 [illegible] — Sub-parvan B1 [illegible] Dn D1 [illegible] M दान धर्म — Adhy. name V1 B1 [illegible] Dn [illegible] विवाह धर्म [illegible], P1 विवाहधर्मेषु [illegible], Dn1 [illegible], D1 [illegible] (D2 [illegible]) विधि, D3 M दायविधि, D1-3 [illegible], D10 दायभाग, T2 धर्म [illegible] भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रपुत्र [illegible] — Adhy. no. (figures, words or both) V1 47 (as in text), D5 45, D10 46, T1 M 76, T2 G2 4 83, G1 78, G3 67 — Śl. no. D1 52

48

1 [a]) Dn अथालोभाद्, D1-2 अथ प्रियाद्, T1 G अथा (G3 आ)श्रयाद् (for अर्था°) — [b]) B1 Dn1 n3 D1 6-9 च (for वा) D5 [अ]थ (for [अ]पि) T G [अ]निर्णयात् (for [अ]निश्च°)

2 [a]) T1 च केन, T G चानेन M च तेन (for एतेन) — [b]) M [illegible] — [c]) B1 G1 धर्माणि,

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४

परं शवाद्ब्राह्मणस्यैष पुत्रः
शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।
शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्या-
त्स्वं चारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५

सर्वानुपायानपि संप्रधार्य
समुद्वरेत्स्वस्य कुलस्य तन्तुम् ।
ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य
शुश्रूषवान्दानपरायणः स्यात् ॥ ६

तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्द्वयोरात्मास्य जायते ।
हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥ ७

द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८

अतो विशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।
बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९

अयाज्यं क्षत्रियो व्रात्यं सूतं स्तोमक्रियापरम् ।
वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ १०

T1 धर्म्याणि (for कर्माणि)

3 a) D8 4 10 T2 3 G2 चा(T3 च)तुर्वर्णस्य — b) B1 6 T2 G2 चातुर्वर्णं (for °र्ण्यं) — c) V1 B Dn D1-8 10 हि (for ह) D1 8 10 यज्ञार्थं, S (except T1) °थैं (for °र्थे) — d) D2 पितामह (for प्रजापति)

4 T1 om 4ab — a) D7 च तिस्रो (for चतस्रो) — b) Dn1 n2 D3 9 प्र (for [आ]न्य) — c) S च द्वौ (for द्वयोर्) — d) D3 10 मातृजातौ, T1 M °जात्या, T2 G °जन्यौ (for °जात्यौ) V1 B1 D2 प्रसूयते (for °यत) D1 मातृजात्यां प्रसूयते

5 a) B2 पर शवाद्; D2 परे शवाद्, D4 corrupt, D10 T2 3 G M3 वरांशभाग् (for पर शवाद्) B4 Dn2 T3 G1 3 4 [ए]व, D4 6-9 [ह्]व, D6 [इ]इ (for [ए]ष) D1-9 शूद्रात (for पुत्र) T1 M1 2 4 वरांशभाग्ब्राह्मणस्ते (M4 °श्रे)ष पुत्र — b) D4 6-9 तस्मात्पुत्र (D4 6 °त्रे) (for शूद्रापुत्र) D5 तस्मात्पुत्र पारशेष तमाहु — c) B1 सु, T1 स्वस (for स्वस्य) — d) V1 B4 Dn D1 स्वचारित्र (Dn° n3 °त्र्य), D1 3 6-9 स्व चापि पित्र्य (for स्व चारित्र) D3 दद्यात् (for जह्यात्) D10 स्व चापि चारित्रमथो न जह्यात्

6 a) V1 B3-5 Dn D4-9 अथ (for अपि) — b) V1 B Dn सर्वं, D4-9 तत्त्व (for तन्तुम्) — c) T2 श्रेष्ठोथ (for ज्येष्ठो) Dn8 अथ (for अपि) D1-9 च, S स (for यो) M1 द्विज स्यात् (for द्विजस्य) — d) V1 B2 (marg) 3-5 Dn शुश्रूषया, D3 °पको, T1 3 G1-3 M °पिता, T2 G4 °पता (for °पवान्) D1-8 धर्म, D10 वृत्त (for दान)

7 a) D4 6-9 -मघद्वाद — D1-7 5 10 G1 3 om (hapl) 7c-8b, D6 reads the same twice — c) V1 B1-3 5 हीनवर्णास्, D1 9 तृतीयाया D6 (both times) 7 8 हीनवर्णास्तृतीयाया — d) D4 स्मृति V1 B* 5 Dn शूद्रा उग्रा इति स्मृता (Dn °ति), T2 अशूद्र इति सम्मृत

8 For the repetition in D6, cf v 1 7 D1-3 5 10 G1 3 om 8ab (cf v 1 7) — a) Dn1 वा (for च) — b) Dn3 प्र, G4 च (for [अ]स्य) — D10 reads 8cd twice — c) D4-9 शूद्री (for शूद्रा) D10 (second time) चापि, M भार्या (for चापि) D10 (first time) वैश्या शूद्रस्य कन्याया — d) B2 4 Dn3 D1-3 5 8 10 (both times) शूद्र (for शूद्रम्) Dn3 च (for प्र)

9 a) G2 ततो (for अतो) Dn2 D2 [s]पि, D6 9 9 [s]व (for वि) D5 [अ]धनो (for °मो) T G1 3 4 M ततो विशिष्टे स्व(T2 G1 3 °ष्टोष्य, M1-3 °ष्टेष्व)धमो — d) S चातुर्वर्ण्या(T2 G2 °र्णा)द् (for °र्ण्य) D1-3 चातुर्वर्ण्यस्य गर्हित

10 T1 om (hapl) 10 — a) V1 B2 5 Dn3 D5 8 10 विप्राया (D5 °ज, D10 °णा), G2 अयोज्य, M अप्याया (for अयाज्य) D4-7 9 क्षत्रिय, T2 °य (for °यो) B1 3 4 Dn1 n2 विप्राया क्षत्रियो बाह्यं (B3 4 °य सूत) — b) B3 D3 व्रात्यस्तोम, D5 7 9 व्रात्यस्तोमं, D10 S (T1 om) सूत स्तोत्र (G4 °त्र) (for सूत स्तोम) B5 फल, D8 वर (for परम्) B1 ब्राह्मणमक्रियापर, D1 2 व्रात्यस्तोम क्रियावरं — c) D5 वैश्या, T2 G2 वैश्य (for वैश्यो) D8 G2 वैदेहिकं T2 8 G1 4 M वा (for च) — d) D1 कौसल्यम्, D2 3 सौक°, D4-9 नकुल्यम् (for मौद्गल्यम्) D1 3 9 अपि, M उप (for अप)

शूद्रश्चण्डालमत्युग्रं वध्यघ्नं बाह्यवासिनम् ।
ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११
बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ।
शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ १२
शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्रामधर्मिणः ।
ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स वनजीवनः ॥ १३
एतेऽपि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरा हीनयोनिषु ॥ १४
यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्यात्तु जायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥ १५
ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
परस्परस्य वर्तन्तो जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६
यथा च शूद्रो ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते ।
एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रसूयते ॥ १७
प्रतिलोमं तु वर्तन्तो बाह्याद्बाह्यतरं पुनः ।
हीना हीनात्प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ॥ १८
अगम्यागमनाच्चैव वर्तते वर्णसंकरः ।

C. 13 2580
B. 13 43 19
K. 13 83 19
M. 13 43 19

---

11 [a]) Some MSS चाण्डाल्स् — [b]) D₅₋₉ मत्स्यघ्न (for वध्यघ्न) B₆ राज्य (for बाह्य) D₄ मत्स्यघ्न बाह्यवासिन, T₁ ब्राह्मण्या सप्रसूतये — T₁ om 11[c]–13[d] — [f]) B₁ T₂ ₃ G विभो (for प्रभो)

12 T₁ om 12 (cf. v 1 11) — [a]) D₁ ₂ क्षत्रिया, D₃ क्षत्राया, T₂ ₃ G₁₋₄ वदीति (for बन्दी तु) D₁₀ क्षत्रिया जनयेद्वैश्यान — [b]) B₁ D₁₋₃ बाह्य- (for वाक्य-) M₄ जीवन, some MSS जीविन D₇ मागधा वाक्यजीविन, D₁₀ °ध वाक्यजीवन — D₂ om 12[c]–15[d] G₂ om (hapl) 12[c]–13[d] — [c]) T₂ निषादान् (for °दो) — [d]) T₂ ₃ G₁ ₃ क्षत्रियाया (for °या)

13 T₁ om 13 (cf v 1 11) D₂ G₂ om 13 (cf v 1 12) — [a]) B₁ D₅ आयोगवा(D₅ °ज)श्च, B₆ आयोगव (for °वश्च) — [b]) Some MSS ग्राम्य- (for ग्राम-) D₁ ₈ धार्मिक, S (T₁ G₂ om) धर्मन (for धर्मिण) — [c]) V₁ B₁₋₃ अप्रतिग्राह्यास् — [d]) D₁ तथा, D₃ तत्रा, T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ M₁ ₂ ₄ क्षत्ता (for तक्षा) V₁ B₁ ₃ ₄ तक्षाणो वन(B₁ ₄ वन)जीव (B₁ ₃ °वि)न, B₂ ₅ Dn D₈ तक्षा स्वधनजीव(B₂ °वि)न, D₄₋₇ स तथाधर्मजीव(D₆ °वि)न, D₁₀ क्षत्ता स वनजीविन

14 = (var) Manu 10 27 D₂ om 14 (cf. v 1 12) — [a]) T₂ एन हि, G₁ ₃ एते वि (for एतेऽपि) V₁ B Dn D₁₀ एतेपि सदृशान्वर्णान् — D₈ om (hapl.) 14[b]–16[c] B₁ D₁₀ om (hapl) 14[cd] T₂ om (hapl.) 14[c]–16[b] — [c]) Dn D₅ मातृजात्या (for °त्यां) D₄ ₆ ₇ ₉ मातृजात्या प्रजायते — [d]) V₁ B₂₋₅ Dn ह्यवरा, G₂ प्रवणा (for प्रवरा)

15 = (var) Manu 10 28 D₃ om 15 (cf v 1 12) D₃ T₂ om 15 (cf. v 1 14) D₁ ₈ om. (hapl) 15[a]–16[b] T₁ om (hapl.) 15–16 — [a]) G₂ तथा च त्रिषु वर्णेषु — [c]) V₁ B Dn D₁₀ प्र (for तु) D₇ ₉ M₈ आनतर्यां तु (D₇ °र्यान्तु) जायते — [d]) G₂ वृथा, M₁₋₃ यथा (for तथा)

16 = (var) Manu 10 29 D₈ om 16[abc], T₂ om 16[ab] (for both, cf. v 1. 14) D₁ ₈ om 16[ab], T₁ om 16 (for both, cf v 1 15) — [a]) B₁ न, D₄ ये (for ते) — [b]) B₁ स्वयोनित — [c]) V₁ B Dn D₁₀ दारेषु, D₄ ₆ ₇ ₈ [आ]वर्तंतो (D₇ °ते), T₂ ₃ G₁ ₃ ₄ वर्तंते (for वर्तन्तो) — [d]) V₁ विगर्हितं, D₁ ₈ च गर्हितान्

17 = (var) Manu 10 30 — [a]) V₁ B₅ T₂ ₃ G₁₋₆ तथा (for यथा) V₁ B Dn D₅₋₉ T₂ शूद्रोपि (B₂ °द्रो हि), D₁₋₈ ₁₀ तु (D₈ न) शूद्राद्, D₄ शूद्रेण (for च शूद्रो) — [b]) B₄ T G M₄ बाह्य जंतुं (by transp), D₁ ₂ ₄₋₁₀ जन्तुर्वा(D₂ °तु वा)ह्य D₅ प्रजायते (for प्रसू°) — T₁ om. (hapl.) 17[cd] — [c]) M बाह्यतरं (for °तराद्) B₁ ₈ बाह्य (for बाह्यश्च) D₁, ₄₋₉ एव बाह्याद्बाह्यतरश्च (D₄ र, D₉ °मश्च), D₁₀ T₂ एव बाह्यतरो बाह्याच्(T₂ °ह्य), T₆ G °तर चापि — [d]) D₄₋₉ चातुर्वर्ण्यां, D₁₀ G₂ °वर्णात्, M₄ °वर्ण्ये V₁ B Dn D₅ ₁₀ प्रजायते (for प्रसू)

18 = (var) Manu 10 31 — [a]) V₁ B Dn₃ D₁ ₅ T₂ ₃ G वर्तंते, Dn₁ n₂ D₂ ₁₀ वर्धते (for वर्तन्तो) — [b]) D₃ बाह्य-, T₂ ₃ G बाह्य (for बाह्याद्) V₁ D₁ ₂ ₈ ₉ बाह्य(D₈ ₉ °ह्य)तरा, B Dn D ₃ M₁ बाह्यतरात्, T₁ M₂ ₄ तरान् — [c]) V₁ B₁₋₄ Dn D₂ ₁₀ हीनाद्धीना (by transp), D₄ हीना हीनान् D₅ हीनहीनात्, D₇ हीनान**, T₁ ₂ M₃ हीना हीनान्,

व्रात्यानामत्र जायन्ते सैरन्ध्रा मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ॥ १९
अतश्चायोगवं सूते वागुरावनजीवनम् ।
मैरेयकं च वैदेहः संप्रसूतेऽथ माधुकम् ॥ २०
निषादो मुद्गरं सूते दाशं नावोपजीविनम् ।
मृतपं चापि चण्डालः श्वपाकमतिकुत्सितम् ॥ २१

चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मांसस्वादुकरं सूदं सौगन्धमिति संज्ञितम् ॥ २२
वैदेहकाच्च पापिष्ठं क्रूरं भार्योपजीविनम् ।
निषादान्मद्रनाभं च खरयानप्रयायिनम् ॥ २३
चण्डालात्पुल्कसं चापि खराश्वगजभोजिनम् ।
मृतचेलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनम् ॥ २४

G1 damaged, G2 भिन्नाभिन्ना B1 हीनाद्धीना प्रजायते, D1 8 6 हीनहीना प्रजायते —^{d}) T2 वर्णान् (for वर्णा) V1 B Dn D8 10 तु (for ते) T1 दाशान्नावोपजीविन (cf 21^{b}), G2 पश्चाद्वर्णा दर्शय ते

19 T1 om 19 —^{a}) B1 [अ]पि (for [ए]त्र) D1-8 अगम्यगमनाच्चैव —^{b}) B2 5 Dn D2 6 8 G2 जायते, D1 T2 8 G1 8 4 M1-3 वर्तते (for वर्तते) V1 B1 2 4 D10 जायते वर्णसंकरा — With 19^{c}–20^{b}, cf Manu 10 32 —^{c}) D4 6 7 9 व्रातिनाम् (for व्रात्या°) B1 4 6 D10 अनु-, G1 8 अथ (for अत्र) V1 B2 8 Dn D2 वाद्यानामनुजायते, D1 8 पूतना नाम जा° —^{d}) V1 Dn1 n2 D1 10 सैरध्यां, B1 2 4 5 Dn3 सैरिंध्या, D8 5 6 सैरध्या, G3 4 सिलिंध्रा (for सैरन्ध्रा) B8 सैरध्यां मागधेन च, T2 8 G1 2 M सिलिं (M1-8 लिलि, M4 सिरिं) ध्रा मागधीषु च —^{e}) D1 2 10 प्रसादनोपचारज्ञम् (D10 रज्ञो) —^{f}) V1 D1 6 7 जीविन B2 (marg as in text) 8 4 मदिराश्यासजीविन, D10 मदिरा योगजीविन

20 B2 partly damaged B1 om (hapl) 20^{ab} —^{a}) D8 ततश् (for अ°) D5 [आ]योगवात् (for °व) D1 6 7 9 10 ततश्चायोगवी सूते, T G1 8 4 M क्षत्ता क्षा (T1 त्ता) योगव (G4 M °व) सूते, G2 corrupt — T2 om (hapl) 20^{b}–22^{a} —^{b}) Dn1 n2 D2 -वध (for वन) D7 10 M1 2 जीविन V1 B1 8 4 Dn3 वागुराव (V1 B1 °व) धजीविन, T1 8 G क्रूर मायोपजीविन (G4 °वनं) — 20^{cd} = (var) Manu 10 33^{ab} T1 om 20^{cd} —^{c}) D1 सैरेयक, T8 G मैत्रे° (for मैरे°) D4 6 8 9 नैषादी, D5 T8 G1 8 वैदेह (D5 ही) (for वैदेह) D7 मैरेयिक च नैषादी —^{d}) D3-9 च, D10 [ह्]व (for ऽथ) T8 G1-8 माध्य (G2 °च्य) क, G4 मध्वक (for माधुकम्)

21 21^{ab} = (var) Manu 10 34^{ab} T2 om 21 (cf v 1 20) T1 reads 21^{ab} after 25^{ab} —^{a}) B3 corrupt V1 B2 4 5 Dn D2 6 10 मद्गुर, D4 6 मगुर, D1-9 मधर (for मुद्गर) T1 निषादो मागधश्चैव —^{b}) N G1 दास (B2 °श) V1 Dn1 D1-4 7 8 जीवन T1 दाशो नावोपजीविन, M4 दाश नाव्युपजीवन — After 21^{ab}, D1-9 read 24^{ab} T1 om (hapl) 21^{c}–24^{b} —^{c}) B1 5 सूतप (for मृतप) D4 6 9 चाडाल, D5 चाडाला, D7 T3 G1 8 चडाल, some MSS चाडाल —^{d}) B2 D10 M4 इति, G2 अपि (for अति) V1 B2-5 Dn श्वपाकमिति विश्रुत, D2 श्वपाकमनिवेदित, D4 6-9 °मिति सज्ञित (D8 °के), D5 °मिति निंदित

22 T2 om 22^{a} (cf v 1 20) T1 om 22 (cf. v. 1 21) —^{a}) D1 8 मागध —^{b}) D10 मासोप- (for मायोप) D2 -जीवन, M2 जीवन V1 B5 क्रूरात्मा पापजीविन (B5 °का), G2 क्रूरा मायोपजीविन, G4 वागुरावनजीविन (cf 20^{b}) — G2 om (hapl ?) 22^{c}–23^{b} —^{c}) V1 B Dn1 n2 D1 4 5 9 मास (for माम) V1 B3 D10 Cnp शूद्र, B2 4 सूत्रं; B5 Dn1 n2 D5 Cn क्षौद्र, D3 T8 G1 2 4 सूत, D6 corrupt, Cnp सूद (as in text) —^{d}) D1-8 सौर्ग धिर्, T2 °धिम्, M °ध (for °धम्) Dn1 n2 D5 विश्रुत, D4 6 सज्ञक (for संज्ञितम्)

23 T1 om 23 (cf v 1 21) G2 om 23^{ab} (cf v 1 22) —^{a}) D1-3 वैदेह (D8 °हि) कश्, D4-9 °हिकाच् (D6 7 °का, D8 °काश्), T2 8 G1 8 4 °हिस्वाच् (for °हकाच्). V1 B3 5 Dn3 D10 पापिष्ठात्, B2 Dn2 D5 9 °ष्ठा, D1 2 6 °ष्ठ (for °ष्ठ) —^{b}) Dn1 n2 मायोप (for भार्योप) Dn2 D2 8 M2-4 -जीवनं — D1-4 6-9 om 23^{cd} —^{c}) B2 damaged D10 निषादान्मुद्गराख्य च, T2 8 G M1 °दमु (G2 °दा मु, M4 °दान्मु) द्गर चापि, M1-3 °दान्मुद्गरश्चापि —^{d}) T2 G1 प्रदायिन (for प्रया°)

24 With 24^{a}–25^{b}, cf Manu 10 35 T1 om 24^{ab} (cf v 1 21) D1-9 read 24^{ab} after 21^{ab} —^{a}) D1 8 7 चडाल, D8 9 चडाल, some MSS चांडालात् V1 पुसक, B1 2 4 D1 पुक्रस, Dn8 D2 6

आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णासु ते त्रयः ।
क्षुद्रो वैदेहकादन्ध्रो बहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ २५
कारावरो निषाद्यां तु चर्मकारात्प्रजायते ।
चण्डालात्पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ २६
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यां संप्रजायते ।
चण्डालेन तु सौपाको मौद्गल्यसमवृत्तिमान् ॥ २७
निषादी चापि चण्डालात्पुत्रमन्तावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यैरपि बहिष्कृतम् ॥ २८
इत्येताः संकरे जात्यः पितृमातृव्यतिक्रमात् ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ २९
चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
वर्णानां धर्महीनेषु संज्ञा नास्तीह कस्यचित् ॥ ३०
यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ।
बाह्या बाह्यैस्तु जायन्ते यथावृत्ति यथाश्रयम् ॥ ३१

C 13 2593
B 13 48 31
K 13 83 31
M 13 43 32

24 T3 पुल्कस, D1 पुल्कर (for पुल्कस) D1 चापि, D2 क्रूर (for चापि) —b) B वाहिन, T3 भोजन (for भोजिनम्) —c) V1 Dn1 n2 D1–10 मृतचैल (for °चेल) D4 6 7 9 परिच्छद T1 G2 प्रतिच्छद, T2 3 G3 4 परिच्छिद, G1 परिच्छिन —d) B1 Dn1 D1 2 T2 3 भोजन T1 हीनमानवभोजिन

25 a) B2 Dn1 D1 7 त्वयोगवीषु, T1 3 G2 भायोगवि(T1 °वे)षु —b) V1 B Dn D 4 6–10 T1 हीन-(D10 °ना न)वास्तु (B1 °श्च), T2 भिन्नवर्णासु (for हीन) D2 ता स्त्रिय (for ते त्रय) — After 25ab, T1 reads 21ab 25c–29b = (var) Manu 10 36 T1 om 25c–27d —c) D2 वैदेहिकाद् B1 यदी, D2 अघो, D10 अध (for अन्ध्रो) Dn1 D1 4–5 क्षुद्रो (D2 क्रूरो) वैदेह(D2 हि)कादघो, T2 3 G क्षुद्रो वैदेहको दृटो —d) B3 वहिग्राम, D6 ग्राम, T2 G3 4 °ग्राह (for °ग्राम)

26 T1 om 26 (cf v l 25) —a) B1 3 कारा वारो, D1 3 करावरो, D10 काराचरो, T 2 G °वनो (for °वरो) D1–3 च (for तु) —b) Dn D1–3 G1 M चर्मकार V1 B Dn D 4–10 T2 3 G प्रसूयते (for प्रजा°) —26c–27b = (var) Manu 10 37 D10 om (hapl) 26c–27b —c) Some MSS चाण्डालात् B1 D2 3 M सोपाकस् (for सौ) —d) D1–3 व्यवहारिण (for °वान्)

27 T1 om 27 (cf v l 25) D10 om 27ab (cf v l 26) —a) V1 B Dn1 n2 D2 आहिं(B3 अभि, Dn1 अहिं)डको, D1 6 7 9 अहिंडिको, T2 3 G1–3 आभि डिको (G2 °डीपो), G4 आभगिरो (for आहिण्डिको) —b) D1 6 7 9 वैदेशा (for °ह्यां) V1 B Dn सम्प्र सूयते, T2 2 G वै (G2 om वै) प्रसू° (for संप्रजा°) —27cd = (var) Manu 10 38ab —c) Some MSS चांडालेन D1 4 सोपाको T2 3 G1–2 चडालात्पाडुसौ (T2 °सो)पाको —d) V1 B Dn च(B1 4 चा)डाल, D2 निषाद, D6 7 मौद्गल्य (for ल्य) D7–9 वृत्तिवान् D1–2 मानाल्य म च वृत्तिमान्, S (T1 om) मूलव्यसन वृत्ति(G2 °मूति)मान

28 = (var) Manu 10 39 —a) D6 वा (for च) Some MSS चाडालात —b) B1 4 D1–5 T1 अत्याव सायिन, Dn1 n2 अतेव, D8 अवावसायिना —c) D4 श्मशाने गोचरे सूते —d) Some MSS बहिष्कृत

29 = (var) Manu 10 40 —a) B1 4 Dn M2 इत्येते, B3 इत्येतत् (for °ता) S संकरा V1 B Dn जाता, D1 6 ज्ञात्या, T3 G2 M1–3 जात्या (for जात्य) —c) D1 प्रकाश (for °शा) —d) Dn1 [अ]प्रकाशा वा (for वेदितव्या)

30 a) T1 G1 अपि (for एव) D2 वर्णानामेकव र्णाना —b) T G [अ]न्यत्र (for °स्य) —c) T1 वर्णेषु (for वर्णाना) T2 3 G वर्णानामविरुद्धेषु —d) V1 B Dn D10 सम्या (for संज्ञा) T2 3 G [अ]र्हेषु (for [अ]स्तीह) D2 संज्ञा नान्यस्य विद्यते

31 T1 om (hapl ?) 31–34 —b) B3 यज्ञैं, D8 यज्ञे, D10 T3 G1–3 यज्ञ, T2 G4 यज्ञा (for यज्ञ) D4 बहिष्कृत —c) M2 बाह्य (for बाह्या) B1 बाह्येषु, Dn2 D2 M बाह्यश्च, D5 बाह्यास्तु M1 2 जायते (for जा°) D1 6 बाह्यत्वा(D2 त्वाह्या)द्यासु जायते, D7 9 बाह्यबाह्यास्तु जा —d) V1 B1 M2 यथाश्रम, Dn1 D1–3 10 °श्रुत (for °श्रयम्) D1 6–9 यथावृत्त यथाश्रुत

32 T1 om 32 (cf v l 31) —a) D1 चतुष्पथे — For 32ab, D10 S (T1 om) subst

310* चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च।

[= Manu 10 50ab D10 M1 2 वनेषु (for शैलेषु)]
— D10 S (T1 om) cont Dn1 n2 D5 ins after 32ab

311* कार्ष्णायसमलंकारं परिगृह्य च नित्यश ।
यमेयुरेते पिष्यस्तु वर्तयन्त स्वकर्मभि ।

चतुष्पथश्मशानानि शैलांश्चान्यान्वनस्पतीन् ।
युञ्जन्ते चाप्यलंकारांस्तथोपकरणानि च ॥ ३२
गोब्राह्मणार्थे साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यमथ क्षमा ॥ ३३
स्वशरीरैः परित्राणं बाह्यानां सिद्धिकारकम् ।
मनुजव्याघ्र भवति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३४
यथोपदेशं परिकीर्तितासु
नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ।
विहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादये-
त्तितीर्षमाणं सलिले यथोपलम् ॥ ३५
अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
नयन्ते ह्युत्पथं नार्यः कामक्रोधवशानुगम् ॥ ३६
स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
इत्यर्थं न प्रसज्जन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ३७

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कथं विद्यामहे नृप ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

योनिसंकलुषे जातं नानाचारसमाहितम् ।
कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥ ३९

[Line 1 = (var) Manu 10 52^{cd} — Line 2 = (var) Manu 10 50^{cd} — (L 2) D10 T2 8 G1 3 4 [प]नै (for [प]ने) Dn1 n2 D5 विज्ञाता (for पितृवेस्तु)]

— ^{c}) V1 B6 Dn2 D2 युजतो, B2 4 D1 T2 8 G1 3 M1 3 4 युजते, Dn1 n3 D5 युजतो, D1 6-9 भुजते, G2 युज्यते, G4 युज्यते (for युञ्जन्ते) V1 B1 3 6 Dn D2 G4 वा (for च) D1-3 [अ]लकार

33 T1 om 33 (cf v l 31) With 33^{ab}, cf Manu 10 62^{ab} — ^{a}) D6 7 9 M4 यो (for गो-) V1 B Dn D1 10 ब्राह्मणाय (D1 10 °र्थं) — ^{b}) D6 7 कुर्वाणो D8 नैव (for वै न) — ^{c}) B3 अनृशस्यम् (for आ°) V1 B1 2 6 D1-9 अनुक्रोश, T3 °क्रोशा — ^{d}) V1 B1-3 5 Dn D0 10 तथा, D6 शम, T2 अथो (for अथ) B1 क्षमा (for क्षमा) B4 सत्यवाक्यं यथाक्रमात्

34 T1 om 34 (cf v l 31) With 34^{ab}, cf Manu 10 62^{cd} — ^{a}) B3 D1-8 अशरीरं, B4 स्वै शरीरै, T2 G सशरीरैः Dn1 n2 अपि त्राण (for परित्राण) — ^{b}) V1 B Dn D1-7 10 कारणं, M4 °का (for °कम्) — ^{c}) V1 B Dn D1-10 भवति (B2 3 इत्यत्र, D4 6-9 भवते) मनुजव्याघ्र (B1 D10 °श्रेष्ठ) — D5 om 34^{d}-36^{c} — ^{d}) T2 3 G सत्य (for तत्र)

35 D5 om. 35 (cf v l 34) — ^{b}) D3 T G प्रसूयेत (for प्रजा°) — ^{c}) V1 B1 2 Dn D1 2 6-9 M2 निर्हीन (for विहीन) — ^{d}) D6-9 T2 3 G2 [उ पल V1 B Dn D10 वितीर्षमाण हि यथोपल (Dn1 n2 °पलो) जले.

36 = (var) Manu 2 214 D5 om 36^{abc} (cf v l 34) — ^{a}) D10 T G1 4 M यलाल्, G2 बल, G3 बले (for अल) — ^{c}) B3 D8 10 नयति, T2 न नयेद् (for नयन्ते) D1-4 6-9 ह्युत्क्रम, G2 [ऽ]प्युत्पथ (for ह्युत्पथ) V1 B1 3-5 Dn नयंति ह्यपथ नार्य — ^{d}) D5 10 G2 वशानुगा, T1 वश गत (for वशानुगम्)

37 = (var) Manu 2 213 T1 om 37^{ab} — ^{a}) B1 स्वभावं D1-8 [अ]पि, D5 [अ]त्र, T2 G1 3 [ए]ष (for [ए]व) — ^{b}) Dn3 इव (for इह) — ^{c}) B1 इत्येव, B2 अतोर्थं, Dn1 n2 D2 8 10 अत्यर्थं (for इ°) D1. 3-9 प्रमाद्यति, D10 प्रसज्यते, S प्रवर्तंते (for प्रसज्जन्ते)

38 = (var) Manu 10 57 — ^{a}) D6-8 G4 वर्णो पेतम् B2 5 Dn अविज्ञाय (for °ज्ञात) B3 वर्णापतन विज्ञाय (sic) — ^{b}) T2 3 G कल्मष (for कलुष) — D9 om (hapl) 38^{c}-40^{d} — ^{c}) D4 6 7 तुल्य (for आर्य) D5 अनार्यं वा (for इवानार्यं) — ^{d}) V1 B Dn D3 10 T G वय (for नृप)

39 D9 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) T2 योनिं स्व (for योनिस) D1 2 4 6 M1-3 जातस्, D5 7 जातास्, T1 जाते (for जात) G2 योनिष्वकलुषे जाता — T1 om 39^{b} — ^{b}) Dn3 नानाभाव (for °चार) T2 3 G1 2 4 M -समाहिते (M °तै), G3 समन्वित (for समाहितम्) B2 3 Dn1 n2 नानाभावसमन्वित, D1-3 स्व(D6 8 अ)नाचारसमन्वित (D1-3 7 °त, D4 6 °ते) — ^{c}) B3 G2 4 सज्जनाकीर्णैं, T2, 3 G1 3 °कीर्णैर् (for °चीर्णैर्) — ^{d}) D6 7 शुद्धित D8 T2 3 G विज्ञेया शुद्धयोनिका (D3 T2 °ता)

अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ४०
पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथोभयम् ।
न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ४१
यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ।
व्याघ्रश्चित्रैस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ ४२
कुलस्रोतसि संछन्ने यस्य स्याद्योनिसंकरः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ४३
आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि ।
स्ववर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥ ४४
नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ।
जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥ ४५
शरीरमिह सत्त्वेन नरस्य परिकृष्यते ।
ज्येष्ठमध्यावरं सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ४६
ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।
अपि शूद्रं तु सद्वृत्तं धर्मज्ञमभिपूजयेत् ॥ ४७

C 13 2610
B 13 48 48
K 13 83 47
M 13 43 om

---

40 = (var) Manu 10 58 D2 om 40 (cf v 1 38) —[a]) D5 T2 3 M अनाचार —[b]) D1 7 10 क्रूरत्वं निष्क्रियात्मन, T1 2 G °त्व निर्द°, T1 चाप्रि°) यात्मता —[d]) D10 नर (for लोके) T3 G कल्मष (for कलुष)

41 = (var) Manu 10 59 —[a]) D1 6-8 पैत्र्य (for पित्र्य) —[b]) D1 6-9 मातृक (for °ज) S [अ]थ च (M वा) (for तथा) — D1 om 41[c]-42[b] —[c]) V1 B5 Dn3 संकीर्णः, D5 M1 °र्णं —[d]) D6-9 T1 3 G निगच्छति (for नियं°)

42 D4 om 42[ab] (cf v 1 41) T1 om (hapl) 42 —[a]) B3 अथ, B5 Dn1 तथा (for यथा) D1 3 5 9 हि (for [पु]त्र) D5 लोके (for रूपे) —[b]) D1 3 T2 3 G ग्र- (for हि) —[c]) D1 4-10 व्याघ्रश्चित्रस्, T2 3 G °श्चित्रैस् (for °श्चित्रैस्) T2 तदा (for तथा) —[d]) V1 D4 6 पुरुष (D5 °षे) D4 6 7 9 स (for स्वा) D1-9 T2 3 G M निग(T2 C2 हि ग)च्छति (for नियं)

43 With 43, cf. Manu 10 60 —[a]) V1 B1 4 5 Dn कुले (for कुल°) S विच्छिन्ने (for संछन्ने) D1-3 5 कुल स्रोत इव च्छि(D3 च्छ)न्न, D4 6 7 9 कुलगोत्रविवो (D5 °वे)च्छिन्ने (sic), D3 गोत्रे च सांछिन्ने, D10 कुले श्रोत्रियमछिन्ने —[b]) D5 तदा (for यस्य) —[c]) D5 च नर (for तच्छील) T2 नश्यत्येव च तच्छील —[d]) T1 तथा (for नरो) V1 B5 Dn D10 G3 अथ, D3 इव (for अपि) D4 स्वल्प वा यदि वा बहु, D5 स्वयो न्याश्रयजान्गुणान्

44 [a]) D4 6-8 तुल्य (for आर्य) V1 समाहारं (for °चार) D1-3 आर्यरूपमनाचारं —[b]) D5 तत्कर्म (for चरन्त) — D4 om 44[c]-46[d] —[c]) V1 B1-4 Dn1 n2 D2 M सुवर्णम्, B5 T1 2 सव°, G सद्व (for स्वव°) —[d]) D6-8 G2 याति, T2 चास्ति (for शास्ति) D1-3 5 तादृश (for निश्चये) D10 स्वशील नास्ति तादृश, T1 °ल नातिवर्तते

45 D4 om 45 (cf. v 1 44) D5 om 45[a]-46[b] T1 om 45-47 —[b]) G2 -वर्ण (for कर्म) B1 सुतेषु, D1-8 7 9 करेषु (for रतेषु) — T2 reads 45[cd] twice —[c]) D5 T2 (first time) G2 जन्मवृत्त (D5 °त्ति) T2 (second time) जन्मवृत्तिसमैर्लोकैर् —[d]) T2 (second time) विशिष्टैर् (for सुश्लिष्ट) B5 विराजते (for विरज्यते)

46 D4 om 46 (cf v 1 44) D6 om 46[ab], T1 om. 46 (for both, cf v 1 45) T2 om. (hapl) 46[ab], D3 repeats the same on marg —[b]) V1 B5 5 Dn D9 न तस्य (for नरस्य) D5 -कल्पते (for कृष्यते) —[c]) D1 3 5 सर्व (for सत्त्व) —[d]) D1-3 6-9 सर्वे, D10 T3 G1 3 M सत्त्व (for सत्त्व)

47 T1 om 47 (cf v 1. 45) —[b]) D1 3 4 6-9 रहित, D5 न हितं, M2 निहीन (for वि°) — D4 T2 3 G M om (hapl) 47[cd], B1 reads it twice —[cd]) B2 5 Dn च (for तु) V1 B1-3 4 (both times) 5 Dn D10 transp सद्वृत्त and धर्मज्ञम् B1 D2 10 अपि, D6-9 इह (for अभि) D5 -जायते (for पूजयेत्) — After 47, D5 ins

312* आत्मानमात्मनाख्याति कर्मस्वैः कर्मभिर्नर ।
स्वशीलचारित्रकृतैः कर्नैर्वापि (sic) शुभाशुभैः ।

48 D6 om (hapl) 48[ab] —[b]) V1 B2-4 Dn D2 4 6-9 G3 4 सुशील, T1 स्वशान्ति (for स्वशील) V1 B1 4 5 Dn1 n2 D10 कुले, Dn3 गुणे, G3 कृत(for -कृतैः),

आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः
स्वशीलचारित्रकृतैः शुभाशुभैः ।
प्रनष्टमप्यात्मकुलं तथा नरः
पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मभिः ॥ ४८
योनिष्वेतासु सर्वासु संकीर्णास्वितरासु च ।
यत्रात्मानं न जनयेद्बुधस्ताः परिवर्जयेत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि पुत्रान्कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्पृथक् ।
कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १
विप्रवादाः सुबहुशः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः ।
अत्र नो मुह्यतां राजन्संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ २
भीष्म उवाच ।
आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः ।
नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ ३

T2 8 G1 (partly damaged) :–4 M शुभाशुभ (for °भैः) —^{c}) Some MSS प्रणष्टम् D9 अथ (for अपि) B1 2 5 Dn [त्मा]शु (for [त्मा]त्म) D5 कुले, T1 -कृत (for कुलं) D4 6 यथा, T1 तदा (for तथा) —^{d}) T2 वन (for पुन) B1 S प्रकाशंकुरुते, Dn3 प्रकाम कु° V1 B6 Dn1 n2 D9 स्वकर्मत (for °भि)

49 ^{a}) S योषित्सु (for योनिषु) —^{d}) V1 B Dn D1–10 M4 ता (for ता॰)

Colophon —*Parvan name* B1 2 4 Dn8 D1 8 शांति —*Sub-parvan* V1 B1–8 Dn D1–3 8 10 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B1 4 5 Dn3 D5 M4 वर्णसकर ; B2 3 वर्णनिर्देश , Dn1 n2 D10 सकर , D1 2 वर्णसकरनिर्णय , D3 4 6 8 सकरनिश्च (D8 °र्ण°)य ; D7 9 M1–8 वर्णसकरनिश्चय , T2 धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिर सवादे सकरजातिनिरूपणं —*Adhy no* (figures, words or both) V1 48 (as in text), D5 46, D10 47, T1 M 77, T2 8 G2 4 84, G1 79, G8 78 — After 13 48, D10 ins a passage given in App I (No 7 A)

49

1 T2 G1 om the ref —^{a}) V1 B Dn तात (for पुत्रान्) —^{c}) T1 कीदृशा (for °श्या) V1 D5 M4 कीदृशश्, G4 °श (for °शाश्) D1 कीदृशां कीदृशा श्चापि —^{d}) D1 पुत्रान् (for पुत्रा) D1–4 6 7 9 कुतश्च (for च के) D5 पुत्र कुत्र कुतश्च ते, T1 पुत्रा पुष्यश्च केवला

2 ^{a}) M4 विप्रकारा (for °वादा) D5 तु (for सु) V1 B Dn D3 4 6–10 G3 4 बहव (for बहुश) —^{b}) T1 M4 -कारणात्, T3 G M1–8 -कारिणा (for °ता) T2 श्रूयते बहुकारिणा —^{c}) T1 मे मुह्यतो (for नो मुह्यतां) —^{d}) T8 M1–8 सशयान् (for °य) T1 भेत्तुम् (for छेत्तुम्) D1–4 6–9 छेत्तुमर्हसि संशय — After 2, B8 reads 6^{ab} followed by 7^{a} for the first time, repeating them in their proper places, and B1 reads 6 for the first time, repeating it in its proper place While D10 S (except M4) ins after 2

313* भीष्म ।

आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेय प्रथमो बहुधा परे ।
स्वे क्षेत्रे सस्कृते यस्तु पुत्रमुत्पादयेत्स्वयम् ।
तमौरस विजानीयात्पुत्र प्रथमकल्पितम् ।
अग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा वराय प्रतिपादिता ।
पुत्रिका स्याद्दुहितरि सकल्पेनापि वा सुत । [5]
तल्पे जात प्रमीतस्य क्लीबस्य पतितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तो य स पुत्र क्षेत्रज स्मृत ।
माता पिता च दद्याता यमद्भि पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तौ विज्ञेयो दात्तक सुत ।

सदृशं तु प्रकुर्याद्य गुणदोषविचक्षणम् । [10]
पुत्र पुत्रगुणैर्युक्त विज्ञेयस्तु स कृत्रिम ।
उत्पद्यते यस्तु गृह न च ज्ञायेत कस्यचित् ।
स भवेद्गूढजो नाम तस्य स्यायस्य तल्पज ।
मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण वा ।
य पुत्र प्रतिगृह्णीयादपविद्ध स उच्यते । [15]
पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्र जनयेद्रह ।
कानीनं त वदेन्नाम्ना वोढु कन्यासमुद्भव ।
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
वोढु स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ।
या पत्या वा परित्यक्ता स्वय वा स्वेच्छयापि वा । [20]
उत्पादयेदक्षताया स पौनर्भव उच्यते ।
मातापितृविहीनो वा सक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मान दर्शयेद्यस्तु स्वयदत्त स उच्यते ।
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स सुतस्तस्य सदृश क्रीतो नाम शुभे स्मृत । [25]
द्वादशैते परे प्राहुरेव धर्मस्य पाठका ।

[With 313*, cf Manu 9 166-80 — (L 1) T1 परे (for पं॰) — (L 2) T1 3 स्व- (for स्वे) T1 चोदने (for प्रकुर्वे) D10 सदृशे सदृशाया तु (for the prior half) D10 शुभ (for सदृशम्) — (L 3) T2 जन्मज, M2 कल्पिक (for ॰तम) — (L 4) D10 परसी (for वाय) — (L 5) Kumbh ed सकले वा (for ॰स्तेन) — T1 om (hapl) lines 6-7 — (L 6) T3 G2-4 M2 जात, G1 जाति (for जात) — (L 7) D10 M1 3 नियुक्ते, G2 [त्र]ति युक्तो (for नियुक्तो) — (L 8) T2 माता पिता (for माता पिता) G2 [त्र]ति (for च) — (L 9) T2 3 G3.4 सदृशीं, G1 Kumbh ed ॰शु (for ॰शे) M2 3 ॰युक्तो (for ॰चौ) T1 G2 M1-3 स (for वि-) D10 स्तक, T1 M1 3 त्रिम, G2 कानिद (for दासक) —(L 10) D10 M1-3 विवर्जित (for ॰विचक्षणम्) T1 गुणदोषौ समाह्य तु (for the post half) — (L 11) T1 युक्तो D10 Kumbh. ed स तु (by transp) M1-3 स विज्ञेयस्तु कृत्रिम (for the post half) — (L 12) T1 उत्पाद्यते D10 T1 M1-3 गृह यस्य, Kumbh. ed यस्य गूढ (for यस्तु गूढ) D10 T1 G2 M1-3 यस्य स (for कस्यचित्) — (L 13) T1 न च (for तस्य) Kumbh ed तल्पज (for ॰ज) — (L 14) Kumbh. ed उत्सृष्टम् — (L 15) D10 T1 M1-3 य (for य) D10 T1 परि (for प्रति) G2 अपविद्ध (for ॰विद्ध) — (L 16) M1-2 वा (for य) T1 जनयेत् इ (for येद्रह) — (L 17) Kumbh ed त कानीन (by transp) T1 तु (for त) M1-3 विदुर् (for वदेत्) T2 3 M3 वोढु (for वोढु) T1 M1-3 ॰समुद्भव, Kumbh ed ॰द्भवे D10 वोढु कन्या स उच्यते (for the post half) — (L 18) T1 G1 2 4 M2 संस्क्रियते, G2 संहि॰ (for संस्क्रि॰) — (L 19) M1 चोदते, Kumbh ed उच्यते (for चो॰) — After line 19, Kumbh ed reads lines 24-25 — (L 20) D10 T1 G2 स (for वा) D10 विधेवा, T1 M1-3 विधवा (for अथ वा) D10 च (for the second वा) Kumbh. ed विधवा वा स्वेच्छया (for the post half) — (L 21) M1-3 अक्षता च (for अक्षताया) Kumbh ed उत्पादयति पुन भूत्वा (hypermetric) (for the prior half) — After line 21, Kumbh ed ins

314* सा चेदक्षतयोनि स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुन संस्कारमर्हति ।
[= Manu 9 176]

— (L 22) Kumbh ed हनो च स्यात् (for विहीनो वा) D10 G2 M1-3 Kumbh ed त्यक्तो (for सक्तो) D10 T1 M1-3 अकारणे (for ॰णात्) — (L 23) Kumbh ed तु स स्मृत (for स उच्यते) — (L 24) D10 M3 य (for यस्) D10 अथ, G1 3 4 यद् (for यस्) — (L 25) D10 G2 स्वस्य (for तस्य) T1 स न (for नाम) D10 शुभे क्रीत इति स्मृत॰ (for the post half) Kumbh ed स क्रीतक॰ सुतस्तस्य सदृशो-सदृशोपि वा — Kumbh ed om line 26 — (L 26) D10 [प]तान् (for [प]रे) T1 सुतान् (for परे) T2 पाठगा (for ॰का)]

— Kumbh ed cont

315* य ब्राह्मणस्तु शूद्राया कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशव स्मृत ।
दास्या वा दासदास्या वा य शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थित ।
क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् । [5]
पुत्रप्रतिनिधीनाहु क्रियालोपान्मनीषिण ।
भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ।
सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनु । [10]

[= Manu 9 178, 179, 180, 182, and 183]

3 B3 om 3^{a}–4^{c} with the ref. T1 om 3^{a}–8^{b} — ^{a}) Dn1 च (for तु) — ^{c}) V1 B5 D2 G2 निरुक्तजश्च, B1 2 4 नियु(B2 ॰रु)क्तजस्तु, D4 6 8 9 नियुक्तश्च स, D5 न युक्तस्तु, D10 निरक्तायास्तु (for

पतितस्य च भार्यायां भर्त्रा सुसमवेतया ।
तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्यूढश्च तथापरः ॥ ४
षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।
इत्येते ते समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा ।
एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ६

भीष्म उवाच ।

त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ७
एको द्विवर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः ।
षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाञ्शृणु ॥ ८
चण्डालो व्रात्यवेनौ च ब्राह्मण्या क्षत्रियासु च ।
वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ॥ ९
मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ १०
ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ।
पुत्ररेतो न शक्यं हि मिथ्या कर्तुं नराधिप ॥ ११

नियुक्तजश्च) —d) B1 D4 6–10 प्रसवजस्; B3 Dn3 M4 प्रसुत°, G1 3 प्रसुति° (for प्रसव°) D1–3 सुत प्रसवजश्च य, D5 तत प्रसवजस्तथा

4 B3 om 4abc, T1 om 4 (for both, cf v l 3) —a) V1 B1 · 4 5 Dn1 n3 तु (for च) B2 damaged, D6–9 या भार्या, M भार्यायां (for °यां) —b) B2 damaged M4 हर्तुं (for भर्त्रा) —c) B1 यथा, G2 तया (for तथा) Dn3 पुत्राद् (for पुत्राव्) T2 3 G1 3 4 M तथा (G3 4 M4 °था) दत्त कृत पुत्रो (M3 °त्राव्) — B3 reads 4d–6d after the first occurrence of 7a —d) V1 B Dn D4 क्षध्योदस्; D1 स्वध्यू°, D2 स्वध्यू°, D3 सुध्यूढश्च, D6 7 9 सध्योढश्च, D8 श्राधो°, S (T1 om) वध्वो (for क्षध्यू°)

5 For the sequence in B3, cf v l 4 T1 om 5 (cf v l 3) —a) B1 षडपध्वसदास्; D2 6–9 षडु पध्वसदास् —c) V1 B Dn D2 10 तैं, D1 6–9 तु (for ते) D5 इत्येते हि मया रूपातास् —d) D1 8 विजानीत (for °नीहि) D1 6–9 पुत्रक (for भारत)

6 For the sequence in B3, cf v l 4 T1 om 6 (cf v l 3) B3 reads 6ab and B3 reads 6 for the first time after 2 —a) D1 6–9 षडु(D1 °ड)पध्वमका के स्यु —b) B1 D5–9 के च, B3 (first time) केन (for के वा) D1 8 6–9 स्मृता (for तथा) —c) D3 om from एतत् up to यौ रा (in 7d) M यथावृत्त (for तत्त्व) —d) B3 तैं (for मे)

7 For the repetition of 7a in B3, cf v l 2 T1 om 7 (cf v l 3) D3 om up to यौ रा (in 7d) (cf v l 6) B2 partly damaged —a) G ते (for ये) —b) Dn3 ब्राह्मणेषु (for °णस्य) —d) B3 द्वौ (for यौ) D1 6–9 राजन्यस्य च भारत

8 T1 om 8ab (cf v l 3). —a) V1 एको हि (hypermetric) (for एको) Dn1 n3 त्रिवर्ण (for द्विवर्ण) G2 [क्ष]त्र (for [ए]व) M1–6 एको द्विवर्ण योर्वाथ (sic) —b) D1–3 5 लक्षितं, D1 10 T2 G1 3 लक्षिता G4 तथान्यत्रोपलक्षिता —c) D1 3 [s]त्र, D5 S तु (for हि) D1 6–9 षडुपध्वसका(D1 6 °जा)श्चापि —d) D1 6–9 कानीनापसदाञ्शृणु

9 a) D1 T3 G च(G2 चा)ण्डालो, some MSS चाण्डालो (for चण्डालो) V1 B1–3 5 Dn वैश्यौ च, B4 D10 -यौनौ च, D1 6 7 9 धानौ च, M1–3 वर्णौ द्वौ (for वेनौ च) T1 चण्डाला व्रात्यवर्णाश्च, T2 चण्डाल वृत्या वर्णो तु, T3 G चण्डालो व्रात्यवर्णौ तु (G1 4 च), M4 चण्डालव्रात्यवर्णौ द्वौ —b) D1 8 T2 3 G1–3 ब्राह्मण्या (D5 °ण्या) क्षत्रियस्य तु; D1 6 9 ण्या क्षत्रियासु(D8 °यास्सु)तौ, T1 G4 M °ण्या क्षत्रियस्त्रिया —c) D6 T2 वैश्यायाश् (for °या) —d) T2 3 G1 3 4 लक्ष्यास्ते (for लक्ष्यन्ते)

10 T1 om 10a–11b —a) B1 वामनश्, B4 वासकश्, D1 3 T2 3 G नाम°; D1 10 M राम°, D6 मश , D6–9 रोम° (for वाम°) —c) T2 ब्राह्मण्या (for °ण्यां) D6 तु (for च) D4 ब्राह्मण्या क्षत्रियाणा तु —d) D1 6 च (for तु)

11 T1 om 11ab (cf v l 10) —a) G2 स्थूल (for सूत) —b) G1 त्रय (for स्मृता) —c) D8 पुत्र (for पुत्र) V1 B Dn D2 10 पुत्रा ह्येते न शक्यते —d) D1–9 परंतप; M1–3 युधिष्ठिर (for नराधिप) — After 11, D10 ins an addl colophon [*Sub parvan* दानधर्म —*Adhy no* 52]

युधिष्ठिर उवाच ।
क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम् ।
तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२
भीष्म उवाच ।
रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ।
अध्यूढः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
रेतोजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ।
अध्यूढं विद्म वै पुत्रं हित्वा च समयं कथम् ॥ १४
भीष्म उवाच ।
आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥ १५
पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशां पते ।
तत्र क्षेत्रं प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥ १६
अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।
न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ ॥ १७
कश्चिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
न तत्र रेतः क्षेत्रं वा प्रमाणं स्याद्युधिष्ठिर ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।
शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥ १९
भीष्म उवाच ।
मातापितृभ्यां संत्यक्तं पथि यं तु प्रलक्षयेत् ।
न चास्य मातापितरौ ज्ञायेते स हि कृत्रिमः ॥ २०

C 13 2632
B 13 49 20
K 13 84 39
M 13 44 33

---

12 G1 om (hapl) 12–13 T1 G2 om the ref —a) D1 2 . सुतत्त्व, D1 6 7 9 रेतोज (for क्षेत्रज) —b) G2 स्नुत (for सुतं) B1 D –9 च (for तु) D1 4 6–8 क्षेत्रज, D9 S (G1 om) शुक्रज (for शुक्रजम्) D5 क्षेत्रज तु तथा सुत, D नयान्ये क्षेत्रज विदु —T1 om 12c–13a —c) D1 8 G2 तस्य (for कस्य)

13 T1 G1 om 13 (cf v 1 12) —a) D1–4 6 7 9 रेतोजो, D10 रेतजो (for रेतजो) —b) T3 M पुत्रो, G1 3 पुत्रो (for त्यक्तो) T2 क्षेत्रजो वा भवेत्क्य —c) V1 B Dn D1 6 अ(B आ)ध्योढ, D1–3 M अध्यूढ, D4 6 7 9 अन्योढ, D5 अगूढ (for अध्यूढ) T2 3 G1–3 अध्यू(T1 °ढ़)मेव समय —d) D1 3 4 6–9 एव (for एव) T2 3 G1–3 हित्वेत्ये तन्निबोध मे

14 a) V1 B Dn1 n2 G2 रेतज (for रेतोज) D1–2 –9 वेत्ति (for विद्म) B1–4 रेतो(B2 4 त) जान्विद्म वै पुत्रान, D1 6 रेतोज वेद्मि पुत्र न —B5 D1 6 7 9 om (hapl) 14bc T1 om (hapl) 14cd —c) V1 B (B5 om) Dn n2 D2 अध्योढ, D1 3 अन्यूढ, D अध्यूढ (for अध्यूढं) D1–3 – 10 वेद्मि (for विद्म) D1 तु (for वै) T2 अध्यूढमपि हित्वा च, T3 G M अध्यूढं विद्म पुत्र च —d) V1 B Dn D1–5 त्यक्त्वा तु (D1 6–8 च, D5 वै), T2 निवेश (for हित्वा च)

15 b) M यत् (for यस्) D1 कारणान्तर —c) G2 कारणाद् (for णं) —d) Dn1 स्वक्षेत्र, D10 न क्षेत्र (for स क्षेत्र-) D5 शर्मा (for भवेत्) T1 स क्षेत्रज उदाहृत

16 a) D2 पुत्रार्थं, T2 3 G M1 पुत्रार्थी —b) T1 M1–4 यद् (for यां) D1 5–8 सुत (D1 सुतं) शुभं (for विशां पते) —c) V1 B Dn3 तत्क्षेत्र तु (V1 हि), Dn1 n D2 क्षेत्रज तु, G1 damaged (for तत्र क्षेत्र) —d) G1 2 [न]त्र (for वै) V1 B1 5 Dn3 D5 स्नुत (for सुत) T3 नैव तद्रेतज स्मृत

17 a) B3 अन्यत्र, D1–9 त्यक्तस्तु (D5 °श्च), D10 अन्यस्तु, S अन्य स (for अन्यत्र) —b) D3 10 लभते (for लक्ष्यते) —c) D1 6 7 9 लक्ष्यते (for शक्यते) B2 D T1 M1 2 4 हतुं (for हन्तुं) —d) D6 7 दृष्ट्वा नोपगतो ह्यसौ, S दृष्टान्त(G1 °न्तु)गतो ह्यसौ

18 a) V1 B3–5 Dn D5 G1 कश्चिच्च B2 D10 G2 कश्चित्, D1–4 6–8 कश्चित्तु (for कश्चिच्च) —b) T2 संग्रहायैव (for °देव) D5 तत्र दैवेन लक्ष्यते —d) D8 कारण, D2 लक्षण (for प्रमाणं) D4–9 वा (for स्याद्) Dn यत्र लक्ष्येत भारत

19 T3 om (hapl) 19–21 with the ref —a) D5 G1 शुक्र, D5 T1 2 G2 4 शुक्रं (for शुक्र) —d) B1 नेक्षेत, Dn1 n2 D1 लक्ष्य न, D8 लक्ष्येच्च (for लक्ष्येत)

अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन्संप्रतिलक्षयेत् ।
सवर्णस्तं च पोपेत सवर्णस्तस्य जायते ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम् ।
देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २२

भीष्म उवाच ।

आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ॥ २३
त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ।
तद्गोत्रवर्णतस्तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ॥ २४

अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णेन युधिष्ठिर ।
संस्कर्तुं मातृगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये ॥ २५
कानीनाध्यूढजौ चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बिषौ ।
तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ॥ २६
क्षेत्रजो वाप्यपसदो येऽध्यूढास्तेषु चाप्यथ ।
आत्मवद्वै प्रयुञ्जीरन्संस्कारं ब्राह्मणादयः ॥ २७
धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

---

20 T8 om 20 (cf v. l 19) T1 om 20[ab] —[a]) V1 B Dn D10 यस्त्यक्त, S (T1 8 om) सन्यस्त (for संत्यक्त) —[b]) D1 यं तु, D10 जात, S (T1 8 om) जंतुं (for य तु) D6-10 -कल्पयेत् (for लक्ष°) V1 B Dn पथि यस्तं प्रकल्पयेत्, D5 पथि यमुपकल्पयेत् —[c]) G1 3 4 [अ]पि (for [अ]स्य) D5 नास्य पितरौ ज्ञायेते —[d]) V1 B Dn D2 10 ज्ञायेता; D1 G4 M4 ज्ञायते, D4 T2 G1 3 M1 जायते; M2 3 जायेते (for ज्ञा°) V1 G4 हि स (by transp) D5 स हि कृत्रिमक स्मृत

21 T8 om 21 (cf v l 19) —[a]) B4 स्वस्वामिकस्य स्वामित्वं, D1-4 6-9 अस्वामिनश्च स्वा°, D5 °नि स्वामिकस्व, M °के स्वम्नामित्व —[b]) V1 B4 5 सप्रनि (for °ति) Dn2 लक्ष्यते; D1-3 5 पश्यते (for लक्षयेत्) —[c]) V1 B2(marg) 3-5 Dn यो वर्णं पोपयेत्त च, B1 D3 10 यो वर्णस्त च (B1 °स्तस्य) पोपे(D10 पुष्ये)त्, B2 सवर्णस्य च दोषेण, D1-7 9 सवर्णं स च पोपे(D1 2 5 पुष्णी)त —[d]) V1 B2 5 Dn G2 तद्वर्णस्

22 [a]) D10 प्रकर्तव्य (for प्रयोक्तव्य) —[b]) T1 कश्च (for कस्य) —[c]) B2 M वेति, T1 चैव (for चेति)

23 [ab]) D10 transp कुर्वीत and संस्कार B6 तदा (for तथा)

24 T1 om 24[ab] —[a]) D1-3 5 च, D8 तु, T2 3 G स (for य) —[b]) B1 स्त्र (for स) D1-3 5 य सवर्णं प्रपद्यते —[c]) T1 M1-3 ततोत्र, T2 3 G1 3 4 ततोस्य, G2 तयो स, M4 अथ त (for तद्गोत्र) V1 B1-4 Dn3 D10 -वर्णज, B4 Dn1 n2 -बंधुज, B5 -यथुता (for -वर्णतस्) —[d]) T1 M कुर्युस् (for कुर्यात्) B1 संस्तवम् (for संस्कारम्) D1-3 10 T1 अच्युत (for अच्युत) — After 24, V1 B Dn3 D4-7 9 10 ins

316* संस्कृतस्य सतस्तस्य वर्णगोत्र भवत्युत ।

[Dn3 D4-7 9 ततस्, D10 तु यस् (for सतस्)]

25 [a]) D1 4 6 7 9 अप्रदेया, D3 आत्मप्रदेया (hypermetric), D5 अतो देया (for अथ देया) T1 सा (for स्यात्) T2 3 G अथ कन्या तु देया स्यात् —[b]) V1 B Dn D10 तद्वर्णस्य, D1-3 5 तद्वर्णाया (for °र्णेन) — D5 T1 om 25[cd] —[c]) T2 3 G1 2 4 संस्कृत्य (for संस्कर्तुं) V1 B Dn वर्णं, D10 मूल (for मातृ) D1-3 -वर्णं च, S (T1 om) -गोत्रेण (for गोत्रं च) —[d]) T2 3 G विनिर्णये (for °श्चये)

26 [a]) B5 Dn1 n2 D10 वा (for च) B1-4 कानीनाध्योढजौ चा(B2 3 वा)पि, D3 °नो व्यूढजश्चापि, D4 6-9 °नान्योढजौ वा(D4 चा)पि, T1 °नश्च सहोढश्च, T2 3 G M °नो व्यूढजो (G2, °जा) वापि —[b]) T3 G1 3 4 किल्बिषी (for किल्बिषौ) T2 M विज्ञेय पुत्रकिल्बिषी, G2 विज्ञेता पुत्रकिल्बिष (sic)

27 T1 om 27 —[a]) D5 संस्कार्यौ (for क्षेत्रजो) B1 [अ]थ (for [अ]पि) D4 6-9 [अ]पसदा —[b]) V1 B Dn1 n2 येध्योढास्, D1-3 8 योऽव्यूढस्; D4 6 7 9 योन्योढ(D6 °ढ)स्, G1 3 ये मूढास् (for येऽध्यू°) D2 तस्य, M4 तेपि (for तेषु) B2 D7 T2 G2 वा (for च) Dn2 [उ]त (for [अ]थ) — T3 G1 3 read

५०

युधिष्ठिर उवाच ।

दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।
महाभाग्यं गवां चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।
नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ २
पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।
उदवासकृतारम्भो बभूव सुमहाव्रतः ॥ ३
निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ।
वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ४
आदधत्सर्वभूतेषु विस्रम्भं परमं शुभम् ।
जलेचरेषु सत्त्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ५
स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ ६
गङ्गायमुनयोर्वेगं सुभीमं भीमनिःस्वनम् ।
प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ७
गङ्गा च यमुना चैव सरितश्चानुगास्तयोः ।
प्रदक्षिणमृषिं चक्रुर्न चैनं पर्यपीडयन् ॥ ८

C. 13 2648
B 13 50 8
K 13 85 8
M 13 45 8

27[cd] twice — c) T3 G1 3 (all second time) स्वजन्म मावदोषेग — d) V1 B. Dn संस्कारान् (for °र)

28 a) B. सर्वं (for धर्मं) G1 8 -शास्त्रे स (for शास्त्रेषु) — b) T2 प्रशस्यते, M2 प्रदृश्यते (for प्रदृश्यते) — c) M एतत्सर्वं समाख्यात — d) B4 मर्हसि (for इच्छसि) S किं भूय कथ्यतामिति

Colophon om in D10 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 8 शाति — *Sub-parvan* V1 B1-8 Dn D1-3 8 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 5 Dn विवाहधर्म , B2 D1 2 4-9 पुत्रप्रणिधि , B1 पुत्रप्रतिनिधि , D8 पुत्रनिर्णय , T2 बीजक्षेत्रबलाबलविचार , G1 बीजक्षेत्र बलाबलविचारनिर्णय — *Adhy no* (figures, words or both) V1 49 (as in text), D5 47 , T1 M 78 , T2 G2 4 85 , T3 G1 80 , G3 79 — *Śloka no* D4 28

50

1 G2 om the ref. — a) D3 दर्शन कीदृश स्नेह — b) D4 5 वा (for च) — c) B2 M2 8 माहा भाग्य — d) D10 T1 3 G य(T1 G1 4 त)थातथ (for पितामह) V1 B Dn तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

2 D10 om the ref B2 partly damaged — c) D8 नघुषस्य — d) D4 6 राजर्षेश् (for मह)

3 b) D1 2 4-9 भार्गवो भृगुनदन , D10 T2 3 G1 2 4 °वो नाम भारत — c) D4 6-9 G2 उपवास (for उद°) — d) V1 B1 5 Dn D1 G2 स (for सु) B4 D2 3 तपा (for व्रत)

4 T1 om 4[ab] — a) B (except B1) D4 6 T3 G2 निहन्य (for त्य) D1-9 शोक, D10 T3 G काम (for क्रोध) T2 निहन्यमान काम च — b) D1-3 5 7-10 T3 3 G क्रोधम् (for शोकम्) — d) D4-6 जलवास , D7-9 वासा (for °वासे) G4 कृत (for धृत) T1 जलवासदृढव्रत

5 a) D1-3 5 अददात, D4 6-9 अददत् (for आदधत्) — b) D5 विश्राम , D6 corrupt , G2 विस्मय , some MSS विभ्रम (for विस्रम्भ) B4 स्मृत , T1 गत (for शुभम्) — c) V1 B Dn D1 2 4 T2 सर्वेषु , D8 शैलेषु (for सत्त्वेषु) D6-9 जलचारेषु सर्वेषु — d) T3 G1 2 4 शीतहाशिर् (for °रश्मिर्)

6 a) D1 3 स्थाणुर्भूत (D3 °स्वा) — b) D8 देवताभ्य , G1 3 देवता स (for दैवतेभ्य) — c) G4 संगे (for मध्ये) — d) D1 (*sup lin*) 2 8 जले D6 T1 G3 4 स (for स) D2 च (for ह)

7 T1 om (hapl) 7 — a) G1 3 भेद (for वेगं) — b) D4 6 7 स (for सु) S (T1 om) सुमहा- (for भीमनि-) — c) D10 T2 G सहसा (for शिरसा)

8 a) D1-3 5 गंगायमुनयोश्चैव — b) V1 B Dn सरांसि च, T2 3 G तथानुगा (for [अ]नुगास्तयो) T1 तथान्या सरितश्च या — c) Dn1 प्रदक्षिणाम् (for णम्) — D8 reads 8[d]-9[a] twice. — d) D2 3 परि पीडयन्, S (except G4) प्रत्य° (for पर्य)

9 For the repetition in D8, cf v l 8 — a)

अन्तर्जले स सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।
ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९
जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।
उपाजिघ्रन्त च तदा मत्स्यास्तं हृष्टमानसाः ।
तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ १०
ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ।
त देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥ ११
निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चिताः ।
व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्तिनः ।
अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १२
जालं च योजयामासुर्विशेषेण जनाधिप ।
मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १३
ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।
गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ १४
जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।
विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिले क्षमम् ॥ १५
ततस्ते सुमहच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् ।
प्रकीर्य सर्वतः सर्वे जालं चकृषिरे तदा ॥ १६
अभीतरूपाः संहृष्टास्तेऽन्योन्यवशवर्तिनः ।
बबन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथान्याञ्जलचारिणः ॥ १७
तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।
आकर्षन्त महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ १८

V1 T1 अतर्जले च, B (except B4) Dn D2 4 6 (both times) 7-9 लेषु (for ले स) — T1 om 9cd — c) B2 damaged D3 अतश्, T2 3 G1 2 4 M पुनश् (for ततश्) Dn3 T2 G4 M [ऊ]र्ध्वं B1 श्रीमान् (for धी°) — d) M4 पुरुषर्षभ (for भरत°)

10 a) V1 om, D2 5 8 10 T2 3 G च (for स) T1 जलौकसानां सत्त्वाना — b) T3 [अ]द्भुत (for प्रिय) — c) D10 T2 3 G M4 उप(D10 G3 °पा)जिघ्रति (M4 °त) D4 उपजिघ्रस्तदा तव, D5 °घ्रसन्त मत्स्यान्, T1 °घ्रश्च तु तदा — d) V1 B2 (marg) 5 Dn D2 तस्योष्टं, D4 6-9 मत्स्या स (for मत्स्यास्त) M1-3 मानसं (for °सा) D5 स मुनिर्हृष्टमानस — T1 om 10ef — e) D3 4 6-9 सत (for [आ]सत) D5 तस्य तत्र सत काल, D10 S (T1 om) तत्रा(G4 °स्या)पि वसत काल — f) D5 समायातो (for समतीतो)

12 B2 partly damaged for 12ab D9 reads 12b-13b twice — b) V1 B5 Dn D5 निश्चया (for निश्चिता) — T1 om 12cdef — d) V1 B1 6 समरेषु (for सलिलेषु) G2 च वर्तिन, G3 [अ]नु° (for [अ]नि) — e) Dn3 D1 अत्याययुश्, D9 (both times) अभ्युपे°, G1 2 4 नाभ्याययुस्, G3 न ह्यत्ययुस् (for अभ्यायायुश्) D8 M ते, T3 G तु (for च) D5 अभ्यायायुस्तदा ते वै — D6 om 12f-13a

13 For the repetition in D9, cf v l 12 D6 om 13a (cf v l 12) T3 partly damaged for 13ab — a) V1 B5 Dn D2 10 G2 ते (for च) D4 6-9 जलं च शोधयामासुर् — b) V1 B5 Dn D2 10 निःशेषेण (for विशे°) D4 6-8 (both times) जाल हस्ता महीपते, S नवसूत्रकृत (T2 °त्रं तु त) दृढ (T1 ध्रुव) — T1 om 13e-16b — c) S (T1 om) मत्स्यो द्धरणमाकाङ्क्ष(M °काङ्क्ष)स् — d) G4 तथा (for तदा)

14 T1 om 14 (cf v l 13) — a) D4 6 7 9 चैव (for योगै) — b) G3 मात्स्य (for मत्स्य) — c) D4 तोय (for वारि) — d) D1-3 जलैः स्माव किरन्ति ह (D1 हि), D4 6 7 9 जलैरवाकिरञ्छुभ, D8 जालैरभ्यकिरञ्छुचि (°10), D10 S (T1 om) जालेना(M °लैर)वाकिरन्ति ते

15 T1 om 15 (cf v l 13) — a) D10 T3 G तु (for सु) — b) B1 D4-6 8-10 T3 G तदा, D7 सदा (for तथा) D1 2 नवसूत्रकर तदा, M मत्स्याश्च समुपागमन् — M om 15cd — d) D4-7 9 यत्तत्तत्, D8 यत्र तत् (for यत्तत्र) V1 B Dn [ऽ]क्षिपन् (for क्षमम्)

16 T1 om 16ab (cf v l 13) — b) D1-3 सुविस्तर (for सुवर्तितम्) — D4 om (hapl ?) 16c-17b — c) G1 partly damaged V1 B Dn अवती(V1 B2 °ता)र्य तत सर्वे

17 D4 om 17ab (cf v l 16) T1 om 17ab — a) G3 रूप (for रूपा) — b) V1 B1 6 Dn D9 om ते D6-9 [ऽ]न्योन्य (for °न्य) — c) D4 6 बभ-ञ्जुस् (for बबन्धुस्) D5 बबन्धुर्बलवन्मत्स्यांस्, T1 °धु सर्वतो मत्स्यांस्, M4 बलाधारतत्र मत्स्यांश्च — d) T1 महाजलविचारिण

18 a) T2 3 G3 4 ततो (for तथा) — c) V1 B

नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
लग्नैः शङ्खगणैर्गात्रैः कोष्ठैश्चित्रैरिवावृतम् ॥ १९
तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥ २०
परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।
मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंकर्षणेन च ॥ २१
स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।
बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २२

निषादा ऊचुः ।

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिताः ॥ २४
प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ।
संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलाध्युषितानिमान् ॥ २५
इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः ।
सर्वे विषण्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

C. 13 2667
B 13 50 27
K 13 85 26
M 13 45 26

Dn D आ(B₁ ₂ स)कर्षयन, G₁ °पन (for °पेन्त) B° महाबाहो, D₁ °भाग (for °राज)

19 ᵃ) M ग ग (for नदी) — ᵇ) D₂ ₃ ₅ हनश्रु, D° ° स्मश्रु, D₅ स्मश्रु (for हनश्रु) — T₁ om 19ᶜᵈ — ᶜ) B₁ D₂ G₁ ₂ ₃ लग्न (for लग्नै) V₁ B Dn D₁₀ नर्मगात्र (D₁₀ °त्रै), D₁₋₇ शर्षगात्रै, G₁ गर्ग गात्रै (for °गात्रै) D शम्बर्यगात्रैश्च, T° ₂ M स्वगस्वर्गार्त्तगात्रै — ᵈ) B₂ (marg) ₁ D₁₀ क्रोडैश्च, D₁ ₂ कोष्ठैस D₅ गात्रैस, T₂ G₁ ₂ कोष्ठैश्च, T₂ M कोष्ठैश, G₁ लोकैश (for कोष्ठैश) V₁ B₁₋₃ ₁ क्रौञ्चैश्चि त्रैरिवार्पित, G₁ कोष्ठैश्चित्रैरिव दुत

20 ᵃ) D₂ [क्षा]धृत (for [द्ध]धृत) — G₁ ₂ om (hapl) 20ᵇ-22ᵃ — ᵇ) D₁ ₆ transp ते and तत्र D₁ ₂ वृद्ध, M₁ देव (for वेद) M₁ पारगा D₂ ते तदा वृद्धपारगम्, T₁ तेन्वेदपारगम् — ᶜ) T₁ पार्श्व (for दाशा) — ᵈ) D₁ प्रपतन, D₁ वा, D₆₋₉ क्ष° (for प्रा) T₁ नृप (for भुवि)

21 G₁ ₂ om 21 (cf v l 20) T₁ om 21 — ᵃ) D₁₀ T₂ ₃ G₁ यथ (for परि) — D T₂ ₃ G₄ ₅ M om (hapl) 21ᶜᵈ — ᵈ) V₁ B Dn D₁₀ स्थलस्य कर्षणेन च, D₁ °मर्षणेन रता

22 G₁ ₃ om 22ᵃ (cf v l 20) — ᵃ) Dn₁ D₅ T₁ तु D₂ om D₃ च, T₂ G₂ ₃ त (for तत्) B₁ D₁ ₂ ₃ T₁ ₃ G₄ M₁ ₂ ₃ तथा (for तदा) — ᵇ) D₁ महत (for कृतम्) — ᵈ) D₁ ₃ न्यश्वसच्च, D₅ न्यश्वसत्त, some MSS निश्वसंश्च D₁₀ मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

23 M₁ om the ref T₂ ₃ G दाशा (for निषादा) — ᶜ) D₅₋₉ G₃ करवाम (for वाम) T₃ वय (for प्रियं) T₂ G₁ ₂ ₃ करवामो वय किं ते — ᵈ) D₆₋₉ त्व, T₃ G₁ ₂ ₃ मे (for नो)

24 V₁ B Dn D₂ ₃ ₅₋₁₀ G₂ ₃ om the ref — ᵃ) D₂ इत्युक्ते D₁ ₆₋₉ वचस्तु (D₆ also °श्च) (for मध्यस्थश्च) — T₁ om 24ᶜᵈ — ᶜ) M₁ ₃ परम — B₅ om 24ᵈ-26ᶜ — ᵈ) D₅ T₂ ₃ G₁ ₂ ₄ तच् (for तं) G₂ तच्छृणुत्व समाहित

25 B₅ om 25 (cf v l 24) — ᵃ) Dn₁ विकर्ष, Dn₂ D₅₋₉ विसर्ग (for विक्रय) — ᵇ) D₁ T G₁ सदा (for सह) — ᶜ) Dn₁ T₁ ₂ G₁ ₂ ₃ सवास (for °सान्) D₅ मोक्तु, D₁ वक्तु (for त्यक्तु) — ᵈ) B₂ Dn सलिले V₁ B (B om) Dn सह, D₅ इह (for इमान्)

26 B₅ om 26ᵃᵇᶜ (cf v l 24) — ᵃ) B (B₁ om) च (for तु) — ᶜ) V₁ Dn D₁ विवर्ण (for विषण्ण)

Colophon — *Parvan name* B₁ ₂ ₄ Dn₃ D₁ दानधर्म — *Sub-parvan* V₁ B₁₋₄ Dn D₁ ₂ M₁ ₃ दानधर्म — *Adhy name* V₁ B₁ ₂ ₄, ₆ Dn D₄ ₆₋₉

68
27

५१

भीष्म उवाच ।

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतम् ।
त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ १

शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ २

अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
सत्यव्रतं महाभागं देवकल्पं विशां पते ॥ ३

नहुष उवाच ।

करवाणि प्रियं किं ते तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
सर्वं कर्तास्मि भगवन्यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४

च्यवन उवाच ।

श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः ।
मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ५

नहुष उवाच ।

सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
निष्क्रयार्थं भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ॥ ६

च्यवन उवाच ।

सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप ।
सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ॥ ७

नहुष उवाच ।

सहस्राणां शतं क्षिप्रं निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।

च्यवनोपाख्याने, D1 3 च्यवननहु(D3 °पुरु)षसंवाद , T2 गोमाहात्म्ये भार्गवच्यवनोपाख्याने च्यवनदाशसंवादे नहुष दर्शन, M1 2 च्यवनवध ; M3 च्यवनोपाख्याने च्यवन वध , M4 च्यवनजालवध — *Adhy no* (figures, words or both) V1 50 (as in text), D5 48, D10 54, T1 M1-3 79, T2 3 G2 4 86, G1 81, G3 80. — *Śloka no* D4 26

51

1 T2 om the ref — ^{a}) D1 तद् (for तु) B4 तथा, D3 8 वच (for तत) — ^{b}) D6 तु (for त) D10 तथाकृत (for °गतम्) — After 1^{ab}, M1-3 rcad 3^{cd} — ^{c}) B6 स्वरित, T1 सहित (for त्वरित) D10 राजन् (for तत्र) — ^{d}) D4 6 सामात्य स , D7 9 महामात्य (for °मात्य) V1 B1 4 6 पुरोगम (for °हित)

2 T1 om 2-3 T2 3 G M om (hapl) 2^{a}-3^{b} — ^{b}) B1 पुरतो (for प्रयतो) D1-3 नृप — ^{c}) B1 वै, D2 3 6 9 [s]थ (for च) — ^{d}) D10 महामते (for °त्मने)

3 T1 om 3; T2 3 G M om 3^{ab} (for all, cf v 1 2) M1-3 read 3^{cd} after 1^{ab} B2 partly damaged for 3^{cd} — ^{c}) D2 M सत्यवृत्त (for °व्रत) V1 B Dn D10 महात्मान (for °भाग)

4 D7 9 om the ref T1 reads 4^{b} and 4^{a} (transposed) after 4^{d} — ^{b}) V1 B Dn D10 तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम — D4 6 7 9 om 4^{cd} — ^{d}) Dn1 यद्वा (for यदि) B1 om सु Some MSS दुकर

5 ^{b}) T2 मात्स्य , M मास (for मत्स्य) Dn1 M4 जीवना (for जीविन) — ^{c}) Dn1 D2 मूल; D6 मात्य (for मूल्यं)

6 ^{a}) D5 दीयते (for °ता) — ^{b}) T G पुरोहिता — ^{c}) V1 B (B2 damaged) Dn D6 7 निष्क्रयार्थे, D5 T3 G1 3 निष्क्रियार्थं, some MSS निःक्रयार्थं — ^{d}) V1 यथा हि, D4 6 8 9 तथाह, M2 यथात्थ (for यथाह) T2 M -नन्दन (for °न)

7 B1 om (hapl) 7-8 — ^{b}) V1 किंचित्, G2 क वा, M1 कि मा (for किं वा) — ^{c}) D4 6 7 9 सहस्र (for सदृश) — ^{d}) T1 निषादेभ्य पुरोहितै

8 B1 om 8 (cf v 1 7) — ^{a}) V1 B (B1 om) Dn D1 6 9 10 त्रिप्र, T2 मूल्य (for क्षिप्र) — ^{c}) D5 एव तु, S एतत्ते (for एतत्तु) D1-3 भवन्मूल्य (for भवे°) V1 B2-4 Dn D4 6-10 स्यादिद भ(D4 6-9 °देतद्ध)गवन्मूल्यं, B1 एतन्मूल्यमह मन्ये — ^{d}) S किं वान्यन्म(T2 G1 °न्य म)न्यसे द्विज

स्यादेतत्तु भवेन्मूल्यं किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ८

च्यवन उवाच ।

नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ।
दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ९

नहुष उवाच ।

कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
यदेतदपि नौपम्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ १०

च्यवन उवाच ।

राजन्नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि महाद्युते ।
सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥ ११

नहुष उवाच ।

अर्धराज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वान्यन्मन्यसे द्विज ॥ १२

च्यवन उवाच ।

अर्धराज्यं समग्रं वा नाहमर्हामि पार्थिव ।
सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥ १३

भीष्म उवाच ।

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकर्शितः ।
स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ १४
तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।
नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः ॥ १५
स समाभाष्य राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ।
तोषयिष्याम्यहं विप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६
नाहं मिथ्यावचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।

C. 13 2634
B 13 51 17
K. 13 86 18
M. 13 45 42

---

9 B5 om (hapl.) 9–12 — ^{a}) D1 6–9 राजन्न (for नाहं) V1 सहस्राणाम् (for °स्रेण) — ^{b}) V1 अर्हामि, D5 T1 2 निष्क्रेय (for निमेय) D4 6–9 नाहं क्रेय कथं- (D9 °दा)चन — ^{d}) D1 2 ब्राह्मणैः, D3 मन्त्रिभिः (for अमात्यैः) D4 6–8 स्वबुद्ध्या निश्चय कुरु, S सहामात्यैर्विचि(M °हिं चिं)तय — After 9, T2 reads 14^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

10 B5 om 10 (cf. v. l. 9) T1 om 10^{a}–11^{c} G4 om the ref. — ^{a}) T2 3 G1 2 4 पुरो हितो, Madras ed. पुरा हिता (for प्रदीयता) — D1 om (hapl.) 10^{b}–11^{a} — ^{b}) D4 6 पुरोहिता, T2 3 G1 2 4 प्रदीयता (for पुरोहित) — D4 om 10^{c}–11^{b} D5 om 10^{c}–12^{d} — ^{c}) B1 D2 8 7–9 यद्येतद्, T2 3 G एष्य स्वद् (for यदेतद्) V1 B (B om.) Dn D8 नो मूल्यम्, D7 [अ]नौपम्यन् (for नौप) D5 तदपि नो मम मौल्यम्, M एतेि यद्यपि नौपम्यम् — ^{d}) D8 प्रवर्तते (for प्रदीयताम्)

11 B5 om 11 (cf. v. l. 9) D1 T1 om 11^{abc}, D4 om 11^{ab}, D5 om 11 (for all, cf. v. l. 10) Dn3 om 11 D8 9 om. (hapl.) 11–12 — ^{b}) T2 3 G [ऽ]पि च (for वापि) D2 3 7 भूयो वा नृपसत्तम — ^{c}) D2 सहस्रैर् (for सदृश) B4 दीयता सदृश मूल्य — ^{d}) D4 T2 3 G ऋषिभि, D10 मन्त्रिभि (for ब्राह्मणै)

12 B5 om 12 (cf. v. l. 9) D6 om 12 (cf. v. l. 10) D3 9 om 12 (cf. v. l. 11) D1 2 M1 om 12 (retaining the ref.) T2 om (hapl.) 12–13 (with the ref.) — ^{a}) Dn2 n3 D2 4 10 G1 अर्धं (for अर्धं) T1 समस्त (for °ग्र) — ^{b}) D4 प्रयच्छता (for प्रदीयताम्) — ^{c}) T1 तन् (submetric) (for एतन्) T3 G1 2 4 M2–4 तुल्यम् (for मूल्यम्) — ^{d}) B1 D10 च (for वा) B4 8 त्व (for [अ]न्यन) — For 12^{bcd}, D7 subst.

317* दीयता वे पुरोहित ।
अविलम्बितमित्येवमृषि कष्टाद्विमुच्यताम् ।

13 T2 om 13 (cf. v. l. 12) D1 2 8 9 om the ref. — ^{a}) B6 Dn D7 6–10 G1 अर्धं (for अर्धं) V1 B2 3 Dn1 n2 च (for वा) — ^{b}) B2 partly damaged V1 B Dn D10 मूल्य न (for नाहम्) — ^{d}) D1 2–9 T1 3 G चिंतय (for चिन्त्यताम्)

14 T2 reads 14^{ab} for the first time after 9 — ^{b}) T1 शोक (for दुःख) Some MSS कर्षित — T1 om 14^{cd} — ^{c}) D1 2 स (for स) T2 3 M चिंतयामास स तदा — ^{d}) Dn3 D2–4 सहामात्य (for °मात्य)

15 T1 om 15^{cd} — ^{d}) B5 परिजातो (for गवि°) D3 6–8 महा (for ऽभवन्)

16 ^{a}) V1 B Dn D10 तमामान्त्य (for समा) D1–9 समाभाष्य च (D1–3 5 स) राजानम् — ^{c}) D4 6 om (hapl.) from विप्र up to यदह (in 17^{c}) V1 B Dn

2684
51 17
16 18
15 42

भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १७

नहुष उवाच ।

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
परित्रायस्व मामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥ १८
हन्याद्धि भगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् ।
किं पुनर्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९
अगाधेऽम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सहर्त्विजः ।
प्लवो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २०

भीष्म उवाच ।

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।
उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥ २१
अनर्घेया महाराज द्विजा वर्णमहत्तमाः ।
गावश्च पृथिवीपाल गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २२
नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।
हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २३
अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् ।
इदं प्रोवाच नृपते वाचा संतर्पयन्निव ॥ २४
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ २५

च्यवन उवाच ।

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक्क्रीतोऽस्मि तेऽनघ ।
गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत ॥ २६

D_{10} क्षिप्र (for विप्रं)

17 $D_{4\ 6}$ om. up to यदह (in 17^{c}) (cf v l 16) T_1 om 17^{ab} D_5 om (hapl) 17^{bc} — ^{b}) B_1 कथचन (for कुतोऽन्यथा)

18 T_2 om the ref — ^{a}) $D_{2\ 7\ 10}$ T_2 भगवन G_4 ब्रवीपि भगवन्मूल्यं — ^{b}) D_{n1} $D_{2\ 9}$ महर्षे T_1 G_4 विभो, T_{3} G_{1-3} प्रभो (for भृगो) — ^{cd}) $D_{n2\ n3}$ $D_{2\ 4\ 6\ 9}$ मामस्माद्विषय; T_1 चास्माक विपर्यं T_1 वै (for मे)

19 ^{a}) D_{n3} हन्याच्च, $D_{4\ 6-9}$ मा हन्याद् (for हन्याद्धि) — T_1 om 19^{c}–20^{b} D_2 om 19^{cd} — ^{c}) S (T_1 om) मानव (for मा तपो) — ^{d}) B_2 partly damaged B_4 D_8 -पराक्रम (for -परायणम्)

20 T_1 om 20^{ab} (cf. v l 19) — ^{a}) Bom ed अगाधाम्भसि — ^{b}) Bom ed. सऋत्विज (for सहर्त्विज) — ^{c}) $B_{1\ 3}$ पुरो (for प्लवो) T_1 समाद्य (for महर्षे) — ^{d}) S (except T_1) मूल्य(M_4 °ल)स्य (for मूल्यवि) D_5 कुरु मूल्य विनिश्चित

21 D_9 om (hapl) 21^{b}–23^{a} — ^{b}) T_1 स महर्षि (for गविजात) $D_{1-3\ 5}$ महातपा (for प्रतापवान्) — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ सामात्यं, $G_{1\ 2}$ सामात्यान् (for अमा) T_1 वच (for च तम्) $D_{1-3\ 5}$ अमात्यास्त च पार्थिवं — After 21, S ins

318*
गविजात ।
ब्राह्मणाना गवा चैव कुलमेक द्विधा कृतम् ।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ।

[T_1 om. the ref — (L 1) G_2 एतद् (for एक)]

22 D_9 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) D_5 अनर्घ्या वै; T_1 न निष्क्रेया, T_2 अनर्घा गा, T_3 °र्घा हि; G °र्घाहा (for °र्घेया) — ^{b}) $D_{4\ 8}$ T_1 महत्तरा (for °त्तमा) V_1 B D_n D_{10} द्विजा वर्णेषु चोत्तमा, D_{1-3} द्विजवर्णमहत्तरा — ^{c}) V_1 B D_n D_{10} गावश्च (D_{10} °स्तु) पुरुषव्याघ्र — ^{d}) T_3 M तु प्र- (for परि) D_{n2} -कल्पतां, $D_{2\ 4,\ 6-8}$ कल्पितं (for कल्प्यताम्) T_1 गौर्मूल्य तथ्यकार्यतां, G गोमूल्य तु प्रकल्प्यतां

23 D_9 om. 23^{a} (cf v l 21). Before 23, T_2 ins श्रीभीष्म — ^{a}) B_1 च (for तु) D_{1-3} T_1 वच (for तत) — T_1 om 23^{bc} — ^{b}) D_{1-3} वदतो (for वचनं) B_1 $D_{4\ 6\ 9}$ M नृप — ^{d}) V_1 D_9 सहामात्य (for °मात्य) $D_{4\ 6}$ सामात्य सपुरोहित

24 ^{b}) D_{n3} सश्रित, some MSS शासित (for संशित) — ^{c}) $B_{2\ 3\ 5}$ $D_{4\ 8\ 9}$ T_1 नृपतिर् (for °ते).

25 Before 25, V_1 B D_{n} D_{10} ins नहुष उवाच $D_{1-3\ 5}$ om 25^{ab} — ^{a}) $D_{4\ 6-9}$ भद्र ते (for विप्रर्षे) — ^{b}) B_5 [ऽ]पि (for ऽसि)

26 G_1 partly damaged D_5 M_{1-3} om the ref. — ^{a}) B_1 T_3 $G_{3\ 4}$ [ए]व (for [ए]ष) — ^{b}) D_5 इह (for सम्यक्) D_{10} प्रीतो (for क्रीतो)

27 ^{a}) D_1 om from श्रवणं up to स्वाहा (in 29^{a})

कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम् ॥ २७
गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।
अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ २८
स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञप्रणेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ २९
अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।
अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३०
तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।
गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ३१
निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् ।
विराजयति तं देशं पाप्मानं चापकर्षति ॥ ३२
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।
गावः कामदुघा देव्यो नान्यत्किंचित्परं स्मृतम् ॥ ३३
इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं पार्थिवर्षभ ।
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४

निषादा ऊचुः ।

दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने ।
सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३५
हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः ।
एवं त्वमपि धर्मात्मन्पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ३६
प्रसादयामहे विद्वन्भवन्तं प्रणता वयम् ।

C. 13 2704
B 13 51 37
K. 13.86 39
M 13 45 63

T1 G4 वापि, T2 3 G1-3 M चापि (for दान) D3 श्रवण कीर्तनं ध्यान — b) D6 G3 4 वा (for च) — c) S विप्रे (for वीर) — d) D2 जय (for सर्वं) B1 T1 शुभ (for शिवम्)

28 D1 om 28 (cf v 1 27) — a) D3 10 T3 G1.3 4 M4 मूल्य — b) D4 6-9 मान (for पाप्मा) — T1 om 28cd — c) D4 अमृतेन समा गावो

29 D1 om स्वाहा (in 29a) (cf v 1 27) — b) D4 गोभिर् (for गोषु) — D3 reads 29c-30b twice (without var) — c) V1 B Dn गावो यज्ञस्य नेत्र्यो वै, T1 गोभिर्यज्ञ प्रणीतो वै — d) T1 गावो G4 यथा (for तथा) V1 तत्, D1-4 6-9 गौर्, S (except M2) वै (for ता) D4 गावो यज्ञमुख तथा

30 For the repetition in D3, cf v 1 29 D1-3 om. 30ab — a) V1 B Dn D3 10 M2 [अ]व्यय, D5 G1.3 [अ]क्षर (for 'य) D4 6-8 नित्य (for दिव्य) — b) V1 D3 7 T1 G1 3 रक्षति (for क्षरन्ति) — c) T2 3 G अमृतस्यायन चैता — d) S स्वर्ग (for सर्व-)

31 T1 om 31

32 a) D1-9 नीराजयति (for विरा') — d) V1 B Dn D10 पाप चाप्य (for पाप्मान च) D1 [अ]पि, D4 6 वि (for [अ]प)

33 D4 om (hapl) 33ab — b) Dn2 भूषिता (for पूजिता) — c) Dn D10 G4 कामदुहो (for 'दुघा) T G दिव्या (for देव्यो) — d) D1 नान्य, D2 8 नाप्य, G3 नान्य (for नान्यत्) T2 श्रुत (for स्मृतम्) D1.6-9 नाम्य किं हि पर स्मृत

34 a) T2 [ए]षु (for [ए]तद्) D1-8 T1 ते, D9 तत् (for मे) — b) N (except D1.2) माहात्म्यं भरतर्षभ — T1 om 34cd — d) D1 पारायणे, D3 परायणं

35 b) G2 कथ (for कृतं) D4 मुनौ (for मुने) — c) D1 2 मम (for सता) Dn D2 M1-3 साप्तपद, G4 सप्तपदे V1 B3 4 Dn2 n3 D4 6-10 T G मैत्रं (for मित्र) D2 सख्यं सप्तपदीन तु — d) D1-6 G4 transp न and कुरु

36 b) D1-4 6 7 भुंक्ते (for -भुङ्क्ते) — c) T2 विप्रर्षे (for धर्मात्मन्) — d) G1 3 पुरुषोऽग्नि

37 a) D10 S विप्र (for विद्वन्) — b) D1-2 4 भगवतं नता वय, T2 भवते प्रवणा वय — d) T2 3 G इह (for इय) D7 तु (for गौ) — After 37, S (except G2 4) and Madras ed. ins

319* त्वत्पन्नापदि शक्ताना परित्राण हि दुर्बलाम् ।
सा गतिर्विदिता त्वद्य नरके शरण भवान् ।

[T1 om line 1 — (L 1) M अकुवता (for हि कु') — (L 2) T1 गगतीना त्वत्प्रसाद (for the prior half)]

38 T1 om (hapl) 38 (retaining the ref) — b) D 6 S (T1 om) मुखम (for मुनेर)

अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७

च्यवन उवाच ।

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३८

प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ।
दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैर्जालोद्धृतैः सह ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततस्तस्य प्रसादात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।
निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥ ४०

ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।
आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।
वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२

ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।
परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३

ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।
तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४

समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५

निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।
नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश पुरं स्वकम् ॥ ४६

एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे च युधिष्ठिर ॥ ४७

महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विवक्षितम् ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

---

39 ^{a}) T_2 परि (for प्रति) D_{1-3} G_3 वै, D_7 G_2 वा (for वो) — ^{b}) D_{7-9} M_1 कल्मषा (for -किल्बिषा) — ^{d}) T_1 जालवृतै (for जालोद्धृतै) V_1 B Dn D_{10} मत्स्यै सह जलोद्भवै (B_{1-4} D_{10} °द्धृतै)

40 T G om the ref — ^{a}) $D_{4\ 6-9}$ तदा (for ततस्) V_1 B Dn D_6 T_1 प्रभावात् (for प्रसादात्) — ^{c}) M_{1-3} तस्य (for तेन) — ^{d}) D_{1-9} गता (for ययु)

41 ^{b}) B_1 T_2 वीर्यवान् (for धीवरान्) — ^{c}) T_1 आरोप्यमाणास् (for आरोहं) M च (for त्रि) — For 41^{cd}, T_3 G subst

320* आरोहण निषादाना मत्स्याना चैव भारत ।

42 ^{a}) T_1 नहुष, G_4 विजयश् (for गविजश्) — ^{c}) B_2 partly damaged $T_{2\ 3}$ G अभि (for अनु) $D_{4\ 6}$ -पूर्वाभ्या (for रूपाभ्या) — ^{d}) T_1 छन्दयामास वै नृप

43 T_1 om 43^{b}-44^{a} — ^{b}) $D_{2\ 4\ 6}$ पृथिवीपते — ^{c}) $B_{3\ 4}$ S (T_1 om) वरम्, D_5 वरयामि (hypermetric) (for परम्)

44 T_1 om 44^{a} (cf v l 43) $D_{4\ 6}$ om 44 — ^{a}) D_{7-9} S (T_1 om) धर्मेषु (for धर्मे स) — ^{b}) D_{7-9} सस्थाम्, T_1 बुद्ध्या च (for स्थितिम्) B_1 D_5 $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ इन्द्रसमो, $D_{1\ 2}$ इन्दुनिभो (for इन्द्र°) V_1 D_7 M नृप — S om (hapl ?) 44^{c}-46^{b} — ^{cd}) $D_{1-3\ 5\ 7-9}$ तथेति चोचतु प्रीतौ तावृषी भरतर्षभ ($D_{1\ 2}$ °तोत्तम)

45 S om 45 (cf v l 44) — ^{b}) V_1 B_4 आश्रयं (for आश्रमम्)

46 S om 46^{ab} (cf v l 44) — ^{c}) $D_{4\ 6\ 8\ 9}$ च (for ऽपि) D_5 वरांल्ँ (for वर) — ^{d}) V_1 B Dn $D_{2\ 10}$ T_1 स्वकं पुर (by transp), G_2 वर पुर

47 ^{a}) B_1 एव (for एतत्) $D_{1\ 2}$ च (for ते) — ^{b}) T_3 मे (for त्व) B_1 यन्मा पृच्छसि भारत — T_1 om 47^{c}–48^{b} — ^{c}) B_{1-3} कीदृश (for या) — ^{d}) V_1 B Dn D_2 वा (for च)

48 T_1 om 48^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) B_2 $M_{1\ 2}$ माहाभाग्य D_6 om from चैव up to मुदा प (in 13 52 19^{d}) — ^{b}) $D_{1-3\ 5}$ -निश्चय (for °यम्) — ^{c}) $D_{7\ 8}$ transp किं and भूय D_5 चैव, S तात (for वीर) D_4 भूय किं कथ्यते वीर — ^{d}) D_5 हृ च (for

५२

युधिष्ठिर उवाच ।
संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः ।
तन्मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा चाख्यातुमर्हसि ॥ १
कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो ।
रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
कथं ब्रह्मर्षिवंशे च क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३
तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय ।
कौशिकाच्च कथं वंशात्क्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४
अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै सुमहात्मनोः ।
रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ ५
कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नप्तृष्वथाभवत् ।
एष दोषः सुतान्हित्वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७
एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ।
आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिपुंगवः ॥ ८

C. 13 2723
B 13 52. 8
K. 13 87 8
M 13 46 8

हृदि) — After 48, D5 10 ins

321* त्वयापि गौः प्रदातव्या मान्कारा भवेन्नृप ।

Colophon om in D6 — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 8 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D10 च्यवनोपाख्यान, D1-?-9 M च्यवननहुषसंवाद, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये श्रीमद्युधिष्ठिरसंवादे गोमाहात्म्यप्रकरणे भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणमाहात्म्यप्रतिपादन, G1 गोमाहात्म्यप्रकरणे भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणमाहात्म्यप्रकरणं, G3 भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणमाहात्म्यप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 51 (as in text) D5 46, D10 55, T1 M 80, T2 3 G2 4 87, G1 82, G3 81 — *Śloka no* D4 42

52

1 D5 om up to सुदा ष (in 19d) (cf. v l 13 51 48) — a) G2 हि, M4 om (for मे) D1-5 8 9 महाराज (for °प्राज्ञ) — T1 om 1cd — c) B Dn1 n2 D1-3 8 M2 तं (for तन्) — d) B2 3 Dn D4 6 7-10 T2 G2 व्याख्यातुम् (for चा)

2 D5 om 2 (cf. v l 1) D10 om (hapl) 2 — b) D1-5 जामदग्निं D9 om प्रति — After 2, S (except T1) and Madras ed ins

322* ब्राह्मे वंशे सुपूर्णानामेतेषां च्यवनादिनाम् ।
[Madras ed ब्राह्म- (for ब्राह्मे)]

3 D om 3 (cf v l 1) Dn1 D1-8 T1 om (hapl) 3ab — c) V1 B1 2 4 Dn -वंशोत्थ, B3 D10 वंशेय, B4 वंशश्च, T1 3 G M वंशे स, T2 वंशेस्य (for वंशे च) — d) D1 2 क्षत्रधर्मो V1 B1 6 स जायते, G1 3 M4 [अ]प्यजायत (for व्यजा°)

4 D6 om 4 (cf v l 1) T1 om 4ab — a) D5 स्वामिन् (for राजन्) — b) B1 -वर्णय (for -कीर्तय) — c) D1-? 7 यथा, D4 8 9 M4 तथा (for कथं) D9 वंश — d) B1 D 8 10 क्षात्राद्वै, D2 क्षत्राद्वा (for द्वै) B2 4 5 Dn2 D? 8 10 G2 भवेत् (for ऽभवत्)

5 D5 om 5 (cf v l. 1) — a) D1 स (for सु) — b) V1 B1 4 6 Dn D2-5 7-10 महात्मन (D5 °ना) (for °त्मनो) T1 आसीदेष महात्मन — d) V1 B (except B1) Dn D2 7-10 T G हि (for ह)

6 D5 om 6 (cf v l. 1) T1 om 6a G1 partly damaged — a) T2 M1 3 पौत्रान् (for पुत्रान्) — T1 transp 6b and 6c — b) T2 यथा, T3 G2 3 M तथा, G4 कथ (for तेषां) T1 कथं पौत्रेषु चाभवत् — c) T2 3 G महाप्राज्ञ (for सुतान्हित्वा) — T1 om 6d — d) V1 B1 3 5 Dn D3 9 10 त्व (for मे)

7 D5 om 7 (cf v l 1) — d) G2 4 कौशिकस्य D5 महात्मन (for च भारत)

8 D6 om 8 (cf v l. 1) T1 reads 8ab after 9 — a) D5 एव, D10 एन, T1 एष (for एत) S तथा (for पुरा) — b) T1 भगवाञ् (for भार्गवश्).

संचिन्त्य मनसा सर्वं गुणदोषबलाबलम् ।
दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९
च्यवनस्तमनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ।
वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥ १०

कुशिक उवाच ।

भगवन्सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्यते ।
प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥ ११
यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ।
तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ।
कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ १३
प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ।
कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ १४
ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।
प्रत्यग्राहयदव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः ॥ १५
सत्कृत्य स तथा विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
भगवन्परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६
यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ।
यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७
इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।
राजा त्वमसि शाध्युर्वीं भृत्योऽहं परवांस्त्वयि ॥ १८

V1 B2 T2 G4 तथा (for सदा) — T1 om 8cd — c) T2, 3 G3, 4 महाबुद्धि — d) V1 B1, 4, 5 Dn D4, 7, 9 -सत्तम (for पुंगव)

9 D6 om 9 (cf v 1 1) — a) V1 B Dn निश्चित्य (for संचिन्त्य) — b) B1 D5 T2 G1, 3 गुण-दोषं; T1 °दोषौ, G4 गुण दोष (for गुणदोष) — D4 om. (hapl) 9d-10a — d) D2, 7, 9 M4 तपोधनं, D6 महामना (for तपोधन) — After 9, T1 reads 8ab

10 D6 om 10 (cf. v 1 1) D4 om 10a (of v 1 9) — a) V1 B Dn D1-10 T3 समनु-, D5 समथ (for तमनु) T1 महर्षिं समनुप्राप्य — c) B1 रंतुम् (for वस्तुम्)

11 D6 om 11 (cf. v 1 1) B4 om (hapl ?) 11a-13b — a) M3 सर्वं (for सह-) — b) B1 सह, D2-5, 7-9 उप (for इह) S चर्यते (for धा°) — T1 om 11c-12b — c) T2 G1, 2 कन्यायाम् (for °नाम्) — d) D1 तु सदा; T2, 3 G सर्वदा (for च सदा)

12 D6 om 12 (of v 1, 1) B4 om 12, T1 om 12ab (for both, cf. v 1 11). — a) D5 न, D7 च (for तु) D8 -न्नस्य; D4 क्राते (for -क्रान्त) — b) D10 तपोवनं (for °धन) — c) D1, 7 यत् (for तत्) T1 किं (for प्र) — d) D1-4, 7, 9 मानु-, D5 मेनु (for अनु)

13 D6 om 13 (cf v. 1 1). B4 om 13ab (cf v. 1 11) D4, 7 S om. the ref — b) B1, 3 Dn3 महात्मन (for °मुने) — d) D1-5, 7-9 T2, 3 G महामुनिं (T3 °नि) (for यतो मुनि)

14 D6 om 14 (cf v 1 1). D3 reads 14ab twice — a) Dn3 प्रसह्य (for प्रगृह्य). — T1 om 14c-17d — c) D5 वै सर्वा (for सर्वाश्च)

15 D6 om 15 (cf. v 1 1) T1 om 15 (of v 1 14) — c) V1 B4 Dn प्राशयामास चाव्यग्रो, D7 प्रतिजग्राह स्व°, D8, 9 प्रतिग्राहयद° — d) D7, 9 महात्मान यतव्रत

16 D6 om 16 (of v 1 1) T1 om 16 (cf. v 1 14) D9 reads 16-17 twice — a) V1 B Dn D10 सत्कृत्य स, D4, 7, 8, 9 (both times) त सत्कृत्य (for सत्कृत्य स) B2 D5 तदा; D4 यथा (for तथा) — b) B2 partly damaged V1 B Dn D10 पुनरथ (for वचनम्). — c) B4 D7, 9 नौ, D1-8 स्वौ, D4 om, D8 हि (for स्वो) D10 S (T1 om) भगवन्परवत स्मो — d) V1 D2, 4, 5, 10 T2, 3 G M1, 2, 4 करवामहे; B5 °म ते (for °वहे).

17 For the repetition in D9, cf v 1 16 D6 om 17 (cf v 1 1) T1 om 17 (cf. v 1 14) — b) Some MSS शसितव्रत — c) B1, 4 यज्ञं, D2, 3 यज्ञान् (for यज्ञ) T2, 3 G सदा (for तथा) — d) D4, 7, 8, 9 (both times) यद्यद्; T2, 3 G1, 3, 4 मे किं (for सर्वं) B5 Dn3 D1-8 M1, 4 ददानि (for °मि) G2 ब्रूहि किं करवाम ते, M2, 3 ब्रूहि सर्वान्ददानि ते

18 D6 om 18 (cf v 1 1). — a) G3 दानम् (for राज्यम्). — b) D4, 7, 8 तथा (for च ते) — c)

एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा ।
कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥ १९
न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ।
न च गा न च ते देशान्न यज्ञाञ्श्रूयतामिदम् ॥ २०
नियमं कंचिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते ।
परिचर्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया ॥ २१
एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्षतुः ।
प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ॥ २२
अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् ।
गृहोद्देशं ततस्तत्र दर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३

इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् ।
प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ २४
अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा ।
अथर्षिश्चोदयामास पानमन्नं तथैव च ॥ २५
तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ।
किमन्नजातमिष्टं ते किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २६
ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच जनाधिपम् ।
औपपत्तिकमाहार प्रयच्छस्वेति भारत ॥ २७
तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ।
यथोपपन्नं चाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिपः ॥ २८

C. 13 2743
B 13 52.28
K. 13 87 28
M 13 46 28

S ननु (for भमि) — ^{d}) V1 b योऽह म, Dn1 n2 कह तु (for भृत्योऽह) T G त्वया D भृत्य हि परम तव

19 D om up to मुदा प (in 19^{d}) (cf v l 1) Before 19, D1 ? 5 M ins भीष्म उवाच — ^{a}) D1 ?-? तया S (except T1 G1) तदा (for ततो) G2 स्यक्ते (for वाक्ये) D10 एवमुक्तस्ततो वाक्यं — ^{b}) D3 तया, D- प्रभु (for तदा) — D5 om 19^{c}-13 53 13^{b} — ^{c}) T2 G1 ? 4 राजानं (for कुशिक) — ^{d}) B.-1 D1-2 ?-? [अ]न्वित (D? त), T? मुदा, T3 G पुन (for युत)

20 D5 om 20 (cf v l 19) — ^{b}) T3 G धर्मं (for धन) D1-3 न धनानि न योषित, T- न च धर्मं न यो — T1 om. 20^{cd} — ^{c}) D1 10 T- गा (for गा) B2-5 Dn G1 चैं, T- om (for ते) V1 न च गावश्च वै देशा, B1 न च गा न च देशाश्च — ^{d}) V1 B Dn D1 7 यज्ञ (for यज्ञान्) S (T1 om) ज्ञायताम् (for श्रू॰)

21 D- om 21 (cf v l 19) — ^{a}) V1 B5 Dn1 n2 D1 6 T1 2 G किंचित (for क) D1 आप्स्ये ह (for आरप्स्ये) T2 नियत किंचिदारप्स्ये — T1 om 21^{cd} — ^{c}) B1 तात, D1 2 याभ्या, D2 द्वाभ्यां (for ताभ्या) D10 S (T1 om) परिचर्योपपन्नाभ्या — ^{d}) D1 5-9 उभाभ्याम् (for युवा॰)

22 D5 om 22 (cf v l 19) — ^{a}) T2 3 G1 2 [अ]नेन (for तेन) G1 एवमुक्तौ तदानेन — ^{c}) Dn3 [ए]वम् (for तम्)

23 D5 om 23 (cf v l 19) T1 om (hapl) 23^{a}-25^{b} — ^{c}) V1 B Dn तस्य (for तत्र) — ^{d}) D1 3 6-9 M1 शयनीयम् (for दर्श॰) D1 शयनीयेत्र चादधात्

24 D5 om 24 (cf v l 19) T1 om 24 (cf. v l 23) D1 om (hapl) 24^{a}-13 53 32^{b} — ^{a}) D7 G1 इदं (for इय) — ^{c}) V1 B1 D2 T2 G1 2 4 M प्रयतिष्यामहे, D1 6 7 9 ॰मि ते, D8 ष्यह (for ॰वहे) — ^{d}) D1 6-9 वै (for ते)

25 D5 om 25 (cf v l 19) T1 om 25^{ab} (cf. v l 23) D1 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) B1 [s]भि, M1 [s]पि (for ऽति) — ^{b}) D1 6-9 T- 3 G तदा (for तथा) — ^{c}) T2 छदयामास (for चोद॰)

26 D- om. 26 (cf v l. 19) D1 om 26 (cf v l 24) — ^{b}) B1 T2 M तथा (for तदा) — ^{d}) T1 भव (for उप)

27 D5 om 27 (cf v l 19) D1 om 27 (cf v l. 24) — ^{a}) B1 D2 4 6-9 परमया (for स परया) T2 3 G1 2 4 भक्त्या (for प्रीत्या) — ^{b}) V1 B Dn D10 नराधिपं (for जना॰) — ^{c}) T1 सौपपत्तिकम् (for औ॰)

28 D5 om 28 (cf v l 19) D1 om 28 (cf. v l 24) T1 om 28^{ab} — ^{a}) B2-4 D1, 6-10 M [अ]थ, T2 G1-3 [आ]र्यस्, T3 [अ]द्य (for तु) G4 त तथा पूजयित्वार्यं — ^{b}) T2 तदा (for तथा) — ^{c}) V1 B Dn D10 T1 G1 4 आहार, D1-4 6-9 च तथा (D2 8 ॰दा) (for चाहार) — ^{d}) V1 B1 Dn D1, 7-9 T1 जनाधिप

ततः स भगवानुक्त्वा दंपती प्राह धर्मवित् ।
स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥ २९
ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः ।
संविवेश नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ॥ ३०
न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः ।
संवाहितव्यौ पादौ मे जागर्तव्यं च वां निशि ॥ ३१
अविशङ्कश्च कुशिकस्तथेत्याह स धर्मवित् ।
न प्रबोधयतां तं च तौ तदा रजनीक्षये ॥ ३२
यथादेशं महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा ।
बभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दंपती ॥ ३३
ततः स भगवान्विप्रः समादिश्य नराधिपम् ।
सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३४
स तु राजा निराहारः सभार्यः कुरुनन्दन ।
पर्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः ॥ ३५
भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः ।
अकिंचिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥ ३६
तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्शितौ ।
भार्यापती मुनिश्रेष्ठो न च ताववलोकयत् ॥ ३७

29 D₅ om 29 (cf v 1 19) D₁ om 29 (cf v 1 24). D₂ om (hapl) 29 — a) V₁ B Dn D₁₀ तत स भुक्त्वा भगवा(Dn₁ °व)न् — D₈ repeats 29c–30d after 32ab — d) D₁ ₆ ₇ ₈ (both times) ० मा बाधत (by transp) T G इह (for इति)

30 For the repetition in D₈, cf. v 1 29 D₅ om. 30 (cf v 1 19) D₁ om 30 (cf v 1 24) — a) D₂ ₈ शय्यागत (for °गृह) — T₁ om 30c–32b — c) V₁ B (except B₁) Dn D₁₀ नरेशस्, G₄ नृपेंद्रस् (for नरेन्द्रस्) — d) M ततो (for स्थितो)

31 D₅ om 31 (cf v 1 19) D₁ om 31 (cf v 1 24) T₁ om 31 (cf v 1 30) — a) V₁ om न V₁ प्रबुध्यो, Dn₁ प्रबाध्यो (for प्रबोध्यो) — b) D₃₋₄ ₆₋₉ स (for [अ]थ) — c) B₁ ₈ समाहितव्यौ, M₁ सपादि° (for संवाहि°) V₁ B₃ ₄ ₅ Dn transp पादौ and मे — d) V₁ B₁₋₄ च तेनिश, D₂ तवानिश, D₃ च वा निशि, D₄ ₆₋₉ तथा निशि (for च वा निशि) B₅ Dn जागृतव्य च तेनिश

32 D₅ om 32 (cf v 1 19) D₁ om 32 (cf. v 1 24) T₁ om 32ab (cf v 1 30) — a) B₂ ₈ अविशंक (for °शङ्कश्) V₁ B₅ Dn तु (for च) D₈ ₉ अविशश्चैव कुशिकस् — b) V₁ B Dn M [उ]वाह (for [आ]ह स) — After 32ab, D₈ repeats 29c–30d D₉ om 32c–31b — c) B₁ D₂ प्राबोधयता B₅ Dn D₁₀ तौ (for त) V₁ B₂₋₄ D₈ न प्राबोधयतो तौ च, D₃ corrupt — d) V₁ B₂ ₃ ₄ Dn₁ ns D₁₀ त तथा, Dn₂ दपती (for तौ तदा)

33 D₅ om 33 (cf v 1 19) D₁ om 33 (cf v 1 24) D₉ om 33 (cf v 1 32) D₃ om 33a–13 53 32b — a) B₁ यथादेशात्, B₄ तथादेशं; D₄ ₆₋₈ T₃ तदा° (for यथा°) D₂ ₄ ₆ ₇ तो, S (except M₁) तच् (for तु) V₁ य च देश महर्षिस्तु — d) S प्रयतौ च (for °ताव्) G₂ त प्रति (for दपती)

34 D₅ om 34 (cf v 1 19) D₁ om 34 (cf v 1 24) D₉ om 34ab (cf. v 1 32) D₃ om 34 (cf. v 1 33) — b) D₂ स पार्थिव (for नराधिपम्) — c) B₁ ₄ सुप्त्वा च (for सुष्वाप) — After 34, T₁ ins

323* द्वाविंशेन समुत्थाय निश्चक्राम तपोधन ।

35 D₅ om 35 (cf. v 1 19) D₁ om 35 (cf. v 1 24) D₃ om 35 (cf v 1 33) — c) B₁ ₈ D₂ ₄ ₆₋₈ ₁₀ संहृष्टश्, B₄ सतुष्टश् (for त हृष्टश्) S पर्युपास्त सुमहृष्टश् — d) B₄ तत (for रत)

36 D₅ om 36 (cf v. 1 19) D₁ om 36 (cf v 1 24) D₃ om 36 (cf v 1 33) — a) M₁₋₃ द्वाविंशे (for भार्गवस्) T₁ सुमहृष्ट (for समुत्तस्थौ) T₂ ₃ G₁ ₂ ₄ भार्गवस्तत उत्तस्थौ — c) B₃ D₁₀ नकिंचिद् (for अकिं°) B₁ D₂ च, D₄ ₇ ₉ [अ]थ (for तु) S नकिंचिदुक्त्वा च (T₃ G₃ °वस्त्राय) गृहान् — d) T₁ ₂ G M तपोधन , T₃ महामुनि (for °तपा).

37 D₅ om, 37 (cf v 1 19) D₁ om 37 (cf v 1 24) D₃ om 37 (cf v 1 33) — a) D₂ धावतां (for गच्छतां) V₁ B₄ ₅ Dn तौ च, T₁ ताव (for तौ तु) D₄ ₆₋₉ त चानुधावतां चोभौ — b) D₄ ₆ क्षुभितौ (for क्षुधितौ) S पीडितौ, some MSS °कर्षितौ (for कर्शितौ) — c) B₈ भार्या पति (for भार्यापती) D₂ ₄ ₆₋₉ नरव्याघ्र (for मुनिश्रेष्ठो) — d) V₁ B Dn D₇₋₉ तावेतौ न, D₁₀ तावुभौ न (for न च ताव्) D₃ न च तौ स व्यलोकयत्, S न च तावभ्यवारयत्

तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः ।
अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतन्क्षितौ ॥ ३८

स मुहूर्तं समाश्वस्य सह देव्या महाद्युतिः ।
पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्परमं तदा ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

युधिष्ठिर उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा ।
भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया ।
परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः ॥ २

स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किंचन ।
तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् ॥ ३

अथ शून्येन मनसा प्रविवेश गृहं नृपः ।
ददर्श शयने तस्मिञ्शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ४

विस्मितौ तौ तु दृष्ट्वा तं तदाश्चर्यं विचिन्त्य च ।
दर्शनात्तस्य च मुनेर्विश्रान्तौ संबभूवतुः ॥ ५

C. 13 2759
B 13 53 5
K. 13 88 5
M 13 47 5

---

38 D5 om 38 (cf v l 19) D1 om 38 (cf v l 14) D3 om 38 (cf v l 33) — ^{a}) D4 6-9 तस्य (for तयोस्) V1 पृच्छतोर्, B1 पश्य° (for प्रेक्ष°) — ^{b}) Some MSS भार्गवाना — ^{c}) B1 समभूदन्तर्हितो २ अम्

39 D5 om 39 (cf v l 19) D1 om 39 (cf v l 24) D3 om 39 (cf v l 33) — ^{a}) D4 10 मुहूर्तात् D2 सुमुहूर्तमिमनाविश्य, D6 7 स मुहूर्तां समाश्वास्य, T1 G2 M ततो मुहूर्तमाश्वस्य, T2 3 G1 3 4 ततो मुहूर्तादाश्वास्य — ^{b}) D5 4 6-9 M महामति, T2 3 G महा(G2 om महा)मुने (for °द्युति) — ^{d}) D7-9 तत (for तदा) T1 चकार नृपतिस्तदा, T2 3 G M अकरोत्स महीपति

Colophon om in D1 2 5 — *Parvan name* B1-4 Dn3 शान्ति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn D2 4 9 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 4 Dn3 D2 4 6-10 च्यवनकुशिकसंवाद, B1 च्यवनोपाख्यान, B Dn1 n2 कुशिकच्यवनसंवाद, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये गोमाहात्म्यप्रकरणे विश्वामित्रपरशुरामचरित्रे भार्गवच्यवननिद्रा — *Adhy no* (figures, words or both) V1 52 (as in text), D10 56, T1 M 81, T2 3 G4 80, G1 83, G2 82

53

1 D5 om 1^a-13^b (cf v l 13 52 19) D1 om 1^a-32^b (cf v l 13 52 24) D3 om 1^a-32^b (cf v l 13 52 33) — ^{c}) B3 वा (for च) T2 3 G सु- (for [भ]न्य)

2 D1 2 5 om 2 (cf v l 1) D2 om (hapl ?) 2-3 — ^{a}) D4 6 7 अथादृष्ट्वा (for अदृष्ट्वा स) — ^{b}) D3 6 transp सह and भार्यया — ^{d}) B2 व्रीलितो, S (except T1) व्रीळितो (for व्रीडितो)

3 D1 2 5 om 3 (cf v l 1) D2 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) D4 6-9 प्रविश्य च (for स प्रविश्य) — T1 om 3^{cd} — ^{c}) T3 तदैव

4 D1 2 5 om 4 (cf v l 1) — ^{b}) V1 B Dn2 n3 D6 9 10 प्रविश्य स्व, Dn1 प्राविशत्स्व (for प्रविवेश) D7 10 M4 नृप — ^{c}) B3 भवने (marg शयने as in text)

5 D1 3 om 5 (cf v l 1) — ^{a}) M transp दृष्ट्वा and तं V1 B Dn D10 विस्मितौ तावृ(Dn तमृ)षिं दृष्ट्वा, T G विस्मितन्तु (T1 °तौ तौ) तदा (G3 था) दृष्ट्वा — ^{b}) D2 4 6-9 विचिन्त्य ह, T2 3 G प्राचिंतयन्, T3 (inf lin) प्रचिंत्य तत् (for विचिन्त्य च) — ^{c}) V1 B Dn D10 तु (B1-3 D10 च) तदा (for च मुनेर्) S सदर्शनात्तस्य मुनेर् — ^{d}) D2 4 6-9 सश्रान्तौ (for विश्रान्तौ)

6 D1 3 5 om 6 (cf v l 1) T1 om 6^{ab} — ^{a}) D4 6-9 यथास्थाने Dn, च तौ, T2 3 G ततो (for तु

यथास्थानं तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः ।
अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः ॥ ६
तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ।
न च तौ चक्रतुः किंचिद्विकार भयशङ्कितौ ॥ ७
प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशां पते ।
तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥ ८
तथेति तौ प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्शितौ ।
शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः ॥ ९
ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः ।
न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ १०
यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः ।
तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ।
क्लृप्तमेव तु तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितम् ॥ ११
असत्कृत्य तु तत्सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ।
स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ।
नासूयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्षभ ॥ १२
अथ स्नातः स भगवान्सिंहासनगतः प्रभुः ।
दर्शयामास कुशिकं सभार्यं भृगुनन्दनः ॥ १३
संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।
सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥ १४
आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपम् ।
राजा च समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्यया ॥ १५

तौ) B1 दृष्ट्वा, S (T1 om) गत्वा (for स्थित्वा). — b) T3 G M तत्पादौ (for भूयस्तं) T2 तत्पादौ सम वाहतु — c) Some MSS पार्श्वेण — d) S सुष्वाप मुनिसत्तम

7 D1 3 5 om 7 (cf v 1 1) — b) T1 प्राबुध्यत च वीर्यवान्, T2 M समबुध्यत (M1 2 °ध्याति-; M4 °ध्यापि) वी°, T3 G3 4 समाबुध्यत वी° — T1 om 7^{cd}. — d) S (T1 om) विचार (for विकार)

8 D1 3 5 om 8 (cf v 1 1) — b) D3 महामुनि (for विशां पते) — For 8, S subst

324* अथाह भगवांस्तौ तु प्रतिबुद्धो विशां पते ।
तैलाभ्यङ्गं प्रयच्छेतां स्नातुमिच्छामि पार्थिव ।

[(L 1) T1 तात (for तौ तु) T1 om the post half and the prior half of line 2 — (L 2) T1 भारत (for पार्थिव)]

9 D1 3 5 om 9 (cf v 1 1) T3 partly damaged. — a) V1 B (except B1) Dn D3 transp तथेति and तौ — b) Some MSS -कर्षितौ

10 D1 3 5 om 10 (cf v 1 1) — a) T3 partly damaged D3 om (hapl) from सुखासीनम् up to भार्गव° (in 10^{d}) — b) B3 उभौ तौ, T1 पादौ तौ (for वाग्यतौ) B1 वाग्यतौ समवाहतु , D3 T2 G2 °तौ संबभूवतु ; T3 G1 3 4 वाग्यतौ संबभूवतु — c) D4 स (for च) — d) M1-3 वाग्यत (for भार्गव) T1 स (for सु)

11 D1 3 5 om 11 (cf v 1 1) T1 om. 11^{ab} — a) D3 तदा (for यदा) D4 6 तौ (for तु) — b) B1 भारत (for भार्गव) — d) S उपागत (for विवेश ह) — e) D4 6-8 क्षिप्रम्, D10 कृतम्, G3 क्षिप्तम् (for क्लृप्तम्) — f) D7 4 6-9 पानीय (for स्ना°) D10 पार्थिवोदित

12 D1 3 5 om 12 (cf v 1 1) T1 om 12^{a} — a) V1 B (except B1) Dn D6 च (for तु) D10 T2 3 G अस्वीकृत्य च तत्स(T2 3 G1 तत स)र्वं — T1 om 12^{d} — d) T3 M पार्श्वतस् (for पश्य°) — e) B1 2 D3 S तु (for च)

13 D1 3 om 13, D5 om 13^{ab} (for all, cf v 1 1) — a) T2 अत (for अथ) — T1 om 13^{cd} — d) V1 B Dn D2 1, 10 G2 सभार्यं कुरुनदन

14 D1 3 om 14 (cf v 1 1) — a) D1 6 9 स (for सं) D7 स हृष्ट कुशिको राजा, T1 ददर्श राजा संहृष्ट — b) B1 D4-6 8 M1 मुने (for मुनिम्) D7 सभार्यश्च वदतो मुने (hypermetric), T1 सहासनगत मुनिं — c) V1 B1 4 5 Dn3 (marg) प्राज्ञो (for प्रह्वो)

15 D1 3 om 15 (cf v 1 1) T1 om 15–18 — b) V1 तयोवाच, B1 तदो°, D4 6-9 तं प्रो°, D10 तत्रो° (for त चो°) D1 6 S (T1 om) जनाधिपं (M1 4 °प) (for नरा°) — c) V1 B2-5 Dn D2 5-7 10 स राजा (for राजा च) B1 समुपाचक्रे (for °जह्रे) — d) D10 S (T1 om) तदन्नं भार्यया सह (M4 also

मांसप्रकारान्विविधाञ्शाकानि विविधानि च ।
वेसवारविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥ १६
रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षाडवान् ।
रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनम् ॥ १७
फलानि च विचित्राणि तथा भोज्यानि भूरिशः ।
बदरेङ्गुदकाश्मर्यभल्लातकवटानि च ॥ १८
गृहस्थानां च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् ।
सर्वमाहारयामास राजा शापभयान्मुनेः ॥ १९
अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ।
ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ २०
वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ।
सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ २१
न च तौ चक्रतुः कोपं दंपती सुमहाव्रतौ ।
तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २२
तत्रैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ।
सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न च तं कोप आविशत् ॥ २३
नित्यं संस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेश्मनि ।
शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः ॥ २४
वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपार्जितम् ।
न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ २५

C. 13 2789
B. 13 53 26
K. 13 88 26
M. 13 47 26

मुनि)

16 D1 2 om 16 (cf v l 1) T1 om 16 (cf v l 15) — ^{b}) D1-3 शाकांश्च विविधान्मुने — Dn1 om (hapl) 16^{cd} — ^{c}) B Dn2 D3 वेस(D2 °ष)-वार, D17 S (T1 om) स्नाविष्ट (for वेसवार) — ^{d}) T2 3 G पानान्यपि (for पानकानि) D3 पानकान्यल्पूप्यपि, D3 वन्यं च मुनिभोजनं (= 17^{d})

17 D1 2 om 17 (cf v l 1) T1 om 17 (cf v l 15) G1 partly damaged. T3 reads 17^{ab} twice — ^{a}) D रसालिप्रानपूपांश्च T2 (both times) 3 G1 3 4 M रसान्नं नूपकांश्चित्रान — ^{b}) V1 षाडवान् B1 2 D15 T3 (both times) 2 G षड्वान, B3 नडुकान, B3 षाकुणान्, Dn1 n2 D खाड्वान, Dn2 (marg) D1 6-9 मण्डकान् (for षाडवान्) — ^{c}) D1-3 °विकारान्श्च (for प्र) — ^{d}) D om भोजनम् D3 पानकानि लघूनि च (= 16^{d})

18 D1 2 om 18 (cf v l 1) T1 om 18 (cf v l 15) Dn1 om up to तथा (in 18^{b}) — ^{b}) V1 Dn1 n2 D3 10 G2 सह (for तथा) V1 भोग्यानि (for भोज्यानि) — D1 6 om 18^{c}–19^{b} — ^{c}) T2 3 G1 2 4 M काश्मर्य (for काश्मर्यं) — ^{d}) V1 B Dn D5 10 T3 G1 2 4 फलानि (for वटानि)

19 D1 2 om 19 (cf v l 1) D1 6 om 19^{ab} (cf v l 16) — ^{a}) B2 3 यस्तस्य, S समोज्य (for यद्भोज्य) — ^{d}) V1 B Dn तत (for मुने)

20 D1 2 om 20 (cf v l 1) T1 om 20^{ab} — ^{c}) D1 6-9 सर्वान् (for सर्वं) D3 T1 समानाय्य (for नीय) — ^{d}) D3 तथा, T1 यच्च (for तच्च)

21 D1 3 om 21 (cf v l 1) — ^{a}) T1 3 G1 2 4 M शुद्धैर्, T2 शुभ्रैर् (for शुभैर्) D3 समाच्छाद्य (for अव°)

22 D1 2 om 22 (cf v l 1) — ^{a}) V1 B2-4 Dn D2 10 M2 क्रोध, B1 पाप (for कोप) — ^{b}) B3 partly damaged D3 तौ (for सु) V1 B (except B1) Dn D6 महामती (for °व्रतौ) — ^{c}) B1 च पश्यतोर् (for संप्रेक्ष) D2 एव (for एव) D5 तयोः प्रतीक्षतोरेक — ^{d}) D1 6 तत्रैव (for पुनर्)

23 D1 2 om 23 (cf v l 1) — ^{a}) V1 B1 2 4 5 Dn D3 तथा, B3 अथ (for तत्र) D4 om च — ^{b}) Dn1 तथा (for तस्थौ) — T1 om 23^{c}–25^{b} — ^{c}) L3 धीमान (for श्री) — ^{d}) D2 ते, T2 [ए]व, T3 G2 [ए]त (for त) V1 B Dn1 n2 D10 न च कोप (B2 3 रोष) समाविशत्

24 D1 2 om 24 (cf v l 1) T1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) V1 B Dn1 n2 D4 7-10 नित्य- (for नित्यं) — ^{b}) D2 4 6-9 विधिवद् (for विविधं) — ^{c}) D1 7 9 पुण्यानि (for मुख्यानि) — ^{d}) D5 निष्कला (for पु°) D2 M परिषेकश्च पुष्कल, D6 °षेकाश्च पुष्कलान

25 D1 2 om 25 (cf v l 1) T1 om 25^{ab} (cf v l 23) — ^{c}) T2 तदा (for ततो) — ^{d}) B2 D3 तथा (for तदा)

26 D1 2 om 26 (cf v l 1) — ^{b}) D6-9 T1 नृप (for नृपम्) — ^{c}) S (except T1 2) मा (for

पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
सभार्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् ॥ २६
तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्रामिको रथः ॥ २७
इत्युक्तः स मुनिस्तेन राज्ञा हृष्टेन तद्वचः ।
च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरंजयम् ॥ २८
सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्रामिको मतः ।
सायुधः सपताकश्च सशक्तिः कणयष्टिमान् ॥ २९
किङ्किणीशतनिर्घोषो युक्तस्तोमरकल्पनैः ।
गदाखड्गनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः ॥ ३०
ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ।
भार्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा ॥ ३१
त्रिदंष्ट्रं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३२
भगवन्क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दनः ।
यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः ॥ ३३
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाथ तं नृपम् ।
इतःप्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥ ३४
श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणा ।
सुखं चैवास्मि वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥ ३५
नोत्सार्यः पथिकः कश्चित्तेभ्यो दास्याम्यहं वसु ।
ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि ॥ ३६

मा) —^{d}) G वाहयात्र (for वह यत्र)

27 D1 8 om 27 (cf v. l. 1) —^{c}) V1 B2-4 [ऽ]स्ति (for ऽस्तु) —^{d}) V1 अथित, P1 3 न तु, D4 6 अथ (for उत)

28 D1 8 om 28 (cf v l 1) Dn1 T1 om (hapl ?) 28^{a}–29^{b} —^{ab}) T3 G तु (for स) G4 ततस्; M ऋषिस् (for मुनिस्) V1 B (except B1) Dn2 n3 D10 transp तेन and राज्ञा —^{c}) D4 6 त वच, D7-9 न वच (for च्यवन) D1 [हृ]ष्ट (for [हृ]ष्टं) —^{d}) T2 G3-4 हृष्ट D4-10 M परपुरजय (D7 9 °य)

29 D1 8 om 29 (cf v l 1) Dn1 T1 om 29^{ab} (cf v l 28) B8 om 29^{ab} —^{b}) B4 5 Dn2 n3 (marg as in text) D4-9 G2 (before corr as in text) + रथ (for मत) —^{c}) D2 सायुधा सपताकाश्च —^{d}) B1 D2 -शक्तिकण, B2 8 शक्तितूण, D4-9 -शक्तिध्वज (for शक्ति कण) V1 B5 Dn D10 शक्तीकनक(V1 B5 °कणप, Dn8 °कणय)यष्टिमान्, B4 सशक्तिक सपाष्णिमान्, T1 तमानय नृपोत्तम, T2 स्व शक्तिकृतयष्टिक; T3 G सशक्ति कृतयष्टिक

30 D1 8 om 30 (cf v l 1) T1 om 30 —^{a}) V1 B2-5 Dn D7 9 स्वन, T2 3 G कृत (for -शत) B1 किंकिणीजालनिर्घोषैर् —^{b}) D2 5 युतस् (for युक्तस्) B1 4 5 Dn1 n2 n3 (marg as in text) तोरण (for तोमर) D7 कपनै, S (T1 om) -कर्षणै (for कल्पनै) V1 B2 युक्तस्तोरणकपने, D4 6 8 9 युतस्तोमरकपनै, D10 पुरस्तोमरकर्पणै —^{c}) V1 B (except B1) Dn जाम्बूनद (for गदाखड्ग) D4, 6-9 -पिनद्धस्तु (D6 °श्च) (for निबद्धश्च)

31 D1 8 om 31 (cf v. l 1) —^{c}) G1 partly damaged B1 D4 6 तथा (for तदा) —^{d}) D2 वात्मान, D5 6 10 G1 आत्मान. T2 3 G तदा (for तथा)

32 D1 8 om 32^{ab} (cf v l 1) —^{a}) V1 Dn1 n2 D4 5 10 त्रिदण्ड (for °ष्ट्रं) —^{b}) D6 7 9 [अ]दधात्. — T1 om 32^{cd} —^{c}) B4 एव (for एतद्) Dn2 D8 तथा (for ततो). —^{d}) D5 नृपतिर्वाक्यमब्रवीत्

33 ^{d}) T1 तथा (for तत्र)

34 ^{a}) B4 T G स (for तु) —^{b}) D4 6-9 प्रत्युवाच नृप तदा

35 T1 om 35^{ab} —^{a}) D5 मह्य (for मम) —^{b}) B5 मे द्वद, Dn1 n2 मच्छन्द-, D4 स्वच्छन्द- (for मे छन्द) D1 2 T2 M यथा मच्छन्दचारिणा (D1 T2 M1 °ण), D3 8-10 T3 G तथा स्वच्छन्दचारिण (D7 8 °णा) —^{c}) G2 तैर् (for चैव) V1 B Dn सुसुखं चैव वोढव्यो —^{d}) D8 सर्वे प्र, G4 सर्वत्र (for °श्च) D5 सर्वजनस्य पश्यत

36 ^{a}) D7 om पथिक Dn1 n2 नोत्सार्या पथिका केचित्, D6 T1 8 G °र्यं पथि कश्चिच्च (D6 °श्चित्ते, G4 °श्चापि) —^{b}) V1 B Dn तेभ्यो दास्ये वसु ह्यहं, S वसु दास्यामि तेऽप्यहं — T1 om 36^{cd} —^{c}) S (T1 om) ब्राह्मणांश्चैव ये कामान् —^{d}) B1 अर्चयिष्यति, D7 9 अर्प (for अर्थ°). D2 T3 G1 3 मा (for मां)

सर्वं दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ ३७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् ।
यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥ ३८
ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् ।
कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः ॥ ३९
अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।
हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तिमत् ॥ ४०
तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रचोदितौ ।
पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥ ४१
वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रकर्शितौ ।
कथंचिदूहतुर्वीरौ दंपती तं रथोत्तमम् ॥ ४२
बहुशो भृशविद्धौ तौ क्षरमाणौ क्षतोद्भवम् ।
ददृशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४३
तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अभिशापभयात्त्रस्तो न च किंचिदुवाच ह ॥ ४४
द्वन्द्वशश्चाब्रुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् ।
क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नैव शक्नुमः ॥ ४५
अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ।
राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् ॥ ४६

C. 13 2801
B. 13 53 47
K. 13 83 47
M. 13 47 47

---

37 a) V1 B1.4.6 Dn D10 सवान् (for सर्वं) — b) G3-4 धन (for धनं), D1.2 M इ (for हि)

38 a) D1-4 राजा (for श्रुत्वा) — b) D1-6 सर्वान्, D7-8 ततो (for राजा) Dn D3 तथा (for अथ) T G राजामात्यानथाब्रवीत् — Dn1 om 38c–39b — c) D5 येत्तद् (for यद्यद्) D1-3 तद्य, D5 T1 G2 तत्र (for तत्तत्) — d) D1-2 स्वशक्त्या (for अशङ्कितैः)

39 Dn1 om 39ab (cf. v. l. 38) — a) D1 6-9 धन (for ततो) — b) V1 गोरथम्, B1 युग्यम् (for युग्यम्)

40 a) B1.5 D1.6 अनुगच्छन्त, D1.6.8 अन्व(D4 °नु)गच्छत D4 om from तमृषिं up to वेपमानौ (in 42a) — b) D1-2 यानयुग्यं (for राजामात्याश्च) D7 om च — T1 om 40cd — c) D3 नगरम् (for तत्सर्वम्) — d) D2 तत्सर्वम् (for नगरम्) V1 B Dn D10 आर्तवत् (for आर्तिमत्)

41 D4 om 41 (cf. v. l. 40) — a) B1 तौ तु तीक्ष्णाग्रेण उद्यता — b) V1 B Dn D1-3.10 प्रतोदितौ (for प्रचो°) — c) B1 च तौ चैव, D1.2 M1-2 कटौ चैव, D1-4 च कटे च (for कटे चैव) — d) Dn2 समूहतुः

42 D4 om वेपमानौ (cf. v. l. 40) — b) B1 D2.4-5 T1 G2 रात्रि (for रात्र) Some MSS कर्षितौ — c) S धैर्यात् (for वीरौ) — d) B1 Dn1 D1-2.7-8 T2 तौ, M तद् (for तं)

43 T1 om 43 — a) B1 बहुशोऽगेषु (for °शो भृश) D2 om, D1.9 तु (for तौ) — b) V1 B2.3 Dn D1.10 स्रवतौ च (for क्षरमाणौ) B1 स्यन्दमानक्षतोद्भवौ

44 a) D2 च (for तु) — b) G1.2.4 कोप (for शोक) V1 B Dn समाकुल (for परायण) — c) B1.2 प्रति, Dn2 T1 अपि, D10 इति (for अभि) B1.3 Dn1 n2 D4.5 T1.2 G1.3 M1 भयत्रस्तो, G4 भयत्रस्तो (for -भयात्त्रस्तो) — d) V1 B1-3 स, B4 D10 S (except T1) त, D1-2 [प]न, D1-7 [प]व (for च)

45 b) M4 तपसो (for °सो) — d) V1 B Dn D10 [इ]ह (for [एव]) — V1 B ins after 45 B3 after 47 B4 after 46ab

325* ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन ।
ईदृशं रथमारुह्य कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत ।

[(L. 1) B3 कदाचन (for कथंचन) — (L. 2) B3 जीवितुम् (for जी°)]

46 a) M1-2 अयो (for अहो) T1 तत महा (for भगवतो) M4 रूप (for वीर्यं) — After 46ab, B4 ins 325* B4 D2 om 46c–47d — c) B1 D1.3-7.9 T G1.3.4 [स]म्य (for [ऽ]पि)

47 B4 D2 om 47 (cf. v. l. 46) — a) B1 D7 इ, D5.10 M च, T2.3 G तु (for हि) — b) B1 Dn2 D1.9 तत, T1.3 G1.2.4 एक (for एव) G2 [अ]परधर्म समूहतु (sic) — c) V1 B3 D4.6 वा (for च) B2 विकाराद् (for °र) B1 M स, B3 येर्, D2-6.8 हि (for ह) — After 47, B3.5 ins 325*

श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः ।
न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥ ४७

भीष्म उवाच ।

ततः स निर्विकारौ तौ दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः ।
वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ४८
तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथाज्ञप्तमथाकरोत् ।
ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ॥ ४९
अवतीर्य रथश्रेष्ठाद्दंपती तौ मुमोच ह ।
विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ५०
स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं तद्ब्रूतामिति भारत ॥ ५१
सुकुमारौ च तौ विद्वान्कराभ्यां मुनिसत्तमः ।
पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ५२
अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह ।
विश्रान्तौ स्वः प्रभावात्ते ध्यानेनैवेति भार्गव ॥ ५३
अथ तौ भगवान्प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ।
न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ॥ ५४
रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
कंचित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ॥ ५५
गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि ।
इहस्थं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ॥ ५६
न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् ।
यत्काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत्सर्वं संभविष्यति ॥ ५७
इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥ ५८
न मे मन्युर्महाभाग पूतोऽस्मि भगवंस्त्वया ।

---

48 T_1 om 48^{a}–49^{b} (with the ref) $D_{1-7\ 9}$ om the ref —^{a}) T_3 $G_{1\ 3}$ तु (for स) V_1 om, Dn $D_{1\ 2\ 6-8}$ M_{1-3} तु (for तौ) D_{10} ततो मुनिर्निर्विकारौ, G_2 निर्विकारौ मुनिस्तौ तु —^{b}) $D_{4\ 7\ 0}$ कुरु- (for भृगु) B_4 कुलोद्भव, Dn_1 D_8 °द्वह $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 3\ 4}$ मुनिर्दृष्ट्वा भृगूद्वह — $D_{1\ 6\ 7\ 9}$ om (hapl) 48^{c}–50^{d} —^{c}) Dn_1 बहु (for वसु) —^{d}) T_3 यदा वैश्रवणस्तदा

49 $D_{4\ 6\ 7\ 0}$ om 49, T_1 om 49^{ab} (for all, cf v l. 48) —^{a}) $B_{1\ 4}$ D_6 तथा (for तत्र) —^{b}) V_1 Dn यथादिष्टम्; B_6 यथादृष्टम् (for यथाज्ञप्तम्) B_3 तथाकरोत्, $D_{1\ 2\ 5}$ उपा° (for अथा°) —^{d}) D_5 बभूव भृगुनदन

50 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ om 50 (cf v l 48) —^{a}) $D_{1-3\ 5}$ रथोपस्थाद्, M_{1-3} रथाच्छ्रेष्ठाद् (for रथश्रे°) — T_1 om (hapl) 50^{cd} —^{c}) V_1 B (except B_5) D_{1-3} विमुच्य (for विमोच्य) D_2 चैनौ, D_5 चैतां (for चैतौ) T_2 विमोचमानौ विधिवत्

51 ^{a}) D_6 ततो (for स्निग्ध) —^{b}) T_1 समाभाष्य (for भार्गव सु) — T_1 om 51^{cd} —^{c}) B_1 D_{4-10} G_2 ददामि (for °नि) —^{d}) V_1 $B_{4\ 5}$ Dn D_0 T_2 M त भृताम्, B_4 D_2 तद्भृतम् (for तद्भूताम्)

52 ^{a}) V_1 B Dn D_{10} विद्वौ (for विद्वान्) T_1 सुसमालोक्य तौ विद्वौ —^{d}) S स स्नेहाद्भरतर्षभ

53 T_1 om 53^{cd} —^{c}) V_1 $B_{3\ 4\ 5}$ Dn D_5 स्व (for स्वः) —^{d}) $D_{4\ 6-9}$ M_4 [अ]वैहि, D_5 चेति; G_4 [ए]वेह (for [ए]वेति) V_1 B Dn D_{10} ऊचतुस्तौ तु भार्गव, $T_{2\ 3}$ G_{1-3} ध्यानेनैवेह भारत

54 ^{a}) D_8 भार्गव (for भगवान्) —^{b}) V_1 G_4 तथा (for तदा) —^{c}) D_{1-3} अवृथा; $D_{4\ 6-3}$ अन्यथा (for न वृथा) M_4 व्याहृत D_6 om from पूर्वं up to व्रत (in 55^{c})

55 D_6 om up to व्रत (in 55^{c}) (cf v l 54) —^{a}) S [ऽ]यमुद्देशो (for समु°) $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7-9}$ रमणीयं व($D_{1\ 2}$ °यत्र)नोद्देश, D_3 णीये वनोद्देशे — T_1 om. 55^{bc} —^{b}) $T_{2\ 3}$ G_4 इम (for इद) —^{c}) V_1 B_4 Dn $D_{1\ 4\ 5\ 7-10}$ $G_{1\ 3}$ किंचित् (for कं°) D_{1-3} व्रतधरो (for °परो) —^{d}) D_3 निवसामि (for °त्स्यामि) M च (for [इ]ह)

56 ^{a}) B_1 स्व पुर, T_2 स्वगृहं (for स्वपुर) D_{10} T_2 G तत्र, T_1 शीघ्र (for पुत्र) —^{c}) D_2 मा (for मां) —^{d}) D_8 नृपोत्तम (for नराधिप)

57 ^{a}) V_1 वा (for च) —^{b}) S (except T_1) त्वां (for ते) —^{d}) $D_{1,\ 2\ 4\ 6-9}$ transp तत् and सर्वं V_1 B_{2-5} Dn D_{10} हि, B_1 ते (for स-)

59 ^{a}) $D_{4\ 10}$ transp मे and मन्युर् —^{b}) V_1 B_{3-5} Dn पूतौ स्वो, B_1 प्रीतौ स्वो, $D_{4\ 6-9}$ पूजितो,

संवृत्तौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ ॥ ५९
प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य कृतास्त्वया ।
तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया ॥ ६०
इमां च देवीं पश्यामि मुने दिव्याप्सरोपमाम् ।
श्रिया परमया युक्तां यथादृष्टां मया पुरा ॥ ६१
तव प्रसादात्संवृत्तमिदं सर्वं महामुने ।
नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ६२
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं च्यवनः कुशिकं तदा ।
आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ॥ ६३
इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ।
प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ ६४
तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः ।
बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ६५
तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥ ६६
ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा सर्वाह्णिकक्रियाः ।
भुक्त्वा सभार्यो रजनीमुवास स महीपतिः ॥ ६७

ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं
परस्परं विगतजराविवामरौ ।
ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ
श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तया ॥ ६८
स चाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धन-
स्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् ।
मनीषया बहुविधरत्नभूषितं
ससर्ज यन्नास्ति शतक्रतोरपि ॥ ६९

C 13. 2824
B 13. 53. 69
K 13. 58. 70
M 13. 47. 70

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

D5 तुष्टोऽस्मि, D10 प्रीतोऽस्मि (for पूतोऽस्मि) — c) D1-2 द्वौ, D7 T1 च, D3 तु (for स्वो) D4 सप्रवृत्तौ यौवनस्थौ — d) D6-9 आयुष्मन्तौ (for वपु°)

60 b) V1 B Dn D5 10 त्वया कृता (by transp.), D4.6 कृता मया — D2 om. (hapl.) 60cd — d) D6-9 स्वस्थोऽस्मि विगतज्वर:

61 b) V1 B Dn D10 वपुषाप्सरसोपमाम्, D1-3 मुने दिव्याप्सरःसमाम् — c) B4 Dn1 n3 D2 युक्ता (for युक्तां) — d) D2 transp. मया and पुरा V1 B Dn D10 यथा दृष्टा पुरा मया, D1-3 यथा दृष्टा मयैव च, T1 यथा दृष्ट महत्तप:, T2 3 G M यथा दृष्ट्वा (M4 दृष्ट्वा) महत्तप:

62 T1 om. 62ab — a) D1-9 भवत्प्रसादात्, T2 3 G2 4 तत्त्वत्प्र° (for तव प्र°) V1 B (except B1) Dn1 n2 D1 तव प्रसादात्संवृत्तम्, G1 त्वत्प्रसादात्संवृत्तम् — c) B1 हि (for तु) — d) D10 T G2-4 -पराक्रमे

63 a) V1 B Dn D10 [ए]न (for [इ]द) — b) D1 कश्यप (for कुशिक) V1 B Dn D10 कुशिकं च्यवनस्तदा (B1-2 °था) — c) B1 D1-2 त्वम् (for च) — d) D1-9 इहेति स्मो (D2 °ति च), T1 इहैव तु (for त्वमिहेति) B1 इहेति च नराधिप

64 b) D5 S (except T1) च (for तम्) — c) D4 चैव श्रिया, D6-9 च श्रिया (for वपुषा) — d) D4 नगरे D5 चैव (for देव)

65 a) D5 पुनर् (for एनम्) D1-4 6-9 तत पुनः समाजग्मुर् — T1 om. 65cd — c) T2 3 G क्षत्रिया, M गणका (for गणिका) D1.6-9 बलकायस्थगणका, D5 अलंकृता सगणिका — d) D3 G4 तदा (for तथा)

66 a) Partial lacuna in D5 D7 संवृत्त (for तैर्वृत) T2 सर्वतो (for कुशिको) D1 6 7 8 राजन् (for राजा) — T1 om. 66bc — b) V1 D10 युत (for ज्वलन्) — c) B4 पुरीं (for पुरं) — d) D1 6 7 T1 2 स्तूयमानोऽथ (T1 °नश्च) बन्दिभि:

67 b) V1 B2 3 Dn3 पूर्वाह्णिकीः, B1 4 T2 3 G1 3 4 सर्वाह्णिकाः (B4 °कीः), Dn1 n2 D10 पौर्वाह्णिकीः (for सर्वाह्णिक°) D1-3 5 T1 G2 कृतसर्वाह्णिकक्रियः, D4 6-9 कृतपूर्वाह्णिकक्रियः — d) V1 B Dn D10 महाद्युति: (B1 °न्)ति (for महीपतिः)

68 a) Dn1 ततो (for तु तौ) D5 प्रसमीक्ष्य (for नवमभिवीक्ष्य) — b) T2 परस्परौ V1 B Dn रूपाद्

५४

भीष्म उवाच ।

ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः ।
कृतपूर्वाह्णिकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ १
ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्वनगरोपमम् ।
तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा ॥ २
पर्वतान्रम्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः ।
चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत ।
शाद्वलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ३
सहकारान्प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान्धवान् ।
अशोकान्मुचुकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् ॥ ४
चम्पकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्वञ्जुलानपि ।
पुष्पितान्कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ ५
श्यामां वारणपुष्पीं च तथाष्टापदिकां लताम् ।

(for जराद्) — ^{c}) T 8 G1 3 4 सदन (for शयन). — ^{d}) Dn3 [अ]न्वितौ, D1-3 6-9 वृतौ (for युतौ) Dn1 n2 G2 तदा (for तथा)

69 ^{a}) V1 B Dn D6 10 अथ (for स च) — ^{d}) V1 यत्र ##, B1-? . Dn यत्र पुरि, B4 यत्र भुवि, D5 वै नास्ति (for यत्रास्ति)

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn1 D1 8 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 7 M1 2 4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D1-4 6-10 T3 G2 च्यवनकुशिकसवाद, T2 धर्मनिर्णये कुशिकच्यवनसवादे च्यवनशुश्रूषाया कुशिकवरप्राप्ति, G1 3 कुशिकच्यवनसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 53 (as in text), D5 50, D10 57, T1 M 82, T2 3 G1 4 89, G8 83 — *Śloka no* D1 66

54

1 ^{b}) D1 प्रवि (for प्रति) D3 जनाधिप, D10 महातपा (for °मना) — ^{c}) D1 2 7 9 पौर्वाह्णि(D3 °ह्णि)क, S सर्वाह्णि T2 G2 °ह्णि)क, some MSS -पूर्वाह्णिक (for पूर्वाह्णिक)

2 D5 reads 2-3 after 14^{a} — ^{a}) D6 स तत्रैव मनोरम्य — ^{b}) B1 तत्र (for सर्व) — ^{f}) T2 G2 4 तथा (for तदा)

3 For the sequence in D?, cf v 1 2 — ^{a}) V1 Dn1 n2 रूपवानूं, Dn3 रत्न°, D- रम्यशृगाश् (for °सानूं) — ^{b}) D5 नलिन्यश्च, S नलिनीश्च (for नलि°) D1 6-9 फुल्ल, G4 च सु- (for च स) — ^{d}) D1 ह्र (for च) — T1 om 3^{ef} — ^{e}) D1-9 शाद्वलोपचिता, T2 8 M शाद्वलोपहितां, G शाद्वला वहिता (for शाद्वलोपचिता) — ^{f}) D5 7 9 कुट्टिमं, G4 मृत्तिका (for -कुट्टिमाम्)

4 D6 om 4^{e}-5^{b} — ^{a}) G4 पुष्पितांश्च (for सहकारान्) T1 च विपुलान् (for प्रफुल्लांश्च) — D1-4 6-9 om (hapl) 4^{bc} — ^{b}) Dn2 वरान्, T1 अपि (for धवान्) V1 केतकोद्दालिकान्धवान्, B1 °स्पलिकान्धवान, G1 8 °द्दालकालवान, M4 °ट्टालकान्धवान् — ^{c}) B3 Dn1 n2 सह कुटज, T1 पिचुमर्दांश्च, M मुचुलिं(M2 °लिं)दाश्च (for °कुन्दांश्च) — ^{d}) T1 महांश्च (for फुल्लांश्च) B1 [अ]भि (for [अ]ति)

5 D- om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^{a}) D1 6-9 पनसान् (for तिलकान्) B4 D10 शालान, S सर्जान् (for भव्यान्) — ^{b}) V1 D10 वकुलान (for वञ्जुलान्) D4 6-9 तिलकानर्जुनानपि, T1 असनार्जुनका°, T2 3 G M असनानर्जुना° — ^{c}) B6 पुष्पितान्कर्णिकाश्चैव, D5 श्यामान्सुपुष्पितान्वृक्षान्

6 T1 om 6-7 — ^{a}) M2 श्यामान् (for श्यामा) M1-3 वारण (for वारण-) D5 T3 पुष्पा (for पुष्पीं) V1 B Dn D1-5 श्यामान्वारणपुष्पां(D6 °पुष्पा)श्च, D10 श्यामाश्चारणपुष्पाश्च, T2 G श्यामा चारणपुष्पा च — ^{b}) D1 6 T2 [अ]ष्टापद(T2 °ति)का, D7-9 [अ]ष्टपदकां (for [अ]ष्टापदिका) V1 B. Dn तथाष्टपदिका लता, B1-4 D1-3 10 तथाष्टापदिका लता, D- °कानथ — ^{c}) D1-3 तदाह्णि(D2 3 °ह्णि)ष्टा, D4 परिश्लिष्टा, D5 10 T2 3 G °श्लिष्टा, D6-9 श्लिष्टा (for °कृष्टा) M तत्राश्रम परिक्षिप्त — ^{d}) D5 स ददर्श (by transp.)

तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः ॥ ६
वृक्षान्पद्मोत्पलधरान्सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ।
विमानच्छन्दकांश्चापि प्रासादान्पद्मसंनिभान् ॥ ७
शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।
आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥ ८
पर्यङ्कान्सर्वसौवर्णान्परार्ध्यास्तरणास्तृतान् ।
भक्ष्यभोज्यमनन्तं च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ ९
वाणीवादांश्छुकांश्चापि शारिकाभृङ्गराजकान् ।
कोकिलाञ्छतपत्रांश्च कोयष्टिमककुक्कुटान् ॥ १०
मयूरान्कुक्कुटांश्चापि पुत्रकाञ्जीवजीवकान् ।
चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रसाह्वयान् ॥ ११
समन्ततः प्रणदितान्ददर्श सुमनोहरान् ।
क्वचिदप्सरसां संघान्गन्धर्वाणां च पार्थिव ॥ १२
कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ।
न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १३
गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्ययनध्वनिम् ।
हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥ १४
तं दृष्ट्वात्यद्भुतं राजा मनसाचिन्तयत्तदा ।
स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १५
अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ।

C 13 2841
B 13 54 16
K 13 89 16
M 13 47 86

---

7 T1 om 7 (cf v l 6) — a) Bom ed रम्यान् (for वृक्षान्) D3 रम्यान्, D4 7 वरान् (for -धरान्) D. पद्मोत्पलवराश्चैव — b) D3 अपि (for तथा) — c) V1 B Dn D4 6-10 प्रतिमाश्च, D. महाशान् (for -च्छन्द कान्) T2 3 G विमान चन्द्रिकाश्चापि — d) V1 B2-5 Dn D10 शैल, B1 अद्रि- (for पद्म) D4 6-8 प्रासा दान्सर्वकाञ्चनान्

8 a) Some Southern MSS शीतलानि — c) M च (for वि) — d) Dn1 n2 D7 8 शयन (for °न-) S प्रस्तराणि (for -प्रव) B3 (marg as in text) तेषां प्रावरणानि च

9 a) V1 B3 4 Dn D2 रत्न (for सर्व) — b) V1 B1 Dn D1-3 G3 परार्ध्यास्तरणावृतान्, T1 णान्वि तान्, T2 °णानि च — c) Dn2 D4 M1 4 भक्ष्य (for भक्ष्य) — d) B1 कल्पितान् (for °तम्)

10 a) B1 2 4 वीणावादांश्च (B1 °द), D4-9 वाणी-वरांश्च, D10 तालपादांश्च, T1 वारिवाहान्, T2 3 G पाणिवाहांश्च, M पाणिवहान् (for वाणीवादान्) V1 B (except B1) Dn D5 चैव, D4 6 वापि (for चापि) — b) D3 4 सारिका-, D7-9 सायकान् (D8 का), D10 कपोतान् (for शारिका) B1 राजिकान् (for -राज) V1 D4 T2 सारिकान्भृगराजिकान् — T1 om (hapl ?) 10cd — d) Dn1 कोयष्टिमहि, D1-3 °जल-, T2 3 G °ममि, M4 °मह, Madras ed °मणि (for मक) V1 B5 Dn2 n3 सकोयष्टिककुक्कुभान्, B1-4 D10 कोयष्टि-चक्र (B4 °चक्र) कुक्कुमा (B3 टा) न्, D4-9 टीनथ कुर्कुटान्

11 D4 6-9 (hapl ?) om 11ab — a) D1 कुर्कुटांश्च, T1 कुक्कुटाश्च, T2 3 G M1-3 कुररांश्च (for कुक्कुटांश्च) B1 [पु]त्र (for [श्च]पि) D. मधुरारावककुभान् — b) V1 B Dn D10 दात्यूहांश्च (for पुत्रकान्) D3 om (hapl) जीव G2 जीविकान् D पुत्रजीवकजीविकान् — T1 om (hapl ?) 11cd — c) B1 4 वायसान्, D5 जलजान् (for वानरान्) — d) D4 5 चक्रकाह्वयान् (for चक्रसा) T2 चक्रवाकसमाहृतान्

12 a) V1 B3 (marg) 4 Dn D10 प्रमुदितान्, B1 समुदि°, B2 5 परिवृ, S प्रणदतो (for °दितान्) — D6 om (hapl ?) 12b–13b — b) B1 3 G3 स (for सु) — c) D5 T2 3 G कप्सरस (for रसां) D4 6-9 सर्वैर् (for संघान्) — d) V1 B1-3 M पार्थिव°, D4 7-9 सर्वश, T1 भारत (for पार्थिव)

13 D6 om 13ab (cf v l 12) — a) T3 G1 3 4 ताम्राभिर्, G2 शाता (for कान्ता°) V1 परमास् (for अपरास्) — b) B1 परियुक्तान् (for ष्वक्तान्) D4 7-9 परस्पर (for ददर्श ह) — T1 om 13cd — c) T2 3 G तदा (for च तान्) D3 तत्र (for भूयो) — d) T3 G पुर (for पुनर्) B4 D4 6-8 पुन, D1-8 नृप, D5 तदा (for नृप)

14 a) D1-3 G2 स (for सु) D5 गीतध्वनीन्सु-मधुरास् — After 14a, D5 reads 2-3 — b) D5 च (for [ए]व) V1 B4 5 Dn [अ]ध्यापन (for [अ]ध्ययन) D10 तत्रवाध्यापनध्वनिं — c) D4 6 G1 स (for सु) B1 हसाना मधुरा वाच, D1-3 5 °ना मधुर चापि, T1 °ना च ध्वनिं चापि — d) D4 6 9 तथा, D. तत (for तत्र) V1 D7 10 पार्थिव (for °व)

15 a) V1 B Dn2 D8 T2 3 G1 4 M3 तद्दृष्ट्वा, D1-3 दृष्ट्वा च (for तं दृष्ट्वा) Dn2 ह्यद्भुत, D5 चाद्भुत

2841 54 16 89 16 47 87

उत्तरान्वा कुरून्पुण्यानथ वाप्यमरावतीम् ॥ १६
किं त्विदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् ।
एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुंगवम् ॥ १७
तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले ।
महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ १८
तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् ॥ १९
ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ।
एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥ २०
क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः ।
गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत ॥ २१
निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।
कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा ॥ २२
ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
विस्मयं परमं प्राप्तस्तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २३
ततः प्रोवाच कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः ।
पश्य भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ २४
प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
तपसा तदवाप्यं हि यन्न शक्यं मनोरथैः ॥ २५
त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ।
तपसा हि सुतप्तेन क्रीडत्येष तपोधनः ॥ २६
अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः ।
इच्छन्नेष तपोवीर्यादन्याँल्लोकान्सृजेदपि ॥ २७

(for [अ]त्यद्भुत) — ^{b}) B5 G2 चिंतयस् (for [अ]चिन्तयत्) — B1 om 15^{cd} — ^{c}) D5 स्वप्नोयं किमु विस्नभ — ^{d}) D1 8–9 च (for तु)

16 ^{a}) D10 अह (for अहो) — ^{b}) D8 [ऽ]ति (for ऽस्मि)

17 ^{a}) V1 B Dn D4 T2 G2 च, T1 3 G1 M1–3 नु (for तु) D7 परम् (for महद्) — ^{b}) T1 corrupt, T2 3 G M सत्य पश्यामि चिंतयन् — D5 om (hapl ?) 17^{c}–19^{d}

18 D5 om 18 (of v l 17) — ^{c}) T G महार्हे (for °र्हे)

19 D5 om 19 (of v l 17) — ^{a}) B3 5 अभ्यगात् (for °यात्) D10 प्रकर्षेण (for प्रह°) — ^{d}) S मुनिश्च (for च्यवन) D1–3 गत (for च तत्).

20 ^{a}) G1 [ऽ]न्यच्च (for ऽन्यस्मिन्) — ^{b}) D9 ह, M4 तस् (for तम्) — ^{c}) V1 B1 3–5 Dn3 D2 वृष्यां, D5 (marg) 10 M1 वृश्या, D7 om, G2 3 मस्या (for वृस्या) — ^{d}) V1 D5 तपमान (for जप°) — ^{f}) M1–3 स नृप (for पार्थिवम्)

21 ^{a}) D3 सर्वं (for चैव) — ^{b}) D1–4 6 7 9 तथा (for ते च) — ^{c}) D1 8 9 M पर्वताश् (for पादपाश्) — ^{d}) G1 partly damaged D4 तत्रैव (for सर्वम्)

22 ^{b}) D3 अनुत्तम (for पुनर्नृप) — ^{c}) D1–3 कुशवल्कलभूयिष्ठो — ^{d}) S (except M2) पुर

23 T1 om (hapl) 23 — ^{a}) D1–3 सभार्यं (for स राजा) D6 तत स कुशिको राजा — D6 om 23^{b}–29^{7} — ^{b}) D2 सगणस्, D3 तस्यर्षेस् (for सभार्यस्) — ^{d}) T2 G2 स (for तद्) D2 परम् (for महद्)

24 D6 om 24 (cf v l 23) D4 om 24^{b}–29^{a} — ^{c}) D7 8 महा (for यथा) — ^{d}) D5 चित्रदृष्टा, D7 चित्रा दृष्टा, S दृष्टाश्चित्रा (by transp)

25 D6 om 25 (cf v l 23) D4 om 25 (cf. v l 24) — ^{a}) T1 ऋषि (for भृगु) — B3 om (hapl ?) 25^{c}–26^{d} D7–9 om (hapl) 25^{c}–26^{b} — ^{c}) D2 अवाप्तव्यं (for °प्यं हि) — B2 om (hapl) 25^{d}–26^{a} — ^{d}) Dn तु (for न)

26 D6 om 26 (cf v l 23) D4 om. 26 (cf. v l 24) B3 om 26, D7–9 om 26^{ab}, B2 om 26^{a} (for all, cf v l 25) T1 om 26 — ^{d}) D5 7–9 शक्यो द्रष्टु (for क्रीडत्येष) V1 B (B3 om) Dn1 n2 शक्यो मोक्षस्तपोबलात्

27 D6 om 27 (cf v l 23) D4 om 27 (cf v l 24) D8 om (hapl ?) 27^{ab} — ^{a}) T1 महा (for अहो) D2 महर्षेश्, D7–9 हि महाश्, M1 विप्रर्षेश् (for ब्रह्म°) — ^{c}) B0 4 D1–3 T G1 3 4 इच्छस्येव, Dn °यैष, G2 °स्येव (for °न्नेष) — ^{d}) D1–3 5 7–9 लोकानन्यान् (by transp)

ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ।
उत्सहेदिह कर्तुं हि कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥ २८
ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ २९
इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ।
संप्रेक्ष्योवाच स नृपं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ ३०
इत्युक्तः सहभार्यस्तमभ्यगच्छन्महामुनिम् ।
शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत स पार्थिवः ॥ ३१
तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् ।
निषीदेत्यब्रवीद्धीमान्सान्त्वयन्पुरुषर्षभ ॥ ३२
ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३३
राजन्सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चसु यत्त्वया ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै ॥ ३४
सम्यगाराधितः पुत्र त्वयाहं वदतां वर ।
न हि ते वृजिनं किंचित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ३५
अनुजानीहि मा राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ३६
कुशिक उवाच ।
अग्निमध्यगतेनेदं भगवन्संनिधौ मया ।
वर्तितं भृगुशार्दूल यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु ॥ ३७
एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।

C. 13. 2864
B. 13. 54. 38
K. 13. 89. 38
M. 13. 47. 110

---

28 D5 om 28 (cf. v. l. 23). D6 om 28 (cf. v. l. 24). T1 om 28-29. — [b]) V1 B (except B) Dn3 D2 कर्मिण. T2 3 G कर्मणा (for °ण). D10 पुण्यात्मान्विद्धि कर्मणा. — [c]) V1 B D10 कृत्स्नंव, Dn1 n2 कृत्स्नंव, M1 कृत्स्नेद् (for कर्तुं हि). D1-7 1-9 इत्सहेत्कर्तुमेव हि, D6 इत्माह कर्तुमेव हि, T2 3 G इत्साहमिह कृत्स्नेद. — [d]) D10 [ऽ]पि (for ऽन्यो). — After 28, B1 4 D6 8 10 T1 2 G M ins.:

326* ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके तद्गत्वा दुर्लभं तपः ।
सिद्धिस्तत्रापि दुष्प्रापा सिद्धेरपि परा गतिः ।
[B1 4 om. (hapl.) line 1.]

29 D5 om 29[ab] (cf. v. l. 23). D6 om 29[a] (cf. v. l. 24). T1 om. 29 (cf. v. l. 28). — [b]) D भवेत् (for नरैः). — [c]) D- स्य (for प्र). — [d]) D1 6-7 G2 युक्तोस्मि, D- युक्ता न (for युक्तौ स्व). D1-3 युक्तो स्यो धुर्यवद्रथे.

30 [a]) D1 6 7 8 T2 3 G M1 सन (for स). D5 इत्येवं चिंतमानस्य. — [b]) D2 T G च्यवनेन (for °नस्य). D1 6-8 च (for वै). — [c]) D6 corrupt, D10 त, T3 G3 4 M1-3 स (for स). V1 B Dn D1-10 T1 G2 नृपतिं, T2 वचनं, T3 G1 3 4 च्यवन (T2 °न), M च नृपं (for स नृपं).

31 [a]) V1 B Dn D1 6-9 तु (for तम्). — [b]) V1 B Dn D1 7 8 10 सोभ्यगच्छत् (for अभ्य°). — G1 om. 31[c]-33[b]. — [c]) D1-9 च (for तम्). — [d]) V1 B Dn D1 9 10 T1 च (for स). D1-9 ववन्दाथ पार्थिव

32 G1 om. 32 (cf. v. l. 31). — [a]) D1 5 10 [आ]शिष. Dn1 D प्रयुञ्जान, D1-9 सप्रयुज्याथ (hypermetric) (for प्रयुज्याथ). — [b]) Dn3 om. स. D1 10 नराधिप. — [d]) Dn1 D. 2 5 T1 3 G2-4 पुरुषर्षभ (Dn1 D2 °भ), D1 1-3 T1 भरतर्षभ.

33 G1 om. 33[ab] (cf. v. l. 31). — [b]) V1 B3 Dn3 G2 4 नृप (for नृपम्). B1 4 D6 भार्गवो नृपतिं पुन, D1-9 D1-3 वो नृपतौं (B2 3 °तिं) नृप.

34 [a]) T1 पूजितानि, T2 G1 2 3 4 निर्जितानि (for जितानीह). — [b]) V1 B (except B1) Dn D2 4 6 8 पच स्वय, D1 - पच्चसु तत्, D1 3 पंच च यत् (for पञ्चसु यत्).

35 [a]) D1-3 तत्र (for पुत्र). — [b]) V1 B. Dn प्र- (for [अ]ह). — [d]) D सुसूक्ष्मम् (for सुसूक्ष्मम्). D लक्ष्यते. T G दृश्यते (for विद्यते).

36 [a]) M मां (for मा). — D [illegible]. — [d]) B1 G1 M1 3 4 वरं (for वरः).

37 C1 om. [illegible] D1 राजा (for कुशिक). T1 om. 37[a]-38[b] [illegible]. — [a]) D1 M1 मध्ये (for मध्य°). V1 B1-3 Dn M1-3 [इ]दं च, B1 3 D1-3 M1 [इ]दं (for [इ]दं). — [b]) D तव (for मया). V1 D1 T1 3 G2 M1-3 भगवन्संनिधौ मया. — [c]) T1 G1 4 V1 वर्तितं. D1 सुवि (for भृगु°). — [d]) B1 D1 तद्वह. D1 से बहु (for तद्बहु).

यत्प्रीतोऽसि समाचारात्कुलं पूतं ममानघ ॥ ३८

एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम् ।
एतद्राज्यफलं चैव तपश्चैतत्परं मम ॥ ३९

यदि तु प्रीतिमान्विप्र मयि त्वं भृगुनन्दन ।
अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

च्यवन उवाच ।

वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि ।
तं च ब्रूहि नरश्रेष्ठ सर्वं संपादयामि ते ॥ १

कुशिक उवाच ।

यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ॥ २
शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ।
अकिंचिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुंगव ॥ ३
अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ।
पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ४
तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ।
समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा ।
निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया ॥ ५
धनानां च विसर्गस्य वनस्यापि च दर्शनम् ।

---

38 T_1 om 38^{ab} (cf v l 37) — ^{b}) $D_{4\ 6-9}$ संप्राप्तो (for प्राप्तो मे) — ^{c}) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn D_{10} मया ब्रह्मन्, D_5 ममाचार्य, T_1 समाहारै, $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ M °चारै (for °चारात्) B_3 प्रीतोसि यन्मया ब्रह्मन्, G_3 यत्प्रीतोथ ममाचारै — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4\ 6-9}$ कुल त्रा($D_{4\ 6\ 8\ 9}$ पा)त च मेनघ, D_{1-3} कुलं प्रीतोस्मि तेनघ

39 ^{a}) G_3 एवं (for एष) — ^{b}) T G M_4 [ऽ]पि (for च) — ^{c}) G_2 राजफलं D_5 M_4 [ए]तत् (for [ए]व) — ^{d}) D_{10} [ए]त्र (for [ए]तत्) V_1 फल (for परं) Dn_{1} n_2 तपसश्च फल मम, D_5 तपस्तत्तत्फलं मत

40 ^{a}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ T_2 त्व (for तु) — ^{b}) V_1 B Dn D_{10} वै (for त्व) $D_{4\ 6-9}$ -सत्तम (for नन्दन) — ^{c}) G_2 अस्मिन् (for अस्ति) D_2 om मे

Colophon — *Parvan name* $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_3 D_1 शांति — *Sub parvan* V_1 B Dn_1 n_2 $D_{1\ 2\ 7\ 10}$ दान धर्म — *Adhy name* V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{2-4\ 6-9}$ च्यव नकुशिकसंवाद D_1 च्यवनभृगुसंवाद, D_5 च्यावन, T_2 परशुरामचरित्रे कुशिकच्यवनसंवादे च्यवनदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 54 (as in text), D_4 52, D_{10} 58, T_1 M 83, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 90, G_1 85, G_3 84 — *Sloka no* D_4 35

55

1 B_3 om 1 (retaining the ref.) — ^{b}) D_2 यत्र (for यश्च) $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ मो (for ते) — ^{c}) $D_{4\ 6-9}$ तच्, M_4 त्व (for तं) Dn_1 n_2 T_1 प्र, D_{1-3} मे (for च) $D_{1-4\ 6-9}$ नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ) — ^{d}) Dn_3 D_{10} [अ]ह (for ते)

2 B_3 om, G_2 राजा (for कुशिक) — ^{b}) G_4 तथा (for ततो) — ^{d}) $D_{4\ 8}$ मद्गृह (for °हे)

3 ^{a}) D_{10} शयने (for °न) D_4 वा (for च) D_5 [ए]व (for [ए]क) — M_1 om (hapl) 3^c–4^b — ^{c}) D_{10} (also as in text) S (M_1 om) न किंचिद् (for अकिं°) D (except Dn) च गृहाद्; G_2 शयनं (for गमनं) — ^{d}) B_3 -सत्तम (for पुंगव)

4 M_1 om 4 (cf v l 3) — ^{b}) D_3 दर्शनं पुनरेव च — ^{c}) $D_{1-3\ 10}$ शयितं (for शयनं) $B_{3\ 4}$ पुनश्चा परपार्श्वेन

5 ^{a}) B_3 तैलाभ्यक्तस्य गमनं — ^{c}) $D_{1-3\ 5}$ यद्दग्धं, $D_{4\ 6-9}$ तद्दग्ध (for विविध) — ^{d}) $D_{1\ 2\ 4-9}$ विधि वज्, D_3 विविध (for यद्दग्ध) D_5 वेतसि — ^{f}) V_1 B_5 Dn_3 त्वया कृत (by transp)

6 ^{a}) M हि (for च). Dn_3 $G_{1\ 4}$ M_4 विसर्गं च,

प्रासादानां बहूनां च काञ्चनानां महामुने ॥ ६
मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्कानां च दर्शनम् ।
पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ ७
अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो दिवानिशम् ।
न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ।
एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ८
च्यवन उवाच ।
शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।
न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ ९
पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे ।
श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०
ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसंकरः ।
पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ ११
ततः स्वकुलरक्षार्थमहं त्वा समुपागमम् ।
चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधक्षुः कुलं तव ॥ १२
ततोऽहमागम्य पुरा त्वामवोचं महीपते ।
नियमं कंचिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १३
न च ते दुष्कृतं किंचिदहमासादयं गृहे ।
तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्ततोऽन्यथा ॥ १४
एतां बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् ।
सुप्तोऽस्मि यदि मा कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ॥ १५
यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोधितः ।
अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ १६
उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मा त्वं महीपते ।

C 13 2884
B. 13 55 18
K. 13 90 18
M 13 47 130

D2 °र्गन्तु, D1-10 T3 G2 °र्गश्च (for °र्गस्य) — b) D1 2 10 घनन्य, D3 T1 G4 जनन्य, T2 3 G1 3 जल्न्य (for वनस्य) G2 ज्वलनस्यापि दर्शन — d) D8 कान नाना (for काञ्च) D1-9 महाद्युते (for °मुने)

7 a) Dn3 -ज्ञावाना, T1 सोपान (for -पादाना) — b) Some MSS पर्यंकाणा D5 मंचकाना महाद्युते — c) V1 चैव, D5 तत्र (for तस्य)

8 b) V1 B Dn D10 भृगूद्वह, S द्विजर्षभ (for दिवानिशम्) — T1 om. 8cd — c) D3-6 [अ]त्र- (for [अ]त्रि) — d) D1 [अ]पि, G2 [आ]शु (for [अ]स्य) D3 विनिश्चित (for श्चयम्) — e) D5 एवम् (for एतद्) — f) D3-9 तवानघ (for तपोधन) D1 2 सर्वं श्रोतुं तवा(D1 °दा)नघ

9 G2 om the ref. — a) T1 अशेषं हि (for °षेण) — b) T1 च सदा, T2 तदिद (for य°) — c) D1 मयाख्यातुम्, D2 अज्ञा° (for अनाख्या°) D1-2 यदि शक्य ममाख्यातुम् — d) D3 मया, D5 एतद् (for एव) D5-9 भारत (for पार्थिव)

10 a) D4 6 7 9 गदत (for व°) — c) D4 6 7 9 ते (for यद्)

11 d) V1 D1, 2 4 7-9 बलान्वित, G2 M तपो° (for सम°)

12 a) D10 ते (for स्व) D9 नाशार्थम् (for रक्षा°) V1 B Dn ततस्ते कुलनाशार्थम् — b) D5 त्वामहं (for अह त्वा) D1 3 T3 G1-3 समुपागत (for °गमम्) V1 B Dn D10 T2 G4 अह त्वा समुपागत, D4 6-9 अहं त्वा समुपस्थित — c) D2 3 T1 चिकीर्षु (for °र्षन्) D1-8 कौशिकोच्छेद — d) T1 दिधक्षुश्च (for संदिधक्षु)

13 a) V1 B Dn पुरे, D10 पुर (for पुरा) — c) V1 D4 T2 3 G2 4 किंचिद् T2 3 G आरि(T2 G2 °र)-प्स्यु (for आरप्स्ये) D5 नियमे कंचिदारब्धे (sic) — d) G1 damaged, G4 इह (for इति)

14 a) V1 B1-3 Dn1 n3 दुष्कर, some MSS दुष्कृत — c) D1-10 राजेन्द्र (for राजर्षे) — d) D4 6-9 असूयेथास् (for न भवेथास्) B1-3 Dn1 n2 n3 (marg) D10 त्वम्, D1-3 G2 त्वतो (for ततो) V1 B4 5 भवेयास्त्वमतोन्यथा

15 a) B5 Dn D2 M4 एव (for एता) — c) D1 2 4-7 T2 3 G3 M3 4 मा, G4 वा (for मा)

16 a) B4 यदि, T2 यथा (for यदा) — b) B3 सुप्तोह, D5 प्रसुप्तो (for स°) D3 त्रि (for प्र-) G2 सुप्तो न प्रतिबोधित — c) Dn3 सोह (for अहं) [illegible] प्रीतोस्मि (for ते प्रीतो)

17 a) T2 [अ]पि (for [अ]स्मि) Some MSS [illegible] क्रान्तो — b) D1 2 T1 मा (for मा) — [illegible] मृया (for पृष्टे) D1 2 [illegible] G4 [illegible]

2884 55 18 90 18 47 130

पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ १७
अन्तर्हितश्चास्मि पुनः पुनरेव च ते गृहे ।
योगमास्थाय संविष्टो दिवसानेकविंशतिम् ॥ १८
क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप ।
एतां बुद्धिं समास्थाय कर्शितौ वां मया क्षुधा ॥ १९
न च तेऽभूत्सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव ।
सभार्यस्य नरश्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥ २०
भोजनं च समानाय्य यत्तदादीपितं मया ।
क्रुध्येथा यदि मात्सर्यादिति तन्मर्षितं च ते ॥ २१
ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।
सभार्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ २२
अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं चापि तेन ते ।
धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयत् ॥ २३
ततः प्रीतेन ते राजन्पुनरेतत्कृतं तव ।
सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ २४
प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतम् ।
यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनम् ॥ २५
स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्सशरीरेण पार्थिव ।
मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ॥ २६
निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ।

---

18 ^{a}) V1 B Dn पुनश्चास्मि (by transp), D10 पुनश्चापि. — ^{c}) V1 B1-6 Dn D10 ससुप्तो, B1 सहृष्टो (for संविष्टो)

19 ^{a}) D1-8 मा ह्यसूयेथा; D4 5 T2 3 G M1-3 माभ्यसू°, D3 T1 M4 माभ्यसू° (for मामसू°) Dn1 n2 क्षुधितौ मामसूयेथा, D6 7 9 क्षुधितो मा(D6 ना)भ्यसूयेथा — ^{b}) B4 T2 3 G2-4 चापि, D10 चेति (for वेति) — After 19^{ab}, the sequence in T1 is 22^{c}-23^{b}, 21, 327*, 22^{ab}, 23^{cd}, 25^{ab}, and 24^{ab} T1 om 19^{c}-20^{d} — ^{c}) V1 B3-6 Dn एव (for एतां) G4 अवस्थाय (for समा°) — ^{d}) D5 क्षुधितौ, some MSS. कर्पितौ (for कर्शितौ) D2 4 5 10 T2 3 G वा (for वां) V1 B4 5 Dn D3 transp मया and क्षुधा

20 T1 om. 20 (cf v l 19) — ^{a}) G4 om च T2 3 G न च ते वाप्यसुसूक्ष्मापि

21 For the sequence in T1, cf v l 19 — ^{a}) V1 D4 6-9 समासाद्य, D5 T1 2 °नीय (for °नाय्य) — ^{b}) D4 6-9 चेद् (for तदा) — ^{c}) D4 6-9 क्रुध्यते — ^{d}) D5 G3 यदि (for इति) Dn D1 3 6 9 च मे; T2 3 G1-3 त्वया (for च ते) — After 21, D10 T G ins

327* रथेन धाविताश्चापि श्रमात्क्रोधोऽभवाय ते ।

[T3 [अ]सि (for [अ]पि) T1 क्रमात् (for श्र°)]

22 For the sequence in T1, cf. v l 19 — ^{a}) D3 आस्थाय (for आरुह्य). — ^{c}) D1 om समार्यो B1 om, T3 G2, 3 M मा (for मां) T1 वहेत्युक्तस् (for वहस्वेति) — ^{d}) M तत्र (for तच्च) T2 G2 तदा (for तथा). T1 तथैव कृतवानपि.

23 For the sequence in T1, cf v l 19. Dn1 om from 23 to the end of this adhy — ^{a}) T2 3 G1 3 अथाविशः, G4 अविशाक (for °शङ्को) — ^{b}) B2 त्वयि; D3 तेन (for चापि). V1 B° 5 Dn2 n3 D1, 2 M2 तेन ह, B1 2 D3-9 तेनच (for तेन ते) — ^{c}) Dn1 G3 om च — ^{d}) D4 6 7 9 प्रधर्षयेत्, T2 3 G1, 3 4 M1-3 [s]भ्यधर्षयत् (for प्रध) D1-3 T1 M4 न त्वा क्रोधोऽभ्यव(D3 T1 °ध)र्षयत्

24 For the sequence in T1, cf v l 19 Dn1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) T1 G2 M तत्र (for ततः) D1 2 7 9 मे (for ते) D5 प्रीतेन येन ते राजन् — ^{b}) D6 8 9 वपुर् (for पुनर्) D3 G2 एव, T G1 3 4 M एव (for एतत्) D1 3 मया; S तत (for तव) — T1 om 21^{cd} — ^{c}) T3 damaged D4 6-9 [a]व ते; T2 G तदा, M तथा (for वन) D5 सभार्यधनभूयस्थ (sic) — ^{d}) D2 उद्धृत (for तद्विद्धि) D4 6-9 प्रसन्नेन जनाधिप.

25 For the sequence in T1, cf v. l 19 Dn1 om 25 (cf v l 23) — ^{a}) D4 6-9 transp तव and च. — T1 om 25^{cd}. D6 om 25^{d} — ^{d}) B1 3 D5 दिव्य; T3 एव (for दिव्य) G3 सुदर्शन (for निद°). T2 G2 दृष्टं जीवत्यदर्शनं, G4 दृष्टं दिव्यप्रदर्शन

26 Dn1 om 26 (of v l 23) — ^{a}) D5 स्वर्गो दृष्टस् (for स्वर्गोद्देशस्) T2 M तदा (for त्वया) — D4 6 om (hapl) 26^{b}-27^{c} — ^{b}) D7-9 M स्व (for स) D1-3 सर्वत (for पार्थिव) — ^{c}) V1 अपि (for अनु) S [s]य (T1 य) (for ऽसौ) — ^{d}) G4 नृपात्मज (for नृपोत्तम)

27 Dn1 om 27 (of v l 23). D4 6 om. 27^{abc}

तत्र यामीत्स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मम ॥ २७
ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।
अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥ २८
एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् ।
ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता ॥ २९
भविष्यत्येष ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः ।
तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ३०
वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा ।
पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्वी पावकद्युतिः ॥ ३१
यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति ।
त्रयाणां चैव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३२
वरं गृहाण राजर्षे यस्ते मनसि वर्तते ।
तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ३३

कुशिक उवाच ।

एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने ।
भवत्वेतद्यथात्थ त्वं तपः पौत्रे ममानघ ।
ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः ॥ ३४
पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ।
कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।
कश्चास्मौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

C. 13 2903
B 13 55 37
K 13 90 38
M 13 47 151

(cf v l 26) D om (hapl) 27 — ^{b}) B1 om च M1-3 यशस्य (for °न्य च) T G परतप (for नराधिप) — ^{c}) T1 G त (for या) D2 नत्रार्मीत्यहृहे राजन् — ^{d}) B1 2 4 तत्र M1-2 सा च (for तच्च) M निश्चित V1 B3 Dn2 n3 D5 मया, D6-9 तत्र (for मम)

28 Dn1 om 28 (cf v l 23) D1 om 28 — ^{a}) D. यत् (for हि) — After 28^{a}, T1 reads 30^{d}–31^{a} for the first time, repeating 30^{d} in its proper place — ^{c}) T2 3 G1-3 M1-3 अवमन्य (for °मन्य) — ^{d}) D1 देवेंद्रत्वं गमिष्यति, T2 3 G देवत्वं चापि पार्थिव

29 Dn1 om 29 (cf v l 23) D1 om 29–30 — ^{a}) V1 D3 एव (for एतद्) S यथावत्व (for त्थ त्व) — ^{b}) M तत (for तात) — ^{c}) Some MSS ब्राह्मणे

30 Dn1 om 30 (cf v l 23) D1 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) D5 S (except T1 M1) [ग]त (for [ग]ष) — ^{c}) D1 6 तृतीये, D द्वितीये (for तृतीय) V1 B2 (marg) 3-5 Dn2 n3 D2 3 6 तुर्यं (for प्राप्य) D3 तृतीयपुरुषे तुर्ये — T1 reads 30^{d} for the first time after 28^{a} — ^{d}) D 8 10 T1 (both times) G गमिष्यसि, D2 8 भविष्यति (for गमि°)

31 Dn1 om 31 (cf v l 23) D1 6 om (hapl) 31^{a}–32^{b} T1 reads 31^{a} after the first occurrence of of 30^{d} — ^{a}) T1 वंशस्ते ब्राह्मणश्रेष्ठ — T1 om 31^{b} — ^{c}) D. नप्ता (for पौत्रस्) V1 B1 3 D. T1 2 G1 2 4 M1 4 विप्रस्, D1-9 पुत्र (for विप्र) — ^{d}) B3 परम (for पावक)

32 Dn1 om 32 (cf v l 23) D1 6 om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{a}) D. यस्मादेव, G1 य सदैव (for य स देव) — After 32^{ab}, D10 S (except T1) ins

328* जमदग्नौ महाभाग तपसा भावितात्मनि ।
　　स चापि भृगुशार्दूलस्त्व वेद धारयिष्यति ।
　　[(L 1) T2 जामदग्न्ये (for जमदग्नौ)]

— ^{c}) V1 B Dn2 n3 D2 10 एव, G1 अपि (for चैव) — ^{d}) S भविष्यति (for ब्रवीमि ते)

33 Dn1 om 33 (cf v l 23) — ^{b}) B5 Dn2 D3-10 T1 G1 यत् (for यस्) — B3 D1-2 om (hapl) 33^{cd} — ^{c}) B1 करिष्यामि (for गमि) — ^{d}) D5 पुण्य (for पुरा) Dn2 [s]भि (for ऽति)

34 Dn1 om 34 (cf v l 23) D. om the ref — ^{a}) T2 8 G1 3 4 [s]त्र (for ऽद्य) — ^{b}) V1 B Dn2 n3 D1 10 यस् (for यत्) T1 यस्त्वं प्रीतो महाद्युते — ^{c}) T1 एवमस्तु (for भवत्वेतद्) — ^{d}) V1 B Dn2 n3 D10 भवेत्पौत्रो, D1-3 तस्मिन्पौत्रे, S तथा पौत्रो (for तप पौत्रे) — ^{e}) V1 Dn2 मत्कुलस्य, D10 कुलमेव (for मे कुलस्य)

35 Dn1 om 35 (cf v l 23) — ^{a}) D5 अतश्च (for पुनश्च) D1 6-9 अतश्च श्रोतुमिच्छामि — ^{b}) V1

५६

च्यवन उवाच ।

152 अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुंगव ।
यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥ १
भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेव जनाधिप ।
ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना ॥ २
क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ३
तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविवर्धनः ।
और्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ४
स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति ।
महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ५
कंचित्कालं तु तं वह्निं स एव शमयिष्यति ।
समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥ ६
पुत्रं तस्य महाभागमृचीकं भृगुनन्दनम् ।
साक्षात्कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ॥ ७
क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ।
स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे संक्रामयिष्यति ॥ ८
जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि ।
स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ९
कुलात्तु तव धर्मात्मन्कन्यां सोऽधिगमिष्यति ।

B3 Dn2 T1 मे (for घे) —d) D1 6 कुले D7 च (for मे) —e) D5 [अ]थ, S (except T1 G3 M1) [अ]स्य (for [अ]सौ) —f) D1 2 6 मामकश (for मम कश्) V1 [अ]पि सुव्रत, D1-7 6-10 [अ]पि नामत, D5 [अ]पि वा मत, T1 M1-3 पिता मत; T2 G M4 पितामह (sic) (for [अ]पि समत) T3 मम कस्य पिता वर

Colophon om in Dn1 — *Parvan name* B1-4 Dn2 D1-3 शांति — *Sub parvan* B1 2 4 5 Dn1 n2 D1 2 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn2 n3 D1-4 6-10 च्यवनकुशिकसंवाद, D5 च्यवन, T2 परशुरामचरित्रे कुशिकच्यवनसंवादे कुशिकस्य ब्राह्मणत्वप्रवर प्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 55 (as in text); D5 53, D10 59, T1 M 84, T2 3 G2 4 91, G1 86, G3 85 — *Śloka no* D4 33

56

1 a) B3 5 D1 2 6 7 अवश्य (for °श्यं) D1-4 6-9 वै (for मे) —b) B1 युक्त ते, D1 2 10 तथैतन्, D3 om (for तवैतन्) —c) D5 यदर्थं त्वा ह सजेत्

2 D1 om. (hapl) 2a-3b D4 6 om (hapl) 2cd —a) D8 10 T3 G भृगूणां क्षत्रियाणा च —b) Dn1 n2 D.8 एतज् (for एव) B2-4 D7 9 नराधिप (for जना°). D5 जनिता यो भवेत्सुत —c) G3 तेजोभेद (for ते च भेदं) S यास्यन्ति (for गमि°) —d) D4 8 G1 2 4 देव (for दैव)

3 D1 om 3cd (cf v. l. 2) —b) Dn1 D1 जनाधिप (for नरा°) —d) Some MSS देव (for दैव) D7 निपातिता (for निपीडिता)

4 b) D2 4 10 T G1 2 4 कुल; M गृह (for कुले) —c) V1 B Dn D2 4 6-10 ऊर्वो (for और्वो) —d) S (except T1) ज्वलिताकं (for ज्वलनार्कं)

5 a) B2 damaged, B4 त्रैलोक्यस्य (for स त्रैलोक्य) — D2 om 5c-6b

6 D4 om 6abc (cf v. l. 5) —a) D. G1 2 4 किंचित् (for कं°) Dn1 n2 वह्निं च (for तं वह्निं) —d) D4 6 7 प्रक्षिप्त (for °प्य) D10 पुंगव (for सत्तम)

7 B3 om 7-8 —a) D1-4 6-8 स्वस्य (for तस्य) Dn1 n2 महाराज (for °भागम्) —c) T1 कृत्स्नो; T2 3 G स्नेहाद् (for कृत्स्नो) —d) B4 D1 2 M1 4 °स्याप्यते (for °स्यास्यते)

8 B3 om 8 (cf v. l. 7). —b) D5 कर्मणा (for हेतुना) —d) Dn1 D5 पुत्रे D1 2 5 समामयिष्यति, D3 T G2 3 संक्रम°

9 a) D6 M1-3 महाभाग

10 D9 om (hapl) 10-11 —a) D1 7 8 च (for

उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य नृपसत्तम ॥ १०
गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः ।
ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं रामसुत्पादयिष्यति ॥ ११
क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ।
विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम् ।
तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ॥ १२
स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ।
पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति ॥ १३
तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।
भविता त्वं च संबन्धी भृगूणां भावितात्मनाम् ॥ १४

भीष्म उवाच ।

कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ।
श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यं चेदमुवाच ह ।
एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ १५
च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् ।
वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः ॥ १६
बाढमेवं ग्रहीष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ।
ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् ॥ १७
एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ।
अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा ॥ १८

C. 13 2923
B 13. 56 19
K. 13 91 19
M 13 47 171

तु) Dn3 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्) — After 10^{cd}, S ins

329* क्षत्रहन्ता भवेद्दिंस्रमिति देव सनातनम् ।
नारायणमुपास्यास्य वरात्तं पुत्रमिच्छति ।

[T1 om line 1 — (L 1) T3 भ्ता (for -हन्ता) T3 हिंस्याद् (for हिंस्रन्) G1 3 4 नैव (for देव) — (L 2) T1 उप नाय (for उपास्यास्य) T1 नरात्त, T2 प ार्थ, T3 M वरार्थं (for वरात्त) Madras ed इच्छति (for र)]

— D3 om (hapl) 10^{c}–11^{d} — ^{c}) V1 om from उद्भावनार्थं up to दुहितर (in 11^{a}) B5 उद्भावनार्थो गुणतो, D1 6 8 उद्भवेनाथ भवतो, T 3 G उरया(G1 3 °त्ता)पनार्थं भ° — ^{d}) B Dn D2 10 M2 वंशस्य भरतर्षभ

11 V1 om up to दुहितर (in 11^{a}), D3 5 om 11 (for all, cf v l. 10) — ^{b}) D1 2 1–3 तव पौत्रीं (by transp), G2 4 पौत्रं तव — ^{c}) B1 2 Dn2 D10 -कर्माण (for -ध°) — ^{d}) V1 B Dn D5 10 T2 3 G पुत्रम् (for रामम्)

12 ^{a}) D3 T G -धर्माणं (for क°) — ^{b}) D1 6–9 M बृहस्पतिसमौजसम — ^{d}) T2 गाधि (for गाधे) D1–3 तु, M3 स (for सु) — ^{f}) D1–4 6–9 पितामह (D4 °हे), D10 महाद्युति, S तपा (for °द्युते) D5 प्रसादयति पितामह

13 ^{a}) D1–3 6–9 स्त्रियस् (for स्त्रियौ) D5 शृणु यत्कारणं त्वं हि — ^{b}) T2 3 G1 2 4 M परिवृत्तौ (for °वर्ते) D –9 भविष्य(D1–3 5 °ष्य)ति नरा(D2 5 जना)धिप, G2 परिवृत्तौ भविष्यति — ^{d}) D1 न तथा, D- सन्यथा (for ना°) D10 [ए]त्र (for [ए]तद्)

14 D4 6 om. (hapl) 14^{ab} T1 om 14^{a}–15^{b} — ^{b}) D3 भविष्यति, D7–10 S (T1 om.) उपे (for उपै) — ^{c}) D- सर्वार्थी (for संबन्धी)

15 T1 om 15^{ab} (cf v l. 14) — ^{a}) D5 तदा (for मुनेर्) — ^{c}) B1 राजन् (for राजा) — ^{d}) G1 M1 [ए]तद् (for [इ]दम्) — ^{f}) G2 तथा, M1 सदा (for तदा)

16 ^{b}) D4 6 7 5 जनाधिप (D4 °प), D8 युधिष्ठिर, G4 नराधिप (for °पम्) — ^{c}) D9 om from चोदयामास up to मुनि (in 18^{b}) D4 6 नोदयामास (for चोद°) D5 वरार्थं प्रेरयामास — ^{d}) D5 नराधिपं, T1 M [अ]थ पार्थिव (for स पा)

17 D9 om 17 (cf v l. 16) — ^{a}) D- वरम् (for बाढम्) D5 S (except T1) एव (for एवं) V1 B Dn D10 करिष्यामि (for ग्रही°) — ^{b}) B5 कामस्त्वत्तो, T G1 3 M कामास्त्वत्तो, G2 त्वत्त कामान् (for कामं त्वत्तो) D3 कर्तुं त्वत्तो महामते — D4 om 17^{c}–18^{b} — ^{c}) D1 2 6–8 G2 ब्रह्मभूय, T G1 3 4 M °भूय (for °भूत) — ^{d}) D7 दधे (for भवेत्)

18 D9 om 18^{ab} (cf. v l. 16) D4 om 18^{ab} (cf. v l 17) — ^{a}) D5–8 इत्यन् (for एवम्) D1–3 [इ]त्येव (for च) S तथेत्युक्तस्तथेत्येव — ^{c}) V1 D7–8 अभ्यनुज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — ^{d}) B4 T2 तथा (for तदा)

19 ^{a}) D1–4 6–9 तात (for सर्वम्) — G1 damaged for 19^{b-d} — ^{b}) D1–9 G2 विशेषेण (for भ°)

13 20 एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ।
20 172 भृगूणां कुशिकानां च प्रति संबन्धकारणम् ॥ १९

यथोक्तं मुनिना चापि तथा तद्भवन्नृप ।
जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

युधिष्ठिर उवाच ।
मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः ।
हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ १
प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वापि भारत ।
कोटिशः पुरुषान्हत्वा परितप्ये पितामह ॥ २

का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ३
वयं हि तान्गुरून्हत्वा ज्ञातींश्च सुहृदोऽपि च ।
अवाक्शीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ ४
शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोग्रेण भारत ।

D8 तव (for नृप) — D4 om (hapl) 19c–20b — a) V1 B Dn अभि, D10 S (G1 damaged) प्रीति (for प्रति) D8 सधान, D5 बधस्य, D3 सबधि (for सबन्ध)

20 D4 om 20ab (cf. v l 19) — a) V1 B Dn D10 रूपिणा (for मुनिना) — b) B1-3 Dn D1-2 9 10 T1 G1 4 तदा (for तथा) D5 कथित नृपसत्तम, G2 अशेषेणाभवन्नृप — c) D1 तया (for मुनेर्) — d) V1 B Dn D6 8 10 T G2 4 हि (for ह)

Colophon — *Parvan name* B1 * 4 D1 शाति — *Sub parvan* V1 B1-4 Dn D1 2 7 9 दानधर्म — *Adhy name* N च्यवनकुशिकसंवाद, T2 विश्वामित्रपरशुरामोत्पत्तिचरित्रे कुशिकच्यवनसवादे परशुरामविश्वामित्रवरोत्पत्तिवरप्राप्तिः च्यवनतीर्थयात्राप्रमाणम्, M ब्रह्मक्षत्रकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 56 (as in text), D6 53, D10 60, T1 M 85, T2 3 G2 4 92, G1 87, G3 86 — *Śloka no* D4 18

57

1 =(var) 12 33 5 D10 G3 om the ref — a) B1-3 T1 [इ]ह, T2 3 G [इ]ति (for [इ]व) D1 3 9 T2 M4 निशाम्य B2 D3 [अ]थ (for [अ]द्य) D6 इदर्नीं तु विशेषेण — b) D5 चिंतयामि (for °यान) — c) T G सिंहैस्तैः (T1 °स्तु; T2 °श्च), M -संघावै (for सघातै)

2 =(var) 12 33 6 — a) D5 राज्य च (for राज्यानि) — b) Dn1 n2 D1 2 T1 [अ]थ, D2 4 6-9 च (for [अ]पि) B. D1 6-9 पार्थिव (for भारत) D5 महीं हित्वा च पार्थिव — c) S तु नरान् (for पुरुषान्) D3 जित्वा (for हत्वा) — M1-3 om (hapl) 2d–4a — d) D1 स नितप्ये (for परि°) D3 पुन पुन (for पितामह)

3 =(var) 12 33 7 M1-3 om 3 (cf. v l 2) — a) D5 कावस्था (for नु तासा). — b) V1 B3-5 Dn D10 ममवस्था (for अवस्थाद्य) D2 गमिष्यति (for भवि°) D5 भविष्यति पितामह — c) D8 या हीनैः, G2 याभिस्ता (for या हीना) D1 पतितैः (for °भि) — d) T2 3 G बधुभिस् (for भ्रातृ°)

4 =(var) 12 33 11 M1-3 om 4a (cf v l 2) — a) D5 स्वय (for वय) D10 च (for हि) B5 Dn D1-7 9 10 T2 3 G3 4 कुरून् (for गु°) B3 ते वयं सहितान्हत्वा, M4 वयस्याश्च गुरून्हत्वा — b) Dn1 n2 [ऽ]पि वा, D1-9 नृप (for ऽपि च) — c) D6-9 अर्वाक् (for अवाक्) — d) D1-9 नरकं (for °के) — After 4, D5 reads 8cd for the first time, repeating it in its proper place

5 =(var) 12 33 12 D. om. 5-6 — b) D6 7 पार्थिव (for भारत) — T1 om 5cd — c) D6 7 9 उपदिष्टान् (for °ष्टम्) — d) D1 6-8 भवतोहं, D10 स्वत्तोह च (for तत्त्वतोऽहं)

6 =(var) 12 34 1 D5 om 6 (cf v l 5).

उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्वतोऽहं विशां पते ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ।
परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्त्वयि ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावेषु भारत ॥ ७
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ८
ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तथैव च ।
सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ॥ ९
धनं प्राप्नोति तपसा मौनं ज्ञानं प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १०
अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले ।
फलमूलाशिना राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥ ११
पयोभक्षो दिवं याति स्नानेन द्रविणाधिकः ।
गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥ १२
गवाढ्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशनात् ।
स्त्रियस्त्रिषवणस्नानाद्वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १३
नित्यस्नायी भवेद्दक्षः संध्ये तु द्वे जपन्द्विजः ।
मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ १४

C. 13. 2939
B. 13. 57. 14
K. 13. 92. 14
M. 13. 43. 14

— [b]) D1 2 महातपा, T2 3 G महीपते, M महामति (for °मना) — [d]) D1 युधिष्ठिर महामते

7 Before 7, B1.4 D1–10 T3 M1 2 ins. भीष्म उवाच — [a]) D. [ए]तच् (for [ए]व) — [b]) D5 T3 पार्थिव, D6 हि त्वयि, T1 यद्वच, T2 G1 2 4 M भारत (for यत्त्वयि) — Before 7[cd], T2 ins. श्री भीष्म — [d]) D1–2 -भावेपि, G2 om. (for भावेषु) M पार्थिव (for भारत) V1 B Dn D4–10 प्रेत्यभावे विशां पते

8 [a]) D10 T2 स्वर्गं (for स्वर्गम्) — D5 reads 8[cd] for the first time after 4 — [c]) D. (both times) -कामार्थ, T1 -प्रकर्षं, T3 फलत्र (for प्रकर्षो) D. 5 (first time) 7 9 भोगाश्च, T2 भोगाश्च (for भोगाश्च) — [d]) B2 D. (second time) प्राप्यते, S लभ्यते (for लभ्यन्ते)

9 [a]) V1 B (except B1) Dn1 n2 D10 ज्ञान (for ज्ञान) D4 5 ज्ञानमारोग्यरूपं च — [b]) V1 B. Dn3 D8 6 9 T M2–4 रूप (for रूपं) D5 om. संप D5 संपत्तिश्च तथैव च

10 [a]) D6 धर्मं (for धन) — [b]) V1 B -5 Dn D4–9 मौनेनाज्ञा, B1 मौने ज्ञान, D1–3 मौने (D1 न, D3 °नी) यज्ञ (for मौनं ज्ञान) — [c]) V1 B5 -भोगस्तु, B1 D10 -भोगाश्च, B3 4 D5 8 T3 भोगान्तु, D. -भोगाश्च (for भोगांस्तु) — [d]) B5 याचित, M1 दीपित (for जीवितम्)

11 [a]) D1.2 वल, M1 पर (for फल) D7 10 अहिंसया वल रूप — [b]) D1–3 10 G1 दीक्षया, G3 M1–3 दीक्षायां (for °या) D2 श्रीकुले, D10 सत्कुले (for वै कुले) — [c]) D10 S मूलाशनात् (for °शिना) T2 राजन् (for राज्य) D3 फलमूलाशनाद्राज्य — [d]) B1 T3 M1–3 स्वर्गं D2 पर्णाशिनो, S शनात् (for शिना) D. स्वर्गापवासिना भवेत

12 [a]) D2 पयोभक्ष्य, D4 भक्ष्यो, D. पक्षभक्षी, M4 पयोभक्तो (for भक्षो) M1–3 पयोभक्षा दि(M2 °क्षादि)व यान्ति — [b]) V1 B Dn D 10 T G दानेन (for स्ना) D7 M1–3 द्रविणाधिका — [c]) B2–4 D4 6 7 9 10 T1 विद्या (for विद्या) — [d]) D1 M1–3 नित्य (for नित्य) G4 श्राद्धे च (for श्राद्धेन) B2.4 D7 10 T1 संतति (for °ति) D2 नित्यं शुद्धेन संतति

13 [a]) D. पवाढ्य, T1 गवाढ्य (for °ढ्य) T2 योग (for शाक-) — [b]) V1 B Dn D10 तृणाशिना, D1 2 फलाशनात् (for तृणा°) D4 6 7 8 स्वर्गमाद फला शनात् — [c]) G2 ख्रियद् (for स्त्रियस्) D10 त्रिषवणे V1 B Dn D. 8 स्त्रियस्त्रिषवणे (Dn2 D7 8 °णं) स्नात्वा — [d]) M2 om. वायु B2 (marg.) Dn3 कुल (for क्रतु) Dn2 भवेत् (for लभेत)

14 T1 om. 14 — [a]) M नित्योपायी (for नित्य स्नायी) T2 2 G दीर्घजीवी (for भवेद्दक्ष) — [b]) V1 तु द्विर्, D2 4 6–9 द्वे तु (by transp.) S (T1 om.) नृप (for द्विज) D. सध्याद्वयजपाद्विज, D 9 द्वे सन्ध्ये तु द्विजोत्तम — [c]) D1–5 मेरु, D4 6 नर, D. –9 मन्त्र, D10 T2 3 G1 2 4 मंत्र (for मरुं) Dn1 n3 D3 राजन् (for राज्य) — [d]) D1 M1 ननाशने, D. °शक (for °शके)

15 [a]) Dn2 D1.2 S (except M4) स्थण्डिलेषु (Dn1 D1 2 °ले तु) -शयानानां; D. °लेशयशायी च — [b])

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ १५
शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोको विधीयते ॥ १६
रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
आमिषप्रतिसंहारात्प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ १७
उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ १८
कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलम् ॥ १९
पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
अन्नपानप्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥ २०
सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ २१
दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ।
प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ २२
गन्धमाल्यनिवृत्त्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
केशश्मश्रून्धारयतामग्र्या भवति संततिः ॥ २३
उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ २४
दासीदासमलंकारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५

D6 गृहे क्षनशनानि च — c) D5 वासी च (for -वासोभिर्)

16 T1 om 16ab — a) B1 D4 M4 दानानि, M3 8 दानेन (for यानानि) M1 शय्यासनादिदानेन — b) D1-9 योगात्मनि, M भो(M3 यो)गयुक्तस् (for योग युक्ते) — d) D6 G3 ब्रह्मलोक, D8-9 °लोके (for °लोको) V1 B Dn D10 ब्रह्मलोके महीयते

17 a) D5-9 संहारे, T3 8 G1 3 4 संग्रहात् (for -संहारात्) — M1 3 om (hapl) 17bc. — b) D1-9 अभि (for इह) — c) D1-7 9 -संहारे (for °रात्) — d) B1 Dn1 n2 D10 G3 हि, D- च (for [अ]स्य)

18 a) D2 तरुवास, T1 उप° (for उद°) V1 G3 भवेद् (for वसेद्) D4 6 7 9 उद्वास वासयेद्यस्तु, D5 उदवासाच्च यस्तु, T3 °वासी भवेद्यस्तु — c) Dn2 D1 3 4 6-9 नरश्रेष्ठो (for °श्रेष्ठ), D6 सत्यवाक्ये नरश्रेष्ठो

19 a) B6 कान्तिर् (for कीर्तिर्) — D4 om (hapl) 19b-20c T1 om 19cd — d) V1 B Dn1 n2 D6 7-10 G1 2 चापि, T3 वापि (for वापि)

20 D1 om 20abc (of v l 19) D2 om (hapl) 20bc — b) D1 3 5 6 8-10 तृप्तिर् (for कीर्तिर्) — c) Dn1 n2 अन्नस्य तु; T2 अन्नाना च (for अन्नपान). B6 अन्नप्रदानदानेन, D10 °पानेन दानेन — d) V1 B Dn तृप्यते, some unused MSS दृश्यते (for तृप्यते) Some unused MSS दिव्य रूप प्रयच्छति

21 a) B3 4 शान्तिद, T1 सान्त्वेन, T2 8 G M1-3 सांत्वन (for °द) D5 शान्तिद, सर्वलोकाना — b) D6 -पापै (for -शोकैर्) D1-10 T1 प्र (for वि) G3 सर्वलोकेषु मुच्यते — c) D1-9 राजन् (for राज्यं) — d) Dn3 दिव्य (for दिव्य) D- द्वि गच्छति, D6-9 T1 3 G1 M1 निग° (for निय°) D4 G-1 दिव्यरू (G3 दीप्य रू)प निगच्छति, M1-3 द्विजत्वं वापि पुष्कलं (= 19d)

22 a) B1 दीपमाला; D2 8 10 लोके दीप (for दीपालोक) — b) D1 6-9 जायते (for भवते) D5 चक्षुष्माञ्जायते नृप; T2 3 G M °न्बुद्धिमान्भवेत् — d) D5 च गच्छति; D10 प्रयच्छति (for च विन्दति)

23 D1 om 23. — a) Dn1 n2 D10 T G -प्रदानेन, D1-3 5 निवृत्त्या च (for °त्त्या तु) Dn3 गन्धमाल्यानि दत्त्वा च, D5-9 °माल्यानुनिर्वृत्त्या — c) B1 2-5 Dn3 D3 10 T2 G1 2 4 श्मश्रु, B2 Dn1 D1 2 श्मश्रु, D5 G2 श्मश्रू (for श्मश्रून्)

24 a) D1-7 9 भिक्षा (for दीक्षां) D1 10 वा (for the second च) — b) B3 D1-5 10 T2 8 G1 3 4 M [अ]प्यभिषेकं (for अभि°) D2 भारत (for पार्थिव) — d) D1-7 9 -यानाद् (for स्थानाद्)

25 a) D4 7 -यानम् (for दासम्) D1-7 9 G2 अलंकार (for °कारान्) D8 दासीयानमलंकार — b) D1 8-9 T2 विविधानि, T8 G च धनानि (for च गृहाणि) — c) M1 3 देयान्सुतान् (for देया सुता) — d) D2 5 T1 प्राप्नोति भरतर्षभ, D8 °ति मनुजाधिप, D1 6-9 °ति परमां गतिं

26 T1 om 26ab — b) D2 त्रिदिवे — c) V1

ऋतुमिश्रोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
लभते च चिरं स्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ॥ २६

सुवर्णशृङ्गैस्तु विभूषिताना
गवां सहस्रस्य नरः प्रदाता ।
प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक-
मित्येवमाहुर्मुनिदेवसंघाः ॥ २७

प्रयच्छते यः कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुघास्य भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८

यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-
स्तावत्फलं प्राप्नुते गोप्रदाता ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९

सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ३०

स्वकर्मभिर्मानव संनिबद्धं
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता
दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ ३२

नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं
ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय
तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु ॥ ३३

C. 13. 2978
B. 13 57 33
K. 13 52. 33
M 13 49 33

B Dn D_{10} च शिव, D_{1-3} रुचिर, D_4 च स्थिर, $D_{5\ 8}$ च चिर, S तु (T_2 च) पर, T_3 (before corr) चापर (for च चिरं) —^{d}) V_1 B Dn फल, D_3 वलि (for बलि-) D_4 प्रदानत (for -प्रदो नर)

27 ^{a}) Dn_3 सु-, $D_{4\ 6-9}$ च (for तु) D_6 om वि V_1 B Dn $D_{1-4\ 10}$ विराजिताना (for विभूषि°) D_5 सुवर्णशृङ्गेण विराजमाना —^{b}) V_1 B Dn D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{1.3\ 4}$ प्रदानात् (for °ता) —^{d}) V_1 B Dn D_{4-9} T_1 द्विजि (for मुनि) B_1 लोका (for संघा)

28 ^{a}) V_1 सरूपा, B Dn D_{10} सवत्सा, S सचेला (for सचैलां) —^{b}) D_{10} G_2 कनकाग्र (for °ग्र) —^{c}) G_1 partly damaged V_1 $B_{1\ 5}$ Dn कामदुहा, D_{6-9} °दुघाश् (for °दुघा) D_{1-8} [क]य, D_{-9} च, S तु (for [क]स्य)

29 ^{a}) G_1 damaged Some MSS रोमाणि —^{b}) G_1 partly damaged Dn_3 तावत्कालं (for °त्फलं) V_1 $B_{1\ 2\ 5}$ $Dn_{1.\ n3}$ D_5 प्राप्य स, T_1 प्राप्स्यति, T_2 प्राप्स्यते, T_3 G_{2-4} प्राप्यते (for प्राप्नुते) $B_{3\ 4}$ Dn_2 D_{10} तावत्फ (Dn_2 °त्का)ल प्राप्य स गोप्रदानात् —^{c}) $D_{5\ 7\ 9}$ सप्त प्रम् (for च सर्वम्) — After 29, T_2 reads 31^{cd}

30 G_1 partly damaged —^{a}) D_5 धाम (for -चारु) T_1 M शृङ्गां (for शृङ्गीं) —^{b}) T G_{2-4} वस्त्रोत्तरीया (for द्रविणो°) —^{c}) B_1 D_5 धेनूम्

31 ^{a}) $B_{1\ 4}$ D_{4-} T_1 G_2 मानव (for °व) V_1 B Dn $D_{2\ 4.\ 10}$ -निरुद्ध (for निबद्ध) —^{b}) T_1 महाघकारे (for तीव्रान्ध°) B_1 D_3 om नरके — T_2 reads 31^{cd} after 29 —^{c}) $D_{1-4\ 6-9}$ T G महार्णवान् (for °र्णवे) B_1 $D_{1-3.\ 7\ 8}$ M_{1-3} वातयुक्ता, $D_{4\ 6\ 5}$ वातयुक्ता (for वायुयुक्ता) —^{d}) D_{-} गोप्रदान (for दानं गवां)

32 ^{a}) B_4 D_8 च ददाति, $D_{1\ 2}$ ददते च, D_{4-9} तु करोति (for तु ददाति) —^{b}) D_4 भूमिप, D_{-6} भूप (for विप्रे) —^{c}) D_{1-3} दान, $D_{4-\ 8}$ द्रव्य, $D_{5\ 10}$ चार्य, S वित्त (for चान्नं) V_1 दयश (for च यश्च)

33 ^{a}) $D_{4\ 6-9}$ नैवेशक ॐ Cn नैवेशिक गृहोपस्कर गव्यादि । ॐ —^{b}) D_3 transp वै and यस्तु D_{1-3} यश्चैव (for वै यस्तु) D_{1-2} पुण्यो (for तु नरो) —^{c}) V_1 $B_{1\ 5}$ $Dn_{1\ n2}$ -चारित्र- (for त्र)

34 ^{a}) V_1 B_{2-4} Dn D_{10} गवां तथा वै, $D_{1-4\ 6-9}$

धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्वै-
  र्लोकानवाप्नोति नरो वसूनाम् ।
स्वर्गाय चाहुर्हि हिरण्यदानं
  ततो विशिष्टं कनकप्रदानम् ॥ ३४
छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं
  यानं तथोपानहसंप्रदाने ।
वस्त्रप्रदानेन फलं सुरूपं
  गन्धप्रदाने सुरभिर्नरः स्यात् ॥ ३५
पुष्पोपगं वाथ फलोपगं वा
  यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय ।
स स्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं
  लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥ ३६
भक्षान्नपानीयरसप्रदाता
  सर्वानवाप्नोति रसान्प्रकामम् ।
प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता
  प्राप्नोति तानेव न संशयोऽत्र ॥ ३७
स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि
  स्नानानि माल्यानि च मानवो यः ।
दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोग-
  स्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८
बीजैरशून्यं शयनैरुपेतं
  दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं
  लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ३९

तथा गवाश्वैर्; D6 गवां च लोकान्, T1 M गवा तथाश्वे (T1 °श्वाल्ँ) (for गवा तथाश्वैर्) —^{b}) D6 om नरो वसू D6 समाप्यते चैव तथा वसूना. —^{c}) V1 B Dn1 n2 D5 चाहुस्तु, Dn3 D4 वाहुस्तु, D6 7 चाहु स्व (for चाहुर्हि) D6 दाना (for दान) D8 10 स्वर्गापवर्गस्तु हिरण्यदान — M4 om (hapl) 34^{d} D5 repeats 34^{d} after 35^{ab} —^{d}) D9 om (hapl) from विशिष्ट up to गृह (in 35^{a}) D4 वसिष्ट (for विशिष्ट)

35 D6 om up to गृह (in 35^{a}) (cf v l 34) —^{a}) D10 फल (for छत्र) D1 8–9 T2 G1 3 4 विशिष्ट (for वरिष्ठ) D2 छत्रप्रदाने तु गृह विशिष्ट —^{b}) D1–3 [उ]पानहो (for °नह) T1 सप्रदानात् (for °दाने) — After 35^{ab}, D3 repeats 34^{d} —^{c}) T1 प्रदानस्य, M1–3 °ने च (for °नेन) V1 B2 3 Dn3 वपु, D8 फळ (for फल) V1 B1 2 4 Dn1 n2 D4 5 T1 2 G1 2 स्व (for सु) D7 8 वसुप्रदाने च फल सुरूप —^{d}) V1 B Dn D10 प्रदानात् (for °ने)

36 ^{a}) D4 M1 2 [अ]पि (for [अ]थ) D2 पुष्पोपयुक्तफलपत्रपूर्णं, D5 10 °गंधाद्यफलोपगंध —^{c}) Bom ed and Kumbh ed सश्रीकमृद्ध (for स स्त्रीस°) —^{d}) D8 लभेद् (for लभति) D1 2 M1 2 4 नत, D5 चित (for गत) G2 हय वै, G4 गृहेथं (for गृह वै) D4 6–9 लभेत्प्रयत्नोपचित गृह वै — For 36^{cd}, T1 subst.

330* लभेत काम स भवेदरोग
स्तथा सुरूपश्च नरेन्द्रलोके ।
[Cf 35^{cd}]

37 ^{a}) V1 B3 5 Dn1 n2 D1 2 4 G1–3 भक्ष्यान्न, G4 भिक्षान्न (for भ°). D1 6–9 प्रदानात् (for °ता) T1 भक्ष्यान्नपानादिरसप्रदाता —^{b}) V1 B Dn D7 10 M समाप्नोति (for अवा°) G3 om ति रसान्प्रकामम् D5 om (hapl) from रसान् up to प्राप्नोति (in 37^{d}) D3 प्रदाता (for प्रकामम्) —^{d}) V1 B Dn D10 तान्येव (for तानेव) D5 प्राप्नोति सर्वांश्च मनोरथांश्च

38 ^{a}) T G M4 मधूप (for स्रग्धूप-) V1 Dn2 n3 D8 गधान् (for गन्धानि) B2 स्रगंधधूपानुलेपनानि, D1 8 स(D2 सु)गधधूपाद्यनु°, D4 सगधलेपान्य°, D5 स्रग्भूषणान्येव सुले°, M1–3 सुधूपगंधाद्यनु° —^{b}) D7 om, G2 स्नानीय- (for स्नानानि) M4 [ऽ]थ (for य) — T1 om (hapl ?) 38^{c}–40^{b} —^{c}) D5 निरोग्य (for अरोगस्) —^{d}) D2 7 10 [अ]पि, T2 3 G2–4 M सु, G1 स (for [अ]भि) D1–3 कल्प (for लोके)

39 T1 om 39 (cf v l 38) —^{a}) M शरणैर् (for शयनैर्) —^{b}) M4 कृत (for गृह) G2 यत् (for य) D4 5 शयन (for पुरुषो) — D6 om (hapl) 39^{c}–40^{b} —^{c}) D1–4 6–9 मुख्याभि (for पुण्याभि) T2 3 G1 3 पुण्य (for -पूर्णं) —^{d}) B1 भवति, D1–4 6–9 T2 लभेद् (for लभति) B1 सुराज्यं, D10 च राज्यं (for स राजन्)

सुगन्धचित्रास्तरणोपपन्नं
दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ।
रूपान्विता पक्षवती मनोज्ञां
भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः ॥ ४०

पितामहस्यानुचरो वीरशायी भवेन्नरः ।
नाधिकं विद्यते तस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः ।
नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२
ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान्भरतर्षभ ।
पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचत्विति प्रभुः ॥ ४३
ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी ।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं बाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

युधिष्ठिर उवाच ।

यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ।
तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुंगव ॥ १
कौतूहलं हि परमं तत्र मे वर्तते प्रभो ।

C. 13 3004
B 13 59 2
K 13.94 2
M 13 49 2

---

40 T1 om 40ab (cf v l 38) D. om 40ab (cf v l 39) — a) D1-3 सुगधि (for सुगन्ध) V1 B Dn D2 10 सुगन्ध (B1 D2 10 °धि) चित्रास्तरणोपधान, D4 6-8 सुगधिचित्राभरणोपपन्न — b) B2 partly damaged G1 [ऽ]थ (for य) T 1 G1-3 सदन, M4 शरण (for शयन) — c) B1 मन्यवर्णां, G3 पक्ष्य° (for पक्ष°) ≈ Cn पक्षवर्तां महाकुलोद्भवाम्। ॐ — d) B2 (marg) अपत्योपचिता, D4 6 7 अयत्नोपचिता (for °गता) D10 लभेत स, S लभेत (for °त्स)

41 a) V1 B5 Dn [ग]नचरो (for [अ]नुचरो) — c) G1 partly damaged V1 B4 6 Dn D3 T2 3 G1 2 4 यस्माद् (for त°) — After 41, Dn2 D4 6-9 ins

331* पुस्तकं च तथा गाव कन्या दान तथैव च ।
ये न दास्यन्ति पुण्यात्मेषां मोग्यं परेण किम् ।

[(L 1) D1 यथा (for तथा) — (L 2) Dn3 हुतो भवेत् (for परेण किम्)]

42 D2 om 42-44 — b) V1 D6 7 T2 3 G1-3 नंदन — c) Dn2 D1 4 6 8 9 T2 रोचयेद (for ऽरोच यद्)

43 D2 om 43 (cf v l 42) — b) V1 B Dn D10 M4 पुरुषर्षभ (Dn2 M4 भ), D4 6 G2 4 भरतर्षभ — c) G1 damaged D4 7 10 तद् (for यद्) — d) G2 हि, M1-3 वै (for वो) G2 प्रभो D4 6 7 9 आशो दिष्टुनेति च (D4 5 वा), D8 10 T2 3 G3 M4 तद्वे (T2 3 G3 °द्वो) रोचयति प्रभो (T2 M4 भु), G1 2 4 वाचयति प्रभो, G4 सरोचयदिति प्रभु

44 D1 om 44 (cf v l 42) — a) T1 च (for तु) D4-6 तत पाडुसुता सर्वे — d) D4 8 10 [अ]भि (D10 ति) पूजयन्, T2 [तु]व पू° (for [अ]भ्यपू°)

Colophon — *Parvan name* B1 4 Dn2 D1 शाति — *Subparvan* V1 B1 3-5 Dn D1 2 4-10 M दानधर्म — *Adhy name* B4 दानमाहात्म्यतपस्यादिवर्णन, D2 यम नियमफलानि, D3 यमफलानि D5 दानप्रशंसा, T2 दान प्रकरणे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे सर्वदानपरिपाककथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 57 (as in text), D5 54, D10 61, T1 M 86, T2 3 G2 4 93, G1 88, G3 87 — After 13 57, V1 B Dn D2-5 8 10 Cal ed Bom ed Kumbh ed read 13 99

58

1 V1 G2 om the ref — a) B3 हि विद्वासो, T1 यद्दान्यत्र (for बहिर्वेद्या) — c) M1 3 तं (for किं) — d) S मन्यसे (for मत ते) D4 8 9 पुरुषर्षभ, D6-7 भरतर्षभ, T2 कुरुनदन (for °पुगव) D1 3 सतत भरतर्षभ

दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ २

भीष्म उवाच ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहम् ।
यच्चाभिलषितं दद्यात्तृषितायाभियाचते ॥ ३
दत्तं मन्येत यद्दत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ।
दत्त दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ४
हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।
एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् ॥ ५
एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।
दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः ॥ ६
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७
प्रियाणि लभते लोके प्रियदः प्रियकृत्तथा ।
प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८
याचमानमभीमानादाशावन्तमकिंचनम् ।
यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ९
अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतम् ।
व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ १०
कृशाय ह्रीमते तात वृत्तिक्षीणाय सीदते ।
अपहन्यात्क्षुधं यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११

---

2 T1 om 2ab — a) D5 तु (for हि) — b) D2 4 6-8 10 T8 G M अत्र, D5 यत्र, T1 श्रोतुं (for तत्र) D1 T8 G1 8 4 ते (for मे) V1 B Dn विद्यते (for वर्तते) D10 T2 8 G1-8 M विभो (for प्रभो) — D9 om (hapl) 2c-4b Before 2cd, T2 8 G ins भीष्म — c) B3 दातुम्, D1 (sup lin) T2 दानम् (for दत्तम्) — d) D5-7 प्रचक्षते (for °क्ष्व मे) T2, 8 G तद्दान भरतर्षभ

3 D9 om 3 (cf v 1 2) T2 8 G om the ref D4 श्रीभगवान् (for भीष्म) — a) D1 - 5 सर्वेभ्यो (for भूतेभ्यो) — b) V1 B5 D3 4 T2 G2-4 वा (for च) V1 B1 2 5 Dn1 n2 D4 6-8 10 T2 8 G [अ]नुग्रह D4 व्यसने चाप्यनुग्रह — c) D6 10 M8 यथाभि (for यच्चाभि) B1 D1 2 लषते, D4 लक्षितं (for लषित) — d) D4 द्विजाढ्याय (for तृषिताय) D10 [अ]ति- (for [अ]भि)

4 D9 om 4ab (cf v 1 2) T1 M1-8 repeat 4ab after 4 — a) T1 M1-8 (all first time) 4 तृप्त (for दत्त) B1 यद्दान, D1 य दत्त्वा (for यद्दत्त्वा) D6 दत्तमन्वेति यद्दानं, D10 T1 (second time) 2 8 G M1-8 (last three second time) भरणे पुत्रदाराणा — T2 3 G om 4cd — c) D1 2 चाहारम् (for दाता°) — d) B1 D1 2 8 0 तद्; D1 न (for यद्) D10 दानं भरतसत्तम

5 b) B3 पृथ्वीदानमथापि च — d) D1 8 दुष्कृतीन, D1 दुष्कृत, D5 10 T2 G2 दुष्कृतान्, T3 G1 3 4 दुष्कृतात्, some MSS दुष्कृत

6 a) T- एतानि वै पवित्राणि (= 5c) — b) B5 सर्वदा, D1-3 5 नित्यश (for °दा) — cd) S एतानि (for दानानि) T1 परात्, M1 पर (for नर) D4, 6-9 ददाति हि नर पापात्स मुच्येत न संशय

7 D4 om (hapl) 7b-8a — b) D2 8 [अ]स्ति, D6-9 [अ]पि (for [अ]स्य)

8 D4 om 8a (cf v 1 7) — a) V1 B Dn1 n2 D10 नित्यं (for लोके) — b) D3 प्रियकृत्, D10 न प्रिये (for प्रियद) D1-3 सदा, D6-9 तदा (for तथा) — c) Dn1 भूतानि, D8 लोकानि (for भूतानाम्) — d) D6 G2 [ए]व च (by transp), M2 लोके

9 a) V1 अभीमानो, B1 अभिमानाद्; D1 5 अधीयानम्, T1 अमान च, G2 M अमानाच्च (for अभीमानाद्) T2 3 G1 3 4 याचमानावमानाच्च — b) V1 दानशक्तम्, B Dn D3 10 अनामक्तम् (for आशावन्तम्) — c) D- [अ]र्चयेद् (for [अ]र्चति) D10 यथाशक्त्या (for °शक्ति)

10 c) D5 व्यसनेभ्यो (for °ने यो) — d) In D7 the portion from रुपसत्तम up to धर्मं स्त्री (in 29ab) is lost on a missing folio G1 3 उत्तम (for स)

11 D7 missing (cf v 1 10) D4 5 om. (hapl) 11 — a) D6 om, D3 नित्य (for तात) V1 B2 कृशाय कृशवित्ताय, B1 2 (marg) 3-5 Dn1 n2 °य कृतविद्या(B1 3 4 °त्ता)य, Dn3 D10 °य हृतवित्ताय — b) Dn3 ग्लानाय, D3 6 8 9 म्लानाय, M4 (inf lin) हीनाय (for क्षीणाय) D1 2 वृत्तिग्ला(D1 °म्ला) नायसीदति (sic) — c) V1 B Dn1 n2 D6 क्षुधां (for

ह्रिया तु नियतान्साधून्पुत्रदारैश्च कर्शितान् ।
अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥ १२
आशिषं ये न देवेषु न मर्त्येषु च कुर्वते ।
अर्हन्तो नित्यसत्त्वस्था यथालब्धोपजीविनः ॥ १३
आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।
तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् ॥ १४
कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
निमन्त्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥ १५
यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ १६
विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्यजीविनः ।
गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७
तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारनिरतेषु च ।
यत्करिष्यसि कल्याण तत्त्वा लोकेषु धास्यति ॥ १८
यथाग्निहोत्रं सुहुतं सायं प्रातर्द्विजातिना ।
तथा भवति दत्तं वै द्विजेभ्योऽथ कृतात्मना ॥ १९
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात वर्तताम् ॥ २०

C 13 3022
B 13 59 20
K 13 94 20
M 13 49 19

क्षुधे) —^{d}) T1 स वै पुण्यसत्तम

12 D7 missing (cf v l 10) G1 partly damaged —^{a}) Dn3 D5 नियमितान (for तु निय°) V1 B Dn1 n2 D10 श्रियानि(V1 श्रिया नि)यमितान्साधून्, T1 समुपेतान्ह्रिया सा° —^{b}) G4 तु (for च) D1 2 दर्शनात्, D8 धर्षितान्, some MSS कर्षि° (for कर्शि°) —^{c}) B4 कौरव्य (for कौन्तेय) —^{d}) D5 पूर्वोपायैर् (for सर्वो°) V1 B D3 10 T2 3 G1 निमन्त्रयेत्, D2 °न्त्रिता (for निमन्त्रय)

13 D7 missing (cf v l 10) G1 damaged D4 om. 13^{ab} —^{a}) S आशिषो (for °षं) T1 मर्त्येषु (for देवेषु) —^{b}) V1 B Dn M4 च मर्त्येषु (by transp), T1 देवेषु च G4 om, M1-3 तु (for च) D5 9 वर्तते (for कुर्वते) —^{c}) B3 अर्हिमा, D4 9 अर्हतो, D5 अर्चाया, T1 अनत (for अर्हन्तो) Dn1 n2 -संतुष्टा, T2 सत्त्वस्थान् (for सत्त्वस्था) D6 मतो नियमसत्त्वस्था —^{d}) Dn1 n2 D3 तथा (for यथा) B1 T2 G3 4 -सर्वोप (for लब्धोप)

14 D7 missing (cf v l 10) G1 damaged D4 T2 om (hapl) 14^{c}–17^{b} —^{a}) D समाश्रेते (for समेभ्यश्च) —^{b}) D1-2 5 8 यिम्यस्व, D5 युध्यस्व (for रक्षस्व) — T1 om 14^{c}–15^{d} —^{c}) V1 Dn1 Cnp तान्मुक्तैर्, B3 इत्यु, D10 नायु (for तान्यु) M1-3 विज्ञाप्य (for जिज्ञास्य) —^{d}) D3 5 यथा (for तथा) D9 तथा वरद्विजोत्तमान्, T3 G M भोगैर्निर्वप रक्ष च

15 =(var) 13 59 12 D7 missing (cf. v l 10) D4 T1 2 om 15 (cf v l 14) —^{b}) B3 पुरस्यैः (for सप्रेष्यैः) —^{d}) T3 G भूत (for काम)

16 =(var) 13 59 13 D7 missing (cf. v l 10) D4 T2 om 16 (cf v l 14) —^{d}) D1 2 6 कर्मण, T1 धर्मिण (for कर्मिण)

17 D7 missing (cf v l 10) D4 T2 om 17^{ab} (cf v l 14) —^{a}) T1 वेदविद्या (for विद्यास्नाता) —^{b}) V1 B1 व्यपाश्रित (for °त्य) D1 2 5 अव्यपाश्रित्य जीविन, D 6 9 अव्यपाश्रित्य जी°, T1 3 G M1 2 4 धर्ममाश्रित्य जी° —^{c}) V1 -निरता (for -तपसो)

18 D7 missing (cf v l 10) —^{a}) Dn1 श्रद्धेषु, D5 9 वृ° (for शु°) —^{b}) V1 B Dn D10 स्वदारपरितोषिषु —^{c}) D1 6 T2 3 G1-2 करिष्यति (for °सि) —^{d}) Dn3 तत्ते, D1 T1 तत्त्वा, D4 तत्त्व, D6 8 9 तथा, D10 T2 3 G तत्तद् (for तत्त्वा) V1 B1-2 5 धास्यते, B4 साध्यते, D1-6 8-10 T1 2 G1 2 4 यास्यति (for धा°) Dn1 n2 तत्ते लोके युधा पते

19 D7 missing (cf v l 10) —^{a}) G1 तथा (for यथा) —^{b}) S त्रिजानता (for द्विजातिना) — D5 om (hapl) 19^{cd} —^{c}) V1 B Dn D10 तथा दत्त द्विजातिभ्यो —^{d}) S विद्वद्भ्यो (for द्विजेभ्यो) V1 B Dn D10 भवत्यथ (D10 °वेत्पार्थ) यतात्मसु

20 =(var) 13 59 19 D7 missing (cf v l 10) —^{a}) T1 वै, T3 G M4 नो, Madras ed मो (for ते) T2 विदितो (for विततो) D5 येषु ते विहितो यज्ञ —^{b}) B1 3 4 D4 6 8 10 सु (for स) — T1 om 20^{cd} —^{c}) D4 6 8 यज्ञेषु (for भ्यो) —^{d}) D2 6 वर्तते, D4 6 8 9 S (T1 om) वर्धतां (for वर्ततां)

21 D7 missing (cf v l 10) —^{a}) B3 निवसन्, D1-6 9 निवापो, T1 3 G4 M निर्वेदो, G1 damaged (for निवापो) V1 B5 M4 मलिल्स, D10 सुभृशस,

निवापो दानसदृशस्तादृशेषु युधिष्ठिर ।
निवपन्पूजयंश्चैव तेष्वानृण्यं निगच्छति ॥ २१
य एव नो न कुप्यन्ति न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि ।
त एव नः पूज्यतमा ये चान्ये प्रियवादिनः ॥ २२
ये नो न बहु मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे ।
पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाभयम् ॥ २३
ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुब्रह्मधरा हि ते ।
क्षत्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति वै द्विजे ॥ २४
अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणान्मा स्म पर्यश्नीर्वासोभिरशनेन च ॥ २५
यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ।
तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ २६
नमस्कार्यास्त्वया विप्रा वर्तमाना यथातथम् ।
यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ २७
को ह्यन्यः सुप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् ।
वृत्तिमर्हत्युपक्षेप्तुं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥ २८
यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तथास्माकं द्विजातयः ॥ २९

T1 om (for सदृशम्) Dn निवापदानसलिलस् —b) T2 3 G सदृशेषु (for ता°) —c) B1 4 Dn निवसन, D1. 4–6 8 9 निर्वपन्, T G2 4 नि(T1 वि)वदन्; G3 निवेदयन् (hypermetric) (for निवपन्) T2 3 G1 [पू]नं, G4 [पू]नान (for [पू]ज) B3 निवसन्पूजितश्चैव, M निवेदयन्पूजयश्च —d) V1 B Dn D10 नियच्छति, T2 G4 न ग° (for निग°)

22 D7 missing (cf v l 10) —a) M1 2 4 पुव (for एव) V1 B D3 G2 नैव, D5 मेद (for नो न) D8–6 9 कुप्यंते Dn D10 T G1 3 4 य (Dn1 त) एव नैव (T1 च न) कुप्यते (Dn3 °ति) —b) Dn1 T3 G लुपन्ति, D4 5 8 9 लुभ्यते, T2 M4 लुप्यति (for लुभ्यन्ति) —c) V1 य एव न, D4 8 तत एव, D8 तत एव ते (hypermetric), T2 लोके के न (for त एव न) —d) V1 B Dn D10 [अ]पि (for [अ]न्ये) T2 प्रीनि (for प्रिय-)

23 D7 missing (cf v l 10) —a) Dn1 n2 एते (for ये नो) —b) D4 6 10 T1 3 G M याचने, D6 पावने, D8 या धने (for चापरे) —c) D10 प्रति (for परि) D6 पाल्येत (for पाल्यास्ते) —d) D1–8 तादृशेभ्यस् (for नमस्तेभ्यस्) B1 3 ततो; T2 तदा (for तथा) V1 B2–4 T2 Cnp [उ]भय D4 6 8–10 तादृशेभ्य प्रदा(D10 °भ्यस्तु दा)पयेत्, D5 तेभ्यस्तु सर्वदापयेत् (sic) ❀ Cn उभयमिति पाठे तेभ्यस्तुष्टेभ्यो रुष्टेभ्यश्च उभय स्वर्गो नरकश्च भवतीति शेष । ❀

24 D7 missing (cf v l 10) —b) D4 धरो, D10 धना (for -धरा) D1–8 मृदुब्रह्मपुरोहिता; S मृदुधर्मपरा हि ये —T1 om 24cd —c) V1 B Dn D2 6 क्षात्रेण, T3 G1 3 4 M4 क्षे° (for क्ष°) D8 [अ]पिहित (hypermetric), D4 6 8 9 तद्धि, M1–8 हि न, M4 [अ]पि न (for [अ]पि हि) D5 T3 G संस्पृष्टं (for ससृष्ट) T2 क्षेत्राणा हि न सस्पृष्ट —d) D1–3 5 वै प्रभो, D10 S (T1 om) तेष्वपि (for वै द्विजे) D4 6 9 तेजस्तेषा विधीयते

25 D7 missing (cf. v l 10) —a) S ईश्वरो (for अस्ति मे) —b) D10 [अ]स्मि च, G2 चास्मि (for [अ]स्मीति) —c) B1 M पर्यश्ना, B3 4 °श्या, T3 G पर्यासीर् (for पर्यश्नीर्) D1–6 8–10 ब्राह्मणान्पूजयेथास्त्वं, T1 °णाश्चावमन्येथास्, T2 °णान्स्म सपर्याभिर् —d) T2 3 G1 2 (inf lin) 3 4 M वा (for च) D4 5 8 9 वासोभिरशनैर्धनै, D6 °भि शयनैर्धनै, T1 तेज शाम्यति तेष्वपि (= 24d)

26 D7 missing (cf v l 10) T1 om 26 —a) G2 यच्चेहार्थं परार्थं वा —b) D5 बहुवित्तमस्ति तेनघ —d) D8 9 स्वधर्मान् (for °र्मम्)

27 D7 missing (cf v l 10) —a) V1 B Dn D10 तथा, T2 यथा (for त्वया) —b) B3 D10 यथा सुख, D6 8 M1 °तथा (for °तथम्) —c) B3 तथो त्साह —d) V1 D3 8–10 T2 3 G M1 लभतु, B1 4 मदतु, D1–3 लडतु, M2 3 ललंतु, M4 लाळतु (for ललन्तु) B3 om पुत्रवत्

28 D7 missing (cf v l 10) T1 om 28 —a) V1 B2–4 Dn1 n2 [अ]क्षय; D5 [अ]न्यस्तु (for [अ]न्य सु) Dn3 को ह्यक्षयप्रदानाना (marg °प्रसादाना as in text) —b) Dn3 भाषिणा (for -तोषिणाम्) —c) M1–3 वृत्तम् (for वृत्तिम्) V1 B Dn D6 10 [अ]वक्षेप्तुं, D9 [अ]प° (for [उ]प°)

29 D7 missing up to धर्मं स्त्री (in 29ab) (cf v l 10) —b) D1–6 युधिष्ठिर, M4 सनातन (for

यदि नो ब्राह्मणास्तात संत्यजेयुरपूजिताः ।
पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितम् ॥ ३०
अवेदानामकीर्तीनामलोकानामयज्वनाम् ।
कोऽस्माकं जीवितेनार्थस्तद्धि नो ब्राह्मणाश्रयम् ॥ ३१
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः सनातनः ।
राजन्यो ब्राह्मणं राजन्पुरा परिचचार ह ।
वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ ३२
दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥ ३३
मृदुभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ।
आशीविषानिव क्रुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान् ॥ ३४

अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ।
क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥ ३५
न मे पिता प्रियतरो न त्वं तात तथा प्रियः ।
न मे पितुः पिता राजन्न चात्मा न च जीवितम् ॥३६
त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७
ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाहं पाण्डुनन्दन ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ ३८
पश्येयं च सतां लोकाञ्शुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ।
तत्र मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ ३९

C. 13 3042
B 13 59 40
K 13 94 39
M 13 49 39

°तन) —c) V1 B Dn D 8 10 M4 सर्वेव (for स स्रैव) D 8 T1 स, G4 सु (for सा) T1 M1-8 नान्यस्, G2 मान्या (for नान्या) T2 यथैव स्वागत मान्यास, T3 G1 8 तथैव सुराविर्ना T4 न ना न्या —d) Dn1 यथा (for तथा) B4 द्विजोत्तम (for द्विजातय)

30 d) D4 तत्सर्वं, M4 सतत (for स) B4 ब्राह्मणे, T1 G4 क्षत्रिय (for ये)

31 a) V1 B Dn D4-10 अयज्ञानाम् (for अकीर्ती) —b) M अज्ञानानाम् (for अलोका) V1 B Dn3 D4-10 Cnp अकीर्तिना, Dn1 n2 अवार्ते (for अयज्व) —c) V1 B Dn D8 10 तेषा, D4-7 6 तदा, S नु स्यात् (for ऽस्मार्क) —d) V1 B1 ° ° त विना, B2 4 Dn3 D10 तद्विना, Dn1 n2 स्वा विना (for तद्धि नो) D4 6-9 सिद्धिर्नो (D5 मेविनो) ब्राह्मणाश्रया, T2 तद्धि नो ब्राह्मणश्रया

32 a) V1 तत्र, B3 अथ (for अत्र) D1-8 वर्ग यिष्यामि (for वर्त) —b) D5 T1 धर्म (for धर्मः) S पुरातन (T1 M4 °न) (for सनातन) V1 B Dn D10 यथा धर्म सनातन D5 यथा धर्मा सनातना —c) V1 B Dn D 10 ब्राह्मणान —e) D10 [पु]व, M4 [आ]ह (for [पु]व) —f) B1 S (except G1) स्थिति, D6 श्रुत, D10 श्रुत (for श्रुति)

33 a) D- G4 [उ]पचार्यो —c) V1 B Dn D1 2 4 6-10 T3 सम्पर्शं, T1 सम्पृष्ट्वा, G2 M सम्पर्श (for संस्पृश्य) B4 प्रविचर्यस् (for परि) —d) D8 7 9 वैश्यो न (for वैश्येन) D5 नु (for च)

34 a) D10 रतान् (for -शीलान्) —b) V1 B3 धर्मार्थ (for धर्मानु) Dn1 D- पालनान् (for °कान्) T2 क्षमाशीलानुपालकान्, T3 G1 2 4 सत्त्वशीला(G4 °भावा)नुपालकान्, G2 सत्यधर्मानुपासनान् —d) T2 -चरितान् (for -चरत) G तानुपाचर तान्द्विजान्

35 T1 om 35ab —a) G2 परेषामपरेषा च —b) V1 B Dn D5 8 10 [अ]पि (for [ए]व) —c) T8 damaged T2 G1 3 4 प्रभाव च, G2 प्रताप च (for प्रतपता) —d) S (T2 damaged) तेजासि च तपासि च (= 35f) —e) B1 D10 G2 M4 शाम्यते, T2 8 G1 2 4 मन्यते (for शाम्यन्ति) B3 ब्राह्मणं प्राप्य शाम्यति —f) D1-2 6 T1 बलानि (for तपासि) T2 8 G M शौरायुर्बलमेव च

36 b) D2 नु D2 च (for त्व) D3 भ्राता (for तात) D5 G3 यथा (for तथा) G2 द्विज (for प्रिय)

37 T1 om 37 B5 reads 37ab twice —a) D6 ततश् (for त्वत्तश्) —c) T2 G M त्वया (for त्वत्तो) D7 मे, D10 च (for ऽपि) D7 वै (for मे) D10 G4 प्रियतमा (for रा)

38 B3 om (hapl) 38c-40b —a) D- वो, D10 तु (for च) —d) V1 B1 4 6 Dn2 स शातनु, B2 Dn1 n2 च शा°, D तु शं (for स शं°)

39 B3 om 39 (cf v 1 38) —a) D1-8 च शुभाल्ँ D4 5-8 चेत्शुभाल्ँ, T1 सुकृताल्ँ (for च सता) — D1-8 om (hapl) 39b-40a —b) G4 कृतान (for

सोऽहमेतादृशाँल्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ।
यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

युधिष्ठिर उवाच ।
यौ तु स्नातौ चरणेनोपपन्नौ
यौ विद्यया सदृशौ जन्मना च ।
ताभ्यां दानं कतरस्मै विशिष्ट-
मयाचमानाय च याचते च ॥ १
भीष्म उवाच ।
श्रेयो वै याचतः पार्थ दत्तमाहुरयाचते ।
अर्हत्तमो वै धृतिमान्कृपणादधृतात्मनः ॥ २
क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।
ब्राह्मणो धृतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३
याच्ञामाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ।
उद्वेजयति याचन्हि सदा भूतानि दस्युवत् ॥ ४
म्रियते याचमानो वै तमनु म्रियते ददत् ।
ददत्संजीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ५

शुचीन्) D2 पुरःसरान् (for पुरस्कृतान्) — T1 om 39c–40b) — d) B5 शिवाय च, G2 निचाय्य (for चिराय च)

40 B1 om 40ab (cf v 1 38) D1–3 om 40a, T1 om 40ab (for all, cf v 1 39) — ab) D4 दृष्ट्वा लोकान् (by transp), D6 7 दृष्ट्वा सदा B4 दृष्ट्वा च भरतर्षभ (for 40b) — d) Madras ed कुप्ये (for तप्ये) D2 8 5 तेन तप्ये न पार्थिव, T1 तेन सत्येन पार्थिव

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 3 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 6–10 M दान धर्म — *Adhy. name* Dn3 D1–9 ब्राह्मणप्रशंसा, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे सत्पात्रब्राह्मणनिरूपण, T3 G1 2 4 M1–3 ब्राह्मणस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 59, D5 55, D10 63, T1 M 87, T2 3 G2 4 94, G1 3 88, G1 (*sup lin*) 89 — *Śloka no* D1 35

59

1 B1 om (hapl ?) 1 (retaining the ref) — a) V1 B (B1 om) Dn D6 M1 च (for तु) — c) B3 तेभ्यो (for ताभ्या) V1 B (B1 om) Dn D10 T3 G1 कतमस्मै, D5 om, T1 कथमस्मै (for कतरस्मै) T2 ताभ्यां दान कतमस्मै प्रदेय — d) D1 om the first च T2 विशिष्टमानाय च याचनेन

2 B1 युधिष्ठिर (for भीष्म) — b) V1 B Dn D10 दानम् (for दत्तम्) D4 om from माहु up to तथा (in 13 60 10a) — D8 om 2c–3b — c) D1 2 6 अर्हत्तरो, T1 G M4 अर्हत्तरो, T2 3 M1–3 अर्हो नरो (for अर्हत्तमो) D6 om वै — d) D5 कृपणान् D5 हि धृतात्मन, S (except M2) अकृता° (for अधृता°)

3 D4 om 3, D3 om 3ab (for both, cf v 1 2) — a) B1 ब्राह्मण, T1 corrupt (for रक्षण) D1 2 5 क्षत्रियोपार्जनधृतिर् — b) Dn3 D6 7 ब्राह्मणोनर्चनाधृति, D1 °णोनाथनाधृति, D5 °णानामनाधृति, T1 2 G4 °णेनार्थिता धृति, T3 G3 M1–3 °णोनर्थिताधृति; G1 3 °णेन स्थितौ धृति, M4 °णेभ्यर्थनाधृति — c) T1 धुतिमान् (for धृति°) — d) G2 प्रीणातु (for °ति) D1 2 9 G3 पुष्टिमान्, T1 दृष्टि° (for तुष्टि°) G4 वेदान्प्रीणाति पुष्टिमान्

4 D4 om 4 (cf v 1 2) — a) V1 B3 6 Dn3 (marg) याज्यम्; B2 4 D5 यज्ञम्, Dn1 n2 S याच्यम्, Dn3 वाच्यम् (for याच्ञाम्) — b) D1 2 [अ]व्यतिहार, D2 व्यति°, D5 ह्यतिभार, D6–9 ह्यभिहा(D6 °चा)र, D10 अभिभार, T1 3 G2 4 मतिभारं; T2 G1 3 M1 3 4 मतिहार, M2 मति° (for अभि°) ❀ Cn अभिहार तिरस्कारम् । ❀ — c) V1 B2–5 Dn1 D7 G1–3 उद्वे जयति (for °यति) B3 Dn1 n2 G3 (*inf lin* as in text) याचति, B1 याचता, D2 यात्रा हि; D5 यो हि सदा (hypermetric), D6 corrupt, D7–9 G1 3 वाचा हि, T2 वाचाभि (for याचन्हि)

आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ।
अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥ ६
यदि वै तादृशा राष्ट्रे वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
भस्मच्छन्नानिवाग्नींस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ७
तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।
पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ ८
तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ।
ददद्बहुविधान्दायानुपच्छन्दानयाचताम् ॥ ९
यदग्निहोत्रे सुहुते सायंप्रातर्भवेत्फलम् ।
विद्यावेदव्रतवति तद्दानफलमुच्यते ॥ १०
विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ।
गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ ११
कृतैरावसथैर्हृद्यैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
निमन्त्रयेथाः कौन्तेय कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ १२
अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
कार्यमित्येव मन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १३
अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान्गृहान् ।
येषा दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १४

C. 13 3358
B. 13 60 15
K. 13 95 15
M. 13 50 14

— ^{d}) V1 B Dn2 यदा, D. सर्व, D. राजा (for सदा)

5 D1 om 5 (cf. v. l. 2) — ^{a}) D1-3 6-9 हि, D4 [s]पि (for वै) — ^{b}) V1 B Dn D10 न जातु, D6-9 M तदनु (for तमनु) D6-9 T2 G1 3 ददत् (for ददत्) — After 5^{ab}, V1 reads 8^{ab}, repeating it in its proper place — ^{c}) G1 ददन्स, M1 °स्म (for °स्यं) D1 [प्र]वम् (for [प्र]नम्)

6 D1 om 6 (cf. v. l. 2) — ^{a}) M1-3 आनृशंस्य — ^{b}) D2 तद्, D3 च, T2 य (for यत्) B1 प्रदीयता (for °ते) — ^{c}) D3 अयाचता, G1 स्वया चात (for अयाचत) D. अयाचत सीदमान — ^{d}) V1 B1 . . . Dn D3 . 10 निमन्त्रयेत् (D5 यन्)

7 D1 om 7 (cf. v. l. 2) Dn3 reads 7 after 332* — ^{a}) B1 2 चैतादृशा, D6 वा तादृशे, T G M1 2 4 ते तादृशा (for वै ता°) V1 B राजन्, B1 4 Dn राष्ट्रान् (for राष्ट्रे) — ^{b}) D3 द्विजर्षभा (for द्विजोत्तमा) T1 वसेयुर्द्विजसत्तमा

8 D1 om 8 (cf. v. l. 2) V1 reads 8^{ab} for the first time after 5^{ab} — ^{b}) D. इमा (for अपि) — After 8^{ab}, V1 B Dn2 n3 D5 10 ins

332* अपूज्यमाना कौरव्य पूजार्हास्ते तथाविधा ।

[Dn2 n3 तु (for ते) D3 तपोधन (for तथाविधा)] — After the above, Dn3 reads 7 — ^{d}) B5 समन्विता (for °न्विता)

9 D1 om 9 (cf. v. l. 2) T1 om 9 — ^{a}) V1 D1-3 8 9 प्रयुंजीत T3 G1 थ (for °था) — ^{b}) D2 प्रयत्नत (for परंतप) — ^{c}) G3 corrupt. V1 T2 G1 ददन् D10 दीपान, T2 3 G1 3 4 M-3 देयान् (for दायान्) — ^{d}) V1 B1 (marg. as in text) 3-5 Dn D5 उपा(B5 °प)गच्छन, D. M उपच्छदन (for °च्छन्दान्) D6 M2 अयाचते (M2 °त) (for °चताम्) D1-2 10 उपच्छदानयाचते (D10 °त), D7-9 उप(D9 पा)दच्छद्मयाचते, T2 3 G2 4 उपच्छद(G1 दी)यते च तान

10 D1 om 10 (cf. v. l. 2) — ^{a}) D3 यदा, D10 यदि (for यद्) B3 होत्रेषु, D6 होत्रेव सु- (hypermetric) (for होत्रे सु) — D3 om (hapl.) 10^{cd} — ^{c}) D5-9 वेदविद्या (for विद्यावेद-) D1 2 -व्रतवते (for °वति) T1 वेदविद्याव्रतवते — ^{d}) D6 7 9 तद्दानात्, T2 G2 4 तद्दान (for तद्दान) D5 फलमानन्त्यमुच्यते, T1 M1-3 दान तत्फलमुच्यते

11 D1 om 11 (cf. v. l. 2) T1 om (hapl.) 11^{ab} — ^{b}) D6 T2 3 G1-3 तद्व्यपाश्रय, M1 अव्यपाश्रित्य (for °श्रय) — ^{d}) D5 ब्राह्मणान्व्रतसंमितान

12 =(var.) 13 58 15 D1 om 12 (cf. v. l. 2) — ^{a}) D5-9 दिव्यै (for हृद्यै) — ^{b}) T2, 3 G1 2 4 M सं (for स) — ^{c}) Dn2 n3 D2 5 6 T2 3 G2 4 कौरव्य (for कौन्तेय) — ^{d}) G2 कामैस्त (for कामैश्च) D1 अन्यैर्, D. चान्यैर् (for चान्यैर्) D6 om from द्विजोत्तमान up to the end of this adhy.

13 =(var.) 13 58 16 D1 om 13 (cf. v. l. 2) D9 om. 13 (cf. v. l. 12) — ^{a}) D10 चेत् (for ते) — ^{b}) V1 B Dn D1 10 श्रद्धोपेत, G2 श्राद्धपूत (for श्रद्धा) — ^{c}) M1 मन्येथास् (for मन्वाना) — ^{d}) D5 7-9 रूपिण (for दर्शिन) M1 तद्रक्षादानपूजित

14 D1 om 14 (cf. v. l. 2) D3 om. 14 (cf. v. l. 12) T1 om 14^{ab} — ^{b}) V1 Dn2 D6 G1 2 4 M सोद्धरणा, D7-9 सुमनसो, T2 3 G2 सोद्धारणा (for सोद्धरणान्) — ^{c}) D3 T2 एतान्, T3 एषा (for येषा),

अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्त्रेताग्नीन्प्रीणयन्तु ते ॥ १५
माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
गा हिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयता तव ॥ १६
तृतीयं सवनं तत्ते वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।
यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ १७
अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥ १८
एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

युधिष्ठिर उवाच ।
दानं यज्ञक्रिया चेह किंस्वित्प्रेत्य महाफलम् ।
कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १
एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।

D5 प्रदीयते (for प्रतीक्षन्ते) — d) D5 7 8 सुवृष्टिम् (for पर्जन्यम्) V1 कर्षणा, D2 कार्यका; D3 कार्पिका, D7-9 कर्षुका (for कर्षका)

15 D4 om 15 (cf v l 2) D3 om 15 (cf v l. 12). — a) T2 अश्नाति (for अन्नानि) B4 अन्नानि प्रीता शरणे — d) M4 त्रेताग्निं (for °ग्नीन्) D5 T G4 प्रीणयति ते (T2 also हि), D10 °यन्तुत (for °यन्तु ते) V1 B Dn G2 त्रेता(V1 B1 3 4 तेना)ग्निं प्रीणयन्तु व.

16 D4 om 16 (cf v l. 2). D6 om. 16 (cf v l 12) — a) V1 B1-3 Dn3 D2 5 मध्यंदिन (for माध्य°) D1-3 5 G2 M1-3 तु, D10 T G1 3 4 च, M4 तत् (for ते) — b) D10 ददस्तात प्रवर्धतां; S ददतस्ते विवर्धतां — c) B1 3 D5 7-10 M गा; B4 Dn T2 5 G2 4 गौर् (for गा)

17 D4 om 17 (cf v l. 2) D6 om 17 (cf v l. 12) — a) T1 G1 2 4 तृतीय V1 B Dn D5 10 ते वै (for तत्ते) — c) Dn1 च पितृभ्यो (by transp) — d) V1 om च B1 Dn1 D2 5 7 8 प्रयच्छति (D5 °त) D10 हव्यकव्ये प्रयच्छति

18 D4 om 18 (of v l 2) D3 om 18 (cf v l 12) — b) B1 2 Dn1 भागाश् (for भागश्) B4 पूर्वश्, Dn1 n2 D10 भागश (for सर्वश) — d) V1 भवति, B1 5 Dn भवति (for °तु) D10 S भवंतु दद- (T1 M यज)तश्च ते (D10 T3 मे)

19 =(var) 13 58 20 D4 om 19 (cf v l 2) D6 om 19 (cf. v l 12) D10 om 19ab — a) M4 विवृतो (for विततो) — c) V1 B6 Dn यज्ञाना; D8 -भूतेभ्यो (for यज्ञेभ्यो) — After 19, T1 ins

333* यत्किंचित्पाण्डर पुष्प यत्किंचिदनुलेपनम् ।
अलक्ष्मीपरिहाराय नित्य देयं युधिष्ठिर ।

Colophon om in D4, 6. — *Parvan name* B1, 2 4 Dn3 D1 8 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1-5 7 9 10 M1 2 4 दानधर्म — *Adhy name* B4 दानमाहात्म्य; D5 ब्राह्मणप्रशसा, T2 आतिथ्ययज्ञनिर्णय, T3 G3 आतिथ्ययज्ञ — *Adhy. no* (figures, words or both) V1 60, D5 56, D10 64, T1 M 88, T2, 3 G2 4 95, G1 90, G3 89

60

1 D4 om. up to तथा (in 10d) (cf v l 13 59. 2) — a) V1 B3-5 Dn G4 यज्ञ, T1 यज्ञ (for यज्ञ) G1-3 [ए]व (for [इ]ह) — b) D8 फलप्रद, D5-8 सुखावहं; D10 महत्फल (for महाफलम्) — T1 om 1cd. — c) D8 10 [अ]क्षयं (for ज्याय) T2 3 G किं स्यात् (for प्रोक्त) — V1 om 1d-3c — d) D1-3 कथंचन; D5 कथं तदा, T2 फल कदा, T3 कथ तथा (for कथं कदा) — After 1, T2 ins

334* नित्यानुष्ठानयुक्ताश्चेत्प्रतिगृह्णन्ति साधव ।

विद्वञ्जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ २
अन्तर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानृशंस्यतः ।
किंस्विन्निःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥ ४
न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाप्तदक्षिणैः ॥ ५
अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।
श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ६
ब्राह्मणांस्तर्पयेद्द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।
मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥ ७
यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।
यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नान्दक्षिणावतः ॥ ८
इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।
पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९

C 13 3072
B 13 61 9
K 13 96 10
M 13 51 8

---

2 V1 D4 om 2 (cf v l 1) T2 3 G om 2-3 —a) M [जि]ह श्रोतु (for विज्ञातु) —b) D1 2 . 10 T1 यथा- (for चाया)

3 D4 om 3, V1 om 3abc (for both, cf v l 1) T2 3 G om 3 (cf v l 2) —a) D10 अन्तर्वेद्याम् (for वेद्यां) D1 7 9 दान (for दत्त) —b) M4 श्रद्धा का (for श्रद्धया) B1 D10 वा (for च) B1 4 D1 2 8-9 [आ]नृशंसत Dn1 मतत् (for स्यत) D- श्रद्धया राजसत्तम —c) D - 9 किंचित् (for किंस्वित्) B1 2 3 Dn D2 8 10 नैःश्रेयस

4 D4 om 4 (cf v l 1) —a) D1 2 रौद्रं कर्म, D5 श्रौतं कर्म, T2 3 G2 M3 रौद्रकर्म, G4 रौद्र धर्म (for रौद्र कर्म) —b) M4 सतत (for स°) —c) D1 यस्य (for तस्य) Dn3 (marg as in text) स्वार्थं (for कर्म) T2 3 G M4 नास्य वैतानिकफल —d) D- च देह (for चैवेह) D3 यावन (for पावनम्) S विना दानं सुरा(T1 M न पा)वन

5 D4 om 5 (cf. v l 1) —a) T2 यज्ञो (for राज्ञा) — After 5a, S ins

335* याजना द्विजसत्तमा ।
धने सत्यप्रदातृणा

[(L 1) T1 2 G2 याचका, T3 यज्वा (for या°) — G3 4 om line 2 —(L 2) T1 दिने (for धने)]

—b) D1 9 गृह्णतु —c) T1 न चैते प्रतिगृह्णति, T2 3 G M प्रतिगृह्णति न तु चेद् —d) T G2 यज्ञोशात् (for यजेद्राजा) D1-9 तु, D10 T1 स (for [आ]प्त)

6 D4 om 6 (cf v l 1) —a) T1 यदि (for अथ) V1 G1 ते (for चेत्) —b) D- T G2-4 नृप

7 D4 om 7 (cf v l 1) —a) V1 B2-4 Dn तर्पयन् (for °येद्) D1 नृत्यैस्, D 1 यज्ञैस् (for द्रव्यैस्) — D3 om 7b —b) B3 - नात, Dn3 ततो (for ततो) D10 यज्ञैर् (for यज्ञे) D1 2 तैस्तैर्यज्ञै- रुपद्रुत, D S स वै यज्ञोनुपद्रव, D3-9 तथा यज्ञैश्च पार्थिव —d) B1 शीलवर्ति, B4 °वृत्तांस्, D1 3 4 °वृत्ति (for वृत्त) Dn1 n2 तपोर्जितान्, M2 (inf lin) समर्चितान् (for तपोन्वितान्) M1 2 4 शील व्रतसमन्वितान् — After 7, T1 reads 15ab, while the sequence in T2 3 G M after 7 is 8cd, 9ab, 8cd (r), 8ab and 9cd

8 For the sequence in T2 3 G M, cf v l. 7 D4 om 8 (cf v l 1) T1 om. 8 —a) D1 यत्ते ते ह, D2 यत्त्वेते ह, D10 यत्रैनेन (for यत्ते तेन) T2 भविष्यति (for करि°) D -6 यस्तु तान्सत्करोतीह —b) M1 2 (inf lin) 3 कृत (for कृत) T2 3 G1 3 4 तत्ते, M तत्र (for तेन) G3 करिष्यसि (for भवि°) —c) T2 G (all first time) सधाय (for साधय) —d) D2 स्वाद्वन्नान, T2 3 G (all first time) सिद्धाना, M1 (first time) स्निग्धाशान, M2-4 (all first time) सिद्धाशान (for स्वाद्व) T2 3 G M (all second time) स्वयं च यज पार्थिव

9 For the sequence in T2 3 G M, cf v l 7 D4 om 9 (cf. v l 1) —a) D- इष्टं दत्त, D6-9 T2 3 G2-4 M इष्टवत (M4 °तम्), T1 इष्ट हुत (for इष्ट दत्त) —c) S च या(T1 G1 2 4 M4 य)जीयास् (for यायजूकास्) D1 2 पूजयेद्यायजूकाश्च — T2 om 9d —d) D5 T2 3 G तथा, M तत (for यथा) — T1 3 G M2 ins after 9 T2 after 9ab3 M1 3 4 after the second occurrence of 10ab

336* विद्वद्भ्य सप्रदानेन तत्राप्यशोऽस्य पूजया ।
यज्वभ्यश्चाथ विद्वद्भ्यो दत्त्वा लोकं प्रतापयेत् ।
प्रदद्याज्ज्ञानदातृणा ज्ञानदानांशभाग्भवेत् ।

[(L 1) T2 G4 सत्र, T3 तदा (for तत्र) T1

प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान्बहुभारिणः ।
प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १०
यावतो वै साधुधर्मान्सन्तः संवर्तयन्त्युत ।
सर्वे ते चापि भर्तव्या नरा ये बहुभारिणः ॥ ११
समृद्धः संप्रयच्छस्व ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
धेनूरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानहौ ॥ १२
आज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्नाद्यानि भारत ।
अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ १३
एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत ।
अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ॥ १४
उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान्प्रतिपादय ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति ॥ १५
एवं पापैर्विमुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
संसयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ १६
ततश्च ब्रह्मभूयस्त्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७
पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान्प्रजाश्च परिपालय ।
योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ १८

[ऽ]स्ति पूजय, M1 4 damaged (for ऽस्य पूजया) — (L 2) T1 M1 3 4 यजद्भ्यश् (for यज्वभ्यश्) T1 नु पालय, M1 3 प्रपालयेत्, M4 प्रचाल॰ (for प्रदाप॰) — (L 3) T1 M1 3 4 प्रन्द्रज् (for प्रद्याज्)]

10 D4 om 10 (of v l 1) M1 3, 4 read 10^{ab} twice — ^{a}) Dn1 G1 3 प्रजावतो, D1 प्रज्ञावतो, M4 (second time) प्रजापतौ (for ॰वतो) D1 5 10 स्व (for च) D6-9 प्रजापाला (D9 corr ॰लो) भवेथाश्च — ^{b}) V1 B Dn1 n2 D8 9 10 -कारिण, T1 हारिण, T2 3 G2 4 M1 3 (last two first time) -भाषिण (for भारिण) D6-8 याह्मणान्ब्रह्मचारिण — After the second occurrence of 10^{ab}, M1 3 4 ins 336* — ^{c}) T2 3 G वयसि (for भवति) T1 मजाना तेन भवसि. — ^{d}) D10 तव (for तथा)

11 T1 om 11 — ^{a}) B1-3 याचत, D5-8 G M यावतो (for यावतो) V1 B Dn D10 साधुधर्मान्वै (by transp) — ^{b}) V1 B Dn1 n2 D10 संवर्धयति, D4-9 सतर्प॰ (for सवर्त॰) — ^{c}) V1 B सर्वैस्ते, Dn1 n2 सर्वस्वैश्च; D5 (by corr) ते सर्वे (by transp) D6 (before corr) सर्वे चापि न मर्तव्या — ^{d}) D6-9 निराशा (for नरा ये) V1 B Dn D10 कारिण, D6 भागिन, T2 3 G2 4 भाषिण (for भारिण)

12 ^{a}) B1 3 स मृदु, D10 समृद्द (for ॰द्ध) D10 M सन् (for स) B6 Dn1 n2 प्रयच्छ स्व — ^{c}) D2 8 चापि (for ऽन्नानि) D1 धेनूरनुडुहश्चापि, D4 6-9 अनडुद्धेनुरत्नानि — ^{d}) D1-9 छत्र (for च्छत्र) D1 2 [उ]पानह, G1-3 ॰नह (for ॰नहौ)

13 ^{a}) Dn3 याज्यानि (for आ॰) G1 3 याचमाने भ्यस् (for यज॰) T1 देयानि यजमानेन — ^{b}) V1 Dn3 [अ]न्यानि च, B Dn1 n2 [अ]न्नानि च (for [अ]न्नाद्यानि) T1 यानि च (for भारत). M साधना न्यपि भारत

14 ^{a}) D1-4 6-9 दाया (for देया) D8 व्युष्टिमतो, D10 S पुष्टिमद्भयो (T3 ॰ती, M ॰क्षिर्) (for व्युष्टिमन्तो) — ^{b}) G1 3 लघूपायाश्च — T1 om 14^{cd} — ^{c}) T3 G M अजुगुप्सन्द्विज(G1 3 4 ॰प्सान्द्विज)जाश्रित्यं — ^{d}) B1 विप्र- (for वृत्ति) Some MSS -कर्पितान्

15 T1 reads 15^{ab} after 7. — ^{a}) D3 उपच्छन्नान् — ^{b}) V1 B Dn पालयेत्, D1-3 पादयेत् (for पादय). — T1 om 15^{cd}

16 ^{a}) D1 वियुक्तस् (for ॰विमु॰) D5 तु (for त्वं) B Dn D10 T1 एव पापैर्विनिर्मुक्तस् — ^{b}) B3 तत (for पूत) B1 4 6 Dn T1 स्व पू(T1 सुपू)त स्वर्ग माप्स्यसि, D10 पूत सन्स्वर्गमाप्स्यसि — B3 om (hapl) 16^{cd} — ^{c}) V1 B1 2 4 6 Dn D4-8 M4 संचयित्वा; T1 वर्ज॰, T2 कर्श॰ (for संस॰) D1 कोशे, some MSS कोष (for कोश) — ^{d}) D10 राज्यं (for राष्ट्रं)

17 ^{a}) V1 B Dn D5 10 तेन त्व, T1 अतश्च (for ततश्च) D8 ब्रह्मभूतेस्त्व, D6 ॰यश्च; M4 ॰य त्वम् (for ॰यस्त्वम्) — ^{b}) G4 नराधिप (for धनानि च). — ^{d}) D6 7 वृत्तं (for वृत्तिं) S (except G2) रक्षस्व (for संरक्ष) — After 17, D4 6 ins 337*

18 D4 6 om (hapl) 18 D10 reads 18^{ab} twice. — ^{a}) D7-9 भृतकान् (for भृत्यान्स्वान्) D10 (second time) पुत्रवद्भृत्यवद्वापि — ^{b}) D1 पूज्याश्च (for प्रजाश्च) — ^{c}) B Dn2 D5 10 T1 G1 2 योग (for योग-) — After 18, N (D4 6 after 17) ins

337* तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनम् ।
अनर्थो ब्राह्मणस्यैष यद्वित्तनिचयो महान् ।

अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तारमदायकम् । तं स्म राजकलिं हन्युः प्रजाः संभूय निर्घृणम् ॥ १९

C 13 3096
B 13 61 32
K 13 55 34
M 13 51 19

श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो दर्पयेत्संप्रमोहयेत् ।
ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेद्ध्रुवम् ।
धर्मप्रणाशे भूतानामभावः स्यान्न संशयः । [5]
यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुम्पति ।
यज्ञे राष्ट्राद्धनं तस्मादानयध्वमिति ब्रुवन् ।
यच्चादाय तदाज्ञप्तं भीतं दत्तं सुदारुणम् ।
यजेद्राजा न तं यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधवः ।
अपीडिताः सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलतः । [10]
तादृशेनाभ्युपायेन यष्टव्यं नोद्यमाहृतैः ।
यदा परिनिषिच्येत निहितो वै यथाविधि ।
तदा राजा महायज्ञैर्यजेत बहुदक्षिणैः ।
वृद्धबालधनं रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य च ।
न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् । [15]
हृतं कृपणवित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्रियम् ।
दद्याच्च महतो भोगान्क्षुद्भयं प्रणुदेत्सताम् ।
येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति बालकाः ।
नाश्नन्ति विधिवत्तानि किं नु पापतरं ततः ।
यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान्सीदेत्क्षुधा द्विजः ।[20]
भ्रूणहत्यां च गच्छेथाः कृत्वा पापमिवोत्तमम् ।
धिगस्तु जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।
द्विजोऽन्यो वा मनुष्योऽपि शिबिराह वचो यथा ।
यस्य स्म विषये राज्ञः स्नातकः सीदति क्षुधा ।
अवृद्धिमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकम् । [25]
क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्राद्ध्रियन्ते तरसा स्त्रियः ।
क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोऽसौ न स जीवति ।

[(L 1) D4 जीविते, D5 7 जीवन (for जीवितं) D10 कुर्वन् (for दर्पयन्) D1-3 मा चैन्योति-प्रमाधन, D1-8 मार्न्य नीति । हि ? (for the post half) —(L 2) D8 : प्रदद्य (for धर्मो) D1 6 7 8 नद्दिते D6-9 निश्वयो (for -निवयः) —(L 3) D4 9 ह्यभीक्ष्ण-, D8 [अ]नभीक्ष्ण (for ह्यभीक्ष्णं) Dn1 सवासो (for सवासो) D श्रियाभाक्ष्ण च संवासाद (for the prior half) V1 दर्पयेत्, D1-2 दर्पेत (for दर्पयेत्) D1 6-8 -प्रमोहयेत् (for प्रमोह°) —(L 4) B1 D8 प्रणष्टेषु, Dn2 प्रमत्तेषु, D5 [अ]व मूढेषु, D10 [अ]भिभूतेषु (for प्रमूढेषु) D1 धुर्यो (for धर्मो) D1-8 नश्यंश्च (for विप्रणशेद्) D8 ध्रुव —(L 5) D4 6-9 मात्र (for स्यान्न) D8 अभावः स्यान्महद्य (for the post half) —(L 6) D10 विलुम्पति (for °म्पति) —(L 7) B3 रक्षन्, B5 यदि, Dn1 n2 D1 7 9 यज्ञे, D4 रक्षेद् (for यज्ञे) D5 राजा (for राष्ट्राद्) D1 8 ध्रुव (for ब्रुवन्) —(L 8) D1-2, 6-8 नच्च (for यच्च) D1-3 यत्र (for तदा) D1-7 10 यत्न, D-7 0 ग्तवन्, D5 प्रमत्तम् (for [आ]-ज्ञप्त) D1 8-10 भीरु-, D2 भीम- (for भीत) —(L 9) D5 नेद् (for यजेद्) B1 [अ]त्र (for [अ]स्य) —(L 10) D4 6 7 9 (before corr) आपीडिता D4 6-9 सुसंवृद्धा (for °वृद्धा) B. D5 यद् (for ये) —(L 11) Bom ed [अ]भ्युपायेन (for [अ]भ्यु°) Dn3 D1 9 10 नित्यमाहर्तैः (for नोद्य°) —(L 12) B1 निवेश्येत, D5 निर्वेशेत, D10 निर्विन्नेत (for निषिच्येत) D1 6 7 9 यदीमेषि निषेवत (for the prior half) V1 निचयो वै, B1-3 D. निचितार्थेन्, Dn3 निहतेन, D1-8 निहिता र्थेद्, D1 6 7 9 निहितार्थो, D3 निश्चितार्थो, D 9 निश्चितार्थेद् (for निहितो वै) D1-7 9 यथोदधि (for यथा विधि) —(L 13) D1 दक्षेत्रा (for यजेत) V1 वर (for बहु) D2 -दक्षिण —(L 14) B1 मनुष्य- (for अन्धस्य) —(L 15) B1 निदान-, D1 नव तु, D2 न नव (for न खात) D3 लोभ, D4 6-9 पूर, D10 भूत (for पूर्व) B1 विन्देत (for कुर्वीत) D1 2 न नर्थी, D3 न नन्ते, D3, 10 रुदते (D10 °तो) न (for न रुदन्ती) —(L 16) V1 B1 2 5 Dn1 D1 10 हृत (for हृतं) D1-3 राष्ट्राद् (for राष्ट्रं) B1 नृपाश्रय, D1-8 नृपश्रिया, D5 7 नृप श्रिय (for नृपश्रियम्) —(L 17) D1-9 दद्यात् (for भोगान्) D1-3 भक्षयन् (for क्षुद्भय) — V1 B Dn3 D1-3 om line 19 —(L 19) D5 यत (for यत) —(L 20) D1 तादृशे (for शो) V1 B5 D1-3 क्षुधान्वितः, D1-9 क्षुधा-न्वित (for क्षुधा द्विज) —(L 21) B1 D1-9 भ्रूणहे वा- (D1 वा)वगच्छेथा, B1 D10 भ्रूणहत्यामवाप्स्येथा (for the prior half) D1-9 अनुत्तम (for इवो°) —(L 22) B1 transp राज्ञो and राष्ट्रे D. transp राष्ट्रे and यस्य D8 राष्ट्र (for राष्ट्रे) —(L 23) D1-9 अनृत्यार्तो (for द्विजोऽन्यो वा) B1 मानुषो (for मनुष्यो) —(L 24) V1 om, B1 . स्व- (for स्म) —(L 25) D1-2 3 अवृत्तिम् B1 D1-4 8 9 एव (for एति) D2 राष्ट्रे (for राष्ट्रं) B1 (also as above) अरक्षिता तद्राष्ट्रं, D5 अविवृत्तिमेव तद्राष्ट्र (hypermetric) (for the prior half) D1-9 विदते नृपसत्तम (for the post half) —(L 26) D1-2 वा (for वै) D1-9 राष्ट्राद्धि (for वै राष्ट्राद्) D1 6-9 सहसा (for तरसा) —(L 27) D1 सर्व- (for पति) D5 मृत स, D3 स मृतो (for मृतोऽसौ) B5 Dn1 n2 D5 च (for न)]

19 [a]) D1 partly damaged B1 3 4 D5 10 T2 8 G भर्तार, D1 2 भोक्तार, D1 कर्तारं (for ह°)

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ २०
पापं कुर्वन्ति यत्किंचित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥ २१
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनम् ॥ २२
शुभं वा यत्प्रकुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥ २३
जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥ २४
कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
ज्ञातयस्त्वानुजीवन्तु सुहृदश्च परंतप ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

युधिष्ठिर उवाच ।
इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिचोदना ।
बहुदेयाश्च राजानः किंस्विद्देयमनुत्तमम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
अति दानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामाननुत्तमान् ॥ २

—b) Dn1 n2 D3 अनायक (for अदा°) —c) V1 B Dn तं वै, D5 न स, G1 2 तस्यै; G4 तस्य (for त स) T2 3 G M राजन् (for राज) T1 घर (for कर्लि) —d) V1 B2–5 Dn1 n2 सनष्ट, B2 (marg) D10 संहत्य, Dn3 सदस्य (for सभूय) D4 6 7 9 निर्घृणा

20 D8 om 20a —a) D1 को, T3 G4 वै (for वो) —c) M4 सगत्य (for सहत्य) T1 वि, T2 [अ]च, T3 G [अ]पि (for ति) —d) Dn2 D4 6–9 आसुर (for आतुर) T1 चेतसोन्माद आतुर

21 a) D4 5 या (for यत्) —b) D8–9 राज्ञा (for राज्ञा) D1–3 10 तु, T1 [अ]पि, T2 3 G1–3 M om (for हि) —G1 3 om (hapl) 21c–23b —c) D8 9 भागस्य (for पापस्य) —B5 om (hapl) 21d–23b —d) T2 पाप च, T3 G4 भाग च (for भारत) V1 B1–4 Dn D10 राजा विंदति भारत, D4–9 राजा भागमुपाश्नुते

22 B5 G1 3 om 22 (cf v l 21) —a) Dn3 D6 7 अथ, T1 अस्य (for अपि) —b) Dn3 चापरे (for निश्चय) —d) D4 6–9 मत (for मनो)

23 B5 G1 3 om 23ab (cf v l 21) —a) V1 B4 Dn यच्च, B3 याश्च (for यत्प्र). —G2 om 23c–24d —d) D2 3 T2 प्राप्नोति, T3 G1 2 4 वा°, M [ए]वा° (for चा°) D6–9 प्रजा प्राप्नोति भारत

24 G2 om 24 (cf v l 23) T1 om 24ab —a) D3 4 जीवित (for जीवन्त) D1 त्वामनु (hypermetric), T2 G4 चानु- (for त्वानु) D5 मत्वा जीवतमाजीव, D10 राजान चानुजीवति —D4 om (hapl) 24b–25c —d) S (G2 om) -हृदम् (for द्रुमम्) V1 B1 प्रजा, Dn D5–9 [अ]ण्डजा, M1 2 (inf lin) 3 4 द्विपा (for द्विजा)

25 D4 om 25abc (cf v l 24) —a) T2 यक्षाणा (for रक्षांसि) —b) G4 [ई]श्वरा (for [अ]मरा) —c) T2 च (for त्वा)

Colophon om in D1 3 —*Parvan name* B1–4 Dn3 शाति —*Sub parvan* V1 B Dn D2, 4 6–10 M दानधर्म —*Adhy name* B1 भूमिदानप्रकटन, D5 राजधर्मानुकीर्तन, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानयज्ञक्रियाफलकथनं —*Adhy no* (figures, words or both) V1 61, D10 65, T1 M 89, T2 3 G2 4 96, G1 91, G3 90.

61

1 b) B1 [इ]व, G2 सं (for [इ]य) V1 B1 2 5 Dn श्रुतिरादरात्; D4 6–9 °नोदना (for °चोदना). —c) B2 बहुदेवाश्च, B3 °देशाश्च (for °देयाश्च) —d) D6 किं नु, D7 किंचिद् (for किंस्विद्) V1 B Dn D10 दानम् (for देयम्)

2 b) D6–9 उत्तम (for उच्यते) —c) B4 तु, T

दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून्व्रीहियवांस्तथा ।
भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ ३
यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते ।
न भूमिदानादस्तीह परं किंचिद्युधिष्ठिर ॥ ४
अप्यल्पं प्रददुः पूर्वे पृथिव्या इति नः श्रुतम् ।
भूमिमेते ददुः सर्वे ये भूमिं भुञ्जते जनाः ॥ ५
स्वकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ।
भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥ ६
य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां पृथिवीपतिः ।
पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥ ७
यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
संग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याद्वा पृथिवीमिमाम् ॥ ८
इत्येतां क्षत्रबन्धूनां वदन्ति परमाशिषम् ।
पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९
अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतम् ।
सैव पापं पावयति सैव पापात्प्रमोचयेत् ॥ १०
अपि पापकृतां राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं जननी यथा ॥ ११
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
दानं वाप्यथ वा ज्ञानं नाम्नोऽस्याः परमं प्रियम् ।

C. 13 3114
B 13 62 ।
K. 13 97 ।
M 13 52 ।

G₃ ₄ M च (for हि) — ^{d}) D₁ दोग्धि (for दोग्ध्री) V₁ B Dn इहो (B₄ Dn₁ °चो) चमाः, D₅ सदामुदाव (for अनुत्तमान्) D₂ दोग्धि कानानजस्त्रिवान्

3 ^{a}) D₁₋₃ ₆ - दोग्धि (for दोग्ध्री) — ^{b}) M₁ पशु D₇ ₉ व्रीहीन् (for व्रीहि) D₁₀ om. यवांस्तथा D₁₋₃ T₂ G₁ ₃ ₄ -यवं (for -यवान्) — ^{d}) T₁ मोदते (for एधते)

4 T₁ om 4^{ab} — ^{a}) D₁ ₂ इति (for इह) D₂ यावद्भूमिर्वायुरपि — ^{c}) T₂ ₂ G₂ ₄ इह तु (for नस्तीह)

5 ^{a}) T₂ ह्यल्पम् (for अप्यल्पं) V₁ B Dn D₁₋₁₀ G₁ ₂ ₄ सर्वे, T₂ ₂ G₂ सर्वं (for पूर्वे) — ^{b}) T₂ ₂ G₁ इव (for इति) D₁₋₃ हि (for न) — ^{c}) V₁ B Dn D₁ ₋ ₁₀ एव (for एते) D₁ ₄ ₆₋₉ पूर्वं, D₂ ₃ पूर्वे, M सर्वां (for सर्वे) — ^{d}) V₁ B Dn D₆ भूमिं ते (B₁ ये), T₂ यो भूमिं, G₂ ये भूमेर् (for ये भूमिं) B₄ G₂ नरा (for जना)

6 ^{a}) B₄ D₅ -कर्मणा, Dn₁ D₁ -कर्मैव, S कर्म च (for -कर्मैव) D₁ ₆₋₉ स्व स्व कर्मोपजीवति — After 6^{ab}, M reads 8$^{a'}$ — ^{c}) D₁ भूमिं, D₋₃ भूमि (for भूमिर्) S पति (T₂ G₂ °तिर्) (for भूतिर्) — ^{d}) D₁₋₃ पतिं (for प्रियम्)

7 ^{a}) D₁ ₂ य इमां, D₅ एता च (for य एता) — ^{b}) D₁₋₃ पृथिवीं (for अक्षयां) V₁ B Dn D₃ ₁₀ दानमत्तम, S पृथिवीपते (M₂ °ते) (for °पतिः) — D₁ ₆ ₇ ₈ om. (hapl) 7^{cd} — ^{c}) G₂ पुरा (for पुनर्) D₁ ₂ ₃ च ननन, D₂ संजनन, T₁ M राजात्वं, T₂ ₂ G राजाचानि (for नरत्वं सं) — ^{d}) D₂ भवेच्च, D₅ स भवेत् (by transp)

8 T₁ om 8^{ab} M reads 8^{ab} after 6^{ab} — ^{a}) T₂ ₂ G₂ ₄ दत्त (for दान) D₂ यथा (for तथा) D₃ भोग्य, D₁ ₂ भोगम्, D₄ भागम्, T₂ भोगा (for भोग) — ^{c}) T₁ तन् (for तनुं) — ^{d}) D₋₆ दद्यद् (for दद्याद्) V₁ B Dn D₁ ₁₀ M₂ च (for वा)

9 ^{a}) V₁ B Dn [पु]नत् D₂ T₂ G₁ ₂ ₄ M₁₋₃ [पु]ना (for [पु]ना) — ^{b}) V₁ B₁ ₋ Dn D₁₀ परमाप्रिय, B₂ D₂ T G M₁₋₃ परमाशिष (for °शिषम्) — ^{c}) B₁ पृथिवी दत्ता (by transp) — ^{d}) D₁₋₀ T G M₄ शुश्रुम

10 ^{b}) V₁ B₁₋₃ . Dn D₂ . T₁ च (for वा) G₂ (inf lin as in text) इव पावक (for अपि वानृतम्) — T₁ om. 10^{cd} — ^{c}) V₁ B Dn D₄ ह्रावयति, D₁₀ च पचति (for पावयति) — ^{d}) B₁ D₁ प्रमुच्यते, D₁₋₃ ₆₋₉ प्रमुचति (for प्रमोचयेत्)

11 ^{c}) T₁ पृथिव्या (for वीं) Dn₃ D₁ ₂ ₃ T₂ G₁ [दि]च्छन्त्यम् (for [दि]च्छन्ति) — ^{d}) B₃ ₄ T₁ पावनी (for °न) S (except M₂ ₄) जगती (for जननी) Dn₁ तथा, D₁₀ T₁ ₂ ₃ G M यत (for यथा) D₁₋₃ पावनं क्षेत्रमुत्तम — After 11, D₄ ins 338*

12 D₄ om 12^{ab-d} — ^{a}) D₁₀ T ₂ G₁ पृथु- (for प्रिय) — T₁ om 12^{cd} — ^{c}) D₂₋₃ दत्त (for दान) D₋ च (for वा) V₁ B Dn D₁ ₆₋₉ G₁ ₃ M₄ [ज्ञा]दान (for ज्ञान) — ^{d}) D₇ ₋₀ M नाम (for नाम्नो) G₁ परम- (for °म) V₁ B Dn नामास्या प्रथमं प्रि

तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः ॥ १२
नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथंचन ।
न वा पात्रेण वा गूहेदन्तर्धानेन वा चरेत् ।
ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवमसंशयम् ॥ १३
यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ।
भूमिं तु दत्त्वा साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ।
प्रेत्येह च स धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः ॥ १४

यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ।
न तस्य शत्रवो राजन्प्रशासन्ति वसुंधराम् ॥ १५
यत्किंचित्पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्शितः ।
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १६
येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १७
अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ।

(B1 °म थ्रि , Dn1 n2 °मप्रि)य — After 12cd, N (D1 after 11) ins

338* य एता विदुषे दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपति ।
पृथिव्यामेतदिष्ट स राज्याद्राज्यमितो व्रजेत् ।
पुनश्च जनन प्राप्य राजैव स्यान्न सशय ।

[(L 1) D8 एना य (by transp) D1 8-9 पुरुषा (for विदुषे) D2 om (hapl) पृथिवीं D1-3 पते (for -पति) — (L 2) D1 8-9 इष्ट हि, D10 आदिष्ट (for इष्ट स) B3 Dn1 n2 D5 राजा (for राज्याद्) D1 [ऽ]भवेत्, D5 भवेद् (for व्रजेत्) — (L 3) V1 B Dn2 n3 [अ]नो जाने, D4 8-9 जन्म स (for जनन) V1 B Dn1 n2 राजवत् (for राजैव)]

— After the above, V1 reads 14ab, repeating it in its proper place V1 om 12ef D9 om (hapl) 12e-13f — e) T3 अस्मात् (for त°). — f) B2 5 D3 5 10 G2 4 पार्थिव (for °व)

13 D9 om 13 (cf. v l 12) — a) D2 5 S भूमि (for [अ]भूमि). V1 भूमिं तु दत्त्वा नाभूमिर् (sic) — b) D1 6 7 अधिष्ठेन (for °ष्ठेया) — T1 om 13cd — c) V1 B2 5 Dn3 D10 च (for the first वा) B1 म्राह्या (for गूहेद्) B2 4 न चापात्रे न च गृहे, Dn1 न वापात्रे न वा प्राह्याद्; D1 0-8 नावागमा श्रेणावगूहेद्, D9 corrupt, S (T1 om) न च वस्त्रेण वा गहेद् — d) T2 G1 4 नातर्धानेन (for अन्त°) V1 B2 D5 Cnp चाचरेत् (for वा च°) B1 दातव्यानेन वा भवेत्, Dn1 n2 दत्तदानेन चाचरेत्, T3 G2 नातर्धानेन वाचयेत् ꣿ Cn भूमिदान दानान्तरवत्त गृहनीय किं तु प्रख्यापयेदेव । ꣿ — e) D1 [अ]पि (for [अ]न्ये) D5 7 ये चापि ता ? चेच्छेयु — f) D10 एतत्, T2 3 G1 एव (for एवम्) V1 B Dn D10 T न सशय (for असंशयम्)

14 V1 reads 14ab for the first time after 338*

— a) T3 न (for य) B1 साधु (for साधोर्) D5 om (hapl) from भूमि up to साधो (in 15a) G3 आधत्ते (for आदत्ते) — b) T1 पुन, T2 3 G2 1 नृप, G1 3 M नृप (for तु स) — c) Dn1 n2 D1-4 6-10 M2 दत्त्वा तु (by transp) — d) V1 B Dn D10 उत्तमा, T2 3 G M एव च (G3 वा, M ह) (for एव हि) — D4 om (hapl) 14e-15b — e) V1 B Dn D10 M1-3 चेह च, T1 G1 3 M4 चेह स, T3 G4 [इ]व च स (for [इ]ह च स) — After 14, D10 S ins

339* एकाहारकरीं दत्त्वा षष्टिसाहस्रमूर्ध्वग ।
तावत्याहरणे हृत्वा नरकं द्विगुणोत्तरम् ।

[(L 1) D10 G3 एकाकार- (for °हार-) D10 -सहस्रम् — (L 2) D10 T3 G2 4 पृथ्व्या, M1-3 हृद्ं (for हृत्वा). T1 तापश्चादरणे पृथ्व्या (for the prior half) T1 द्विगुणायित (for °णोत्तरम्)]

15 D5 om up to साधो (in 15a), D4 om 15ab (for both, cf. v l 14) — a) B1 तु शासंति; B3 4 D1-3 प्रश°, B5 Dn D10 तु श°, T1 न शा° (for [अ]नुशा°) — b) D1 स च (for सदा). B5 M ह (for हि) — c) D2 तस्य न (by transp), D5 न तत्र — d) V1 B3 4 5 Dn3 प्रशासति, B3 Dn1 n2 D3-5 G4 M3 प्रशसति (for प्रशा°)

16 a) B2 partly damaged D1-3 5 8 0 G1 3 कुरुते (for पुरुष) — b) D1-3 8 8 G1 3 पुरुषो (for कुरुते) Some MSS. कथित — c) M गोकर्ण (for गोचर्म) — d) Dn1 भूमिं दानेन पूजयेत्; T1 नर पापात्प्रमुच्यते — After 16, D10 ins

340* दशहस्तेन वशेन दशवशान्समन्तत ।
पञ्चहस्ताधिकं दद्यादेतद्गोचर्म उच्यते ।

17 a) B1 तु (for ऽपि) — b) D8 om राजानो Dn1 D2 G1-3 कर्मण — c) D9 om माख्येयं T1 पवित्रता याति तेपि.

यो यजेदश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीम् ॥ १८
अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शङ्केरन्नपि पण्डिताः ।
अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १९
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
सर्वमेतन्महाप्राज्ञ ददाति वसुधां ददत् ॥ २०
तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसंधता ।
गुरुदैवतपूजा च नातिवर्तन्ति भूमिदम् ॥ २१
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ २२
यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रं भरते सदा ।
अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वरसैर्मही ॥ २३
मृत्योर्वै किंकरो दण्डस्तापो वह्नेः सुदारुणः ।
घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २४
पितॄंश्च पितृलोकस्थान्देवलोके च देवताः ।
संतर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुंधराम् ॥ २५
कृशाय म्रियमाणाय वृत्तिम्लानाय सीदते ।
भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥ २६
यथा धावति गौर्वत्सं क्षीरमभ्युत्सृजन्त्युत ।
एवमेव महाभाग भूमिर्भवति भूमिदम् ॥ २७
हलकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां सफलामपि ।

C 13 3133
B 13 62. 31
K. 13 97 37
M 13 52. 27

---

18 V1 T2 om (hapl) 18–19 T1 om 18[ab] —[a]) D1-3 स्वल्पातरम्, D5 7 9 अल्पतरम् (for अल्पान्तरम्) D. शाश्व (for शश्वत्) —[b]) B3 पुनाना, D1 4-9 G2 पुराण (D4 G2 °णे) —[c]) M यद् (for यो) B Dn1 n2 M3 यजेत (for यजेद्) T1 ययजेयाश्वमेधेन

19 V1 T2 om 19 (cf. v l 18) —[a]) T3 G1 2 4 M अथ (for अपि) D1-9 दुष्कृत (for सुकृतं) D1-3 दत्त्वा (for कृत्वा) T1 तुल्य वाप्यधिक वेति —[b]) D2 येन (for अपि) D4 6 7 8 शक्रेरन्नैव पात्र कात्, T3 G2 शकने चापि पदित —T1 om 19[cd] —[c]) B5 D2 2 10 T3 G2 4 M4 एवम् (for एकम्) —[d]) D भूहि (for भूमि)

20 [a]) D6 8 9 नुवर्णं (for सुवर्णं) T3 राजत (for रजत) —[b]) G1 partly damaged D6 मणिमुक्ता, G2 मुक्तामणि (for मणिमुक्ता) D5 मणिमाणिक्यमेव च —[c]) V1 B2 4 . Dn प्राज्ञो, D1 प्रज्ञ (for प्राज्ञ) —[d]) D4 6 8 9 G1 ददन् (for ददत्)

21 [a]) B1 D10 T2 3 G M1-2 यज्ञा D4 यो यज्ञशील सततम्, D5 7 योगो यज्ञश्च सततम्, D9 यो यज्ञ सततं लोके —[b]) T2 3 G अद्रोह (for अलोभ) —[c]) D10 T2 3 G पूजाश्च (for -पूजा) —[d]) V1 B1 . Dn1 n2 D4 8 एता (for नाति) D 7 T2 3 G2 4 -क्रामति (for -वर्तन्ति) D8 भूमिप (for °दम्)

22 D5 om (hapl) 22 —[a]) Dn1 n2 भर्तृ, D4 om (for भर्तुर्) —[c]) B1 -लोक, D1-3 लोके D3 4 6-10 मतो (for सिद्धा)

23 D8 9 om (hapl) 23–24 —[a]) V1 B (B2 damaged) Dn स्व पुत्र (for क्षीरेण) —[b]) V1 B Dn क्षीरेण, D1 2 6 7 10 स्व (D5 त) पुत्रं (for स्वपुत्र) —G1 8 om 23[c]–28[b] —[d]) Dn1 यथा, T2 तदा (for तथा) T2 गुणैर् (for रसैर्)

24 D5 9 G1 8 om 24 (cf v l. 23) —[a]) V1 B2 4 5 Dn T1 M4 मृत्युर् (for मृत्योर्) D. मृत्यै- र्वैवस्वतो दण्डस्, T2 3 G2 4 मृत्योर्वै किंकरा दण्डास् (T2 °ड, G4 °दयास्) —[b]) V1 B Dn M4 तमो वह्नि, D5 7 T2 3 G2 M1-3 तपो वह्ने (for तापो वह्ने) D4 T3 G2 सुदारुणे (T2 °णा) —[c]) D4-7 वै, D10 वा (for च) V1 B Dn T2 G2 दारुणा (for वा°)

25 G1 3 om 25 (cf. v l 23) T2 3 G2 4 om (hapl) 25–27 —[b]) V1 B. Dn लोकाच्च, D4 6-9 -लोकेषु, T1 लोकस्य (for -लोके च) —[c]) D3-6 M1 3 स तर्पयति, D8 9 मदर्पयति (for संतर्प°)

26 G1 3 om 26 (cf v l 23) T2 3 G2 4 om 26 (cf v l 25) —[a]) T1 M कृशाय ह्रीमते तात —[b]) D10 वित्तहीनाय सीदते —[d]) B3 सश्रीर्, T1 देवो (for सत्री)

27 G1 3 om 27 (cf v l. 23) T2 3 G2 4 om 27 (cf v l 25) T1 om 27 —[a]) B. Dn2 भवति, M भरति (for धावति) —[b]) V1 B Dn स्नव (B1 2 स्तन) ती वत्सला पय, D4-9 स्नेहाद्विसृजती पय, D10 क्षरती सतत पय, M क्षीरवत्युत्सृजन्पय —[c]) D1 2 महाराज, D3 °भागो (for भाग) —[d]) B1 3 4 D1 2 4-10 भजति, Dn3 damaged, M भरति (for भवति)

28 G1 3 om 28[ab] (cf v l 23) —[a]) V1

उदीर्णं वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ २८
ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति यमसादनम् ॥ २९
यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ॥ ३०
अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥ ३१
मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ।
अस्मिँल्लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ॥ ३२
य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रितः ।
श्राद्धस्य हूयमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३३
कृत्यानामभिशस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ।
प्रायश्चित्तमहं कृत्वा पुनात्युभयतो दश ॥ ३४
पुनाति य इदं वेद वेद चाहं तथैव च ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै शाश्वती मता ॥ ३५
अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम् ।
यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च ताम् ॥ ३६
सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।

B2 ₅ Dn D₅ ₇₋₁₀ फाल , D₅ ₀ फले (for हल) — ᵇ) D₉ इति (for अपि) — ᶜ) T G सोदक (for उदीर्णं) B1 ₃ ₄ D10 च (for वा) D1-3 उद्यानं शयन वापि, D4-7 ₉ सोद्यानशरणा वापि (D5 °र्णा), D8 उदीर्णं शरण वापि, M सोदका (M1 °क) वा सशरणा (M4 °ण) — ᵈ) Dn D8 यथा (for तथा) D1-3 M1-8 कामभुक् (for कामद)

29 T1 om 29 — ᵃ) V1 B1-4 Dn D2 ₃ वृत्ति- (for वृत्त) — ᵇ) D1-9 यतव्रत (for शुचि°) — ᵈ) G1 मंदिर (for मादनम्) V1 B Dn न याति परमा पद, D10 प्रयाति परम पद

30 ᵃ) M1 वृत्तिर् (for वृद्धिर्) — G1 om (hapl) 30ᶜᵈ — ᶜ) V1 D5 यथा (for तथा) — ᵈ) B1 अशेषस्य (for सस्ये सस्ये) D1-3 M [ऽ]भिवर्धते, D10 विवर्धयेत्, G1 ₃ [ऽ]पि वर्धते (for विव°)

31 ᵃ) V1 यत्र (for अत्र) B2 D1-6 अ(D1 ₃ य) त्र गाथां भूमिरृता (B2 °गीता) — ᶜ) D1-7 ₉ या; G2 यच् (for या) — ᵈ) B2 Dn1 n2 D1-3 ₅-7 ₉ कश्यपाय (for का)

32 ᵃ) D2 M2 ₃ मादत्त (for मां दत्त) D1-3 मा मा मा दत्त मा दत्त, D10 T1 ₃ G1 ₂ ₄ M1 ₄ मामेव दत्त (D10 त्ता) मादत्त, T2 मामेव दत्तामादाय — ᵇ) D1 T1 M मा (for मा) D5 G1 अवाप्स्यते — ᵈ) V1 B Dn1 [आ]जायते, D1 ₂ [आ]जरसे, D5 [आ] यास्ते, D5 T2 G जनने (for [आ]जनने) Dn1 n2 D3 ₁₀ T2 तदत्त (D3 ₁₀ °पत्नी) जायते पुन

33 ᵃ) Dn2 यद्गृता (for य इमा) T2 व्याहृतीद्, G2 व्याहर्ती — B G2 om (hapl) 33ᵇ-35ᵃ — ᵇ) D3-6 मन्विता, G1 मधुव , M1 ₂ सन्नित (for संश्रित) V1 B1-4 Dn D10 ब्राह्मणो वेदसमिता, D4 °णो ब्राह्मसश्रिता — ᶜ) V1 B1-4 Dn D10 M2 ₄ श्राद्धस्य क्रियमाणस्य — ᵈ) D5 ब्राह्मभूमि, D10 ब्रह्मरूप (for °भूय) G1 गमिष्यति (for स गच्छति)

34 B5 G2 om 34 (cf v 1 33) — ᵃ) D8 om. from मभिशस्ता up to पुना (in 35ᵃ) V1 B2 ₄ Dn1 D8 अधि (for अभि-) S (G2 om) -शस्तानां (for -शस्ताना) ⊛ Cn कृत्यानां मन्त्रमयीना मारणार्थशक्तीनाम् । ⊛ — ᵇ) V1 B Dn D8 ₁₀ अरिष्ट (for दु) — T1 om 34ᶜᵈ — ᶜ) B3 D10 इदं कृत्वा, Dn1 n2 D1-5 ₇-9 G1 महीं दत्त्वा (D8 कृत्वा), T2 G3 ₄ महीं दत्ता; T3 M1 अहं दत्ता, M2-4 अह दत्त्वा (for अह कृत्वा) — ᵈ) D2 M1 ₂ पुनामि (for °ति)

35 B5 G2 om 35ᵃ (cf v 1 33) D8 om पुना (in 35ᵃ) (cf v 1 34) — ᵃ) M पुनामि (for °ति) M4 च (for य) D3 ₄ T1 G1 ₅ M1-3 इम (for इद) — ᵇ) D5 वाक्य (for वेद) V1 B2-5 Dn1 n2 D4 ₆-10 T2 ₃ G1 वाद, Dn3 वादस्, D1 G1-3 याहं, D2 वेद (for चाह) B3 T2 ₃ G M1-3 त, D1 ₂ हि (for च) T1 भूमिचारित्रदर्शन — ᵈ) V1 B Dn D10 वैश्वानरी (for वै शाश्वती) D4 ₆-9 समा (for मता).

36 ᵃ) D3 G3 [इ]व (for [ए]व) — ᵇ) Dn D1 ₃ ₃ G1 ₃ इदम्, D अमुम् (for इमम्) G2 आगत (for °मम्) D1 ₆ ₇ ₉ श्रावयेदनुपागम — ᶜ) D1 ₅ दत्त्वा (for दद्यान्) — ᵈ) D6 om. (hapl) आदद्या D2 ₁₀ स दद्यात् (for नाद°) D5 दद्याद्धश्चरितैर्धरा, G2 corrupt

37 D₅ om (hapl) 37ᵃ-39ᵇ D10 reads 37ᵃᵇ twice — ᵃ) D10 (second time) ब्राह्मणार्थे (for °र्थो)

राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥ ३७
अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ३८
सदा भवन्ति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ३९
अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ४०
तस्य राज्ञः शुभैरार्यैः कर्मभिर्निर्वृताः प्रजाः ।
योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४१
स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुंधराम् ॥ ४२
आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।
ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४३
यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ४४
आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ४५
भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४६
एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
नानया सदृशं भूतं किंचिदस्ति जनाधिप ॥ ४७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

C. 13 3153
B. 13 62. 51
K. 13 97 52
M 13 52 46

D10 (first time) S साह (T1 सोह, M1-3 सा हि, M4 सही) कृत्स्ना (G2 त्स्ना) ब्राह्मणार्था (G4 °र्थं) — [b]) D10 (first time) S राजानम् (for धर्म°) V1 B1 3-5 Dn D4 10 (first time) T G1 3 4 [अ]सदाय — T1 om. 37[cd] — [c]) M3 [अ]पि (for हि) T2. 3 G कुशलं — [d]) D1 6-9 T2 G4 भूमि, T3 G1 3 भूरि (for भूति) B4 °लक्षण

38 D7 om 38 (cf v 1 37) — [c]) V1 B Dn प्रबुध्यंति — D2 T2 3 G om (hapl) 38[d]-40[c] — [d]) V1 B1 2 3 Dn1 n2 n3 (also as in text) प्रसुप्यति (for प्रस्वपन्ति)

39 D1 om 39[ab] (cf v 1 37) D2 T2 3 G om 39 (cf v 1 38) D2 om (hapl) 39-40 — [a]) T1 M1 तथा (for सदा) — [b]) D4 6 7 8 सदा, T1 द्विजा (for नरा) — D1 om 39[c]-40[b] T1 om 39[cd] — [d]) D10 राज्य (for राष्ट्र) D4 7 सन्याविशति, M सस्यावि° (for नास्यावि) B4 च (for तत्) D1 3 सत्वा राष्ट्र विशति त, D8 महाराष्ट्र विशति तत्

40 D2 T2 3 G om 40[abc] (cf v 1 38) D2 om 40, D3 om. 40[ab] (for both, cf v 1 39) — [a]) D4 6 7 प्रज्ञो (for प्राज्ञो) — T1 om 40[cd] — [c]) D4 6 7 8 सुसुखं (for सुखं ते) B4 सुसुखं प्रतिबुध्यति

41 [a]) Dn1 यस्य (for तस्य) B2 4 Dn1 n2 राज्यै, B. राष्ट्रै, D1-9 सर्वै, T2 3 G कार्यै (for आर्यै) — [b]) V1 B. Dn नरा (for प्रजा) — T1 om 41[cd] — [c]) B2 Dn2 D1-3 वृत्त्या, B1 पृथ्व्या, D10 G1-3 दिष्ट्या (for वृष्ट्या) D2 4-9 [अ]पि, D3 हि, G2 [इ]व (for च) — [d]) D5 वर्धंतेपि (for विवर्धन्ते)

42 [b]) G2 om (hapl) स बन्धु D4 तु, D7 8 9 हि (for च) D2 कर्मकृत् (for पुण्य°) — G1 3 om 42[c]-43[b] — [c]) S (G1 3 om) राजा (for दाता)

43 G1 3 om 43[ab] (cf v 1 42) T1 om. 43[ab] — [a]) S (T1 G1 3 om) आदित्य इव दीप्येत — [b]) G2 M मानव. (for °वा) T3 8 G4 तेजसा स्विह मानव — [c]) B1 D1 10 ददते, B4 S ददाति, D2 ददते, D3 8 ददति (for ददन्ति) D1-3 द्यावनिं (D3 °नीं) (for वसुधां) — [d]) S (except G1 M1 2) यो (for ये) B7 3 D2-4 T3 विदुषे (for °षि)

44 [a]) B1 partly damaged V1 B2 . Dn सस्यानि (for बीजानि) — [d]) V1 B1 Dn3 D2 6 7 समर्जिता

45 [c]) Dn1 वसवो (for वरुणो) — [c]) G1. 3 अभि (for प्रति) T2 G3 M1 2 नदति D7 7 G4 M1 3 भूमिप (for °दम्)

46 [a]) D2 जायते पुरुषा भूमौ — [b]) T1 8 G [अ]पि, T2 [उ]त (for च) — [c]) M यो लोक° (for लोकोऽय) — [d]) B1 D1 2 S (except G2) सोय (for योऽय) D2 भूमिं सुखे गुणात्मक

47 [b]) D. स नगत् (for जगत) D3 स्मृता, T1 तले (for पते) — [d]) B2 G1 नराधिप (for जना°) — After 47, D10 T2 3 G1 ins

341* सौवर्णा यत्र प्रासादा वसोर्धाराश्च कामदा ।
गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदा. ।

बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ४८
इष्ट्वा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
मघवा वाग्विदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥ ४९
भगवन्केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ५०
इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
बृहस्पतिर्महातेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुम् ॥ ५१
सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ।
दददेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२
न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किंचिदिति प्रभो ।
विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ५३
ये शूरा निहता युद्धे स्वर्याता दानगृद्धिनः ।
सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ५४
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकगताः शूरा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ५५
पञ्च पूर्वादिपुरुषाः षट् च ये वसुधां गताः ।
एकादश ददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ ५६
रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरंदर ।

48 ^{d}) T1 जनाधिप (for युधिष्ठिर)

49 ^{a}) T1 G1 3 [अ]पि (for [अ]थ) — ^{c}) D1 4 6–10 G2 3 M1–3 मघवान्, T2 3 G1 भगवान् (for मघवा) D1–9 वाग्मिना (for वाग्विदां) Dn1 G2 श्रेष्ठ — ^{d}) T1 पप्रच्छ च, G1 3 पर्यपृच्छद् (for पप्रच्छेद)

50 Before 50, some MSS ins इन्द्र· and some मघवा — ^{a}) T3 G4 येन (for केन) — ^{b}) T G स्वर्गे वै (for स्वर्गत) — ^{c}) V1 B1–3 5 D1 अक्षय्य D1 6–9 महच्च (for महार्घं च) D5 10 T1 3 G M यदक्षर(G2 °य्य)महार्थं (D10 °र्थं) च, — ^{d}) B1 सहस्र, G2 किं ब्रूहि (for तद्ब्रूहि) — After 50, D10 ins an addl colophon [*Sub parvan* दानधर्म —*Adhy name* बृहस्पतींद्रसंवाद —*Adhy no* 66]

51 Before 51, some MSS ins भीष्म — ^{a}) D4 तु (for स) — ^{c}) V1 B Dn D1–8 10 बृहत्तेजा — ^{d}) D1–9 पुरंदर (for शतक्रतुम्)

52 Before 52, some MSS ins बृहस्पति — ^{b}) B2 (marg as in text) पृथिवीदानमेव च — After 52^{ab}, D12 S (except T1) ins

342* विद्यादानं च कन्याना दान पापहर परम् ।

—M om 52^{cd} — ^{c}) V1 B5 Dn1 ददच्चैतान्, B4 Dn2 n3 °ते तान, D1 8 T2 G1 3 °ते तं, D2 4 T1 3 G2 4 °ते सन्, D3 ददात्येतन्, D7 9 ददद्देतन्, D10 °रवेतन् (sic) (for °देतान) B1 D3 8 9 10 T G1–3 महाप्राज्ञ, D1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) B2 पुतरप्रयच्छमानो हि

53 ^{a}) D6–9 राजेंद्र (for देवेन्द्र) — ^{b}) T1 इह (for इति) — ^{c}) D4 8 9 इह (for इति) D4–10 पश्यामि, S मन्येह (for मन्यामि) —D10 T G ins after 53 M after 55

343* ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा राष्ट्रघातेऽथ स्वामिन ।
कुलस्त्रीणा परिभवे मृतास्ते भूमिदै सह ।

[(L 1) M च (for वा) T1 M च (for ऽथ). D10 वा पुन, T3 वात्मन, G4 वाग्मिन (for स्वामिन) T2 राष्ट्रघाते दवाग्निना (for the post half) —(L 2) T3 damaged M हता नो (for मृतास्ते) D10 T2 G2 M1 3 समा (for सह)]

54 T3 partly damaged — ^{a}) B1 पुरा (for शूरा) S (T3 damaged) शयिता (for निहता) — ^{b}) B1–4 Dn D10 रण, M दार (for दान) T2 3 गृध्नत (for गृद्धिन) V1 B5 स्वर्याता रणमूर्धनि (B5 °न) — ^{d}) D1 [अ]भ्यक्रामति, D5 6 [अ]त्याक्रा°, D8 9 [अ]भ्युत्क्रा°

55 D6 om (hapl.) 55 — ^{a}) Dn1 D4 7 9 निःश्रेयसा, D2 सैद्(for °से) — ^{b}) G1 सत्यात्मानो (for त्यक्ता°) — ^{c}) D8 लोके; D10 T2 3 G1 3 4 लोक (for लोक) Dn1 n2 D1 5 8 युक्ता; D7 मुक्ता (for शूरा) — ^{d}) D8 [अ]त्याक्रामंति; D4 [अ]त्युत्क्रा°, D9 [अ]भ्युत्क्रा° (for [अ]तिक्रा°) —After 55, M ins 343*.

56 ^{a}) V1 B Dn2 n3 D3 9 G3 पूर्वा हि, D1–3 पूर्वे च, D10 पूर्वे हि; T1 पूर्वाश्च (for पूर्वादि) — ^{b}) V1 B1 3 वान्ये, B2 4 Dn3 चान्ये, B5 वास्य, Dn1, n2 मन्ये, D8 9 पुन (for च ये) T2 3 G4 M च स्वधा (T2 °धा), G1 3 च दिव (for वसुधां) D6 पडेव वसुधागता, D7 पडेव वसुधाधिपा, T1 पच ये चोत्तर गता — ^{c}) V1 G1 3 भूमि (for भूमिं) — ^{d}) D5 भूमिद; D9 G1 3 मानव (for °व) T1 प्रतिपालयते नर

स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ५७
महीं स्फीतां ददद्राजा सर्वकामगुणान्विताम् ।
राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम् ॥ ५८
सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ।
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥ ५९
सर्वकामदुघां धेनुं सर्वकामपुरोगमाम् ।
ददाति यः सहस्राक्ष स स्वर्गं याति मानवः ॥ ६०
मधुसर्पिःप्रवाहिन्यः पयोदधिवहास्तथा ।
सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ६१
भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यते राजकिल्बिषात् ।
न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६२
ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जिताम् ।
तं जनाः कथयन्तीह यावद्धरति गौरियम् ॥ ६३
पुण्यामृद्धरसां भूमिं यो ददाति पुरंदर ।
न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणार्जिताः ॥ ६४
सर्वथा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥ ६५
अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये ।
समुत्सृजति तत्पापं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ६६
सागरान्सरितः शैलान्काननानि च सर्वशः ।
सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ ६७
तडागान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च ।

C 13 3173
B 13 62 71
K 13 97 73
M 13 52. 66

57 T_3 partly damaged — a) D_7 रत्नप्र, T_1 रत्नाव (for रत्नोप) — b) M_{1-4} [ऽ]द्वान्भूमिं (for ददाति) D_4 वसुंधरा (for पुरंदर) — c) D_{10} मुक्ते (for मुक्त) — d) D_6 om स्वर्गलोके V_1 $B_{4.5}$ सर्वे, D_1 स्वर्गे (for स्वर्ग)

58 a) D_{6-9} ददन् V_1 B Dn D_{10} T_1 राजन् (for राजा) — b) D_{4-6} समन्विता (for गुणा) — d) B_1 तद्विद्धि दानमुत्तम

59 d) T_1 ना (for मां) T_1 ददाव् (for ददाति) B_5 च, $D_{2.5}$ [इ]व, $D_{4.6-9}$ [इ]ह (for [इ]ति)

60 D_4 om (hapl ?) 60 — a) B_1 D_{10} दुहां (for दुघां) — b) V_1 B Dn D_{10} गुणान्विता, D_1 T_3 -पुरोगम (for °गमाम्) — d) V_1 B Dn D_{10} स्वर्गं याति स मानव

61 a) D_{4-9} प्रवाहिन्य, some MSS प्रवाहिण्य (for °हिन्य) — d) $D_{1.2}$ सुरेंद्र वसुधा ददत

62 Dn_1 om 62^{ab} — b) V_1 B Dn_2 n_3 $D_{4.10}$ सर्वे, $D_{2.6-7}$ $T_{1.3}$ राज्य (for राज) — c) B_1 तद् (for हि) B_2 D प्रदानाद्धि (for °नेन) — d) D_2 प्रशस्यते (for विशिष्यते)

63 b) D_2 T_3 G_4 शास्त्र, D_5 G_6 शक्र (for शस्त्र) D_3 पृथ्वीं शस्त्रविनिर्जिता — c) D_9 G_2 सज्जना (for तं जना) Dn_3 कथयति स्म, $D_{1-3.8.9}$ T_1 कथयिष्यति (for °यन्तीह) — d) V_1 B Dn भवति, T_1 तिष्ठति (for धरति) D_{1-9} यावद्भूमिर्धरिष्यति

64 a) D_{10} तुल्याम् (for पुण्याम्) V_1 B Dn_1 n_2 ऋद्धिरसा, Dn_3 D_{1-9} मृद्ध°, $T_{2.3}$ G रत्नभृता (for ऋद्धरसा) — $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ om 64^{c}–65^{d} — c) D_{6-8} हीयते (for क्षी) — d) V_1 $B_{2.3.5}$ Dn गुणान्विता (for °र्जिता)

65 $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ om. 65 (cf v l 64) — a) V_1 Dn_1 n_2 D_{10} T_1 G_1 सर्वदा, D_3 °त (for °था) — b) B_1 (marg as in text) $_{3.4}$ $D_{2.6-7.9.10}$ भूमिम् (for भूतिम्) — T_1 om (hapl) 65^{cd} — d) D_{10} श्रियम् (for सुखम्) Dn_1 n_2 ह्यभीप्सुना (for °प्सता) — After 65, $G_{1.3}$ ins

344* स्वनिर्जिता स्वयक्रीता भृता च वार्पयेन्नृप ।

While M ins after 65 $G_{1.3}$ after 77

345* सुनिर्मिता सुविक्रीता सुभृता चापि यन्नृप ।

[M_4 सुनिर्मितां (for °मिता) $G_{1.3}$ सुभृता स्वर्पयेन्नृप (for the post half)]

66 c) D_{10} यत्, M_4 त (for तत्) T_1 समुत्सृजेत्स्वकं पाप

67 a) D_{4-9} सरित सागरा शैला — b) G_2 सागराणि (for काननानि) — c) T_2 एव (for एतन्) B_1 नर सम्यग्, D_{1-9} नरश्रेष्ठ (for नर शक्र) — d) $D_{6-8.10}$ ददन् (for ददत्)

68 B_1 $D_{3.9}$ T_3 G_4 om (hapl) 68–69 $D_{1.2}$ om (hapl) 68 — a) $G_{1.2}$ M तटा($G_{1.2}$ डा)कानि (for तडागानि) $T_{1.2}$ तटा(T_1 °डा)कान्युपपानानि.

स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ६८
ओषधीः क्षीरसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्वितान् ।
काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ६९
अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥ ७०
दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
पूर्वदत्तां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ ७१
न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ७२
आहिताग्निं सदायज्ञं कृशभृत्यं प्रियातिथिम् ।
ये भरन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ ७३
ब्राह्मणेष्वृणभूतं स्यात्पार्थिवस्य पुरंदर ।
इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ॥ ७४
नाच्छिन्द्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ।
ब्राह्मणाय सुरश्रेष्ठ कृशभृत्याय कश्चन ॥ ७५
अथाश्रु पतितं तेषां दीनानामवसीदताम् ।
ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यात्त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ७६
भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
तस्य वासः सहस्राक्ष नाकपृष्ठे महीयते ॥ ७७
इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमसंकुलाम् ।

— [b]) D1–7 स्रोतांसि सरितोपि च (D5 6 वा) — [c]) T1 स्नेह, T2 G1 स्नेहात् (for स्नेहान्) — [d]) D6–7 10 ददन् (for ददत्)

69 B1 D2 9 T3 G4 om 69 (cf. v l 68) B4 om (hapl) 69 — [a]) T1 G3 M4 ओषधीं V1 B2 5 Dn D8 10 वीर्य (for क्षीर) B3 औषधान्वीर्यसपन्नान् — [b]) D1 6 7 समन्वितान् (for फला°) — [c]) T1 पद्मकोरपलशैलांश्च, T2 G2 3 M कनकोप(G2 °स्प)लशै° — [d]) D -7 10 ददन्

70 [b]) B1 वा (for च) D10 यज्ञैरिष्ट्वाप्तदक्षिणै — [c]) T G उपाश्नाति (for अवाप्नोति) — [d]) D1–3 आप्नुते (for अश्नुते)

71 [a]) D5 दानाद् (for दाता) D1 3 गृह्णति — [c]) T3 G1 पूर्वं (for पूर्व-) D10 हरेद् (for हरन्) — [d]) M1–3 [ए]व (for [उ]प)

72 [b]) V1 B5 Dn3 चापि हरेत्, B1 D5 7–10 चाहरते, B2 [अ]पि ह°, B3 T1 च ह°, B4 D4 6 तु ह°, Dn1 n2 [अ]पि च हरेत् (for वा हरते) B4 D2 4 6 च (for तु) — [c]) D1 2 तौ विद्धौ, D3 नाविद्धौ (for स बद्धो) B1 G2 दारुणै (for वा°) — [d]) D1 3 तप्येते; D5 नियतो (for तप्यते)

73 T1 om 73–74 — [a]) B3 आहुताग्निं (for आहि°) D4 आदित्याग्निं महायज्ञ — [b]) T2 कृश (for कृश) V1 B Dn D2 3 10 G4 -वृत्तिं, D1 -कृत्य, D3 -भूतिं, T3 मृत्युं (for -भृत्य) D4 प्रियातिथि — [c]) V1 B Dn भजति; D1 2 तरति, T3 G2 हरति (for भरन्ति) D5 द्विजं (for द्विज) G1 3 ये हरति सुरश्रेष्ठ. — [d]) D2 ये, D3 om (for ते) G3 यमं (for यमम्) D5 नोपसर्पति तान्यम

74 T1 om 74 (cf v l 73) — [a]) V1 B Dn D3, 10 ब्राह्मणेभ्य(D10 °ष्य)नृणीभूत (D8 °त्वा) — [b]) V1 B Dn D10 पार्थिव स्यात् (for °वस्य) — [d]) T2 3 G2 3 भृश (for कृश) D2 दुर्कभान् (for -दुर्बलान्) G4 तारयेद्बलदुर्बलं

75 D5 om 75 — [a]) Dn3 M1 नाच्छिद्यात्; D4 9 नोच्छिंद्यात् T3 स्पृशता (for स्पर्शिता) T1 द्विजाय स्पर्शिता भूमिर् — T2 om (hapl) 75[b]–78[a] — [b]) T1 नरेण (for प°) — [c]) V1 B Dn D10 ब्राह्मणस्य, T1 आक्षिप्ता स्यात् (for ब्राह्मणाय) — [d]) T1 धीमते (for कश्चन) V1 कृशवृत्ते कदाचन

76 T2 om 76 (of v l 75) — [a]) V1 B1 Dn1 n2 D10 यथा, B2–5 Dn3 यद्, M3 तथा (for अथ) M4 अथ श्रुत्वा गृहं तेषां (sic) — [b]) V1 B Dn D2 3 T1 G1 अथ (for अव-) — [c]) D4 6–9 वृत्ते (for क्षेत्रे)

77 T2 om 77 (of v l 75) M3 om 77 — [a]) D1–9 राज्याद्, G3 राष्ट्र (for राष्ट्राद्) — [b]) V1 B5 Dn नर, D1–3 पथि (for पुन) — [d]) B4 लोके (for -पृष्ठे) D5 T1 3 G M1, 2 4 विधीयते (for मही°) — After 77, G1 3 ins 345*, while M1 2 4 ins after 77

346* हृते क्षेत्रे दरिद्राणामश्रुपात सुदारुण ।
इष्टापूर्तं नरस्यास्य हन्यात्त्रिपुरुष कुलम् ।
[cf 76]

78 T2 om 78[a] (of v l 75) — [a]) Dn2 D3 10 सवृता, G1 3 सहितां, M3 4 सततां (for सतता) G4

गोश्ववाहनसंपूर्णां बाहुवीर्यसमार्जिताम् ॥ ७८
निधिगर्भां दददूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ।
अक्षयाँल्लभते लोकान्भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥ ७९
विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ।
लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुंधराम् ॥ ८०
यथाप्सु पतितः शक्र तैलबिन्दुर्विसर्पति ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विसर्पति ॥ ८१
ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः ।
वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ८२
नृत्यगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं दिवि ॥ ८३
मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः ।
यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह द्विजातये ॥ ८४
शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं नरम् ॥ ८५
शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ॥ ८६
आज्ञा सदाप्रतिहता जयशब्दो भवत्यथ ।

C. 13 3192
B 13 62 90
K. 13 97 93
M 13 52. 86

ऋषिभि मतत भूमिं — ^{b}) V1 B Dn D10 -शालिनीं, D1 5 T G -शाद्वला, D7 शाद्वलीं, D8 9 -शाद्वला (for मकुलाम्) — After 78^{ab}, M1-3 ins

347* कदलीवनमात्राद्यैं सुपूर्णां स्पर्शयेन्महीम्।

— ^{c}) D6-9 काष्ठ, T1 2 G1-4 गोष्ठ, M गोष्ठैर् (M4 °ष्ठे) (for गोश्व) V1 B1 5 Dn D1 4 पूर्णां वा, D10 सकीर्णां (for -सपूर्णां) — ^{d}) D3 समर्जिता, D7 -समन्विता (for समार्जिताम्) V1 बाहुवीर्याव्रपालिता, B Dn D10 °र्यार्दुपार्जिता, S यो ददाति वसुधरा — After 78, S ins

348* विमुक्त सर्वपापेभ्य स्वर्गलोके महीयते ।

79 ^{a}) D8-9 ददन (for ददद्) — ^{c}) M8 अक्ष ताल्लँ (for °याल्लँ)

80 T1 om 80 — ^{a}) T2 G2 कल्मष (for कलुष) — ^{b}) D3 निरजा (for वि°) G1 M8 स (for सं) — ^{c}) D6 om from सद्भि up to दान (in 81^c)

81 D6 om up to दान (in 81^c) (cf. v 1 80) — ^{a}) T1 पावित — ^{b}) D1 7-9 स्नेह (for तैल) Dn8 विसर्पते (for °ति) D1-4 स्नेहबिंदु प्रसर्पति — M1 om (hapl) 81^{cd} — ^{d}) G4 सत्रे सत्रे (for सस्ये सस्ये) V1 B5 Dn1 n2 D1-6 8 9 T1 वि(D2 4 प्र) वर्धते (for विसर्पति)

82 ^{a}) D1-9 ये रणाग्रेषु भूपाला — ^{b}) D4 -शोभिन (for -शोभना) — ^{c}) D1 2 प्र (for ऽभि) D8 शूरा (for शक्र)

83 ^{a}) D1 S (except T1) नृत्त (for नृत्य) D2 6 7 8 धरा (for परा) — ^{b}) D5 -विभूषणा (for °षिता) — D1 T8 G2 4 M2 om (hapl) 83^c-85^b

— ^{c}) B1 विप्रेंद्र, D10 पुष्पाणि (for देवेन्द्र) — ^{d}) V1 B Dn तथा (for सदा) D2-10 नर (for दिवि) T1 2 G1 3 M1 2 4 ब्रह्मलोके धराप्रद

84 D1 T8 G2 4 M2 om 84 (cf v 1 83) T1 om 84-85 — ^{a}) D6-9 स (for च) — ^{c}) D3 कृत्स्ना (for सम्यग्)

85 D1 T2 G2 4 M3 om 85^{ab} (cf v 1 83) T1 om 85 (cf v 1 84) — ^{a}) D2-10 T2 अप्सरसा — ^{b}) D2-4 6-9 विभूषित D5 दिव्यमालाविभूषित — ^{c}) V1 D2 6-7 10 विष्ठति B1 विप्रेंद्र (for देवेन्द्र) — After 85^c, N ins

349* ब्रह्मलोके धराप्रदम्।
उपतिष्ठन्ति भूतानि

[(L 1) Cf 83^d D3 लोक D1 6-9 प्रदान् (for -प्रदम्) — D5 om line 2 — (L 2) V1 B1 5 Dn1 n2 D1 6-9 पुष्पाणि, Dn3 पुण्यानि (for भूतानि)]

— ^{d}) M1 भूमिदान (for सदा भूमि) T2 3 G M दिवि (for नरम्)

86 ^{a}) D1 2 4 6-10 शङ्खो (for शङ्खं) G2 चित्र (for छत्रं) D8 शङ्खो वरासन छत्र, D5 सख्यो ब्रह्मासने छत्र (sic) — ^{b}) Dn1 G2 वराश्व (for °श्वा) B5 Dn1 n2 -वाहन, D2 4 वारणान् (for °णा) — D1 6 7 9 om (hapl) 86^c-87^b — ^{c}) D1-3 5 8 10 दानस्य, S प्रदान (G2 नि, M °न) (for प्रदानात्) — ^{d}) B3 M3 निचयस्, B1 निलयस् (for निचयास्) T2 G2 तदा, G4 सदा (for तथा)

87 D1 6 7 9 om 87^{ab} (cf v 1 86) — ^{b}) T1 [ऊ]त (for [अ]थ) V1 B Dn D3 10 जयशब्दा व(Dn1 °ब्दव, D8 10 °ब्दो व)सुमि च, D2 °ब्दा भवत्यथ

भूमिदानस्य पुष्पाणि फलं स्वर्गः पुरंदर ॥ ८७
हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकाञ्चनशाद्वलाः ।
अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥ ८८
नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥ ८९
एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमाम् ।
वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा ॥ ९०
य इमं श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संस्तवम् ।
न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥ ९१
अक्षयं च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः ।
तस्माच्छ्राद्धेष्विदं विप्रो भुञ्जतः श्रावयेद्द्विजान् ॥ ९२
इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।
मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

युधिष्ठिर उवाच ।
कानि दानानि लोकेऽस्मिन्दातुकामो महीपतिः ।
गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १
केन तुष्यन्ति ते सद्यस्तुष्टाः किं प्रदिशन्त्युत ।

— [c]) V1 B Dn1 n2 D3 5 10 G3 पुण्यानि, T1 सर्वस्य (for पुष्पाणि) — [d]) D5 मूल (for फल) D5 फल प्रद (for पुरदर)

88 T1 om 88 — [a]) T2 3 G3 पुष्पाणि (for °श्च) — [b]) T2 3 G2-4 M वृहत्काचन (for कुशकाञ्चन) V1 B Dn D1-3 7-9 -शाद्वला, M1-3 शाद्वला — [c]) D2 प्रसवां, T2 3 G1 2 4 M -प्रभवा (for प्रसवा) — [d]) M1 3 4 आप्नोति (for प्रा°) D5-9 T2 G1 3 ददन् (for ददत्)

89 [b]) D1-4 8 9 T1 G1 राज, D5 राज्ञा, D7 T3 -भूमि, T2 मत्र (for मातृ) — [c]) D10 सत्यात्परो (for सत्यसमो) G1 मत्रो (for धर्मो) — [d]) M न दानसदृशो निधि

90 Before 90, B1-4 Dn3 T2 3 G1 3 4 ins भीष्म — [a]) T2 G1 3 4 आगीरसात् — [b]) D1 2 वसुधाधिप, D3 °धां नृप (for °मिमाम्) — [c]) B1 वहु (for वसु) D1 6-9 समायुक्ता (for °कीर्णां) — [d]) T2 G1 3 4 [आं]गीरसे

91 [a]) V1 B1 3-5 Dn1 n2 D1-10 T1 G1 3 M3 4 य इद, D8 इम य (by transp) — [b]) V1 B Dn D10 सभव (for संस्तवम्) — [c]) G1 M2 3 भोगो (for भागो) D5 न तस्य क्षीणो भोगस्तु — [d]) T1 च विद्यते (for भवत्युत) D5 सुराणा वल्लभो भवेत्

92 [a]) D3 T G1 अक्षय्यं — [b]) D1 6-9 पितृणां (for पितृभ्यस्) D10 तु (for तन्) — [c]) D5 श्राद्धे तु (for श्राद्धेषु) V1 B2-5 Dn D10 विद्वान्, D1-3 विप्रान् (for विप्रो) — [d]) M भुञ्जानान् (for भुञ्जत) D6 7 9 पितॄन् (for द्विजान्)

93 [a]) D1 अथ (for सर्व) G3 -देवाना, M4 -भूतानां (for दानाना) — [b]) B1 तदा (for तव) — [c]) D5 यथा भारतशार्दूल

Colophon — *Parvan name* B1 3 4 Dn3 D1 2 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 6-10 M2 3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B5 Dn इन्द्रबृहस्पतिसंवाद, B1-3 D10 बृहस्पतींद्रसंवाद, B1 भूमिदाने बृहस्पतींद्रसंवाद, D1-2 5-7 T3 G2 4 M भूमिदानप्रशसा, D1 दानप्रशंसा; D8 9 भूमिप्रशसा T2 दानप्रशसायां बृहस्पति पुरदरसंवादे भूदानमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 62, D5 57, D10 67, T1 M 90, T2 3 G2 4 97, G1 96, G3 91 — *Śloka no* D1 92

62

1 [c]) D1 पुण्याधिकेभ्यो विप्रेभ्यो

2 [b]) V1 B3 Dn transp तुष्टा and किं D6-9 प्रदद (D8 9 °द)ति (for प्रदिशन्ति) V1 B Dn D1-5 10

गंम मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २
दत्तं किं फलवत्राजन्निह लोके परत्र च ।
भरतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३
भीष्म उवाच ।
इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
यदुक्तवानसौ तन्मे गदतः शृणु भारत ॥ ४
नारद उवाच ।
अन्नमेव प्रशंसन्ति देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
लोकतन्त्रं हि संज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ५
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥ ६
अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ।
अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ८
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ९
ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १०
श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं वृद्धमर्हमुपस्थितम् ।
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन्गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ११
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।

C. 13 3211
B. 13 63 12
K. 13 93 12
M. 13 53 12

च (for [त]त) — M transp 2^d and 3^ab — ^c) Dn1 (marg as in text) G1 M सर्वमेतत (for गम मे तत्) T G1-2 सर्वमेतन्महाराज — ^d) M पुण्यतम (for °कृत)

3 T1 om 3^ab M transp 2^cd and 3^ab — ^a) B1 दत्तं किं फलमातोति — ^c) T2 3 G3 4 भगवन् (for भरत) — ^d) D1-? विस्तरो (for °रतो)

4 ^a) B3 इम सर्वं, B1 इद सर्वं, D इममर्थं (for इम°) — ^b , T1 2 विप्र (for देव) — ^c) V1 B Dn D10 यावद (for तन्मे) — ^d) T1 G. M1-3 वदत (for ग) D3 पार्थिव (for भारत) V1 B Dn D10 तन्मे निगदत शृणु

5 G. om the ref 5^ab =(var) 14, App I (No 4) line 2154 — ^b) D1 ऋषि (for सर्षि) B? 4 D10 T1 तथा, D पुरा, G1 सदा, M सदा (for पुरा) V1 B1 . 5 Dn देवा ऋषिगणास्तथा — ^c) D2 T1 च (for हि) V1 Dn1 n2 D1-? सज्ञाम् (for श्च)

6 D om (hapl) 6-7 6^ab = 14, App I (No 4) line 2155 — ^a) B1 इत्त (for दान) — ^d) B1. 2 4 अर्हति (for °च्छन्ति)

7 D. om 7 (cf v 1 6) 7^a =(var) 14, App I (No 4) line 2156 — ^a) Dn1 D1 e-3 ऊर्जस्कर (for °स्कर) — ^b) T? 3 प्राणश्चान्ने प्रतिष्ठित — 7^cd =(var) 14, App I (No 4) line 2267 — ^cd) M1-3 अन्ने स- (for अन्नेन) T2 3 G? 4 साध्यते (for धार्यते) D10 G2 transp सर्वं and विश्व D3 इत, (also इति) (for इद) B1 G1 विभो (for प्रभो) D1-? सर्वं D1 om सर्वं ,अन्ने प्रतिष्ठित (for 7^d)

8 ^a) G1 . 4 गृहस्थो (for °स्था) — ^b) M हि (for च) V1 B Dn D10 भिक्षवस्तापसास्तथा (B? °था) — 8 ^cd =(var) 14, App I (No 4) line 2268 — ^c) V1 B1 . 4 5 Dn D10 अन्नाद्भवति वै प्राण, T1 अन्नात्प्राण प्रभवति — ^d) T1 प्रत्यह (for °क्ष)

9 =(var) 14, App I (No 4) lines 2269-70 — ^a) Some MSS कुटुम्ब V1 B Dn D10 तु (for [अ]पि) Bom ed and Kumbh ed कुटुम्बिने सीदते च — ^d) G1 गतिम् (for भूतिम्)

10 ^a) D? -भूताय (for रूपाय) — ^b) Dn? S (except G1) यद् Dn3 T G2 यो द)दाति (for यो दद्यात्) — ^c) Dn3 D? 4 e-9 T2 3 G 4 M1 निधि (for निधिं) — ^d) D1 2 T3 परलौकिकम् T2 अन्न न (for आत्मन)

11 =(var) 14, App I (No 4) lines 2271-72 — ^a) D. आर्तम् (for श्रान्तम्) — ^b) D? अर्हम्, D1 e 7 9 गृहम्, G1 3 क्षतम् (for अर्हम्) T1 गृहस्थो गृहमागत — ^c) T? भूमिम् (for भूतिम्) B? इच्छन्वै (for अन्विच्छन्) — D1 om 11^d-12^b — ^d) D1 आगमत् (for °तम्) T1 प्रियातिथिमुपस्थित

12 D1 om 12^ab (cf v l. 11) T1 om 12 12^ab =14, App I (No 4) line 2273 — ^a) T? भित्वा

अन्नदः प्राप्नुते राजन्दिवि चेह च यत्सुखम् ॥ १२
नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कथंचन ।
अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥ १३
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १४
पितॄन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च जनाधिप ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५
कृत्वापि पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन युज्यते ॥ १६
ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।
अन्नदानं च शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥ १७
न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा ।
भिक्षितो ब्राह्मणेनेह जन्म वान्नं प्रयाचितः ॥ १८
अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलान्विताः ।
भवन्तीहाथ वामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९
आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वान्नं प्रदास्यति ॥ २०
ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचते ।

(for हित्वा) —^{b}) M4 सुशीघ्रो (for °लो) —D4 reads 12^{cd} (repeating 12^{d}) after 350* —^{c}) T2 अन्नत (for °द) G1 राज्य (for राजन्) —^{d}) D4 (first time) यथा, G4 भयात् (for च यत्) T2 विजिते इ महत्सुख

13 ^{b}) M4 प्रणुदेत् (for °द्यात्) B Dn D1 कदा चन (for कथं°) —^{c}) T3 इति (for शुनि) D8 7 9 अपि श्वपाकं मुनिं राजन् (hypermetric) —^{d}) Dn3 दत्त (for दान) B1 -प्रशस्यते (for प्रणश्यति) B5 न दान प्रविनश्यति, T1 8 G M नान्नदानं प्रण(T1 विन) श्यति, T2 नान्नदान प्रतिष्ठित

14 ^{c}) Dn1 n2 आर्ताय (for श्रान्ताय) T2 G2 -रूपाय (for -पूर्वाय) —^{d}) D10 M1 2 4 सु (for स) D1-5 7-9 महा, D6 om (for महद्) T2 8 G2 4 स महत्त्वमवाप्नुयात्, G1 8 महद्धर्ममवा°

15 =(var) 14, App I (No 4) lines 2281-82 —^{a}) T G2 पितृ (for पितॄन्) D1-9 तथा (for ऋषीन्) —^{b}) D1-9 नराधिप (for जना°) —^{c}) D1 6-9 ये नरा प्रीणयत्यन्नैस्; D6 प्रीणयंत्यन्नैर्लोकास् (sub metric) —^{d}) D4 5 तेषा (for तस्य) D6-9 तेषा पुण्यतमं महत्, M1-3 तस्य पुण्यं महत्फल

16 =(var) 14, App I (No 4) lines 2283-84 —^{a}) D3 तु, G1 [अ]ति (for [अ]पि) Dn8 D1 6-9 T8 पातक (for पापक) Dn1 n2 कृत्वाविपातकं कर्म, D10 °पि पाप पुरुषो —^{d}) Dn1 n2 मुच्यते, D10 T1 लिप्यते (for युज्यते) D6 न स पापे प्रमुच्यते

17 ^{a}) D8 7 ब्राह्मणेपि (for °णेषु) T2 8 G2 4 [पु]व यद् (for [अ]क्षय). M1-3 दत्तम् (for दानम्) —^{b}) M महत्फल —T1 om 17^c-18^b —^{c}) V1 B Dn D1-4 M2 हि (for the first च). M4 चेद् (for the second च) —^{d}) D6 ब्राह्मणेषु (for °णे च)

18 T1 om 18^{ab} (cf v l 17) —^{a}) D5 -मानं*, G1 8 -शरणं (for च°) —^{b}) D6-9 व्रतम् (for देशम्) V1 B1 5 Dn D2 6-10 M3 च (for वा) D1 न स्वाध्या यव्रत तथा —T1 reads 18^{cd} after 21^{ab} —^{c}) D6-9 M1-8 भिक्षता (for भिक्षितो) T8 G [अ]न्नं (for [इ]ह) T1 2 भिक्षवे ब्राह्मणे वा (T1 °णाया)न्नं —^{d}) V1 B2 (marg) 4 5 Dn1 n2 n3 (orig) D1 4 6 दद्या दन्न, B1 2 (orig) 8 Dn3 (marg) जन्म चान्नं, D-8 दद्याचान्न (for जन्म वान्न) D2 प्रयच्छत (for प्रया चित) D10 दद्याचान्न च याचत, T G दद्यादेवा विचारत (T1 °यन्) —After 18, D4 6 7 9 ins

350* आशयाभ्यागत विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्।

—After the above, D4 reads 12^{cd} (repeating 12^{d})

19 T1 om. 19 D6 transp 19 and 20 —^{a}) S (T1 om) अन्नदस्यान्नदा वृक्षा —^{b}) V1 B Dn D2 6 10 फलप्रदा (for फलान्विता) —^{c}) V1 B Dn M1-8 चेह च, D6 चाथ वा, D10 ह्यत्र च, T2 8 G [इ]ह तथा (for [इ]हाथ वा) —^{d}) B5 Dn1 n2 D5 M4 नृपतेर् (for °ते)

20 D6 transp 19 and 20 —^{a}) B1 D8 आशंसंति, D5-9 आशास(D5 °स)ते (for आशसन्ते) D8 [इ]ह, M1-3 [अ]पि (for हि) —^{b}) T2 8 G4 सद्वृष्टिम् (for सुवृ°) D1 2 कार्पका, D8 कार्षिका, D4 6-9 कर्षुका —^{c}) D4 transp पुत्रो and वा B2 कदास्माक कुले पुत्र —^{d}) D2 6 om (hapl) पौत्रो वा D7 प्रयच्छति (for प्रदास्यति)

21 D8 om 21 —^{b}) V1 B1 2 5 Dn2 n2 D5 10 याचति, Dn1 याति च, D1 6 7 9 याचित (for याचते).

अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥ २१
ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ।
विप्रा यमभिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥ २२
सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ।
महाभोगे कुले जन्म प्रेत्य प्राप्नोति भारत ॥ २३
दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमम् ।
मृष्टमृष्टान्नदायी तु स्वर्गे वसति सत्कृतः ॥ २४
अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
अन्नदः पशुमान्पुत्री धनवान्भोगवानपि ॥ २५
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ २६
अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
प्रदाता सुखमाप्नोति दैवतैश्चाप्यभिपूज्यते ॥ २७
ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रं चरति पादवत् ।
उप्यते तत्र यद्बीजं तद्धि पुण्यफलं महत् ॥ २८
प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तृदात्रोर्भवत्युत ।
सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ २९
अन्नाद्धि प्रसवं विद्धि रतिमन्नाद्धि भारत ।
धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथान्नतः ॥ ३०
अन्नं ह्यमृतमित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः ।

C. 13 3230
B. 13 63 31
K. 13 98 31
M 13 53 31

— After 21^{ab}, T1 reads 16^{cd} — ^{c}) D1 2 नवे, T1 M तु स (for वा स)

22 ^{a}) D9 om from ब्राह्मण up to दत्त्वा त्वन्न (in 24^{a}) — ^{c}) V1 B Dn D5 M4 यदधि, D1-3 समभि, D4 10 M2 3 यमाधि (for यमभि)

23 D9 om 23 (cf v.l 22) — ^{a}) M चेन् (for च) — ^{b}) D1-4 तदतीव (for तदतीव) B1 2 4 D5 वि (for प्र) B2 D G2 -वर्तते (for वर्धते) — T1 om. 23^{cd} — ^{cd}) V1 B Dn D1 3 4 7 8 10 T2 3 G भागे, D 6 भोग (for भोगे) V1 B Dn D10 transp जन्म and प्रेत्य V1 B Dn D4 6 10 चाप्नोति (for प्रा°) Dn3 D1-5 मानव (for भारत)

24 D2 om up to त्वन्न (in 24^{a}) (cf v l. 22) — ^{a}) D1 2 हि (for तु) — T1 om 24^{bc} — ^{b}) Dn1 यथा, T2 3 G तस्य (for तथा) — ^{c}) Dn2 n3 नित्य, T2 3 G2 M1, 2 4 मिष्ट (for मृष्ट) D4 6 7 8 च (for तु) V1 B3 D10 नित्यमिष्टान्नदायी तु, B1-4 Dn1 D3 नित्य मिष्टान्न, G1 3 4 M2 स्निग्धमिष्टान्न° — ^{d}) S भवति (for वसति) B5 T1 सत्कृत

25 ^{a}) D4 अन्न, D10 सत्वान् (for प्राणा) — ^{b}) D1 अन्ने प्राणा प्रतिष्ठिता — T3 om (hapl) 25^{c}-31^{d} — ^{d}) D2 पुत्रवान् (for भोग°)

26 T2 om 26 (cf v l 25) T1 om 26^{ab} — ^{a}) D4 6-9 प्राणवान्सुभगश्चापि — ^{b}) S (T1 3 om) नराधिप (for तथा नृप) — ^{d}) T2 सर्वत (for °द) D1 M च स, D5 बुधै, T1 2 G हि स (for तु स)

27 T3 om 27 (cf v l 25) — ^{a}) B3 om, Dn3 तु (for हि) — ^{b}) D4 विशेषत (for यथाविधि) — ^{c}) T2 सर्वान् (for सुखम्) — ^{d}) V1 B Dn D10 दैवतैश्चापि पू(Dn3 °भिपू)ज्यते, D6 दैवैश्चाप्यभिपूज्यते

28 T3 om 28 (cf v l 25) — ^{a}) M1 3 ब्राह्मणा (for °णो) M4 क्षेत्र (for भूत) — ^{b}) V1 B Dn D10 क्षेत्रभूत युधिष्ठिर, M4 इह क्षेत्र च पादवत् — ^{c}) Dn1 T1 G1-3 यत्र यद्, D4 6-8 यत्र तद्, T2 यद्धि यद् (for तत्र यद्) — ^{d}) T2 भवेत् (for महत्) M1-3 तद्धि पुण्य महत्फल

29 T2 om 29 (cf v l 25) T1 om 29 — ^{a}) D4 6 7 9 प्रत्यक्षे (for °क्ष) M1-3 जनकं (for °न) — ^{b}) Dn1 n2 भोक्तुर्दातुर् (for भोक्तृदात्रोर्) — D4 6 om (hapl) 29^{cd} D10 om 29^{c}-30^{b} — ^{c}) D1 2 4 7 9 [इ]हान्न, G4 M1 4 [अ]न्नानि (for [अ]न्यानि) — ^{d}) Dn3 D4 7-9 T2 G4 परोक्षे (for °क्ष-)

30 T3 om 30 (cf v l. 25) D10 om. 30^{ab} (cf. v l 29) — ^{a}) T2 G2 प्रभव (for प्रसव) V1 B2 4 5 Dn1 n3 याति, B1 3 Dn2 याति (for विद्धि) — ^{b}) V1 B2-5 Dn G1 3, 4 रतिर् (for रतिम्) D1-3 5 च पार्थिव, D3-9 च भारत, M फल पर (for हि भारत). B1 T2 G2 रतिरन्नाद्धि पार्थिव (B1 जायते); D4 रत्नाश्च भारत, T1 °रन्नाद्भवत्यपि — T1 om 30^{cd} — ^{c}) T2 G4 सर्वार्थान् (sic), G2 सर्वार्थम् (for धर्मार्थाव्) D2 ह्यन्नतो (for अ°) — ^{d}) B1 नाशस् S (T1 3 om) [आ]रमन (for [अ]न्नत)

31 T3 om 31 (cf v l 25). 31^{ab} = (var) 14,

अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३१
अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
बलं बलवतोऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२
आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ।
न वर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥ ३३
अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किंचित्स्थाणु जङ्गमम् ।
त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ॥ ३४
अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशः सुखम् ।
कीर्तिश्च वर्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥ ३५
मेघेष्वम्भः संनिधत्ते प्राणानां पवनः शिवः ।
तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत ॥ ३६
आदत्ते च रसं भौममादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रजापतिः ॥ ३७
तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥ ३८
ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत् ।
मांसमेदोस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥ ३९
संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ।
अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं सृजतः पुष्यतश्च ह ॥ ४०
एवमन्नं च सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ।

App I (No 4) line 2287 — ^{a}) D3 एव (for इति) D2 [क्षा]हु (for [जा]ह) — ^{b}) T2 काले (for कल्पे) — T1 om 31^{cd} — ^{c}) D1 8 T2 G2 M1 8 4 दिवं भुव (by transp) — ^{d}) D1 2 5-0 राशे (for अन्ने)

32 =(var) 14, App (No 4) lines 2288-89 — ^{a}) D6 -प्रणाशे हि (hypermetric) (for प्रणाशे) T1 क्षीयंते (for भिद्यन्ते) — ^{c}) D1 अलं (for बलं)

33 ^{a}) B3 प्ररोहाश्च, M1 सस्कारा स (for आवाहाश्च) B1 G4 आहाराश्च विहाराश्च — ^{b}) D3 T1 यज्ञश् (for यज्ञाश्) D2 न वा (for तथा) — ^{c}) V1 B (except B1) Dn D5 10 M2 हि (for न) — T1 om 33^{d}-34^{a} — ^{d}) B1 8 4 चाशे, D8 वाने, M चानु (for चात्र) D8 प्रमीयते (for प्रली°) D1 2 4 6 ब्रह्म चानुप्र(D4 °श प्र, D6 °नु प्र)लीयते, D6 7 9 ब्रह्म वा न प्र(D9 वाशै प्र)मीयते, T2 अन्नवाद्य प्रहीयते, T8 G ब्रह्म चानुप्रहीयते

34 T1 om 34^{abc} (cf v l 33) — ^{a}) D4 अन्नवत्, D6-9 T2 8 G1 8 4 अन्नाद् (for °त) T1 3 G2 सत्यम् (for सर्वम्) — ^{b}) B1 T2 8 G1 2 स्थास्नु, G3 स्थानु (for स्थाणु) — ^{c}) T2 धर्मात्मा (for °र्थम्) — ^{d}) T2 8 G2 4 सदा, G3 इतो (for अतो)

35 ^{b}) V1 B Dn D10 यशांसि च, D6 7 यशोतुल (for यश सुखम्) — ^{d}) D3 भारत (for पार्थिव)

36 M1-3 transp 36 and 37 — ^{a}) V1 B Dn मेघपूर्वं, D5 मेघश्चाम्ब, D10 G1 मेघेषु कं, T1 G2 °पूद; T8 °पूदकं (hypermetric), M1-3 °पूध, M4 °प्वप (for °ष्वम्भ) Dn2 सन्निधत्ते T2 मेघेषु उदक धत्ते, G1 3 पुदत्समादत्ते — ^{b}) D1-3 T1 प्राणिनां (for प्राणानां) T1 पावन (for प°) V1 B Dn D10 पति (for शिव) D1 6-9 प्राणिना प(D5 9 पा)वनपति, D8 प्राणाना पावन शिव — ^{c}) D6 om (hapl) from तच्च up to पति (in 38^{b}) T2 -कृत (for गत)

37 =(var) 14, App I (No 4) lines 2291-92 D3 om 37 (cf v l 36) M1-3 transp 36 and 37. — ^{a}) V1 B Dn रसान्भौमान् (for रस भौमम्) — ^{b}) D3 आदित्यश्च; T1 8 G1 °त्यस्य, M1 °इय स्व (for °त्य स्व-) — T1 om 37^{cd} — ^{c}) D1 G1 M त च, D5 5 7 9 चैव, T2 8 G1-2 स्व च (for तांश्च) B3 Dn1 वायुरादित्यतस्ताश्च, D8 °गश्चैव — ^{d}) S (T1 om) रस Dn1 n2 D5 7 8 प्रवर्षति; D1 प्रकर्षति, D5 च वर्षति (for प्रजापति)

38 =(var) 14, App I (No 4) lines 2293-94 D6 om up to पति (in 38^{b}) (cf v l 36) — ^{a}) B1 यच्चदा, T2 3 G2 4 तद्यथा, G1 8 तद्यान् (for तद्यदा) — ^{d}) D5 पार्थिव (for भारत)

39 =(var) 14, App I (No 4) lines 2295-96. — ^{a}) B1 शस्यानि — ^{c}) B6 S शुक्राना (for -शुक्राणा) — B3 om (hapl ?) 39^{d}-40^{c} — ^{d}) Dn1 अत पुन; D6 7 पुनस्तत (by transp) D3 प्रादुर्भावा परस्तत, D5 °र्भावास्ततस्तत

40 B3 om 40^{abc} (cf v l 39) D5 om 40^{a}-41^{b} — ^{a}) B5 T G M1 शुक्रात् (for शुक्रात्) — ^{b}) T1 2 तले (for पते) — T1 om 40^{cd} — ^{c}) G2 अग्नि षोमो (for अग्नीषोमो) B6 T2 8 G1 8 4 M1 शुक्रं,

एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥ ४१
प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
गृहमभ्यागतायाशु यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप ।
अनसूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ ४३
दत्त्वान्नं विधिवद्राजन्विप्रेभ्यस्त्वमपि प्रभो ।
यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ४४
अन्नदाना हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु नराधिप ।
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च ॥ ४५
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ ४६
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैडूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च ॥ ४७
सर्वकामफलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ ४८
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ॥ ४९
क्षीरं स्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
तानन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ५०

C. 13 3250
B. 13 63 51
K. 13 93 51
M. 13 53 51

D4 शुक्रे (for शुक्र) — ^{d}) V1 B Dn सृजत, D10 S (T1 om) प्रजात (for प्रजन) D1-7 पुष्यतश् (for पुष्य°) D6 8-9 प्रजा प्रजनयिष्यत (D6 °ति)

41 =(var) 14, App I (No 4) lines 2297-98 D2 om 41^{ab} (cf v l 40) — ^{a}) V1 B Dn D10 सप्ताद्दि, D2 7 द्यम हि (for अन च) T1 पर्जन्य, T2 G4 M1 सूर्य च (for सूर्यश्च) G1 2 पवमानं च सूर्यं च — ^{b}) T1 सूर्य, T 2 G शुक्र (for शुक्रम्) — T1 om 41^{cd} — ^{c}) M एव (for एव) Dn3 स्थितो (for स्मृतो) — ^{d}) V1 B Dn D10 ततो, T2 3 G1-3 तिर्यग् (for यतो)

42 ^{a}) G1 प्राण D6-9 भूतानि, M1-3 °स्मा (for °ना) — ^{c}) Dn1 n2 [न्]य (for [या]शु) — ^{d}) M1-3 ददाति (for दद्याद्)

43 T 2 G om the ref — ^{b}) D1-7 सदाम°, D10 सादा, T1 अन्न ददौ, T2 3 G अन्नदान (for अन्नमदं) — ^{c}) D6 अनन्दितत्, D -9 अन्न भूयस् (for अनसूयुस्) D4 T3 G4 अनसू (D4 °सम्)यस्त्वमपन्न — ^{d}) T2 3 G 4 तत परं (for गतज्वर)

44 ^{b}) V1 B2 Dn1 n2 इति (for अपि) — ^{c}) G2 -भूतेभ्यस् (for -रूपे°)

45 ^{a}) D1-4 अन्नदाने, D10 T1 °दानाद् (for °दाना) — ^{b}) D2 3 शृणुष्व (for त्वं शृणु) V1 B1-4 Dn D5 10 जनाधिप (for नरा°) D1 6 तान्शृणुष्व जनाधिप, D6 7 9 तांस्त्व शृणुष्व पार्थिव — 45^{cdef} =(var) 14, App I (No 4) lines 2299-2300 — ^{d}) T2 (*sup lin* as in text) महात्मन — T1 om 45^{ef} — ^{e}) V1 B° Dn1 तारा (for नाना) D6 10 G1 3 M2 संस्थानि (for °न) B5 Dn2 D5 तारासंस्थानि रूपाणि — ^{f}) D5 -शोभान्वितानि, D10 T2 3 G4 स्तम्भयु (for -स्तम्भान्वि°) D6 7 9 [अ]पि (for च)

46 =14, App I (No 4) lines 2301-2302 D5 om (hapl) 46^{ab} — ^{a}) Dn3 वक्र-, T2 इन्द्र- (for चन्द्र) — T1 om (hapl) 46^{cd} — ^{d}) M चराणि स्थावराणि च

47 47^{ab} =(var) 14, App I (No 4) line 2303 — ^{b}) V1 B Dn -चराणि, D3 घराणि (for वनानि) — D6 om (hapl.) 47^{cd} — ^{c}) V1 B Dn1 n2 D3 वैडूर्यार्क D3-8 -प्रभाभाजि (for प्रकाशानि) — ^{d}) D1-3 6-8 रुक्मरूप्य, D4 T1 G रूप्यरुक्म (for रौप्य°)

48 48-50 =(var) 14, App I (No 4) lines 2304-2310 — ^{a}) D10 कर्म (for -काम) G1 3 फल (for फलाश्) — ^{b}) G4 संश्रिता (for संस्थिता) B2 4 वृक्षा भवनमास्थिता — ^{c}) T2 वापी (for वीथ्य) — ^{d}) T G [अ]पि (for [ए]व)

49 D6 om 49 — ^{b}) D10 नियुक्तानि (for युक्तान्यथ) — ^{c}) D5 भक्ष्य भोज्यं च पेयं च

50 ^{a}) T1 क्षीर (for क्षीरं) V1 B Dn D1-10 T2 स्रवति (for स्रवन्त्य) — ^{b}) Dn3 तथा चैवानुपूर्वश — ^{c}) B D4 T G M1 3 4 पाण्डराभ्राभा, D2 पाण्डुरा रम्या, D5 7 °रा शुभ्रा (for °राभ्राभा) — ^{d}) B2 कन्याश् (for शय्याश्) Dn1 n2 D3 शय्याश्च कांचनोज्ज्वला, D2 शातकुम्भाश्च सोज्ज्वला, T2 शय्याश्च कनकोज्ज्वला — ^{e}) V1 B Dn D10 तानि (for तान्)

51 52 52 52 एते लोकाः पुण्यकृतामन्नदानां महात्मनाम् । तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ।
नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
देवक्याश्चैव संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ २
द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ।
पप्रच्छैनं ततः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी ॥ ३
तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तदा ।
आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विशां पते ॥ ४
नारद उवाच ।
कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।
संतर्प्य ब्राह्मणान्साधूँल्लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ५
रोहिण्यां प्रथितैर्मांसैर्माषैरन्नेन सर्पिषा ।
पयोऽनुपानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥ ६
दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।

---

51 ^{a}) T2 पुण्यकृता (for °कृताम्) — ^{b}) T2 3 अन्नदान, G1 3 4 °दानान् (for °दाना) D8 नराधिप (for महात्मनाम्) — ^{c}) V1 B6 Dn D4 प्रयत्नेन (for विशेषेण)

Colophon om in D1 8 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1-7 9 10 M दानधर्म — *Adhy. name* B1 अन्नदानविधि, B3 अन्नप्रदानप्रशंसा, B4 Dn3 D5 T2 3 अन्नदानप्रशंसा, D6-9 M अन्नप्रशंसा; G3 4 अन्नदानप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 63, D10 68, T1 89, T2 3 G2 4 98, G1 93, G3 92, M 91. — *Śloka no* D4 52.

63

1 ^{a}) D6 om मे — ^{b}) D7 [ऽ]वधि (for विधि) — ^{c}) D8 -योगेपि; D6 7 9 कल्पस्य (for -योगस्य) — ^{d}) D1 2 निबोध, D8 वदस्व, D4 ब्रवीतु (for °हि)

2 ^{c}) D3 संवादे (for °दं) D4 6-9 देवक्या सह संवाद — ^{d}) V1 B Dn D10 M4 महर्षेर् (for देव°).

3 D2 om 3^{ab} — ^{a}) G4 समनु (for अनुसं) — ^{b}) B3 वेददर्शनं; M1-3 देवदर्शिन (for °र्शनम्) — ^{c}) V1 B1-3, 5 Dn T G2 4 [इ]द, B4 D4 8-10 [इ]मं (for [ए]न) V1 B1 2 Dn वच, D3 4 तव; T G नृप (for तत) — ^{d}) V1 B2-5 Dn D5 10 दर्शन (D5 °नी), B1 D6 -दर्शिन (for °नी)

4 ^{a}) G1 3 अस्या (for तस्या) T1 स, T2 G तु (for स-) M तस्यां तु पृच्छमानाया — ^{b}) V1 B Dn D10 तत, D4 (also as in text) 6-9 T3 G M4 तथा (for तदा) — ^{d}) Dn1 n2 D3 तच्छृणुष्व (for यत्त च्छृणु) D3-7 नराधिप (for विशां पते) D8 9 यत्त च्छृणु नराधिप

5 ^{b}) D1 2 [ए]व (for स-). — D9 om (hapl) 5^{c}-6^{b} — ^{c}) G सर्वाँल्ँ (for साधूँल्) — ^{d}) T3 G4 प्राप्नोति (for आ°) D1 2 [अ]नुत्तम

6 D9 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^{a}) M पार्षतैर् (for प्रथि°) B1-3 D8 मार्गैर्; D5 मार्षैर् (for मासैर्) V1 B1 5 Dn D10 रोहिण्या प्रसृतैर्मार्गैर् — ^{b}) G2 घृतैर् (for माषैर्) M अन्नै स (for अन्नेन) D3 तथा चान्नेन सर्पिषा, T2 3 G4 अन्नेन सह सर्पिषा — ^{c}) V1 B Dn D2 5 8 M2 [ऽ]न्नपान; D4 6 7 9 [ऽ]न्नदानं (for ऽनुपान) — ^{d}) V1 B2-5 Dn D1 3 अनृणार्थं; D2 आनृणार्थे, D4 6 7 9 आ(D3 अ)नुपौर्व्यं (for आनृण्यार्थं)

7 ^{a}) B4 D2 8 च, T3 वै (for तु) — ^{b}) T2 3 सौम (for सोम) T3 G1 M4 देवत्ते (for दै°) D1 नक्षत्रे सोमदेवसै — ^{c}) D1-3 गच्छेत, D4 गच्छते; T1

गच्छन्ति मानुषाल्लोकात्स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥ ७
आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तैलमिश्रमुपोषितः ।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८
अपूपान्पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।
यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥ ९
पुष्ये तु कनकं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च ।
अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ १०
आश्लेषायां तु यो रूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ।
स सर्वभयनिर्मुक्तः शात्रवानधितिष्ठति ॥ ११
मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥ १२
फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
भक्षान्फाणितसंयुक्तान्दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥ १३
घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्षष्टिकौदनम् ।
उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १४
यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
महाफलमनन्तं च भवतीति विनिश्चयः ॥ १५
हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।

C. 13 3267
B 13 64 16
K 13 99 16
M 13 54 16

G1.2 M1-3 कुरुते (for गच्छन्ति) Dn2 D2 8 लोकान् (for लोकात्) T1 2 G2 4 M4 कुरुते मानुषाँल्लोकान् —[d]) D1- 7-9 स्वर्गगामम् (for °लोकम्)

8 [a]) D4 6 कृसरा, D7 9 कृशरा (for कृसरं) M4 दाता (for दत्त्वा) — D10 T2 3 G2 repeat 8[cd] after 10[a] —[b]) V1 B Dn G1 M2 तिलं (for तैलं) — D1 2-7 6 repeat 8[cd] after 16[ab] —[d]) D4 (first time) कुरुधानाश्च (for क्षुरधारांश्च) T2 क्षुरन्धाराश्च पाचितान् (sic)

9 [a]) Hypermetric V1 B Dn3 D4 6-9 पूपान्, Dn1 पुष्ये, D2 सूपान्, D4 पूतान् (for अपूपान्) M दद्यात् (for दत्त्वा) D3 पुनर्वसौ तथापूपान् —[b]) D1-2 तत्र (for तथा) —[d]) Dn1 T2 3 G1 2 4 बहुशो. G3 om कुले T1 जायते प्रथिते कुले

10 [a]) V1 B1-3 5 Dn पुष्येण B4 पुष्ये च (for पुष्ये तु) — After 10[a], D10 T2 3 G2 repeat 8[cd] —[b]) V1 B Dn D1 2 4 8 10 वा (for the first च) D1 2 4 6-9 वा (for the second च) —[c]) Dn2 पापेषु (for लोकेषु) B1 (marg) स्वप्रकाशेषु लोकेषु, D9 (marg sec m) स्वप्रिवत्सर्वलोकेषु —[d]) Dn2 T2 3 G3 4 सु- (for स)

11 [a]) B2 D7 8 T1 G M4 आश्लेषासु, B3.4 D4-6 7 9 अश्लेषासु (for आश्लेषायां) D3 तथा, D5 च यो (for तु यो) —[b]) D7-9 वृषभ (for ऋ°) —[c]) D5 G3 सर्प- (for सर्व) D1 corrupt, D6-9 स सर्वं सुखमयुक्त —[d]) B4 Dn1 n2 संभवान् (for शात्र) D4 6-9 विमानम् (D9 °नान)धिगच्छति

12 [a]) D1-3 वारि (for तिल) — After 12[ab], D7 ins

351* ताम्राणि तिलपात्राणि त्रिंशत्पलमितानि तु ।

—[c]) M पुत्री (for पुत्र) —[d]) D2 om from प्रेत्य up to पुण्यान्न (in 17[b]) B1 जायते (for मोदते)

13 D2 om 13 (cf v l 12) D3 om (hapl ?) 13-14. —[a]) Some MSS फाल्गुनी (for फ) —[b]) T1 G1 3 M ब्राह्मणेभ्य (for णानाम्) T2 8 G2 4 ब्राह्मण समुपोषित —[c]) Some MSS भक्ष्यान् M1-8 पानीय (for फाणित) G1 3 M1 2 सपृक्तान् (for संयु°) D1 भक्ष्याहारेण सयुक्तान्, D10 भक्ष फाणितसयुक्त, T1 corrupt, T2 8 पानीयं तक्रमिश्र (T8 °युक्तान), G2 4 फाणित तक्रमामिश्र —[d]) V1 B2 Dn D1 अटति, B1-5 D3-5 अर्हति, T G2 इच्छति (for ऋ)

14 D om 14 (cf. v l 12) D5 om 14 (cf v l 13) T1 om 14[ab] —[a]) G4 दधि (for घृत) —[b]) B1 स्वस्तिकोदक, D5 7 9 G3 M1 षष्टिकोदन, T2 8 G1 2 4 M1-8 षाष्टिको (for षष्टिकौ°) —[c]) G3 उत्तराषाढयोर्दत्त्वा —[d]) B1 सर्व, G4 स्वर्गे (for स्वर्ग)

15 D2 om 15 (cf v l 12) —[c]) V1 B Dn D10 तद् (for च) —[d]) D1 6-9 [इ]ह (for [इ]ति) D4 भवतीह विनिश्चित, T G तत्तद्भवति भूरिश, M दत्त भवति भूरिश

16 D2 om 16 (cf v l 12) —[b]) T2 चतुर्युजम् (for °युक्तम्) — After 16[ab], D1 2-7 6 repeat 8[cd] D1 3-7 9 om 16[cd] —[c]) D3 आप्नोति (for प्रा°) T2 8 च परार्ध्यं (for परमार्ध्यं) —[d]) T1 पुण्यै, T2 8 G M पुण्यान (for पुण्य) G2 नाम (for काम).

प्राप्नोति परमाँल्लोकान्पुण्यकामसमन्वितान् ॥ १६
चित्रायामृषभं दत्त्वा पुण्यान्गन्धांश्च भारत ।
चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने तथा ॥ १७
स्वातावथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
प्राप्नोति लोकान्स शुभानिह चैव महद्यशः ॥ १८
विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥ १९
पितॄन्देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २०
दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
नरकादींश्च संक्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः ॥ २१
अनुराधासु प्रावारं वस्त्रान्तरमुपोषितः ।
दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गे महीयते ॥ २२
कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।
ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां च विन्दति ॥ २३
मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
पितॄन्प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥ २४
अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ।
प्रदाय जायते प्रेत्य कुले सुबहुगोकुले ॥ २५

---

17 D3 om up to पुण्यान्ग (in 17[b]) (cf v l 12) —[a]) V1 B1 2 4 5 Dn D10 T1 G1 2 M4 वृषभ (for ऋ°) —D6 om (hapl) 17[b]–18[a] —[b]) B2 Dn1 n2 पुण्य- (for पुण्यान्) B5 शोभने; T1 पुष्कलान (for भारत) —[c]) V1 B Dn D2 5 T3 चरति (for चरति) —[d]) V1 B Dn D4 रमते, D6 T G चरते (for रमते) D2 5 7 10 नदते (for °ने)

18 D6 om 18[a] (cf v l 17) —[a]) V1 B2 4 5 Dn D4 7–10 स्वात्याम् (for स्वाताव्) T3 G2 M अपि (for अथ) D5 स्वातीष्वथ धन दद्याद्, T1 स्वाताविष्टतम दत्त्वा —[b]) T3 G4 अर्थिन (G4 °ना) (for आत्मन) —[c]) D1 2 G4 M1–3 सु, D6 om (for स) —[d]) G1 3 लोके (for चैव)

19 B1 om 19[ab] —[b]) D1–3 च सुव्रता (D3 °त), T1 पयस्विनीं, T2 3 G4 सुसमतां, G1–3 [अ]थ समता, M4 तु दुग्धदा (for च दु°). —T1 om 19[cd] —[c]) D2 3 10 सोपा (D10 °प)सग, M1 3 सप्रसग (for सप्रा°) V1 om from शकट up to विन्दति (in 21[b]) —[d]) D3 सवार्घ (for सधान्य) G3 वसु (for वस्त्र) B2 3 D1 2 10 -समित (for संयुतम्) T2 3 G1 2 4 सधान्य वसुसत्तम, M सवाद्य वसुसयु (M4 °मि)क्ष

20 V1 om 20 (cf v l 19) —[a]) D5 T1 3 G2 पितृ (for पितॄन्) G1 3 च देवान (by transp) —[b]) D5 T2 [अ]नतम्, D6 [अ]मरत्यम् (for [आ]नन्त्यम्) —T1 om 20[c]–21[d] —[d]) T3 स्वर्गं (for स्वर्ग) Dn2 लोके (for लोक) T2 3 G स (for च)

21 V1 om 21[ab] (cf v l 19) T1 om 21 (cf v l 20) —[a]) T2 3 G M1 3 4 यथेष्ट (for यथोक्तं). D3 दत्त्वा युगशतं चापि —[b]) D6–9 गतिम् (for वृत्तिम्) D4 गतिमिष्टा स गच्छति —[c]) G1 3 स क्लेशान्, G2 सक्लेश (for °शान्) D1–3 नरकाश्चैकविंशान्वै —[d]) B1 सु (for वि-) D1–3 न प्राप्नोतीह (D3 ति) निश्चय.

22 [a]) D1 3 प्रवर, T1 शकट (for प्रावार) —[b]) V1 B2 4 6 Dn1 n2 वस्त्राद्य (B4 °स्त्राणा, Dn1 °राद्य) समुपोषित, B3 उष्ट्राश्च समु°, D5 वस्त्रायरसु, T1 M वस्त्रोत्तरसु° —[c]) G1 partly damaged T1 युग्य (for युग) D5 साग्र, D6 ह्यापि (for चापि) —[d]) T1 स्वर्गलोके (for नर स्वर्गे)

23 [a]) D3 T2 3 G2–4 M काळ (for काल) —[b]) V1 om दत्त्वा D1–3 T2 3 G2 4 विप्र, T1 चैव (for मर्त्यं) B3 दत्त्वानन्य समूलकान् —[c]) D1 2 4 6–9 वृद्धिम्, D3 गतिन् (for ऋद्धिम्) B1 ऋद्धां (for इष्टां) D4 च (for वै) —[d]) B2 D4 6–10 स (for च) V1 B1 3–5 Dn D1 4 6–10 गच्छति (for विन्दति)

24 D3 om. (hapl) 24 —[a]) D5–9 दद्याद् (for दत्त्वा) —[c]) B3 G1 3 वा (for च) D1–3 स पितृन्प्रीणयति वै —[d]) D3 5 स (for च) B4 D6 7 10 T G विंदति (for गच्छति) D5 स्वर्गलोकं च गच्छति

25 [a]) D4 6–9 प्रदाय (D4 °दीप) पूर्वाषाढासु —[b]) B1 पूर्वाणि (for पात्राणि) —[c]) T1 शील- (for कुल-) —[e]) V1 B5 Dn1 n2 D4 6–10 पुरुषो (for प्रदाय) B1 om जायते —[f]) V1 B Dn1 n3 गोधने, Dn2 D10 S -शोभने (for -गोकुले)

26 [a]) B3 उदमन्थ, D5 ओदनसक्तु, D10 दधिमथं, T1 उदपात्रं, T2 3 G4 उदमध (G4 °घ), G1–3 इद-

उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ।
दत्त्वोत्तरास्वषाढासु सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ २६
दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृताप्लुतम् ।
धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ २७
श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंवृतान् ॥ २८
गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
वस्त्ररश्मिधरं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ २९
गन्धाञ्शतभिषग्योगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान् ।
प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥ ३०

पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान्प्रदाय तु ।
सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३१
औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
स पितॄन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ३२
कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥ ३३
रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।
हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥ ३४
भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।
गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥ ३५

C 13 3287
B 13 64 35
K 13 99 35
M 13 54 35

मद्य, M गुड(M1 °ण)पिंड (for उदमन्थ) G1 सु- (for स) — ^{b}) B2 G1 प्रभूत (for प्रभूत-) D1 6-8 मणि (for मधु) B Dn1 n2 प्रभूतमधिफाणित, T1 °पयसा सदा — ^{d}) Dn2 D 7 8 T1 G4 सर्वान् (for सर्व) D1-2 दपाप्नुते, D6 M लवाप्नुते, D3 6 °श्नुते, T2 3 G °प्स्यते (for °प्नुयात्)

27 T1 om 27 — ^{a}) D1 3 5-9 च, D6 ना (for तु) D2 [अ]भिजिति, D4 हिते, D6 जिता, D10 M °जितो (for °जिते) G2 लोके (for योगे) — ^{b}) D2 om मधु B1 3- Dn1 n2 D9 10 घृतप्लुत (for -घृता°) D7 दत्त्वा घृतमधुप्लुत — ^{c}) Dn2 (marg) मनुष्येभ्य (for मनीषिभ्य)

28 ^{a}) G1 2 श्रावणे (for श्र°) Some MSS कदल (for कम्बलं) — ^{b}) G4 partly damaged V1 B6 Dn1 n2 D4 वा (for च) — ^{d}) Dn1 D1 2 4 6-9 स्वर्ग, G4 सर्वाँ (for सर्व) D10 समावृतान् (for असंवृ°) D3 स्वर्गलोकमसंशय, D6 स्वर्गलोके न संशय

29 ^{a}) B1 गोसंयुक्त (for गोप्र°) D2 M1-3 धनिष्ठाया, T2 3 G श्रविष्ठासु (for धनि°) — ^{c}) Dn1 n2 D4 6-9 रश्मिधर, D1-3 रश्मिमय, D10 °धनं (for °धर) D6 वर्करश्मिमय सद्यो, S वस्त्ररश्मिसमायुक्त — ^{d}) D6 स्य प्रेत्य (for प्रेत्य राज्यं) D3 दपाप्नुते, T2 G4 प्रवर्तते (for प्रपद्यते) T2 यत्र राज्य प्रवर्तते

30 ^{a}) V1 B Dn1 n2 D1-10 गंधाञ्शतभिषायोगे — D5 om (hapl) 30^b-31^a — ^{b}) Dn2 D4 6 7 9 10 सागरु, S चाग(M1 °गु)रु (for सागुरु) — ^{c}) V1 B1-3 5 Dn D3 सदान्, D2 लोके (for लोकान्) — ^{d}) D8 S शोभनान् (for शाश्वतान्) D10 लशाभिलषिता-भूमि

31 D3 om 31^a (cf v l. 30) — ^{a}) Dn1 T1 पूर्वाभाद्रपदायोगे, D1 3 4 6 7 9 पूर्वभद्र°, T2 3 G M पूर्वप्रोष्ठ° — D2 om. (hapl.) 31^b-32^a — ^{b}) T1 G1 3 सन्माष, T2 3 G2 4 ठागमाष, M राजन्मासं (for °माषान्) B5 प्रदाय च, D1 3 T1 °य वै, D5 °पयेत् (for य तु) — ^{c}) D3 -भक्ष्य- (for -भक्ष) T2 3 G -फलोपेत B3 4 सर्वभक्ष्य(B4 °भोग)फलोपेत

32 D2 om 32^a (cf v l 31) — ^{c}) D1-4 5 [प]ुत्र (for वै)

33 ^{a}) D3 कांस्योपदोहां धेनुं वै, D1 6-9 °दोहि (D7 3 °ह)नीं धेनु — ^{b}) T3 रेवत्या D6 7 9 हस्ते य संप्रयच्छति — ^{c}) D1 2 6 7 T1 G4 M3 4 स-, D4 स (for सा) T3 प्रीत्या (for प्रेत्य) T1 आप्नोति (for आदाय) — ^{d}) T2 G4 गच्छति (for तिष्ठति) T1 इहापि सुखमेधते

34 ^{b}) T1 [अ]श्विन्या (for °न्यां) V1 B3 4 5 Dn D2 5 8-10 T2 G2 नरोत्तम — ^{c}) D2 T2 3 संपन्नो, G1 -सपूर्णे (for -संपन्ने) G2 हस्त्यश्वरथमापन्नो

35 ^{b}) D5-9 प्रदापयेत, T1 ददाति वै, T3 G4 प्रदाय च (for °य वै) — ^{c}) G1 3 स (for सु-) D4 स्वर्गलोकमवाप्नोति, D5 7 स गोलोकमवा, D3 9 गोलोके समवा° — ^{d}) M3 प्राप्य (for प्रेत्य) — After 35, Dn1 reads 13 64 1, repeating it in its proper place

36 Dn1 D2 om 36 with the ref — ^{a}) T2 3 G4

भीष्म उवाच ।
इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
देवक्या नारदेनेह सा स्नुषाभ्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।
सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ।
इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ १
पवित्रं शुच्यथायुष्यं पितॄणामक्षयं च तत् ।
सुवर्णं मनुजेन्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम् ॥ २
पानीयदानं परमं दानानां मनुरब्रवीत् ।
तस्माद्वापीश्च कूपांश्च तडागानि च खानयेत् ॥ ३
अर्धं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ।
कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥ ४
सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुते ॥ ६
बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ।
अश्विनोश्चैव वह्नेश्च प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ७
परमं भेषजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ।

[पु]वं (for [पु]प) —^{b}) T2 3 G4 मुक्तो (for प्रोक्तो) —^{d}) D1 8–9 स्नुषाभ्य सा (by transp), G1 5 सा स्नुषाया V1 इति, D6 इह (for इदम्)

Colophon —*Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1–3 शांति —*Sub parvan* V1 B Dn D1 ' 5 10 M दानधर्म —*Adhy name* V1 B1 2 5 Dn D10 नक्षत्रयोगदान, B4 नक्षत्रयोगदानविधि, D1 8 नक्षत्रदान, D2 नक्षत्रदानान्नदानप्रशंसा, D4–9 नक्षत्रदानफल, T2 भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे दानप्रकरणे कृत्तिकादिनक्षत्रयोगे दानकथन, M नक्षत्रयोगविधि —*Adhy no* (figures, words or both) V1 64, D6 59, D10 69, T1 M 92, T2 3 G3 4 99, G1 94, G8 93 —*Śloka no* Dn3 36

64

1 Dn1 reads 1 for the first time after 13 63 35 G2 om the ref —^{a}) D1–3 प्राप्नुवंति (for प्रयच्छन्ति) —^{c}) M4 देव (for अत्रि)

2 ^{a}) V1 B1 2 5 Dn1 D10 अय च ; B3 4 Dn2, n3 अय वा, D2 धन्यम् ; D3 स्वर्ग्यम्, D4 च यथा, D6–9 च तथा (for शुच्यथ) B1 D8 पुण्य (for [आ]युष्य) —^{b}) D4 महत् (for च तत्). —^{c}) M1–3 दुर्वर्णं (for सुवर्णं) D10 सुवर्णं मनुजेन्द्राणां

3 ^{ab}) D8 transp परमं and दानानां V1 B2 4 5 Dn D10 पानीयं परमं दानं (for 3^{a}) —^{c}) D5 वाप्यश्च V1 B Dn D10 T G तस्मात्कूपांश्च वापीश्च —^{d}) D1–3 T1 तडाकानि, D10 T2 3 G M तटाकानि (for तडागानि)

4 T1 om 4^{ab} —^{a}) T2 3 G सर्वं विनाशयेत्पाप —^{b}) D1 2 4–9 स्व, D2 सु (for [इ]ह) V1 कर्मिण, G1 5 कर्मणा (for °ण) —^{c}) D2 पवित्र, D5 प्रभूत, D6 7 9 प्रसृष्ट (for प्रवृत्त) —^{d}) D4–9 तु (for च) S सुवृत्त स हि (T1 ह) नित्यश

5 ^{a}) D1 वशे (for वंशं) S सर्वांस्तारयते वंश्यान् —^{b}) T2 अस्य (for यस्य). G1 3 लोके (for खाते) —^{d}) S [पु]ण्य ये नरा (for नरा सदा)

6 ^{c}) V1 B (except B3) D4 6 10 T2 3 G3 4 सु- (for स) V1 B1 4 5 Dn D1 6–9 M2 कृत्स्नं (for कृच्छ्र) —^{d}) D3 G3 [अ]वाप्नुयात्, T2 °प्यते (for °प्नुते)

7 ^{a}) D4 भगस्यैव (for °वत°) —^{b}) Dn3 D6 7 9

रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम् ॥ ८
फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ।
घृतं दद्याद्द्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९
घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहाश्विनौ ॥ १०
पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥ ११
पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च दृश्यते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ १२
प्रयतो ब्राह्मणाग्रेभ्यः श्रद्धया परया युतः ।
उपस्पर्शनषड्भागं लभते पुरुषः सदा ॥ १३
यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
प्रतापार्थं च राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ १४
सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।
उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥ १५
भगवांश्चास्य सुप्रीतो वह्निर्भवति नित्यशः ।
न तं त्यजन्ते पशवः संग्रामे च जयत्यपि ॥ १६
पुत्राञ्छ्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
चक्षुर्व्याधिं न लभते यज्ञभागमथाश्नुते ॥ १७
निदाघकाले वर्षे वा यश्छत्रं संप्रयच्छति ।

C. 13 3306
B. 13 65 18
K. 13 100 18
m 13 54 54

पृष्टश्च, D4 पृष्टन्य, D5 पूज्यश्च (for पृणाश्च) —^{c}) T1 पद्मायां (for वह्नेश्च) —^{d}) T1 सर्वदा (for सर्पिषा)

8 ^{b}) D1 2 ह्येतद्, D3 चै° (for ए) T3 उत्तर (for उत्तमम्) T2 यज्ञानामुत्तमं विदु — D6 om (hapl) 8^{cd} —^{c}) D1 T G चैव, D5 ह्येतद् (for चै°) D1 7 9 यवानामुत्तमं चैव —^{d}) D1 4 7-9 G1 3 om च D5 फलानामेतदद्भुतं, T1 °नामुत्तमं तथा

9 ^{a}) B1 2 T2 3 G1 3 4 M यश (for फल) D5 फलकामा यशस्कामा —^{b}) B3 स्वस्ति- (for पुष्टि) D5 -कामास् (for कामस्) S नित्यश (for दा) —^{d}) T1 G1. 3 M सतत (for पुरुष) T2 3 G2 4 सततं शुचिरर्थवत्

10 ^{a}) V1 B5 Dn M4 अश्वयुजि, B2 D3 त्वश्वयुजि (D3 °जे), B3 D1 2 8 T G M1-3 त्वाश्वयुजि (D1 2 T1 °जे), B4 D5 चाश्वयुजि (for आश्व°) B1 घृत मासेन संयुक्त, D 7 9 घृत मासि त्वश्वयुजि — D5 7 om 10^{cd} D2 om (hapl) 10^{c}-11^{b} T1 om (hapl) 10^{c}-12^{b} —^{d}) T2 हितौ (for प्रीतौ) D1-3 6 अथ, D4 तथा (for इह)

11 D9 om 11^{ab}, T1 om 11 (for both, cf v l 10) —^{a}) D4 8 युक्त (for मिश्र) —^{b}) G2 ब्राह्मणेभ्य (for द्विजेभ्यो य) —^{c}) D4-9 न तस्य (by transp) D1 8 गृह न तस्य वर्धातु —^{d}) D1-8 वर्षयति (for धर्ष°)

12 T1 om 12 (cf v l 10) B3 om 12^{ab} —^{a}) D5 lacuna Dn1 नो (for न) —^{b}) V1 B Dn जायते (for दृश्यते) —^{c}) D1 करकं, D3 नृपतिर् (for व्यसन) —^{d}) D1 8 व्यसन, D2 करक (for °कान्) T2 नरकान्न प्रपश्यति

13 ^{a}) D1-3 प्रददद् (for प्रयतो) D3 9 M1 2 4 ब्राह्मणाग्रेभ्य, Bom ed °ग्रे य —^{b}) D4 6 8 9 पुन , T1 युत (for युत) D7 श्रद्धया परमया पुन (hypermetric) — D4 om 13^{cd} D6 7 9 om 13^{c}-14^{b}

14 D5 7 9 om 14^{ab} (cf v l 13) —^{a}) D4 इंधनार्थं, D10 साधनानि (for °नार्थं) T2 काम्यानि (for काष्ठानि) — T1 om 14^{c}-15^{b} —^{c}) V1 B Dn D8 प्रतापनार्थं राजेंद्र —^{d}) B3 वृद्धेभ्यश्च, D2 वृत्तिवद्भ्य, T2 मक्त° (for वृत्त°)

15 T1 om 15^{ab} (cf v l 14) —^{d}) B4 तु स, D2 नर, D10 [s]थ स (for च स) T2 वपुषा दीप्ततेजस

16 ^{a}) V1 B1-5 Dn T3 G4 चापि, D5 तस्य (for चास्य) Dn म (for सु) —^{b}) D10 S नित्यदा (for °श) —^{c}) D3 तु (for त) V1 B Dn D5 T1 त्यजति, D4 6-9 जयति (for त्यजन्ते) —^{d}) D5 संग्रामेषु, S मे वि (for °मे च) Dn3 [अ]रीन् (for [अ]पि)

17 T1 om 17 —^{a}) D7 T2 3 G4 श्रियश्, G1 3 M1-3 श्रेयश् (for श्रिय) —^{b}) D2 च (for स-) — D4 om (hapl) 17^{c}-18^{b} D6 7 read 17^{cd} after 19^{ab} —^{c}) V1 B Dn न चक्षुर्व्याधिं लभते, D6-9 चक्षुर्व्याधिर्न भवति, D10 न क्षुद्व्याधिं च लभते —^{d}) B1 च विंदति; Dn1 यथाश्नुते, D1-3 5 सदाश्नुते, D6-9 उपाश्नुते, G4 तथा° (for अथा°)

नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।
कृच्छ्रात्स विषमाच्चैव विप्र मोक्षमवाप्नुते ॥ १८

प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ।
एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

युधिष्ठिर उवाच ।

दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
मर्दते कण्टकान्सर्वान्विषमान्निस्तरत्यपि ।
स शत्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ॥ २

यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशां पते ।
उपतिष्ठति कौन्तेय रूप्यकाञ्चनभूषणम् ।
शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।

---

18 D4 om 18^{ab} (cf v l 17) —^{c}) M4 कस्य चिन् (for [अ]स्य कश्चिन्) D4 मदो दाह (for मनोदाह) —^{c}) D5 T च (for स) T2 विषम (for °माच) —^{f}) V1 B Dn D10 क्षिप्रं, T2 G2 विप्रो (for विप्र) B1 D4 6–9 T1 अवाप्नुयात् (for °प्नुते) T8 विप्रोऽमेषमवाप्नुते

19 ^{a}) D10 T2 3 G M1–3 प्रधान (for प्रदान) T1 -कामाना (for दानाना) —^{b}) V1 B1 5 Dn M2 विशा पते, T G M1 3 4 विधीयते (for विशिष्यते) — After 19^{ab}, D6 7 read 17^{cd} —^{c}) B1 D5 T2 G2, 4 -भाग (for भाग) —^{d}) M4 मानवान् (for भग°)

Colophon om in D1 8 — *Parvan name* B1 3 4 शाति — *Sub parvan* V1 B Dn D4–10 M दानधर्म — *Adhy name* B4 दानविधि, D5 मिश्रदान वर्णन, T2 दानप्रकरणे काञ्चनादिसर्वदानफलपरिपाकविशेषनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 65, D5 60, D10 70, T1 M 93, T2 3 G2 4 100, G1 95, G3 94 — *Śloka no* D4 18

65

1 D6 om the ref. B1 om (hapl) 1–3 —^{b}) M1 3 [उ]पानह

2 B1 om 2 (cf v l 1) —^{a}) M1–3 उपानह D8 9 प्रयच्छेत (for °द्यो) —^{b}) B5 प्रयच्छति, D4 6 समाहित (for °हित) —^{c}) D3 मार्गान्स, M4 कर्दमे (for मर्दते) G2 तीक्ष्णान् (for सर्वान्) T1 मथ्यते कटका सर्वे —^{d}) M1–3 विषम (for विषमान्) D1 2 सतरति, D3 स तर (for निस्त°) D4 6–8 विषम (D8 मार्गे वै) विचरन्नपि, D5 विषम च तरत्यपि, D9 corrupt, T G विषम(T3 G3 °मा)न्नि तर(T3 G1 °रं)त्यपि — D5 om 2^{ef} —^{e}) D3 4 वा (for च) —^{f}) G2 स (for स-)

3 B1 om 3 (cf v l 1) —^{b}) D1–9 प्रकाशते, T2 3 G2 4 विराजते (for विशा पते) —T2 3 G4 om 3^{cdef} G2 om 3^{c}–4^{d} —^{d}) B4 रूप, Dn1 n2 G1 M2 रौप्य-, D1–3 M4 तस्य, D4 6–9 रुक्म, D5 रत्न (for रूप्य-) V1 B2–5 Dn D10 -भूषितं, T1 G1 3 मण्डित, M1–3 मडन, M4 कुडल (for -भूषणम्) —T1 om 3^{ef} —^{e}) B3 सर्वं, D1 2 तस्य, D3 चैव; G3 दड (for दम्य) —^{f}) D3 यस्य (for चैव) B2 D1 4 6 M ह (for हि)

4 G2 om 4 (cf v l 3) —^{a}) B1 D1–9 T1 M4 दानेन (for दाने च) —^{b}) B1 D1 4 6 7 10 T1 दानेन (for दाने च) D 8 9 भूमिदानेन यत्फल (D5 कीर्त्यते) —^{c}) B3–5 Dn D9 10 गोदाने च (Dn8 वा) (for गोप्रदाने) T3 G1 3 4 M4 चान्नदाने (by transp)

गोप्रदानेऽन्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ॥ ४

भीष्म उवाच ।

शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलम् ।
निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ५
पितॄणां प्रथमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ ६
माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ७
सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ।
न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथंचन ॥ ८
महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ ९
पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥ १०
आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ ११
तिलहोमपरा विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ।
समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ॥ १२
सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतम् ।
अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १३
उत्पन्ने च पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतप ।
तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान्गतिमुत्तमाम् ॥ १४
इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् ।
विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ १५

C. 13 3324
B 13 66 16
K. 13 101 16
M 13 55 15

D4 गोप्रदानेऽन्नस्य दाने च (hypermetric), D5 °नान्नदाने च D6 प्रदानेऽन्नप्रदानेन, D7 गोप्रदानान्नदानेन

5 V1 G2 om the ref — a) B1 S शृणु (G2 om शृणु) त्वमपि (B1 मिह) कौन्तेय — d) D1 2 T2 नन्दन (for सत्तम) Dn3 सम्प्रयच्छ कुरूत्तम, D1-3 कुरुश्रेष्ठ कुरुनन्दन

6 a) B3 Dn1 D10 परमं (for प्रथमं) T1 भोज्यास्, M1 राज्य (for भोज्यं) — c) T2 3 G2 4 पुण्य (for तस्मात्) — d) S लोके (for पक्ष)

7 a) B6 माघे मासि (for माघमासे) — d) B3 Dn3 D1-4 6-10 न स (by transp), T1 नैव B1 यास्यति (for पश्यति)

8 T1 om S — a) V1 B1 6 Dn1 n3 D10 सर्वं, B 4 सर्वं (for °कामैः) V1 B6 Dn च (for स) D5 प्रियते, T2 M4 जयति, T3 G M1-3 यजति (for °ते) — c) B1 D5 T2 3 G2 3 M चेत्कामेन, D4 वाका° (for चाका°) — d) T2 3 G M1-3 तिलैः (for तिल-) V1 B Dn D10 कदाचन (for कथं°)

9 a) Some MSS काश्यपस्य — b) Dn D1-3 गोत्रेभ्य (for गा°) — c) D3 om ततो D2 भाग, G2 शूर (for भाव) D6 om (hapl) from च up to प्रदाने (in 10c) — d) T2 3 G प्रदानेन (for °नेषु)

10 D5 om up to प्रदाने (in 10c) (cf v l 9) T1 om 10ab — a) B3 पुष्टिका, D5 पुष्टिदा (for पौष्टिका) — b) D4 विनाशिन (for शना)

11 a) D1-3 आपस्तम्बश्च, T2 3 G1 3 4 M1 3 4 अजस्तम्ब (T2 °म्भ) श्च (for आपस्तम्बश्च) D4 6-9 विश्वमेधा (for च मेधावी) — b) D4 6-9 शङ्खो लिखित एव च — c) D6 तात (for चापि) T2 महर्षेर्गौतमस्यापि

12 a) V1 B Dn D4 6-10 रता (for परा) — b) D1 2 एवं, D3 सत्रं, T1 पूर्वं (for सर्वे) D8 सजित- (for संयत) — c) V1 T1 3 G1 3 4 M1-3 सम, B1 D4 6-9 सह, D5 सदा (for समा) D10 महद्गव्येन हविषा, T2 सम गव्येन सहिता — d) D10 T2 3 G M त्रिप्रवृत्तिषु संस्थिता (G1 3 च स्मृता, M च स्थिता), T1 कृत्वा होम दिवं गता

13 a) V1 B3 4 Dn2 अति, B1 Dn3 अपि, B2 5 Dn1 D10 इति, T1 G1 3 4 अन्य, T2 3 G2 अत्र (for एव) — b) V1 B Dn D10 विशिष्यते (for परं स्मृतम्) — c) S (except T1 G4) अक्षय्य — d) D4 6-9 विशिष्यते (for इहोच्यते)

14 a) V1 B Dn D10 उच्छि(B3 स्स, B6 ष्प)न्ने तु, T G M4 उत्सर्गे च (for उत्पन्ने च) D4 6-9 उञ्छवृत्ति पुराकल्पे, M1-3 उत्सर्गे च पुरा भव्ये — b) V1 B1 2 5 Dn1 D1 2 4 6 7 10 T1 G1-3 परतप — d) D2 उत्तमां गतिं (by transp)

15 D4 om 15c-16b — c) D1 M1-3 निधान, T1 निवापो, G1 3 निदान (for विधान) T2 3 G2 4

25 17 अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छताम् ।
11 117 16 समागमं महाराज ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥ १६

देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागं यियक्षवः ।
शुभं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव ॥ १७

देवा ऊचुः ।

भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ।
नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ १८

त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९

ब्रह्मोवाच ।

ददामि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः ।
यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञं काश्यपनन्दनाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

भगवन्कृतकामाः स्मो यक्ष्यामस्त्वाप्तदक्षिणैः ।
इमं तु देशं मुनयः पर्युपासन्त नित्यदा ॥ २१

भीष्म उवाच ।

ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वृषाकपिः ।
असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥ २२

ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत ।
तथा समापयामासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥ २३

त इष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे ।
षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥ २४

प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।

योग (for येन) — d) D1 शुष्यते; D6-9 शिष्यते (for शस्यते) G2 तिलदान प्रशस्यते

16 D4 om 16ab (cf v l 15) — a) G1 3 तत (for अत) T1 महाराज, T2 3 G1 3 4 M1-3 नियो धेम (for °धेद) — c) D6 सगम च, Bom ed समागमे (for °म) — d) D5-9 च (for वै)

17 b) V1 B Dn1 n2 D2 10 भूमिभागे — c) D1-3 शुभ, D5 भूम्र (for शुभ) — d) G4 यजेयम् (for °म) Dn3 D6-8 पार्थिव (for °व)

18 T1 G2 om the ref — a) G2 वेदवंस (for भग°) — b) T G1 3 4 M1 3 4 स्वर्गस्य (for सर्वस्य) — Dn1 om (hapl) 18c-19b — d) D4 6-9 सत्रं, D5 सर्वे (for यज्ञ) — e) D5 तेनानु, Madras ed त्वदनु (for नानु) T2 3 G4 M1-3 तथा (T2 3 °तो) नुज्ञातुमिच्छामो, G2 M4 ततो (M4 तान) नुज्ञातुमिच्छामि

19 Dn1 om 19ab (cf v l 18) — a) D6 om from जगत up to चरस्य (in 19b) T2 लोकस्य (for जगत) — c) D5 यस्मात्त्व, G1 3 नोस्माक (for तस्मात्त्वं) D6-9 प्रभुस्त्व भगवस्तस्मात्

20 B3 om 20 (with the ref) — a) V1 B3 4 5 Dn D1, 3 T1 G1 3 4 M4 ददानि (for °मि) — b) M1 3 4 वै (for ऽहं) T3 चिकीर्षिता (for सुरर्षभा) — c) D3 करिष्यध्वे — d) V1 B3 4 5 Dn D4 10 G4 यज्ञान् (for यज्ञ) Some MSS कश्यप (for का°)

21 M4 om the ref — a) D2 हत (for कृत) V1 B Dn D10 -कार्या स्म (Dn3 स्मो), S (except T1) -कामास्तु (G2 °मा स्म) (for -कामा स्मो) D. भगवन्यष्टु कामा स्मो — b) V1 B1 3-5 Dn D10 G2 यक्ष्महे, D1 यक्ष्यामि (for °मस्) D1 2 4 6 7 9 दक्षिण, D3 S (except M4) णा (for °णैं) — c) T2 3 G शुद्धं (for इम) D1-3 च (for तु) — d) V1 B1 3-5 Dn D4 पर्युपासति, D6 10 T1 3 G1 3 M °संतु; T2 G2 °स्यंतु, G4 °स्यति (for °सन्त)

22 V1 B1-3 5 D (except D2 10) G1, 3 M om the ref. D5 om 22ab — b) G2 महा (for वृषा-)

23 a) D4 6-9 महाराज, S (except T1) °भागा (for त्मान) — b) D1 3-10 उत्तम, T2 3 G अच्युत (for °त) — c) D4 6-9 तत, T2 कथा (for तथा) — d) D1-9 काम (for काल) M4 द्विजर्षभा (for सुर°) D1-3 यथाकाम सुदर्शना (D3 °हर्षिता)

24 a) D5 corrupt S ततस्त इष्ट्वा त्रिदशा (G1 3 °शान्) — b) B3 4 हिमवत्यमरोत्तमा — c) D5 तात; T3 अस्य (for तस्य) — d) D10 S (except M4) दातु (for दान)

25 b) T2 3 G M1 2 अनुपस्कृत (for °स्कृतम्) — c) D1-3 5 7-9 स सीदति (by transp) G1 3 स सीदति न दुर्गेषु — d) G1 3 स (for च) G4 कृच्छ्राणि (for दुर्गाणि) D4 6-9 [अ]वाप्नुयात् (for °मुते)

न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ २५
शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥ २६
मुदितो वसते प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ।
प्रतिश्रयप्रदाता च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ २७
अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः ।
गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ २८
तथा गवार्थे शरणं शीतवर्षसहं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ २९
क्षेत्रभूमिं ददल्लोके पुत्र श्रियमवाप्नुयात् ।
रत्नभूमिं प्रदत्त्वा तु कुलवंशं विवर्धयेत् ॥ ३०
न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथंचन ।
न श्मशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥ ३१
पारक्ये भूमिदेशे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ ३२
तस्मात्क्रीत्वा महीं दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ।
पिण्डः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥ ३३
अटवीपर्वताश्चैव नदीतीर्थानि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः ॥ ३४
इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशां पते ।
अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ३५
गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः समास्थितः ॥ ३६
ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ।

C. 13 3347
B. 13 66 38
K. 13 101 38
M 13 55 37

---

26 [b]) $T_{2.3}$ G याग (for गृह) —[c]) D_{1-9} लोकेस्य (for लोकस्य) —[d]) D_{10} $T_{2.3}$ G M पुण्यात (D_{10} °ते) हि न चाप्नुते, T_{1} पुण्यन्यात न चाप्नुते

27 [a]) V_{1} B Dn D_{1-10} वसति (for °ते) D_{1-8} राजन्, D_{8} प्राज्ञ (for प्राज्ञः) —[b]) Dn_{3} D_{10} $T_{1.2}$ पार्थिव, D_{1-9} नदने ($D_{2.4.5}$ °दे) (for पार्थिव) —[c]) V_{1} B Dn D_{10} प्रदानाच्च (for °ता)

28 [a]) D_{6-9} भध्यापक (for °क) —[c]) Dn_{3} हृष्ट (for तुष्ट) —[d]) D_{6-8} माप्नुयात्, D_{9} मश्नुयात् (for °ते)

29 [a]) M_{1-3} गवार्थं —[b]) $D_{.}$ वर्षं, T_{1} वात- (for -वर्षं) D_{1-3} क्षय, D_{4-9} -क्षम (for -सह) V_{1} $B_{2.3.5}$ Dn दृढ, $B_{1.4}$ D_{10} शुभ (for महत्) T_{2} शीतवातातमसं महत्, T_{3} °वातहत महत्, G_{4} °वातहर महत् —[c]) B_{1} तारयते, M धारयति (for ता°)

30 [a]) Dn_{1} D_{6-9} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ ददल्लँ (for ददल्) T_{1} क्षेत्रभूमिप्रदाता च —[b]) V_{1} B_{5} Dn शुभा, B_{1-4} D_{10} पुत्र, D_{1-9} पुत्रान् (for पुत्र) — T_{1} om 30^{cd} —[c]) V_{1} B Dn D_{6-10} M_{1} प्रदद्यात् (for °त्त्वा) —[d]) $D_{1.2}$ कुले, D_{3-10} $G_{1.3}$ कुल (for कुल) G_{4} -वशान् (for वंश) V_{1} B Dn D_{1-10} प्र, D_{8} तु (for वि-)

31 [a]) D_{9} वा (for च) D_{6-9} निर्दैश्यां (for निर्दग्धां) Dn_{2} corrupt

32 [a]) T_{2} परस्ये (for पारक्ये) $D_{2.3}$ T_{2} च; T_{3} $G_{3.4}$ य, $G_{1.3}$ [ऽ]पि (for तु) —[b]) B_{4} नृप, D_{1} हि य, T_{1} बुध (for तु य) —[c]) B_{4} Dn_{1} n_{2} M_{4} भूमिं वा (Dn_{2} चा)पि (for भूमिस्वामि) —[d]) G_{4} नि (for वि-)

33 [a]) $T_{2.3}$ G_{4} दत्त्वा (for दद्यात्) — D_{5} om 33^{cd} —[c]) $M_{1.2}$ पिंडं (for पिण्ड) D_{3} पिंडो दत्त पितृभ्या वै

34 [a]) $B_{1.3}$ D_{10} अटव्य, $D_{1.2}$ वी, D_{6-9} °वीं (for °वी-) —[b]) V_{1} B Dn D_{10} नद्यस्, D_{1-9} नदीस् (for नदी)

36 [b]) $D_{1.3-9}$ सदा, M तस्मात् (for य°) B_{1} D_{3} तु, $D_{4.6-9}$ हि (for च) —[c]) D_{1-9} यस्मान् (for त°) —[d]) G_{1} damaged V_{1} B Dn D_{1-9} महास्थित°, T_{3} $G_{3.4}$ समास्थितं (for °स्थित)

37 [a]) V_{1} B_{5} Dn ब्राह्मे, B_{3} D_{10} ब्राह्म्ये (for ब्रह्म) —[b]) $T_{2.3}$ G सोमेन भरतर्षभ — T_{1} om 37^{cd} —[c]) V_{1} B_{2-5} Dn $G_{1.3}$ M या ता, B_{1} ता या, D_{10} याम्या; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ज्ञाता (for आम्यां) —[d]) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ प्राप्नुवंति (for प्रार्थयन्ति) — After 37, V_{1} B_{2-4} Dn_{3} ins

352* ता प्राप्नुवन्ति गा दत्त्वा विमुक्ताः सर्वकिल्बिषैः ।

आसां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् ॥ ३७
पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्मणा ।
अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ॥ ३८
नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्षं विषमं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥ ३९
ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्परतरं पदम् ।
एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४०
रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
ततश्चर्मण्वती राजन्गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ ४१
पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ।
ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।
निस्तरेदापदं कृच्छ्रां विषमस्थोऽपि पार्थिव ॥ ४२
गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपश्यति ।
सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ ४३
अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥ ४४
अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो विदुः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥ ४५
स्वर्गो वै मूर्तिमानेष वृषभं यो गवां पतिम् ।
विप्रे गुणयुते दद्यात्स वै स्वर्गे महीयते ॥ ४६

---

38 ^{a}) T1 सर्पिषा (for हविषा) — ^{b}) V1 B8-5 Dn च, D1-8 हि (for [अ]पि) — ^{c}) T1 अभितश् (for अस्थिभिश्) — ^{d}) D1-8 गृहैर् (for शृङ्गैर्)

39 ^{b}) T1 यथा, T2 8 G1 2 4 M यदा (for सदा) G8 यदैका कर्म कुर्वती — T1 om 39^{cd} — ^{c}) B2 सम, D3 4 6-10 G1 वर्प (for वर्षं) Dn8 D2 8 5 8-10 च (for वा) V1 B2 (marg) Dn1 n2 न वर्षविषय चापि — ^{d}) B2 द्रष्टुम्, B2 (marg) दृष्ट्वा (for दुःखम्) D1-8 5 भवत्यपि, D4 6-9 भविष्यति (for भवत्युत)

40 ^{a}) D6 सह ता (for सहिता) D1-3 ब्राह्मणै स समायाति — ^{b}) D5 परात्, D10 यस्मात् (for त°) V1 B Dn M4 प(B2 8 5 Dn1 n2 पा)रमक, D2 परतम (for °तर) D4 6-9 महत्, D6 पर, D10 शुभ (for पदम्)

41 For the incident, cf 12 29 115-116 After 41^{ab}, Dn1 reads 42^{cd} D8 om (hapl) 41^{c}-42^{b} — ^{c}) V1 B4 5 Dn M4 अतश् (for ततश्)

42 D8 om 42^{ab} (of v 1 41) T1 om 42^{ab} — ^{a}) D5 तु (for च) M [ए]व (for वि) — ^{b}) D6 7 [अ]थ (for [उ]प) — Dn1 reads 42^{cd} after 41^{ab} T1 om 42^{c}-47^{d} — ^{c}) D4 5 सतरेद्, D7 9 स तारयेद् (hypermetric), D8 तारयेद् (for निस्तरेद्) D1 2 आपदा D4 6 7 कृत्स्ना, D5 G1 8 कृच्छ्राद् (for कृच्छ्रा) — ^{f}) D6 7 G1-8 M1 8 पार्थिव

43 T1 om 43 (cf v 1 42) — ^{b}) D8 न स, D6 च न (for न प्र) V1 B Dn D10 पश्यते (for -पश्यति) D6 corrupt, T2 8 G नरक नैव गच्छति — ^{c}) D5 om , T2 G4 विषय (for विजय) D5 M वा (for च) — ^{d}) M1-3 मनुजाधिप

44 T1 om 44 (cf v 1 42) — ^{a}) D1-3 च (for वै) — ^{b}) D6 T2 3 G1 2 4 [आ]हुस् (for [आ]ह) B1 G2 इत्याहुस्त्रिदशाधिपा — After 44^{ab}, D2 reads 47^{c}-48^{b} — ^{d}) D6 7 प्राणान्वै, D9 महोक्ष (for अमृत) D.-9 T2 8 G2 4 M1 स (for स) D4 सह घास प्रयच्छति — After 44, D6 7 read 46^{ab} followed by 47^{cd}, D8 repeating both in their proper places

45 T1 om 45 (cf v 1 42) — ^{a}) D8 च (for हि) T2 8 G M1-3 आकुञ्चित(G8 M1 3 आवचित , M2 आतचन)मपि ह्येतद्, M4 अर्चिता ह्यव्यय ह्ये° — ^{b}) D6 7 ब्राह्मय, D8 ब्राह्म, T2 G1 2 4 M1-8 हव्य, T8 भव्य (for हौम्य) — D1-3 om (hapl) 45^{c}-47^{b} — ^{c}) T2 G1 8 हव्य, T8 भव्या, G2 धर्म्यां, G4 हव्यां (for तस्माद्) — ^{d}) B1 2 स होर्म्य, B5 अमृत, D4 6 7 प्राणान्वै, D5 स होम, D9 महोक्षं, T2 8 G1-3 M1-3 स हव्य (for स हौम्यं) B8 D4 T2 स (for स)

46 For the sequence in D6 7 and the repetition in D8, cf v 1 44 T1 om 46 (cf v 1 42) D1-8 om 46 (cf v 1 45) — ^{a}) B5 एव, T2 8 G M4 तेषा, M1-8 तस्य (for एष) — ^{b}) D4 T2 8 M ऋषभ (for वृ°) T2 8 G M4 वै (for यो) D6 (both times) 7-9 इत्येव (D3 9 °व) मनुरब्रवीत् — ^{c}) G1 8 विप्रो (for विप्रे) T2 8 G M4 गुणवते (for °युते) D4-9 विप्राय गुणिने दद्यात्

प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणान्वै स प्रयच्छति ॥ ४७
गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥ ४८
न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
गोजीविने न दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ ॥ ४९
ददाति तादृशानां वै नरो गाः पापकर्मणाम् ।
अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥ ५०
न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै ॥ ५१

दशगोसहस्रदः सम्यक्शक्रेण सह मोदते ।
अक्षयाँल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥ ५२
इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ।
तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥ ५३
अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥ ५४
श्रान्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायंभुवं महाभागं स पश्यति नराधिप ॥ ५५
न हिरण्यैर्न वासोभिर्नान्यदानेन भारत ।
प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथेहान्नप्रदाः प्रभो ॥ ५६

C. 13 3367
B. 13 66 58
K. 13 101 57
M 13 55 57

47 For the sequence in D 7 and the repetition in D3, cf v l 44 T1 om 47 (cf v l 42) D1-3 om 47ᵃᵇ (cf v l 45) — ᵃ) V1 T2 3 G2 4 गता (for णते) — ᵇ) D4 या गावो, D यद्गावो, D5-9 गावो वै (for प्रोच्यन्ते) — D1 2 om 47ᶜᵈ D. reads 47ᶜ-48ᵇ after 44ᵃᵇ — ᵈ) V1 B2 5 Dn D1 8 प्राणानेव (Dn3 D8 °व), D ᵖ (first time) 10 T- 3 G °न्वै स- (D5 य), D. (second time) 7 सहोर्क्ष स (for प्राणान्वै स)

48 For the sequence in D2, cf v l 47 Dn1 om (hapl) 48 — ᵃ) B2 D10 T1 . G1 2 4 M1-3 शरण्य (for ण्या) — D10 S om 48ᶜᵈ — ᵈ) D1 शरण्य (for °ण) B1 2 Dn3 D1 स (for सं)

49 ᵃ) B1 मरणार्थं, D सर्वथा स, T1 न परार्थं, G1 अवधार्थं (for न व°) — ᶜ) D5 9 T2 G3 गोजीवनं, T1 °वके (for °विने) — ᵈ) D -6 गांश्चैव (for तथा गौः) V1 B Dn D2 10 तथा गौर्भरतर्षभ — After 49, D10 T2 3 G- 4 ins

353* गोरमाता न विक्रेतुरपत्यजनन्य च ।

50 ᵃ) V1 B Dn ददस्य (for ददाति) D. 10 S [ए]तादृशाना D10 T G यो (for वै) D1-8 ददल्ले तादृशाना वै — ᵇ) V1 B Dn T1 G1 3 गा (for गा) B1 D1 G1-3 M कर्मिणा (for कर्मणाम्) — ᶜ) Dn3 ददस्य, T G2 M1 2 4 अक्षय्य (for °य) — ᵈ) D-9 णव (for [इ]त्येवम्) V1 B1 • 4 5 Dn1 n2 D1 10 (also as in text) T1 M महर्षय (for मनीषिण)

51 ᵃ) V1 B1 2 4 . Dn D. 10 नापवत्सां, B6 वा वि, D1 अप°, T1 न वि, G2 वा स°, M2 वाप° (for पाप) — ᵇ) B1 नन्दा (for वन्ध्यां) T- 3 G2 4 क्रोधान्वितां (for रोगा) D5 न वध्या रोगिणीं तथा, D10 वध्या रोगसमन्विता — ᶜ) B1 व्यग्रा, Dn2 व्यर्गा (for व्यङ्गां) — ᵈ) M गा दद्याद् (by transp) D1 6-8 दद्याद्गा ब्राह्मणे सदा

52 T1 om 52ᵃᵇ — ᵃ) Hypermetric V1 B Dn हि, D1 2 8 9 नित्य, D10 वै (for सम्यक्) D2 4 6 7 गोसहस्रप्रदो नित्य — ᵇ) D6 7 इन्द्रेण (for शक्रेण) — ᶜ) D1 अक्षय — ᵈ) Dn1 n2 D1.2 4 8 9 T2 G2 4 M1 सहस्रश (for °द) T1 गोसहस्रप्रद पुमान्

53 ᵃ) S [ए]व (for [ए]तद्) — D reads 53ᵃᵇ twice — ᵇ) D1 प्र (for च) G2 तिलाना चैव कीर्तित — T1 om 53ᶜᵈ — ᵈ) B2 [अ]र्थेषु, B4 [अ]च्युत, D1-8 G1 3 M [अ]न्नेपि, D1 6- T1 3 G- 4 [अ]न्नं च (for [अ]न्ने च) B. D8 पार्थिव (for भारत) D. शृणु ते भरतर्षभ, D10 शृणुष्वान्नमत पर

54 ᵃ) V1 B1 (marg as in text) . Dn1 n- D1.2 प्रदानं हि, D. T. 3 G प्रधान च, T1 प्रदानाना (for प्रधानं हि) Dn3 D1 6-8 अन्नदानप्रदान हि — ᶜ) Dn3 च (for हि) — ᵈ) D3 दिवगति (for दिवं गत)

55 ᵃ) Dn- आगताय (for श्रान्ताय) — ᵇ) B1 भूमिप, D1-7 8 मानव, D3 भारत (for भूमिप) — ᶜ) D1-3 T G M1 2.4 स्वयंभुव (for स्वा°) V1 B Dn D10 महत्स्था (B1 D10 °हात्मा)न, D. 6 महाभाग (for °भाग) — ᵈ) D3 G2 स (for स) V1 B Dn D2 10 गच्छति (for पश्यति) V1 D1 • 6 नराधिप, G2 नरोत्तम (for नराधिप)

56 T1 om 56 — ᵃ) D. 6 T- हिरण्येन (for

1367 16 59 101 58 55 58

अन्नं वै परमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ ५७
सद्भयो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ५८
अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ५९
कौमुद्यां शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।
स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ६०
अभुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६१
सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ६२
इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितम् ।
अन्नं तु ते विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥ १
पानीयदानं परमं कथं चेह महाफलम् ।

°ण्यैर्न) V1 om the second न — [b]) V1 B8 D10 [अ]र्थे, B1 2 4 6 Dn D8 9 [अ]न्य-, G4 च (for [अ]श्व). D1 -यानेन (for -दा°) V1 भूमिप (for भारत). — [d]) V1 B Dn D10 हि (for [इ]ह).

57 [a]) D5 हि (for वै). V1 B Dn D10 प्रथमं; D6 परम (for °मं) D4 दिव्यम्, T1 8 G M दैवम् (for द्रव्यम्) T2 अन्नं चैव पर देवम् — [b]) V1 वै श्रीः (for श्रीश्च) D8 प्रकीर्तिता (for परा मता) — [c]) D5 अन्नाश्रय (for °त्प्राण) — [d]) D3 10 वीर्य (for वीर्यं)

58 T1 om 58[a]–62[b] — [a]) B2–4 Dn1 n2 G1 सद्यो (for सद्भयो) — [b]) G3 शृणु (for नर) — [d]) D6–9 G1 एवम्; T2 8 G2 4 तमेव (for [इ]त्येवम्).

59 T1 om 59 (cf v l 58) — [a]) D1–8 यथा न्याय्यं — 59[cd] = (var) Rām 2 95 31[cd] — [c]) V1 B Dn D8 10 यदन्ना हि नरा राजस्

60 T1 om 60 (cf v l 58) — [a]) V1 B Dn D10 Cn कौ(B1 कु)मुदे, D3 5 G1 8 कौमुद्या, D4 6–9 कार्त्तिक्यां (for कौमुद्यां) G2 पक्षेषु (for पक्षे तु) ❀ Cn कौमुदे कार्त्तिके । ❀ — [b]) D1 [अ]ल; G2 य (for [उ]त)

61 T1 om 61 (cf v l 58) — [c]) V1 B Dn2 n3 D10 ब्रह्मविदो (for °दां) — [d]) B1 D10 आप्नुयाद् (for प्राप्नु°)

62 T1 om 62[ab] (cf v l 58) — [a]) B Dn1 D1 6 7 10 G2 4 स कृच्छ्राम्, D4 सुकृत्स्नाम् (for °च्छ्राम्) T2 आपद (for °द) B5 D6–9 T2 प्राप्य (for प्राप्तश्च) — [b]) B1 [अ]न्नस (for °द°) D1–9 तथा (for तरेत्) — [c]) B2 D10 [ए]व (for [इ]ह). — [d]) G1 दुष्कृतिं, some MSS दुष्कृतं D1 2 [अ]व, D4 T2 G1 [अ]पि (for [अ]प-)

63 [b]) B2 D2 6 8 हि (for ह)

Colophon. — *Parvan name* B1 2 4 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4–10 T2 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* B2 4 6 दानफलं; D7 8 तिलदानादिकं, D3 तिलदानान्नदानगोदानप्रशंसा, T2 दान प्रकरणे गोदानतिलदानभूम्यन्नदानप्रकर्षकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 66, D5 61, D10 71, T1 M 94, T2 8 G2 4 101, G1 96, G3 95 — *Śloka no* D2 64

66

1 [a]) V1 B Dn D10 अन्नदान; T G M1 अन्न तु यद्, M1–8 अन्न त्वया (for अन्न तु ते) — [d]) M1 इति (for इह)

2 [a]) V1 B2–5 Dn D10 एवैतत्, D1 2 अपरं (for

C. 13 3367
B 13 66 59
K. 13 101 58
M 13 55 58

अन्नं वै परमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ ५७
सद्भ्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ५८
अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ५९
कौमुद्यां शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।
स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ६०
अभुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६१
सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ६२
इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितम् ।
अन्नं तु ते विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥ १
पानीयदानं परमं कथं चेह महाफलम् ।

°ण्यैनं) V1 om the second न — b) V1 B3 D10 [अ]र्थे-, B1 2 4 5 Dn D8 9 [अ]न्य-, G4 च (for [अ]श्च) D1 -यानेन (for -दा°) V1 भूमिप (for भारत). — d) V1 B Dn D10 हि (for [इ]ह)

57 a) D5 हि (for वै) V1 B Dn D10 प्रथम; D5 परम (for °मं) D4 दिव्यम्; T1 3 G M दैवम् (for द्रव्यम्). T2 अन्नं चैव पर देवम् — b) V1 वै श्री (for श्रीश्च) D3 प्रकीर्तिता (for परा मता) — c) D5 अन्नाश्रय (for °त्प्राण) — d) D2 10 वीर्यं (for वीर्यं)

58 T1 om 58a–62b — a) B2–4 Dn1 n2 G1 सद्यो (for सद्भ्यो) — b) G2 शृणु (for नर) — d) D6–9 G1 एवम्; T2 3 G2 4 तमेव (for [इ]त्येवम्)

59 T1 om 59 (cf v l 58) — a) D1–3 यथा न्याय्य — 59cd = (var) Rām 2 95 31cd — c) V1 B Dn D2 10 यदन्ना हि नरा राजस्

60 T1 om 60 (cf v l 58) — a) V1 B Dn D10 Cn कौ(B1 कु)मुदे, D3 5 G1 3 कौमुद्या , D1 6–9 कार्त्तिक्या (for कौमुद्यां) G2 पक्षेषु (for पक्षे तु) ❀ Cn कौमुदे कार्त्तिके । ❀ — b) D7 [अ]ल, G2 य (for [ऽ]त)

61 T1 om 61 (cf v. l 58) — c) V1 B Dn1 n2 D10 ब्रह्मविदो (for °दां) — d) B1 D10 आप्नुयाद् (for प्राप्नु°)

62 T1 om 62ab (cf v l 58) — a) B Dn1 D2 6 7 10 G3 4 स कृच्छ्राम्, D1 सुकृत्स्नाम् (for °च्छ्राम्). T2 आपद (for °द) B5 D6–9 T3 प्राप्य (for प्राप्तश्च) — b) B1 [अ]न्नत (for °द) D1–9 तथा (for तरेत्) — c) B2 D10 [ए]प (for [इ]ह). — d) G1 दुष्कृतिं, some MSS दुःकृतं D1 2 [अ]व , D4 T3 G1 [अ]पि (for [अ]प-)

63 b) B2 D2 5 8 हि (for ह)

Colophon. — *Parvan name :* B1 2 4 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4–10 T2 M1–3 दानधर्म — *Adhy. name* B2 4 5 दानफलं; D7 8 तिलदानादिक; D2 तिलदानान्नदानगोदानप्रशंसा; T2 दान प्रकरणे गोदानतिलदानभूम्यन्नदानप्रकर्षकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 66, D5 61, D10 71, T1 M 94, T2 3 G3, 4 101, G1 96, G2 95 — *Śloka no* D2 64

66

1 c) V1 B Dn D10 अन्नदान; T G M4 अन्न तु यद्, M1–3 अन्न त्वया (for अन्न तु ते) — d) M4 इति (for इह)

2 a) V1 B2–5 Dn D10 एवैतत्, D1 2 अपरं (for

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।
गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ।
पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ३
यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदायाश्नुते नरः ।
न तस्मात्परमं दानं किंचिदस्तीति मे मतिः ॥ ४
अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तन्ते हि सर्वशः ।
तस्मादन्नं परं लोके सर्वदानेषु कथ्यते ॥ ५
अन्नाद्बलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा ।
अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ ६
सावित्र्या ह्यपि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं शुभम् ।
यतश्चैतद्यथा चैतद्देवसत्रे महामते ॥ ७
अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥ ८
श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ।
प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिबिना पुरा ॥ ९
तां गतिं लभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशां पते ।
गतिं विशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतम् ॥१०
अन्नं चापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किंचित्संप्रवर्तते ॥ ११
नीरजातश्च भगवान्सोमो ग्रहगणेश्वरः ।

C B K M

परम) — ^{b}) B1 कथं चैतन्, D2 कथयस्व (for कथ चेह) M महत्फल (for महाफलम्) — D1-3 om (hapl) 2^c-3^f — ^{c}) D4 वेत्तुम् (for श्रोतुम्) — ^{d}) T1 कुरूद्वह (for पितामह)

3 D1-3 om 3 (cf v 1 2) — ^{a}) M3 अह (for हन्त) V1 D4 T1 G1 3 कथयिष्यामि, D10 कीर्तयि (for वर्तयि°) — T1 om 3^{bc} — ^{b}) G3 यथाह (for °वद्) — ^{c}) B1 वदतस् (for ग°) S [इ]हाद्य (by transp) — T1 om 3^{ef} — ^{e}) D5 दान ; M1-3 पान (for दानात्)

4 ^{a}) D1 2 चापि (for यच्च) — ^{b}) S (except T1) फल (for नर) — ^{c}) S (except T1) तस्या (for तस्मात्) — ^{d}) Dn2 हि (for [इ]ति) V1 B5 Dn D4 M2 मन (for मति)

5 Before 5, D3 ins भीष्म — ^{a}) B1 प्राणा ; D1 सर्वे (for तात) B3 अन्नात्प्राणभृता प्राणा — ^{b}) D10 प्रवर्धते (for °र्तन्ते) D4 6-9 ह (for हि) D1-3 वर्तयतीह नित्यश — T1 om 5^c-6^b — ^{c}) B1 वर (for पर) — ^{d}) B2 5 Dn D10 लोकेषु (for दानेषु)

6 T1 om 6^{ab} (cf v 1 5) D1 om (hapl) 6-7 — ^{b}) B2 4 D4 M4 वर्तते (for वर्धते) — ^{c}) M1-3 मदस् (for अतस्) T1 तात (for तस्माच्) — ^{d}) D2 श्रेयश्च (for श्रेष्ठम्)

7 D1 om 7 (cf v 1 6) — ^{a}) D3 T2 3 G2 4 om , D1-9 G1 3 च (for हि) — ^{b}) B4 Dn2 श्रुत मे, S (except M4) श्रूयते (for श्रुत ते) — T1 om 7^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D4 यतश्च यद्, D3 यथा च तद् (for यतश्चैतद्) V1 B Dn1 n2 D4 5 [ए]व, Dn3 [ए]व (for [ए]तद्) D10 G1 3 M1-3 यच्चै(G1 3 च्चे) तन्नान्यथा चैतद्, T2 3 G4 corrupt, G2 यच्चैतन्नान्यथै-वैतद्, M4 यच्चेदमन्यथा चै° — ^{d}) D3 विशां पते, D5 महीयते, T2 3 G M1-3 महामखे (for °मते) D4 6 7 वेदशास्त्रे महीयते

8 ^{a}) D3 T2 3 G2 नरेंद्रेण, D6 नरेणैव (for °णेह) — ^{b}) D6-9 हि (for [उ]त) — ^{c}) M4 दान च (for (for दानाद्धि) — ^{d}) B5 वर्तते (for विद्यते)

9 For the incident, cf 3 130-131 — ^{a}) Dn2 अस्त (for श्रुत) V1 हि ये, D5 ते हि (by transp), D3 हि मे — ^{b}) D3 लोमपस्य V1 हि, T1 तु, T2 3 G M च (for [अ]पि) D6 यद् (for तद्) — ^{c}) D6 G1 3 प्राण (for प्राणान्) D1-3 कपोतार्थं (for °य) — ^{d}) Dn2 प्राप्त यच् (by transp), D5 यदाप्त

10 ^{a}) S या (for ता) — ^{b}) D1-3 द्विजाना हि, D1-3 द्विजायान्न (for द्विजस्यान्न) — ^{c}) V1 B2-5 Dn D10 तस्माद्, S वतो (for गतिं) — ^{d}) T G2 M1-3 तोयदा (for प्राणदा)

11 ^{a}) V1 B5 Dn1 n2 D6 वा (for च) — ^{b}) B5 पानीयाद्भरतर्षभ

12 ^{b}) D1 2 गुण (for ग्रह) T3 G4 य सोमो ग्रहगेश्वर — ^{d}) D4 corrupt. V1 B 5 Dn1 n2 सुधा, S (except T1 2) स्वधा (for स्वाहा) D5 [आ]ह, T1 G3 M [अ]य (for [ए]व) V1 B2 5 Dn3 मतं, B1, 3 4

C. 13 3387
B 13 67 12
K 13 102. 12
M 13 56 12

अमृतं च सुधा चैव स्वाहा चैव वषट् तथा ॥ १२
अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशां पते ॥ १३
देवानाममृतं चान्नं नागानां च सुधा तथा ।
पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥ १४
अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ १५
तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानं विशां पते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ १७
सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ १८
तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्वधा, Dn1 n2 D10 [अ]मृत; S सुरा (for वषट्)

13 T G2 read 13^{cd} after 16^{ab}

14 ^{a}) B Dn D8 10 ह्यन्न, D6 7 9 दान (for चान्न) D1 2 देवानां चामृत ह्यन्न, D5 corrupt — ^{b}) D5 दानवाना (for नागाना च) D1–3 नागाना वसुधा तले — ^{c}) M हि (for च) G2 सुधा (for स्वधा) — ^{d}) D5 चैव, T2 अपि (for चापि)

15 T2 3 G2 4 om 15^{ab} — ^{b}) V1 B4 Dn3 D10 T1 G1 3 M4 अन्नम्, D6 M1–3 प्राणम् (for प्राणान्) D5 प्राहुर्यच्च मनीषिणा — ^{c}) D4 नरश्रेष्ठ (for °व्याघ्र). T2 3 G2 4 पुरा गधर्वयक्षेषु — ^{d}) G3 पानीयार्थं (for °यात्स)

16 ^{a}) T1 यस्मात् (for त°) D6 प्रदानाद् (hypermetric) (for दानाद्) — After 16^{ab}, T G2 read 13^{cd} — ^{d}) V1 B Dn D3 5 10 T2 यदि (for य).

17 ^{b}) G2 -दानाद् (for दान) V1 B Dn D2, 10 इहोच्यते, D4–9 विशिष्यते (for विशां पते) — ^{c}) D4 6–9 शक्रस्य (for शत्रूंश्च) B1 Dn3 [अ]प्यति, D3 [अ]भ्यधि, T1 3 G M युधि, T2 इति (for [अ]प्यधि) D5 शक्र चाप्यति कौंतेय — ^{d}) S जयति (for तिष्ठति)

18 ^{a}) D1–3 सदा, D5–9 T G1 2 4 M1 2 4 सर्वान् (for सर्व) — D8 10 om (hapl) 18^{b}–19^{c} — ^{b}) Dn1 n2 T1 हि, D5 9 ह (for [इ]ह) — ^{c}) V1 B Dn T G अश्नाति (for आप्नोति) — D4 reads 18^{d}–19^{c} twice

19 For the repetition in D4, cf v l 18 D8 10 om 19^{abc} (cf v l 18) — ^{b}) D1 2 7 9 स्वर्गे (for स्वर्गं) — ^{c}) G4 अक्षय्यान् — ^{d}) D9 T3 मुनि (for मनु)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 5–7 9 10 दानधर्म — *Adhy name* B3 तोयदान, B4 तोयदानफलं, D1 2 6 7 9 पानीयदान, D3 पानीयप्रदानं, D5 पानीयदानप्रशसा, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे जलदानमाहात्म्यकथन; T3 M पानीयप्रशसा, G2 पानीयप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D9 67, D5 62, D10 72, T1 M 95, T2 3 G2 4 102, G1 97, G3 96 — *Śloka no* Dn2 19, D4 20

६७

युधिष्ठिर उवाच ।
तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव ह ।
अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २
मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ ३
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।
विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तदा ॥ ४
अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥ ५
गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।
अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥ ६
शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनादृतम् ।
मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥ ७
स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ।
तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥ ८
स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनम् ।
तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥ ९
तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥ १०
एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।

C I B K I M

67

1 ^{b}) V1 B Dn1, n2 D2 4 5 8, 10 हि (for ह) —^{d}) D1-8 [अ]भिधत्स्व (for ब्रवीहि)

2 D6 om the ref. —^{d}) G1 धर्मस्य (for यमस्य)

3 ^{a}) D1-9 महाग्रामो —^{d}) D2 T3 यमुनस्य (for या°) B5 S गिरेस्तु (B5 °थ), D1-9 महागिरे (for गिरेरध)

4 ^{c}) D8 चात्र (for तत्र) B1 D2 8 T G2 M भूयिष्ठ (for ष्ठा) —^{d}) D6 तु (for च) V1 B Dn D4 6-10 G1 2 4 तथा; T3 स्थिता (for तदा) T2 ब्राह्मणाश्चाभवंस्तथा

5 ^{a}) D2 4-9 T2 किंचित्, T3 M1 4 कश्चित् (for कंचित्) —^{b}) D1, 2 कृत (for कृष्ण) —^{d}) D1 2 जवाक्ष (for °क्षि)

6 ^{a}) V1 Dn3 D1 2 6 9 गच्छ त, D4 7 8 गच्छत (for गच्छ त्व) Dn2 ग्रामे (for ग्राम) D5 गच्छ त्व ब्राह्मणावासं —^{b}) D1 om गत्वा D1 T3 G1 3 4 M4 त्वम् (for तम्) —^{c}) Some MSS आगस्त्य —^{d}) G1 चि (for [अ]पि) B2 D1 2 6-10 शार्मिलं, D3 शाल्मलिं, D5 शर्मणा, G1 3 शर्मण (for शर्मिणम्)

7 T1 om 7^{ab} —^{b}) V1 B Dn D4 5 7-9 T2 G2 अनावृत, D10 °विलं, T3 G4 °रत (for °दृतम्) —^{c}) D5-9 न (for मा) Dn2 वा (for च) —^{d}) D1 2 चास्य (for तस्य)

8 ^{a}) D5 गुणरूपे तथाकृत्या, T2 स हि तादृग्विधोस्येण — D5 om 8^{bc} —^{b}) G4 कर्मणा (for जन्मना) — T1 om 8^{cd} —^{c}) D1-4 अपत्येन, G2 अपि तेषु (for अपत्येषु) D6-9 अपत्येन तथावृत्तो (D9 त्तौ) —^{d}) D4 6 7 9 रागस् (for समस्) D8 om from मता up to त (in 9^{c}) D5 सम तेन च धीमता —^{f}) T1 च (for हि) V1 B Dn D4 6 7-10 वै (for मे)

9 D8 om त (in 9^{c}) (cf. v 1 8) Before 9, T2 3 G2 ins भीष्म —^{a}) T1 गत्वा च (for स गत्वा) D4 हि, D5 7-9 च, D10 तु (for तच्) —^{b}) S चकार च य(T1 संय)मा(G4 था)श्रय —^{d}) D1-9 T1 2 G4 स (for य)

10 ^{a}) D1-4 6 7 8 सपुनाय (for समुत्थाय) —^{b}) G3 [अ]थ (for च) —^{d}) B1 T1 अन्य (for सोऽन्य)

11 ^{c}) D1-7 9 राजं स (for राजान) —^{d}) D4 स (for वै) —^{e}) Dn2 D1 T1 श्रेयस् (for शेषस्) —^{f}) V1 [अ]च्युत, D1-9 [इ]त्युत (for [अ]च्युत)

C 13 3406 B 13 68 12 K 13 103 11 M 13 58 12

उवाच धर्मराजानं निर्विण्णोऽध्ययनेन वै ।
यो मे कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥ ११

यम उवाच ।

नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन ।
यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानामि केवलम् ॥ १२
गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते ।
ब्रूहि वा त्वं यथा स्वैरं करवाणि किमित्युत ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

यत्त्वत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्ब्रवीहि मे ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १४

यम उवाच ।

शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमम् ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतम् ॥ १५
तिलाश्च संप्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥ १६
तिलाञ्श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतद्ध्यनुत्तमम् ।
तान्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालभनं च तैः ।
कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥ १८
तथापः सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ।
पुष्करिण्यस्तडागानि कूपांश्चैवात्र खानयेत् ॥ १९
एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ।
आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमम् ॥ २०
प्रपाश्च कार्याः पानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।

---

12 ^{a}) D1-3 विदित (for विहित) —^{b}) D8 कदा चन (for कथं°) T2 3 G1 3. 4 प्रापयामीह क(G4 किं)-चन —^{c}) D6 ह (for हि) D1 धर्मे (for धर्मं) S कथयति (for चरति वै)

13 ^{b}) D3 स्वालय. S (except T1) सु (for स्व) D6 महामते (for °द्युते). —^{c}) V1 B Dn D4 5 10 सर्वं, T2 वाक्य (for वा त्व) Dn1 n2 सर्वं (for स्वैर) —^{d}) B1 यथा (for किम्) V1 B Dn D3 9 अच्युत; G2 भप्युत (for इत्युत)

14 D4 6 7 9 om (hapl) 14-16 D10 reads 14^{ab} twice —^{a}) Dn2 om यत् D5 यत्कृत्वा महत्पुण्य स्यात्, D10 (first time) S शुद्धदानं च सुमहत्, D10 (second time) यत्र कृत्वा महत्पुण्य —^{b}) T1 त्वं (for तद्) D2 ब्रवीमि ते; D10 (both times) G4 °हि न, T3 °पि न (for °हि मे). D5 प्राप्तवांस्त्व ब्रवीहि मे —^{c}) T1 वा, T3 G2 4 च (for हि) B1 5 प्रमाणस् (for °ण) B5 T2 3 G4 तु, D3 हि, G2 M4 च (for त्व)

15 D4 6 7 9 om 15 (cf v l 14) —^{b}) V1 D3 10 T2 3 G1. 2 प्रधान (for प्रदान) G1 3 उत्तर (for °मम्) —^{d}) B5 सत्तम (for शाश्वतम्)

16 D4 6 7 9 om 16 (cf v l 14) —^{a}) G2 दीप्यांश् (for तिलाश्) D8 [पु]व (for सं) — T1 om. 16^{cd} —^{d}) T2 3 G1. 3 4 M तिला निर्वा(M1 वा, M4 °र्वं)पयन्त्युत — After 16, D3 ins 354*

17 ^{a}) D5 तद्धि प्र-; S श्राद्धेषु (for श्राद्धे प्र) —^{b}) D2 ह्येतद् (for ए°) D2 3 6-7 T G2 4 om हि —^{c}) T1 G2 यत्, T2 3 G1 3 4 M1-3 तत् (for तान्). D3 प्रयच्छ च (for °च्छस्व) — V1 B Dn D1-3 5 10 ins after 17 D3 after 16

354* वैशाख्या पौर्णमास्या तु तिलान्दद्याद्द्विजातिषु ।
[B1-4 D1 2 च (for तु). B3 4 तिल दत्त्वा (for तिलान्दद्याद्)]

D8 cont

355* तेषा माघ्यां प्रदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।

18 ^{a}) D1 तिलान्भक्षयित्वा च (submetric) —^{b}) T1 2 G M1-3 दत्त्वा च (for सदा तु) Dn1 n3 D4 10 T1 G1 3. 4 M4 [आ]लंभन, Dn2 [आ]लभते (for °भन) T3 दत्त्वा चातिभव च तै —^{c}) D4 7 संततम् (for स°) —^{d}) S भवेत् (for गृहे)

19 ^{a}) D1-3 सर्वथा (for °दा) —^{b}) B2 4 प्रपाश्, D10 दीपाश्, M1-3 देयाश् (for पे) T G M4 सर्वं जातिष्वसंशय —^{c}) D1-3 S तटा(D1-3 °डा)कानि (for तडागानि) —^{d}) B1 D4 6 नु, D7-9 तु (for [अ]त्र) D10 T1 2 G2 4 M खानय (for °येत्)

20 ^{a}) T G1 3 4 M य(M1 3 त)देतद्दुर्लभमिह (T2. 3 G1 4 °दं); G2 एतत्सुदुर्लभमिदम् —^{b}) S (except G2) मम (for इह) D1-9 परत्र च (for द्विजोत्तम). —^{c}) D3 तु (for ते)

भुक्तेऽप्यथ प्रदेयं ते पानीयं वै विशेषतः ॥ २१
इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ।
नीतश्चकार च तथा सर्वं तद्यमशासनम् ॥ २२
नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ।
ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् ॥ २३
तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् ॥ २४
तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ।
प्रत्येत्य च स तत्सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥ २५
तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहितेप्सया ।
तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितॄन् ॥ २६
दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।
देवानां च पितॄणां च चक्षुष्यास्ते मताः प्रभो ॥ २७
रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
तानि विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयंकरः ॥ २८
यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ।
उभयोः स्यात्तदक्षय्यं दातुरादातुरेव च ॥ २९
यो ददाति स्थितः स्थित्या तादृशाय प्रतिग्रहम् ।

C 13. B 13. K 13. M 13

21 ^{a}) V1 B3 5 Dn D10 S (except M1-3) दानार्थं (for पा°) D1-9 प्रपा कार्या प्रदानार्थं — ^{b}) T1 सिध्यते (for नित्य ते) — ^{c}) V1 B2 (marg) भूतेष्वश्च, Dn3 भुक्ते ह्यथ, T1 भुक्ते भुक्ते (for भुक्तेऽप्यथ) B प्रदेय तु, D1-9 प्रदीयेत (for प्रदेय ते) Dn1 n2 भुक्तेप्यत्र प्रदेय तु, D10 T2 3 G1 भुक्ते प्रथमदेय ते, G2 भुक्ते प्रथमपर्यंते — ^{d}) D5 T G1 तु, G1-3 M च (for वै) — After 21, D10 ins an addl colophon [*Sub-parvan* दानधर्म — *Adhy no* 73]

22 Before 22, V1 B Dn D3 10 ins भीष्म D10 repeats 22^{ab}, T2 3 G repeat 22 after 356* — ^{a}) Dn3 D1-9 इत्युक्त°. S (T2 3 G first time) सहसा (for स तदा) G2 (first time) [अ]नेन (for तेन) D10 T2 3 G (all second time) इत्युक्ते धर्मराजेन — ^{b}) D1 9 T3 (first time) गृहात्, G1 (second time) गृह (for गृहान्) — ^{c}) T1 (first time) सहसा, T2 3 G2 (all second time) 1 (both times) च (G1 स) तदा (for च तथा) V1 B Dn D10 नीतश्च कारयामास — ^{d}) D6 स (for तद्)

23 ^{a}) D1 नीत्वा य; S नयित्वा (for नीत्वा त) — ^{b}) B3 5 D10 शर्मिल (for शर्मिण) D1-8 गृहीत्वा शल्मलिं च तद् (D3 वन), D1-9 °त्वा शर्मिल च तं — ^{c}) D10 स ययौ (by transp), G3 स ददौ T1 राजस्य (for °राजाय) — ^{d}) D1 2 तद् (for तम्) Dn2 D2 T G न्यवेदयद्(G2 °त्त)यापि त

24 ^{a}) G1 2 धर्मजोथ (for °राजो) D9 T2 धर्मज्ञ Dn2 धर्मराजो हि धर्मज्ञ — ^{d}) T2 (also as in text) यथासुख (for °गतम्)

25 ^{b}) D1-9 स (for ह) — ^{c}) B3 5 Dn1 T2 प्रत्यैत्य (for प्रत्येत्य) B3 4 5 Dn1 n2 T1 च तत्त, M स च तत् (for च स तत्) — ^{d}) V1 B3-5 Dn D1 5 T G M1 यत् (for तत्)

26 ^{a}) D3 G2 M यथा, T3 तदा (for तथा) T1 प्रशस्यते तथा दीपा — T1 om (hapl) 26^b-27^a — ^{b}) G2 पुत्र (for पितृ) D3 गृहेप्सया (for हिते) — After 26^{ab}, D10 T2 3 G ins

356* पानीयाभ्यर्थिन दृष्ट्वा प्रीत्या दयात्त्वरान्वित ।
वस्त्रे तन्तुप्रमाणेन दीपे निमिषवत्सरम् ।
गवा लोमप्रमाणेन स्वर्गभोगमुपाश्नुते ।
जले बिन्दुप्रमाणेन तद्देवान्युपवर्तय ।

[(L 1) T2 पानीयाद्भूषित दृष्ट्वा (for the prior half) G1 3 दत्त्वा (for दयात्) — (L 2) D10 G2 वस्त्र (for वस्त्रे) T2 दीप्ते (for दीपे) — (L 3) Some MSS रोम (for लोम) T2 G2 -लोकम् (for -भोगम्) — (L 4) D10 G2 जल- (for जले)]

— After the above, D10 repeats 22^{ab}, T2 3 G repeat 22 — ^{d}) D5 स (for स) D3 पितॄणा तारयत्यसौ

27 T1 om 27^a (of v l 26) — ^{a}) V1 दातव्य (for °व्या) — ^{b}) D3 तस्माद्वै भरतर्षभ — ^{c}) G2 om the first च V1 B1 2 5 Dn D1-3 10 T1 देवताना (for देवाना च) — ^{d}) D4 6-9 महाप्रभा, D10 मता विभो (for मता प्रभो) V1 B Dn2 चक्षुष्य चा (V1 °षा चा, B1 3 4 °ष्याश्चा)त्मनो विभो, Dn1 n3 °ष्य चात्मना विभो

28 ^{a}) B4 भूत, D6 दाने (for दान) S विधिवत् (for सुमहत्) — ^{c}) V1 B1 2 5 Dn यस्मान् (for तानि) D1 5 यजनाद् (for °ते) — ^{d}) V1 B1 5 Dn

C 13 3426
B 13 68 30
K 13 103 32
M 13 59 31

उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ३०
वाससां तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ३१
गावः सुवर्णं च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ।
बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३२
विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत च ।
पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

युधिष्ठिर उवाच ।
भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमम् ।
कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥ १
पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणस्तां स्वकर्मणा ।
विधिवत्प्रतिगृह्णीयान्न त्वन्यो दातुमर्हति ॥ २
सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
वेदे वा यत्समाम्नातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
भीष्म उवाच ।
तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४

D2 [अ]भयकर T2 3 G2 4 ब्राह्मणेभ्योभयकर (G2 4 °र).

29 ^{a}) D1-9 S (except G2) तद् (for यद्) B3 om from स्यात्तद् (in 29^c) up to वाससां (in 31^a)

30 B3 om 30 (cf. v l 29) T1 om 30 —^{a}) T2 3 G2 4 स्थिति, G1 3 M1, 3 स्थित (for स्थित) Dn3 स्थित्या; D10 स्थित्यै (for स्थिरया) —^{c}) D4-9 अक्षत (for °य) T2 3 G M4 धर्मो (for धर्मं) —^{d}) T2 3 G M4 न चैन, M1-3 नैव न (for त मनु) Dn3 reads from नु प्राह up to भवतीत्य (in 31^d) twice

31 For the repetition in Dn3, of v l 30 B3 om वाससा (in 31^a) (cf v l 29) —^{a}) V1 B Dn1 n2 n3 (both times) D10 G4 स, D5-7 सु, G2 om (for तु) —^{b}) D4 9 नितरां (for स्वदार) D5-7 नितरा नियतो नर —^{c}) B3 Dn2 सुवर्णश्च, D4-9 सुरूपश्च (for सुवस्त्रश्च) Some MSS सुवेशश्च (for °षश्च) —^{d}) Dn3 D5-8 T2 3 G1 3 4 M1 शुश्रुम

32 ^{a}) D4 6-9 वास (for गाव) T2 तिला (for तथा) —^{b}) T2 दीपश्च (for तिलाश्च) D1-9 [अ]पि (for [ए]व)

33 ^{a}) S विवाहं (for °हाश्च) D1-9 [अ]पि (for [ए]व) —^{b}) B3 पुत्रानुत्पादयेदिति, B5 Dn1 D1 2 °येति च, D1-9 येत्तत, D10 T2 3 G M1-3 °यीत च.

Colophon om in D1-3 —*Parvan name* B1 2 4 Dn3 शांति —*Sub parvan* V1 B Dn D1-10 M दानधर्म —*Adhy name* T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे शर्मिब्राह्मणयमदूतसंवादे तिलादिदानप्रशंसा; M1-3 यमब्राह्मणसंवाद —*Adhy no* (figures, words or both) V1 68, D5 63, D10 74, T1 M 96, T2 3 G2 4 103, G1 3 97 —*Śloka no* Dn3 34, D4 31

68

1 S om 1^{ab} —^{c}) B1 T2 3 G महाभाग, D1-3 5-9 नरव्याघ्र, D4 महाव्याघ्र, D10 भूमिदानम् (for महाप्राज्ञ) —^{d}) D10 अन्न (for भूमि) D5 G1 3 विशिष्यते (for विशेषत) T G2 4 M भूमिदानाद्विशिष्यते

2 ^{b}) G2 ब्राह्मणेभ्य (for °णस्ता) V1 B1 5 Dn D10 ब्राह्मणायेष्टि(D10 °ष्ट)कर्मिणे, B1-3 °णायेष्टिकर्मणे (B3 °णा), T1 ब्राह्मणानां स्वकर्मणा —T1 om 2^{cd} —^{c}) T2 गृह्णीयुर् (for °यान्)

3 D4 om (hapl) 3 —^{a}) B1 Dn3 च (for तु) T1 श्रुत्वा (for शक्य) —^{b}) D5 दातव्य (for प्रदातु) —^{c}) T1 यदैव यत्, T2 वेदे यावत् (for वेदे वा यत्) V1 B Dn D5 10 समाख्यात, D8 6 7 9 °म्नायस् (for °म्नात)

4 D4 6 7 9 om 4^c-5^d.

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥ ५
तथैव गाः प्रशंसन्ति न च देयं ततः परम् ।
संनिकृष्टफलास्ता हि लघ्वर्थाश्च युधिष्ठिर ।
मातरः सर्वभूताना गावः सर्वसुखप्रदाः ॥ ६
वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्य गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ।
मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥ ७
प्रचोदनं देवकृतं गवा कर्मसु वर्तताम् ।
पूर्वमेवाक्षरं नान्यदभिधेयं कथंचन ॥ ८
प्रचारे वा निपाने वा बुधो नोद्वेजयेत गाः ।
तृषिता ह्यभिवीक्षन्त्यो नरं हन्युः सबान्धवम् ॥ ९
पितृसद्मानि सततं देवतायतनानि च ।
पूयन्ते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥ १०
ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
अकृत्वा स्वयमाहार व्रतं तत्सार्वकामिकम् ॥ ११
स हि पुत्रान्यशोऽर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ।
नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं च व्यपोहति ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

देयाः किंलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् ।
कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥ १३

भीष्म उवाच ।

असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथंचन ॥ १४
भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।

C 13 3 B 13 6 K 13 1 M 13 59

5 D4 6 7 9 om 5 (cf v l. 4) T1 om 5 — a) T2 3 G1 2 4 M1-3 प्रब्रवीति, G3 ब्रवीति स, M4 अध्यतीच (for ब्रूयाच्चापि) — c) V1 B3 D8 10 पृथिवीगोप्रदाभ्यां च — d) V1 Dn D5 तुल्य स (by transp) D1-3 तस्मात्तुल्यफलं हि सा

6 a) Dn1 यथैव गा D3 गावश्चैव (for तथैव गा) T1 तथापि गावो सुरभा वै — b) V1 B2-5 Dn D10 तु (for च) D4 अत (for तत) — c) T1 3 चापि, G2 वाभिर् (for ता हि) — d) D3 हि (for च)

7 a) T3 G4 सिद्धिम् (for वृ) — b) G1 partly damaged D4-9 T1 3 G2-4 M प्रदक्षिण (D9 णा) (for क्षिणा) T2 गवा कार्यं प्रदक्षिण —After 7ab, N ins

357* सताड्या न तु पादेन गवा मध्ये च न व्रजेत्।

[D1-3 सचोद्या, D4-9 सनोद्या (for सताड्या) D4 8-9 च (for तु) B1 न गा हन्यात्तु पादेन (for the prior half)]

— c) D3 T1 दिव्य (for देव्यस्) D4 8-10 T2 3 मगल्यायतन देव्यस् — d) D1-9 ता, S गा (for हि)

8 a) D4-9 प्रनोदन, T2 3 G3 4 M प्रयोजनं (for प्रचोदन) D10 T1 G1 3 प्रयोजन दैवकृत — c) D1 2 4 6 7 9 सर्वम् (for पूर्वम्) B3 D3 T2 3 G2 M1 3 एकाक्षर, D3 एवाक्षय (for °क्षर) V1 B2 4 5 Dn D4 10 G2 च (for न) T1 पूर्वमेवाक्षर कामम् — d) V1 B Dn D10 तत पर (for कथचन)

9 a) B5 Dn1 n2 D1 3 निवाते (D1 पे) वा, D6 निपानेन, T3 [अ]विपाने वा (for निपाने वा) — b) B5 corrupt D1-3 T1 नरो (for बुधो) D8 नोद्वेजयेच्च, D10 S (except M4) °जयीत (for °जयेत) — c) B1 [अ]पि, D9 [अ]ति (for [अ]भि) B3 कुपिता ह्यपि वीक्ष्यतो — d) B5 दधु (for हन्यु)

10 c) D1 2 G1 3 पूज्यते, T1 शुध्यते (for पूयन्ते) G1 तासा (for यासा) — d) D1 2 T G M4 किं भूतम्, D4 8 9 (before corr) भूत किम्, M1-3 किं पूतम् (by transp)

11 a) V1 B Dn D2 10 G2 M4 घास (for ग्रास) D4 ग्रास मुष्टि पर गावो — c) B1 D1-4 6-9 तद्व्रत (by transp), D5 तद्वृत्त B1 2. 5 D1 2 T3 सर्वकामिक

12 T1 om 12ab — a) D4 6-9 [ऽ]थांश्च (for ऽर्थं) D4 7 वा (for च) — b) T2 3 [अ]य (for [अ]धि) B2 तिष्ठति (for गच्छति) — c) T1 सर्वं (for चैव) — d) V1 B Dn D1 T2 3 G M4 [अ]प्यपो हति (for व्यपो)

13 b) D1-9 चैव (for चापि) — D4 om 13cd — d) D5 वै (for च)

14 c) B3 कव्यहव्य (for हव्यकव्य) — d) G2 4 गा (for गौः) B1 D10 G1 3 कदाचन (for कथं)

15 a) D1 T3 G2 4 M1 3 भिक्षते (for वे) — b) D4-9 सुव्रताय (for श्रोत्रियाय) — c) B3 (marg)

C. 13 3445 B 13. 69 16 K 13 104 16 M 13 59 15

दत्त्वा दशगवां दाता लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ १५
यं चैव धर्मं कुरुते तस्य पुण्यफलं च यत् ।
सर्वस्यैवांशभाग्दाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ १६
यश्चैनमुत्पादयति यश्चैनं त्रायते भयात् ।
यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः ॥ १७
कल्मषं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः ।
अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥ १८
वेदान्तनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य
प्रज्ञानतृप्तस्य जितेन्द्रियस्य ।
शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव
भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ १९
यः क्षुद्भयाद्वै न विकर्म कुर्या-
न्मृदुर्दान्तश्चातिथेयश्च नित्यम् ।
वृत्तिं विप्रायातिसृजेत तस्मै
यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः ॥ २०
शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ।
सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो
दाराश्चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[इं]दशाय गा; $D_{1\,2}$ दशगव (for दशगवा) T_1 M दत्त्वा बहुगुणा गावो (T_1 गा वै), $T_{2\,3}$ G दत्त्वा दशशतं गावो

16 ^{a}) Dn_1 n_2 यश्च, D_{1-8} येन (for य च) $B_{1\,3\,4}$ कुरुते धर्मं (by transp) — ^{b}) D_5 यस्य (for तस्य) V_1 B Dn धर्मं D_6 पुण्य (for पुण्य) D_4 तस्य धर्मफल महत् — T G M_4 subst for 16^{ab} D_{10} ins after 16^{ab}

358* जुहोति यन्नोजयति यद्ददाति गवा रसै ।

— ^{c}) $D_{1\,2}$ [अ]स्य, D_{4-9} [अ]पि (for [ए]व) G_4 तात (for दाता) T_3 सर्वस्यैना गवां दाता — ^{d}) D_{1-9} प्रवर्तते; S प्रवर्तित (for प्रवृत्तय) — After 16, $D_{1\,2}$ ins

359* अर्थस्य दशभाग्दाता तन्निवृत्तप्रवृत्तये ।

17 M_4 om (hapl) 17^a — ^{a}) V_1 B Dn D_{4-10} T_1 G_1 उत्पादयते (for °यति) — ^{d}) D_{4-9} स्मृता (for त्रय)

18 T_1 om 18 — ^{b}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,3\,4}$ M हन्यात् (for हन्ति) D_{1-3} मान (for मानो) D_9 महायश — ^{c}) $T_{2\,3}$ G_{1-3} M_{1-3} अपुत्रत्व, G_4 अवृत्तित्व, M_4 अपुत्र ते (for °त्रता) — ^{d}) $T_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ $M_{1\,2}$ कुवृत्तिं, M_4 सुवृत्तिं (for अ°)

19 ^{a}) D_9 प्रदस्य (for श्रुतस्य) — ^{b}) $T_{2\,3}$ G निष्ठस्य, M -वृद्धस्य (for तृप्तस्य) — B_5 om 19^c–20^d — ^{c}) T_1 श्रेष्ठस्य (for शिष्टस्य) $D_{4\,8\,9}$ जितस्य (for य°)

20 B_5 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) G_2 यत् (for य) — ^{b}) S [अ]तिथिर्यस्य (for [आ]तिथेयश्च) V_1 B (B_5 om) Dn_3 D_{10} मृदुश्च शा(D_{10} दा)तोतिथये च नित्य, Dn_1 n_2 मृदुश्च शातो ह्यतिथिप्रियश्च — ^{c}) M_1 वृत्त, M_2 वित्त (for वृत्तिं) V_1 B (B_5 om.) Dn $D_{8\,10}$ द्विजाय, $D_{1\,2}$ प्रिया यो (for विप्राय) V_1 B_4 D_{1-3} [अ]भि (for [अ]ति-) — ^{d}) D_{4-9} वै सु- (for तुल्य) S दानश् (for -शीलश्)

21 ^{a}) D_2 आर्ये (for शुभे) $D_{4\,6-9}$ शुभे पात्रे य प्रदाने हि धर्मस् — ^{b}) D_{4-9} T_1 M_{1-3} तावद्दोषो (T_1 M_{1-3} °षा), $T_{2\,3}$ G M_4 तावतो दोषा (for तावान्दोषो) Dn_2 ब्रह्मस्वापहारे (for ब्राह्मणस्वाप°) — M_4 om (hapl) 21^c — ^{c}) G_1 partly damaged. $D_{1\,2\,6}$ सर्वावस्थो, $T_{2\,3}$ $G_{3\,4}$ °पत्सु (for °वस्थ) — ^{d}) B_3 वर्जनीयं, D_{4-9} °येत (for °नीया) — After 21, D_2 ins

360* युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणस्वापहारेण कियान्दोषो भवत्युत ।
ब्राह्मस्वमुच्यते किं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

While D_{10} S ins after 21

361* विप्रदारे परहृते विप्रस्वनिचये तथा ।

६९

भीष्म उवाच ।
अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ॥ १
निविशन्त्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः ।
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ २
प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कूपाज्जलार्थिनः ।
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ३
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ।
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वंस्ते सहस्रशः ॥ ४
प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं बध्वा पर्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनार्दनम् ॥ ५
समावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्तेत्यथ कृष्णे न्यवेदयन् ॥ ६
स वासुदेवेन समुद्धृतश्च
पृष्टश्च कामान्निजगाद राजा ।
नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदय-

C 13 B 13 K 13 M 13

परित्रायन्ति शक्तास्तु नमस्तेभ्यो मृतास्तु वा ।
न पालयन्ति निहता ये गान्यैवस्वतो यम ।
दण्डयन्भर्त्सयन्क्लिश्य निरयेभ्यो न मुञ्चति ।
तथा गवां परित्राणे पीडने च शुभाशुभे । [5]
विप्रगोषु विशेषेण रक्षितेषु गृहेषु वा ।

[(L 1) T1 परिभूते, T2 अपहृते, G1 3 परि॰ (for पर॰) T1 M1 मद्यस्तेपहृते च ये, G1-3 M1-3 तद्धनेपहृते च तु (M1-3 ये) (for the post half) — (L 2) T2 ॰त्रायतु (for ॰त्रायन्ति) M1 3 [अ]शक्तास् (for शक्तास्) T1 दिने दिने, G1 3 M1-3 मृताश्च ये (for ॰स्तु वा) — After line 2, T2 ins

362* न मृत स्वगमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वित ।

— G2 om lines 3-4 — (L 3) T1 ये चापि, T2 चैतस्य, T3 M2 4 न हता (for निहता) T2 दाता (for ये तान्) — T1 om lines 5-6 — (L 6) M1 2 4 धनेषु (for गृहेषु)]

Colophon om in D1-3 — *Parvan name* B1 2 4 D2 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D4-10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* T2 गोदानप्रकरणे गोदानपात्रनिरूपण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 69, D5 64, D10 75, T1 M 97, T2 3 G2 4 101, G1 3 98 — *Śloka no* Dn2 22, D4 19

69

1 a) D1 2 [ए]प, T2 वै (for [ए]व) — b) Some MSS मर्पणे (for मर्शने) D3 ब्राह्मणस्वाभिमर्पणे — c) V1 नृपेण, some MSS नृगेन (for नृगेण) — d) D10 युधिष्ठिर (for कुरूद्वह)

2 T1 om 2ab — a) B3 Dn1 n2 D3 5-7 9 T2 निर्विश(D3 ॰श)त्या, T2 निविशतया (for शन्त्या) — b) D2 इति श्रुते, T3 कुरूद्वह (for इति श्रुति) — c) B1 D6 8 महान् (for महा) — d) D6 7 वीरुद (for वीरुत्)

3 a) D4-9 चापि (for तत्र) T2 तत्र प्रयत्नं कुर्वाणास् — T1 om 3cd — d) D3 4 7-9 कूपे (for तोये) B5 सुसभूते, Dn2 ॰स्कृते, D2 वृत (for ॰वृते) D5 6 तस्मिन्कूपे समावृते

4 a) G1 त (for ते) G2 भागा (for ॰काय) — b) D1-3 कृकिलासम् (for कृक॰) T1 उपस्थित (for अव॰) — c) T2 3 G तत्र (for तस्य) G1 3 [उ]त्तरणे (for [उ]द्ध॰) — d) D10 अकुर्वत, T2 कुर्वंति स (for अकुर्वंस्ते)

5 T1 om 5ab — a) B4 प्रयतैश् (for प्रग्रहैश्) T2 3 G1 3 4 M चैव (for चर्म) D2 पटैश्, D10 ॰पाशैश् (for पट्टैश्) G2 प्रग्रहैश्च पटैश्चैव — b) T2 पर्वतोत्तम (for ॰पमम्)

6 T1 om 6ab — a) D4-9 मुखमावृत्य कूपस्य — b) D1-3 कृकिलास (for कृक) D9 महत् (for महान्) — c) D10 T2 G1 समुद्धर्तुम् — d) V1 B4 इत, B1 Dn3 [इ]त्यत, B2 3 5 Dn1 n2 [इ]त्येतत्, D1 3 [इ]त्येव, D10 तत, T1 ह्यन्य, T2 G1 इति (for [इ]त्यथ) Dn1 कृष्ण (for कृष्णे)

7 b) V1 B Dn D10 कार्यं, D2 राजा, T1 M4 काम (for कामान्) T1 राजन् — c) D4, 6-9 नृपस्

C. 13 3458
B 13 70 7
K 13 105 7
M 13 59 7

त्वपुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनम् ॥ ७
तथा ब्रुवाणं तु तमाह माधवः
शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।
कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो
नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥ ८
शतं सहस्राणि शतं गवां पुनः
पुनः शतान्यष्ट शतायुतानि ।
त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम
नृप द्विजेभ्यः क्व नु तद्गतं तव ॥ ९
नृगस्ततोऽब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोधने ॥ १०
गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम ।
सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ११
अपश्यत्परिमार्गंश्च तां या परगृहे द्विजः ।
ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साभवत् ॥ १२
तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।
भवान्दाता भवान्हर्तेत्यथ तौ मां तदोचतुः ॥ १३
शतेन शतसंख्येन गवां विनिमयेन वै ।
याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामब्रवीदिदम् ॥ १४
देशकालोपसंपन्ना दोग्ध्री क्षान्तातिवत्सला ।
स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ १५
कृशं च भरते या गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।
न सा शक्या मया हातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥ १६
ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।

(for नृगस्) D2 4 5 8 ततो, D3 स्वम्, T2 3 G2 M1 3 4 तथा (for तदा) D3 अय, D1-9 असौ (for अयो) — d) D6 पुग कृत (for पुरातन)

8 a) T1 स (for तु) T2 तद् (for तम्) — b) T1 श्रुन (for शुभ) B1 D5-9 पातक, G2 पाप (for पापकम्) — c) T2 3 G M1-3 अथो (for कथं) B1 दुष्कृतिम्, G1 दुर्गतम् (for °तिम्) D1 8 T2 ईदृश (for °शीं)

9 a) V1 B Dn D10 गवां शत (by transp) — b) T2 3 G M1-3 गवा (for पुन) B1 D10 शतायुतानि च, D1-9 दशायुतानि (for शतायुतानि) T1 गवा शतं चाष्टशतायुत तथा — c) D9 पुरो (for पुरा) D1-9 S शुश्रुमो (for °म) — d) T G2-4 M1 3 नृग (for नृप) B1 सतु (for क्व नु) S तथा (T1 °दा) गत (for गत तव)

10 a) T2 तदा, T3 G तथा (for ततो) — c) D7 प्रेपितस्य (for प्रो°) Dn2 प्रेपितस्य यदि भ्रष्टा

11 T1 om 11ab — a) D4 S (T1 om) सहस्र (T2 M1 °स्र) (for स्रे) T2 G3 सख्याते (for ता) — b) T3 G2 4 तथा (for तदा) S (T1 om.) तै° (for सा) — c) D3 दत्ता हि (for मे दत्ता) — d) T2 प्रत्यर्थम् (for प्रेत्या°) V1 Dn3 D10 T1 काक्षया, G1 काक्षित, M1 काक्षित, M3 काक्षत (for °ता) D1-9 प्रीत्यर्थमभिगच्छता (D1 त)

12 a) G1 स (for च) — d) D1 2 T2 ब्राह्मणे (for °णो) D1 2 4-7 9 यत्र (for यस्य) D1 M1-3 सा भवेत् (for साभवत्) D3 ब्राह्मणे यत्र सभवान, D5 °णो यत्र भारत

13 a) S (except G2) मामनु (for समनु) — D1-3 om 13c-15b — d) V1 B2-5 Dn1 n3 D5 अवोचता, B1 अथोचतु, D10 तदाहतु, T3 G2 4 तथोचतु (for तदो°) D4 6-9 इत्युभौ तौ तथो(D4 5 मामवो)चतु

14 D1-3 om 14 (cf v l 13) — a) D10 T G2 4 त(T2 द)त्तेन (for शतेन) — b) D5 6 च (for वै) — M1 reads 14c-17b twice — c) Some MSS गृहीतार

15 For the repetition in M1, cf v l 14 D1-3 om 15ab (cf v l 13) — a) G3 कालाति (for -कालोप) T2 देशकालोपपन्ना मे — b) B3 कात्या, B4 5 T3 G2-4 काता, D2 T2 G1 शांता (for क्षान्ता) — c) T1 साधु- (for स्वादु)

16 For the repetition in M1, cf v l 14 — a) B1 कृपण, D1-3 भृश च, D10 T2 3 G1 ध्रिय च (T2 ह) (for कृशं च) G1 M4 हरते (for भरते) V1 B Dn D10 G3 M2 सा (for या) G2 ध्रियश्च हरते या गौर् — c) T2 सशक्त्या (for सा शक्या) — d) B1 [अ]पि (for स)

17 For the repetition in M1, cf v l 14 — b) V1 B2-5 Dn2 n3 D10 हि (for वै)

गवां शतसहस्रं वै तत्कृते गृह्यतामिति ॥ १७
ब्राह्मण उवाच ।
न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे ।
सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ १८
रुक्ममश्वांश्च ददतो रजतं स्यन्दनांस्तथा ।
न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥ १९
एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।
पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥ २०
यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् ।
नान्तः संख्यायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ २१
अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया ।
चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥ २२
रक्षितास्मीति चोक्तं ते प्रतिज्ञा चानृता तव ।
ब्राह्मणस्वस्य चादानं त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ २३
पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।
धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीतले ॥ २४
अश्रौषं प्रच्युतश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः ।
वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः ॥ २५
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ।
प्राप्स्यसे शाश्वताँल्लोकाञ्जितान्स्वेनैव कर्मणा ॥ २६
कूपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितं च ह ।
तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न तु मामजहात्स्मृतिः ॥ २७
त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥ २८
अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
विमानं दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिंदम ॥ २९

C 13 34
B 13 70
K. 13 10
M 13 5

18 T1 विप्र (for ब्राह्मण) — [a]) D1 राजन्, S (except G2) राज्ञ (for राज्ञा) — [b]) D5 तस्य (for स्वस्य) — [c]) B1 राजन्, D1–9 मह्यं (for शीघ्रं) — [d]) D1–3 नान्या (for मम)

19 T3 om 19[a]–22[b] — [a]) G2 शतशो (for ददतो) — [b]) V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D3 T1 M4 रजत, B1 D4 G2 राजत-, T2 G4 रानत, G1 3 र(G3 रा)जतान् (for रजत) Dn2 D1–9 T2 स्यदन —T1 om 19[cd] — [c]) D6 तत्राह (for जग्राह) M4 ना (for च) — [d]) G4 [अ]सौ (for स)

20 T3 om 20 (cf v 1 19) — [b]) D1 6–9 नोदित (for चो°) — [c]) T1 उपागम्य (for अह प्राप्य) D7 पितृलोके मुद प्राप्य

21 T3 om 21 (cf v 1 19) — [a]) T1 2 G तु, M च (for मा) — [b]) B1 इद (for ततो)

22 T3 om 22[ab] (cf v 1 19) — [a]) B1 2 4 [प]क्र (for [प]व) G4 पाप्मा (for पापम्) D1–9 अस्ति पाप कृत चापि — [b]) D6–9 त्वयि (for त्वया) D4 5 ह्यज्ञानाचदपि त्वयि — [c]) Dn3 भुङ्क्ष्व कृच्छ्र तु पश्चाद्वा — [d]) T1 च (for वा) S [अ]पि (for त्व) B3 (marg as in text) यथेप्सित, D5 10 °प्ससि (for °च्छसि)

23 [b]) D1 ना (for च) V1 [अ]नृता भवेत्, T2 त्वया कृता, T3 G M कृता त्व(G1 3 °ता म)या (for [अ]नृता तव) T1 प्रतिज्ञा तत्त्वया कृता — [d]) V1 B Dn D4 8 10 द्विविधस्, T2 3 त्रिविध (for °धस्)

24 Before 24, D5–10 ins नृग उवाच — [a]) D4 T2 पूर्व (for पूर्वं) S (except G2) चरित्वा (for °ष्ये) — [b]) D10 शुभरति (for °मिति) B3 यच्छा श्वतमिति प्रभो — [c]) T G1 2 4 M1 3 एव (for एवं)

25 [a]) V1 B2–5 Dn D10 पतितश्, D6 7 9 प्रपतश् (for प्रच्युतश्) D3 प्राह (for चाह) D5 अश्रौष प्रपतस्त्वाह — [b]) D3 7 9 प्रभाषत, D8 प्रपश्यत (for प्रभाषत)

26 [b]) D6–9 क्षीण- (for क्षीणे) Some MSS दुष्कृते

27 [b]) V1 B2 5 Dn D10 T2 3 G4 M4 पतितश् (for °त) T1 दिवति (for च ह) — [d]) V1 B2–5 Dn D10 G1 3 4 च (for तु)

28 [a]) D1–3 धारितो, G1 3 [उ]त्तारितो (for तारितो) T2 सम्यक् (for ऽस्म्यद्य) — [c]) D8 M1–3 मा (for मा)

29 T3 G4 om 29[a]–32[b] Before 29, G3 ins भीष्म — [c]) Bom ed दिव्यमास्थाय पथान — [d])

C 13 3481 B 13 70 30 K 13 10. 30 M 13 59 30

ततस्तस्मिन्दिवं प्राप्ते नृगे भरतसत्तम ।
वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनन्दन ॥ ३०
ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
ब्राह्मणस्वं हृतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ३१
सतां समागमः सद्भिर्नाफलः पार्थ विद्यते ।
विमुक्तं नरकात्पश्य नृगं साधुसमागमात् ॥ ३२
प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः ।
अपचारं गवां तस्माद्वर्जयेत युधिष्ठिर ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

युधिष्ठिर उवाच ।
दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ ।
विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥ २
ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ।
समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ॥ ३
उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो जलम् ।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥ ४

D4 T1 M4 अरिंदम

30 T3 G4 om 30 (cf v l 29) — a) V1 B Dn D10 याते (for प्राप्ते) — b) T2 गृहे भारतसत्तम — c) D1-3 5 G2 लोक (for श्लोक) — d) D1-9 जगाद भरतर्षभ

31 T3 G4 om 31 (cf v l 29) — b) G2 विशेषत (for विजानता) T1 2 G1 3 M क्षत्रियेण विशेषत (T2 °शिष्यते) — c) T2 G1-3 M4 नृप (for हृत)

32 T3 G4 om 32ab (cf. v l 29) Before 32, D1-3 ins. भीष्म — b) T1 सफल, T2 G1 3 नाफलं (for °ल) — d) V1 नृप (for नृग) D2 3 समागमे (for °मात्)

33 b) D1-9 चापि (for तत्र) D6 T3 तथाबलं, T1 2 G1 2 M4 °फल, G4 °बल (for °फल) — c) B1 T2 3 G1 4 अपहार, D1-7 9 अविचार (for अप°) T1 द्विजास् (for गवा) — d) S (except G1) वर्जयीत (for °येत)

Colophon om in D1 3 — *Parvan name* B1 2 4 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D4 8-10 दानधर्म — *Adhy name* V1 Dn3 नृगवासुदेवसमागम, B1 D1-3 M नृगोपाख्यान, B2 4 6 D10 नृगवासुदेवसवाद, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोदानप्रशसायां ब्रह्मस्वापहरणे नृगोपाख्यान — *Adhy no* V1 70, D5 65, D10 76, T1 M 98, T2 3 G2 4 105, G1 3 99 — *Śloka no* Dn3 D4 33

70

1 a) D8-9 दानाना (for दत्ताना) D5 दानानामिह सप्राप्तिं — c) G1 3 महाभाग (for °बाहो) — d) T2 3 च (for हि) T1 कथ्यत (for °ताम्)

2 For a slightly different version of the story of Naciketas, of Kaṭha U D9 om the ref. D5 om 2ab (retaining the ref) S om (hapl) 2cd — c) D10 औद्दालकेर् — d) V1 नातिकेतस्य चोभयो°, D1-8 नासिकेतस्य (D2 °तोश्च) चो°

3 a) B3 D10 T1.3 G2 M1-3 औद्दालकिर् Dn3 धीमान् (for दीक्षाम्) — b) D1-9 उपलभ्य; M4 उपागम्य (for उप°) — d) V1 नातिकेतम्, D1-3 नासिकेतु (D1 °त)म् D3 T2 उवाच ह (for अभाषत) — e) T2 G4 समाप्त (for °प्ते) M4 नियते (for °मे)

4 b) V1 B1 2 5 Dn D10 स्वाध्यायाभिरतस्य च — c) B3 इध्मदर्भ°, D10 S (except T1) इध्मान्दर्भान् — d) D3 कलशाश्, T1 °शैश्, T2 3 G M1 3, 4 °शाश्च (for

गत्वानवाप्य तत्सर्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥ ५
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्स महातपाः ॥ ६
तथा स पित्राभिहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥ ७
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥ ८
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमुपगूहतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्वरी ॥ ९
पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या सस्यमिवाप्लुतम् ॥ १०
स पर्यपृच्छत्तं पुत्रं श्लाघ्यं प्रत्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥ ११
अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥ १२
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
अन्वर्थं तं पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ १३
कुर्वन्भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहैमभौमाम् ॥ १४

C 13 3
B 13 7
K 13 ॥
M 13 6

शश्) V1 B3–5 [अ]भिभोजन, B1 2 Dn1 n2 [अ]तिभो(Dn1 °भा)जन, D4–9 [अ]पि नो जल (for [अ]भितो जलम्) —^e) B1 5 Dn2 D4 ते (for मे) T1 एतत्सर्वं समादाय —^f) B5 व्रज, D4–9 [आ]नय (for [आ]व्रज)

5 ^a) T2 G1 3 M2 3 नावाप्य (for [अ]नवाप्य) —^b) B1 -परिप्लुत (for समा°) —^c) V1 Dn2 D4 T2 3 G M1–3 [ए]व (for [ए]वं) —^d) D4 6–9 च (for सो) G1 वव (for मुनि)

6 ^a) B1 D3 T2 3 G2 3 M1 3 4 समाविष्टो (for श्रमा°) —^b) V1 उद्दालकस्, B1 5 तूद्दालकिस्, D10 T G M1–3 औ(M1–3 त्वौ)द्दालकिस् B3. 4 D10 G3 तथा, D3 तत (for तदा) —^c) G2 धर्मं (for यम) —^d) D1–4 8 9 सु (for स) S ऋशापत्क्रोधमूर्छित

7 ^a) Dn2 n3 D4 6–9 [अ]भिहितो, D1–3 निहतो (for [अ]भि°) S तथा पित्रा स निहतो —^c) D6 एत्र (for एव) —^d) T2 शतकृत्वो (for गतसत्त्वो)

8 ^a) V1 नातिकेत, D1–3 नासिकेत (D2 °तुं) (for नाचि°) —^b) D6 10 M4 मूर्छित·

9 ^b) D1 T1 G1 3 4 स्व- (for स्वं) D1–3 अव- (for उप) V1 B Dn D10 स्व पुत्रमनुशोचत —^d) T1 आगता शर्वरी तदा, T2 3 G1–3 M4 सा चोग्रा शर्वरी तदा (G2 °धा), G4 वाचोग्रा शर्वरी तदा, M1–3 सा चोर्ध्वा शर्वरी गता

10 ^a) D5 पैत्रेण (for पित्र्येण) D8 10 T G2 M [अ]स्र (for [अ]श्रु-) D1–3 प्रवाहेण (for प्रपातेन) —^b) D1–3 नासिकेतु (D1 °त) (for नाचिकेत) —^c) B3 Dn D2–9 M2 प्रास्यदच् (D6 7 °दन्), D1 प्रास्पर्शंच्, T1 पस्पद, G3 प्रास्फंदच् (for प्रास्पन्दच्) B1 T1 कौशे, T2 कोशे (for कौश्ये) —^d) D3 [उ]त्थित (for [आ]प्लुतम्)

11 D4 om (hapl) 11 —^a) B1 S पर्यपृच्छत्तत (B1 °च्छ त) पुत्र —^b) D5 क्षीण, T2 साध्यं (for श्लाघ्य) G2 प्रत्याहृत (for °गत) V1 B Dn D10 क्षीण पर्यागत पुन, D3 श्लाघ्या प्रत्यागति पुन —^c) S दिव्य (for दिव्यैर्) V1 B2 T1 समायुक्त (for °दिग्ध) —^d) B5 सुसम् (for -स्वप्नम्)

12 ^a) S कृ(G4 ग)ता (for जिता) —^c) Dn3 D6 9 वा (for च) V1 [अ]पि (for [अ]सि) —^d) T2 3 G4 च (for हि) T3 पुन (for वपु)

13 ^a) T3 पुत्रस्य (for सर्वस्य) —^c) V1 B Dn D2 8 10 स ता वार्तां, D1 9 आस्थिताना, D4 5 अन्वर्थेता, T1 आगताना, T2 अभ्युत्थाय, T3 G M अन्वर्थाना (for °र्थं त)

14 ^b) G4 अह, M4 ह्यय (for ह्यह) D10 S (except T1) प्रभासा (for °वाम्) —^d) V1 B5 Dn हेमभासा (Dn1 n2 स), B1 D10 G2 M हेमभौमा, D1–9 T1 हेमभूमिं, G4 भौमभूमां (for हैमभौमाम्) ❀ Cn योजनेति लुप्ततृतीयान्त पदम् । योजनै सहस्रश समितामिति शेप । ❀

15 ^b) V1 B Dn D3 10 दे(D10 ए)हीति स हि,

C 13 3100
B 13 71 16
K 13 106 16
M 13 60 15

दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
गृहं निवेद्यासनमादिदेश ।
वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १५
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
वृतं सदस्यैरभिपूज्यमानम् ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज
लोकानर्हे यान्स्म तान्मे विधत्स्व ॥ १६
यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्याह तु त्वां तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
न तच्छक्यमनृतं विप्र कर्तुम् ॥ १७
दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
ददामि किं चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथे तत्र कामान्वृणीष्व ॥ १८
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धा-
ल्लोकान्द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥ १९
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमन्तम् ।
संदर्शयामास तदा स्म लोका-
न्सर्वांस्तदा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ २०
अपश्यं तत्र वेश्मानि तैजसानि कृतात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥ २१
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥ २२

D1 3 गृहान्निवेद्य, D4–7 9 M1 3 गृहान्नि(M1 3 °ह नि) वेश्य (for गृह निवेद्य) —c) B1 D4 6–8 [ऽ]र्घादिभिर् —d) D3. 6 मा (for मा).

16 a) D8 शरणम् (for शनकैर्) —b) V1 B6 Dn D2 G1 M2 4 वृत D1 2 इति (for अभि) V1 B1 2 4 5 Dn3 D3 10 पूज्य नम्र ; B3 Dn1 n2 D8 पूज्यमान , D4 6 7 9 T M3 पूज्यावनम्य, M4 पूज्या वनम्र (for पूज्यमानम्) —c) D7 वै (for ते) T1 प्राप्तोतिथिर्विपये धर्मराज —d) D10 S अह यामि (for अर्हे यान्स्म) T1 इन्वै, T2 मे तान् (by transp), G4 तन्मे V1 B2–5 Dn लोकानर्हो (B3 Dn2 °र्हे) यानहं तान्विधत्स्व, B1 °र्हो हेमभासा विधत्स्व, D4–9 °र्हान्याचतो मे विधत्स्व

17 a) D4 यतो, G4 धर्मो (for यमो) D1 2 M मा (for मा) T1 अमृतो (for न मृतो) V1 सम्यग्; D2 सोम्य (for सौम्य) —b) T2 यन्मां (for यम) V1 B2–5 Dn D3 10 M3 स, D1 ते (for तु) D1 G1 3 M1 2 4 त्वा (for त्वां) T1 तरस्वी (for तपस्वी) —d) T1 अकृत (for अनृत)

18 a) T2 3 G1. 3 तात (for तात) —c) V1 B Dn D1–3 10 G2 ददानि (for °मि) T G1 3 4 M4 प्रतीतं, M1–3 प्रिय ते (for प्रणीत) D4–9 ददामि (D4 °नि) ते मनसि (D4 5 °स) प्रिय वै (D4 हि, D9 ते) —d) V1 B Dn D9 10 प्रियातिथेस् (for °थे) D4–10 T2 3 G काम (for कामान्)

19 a) D4–9 तेनैवमुक्तोहमथाब्रुव त —b) B1 दुर्निवर्त्यं, B3 °वृत्त, D4–9 °वार्यं, G2 °वेद्य, M4 °पात (for °वर्त्यम्) —c) V1 Dn2 T2 G1 3 4 पुण्यकृतान् —d) Dn1 n2 लोकांस्तेह यदि द्रष्टु वरार्ह

20 a) D1 3 मा (for मा) —b) D5 यानैर् (for वाहैर्) D3 प्रसभ (for सुप्रभ) V1 B Dn T2 G4 भानुमत्तत्, D1–3 °मत्त; T1 दीप्तिमत (for भानुमन्तम्) —c) D5–7 9 स (for स) D1–3 सता (for तदा) B1 D1. 2 5 10 स, Dn1 D4 6–9 [आ]त्म (for स्म) —d) D3 यमस् (for सर्वांस्) V1 B Dn D3. 4 10 G2 4 तथा, T1 पुण्यान् (for तदा) G1 3 4 कृतान् D5 नरेंद्र (for द्विजेन्द्र)

21 b) S (except T3) तैजसाना (for सानि) V1 B Dn, D10 महात्मना (for कृतात्मनाम्) —c) B1 स्थानानि (for सस्थान-) —d) T3 तु (for च)

22 d) B3 4 D4–9 G1 3 चराणि; D1–3 धराणि (for -वनानि)

23 D4 om (hapl) 23a–24b D9 om (hapl) 23.

वैडूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ २३
भक्ष्यभोज्यमयाञ्शैलान्वासांसि शयनानि च ।
सर्वकामफलांश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥ २४
नद्यो वीथ्यः सभा वापी दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्येव सहस्रशः ॥ २५
क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च
सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयम् ।
वैवस्वतस्यानुमताश्च देशा-
नदृष्टपूर्वान्सुबहूनपश्यम् ॥ २६
सर्वं दृष्ट्वा तदहं धर्मराज-
मवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणम् ।
क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चैव नद्यः
शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ २७
यमोऽब्रवीद्विद्धि भोज्यास्त्वमेता
ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।
अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकाः
समाकीर्णा गोप्रदाने रतानाम् ॥ २८
न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं
पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
ज्ञात्वा देया विप्र गवान्तरं हि
दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ २९
स्वाध्यायाढ्यो योऽतिमात्रं तपस्वी
वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।

C 13
B. 13
K. 13
M 13

—^{a}) Some MSS वैदूर्यार्क- D6 प्रकाशाय (for °शानि) —^{b}) M4 रौप्य (for रूप्य) T3 G4 रूप- (for रुक्म-)

24 D4 om 24^{ab} (cf v l 23) T1 om (hapl) 24^{ab} —^{a}) B1 4 Dn2 D1 7 भक्ष- (for भक्ष्य) D5 भक्ष्यभोज्यमयान्सर्वान् —^{b}) T2 विविधानि (for शयनानि) —^{d}) T2 3 G2 4 निष्ठितान् (for संस्थितान्)

25 T1 om 25 —^{a}) D2 3 नदी (for नद्यो) Dn3 D1-3 वीथी (for वीथ्य) V1 B Dn D4-10 वाप्यो, T2 G1 3 4 M वापीर् (for वापी) —^{b}) D4 om from सर्वश up to धेनु (in 38^b) T2 3 G4 नित्यश (for सर्वश) —^{d}) B1 Dn1 n2 मुक्तानि (for यु°) V1 om, B Dn D10 [अ]थ (for [ए]व)

26 D4 om. 26 (cf. v l 25) —^{a}) M2 3 क्षीरस्रावा (for °स्रवा) T1 नदीश् (for गिरींश्) M4 चापि (for च) —^{b}) D1 5 सर्पिषस्तथा, T G M2-4 ससर्पिष्क (T1 °ष) (for सर्पिस्तथा) D1-3 5 3 9 [ए]व (for [अ]पि) —For 26^{ab}, B1 3 D6 7 M1 subst

363* क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च सर्पिषा तथा ।
विमलं चैव तोयं च सर्वं स्वादु तथैव च ।

[(L 1) B1 3 सर्पिषस् (for °षा) M1 गिरींश्चापि ससर्पिष (for the post half) —B1 3 om line 2 —(L 2) M1 [अ]पि तोय वै (for [ए]व तोयं च) M1 दृष्टवान्सुबहूनह (for the post half)]

—^{c}) D6 वैवस्वताश्च (for °तस्य) D3 वैवस्वताश्चाभिमताश्च देशान, T2 °तानुमताश्च दे —^{d}) D6-9 सर्वान् (for [अ]दृष्ट) B1 पूर्वं, T1 पूर्वांस्तु (for -पूर्वान्)

27 D4 om 27 (cf. v l 25) —^{a}) Dn1 n2 D2 सर्वान् (for सर्वं) D10 तम् (for तद्) —^{b}) T1 M अवोचं वै धर्मदेव (T1 °ह) सहि(M1 °वि)ष्णु, T2 3 G °चं वै (T3 चैव) सर्वदेवं सहिष्णुं —^{c}) D10 [अ]पि (for [ए]व) —^{d}) D1-3 5-9 शश्वद्रा(D5-7 द्र)हा (for °स्त्रोता) D10 प्रविष्टा, S प्रवृत्ता (for प्रदिष्टा)

28 D4 om 28 (cf v l 25) —^{a}) T3 यन्मा, G4 धर्मो (for यमो) B1 S भोज्यास् (T1 °ज्य) B1 3 त्वमेतन्, T1 नराणां, T2 3 G M त्वमेतान् (for °ता) —^{b}) B4 प्रदातार°, D8 ये धा° (for ये दा°) —^{c}) B5 om अन्ये लोका B1 अन्यैर् (for अन्ये) V1 B4 5 Dn1 n2 D3 शाश्वतैर् (for °ता) Dn1 वीर्य- (for वीत) V1 B1 3 4 5 Dn D1 5-10 शोकै (for -शोका) —^{d}) D5 8 समाकीर्णे (D3 °र्णो)

29 =(var) 13 72 36 D4 om 29 (cf v l 25) —^{a}) V1 B Dn D10 T1 3 न त्वे(Dn3 नन्वे)वासा (for °वासां) —^{b}) G1 3 प्राप्त (for पात्रं) V1 B2 D2 3 गोविशेषा, Dn1 n2 D8 गोर्विशेषो (for गोवि°) —^{c}) V1 B Dn D2 8 10 T1 देय (for देया) D3 गावस्तदर्थं (for गवान्तरं हि) —^{d}) D5 न हि दुःखं (for दुःखं ज्ञातुं)

C 13 3515
B 13 71 31
K 13 106 32
M 13 60 31

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३०
तिस्रो रात्रीरद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३१
दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ३२
तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय
दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।

Tabular Statement of the sequence of stanzas 30–36 in D_{10} S

D_{10}	T_1	T_2	T_3	G_1	G_2	G_3	G_4	M_1	M_2	M_3	M_4
30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}
34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}		34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}
30^{cd}		30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}				30^{cd}
35^{cd}		35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	35^{cd}
								30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	
31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33	31–33
$34^{ab}r$											
34^{cd}		34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}
35^{ab}		35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	35^{cd}	35^{ab}	35^{ab}
$35^{cd}r$											
36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36

30 30^{ab} = (var) 13 72 37^{ab} For the sequence of 30–36 in D_{10} S, see the Tabular Statement above D_4 om 30 (cf v 1 25) — ^{a}) V_1 B_5 Dn D_2 स्वाध्यायवान्, D_{10} °यस्यो (for °याद्यो) B_1 [ऽ]-त्यति, B_3 [ऽ]भि (for ऽति) — ^{b}) D_{1-8} पापभीरु (for पात्रमासाम्) — 30^{cd} = 13 72 39^{cd} T_1 om 30^{cd} — ^{c}) B_1 T_3 कृच्छ्रोत्कृष्टा (for °त्सृष्टा) D_2 पोषणात्यागताश्च; T_2 प्रोष्यमाणागताश्च — ^{d}) G_1 partly damaged G_3 ज्ञेया (for द्वारैर्) (for द्वारैरे)

31 = (var) 13 72 41 For the sequence of 30–36 in D_{10} S, see the Tabular Statement above D_4 om 31 (cf v 1 25) — ^{a}) V_1 B Dn D_{10} राज्य (for रात्रीर्) Dn T G M_4 स्व(${T_1}$ स)द्भिर् (for अद्भिर्) — ^{b}) T_1 तद्भितेभ्य (for तर्पि°) — ^{c}) G_1 partly damaged D_{10} वस्त्रै (for वत्सै) $D_{6\ 7\ 9}$ पीनै, D_8 पीतै (for प्रीता) $D_{1-3\ 5-9}$ सुव्रता (for सुप्रजा) D_2 साभिचारास्, T_1 M_{1-3} सोपदोहास् (for °चारास्)

32 = (var) 13 72 42 For the sequence of 30–36 in D_{10} S, see the Tabular Statement above D_4 om 32 (cf v 1 25) — ^{a}) $D_{1-3\ 6-9}$ धेनु दत्त्वा (by transp) S साधु (for कांस्य) — ^{b}) Dn मपलायनीं — ^{c}) Some MSS रोमाणि — ^{d}) D_{6-9} तावत्यब्दानि (D_5 ब्दान्) (for तावद्वर्षाणि) D_{6-9} $T_{2\ 3}$ G_{2-4} देव (for स्वर्गं)

33 = (var) 13 72 43 For the sequence

कुलानुजीवं वीर्यवन्तं बृहन्तं
भुङ्क्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ ३३
गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं
वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।
वृत्तिग्लाने संभ्रमे वा महार्थे
कृष्यर्थे वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ॥ ३४
गुर्वर्थे वा बालपुष्ट्याभिषङ्गा-
द्गावो दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।
अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणक्रीता निर्जिताश्चौदकाश्च ॥ ३५

नाचिकेत उवाच ।

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ।
अगोमी गोप्रदातॄणां कथं लोकान्निगच्छति ॥ ३६
ततो यमोऽब्रवीद्धीमान्गोप्रदाने परा गतिम् ।
गोप्रदानानुकल्पं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३७
अलाभे यो गवां दद्याद्घृतधेनुं यतव्रतः ।

of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 33 (cf v l 25) — a) Dn1 तदा (for तथा) V1 B2 4 5 Dn D2 5 8 ब्राह्मणेभ्य (for °णाय) D1 9 om, T1 प्रदद्याद् (for प्रदाय) — b) M1 यात (for दान्तं) D1, 2 वृद्ध (for धुर्यं) — c) B1 Dn1 n2 कुलानुजीव्य, D1 3 T2 G2 M1-3 कुलाजीव, D6-9 G1 2 4 कुलाजीव्य, T1 महाजव, T3 M4 कुलोपजीव्य (M4 °वं) (for कुलानुजीव) — d) D1 2 10 दश वै, D3 वै दश, G4 समतान् (for समि°)

34 34^ab = (var) 13 72 37^cd For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 34 (cf v l 25) G2 om 34^ab — a) D1-3 स्त्रीषु (for गोषु) — b) T1 वृत्तिं गवा (for वृत्तिग्लान) — 34^cd = (var) 13 72 38^ab T1 om 34^c-35^d — c) V1 B Dn वृद्धे (B1 से) ग्लाने, D5 वृत्त ग्लान, D6 7 9 वृद्ध ग्लान, D10 वृद्धेवि ग्लाने, T2 वृत्तिग्लान (for °ग्लाने) B2 D1-3 समवे (for संभ्रमे) T2 3 G महार्थं (for °र्थे) M सजीवार्थं संभ्रमे वा महार्थं (M4 °र्थे) — d) Dn1 D2 3 9 क्रूरर्थे, Dn3 om, S (T1 om) शास्त्यर्थं (for कृष्यर्थे) V1 B1-4 Dn1 n3 हौ(B1 2 4 हो)म्यहेतौ, B5 D1 होम्यहेतो, Dn2 होमहेतौ, D8 वाहहेतो, G1 damaged (for होम°) Dn2 प्रसह्या, D2 5-10 M4 प्रसूता (D10 M4 °ता) (for °त्याम्)

35 35^ab = (var) 13 72 38^cd For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 35 (cf v l 25) T1 om 35 (cf v l 34) — a) Dn1 n2 D3 गुर्वर्थं (for °र्थे) S (T1 om) गुर्वर्थे (T2 °र्थं) वा यज्ञसमाप्तये वा — b) V1 B Dn D10 गा वै, D2 गा वै (for गावो) G1 3 यज्ञ- (for देश) D6-9 गवा (D5 गा वै) दान देश कालाविशिष्ट — 35^cd = 13 72 39^ab — c) V1 Dn1 n2 अतर्याता, Dn3 M2 °ज्ञाता (for °जाता) B1, 4 सत्क्रय-, Dn1 n3 सक्रय, D6-9 सुक्रिया (for सुक्रय) B3 अंतर्जाता शत्रुजयाज्ञा च लब्धा, D3 अतर्गता सुक्रियाज्ञानलुब्धा, D5 जाता सुक्रिया चापि लब्धा, D10 (both times) गता शुक्रयज्ञेन लब्धा — d) D9 निर्गताश् (for निर्जिताश्) Dn1 D10 (second time) चोदकाश्, D1 शौल्कजाश्, D2 6-9 चो(D2 चौ) कजाश्, D3 चैकजाश्, D5 स्वोकजाश् (for चौदकाश्) D10 (first time) T2 3 G1 3 4 M प्राणक्रीता सोदका सोद्वहाश्च, G2 क्रीता सोमोत्पादका सोद्वहाश्च — After 35, D6-9 ins

364* गा वै दद्याद्ध्ययभूता द्विजेभ्यो
यो यातुमाकाङ्क्षति देवलोकम्।

While D10 ins an addl colophon after 35 [*Sub parvan* दानधम — *Adhy no* 77]

36 For the sequence of 30-36 in D10 S, see the Tabular Statement on p 390 D4 om 36 (cf v l 25) G1 3 om the ref D1 8 नासिकेत (D3 तुद्) (for नाचिकेत) — b) T1 ह्यह त (for तमह) V1 D3 M2 4 ह्यब्रव (for अब्रुवम्) — c) V1 B Dn3 अगोमान्, Dn1 n D3 अभावे, D1 अगावो, T1 M4 अवैमि (for अगोमी) D10 अगोमी गोप्रदाता च — d) B1 3 G1 3 लोक (for लोकान्) V1 B2 4 5 Dn D3 हि गच्छति, B1 3 D10 निय°, D5 न ग, T1 अनुत्तमान् (for निगच्छति)

37 D4 om 37 (cf v l 25) — a) V1 B Dn D5 7-10 G3 [ऽ]ब्रवीद्यमो (by transp), T3 [ऽ]यम-ब्रवीद् — b) V1 B2 4 5 Dn D2 गोप्रदान (for °दाने) B3 गोप्रदान्परमा गतिं, S गोप्रदाना तदा (T1 2 G2 °था) गतिं — c) D1 3 6-9 कल्पार्थं, D2 -कल्पार्थे, T1 कूल्यात्तु, T3 G M1-3 कल्पात्तु (for कल्प तु) D5 गोप्रदानेन कल्यर्थं (sic) — d) S सतु (for सन्ति)

C 13 3423
B 13 71 39
K 13 106 39
M 13 60 38

तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ३८
घृतालाभे च यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३९
तिलालाभे च यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्नुते ॥ ४०
एवमादीनि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ४१
निवेदये चापि प्रियं भवत्सु
क्रतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः
प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४२
शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय
प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो मे ।
दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महार्थां
निःसंदिग्धं दानधर्मांश्चरिष्ये ॥ ४३
इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः
पुनः पुनः संप्रहृष्टो द्विजर्षे ।
दानेन तात प्रयतोऽभूः सदैव
विशेषतो गोप्रदानं च कुर्याः ॥ ४४
शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यः स्वधर्मा-
त्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
तस्माद्गावस्ते नित्यमेव प्रदेया
मा भूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ४५
एताः पुरा अददन्नित्यमेव

---

38 D4 om up to धेनु (in 38b) (cf v l 25) — b) D2 जल (for घृत) D4 यथाविधि, D6 (also as in text) यथाव्रत, G4 घृतव्रत (for यत°) — B6 om. (hapl) 38c–40b G3 reads 38c–39b twice — c) T3 G4 वमिमा (for तस्यैता)

39 For the repetition in G3, cf. v l 38 B6 om 39 (cf v l 38) D2 om 39ab — a) Dn1 n2 D7–10 T1 तु, M1–3 [ऽ]पि (for च) D6 घृतलाभ्यनु यो दद्याज् — b) B1 तिलहोम, D6 जलधेनु (for तिल°) G4 घृतव्रत (for यत°) — c) D1 सु (for स) D10 दुर्गांस् — d) T1 तिलधेन्वा (for क्षीरनद्या) D1–8 प्रमोदति (for °दते)

40 B5 om 40ab (cf v l 38) — a) D4–9 M1–3 तिलाभावे (for °लाभे) B (B5 om) Dn D4–10 T1 तु (for च) — b) T2 3 G क्षीर (for जल) — c) T1 प्रभवा, G2 प्लवगा (for प्रवहा) D1. 2 4 6–9 एता (for शीता) D3 सर्वकामवहा वै स, D5 स कामप्रभवामेतां — d) D1–9 सम्यग् (for एताम्)

41 a) D8 यत्र (for तत्र) Dn1 n2 D2 10 G2 M4 एवमेतानि मे (Dn2 भो) तत्र — b) V1 B4 [ऽ]भ्यदर्शयत्, B1 2 D10 T1 2 G2 ऽयद°, B3 5 ह्यद°, D4 [ऽ]न्वद°, D5–9 न्यवेदयत्, T3 G1 3 4 M2–4 [ऽ]प्यदर्श° (for न्यदर्श°) — T1 om 41cd — c) D5 धर्मम् (for हर्षम्) — d) D4 5 7 अच्युत, D9 M1–3 अच्युत (for °त)

42 a) D5–7 वा (for च) M1–3 प्रिय वै (for प्रिय) V1 B Dn D8 निवेदये चाह(Dn2 तात)मिम (B1 °द) प्रिय ते — b) B1 व्रत- (for धन) — c) M2 मन्त्रपूत (for मत्प्रसूत) T2 3 G1 3 4 M1 3 4 प्राप्तो मया तत्र स मन्त्रपूत — d) Dn1 n2 प्रपश्यते, D1–3 5 8 प्रवर्त्स्यते (for प्रपत्स्यते)

43 a) S [ऽ]पि (for हि) — b) V1 B Dn D10 वै, D6 om, T1 [ऽ]पि (for मे) — c) D10 T2 3 G4 दातुर् (for दान) D10 यत्र (for तत्र) B3 Dn महात्मन्, D2 °र्थं; T1 [अ]हमेता, T2 G1 2 4 महार्हां (for र्थां) — d) B Dn D2 10 T3 M1 4 निःसंदिग्धान् (D10 °ग्धो) (for °दिग्ध) D1–8 दानधर्म (for °मांश्च). D4–9 निःसंदिग्धं (D5 °ग्धो) दानधर्मं करिष्ये

44 b) D6 om पुनः पुनः V1 B Dn D5–10 महर्षे (for द्विजर्षे) D4 पुनः पुनः संप्रहृष्टो महर्षे — c) V1 B4 5 Dn दानेन य, B3 दानेन त्व, D1–8 दाने तथा, D5–7 दानेनात, D8–10 T1 M दाने तात, T2 3 G दाने तावत् (for दानेन तात) B1 2 om प्र D4–9 स्यात् (for ऽभूः) Dn1 n3 तदा (for सदा) — d) V1 B4 5 Dn D5 6 च कुर्यात्; D1–8 प्रकुर्यात् (D3 °र्याः) (for च कुर्याः)

45 T1 om 45 — a) D8 मा (for न) M1–3 स्वधर्म्यं (for °र्मात्) D4–7 9 T2 G M4 शु(D4 सि)द्धो ह्यर्थो मा(T2 G M4 ना)वमन्यस्व धर्मं — b) T2 3 देया, G2 4 देयो (for देय) D4–7 9 कालोपपन्न, T2 3 G2 4

शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमाना-
स्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्त्या ॥ ४६
काले शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा
शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
दत्त्वा तप्त्वा लोकममुं प्रपन्ना
देदीप्यन्ते पुण्यशीलाश्च नाके ॥ ४७
एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं
रसैर्गवां शकृता प्रस्नवैर्वा ॥ ४८
वेदव्रती स्याद्वृषभप्रदाता
वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने
पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ४९
गामप्येकां कपिलां संप्रदाय
न्यायोपेतां कल्मषाद्विप्रमुच्येत् ।
गवां रसात्परमं नास्ति किंचि-
द्गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति ॥ ५०
गावो लोकान्धारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके ।
यस्तज्जानन्न गवां हार्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ५१
यत्ते दातुं गोसहस्रं शतं वा

C 13 B 13 K 13 M 13

°प्रस्नव्, G1 ₂ काल प्रवर्त — ᵉ) T1 M om ते D1-3 तस्मादत्र त्वामि नित्य प्रदाने, D1-7 ₂ स्वर्गं स्वाता नित्यशो गोप्रदाता

46 ᵃ) V1 B Dn D1 ₈ ₁₀ T1 M₂ ₃ ह्यददन् (T2 °दुः), D3 वाददन, T3 प्रातपन् (for अददन्) D1 पुत्र T1 पुनस्तुरा प्राग्दद्रित्यमेव — ᵇ) D. दातात्मानो (for शान्ता°) T1 निधा (for पथे) — ᶜ) V1 B3-. Dn3 D3 [अ]प्रविशङ्कमानाद्य, B1 [अ]विशङ्क°, T1 प्रविशङ्क°, T2 ₃ G1 [अ]प्रनिदास° (for [अ]प्रतिशङ्क°) — ᵈ) T G2 पुनर्, G1 ₂ ₄ M तेपुर् (for ते वै) Dn1 n2 चेव, D3 चारम (for चापि)

47 ᵃ) V1 Dn1 काले च (for काले) — ᵇ) V1 L1 . Dn D2 श्राद्धिन , D3 om , T1 शुचय , T2 शीलिन , T3 G1 शुचिन , G2 सुशीला (for श्रद्धिन) B1 पुण्यात्मान श्राद्धिन पुण्यशीला — ᶜ) V1 B Dn D ₁₀ गा (B1 D10 गा) वै, D2 दत्त्वा; D1 ₂-₃ तथा, T3 दत्त्वा (for तप्त्वा) B1 ₅ D1 अनु , D3 (before corr) इम (for अमु) T1 प्रमत्ता (for प्रपन्ना) — ᵈ) T2 G2 ₄ रे दीप्यते (for देदी) V1 B1-₂ . Dn D10 G2 तु (for च) Dn1 n2 T2 ₃ G M लोके (for नाके) T1 सद्दीप्यते पुण्यकृतश्च लोके

48 T1 om 48 — ᵇ) D. ₆ दान, S (T1 om) चित्त (for दत्तं) D1 ₂ प्रीणनीय (for प्रापणीय) — ᶜ) L1 D1 कामाष्टम्या, T2 G M काम्ये (for काम्या°) T3 काम्येष्टम्या वर्तितव्य यथाह — ᵈ) D5 ₉ नवा (for गवा) V1 B° ₃ D1 G2 प्रजनैर्, B1 प्रपूरैर्, B. D3 ₉ प्रजवैर्, Dn3 D2 ₆ M प्रस्न , D10 T2 ₃ G1 ₃ प्रश्रयैर् (for प्रस्नवैर्)

49 ᵃ) D1-₃ G1 देवव्रती, T2 G2 वेदव्रत (for °व्रती) D1 G1 ₃ M ऋषभ (for वृ°) V1 B Dn D10 देवव्रती स्याद्वृषभप्रदानात् (D10 °ने) — ᵇ) T1 गोविदस्य (for गोयुगस्य) — D1-3 ₆ om (hapl) 49ᶜᵈ D5 ₇-₉ transp 49ᶜ and 49ᵈ — ᶜ) Dn3 प्रयुक्तस्य, D1 ₅ ₇-₉ युगस्य प्र (for प्रयुक्तप्र) — ᵈ) M1-3 पापोत्सर्गं T2 कपिलाया (for °या)

50 ᵇ) V1 B2 ₃ ₅ Dn D2 T1 G1 ₂ कलुषाद् (for कल्मष) D1-₉ याति मोक्ष (for विप्रमुच्येत्) — ᶜ) B. वरसात् (for रसात्) D3 om from स्मात्पर up to हार्दमेति (in 51ᶜ) V1 (also as in text) दान (for किंचिद्) — ᵈ) Dn3 D2 ₉ प्रदान, D1 दाने (for दान) Dn1 सुमहद्, D1-₉ सुमहार्थ, T1 ₃ M °द्दात (for °हत्तद्)

51 D3 om up to हार्दमेति (in 51ᶜ) (cf v l 50) — ᵃ) Dn1 तारयति (for धा°) — T1 om 51ᶜᵈ — ᶜ) Dn1 n2 T2 ₃ G2 ₄ M1 त, Dn3 तु (for तज्) T3 M1-3 भगवन् (for न गवा) — ᵈ) D2 नरक, D6 ₇ ₉ निरये (for °य)

52 ᵃ) V1 B1 ₂ ₄ ₅ Dn यैस्तद्दत्त, B3 श्रोत्रे दत्त, D3 ये तद्दान, D1-₂ यो वै दद्याद्, D10 यस्तु दत्तं, T1 तद्वै दातु (for यत्ते दातु) T1 G1 ₃ ₄ M1-3 गा (for गो) M₄ प्रदातु (for शत वा) — ᵇ) V1

C. 13 3537
B 13. 71 53
K 13 106 53
M 13 60 52

शतार्धं वा दश वा साधुवत्साः ।
अप्येकां वा साधवे ब्राह्मणाय
सास्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ५२
प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन
गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्याम् ।
शब्दश्चैकः संततिश्चोपभोग-
स्तस्माद्गोदः सूर्य इवाभिभाति ॥ ५३
गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने
स वै वक्ता नियतं स्वर्गदाता ।
विधिज्ञानां सुमहानेष धर्मो
विधिं ह्याद्यं विधयः संश्रयन्ति ॥ ५४
एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
त्वय्याशंसन्त्यमरा मानवाश्च
वयं चापि प्रसृते पुण्यशीलाः ॥ ५५
इत्युक्तोऽहं धर्मराज्ञा महर्षे
धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य ।
अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन
प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

om, B1.3 Dn D1-3 T3 M1 3 दशार्धं, M2 (also as in text) शतं वा (for शतार्धं) V1 B4 5 Dn -वत्स, B2 G2 वत्सां (for वत्सा) T2 शतार्धं वा साधुवत्सा सुवृत्ता — c) V1 B Dn D6 10 वै (for वा) S सम्प्रदाय (T1 °धार्यं) (for ब्राह्मणाय) — d) B1 5 सा स्याद्यस्मिन्, D2 3 साप्यमुष्मिन्, D10 सा स्यादमु°; T2 G1-3 M यास्यत्यमु° (for सास्यामु°) Dn3 पुण्यशीला (for °तीर्था) D6 नदीं; T2 G1-3 M नदीर् (for नदी) T1 यास्यत्यमुष्मिन्पुण्यफलान्यतीव, T3 G4 यास्यत्यमुष्मिन्पुण्यतीर्थानतीव (G4 °न्नदीषु)

53 a) Dn2 D4 6 9 प्राप्ता, D6 प्राप्य (for प्राप्त्या) — b) D6 om (hapl) from पादै° up to सूर्य (in 53d) T3 G2 पदै (for -पादै) D1-3 पृथिव्या — c) B2 4 Dn1 n2 D1-3 M2 स(D1 सा)नतिश्, G3 सविनयाश् (for संततिश्) Dn1 n2 D5 T2 3 G चो-(D5 स्वो)पभोगास्, M4 चोपदेशास् (for °भोगस्) — d) B5 गोप्रद (for गोद) V1 B Dn D2 4-10 T1 3 G1 [अ]वभाति (for [अ]भि°)

54 a) D4 गोप्रदानै D-9 गुरु (D5 °रुं) शिष्य वा(D5 °दयस्ता)रयेद्गोप्रदानै — b) V1 B Dn D2 10 गता (for वक्ता) V1 B1 Dn3 गोप्रदाता, B2 4 Dn1 n2 D10 स्वर्गमेव, B5 °लोक (for °दाता) T2 3 G स वै कर्ता नियत स्वर्गदाने — c) V1 B4 5 D10 M विधिज्ञानं; Dn3 °दान, D5-9 T3 G4 °ज्ञानाद् (for °ज्ञाना) Dn1 n2 धर्म एष (by transp) T2 विधि ज्ञाता सुमहानिष्टधर्मो — d) V1 B1 2 5 Dn3 विधि ह्यात्मा, B4 T3 G1 2 4 विधिं त्रिया°, D2 विधिमाद्य, T1 2 G3 विधि सद्यो (T1 °वंध्य), M विधिवद्य (M4 °द्यद्) (for विधिं ह्याद्यं) D5 6 विधिवत्, T2 G1 4 विनया (for विधय) V1 B Dn D10 सविशति; D5 स्वाश्रयंति, T1 सश्रयंते (for °यन्ति)

55 T1 om 55 T2 3 G M om 55ab — a) Dn1 n2 D6 10 इद (for एतद्) B3 ज्ञान (for दान) — b) D5-9 दत्त्वा पात्रे (by transp) V1 B1 (marg) 4 5 Dn3 प्रयतेथा, B3 प्रपद्येथा (for प्रापयेथा) V1 B2-5 Dn3 द्विजेभ्य (for परीक्ष्य) — c) G1 3 आर्या शसति (for त्वय्याश°) T2 3 G दानवाश् (for मा°) D5-9 गावश्चाशंसते ह्यमरा मानवाश्च — d) D5 om (hapl ?) from प्रसृते up to वैवस्वतेन (in 56c) D1 2 प्रसृता, D3 प्रथिता (for प्रसृते) V1 B Dn D8 10 G2 पुण्यशीले (for °ला)

56 D5 om 56abc (cf v l 55) — a) D1 3 M2 धर्मराज (for °ज्ञा) D10 द्विजर्षे (for महर्षे) V1 B2-5 Dn D2 इत्युक्तोह धर्मराजं द्विजर्षे, B1 °ह धर्मराजेन विप्र — c) M [s]ह तेन (for तेन) — d) Dn2 D1-3 T1 प्रत्यागतो (for °गम) D8 भवत (for भगवत्)

७१

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं वै गोप्रदानं ते नाचिकेतमृषिं प्रति ।
माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १
नृगेण च यथा दुःखमनुभूतं महात्मना ।
एकापराधादज्ञानात्पितामह महामते ॥ २
द्वारवत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः ।
मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतं मया ॥ ३
किं त्वस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ।
तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र विशन्त्युत ॥ ४

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथापृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ॥ ५
शक्र उवाच ।
स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वया त्विषा ।
गोलोकवासिनः पश्ये व्रजतः संशयोऽत्र मे ॥ ६
कीदृशा भगवँल्लोका गवां तद्ब्रूहि मेऽनघ ।
यानावसन्ति दातार एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ७
कीदृशाः किंफलाः कः स्वित्परमस्तत्र वै गुणः ।

C. 13. 35
B 13 72.
K. 13 107
M 13 61

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शाति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D1 2 4 5 8 9 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B3 Dn यमवाक्य, D1-3 T3 G2 4 M नाचि(D1-3 °चि)केतो(D2 3 तू)-पाख्यानं, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये नाचिकेतोपाख्याने नाचिकेतधर्मराजसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D6 66, D10 78, T1 M1-3 99, T2 3 G1 4 100, G1 3 M4 100 — *Śloka no* Dn3 57, D4 41

71

1 a) V1 B Dn1 n3 D10 T2 M ते (for वै) V1 B Dn1 n3 D1 10 M वै (for ते) Dn3 उक्तं ते गोप्रदानं वै — b) V1 नाचिकेतम्, B1 नाचिकेतुम्, D1-3 नाचिकेत(D3 तु)म् (for नाचि) — D5-7 om 1cd — d) D1 2 3 प्रति (for प्रभो)

2 a) V1 B Dn D10 T1 महद्दुःखम्; D3 (also as in text) यथा नूनम् (for यथा दुःखम्) — T1 om 2c-3b — d) B2 D1-3 विप्रेभ्योऽभिमतो ज्ञान (B2 °भ्य ह), D10 T2 3 G1 नृगस्या दुर्गतिं गत , G2 नृगस्याद्दशमागत

3 T1 om 3ab (cf v 1 2) — a) B1 तथा (for यथा) D3 10 वा (for च) — b) V1 B1 निवसत्यां; B3 D5-7 9 M1 2 4 निविशत्यां, B. Dn1 n3 निविशत्या (for °शन्त्यां) — c) D1 मोक्षे (for मोक्ष). D1 2 हेतोर् (for हेतुर्) T1 कृष्णस् (for कृष्णस्) — d) D1-3 [अ]वगत (for धृत)

4 a) D1 5 7 9 स्वत्र, T1 चात्र, T2 3 G M चास्ति (for त्वस्ति) — b) D9 om प्रति — c) D1 2 M1-3 तत्त्वत , D3 तत्त्वस्त, T1 तत्त्वेन, M4 तत्त्वज्ञ (for °त) — d) D1 2 गोप्रदान, S गोदा (T3 गावो) यस्मिन् (for गोदा यत्र) V1 B Dn D10 वसति (for विशन्ति) D4 6 7 गोदानस्याविशत्युत (D7 °कित), D9 गोदा यस्याविशत्युत

6 D1 6-9 om the ref D4 शतक्रतुर् (for शक्र) — b) D7 तया (for स्वया) V1 B1 2 5 Dn D5 6-9 T1 G2 [अ]त्विषा, B3 4 त्विया (for त्विषा) M4 अनुभूय स्वयात्विषा — c) D1 2 T1 पश्य, D3 दृष्ट्वा (for पश्ये) D5 गोवासिन पर पश्येद् — d) T1 वदत ; T2 3 G2 4 वदतां, G1 3 M1-3 वद तत् (for व्रजत)

7 b) G2 ते (for मे) — T1 om 7cd — c) T3 येन (for यान्) D5 8 10 आविशति, M3 आवदति (for सन्ति)

8 a) D1 2 6 T3 कीदृश (for °शा) T1 3 किंफल (for किंफला) V1 B Dn D10 T2 3 G M4 किंस्वित्, D1 2 T1 कश्चित्, D1-9 कश्च (for कस्वित्) M1-3 कीदृशा किं फल कस्वित् — b) V1 B Dn D10 को (for वै) T2 3 G परमास्तत्र वै गुणा — c) T2 3 G कथं च पुरुषव्याघ्र

9 a) D1 कियत्काले, T1 त्फल, M1-3 दान (for

C 13 3549
B 13 72. 8
K 13 107 8
M 13 61 8

कथं च पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥ ८
कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते ।
कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथम् ॥ ९
बह्वीनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशम् ।
अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च शंस मे ॥ १०
कथं च बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ।
अल्पप्रदाता बहुदः कथं च स्यादिहेश्वर ॥ ११
कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ।
एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

ब्रह्मोवाच ।
योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानाधिकारवान् ।
नास्य प्रष्टास्ति लोकेऽस्मिंस्त्वत्तोऽन्यो हि शतक्रतो ॥ १
सन्ति नानाविधा लोका यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ।
पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥ २
कर्मभिश्चापि सुशुभैः सुव्रता ऋषयस्तथा ।
सशरीरा हि तान्यान्ति ब्राह्मणाः शुभवृत्तयः ॥ ३
शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च ।
स्वप्नभूतांश्च ताल्लँोकान्पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥ ४
ते तु लोकाः सहस्राक्ष शृणु यादृग्गुणान्विताः ।

त्काल) D1-3 च (for प्र) B1 कालं कियतं दानस्य — b) B1 दाताथ, D1 8 प्रदाता, T1 दाता किं (for दाता च) — c) D1-3 च बहुलं, D1-0 बहुफल (for °विध) — d) Dn2 प्रभो, T1 बहु (for कथम्)

10 Dn2 om (hapl) 10a–11b D4 om from मल्पाना up to दात्रा (in 11b) — b) G3 om वा — T1 om (hapl ?) 10c–11d — d) T2 3 G1 तेन (for केन) S (T1 om) वै (for वा)

11 Dn2 om 11ab, D1 om up to दात्रा (in 11b), T1 om 11 (for all, cf v 1 10) — a) V1 B Dn1 n3 D10 M1 वा (for च) D5-9 दान (for दाता) — b) M अल्पदातृ- (for °दात्रा) D4 T2 सम (for समः) D5-9 अल्पदानं सम प्रभो — c) T2 3 G प्रदानाद् (for प्रदाता) V1 अल्पप्रदाता बहुप्रद (hypermetric), D5 अल्पदाता बहुविद — d) V1 B2-5 Dn D10 कथस्वित् (for कथं च) B1 D3 6 7 9 G1 3 [ई]श्वर

12 a) D5 8 9 T2 3 G3 कीदृशा (for °शी) D5-7 वेद (for चैव) — b) D6 भविष्यते (for विशि°) — c) D2 3 5 तत्वेन (for तथ्येन) T1 एतद्द्द भगवन्सर्वं

Colophon om in D1-9 — *Parvan name* B1 2 4 D1 शान्ति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1-3 10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 3 5 Dn D3, 10 गोप्रदानिकं, B4 गोलोकप्रश्ने ब्रह्मेंद्रसंवाद , D1 गोप्रदान, D2 शक्रप्रश्न , T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये इन्द्रब्रह्मसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 73, D10 79, T1 M 100, T2 3 G2 4 107, G1 3 101 — *Śloka no* Dn2 D4 12

72

1 V1 B Dn D4-10 पितामह (for ब्रह्मा) — a) D1 8 G4 योय पृष्टस्त्वया प्रश्नो — b) V1 B Dn D10 गोप्रदानादि(B1 2 4 °धि)कारित , T1 °दानेतिगौरवात् — c) V1 B Dn D1-3 5 6 8-10 [अ]स्ति, T1 2 G M1 [अ]न्य (for [अ]स्य) V1 B1-5 Dn2 D10 [अ]स्य, B1 D4 T1 त्रि-, D1, 8 हि (for [अ]स्ति)

2 c) S (except G2) तान् (for यान्) — d) B2 योषित , M1-3 वा स्त्रिय (for या स्त्रिय)

3 b) D1-9 पुरुषास्, T2 3 G2 4 चर्षयस् (for ऋष°) D3 नृपु सुव्रतास्तथा (submetric) — c) D1 स्व (for स) T1 यास्यति (for तान्यान्ति) D10 शरीररहितान्याति — d) V1 B1-3 5 Dn वृद्दय (for वृत्तय)

4 a) D1-3 शरीराभ्यासमोक्षेण (D3 °योगेन), T1 शरीरस्यापि मो° — c) D4-9 ब्रह्म , D10 ब्रह्म- (for

न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पापकम् ।
तथान्यन्नाशुभं किंचिन्न व्याधिस्तत्र न क्लमः ॥ ५
यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वाञ्छन्ति वासव ।
तत्सर्वं प्रापयन्ति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ।
कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुञ्जते ॥ ६
वाप्यः सरांसि सरितो विविधानि वनानि च ।
गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्द्रव्यं च किंचन ॥ ७
मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदृश्यते ।
ईदृशान्विद्धि ताँल्लोकान्नास्ति लोकस्ततोऽधिकः ॥ ८
तत्र सर्वसहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः ।
अहंकारैर्विरहिता यान्ति शक्र नरोत्तमाः ॥ ९
यः सर्वमांसानि न भक्षयीत
पुमान्सदा यावदन्ताय युक्तः ।
मातापित्रोरर्चिता सत्ययुक्तः
शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥ १०
अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु
धर्मे रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।
यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च
दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ ११
मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च
सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् ।
ईदृग्गुणो मानवः संप्रयाति
लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च ॥ १२
न पारदारी पश्यति लोकमेनं

C 13
B 13
K 13
M 13

स्वग) B1 भवभूतान्शुभाँल्लोकान् — d) D5-7 सुवत

5 a) Dn2 तेन, D5 7 ते नु (for ते तु) V1 महस्राणि (for °क्ष) — b) D1-7 8 रमते (for क्र°) T2 3 G2 4 लोभो (for कालो) D1 8 शतक्रतुम(D3 °तो ग)वे काले — c) B Dn D5-10 T1 G3 पावक , D1 पावका , M1 पातक (for पापकम्) V1 न यमो न च पावक — e) B5 यथा, T1 न च (for तथा) V1 B Dn D10 नास्ति, T1 नापि, T2 न न (for [अ]न्यन) — f) D6 क्रम (for क्लम)

6 T1 om 6 — a) B1 च गावो हि, D3 यद्धि गावो, D6 7 9 यद्गावो हि (for यच्च गावो) D3 य य गावो हि मनसा — b) D1 मानव (for वासव) — c) V1 B Dn D10 प्राप्नुवन्ति (for प्रापयन्ति) D4 तत्सर्वं प्रापयिन्यनि — d) D3 दर्शन (for दर्शनात्) D2 6-9 ममाप्यत्र प्रदर्शन — G2 om 6f–8a — f) D1 6-9 काम , D 10 T2 3 G1 3 4 M1-3 काम (for कामान्)

7 G2 om 7 (cf v 1 6) — a) D3 om (hapl ?) सरांसि — c) D5 7 M1 3 पर्वताश्च — d) D3 corrupt T1 तत्र विष्ठति वृत्रहन्

8 G2 om 8a (cf v 1 6) T1 om 8ab — b) D2 3 प्रपश्यते (for प्रदृश्यते) S (T1 om) तद्द(M1-3 तद्द , M1 सत्र)न तत्र दृश्यते — c) G3 कीदृशान् (for ईदृ°) B1 T1 त्रिविधाँल्, D5 च हि ताँल्, D6-9 विहिताँल् (for विद्धि ताँल्) V1 B1 5 Dn D10 ईदृशा-द्विपुलाँल्लोकान् — d) V1 B2-5 Dn D10 तथाविध , D6 7 9 ततोधिक

9 a) D1-3 सर्व महा , D1 6-9 T1 सर्वमहा (for सर्वसहा) — d) T1 सप्रयान्ति (for यान्ति शक्र)

10 a) D1-3 6 7 भक्षयेत, D1 8 9 °येच्च, D5 येत्तु (for °यीत) B1 सर्वाणि मासानि * भक्षयेद्य — b) D5 7 9 मुक्त (for युक्त) V1 B Dn D8 10 पुमान्सदा भावितो धर्मयुक्त , D1 5 13 G °दा यावदतो विर(D1 6 तोपयु , G2 °तो विमु)क्त ; T2 °दा वदते धर्मयुक्त — d) S विशुद्ध (for अनिन्द्य)

11 D3 om 11 — a) D1-9 सत्य नित्य भाषते यस्तु शक्र — b) D1 T1 निरतो, D1 7-9 स्थितो, D5 6 स्थिरस्यै, T2 3 G M युक्तो (for रतो) — c) D1-9 धर्मवृत्ते, T3 सत्त्व (for सत्य) — d) T1 शूरो, T2 3 G1 3 4 युक्तो (for रतो) D6 7 वा (for च)

12 a) B1 दांतो मृदुर् (by transp), B1 सुदुर्दांतो D3 वेद- (for देव) — c) V1 B1 3 4 5 Dn D1-3 10 त (for स-) S (except G2) ईदृग्गुणा मानवा संप्रयाति —T1 om (hapl ?) 12d–14a — d) V1 om लोक Dn2 लोके गवा, D1-4 6-9 गवा लोक (by transp) D6 (also as in text) 7 वा (for the second च)

13 T1 om 13 (cf v 1 12) — a) Dn1 परदारी, D1-4 9 पारजायी (for दारी) V1 B2-5 Dn

C 13 3567
B 13 73 14
K 13 109 14
M 13 61 26

न वै गुरुघ्नो न मृषाप्रलापी ।
सदापवादी ब्राह्मणः शान्तवेदो
दोषैरन्यैर्यश्च युक्तो दुरात्मा ॥ १३
न मित्रध्रुङ्नैकृतिकः कृतघ्नः
शठोऽनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ।
न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्ये-
द्गवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् ॥ १४
एतत्ते सर्वमाख्यातं नैपुणेन सुरेश्वर ।
गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो ॥ १५
दायाद्यलब्धैरर्थैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
धर्मार्जितधनक्रीतान्स लोकानश्नुतेऽक्षयान् ॥ १६
यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥ १७
दायाद्या यस्य वै गावो न्यायपूर्वैरुपार्जिताः ।
प्रदत्तास्ताः प्रदातॄणां संभवन्त्यक्षया ध्रुवाः ॥ १८
प्रतिगृह्य च यो दद्याद्गाः सुशुद्धेन चेतसा ।
तस्यापीहाक्षयाँल्लोकान्ध्रुवान्विद्धि शचीपते ॥ १९
जन्मप्रभृति सत्यं च यो ब्रूयान्नियतेन्द्रियः ।
गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः ॥ २०
न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ।
मनसा गोषु न द्रुह्येद्गोवृत्तिर्गोनुकम्पकः ॥ २१
सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु ।

D1 पुत, D10 पुत्र (for पुन) B1 लोक न व पश्यति पारदारिको — ^{b}) S (T1 om) नापि (for the second न) D4-9 वृथा (for मृषा) V1 B4. 5 Dn1 n2 सप्रलापी, D6 प्रलाप, S (T1 om.) प्रवादी (for प्रलापी) — ^{c}) D1-3 सदाप्रवादी (for °पवादी) D4 6-9 चाप्यवेदो, D5 जात°, M4 ज्ञातरूपो (for °वेदो) V1 B Dn D10 सदाप्रवादी (B1 °लापी, B4 Dn2 °मादी) ब्राह्मणेष्वात्तवैरो — ^{d}) V1 B Dn D7 4-10 एतैर् (for अन्यैर्) D4-8 चापि (for यश्च)

14 T1 om 14^{abc} (cf v l 12) — ^{a}) D6 8 नैष्कृतिक, D7 विक्षतिक G1 3 वैकृतिक (for नैकृ°) — ^{b}) B2 damaged D5-9 विद्वेषकर्ता (for कश्च) — ^{c}) D3 धर्महा (for ब्रह्महा) D3 M1 त्वि (for [अ]पि)

15 ^{b}) V1 B1-3 5 Dn D2 8 10 निपुणेन, B4 D6-8 T1 2 G नैपुण्येन — ^{c}) D4 10 S च (for तु)

16 ^{a}) D4 6-9 दायाद (for °द्य) — ^{b}) G1. 8 गा (for गाः) — D3 4 om (hapl) 16^{c}–17^{b} — ^{c}) V1 B Dn D2 5-10 धर्मार्जितान्; T2 °र्जैन (for °र्जित) Dn1 T2 धनैः, Dn2 D5 धर्मैः (for धन) B2 (marg as in text) 3 4 Dn3 D1 6-9 M4 क्रीता (for क्रीतान्) — ^{d}) V1 B1-3 5 Dn D2 10 आप्नुते (for अश्नुते)

17 D2 4 om 17^{ab} (cf v l 16) T1 om 17-18 — ^{a}) T2 क्रीत्वा (for द्यूते) B1 दत्वा, D6-9 लब्ध्वा (for जित्वा) — ^{b}) B1 क्रीत्वा गा (by transp) — ^{c}) T3 corrupt G4 विद्वान् (for दिव्यम्) — ^{d}) G1-3 वर्षाणि (for °णा)

18 T1 om 18 (cf. v l 17) — ^{a}) D5 corrupt V1 B1 2 4 5 Dn1 n3 D8 दायाद्याद्, D1-3 °द्यैर्; D4 6 7 9 आयासाद्; D10 दायाद्यो (for °द्या) Dn2 दायाद्याद्या स वै गावो — ^{b}) T2 3 G M1-3 न्यायात् (for न्याय) D4-9 पूर्वम् (for -पूर्वैर्) — ^{c}) V1 B2-5 Dn D2 5 10 प्रदद्यात्, T2 3 G °द्युस् (for °त्तास्) B1 2 (marg as in text) D10 द्विजातीनां (for प्रदातॄणां) — ^{d}) G2 4 ता (for स) Dn1 [अ]पि च (for [अ]क्षया) D10 S (T1 om) ध्रुव (for ध्रुवा)

19 ^{a}) V1 B4 5 Dn D10 तु, D2 [अ]थ (for च) — ^{b}) V1 B2-5 D10 ता, D4 6-9 गां (for गा) V1 B2-4 Dn1 n2 D2 8 G3 4 M4 सशुद्धेन, B5 Dn3 स शु°; D5 शुद्धेन च, D6 7 9 च शुद्धेन, D3 शुद्धेनैव (for सुशुद्धेन) — ^{c}) G2 हि (for [इ]ह) D6 reads from क्षयाल्लँ up to सह (in 20^{c}) twice — ^{d}) V1 जितान्, D8 10 ध्रुव (for ध्रुवान्) T1 शतक्रतो (for शचीपते).

20 For the repetition in D6, cf v l 19 — ^{b}) S विजितेंद्रिय (for नियत°) — ^{c}) D4 5 6 (both times) 7-9 सम, T1 पर (for सह) — ^{d}) D3 धर्म, T2 3 G M4 गोदै (for गोभि)

21 T1 om 21^{ab} — ^{a}) Dn3 D10 वाच्य (for वाच्यो) S (T1 om) न जातु ब्राह्मणा वाच्या — ^{c}) D10 द्रुह्याद् (for द्रुह्येद्) — ^{d}) T कंपन (for कम्पक) B5 Dn D4 10 गोवृत्तिर्गो(Dn1, n3 °र्यो)नुकल्पक.

गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥ २२
क्षत्रियस्य गुणैरेभिरन्वितस्य फलं शृणु ।
तस्यापि शततुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ॥ २३
वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पञ्चाशतं भवेत् ।
शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥ २४
एतच्चैवं योऽनुतिष्ठेत युक्तः
सत्येन युक्तो गुरुशुश्रूषया च ।
दान्तः क्षान्तो देवतार्ची प्रशान्तः
शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ॥ २५
महत्फलं प्राप्नुते स द्विजाय
दत्त्वा दोग्ध्रीं विधिनानेन धेनुम् ।
नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च
सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥ २६
वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिमांश्च
नित्यं दृष्ट्वा योऽभिनन्देत गाश्च ।
आ जातितो यश्च गवां नमेत
इदं फलं शक्र निबोध तस्य ॥ २७
यत्स्यादिष्ट्वा राजसूये फलं तु
यत्स्यादिष्ट्वा बहुना काञ्चनेन ।
एतत्तुल्यं फलमस्याहुरग्र्यं
सर्वे सन्तस्त्वृषयो ये च सिद्धाः ॥ २८
योऽग्रं भक्तात्किंचिदप्राश्य दद्या-

---

22 [b]) B1 M1-3 पुण्य , T1 2 G कर्म , T3 M4 धर्म (for शक्र) — D5 om (hapl) 22[c]-23[b]

23 D5 om 23[ab] (cf v l 22) —[a]) V1 B Dn D10 एतैर् (for एभिर्) T G क्षत्रियस्यापि च गुणैर् —[b]) V1 B4 5 Dn1 n2 अपि तुल्य (for अन्वितस्य) —[c]) T2 G M1-3 सहार्धं (for तस्यापि) V1 B Dn1 n2 द्विज (for शत) —[d]) M1-3 [अ]स्येति (for [इ]ति वि)

24 [b]) B4 D3 5 S (except T1 M4) पञ्चशत —[d]) B1 D1 3 T2 3 G2-4 चतुर्भाग (for °भाग) D6 7 भवेत् (for स्मृतम्)

25 [a]) V1 B. एतच्छीली (B5 °ल), Dn D2 3 G3 एतच्चैन, D. एतद्वृत्त, G1 यतश्चैत्र (for एतच्चैव) D.-7 शक्र (for युक्त) —[b]) V1 B2 4 5 Dn D10 सत्ये रतो, D1 2 4 T1 सत्ये युक्तो, D.-9 सत्ये सक्तो, G2 सत्य-युक्तो (for सत्येन युक्तो) B1 -शुश्रूषकश्च, D4 6-9 °षणे (for षया) — G1 3 om (hapl) 25[c]-26[d] D3 repeats 25[c] after 26 —[c]) V1 B Dn दक्ष (for दान्त) Dn1 n2 G1 शान्तो, D1 2 3 (both times) विधेयो (for क्षान्तो) V1 B Dn D2 8 देव वार्यो (B5 °वार्चा, Dn1 n2 °तीर्थो), D4-7 9 गुरुदेव वार्चा, D10 T3 G2 4 M1 3 4 देवतार्चि (for °तार्ची) T1 क्षान्तो दान्तो देवतार्चं प्रशान्त —[d]) D4 6 7 9 om बुद्धो B3 शुचिर्वृत्तो, B4 5 °वृद्धो, T1 बुद्ध शुचिर् (by transp), T2 3 शुद्धिबुद्धो T2 न भावात् (for ऽनहंवाक्)

26 G1 3 om 26 (cf v l 25) T1 om 26 —[a]) B. om फल B1 स प्राप्नुते (by transp), D2 प्राप्यते स D2 द्विजाऽयो, D5 7 द्विजोय (for द्विजाय) —[b]) D1-4 6-9 दोग्ध्रीं दत्त्वा (by transp) D6 T2 3 तेन (for [अ]नेन) —[c]) T2 G2 M4 देव (for एक) D4 6-9 -सक्त सदा तु (for भक्त सदा च) —[d]) D4 सत्ये रतो, D. सत्ये सक्तो, T2 3 G2 4 M1-3 सद्योयुक्तो (for सत्ये स्थितो) D1 8 -शुश्रूषया (for °पिता) Dn2 वा (for च) — After 26, D3 repeats 25[c]

27 D3 om 27[a] —[a]) B4 Dn1 om, T2 3 G4 च, some unused MSS गो (for यो) B3 तु, G3 चेन् (for च) —[b]) D2 दत्त्वा, D10 इष्ट्वा, T2 3 G2 4 द्रष्टु (for दृष्ट्वा) —[c]) D4-9 सदा विनीतो, D10 G1-3 M1-3 आजान(G2 °नी)तो, T1 अवारितो (for आ जातितो) B1 अयाचितो य प्रणमेत्तु गाश्च —[d]) B1 पुण्यं (for फल) B1 Dn3 D3-5 8 9 तस्य (for शक्र) S भवेत (for निबोध) Dn3 D3-5 8 9 शक्र, T1 तस्मिन् (for तस्य)

28 [a]) B3 यस्योत्कृष्ट (for यत्स्यादिष्ट्वा) D1 3 4 6-10 राजसूर्य D1-9 च (for तु) —[b]) T3 बहुधा (for °ना) —[c]) V1 B Dn D1-8 10 M4 अपि (for अस्य) V1 अग्र (for अग्र्य) —[d]) B3 4 तपसा, D3 ऋषयो (for त्वृषयो) G4 वेद (for ये च)

29 [a]) V1 D4 T2 3 G योऽग्य, D10 योग्य (for योऽग्र) V1 B Dn D2 5 10 भक्त, T G1 3 4 M1-4 भक्तात् (for भक्तान्) Dn3 T1 अप्राप्य (for इय)

C 13 3583
B 13 73 30
K 13 108 30
M 13 61 42

द्रोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।
शान्तो वृद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं
संवत्सरेणाप्नुयात्पुण्यशीलः ॥ २९
य एकं भक्तमश्नीयाद्दद्यादेकं गवां च यत् ।
दश वर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोनुकम्पकः ॥ ३०
एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।
यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शतक्रतो ।
तावच्छतानां स गवां फलमाप्नोति शाश्वतम् ॥ ३१
ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियेऽभिहितं शृणु ।
पञ्चवार्षिकमेतत्तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।
ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धतः स्मृतः ॥ ३२
पश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
यावतीः स्पर्शयेद्गा वै तावत्तु फलमश्नुते ।
लोम्नि लोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥३३
संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥३४
अलाभे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३५
न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं
पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
कालज्ञानं विप्र गवान्तरं हि
दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३६

—b) T2 दद्याद्गोभ्यो (for गोभ्यो नित्य) —c) V1 B Dn D10 [s]लुब्धो, T1 नित्य, T2 भक्तो (for वृद्धो) —d) B1 D4-9 धर्मं, B2 Dn1 n2 D2 सत्य (for पुण्य)

30 a) V1 Dn D6 10 G2 यद्येक, D2 3 य एव, D9 T2 य एक, T1 य इद (for य एक) G1 3 भुक्तम् (for भ°) —b) B1 5 D1-9 य (for यत्) — After 30ab, G1 3 read 31cd repeating it in its proper place —c) D1-3 पूर्णानि, D4 6 7 9 नित्यानि, D5 सतत, D10 T2 3 G च फल, T1 M सफल (for [अ]नन्तानि) —d) B5 Dn3 कल्पक (for कम्पक) D10 S वाजपेयस्य विंदति

31 T1 om 31 —a) D1 2 [ए]त्र (for [ए]व) —b) D8-9 गा (for य) B1 Dn1 n2 D1 2 गा, D8 य, D1-9 स (for गा) — G1 3 read 31cd for the first time after 30ab —c) V1 B2 4 5 D10 रोमाणि (for प्रोक्तानि) B1 3 Dn D5 यावति तस्या रोमाणि —d) V1 B Dn D3 10 सभवति (for दिवसानि) —e) V1 B2-5 Dn D10 तावत्प्रदानात्, M1 तद्वच्छताना (for ताव) —f) D3 G1 प्राप्नोति (for आ) — After 31, D1-3 ins

365* राजसूयाश्वमेधाभ्या फल प्राप्नोति मानव ।

32 b) M विहित (for ऽभिहितं) V1 B2-5 Dn D10 T1 क्षत्रियस्य तु वै (T1 फलं) शृणु, B1 °स्याधुना शृणु — D4 6-9 T1 om 32cd —cd) T2 -वार्षिकम् (for वापि) V1 B Dn D5 10 एव (for एतत्) D10 om (hapl.) from त्तु क्षत्रिय up to ततोऽर्धेन (in 32e) —e) D4 वैश्ये च (for वैश्यस्य) T1 स्मृतस्त्वर्धेन तु वै —f) B2 D5-8 शूद्रे (for शूद्रो) B1 शृणु; D1-3 तत, D4-9 तथा (for स्मृत)

33 a) D2 गत्वा (for कृत्वा) —c) V1 यावत्स; D4 तावती, D5 T2 3 G यावति, M1 तावती (for यावती) D5 6 स्पर्शते (for °येद्) B1 गास्तु, D1-3 गा स, D4-9 गाव (for गा वै) B2 4 Dn D10 यावत्सदर्शयेद्गा वै (B4 °द्गाव, Dn1 n3 °द्गा वै), B3 5 यावत्समस्पर्शयेद्गा स (B5 °द्गां वै) —d) V1 B2 4 5 Dn D4-10 स तावत्, B3 M तावत्तत्, T2 3 G तावति (for तावत्तु) —e) V1 रोम्नि रोम्नि, D5 रोम्णा रोम्णा, some MSS रोम्णि रोम्णि —f) D3 तस्य (for चास्य)

34 a) B1 D1-7 9 सग्रामे च (D1 6 वा) (for °मेषु) S (except M1 3) आर्जयित्वा (for अ°) —b) T2 गाश्च, T3 G गाव (for गा स) —c) T1 च (for ता) —d) D1-3 शाश्वतीर् (for °ता)

35 a) B2 5 Dn D9 अभावे (for अलाभे) —c) V1 B1 दुर्गात्स; D4 सुदुर्गात्, D6-9 स दुर्गात् (by transp), T2 3 G M दुर्गात्प्र (G1 3 °त्प्र) —d) G1 3 नद्या (for नद्यां)

36 =(var) 13 70 29 T1 om 36-41 —a) B1 [ए]तासा (for [ए]वासा) —b) D1 2 प्राप्ते काले (for पात्रं कालो) —c) D4 कालज्ञानां (for °न) G3 om न्तर हि —d) D1 3 ज्ञान, M2 ह्यातु (for ज्ञातु) D3 M2 भूमिं (for -भूतम्)

स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं
वैतानस्थं पापभीरुं कृतज्ञम् ।
गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३७

वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं
कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा
धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ ३८

अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
प्राणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३९

बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः
सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ४०

तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा-
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ४१

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुवत्सां
कल्याणवृत्तामपलायिनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-
स्तावन्ति वर्षाणि वसत्यमुत्र ॥ ४२

तथानडुहं ब्राह्मणायाथ धुर्यं
दत्त्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।

C. 13
B 13
K 13
M 13

37 T_1 om 37 (cf. v l. 36) 37^{ab} = (var) 13 70 30^{ab} — ^{a}) D_{6-9} सिद्ध- (for शुद्ध) — ^{b}) D_{7-9} वैतानार्थं, $T_{2\,3}$ $M_{1\,3}$ °नज्ञ (for नस्थ) V_1 B Dn $D_{1-3\,10}$ बहुज्ञ (for कृतज्ञम्) — 37^{cd} = (var) 13 70 34^{ab} $D_{6\,7\,9}$ om 37^{c} — ^{c}) B_8 कान्त (for क्षान्त) V_1 [अ]भि (for [अ]ति-)

38 T_1 om 38 (cf v l 36) 38^{ab} = (var) 13 70 34^{cd} — ^{a}) B_3 om from ग्लाने up to प्राणक्री (in 39^{b}) D_3 ग्लान (for ग्लाने) D_{6-9} सीदते (for ति) B_1 om चाति $T_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ M_{1-3} वा (for च) — ^{b}) $D_{6\,7\,9}$ कृष्यत्यर्थे, $D_{5\,8\,10}$ कृष्यर्थे वा, G_2 तुष्ट्यर्थं वा (for कृष्यर्थं वा) B_4 प्रसूते, T_3 °त्या (for °त्याम्) V_1 $B_{2\,4}$ Dn कृष्यर्थे (Dn_2 °र्थं) वा होम्यहेतो प्रसूते (B_1 °त्यं, B_4 °त्या) — 38^{cd} = (var) 13 70 35^{ab} — ^{c}) D_{6-9} समृद्धये (for संवृ°) — $D_{6\,7\,9}$ om 38^{d} — ^{d}) D_1 देशकालोविशिष्ट, $T_{2\,3}$ G M_4 °ले (G_1 M_4 °ला) विसृष्ट, M_{1-3} °लो निसृष्ट (for ले विशिष्टे)

39 T_1 om 39 (cf v l 36) B_3 om up to प्राणक्री (in 39^{b}) (cf v l 38) 39^{ab} = (var) 13 70 35^{cd} — ^{a}) Bom ed अवज्ञाता (for °र्जाता) B_2 Dn_1 सक्रय-, B_5 सत्क्रय-, $D_{4-7\,9}$ M_2 सु (D_5 स)- क्रिया, D_8 सक्रिय, G_2 सुकृत (for सुक्रय-) B_4 दानलब्धा (for ज्ञा°) — ^{b}) B_4 प्राणक्रीता (for ता) V_1 B_{1-4} Dn प्राणे क्री (B_3 om प्राणे क्री) तास्तेजसा यौतकाश्च, D_{10} प्राणक्रीतास्तेजसा सौदकाश्च, $T_{2\,3}$ G °ता सोदका सोद्वहाश्च, M_{1-3} °ता मोदका दानलब्धा, M_4 °ताश्चोजसा चौदकाश्च ❀ Cn यौतका पाणिग्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्य प्राप्ता । ❀ — 39^{cd} = 13 70 30^{cd} M_4 om (hapl) 39^{c} — ^{c}) B_5 कृच्छ्रात्सृष्टा, G_2 कृच्छ्रोच्छिष्टा (for त्सृष्टा) M_{1-3} पोषणादागताश्च

40 = 13 76 8 T_1 om 40 (cf v l 36) — ^{a}) D_2 वीर्यान्विताश्च (for -वयोपपन्ना) — ^{b}) T_2 G_1 M प्रशस्यति, T_3 प्रपश्यति (for प्रशमन्ति) — ^{d}) Dn_1 $T_{2\,3}$ G_2 विशिष्टा, D_3 प्रशस्ता (for वरिष्ठा) ❀ Cn अर्जुनीना गवाम् । ❀

41 = (var) 13 70 31 T_1 om 41 (cf v l 36) — ^{a}) B_1 D_{4-9} राज्यस् (for रात्रीस्) $T_{2\,3}$ G M_{1-3} अग्निर् (for त्व) — ^{c}) D_{1-3} क्षीरपा, D_{4-9} °दा (for पैं) — ^{d}) B_5 गोवत्सैर् (for गोरसैर्)

42 = (var) 13 70 32 — ^{a}) D_1 सुव्रतीं (for तां) V_1 B Dn D_{4-10} G_2 साधु (V_1 B_4 कास्य, B_1 चारु) दोहा (for वत्सा) — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-10} M_4 वत्साम् (for वृत्ताम्) — ^{c}) Some MSS रोमाणि $D_{1-3\,5-9}$ धेन्वास्, D_4 धेनोस् (for तस्यास्) — ^{d}) V_1 B Dn भवति, $T_{1\,3}$ G M_{2-4} वसति, T_2 च सति (for वसति) T_1 तत्र (for [अ]मुत्र) D_{4-9} तावद्वर्षाण्या

C. 13 3599
B 13 73 45
K 13 108 45
M 13 61 57

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यं
प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ ४३
कान्तारे ब्राह्मणान्गाश्च यः परित्राति कौशिक ।
क्षेमेण च विमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अश्वमेधक्रतोस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतम् ॥ ४४
मृत्युकाले सहस्राक्ष यां वृत्तिमनुकाङ्क्षते ।
लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यद्वास्य हृदि वर्तते ॥ ४५
तत्सर्वं समवाप्नोति कर्मणा तेन मानवः ।
गोभिश्च समनुज्ञातः सर्वत्र स महीयते ॥ ४६
यस्त्वेतेनैव विधिना गां वनेष्वनुगच्छति ।
तृणगोमयपर्णाशी निःस्पृहो नियतः शुचिः ॥ ४७
अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो ।
मम लोके सुरैः सार्धं लोके यत्रापि चेच्छति ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वासप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

विशते (D4 °वसते, D5 6 °विशेद्वै) परत्र

43 =(var) 13 70 33 — ^{a}) V1 B Dn D10 प्रदाय, T2 3 G [अ]थ युग्म (for [अ]थ धुर्यं) — ^{b}) V1 B1, 2 (also as in text) Dn D10 (also as in text) धुर्यं (for दत्त्वा) D8 om बलिन — ^{c}) D2 फलस्य, S (except G2) कुलस्य (for ह°) S कर्तारम् (for वोढा°) — ^{d}) B5 G4 लोक (for लोकान्)

44 ^{a}) T1 सकटे (for कान्तारे) — T1 om 44^{cd} — ^{c}) V1 B1-4 Dn3 विप्रमुच्येरंस्, D4-9 चैव मुच्येरस्; T2 M4 तु विमु(M4 भुवि मु)च्येत; T3 G M1-3 तु वि (M1-3 परि)मुंचेत (for च विमुच्येत). B5 Dn1 n2 D10 क्षणेन विप्रमुच्येरंस् (Dn1 °त) — D4-7 9 ins after 44^{ad} D8 after 44

366* कान्तार य प्रपन्नस्तु गां द्विजाय प्रयच्छति।
क्षेमेण प्रतिमुच्येत तमध्वान न सशय ।
यानपात्र समारोहन्यश्च गा सप्रयच्छति।
तीर्त्वा समुद्रं क्षेमेण प्रत्यायाति गृह गृही।

[(L 2) D7 om. from तमध्वान up to क्षेमेण (in line 4) —(L 3) D6 अश्व गां य प्रयच्छति (for the post half) —(L 4) D8 प्रनियाति (for प्रत्या°)]

— ^{f}) T3 G4 वहति (for भवति). — D4-7 9 ins after 44 D8 cont after 366*

367* मृत्युकाले सहस्राक्ष यश्च गां संप्रयच्छति ।
मृत्यु सुखं स लभते लोकांश्चाप्नोत्यनुत्तमान् ।
क्षत्रियो यश्च वै कश्चिद्यात्राकाले प्रयच्छति ।
गोभिश्च समनुध्यातो जित्वा शत्रून्महीयते ।
य कश्चित्कर्म यत्किंचित्कर्तुमारभते नृपु । [5]
गावो दत्त्वा स तत्सर्वं सुखोपायेन विन्दति ।
य य काम समुद्दिश्य गा द्विजाय प्रयच्छति ।
तस्य सपत्स्यते काम परत्र च शुभां गतिम् ।

[(L 1)=(var) 45^{ab} —(L 2) D8 मृत (for मृत्यु) D5 तु (for स) — (L 4) =(var) 46^{cd}. D8 समनुज्ञातो (for °ध्यातो) —(L 5) D4 om कश्चित् —(L 7) D6 गा (for गा) —(L 8) D4 5 गति (for गतिम्)]

45 T1 om 45-48 — ^{b}) D4-9 अभि- (for अनु-). D1-3 यो वृत्तिमभिकाङ्क्षति — ^{c}) G1 partly damaged D1-3 रम्यान् (for दिव्यान्) D4-9 लोका बहुविधास्तस्य, T2 3 G2-4 M1-3 लोकान्बहुफलान्विद्याद् — ^{d}) B1-4 Dn2 D10 यत्र, D8 यदा (for यद्वा)

46 T1 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) T2 फलं (for सर्वं) — ^{b}) V1 B Dn D10 [ए]तेन, D1, 2 4 T2 3 G2-4 [अ]निन (for तेन) — ^{c}) B3 (marg as in text) D1 समभि- (for समनु) — ^{d}) V1 B3-5 Dn D10 च (for स)

47 T1 om 47 (cf v l 45) — ^{a}) D5-7 9 तेन (for [ए]तेन) V1 B Dn D10 कल्पेन, T2 3 G2 4 M4 भावेन (for विधिना) G1 3 M1-3 यस्त्वेकेनैव भावेन — ^{b}) Dn3 D5 T2 3 G1 3 4 M1-3 गा (for गां) B1 [अ]थ, D5 [अ]धि (for [अ]नु) D3 6-9 पूर्वोक्तामनु गच्छति — ^{c}) D5-9 पर्णाशो, T2 °नि (for °शी) — ^{d}) S (T1 om) विस्मयो (for निःस्पृहो)

48 T1 om 48 (cf. v l 45) — ^{a}) B3 4 प्रकाम, T2 3 G M1-3 अकामस् (for °म) D2 G1 वक्तव्य,

७३

इन्द्र उवाच ।
जानन्यो गामपहरेद्विक्रीयाद्वार्थकारणात् ।
एतद्विज्ञातुमिच्छामि का नु तस्य गतिर्भवेत् ॥ १
ब्रह्मोवाच ।
भक्षार्थं विक्रयार्थं वा येऽपहारं हि कुर्वते ।
दानार्थं वा ब्राह्मणाय तत्रेदं श्रूयतां फलम् ॥ २
विक्रयार्थं हि यो हिंसाद्भक्षयेद्वा निरङ्कुशः ।
घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ३
घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्यते ।
यावन्ति तस्या लोमानि तावद्वर्षाणि मज्जति ॥ ४
ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके ।
विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रभो ॥ ५
अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
यावद्दाने फलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ६
सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाद्युते ।
सुवर्णं परमं ह्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥ ७

C. 13
B. 13
K 13
M 13

M1 वन्तव्यो (for °व्य) D1-3 म कालस्नेन वस्तव्यो —e) B. लोकेश्वरे (for लोके सुरे) D10 T2 3 G2-4 मम लोके स वसति —d) D2 3 5 लोकान् (for लोके) D1-3 T2 3 G2 4 वा यत्र (for यत्रापि) B3 वत्स्यति, M1-3 गाउति (for चेच्छति)

Colophon om in D1 3 —*Parvan name* B1 2 4 Dn3 शान्ति —*Sub-parvan* V1 B Dn D5-10 दान धर्म —*Adhy name* V1 B1-3 5 Dn D10 गोलोक प्रश्न, D1-4 पितामहइन्द्रसंवाद, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दान प्रकरणे ब्रह्मेंद्रसंवादे गोमाहात्म्यकथन, M1-3 गोलोकसंकीर्तन —*Adhy no* (figures, words or both) V1 D9 73, D. 67, D10 80, T1 M 101, T2 3 G2 4 108, G1 3 102 —*Śloka no* Dn2 51, D1 68

73

1 M3 om the ref —a) G1 2 अपि (for अप) —b) D1 G2 M1 2 4 विक्रयाद् (for विक्री) V1 B1 5 Dn D2 10 चार्थं, B1 3 चास्म, T2 3 G2 4 अर्थं, M1-2 वास्म (for वार्थं) D4 5 निक्रीणीयाच्च कारणात्, T1 निक्रयार्थमका° —d) B2 कात्र, Dn1 n2 D2 क नु, G3 का नु (for का नु)

2 V1 B Dn D2 10 पितामह (for ब्रह्मा) —a) B2 Dn2 n3 D8 भक्ष्यार्थं, B3 4 T G2 4 भक्तार्थं, D10 भक्त्यर्थं (for भक्षार्थं) —b) D6 om ये T1 [s]वहार (for sप°) Dn3 D1-4 6-9 द्र (for हि) —c) V1 B2 Dn1 n2 D5 T2 दानार्थं ब्राह्मणार्थाय (B2 T2 र्थं वा), B3 4 °र्थं ब्राह्मणेभ्यो वा, D10 °र्थं ब्राह्मणा यत्र —d) T2 3 G1 तदेव, M1-2 यत्रेद (for त) D3 -3 G4 M4 श्रूयते (for °ता)

3 T1 om 3-4, M1-3 read the same after 6 —a) D1 तु, D3 4 6 7 9 च (for हि) —b) D10 भक्ष्यार्थं (for भक्षयेद्) —c) B1 om, D6-9 तु (for हि) —d) D1-9 योनुमन्येत्सुरर्षभ

4 For the sequence in M1-3, cf v 1 3 T1 om 4 (cf v 1 3) —a) D5 [श्र]ध (for [श्र]पि) —b) V1 यथा, T2 तदा (for तथा) D5 मोदते (for मन्यते) —c) Dn1 D1-4 7 10 G1 2 4 M3 4 तस्य (for तस्या) Some MSS रोमाणि

5 b) T1 G1-3 M घातने (for °के) —c) D6 वा (for the first च) D3 6 7 9 हारे वा, D5 -हारेण (for हारे च) —d) D1 4-9 विभो, S गवा (for प्रभो)

6 a) Dn1 आहृत्य (submetric) (for अप) D2 यो गावो, D3 यो वै गा, D7 T1 गा यो वै (for यो गा वै) —b) D1 2 ब्राह्मणेभ्य (for णाय) —c) G1-3 तावद् (for या°) Dn D1-3 5 6 9 T1 G1 M4 दान- (for दाने) D1-9 तासा (for तस्यास्) —d) D1 3 5 नरकम् (for निरयम्) B1 5 अर्हति, B2-4 ऋच्छति, G2 इच्छति (for ऋ°) D2 4 6-9 तावन्नरकमृच्छति — After 6, M1-3 read 3-4

7 B1 om (hapl) 7^{a}-8^{b} D8 om (hapl) 7^{ab} —b) G1 3 महामते (for °द्युते) — D4 repeats 7^{cd} after 9^{ab} —c) V1 B3 D4 (second time) 5-7 9 10 T2 G4 युक्त (for ह्युक्त) Dn1 n2 सुवर्णं परमित्युक्त —d)

C. 13 3613
B 13 74 8
K 13 109 8
M 13 61 71

गोप्रदानं तारयते सप्त पूर्वांस्तथा परान् ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥ ८
सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतम् ॥ ९
कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतक्रतो ।
एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥ १०

भीष्म उवाच ।

एतत्पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ ।
इन्द्रो दशरथायाह रामायाह पिता तथा ॥ ११
राघवोऽपि प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने ।
ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता विभो ॥ १२
पारम्पर्यागतं चेदमृषयः संशितव्रताः ।
दुर्धरं धारयामासू राजानश्चैव धार्मिकाः ।
उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठिर ॥ १३
य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंसदि ।
यज्ञेषु गोप्रदानेषु द्वयोरपि समागमे ॥ १४
तस्य लोकाः किलाक्षय्या दैवतैः सह नित्यदा ।
इति ब्रह्मा स भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

D4 (first time) T1 3 G4 असहाय (for °यम्)

8 B1 om 8^ab (cf v l 7) — ^a) V1 B2-5 Dn D2 6 7 10 M2-4 गोप्रदानात्; T2 °दानस् (for °दान) T1 तारयति (for °यते) — D4 om (hapl) 8^cd — ^c) Dn3 D3 सुवर्ण (for °र्णं) V1 B Dn कृत्वा (for दत्त्वा) — ^d) D3 अश्नुते (for उच्यते)

9 After 9^ab, D4 repeats 7^cd — ^c) D6 om (hapl) पावनं शक्र — ^d) D1-3 पवित्रं वै, T1 दक्षिणानां; T2 3 G M4 परमाणां (for पावनानां) M1-3 पराणां परमं स्मृतं

10 T1 om 10^ab — ^a) G1 3 M1-3 सुवर्णं (for कुलानां) D10 शक्र (for प्राहुर्) T2 3 G2 4 सुवर्णं प्राहुरेतज्ज्ञा — ^c) D4 5 7-9 T2 ते, G1 3 वै (for मे)

11 ^b) B5 सर्वमिंद्राय भारत — ^c) D3 [अ]थ (for [आ]ह) — ^d) B3 T1 रामायाथ, D10 राघवाय (for रामायाह)

12 ^a) D1 3 [ऽ]पि प्रिये, D3 सुप्रिये (for ऽपि प्रिय) — ^b) D1-9 महात्मने (for यशस्विने) — ^d) Dn1 D1-3 प्रभो, D4-9 [अ]नघ (for विभो) Dn2 अरण्य वसता प्रभो

13 ^a) B3 D1-9 वा (for च) D3 T G M4 परं-परागतं चेदम्, D4 पारपर्यागते वेदे — ^c) D1 दुर्वारं (for दुर्धरं) T1 एता वै धारयिष्यंति — ^d) D3 ऋषयश्च (for राजानश्) — D9 reads 13^e-15^b twice — ^e) D1-3 9 (both times) T1 कथित (for गदित) — ^f) D5 मया (for मम) Dn1 वेदं, D5 6 इदं च (by transp)

14 For the repetition in D9, cf v l 13 — ^b) T1 पठेद् (for वदेद्) D4-8 9 (both times) संनिधौ (for संसदि) — ^c) D5-7 दानस्य (for दानेषु)

15 For the repetition in D9, cf v l 13

Colophon om in D1 3 — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D2-4 5 7-10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 5 Dn3 D10 गोलोकप्रश्न; D2 गोप्रदानमाहात्म्य, D1-9 पितामहशक्र-संवाद, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे ब्रह्मेंद्रसंवादे गोमाहात्म्यकथनं, T3 G2 4 गोप्रदानसमाप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) V1 74, D5 68, D10 81, T1 M 102, T2 3 G2 4 109, G1 3 103 — *Śloka no*, Dn2 D1 15

७४

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्रम्भितोऽहं भवता धर्मान्प्रवदता विभो ।
प्रवक्ष्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महाद्युते ।
नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलम् ॥ २
दमस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किम् ।
अध्यापने फलं किं च सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ।
तस्य किं च फलं दृष्टं श्रुतं यः संप्रयच्छति ॥ ४
स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि किं फलम् ।
सत्ये च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलम् ॥ ५
पितृशुश्रूषणे किं च मातृशुश्रूषणे तथा ।
आचार्यगुरुशुश्रूषास्वनुक्रोशानुकम्पने ॥ ६
एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथम् ।
वेत्तुमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ॥ ७

भीष्म उवाच ।

यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिपद्यते ।
अखण्डं सम्यगारब्धं तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ८
नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ।
नियमानां क्रतूनां च त्वयावाप्तमिदं फलम् ॥ ९

C. 13 B 13 K 13 M 13

74

1 D4 om 1[abc] (with the ref) — [a]) B3 4 विश्र स्तितो, T3 विस्रमतो, some MSS विश्रंभितो (for विस्रम्भितो) — [b]) T2 प्रभो (for विभो) — [c]) D1 8 प्रक्ष्यामि कश्चित्संदेहं, D3 पृच्छामि किंचित्सं°, D5-9 प्रक्ष्यामि य तु स — [d]) D1 6-9 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि, D5 तन्मे वक्तुमिहार्हसि

2 [a]) G1 3 प्रदान (for व्रताना) — [b]) D1-9 वै (for वा) V1 Dn3 महामते — [c]) B1 चैव, D8 T2 3 G1 किंचित्, D4 5 10 किंस्वित् (for किं च) — [d]) D5 अधीतस्य, T1 स्वाध्यायस्य (for स्वधीतस्य) G1 3 यत् (for किं)

3 D8 om (hapl) 3[a]-5[b] — [a]) D2 दत्तस्य, D5-9 व्रतस्य (for दमस्य) D4 6 T2 G2 4 किंचिद्, D10 किस्विद् (for किं च) — [b]) D1 2 4-6 8 9 पारणे, D7 पारगे (for धारणे) — [c]) D1 6-9 यच्च, T2 3 G2 4 किंचित् (for किं च) D5 अध्यापनं च तत्सर्वम् — [d]) D5 इच्छामि वेदितुं हि तत्

4 D3 om 4 (cf. v l. 3) — [a]) D1 3 ग्राहक (for °के) T1 अप्रतिग्रहणे चापि — [b]) T1 किं हि (for लोके) — T1 om. 4[cd] — [c]) D1-2 किंचित् (for किं च) D5 om from दृष्ट up to शुश्रूषणे (in 6[a]) — [d]) V1 B1-3 5 Dn D10 तु, B4 च (for स)

5 D8 om 5[ab] (cf v l 3) D6 om. 5 (cf v l 4) — [a]) D4 6-9 T2 3 G4 स्वधर्म (for स्वकर्म) — [b]) D1 2 [पृ]व (for [अ]पि) B4 किंचन (for किं फलम्) D4 6-9 वर्णाना चैव किं फल, T1 शूद्राणामपि किं फल — M om (hapl) 5[cd] — [c]) B.Dn शौचे च, D4 6 7 9 सत्त्वेन, G4 सत्येन (for सत्ये च) V1 तस्य (for प्रोक्त) — [d]) V1 Dn2 ब्रह्मचर्यं च, D4 T2 G2 4 चर्येण (for °चर्ये च)

6 D6 om up to शुश्रूषणे (in 6[a]) (cf v l 4) — [a]) T1 मातृशुश्रूषणे चापि — [b]) T1 पितृ- (for मातृ) D1-4 6-9 च किं (for तथा) D6 मातृशुश्रूषणेन च — [cd]) T2 3 G2 4 शुश्रूषामातु (for °पास्वनु) B8 क्रोशोर्थकर्मणि (for °क्रोशानुकम्पने)

7 [a]) M1 विशेषेण (for अशे°) — T1 om 7[bc] — [b]) Dn1 यथा तथा (for यथातथम्) — [c]) M1 वक्तुम् (for वेत्तुम्) D3 कौरव्य, T2 3 G2 4 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ) — [d]) D6-9 मम (for हि मे) T1 वक्तुमर्हसि सुव्रत

8 [a]) T2 3 G2 गोव्रतं, G1 3 M1 2 गोव्रत (for यो व्रत) — [b]) D1-10 यथा, T3 तदा (for तथा) T2 -वर्तते (for -पद्यते) — [c]) V1 B Dn D1-9 आरभ्य (for °ब्ध) — [d]) B1 तथा (for तस्य)

9 G4 om (hapl.) 9[a]-15[b] — [a]) M1 यमाना तु (for नियमानां) — T1 om 9[cd] — [c]) D3 त्वै (for च)

C 13 3631
B 13 75 10
K 13 110 10
M 13 62 10

स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
इहलोकेऽर्थवान्नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १०
दमस्य तु फलं राजञ्शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्वृताः ॥ ११
यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनिषूदनाः ।
प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तन्न संशयः ॥ १२
युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ।
स्वर्गे तथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ १३
दानैर्यज्ञैश्च विविधैर्यथा दान्ताः क्षमान्विताः ।
दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १४
यस्तु दद्यादकुप्यन्हि तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १५
अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि ।
ऋषीणां सर्वलोकेषु यानीतो यान्ति देवताः ॥ १६
दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ।
कामयाना महत्स्थानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १७
अध्यापकः परिक्लेशादक्षयं फलमश्नुते ।
विधिवत्पावकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ॥ १८

— ^{d}) D1 7 8 10 चासम्, D6 प्रासम् (for [अ]वासम्).

10 G4 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) B1 4 D1-3 अधीतस्य (for स्व°) — ^{b}) D6 वेह च; M1-3 चैव ह (for चेह च) B3 दृश्यते चेह शर्मणे, D5 प्रत्यक्षमिह दृश्यते — ^{c}) V1 B Dn G1 [ऽ]र्थ वा (for ऽर्थवान्) — ^{d}) D4 6-9 पर- (for ब्रह्म-)

11 G4 om. 11 (cf. v l 9) — ^{a}) D1-9 च (for तु) — ^{b}) D5 शृणुष्व (for शृणु त्व) V1 T1 तु; T2 3 G1-3 M1-3 च (for मे) — D8 om (hapl) 11^{c} G2 om 11^{c}–13^{b}

12 G1 om 12 (cf v l 9) G2 om 12 (cf v l 11) T1 om. 12^{ab} — ^{a}) T2 विप्रा (for दान्ता). — ^{b}) D0 सर्वे (for सर्व) Some MSS निसूदना D2 सर्वत्राप्यरिसूदन — ^{c}) D1 8 10 T2 हि (for च) D10 य तात (for यद्दान्ता) D2 प्रापयतीह यद्दाता; D4-0 यत्प्रार्थयते दाताश्च; T1 3 G1 3 M प्रार्थयते हि यद्दाता — ^{d}) D3 [ऽ]त्र (for तन्) S (G2 4 om) असशयं (for न सशय)

13 G4 om 13 (cf. v l 9) G2 om 13^{ab} (cf v l 11) T2 om 13^{ab} — ^{a}) T3 G3 M1 3 4 पूज्यते (for यु°) — ^{c}) V1 B Dn D5 10 यथा (for तथा) D4 6-9 T2 3 G3 M3 [अ]नु (for प्र) — T1 om 13^{d}–14^{a}

14 G4 om 14 (cf v l. 9) T1 om. 14^{a} (cf. v. l 13) — ^{a}) D1 मानैर् (for दानैर्) D8 वित्तैर् (for विविधैर्) — ^{b}) V1 B Dn D2 5 10 T1 तथा (for यथा) — After 14^{ab}, N ins

368* दानाद्दमो विशिष्टो हि दान किंचिद्द्विजातये ।

[D1-4 6-9 वै (for हि) B2 5 Dn1 n2 न्दत्, D1-3 इति (for दान) B1 दद्याद्, D1 8-10 केचिद् (for किंचिद्) D1-4 6-10 विजानते (for द्विजातये)]

— T1 om 14^{cd} — ^{c}) T2 M3 दावास्, T3 दात (for दान्तस्) — ^{d}) V1 B Dn D1 10 पर; S (T1 G4 om) वरो (for परो) T2 नर (for दम)

15 G4 om 15^{ab} (cf v l 9) D4 6 7 9 om. (hapl) 15 T1 om 15^{c}–16^{d} M2 om 15^{c}–17^{d} D3 om 15^{cd} — ^{c}) D8 ह (for हि) V1 B Dn2 D1 2 10 दत्त, D6 वृत्त (for दानं) — ^{d}) V1 B Dn D3 पर, T2 3 G M1 3 4 वरो (for परो) — T2 3 G M1 3 4 ins after 15 T1 after 15^{ab}

369* विद्यादानात्पर नास्ति वेदविद्या महाफला ।

[T1 G1 3 महाबला (for °फला)]

16 T1 M2 om 16 (cf v l 15) T2 3 G M1 3 4 om (hapl) 16-17 — ^{a}) D4-9 अदृश्यत (for °दृश्यानि) — ^{d}) Dn1 D3 ते, D4-9 स (for [इ]तो)

17 T1 M2 om. 17 (cf v l 15) T2 3 G M1 3 4 om 17 (cf v l 16) V1 B3 Dn3 om 17^{ab} — ^{a}) B4 D10 [ए]तानि, D4-9 तानि (for यानि) — ^{c}) Dn3 महास्थानात् (for महत्स्थान) — ^{d}) V1 B1 2 4 5 Dn दानात्पर, B3 परतर (for दानात्परो)

18 T1 om 18 (cf v l 15) — ^{b}) T3 3 G1 1 अक्षय्य (for °य) — ^{d}) D4-7 9 महीयते, T2, 3 G M1-3 यथा (T2 गता) नृप (for नराधिप) D3 सर्वलोके महीयते

19 D6 om (hapl) 19 — ^{a}) D3 5 8 9 च (for हि) — ^{b}) D4 5 7 9 न्यायत स- (for °विद्वन्)

अधीत्यापि हि यो वेदान्न्यायविद्भ्यः प्रयच्छति ।
गुरुकर्मप्रशंसी च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ १९
क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
युद्धे यश्च परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ २०
वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ।
शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयार्च्छति ॥ २१
शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थांश्च मे शृणु ।
शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव ह ॥ २२
यज्ञशूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथापरे ।
युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २३
बुद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथापरे ।
आर्जवे च तथा शूराः शमे वर्तन्ति मानवाः ॥ २४
तैस्तैस्तु नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।
वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥ २५
गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयापरे ।
मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथापरे ॥ २६
सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे ।
अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने ।
सर्वे यान्ति पराल्लोकान्स्वकर्मफलनिर्जितान् ॥ २७
धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।

C 13
B 13
K 13
M 13

— ^{c}) G2 धर्म- (for -कर्म-) V1 B1 2 4 5 Dn1 n3 -प्रशंसी तु, Dn2 सा तु, D1 °सा च (for °सी च) T1 स सर्वकामसंयुक्त — ^{d}) T1 स्वर्गलोके (for सोऽपि स्वर्गे)

20 D2 G2 om (hapl.) 20 — ^{c}) D1-9 M1-3 श्राव (for त्राता) — ^{d}) D1-9 स्वर्गे सोपि (by transp.)

21 ^{a}) D1 3 स्वकर्मणि (for °र्मनि) — D6 7 9 om (hapl.) 21^{bc}. — ^{b}) D1 3 फल (for महत्) — ^{c}) V1 G4 स्वधर्म (for स्वकर्म-) — ^{d}) B5 D1-5 [अ]र्हति, S (except M2) [इ]च्छति (for [ऋ]च्छति) B2 स्वर्गं शुश्रूषणे विभो

22 T1 M2 om (hapl.) 22^{ab} — ^{b}) V1 B Dn D1 2 9 10 अर्थास्तु, D2 अर्थानि (for अर्थांश्च) D5 ते (for मे) — ^{c}) B3 corrupt, D1-9 शूरात्मना हि निर्दिष्ट, T2 न्विधात्रा निर्दिष्टान् — ^{d}) V1 B1 Dn D2 3. 5 8 T2 हि (for ह) — For 22^{cd}, T1 subst.

370* शूराणा चापि निर्दिष्ट फलं च नियत शृणु ।

23 D3 om. 23^{ab} — ^{a}) T1 सत्य, T2 G M1-3 यज्ञे (for यज्ञ-) V1 दया-; B Dn3 D10 दम, D1 2 4-9 तप-; T2 3 G2 4 सत्य- (for दमे) — ^{b}) T1 यज्ञ, T2 3 G2 4 दमे, M1 सत्वे, M2-4 सत्ये (for सत्य) D5 [ए]व हि (for [अ]परे) — D4 om (hapl.) 23^{c}-26^{d} D7 9 om (hapl.) 23^{c}-24^{b} — ^{c}) D1 T2 M1-3 युद्धे (for युद्ध) D3 [अ]न्ये (for [उ]क्ता) — ^{d}) D1 2 तथापरे, D6 च पावना (for च मानवा) — After 23, Dn1 n2 D6 8 10 read 27^{ab}

24 D4 om 24, D7 9 om 24^{ab} (for all, cf. v. l. 23) Dn1 D6 10 om. (hapl.) 24^{ab} — ^{a}) V1 Dn2 वृद्धि- (for बुद्धि-) — D2 om (hapl.) 24^{c}-25^{b} — ^{c}) T2. 3 G2 4 M आर्जवेन (for °वे च) — Dn2 om (hapl.) 24^{d}-26^{a} D8 om. (hapl.) 24^{d}-25^{c} T1 om (hapl.) 24^{d}-25^{a} — ^{d}) V1 B1-3 5 D1 समे, M1-3 सम्यग् (for शमे) D8 T2 3 G M4 सम(G3 °मा)वर्तत मानवा

25 D4 om 25 (cf v. l. 23) Dn2 om 25, D2 om 25^{ab}, D8 om. 25^{abc}; T1 om 25^{a} (for all, cf v. l. 24) — ^{a}) V1 B Dn1 n3 D10 तैस्तैश्च, D5-7 9 एतैश्च (for तैस्तैस्तु) — ^{b}) Dn3 D8 वा (for च) — ^{d}) V1 B Dn3 D10 M4 [अ]ध्ययने (for [अ]ध्यापने) D5-9 T1 3 G1 3. 4 M तथा (for रता) T2 वेदस्याध्यापने तथा, G2 शूराश्चापि र तथा

26 D4 om 26 (cf v. l. 23) Dn2 om 26^{a} (cf v. l. 24) — ^{a}) T1 -शुश्रूषणे (for °षया) — ^{b}) T1 मातृशुश्रूषणे तथा — G3 om (hapl.) 26^{cd} — ^{c}) V1 B3 Dn3 मातु (for मातृ) D5-9 राजन् (for शूरा) T1 पितृशुश्रूषणे शूरा — ^{d}) Some MSS भैक्ष- (for भैक्ष्य-)

27 Dn1 n2 D6 8 10 read 27^{ab} after 23 — ^{b}) Dn3 योगे (for योग) — Dn3 D3 5 read 27^{cd} twice — ^{c}) B1 3 D3 (second time) G1 3 अरण्य- (for °ण्ये) D1 अरण्यगृहवासेषु, D2 °ण्यगुरुवासे च — ^{d}) D5 (second time) S भोजने (for -पू°) Dn3 D3 5 (all first time) त्यागे शूरास्तथापरे — ^{e}) D5 ते वै (for सर्वे) — D4 om 27^{f} — ^{f}) T1 धर्म- (for कर्म) G1-3 स्वर्गकर्मविनिर्जितान्

C 13 3651
B. 13 75 28
K. 13 110 28
M 13 62 27

सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समम् ॥ २८

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २९

सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ।
सत्येन मारुतो वाति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ३०

सत्येन देवान्प्रीणाति पितॄन्वै ब्राह्मणांस्तथा ।
सत्यमाहुः परं धर्मं तस्मात्सत्यं न लङ्घयेत् ॥ ३१

मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ।
सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ३२

दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ।
असंशयं विनीतात्मा सर्वः स्वर्गे महीयते ॥ ३३

ब्रह्मचर्यस्य तु गुणाञ्शृणु मे वसुधाधिप ।
आ जन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ।
न तस्य किंचिदप्राप्यमिति विद्धि जनाधिप ॥ ३४

बह्व्यः कोट्यस्त्वृषीणां तु ब्रह्मलोके वसन्त्युत ।
सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३५

ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितम् ।
ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते ॥ ३६

प्रत्यक्षं च तवाप्येतद्ब्राह्मणेषु तपस्विषु ।
बिभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रधर्षितः ।
तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ॥ ३७

मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ।
शुश्रूषते यः पितरं न चासूयेत्कथंचन ।

---

28 a) D2 3 5-9 G M पारण (for धा°) B5 D3 देवाना (for वेदाना) D1 शरण सर्वदेवाना; T2 पारण सर्वतीर्थाना, Madras ed पारण सर्वदेये च — b) G2 सस (for सर्व) — d) T2 सत्य (for सम). D1-9 स्याद्वा (by transp)

29 = 1 69 22, 12 (var) 156 26, = (var) Mārkaṇḍeya P 8 42, = (var) Rām 2, App I (No 18 lines 15-16), Hitopadeśa IV 129 — d) T2 3 G एक (for एव) D1-3 [अ]तिरिच्यते (for विशिष्यते)

30 = (var) Vṛddha-Cāṇ 5 19 — c) Dn1 n2 D4 7-9 सत्येन मरुतो वांति — d) सत्ये सर्वं (by transp)

31 T1 om 31ab. — a) D1-3 वेदान् (for देवान्) V1 B Dn D10 सत्येन देवा प्रीयते — b) S (T1 om) च (for वै) V1 B Dn D10 पितरो ब्राह्मणास्तथा — c) V1 B2-5 Dn D2 10 परो धर्मस् (for परं धर्मं) — d) D4-9 सत्यजेत्, S लोपयेत् (for लङ्घ°)

32 T1 om 32ab — b) D3 -दर्शना (for विक्रमा) — e) B1 S सत्य (for स्वर्ग) — f) G1 मोदंते पुरुषर्षभ

33 T1 om 33 — a) T2 फलावाप्तिम् (for °वाप्तिर्) — b) V1 B1 3 4 Dn3 उक्त, T3 G उक्त (for उक्ता) — d) B1 D10 सत्यात्, T2 3 G2 4 स च, Bom ed स वै (for सर्वः) D1-9 स्वर्गलोके महीयते

34 a) V1 B Dn D10 च गुण, D5 च गुणाञ् (for तु गुणाञ्) — b) V1 B2 4 5 Dn D1 10 स्व (for मे) — c) D2 त (for तु) — d) D3 नर (for इह) — f) V1 om विद्धि V1 B Dn D2 5 10 G2 नराधिप (for जना°)

35 T1 om 35ab — a) D3 G2 ऋषीणा, D1-2 मुनीना (for त्वृषीणा) D2 च (for तु) — b) T2 महीयते (for वसन्त्युत) T3 G M ब्रह्मलोकमितो ग(G1 3 °ह्याग)ता

36 a) D1 सद्देद्, D2 मद्द्, D3 स वे, T2 हरेद् (for दहेद्) — b) V1 उपोषितं, B3 उपासता, D2 सुदति, T1 अशेषत (for उपासितम्) — T1 om 36cd — d) D1 ब्रह्म वै, D3 ब्रह्मैव (for ब्राह्मणो) T2 ब्राह्मणो ह्यपरुध्यते (sic)

37 a) V1 B Dn D3 हि; D2 तु (for च) V1 B Dn D10 T2 3 तथा हि, T1 G तथापि (for तवापि) D5 प्रत्यक्ष तदत्राप्येतद् — c) S (except B3) च (for हि) B1 G1 तथा, D1-10 सदा (for यथा) — d) T2 3 G2 4 M1-3 ब्रह्मचर्यं (for °चारि). D1 प्रदर्पित (for प्रधर्षित) — e) D3 ब्रह्मचर्यस्य च फलम् — f) B1 T2 3 G2 4 M1 2 भिद्यते, M3 विंदते (for दृश्यते)

38 a) D6-9 मातृ (for माता-) D4 5 पितृ (for -पित्रो) — c) D6 शुश्रूषणे (for °षते) D4-9 च (for य) — d) V1 B Dn D1-3 10 कदाचन (for कथ°). — e) D5-9 T1 च (for वा) V1 B Dn D10 मातरं भ्रातरं वा(V1 चा)पि — f) G1 वा (for च)

मातरं वानहंवादी गुरुमाचार्यमेव च ॥ ३८
तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लोके स्थानमुत्तमम् ।
न च पश्येत नरकं गुरुशुश्रूपुरात्मवान् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

युधिष्ठिर उवाच ।
विधिं गवां परमहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
येन ताञ्शाश्वताँल्लोकानखिलानश्नुवीमहि ॥ १
भीष्म उवाच ।
न गोदानात्परं किंचिद्विद्यते वसुधाधिप ।
गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलम् ॥ २
सतामर्थे सम्यगुत्पादितो यः
स वै क्लृप्तः सम्यगिष्टः प्रजाभ्यः ।
तस्मात्पूर्वं ह्यादिकाले प्रवृत्तं
गवां दाने शृणु राजन्विधिं मे ॥ ३
पुरा गोषूपनीतासु गोषु संदिग्धदर्शिना ।
मान्धात्रा प्रकृतं प्रश्नं बृहस्पतिरभाषत ॥ ४

C. 13 3668 B 13 76 K. 13 111 M 13 63

39 a) D1-3 तस्य शक्र, D4 6-9 तस्यानत, D5 तदनत-, T1 G1-3 M तस्य पार्थ, G4 शुश्रूपार्थ- (for तस्य राजन्) — b) D1 5 8 9 स्वर्लोक- (for के) V1 B Dn D5 10 अर्चित (for उत्तमम्) D8 T2 स्वर्गस्था- (T2 °र्गं स्था)नमनुत्तम — c) B2 D1-6 8-10 पश्येत्स (for पश्येत) — d) V1 B Dn D1 -शुश्रूषया (for °पुर्)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 4-10 M1 3 4 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1-3 5 Dn2 n3 D10 गोलोकप्रश्न (D10 °श्न); B4 गोलोकप्रश्ने ब्रह्मेन्द्रसंवाद, Dn1 गोलोकप्रशस्तय, D1-3 व्रतनियमफलानि, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये सर्वव्रतफलनिरूपण, T3 सत्यविधि, M1 सत्यप्रशसन, M2 3 दमसत्यप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D6 75, D5 66, D10 82, T1 M 103, T2 3 G2 4 110, G1 3 104 — *Śloka no* Dn2 41, D4 37

75

1 D4 transp 1 and 2 — a) G1 partly damaged. V1 B Dn D10 पर श्रोतुम्, M1-3 प्रदानेह (for परमह) — b) V1 B Dn D10 इच्छामि नृप तत्त्वत — c) T2 [इ]मान्, T3 G4 [इ]ह, G2 [ए]तान् (for तान्) D10 येन तासा च ताल्लोकान् — d) V1 B1 2 5 Dn3 प्राप्नुयादि(B1 Dn3 °मि)ह, B4 आप्नुयादिह, D6 8-10 आप्नुयामहि, G1 3 अश्नुवामहे, G4 अनघीमहि (sic) (for अश्नुवी) B3 सुखिनामाप्नुयामिह, Dn1 n2 अर्थिना प्राप्नुयादिह, D5 निखिलान्प्राप्नुयादिह, D7 निखिलानाप्नुयाम्यह

2 D4 transp 1 and 2 — a) T2 परम (hyper metric) (for पर) D3 नास्ति (for किंचिद्) — c) D8 न्यायार्जिता (for °गता) D1 om दत्ता D3 6 7 9 हिरण्योपागता दत्ता, D5 गौर्हिरण्यं गजा दत्ता — d) G1 damaged D1 [ऽ]खिल (for कुलम्)

3 T1 om 3 — a) Dn2 G1 3 M अर्थं, T3 G4 अर्थ (for अर्थे) T3 G2 सतामर्थं सम्यगित्या(G2 गुक्त्वा) दितो य — b) D1 3 सर्वं (for स वै) B3 क्लृप्ते, G2 गुप्त (for क्लृप्त) V1 B1 2 (marg) 3-5 Dn आम्य, D10 S (T1 om) इज्य (for इष्ट) D1-9 स वै क्लृ(D4 क्षि)प्त सम्यगीड्यप्रयोगात् — c) V1 B Dn1 n3 D10 -काल (for -काले) S (T1 om) तस्मात्काल सम्यगिज्याप्रवृत्त — d) V1 B Dn D10 G1 2 गोदानार्थं (D10 °र्थे), G3 4 M गवां दानार्थं (for गवां दाने)

4 a) M2 वि (for [उ]प-) D4-9 पुराणेष्वभिगीतासु, T1 पुरा गोष्ठवितानेन, T2 G M1 पुरा गोष्ठे निलीनासु, T3 M1 3 पुरा गोष्ठनिपीतासु — b) T1 गोष्ठ-

C 13 3659
B 13 76 5
K 13 111 5
M 13 63 5

द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ।
प्रदानार्थे नियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५
आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६
गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे
दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।
प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु
मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ७

स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कलुषाद्विप्रमुच्यते ॥ ८
उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।
त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषः स्तवाः ॥ ९
ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो
गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।
क्षितौ राधःप्रभवः शश्वदेव
प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥ १०

(for गोषु) D3 [अ]सद्विध ; D. संनिभ- (for सं-द्विध) G2 दर्शन (for दर्शिना) D1 6-9 गोषु संभिन्नदर्शिन —c) D1-9 माधातु (for °त्रा). B3 सु ; T1 च (for प्र)

5 a) Dn2 अति (for अभि) D1 सत्कृत्य (for सत्कृत्य). T G1-3 M1-3 द्विजानामस्य सत्कृत्य, G1 द्विजाना मत्रवत्कृत्यं. —b) B3 स्वे (for श्व) D3 काल्यम् (for कालम्) B1 उपपद्य, B1 उपवेद्य; D1-9 उपपाद्य (for अभिवेद्य) D1 3 श्व काल्यमुपवेद्य (D1 °द्य) च, D10 S प्रोक्तं कालमुपोष्य च —c) B1 Dn1 n2 S गो- (for प्र) D10 T2 3 G2 दानार्थं V1 B Dn1 D5 10 T1 G1 प्र (for नि) —d) D1 रोहिणीर्, G1 च (for नि)

6 T1 om 6ab —a) T2 आह्वानार्थं (for °नं च) —b) M1-3 संगवे (for समङ्गे) D10 T2 3 G M1 सगवे बहुलेपि च —c) D1 5 7 8 मध्ये (for मध्यम्) T1 प्रविश्य प्रयतो गोष्ठम्

7 a) D9 reads from गौर्मे up to गमनात् (in 8c) twice B1 om the first मे B3 transp मे and माता B3 D1 6-8 9 (both times) गौर्वृषभ, Dn1 D5 T1 M2 वृषभ (for गोवृ) —b) D5 9 (both times) दिव (for दिव) D10 सर्व, S (except M1) गर्भं (for शर्म) D1-8 9 (both times) जगतश्च (for °ती मे). —c) D1-3 प्रपद्यैका, D4 °द्येत, D5-8 9 (both times) °द्ये ता (for °द्यैवं) G1 गोष्ठ (for गोषु) —d) V1 B D2 5 10 G3 M2 पुनर्, D1 मृदुर्, D6-8 9 (both times) मृदुं (for मुनिर्)

8 For the repetition in D9, cf. v 1 7. T1 om 8-9 —a) B3 गतामेका; T2 G1 सिता°, G3 सीतामेतां (for स तामेका) D1-4 6-8 9 (both times) समतामेति वै गोभि —b) D1-8 9 (both times) शील- (for सख्य) B1 सम गत, T2 3 G M1 समाहृत (for समव्रत) —c) D1. 5 8 9 (both times) M1 एकात्म, D10 एकाधि-, T1 एकार्थे (for ऐकात्म्य-) G1 सम्यक् (for सद्य) —d) B2 4 Dn D3 5 T2 3 G2 3 M1-3 कलुषाद् (for कल्म°)

9 T1 om 9 (cf v 1 8) —a) B1 उत्सृज्य (for °ष्ट). ※ Cn उत्सृष्ट वृषवत्सो यया सार्धं सा उत्सृष्टवृषवत्सेति गौरुक्ता । ※ —c) V1 B Dn D3 10 Cn त्रिदिव; D1 विविधं (for त्रि°) M1-3 पत्तव्या (for °व्यम्) D4-9 त्रिविध प्रतिपत्तव्यम्, T2 3 G °धा प्रतिपत्तव्या ※ Cn तया दात्रा प्रदेया, त्रिदिवं च प्रतिपत्तव्य गन्तव्यम् । अर्थवादमन्त्रोक्ता आशिषश्च तत्र भविष्यन्तीति योज्यम् । ※ —d) V1 B Dn G3 तत्र, D1-3 तथा (for स्तवा) D4 5 8 चार्थवादाशिषस्तत, D7 9 चार्थवाद शिव स्तव

10 a) T2 3 G2 4 ऊर्जस्विन्या (for °स्विन्य) B1 ऊर्जस्वलश्च, D6-9 T1 ऊर्ध्वमेधाश्च (for ऊर्जं) B3 Dn1 n2 D3 5 G1 यज्ञे; D2 गर्भा; T2 G2-4 M यज्ञा (for यज्ञो) —b) D2 यज्ञो, D5 गावो (for गर्भो) Dn जगतोस्स, D1-9 T2 G1 जगत (for °तश्च) —c) T1 कामप्रवह, T2 3 G रोम्ण (T2 °द) प्रभव ; M रोम्ण प्रवह (for °राधःप्रभव). V1 B Dn D5 10 क्षिते रोधप्र-(B2. 4 Dn1 D4. 10 ह्र प्र)वह शश्वदेव, D1-3 क्षितावृक्षप्रवाहा पुण्यभावा (D1 °गा), D1 6-9 क्षितावृक्षप्रवहा पुण्यभावा —d) Dn1 n2 D2-9 प्राजापत्य (for °पत्या) B1 सत्यमेव (for सर्वमिति) D10 S प्राजापत्य (D10 °त्य, G2 3 M2 3 °त्या) सर्वविद्याप्रवाद (T1 °ह, T2 M °दा)

11 a) D6-9 प्रणुदत; G2 3 प्रणदतु (for प्रणु°) D1 सौरास; T2 G2 सूर्यास (for सौ°) —b) B5 om., D5 तुल्या (for तथा). M1 दानाय (for -या

गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या-
स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
आम्नाता मे *ददतीराश्रयं तु
तथानुक्ताः सन्तु सर्वाशिषो मे ॥ ११ ॥
शेषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे
सरस्वत्यः श्रेयसि संप्रवृत्ताः ।
यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवाह्या
दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥ १२
या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो
युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।
मनश्च्युता मनएवोपपन्नाः
संधुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥ १३
एवं तस्याग्रे पूर्वमर्धं वदेत
गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।
प्रतिब्रूयाच्छेषमर्धं द्विजातिः
प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४
गा ददानीति वक्तव्यमर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः ।
ऊधस्या भरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥ १५

C 13 3673
B 13 76.
K 13 111
M 13 63

नाय) T1 सत (for सन्तु) — c) V1 B Dn D10 आत्मान मे मातृवचाश्रयतु, D1-3 आहूतो मे ददतो ह्याश्रय तु, D4 6-9 य आत्मान ददतीर्नाश्रय तु, D5 आत्मान ददतीताश्रय तु (sic), T1 सवान्कामानभित स्त्रन्यो, T2 3 G2 4 M2 आम्नाता मामनघी(T2 M2 °ती)ताश्रय तु, G1 3 M4 आम्नातानाममनीवाश्रय तु, M1 3 आम्नाता मामनतीता श्रयंतु — d) V1 तथानुयुक्ता, B1 तथा रक्ता, B4 D5-9 तथायुक्ता, D2 8 तथानुरक्ता, T1 युष्माभिरुक्ता, T3 तदानुक्ता (for तथा) D5 ते (for मे)

12 T1 om 13ab — a) D10 सर्गे सर्गे, Cn शोषो त्सर्गे (for शेषो°) Some unused MSS देहसौख्ये (for °मोक्षे) ❀ Cn शोषोत्सर्ग क्षयरोगोपतापापनये क्षयरोगा दिनिवृत्तौ । ❀ — b) T2 सरस्वत्या, T3 G3 4 M1 4 °त्या (for °त्य) V1 B Dn D5 श्रेयसे, D6 7 9 °सी (for °सि) D10 दत्ता (for वृत्ता) — T1 transp 12cd and 13ab — c) G2 ध्रुव (for यूय) V1 B Dn3 सर्वपुण्योप (for पुण्यकर्मोप) D2 वाह्या, D1-9 1 G1 3 4 M वाहा, G2 वाह (for °वाह्या) Dn1 n2 D11 यूय नित्य सर्वपुण्योपवाह्या (D10 °ण्यप्रवाहा) — d) D1-9 दिशतु (for दिशध्व) V1 B2 4 6 Dn D1 6 7 9 11 T1 प्रपन्ना (for प्रपन्ना) — After 12, D8 reads from संधुक्षध्व (in 13d) up to एव त (in 14a)

13 For the sequence in D8, cf v l 12 T1 transp 12cd and 13ab — a) B1 3 D4 यो वै यूय, T1 सौम्यायाय (for या वै यूय) B1 Dn1 n2 D2 8 अद्यैव, D4 6-9 अप्येक, M4 अन्यैक (for अद्यैक) — b) D2 मत्वा (for दत्त्वा) B1 सोहम्, D3 7 वाहम्, T2 3 G M1 3 देहम् (for चाहम्) T1 युष्मान्दत्त्वा श्रेयस सप्रवृत्त्यै, M4 °त्वा देहधमात्मप्रदाता (sic) — c) T2 3 G4 मनश्च्युतो (for °ता) ❀ Cn मनएवोपपन्ना मदीयममतास्पदीभूता । ❀ — d) D1 सर्वा सरक्षध्व, D2 सर्वात्रक्षध्व, D3 सरक्षध्व (for संधु°) D1 8 सोम्य- (for सौम्य) B4 रूपा स्वरूपा, T2 8 G M1-3 °रूपाग्र्यदेहा (for रूपोग्ररूपा) B3 सर्वा सधुक्षध्व सौम्यरूपा

14 For the sequence in D8, cf v l 12 — a) D3 7 9 तस्या (for तस्याग्रे) D4 सर्वम् (for पूर्वम्) D1. 10 एव, D3 एतद् (for अर्धं) S दानस्याग्रे पूर्वमेतद्वदेत — b) D10 पूर्वमिष्ट, Bom ed, पूर्वदृष्ट (for °दृष्टम्) — B5 om 14c-16b — c) G4 M2 8 इति (for प्रति) T1 शेषमस्य, T2 शेषधर्मा, T3 G2 4 चैष धर्मं, G1 शेषधर्मं ; G3 देशधर्म्यं, M1-8 चैव धर्म्यं (for शेषमर्धं) — d) T3 G2 प्रहान्वै (for गृह्णन्वै) V1 om गोप्रदाने विधिज्ञ

15 B5 om 15 (cf v l 14) — a) V1 Dn D5 गोप्रदानी, B8 स गोप्रदानी (hypermetric), D6-9 गा ददामि, G1 गवा ददानि (for गा द°) — b) V1 B1. 3 4 अर्घवस्त्र, D10 अर्घ्यं गृह्य (for अर्घ्यवस्त्र) D1-8 अर्घ्यं मु(D1 °र्घ्यमु)द्रावरप्रद, D1-9 अर्घं(D5 8 °र्घ्यं)पात्रे पु- (D6 8 9 °त्रपु)रस्कृता, S अर्घ्यमुत्सृज्य सुव्रत (G1 3 °त) — c) D10 T2 3 G4 ऊधव्या, T1 ऊधन्या (for °स्या) D1 भवितव्या (for भरि) V1 B1 2 4 Dn Cn ऊर्ध्वास्या भवितव्या च (B4 वै), B3 उर्जस्विन्यो भवितव्या, D1-9 वृषभे चरितञ्ञे च, G1 3 M4 ऊधव्या हरितव्या च, G2 ऊधव्या भरितव्याश्च, M1-3 ऊधव्या भरितव्येति ❀ Cnp ऊधस्या तुभ्य सप्रददे । (also) वस्त्रधेनु भवितव्या । ❀ — d) D8 चोदना, D6 7 नोदयेत् (for चो°) D1 2 वैष्णवीमिति चोदना, D4 °वीं च न चोदयेत् ❀ Cnp स्व गृहाणेति चोदना । ❀

16 B5 om 16ab (cf v l 14) T1 om 16, T2

C 13 3680
B 13 76 16
K 13 111 16
M 13 63 16

नाम संकीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै ।
फलं षड्विंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥ १६
एवमेतान्गुणान्वृद्धान्गवादीनां यथाक्रमम् ।
गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे ॥ १७
गोदः शीली निर्भयश्चार्घदाता
न स्याद्दुःखी वसुदाता च कामी ।
ऊधस्योढा भारत यश्च विद्वा-
न्व्याख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ १८
गा वै दत्त्वा गोव्रती स्यात्त्रिरात्रं
निशां चैकां संवसेतेह ताभिः ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं
रसैर्वा गोः शकृता प्रस्नवैर्वा ॥ १९
वेदव्रती स्याद्वृषभप्रदाता
वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा
लोकानग्र्यान्विन्दते नाविधिज्ञः ॥ २०
कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्था-
न्यो वै दद्यात्कामदुघां च धेनुम् ।
सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौघवत्य-
स्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् ॥ २१

---

om 16ᵃ–17ᵇ —ᵃ) V1 नामानि (for नाम स) D4 6–9 अस्यास् (for तस्या) —ᵇ) D5 तथा (for यथा) D10 च (for स) D1 3 यथासख्य यथोत्तर (D3 °मं), D6–9 तथा सङ्योत्तर स (D7 च) वै, S (T1 2 om) यथासख्योत्तराय वै —ᶜ) V1 B2 4 5 Dn D5 षड्त्रिंशद् (D5 °शम्); D4 6–9 षड्विंशम् (for °शद्)

17 T2 om 17ᵃᵇ (cf v l 16) —ᵃ) V1 B Dn D8 10 त्रिधाद्, T1 शुद्ध- (for वृद्धान्) —ᵇ) T1 भावस्तत्र, T3 G4 M1–3 भावनीय, G1 भावादीना (for ग°) —ᶜ) D10 गोप्रद स, S °दानात् (for °दाता) —ᵈ) M पदे (for क्रमे)

18 ᵃ) B3 S गोदानशीलो (for गोद शीली) B1 Dn3 D10 T1 G M4 चार्घ्यदाता; D1–8 चाघ्र्य°, D7 T3 चान्न°, T2 चास्य दाता, M1 3 चार्हदाता (for चार्घ°) — T1 om 18ᵇᶜ —ᵇ) D1 न स्यात्तदा, D2 3 न स्रोतदो (s10), D10 वाम्योक्षदो; S (T1 om) तस्याददे (for न स्याद्दुःखी) Dn2 वन्म, D10 बहु- (for वसु) V1 B2–5 Dn D5 काम, D6–9 गोमी (for कामी) D4 6–9 तथान्नदो वसुदाता च (D4 नश्च) गोमी — D9 om 18ᶜ–19ᵈ —ᶜ) B5 om., D1–3 हलस्योढा, T2 ऊडन्यूढा, T3 M ऊढन्योढा (for ऊधस्योढा) B5 G2 भारते (for त) V1 B1–4 Dn D5 उपस्योढा भारते यश्च विद्वान्, D4 6–8 ऊधस्याढ्य सेवते यश्च विद्या (D4 °त्त) —ᵈ) B1 Dn1 न्या(Dn1 वि)ख्यातास्तैर्; B2 5 Dn2 n3 D2–8 वि(B2 Dn3 वा)ख्यातास्ते, B3 न्याख्यातस्य; T1 तस्य प्रोक्ता; T2 3 G M समाख्यातास्ते (for न्याख्यातास्ते) B3 Dn3 चैंद्रलोका, D8 शक्र°, D4 6–3 चात्र लोके, D5 चाद्रलोका, T3 चद्रलोकान्, M1 चैव लोका (for चन्द्रलोका)

19 D9 om 19 (cf v l 18) —ᵃ) V1 B Dn2 n3 D1 2 10 गा वै, D8–3 T2 3 G M4 गावो (for गा वै) —ᵇ) D3 T2 M1 2 एका, D6 वैका (for चैकां) B3 संवसेदित्तीह, B5 Dn3 संवसते ह, Dn1 D3 G4 °सेत ह, D4–8 °सेच्चैव (for °सेतेह) — T1 om 19ᵈ —ᶜ) D4 6 8 कामाष्टम्या, M1–3 काम्ये° (for काम्या°) —ᵈ) B1 corrupt, B3 D4–8 गवा रसै (B3 °सैर्वा), D10 गोरसैर्वा, M1–3 रसैर्गवा (for रसैर्वा गो) B5 D5, 10 T2 3 M1 2 4 प्रस्नवैर्; D4 3 प्रश्रवैर्, G4 प्रसृवैर्, some MSS प्रश्नवैर् (for प्रस्न°) G1, 3 गवा रसैर्गोश कृष्प्रस्नवैर्वा, G2 corrupt

20 ᵃ) B Dn D1 2 10 M1 देवव्रती, D9 corrupt (for वेदव्रती) D1 M1–3 ऋषभ (for वृ°) V1 B Dn D1–4 10 M2 -प्रदाने (for °ता) —ᵈ) B5 अप्रान् D4–9 वै विधिज्ञ, D10 T2 3 G M गोवि°, T1 [s]सौवि° (for नावि°)

21 ᵃ) B2 5 Dn3 D1 काम (for कामान्) D10 om पार्थिवान् D10 नाक- (for एक) B3 कामं सर्वान्पार्थिवो लोकसस्थान् —ᵇ) B1 3 D10 दुहा, D5 M4 दुग्धा (for -दुघां) T G M1 भूमिं (for धेनुम्) — T1 om 21ᶜᵈ —ᶜ) B1 सम्यक्पृक्ता स्युर्, D2 सम्यक्तासु, T2 G2 °ग्यास्ता स्युर्, T3 corrupt, M सम्यग्या स्युर् (for °क्ता स्युर्) S (T1 om) -कव्यं वहंस्यस् (for -कव्यौघवत्यस्) —ᵈ) D4 उग्र, D6 om, D7 9 damaged (for उक्ष्णा) D4 6–9 ज्यायस (for °सा) B3 तासामुक्तमक्षय गोप्रदान, S (T1 om) ता उत्सृज्याद (T3 °ज्याद्य) क्षय स°

22 ᵃ) B3 5 T2 G वा, D4 6–3 om (for च).

न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्या-
न्नाश्रद्दधानाय न वक्रबुद्धये ।
गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो
नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२
सन्ति लोके श्रद्दधाना मनुष्याः
सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषेषु ।
येषां दानं दीयमानं ह्यनिष्टं
नास्तिक्यं चाप्याश्रयन्ते ह्यपुण्याः ॥ २३
बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य
ये राजानो गोप्रदानानि कृत्वा ।
लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलाः सुवृत्ता-
स्तान्मे राजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥ २४
उशीनरो विष्वगश्वो नृगश्च
भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ।
मान्धाता वै मुचुकुन्दश्च राजा
भूरिद्युम्नो नैषधः सोमकश्च ॥ २५
पुरूरवा भरतश्चक्रवर्ती
यस्यान्वये भारताः सर्व एव ।
तथा वीरो दाशरथिश्च रामो
ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमन्तः ॥ २६
तथा राजा पृथुकर्मा दिलीपो
दिवं प्राप्तो गोप्रदाने विधिज्ञः ।
यज्ञैर्दानैस्तपसा राजधर्मै-
र्मान्धाताभूद्गोप्रदानैश्च युक्तः ॥ २७
तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मयोक्तां
बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व ।

C. 13 369
B 13 74
K 13 111
M 13 63

D4 6-8 नाव्रताय (for अ°) —^{b}) B3 च क्षुद्राय, Dn3 च क्षुद्रये, T1 G1 2 M1 वक्रबुद्धे (for °बुद्धये) —^{c}) T1 [s]य वै (for ह्यय) —^{d}) D1-3 नेमान्धर्मान्, D5 6 8 9 नैनं धर्मं, T2 3 G1-3 M न माधातर्, G4 om (for नेम धर्मं) G1 तत्र (for यत्र) D10 om तत्र D1-9 [उ]प- (for प्र) T1 न मांधातर्द्दायते यत्र तत्र

23 T1 om 23 —^{a}) D1-9 सतीह (for सन्ति) B1 लोके च (for लोके) —^{b}) V1 om, Dn3 D2 9 राक्षस, D4 राक्षस (for राक्षसा) —^{c}) B1 Dn1 n2 ए(Dn3 ये)षामेतद् (for येषां दानं) B5 ह्यनित्य, T2 ह्यशिष्टं (for ह्यनिष्टं) —^{d}) D2 om अपि D4 6 8 9 वाप्याश्रयते, D6 7 वा ह्या°, S (T1 om) ये (M1 ते) स (for चाप्याश्र°) V1 B Dn D10 ये नास्तिक्य वा (Dn3 वा) श्रयतेऽल्पपु(D10 °ते ह्यपु)ण्या

24 ^{b}) B2 राजानो ये (by transp), D1-9 ते राजानो, T1 माधातामी, T2 3 G4 राजानो वै V1 B Dn D2 दत्त्वा (for कृत्वा) —^{c}) V1 सुप्रवृत्तास्, B1 Dn1 n2 D2 प्रवृत्तास्, D5 corrupt (for सुवृत्तास्) T1 लोकान्प्राप्ता पुण्यशीलान्सुवृत्तान् —^{d}) T1 अन्यान्, T2 3 G1-3 स्थाने (for तान्मे) T1 राज्ञ (for राजन्) M1 2 क्रियमाणान् (for कीर्त्य°)

25 ^{a}) T1 पृषदश्वो (for विष्वगश्वो) —^{b}) G1-3 भगीरथो यौवनाश्वो विधिज्ञ —^{c}) D2 मुचकुन्दश्च D4-8 [s]थ (for च) B4 om राजा —^{d}) G4 इन्द्रद्युम्नो (for भूरि°)

26 ^{a}) D6 भारतश्च D4-9 चापि राजन् (for चक्रवर्ती) —^{b}) V1 B2-5 Dn D5 10 G3 [अ]न्ववाये, T G1 2 4 M [अ]न्वया (for °ये) B5 Dn1 T3 M1 भरता; D3 भारत (for °ता) — D3 om (hapl) 26^{cd} —^{d}) D4 [अ]न्ये च (for [अ]प्यन्ये) D1. 2 कीर्तिता (for विश्रुता)

27 T1 G2 om 27^{ab} —^{a}) D8 तथा स (for तथा) D1-9 पृथुकीर्तिर् (for °कर्मा) D10 पृथुश्च (for दिलीपो) —^{b}) V1 B Dn D2 3 5 प्रदानैर् (for °ने) D10 G4 दिव प्राप्ता गोप्रदानैर्वि(G4 °ने वि)धिज्ञा —^{c}) G3 M2 होमैस् (for दानैस्) T1 चोत्तमेन (for राजधर्मैर्) T2 3 G1 2 4 M1 3 यज्ञैर्होमैस्तपसा दानधर्मैर् —^{d}) G2 4 M वै (for [अ]भूद्) B3 4 G2 मुक्त (for युक्त) T1 युक्ता सर्वे गोप्रदाने महांत, T2 3 मांधाता वै गोप्रदाने च युक्त; G1 3 महाभागा गोप्रदानैश्च युक्ता

28 ^{a}) B4 T2 मयोक्त, D4 यथोक्तां (for मयोक्तां) —^{b}) S बार्हस्पत्या (for °तीं) T1 धारयश्च (for °यस्व) —^{c}) Some MSS द्विजाग्र्येभ्य T2 3 G प्रयच्छस्व (for सम्प्रयच्छ) D1 3 9 M2 प्रपीतो (for प्रतीतो) V1 B Dn D2 5 द्विजाग्र्येभ्य सम्प्रयच्छस्व प्रीतो —^{d})

C. 13 3692
B. 13 76 28
K 13 111 28
M 13 63 28

द्विजाग्र्येभ्यः संप्रयच्छ प्रतीतो
गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणाम् ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो
भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने ।
स मान्धातुर्देवदेवोपदिष्टं
सम्यग्धर्मं धारयामास राजा ॥ २९

इति नृप सततं गवां प्रदाने
यवशकलान्सह गोमयैः पिबानः ।
क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा
वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ॥ ३०

स नृपतिरभवत्सदैव ताभ्यः
प्रयतमना ह्यभिसंस्तुवंश्च गा वै ।
नृपधुरि च न गामयुङ्क्त भूय-
स्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

D1-7. 9 राजा (for राज्य)

29 ^{a}) Dn2 तस्मात्, G2 om. (for तथा) D1-8 मम्यक (for सर्वं) G2 कृत्वा (for कृतवान्) — ^{b}) D7 भीष्मोक्त (for भीष्मेणोक्तो) B2 4 D1-2 7 गोप्रदान (for °ने) B1 D4-6 8-10 भीष्मेणोक्त विधिवद्गो(D4 °रस)प्रदान — ^{c}) B6 om स B8 सर्वं धात्रा (for स मान्धातुर्) M गुरूप (for देवोप) D10 T G स माधाता दे(D10 °तर्दे)वगुरूपदिष्ट — ^{d}) T1 सर्वं, T2 3 G1-3 M4 सत्य (for सम्यग्)

30 ^{a}) D1-3 स (D2 स्म) गो-, D4-9 गो- (for गवां) T1 M इति नृपतिरवस्थित प्र(T1 °तो गोप्र)दाने, T2 इति स नृपतिवर सुस्थितो गोप्रदाने, T3 G इति नृपति वर स्थितो गोप्र — ^{b}) Dn3 सकृणान् (for -शकलान्) D1-9 रसान्सह (for सह) S यवशकलै सह गोमय पिबान (T1 विधाने) — ^{c}) D10 स वै, T1 सुख (for शिखी) — ^{d}) D10 तथा (for तदा)

31 D1-3 T1 om 31 — ^{a}) V1 B Dn नरपतिर् (for स नृ) D10 गोभ्य (for ताभ्य) — ^{b}) T2 3 G प्रवणमना (for प्रयत°). V1 B Dn D10 तु (for हि) D5-10 सस्तवश् (for संस्तुवश्) V1 B1 3 4 6 Dn ता स्म, B8 तास्तु स, D4-9 गाव, D10 ता वै, T2 G1-3 भावै, G4 गां वै (for गा वै) — ^{c}) V1 B2 Dn8 D10 M4 नृपतिधुरि च (Dn8 न); T2 3 G न च धुरि नृप (for नृपधुरि च न) M2 भूपस् (for भूयस्) B1 3 5 नृपतिधुरि न गामयु(B3 °मु)क्त भूयस्; B4 Dn1, n2 नृपतिधुरि च गामयु(B4 °मु)क्त भूपस्; D4 6 7 9 नृपधुरि च जगाम संयुक्तरूपस्, D5 °धुरि च जगाम युक्तरूपस्, D8 °धुरि च जगाम रूपयुक्तस् — ^{d}) D4-9 च जगाम, G4 अभरच्च (for अगमच्च) B6 तत्र (for यत्र)

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 3 शांति — *Sub-parvan* V1 B D1 2 5-10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D10 गोप्रदानिक, D1-3 बार्हस्पत्यगोप्रदानविधि, D4-9 गोप्रदानविधि°, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे माधातृबृहस्पतिसंवादे गोमाहात्म्यं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 76, D4 70, D10 80, T1 M 104, T2 3 G2 4 111, G1 3 105 — *Śloka no* D1 31

७६

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शांतनवं नृप ।
गोदाने विस्तरं धीमान्पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

गोप्रदाने गुणान्सम्यक्पुनः प्रब्रूहि भारत ।
न हि तृप्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशम् ॥ २

इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शांतनवो नृप ।
सम्यगाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंवृताम् ।
दत्त्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४

असुर्या नाम ते लोका गां दत्त्वा तत्र गच्छति ।
पीतोदकां जग्धतृणां नष्टदुग्धां निरिन्द्रियाम् ॥ ५

जरोग्रामुपयुक्तार्थां जीर्णां कूपमिवाजलम् ।
दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ ६

दुष्टा रुष्टा व्याधिता दुर्बला वा
न दातव्या याश्च मूल्यैरदत्तैः ।
क्लेशैर्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति
तस्यावीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ ७

बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः

C 13 3
B 13 7[illegible]
K 13 1
M 13 6

76

1 $B_{.}$ om 1–2 G_2 om the ref — [b]) V_1 $B_{1\,2\,4}$ D T_1 $G_{1\,3}$ $M_{1\,2}$ नृप (for नृप) — [c]) V_1 Dn_1 n_2 $G_{1\,3\,4}$ गोदान D_{1-9} गोप्रदाने वि(D_5 °नवि)धिं धीमान् (D_7 सम्यक्) — [d]) $D_{1\,4\,7}$ पप्रच्छ विनयानत

2 B_5 om. 2 (cf v 1 1) T_1 om 2 [*] $T_{2\,3}$ G M_4 om. the ref — [a]) V_1 B_{2-4} Dn $D_{5\,10}$ G_2 गोप्रदान- $T_{2\,3}$ G_{1-3} $M_{1\,2\,4}$ सर्वान् (for सम्यक्) — [b]) V_1 B (B_5 om.) Dn $D_{5\,10}$ मे (for प्र) — [c]) $D_{4\,7}$ चोवाच, $D_{6\,8\,9}$ [इ]ति चोवाच (hypermetric) (for [अ]ह वीर) — [d]) M_4 शृण्वन् (for शृण्वानो) D_{1-9} उत्तम (for ईदृशम्)

3 Before 3, V_1 B Dn $D_{1-3\,6-8\,10}$ ins वैशपायन उवाच — [a]) V_1 $B_{1\,2\,4\,5}$ Dn धर्मराजाय (for °जेन) — [b]) D_3 पुन (for तदा) $B_{1\,5}$ Dn $D_{1\,3\,6\,8\,10}$ T_1 नृप° (for नृप) — [c]) V_1 तस्मिन् (for तस्मै) — [d]) T_1 G_4 केवलं (for °लान्)

4 G_4 om the ref — [a]) Dn_2 वत्सलो — [b]) D_2 वसु (for वस्त्र-) V_1 सवृता , $D_{5\,8}$ सयुता (for -संवृताम्) B_8 T_1 तरुणीं वत्ससयुता — [c]) T_1 M तु (for गा)

5 [a]) V_1 B Dn_3 $D_{1\,2\,4\,5}$ असूर्या, T G $M_{1\,3.\,4}$ अनंता (for असुर्या) $D_{5\,7}$ ये, D_9 नो (for ते) $D_{6\,9}$ लोकान् (for लोका) — [b]) Dn_2 गा, $D_{1\,2}$ या, D_3 ता (for गा) Dn_1 n_2 तास्व, D_3 S यत्र (for तत्र) — 5^{cd} = (var) Katha U 3^{ab} T_1 om 5^c–6^d — [c]) $D_{5\,7}$ लब्ध , T_3 G त्यक्त (for जग्ध) — [d]) V_1 B Dn D_{10} नष्टक्षीरा, D_4 नष्टदुष्टा, T_2 G_2 M_{1-3} दुष्टदुग्धां, T_3 $G_{1\,3\,4}$ जुष्टदुग्धा, M_4 दुग्धदुष्टा (for नष्टदुग्धा)

6 T_1 om 6 (cf v 1 5) $D_{5-7\,9}$ om 6^{ab} — [a]) D_{1-3} जलोस्नाम् (sic), S (T_1 om) ज्वरार्ताम् (for जरोग्राम्) B_8 -भुक्ताना, D_2 -युक्तार्थं, D_4 भुक्तार्थं (for युक्तार्थां) Dn_1 n_2 जरारोगोपसपन्ना, D_{10} सुरोगामुप भुक्तार्थां — [b]) D_1 T_3 $M_{1\,2\,4}$ जीर्णं (for जीर्णां) V_1 B Dn $D_{2\,3\,10}$ जीर्णां वापीमिवाजला, D_4 जीर्णकूपमिवा जला — [c]) S (T_1 om) तमो दत्त्वा (by transp) — [d]) T_2 कोपेन (for क्लेशेन) $B_{2\,4\,5}$ $D_{1\,7}$ G_1 $M_{1\,3}$ योजयन् (for येत्) D_4 (also as in text) दुष्टा क्लेशेन योजयन्

7 [a]) V_1 B Dn D_{10} रुष्टा दुष्टा (by transp), T_1 दुष्टारिष्टा, G_2 दुष्टा दुष्टा $M_{1\,3}$ च (for वा) D_{1-9} T_2 दुष्टा क्लि(T_2 रु)ष्टा व्याधितां दुर्बला च — [b]) V_1 B Dn D_2 नो, D_3 om (for न) $D_{1\,3}$ या च, T_2 $G_{2\,4}$ यास्तु, M या स्म (for याश्च) D_{4-9} न वै दद्यात्तादृशीं ब्राह्मणाय, T_1 न दातव्या मा स्म मूल्यान्य दत्त्वा, T_3 न दातव्या यास्तु मूल्यैर्न दत्ता, $G_{1\,3}$ न दातव्या या तु मूल्यैर्विहीना — [c]) D_9 [ऽ]फल , T_1 नर (for ऽफलै) — [d]) $D_{1\,8-9}$ [अ]पि (for [ए]व)

8 = 13 72 40 T_1 om 8 — [a]) T_2 बलान्वीता (for न्विता) $T_{2\,3}$ G $M_{1\,3}$ वीर्योप (for वयोप)

C 13 3703
B. 13 77 8
K. 13 112 8
M 13 64 8

सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने
सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम् ।
विशेषमिच्छामि महानुभाव
श्रोतुं समर्थो हि भवान्प्रवक्तुम् ॥ ९

भीष्म उवाच ।

वृद्धानां ब्रुवतां तात श्रुतं मे यत्प्रभाषसे ।
वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ १०
प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
असृजद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥ ११
यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवौकसः ।
तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो ॥ १२
अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठास्ततो नराः ।
ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १३
यज्ञैराप्यायते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ।
सर्वे देवाः प्रमोदन्ते पूर्ववृत्तास्ततः प्रजाः ॥ १४
एतान्येव तु भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकाङ्क्षया ।
वृत्तिदं चान्वपद्यन्त तृषिताः पितृमातृवत् ॥ १५
इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ।

— ^{b}) V_1 B_{3-5} सर्वं, B_1 Dn_1 n_3 $G_{1\ 3}$ सर्वे (for सर्वा) D_{6-9} $T_{2\ 3}$ $G_{1\ 2\ 4}$ प्रशस्यति (for प्रशसन्ति) — Before 8^{cd}, $D_{4-7\ 9}$ ins युधिष्ठिर उवाच

9 D_{4-9} om the ref — ^{a}) D_{4-6} तस्माद् (for क°) D_{10} प्रसगाद् (for समाने) S कस्मात्साम्ये बहु ($M_{1\ 3}$ कपि)लाना प्रदानात् — ^{c}) V_1 B Dn D_{1-10} G_3 महाप्रभाव, $D_{1\ 2}$ M_4 °नुभावा — ^{d}) V_1 B Dn $D_{2\ 5}$ T_1 [s]सि, $D_{4\ 9}$ $G_{1\ 3}$ [s]सि, D_8 [s]स्ति (for हि) T_1 भवत्प्रयुक्त (for भवान्प्रवक्तुम्).

10 ^{a}) B_1 Dn_3 वदतां (for ब्रुवतां) S श्रुत्वा (for तात) — ^{b}) D_1 मे य, D_2 श्रेय (for मे यत्) V_1 B Dn D_8 पुरातन (for प्रभाषसे) S कपिलानामथोत्तव — ^{c}) T_2 G_4 चापि (for तद्) D_{4-9} तद्वक्ष्यामि विशेषेण — ^{d}) T_2 तथा (for यथा)

11 ^{a}) M_4 गोप (for प्रजा) Dn_1 n_2 चादिष्ट, T_2 व्यादिष्ट (for °ष्ट) T_1 गाश्चासृजत्पुरादिष्ट — ^{b}) D_8 पूर्वं दक्ष, T_1 दक्ष पूर्वं (by transp) — ^{c}) $T_{2\ 3}$ G नासृजद् (for अ°) $G_{1\ 3}$ यज्ञम् (for वृत्तिम्)

12 ^{a}) B_3 तथा (for यथा) D_8 आस्थाय (for आश्रित्य) — ^{b}) D_{5-7} वर्तयते — D_1 reads 12^{cd} twice — ^{c}) D_4 यथा, T_2 तदा (for तथा) T_1 गाव (for वृत्ति) B_5 समासाद्य; D_3 °स्थाय, $T_{2\ 3}$ G M उपाश्रित्य (for समा°) B_3 तथा हि वृत्तमाश्रित्य — ^{d}) D_1 (first time) दिवौकस, D_1 (second time) $_2$ प्रजा प्रभो, D_3 द्विजा विभो, $D_{4\ 6-9}$ प्रजा इमा, D_5 इमा प्रजा, S प्रजा सदा (for प्रजा विभो)

13 ^{a}) B_3 अमरेभ्यश्, D_4 अजरे° (for अचरे°) D_{5-9} चरेभ्यश्च (for च भूतेभ्यश्) — ^{b}) D_4 तथा (for चरा) Dn_1 n_2 सदा, T_2 तु ते (for ततो) — ^{c}) V_1 B Dn_3 D_{10} T_3 G_{1-3} तथा (for तत) T_2 ब्राह्मणेभ्यश्चरा श्रेष्ठा — ^{d}) T_2 येषु (for तेषु)

14 B_5 D_8 om (hapl.) 14^{ab} — ^{a}) V_1 B_{2-4} Dh $D_{1\ 4-9}$ T_1 $M_{2\ 4}$ अवाप्यते (for आप्यायते) D_2 यज्ञेनावाप्यते सोम — ^{c}) V_1 B_{1-4} Dn $D_{2\ 5\ 10}$ ततो देवा, $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ सर्वदेवा; S ताभ्यो देवा (for सर्वे देवा) B_5 ततो देवा प्रतिष्ठते — ^{d}) V_1 B Dn पूर्वं वृत्तिस्, $D_{4\ 5}$ पूर्वं वृत्तास्, D_8 पूर्वदत्तास् (for °वृत्तास्) D_{1-3} तथा, D_9 यथा (for तत) D_{10} S प्रजाना वृत्तिरासु च — After 14, D_{10} S ins

371* तत प्रजासु सृष्टासु दक्षाद्यै क्षुधिता प्रजा
प्रजापतिमुपाधावन्विनिश्चित्य चतुर्मुखम् ।

[(L 2) T_1 om the post half D_{10} $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ त्रिचित्य च (for विनिश्चित्य)]

15 T_1 om 15^a — ^{a}) $D_{1\ 2\ 4-9}$ जातानि (for ए°) G_4 च (for तु) V_1 B Dn प्रजातान्येव भूतानि — ^{b}) D_{10} प्रक्रोशन्, T_1 आ° (for प्रा°) — T_1 om 15^c–16^b — ^{c}) D_{10} S (T_1 om) मा(G_3 अ)न्वपद्यत

16 T_1 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) D_3 S (T_1 om) तं (for [इ]द) — ^{b}) T_2 M_1 प्रजा (for प्रजा) — ^{c}) V_1 $B_{1\ 3-5}$ D_{10} तु बलवान्, B_2 Dn तु भगवान्, D_{1-8} बलाधारम्, T_1 बलादानम्; $G_{1\ 3\ 4}$ बलाधारम् (for °धानम्) — ^{d}) $G_{1\ 3}$ प्राप तत् (for प्रपिबत्) T_1 तत, G_3 तथा (for तदा)

प्रजापतिर्बलाधानममृतं प्रापिबत्तदा ॥ १६
स गतस्तस्य तृप्तिं तु गन्धं सुरभिमुद्गिरन् ।
ददर्शोद्गारसंवृत्तां सुरभिं मुखजां सुताम् ॥ १७
सासृजत्सौरभेयीस्तु सुरभिर्लोकमातरः ।
सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ १८
तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समन्ततः ।
बभूवामृतजः फेनः स्रवन्तीनामिवोर्मिजः ॥ १९
स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ।
शिरस्यवाप तत्क्रुद्धः स तदोदैक्षत प्रभुः ।
ललाटप्रभवेनाक्ष्णा रोहिणीः प्रदहन्निव ॥ २०
तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिला गा विशां पते ।
नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥ २१
यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ।
यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्थास्ता नीता नान्यवर्णताम् ॥ २२
अथ क्रुद्धं महादेवं प्रजापतिरभाषत ।
अमृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवाम् ॥ २३
यथा ह्यमृतमादाय सोमो विष्यन्दते पुनः ।
तथा क्षीरं क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसंभवाः ॥ २४
न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ।
नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला ॥ २५

C. 13 3721
B 13. 77 2
K 13 112.
M 13 64

17 ^{a}) D10 S तासवस् (for स गतस्) D3 वै तृप्तिं, D5 तृप्त्या तु (for तृप्तिं तु) — ^{b}) S गन्धात्सुर भिरुत्थिता — After 17^{ab}, D10 S ins

372* मुखजा सासृजद्धात्री सुरभिं लोकमातरम् ।
[T2 सत्तजे (for सासृजद्) T1 M1.3 सुरभिर्]

—T1 om (hapl) 17^c–18^b — ^{c}) S (T1 om) ददर्शनी यस्या तृप्तिं (G3 4 M4 °त्ता) — ^{d}) V1 B1 2 6 Dn D2 3 5 10 सुरभीं, G3 M1–3 °भिर् (for °भिं) B5 D1 2 6 T2 सुमना (for मु°) B1 शुभा, D3 om , D4 तथा, D7 तु वा, D9 शुभा (for सुताम्) B3 सुरभीं सुमुखीं शुभा

18 T1 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) D5 7–9 सोऽसृजत् (for सा°) D5 6–10 T2 3 G M1–3 सौरभेयीं D5 7 स, D8 च; D9 om (for तु) — ^{b}) D1–3 3 सुरभी, D1 6 7 9.10 G2 °भीर् (for °भिर्) B4 Dn1 n3 D10 मातृका , G1 मातर (for मातर) V1 B1–3.5 Dn2 सुरभी लोकमातृका — ^{d}) D3–10 T1 -हेतव (D10 °वे) (for धेनव)

19 ^{a}) D1–3 -कल्पाना, S -वृत्तीना (for वर्णाना) — ^{c}) T2 बभूवामृतज फेन — ^{d}) D1 इह (for इव) D1–4 6–10 T1 M4 [ऊ]र्मय (for [ऊ]र्मिज)

20 ^{b}) M4 विष्ठित (for तिष्ठत) B1.2 (marg as in text) भवमूर्धनि निष्ठित — ^{c}) D6–9 [अ]धापतत् (for [अ]वाप तत्) — ^{d}) V1 B6 Dn3 ततोदैक्षत, B3 4 D3 10 तदावै , Dn1 n2 G2 4 तदैक्षत च, D1–3 तदा वै कृत , T1 corrupt, T2 3 G3 4 तदैक्षत स; M1–3 तदोद्वीक्ष्य तत् (for °दैक्षत) G1 3 तदोदैक्षत स प्रभु — ^{e}) V1 B D10 प्रभवेण (for °वेन) — ^{f}) V1 B Dn1 n2 D3 6 रोहिणीं, G2 M °ण्य (for °णी)

21 ^{b}) V1 B2–5 Dn D10 कपिलाख्या, B1 ला ता, D1 6 S ला गा (for °ला गा)

22 ^{a}) D1 4–9 T2 अतिक्रम्य, D3 अभि , G3 उप° (for अप°) — ^{b}) B3 4 D1 सस्थिता (for सश्रिता) — ^{c}) V1 B3 4 D1 3–10 T2 3 G2 4 सु- (for स्व) B1 तथोत्पन्ना सुवर्णस्थास्, T1 तदोत्पन्ना सवर्णास्तास् — ^{d}) D10 T G ख्याता, M1–3 ख्यासा, M4 ख्यातो (for नीता) S -वर्णगा (T1 M4 °का) (for -वर्णताम्) D1–9 ता न नीता विवर्णता

23 ^{c}) D6 om (hapl) from वसिक्त up to नामृ तेना (in 25^c) B3 शिष्टस्त्व, T3 सिक्तस्य (for °स्त्व)

24 D6 om 24 (cf v l 23) T1 om 24^{ab} — ^{b}) V1 B Dn विस्रवते, D5 7 निष्पद्यते, D8 9 निर्प्यदते (for विष्यन्दते) — ^{c}) T1 सदा (for तथा) D1–6 8 9 स्रवति (for क्षरन्ति) — ^{d}) V1 B Dn D1.7 सभवं (for °वा)

25 D6 om up to नामृतेना (in 25^c) (cf v l 23) — ^{a}) T2 G3 4 दूष्यति B3 वह्निर्, D7 नापि (for नाग्निर्) — ^{b}) D10 S घृत दधि (for न चोदधि) — ^{c}) T1 om न — ^{d}) S न वत्सैर्वृं(T3 M1–3 °र्दु) ष्यते पय

26 ^{a}) V1 B (except B3) D1 2 भविष्यति; D8 गमि°, D4–9 भविष्यंस्यो (D6 °तो); T1 चरिष्यति, T2 धारयिष्यंति (hypermetric), T3 G M धरिष्यंति (for भरि°) — ^{b}) D1–3 हविष B3–5 Dn1 D3 5 7 9 प्रस्रवेण, Dn2 n3 D2 8 T2 G4 प्रस्रवेन, D1 प्रस (for

C. 13 3721
B 13 77 26
K. 13 112 27
M 13 64 28

इमाल्लोँकान्भरिष्यन्ति हविषा प्रस्रवेन च ।
आसामैश्वर्यमश्नीहि सर्वामृतमयं शुभम् ॥ २६
वृषभं च ददौ तस्मै सह ताभिः प्रजापतिः ।
प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ॥ २७
प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ।
ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥ २८
ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ।
ईश्वरः स गवां मध्ये वृषाङ्क इति चोच्यते ॥ २९
एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम् ।
प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ॥ ३०
लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता
रुद्रोपेताः सोमविष्यन्दभूताः ।
सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च
गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३१
इमं गवां प्रभवविधानमुत्तमं
पठन्सदा शुचिरतिमङ्गलप्रियः ।
विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः
श्रियं सुतान्पशुधनमाप्नुयात्तथा ॥ ३२
हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म
यानं वासो वृद्धबालस्य पुष्टिम् ।
एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्वै
दाता राजन्नाप्नुयाद्वै सदैव ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं

प्रस°) D5 7 वा (for च) B1 प्रस्रवेणामृतेन च — T1 om 26^{cd} — c) S (T1 om) अमृतम् (for ऐश्वर्यम्) V1 B2 4 5 Dn1 n2 इच्छति ; B1 3 Dn3 D10 अश्नाति, D1-3 अश्नाति (for अश्नीहि) — d) V1 B Dn D2 10 सर्वेमृत (for सर्वामृत)

27 a) S (except G2 M4) ऋषभ (for वृ°) — b) V1 B Dn D10 गोभि (for ताभि) S भगवाल्लोँक- (T1 °न्भूत)भावन — c) S ततस् (G4 °दा) (for मनस्) — d) S (except G2) रुद्र च (for रुद्रस्य)

28 D3 om (hapl) 28^{b}–29^{a} — b) T1 ऋषभ (for वृ°) G2 तथा (for तदा) — c) D8 वृषं (for ध्वज) — d) D4 च (for स)

29 D2 om 29^{a} (of v l 28) — a) T2 3 G तदा (for ततो) T G1 4 M1-3 देवो (for देवैर्) — b) T2 G4 तथा, M1-3 तस्मात् (for तदा) — c) S ईश्वर सन्स (T1 महैश्वर्यं स) भगवान् — d) D4 6 8 9 इव (for इति) T G1 3 4 M कीर्त्यते (for चोच्यते) Dn वृषभाङ्क प्रकीर्तित , G2 वृषाकक्षीति कीर्त्यते

30 a) D1-3 अत्युग्र-, G M4 अप्यग्र (for अव्यग्र) — b) S त्रिदश पते (for महौजसाम्) — c) D6 om (hapl.) प्रदाने — d) Dn1 प्रकीर्तित (hypermetric) (for कीर्तित)

31 a) S वृत्त्यै (M4 °त्या) (for वृत्ति) — b) S रुद्रोद्भूता (for °पेता) Some MSS निस्यद- (for विष्यन्द) D3 रूपा (for भूता) — c) D1 M3 सोम्या , T G M4 काम्या (for सौम्या) D4-9 T1 पुण्यदाश् (for प्राण°) — d) D4-9 गावो (for गा वै) D6-9 -दान (for -काम) T1 कामाल्लँभेत (for काम प्रद स्यात्)

32 a) V1 B Dn3 D3 10 M1-3 इद (for इम) T1 दान (for प्रभव) D5 7 om विधान — b) D1 T2 3 G पठेत् (for पठन्) V1 B1-3 5 Dn2 D2 10 अभि , Dn1 n2 अपि (for अति) T1 पठेत्सदा शुचितममगलप्रद — c) D5 T2 किल (for कलि-) — d) V1 B D1-3 5 श्रिय, S प्रियान् (for श्रिय) V1 B Dn2 D10 सदा, D2 तदा ; T2 3 G M नर (for तथा) Dn1 n3 श्रिय धनं पशुमाप्नुयात्सदा

33 T1 om 33 — a) M1 गव्य (for हव्य) — b) D1-9 बालवृद्धस्य V1 B1 2 4 5 Dn2 तुष्टि , B3 Dn1 n3 D2 10 T3 G M तुष्टिं, D4 पुष्टि (for पुष्टिम्) — c) D8 गवा हि, D4-9 M गुणान्हि, D10 T2 3 G1 3 4 गुणास्तु, G2 गुणाना (for °न्वै) — d) T2 दानाद् (for दाता) D1 3 प्राप्नुयात् (for आ°) Dn3 सर्वदा (for वै सदा) D4-7 9 दाता राजा प्राप्नुयाद्वै सदैव, D8 राजा दाता प्राप्नुयाद्वै सदैव

34 a) D5 वचो निशम्य (for निशम्य वाक्य) — b) D4 भ्राता (for राजा) — c) D3-5 T1 सुवर्ण- (for सौवर्ण) D6 दोहीस्, D7 दोहास्, D3 T1 3 G1 3

राजा सह भ्रातृभिराजमीढः ।
सौवर्णकांस्योपदुहास्ततो गाः
पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४
तथैव तेभ्योऽभिददौ द्विजेभ्यो
गवां सहस्राणि शतानि चैव ।
यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे
लोकान्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो ददतां वरः ॥ १
सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
पुरोहितमिदं प्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ २

सौदास उवाच ।

त्रैलोक्ये भगवन्किंस्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ ।
यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।

C. 13 B. 13 K 13 M 13

दुवास्, D_{10} दुहस् (for दुहास्) D_{10} तथा (for ततो) V_1 $B_{1-3.5}$ Dn सुवर्णवर्णानडुहस्तथा गा , B_4 सुवर्णवर्णा बहुशस्तदा गा — ^{d}) D_4 om. from ददौ up to दक्षिणार्थे (in 35^c) $D_{1\ 2}$ सत्तमेषु (for °भ्य)

35 D_4 om 35^{abc} (cf v l 34) T_1 om 35^{ab} — ^{c}) S (except G_4) स (for च) — ^{d}) D_{4-9} सिद्धि (for कीर्तिम्) T_1 लोकान्विजेतु परमप्रकृष्टान्, $T_{2\ 3}$ G M °तु परम च कर्तुं

Colophon — *Parvan name* B_{1-4} D_1 शाति — *Sub parvan* V_1 B_{1-4} Dn $D_{1-3\ 5-10}$ M_1 दानधर्म — *Adhy name* V_1 B Dn_1 n_2 $D_{1\ 8\ 10}$ गोप्रदानिक , Dn_3 गोलोकप्रश्न , D_2 गोप्रदानमाहात्म्य, D_{4-9} गवामुत्पत्ति , T_1 कपिलादानमाहात्म्य, M गोप्रभवविधान (M_4 °कथन) — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 77 , D_5 71 , D_{10} 84 , T_1 M 105 , $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 112 , $G_{1\ 3}$ 106 — *Śloka no* Dn_2 36

77

1 G_4 om 1^{ab} (retaining the ref) — ^{a}) D_{8-9} एकस्मिन् (for एत) — ^{b}) Some MSS वशिष्ठम् — For 1^{ab}, T_1 subst ,

373* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च सवाद सौदासस्य महात्मन ।

— ^{d}) D_5 सुदासो V_1 B Dn D_{10} T_2 $G_{1\ 3}$ वक्ता (for द°)

2 ^{a}) $B_{1\ 3}$ $D_{3\ 5\ 6\ 8-10}$ वर, G_2 धर (for -चर) G_2 विद्धि (for सिद्ध) — ^{b}) B_1 घोप, D_{1-9} पुत्र, some MSS -कोष (for -कोश) T_1 वसिष्ठ मुनिसत्तम, $T_{2\ 3}$ G M ब्रह्मकोश($T_{2\ 3}$ G_2 °लोक)धर मुनिं — ^{c}) V_1 B Dn $D_{2\ 5}$ अभि , D_{10} इमं (for इद) D_{10} प्रश्नम्, $T_{2\ 3}$ G वाक्यम् (for प्रष्टुम्) — ^{d}) D_{10} अभिगम्य (for वाद्य)

3 ^{a}) D_8 परम (for भगवन्) Dn_1 किंचित् (for किंस्वित्) — For 3^{ab}, T_1 subst

374* लोकत्रये मुनिश्रेष्ठ भगवँल्लोकभावन ।

— ^{c}) D_8 कीर्तयेत् (for यन्) — ^{d}) D_8 प्राप्नुयात्परमां गतिं

4 T_1 G_2 om the ref — ^{a}) D_1 तस्मात् (for तस्मै) $T_{2\ 3}$ G भगवान् (for वचन) — ^{b}) G_{1-3} हितत् (for हित) B_3 D_{10} सदा, $T_{2\ 3}$ G तथा (for

C 13 3735
B 13 78 4
K. 13 113 5
M 13 65 4

गवामुपनिषद्विद्वान्नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४
गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ ५
गावो भूतं भविष्यच्च गावः पुष्टिः सनातनी ।
गावो लक्ष्म्यास्तथा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति ।
अन्नं हि सततं गावो देवानां परमं हविः ॥ ६
स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७
सायं प्रातश्च सततं होमकाले महामते ।
गावो ददति वै होम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ८
कानिचिद्यानि दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।
तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥ ९
एकां च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते ॥ १०
अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
समृद्धो यश्च कीनाशो नार्घ्यमर्हन्ति ते त्रयः ॥ ११
कपिलां ये प्रयच्छन्ति सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामुभौ लोकौ जयन्ति ते ॥ १२
युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ॥ १३
वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परंतप ।
ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ १४

तदा) — ^{c}) T_1 धेनूपनिषदं विद्वान्

5 Before 5, T_1 ins. वसिष्ठ. — ^{b}) B_1 $D_{6\ 9}$ गुग्गुल ; G_1 गुल्गुलु- (for गुग्गुलु) B_5 Dn गंधय , G_3 गधिता (for -गन्धिका-) V_1 B_{2-4} D_{10} तथा गुग्गु- (V_1 °लम)लगधय — ^{c}) $T_{3\ 8}$ $G_{2\ 4}$ लाभाना (for भूताना) — ^{d}) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ तथा (for गाव) D_8 प्रणताय छित तदा (= 4^b).

6 ^{a}) V_1 $B_{1-3\ 5}$ Dn $D_{2\ 10}$ च भव्य, $D_{1\ 5\ 7}$ T_2 भविष्य (for भविष्यच्च) V_1 om च B_4 गावो हव्यं च कव्य च, T_1 गावो वै सुमहद्भूत — ^{c}) T_8 G_4 लक्ष्मी $D_{6\ 7}$ ततो, $T_{2\ 8}$ G_4 सदा (for तथा) — ^{d}) S दान (for दत्त) — ^{e}) Dn_1 n_2 $D_{2\ 5}$ T_1 परमं (for सततं)

7 ^{b}) D_5 S (except M_4) नित्यं गोषु (by transp) — ^{c}) B_1 $D_{1-4\ 6-9}$ च (for हि) — ^{d}) D_1 T G M_{1-3} गोषु यज्ञ- प्रतिष्ठित — After 7, V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ ins

375* गावो भविष्यं भूत च गोषु यज्ञा प्रतिष्ठिता ।

[For the prior half, of 6^a Dn_3 यज्ञा गोषु (by transp) Post half = 7^d $B_{1,\ 2}$ D_{10} गोषु सर्वं प्रतिष्ठित (for the post half)]

8 ^{b}) V_1 B Dn $D_{2\ 10}$ महाद्युते (for °मते) — ^{c}) $D_{6\ 7}$ ददंति (for ददति) D_{10} ये चेह, T G $M_{1,\ 3}$ वै होमम्, some MSS वै हौम्यम् (for वै हो°)

9 ^{a}) V_1 B Dn D_{10} यानि कानि च दुर्गाणि — ^{b}) D_4 [अ]पि (for च) — ^{c}) B_3 भवाब्धिश् (for तरन्ति) $T_{2\ 3}$ G_4 ते च (for चैव) V_1 पाप्मानो, D_5 पापानां (for पाप्मान). — ^{d}) D_8 ददते (for °ति)

10 D_{1-9} transp 10^a and 10^c — ^{a}) $D_{3\ 7}$ गु, T_1 गा (for च) $D_{5\ 8}$ शतगुर् (for दश°). — ^{b}) D_{1-9} शतगुश्च (D_{1-3} °स्तु) तथा (D_8 °दा) दश — ^{d}) D_8 M_1 सर्वे- (for सर्वे) $M_{1\ 3}$ -फलानि (for -फला हि) T_1 सर्वं तुल्यफल हि ते

11 ^{b}) $D_{4-7\ 9}$ अयज्ञश् (for अयज्वा) $D_{1\ 2}$ M_4 सहस्रश- (for °गु) — ^{c}) D_{6-9} यज्ञ (for यश्च) ❀ Cn कीनाश- कर्षक कृपणो वा । ❀ — ^{d}) V_1 B Dn $D_{8\ 10}$ T_1 नार्घम्, $D_{1\ 8}$ नर्द्धिम्, $D_{5\ 7}$ नार्थम् (for नार्घ्यम्)

12 ^{a}) D_8 सवत्सा (for कपिला) — $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ T_2 om (hapl) 12^b–14^a — ^{b}) D_8 कपिलां, G_2 स्व वत्सां (for स°) — Dn_2 om 12^c–13^d — ^{c}) D_5 G_2 सुवृत्तां (for सुव्रता) $D_{1\ 3}$ T_1 सपक्षाम् ; M -सछन्नाम् (for सवीताम्)

13 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ T_2 om. 13 ; Dn_2 om. 13 (for all, cf. v l 12) — ^{b}) V_1 B_1 (marg) $_5$ Dn_1 n_3 $D_{6\ 8}$ शत- (for सह) — ^{c}) D_8 नरेंद्र (for गवेन्द्रं)

14 $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ T_2 om 14^a (cf v l 12) — ^{a}) D_1 $T_{1\ 8}$ G M_{2-4} ऋषभं (for वृ°) — ^{b}) G_1 partly damaged. $T_{3,\ 8}$ G_{3-4} M श्रोत्रियस्य (for °याय)

नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यान्नास्मृत्य पुनरुत्पतेत् ।
सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ १५
गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कदाचन ।
न चासां मांसमश्नीयाद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ १६
गाश्च संकीर्तयेन्नित्यं नावमन्येत गास्तथा ।
अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् ॥ १७
गोमयेन सदा स्नायाद्गोकरीषे च संविशेत् ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ १८
सार्द्रचर्मणि भुञ्जीत निरीक्षन्वारुणीं दिशम् ।
वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ १९
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतं दद्याद्घृतं प्राशेद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ २०
गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः ।
रसरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते ॥ २१
गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयोमुचः ।
सुरभ्यः सौरभेयाश्च सरितः सागरं यथा ॥ २२
गावः पश्यन्तु मा नित्यं गावः पश्याम्यहं सदा ।
गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ॥ २३

—[c]) D[2] ऐश्वर्यं (for °यं) D[1] [ऽ]ति- (for ऽभि) D[2] -जानति, D[5] गच्छति (for -जायन्ते) V[1] B Dn ऐश्वर्यं वेधिग(V[1] °पि ग)च्छति, D[3] °यें वेभिगच्छते

15 [a]) D[1-2] गा (for गा) B[3] कुर्याद्, Dn[2] स्वप्याद्, D[4-9] सुप्येन्, S सम्यङ् (for सुप्यान्) —[b]) D[1 8] [अ]स्मृत्य (for [अ]स्मृत्य) V[1] B[1 2 4 5] Dn[1] n[2] D[2] गा नाम(V[1] ता नास ; B[1] गवा स ; B[4] D[2] तासा सं°स्मृत्य चोत्पतेत्, B[3] दान संस्मृत्य चो°; Dn[2] corrupt, D[4-7 9] नास्मृत्य पुनरापये(D[5] °त्पते, D[7] °रापते, D[3] त्पत्ये)त्; D[10] G[2] M नासस्मृत्य तयोत्पतेत्, T[1 2] G[1 3 4] नामस्मृत्य (T[2] °स्मृत्य) तथो°; T[3] नालकृत्य तथा भवेत् —[c]) D[4 6-9] यो (for च)

16 B[1] D[10] om 16 Dn[3] om 16[ab] —[b]) V[1] B (B[1] om) Dn[1] n[2] G[2] कथचन (for कदा°) —[d]) T[2 3] G M[1 2 4] पुष्टि (for व्युष्टि) V[1] B[1 3 5] Dn गवा पुष्टिं तथाप्नुया(B[1] °था व्रजे)त्

17 [a]) D[4] गावश्च (for गाश्च स) D[1-2 3] G[2] -कीर्तयन् —[b]) V[1] B[1-4] Dn D[2 3 10] G[2 4] M तास् (for गास्) — B[1] om 17[cd] D[1-3] om 17[c]-18[b] —[c]) Dn[3] D[6 10] अनिष्ट —[d]) D[7] T[1] G[1 3] M गा नर°, T[2, 3] G[4] नरो गा° (for गा नर)

18 D[1-3] om. 18[ab] (of v. l 17) —[a]) M[1, 2 3] गोमये च (for °येन) D[6 7 9] [अ]श्नीयाद् (for स्नायाद्) —[b]) V[1] B[2] (marg) [2-5] Dn करीषे चापि सविशेत्, B[1] (marg) गोकर्षे चापि स°, D[4] गोपुरीषे च संवसेत्, D[10] करीषेस्वा सुसंविशेत् —[d]) M[1-3] प्रतिपात (for °घातं) S तु (for च)

19 [a]) B[4] नार्द्र-, D[1 3] भार्दी, D[2] भाद्र, D[4] om, D[6-10] सार्द्रे, T[2 3] G M सौम्ये (for सार्द्र) T[1] सौम्ये चर्मणि युजीत —[b]) V[1] B Dn D[10] T[1] G[2] M[4] निरीक्षेद्, D[5] °क्ष्य —[c]) D[6-9] सर्पिषो, T[1] सचरेद् (for सर्पिषा) —[d]) B[5] Dn[1] n[2] D[1 6 7] T[3] M पुष्टिं (for व्युष्टिं) Dn[1] n[2] सदा, T[1] तद्, T[3] तदा (for तथा)

20 B[2] D[6 9] om. (hapl) 20 B[3] lacuna for 20[a] D[5 7] transp 20 and 21 —[c]) D[4 5 10] प्राश्येद्, T[1] प्राश्य (for प्राशेद्) —[d]) Dn[1] n[2] M[1, 3 4] पुष्टिं (for व्युष्टिं) Dn[1] सदा (for तथा)

21 D[5 7] transp 20 and 21 —[a]) D[4-7 9] गवा मभावे यो धेनुं —[b]) Dn[3] मत्रयेत् (for मन्त्र्य य) S तिलानां (M[1-3] कपिला) योभिमत्रयेत् —[c]) V[1] B Dn D[10] सर्वं (for रस) S रथ रत्नमय दद्यात् —[d]) V[1] न स, B[4] न च, G[1, 3] तस, G[4] स न (by transp), M[3] तस D[10] न शोचेत कृताकृते

22 [a]) D[2 3] उपतिष्ठता —[b]) V[1] B Dn D[1 4-10] हेमशृङ्ग्य, T[1] हैमशृगा — D[4] om 22[c]-23[b] —[c]) B[2 3 5] Dn सौरभेय्यश्च —[d]) B[1] तथा (for यथा)

23 D[4] om 23[ab] (of v l 22) —[a]) B[1] (marg) गाश्च (for गाव) B[1 3] D[2 10] T[1 2] G[4] M पश्याम्यह (for पश्यन्तु मा) V[1] B[2 4 5] Dn G[3] गा वै पश्याम्यह नित्य —[b]) D[1] गास्तु; D[3] गाश्च (for गाव) V[1] B Dn D[2 10] T G[4] M पश्यंतु मा, G[1 3] पश्यामि मां (for °म्यह)

24 M[1] om 24 T[2] repeats 24[ab] after 13 78. 1[ab] —[a]) D[2] एव (for एव) V[1] B Dn D[10] [अ]पि

C 13 3756
B 13 78 25
K 13 113 26
M 13 65 24

एवं रात्रौ दिवा चैव समेषु विषमेषु च । महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वसिष्ठ उवाच ।
शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
गोभिः पूर्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ १
लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।
भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ २
स एव चेतसा तेन हतो लिप्येत सर्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
प्रदातारश्च गोलोकान्गच्छेयुरिति मानद ॥ ४
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥ ५
उत्तस्थुः सिद्धिकामास्ता भूतभव्यस्य मातरः ।
तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ ६
तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।

(for [ए]व) — ^{d}) G_2 नर (for भयात्)

Colophon — *Parvan name* : B_{1-4} Dn_3 $D_{1\ 8}$ शांति — *Sub-parvan* V_1 B Dn $D_{1-8\ 5-10}$ M_{1-3} दानधर्म — *Adhy name* V_1 B Dn_2 n_3 D_{10} गोप्रदानिक, Dn_1 गोप्रदान, D_{1-9} गोमाहात्म्य, T_2 दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये वसिष्ठनारदसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 78, D_5 72, D_{10} 85, T_1 M 106, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 113, $G_{1\ 3}$ 107 — *Śloka no* Dn_2 23, D_4 22

78

1 Some MSS वशिष्ठ — ^{a}) B_1 शत (for शतं) G_4 शत (for वर्ष) — ^{b}) V_1 B_{1-4} Dn D_{10} G_2 सुदुष्कर, G_1 damaged (for सुदुश्चरम्) — After 1^{ab}, T_2 repeats 13 77 24^{ab} — ^{c}) V_1 B Dn $D_{2\ 5\ 9\ 10}$ G_1 पूर्वं (for पूर्व) — ^{d}) B_5 D_{10} $M_{1\ 3}$ गच्छेय (for °म) T_3 M_2 शृंगिताम् (for श्रेष्ठ°) $T_{1\ 2}$ G M_4 गच्छाम शृंगितामिति (T_1 °ता वय)

2 $T_{2\ 3}$ G transp 2^{cd} and 3^{ab} — ^{d}) D_4 [अ]पि (for [इ]ति)

3 T_1 om 3-6 M_4 om 3^{ab} $T_{2\ 3}$ G transp 2^{cd} and 3^{ab}. — ^{a}) D_1 damaged $D_{2-4\ 6\ 8\ 9}$ चैनमा (for चेतसा) V_1 B Dn D_5 (also as in text) $_{10}$ असत्पुरीषस्नानेन — ^{b}) D_{1-3} हता (for हतो). T_2 M_{1-3} सर्वश (for °दा) V_1 B Dn D_5 (also as in text) $_{10}$ जन पूयेत सर्वदा — ^{c}) D_4 परत्रार्थं (for पवि°) D_6 शकृतार्थं परत्रार्थं, D_8 सत्कृतार्थं च परत्रार्थं (hypermetric), D_{7-9} सत्कृता च पर — ^{d}) D_{4-9} येन (for देव) D_5 T_2 मानवा (for मानुषा)

4 T_1 om 4 (cf v l 3) — ^{c}) V_1 B Dn T_3 लोकाद्यो (for गोलोकान्)

5 T_1 om 5 (cf v l 3) — ^{a}) D_{1-3} ततो (for ताभ्यो) D_{10} तस्मात् (for ब्रह्मा) — ^{b}) M_4 स्वयंभुव (for स्वयं प्रभु) — ^{c}) Dn_1 प्रभुर् (for विभुर्) — ^{d}) $M_{1\ 3}$ धारयत (for तार°) D_4 प्रभु (for [इ]ति च)

6 T_1 om 6 (cf v l 3) — ^{a}) $D_{2-4\ 7\ 8}$ $T_{2\ 3}$ M सिद्ध (for सिद्धि) $D_{1\ 3}$ च, D_{4-9} तु (for ता) — After 6^{ab}, V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ ins

376* प्रातर्नमस्यास्ता गावस्तत पुष्टिमवाप्नुयात् ।
[D_{10} अवाप्नुयु (for °यात्)]

— ^{c}) G_2 तपसा ते (for °सोऽन्ते)

7 ^{a}) G_4 महाभाग — ^{b}) G_2 पवित्रा D_1 पवित्रं

तथैव सर्वभूतानां गावस्तिष्ठन्ति मूर्धनि ॥ ७
समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ ९
समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १०
समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११
समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते ॥ १२
समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३
अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ १४
वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५
हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

C 13
B 13
K 13
M 13

परमद्युते, T1 त्र परम स्मृता — c) D1 तद् (for तथा) — d) V1 B Dn D2 10 समतिष्ठत मूर्धनि

8 T1 om (hapl) 8c–12b G1 om (hapl) 8c–9b — c) Dn1 सुवस्त्रा, T2 सुवृत्ता (for सुव्रता) D4 6 7 9 सपत्ना (for सवीता) — D4 6 7 9 om (hapl) 8d–19? — d) D1 3 इन्द्र, G3 स्वर्ग (for ब्रह्म)

9 D4 6 7 9 T1 om 9, G1 om. 9ab (for all, cf v 1 8) D1 3 G3 om (hapl) 9 D2 G4 transp 9 and 10 — a) V1 B1–4 Dn D5 10 लोहिता (for रोहिणीं) B5 समानवत्सा श्वेता तु — After 9ab, M3 reads 15 M3 om (hapl) 9c–11b — c) T2 सुवृत्ता (for सुव्रता) — d) D3 8 रुद्र, D10 T3 स्वर्ग- (for सूर्य-) — After 9, B3 reads 12, repeating it in its proper place

10 D4 6 7 9 T1 om. 10 (cf. v 1 8) M3 om 10 (cf v 1 9) B6 T2 3 om (hapl) 10–11 B3 G1 om (hapl) 10 M1 om 10a–12b B1 transp 10 and 11 D2 G4 transp 9 and 10 — a) D3 10 G2 M2 4 श्वेता तु, D5 कृष्णा तु, D8 कल्माषा, G3 4 धवला (for शबला) — D8 om (hapl) 10c–12b — c) D2 सपत्ना (for सवीता) — d) V1 वायु, Dn1 D10 G2 M2 4 इन्द्र, Dn2 अग्नि, G3 स्वर्ग, G4 स्वर्ग (for सोम) — After 10, D10 reads 15

11 D4 6 7 9 T1 om 11 (cf v 1 8) M3 om 11ab (cf v 1 9) B5 D3 T2 3 M1 om 11 (cf v 1 10) B4 D1–3 G3 om (hapl) 11 B1 transp 10 and 11 Dn2 G1 read 11 twice — a) Dn2 (both times) शबला, G1 (second time) 2 M2 4 धवला (for श्वेता तु) — d) Dn1 अग्नि-, D10 सोम, G1 (second time) 2 M4 स्वर्ग, M2 सूर्य (for इन्द्र) — After 11, B1 reads 15

12 D4 6 7 9 om 12, T1 om 12ab (for all, cf. v 1 8) D3 M1 om 12ab (cf v 1 10) B3 reads 12 for the first time after 9 G4 reads 12 twice D2 transp 12 and 13 — a) Dn2 वर्णां (for -वत्सां) D5 धूम्रां, T2 3 G2 4 (second time) नीला (for कृष्णां) — D1 om (hapl) 12c–13b — d) G4 (first time) स्वर्ग (for अग्नि) — After 12, T1 2 G1 2 M1 2 4 read 15, while G4 reads the same after the second occurrence of 12

13 D4 6 7 9 om 13 (cf v 1 8) D1 om 13ab (cf v 1 12) D3 G3 om (hapl) 13 T3 om (hapl) 13–14 D2 transp 12 and 13 D10 transp 13 and 14 — a) B3 धूम्राभा, D5 नीला तु, T2 G4 धूम्रीं तु (for धूम्रां तु) — d) T1 om from म्यलोके up to मश्नुते (in 14d) V1 B1–3 D3 याम्ये, B4 Dn2 D5 T2 G1 2 4 M1 2 4 यम, D3 इंद्र- (for याम्य)

14 D4 6 7 9 om. 14 (cf v 1 8) T1 om up to मश्नुते (in 14d), T3 om 14 (for both, cf. v 1 13) D10 transp 13 and 14 D3 G3 transp 14 and 15 — a) B5 हिरण्यवर्णां पिंगाक्षीं (= 16a) — D1 2 om (hapl) 14c–16b — d) B2 6 Dn1 n2 D5 10 आप्नुते, B3 4 Dn3 D8 आप्नुयात् (for अश्नुते) G2 वायुलोके महीयते (= 15d)

15 D4 6 7 9 om 15 (cf v 1 8) D1 2 om 15 (cf v 1 14) B1 reads 15 after 11, D10 after 10, T1 2 G1 2 M1 2 4 after 12, G4 after the second

C. 13 3773
B 13 79 15
K 13 114 16
M 13 65 41

प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं लोकमश्नुते ॥ १६
पलालधूम्रवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥ १७
सवत्सां पीवरीं दत्त्वा शितिकण्ठामलंकृताम् ।
वैश्वदेवमसंबाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८
समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमश्नुते ॥ १९
पाण्डुकम्बलवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते ॥ २०
वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
प्रदाय मरुतां लोकानजरान्प्रतिपद्यते ॥ २१
वत्सोपपन्नां नीलाङ्गां सर्वरत्नसमन्विताम् ।
गन्धर्वाप्सरसां लोकान्दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२
शितिकण्ठमनड्वाहं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते ॥ २३
गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसंचयान् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्विराजता ॥ २४
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोषितः ।
रमयन्ति नरश्रेष्ठ गोप्रदानरतं नरम् ॥ २५
वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च शिञ्जितैः ।

---

occurrence of 12, and M8 after 9^{ab} D8 G8 transp 14 and 15 — ^{a}) T2 सुवर्णां (for -स°) — ^{b}) B1 (marg. as in text) सवर्णां (for सवत्सा) — ^{d}) G8 यम (for वायु-) D5 वायुलोकमवाप्नुते, G2 वारुण कोकमश्नुते (= 14^{d})

16 D4 6 7 9 om 16 (of v l 8) D1 2 om 16^{ab} (of v l. 14) D8 om (hapl) 16–19 T1 om 16^{abc} T3 om (hapl) 16–17 — ^{b}) G2 सवत्सा गा पयस्विनीं — D8 om. (hapl) 16^{c}–17^{b} — After 16^{c}, D10 reads 17^{d} — ^{d}) V1 B1 कौवेर (for °र) B4 Dn3 भाप्नु-यात्, B6 D5 भाप्नुते (for अश्नुते)

17 D4 6 7 9 om 17 (of v l 8) D3 om 17, D8 om 17^{ab} (for both, of v l 16) — ^{a}) B1 2 D1 10 T2 G3 M8 धूम- (for धूम्र) T1 पलाश-वर्णां धेनु वै — ^{b}) T2 दोहनीं — D10 reads 17^{d} after 16^{abc}

18 D4, 6 7 9 om. 18 (of v l 8) D8 om 18 (cf v l 16) — ^{a}) B3 4 Dn2 M1 2 4 पीवरा — ^{b}) V1 B3 4 Dn1 n3 D3 हतिकंठाम् (V1 °ठीम्), B1 3 5 D5 भूतिकंठाम्, D1 शितिकठीम् (for °कण्ठाम्) — ^{c}) D8 सुसबाधं (for असं°)

19 D4 6 7 9 om 19^{abc} (of v l 8) D3 om 19 (of v l 16) — ^{a}) D8 गौरां (for गौरीं) — ^{b}) M4 तपस्विनीं (for पय°) — ^{d}) V1 B3 5 Dn भाप्नु-यात्, B2 4 D5 भाप्नुते (for अश्नुते) T1 वसुलोके महीयते

20 ^{a}) V1 B Dn D10 वर्णाभा (for वर्णां तु) — ^{b}) D6 7 9 स(D7 सु)वर्णां (for सवत्सां) — ^{d}) B2 5 Dn1 n2 D6 10 भाप्नुते, B4 Dn3 भाप्नुयात्, D3 भश्नु-यात् (for °ते)

21 T1 om 21. — ^{a}) D1 2 वेणाट°, D3 वीणाट- (for वैराट-) D4–10 भा(D5 भ)टरूपकवर्णां तु; S (T1 om) वैतानस्थित(G1 °ति)मुक्षाण ❀ Cn वैराटं वृद्ध पृष्ठ यस्य । रटति क्रन्दत्यनेनेति-राट क्षतम् । विगत राट यस्मात्तद्विराटम् । स्वार्थे तद्धित । ❀ — ^{b}) G1 सर्वै (for सर्व-) — ^{c}) D6, 7 प्रददन् (for प्रदाय) — ^{d}) Dn1 n2 D5 स राजन्, T2 3 G4 भार्जितान्, G2 भजितान् (for अजरान्)

22 D3 om (hapl) 22–23 — ^{a}) D4–9 नीलांगीं, G1 3 नीलाभा (for नीलाङ्गा) V1 B Dn वयोपपन्न ली(B3 4 Dn2 n3 नी)लांग — ^{b}) V1 B Dn D3 समन्वित; D4 समावृता (for समन्विताम्)

23 D3 om 23 (of v l 22) — ^{a}) V1 B2 4 5 Dn हति, B1 3 भूति, D1 सिद्धि; D4–9 नील- (for शिति) — ^{c}) D10 लोक

24 ^{a}) B1 रतिर् (for -रतो) D4–9 गोप्रदाने र(D6 8 °नर)ता याति — ^{b}) D10 छित्वा (for भित्त्वा) D5 7 सित्वा चैवार्कमण्डलं — D4 om 24^{c}–25^{d} — ^{d}) D4 6–9 खेचरेण (for दिवि राजन्) B2–5 Dn D1–3 10 विराजते (for °ता)

25 D5 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) D2 सु- (for त) Some MSS वेशा (for वेषा) — ^{b}) B1 D1 सहस्र V1 B2–5 Dn D10 T1 सुर-; D3 G1 3 4 वार (for वर) — ^{c}) B3 5 Dn D1–3 T3 G2 M नरश्रेष्ठ; D10 कुरुश्रेष्ठ (for नर°)

26 ^{a}) D4–7 9 वेणूनां (for वीणानां) — ^{b}) Some

हासैश्च हरिणाक्षीणां प्रसुप्तः प्रतिबोध्यते ॥ २६
यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-
स्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ।
स्वर्गाच्च्युतश्चापि ततो नृलोके
कुले समुत्पत्स्यति गोमिनां सः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वसिष्ठ उवाच ।
घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ।
घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥ १
घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥ २
गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ ३
इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
यदह्ना कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥ ४
प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धारा च यत्र सा ।

C. I
B. I
K I
M I

MSS सिंजितै (for शिञ्जितै) —ᶜ) T1 हासैद्र (for हासैश्च) —ᵈ) V1 B1-3 5 Dn2 n3 सुप्त स, B4 सुप्त स, Dn1 सुप्त सु, D4 स सुप्त (for प्रसुप्त) D5 10 T2 प्रतिबुध्यते D1-3 सुप्त प्रतिविबो(D1 °बु)ध्यते

27 ᵃ) Some MSS रोमाणि (for लोमानि) —ᵇ) G3 रोमाणि (for वर्षाणि) D4-9 तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्ग (D7 देव)लोक (D4 °के) —ᶜ) V1 B Dn1, n3 D2 5 10 G1 4 स्वर्ग- (for स्वर्गाच्) —ᵈ) D6 भोगिनां (for गोमिना) V1 B1-4 Dn D10 प्रसूयते वै विपुले गृहे (Dn1 कुले) स, B5 प्रसूयते वैरिगृहेनिवास, S कुले प्रसूतो (T1 °भूते, T2 G1 3 4 M4 °सूते) विपुले त्रिलोके (G2 °क)

Colophon — *Parvan name* B1-4 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D1, 2 4-7 9 10 दानधर्मं — *Adhy name* V1 B Dn D1-7 9 10 गोप्रदानिक, D1 3 गोप्राश्निक, D2 गोमाहात्म्य, D8 गोदानं; T2 वसिष्ठसौदासंवादे गोमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 79, D6 73, D10 85, T1 M 107, T2 3 G2 4 114, G1 3 108 — *Śloka no.* Dn2 29, D4 16

79

1 T1 भीष्म, some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ.) —ᵃᵇ) D4 om प्रदा गावो घृतयोन्यो D5-9 घृतप्रदा (for घृतोद्भवा) —ᶜ) Dn2 घृतनर्दा (for °नद्यो) T1 घृतवत्यो घृतास्ता वै —ᵈ) B5 हि मे (for गृहे) T1 नित्य मे सतु सुव्रता

2 B5 om 2-3 —ᵃ) D3 वदने, T2 G1 3 हृदय (for °ये) —ᵇ) D4-9 तासु (for नाभ्या) —ᶜ) D1-9 घृत मे सर्वतश्चैव — D1-3 om (hapl) 2ᵈ-3ᶜ

3 B5 om 3; D1-3 om 3ᵃᵇᶜ (for all, cf v 1 2) —ᵇ) D5 7 गाव पृष्ठस्य रक्षका (D7 °की), D10 गावो मे सतु पृष्ठत —ᶜ) V1 [अ]पि (for [ए]व)

4 ᵃ) Dn2 [आ]नम्य (for [आ]चम्य) D4 6-9 जपन् (for जपेत्) —ᵇ) G3 तदा (for सदा) T1 प्रातश्च पुरुषर्षभ —ᶜ) T1 अह्नि, T2 3 G1 अह्न (for अह्ना) —ᵈ) D1 परित्रि, T3 G सद्यो वि (for स परि-)

5 ᵃᵇ) D4 om वर्णा वसो D3 वसु (for वसोर्) M2 धाराश्च (for धारा) T G M1 3 4 वसोर्धाराश्च

C 13 3789
B 13 80 5
K 13 115 5
M 13 65 57

गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ५
नवनीतपङ्काः क्षीरोदा दधिशैवलसंकुलाः ।
वहन्ति यत्र नद्यो वै तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ६
गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्यथाविधि ।
परामृद्धिमवाप्याथ स गोलोके महीयते ॥ ७
दश चोभयतः प्रेत्य मातापित्रोः पितामहान् ।
दधाति सुकृताल्लोकान्पुनाति च कुलं नरः ॥ ८
धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां
धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।
पानीयदाता च यमस्य लोके
न यातनां काचिदुपैति तत्र ॥ ९
पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठा
दिवौकसां मातरोऽथाप्रमेयाः ।
अन्वालभेद्दक्षिणतो व्रजेच्च
दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् ॥ १०
धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिशृङ्गां
कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् ।
प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां
याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ॥ ११
सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ १२
नातः पुण्यतरं दानं नातः पुण्यतरं फलम् ।
नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ॥ १३
त्वचा लोम्नाथ शृङ्गैश्च वालैः क्षीरेण मेदसा ।
यज्ञं वहन्ति संभूय किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥ १४
यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

कामदा (G8 कर्दमा) — T1 om (hapl) 5^cd — ^d) B1 सहस्रश (for °दा)

6 ^a) Hypermetric — ^b) D1 2 शेवल, D8 -शेवाल-, G1 8 शैवाल (for -शैवल) — ^c) V1 B Dn D8 वै नद्यस् (by transp) — ^d) G2 सहस्रश (for °दा)

7 ^a) D0 शत, B3 सहस्र च, G1 3 °स्राणि (for °स्रं तु) — ^c) B Dn D4-9 T G4 M2 4 वृद्धिम् (for ऋ°), — ^d) Dn1 D1-3 10 T1 स्वर्गं (for स गो)

8 ^a) V1 B5 Dn पुत्रो (for प्रेत्य) — ^b) D7 om (hapl) पित्रो पिता D4-6 8 9 मातामह- (for °पित्रो) — ^c) D1 2 G2 ददाति, D3 स याति, D4-9 नयते (for दधाति) M1-3 लोके (for लोकान्) T1 पुनाति ददतो लोके — ^d) D3 कुलत्रय, D6 कुल नरान् T1 दाता चापि महीयते

9 ^a) B1 प्रसादेन, T1 समानेन (for प्रमाणेन) Dn2 D2 4 6-9 प्रमाण (for °णा) — ^b) D6 धेन्वा (for धेनु) D4 प्रदाता (for च) — ^c) D1 2 दायी च, D3 दानेन, T2 3 G M वापी स (for दाता च) D4 9 पापानि कृत्वा भयमस्य लोके (D4 काले) — ^d) V1 T2 G2 4 किंचिद् (for का) — For 9^cd, T1 subst

377* लोकाननन्तान्समवाप्य धीर
प्रमोदते सुकृती स्वर्गलोके ।

10 T1 om 10 — ^a) B1 अग्र्या (for अग्र्य) T2 G1 8 प्रतिष्ठा (for °ष्ठा) — ^c) D5 7 व्रजेत (for च्च) — ^d) D4 दत्त्वा (for दद्याच्च) D3 काले (for पात्रे)

11 ^a) G4 om कपिला D4-9 हेम (for भूरि) V1 B Dn D5 8 10 शृंगीं (for शृङ्गा) — ^c) D4, 6-9 सं, T8 ता (for ता) T G दुर्विगाह्या (T2 °ढा) — ^d) T2 समश्नुते (for याम्यां सभा)

12 = 13 80 31^ab — ^a) T2 8 G1 3 4 अनु (for वहु) D4 8 सुरूपाश्च कुरूपाश्च — ^b) D2 भारत (for मातरः) D4 M4 विरूपाश्चैव (M4 °श्च हि) मातर — ^c) T2 अनु (for उप)

13 ^a) D4-9 लोके (for दान) — ^b) D5 7 कुल (for फलम्) T1 नात पुण्यफल मत — ^c) D4-9 G4 भूतेषु (for लोकेषु)

14 ^a) G4 च (for [अ]थ) V1 B Dn D5 10 वा (for च) — ^b) B6 D1 T2 8 मे सदा (for मेदसा) — ^c) B5 बहुभि ; T8 वहते (for वहन्ति) — ^d) T2 अस्ति ह्यधिक, G1 मस्य ह्य (for मस्त्यभ्य°) D1 2 तप (for तत)

15 ^a) D8-9 T2 8 G2 4 यथा (for यया) T2 3

तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् ॥ १५
गुणवचनसमुच्चयैकदेशो
नृवर मयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ।
न हि परमिह दानमस्ति गोभ्यो
भवति न चापि परायणं तथान्यत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।
परमिदमिति भूमिपो विचिन्त्य
प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ।
व्यसृजत नियतात्मवान्द्विजेभ्यः
सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

युधिष्ठिर उवाच ।
पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोके च यद्भवेत् ।
पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् ।
धारयन्ति प्रजाश्चेमाः पयसा हविषा तथा ॥ २
न हि पुण्यतमं किंचिद्गोभ्यो भरतसत्तम ।
एताः पवित्राः पुण्याश्च त्रिषु लोकेष्वनुत्तमाः ॥ ३
देवानामुपरिष्टाच्च गावः प्रतिवसन्ति वै ।
दत्त्वा चैता नरपते यान्ति स्वर्गं मनीषिणः ॥ ४

C 13 3
B 13 8
K. 13 1
M 13 6

G1-2 प्राप्त (for स्थास)

16 [b]) P1 G1 नृपवर (for नृवर) D1 च (for ते) —[c]) V1 B Da D 13 च (for हि) —[d]) D1-2 तथा (for न च) B1 3 D2 -1 2 न च, D1 2 3 च न, D1 न वा, T G उतो, M तु (for तथा)

17 D1 . वैशंपायन (for भीष्म) —[a]) B2 Dn1 n2 D. T G2 3 M- वरम् (for परम्) D1 3 om, D5-3 इह (for इति) B D1 n2 D1-3 M1 भूमिदो (for पो) —[c]) B2 विसृजत, D 2 व्यसृजत् (for 'जत) —[d]) Dn1 D1 2 . G1 स बहु च, D13 सुहुतो (for सुबहु च) B2 D -3 G3 o n, B1 D1 11 2 (also in text) G1 2 3 M स, D1 सु, T3 वन (for च) M4 समुपाय (for आप्तवान्) D1 लोक, D-3 लोके, D13 कामान (for लोकान्)

Colophon — *Parvan name* B1 2 3 Dn2 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 3 . Dn D1 2 3 10 गोप्रदानिक, D1 3 गोप्रद, D2 गोमाहात्म्य, T2 दानप्रकरणे वसिष्ठसौदासंवादे गोदानफल, T3 G2 3 M वसिष्ठसौदाससंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 80, D. 71, D13 86, T1 M 108, T2 3 G2 3 115, G1 3 109 — *Śloka no* D1 17

80

1 D1 3 om 1 (with the ref) —[a]) D2 च, G1 (also in text) तु (for यच्) —[b]) V1 B5 Dn शिष्ट (for श्रेष्ठं) D1 T1 लोकेषु; D10 लोकस्य (for लोके च) D2 सर्वदा, M1 सन्नवेत् (for च) D2 श्रेष्ठं लोके महीयते —[c]) T1 श्रेयस्कर च परम — After 1, T2 reads 3[cd], repeating it in its proper place

2 T1 om 2-5 —[a]) D3 महार्घ्या (for र्था) B1 गावो महार्थानुवाच —[b]) G1 कारयंति (for ता') B1 om च D1 2 मानव —[c]) D2 [प्र]व, D8 om (for [इ]मा) —[d]) V1 B2-5 Dn D2 हविषा पयसा तथा

3 T1 om 3 (cf v 1 2) —[a]) D1 3 पुण्यतर (for तम) —[b]) D1-9 वेभ्या (D1 दे)भ्यो भरतर्षभ — T2 reads 3[cd] for the first time after 1 —[c]) T2 (first time) पूता (for एता) V1 B2-5 Dn D2 पूता पुण्या पवित्राश्च —[d]) V1 B5 Dn T2 (first time) सत्तमा, D1-8 चो' (for [अ]नु)

4 T1 om 4 (cf v 1 2) —[b]) D1 हि (for वै) —[c]) B1 3 D1 दत्वा चैता, D1-9 नेता (D5 नत्वा)

C. 13 3806
B 13. 81 5
K 13 116 5
M 13 66 5

मान्धाता यौवनाश्वश्च ययातिर्नहुषस्तथा ।
गावो ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ।
गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ ५
अपि चात्र पुरावृत्तं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६
ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुकः ।
अभिवाद्याह्निकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ॥ ७
को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठ उपलक्ष्यते ।
किं च कृत्वा परं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ८
केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ।
किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥ ९
दानानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः परम् ।
पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि ममानघ ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११

व्यास उवाच ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च पावनं धर्म एव च ॥ १२

दत्त्वा (for दत्त्वा चैता). V1 B5 Dn1 n2 D1 तारयते (V1 °ति) (for नरपते)

5 T1 om 5 (cf v l 2) — [a]) D8 युवनाश्वश्च (for यौव°) — [b]) M नाहुषस् B3 तदा (for तथा) — [c]) V1 B Dn D10 G2 गा वै (for गावो) D4-9 दत्त्वा तु, T2 M4 ददत (for ददन्त) D1-3 गा वै ददुश्च सततं — [e]) B2 याता (for गता)

6 [a]) V1 B1 3 4 Dn -गीत; B2 5 D10 गीता (for -वृत्तं) — [b]) D4-9 भारत (for तेऽनघ) — After 6, D2 3 ins

378* सौरभ्य पुण्यकर्माण पावका शुभदर्शना ।
यदर्थं गोशताश्चैव सौरभ्य सुरसत्तम ।
तच्च मे शृणु कार्त्स्न्येन वदतो ह्यरिसूदन ।
पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।

[(L. 1) D3 कर्मिस्य पावना (for -कर्माण पावका) — (L 2) D3 निर्मिताश्च (for गोश°) and सुरस्य (for सौ°). — (L 3) D3 बल- (for ह्यरि-) — (L. 4) D3 देवेंद्र सुमहातपा (for the post half)]

7 T1 om 7[ab] — [a]) D3 उत्तरं; D4-9 °मो (for °म) G1-3 M4 धर्मान् (for धीमान्) T2 3 G4 M1-3 ऋषीणामुत्तमान्धर्मान्. — [b]) G1 कृष्णं D7 द्वीपायन D1 शुभ (for शुक) — [c]) V1 B2 4 Dn D3 अभिवाद्याह्निककृत — [e]) G2 प्रति- (for परि) T1 शुक प्रोवाच पितर — [f]) D4 परायण, T1 °वर (for °वरम्)

8 Before 8, T2 ins शुक — [a]) M1. 2 लोकानां (for यज्ञाना) — [b]) V1 B1 2. 5 Dn सुप, B3 4 [s]म्युप, D4-9 दृह (for उप-) D1-3 G1. 2 लभ्यते (for लक्ष्यते) — T1 om 8[cd] — [c]) D1 3 कृत्वा च (by transp) D5 वर (for पर) V1 B2. 4. 5 Dn D2 5 स्थान (for स्वर्गं)

9 [a]) B1. 4 येन, M1 3 तेन (for केन) — [b]) D4 इच्छति, G1 3 गच्छति, G2 जयति (for अश्नन्ति) D1 वाभिभो, D2 चाभिभो, D3 चाभित, S वै वि (T2 G2 प्र)भो (for वा विभो) D4. 6. 7 9 स्वर्गमिच्छति भा(D6 भो)गत, D8 स्वर्गमिच्छति देवता — T1 om 9[c]-10[b] — [c]) D9 om (hapl) यज्ञस्य — [d]) D4 किं (for क्व) D3 पितामह (for प्रतिष्ठित॰)

10 T1 om. 10[ab] (cf v l 9) — [a]) V1 B Dn D1-3 10 M4 देवानाम् (for दाना°) — [b]) B2 damaged, B5 Dn D10 इत॰ पर, D4-7 9 पर मतं; D8 पर स्मृत (for अत परम्) — [d]) D5 एतद् (for यत्तद्) V1 B2 (marg.) Dn1 n2 पितर्मम, D4 पितामह, S महामुने (G2 4 °मते) (for ममानघ) Dn2 तद्ब्रूहि पितर मम (sic)

11 Before 11, D1-3 T2 3 G2. 4 ins भीष्म॰ — [c]) B1 D4-9 पुत्राय कथयामास — [d]) D1 तत्रैव, D2 गोधर्मं (for तत्त्वेन)

12 D1. 3 T1 M om the ref — [b]) B3 परायणा — [c]) D3 पवित्र (for °त्राश्च) D4-9 गाव पवित्रा (D5 प्रतिष्ठा) पुण्याश्च — [d]) D1 -सत्तम (for एव च) V1 B Dn D10 गोधन पावन तथा, D2 पावना शुभदर्शना, D3 पावनाना च पावनं, S पावन धर्मतस्तथा

13 [a]) D6-9 ह्यशृगा, T2 3 नृ°, G4 वि° (for अ°) — [b]) V1 B2 5 Dn D1 10 T1 M2 4 -शुश्रुम (for °म) — D4-7 9 ins after 13[ab] D8 after 16

पूर्वमासन्नशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुमः ।
शृङ्गार्थे समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥ १३
ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।
ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥ १४
तासां शृङ्गाण्यजायन्त यस्या यादृङ्मनोगतम् ।
नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ १५
ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ।
गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ॥ १६
ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।
गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १७
यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम ॥ १८
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥ १९

C. 13. B 13 K. 13 M 13

379* ता किल शृङ्गमाकाङ्क्षन्वर्षातपनिवारणम् ।
मानुषीं च त्वच गुर्वीं शीतवातातपासहाम् ।
वस्त्रावरणगोचर्ममविरोध परस्परम् ।
ततो ब्रह्मा ददौ तासा मनसा धारिता पराम् ।

[(L 3) D_5 सविरोध (for अविरोध) — D_5 om line 4]

— After the above, D_3 reads 14^{cd} repeating it in its proper place $D_{4\,6\,7\,9}$ om 13^c–14^b — ^{c}) D_3 शृगार्थं, D_8 शृंगे वै (for शृङ्गार्थे) — ^{d}) $T_{2\,3}$ G_2 कुल (for किल)

14 $D_{4,6\,7\,9}$ om 14^{ab} (cf. v l 13) — ^{a}) $T_{2\,3}$ G M_{1-3} सत्रम् (for प्रायम्) — ^{b}) D_{10} वै, T_1 च (for ह) — D_3 reads 14^{cd} for the first time after 379* — ^{c}) D_3 (first time) तेभ्यो, S गोभ्यस् (for ताभ्यो) $D_{4\,6,7\,8}$ (second time) $_9$ ईप्सित च प्रप येत — ^{d}) $D_{4\,6\,7\,8}$ (second time) $_9$ गोषु, $T_{1\,2}$ G M_4 ताभ्य, T_3 M_{1-3} तेभ्य (for गोभ्य) G_3 तया (for प्रभु॰) — $D_{4\,6\,7\,9}$ ins after 14 D_5 after 16 D_3 after the first occurrence of 14^{cd}

380* आहूय मनुज प्राह गोषु त्वा वनुमादध ।
आच्छादनं चावरण यूय गृह्णीत मानवा ।
शीतवातातपं येन धारयन्ति प्रजार्थिन ।
सुकुमारस्त्वचं यूय वस्त्रैराच्छादयिष्यथ ।
एवमस्त्विति ता प्रादात्त्वच त्वा चर्म एव च । [5]

[(L. 2) D_5 आच्छादनी — (L 3) $D_{6\,7\,9}$ प्रजार्थिनां (for ॰न) — (L 5) D_8 त्वचा (for त्वचं) $D_{6\,7\,9}$ चर्म (for चम) $D_{4\,5}$ वा (for च)]

15 $D_{4\,6\,7\,9}$ om 15-16 — ^{b}) D_{n3} D_8 M_3 यस्य (for यस्या) D_{10} मनोभवत् (for मनोगतम्) — ^{c}) V_1 $B_{1\,2}$ G_3 शृगवत्यस् D_2 नानावर्णत्वमापन्नास् — D_2 om (hapl) 15^d–16^a — ^{d}) D_8 $T_{2\,3}$ G_4 व्यरोर्चत (for व्य॰)

16 $D_{4\,6\,7\,9}$ om 16, D_2 om 16^a (for all, cf v l 15) — ^{a}) D_{10} दानाश्च (for -दत्तास्ता) — ^{b}) $D_{1-3,8}$ -वहा (for -प्रदा) — ^{c}) V_1 T_3 शुभगा; G_4 सुशुभा (for सुभगा) — ^{d}) D_{10} $T_{2\,3}$ $G_{3\,4}$ सस्कार (for संस्थान) — T_1 om 16^{ef} — ^{f}) B_3 च शस्यते, B_5 प्रश (for प्रश॰) — After 16, D_6 ins 380* and D_5 ins 379*

17 ^{a}) D_{n2} $T_{2\,3}$ G_3 वा (for च) D_{4-9} ता धेनुं ये प्रयच्छति, G_4 ये वै तासा प्र॰ — ^{b}) S (except M_4) गत- (for वीत-) — ^{c}) $D_{4\,6-9}$ प्रकृतित (for सुकृतिन) — ^{e}) D_3 T_1 च ते (for तथा) T_2 गवा पुण्य तथा लोकम् — ^{f}) D_{n2} D_8 प्राप्नुवति (for आ॰) T_1 द्विजोत्तम (for च तेऽनघ) D_2 प्राप्नुवति तथानघ

18 ^{a}) V_1 B D_{n2} ये तु, D_{n1} ये सु, D_{10} ये च (for यत्र) M_{1-3} मधुलिहा (for ॰फला) — ^{b}) B_3 D_{10} फलोपमा, $D_{4\,6-9}$ समन्विता (for फलोपगा) D_5 दिव्यवृक्षसमन्विता — For 18^{cd}, D_{4-9} subst

381* फलानि च रसाढ्यानि मृदूनि रुचिराणि च ।

19 ^{b}) V_1 B Dn D_{10} सर्व (for सूक्ष्म) — ^{c}) B Dn D_{10} $M_{2\,4}$ सर्वर्तु- (for सर्वत्र) $T_{2\,3}$ G M शुभ (for सुख) $B_{3\,4}$ -सपद्मा; T_2 सस्पर्श (for ॰र्शा) — ^{d}) Some MSS निपका (for निष्पङ्का) V_1 B Dn $D_{2\,3\,5-7}$ M_4 नि(B_{2-5} D_{n3} M_4 नी)रजा॰, D_4 निरुजा, T_1 विरजा, $T_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ निरजा; M_2 नीरुजा (for नीरजा) V_1 B_5 Dn D_{2-3} M_4 शुभा (for शुभा)

20 T_1 om. 20 — ^{a}) V_1 D_1 वनाश् (for -वनैश्) D_8 पुष्पैः; D_{4-8} चापि (for चैव) — ^{b}) V_1 $B_{1,2\,3}$

C. 13 3823
B 13 81 21
K 13 116 21
M 13 66 21

रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिदण्डैर्हिरण्मयैः ।
तरुणादित्यसंकाशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ २०
महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।
नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्बहुपङ्कजैः ॥ २१
करवीरवनैः फुल्लैः सहस्रावर्तसंवृतैः ।
संतानकवनैः फुल्लैर्वृक्षैश्च समलंकृताः ॥ २२
निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ।
उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ २३
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ।
जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः ॥ २४
सौवर्णगिरयस्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ।
सर्वरत्नमयैर्भान्ति शृङ्गैश्चारुभिरुच्छ्रितैः ॥ २५
नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ २६
रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ।
सर्वकामसमृद्धार्था निःशोका गतमन्यवः ॥ २७
विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ।
मोदन्ते पुण्यकर्माणो विहरन्तो यशस्विनः ॥ २८
उपक्रीडन्ति तान्राजञ्शुभाश्चाप्सरसां गणाः ।
एताल्लोकानवाप्नोति गां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ २९
यासामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान्बली ।
ऐश्वर्ये वरुणो राजा ता मां पान्तु युगंधराः ॥ ३०

पद्मैर्, B3 4 पट्टैर्, Dn D5 M4 खंडैर् (for दण्डैर्) — d) D3 यत्र (for तत्र)

21 D4–7 9 repeat 21ab after 25ab — a) D1, 8 चित्रैश् (for पत्रैश्) — b) M1 स्रव, M2 -व्रज, M3 4 स्रज (for प्रभ) Some MSS केशरै T G काचनोपमकेसरै — c) V1 तु (for च) — d) D6 सरोजैर्, D8 रोमभिर् (sic), T2 3 G M1–3 सरासि (for सरोभिर्)

22 T1 om 22ab — a) D4–9 पुण्यै, D6 (also) पुष्प (for फुल्लै) — B5 om (hapl) 22bc — b) G1–3 सहस्रावृत्त (for °वर्त) — D10 om 22cd — d) G1–3 पुष्पैश् (for वृक्षैश्) B3 समलकृतै

23 b) V1 B Dn D10 प्रभै (for -वनै) — After 23ab, D10 reads 25ab repeating it in its proper place — c) V1 B Dn D2 4 6 9 10 T1 G2 M1 उद्भूत (for उद्धूत) D1 पवनास् (for पुलि°) B1 तद्वज् (for तत्र)

24 b) V1 B Dn D10 द्रुमोत्तमै, D4–9 वनु° (for नगो°) — T1 om 24cd

25 D10 reads 25ab for the first time after 23ab — a) V1 B Dn D2 10 (both times) M1 3 सौवर्णा, D1 8–9 सुवर्ण (for सौ°) — D8 om (hapl) 25b–26a — b) D4 om मणिरत्न B5 शिलोच्चयान् — After 25ab, D4–7 9 repeat 21ab D4–7 9 om 25cd — c) T1 नव, T2 3 G4 मणि (for सर्व)

26 D8 om 26a (cf v l 25) — a) B3 दिव्य (for नित्य) D4, 6 7 9 -फलैस् (for फलास्) — b) Dn2 D4 8 9 यत्र (for पत्र-) M4 -रथारुहा (for °कुला) B8 नगा यत्र समाकुला — T1 om 26cd — c) T2 3 G M1 3 नित्य- (for दिव्य-) B3 मयै पुण्यै, D4–9 वर्हे पुण्यै (for रसै पुष्पै) — d) D3 फलैश्च पुरुषर्षभ, D4–9 पुष्पै फलसमन्वितै, S (T1 om) फलैश्च मुनिसत्तम

27 a) T2 3 G2 4 रज्यंते (for रमन्ते) — b) D4–8 महामुने, D9 om, T1 सुखप्रदा, T2 3 G M सुखा (G2 सम)न्विता (for युधिष्ठिर) — c) B1 समृद्धात्मा, T2 3 G4 °द्धाश्च (for °द्धार्था) — d) B2 D1 3 विशोका, D6 8 9 नि शोक, D7 °क (for नि शोका) T1 विशोका गतमत्सरा

28 b) T2 3 G सत्तम (for भारत) — c) T2 3 G2–4 मोदत — d) D1 10 विहरते, S (except M4) °रति (for °रन्तो)

29 T1 om 29 — a) T2 3 G2 4 M1 3 4 ब्रह्मन् (for राजन्) — c) S (T1 om) इमाल्ँ (for एताल्ँ) — d) D8 गा (for गां) D4–9 दत्त्वा गावो युधिष्ठिर, S (T1 om) गा (M गां) दत्त्वा मुनिसत्तम — After 29, D1–3 ins

382* अप्सरोभिश्च सहितो भाति वै गोप्रदो नर ।

30 a) V1 B Dn D10 येषाम् (for यासाम्) — b) T1 प्रभु, T2 3 G बले (for बली) D4 6–9 मारुतो बलवद्बल — After 30ab, D4, 6 7, 9 read 36a–41b

सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
प्राजापत्या इति ब्रह्मञ्जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ ३१
गास्तु शुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः ।
तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान् ॥ ३२
न द्रुह्येन्मनसा चापि गोषु ता हि सुखप्रदाः ।
अर्चयेत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ।
दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ३३
येन देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकमुत्तमम् ।
यत्पवित्रं पवित्राणां तद्धृतं शिरसा वहेत् ॥ ३४
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतं प्राशेद्धृतं दद्याद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ३५
त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत्पयः ।
गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥ ३६
निर्हृतैश्च यवैर्गोभिर्मासं प्रसृतयावकः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेतेन शुध्यति ॥ ३७

T1 om 30^{cd} D. repeats 30^{c}–32^{d} after 42 — ^{c}) D8 निरय (for राजा) D4 6 9 ऐश्वर्ये च रणे नित्य, D5 (second time) 7 ऐश्वर्येण चरा नित्य (sic) — ^{d}) V1 B Dn D2 5 (first time) नाममात्र, D1 G2 ता मा पांतु, D4 ता स्वीया तु (sic), D5 (second time) गास्त्वा पातु, D6–9 तास्त्वा पांतु (for ता मां पान्तु) T2 3 G1 • 4 M1–3 युगवरै (for रा) D10 ता मा यातु गवां वरा — After 30, D8 reads 36-42

31 For the repetition in D5, cf v l 30 31^{ab} = 79 12^{ab} — ^{a}) B8 निरूपा, Dn2 स°, T2 3 G अ (for सु°) V1 वर्ण (for बहु) — ^{b}) G2 om (hapl) विश्वरूपाश्च — T1 om 31^{cd} — ^{c}) V1 B1–3 Dn2 n3 D10 प्राजापत्यम्, B4 Dn1 D5 (both times) प्रजापत्यम्, M1 प्राजापत्य (for पत्या) B5 प्रजापत्य मपि ब्रह्मन् — ^{d}) D8 damaged D1 3 जपन्, D4 5 (both times) 6 7 9 यजेन (for जपेन्) D6 9 जित (for यत-)

32 For the repetition in D5, cf. v l 30 — ^{a}) G2 गा (for गास्) V1 B2–5 Dn D1 3 5 (both times) 10 T1 च (for तु) B1 D10 यो वै, D1. 3 यस्तु, D5 (second time) चैव (for यश्च) D2 6–9 गास्तु (D2 °श्र) शुश्रूषयेद्यस्तु, D4 G1 3 गास्तु शुश्रू षवतश्च (D4 °माणस्तु) — ^{b}) B1 5 समर्चेति, B8 सम्यगिति (for समन्वेति) Dn3 सर्वत (for °श°) — ^{c}) B5 तुष्टास्तस्मै (by transp) — ^{d}) D5 (both times) अति (for अपि) T2 3 G च (for सु)

33 ^{a}) V1 B Dn D2 9 10 T G1 3 4 M4 द्रुह्येन्न (by transp) B3 4 Dn D1. 2 4–7 9 10 T G M4 वा (for च) — ^{b}) B1 3 4 तेषा, D2 नित्य, T2 3 G2 4 ता सु, G1 3 ताभि (for ता हि) B1 3 सुखप्रद (for °प्रदा) V1 B2 5 Dn D10 M1–3 गोषु नित्य (M1–3 चापि) सुखप्रद, D6 गोषु नित्य यतव्रत — ^{c}) D4 अर्चयित्वा, D6 7 9 यीत, D3 °यान (for येत) D1 3 गा वै, D2 गावो, D5 6 वापि, D7–9 चापि (for चैव) B1 अर्चयेत्सतत चैव — T1 om 33^{ef} — ^{e}) D2 दाता (for दान्त) — ^{f}) G3 गावस् (for गवा) B1 T2 3 G तुष्टिं, B3 M1–3 पुष्टि (for व्युष्टिं) V1 **श्नुते, D5 समश्नुते (for तथा) — After 33, V1 B Dn D5 read 36

34 G3 om (hapl) 34–35 — ^{b}) B3 भुजते लोक सत्तम — D8 reads 34^{cd} after 35 — ^{c}) D1 तत्प वित्र, D10 पवित्र च (for यत्पवित्र) — ^{d}) Dn2 यद्धृत, T2 3 G4 तद्गृह, G1 तद्रस (for तद्धृत) D5 पिबेत् (for वहेत्) D4 6 7 9 यद्रूप मनसा जपेत्

35 G3 om 35 (cf v l. 34) D4 6 7 9 om 35 Dn3 om 35^{ab} — ^{c}) D8 प्राश्य, T2 प्राश्येद् (for प्राशेद्) — ^{d}) Dn1 n2 T1 M पुष्टिं; D10 T2 3 G1 2 4 तुष्टिं (for व्युष्टिं) — After 35, D8 reads 34^{cd}

36 D1–3 om 36^{ab} V1 B Dn D5 read 36 after 33 D4 6 7 9 read 36^{a}–41^{b} after 30^{ab}, D8 reads 36-42 after 30 Dn3 om (hapl) 36^{bc} — ^{b}) D4–9 पय पिबेत् (by transp) — D4–9 T1 om (hapl ?) 36^{cd} — ^{c}) B4 Dn3 D1–3 त्र्यहम् (for गवाम्) — B1 (hapl) 36de — ^{e}) Dn3 G2 घृतम् (for त्र्यहम्) D2 शीत (for उष्ण) Dn3 त्र्यहं, G2 पिबेत् (for घृत) — ^{f}) B1 वायुभक्ष्यो (for °क्षो) D4–9 त्र्यह भवेत् (by transp)

37 For the sequence in D4 6–9, cf v l 36 D2 T1 om 37^{ab} — ^{a}) B3 D10 T2 3 G1 2 4 निर्वृतैश्च, D4–9 निर्हृं, G3 निर्व्रं°, M4 निर्घृं (for निर्हृं°) — ^{b}) B2–5 D4 मास-, D8 मास, D10 T2 3 G M1–3 मासात् (G1 3 M1 3 °न्) (for मास) V1 B1 (marg) 5 Dn3

C 13 3842
B. 13 81 40
K. 13 116 40
M 13 66 40

पराभवार्थं दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
देवत्वमपि च प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ ३८
गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्नुते ॥ ३९
गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् ।
पूताभिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४०
अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४१
अध्यापयेरञ्शिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम् ।
त्रिरात्रोपोषितः श्रुत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥ ४२
पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि च ।
पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ।
गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः ॥ ४३
एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥ ४४
इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना ।
पूजयामास गा नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्राशित-; B3 4 Dn1 n2 D2 प्रश्रित ; D1 3 5 प्रसृति- (for प्रसृत) D5-9 -यावकं (for °क) M4 मासा श्चभृतयावकं — d) B3 4 Dn T3 शुध्यते (for °ति) B1 सर्वमेव व्यपोहति

38 For the sequence in D4 6-9, cf v l 36 B2 partly damaged — a) V1 B3 5 Dn D5 10 M4 पराभवाच्च (D5 °र्थं) — b) B5 शुभ, T1 हत (for कृतम्) — T1 om 38cd — c) D1-9 स (for च) Dn1 n2 D10 ते देवत्वमपि प्राप्ता — d) D1-3 महाफला (for °बला)

39 For the sequence in D4 6-9, cf v l 36 — a) D2 T2 3 G4 पुण्या पवित्राश्च (by transp), D4-9 पुण्य पवित्र, T1 G1-3 M पुत्र (T1 परं, G1 3 पूता) पवित्राश्च — b) G1 पावकं (for °नं) — c) गाश्च, D10 T2 3 G अपि (for ताश्च) D7 दत्ता (for दत्त्वा) D8 पवित्रेभ्यो (for द्विजातिभ्यो) — d) V1 D1-7 9 अवाप्नुते (D4 °यात्) (for उपाश्नुते).

40 For the sequence in D4 6-9, cf v l 36 — b) B5 D1 2 4 6 7 9 गोमतिं (for गोमतीं) D1-3 सतत (for मनसा) — c) B8 पूजाभिर् (for पूता°) D5 7 9 चाचम्य (for आ°)

41 For the sequence in D4 6-9, cf. v l 36 D4 6 7 9 om 41c-42d — c) M1-3 वेदविद्या- (for विद्यावेद) D10 T G M1 2 स्नातान् — d) D10 S (except M3) ब्राह्मणान् B3 5 Dn1 D1 T1 2 G1-3 कर्मण

42 For the sequence in D8, cf. v l 36 D4 6 7 9 om 42 (cf v l 41) — a) D10 अध्यापयंत° ; T2 °यति ; T3 G1 3 4 °येत ; G2 °येच्च (for °येरञ्) B3 शिष्यार्थे, D5 वै शिष्यान् (by transp) D8 अध्याप्याप्यपरे शिष्यान् — b) D1 2 गोमतिं — c) V1 B Dn D5 8 भूत्वा (for श्रुत्वा) T1 त्रिरात्रोपोषणं कृत्वा — d) B1 धन ; D3 फल, D5 10 T2 3 G2 4 परां ; M1-3 पर (for वरम्) D1, 2 गोमतिं लभते फलं ; T1 यथेष्टं लभते परान् — After 42, D5 repeats 30c-32d

43 B2 partly damaged — a) Dn2 तु (for च). D5 सततं (for लभते) D1-3 पुत्रकामो लभेत्पुत्रान् — b) B1 D1-9 M1-3 पुत्रान् (for पुत्रं) V1 B3-5 Dn D6 8 9 वा (for च) D1-3 धनकामो धनानि च — d) D2 T1 G1 3 मानवाः — e) D8 पुष्टिं (for तुष्टा) — f) D1-3 सेवेत्ता (for सेविता) T1 च (for वै)

44 a) B3 4 एभिर् ; D10 T3 G4 उक्ते (for एता) T3 G2 महाभाग (for °गा) — b) B1 D1 2 4 यज्ञिका , D5 T2, 3 M4 याज्ञिया , D6-9 याज्ञिका , G M1-3 याज्ञीया (for यज्ञिया) — c) T1 जानीथ (for °हि)

45 Before 45, V1 (marg) B2 ins भीष्म· V1 reads 45 and the colophon on marg — a) D6 7 9 G1 3 सु- (for स) — b) B3 4 महर्षिणा (for महात्मना) — c) B Dn1 n2 D2 4 8 गां, D10 T1, 2 G3 4 M ता, G2 ता (for गा) — d) V1 B2 4 5 Dn3 पूजये (for °य)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn2 D1, 3

८१

युधिष्ठिर उवाच ।
मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र हि मे महान् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ॥ २
श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्यं प्रविवेश ह ।
गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम् ॥ ३
गाव ऊचुः ।
कासि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ ४
इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि ।
तत्त्वेन च सुवर्णाभे सर्वमेतद्ब्रवीहि नः ॥ ५
श्रीरुवाच ।
लोककान्तास्मि भद्रं वः श्रीर्नाम्नेह परिश्रुता ।
मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ६
इन्द्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ।
मयाभिपन्ना ऋध्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ॥ ७
यांश्च द्विषाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ।
धर्मार्थकामहीनाश्च ते भवन्त्यसुखान्विताः ॥ ८

C 13 3
B 13 3?
K 13 1?
M 13 7?

शांति — *Sub-parvan* B1-4 Dn D1 2 5-7 9 10 M1 दानधर्मं — *Adhy name* V1 B1 3 5 Dn गोप्रदानिक, B4 M गोप्रदाने (B4 °दानिके) व्यासशुकसंवाद, D1-3 गोमाहात्म्य, D4 शुकदेववेदव्याससंवाद, D5-9 शुकव्याससंवाद, T2 श्रीव्यासशुकसंवादे गोमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) D5 75, T1 M 109, T2 3 G2 4 116, G1 3 110 — *Śloka no* Dn2 47, D4 46 — After 13 80, D10 S ins passages given in App I (Nos 9, 9A and 9B)

81

1 V1 reads 1 on marg — ^{a}) D1-3 गवा मूत्र- (for मया गवा) D5 च, D10 T G हि (for वै) — ^{b}) D4 6-9 श्रीजुष्टमिति वै श्रुत — ^{c}) D1 एतम् (for एतद्) G1 2 कथितुं (for [अ]इ श्रोतु) — ^{d}) D5 ऽत्र (by transp) B Dn पितामह, T1 महान्हि मे (for हि मे महान्) D1-3 सशयो हि (D3 मे) पितामह

2 ^{c}) B1 D1-7 9 तु सह, D3 तु नृप (for नृपेह) — ^{d}) T1 भारत- (for भ°)

3 ^{a}) D1 T1 [ए]व, D2 M3 [इ]व (for [इ]ह) — ^{b}) V1 B2-4 D1 4-9 गोमध्ये प्र, B5 Dn °ध्येषु (for °ध्य प्र) — ^{cd}) B2 partly damaged B1 तस्माद्, B4 तात (for तस्या) D3-9 दृष्ट्वा तस्या (by transp)

4 ^{a}) D1 8 [ऽ]सि (for वा) D4-7 9 [अ]सि (for त्व) — ^{d}) D6-9 रूपस्य तव सपदा

5 ^{a}) V1 B Dn D2 8 इच्छाम M2 3 त्वा (for त्वा) — ^{c}) V1 B Dn वर, D1-9 G2 सुर, T G1 3 4 M हि सु- (for च सु) D10 सत्त्वेन हि सुवर्णाभे — ^{d}) B5 D5 G2 मे (for न)

6 G1-3 om the ref — ^{a}) D10 S (except G1) लोकस्य कातिर्भद्र व — ^{b}) V1 B4 Dn8 D8 नाम्नाहं, B1-3 5 Dn1 n2 नामाह; D10 S (except T1) नामेह (for नाम्नेह) — ^{c}) D1 मद्दा (for मया) — After 6, V1 B (except B2) Dn D1 5 8 T2 ins

383* मयाभिपन्ना देवाश्च मोदन्ते शाश्वती समा ।

7 ^{b}) D4-9 निधिर्पोवुप एव च — ^{c}) V1 B Dn सिध्यते, D1 8 वर्धते, D3 बाध्यते, D10 S दीप्यते (for ऋध्यन्ते) — ^{d}) D1-3 मुनयो (for ऋषयो)

8 ^{a}) V1 B1-4 D10 नाविशामि, D4 च निंदामि, T1 M1-3 च द्विट्(T1 द्वे)ष्यामि (for °षामि) B5 यद्वो विशाम्यह गावस् — ^{b}) D1 2 विरुध्यति (for विनश्यन्ति) G4 सर्वदा (for श) — T1 om 8^{cd} — ^{c}) D4, 6-9 सर्वार्थे (for धर्मार्थे-) V1 B Dn D6 धर्मश्चार्थश्च कामश्च, D1-3 ध(D1 क)र्मकामविहीनाश्च — ^{d}) D4 6-9 [अ]सुखावहा (for °न्विता) V1 B Dn D5 मया जुष्टा सुखान्विता (D5 °वहा)

C 13 3842
B. 13 81 40
K. 13 116 40
M 13 66 40

पराभवार्थं दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
देवत्वमपि च प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ ३८
गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्नुते ॥ ३९
गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् ।
पूताभिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४०
अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४१
अध्यापयेरञ्शिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम् ।
त्रिरात्रोपोषितः श्रुत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥ ४२
पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि च ।
पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ।
गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः ॥ ४३
एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥ ४४
इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना ।
पूजयामास गा नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्राशित-, B2 4 Dn1. n2 D2 प्रश्रित ; D1 2. 5 प्रसृति- (for प्रसृत) D5-9 -यावकं (for °क-) M4 मासा ध्यभृतयावकं — d) B2 4 Dn T3 शुध्यते (for °ति) B1 सर्वमेव व्यपोहति

38 For the sequence in D4. 6-9, cf v l 36 B2 partly damaged — a) V1 B2 5 Dn D5 10 M4 पराभवाच्च (D5 °र्थे) — b) B5 शुभ, T1 हुत (for कृतम्) — T1 om 38cd — c) D1-9 स (for च) Dn1 n2 D10 ते देवत्वमपि प्राप्ता — d) D1-8 महाफला (for °बला)

39 For the sequence in D4 6-9, cf v l 36 — a) D2 T2 3 G4 पुण्या पवित्राश्च (by transp), D1-9 पुण्यं पवित्र, T1 G1-3 M पुत्र (T1 परं, G1 3 पूता) पवित्राश्च — b) G1 पावकं (for °नं) — c) गाश्च, D10 T2 3 G अपि (for ताश्च) D7 दत्ता (for दत्त्वा) D3 पवित्रेभ्यो (for द्विजातिभ्यो) — d) V1 D1-7 9 अवाप्नुते (D4 °यात्) (for उपाश्नुते)

40 For the sequence in D4 6-9, cf v l 36 — b) B5 D1 2 4 6 7 9 गोमतिं (for गोमतीं) D1-3 सततं (for मनसा) — c) B3 पूजाभिर् (for पूता°) D5 7 9 चाचम्य (for आ°)

41 For the sequence in D4 6-9, cf. v l 36 D4 6 7 9 om 41c-42d — c) M1-3 वेदविद्या- (for विद्यावेद) D10 T G M1 3 स्नातान् — d) D10 S (except M3) ब्राह्मणान् B4 5 Dn1 D1 T1. 2 G1-3 कर्मण

42 For the sequence in D3, cf. v l 36 D4 6 7 9 om 42 (cf v l 41) — a) D10 अध्यापयंत, T2 °यति ; T3 G1. 3. 4 °येत, G2 °येच्च (for °येरञ्). B3 शिष्यार्थे ; D5 वै शिष्यान् (by transp) D3 अध्याप्याप्यपरे शिष्यान् — b) D1 2 गोमतिं — c) V1 B Dn D5 8 भूत्वा (for श्रुत्वा) T1 त्रिरात्रोपोषणं कृत्वा — d) B1 धन ; D3 फल, D5 10 T2 3 G2 4 परां ; M1-3 पर (for वरम्) D1 2 गोमतिं लभते फलं, T1 यथेष्टं लभते परान् — After 42, D5 repeats 30c-32d

43 B2 partly damaged — a) Dn2 तु (for च) D5 सततं (for लभते) D1-3 पुत्रकामो लभेत्पुत्रान् — b) B1 D1-9 M1-3 पुत्रान् (for पुत्रं) V1 B3-5 Dn D6 8 9 वा (for च) D1-3 धनकामो धनानि च — d) D2 T1 G1 3 मानवाः — e) D3 पुष्टिं (for तुष्टा) — f) D1-3 सेवेत्ता (for सेविता) T1 च (for वै)

44 a) B3 4 एभिर् ; D10 T3 G4 उक्ते (for एता) T3 G2 महाभाग (for °गा) — b) B1 D1 2 4 यज्ञिका°, D5 T2. 3 M4 याज्ञिया, D6-9 याज्ञिका ; G M1-3 याज्ञीया (for यज्ञिया) — c) T1 जानीथ (for °हि)

45 Before 45, V1 (marg) B2 ins भीष्म॰ V1 reads 45 and the colophon on marg — a) D6 7 9 G1 3 सु- (for स) — b) B3 4 महर्षिणा (for महात्मना) — c) B Dn1 n2 D2 4 8 गां ; D10 T1. 2 G3 4 M ता ; G2 तां (for गा) — d) V1 B2. 4 5 Dn3 पूजये (for °य)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1. 9

८१

युधिष्ठिर उवाच ।
मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र हि मे महान् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ॥ २
श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्यं प्रविवेश ह ।
गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम् ॥ ३
गाव ऊचुः ।
कासि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ ४
इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि ।
तत्त्वेन च सुवर्णाभे सर्वमेतद्ब्रवीहि नः ॥ ५
श्रीरुवाच ।
लोककान्तास्मि भद्रं वः श्रीर्नाम्नेह परिश्रुता ।
मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ६
इन्द्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ।
मयाभिपन्ना ऋध्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ॥ ७
यांश्च द्विषाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ।
धर्मार्थकामहीनाश्च ते भवन्त्यसुखान्विताः ॥ ८

शान्ति — *Subparvan* B1-4 Dn D1 2 5-7 9 10 M1 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 Dn गोप्रदानिक, B1 M गोप्रदाने (B1 °दानिके) व्यासशुकसंवाद , D1-3 गोमाहात्म्य, D1 शुकदेववेदव्याससंवाद , D2-3 शुकव्याससंवाद , T2 श्रीव्यासशुकसंवादे गोमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) D5 75, T1 M 109, T2 3 G2 4 110, G1 2 110 — *Śloka no* Dn2 47, D1 46 — After 13 80, D10 S ins passages given in App I (Nos 9, 9A and 9B)

81

1 V1 reads 1 on marg — [a]) D1-3 गवां मूत्र- (for मया गवां) D5 च, D10 T G हि (for वै) — [b]) D1 5-9 श्रीजुष्टमिति वै श्रुत — [c]) D1 एवम् (for एतद्) G1 2 कथितु (for [अ]हं श्रोतुं) — [d]) D1 अत्र (by transp) B Dn पितामह, T1 महान्हि मे (for हि मे महान्) D1-3 संशयो हि (D2 मे) पितामह

2 [a]) B1 D1-7 9 तु सह, D2 तु नृप (for नृपेह) — [d]) T1 भारत- (for भ°)

3 [a]) D1 T1 [ए]व, D2 M3 [इ]व (for [इ]ह) — [b]) V1 B2-4 D1 4-9 गोमध्ये प्र , B5 Dn °ध्येषु (for °ध्यं प्र) — [cd]) B2 partly damaged B1 तस्माद्, B1 तात (for तस्या) D3-9 दृष्ट्वा तस्या (by transp)

4 [a]) D1 2 [ऽ]सि (for वा) D1-7 9 [अ]सि (for त्व) — [d]) D6-9 रूपस्य तव संपदा

5 [a]) V1 B Dn D2 3 इच्छाम M2 3 त्वा (for त्वां) — [c]) V1 B Dn वर ; D1-9 G2 सुर , G1 3 4 M हि सु- (for च सु) D10 सत्वेन हि सुवर्णाभे — [d]) B5 D5 G2 मे (for न)

6 G1-3 om the ref — [a]) D10 S (except G1 लोकस्य कान्तिर्भद्रं व — [b]) V1 B1 Dn3 D3 नाम्नाह B1-3 5 Dn1 n2 नामाह, D10 S (except T1) नाम्ने (for नाम्नेह) — [c]) D1 महा (for मया) — After 6, V1 B (except B2) Dn D1 5 8 T2 ins

383* मयाभिपन्ना देवाश्च मोदन्ते शाश्वती समा ।

7 [b]) D1-9 निधिपोऽप एव च — [c]) V1 B D सिध्यते, D1 2 वर्धते, D2 वार्ध्यते ; D10 S दीप्यंते (for ऋध्यन्ते) — [d]) D1-3 मुनयो (for ऋषयो)

8 [a]) V1 B1-4 D10 नाविशामि, D1 च निंदामि T1 M1-3 च द्वि(T1 द्वे)ष्यामि (for °षामि) B6 यः विशाम्यहं गावस् — [b]) D1 2 विरुध्यति (for विनश्यन्ति G1 सर्वदा (for °श) — T1 om 8[cd] — [c]) D1 6 सर्वार्थं (for धर्मार्थं) V1 B Dn D5 धर्मश्चार्थं कामश्च, D1-3 ध(D1 क)र्मकामविहीनाश्च — [d]) D6-9 [अ]सुखावहा (for °न्विता) V1 B Dn D5 म जुष्टा सुखान्विता (D5 °वहा)

C. 13 3859
B 13 82 9
K 13 128 9
H 13 72 8

एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाम् ।
इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा ।
आगता प्रार्थयानाहं श्रीजुष्टा भवतानघाः ॥ ९

गाव ऊचुः ।

अध्रुवां चञ्चलां च त्वां सामान्यां बहुभिः सह ।
न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां यत्र रोचते ॥ १०
वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाद्य वै ।
यत्रेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥ ११

श्रीरुवाच ।

किमेतद्वः क्षमं गावो यन्मां नेहाभ्यनन्दथ ।
न मां संप्रति गृह्णीथ कस्माद्वै दुर्लभां सतीम् ॥ १२
सत्यश्च लोकवादोऽयं लोके चरति सुव्रताः ।
स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥ १३
महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ १४
क्षममेतद्धि वो गावः प्रतिगृह्णीत मामिह ।
नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १५

गाव ऊचुः ।

नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
अध्रुवा चलचित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ १६
बहुनात्र किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि ।
वपुष्मत्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयानघे ॥ १७

श्रीरुवाच ।

अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकेषु मानदाः ।

---

9 ^{a}) $D_{4\ 6-9}$ एतत्प्रभावा, D_{5} एतद्भूता वा (for एवंप्रभावां) — ^{b}) V_{1} B (except B_{2}) Dn $D_{1\ 2\ 4-10}$ सुखप्रदा — ^{c}) B_{1} D_{10} S इच्छेय (for इच्छामि) D_{2} युष्माक (for °सु) — ^{d}) D_{5} सर्वदा (for नित्यदा) — T_{1} om 9^{ef} — ^{e}) V_{1} $B_{2\ 5}$ Dn_{3} D_{3} आगत्य (for °ता) B_{1-3} Dn_{3} $D_{1\ 3-5\ 7-9}$ M_{4} प्रार्थना(M_{4} °नी)याह (for °यानाह) Dn_{1}, n_{2} आगत्य प्रार्थये युष्मान्. — ^{f}) V_{1} $B_{2\ 3,5}$ Dn [अ]थ वै (for [अ]नघा) B_{4} श्रीयुक्ता भवताथ वै

10 M_{1} om the ref. — ^{a}) D_{10} हि त्वं; T_{1} G हि त्वा (G_{2} त्वां), M_{1-3} च त्वा (for च त्वां) V_{1} B Dn अध्रुवा चपला च त्व; D_{4-9} °वा चलचित्ता त्व; T_{2} °वां चपलां हि त्वा, T_{3} M_{4} °वा च चला हि (M_{4} च) त्वा — ^{b}) V_{1} B Dn सामान्या; $D_{4-7\ 9}$ न ग (D_{7} म)ता, D_{8} सगता, $G_{1\ 3}$ M_{4} सामान्य (M_{4} °न्याद्), M_{1-3} समान्या (for सा°) — ^{c}) $D_{4\ 5}$ T_{2} इच्छामि — ^{d}) V_{1} $B_{2\ 5}$ Dn_{3} रम्यते; $B_{1\ 3}$ Dn_{1} n_{2} $D_{1\ 2}$ रस्यसे, D_{3} मंस्यसे (for रोचते)

11 T_{1} om 11^{a}–12^{b} — ^{a}) $D_{2\ 3\ 8}$ $T_{2\ 3}$ $M_{1\ 3}$ वपुष्मत्यो (for °ष्मन्त्यो) D_{4-9} शक्ता (for सर्वा) — ^{c}) B_{5} Dn $D_{1-3\ 9\ 10}$ T_{2} यथेष्ट (for यत्रेष्ट)

12 T_{1} om 12^{ab} (cf v l 11) G_{2} om the ref — ^{a}) $D_{1\ 2}$ उक्ता मां, D_{3} उक्त मा (for व क्षम) — ^{b}) M मा (for मा) V_{1} $B_{1-3,5}$ Dn D_{1-3} M_{1} [अ]भिनंदथ, $D_{5-7\ 9}$ T_{3} $G_{1\ 3}$ [अ]भ्यनदत ($D_{6\ 9}$ °थ) — ^{c}) $D_{5\ 7}$ तन् (for न). D_{1-3} च मा; M मा स- (for मां सं-) V_{1} B Dn गृह्णीध्व, D_{3} $T_{1,2}$ M_{1-3} °त; G_{2} गृह्णाति, M_{4} गृह्णीथा — ^{d}) $D_{4\ 5,7}$ मा (for वै) B_{3} सतां (for सतीम्)

13 ^{a}) $B_{2\ 5}$ Dn_{1} n_{2} $D_{4\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G सत्य (for सत्यश्च). M_{1-3} लोके (for लोक-). — ^{b}) $D_{1\ 2}$ वदति (for चरति) D_{3} लोको निंदति सुव्रत

14 ^{a}) M_{1} उग्र D_{4-9} महेंद्रप्रमुखा देवा — ^{b}) T_{2} निषेवेत, T_{3} निषीदंति (for निषेवन्ति) D_{3} मा निषेवति मानव , D_{4-9} ध्रुवं मन्यति मानवा

15 ^{a}) D_{1} क्षमते तद् (for °मेतद्) $D_{5\ 10}$ G_{2} यो (for वो) V_{1} B Dn प्रभाव एष मे गाव (B_{3} Dn_{1}, n_{2} वो गाव ; Dn_{3} गावश्च) — ^{b}) Dn_{3} परि (for प्रति) B_{1} D_{3} T_{2} मामिति, $T_{1\ 3}$ माचिर (for मामिह) —^{c}) V_{1} B Dn_{3} $D_{1\ 5}$ M_{1-3} नावमान्या (for °मन्या) M_{1-3} [अ]स्मि (for हि) D_{8} सोम्यास्, M_{4} सौम्य

16 ^{b}) $D_{1\ 3}$ $T_{2\ 3}$ G_{2} M_{4} त्वा (for त्वां) — T_{1} om (hapl) 16^{cd} — ^{c}) V_{1} (also as in text) S (T_{1} om) हि, D_{6-9} च (for [अ]सि) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ त्वा (for त्वां) Dn_{1} n_{2} वर्जयाम्यह

17 ^{a}) $D_{1,6\ 7}$ च (for [अ]त्र) — ^{b}) D_{2} गतव्यं (for गम्यता) — B_{5} reads 17^{cd} twice — ^{c}) $B_{2\ 5}$ (first time) Dn_{1} $D_{2\ 4-9}$ T_{1} M_{4} वपुष्मत्यो (for °ष्मत्यो)

प्रत्याख्यानेन युष्माभिः प्रमादः क्रियतामिति ॥ १८
महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागताम् ।
परित्रायन्तु मा नित्यं भजमानामनिन्दिताम् ।
माननां त्वहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ॥ १९
अप्येकाङ्गे तु वो वस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते ।
न वोऽस्ति कुत्सितं किंचिदङ्गेष्वालक्ष्यतेऽनघाः ॥ २०
पुण्याः पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छत ।
वसेयं यत्र चाङ्गेऽहं तन्मे व्याख्यातुमर्हथ ॥ २१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
संमन्त्र्य सहिताः सर्वाः श्रियमूचुर्नराधिप ॥ २२
अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।
शकृन्मूत्रे निवस नः पुण्यमेतद्धि नः शुभे ॥ २३

श्रीरुवाच ।

दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ २४

भीष्म उवाच ।

एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत ।
पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५
एतद्गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम् ।
माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

C B K F

18 G2 om the ref — a) T1 अविज्ञाता, M1-3 नाव॰ (for अव॰) — B5 om (hapl) 18b–19a — b) V1 B1-4 Dn D4 10 -लोकन्य (for लोकेषु) S मानवै (for ॰द्रा) — c) V1 B (B5 om) Dn D4 युष्माक (for ॰भि) S प्रत्याख्यातेति युष्माभि — d) V1 B1-4 Dn D4 10 मम (for इति)

19 B5 om 19a, c-de (cf. v l 18) — a) B1 D6-8 G2 भवत्यो, M1-3 महत्यो (for भवत्यो) T2 3 G1 3 4 हि (for वै) — b) T1 M1-3 शरण्या शरण गता — c) D1 2 4 5 7-9 परित्रायत (for ॰यन्तु) M4 मा (for मा) B1 परित्रायध्वमित्थ मा — d) B1 3 D1, 2 6 10 अनिंदिता — e) V1 B1-4 Dn अहम् (for त्व॰) D4-9 मान युष्मासु चेच्छामि, D10 S मानयित्वाहमि॰ — f) Dn1 n2 शिवा (for शुभा)

20 T1 om 20ab — a) B3 [ऽ]पि वो, D5 त्वया, D3 तु यद् (for तु वो) V1 B1, 5 Dn2 D4 अप्येका गेषु वो वस्तुम्, Dn1 n2 ॰गेन्त्वयो वस्तुम्, D10 S (T1 om) सुप्रीतागेषु (M1-3 त्यागे च) वो व॰ — b) D10 T2 3 G M1-3 [इ]ह (for च) D10 T2 3 G4 न (for सु) D1-3 M4 इच्छाम्यहमकुत्सिते (M4 ॰ता); D4-9 इच्छेय (D4 ॰ह) सुजुगुप्सिते (D3 ॰त) — c) D3 हि, G1 3 4 [ऽ]स्तु (for ऽस्ति)

21 b) M अत्रादेश (for ममादेश) Dn2 T2, 3 M1-3 प्रयच्छथ (Dn3 ॰तु) T1 वस्तुमिच्छामि तत्वत; G2 3 भवादेश प्रयच्छति — T1 om 21cd — c) D4 7 वसेह (for य) M1-3 तत्र (for यत्र) V1 B1 2 4 5 Dn D10 T2 3 G वो देहे, B3 M4 वो गेहे, D1 2 वागेह, D3 वो गेह, D8 चागे वै (for चाङ्गेऽह) — d) B1 अर्हति, B5 Dn3 G2 ॰सि, M4 ॰त (for ॰थ)

22 V1 B Dn D1-9 T1 om the ref. — a) B1 तथा, D2 9 ततो (for तु ता) — b) B1 कारुण्य- (for करुण) — c) T2 3 G1 2 4 M समान्य (for समन्त्र्य) D3 सहता (for सहिता) T1 मानयित्वा तव सर्वा

23 a) G4 अवश्य मानन कार्यं — c) V1 B Dn D2 10 निवस त्व, D4 5 ॰सत, D6 9 ॰सत, T G1, 3 4 M ॰सता (for ॰स न) — d) M4 शुभं (for शुभे)

24 Dn2 G2 om the ref. — b) G2 कृतो मेनुग्रहा र्थक — Dn1 repeats 24cd after 25

25 V1 B Dn D9 10 om the ref — c) D8 M1 पश्यतीनां, G2 प्रग्यातीना (for पश्यन्तीना) — After 25, Dn1 repeats 24cd

26 a) V1 B2 5 D10 T1 एव (for एतद्) D3 4 गोशकृता, T2 3 G4 ते शकृत (for गोश॰) B1 एव गो शकृन्मूत्रस्य, B3 4 एव गवा शकृन्मूत्र — b) D10 तव, T2 अनु, M4 ते च (for तेऽनु) D4 6-9 कीर्तित (for -वर्णितम्) — d) B8 वदता (for गदतो)

८२

C 13 3879
B 13 83 1
K 13 129 1
M 13 73 1

भीष्म उवाच ।

ये च गाः संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये ।
तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १
ऋते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।
तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतोमूलं च लक्ष्यते ॥ २
दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि चैव ह ।
पयो दधि घृतं यासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ४
गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च ।
न गोभ्यः परमं किंचित्पवित्रं पुरुषर्षभ ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
पराभूतेषु दैत्येषु शक्रे त्रिभुवनेश्वरे ।
प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ७
अथर्षयः सगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।
देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ।
पर्युपासन्त कौरव्य कदाचिद्वै पितामहम् ॥ ८
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहू ।
दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुम् ॥ ९

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 5–10 M1 2 दानधर्म. — *Adhy name* V1 B1 2 4 Dn D8 10 श्रीगोसंवाद ; B3 श्रीसवाद , B5 गोप्रदानिके गोश्रीसवाद ; D1–3, 5–7 9 गोश्रीसवाद , T2 गोषु श्रीस्थितिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 82, D10 88, T1 M 121, T2, 3 G3 4 129, G1 2 132. — *Śloka no.* Dn2 28

82

1 D4 om 1–27 (with the ref) G2 M4 om the ref —a) V1 B Dn D10 G4 गा (for गा) —b) T2, 3 G2 4 हुतशिष्टाशनाश्च ये —c) D8 om, D10 येषां (for तेषा) D6–9 सत्रं च (for सत्राणि) D1–3 तेषां मंत्रश्च यज्ञश्च

2 D4 om 2 (cf v l 1) —a) M4 -कृतेन (for घृ°) D1 [इ]व (for [इ]ह). —c) D5 तेन यज्ञे हि सततम्. —d) D6–9 अतोमूलश् (for °मूल) V1 B Dn D10 कथ्यते (for लक्ष्यते)

3 D4 om 3 (of v l 1) —a) T3 देवानाम् (for दाना°) D1 इव; D1 (*sup lin*) 2 3 5–9 इह (for अपि) —b) D1–3 5–9 विशिष्यते (for प्रशस्यते) —d) D8 च (for हि) S पावनं परम तथा

4 D4 om 4 (of v l 1) —b) D6–9 इह (for अपि) D2 6 8 T1 हि (for ह) —c) V1 B Dn1 n3 D2 3 4 10 T1 चासा, Dn2 वासा, T2 3 G तासां (for यासां) —d) Dn2 सर्वं (for सर्व-) D2 प्रनोदन, D6 8 9 विमोचन, G2 प्रणाशन (for प्रमोचनम्)

5 D4 om 5 (cf v l 1) T1 om 5ab —d) V1 B2–5 Dn D1 10 T G M4 भरतर्षभ (for पुरुष°)

6 D4 om 6 (cf v l 1)

7 D4 om 7 (of v l 1) —b) V1 B Dn D8, 10 T2 3 G शक्रस्त्रिभुवनेश्वर· —c) B3 समुचिता, D5–9 प्रमुदिता (for स°) —d) G4 सर्व- (for सत्य-) Dn1 -धर्मात् (for -धर्म)

8 D4 om 8 (of v l 1) —a) D6–9 च (for स-) — T1 om 8cd —c) D1–3 5–9 देवासुरा· (for °सुर-) D1 T3 M3 सुवर्णाश् (for सुप°) —e) Dn3 कौंतेय (for कौरव्य) T2 ऋषय पर्युपासंत

9 D4 om. 9 (cf v l 1) —a) D2 [अ]पि (for [ए]व) —b) T3 G2 corrupt B2 D5 9 विश्वावसुर् (for °वसु) D7 G1 4 -हहाहुहू (G4 °हु) (for -हहाहुहू). V1 B1 3–5 Dn2 D3 विश्वावसुर्हाहाहुहू (B1 Dn3 D2 °हू; B4 °हु), Dn1 n3 D1 6 10 °सुर्हहाहुहू (Dn1 °हु) —c) G1 partly damaged B2 (marg. as in text) 4 -तानेन, D6–9 तानानि; D10 T2 3 G2–4 गानेन; M गानेषु (for तानेषु) D5 दिव्यतानानि गायति, T1 °गान प्रगायत. —d) D5 ते (for त). D5–9 विभु (for प्रभुम्)

तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तथा ।
आजह्रुर्ऋतवश्चापि सुगन्धीनि पृथक्पृथक् ॥ १०
तस्मिन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ।
दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते ।
इन्द्रः पप्रच्छ देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च ॥ ११
देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशाना पितामह ।
उपरिष्ठाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १२
किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिहेश्वर ।
देवानामुपरिष्टाद्यद्वसन्त्यरजसः सुखम् ॥ १३
ततः प्रोवाच तं ब्रह्मा शक्रं बलनिसूदनम् ।
अवज्ञातास्त्वया नित्यं गावो बलनिसूदन ॥ १४
तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्थ शृणु तत्प्रभो ।
गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥ १५
यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव ।
एताभिश्चाप्यृते यज्ञो न प्रवर्तेत्कथंचन ॥ १६
धारयन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ।
एतासां तनयाश्चापि कृषियोगमुपासते ॥ १७
जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ।
ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं कव्यं च सर्वशः ॥ १८
पयो दधि घृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिप ।
वहन्ति विविधान्भारान्क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ १९
मुनींश्च धारयन्तीह प्रजाश्चैवापि कर्मणा ।

C. I B K M

10 D4 om. 10 (cf. v l 1) D1 om 10^{a}–11^{d} T1 om. 10, — ^{a}) D2 अत्र (for तत्र) D3 अत्र पुष्पाणि दिव्यानि — ^{b}) D6–8 प्रवहन्, D10 अवहत् (for प्रा) B1 परमस्, Dn1 पवन (for °नस्) B3–5 Dn1 n2 D7 8 10 (after corr) T2 सदा (for तथा) — ^{c}) B5 D5–9 आजग्मुर् (for ह्रुर्) D5 चैव, D6–9 सर्वे (for चापि) — ^{d}) Dn1 सगंधीनि, D7 सुगंधानि

11 D4 om. 11 (cf. v l. 1) D1 om 11^{abcd} (cf. v l 10) — ^{a}) B1 अस्मिन् (for त°) B3 D3 एव (for देव) Dn1 n2 तस्मिन्नेव समादा(Dn2 °धा)य, T1 समवाये तु तस्मिंस्तु — T1 om. 11^{cd} — ^{d}) D3 दिव्यस्त्रीचारणायुते, S (T1 om.) °च(T2 M °चा)रणान्विते — ^{f}) D8 ह (for च)

12 D4 om 12 (cf v l 1) Before 12, M1–3 ins शक्र

13 D4 om. 13 (cf v l 1) T1 om 13^{cd} — ^{c}) D5 च (for यद्) B5 देवानां भगवन्कस्माद् — ^{d}) D3 [अ]विरज (for [अ]रजस) D5–7 9 वसस्योविरतं (D6 9 °ज) सुख

14 D4 om 14 (cf v l 1) Before 14, T2 3 G1 ins भीष्म· — ^{a}) T3 तत्र (for तत) V1 B2–5 Dn D10 ब्रह्मा त (by transp) — ^{b}) Some MSS ·निषूदन (for निसू°) — Before 14^{c}, G1 ins ब्रह्मा — ^{c}) M4 om. from त्वया up to एताभिश्चा (in 16^{c}) D5–9 सौम्य (for नित्य) — ^{d}) Some MSS निषूदन

15 D4 om 15 (cf v l 1) M4 om 15 (cf v l 14) — ^{b}) V1 B2–5 Dn D6–9 T1 G1 वेत्सि, D10 (before corr) वेद (for वेत्थ) V1 B3 4 5 Dn T1 यत् (for तत्) — ^{d}) D1–3 5–9 सुराधिप

16 D4 om 16 (cf v l 1) M4 om up to एताभिश्चा (in 16^{c}) (cf v l 14) — ^{a}) D5–9 T2 कथितं (for °ता) — ^{c}) V1 B Dn D5 10 च विना, D3 च ऋते, D6–9 श्लाघ्यते; G3 चावृते (for चाप्यृते). — ^{d}) Dn वर्तेत (for प्रवर्तेत्) D3 कदाचन (for कथ°). B1 D10 न कथंचित्प्रवर्तते

17 D4 om 17 (cf v l 1) — ^{a}) B1 2 (marg as in text) D10 T G1. 3 4 M चैता ; G2 सर्वा (for (for चैव) — ^{c}) V1 B1–4 Dn2 n3 D10 तनयैश्च (for °याश्च)

18 D4 om 18 (cf v l 1) — ^{b}) T2 3 G4 च धनानि (for विविधानि) — ^{d}) B1 D3 10 हव्य- (for हव्य) D3 नित्यशः (for सर्वशः)

19 D4 om 19 (cf v l. 1) — ^{b}) D7–9 नराधिप (for सु°) — T1 om. 19^{cd} — ^{c}) D7 9 भावान्, M1–3 भोगान् (for भारान्) T2 3 G हरंति विविधान्भोगान्, M4 वहति विहितान्भोगान् — ^{d}) B5 क्षुत्तृड्भ्यां; Dn2 क्षुत्तृषा (for क्षुत्तृष्णा)

20 D4 om. 20 (cf v l 1) — ^{a}) Dn1 मनूंश्च (for मुनींश्च) D3 तारयन्तीह, D10 धारयते ह (for °तीह) — ^{b}) D5–9 [अ]स्म-; S तु (for [अ]पि) — ^{c}) D1–3 [illegible]वागुरा(D7 °सना)कूटवाहिन्य , T1 शक-

C 13 3899
B 13 83 21
K 13 129 20
M 13 73 21

वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ।
उपरिष्टात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २०
एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ।
गवां देवोपरिष्टाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥ २१
एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चैव वासव ।
सौरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ २२
यदर्थं गा गताश्चैव सौरभ्यः सुरसत्तम ।
तच्च मे शृणु कार्त्स्न्येन वदतो बलसूदन ॥ २३
पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।
त्रील्लोँकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥ २४
अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ।
पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ २५
तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।
दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥ २६
अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।
कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ २७
व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ २८
संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासन्त तां शुभाम् ॥ २९
अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ।
किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिन्दिते ॥ ३०

टाना च वाहिन्य —^{d}) B_1 यत्कृतेन (for सुकृ°) $D_{5\ 8\ 9}$ वा (for च) —^{e}) T_1 उपरिष्टास् D_{1-3} ऽतो (for ततो) —^{f}) D_{10} वसते ता (for वसन्त्येता) B_{2-4} $D_{1\ 6\ 9}$ ह्य, D_7 तु (for हि)

21 D_4 om 21 (cf. v l 1) T_1 om. 21 —^{a}) V_1 B Dn_1 n_3 D_2 एव (for एतत्) $D_{1\ 8}$ तत्, $D_{2\ 6-9}$ हि (for ते) $D_{5\ 7}$ तत्र (for शक्र) —^{b}) G_1 partly damaged T_3 G_{2-4} अत्र (for अद्य) —^{c}) D_5 $T_{2\ 3}$ G M_4 गावो (for गवां) $D_{1\ 8}$ चैवोपरिष्टाद् (for दे°) B_4 D_{10} S (T_1 om) वै (for हि) —^{d}) $T_{2\ 3}$ G M_4 समाख्याता.

22 D_4 om 22 (cf. v l. 1) —^{a}) D_2 दक्षाश् (for दत्ताश्) D_8 हि (for च) T_2 G_2 एता हि वरदाश्चैव —^{b}) V_1 B Dn $D_{1\ 2\ 5-10}$ [अ]पि (for [ए]व) T_2 G_2 वरदत्ताश्च (T_2 °त्ता हि वासव; M_4 °दानैश्च वा° — $D_{1\ 8}$ om 22^{c}–24^{b} —^{c}) V_1 B Dn D_{10} सुरभ्य, G_1 damaged (for सौरभ्य) B_4 om पुण्य D_2 कर्माणि; D_{10} -कर्मण्य, T_2 G_4 -कार्मिम्य, T_3 G_2 -कर्मम्य (for -कर्मिण्य) —^{d}) B_6 पावनी M_4 कृत (for शुभ)

23 D_4 om 23 (cf v l 1) $D_{1\ 8}$ om. 23 (cf v l 22) —^{b}) V_1 $B_{2\ 5}$ Dn $D_{2\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G M_4 सुर(Dn_2 रे)भ्य (for सौरभ्य) —^{c}) T_3 यच् (for तच्) —^{d}) B_1 गदतो (for व°)

24 D_4 om 24 (cf v l 1) $D_{1\ 8}$ om 24^{ab} (cf v l 22) —^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn देवेन्द्रेषु (for दैत्ये-न्द्रेषु) —^{c}) D_{6-9} -शास्ता हि (D_7 तु), T_2 -शसत्सु (for शासत्सु)

25 D_4 om 25 (cf. v l 1) —^{a}) D_3 तपमाना-यास् S (except G_2) अदित्या तप्यमानायां

26 D_4 om. 26 (cf v l. 1). —^{a}) S ता दृष्ट्वा महतीं देवीं (G_2 देवीं महतीं) —^{b}) $D_{1\ 2\ 6-10}$ महातप (for महत्तप) —^{c}) T_1 महिता (for दु°) —^{d}) V_1 B Dn $D_{1\ 2}$ सुरभी, G_1 damaged (for सुरभिर्)

27 D_4 om 27 (cf v l 1) —^{a}) D_6 om (hapl) from घोर up to तपो in (30^{d}) —^{b}) D_3 श्रेष्ठा, $T_{1\ 2}$ दृष्ट्वा (for हृष्टा) — T_1 om 27^{cd}

28 D_6 om 28 (cf v l 27) —^{a}) B_5 $D_{1\ 3-5\ 7}$ G_2 अ(D_5 आ)तिष्ठद् (for व्यति°)

29 D_6 om 29 (cf v l 27) —^{a}) B_3 संतुष्टास् (for संतप्तास्) T_1 देव्या (for तस्या) —^{b}) B_4 T G_4 -पुरोगमा (for महोरगा). — T_1 om 29^{cd} —^{c}) B_4 अत्र (for तत्र) —^{d}) $D_{4\ 5\ 8\ 9}$ $T_{2\ 3}$ G_{1-3} M प्रत्युपासंत (for पर्यु°)

30 D_6 om up to तपो (in 30^{d}) (cf. v l 27) —^{a}) T_2 यथा (for अथ) $M_{2\ 3}$ अत्रव D_2 तात (for तत्र) —^{b}) $D_{1-3\ 7-9}$ ता देवी (by transp), D_5 ता धेनु —^{c}) Dn_1 corrupt $D_{4\ 5\ 7-9}$ तप्यते (for °से)

31 ^{b}) T_1 चैव, $T_{2\ 3}$ G_4 तव (for [अ]नेन) G_2 तपसा शोभने तव —^{d}) $D_{1\ 8}$ प्रीतो (for दाता)

प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।
वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरंदर ॥ ३१

सुरभ्युवाच ।

वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।
एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानघ ॥ ३२

ब्रह्मोवाच ।

तामेवं ब्रुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ।
प्रत्यब्रुवं यद्देवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥ ३३
अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभेन ते ।
प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं ददानि ते ॥ ३४
त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि ।
मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ३५
मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म सुतास्तव ।
निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥ ३६
मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।
यच्च स्वर्गसुखं देवि तत्ते संपत्स्यते शुभे ॥ ३७
तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।
न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ।
न दैन्यं नाशुभं किंचिद्विद्यते तत्र वासव ॥ ३८
तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।
विमानानि च युक्तानि कामगानि च वासव ॥ ३९
व्रतैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।
तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ।
शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ ४०

C. I B. I K. I M

T2 [इ]ह (for [इ]ति) G3 वर तव (for पुरदर)

32 T3 om. the ref D7 सुरभ्य ऊचु — a) B2 damaged. T2 3 G4 मेद्य (for मह्यं) — b) D6 9 भूपयस्व, D7 यदि चैष (for कृतं लोक-) — c) D5 मम (for मेऽद्य) — d) D1-9 महामते, G3 मयानघ (for ममा°)

33 b) Dn1 n3 D2 9 S सुरभिं D4 त्रिदिवेश्वर (for त्रिदशे°) — c) M प्रत्यब्रव (for °ब्रुव) D4 वय देव, D5 7 च देवेश (for यद्देवेन्द्र) D6 8 9 प्रत्यब्रवीच्च देवेश — d) D5 जनेश्वर (for शचीपते)

34 T1 om (hapl) 34ab — a) D5 अलोभ्य (for अलोभ-) T2 3 G2 कामा मा, G1 3 M3 3 -कामाया, G4 कामा मा, M1, 4 -कामया (for काम्यया) — b) V1 B Dn D3 शुभा(B4 वरा)नने, D4 5 7 शुभेन च (D4 व), D6 8 9 शुभे तव, D10 सुशोभने (for शुभेन ते) S (T1 om) तपसा शुचिना च ते — c) T1 देवि (for तस्माद्) — d) B2 damaged, B4 Dn1, n3 D3 4-9 T G2 4 ददामि (for °नि) B5 च (for ते)

35 B2 partly damaged — b) D4-9 च वत्स्यति (D5 °सि) (for निवत्स्यसि) — d) B1 Dn1 D1 3 T1 सं-, B3, 4 प्र (for स)

36 a) B4 D3 9, 10 T2 3 G4 मा(B4 G4 म)नुष्येषु, G1 मलोकेषु (sic) (for मानुषेषु) B4 om, D1-4 प्र, D6-9 तु (for च) — b) V1 B2 (marg as in text) 3-5 Dn3 D4 T1 शुभास्तव (T1 °दा), B1 शुभाशुभं, Dn1 n3 शुभ तथा (for सुतास्तव) — d) B1 G3 च ये, D1 3 तथा; D2 तव (for च ते)

37 b) T2 3 G3 4 दिव्याश्च (for वै दिव्य-) D1-3 ये दिव्या ये च मानुषा — c) D10 यद्यत् (for यच्च) The portion from र्गसुख to the end of the Parvan is lost in D3 on missing folios V1 B Dn3 स्वर्गे, Dn1 सर्वं (for स्वर्ग) — d) V1 B2 5 Dn3 D10 तत् (for ते) B5 मया, T1 [s]नघे (for शुभे) B1, 2, 4 तत्तत्सपद्यते शुभे

38 D3 missing (cf v l 37) — a) D5-9 तस्य (for तस्या) — b) M4 -कर्म (for काम) — d) T2 3 G3 4 कालो (for जरा) D1, 2 पापक, D4-9 पातक (for पावक) — e) V1 B2-4 Dn दैव; B1 5 D10 वैर (for दैन्यं) B3 वा, Dn4 च (for न)

39 D3 missing (cf v l 37) D1 om (hapl) 39 — a) D10 रत्नानि (for [अ]रण्यानि) — b) Dn1 n3 [आ]भरणानि (for भवनानि) — D6 9 om 39cd — c) V1 B Dn D8 10 T1 सु (for च) —V1 B Dn D2 4 5 7 10 ins after 39 D1 after 38

384* ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च दमेन च ।

40 D3 missing (cf v l 37) — a) V1 B Dn D10 दानैश्च (for व्रतैश्च) — b) B1 D10 तीर्थोप (for तीर्थानु) T1 तथा तीर्थाभिषेवणे — c) G1 damaged

C 13 3922 B. 13 83 47 K. 13 129 44 H 13 73 43

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ।
न ते परिभवः कार्यो गवामरिनिषूदन ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
गाश्चक्रे बहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ४२

एतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते ।
पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविनाशनम् ॥ ४३

य इदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ।
सार्वकामिकमक्षय्यं पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ ४४

गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ।
स्त्रियोऽपि भक्ता या गोषु ताश्च कामानवाप्नुयुः ॥ ४५

पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्या पतिमवाप्नुयात् ।
धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥ ४६

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां सुखार्थी प्राप्नुयात्सुखम् ।
न किंचिद्दुर्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

T1 [अ]पि (for [ए]व) — f) M1 गोलोक (for °क)

41 D8 missing (of v l 37) D5 om (hapl) 41–42 — b) S [अ]भि- (for [अ]नु-) — d) Some MSS निपूदन V1 B Dn D10 T1 G1 8 गवामसुरसूदन

42 D8 missing (of v l 37) D6 om 42 (cf v l 41) G2 om the ref — a) Dn2 एव (for एतच्) — T1 om 42^{cd} — c) M चक्रे स (M4 च) (for गाश्चक्रे) — d) B1 तासा (for तासु)

43 D8 missing (of v l 37) — a) T G2 3 M पुण्यम् (for सर्वम्) T1 G1, 3 M आख्यान (for °त) — T1 om 43^{bc} — b) D6 महीपते (for महाद्युते) — e) D1 2 4–7 कीर्तन (for कीर्तित) — f) V1 B2 5 Dn विमोचन, D2 6, 7 T1 -प्रणाशनं (for विना°)

44 D8 missing (of v l. 37) — c) D4–7 9 देवेषु, G1 om (for यज्ञेषु) — d) D6 -कार्ये च (for कार्येषु) Dn1 D5 S हि (for ह) — e) V1 D6 8 9 T3 G2 4 M3 सर्वं (for सार्वं) — f) V1 B2–5 Dn D2 10 तिष्ठते, S गच्छति (for तिष्ठति)

45 D8 missing (of v l. 37) — a) D10 S भक्तिं (for भक्तश्च) — T1 om. 45^{cd} — d) D4–9 वै (for च) V1 B Dn D1 5 10 कामम् (for कामान्)

46 D8 missing (of v l. 37) — a) D1 2 4 6 7 9 पुत्रार्थिनी लभेत्पुत्रं — b) D5–7 वरम् (for पतिम्) V1 B2 (marg) 5 Dn D10 कन्यार्थी तामवा- (D10 तां समा)प्नुयात्, T1 कन्यार्थी कन्यकां लभेत् — S (except T1) om (hapl) 46^{cd} — c) T1 धनकामी लभेद्द्रव्यं — T1 om 46^{d}–47^{a} — d) D1 2 यशोर्थी लभते यशः; D4–9 स्वर्गार्थी स्वर्गमाप्नुयात्

47 D8 missing (cf. v l 37) T1 om 47^{a} (of v l 46) — a) V1 B1 5 Dn D6 10 चाप्नुयाद्; B3 4 D1 2 6 7 लभते (for प्राप्नुयाद्) — b) B1 चाप्नुयात् D1 2 कामार्थी काममश्नुते, D5 7 सुखार्थी सुखमाप्नुयात् — c) B1 D10 वस्तु, D1. 2 लोके (for चैव) — d) G3 भक्तिमान् (for भारत)

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 D1 शांति. — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 8 10 M दानधर्म — *Adhy name* V1 D1 2 गोप्रश्न, B1–3, 5 Dn D10 गोलोकप्रश्न, B4 गोलोकप्रश्ने ब्रह्मेंद्रसंवाद, D4–9 पितामहेंद्रसंवादे गोमा(D5 गवा मा)हात्म्य, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे ब्रह्मेंद्रसंवादे गोमाहात्म्यकथन, M गोलोकप्रशंसा — *Adhy no* (figures, words or both). V1 83, D10 88, T1 M 122, T2 3 G2 4 129, G1 3 123. — *Śloka no* Dn2 51, D4 49

८३

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम् ।
विशेषेण नरेन्द्राणामिति धर्ममवेक्षताम् ॥ १
राज्यं हि सततं दुःखमाश्रमाश्च सुदुर्विदाः ।
परिवारेण वै दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ।
भूयिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा गतिः ॥ २
पूयन्ते तेऽत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुंधराम् ।
पूर्वं च कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ३
एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ।
ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ॥ ४
वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टं भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥ ५
तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथम् ॥ ६
किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
किं दानं किं फलं चैव कस्माच्च परमुच्यते ॥ ७
कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः ।
कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसु शस्यते ॥ ८

C I B I K I M I

83

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 Before the ref., T2 ins

385* नम सर्वसहाभ्यश्चेत्यभिधाय दिने दिने।
नमस्करोति गोभ्यो य स सुख याति तत्पथम्।

While M1-3 ins before the ref

386* वैशपायन उवाच।
एव श्रुत्वा पर पुण्यं गवा दानमनुत्तमम्।
धर्मराज प्रहृष्टात्मा कौरव पुनरब्रवीत्।

G1 om the ref —^{b}) D9 गवा माहात्म्यमुत्तम — D5 reads 1^{cd} twice —^{c}) D5 (second time) भूयिष्ठं च (for विशेषेण) —^{d}) V1 B Dn D2 10 M1 इह; T1 इदं, G1 नीति (for इति) D1 2 अवेक्षत, D5 (both times) 7 °क्ष्यता

2 T1 om 2^{abcd} —^{a}) G1 3 partly damaged D5 राज्ये D1 T2 3 G1 M च (for हि) — V1 B Dn om (hapl) 2^{bc} —^{c}) G3 4 M1 2 4 परिचारेण (for वारेण) —^{e}) D1 हि (for च) —^{f}) D1 6 7 9 नो (for न)

3 ^{a}) V1 B1-3 5 Dn D1 तत्र, D2 10 T3 G1-3 M1-4 ते तु, D6-9 नात्र, T1 तेपि; G1 तत्तु (for तेऽत्र) B1 पूयति तत्र नियतं, T2 °ते तत्तु यश्चित्य, M1 °ते ते तु नियता —^{c}) V1 B Dn सर्वे; D5 पूर्वे (for पूर्वं) — After 3, D5 ins 389*

4 D5 om 4-35 T1 om 4^{ab} —^{a}) D1 6 7 9 10 राज्ञा चैव यथाप्रा(D6 °दा प्रा, D7 °यथा)स —^{b}) Dn2 प्रदानेन, D1 6 9 10 दानादाने, D8 प्रदानं तु (for न ते) D1 2 नृपेण (for नृगेण) —^{c}) D1 नासिकेतेन (for नाचि°) —^{d}) B1 निवेदित; D8 10 (by corr) निदर्शन (for °र्शितम्) — For 4^{cd}, D2 subst

387* निदर्शित पूर्वमेव ऋषिणा नासिकेतुना।

5 D5 om 5 (cf. v l 4) —^{a}) Dn1 n2 T1 वेदोपनिषदश्च, D10 °निषदा —^{b}) B (except B1) Dn D3 T1 G2 4 दक्षिणा, D1 2 4 T2 3 णा (for °णा) —^{c}) S [उ]द्दिष्टा

6 D5 om 6 (cf v l 4) —^{a}) T1 3 G3 M तत (for तत्र) D8 स्तुतिस्[(for श्रु) T1 च (for तु) —^{b}) D1. 6-8 च (for वै) —^{c}) D6-9 ज्ञातु (for श्रोतु) —^{d}) Dn1 यथा तथा (for यथातथम्)

7 D5 om. 7 (cf v l 4) —^{c}) V1 B Dn D1 2 दैव (for दानं) — T1 om 7^d-8^a —^{d}) G1 3 lacuna. D1. 2 फलम् (for परम्)

8 D5 om 8 (cf. v l. 4) T1 om 8^a (cf v l 7) —^{a}) G1 3 तस्माद् (for क°) —^{c}) V1 B Dn2 ns दक्षिणार्थे V1 B1 च, D1 6-8 तु (for तद्)

9 D5 om 9 (cf. v l 4). —^{a}) B3 श्रेयो (for

C 13 3939
B 13 84 9
K. 13 130 9
M 13 74 9

कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च काञ्चनम् ।
परमं दक्षिणार्थे च तद्ब्रवीहि पितामह ॥ ९

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्नवहितो बहुकारणविस्तरम् ।
जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥ १०
पिता मम महातेजाः शंतनुर्निधनं गतः ।
तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥ ११
तत्रागम्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभम् ।
माता मे जाह्नवी चैव साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२
ततोऽग्रतस्तपःसिद्धानुपवेश्य बहूनृषीन् ।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् ॥ १३
तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।
दातुं निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभम् ॥ १४
ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुरुचिराङ्गदः ।
प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद्विशां पते ॥ १५
तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ।
प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ १६
ततो मे पुनरेवासीत्संज्ञा संचिन्त्य शास्त्रतः ।
नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ।
पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ॥ १७
साक्षान्नेह मनुष्यस्य पितरोऽन्तर्हिताः क्वचित् ।
गृह्णन्ति विहितं त्वेवं पिण्डो देयः कुशेष्विति ॥ १८
ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनम् ।
शास्त्रप्रमाणात्सूक्ष्मं तु विधिं पार्थिव संस्मरन् ॥ १९

श्रेष्ठ) —^{c}) D1 6-8 दक्षिणार्थं (for °र्थे) —^{d}) G1 3 lacuna T2 3 G4 मे ब्रूहि (for ब्रवीहि)

10 D5 om 10 (cf v l 4) G1 3 lacuna for the ref —^{d}) D4 -रूप (for -भूत) Dn3 तन् (for यन्)

11 D5 om 11 (cf. v l. 4) —^{a}) D4 मे सु (for मम) —^{b}) Some MSS शातनुर् — D3 reads from मुपागमम् (in 11^{d}) up to श्राद्ध (in 12^{b}) twice —^{d}) G3 गंगापारम् (for °द्वारम्) S उपागत (for °गमम्)

12 For the repetition in D3, cf v l 11 D5 om 12 (cf. v l 4) —^{a}) S (G1 3 damaged) तत्राहमागम्य (T2 °त्य) पितु —^{b}) D3 (first time) 7-9 G4 श्राद्ध (for श्राद्ध-) T3 समावह (for °रभम्) — D2 4 6 7 9 om (hapl) 12^{c}-14^{d} G3 reads 12^{cd} after 16 —^{c}) V1 B1 तत्र, B2-5 Dn D8 10 चात्र (for चैव)

13 D5 om 13 (of v l 4) D2 4 6 7 9 om 13 (of v l 12) D1 om (hapl) 13 —^{a}) S तत्रागतास् (for ततोऽग्रतस्) B1 D10 ततोग्रतपस सिद्धान् —^{d}) S कार्याण्यथ समारभ

14 D5 om 14 (of v l 4) D2 4 6 7 9 om 14 (of v l 12) —^{a}) D1 3 damaged. T2 तदा (for यथा) —^{b}) T1 2 G M4 सर्वं, T3 सर्वं (for पूर्व-) B5 समारभ, T1 °हित (for °हित) — T1 om 14^{cd} —^{c}) D1 3 10 T2 G M निव(G1 3 °वा)पनं (for निर्वपण)

15 D5 om 15 (of v l 4) —^{a}) D10 तु, T G2 4 स (for त) —^{b}) T1 3 G1 3 4 हित्वा (for भित्त्वा) B5 T3 G1 4 स (for सु) D10 नीत्वा सुरुचिरागुळि —^{c}) D8 9 प्रलंबावरणो बाहुर् — D8 om from विष्ठद्विशां (in 15^{d}) up to भरतर्षभ (in 16^{d})

16 D5 om. 16 (cf v l 4) D8 om 16 (cf v l 15) G1 om 16–17 —^{a}) G3 damaged D10 समुत्थितम्, T1 M मुहूर्तं (T1 M4 °र्तं) तम् (for तमुत्थितम्) T2 3 G2 4 मुहूर्तमपि त (G2 °र्तं पितरं) दृष्ट्वा —^{b}) B1 T2 3 G2-4 आगत (for °मम्) — After 16, G3 reads 12^{cd}

17 D5 om. 17 (cf v l 4) G1 om 17 (cf v l 16) —^{b}) T1 प्रज्ञा (for संज्ञा) T3 सश्चित्य (for संचिन्त्य) —^{c}) V1 विदितो (for विहितो) —^{e}) D10 नरस्य (for नरेण)

18 D5 om 17 (of v l 4) —^{a}) T1 देहे, T2 3 G M4 देह (for नेह) D10 मनुष्येषु (for °ष्यस्य) —^{b}) V1 B Dn D10 पिंड हि पितर क्वचित् —^{c}) D1 गृह्णते (for °न्ति) M1. 3 विविधं (for विहित) V1 B3 (marg) 4 Dn3 n3 D8 चैत्थ (for त्वेव) —^{d}) T1 [इ]ह (for [इ]ति)

19 D5 om 19 (cf v l 4) D10 reads 19^{ab}

ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ।
शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ २०
ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम नराधिप ।
ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तदा ॥ २१
प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ।
विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धर्मतः ॥ २२
त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ।
आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २३
साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः ।
प्रमाणमुपनीता वै स्थितिश्च न विचालिता ॥ २४
तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।
किं तु भूमेर्गवां चार्थे सुवर्णं दीयतामिति ॥ २५
एवं वयं च धर्मश्च सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
पाविता वै भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥ २६
दश पूर्वान्दश परांस्तथा संतारयन्ति ते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मे पितरोऽब्रुवन् ॥ २७
ततोऽहं विस्मितो राजन्प्रतिबुद्धो विशां पते ।
सुवर्णदानेऽकरवं मतिं भरतसत्तम ॥ २८
इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनम् ।
जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च ॥ २९ C B. K M

---

twice — ^{e}) B3 तम् (for तद्) T G2 4 अपाकृत्य (for अनादृत्य) — ^{b}) T G2 M पितृ (for पितुर्) — G1 om (hapl) 19^c–20^b — ^{c}) V1 B Dn D10 °प्रामाण्य, D4 प्रमाण (for °णात्) D4 6–9 त (for तु) T1 G3 M शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्मार्थम्, T2 3 G2 4 °प्रमाणसूक्ष्मा(G2 °त्रा)र्थम् — ^{d}) V1 B Dn D2 10 पिंडस्य (for पार्थिव) T1 स्मृत्वा पार्थिवसत्तम, T2 3 G2–4 M इम पार्थिव सत्तमे

20 D5 om. 20 (cf. v l 4) G1 om 20^{ab} (cf. v l 19) — ^{b}) G4 मद्दत्त, M अददा (for अददं) — D2 om 20^c–21^b T3 om (hapl) 20^{cd} — ^{d}) T1 तद्राह (for तद्विद्धि) B1 D1 10 M4 तद्विद्धि भरतर्षभ, T3 °द्धि त्व युधिष्ठिर

21 D5 om 21 (cf v l. 4) D2 om 21^{ab} (cf v l 20) G1 3 partly damaged. — ^{b}) B1–4 Dn1 n2 D1 4 6–10 T G2 4 जनाधिप (for नरा°) — ^{c}) V1 B मे, M4 मा (for मां) — ^{d}) S तृप्तास्ते (for स्वप्नान्ते) V1 B2 5 Dn D1 2 तथा (for तदा)

22 D5 om. 22 (cf v l 4) — ^{a}) D1 T2 M1 2 (orig) 3 च, T1.2 G M2 (sup lin) 4 स्म (for तु) — ^{b}) T2 तु (for स्म) — ^{d}) B1 यत्नत (for धर्मत)

23 D5 om 23 (cf. v l 4) — ^{a}) V1 तु (for हि) — ^{b}) D1 4 6–9 इति (for इह) T2 3 G2 4 भारत (for पार्थिव) — ^{c}) B3 D1 4 आत्मधर्मं, D6 8 9 आत्मधर्मं (for आत्मा धर्मं) — ^{d}) V1 B5 Dn [ऋ]षिभि सह, D8 सहर्षिभि, T2 महर्षय (for °र्षिभि)

24 D5 om 24 (cf v l. 4) — ^{b}) D1 4 6 7 9 च (for ऽथ) — ^{c}) D1 प्रामाण्यम् — ^{d}) D2 om. च B5 विचाल्यते, T3 °रिता (for °लिता) Bom ed. स्थिताश्च न विचालिता

25 D5 om 25 (cf v l 4) G1 3 partly damaged — ^{b}) B1 D3 च, T1 हि (for [अ]र्थ) — ^{c}) V1 B2 किं च भूमेर्, B8 अंतर्भू (for किं तु भू°) D4 6–9 किं तु भूमिश्च गाश्चैव, T1 अस्मदर्थे त्वया भूमि — ^{d}) T1 इह (for इति) D4 6–9 सुवर्णं च प्रदीयता

26 D5 om 26 (cf v l 4) — ^{a}) V1 B2 5 Dn D2 च धर्मज्ञ, B1 4 D10 च धर्मज्ञा, D1 सधर्माश्च (for च धर्मश्च) B8 एव च पच धर्मज्ञा — ^{c}) T1 पालिता, T3 प्रापिता (for पाविता) Dn2 याचिता ये भविष्यति — ^{d}) Dn1 n2 हि पर (for परम) D1 हित (for हि तत्)

27 D5 om 27 (cf v l 4) T1 om. 27 — ^{a}) V1 B Dn1 n2 D10 [ए]वान्यास् (for परास्) S (T1 om) नव पूर्वानधश्चान्यान् — ^{b}) D1 2 स्ववश्यास्, D4 6–9 अथ स, S (T1 om) नय स (for तथा स) Dn2 तु (for ते) — ^{d}) V1 B Dn3 मा पितरो, Dn1 n2 मत्पि° (for मे पि°) D2 10 S (T1 om.) [इ]त्येव मा पि(D2 मत्पि, M1–3 मा पि)तरोऽब्रुवन्

28 D5 om 28 (cf. v l 4) — ^{a}) B4 अतो (for ततो) — ^{c}) T1 सुवर्णदानैकपरा — ^{d}) V1 B Dn D10 मतिं च भरतर्षभ, T1 मतिं वै कृतवान्पर — After 28, T1 M1–3 ins an addl colophon [*Sub parvan* M1–3 दानधर्म — *Adhy no* T1 M1–3 123]

29 D5 om 29 (cf v l 4) — ^{a}) V1 इद (for

C 13 3960
B. 13 84 30
K 13 130 30
M 13 74 30

जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३०
ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः ।
आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ॥ ३१
वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ।
पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्धनम् ॥ ३२
विपाप्मापि स तेजस्वी तेन क्रतुफलेन वै ।
नैवात्मनोऽथ लघुतां जामदग्न्योऽभ्यगच्छत ॥ ३३
स तु क्रतुवरेणेष्ट्वा महात्मा दक्षिणावता ।
पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्च भार्गवः ॥ ३४
पावनं यत्परं नृणामुग्रे कर्मणि वर्तताम् ।
तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् ।

इम) — [b]) V1 विशां पते (for पुरानघम्) — [c]) D4 6–9 जा(D8 9 ज)मदग्निं (for °दग्न्य) T1 प्रभो (for विभो)

30 D5 om 30 (of v l 4) — [b]) T2 3 G M च (for वै) T1 तीव्रकोपान्वितेन च

31 D5 om 31 (of v l 4) — [a]) M4 कृत्वा (for जित्वा) — [d]) G1 3 पूजित

32 D5 om 32 (of v l 4) — [b]) D6 -कर्म (for -काम-)

33 D5 om 33 (of v l 4). — [a]) G1 3 विपापो (for °प्मा) B2 4 5 Dn च, D4 स (for [अ]पि) D4 तु ; D6–9 हि (for स) — [b]) V1 om , M4 कर्म (for क्रतु) D1 2 -वरेण, T2 3 G2 4 बलेन (for फ°) V1 तु, B (except B2) Dn च (for वै) — [c]) D4 6–9 [आ]त्मना (for °नो) D4 च, M1 [ऽ]पि (for ऽथ) — [d]) V1 B Dn1 n3 D2 9 G4 [ऽ]ध्यगच्छत, Dn2 T2 [ऽ]थ गच्छति, D1 [ऽ]भ्यमन्यत (for °गच्छत)

34 D5 om 34 (of v l. 4) After 34[ab], D10 ins 389* D10 om 34[c]–35[d]. — [d]) V1 B1 4 D6 9 भार्गव (sic), S भारत (for भार्गव)

35 D5 om 35 (cf. v l 4) D10 om 35 (cf v l 34) — [a]) T2 3 G परम (for यत्पर) — [b]) D4 6 7 9 तत्र (for उग्रे) B3 वर्तते, Dn1 भारत (for वर्ताम्) — [c]) D1 G2 तम् (for तद्) B5 T2 महाराज, T1 3 G2–4 °भाग (for °भागा) — [d]) G2 lacuna for जात T2 रामो वचो (for जातघृणो) — [e]) D4 6 9 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता) — [f]) V1 B Dn D10 transp ते and तमूचु — For 35[ef], S subst

388* प्रत्युवाच ततस्तेषां वसिष्ठो भगवानृषि ।
[M1–3 वसिष्ठो जामदग्निर्जं (for the post half)]

— V1 B Dn D1 2 4 6–9 ins after 35 D5 after 3 D10 after 34[ab]

389* राम विप्रा. सत्क्रियन्ता वेदप्रामाण्यदर्शनात् ।
भूयश्च विप्रर्षिगणा प्रष्टव्या पावन प्रति ।
ते यद्ब्रूयुर्महाप्राज्ञास्तच्चैव समुदाचर ।
ततो वसिष्ठ देवर्षिमगस्त्यमथ कश्यपम् ।
तमेवार्थं महातेजा पप्रच्छ भृगुनन्दन ।　[5]
जाता मतिर्मे विप्रेन्द्रा कथ पूयेयमित्युत ।
केन वा कर्मयोगेन प्रदानेनेह केन वा ।
यदि वोऽनुग्रहकृता बुद्धिर्मां प्रति सत्तमा ।
प्रब्रूत पावन किं मे भवेदिति तपोधना ।
ऋषय ऊचु ।
गाश्च वित्त च भूमिं च दत्त्वेह भृगुनन्दन ।　[10]
पापकृन्मुच्यते मर्त्यं इति भार्गव शुश्रुम ।
अन्यद्दान तु विप्रर्षे श्रूयता पावन महत् ।
दिव्यमत्यद्भुताकारमपत्य जातवेदस ।
दग्ध्वा लोकान्पुरा वीर्यात्संभूतमिह शुश्रुम ।
सुवर्णमिति विख्यात तद्ददत्सिद्धिमेष्यसि ।　[15]
ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्त भगवान्संशितव्रत ।
शृणु राम यथोत्पन्न सुवर्णमनलप्रभम् ।
यत्फल चास्य विहित दाने परमिहोच्यते ।
सुवर्णं येन यस्माच्च यथा च गुणवत्तरम् ।
तन्निबोध महाबाहो सर्वं निगदतो मम ।　[20]
अग्नीषोमात्मकमिद सुवर्णं विद्धि निश्चये ।
अजोऽग्निर्वरुणो मेष सूर्योऽश्व इति दर्शनम् ।
कुञ्जराश्च स्मृता नागा महिषाश्चासुरा इति ।
कुक्कुटाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन ।
इडा गाव पय सोमो भूमिरित्येव च श्रुति ।　[25]
जगत्सर्वं विनिर्मथ्य तेजोराशि समुत्थित ।
सुवर्णमेभ्यो विप्रर्षे रत्न परममुत्तमम् ।
एतस्मात्कारणाद्देवा गन्धर्वोरगराक्षसा ।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ।
मुकुटैरङ्गदयुतैरलंकारै पृथग्विधै ।　[30]
सुवर्णविकृतैस्तत्र विराजन्ते भृगूत्तम ।

इत्युक्ता वेदशास्त्रज्ञास्ते तमूचुर्महर्षयः ॥ ३५

वसिष्ठ उवाच ।

देवतास्ते प्रयच्छन्ति सुवर्णं ये ददत्युत ।
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥ ३६
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ।
भवन्ति पुरुषव्याघ्र न ह्यतः परमं विदुः ॥ ३७
भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे ।
गदतो मम विप्रर्षे सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ ३८
मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन ।
प्रजापतेः कथयतो मनोः स्वायंभुवस्य वै ॥ ३९

C. 13
B 13
K 13
M 13

तस्मात्सर्वपवित्रेभ्य पवित्र परम स्मृतम् ।
भूमेर्गोभ्योऽथ रत्नेभ्यस्तद्विद्धि भरतर्षभ ।
पृथिवीं गाश्च दत्त्वेह यच्चान्यदपि किंचन ।
विशिष्यते सुवर्णस्य दान परमक विभो ।　　[35]
अक्षय पावन चैव सुवर्णममरद्युते ।
प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्य पावन ह्येतदुत्तमम् ।
सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्युत ।

[D5 om lines 1-19 —(L 3) D1 ऊचुर् (for ब्रूयुर्) Dn3 महाप्रज्ञास् D10 [ण]त्र (for [ण]व) —(L 4) D7 वरिष्ठ, some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) D4 6-9 विप्रर्षिन् (for देव°) Some MSS काश्यप —(L 6) D8 om from त्रिप्रे द्रा up to बुद्धिमां (in line 8) V1 पूजयन्, D3 9 पूयेद्न् (for °यन्) D1 पूयेयमिति भो कथ (for the post half) —(L 8) D1 वा (for वो) —(L 9) Dn2 प्रकृत, D4 6-9 तद्भूत, D10 भूत तत् (for प्रभूत) —(L 10) V1 B Dn D10 गाश्च (B3 4 गां च) भूमिं च वित्त च (for the prior half) —(L 11) V1 B Dn D10 पूयते (for मुच्यते) D1 2 विप्र (for मर्त्य) Dn3 D2 शुश्रुम D1 इति शुश्रुम भार्गव, D4 6-9 इत्येव-मनुशुश्रुम (for the post half) —(L 12) D4 6-9 अग्र (for ऽन्यद्) —(L 13) D4 -वेदस B1 अव्यय जातवेदम (for the post. half) —(L 14) Dn3 जग्ध्वा (for दग्ध्वा) D7 सभूतिन् D1 इति (for इह) Dn3 D5-9 शुश्रुम —(L 15) D6 व्याख्यात (for वि°) D1 D2 यद् (for तद्) B1 3 दत्त्वा (for ददत्) D1 शुचिम्, D8 शुभम् (for मिद्धिम्) —(L 16) Some MSS वशिष्ठस् D4 6-9 शसितव्रत —(L 17) B1 5 अमल-; D1 2 4 6-9 अतुल- (for अनल) — D10 om line 18 —(L 18) D1 [अ]सि नियमे (for [अ]स्य विहित) V1 B Dn D2 फल दास्यति ते यत्तु (for the prior half) —(L 19) V1 B Dn D2·10 यच्च (for येन) Bom ed गुणवत्तम (for °त्तरम्) —(L 20) D5 च गदतो (for निग°) —(L 21) B3 निश्चयात् (for °ये) —(L 22) Dn1 n2 तेजो, D5 अनो (for अजो) D5 लोक, (for मेघ) D6 9 निदर्शन (hypermetric) (for दर्श°) —(L 23) Bom. ed मृगा (for स्मृता) D1 6-9 सुरा (for [अ]सुरा) — D10 om line 24 —(L 24) D6 8 कुर्कुटाश् (for कुक्कु) D1 मत्तम (for नन्दन) —(L 25) D10 इळा (for इडा) D6 7 9 भूरिर् (for भूमिर्) D4 वै, D10 न (for च) Dn1 n2 D5 स्मृति (for श्रुति) —(L 26) B2 3 5 Dn1 n2 च, Dn3 तु (for त्रि) —(L 27) V1 B1 2 रत्न परमनुत्तम —(L 28) D1 देव (for देवा) —(L 29) D2 4 6-9 मानुषाश् (for मनुष्याश्) B1 सयता (for प्र°) Dn2 च, D1 10 त (for तत्) —(L 30) D1 युगैर् (for -युतैर्) —(L 31) D4-9 विकृतास् (for °तैस्) V1 विराजति B1 D1 भृगूद्वह, D2 4-7 9 कुरूद्वह (for भृगूत्तम) —(L 32) D6 om परम —(L 33) V1 B Dn D6 8-10 मनुजर्षभ (for भरत°) —(L 34) B3 गा (for गाश्) —(L 35) D5 परमिक D1 6 7 प्रभो (for विभो) D9 दान परममुत्तम (for the post half) —(L 36) D8 अक्षय्य D2 6 7 9 पावक (for °न) B6 सुवर्ण परमद्य ते (for the post half) — D1 5 om (hapl) lines 37-38 —(L 37) B1 om द्विज]

36 N (D3 missing) om the ref —^{a}) D7 देवताभ्य, G2 तार्थे (for °तास्ते) —^{b}) V1 B Dn3 D10 M ये सुवर्णं (by transp), D5 सुवर्णं च; T1 °र्णमिह (hypermetric) Dn1 n2 ये सुवर्णं ददत्यथ — After 36^{ab}, D5 reads 38

37 ^{a}) D4 6-9 ददतो, T1 °तां (for °ता) —^{b}) V1 B Dn1 n2 D2 T1 M सर्वा स्म, D10 स्यु सर्वे- (for सर्वाश्च) —^{c}) D1 वदति (for भवन्ति)

38 D5 reads 38 after 36^{ab} G1 partly damaged —^{a}) D1-9 T1 2 तु (for च) —^{b}) D1 2 इ, D4-9 वै (for मे) —^{c}) D1 G4 वदतो (for ग) —^{d}) V1 D10 T G1-3 M4 शास्त्र (for -शस्त्र) D1 6 7 सर्वशास्त्रविदां वर, D5 8 9 °शास्त्रविशारद

39 ^{a}) B1 D1 2 M1-3 सर्वं (for पूर्वं) —^{b}) V1 om पुराणे — D4 6 7 9 om (hapl.) 39^{c}–41^{b} —^{c}) D2 भगवतो (for कथयतो) —^{d}) V1 B Dn D5, 8

C. 13 3991
B 13 84 60
K 13 130 60
M 13 74 41

शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः ।
गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह ॥ ४०
देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ।
ततः सर्वे समुद्विग्ना भगवन्तमुपागमन् ॥ ४१
ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमाम् ।
प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह ॥ ४२
अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ ।
तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्यातितेजसः ।
अमोघतेजास्त्वं देव देवी चेयमुमा तथा ॥ ४३
अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता प्रभो ।
तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किंचिच्छेषयिष्यति ॥ ४४
तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया ।
अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम् ॥ ४५
इति तेषां कथयतां भगवान्गोवृषध्वजः ।
एवमस्त्विति देवांस्तान्विप्रर्षे प्रत्यभाषत ॥ ४६
इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयत्तद्रेतो वृषवाहनः ।

यथान्याय तु तस्य (B1 °त्र) वै

40 D4 6 7 9 om 40 (cf v l 39). — b) S [अ]-पि (for च) Dn3 देव्या सह महात्मन, D1 2 रुद्रस्य परमा(D2 च परा)त्मन — d) T2 3 G4 तदा भृगु-कुलोत्तम

41 D4 6 7 9 om 41ab (cf v l 39) — c) D8 9 समागमो वै (hypermetric); S (except G2) समागमो (for °मे) — e) D1 2 4-9 देवा (for तत) — f) V1 B Dn D10 देवा रुद्रम् (for भगवन्तम्) S अथा गमन् (for उपा°)

42 a) D10 सहासीन महादेव — b) M परमाम् (for वरदाम्) D4 देवीं च वरमुत्तमां — c) S सगण (for शिरसा) — d) T1 आहु (for ऊचुर्) D4-9 भृगूत्तम, S सुरेश्वर (T3 G4 °रा) (for भृगूद्वह)

43 a) B om ed देवो (for देव) — T1 om. 43cd. — c) V1 D7 तपस्विन्यास् (for °न्या) — d) T2 3 G1 3 4 तेजसा (for °स) — e) D1 2 -रेतास् (for तेजास्) — f) T3 तदा (for तथा)

44 a) G1 om अपत्य T1 अवश्य युवयोर्भूत — b) D. भवति (for भविता) Dn1 n2 D2 10 विभो (for प्रभो) Dn3 बलवद्बुद्धि जायते — c) D1 जात (for नून)

45 a) T2 3 G2 4 तु (for त्व) — b) Dn3 लोचन, D5-7 °ने (for °न) — c) D1 4-9 देवेश (for लोकेश) — e) D5 अपत्यार्थे निगृह्णीय — After 45e, N (D3 missing) ins

390* तेज परमकं विभो।
त्रैलोक्यसारौ हि युवा लोकं सतापयिष्यथ।
तदपत्य हि युवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवम् ।
न हि ते पृथिवी देवी न च द्यौर्न दिव प्रभो।
वीर्यं धारयितु शक्ता समस्ता इति नो मतिः।[5]
तेज प्रभावान्निर्दग्धं न स्यात्सर्वमिद जगत्।
तस्मात्प्रसादं भगवन्कर्तुमर्हसि न प्रभो।
न देव्या सभवेत्पुत्रो भवत सुरसत्तम।
धैर्यादेव निगृह्णीष्व

[D1 reads lines 1-2 twice — (L 1) B4 परम (submetric) (for परमक) — (L 2) D4, 6-9 -सार तु (for -सारौ हि) D2 लोकान् (for लोक) V1 B1 3 D5 लोक सतारयिष्यत (V1 °थ), D1 (first time) लोकान्स हितकाम्यया (for the post half) — (L 3) Dn लोकान् (for देवान्) — (L 4) D7 om देवी V1 B (except B2) Dn D10 विभो (for प्रभो) — (L 5) V1 B3 5 Dn D2 नेद (for वीर्यं). D4-9 समेता (for समस्ता) B5 मे (for नो) B1 इति नो निश्चिता मति (for the post half) — (L 6) V1 B Dn D2 10 -प्रभाव- (for °वान्). V1 B Dn D2 तस्मात्, D10 यस्मात् (for न स्यात्) — (L 8) V1 B2-5 Dn D2 10 देव्या (for देव्या) — (L 9) B1 D6 7 देव (for एव)]

— f) S ज्वलनम् (for ज्वलितम्) D1 अद्भुत (for उत्तमम्)

46 a) D2 इति देवीं कथयतो — b) Dn1 n2 D2 T2 3 G वृषभ- (for गोवृष) — c) D1 तान्देवान् (by transp)

47 S om 47a-49b — b) B (except B1) Dn1 n2 D5 रेतो वृषभवाहन — d) Dn2 D6 वा (for च)

ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततःप्रभृति चापि सः ॥ ४७
रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते ।
देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात्परुषं वचः ॥ ४८
यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्तितः ।
तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ॥ ४९
प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्माभिरद्य वै ।
तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति ॥ ५०
पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ।
देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्तदाभवन् ॥ ५१
रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास तत्तदा ।
प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किंचित्तत्रापतद्भुवि ॥ ५२
तत्पपात तदा चाग्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् ।
तेजस्तेजसि संपृक्तमेकयोनित्वमागतम् ॥ ५३
एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शक्रपुरोगमाः ।
असुरस्तारको नाम तेन संतापिता भृशम् ॥ ५४
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ।
साध्याश्च सर्वे संत्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥ ५५
स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ।
ऋषीणामाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्हृताः ॥ ५६
ते दीनमनसः सर्वे देवाश्च ऋषयश्च ह ।
प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं प्रभुम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

C 13 4
B 13 8
K 13
M 13 7

48 S om 48 (cf v l 47) — ^{a}) V1 B2 D5 10 [इ]ति (for तु) — ^{b}) D2 6-9 प्रजाच्छेदे V1 B Dn D10 तदा (for तथा) — ^{c}) D4 6 8 9 देवी तथा, D5 7 देवास्तया (for देवानथ) — ^{d}) D1-9 रुपाति (for स्त्रीभावात्)

49 S om 49^{ab} (cf v l 47) — ^{b}) D1 -वारित (for -वर्तित) — D4 om (hapl) 49^{c}-50^{b} Before 49^{cd}, T G M4 ins उमा, M1-3 देवी T1 transp 49^{cd} and 50^{ab} — ^{c}) D6-9 [ऽ]पि वै (for सुरा) — T2 om (hapl) 49^{d}-51^{c}

50 D4 om 50^{ab}, T2 om 50 (for both, cf v l 49) T1 transp 49^{cd} and 50^{ab} — ^{a}) D2 6-9 T3 G प्रजाच्छेदो — ^{b}) V1 अस्य, G4 अत्र (for अद्य) — T1 om 50^{cd}

51 T2 om 51^{abc} (cf v l 49) — ^{c}) T3 देव्यस् (for देव्यास्) D1 T3 G1-3 M तत (for तथा) T1 देवदेव्य स्म तच्छापाद् — ^{d}) B Dn D10 ततो, D8 T1 3 G2 4 तथा (for तदा)

52 ^{a}) G1 देवो (for तेजो) — ^{b}) G2 साधयामास (for धार°) V1 B Dn D2 10 वै (for तत्) — ^{c}) D6 T G2 4 M1-3 प्रस्कन्नात्, G3 M4 प्रस्कदात् (for प्रस्कन्न)

53 ^{a}) D1 2 9 T1 उत्पपात (for तत्प°) B3 वह्नौ (for चाग्नौ) V1 B1 2 4 5 Dn उत्पपात तदा वह्नौ, D10 तस्य पात तदा वह्नौ — ^{b}) D1 [अ]द्भुत महत्, D10 G1 3 °तोपम (for तोपमम्) — ^{c}) D4-9 ततस् (for तेजस्) V1 B (except B1) Dn M1-3 सयुक्तम्, G2 संवृत्तम् (for सपृक्तम्) — ^{d}) V1 B Dn D10 आत्म- (for एक-)

54 After 54, M1-3 ins the colophon

55 Before 55, M1-3 ins वसिष्ठ उवाच — ^{b}) T1 मरुतश्च, T3 मरुताम् (for °तोऽथ) D1 तथा (for अपि)

56 ^{a}) D1 2 8 दैवताना D5 च (for हि) — ^{b}) D4 6-9 च भारत; G2 च योषिता (for पुराणि च) — ^{c}) V1 B2 4 5 Dn D2 5-7 10 T2 चाश्रमाश् (for आ°) T2 [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) B3 D6-10 हृता; D2 T1 G1 2 4 वृता (for हृता)

57 ^{b}) B4 देवता (for देवाश्च) D2 सह (for च ह) V1 B1 2 5 D10 देवताश्चर्षयश्च ह (B5 मे), B2 Dn देवता ऋषयश्च ये, D1 देवा सर्षिगणास्तथा — ^{c}) B2 आजग्मु· (for प्र°) D4-9 देवा (for देव) — ^{d}) D2 अमर, D9 अपर, T2 अरज (for अजर) V1 B1 Dn1 n2 विभु (for प्रभुम्) T1 ब्रह्माणमजमक्षयं — After 57, T1 ins

391* वरेण्य वरद देव स्तोतुमारेभिरे प्रभुम् ।

Colophon ins in M1-3 after 54 —*Parvan name* B1 2 4 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 4 6,

८४

C 13 4015
B 13 85 1
K 13 131 1
M 13 74 58

देवा ऊचुः ।

असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ।
सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् ॥ १
तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ।
परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ॥ २

ब्रह्मोवाच ।

समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये ।
हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधकः ॥ ३
वेदा धर्माश्च नोत्सादं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ।
विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ॥ ४

देवा ऊचुः ।

वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्वितः ।
देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् ॥ ५
स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसाम् ।
वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥ ६
देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते ।
न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वजगत्पते ॥ ७

ब्रह्मोवाच ।

हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
स उत्पादयितापत्यं वधार्थं त्रिदशद्विषाम् ॥ ८
तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ।
मानुषानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः ॥ ९
अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ।
यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०

8–10 दानधर्मं, D_1 (*inf lin*) मोक्षधर्मं — *Adhy name* V_1 B D_n $D_{1\ 2\ 4\ 6-10}$ सुवर्णोत्पत्ति, D_5 स्वर्णोत्पत्तिप्रकरण, T_2 दानप्रकरणे सुवर्णदानमाहात्म्ये तारकासुरवध — *Adhy no* (figures, words or both) V_1 84, D_{10} 89, T_1 $G_{1\ 3}$ M_{1-3} 124, $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ 130, M_4 123 — *Śloka no* D_4 78; D_8 82

84

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 13. 82 37)

1 [b]) D_8 प्रभु (for प्रभो) D_1 स तु दत्तवरस्त्वया

2 T_1 om 2

3 [b]) D_2 न हि, D_{10} नैव; S तं न (for नेह) D_1 न धर्ममिह रोचये —[c]) D_1 शीघ्र (for क्षिप्र) —[d]) $D_{6\ 7}$ पितृ (for गण-) V_1 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ D_n बाधिता, B_3 वारित, $D_{6\ 8}$ बाधक (for °क)

4 T_1 om 4^{ab} —[a]) V_1 T_2 देवा (for वेदा) V_1 B D_n $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 10}$ [उ]च्छेद (for [उ]त्साद) —[c]) T_2 विदित (for विहित) —[d]) D_5 ते (for वो) S भय (for ज्वर)

5 [a]) T_2 वरप्रदानाद्भवतो —[b]) B_4 D_{10} दर्पित (for गर्वित) D_2 दैतेयो बलवत्तर· —[c]) D_8 दैवेन (for देवैर्न)

6 [a]) $D_{1\ 2}$ [ए]व (for [ए]व) —[b]) D_{4-9} असुराणा (for ना°) G_2 च (for the second न)

7 [b]) D_5 गर्भच्छेदे, $D_{6\ 7}$ प्रजा° (for प्रजो°) T_1 अनपत्या भवत्विति —T_1 om (hapl) 7^{cd} —[c]) D_5 च (for वो). —[d]) $B_{1\ 3}$ $G_{2\ 4}$ M_4 सर्व, $D_{n1.\ n2}$ सर्वे (for सर्व)

8 [b]) B_6 विशेषत·; D_1 द्विजोत्तमा (for सुरो°) —[c]) D_2 नित्य, D_8 सत्य, T_1 पुत्र (for [अ]पत्यं) —[d]) V_1 $B_{2\ 3\ 5}$ D_n $D_{2\ 5\ 8}$ वधाय, B_4 धर्मार्थं (for वधार्थं)

9 T_1 om 9 —[a]) D_5 तदा (for तद्वै) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ देवान्, M_4 सर्वाणि (for सर्वान्) —[c]) M मनुष्यान् (for मानुषान्) D_{4-9} मानुषोरगगन्धर्वान् (D_7 °र्वं-) —[d]) $T_{2\ 3}$ G_4 अपि (for अथ)

10 [a]) D_{10} शस्त्रेण (for अ°) B_3 corrupt. —D_2 om. (hapl) 10^c–12^d —[c]) D_4 भयो, D_5 यस्माद्,

सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ।
रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितं च तत् ॥ ११
तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् ।
वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२
स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक्तदा ।
तस्माद्वो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥ १३
अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् ।
तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयानघाः ॥ १४
न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै ।
बलान्यतिबलं प्राप्य नबलानि भवन्ति वै ॥ १५
हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः ।
संकल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽनलः ॥ १६
जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ।
हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७
अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः ।
स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति ॥ १८
एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः ।
जग्मुः संसिद्धसंकल्पाः पर्येषन्तो विभावसुम् ॥ १९
ततस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह ।
काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ २०
परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ।
लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्व एव भृगूद्वह ।
नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् ॥ २१
ततः संजातसंत्रासानग्नेर्दर्शनलालसान् ।

C. 13. 4[illegible] B. 13. 8 K. 13. 1 M. 13. 7

D1 तस्माद्, T1 ततो (for यतो) D1 वा, D8 9 च (for वो) — d) D4-9 सत्तमा (for शत्रव)

11 D1 om 11 (cf v 1 10) — c) Dn3 T2 3 रेत (for तेज) — d) T2 3 G4 च (for नि) B4 Dn1 n2 T1 G1 3 यत् (for तत्)

12 D2 om 12 (cf v 1. 10) — b) Dn1 n2 इति, D1 इह (for इव) — c) D5-9 सुर (for देव-) D4 वधाय सुरशत्रूणा

13 a) G4 [अ]वाप्तवान् (for [अ]वाप त) — b) D1-9 उमाया (for नष्ट स) — c) B2 D10 भयकृद्, T1 2 G M °हृद्, Madras ed न भय (for भयहृद्) T2 तस्माच्च वोभय देवा . — d) B4 D8 3 T3 पावक

14 a) D1 च (for वै) T G1 2 4 अन्वीक्ष्य तं वै ज्वलन, G2 M2 3 अन्विष्य त वै ज्वलन, M1 अन्वीक्षितं वै ज्वलन — b) D4-9 तथा चैव, D10 समासाद्य, T8 तदा चाद्य D1 तथा चैव नियोज्यतां — T1 om 14^{cd} — d) B8 D4-8 T2. 3 G1 M वो (for वै)

15 a) T1 स (for न) T1 श्रेष्ठ (for शापास्) — T1 om 15^{b}-16^{c} — b) S (T1 om) तेजस (for तेजःसु) D2 वा, D4 च (for वै) D5 तेजस्विषु भवति हि — D8 9 om (hapl) 15^{cd} — c) D2 बलम्, D4 T2 बलान् (for बलानि) D1 om बलं — d) V1 B Dn D3 10 दुर्बलानि; M1 न वद्धानि (for नबलानि) D1 हि (for वै)

16 T1 om 16^{abc} (cf. v 1 15), G1 partly damaged — a) T2 3 G अपरान्, M1 2 (sup lin as in text) अरतान् (for वरदान्) — b) T2 [ए]तव् (for [ए]व) D2 तरस्विन — c) T2 G1-3 संकल्पोभि, T3 M ल्पो हि (for °ल्पाभि-) T2 काल (for काम-) — d) D1 सुदुःसह, D2 सर्वश्रेष्ठ (for सनातन-) S (except T1) समो (for तमो) V1 B1. 2 4. 5 Dn [ऽ]भवन् (for ऽनल)

17 c) D4-9 हृदयं (for हृच्छय) — d) D4-9 प्रभो (for प्रभु)

18 a) T1 अन्वीक्ष्यता (for अन्विष्यतां) D4 6 8. 9 तु स (by transp), S तत — c) D1 कामं मनोगत काम ; D2 सर्वान्मनोगत कामान् — d) D1 सर्वं, D2 स वै (for देव)

19 Before 19, T2 3 G2 ins वसिष्ठ — a) V1 D9 G3 उपाश्रित्य (for उपश्रुत्य) — c) D4-9 जग्मु सकल्प-ससिद्धा — d) D4 प्रार्थयन्तो, T2 3 G4 पर्यटतो (for पर्येषन्तो) T1 अन्वीक्षंतो हुताशन

20 b) D1 T2 3 G विचिन्वत D4-9 [अ]मरै (for सुरै)

21 T1 om. 21^{abcd} — c) V1 B4 5 Dn1 n2 D1 5 अनुचरन्, T3 अव° (for अन्व°) — d) Dn1 एवं (for एव) V1 B (except B5) Dn D10 भृगूत्तम (for °द्वह) — f) D2 4. 6-9 [अ]भि- (for [अ]धि)

22 a) B5 प्र, D4-10 S (except M1 2) तान् (for

C. 13 4037
B. 13 85 23
K. 13 131 22
M 13 74 80

जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः ।
उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥ २२
रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो ।
संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् ॥ २३
स संसुप्तो जले देवा भगवान्हव्यवाहनः ।
अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥ २४
तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ।
तत्रैनमभिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना ॥ २५
गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात्सुराः ।
एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥ २६
हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्याथ पैशुनम् ।
शशाप स तमासाद्य न रसान्वेत्स्यसीति वै ॥ २७
तं स संयुज्य शापेन मण्डूकं पावको ययौ ।
अन्यत्र वासाय विभुर्न च देवानदर्शयत् ॥ २८
देवास्त्वनुग्रहं चक्रुर्मण्डूकानां भृगूद्वह ।
यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ २९

देवा ऊचुः ।

अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानबहिष्कृताः ।
सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३०
बिलवासगतांश्चैव निरादानानचेतसः ।
गतासूनपि वः शुष्कान्भूमिः संधारयिष्यति ।
तमोगतायामपि च निशाया विचरिष्यथ ॥ ३१
इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् ।
परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन्हुताशनम् ॥ ३२

(for सं) D4-9 संतापान् (for संत्रासान्) —^{b}) Bom ed अग्नि (for अग्नेर्) —T1 om 22^{cd}. —^{e}) D1 प्रकाशित॰, D4. 10 M8 प्रदीपन (for °पित). —^{f}) D7 om (hapl) तल D5 गतोत्थित॰ (for तलो°)

23 ^{b}) D6 om (hapl) from वसत्य up to न्हव्यवा (in 24^{b}) T2 (sup lin as in text) 3 G इह (for इति). D4 5 7 9 S प्रभु॰

24 D6 om up to न्हव्यवा (in 24^{b}) (cf v l. 23) —^{a}) G3 देवो (for देवा) D1 2 स सतप्तो जले देवो. — T1 om 24^{cd} —^{c}) V1 संत्यज्य, D6 9 ससृत्य; M4 संयुज्य (for संसृज्य) —^{d}) T2 3 G2 M4 ते च, G1 तेज (for तेन).

25 ^{b}) D10 चापि (for देवा). —^{c}) Dn3 D5 T2 3 G2 4 [ए]वम् (for [ए]नम्) V1 B (except B1) Dn D6. 10 अधि- (for अभि-) M8 गच्छ त्वं (for गच्छध्व) —^{d}) T2 3 G2 4 कार्यं वो वह्निना यदि

26 T1 om. 26^{ab} —^{a}) D4 गच्छतां, T2 G1 3 मृग्यता (for गम्यतां) G4 मृग्यता साधयिष्यामि —^{b}) D1 अग्नि (for ह्यग्नि) S (T1 om) पुरा (for सुरा) —^{cd}) D1 transp मण्डूकस् and त्वरितो G2 त्वरित (for °तो).

27 ^{a}) D1 च (for तु) T1 दुर्बुद्धेर् (for बुबुधे) —^{b}) V1 B Dn D10 च, D1 तु; M8 [अ]पि (for [अ]थ). —^{c}) D1 स शशाप (by transp) D4-9 तमथ (for स तम्) T2 3 G शशाप त समासाद्य

28 ^{a}) V1 B Dn D10 तं वै; D1 स स्म, D2 त स्म; T2 3 G2 4 स तं (by transp) B1 समुद्य, D1 2 4-9 सयोज्य (for सयुज्य) —^{b}) V1 B Dn D10 त्वरितो (B1-3 D10 °त) (for पावको) —^{d}) V1 B Dn D10 [आ]त्मानम् (for देवान्)

29 ^{b}) V1 B2 3 Dn D10 G3 भृगूत्तम (for °द्वह) —^{c}) D1 2 4 5 7-9 य त, G2 तत्तच् (for यत्तच्) —^{d}) D5 सर्वत॰ (for °श).

30 T1 om the ref —^{a}) G1-3 M हि (for [अ]पि) —^{b}) T1 विवर्जिता (for बहिष्कृता) —^{d}) D6 9 यूयमुच्चारयिष्यथ , G4 यूय संचारयिष्यथ

31 ^{a}) D4 बिलवासं; T3 M जलवास- (for बिल°) D1 [अ]पि; T2 3 G2 4 [अ]थ (for [ए]व) —^{b}) V1 B Dn D7 10 निराहारान्, T1 निद्रादानान्, T2 निरानदान् (for °दानान्) S विचेतस (for अचे°) —^{c}) V1 B Dn D6 10 स (for व) —^{d}) V1 Dn भूमि सतारयिष्यति — After 31^{cd}, D4 ins 393* D4 om (hapl) 31^{e}-41^{b} T1 om 31^{ef} —^{e}) D10 G3 4 ततो (for तमो) V1 B Dn D2 5 तमोघनायामपि वै (D5 च) —^{f}) B2 (marg as in text) S (T1 om) प्र ; D1 सं (for वि-) Dn1 निशायामुच्चरिष्यथ

32 D4 om 32 (cf v l. 31) —^{a}) D5 तु ततो, D6 8 9 T G1 3 4 M तं तथा, D7 ते ततो; G2 [अं]-

अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ।
अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवं प्राह देवान्भृगूद्वह ॥ ३३
शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्छितः ।
प्रतीपा भवता जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ॥ ३४
इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ।
प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्सया ॥ ३५
अनुग्रहं तु नागानां यं चक्रुः शृणु तं प्रभो ।
देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीताः सत्यपराक्रमाः ॥ ३६
देवा ऊचुः ।
प्रतीपया जिह्वयापि सर्वाहारान्करिष्यथ ।
वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षरम् ।
इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुसस्रुर्दिवौकसः ॥ ३७
अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमीगर्भगतस्तदा ।
शुकेन ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ॥ ३८
शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ।
जिह्वां चावर्तयामास तस्यापि हुतभुक्तदा ॥ ३९
दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुकमूचुर्दयान्विताः ।
भविता न त्वमत्यन्तं शकुने नष्टवागिति ॥ ४०
आवृत्तजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ।
बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमद्भुतम् ॥ ४१

C B K M

वदंघे (for तास्वतो).

33 D4 om 33 (cf v l. 31) — ^{a}) T1 M [श्वा]ह (for तान्) — ^{c}) D5 S [पृ]व (for [पृ]व) — ^{d}) V1 B Dn D1 2 10 श्राह (for प्राह) D6-8 भृगूत्तम (for °द्वह)

34 D4 om. 34 (cf v l. 31) — ^{a}) D10 द्विरदान् (for ज्वलन) — ^{b}) D10 ज्वलन (for द्विरदान्) — D1 om. 34^{cd} — ^{c}) D5-9 द्विगुणा; T1 प्रतीप (for °पा) — ^{d}) V1 T2 3 G M भवति, T1 भवतु (for भवित्री) D5-9 भविता भृगुनदन

35 D4 om 35 (cf v l. 31) — ^{a}) D6-9 निर्गतो (for नि सृतो) — D8 om 35^{cd} — ^{d}) D1 अग्नि (for वह्नि) B4 जुगुप्सया (for सुषु°) — D5 6 9 ins. after 35 D8 after 35^{ab}

392* विवेश कीचकानन्व प्रविशश्चेव सूचित ।
ऊष्मायां चित्तलैर्वंशैस्तास्त्यक्त्वा प्राविशच्छमीम् ।
[(L 2) D5 वशांस् (for वशैस्)]

36 D4 om 36 (cf. v l 31) — ^{a}) S च (for तु) — ^{b}) D1 ये, T1 प्र, T2 3 G यच् (for य) T1 G4 शृणु तत्, M3 शृणुत (for शृणु तं) — ^{c}) G3 कुले (for कुल) — ^{d}) V1 B Dn D1 2 प्रीत्या (for प्रीता) B2 (marg as in text) 5 D1.6-9 पराक्रम (for °मा)

37 D4 mo 37 (cf v l 31) T1 M4 om the ref — ^{a}) T1 चापि (hypermetric) (for [अ]पि) — ^{b}) V1 B Dn D10 सर्वाहार D6,8 9 धरिष्यथ, D7 चरि°, T G4 M4 हरि; G1 3 विने° (for करि°) G2 गुर्वाहारान्भविष्यथ (sic) — ^{c}) D7 करं, T2 G1 3 वाचश्; G4 वचश् (for वाच) Dn3 वा, D1 न (for च) — ^{d}) T2 damaged. V1 B Dn उच्चैरव्यजिताक्षरं, T2 G °क्षरा

38 D4 om 38 (cf v l 31) — ^{a}) V1 [s]ग्नि स; D1 2 6-9 वह्नि (for चाग्नि) — ^{b}) B1 om (hapl) गर्भ D6 7 9 शमीगर्भे, T2 3 M1-3 °गर्भे (for °गर्भ) Dn1 तथा (for तदा) Dn2 n3 शमीगर्भमुपाविशत् — ^{c}) B1 वह्निस्, Dn3 G2 विप्रस् (for विप्र) — ^{d}) B1 तं देवा समुपागमन्

39 D4 om 39 (cf v l 31) — ^{c}) V1 B Dn D10 om च — ^{d}) V1 B Dn D6 10 तथा (for तदा)

40 D4 om 40 (cf. v l. 31) T1 om 40^{cd} — ^{c}) G1 भवता (for भविता) — ^{d}) V1 B Dn3 D10 शुक हे, Dn1 n2 शुकस्वे (for शकुने)

41 D4 om. 41^{ab} (cf. v l 31) T3 partly damaged — ^{a}) D6-9 प्रवृत्त, G1 आवर्त- (for आवृत्त-) D10 T1 च ते (for सतो) — ^{b}) D1 कांत वाक्य (by transp) — D7-9 ins after 41^{ab} D4 after 31^{cd}

393* क्रियमाणा च ते वाणी भविष्यति नरैर्भुवि ।

— ^{c}) B1 S (T3 damaged) प्रवृत्तस्य, D1 2 [अ]प्रवृद्धस्य, D1-9 °[अ]प्रवु° (for प्रवृ) — ^{d}) D1 वाक्यम् (for कलम्)

42 ^{a}) T2 तु (for तं) T G4 M शमीगर्भे — ^{b}) D5 क्षागस्य (for आलक्ष्य) — ^{c}) Dn2 देवतायसन चक्रु,

C 13 4058
B 13 85 43
K. 13 131 42
M 13 74 101

इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः ।
तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ ४२
ततःप्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते ।
उत्पादने तथोपायमनुजग्मुश्च मानवाः ॥ ४३
आपो रसातले यास्तु संसृष्टाश्चित्रभानुना ।
ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुञ्चन्ति भार्गव ।
पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ॥ ४४
ततोऽग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।
किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः ॥ ४५
तमूचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
कृते च तस्मिन्भविता तवापि सुमहान्गुणः ॥ ४६

अग्निरुवाच ।

ब्रूत यद्भवतां कार्यं सर्वं कर्तास्मि तत्सुराः ।
भवतां हि नियोज्योऽहं मा वोऽत्रास्तु विचारणा ॥ ४७

देवा ऊचुः ।

असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
अस्मान्प्रबाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ॥ ४८
इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ।
ऋषींश्चापि महाभागान्परित्रायस्व पावक ॥ ४९
अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ॥ ५०
शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् ।
अन्यत्र भवतो वीर्यं तस्मात्त्रायस्व नस्ततः ॥ ५१

D_{10} त देवायतन चक्रु — ^{d}) T_{2} $_{3}$ G_{2} $_{4}$ सर्त्यं (for सर्वं) D_{1} [इ]ह, T_{1} G_{4} [इ]ति (for [अ]पि)

43 ^{a}) S तदा- (for तत) — ^{b}) D_{1} गर्भे प्र (for गर्भेषु) — T_{1} om 43^{cd} — ^{c}) Dn_{3} D_{1} तथापायम्, D_{2} ततो°; D_{4-9} तदो° (for तथो°) — ^{d}) V_{1} B Dn_{2} n_{3} D_{10} अधि-, Dn_{1} D_{2} अभि-; D_{4-9} उप (for अनु-) S (T_{1} om) मानुषा (for मानवा)

44 G_{1} partly damaged — ^{b}) B_{3} $_{4}$ D_{2} $_{4-9}$ सङ्क्लिष्टाश्, Dn_{1} n_{2} G_{2} सस्पृ° (for ससृ°) — ^{c}) T_{2} तै (for ता) S सर्वत (for पर्वत) Some MSS प्रश्रवणैर् (for प्रस्र°) — ^{d}) D_{1} $_{4-9}$ उष्णं (for ऊष्मा). $D_{1, 2}$ $_{4-7}$ G_{2-4} मुचति V_{1} B_{1} $_{3}$ $_{5}$ Dn_{3} T_{2} ऊष्मा मुचति भार्गव — T_{1} om. 44^{ef} — ^{e}) D_{4} [अ]पि वसता; D_{5-9} [अ]भिवसता, D_{10} T_{2} $_{3}$ G [अ]धिशायिता ($G_{1, 4}$ °ता), M [अ]विशायिता — ^{f}) D_{1} om. (hapl) from सतप्ता up to तान (in 45^{d}) M_{1-3} संयुक्तास् (for सतप्तास्) D_{4-9} स्वेन (for तस्य).

45 D_{1} om up to तान (in 45^{d}) (cf v l 44) — ^{a}) V_{1} B Dn D_{5} $_{10}$ G_{2} अथ, T_{2} $_{3}$ G_{1} $_{3}$ M तथा; G_{4} तदा (for ततो) — ^{b}) V_{1} D_{8} G_{1} (*inf lin* as in text) $_{4}$ तथा (for तदा) — G_{1} damaged for 45^{cd} — ^{c}) D_{6-8} M_{1} $_{2}$ $_{4}$ [ए]व, T G_{2} $_{4}$ [ए]तत् (for [ए]व). — ^{d}) D_{4} $_{6-9}$ T_{2} $_{3}$ G_{2-4} M अपृच्छत (for °त) D_{5} स तान्पप्रच्छ पावक ; T_{1} अपृच्छत्स च पा°

46 ^{c}) T_{2} सर्वं (for कार्ये) D_{4-9} त्वा नियुंजामहे कार्ये — ^{d}) B_{1} D_{8} वक्तुम् (for कर्तुम्) Dn_{1} D_{5} $_{8}$ G_{2} अर्हसि (for °ति) D_{1} तत्तावत्कर्तुमर्हसि — ^{e}) D_{1} हि; T_{1} [ऽ]पि (for च) T_{1} $_{2}$ G_{1} $_{3}$ M_{4} भवता (for भविता) — ^{f}) V_{1} सुमहा (for सुमहान्) — After 46, D_{10} ins an addl colophon [*Sub parvan* दानधर्म — *Adhy name* सुवर्णोत्पत्ति — *Adhy no* 90]

47 T_{1} G_{1} partly damaged — ^{b}) V_{1} B Dn D_{10} कर्तास्मि तदह सुरा — ^{c}) V_{1} B Dn D_{10} तु, S (T_{3} damaged) वि- (for हि) V_{1} B Dn D_{5} $_{10}$ [ऽ]स्मि, D_{4} $_{6-9}$ [ऽ]थ (for ऽहं) — ^{d}) T_{2} G_{2} $_{4}$ न मे (for मा वो) D_{10} T_{2} G_{2} $_{4}$ M [अ]स्ति (for [अ]स्तु)

48 ^{b}) T_{2} ब्रह्मघ्नो (for °णो)

49 ^{c}) V_{1} B Dn D_{10} G_{3} महाभाग (for °गान्). — D_{6} om (hapl.) from पावक (in 49^{d}) up to स्त्रायस्व (in 51^{d})

50 D_{6} om 50 (cf v l 49) — ^{a}) D_{1} तैजसं (for तेजसा) — ^{c}) D_{4} $_{5}$ $_{7-9}$ अस्मान् (for त°) — ^{d}) V_{1} Dn_{1} D_{4} $_{5}$ हव्यवाहन-

51 D_{6} om up to स्त्रायस्व (in 51^{d}) (cf. v l 49) — ^{a}) G_{1} $_{3}$ महादेवान् (for °देव्या). — D_{1} om 51^{b}–52^{a}.

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यकव्यभुक् ।
जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ५२
तया चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्याभवत्तदा ।
ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ॥ ५३
तेजसा तस्य गर्भस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
संतापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह ॥ ५४
आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते ।
गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमुत्सृजत् ॥ ५५
अबुद्धापतितेनाथ नादेन विपुलेन सा ।
वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विप्लुतलोचना ।
विसंज्ञा नाशकद्गर्भं संधारयितुमात्मना ॥ ५६
सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमाना च जाह्नवी ।
उवाच वचनं विप्र तदा गर्भबलोद्धता ।
न ते शक्तास्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे ॥ ५७
विमूढास्मि कृतानेन तथास्वास्थ्यं कृतं परम् ।
विह्वला चास्मि भगवंस्तेजो नष्टं च मेऽनघ ॥ ५८
धारणे नास्य शक्ताहं गर्भस्य तपतां वर ।
उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात्कथंचन ॥ ५९
न चेतसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव विभावसो ।
आपदर्थे हि संबन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ॥ ६०

C B K M

T1 om 51[cd] — c) V1 B Dn3 D10 वीर्यात्, D4 5 7-9 S (T1 om, T3 damaged) वीर (for वीर्यं) — d) V1 B Dn D10 न प्रभो, M2 (inf lin) पावक (for नस्तत)

52 D1 om. 52[a] (cf v l. 51) — b) D5 6 (hapl) om कव्य V1 B Dn D10 T1 हव्यवाहन, D1 कव्यहव्यभुक्, D5 हव्यभुक्तदा (for °कव्यभुक्) — c) D10 दुराधर्षां

53 a) Dn3 T2 G4 तथा; T3 तदा (for तया) Dn2 वा (for च) D5 [अ]थ, T G M4 [अ]स्य (for [अ]पि) T1 तेन (for मिश्रो) — b) V1 B Dn D10 गर्भं चास्यादधे तदा, M1-3 गर्भं चाप्यदधात्पुन — c) T2 G3 तथा (for तदा) G3 गर्भे — d) D1 कक्ष्ये

54 a) D4 10 यस्य (for तस्य) V1 B2 4 5 Dn D1, 2 6 देवस्य (for गर्भस्य) — b) D4 7 T2 3 G लोचना (for -चेतना) — c) D6 8 9 अकरोत् (for अगमत्) — d) Dn1 om सा D1 संमोढुं, D2 सोढुं सा (by transp), D4-9 पर्योढु, S (G1 damaged) प्रवोढु

55 a) V1 उज्वलितेन (for ज्वलनेन) — d) V1 B Dn D2 10 आनदत्, D1 T1 M4 उन्नदत् (for उत्सृजत्)

56 a) V1 B1-4 Dn D2 5 10 M4 Cv अबुद्धि (D5 °द्ध) पवितेनाथ, B5 G1 3 अबुद्धा प, D1 अबुद्धोत्प°; T1 द्वापतिता तेन ❀ Cv अबुद्धिपवितेन अकस्मादुत्क्षेन । ❀ — G1 damaged for 56[cd] — c) T3 G2-4 विम्रस्ता (for वित्रस्ता) M भ्रात (for [उ]द्भ्रान्त) B1 विभ्रमोद्भ्रातनयना, T1 सत्रस्ता भ्रात°. — d) V1 B Dn D10 विश्रु (Dn1 °स्रु) त, D2 विह्वल-, M1-3 विपुल (for विप्लुत-) D1 T1 -चेतना (for -लोचना) — f) V1 B2-4 Dn D10 वोढु (D10 धर्तुं) मात्मानमेव च, B1 D1-9 संधार्यात्मानमेव च

57 T1 om 57[ab] — b) D1 2 10 [इ]व, D5 तु (for च) V1 B Dn कपयतीव जाह्नवी — c) N (except D1, D8 missing) ज्वलन (for वचन) T1 तत्र (for विप्र) — d) B4 तथा (for तदा) V1 B3 बलोद्धृता, D2 बलायुता, D7-9 बलाद्रुता (for बलोद्धता) S तदा बाला हुताशनं — T3 om (hapl) 57[c]-61[b] — e) V1 D2 ते न (by transp) D4-9 [s]स्मि शक्ता (by transp) Dn1 n2 तेनाशक्तास्मि भगवस्

58 T3 om 58 (cf v l 57) — a) G1 damaged T1 2 G3 4 M2 3 तेन (for [अ]नेन) — T1 om 58[bc] — b) D1 परोकृत (sic) (for कृतं परम्) V1 B1 2 4 5 Dn D5 10 न मे स्वास्थ्य यथा पुरा, B3 नाहमासं यथा पुरा, D2 तदास्वास्थ्य पर कृव, S (T1 3 om) यथास्वस्थ पु- (M2 3 [sup lin.] °स्मिन्पु) रा कृत — c) G3 4 सुविह्वला (for विह्वला च) — D6 8 9 read 58[d]-59[c] twice — d) N (except D1, D6 8 9 [all both times], D8 missing) चेतो (for तेजो) T1 हि (for च)

59 For the repetition in D6 8 9, cf v l 58 T3 om 59 (cf. v l 57) T1 om. 59[ab] — a) T2 च (for न) G4 [अ]ग (for [अ]ह) — c) D1 उत्क्षेप्स्ये, D8 (second time) उत्सृज्ये (for उत्स्रक्ष्ये) T1 M अह, G महद् (for इम) G2 दुःखं

C 13 4080
B 13 85 65
K 13. 131 62
M 13 74 122

यदत्र गुणसंपन्नमितरं वा हुताशन ।
त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ ६१
तामुवाच ततो वह्निर्धार्यतां धार्यतामयम् ।
गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ॥ ६२
शक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा ।
न हि ते किंचिदप्राप्यं मद्रेतोधारणादृते ॥ ६३
सा वह्निना वार्यमाणा देवैश्चापि सरिद्वरा ।
समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा ॥ ६४
समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता ।
नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६५
सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् ।
दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ।
पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः ॥ ६६
कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ६७

गङ्गोवाच ।

जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानल ।
सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयत् ॥ ६८
पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः ।
गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर ॥ ६९

---

60 T_3 om 60 (cf v l 57) T_1 om 60-61 G_1 damaged —^{a}) V_1 B Dn तेजसो (Dn_1 n_3 °सा); D_{4-9} रेतसो (for चेतसो) D_6 [ऽ]पि (for ऽस्ति) —^{c}) $D_{1,2}$ [ऽ]भि, T_2 G न (for हि) M आपद्धर्मस्य सबंध°. —^{d}) D_3 महामते (for °द्युते)

61 T_3 om 61^{ab} (cf v l 57) T_1 om 61 (cf v l 60) M_1 om 61-62 —^{b}) V_1 B Dn $D_{1\ 2}$ $M_{2,3}$ इतरद् (for °रं) —^{d}) D_{10} G_4 केवल

62 M_1 om 62 (cf. v l 61) G_1 partly damaged —^{b}) V_1 B Dn D_{10} इति (for अयम्) —^{d}) D_{4-9} महाफलगुणोदय — The sequence in T_1 after 62 is 63^{ab}, 72^e–73^d, 64, 66^a–68^b, 70^{ab}, 68^{cd}, 70^{cdef}, 72^{abcd}, 75^a–78^b, 81^{cd}, 80^{cd}, 74, colophon The sequence in $T_{2\ 3}$ G M_{2-4} after 62 and that in M_1 after 60 is 72^{cd}, 63, 72^e–73^d, 64^a–72^b, 75^a–78^b, 81^{cd}, 78^c–81^b, 74, colophon

63 For the sequence in S, cf. v l 62. —^{a}) T_2 $G_{1\ 3}$ शक्स्या T_1 [अ]सीमा (for ह्यसि) —^{b}) T_1 पालयितु, G_4 तार° (for धार°) — T_1 om 63^{cd} —^{c}) T_2 अप्राप्तम् (for अप्राप्य) —^{d}) V_1 B Dn T_2 G_2 अन्यतो; T_3 G_4 अस्त्यतो, M अस्तीतो (for मद्रेतो) $D_{4\ 6-9}$ भवेत् (for ऋते) D_5 मद्रेतोन्द्वरणान्नवेत्, G_3 अभितो धारणामृते

64 For the sequence in S, cf. v l 62 G_1 partly damaged —^{a}) V_1 धार्यमाणा (for वार्य°) —^{b}) V_1 B (except B_1) Dn $D_{3\ 4-9}$ om च —^{d}) T_1 तथा (for तदा)

65 For the sequence in S (T_1 om), cf. v l. 62 T_1 om 65 —^{a}) Dn_2 $D_{7\ 10}$ T_2 $G_{1,3\ 4}$ वा (for च). —^{c}) T_2 तथा (for तदा)

66 For the sequence in S, cf v l 62 G_1 partly damaged —^{a}) T_3 $G_{2\ 4}$ तमुत्सृज्य (for समु°) Dn_3 G_3 तद् (for त) —^{b}) Dn_1 n_2 D_{1-9} दीप्तं, T_2 सूर्यं (for दीप्त-) —^{c}) B_4 D_{10} T $G_{2\ 4}$ [अ]ग्निं त (T_1 तु), $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ [अ]ग्निस्त (for [अ]ग्निस्तां) —^{d}) $D_{1\ 2}$ गत्वा; D_{4-9} [आ]गत्य, T G_1 M गगा (for गङ्गा) —^{e}) T_1 [अ]ग्नि स ता (for सरितां)

67 For the sequence in S, cf. v l. 62 —^{a}) S (except G_2) कीदृग्गुणो (for °ग्वर्णो) —^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ कीदृग्रूप (for °ग्रूपश्च) —^{c}) G_3 [अ]नेन (for केन). —^{d}) D_1 सत्यम् (for सर्वम्) D_{10} चैतद् (for एतद्) B_4 न (for मे).

68 For the sequence in S, cf v l 62 G_1 partly damaged —^{a}) G_1 गर्भ (for रूप) —^{b}) V_1 B_{2-5} Dn [अ]नघ (for [अ]नल) — D_5 repeats 68^c after 69^{ab} —^{c}) T_1 देव (for दीप्त) —^{d}) D_5 T_2 $G_{3\ 4}$ M [अ]वभासयन्, D_{10} [ए]व भासयेत् (for [अ]वभासयत्) T_1 पर्वत सप्रभासते

69 For the sequence in S (T_1 om.), cf v l 62 T_1 om 69 —^{a}) $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ विचित्राणां (for -विमिश्राणां) —^{b}) B_4 अति (for इव) — After 69^{ab}, D_5 repeats 68^c

70 For the sequence in S, cf v. l 62 —^{c}) T_1

तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
तत्सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ ७०
पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च ।
व्यदीपयत्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७१
एवंरूपः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन ।
सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः ।
एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७२
पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् ।
जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ॥ ७३
एतैः कर्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते ।
हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ।
पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥ ७४
स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः ।
दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः ॥ ७५
ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिम् ।
जातस्नेहाश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ ७६
ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ ७७
एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ।
तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणम् ॥ ७८
ततःप्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ।
यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ॥ ७९
पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तम ।

C. B. K. M

वद्धि, T_3 पर- (for परि-) $D_{1,2,4,6-9}$ -संस्पृष्ट (for -संसृष्ट) — ^{d}) G_1 damaged D_{10} पृथिव्या V_1 B Dn $D_{5,10}$ $G_{3,4}$ च (for वा) — ^{e}) D_3 transp तत् and सर्वं — ^{f}) D_4 पर्यदृश्यत (for प्रत्य°) T_1 तेजसा तस्य दृश्यते

71 For the sequence in S (T_1 om), cf v l. 62 D_4 T_1 om 71 — ^{a}) B_1 पर्यधावत्स, D_6 S (except G_2, T_1 om) °धावद्वि (for °धावत) — ^{b}) D_6 G_3 नदीं; D_{10} नद्य, $T_{2,3}$ G_4 M नदी (for नदी) — ^{c}) V_1 B Dn D_6 व्यादीपयत् (for व्यदीपयत्)

72 For the sequence in S, cf v l. 62 — ^{a}) $D_{5,7}$ समभवत्, $D_{6,8,9}$ स भगवन् (for स भगवान्) — T_1 om 72^{cd}

73 For the sequence in S, cf. v l 62 — ^{c}) S तदा (for ततो) — ^{d}) T G_2 ततो (for तदा) D_{10} वै भृगु (for भार्गव)

74 For the sequence in S, cf v l 62 — ^{a}) S (except G_4) एतेन कर्मणा लोके — ^{b}) $D_{6,8,9}$ नाम्नाग्नि, S (except G_4) ततोग्नि (for नामाग्ने) — ^{d}) $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ तदा (for तथा) — ^{f}) D_1 तदा, D_2 तथा (for [इ]ति वै) — After 74, S ins the colophon

75 For the sequence in S, cf v l 62 Before 75, S (except G_1) ins वसिष्ठ — ^{a}) $D_{4,6-9}$ जातो (for गर्भो) — ^{b}) D_{4-9} गांगेय पावकात्मज

76 For the sequence in S, cf. v l. 62 — ^{a}) D_6 om (hapl) from त्तिकास्त up to तत स का (in 77^{a}) S तूर्णं (for त तु) Dn_2 कृत्तिकास्तं समासाद्य — ^{c}) V_1 $B_{2,3,5}$ Dn पुत्र वै ताश्, D_{10} पुत्रस्नेहाच् (for जातस्नेहाश्) S तु (for च) $D_{1,2,4,5,7-9}$ सौहार्दात् (for तं बालं) B_4 पुत्र*चैव त बालं — ^{d}) B_8 स्तन्यसं; $D_{4,5,7-9}$ त परि (for स्तन्यवि)

77 For the sequence in S, cf v l. 62 D_6 om up to तत स का (in 77^{a}) (cf v l 76) — ^{a}) S transp तत and स — 77^{cd} = (var) 13 86 14^{cd} — ^{c}) B_1 प्राप्तो (for चापि) — ^{d}) M_4 गुहावासो गुहोद्भव

78 For the sequence in S, cf. v l 62 — ^{b}) T_2 -वेदसं (for -वेदस) — T_1 om. 78^{c}–80^{b} — ^{c}) $T_{2,3}$ G_{1-3} M ततो (for तत्र) — ^{d}) V_1 अभि (for अपि)

79 For the sequence in S (T_1 om), cf v l 62 T_1 om 79 (cf v l 78) After 79^{ab}, V_1 B Dn D_{10} read 81 T_3 om (hapl) 79^{c}–80^{d} — ^{c}) $D_{4,10}$ च, $D_{3,9}$ om (for स) — After 79, $D_{2,5}$ ins the colophon

80 For the sequence in S ($T_{1,2}$ om.), cf v. l. 62. T_1 om 80^{ab} (cf. v l. 78) T_3 om 80 (cf v l 79) $D_{1,2}$ om 80 — ^{a}) D_{4-9} च (for हि). — D_5 om (hapl. ?) 80^{b}–81^{c} — ^{b}) Bom ed -सत्तमा — ^{c}) D_4 [ए]तज् (for [ए]व) — ^{d}) B_6 अरिंदम (for उदाहृतम्). — After 80, $D_{4,10}$ ins the colophon

C 13 4103
B 13 85 86
K. 13 131 83
M 13 74 143

अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥ ८०
रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथोत्तमम् ।
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वसिष्ठ उवाच ।

अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।
पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ १
देवस्य महतस्तात वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ।
ऐश्वर्ये वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ॥ २
आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् ॥ ३
मूर्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
ऋग्वेदश्चागमत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥ ४
लक्षणानि स्वराः स्तोभा निरुक्तं स्वरभक्तयः ।
ओंकारश्चावसन्नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ ५
वेदाश्च सोपनिषदो विद्या सावित्र्यथापि च ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च दधार भगवाञ्शिवः ।
जुह्वच्चात्मन्यथात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ॥ ६

---

81 For the sequence in S, cf v l 62 D5 om. 81abc (cf v l 80) D9 om 81 V1 B Dn D10 read 81 after 79ab B3 partly damaged —b) D1 2 4 6-8 मथोत्तम, Bom. ed तथैव च (for तथोत्तमम्) —c) D2 4 8 पवित्राणा पवित्र च —d) D5 8 तु (for च)

Colophon om in V1 B Dn D2 5 ins it after 79, D4 10 after 80, S after 74 — *Parvan name* D1 शांति — *Sub-parvan* D1 2 5 T2 M1-3 दानधर्म — *Adhy name*, D1. 2 10 T3 G2 4 M सुवर्णोत्पत्ति, D4 सुवर्णोत्पत्ति कुमारोत्पत्ति, D5 कुमारोत्पत्ति, D6 7 सुवर्णोत्पत्ति कुमारस्योत्पत्ति, D8 सुवर्णकुमारोत्पत्ति; D9 सुवर्णस्योत्पत्ति कुमारोत्पत्ति, T2 सुवर्णोत्पत्तौ कुमारसंभव — *Adhy no* (figures, words or both) D10 90, T1 G1, 3 M1-3 125, T2 3 G4 131, M4 124

85

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13. 82 37).

1 Some MSS वाशिष्ठ (for वसिष्ठ) —a) D2 4 6. 7 9 नाम (for राम) —b) D1 2 धर्म (for ब्रह्म॰) M3 (*sup lin* as in text) Cv सत्तम (for दर्शनम्) D4 6-9 श्रुतं मे धर्मवित्तम —d) M3 (*sup lin*. as in text) Cv परमेष्ठिन॰ (for ॰मात्मन)

2 c) T2 3 G1 3 4 वाय, G2 चाथ (for राम) —d) V1 विभो, D2 M1-3 प्रभो (for प्रभो) B5 रुद्रेशस्य च वै प्रभो

3 b) D5 [इ]न्द्र (for [अ]ग्नि) —d) V1 कीर्तिमान् (for मू॰)

4 a) D10 om च —c) T2 3 G4 ऋग्वेदोऽथर्ववेदश्च, G3 ॰दो यजुर्वेदश्च —d) D1 विभूषण (for ॰षित॰) — For 4, T1 subst.

394* ऋग्वेदश्चागमत्तत्र सामानि च यजूंषि च।

5 T1 om. 5ab —a) T3 G M अक्षराणि (for लक्षणानि) V1 B (except B3) Dn1 सुरा (for स्वरा) B4 Dn1 स्तोमा (for स्तोभा) —b) S (T1 om) निरुक्ता॰ G2 सर्व- (for स्वर) B3-5 Dn3 D10 पंक्तय; D6 7 -लक्षणं (for ॰भक्तय) V1 B1 2 Dn1 n2 D2 8 निरुक्त सुरपक्तय —c) D1 corrupt. V1 B4. 5 Dn1. n2 D8 10 [अ]वसन्नोत्र, B1 ॰सत्तत्र, D6 9 ॰साने तु (for ॰सन्नेत्रे) D4 5 7 ओंकारोथावसाने च (D4 तु); S ॰रश्छदसा नेत्रं (T2 ॰ता) — T1 om 5d-6a. —d) D4 5 -प्रग्रहस् (for ॰हौ) D6-9 निग्रह प्रग्रहस्तथा

6 T1 om 6a (cf v l. 5) —a) D4. 6-9 T3 G M1 4 [उ]पनिषदा —b) D1 विद्या D4 6-9 विद्या सावित्रीरेव च — T1 om 6cdef —c) D1 om भव्यं V1 B Dn D9. 10 भविष्यं (for ॰ष्यच्) —d) S (T1 om) शिरसा (for भगवाञ्) — D6 7 om 6ef

देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः ।
आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्वह ॥ ७
यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः ।
स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ॥ ८
तस्य शुक्रस्य निष्पन्दात्पांसून्संगृह्य भूमितः ।
प्रास्यत्पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव हुताशने ॥ ९
ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ।
ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावो बभूव ह ॥ १०
स्कन्नमात्रं च तच्छुक्रं स्रुवेण प्रतिगृह्य सः ।
आज्यवन्मन्त्रवच्चापि सोऽजुहोद्भृगुनन्दन ॥ ११
ततः संजनयामास भूतग्रामं स वीर्यवान् ।
ततस्तु तेजसस्तस्माज्जज्ञे लोकेषु तैजसम् ॥ १२
तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं तथोभयम् ।
सगुणस्तेजसो नित्यं तमस्याकाशमेव च ॥ १३

— D1. 3 9 read 6^{cd} after 10 — ^{e}) G1 partly damaged D1. 3 जुहोति, D2 जुहुश्च (for जुह्वच) V1 B Dn D5 3 10 सजु(D10 स जु)हावात्मनात्मान, D4 G2 जुहुवुश्चात्मना°, T2 G3 4 जुहुया(T2 °व)च्चात्मना° —^{f}) T G चैव (for एव) D1 तथा (for तदा) D4 8 9 प्रभु (for प्रभो) M स्वय चैव तथा (M4 सदा) प्रभु — After 6, N (except D3 7, D2 missing) ins

395* यज्ञ च शोभयामास बहुरूप पिनाकधृक् ।
योनिभ पृथिवी स च तथा चैवैष भूपति ।
सर्वविद्येश्वर श्रीमानेष चापि विभावसु ।
एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्नि प्रजापति ।
कीर्त्यते भगवान्देव सर्वभूतपति शिव । [5]
तस्य यज्ञ पशुपतेस्तप क्रतव एव च ।
दीक्षा दीप्तव्रता देवी दिशश्च सदिगीश्वरा ।

[(L 1) D4 बहुरूप (for °प) D3 9 पिनाकधृत् D1 बहुरूप पिनाकभृत् (for the post half) — (L 2) D4 8 9 भूमिप (for भूपति) — (L 3) Dn1 वापि, D5 धाता (for चापि) — After line 3, D4 8 9 ins

396* दृष्ट्वा देवी तु तत्स्थान रेत शूलाग्रधारिण ।

— D4 8 9 om lines 4–7 — (L 4) D2 एव (for एष) Dn3 देवो (for रुद्रो) — (L 6) D10 कुर्वत (for क्रतव) — (L 7) D2 दिशश्च प्रदिशेश्वरा (for the post. half)]

7 ^{a}) D4–9 देवकन्या देवपत्न्यो —^{b}) T G देवताना च मातर — T1 transp 7^{cd} and 8^{ab} —^{d}) T1 कान्ता चाप्रतिमौजस

8 T1 transp 7^{cd} and 8^{ab} —^{c}) D4 सुता, D5 G2 सुता, D5–9 T2 3 G2 4 M1 तु ता (for तु ता)

9 T1 om 9 —^{a}) D10 S (T1 om) शुक्रस्य (for शुक्रस्य) V1 B1 3–5 निस्यदात्; B2 Dn D4 5 8 10 निस्पंदान् (B2 Dn2 D8 10 त्), D1 विन्यद, D2 निष्पदान्, D7 9 निस्यदान्, T2 3 M निष्यदात् (for (for निष्पन्दात्) —^{b}) D1–9 सर्वान्, some MSS पाशून् (for पांसून्) —^{c}) D1 प्रास पूषा, D4–7 9 प्राप्य चैतत्, D10 प्राश्य पूषा, T2 3 G1 3 M3 प्रास न्पूषा, M1 2 4 प्रास्यत्पूगा (for °त्पूषा) D2 स, D10 च (for वै) —^{d}) D2 भूतग्राम स वीर्यवान् (= 12^{b})

10 ^{a}) D1–9 यतस् (for ततस्) — T1 om 10^{cd} —^{c}) Dn1 D4 5 T3 ब्रह्मणे B1 यज्ञतस् (for जुह्व°) D1 तत्र, T2 G1 तस्य (for तत्र) —^{d}) ❀ Cv प्रादुर्भाव वीर्यस्य प्रादुर्भाव । ❀ — After 10, D4 8 9 read 6^{cd}

11 ^{a}) D4 6–9 G3 तु (for च) B5 S शुक्र, D4, 6–9 स्कन्न (for शुक्र) —^{b}) T2 स्रवणे (for स्रुवेण) V1 B Dn D1 2 4 8 10 G2 परि (for प्रति) —^{c}) V1 B Dn D1 2 10 मन्त्रतश् (for मन्त्रवच्) D6–9 वा (for च) —^{d}) B1 S सोजुहुद्, D1 जुहाव (for सोऽजुहोद्)

12 D6 reads 12 twice —^{a}) V1 B Dn2 n3 D10 तु, Dn1 D2 T2 M4 स, D4 5 6 (both times) 7–9 च (for स) —^{b}) V1 B (except B1) Dn2 n3 D2 5, 10 च, Dn1 om (for स) — T1 om 12^{c}–14^{b} —^{c}) V1 B Dn D2 10 तस्य तत् (for ततस्तु) —^{d}) T2 लोकस्य (for लोकेषु) D4 तेजसा (for तैजसम्)

13 T1 om 13 (of v l 12) —^{a}) S (T1 om) तमसस्तामसो भावो —^{b}) D1 2 व्याप्य सर्व; D4 6–9 व्यापिनश्च (for व्यापि सत्त्व) G2 M2 4 तमोभयात्; G4 M1 2 (inf lin) 3 ततो (G4 °मो)भवत् (for तथोभयम्) T3 व्यापि सत्त्व ततो भयात्, G1 3 व्याप्य सत्त्व तमोभयात् —^{c}) V1 B (except B1) Dn नित्यस् (for नित्य) —^{d}) V1 B Dn D1, 10 तस्य च, D4–9 तमश्च (for तमसि) S (except T3, T1 om) [आ]काश (for °शम्) G2 ह (for च)

14 T1 om 14^{ab} (of v l 12) —^{a}) Dn D1

C. 13 4121
B 13 85 104
K 13 132 17
M 13 74 158

सर्वभूतेष्वथ तथा सत्त्वं तेजस्तथा तमः ।
शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ॥ १४
पुरुषा वपुषा युक्ता युक्ताः प्रसवजैर्गुणैः ।
भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥ १५
अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ॥ १६
मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपो ह्यभूत् ।
अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालखिल्याः शिलोच्चयात् ।
अत्रैवात्रेति च विभो जातमत्रिं वदन्त्यपि ॥ १७
तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमिताः ।
वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेप्सवः ।
अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ॥ १८
शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
ऋषयो लोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छन्दो मलात्मकम् ॥ १९
एतस्मात्कारणादाहुरग्निं सर्वास्तु देवताः ।
ऋषयः श्रुतसंपन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २०
यानि दारूणि ते मासा निर्यासाः पक्षसंज्ञिताः ।
अहोरात्रा मुहूर्तास्तु पित्तं ज्योतिश्च वारुणम् ॥ २१

च; S (T_1 om) [अ]पि (for [अ]थ) D_4 (also as in text) $_{6-10}$ तदा (for तथा) — [b]) D_{1-9} सर्व (for (for सत्त्व) V_1 B तथोपम, Dn D_8 तयोत्तम, D_5 तथा मन (for तथा तम) S (T_1 om) ससत्त्व ते(T_3 $G_{2\ 4}$ °स्वस्थे)जसस्तम — [c]) B_5 S (except G_1) शुक्ले (for शुक्रे) D_1 [s]स्मिन्नग्नौ (for ऽग्नौ तस्मिंस्) — [d]) D_5 तत (for त्रय)

15 [a]) D_{4-9} चैव (for युक्ता) — [b]) D_{10} $T_{2\ 3}$ G M प्रवरजैर् (for प्रसवजैर्) T_1 ज्वलनार्कानिलप्रभा — T_1 om 15^{c}–16^{b} — [c]) S (T_1 om) भर्जनाद्भृगुरित्येवम् — [d]) S (T_1 om) अगाराद् (for अङ्गारेभ्यो) B_1 [अ]गिरो (for ऽङ्गिरा) D_1 तु स (for [अ]भवत्)

16 T_1 om 16^{ab} (of v l 15) $T_{2\ 3}$ G M om (hapl) 16^{ab} Dn_2 reads 16^{ab} twice — [a]) Dn_2 (*second time*) om अङ्गार D_1 -संश्रयश् (for °याच्) — [b]) D_6 om. from त्यपरो up to अत्रैवात्रेति (in 17^{e}) D_5 नाम (for इति) — [c]) D_1 स हि (for सह) $T_{2\ 3}$ G यज्ञभिर् (for ज्वालाभिर्)

17 D_6 om up to अत्रैवात्रेति (in 17^{e}) (cf v l 16) — [a]) D_2 मरीचिभिर् (for °चिभ्यो) — [b]) Some MSS काश्यपो $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7-9}$ [ऽ]भवत् (for ह्यभूत्) T_1 अगारादगिरा ह्यभूत्. — T_1 om 17^{cdef} — [d]) V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{7\ 8}$ वालिखिल्या V_1 $B_{3\ 5}$ Dn $D_{2\ 5\ 8\ 10}$ कुशोच्चयात्, T_3 $G_{1\ 3\ 4}$ M शरोच्चयात् (for शिलो°) T_2 G_2 वालखिल्य शरोच्चयात् — [e]) B_3 तत्र (for the first अत्र) $D_{1\ 2}$ [अ]त्रीति च, D_{10} [अ]त्रेरिति, $G_{1\ 3\ 4}$ M_{1-3} [अ]त्रिं च हि (for [अ]त्रेति च) $T_{2\ 3}$ G_2 अत्रैवात्रिं (T_3 °त्रिं) च हि विभो; M_4 अत्रिरत्रिश्च हि विभो — [f]) $B_{1\ 4\ 5}$ D_{4-9} M_4 जातमात्रं; $T_{2\ 3}$ $G_{2\ 4}$ °मेव, $G_{1\ 3}$ M_{1-3} °मेव (for °मत्रिं) D_1 [उ]त (for [अ]पि) Dn_2 जातमैत्रीं वदत्यपि

18 [a]) $D_{4-7\ 9}$ तस्माद् (for तथा) $D_{1\ 2\ 8}$ व्यपोढेभ्यो (for °हेभ्यो) S तथाग्नेस्तस्य भस्मभ्यो — [b]) $D_{1\ 6\ 7}$ महर्षि (for ब्रह्मर्षि) D_5 गुण (for -गण-). $B_{1\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 10}$ $T_{1\ 3}$ M_{1-3} संमता, B_5 सेविता (for समिता) — [c]) T_1 वैश्वानरा, G_2 वैखानसात् (for °नसा) — T_1 G_4 om (hapl) 18de — [d]) V_1 om तप B_1 त्रय श्रुत, D_2 तप श्रुत्वा, G_1 तथा श्रुति, M तदा श्रुत (for तप श्रुत) D_{6-8} गणेप्सव, D_{10} गुणै सह (for गुणेप्सव) $T_{2\ 3}$ G_2 तथा (T_2 °दा) भूतगणेप्सव — D_4 T_2 om 18^{e} — [e]) $D_{1,\ 5\ 6\ 8}$ वै, T_3 G_{1-3} M च (for ऽस्य). — T_2 reads 18^{f} twice — [f]) V_1 D_{6-10} T_2 (second time) M_4 संमितौ (for समतौ)

19 [c]) Some MSS रोम — [d]) Dn_1 n_2 बलान्मन°, D_{4-9} वलात्मका, D_{10} $T_{2\ 3}$ G M बलान्मख (for मलात्मकम्) $D_{1\ 2}$ स्वेदाच्छदा मलात्मका ; T_1 वालखिल्याश्च वालत

20 [a]) D_{4-9} प्राहुर् (for आहुर्) — [b]) Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ $T_{2\ 3}$ G M_4 अग्नि (for अग्निं) $D_{1\ 2\ 4-9}$ T_1 M स्म, $T_{2\ 3}$ G हि (for तु) — [c]) $D_{4\ 6-9}$ श्रुति- (for श्रुत)

21 T_1 om 21^{abc} — [ab]) $D_{1\ 2}$ रोमाणि (for दारूणि) $D_{6\ 8\ 9}$ वै (for ते) Bom ed transp ते मासा and निर्यासा B_1 यानि रूपाणि तासा तु (for 21^{a}) $D_{1\ 6-9}$ G_2 पक्षि (for पक्ष) — [c]) T_3 G_2 अहोरात्र- V_1 B Dn $D_{1\ 4\ 10}$ $T_{2\ 3}$ G च (for तु) — [d]) V_1 $B_{1\ 4}$ $D_{4\ 6-9}$ पित्र्य, $T_{2,\ 3}$ G $M_{2\ 3}$ पीत-, $M_{1\ 4}$ पीत (for पित्त) D_{4-9} M_{1-3} तु (for च) $B_{3\ 4}$ Dn_1 n_2 $D_{1\ 2}$ दारुण (for वारुणम्) T_1 ज्योतिश्च वारुणं पीत

रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकं स्मृतम् ।
तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमाच वसवः स्मृताः ॥ २२
अर्चिषो याश्च ते रुद्रास्तथादित्या महाप्रभाः ।
उद्दिष्टास्ते तथाङ्गारा ये धिष्ण्येषु दिवि स्थिताः ॥ २३
आदिनाथश्च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्भुवम् ।
सर्वकामदमित्याहुस्तत्र हव्यमुदावहत् ॥ २४
ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः परमात्मकः ।
मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्विह ॥ २५
त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ।
इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् ॥ २६

अग्निरुवाच ।

मदङ्गेभ्यः प्रसूतानि मदाश्रयकृतानि च ।
ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः ॥ २७
अथाब्रवील्लोकगुरुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥ २८
अहं वक्ता च मन्त्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह ।
यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम् ॥ २९
ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ॥ ३०
वयं च भगवन्सर्वे जगच्च सचराचरम् ।
तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः ।
वरुणश्चेश्वरो देवो लभतां काममीप्सितम् ॥ ३१
निसर्गाद्वरुणश्चापि ब्रह्मणो यादसां पतिः ।
जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसम् ॥ ३२

C 13 4
B 13 8
K 13 1
M 13 7

22 ^{a}) M4 रोहितम् (for लो°) — ^{b}) T2 लोहित (for °तात्) — T1 om 22^{f} D4 reads 22^{cd} twice — ^{d}) T2 धूम (for धूमाच्) D1 2 पवन (for वसव) D1 (both times) धूमश्च पावन स्मृत, D5-9 धूमश्च पावन (D8 पवन) स्मृत

23 ^{a}) T1 तु (for च) T2 G1 3 4 M रौद्रास्, G2 रौद्र (for रुद्रास्) — T1 om 23^{f}-24^{d} — ^{c}) D10 T2 3 G2 4 उद्दीप्तास् (for उद्दिष्टास्) G M त्वथा गारा (M1-3 °राद्) (for तथाङ्गारा) — ^{d}) B3 सास्थिता (hypermetric), D1 6 7, 9 स्मृता (for स्थिता)

24 T1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) V1 B Dn D5 10 आदिकर्ता, D2 अधिनाथश्च, D4 6 9 आदिर्नाथश्च, T2 G M1-3 अग्निर्नाथश्च, M4 आधिर्नाथश्च (for आदिना°) — ^{b}) G1 3 पर तद् (by transp) D4-7 9 तद्वनं (for तद्भुवम्) — ^{c}) M1-3 कामद (for °दम्) — ^{d}) T2 3 G1 3 4 M4 उपावहन् (M4 °त्), G2 उपालभन् (for उदावहत्) V1 B Dn D10 तत्रहव्यमुवाच ह, D6 तत्र हव्यवह प्रभु

25 ^{b}) B5 Dn1 n2 D2 वरुण प(D2 पा)वनात्मक, D1 4-9 °ण पावकात्मज (D1 °क); M4 °ण पवनात्मज — ^{c}) D3 विश्वम् (for दिव्यम्) — ^{d}) D5 7 अर्को (for अह) T2 सत्र (for गृह)

26 ^{a}) D1 2 4-9 दिव्यानि (for पूर्वाणि) — ^{b}) T1 मम नातान्यसंशय — ^{d}) D1 4 सत्र (for यज्ञ-) V1 महत् (for हि तत्) D5-9 मम सत्रफल महत्

27 B5 om (hapl) 27-28 (with the ref) — ^{a}) D4 मदगेषु (for °भ्य) — ^{b}) D10 महाश्रय (for मदाश्रय-) T2 3 G2 4 तु (for च) — D4 6 7 9 S om (hapl.) 27^{c}-28^{b} — ^{c}) D1 वैतानि, D8 चैतानि (for [ए]व तानि) — ^{d}) D3 मम तानि न संशय

28 D4 6 7 9 S om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{c}) D1-6 8 9 T2 3 G2 4 चैतानि, D7 G3 वैतानि (for [ए]व तानि) — ^{d}) T1 मयि (for मम) S शुक्लं (for शुक्र) D1 6-9 पुरा हुत, D5 हि तद्धुव, T2 3 G हित हि तत् (for हुत हि तत्)

29 Before 29, S ins ईश्वर — ^{a}) D10 G1 कर्ता (for वक्ता) Dn2 D6 हि, D4 om (for च) D6 सत्रस्य (for मन्त्रस्य) V1 B Dn1 n2 अहं कर्ता च (Dn1 n2 हि) सत्रस्य — ^{b}) D10 om (hapl) from शुक्रस्य up to तस्य (in 29^{c}) S (except G2) शुक्लस्य (for शुक्रस्य) V1 D1 2 हि (for ह) D8 सत्रहोताशु चैव हि (sic) — ^{c}) V1 om फल — ^{d}) B1 Dn3 स्मृत (for मतम्) S शुक्लं च करणं मत

30 ^{d}) B1 3 T1 अभिनम्य, B4 प्रतिनम्य, D1 2 4-10 अभिवाद्य (for °वन्द्य) G1 3 M ह (for च)

31 ^{a}) D5 हि (for च) — D6-9 om (hapl) 31^{bc} — ^{c}) Dn2 तत्र (for तव) D10 प्रसवं S तवै(T2 M4 थै)व प्रस(T °भ)व सर्वे — ^{f}) T2 3 G

C 13 4141
B 13 85 174
K 13 132. 37
M 13 74 178

ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थेऽभ्यकल्पयत् ।
पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥ ३३
तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः ।
भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥ ३४
एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
सर्वं संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ ३५
भृगोस्तु पुत्रास्तत्रासन्सप्त तुल्या भृगोर्गुणैः ।
च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ ३६
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।
भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥ ३७
अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥ ३८
घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
एतेऽष्टावग्निजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥ ३९
ब्राह्मणस्य कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ४०
कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥ ४१
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ।

वहतां (for लभता)

32 a) D1.2 निशम्य, M4 विसर्गाद् (for नि°) V1 B Dn D8 10 ब्रह्मणश् (for वरुणश्) T1 [आ]सीद् (for [अ]पि) — b) V1 B Dn D8 10 वरुणो (for ब्रह्मणो)

33 a) B1 [अ]ग्निम्, D1 4–7 9 S [अ]ग्निर् (for [अ]ग्नेर्) — b) D4–9 ऽभ्यकल्पयत्, T G ह्यक° (for ऽभ्यक°) V1 B Dn D10 अपत्यार्थमकल्पयत् — d) D4–9 तत्त्ववत् (for °वित्)

34 a) D6–9 दारुण (D8 °णि), T1 3 G M वारुणि (for °ण) — b) T1 -कर्मत (for °कृत्) — d) Dn2 D6 7 9 ब्राह्मणो, D1 T2 ब्रह्मा (for ब्राह्मो) — M1–3 transp 34ef and 35ab — f) T G2 4 M -लक्षणा (M4 °णान्), G1 3 कारणा (for -लक्षणौ)

35 M1–3 transp 34ef and 35ab — a) V1 B1 3 Dn1 n2 D4–10 हि प्रसवा, D3 हि प्रवरा; G3 4 विप्रसवा (for °वरा) B2 3 5 (marg) Dn3 एते हि प्रसवा स(B3 स्व)र्गे — c) V1 B Dn2 n3 सर्वे (for सर्वं) D2 एताद्धि, D4 5 8 9 इत्येषाम् (for एतेषाम्) D1 सर्वं संतानभूत वै — d) D1 2 तेषाम् (for इदम्) T2 [अ]व (for [उ]प)

36 a) V1 B Dn D4 10 सप्त (for तत्र) — b) V1 B Dn D10 सर्वे (for सप्त) — d) D6–9 ऊर्वस् (for औवैस)

37 b) Dn3 सवलश्; T2 3 G च्यवनश् (for स°) M [ए]व (for [इ]ति) D4–9 सप्तम (for सप्त ते). — c) D5 चैव (for सर्वे) — d) D1 4–9 इति (for अपि)

38 a) S om च D5 7 सर्वे (for पुत्रा) — b) D4–9 आ(D5 ह्या)ग्नेयास् (for वारुणास्) T1 महामुने; T2 3 G M4 [ऽ]प्यवारुणा (for ऽप्युदाहृता) D1 आग्नेयास्ते ह्युदाहृता. — M3 om (hapl.) 38c–40b — c) Dn1 मारुतश्, D5 उचथ्यश् (for उतथ्यश्). — d) V1 B Dn D1 4–10 पयस्य (for व°)

39 M3 om 39 (cf v l 38) — a) D4 6–9 पौरो (for घोरो) D10 [ऽ]धि- (for वि) — b) B1 सुधन्वश् — T1 om 39cd — c) S (T1 M3 om) एतेषाम् (for एतेऽष्टाव्) B5 (marg as in text) ब्रह्मजा, Dn1 n3 वह्निजा (for अग्निजा) V1 B2–4 Dn2 एते चाष्टौ वह्निजा सर्वे (hypermetric) — d) D3 परायणा (for निरामया) S (T1 M3 om) पावकिश्चाङ्गिरा प्र(G °रा वि)भु

40 M3 om 40ab (cf v l 38) — a) V1 B Dn D1 2 10 ब्रह्मणस्तु (D1 2 °श्च), T2 3 G ब्राह्मणाश्च (for °णस्य) — b) G4 [अ]वारिता (for [उ]दाहृता) D4–9 ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिता — c) S प्रसवनैर् (for °जैर्) — d) T3 G4 गुणे (for गुणैर्)

41 a) D4 6–9 कवे (for कवि) V1 B2–4 Dn D1 धृष्णुश्; B1 D10 धृष्टश्; D2 वृष्णुश् (for विष्णुश्) — b) Some MSS उशना (for °नास्) — c) D4 om (hapl ?) श्च विरजा B1 D10 त्रिरजश्, D1 2 विरुवश्, S वरुणश् (for विरजाश्) — d) D1 काशश्चोग्रश्, T G काश्यपोग्र(G3 °श्य)श्, M काशि(M4 °शी)पो° (for काशी चो°)

प्रजापतय एते हि प्रजानां यैरिमाः प्रजाः ॥ ४२
एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ।
भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ४३
वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः ।
कविं तात भृगुं चैव तस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥ ४४
जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्धुताशनः ।
तस्मादङ्गिरसो ज्ञेयाः सर्व एव तदन्वयाः ॥ ४५
ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगदीश्वराः ॥ ४६
सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।
त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ४७
तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥ ४८
देवपक्षधराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
आप्नुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ४९
सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥ ५०
मरीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ।
अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ५१
ते त्वनेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।

C 13 4
B 13 8
K 13 1
M 13 7

42 ^{a}) D1 सर्वे (for अष्टौ) —^{b}) T1 2 G1 3 M एतज्, T3 G2 एव, G4 एत्र (for एभिर्) D4 5 जग त्कृत, T1 M °त्रय, T2 G1 3 त्तत (for °त्ततम्) —^{c}) D4-9 इत्येते (for एते हि) —^{d}) D4-9 प्रजावा (for °नां) V1 B Dn प्रजावा ये(Dn1 n2 °भागै)रिह प्रजा

43 ^{a}) T2 3 G आंगिरसश् —^{b}) D4 रुचेश् (for कवेश्) B1 प्रसवात्मजै, T1 M °न्वये, T2 3 G प्रभवा न्वये (for प्रसवान्वयै) D5 कचोग्रश्चैव धर्मवित् (cf. 41^{a}) —^{d}) Dn1 T3 M2 3 सतत (for स°)

44 ^{a}) B5 D4-8 चोदितो (for चा°) D4. 10 M विप्रो, T1 G4 विप्रैर् (for विप्र) T2 3 G1. 3 वारुण श्चादितो विप्रो —^{b}) V1 प्रभुम्, B1 4 Dn3 D1. 4-10 विभुर्, G1 3 भृगुर् (for प्रभुर्) —^{c}) B1 D1 कविस् (for कविं) Dn1 n2 चापि (for तात) B1 D1 भृगुस् (for भृगुं) V1 B Dn चापि, D10 वापि (for चैव)

45 ^{a}) B1 एवम् (for जग्राह) D4-9 G4 देवं (for देव) —^{b}) T2 3 G1 2. 4 M1-3 यस्माद् (for त°) T3 G4 हुताशन — D2 om (hapl ?) 45^{c}-47^{b} —^{c}) B4 Dn1. n2 D10 [आ]गिरसा, some MSS [आ]गिरसो —^{d}) D4 6 8 9 तदन्वयात्, S हुताशना (for तदन्वया)

46 D2 om 46 (cf v l 45) T1 om 46^{cd} —^{c}) D10 च (for न) V1 समरिष्यति (for संत) D4-8 इमे तु (D6 7 9 नु) सम्प्रतिष्ठतु; S (T1 om) इमे सजनयिष्यति —^{d}) D3 प्रजाभ्यो; T2 G3 4 प्रजा हि, M1-3 प्रभाभिर् (for प्रजा°) V1 D4-7 9 जगदीश्वर, B1-4 Dn D10 G3 4 °तीश्वरा (for °दीश्वरा)

47 D2 om 47^{ab} (cf v l 45) M1-3 om. 47^{ab} —^{b}) B5 Dn2 D3 9 T2 3 G M4 [अ]पि (for [अ]ति) —^{c}) S (except T1) त्वत्प्रभावाद् (for °सादाद्) —^{d}) S धारयिष्यंति (for तार°) Dn1 n2 साम्प्रत; D4 शाश्वता (for °तम्)

48 ^{a}) D6 7 9 M1-3 तव (for तथा) —^{b}) B5 सुर (for तव) —^{c}) B4 D1 4-9 विद्वांस॰ (for -विदुष॰) —^{d}) V1 B Dn च कृतिनस्; D8 वा कव यस् (for वाक्पत°) D10 S सर्वासां (T1 °र्वेषां) पतय स्तथा

49 D4 om (hapl) 49 —^{a}) V1 T2 3 G वेद- (for देव) B1 2 (marg) 5 Dn D10 पक्षचरा, D6-9 -यक्षोगणा (for पक्षधरा) M2 3 सौम्य T1 देवपक्षचरा सौम्य —^{c}) B1 3 Dn1 D6-10 प्राप्नुवति (D10 °तु) D8 श्रेष्ठ (for चैव) —^{d}) D5-9 ब्रह्मचर्या(D6 प्राजा पत्या)मृत तथा — For 49^{cd}, S subst.

397* अनन्त ब्रह्म सत्य च तपश्च परम भुवि।

50 T1 om. 50^{ab} —^{a}) D5-9 एते वै, S (T1 om) एतावत् (for एते च) —^{b}) V1 B1-4 Dn3 D1 2 3 प्रसवा (for °व॰) M4 विभो D4-7 9 अन्ये च प्रसवा (D6 7 °वं) प्रभो (D4 7 भो), T2 G1-3 तवै(G3 थै)व प्रसवा विभो, T3 G4 M1-3 व प्रभवा विभो —^{c}) S (except T1 G4) वेदाना (for देवानां) —^{d}) S च (for हि)

51 T1 om 51-52 G3 om (hapl) 51 —^{a}) Dn1 n2 D6 मरीचम्, S (T1 G3 om) मारीचम् (for मरी चिम्) —^{b}) S (T1 G3 om) सर्वे ते भगवं(T2 3 G2, 4

C. 13 4161
B 13 85 144
K 13 132 56
M 13 74 197

स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा ॥ ५२
एवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ॥ ५३
अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः शर्वो रुद्रः प्रजापतिः ।
अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ ५४
अग्न्यभावे च कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
जामदग्न्य प्रमाणज्ञा वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ५५
कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णं तत्र संस्थितम् ।
हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ॥ ५६
तस्मादग्निपराः सर्वा देवता इति शुश्रुम ।
ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्नेरपि च काञ्चनम् ॥ ५७
तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदर्शिनः ।
देवतास्ते प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतम् ॥ ५८
तस्य चातमसो लोका गच्छतः परमां गतिम् ।

M1 3 °वत)स्तव — c) T2 तु (for [इ]ति) — d) V1 D7 क्षमयामि, Dn2 मया स प्र (for क्षमयाम) D4–10 पितामह

52 T1 om 52 (cf v l 51) — a) Dn1 न स्वेतेन, T2 3 G M1–3 अथ स्वेन; M4 न च तेन (for ते स्वनेन) — b) D6–9 जनयिष्यति (for प्रजनि°) M4 ते (for वै) S (T1 om) प्रभो (for प्रजा) — c) S (T1 om) चा(G1 3 वा)त्यर्थं (for चात्मान) — d) D1, 4 9 निधनम्, D5–8 °नाम् (for °ने) S (T1 om) युगात- (G3 °दि)निधना प्रजा — After 52, N (D3 missing) ins

398* इत्युक्त स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामह ।
तथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तेऽपि जग्मुर्यथागतम् ।

[(L 2) D10 [ए]वेति (by transp) V1 B3 Dn3 D1 प्रीतास् (for प्रीतस्)]

53 b) S तस्मिन् (for तस्य) — B5 om 53c–55b — c) D4 6 8 9 लोकेषु, D7 लोके तु, D10 लोकाना (for °दौ)

54 B5 om 54 (cf v l 53) T3 partly damaged — a) V1 पशुपतिश्च (hypermetric) — b) D1 शुक्रो (for शर्वो) — c) V1 B1 3 Dn3 अद्वैधं, B4 मंतव्य, D4–9 बोद्धव्य, D10 T1 2 G एते हि; M1–3 इत्येव, M4 एवेह (for एतद्वै) — B4 om (hapl) 54d–56a — d) D4–9 धारणात्, T G धारय (for °णा)

55 B5 om 55ab (cf. v l 53) B4 om 55 (cf v l 54) — a) D1 2 4–9 तु (for च) V1 B1–3 Dn D6 10 कुरुते (for कुर्वन्ति) — b) T1 3 G1 3 4 M ह्यग्नि-, T2 [इ]त्यग्नि, G2 अग्नि- (for वह्नि) D1 5 स्थाने तु (for स्थानेषु) — T1 om 55cd — c) D1 2 4–9 प्रभावज्ञा (D4 °ज्ञो; D8 स्तु) (for प्रमाणज्ञा) V1 B (B4 om,) Dn1 जामदग्न्य प्रमाण(V1 °भाव)ज्ञो — d) T2 G3 M देव- (for वेद) T2 3 G -निदर्शना

56 B4 om 56a (cf v l. 54) — a) D1 कुशस्तभे (for °स्तम्बे) — b) V1 B Dn D10 सुवर्णे (V1 °र्णं) तत्र च स्थि(B1 D10 सस्थि)ते — After 56ab, N (D3 missing) ins

399* वल्मीकस्य वपाया च कर्णे वाजस्य दक्षिणे ।
शकटोर्व्यां परस्याप्सु ब्राह्मणस्य करेऽपि वा ।

[(L 2) Dn3 तथा, D4–9 [ऽ]पि च (for ऽपि वा)]

— T1 om 56cd — c) D7 हुत- (for हुते) D1 om. from करीमृद्धिं up to ब्रह्मणो हि (in 57c) B1 -करा वृद्धिं, D4 6 8 9 -करामृद्धिं, S (T1 om) गुणा° (for -करी°)

57 D1 om up to ब्रह्मणो हि (in 57c) (cf. v l 56) — a) M1 2 अस्मिन् (for तस्माद्) V1 B3 Dn D10 सर्वे (for सर्वा) D2 तस्मादग्नि पुरा सर्वा, D4 तदस्माग्नि प्रजा सर्वे, D5–9 तस्मादग्नि प्रजा सर्वे (D6 °र्वा) — b) S न श्रुतं (G °ति) (for शुश्रुम) D4–9 देवताश्चेति (D5 7 °श्चापि) शुश्रुम — c) D5 ब्रह्महोत्र-, D7 °होत्राद्, S °णश्च (for °णो हि) Dn3 प्रभूतो (for प्रसूतो) — d) D5 7 आपश् (for अपि)

58 T3 partly damaged — a) S (T3 damaged) देवा (for ये वै) — D1 om (hapl) 58bc — b) D6 8 9 दर्शन, S (T3 damaged) दर्शनाद् — After 58ab, S (except M4) ins

400* सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरा शुद्धेन चेतसा ।

— c) T3 G M1 3 ता (for ते) — d) T3 G1 2 M2 3 श्रुति (for श्रुतम्)

59 T1 om 59ab — a) B1 वा तपसा, D4 10 वातमसो (for चात°) B3 लोको (for लोका) B4 T2 G M तस्य वा तपसा (B4 G2 4 °सो) लोकान्; Dn2 D5

स्वर्लोके राजराज्येन सोऽभिषिच्येत भार्गव ॥ ५९
आदित्योदयने प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥ ६०
ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विधूयते ।
मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ॥ ६१
ददाति पश्चिमां संध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥ ६२
सेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां प्राप्नुते शुभाम् ।
इह लोके यशः प्राप्य शान्तपाप्मा प्रमोदते ॥ ६३
ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ।
अनावृतगतिश्चैव कामचारी भवत्युत ॥ ६४
न च क्षरति तेभ्यः स शश्वच्चैवाप्नुते महत् ।
सुवर्णमक्षयं दत्त्वा लोकानाप्नोति पुष्कलान् ॥ ६५
यस्तु संजनयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ६६
अग्निरित्येव तत्प्राहुः प्रदानं वै सुखावहम् ।

C B K M

T3 तस्य वातमसो लोकान्, D6 8 9 तस्य वा त (D8 °स्या दान) समालोक्य, Madras ed तस्य वा तपसो लोके — b) D6–9 गच्छाम (D7 °म) (for गच्छत) M2 8 गच्छत परमा गति — c) D8 स्वर्लोक, D10 स्वर्गलोके (hypermetric), T1 राजा चेद्, M2 8 सौराज्ये (for स्वर्लोके) D1 त्रैलोक्यराज्यराज्ये च, T2 3 G M1 4 सौराज्ये राजराज्ये च — d) D10 [ऽ]भिषिंचेत (for °षिच्येत) S सोभिषिच्यस्यनेकश, Madras ed षिच्यो ह्यनेकश

60 T1 om 60^{ab} — a) D6 7 9 om, D8 राजन् (for प्राप्ते) V1 B Dn D1 2 6 10 आदित्योदयसप्राप्ते (D1 2 °सौ) — c) S कनकं (for काञ्चन) — d) T1 G1 3 M दुःस्वप्न त (G1 °प्नस्त) न बाधते, T2 8 G4 °प्न त नियोघ मे (sic)

61 T3 damaged — a) M [उ]दय- (for [उ]दित) T1 ददात्युदयकाले च — b) T1 न विद्यते, G1–3 M2 8 [अ]वधू°, M4 च धू° (for विधू°) — c) S (T3 damaged) मध्याह्ने सर्वमेवास्य — d) T2 G हन्ति पाप्मा न्रमागत

62 b) V1 B Dn D1 10 यत- (for धृत-) — c) D4 6–9 -कल्पानां (for सोमाना) — d) S (except T1) यास्यति (for याति स)

63 T1 om 63^{ab} — a) D1 देव (for चैव) — b) V1 B Dn D10 विंदते, D5 7 S (T1 om) प्राप्नुयाच् (for प्राप्नुते) D8 प्रतिष्ठा प्राप्यते शुभा — c) D1, 2 चास्य, S (except T1) चैव (for प्राप्य) — d) D1, 2 प्रशातात्मा, D4 6–9 शातात्मा स (D7 स), D5 शातात्मा सु (for शान्तपाप्मा) V1 B Dn D10 च (for प्र)

64 T1 om 64^{a}–65^{b} — a) D4 6–9 तेषु (for ऽन्येषु) S (T1 om) इत स वि(M1 2 सवि)द्यतेन्येषु — b) M1–8 स च (for सदा) T2 3 G लोकेषु प्रतिमेषु (T3 °मस्य, G4 °मत्सु) च, M4 °षु प्रतिम स च — c) Dn1 अनावर्तं, D2 °घृत-; T2 कृत, G1 °भूत (for °वृत) D4 6 7 8 गतश् (for गतिश्) S (T1 om) नित्य (for चैव) — d) V1 B5 Dn कामचारो, M4 °कारी (for °चारी)

65 T1 om 65^{ab} (cf v l. 64) — a) D4 8 M4 रक्षति (by metathesis) (for क्षरति) V1 B Dn D5 10 च (for स) — b) V1 B Dn D10 G2 यशश् (for शश्वच्) T2 G1 3 4 M [उ]पाश्नुते, T3 damaged (for [ए]वाप्नुते) D1 फलं (for महत्) D4–9 स चैव प्राप्नुयान्म(D4 °ते म)हत् — B4 D6 om 65^{c}–66^{d} — c) V1 om, D4 कृत्वा (for दत्त्वा) — d) V1 B1 3, 5 Dn D1 2 10 चाप्नोति (for आ°) D4 5 7 8 [अ]नुत्तमान् (for पुष्कलान्)

66 B4 D6 om 66 (cf v l. 65) — a) S सज्वा (T1 °ज्व)लयित्वा (for संजन°) — c) D1 2 दैवतम्, G2 वै भूतम् (for वै व्रतम्) — d) V1 B (B4 om.) Dn D1 2 सर्वं (for सर्वान्) S अवाप्नुयात् (for समश्नुते) D10 सर्वकामानवाप्नुते

67 T1 om 67 — a) V1 B Dn D10 अग्निम् (for अग्निर्) D10 G1 2 त (for तत्) — b) T2 3 G प्रजाना (for प्रदान) B5 T2 3 G1 2 4 च (for वै) M प्रजाना तु सुखावह — c) B1 2 4 5 Dn D2 5 10 सवृत्त, S (T1 om) सवृत्त (for -सपन्न) — d) V1 B1 D4 6 8 9 श्रुत, D5 7 श्रुति (for स्मृतम्) S (T1 om) प्रवर्तक इति स्मृत — After 67, N (D8 missing) ins

401* एषा सुवर्णस्योत्पत्तिः कथिता ते मयानघ ।
कार्त्तिकेयस्य च विभो तद्विद्धि भृगुनन्दन ।
कार्त्तिकेयस्तु संवृद्धः कालेन महता तदा ।

C. 13 4178
B. 13 85 161
K. 13 132 73
H 13 74 213

यथेष्टगुणसंपन्नं प्रवर्तकमिति स्मृतम् ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ ६८

एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते ।
प्रदानस्य फलं चैव जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ॥ ६९

तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ।
ददत्सुवर्णं नृपते किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसि ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ १

यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्येह कीर्तितम् ।
स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्ब्रवीहि मे ॥ २

उक्तः स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ।

देवै सेनापतित्वेन वृत सेन्द्रैर्भृगूद्वह ।
जघान तारक चापि दैत्यमन्यास्तथासुरान् । [5]
त्रिदशेन्द्राज्ञया ब्रह्मल्लोकानां हितकाम्यया ।
सुवर्णदाने च मया कथितास्ते गुणा विभो ।
तस्मात्सुवर्णं विप्रेभ्य प्रयच्छ ददता वर ।

[D4 6-9 om (hapl) line 2 — (L 2) D5 तद्विद्धि भरतर्षभ (for the post half) — (L 3) D5 सु (for तु) — (L 4) D1 2 -पतित्वे च (for °त्वेन) D4 6-9 धृत (for वृत) — (L 5) V1 B Dn3 D10 दैत्यान् (for दैत्यम) — (L 7) D4 6 7 8 (also as above) 9 -दानेन (for -दाने च) D1 2 तथा (for मया) D1 प्रभो, D4-9 [अ]नघ (for विभो) D2 कथितस्ते गुणोनघ (for the post half) — (L 8) D7 10 वदतां (for द°)]

68 Dn3 T G om the ref —[a]) Some MSS वशिष्ठेन —[d]) D4 प्रमुच्यत; D6-9 भ्र° (for व्य°) D4 6-9 स (for च)

69 [b]) D1 2 विशां पते (for महीपते) D4-9 सुवर्णं (D7 °र्णो) च विशा पते —[c]) D4 प्रजातस्य (for प्रदानस्य) —[d]) V1 B Dn D10 जन्म चास्य युधिष्ठिर, D2 जन्म चैवाग्र्यमुत्तम

70 [c]) V1 तत्तत्; D5 ददन् (for ददत्) —[d]) D1 2 मोक्ष्यसे, D5 युज्यते, D6-9 मुच्यते (D8 °सि) (for मोक्ष्यसि) D4 किल्बिषात्सुप्रमुच्यते — For 68–70, S subst

402* एवमेतन्महाराज सुवर्णस्य महात्मन ।
जन्म ते कथित पुण्य प्रदान च युधिष्ठिर ।
इति राममुवाचेदं वसिष्ठ श्रेष्ठवागृषि ।
सुवर्णदाने माहात्म्यं तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ।

[(L 3) M श्रेष्ठभाग् (for °वाग्)]

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 D1 शांति. *Sub-parvan* V1 B Dn D1. 2 4–10 दानधर्मे — *Adhy. name* V1 B1–3 5 D1 2 4–10 सुवर्णोत्पत्ति , B4 कार्त्तिकजन्मनि तारकवधे सुवर्णोत्पत्ति , T2 परशुरामवसिष्ठसंवादे सुवर्णदानमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) V1 85 (as in text), D10 92 , T1 G1 3 M1–3 126 , T2 3 G2 4 132 , M4 125 — *Śloka no* D4 178 , Dn3 168

86

☞ This adhy is missing in D8 (of v l 13 82 37)

1 Dn3 om the ref —[a]) D4-9 उक्त (for उक्ता) D1 2 S [इ]मे, D5 [इ]द (for [इ]ह) — B4 om (hapl) 1[b]–2[a] —[c]) S प्रदानेषु (for °नस्य) —[d]) Dn3 शुभ (for श्रुति)

2 B4 om 2[a] (cf. v l 1). —[a]) D1 तद् (for

न च तस्येह ते मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
कार्त्स्न्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४

भीष्म उवाच ।

विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ५
न देवतानां काचिद्धि समर्था जातवेदसः ।
एकापि शक्ता तं गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६
षण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ।
स्वेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ७
तास्तु षट्कृत्तिका गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः ।
षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं प्रभो ॥ ८
ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ।
तेजसाभिपरीताङ्ग्यो न क्वचिच्छर्म लेभिरे ॥ ९
ततस्तेजःपरीताङ्ग्यः सर्वाः काल उपस्थिते ।
समं गर्भं सुषुविरे कृत्तिकास्ता नरर्षभ ॥ १०
ततस्तं षडधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतम् ।
पृथिवी प्रतिजग्राह कान्तीपुरसमीपतः ॥ ११
स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्पावकप्रभः ।
दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधे प्रियदर्शनः ॥ १२
ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालं वह्निसमद्युतिम् ।
जातस्नेहाश्च सौहार्दात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ १३

C. I
B. I
K. I
M. I

यत्) — b) V1 B1-3.5 Dn D2 10 प्र (for [इ]ह) D5 7 कीर्तन (for कीर्तितम्) — d) G4 प्र (for तद्) T1 प्रवीतु (for ॰हि)

3 T3 partly damaged — a) Dn2 उक्तं (for उक्त) V1 च (for स) B D10 दैवताना (for दे॰) Dn1. n3 D2 उक्त स दैवताना हि — b) D1 4-9 न वध्य (for अवध्य) — T1 om 3cd — c) G2 हि (for [इ]ह) V1 B Dn D2. 5 8 10 कथं तस्याभवन्मृत्युर् — d) V1 B2-5 Dn D5 8 10 प्रकीर्तय, B1 निवेदय, T3 G1 8 प्रकीर्तित (for ॰त)

4 ab) D2 तत्त्व श्रोतु (for श्रोतु त्वत्त) — D1 om 4cd — c) S तारकस्यैव तु वधं

5 D5 om the ref

6 a) D5 कच्चिद् (for काचिद्) B4 देवतानां न काचिद्धि — b) T2 -चेद्रस (for -वेदस) — c) B1 D6 7 9 तद्गर्भं (for त गर्भं) V1 B2-5 Dn D5 8 10 G एता हि श(D10 ॰तास्त्वश)क्ताश्च गर्भं

7 T1 om 7 T2 partly damaged M1-3 transp 7 and 8 — a) T2 G प्रीतिं (for प्रीत) — b) D1 2 पावको गर्भमादधत् — d) S (T1 om) ह (for च)

8 M1-3 transp 7 and 8 — a) D2 6-9 त (for तु) T3 शाक्तिला (for कृत्तिका) — b) D4 वेदस (for ॰स) — c) B1 धर्मेषु, D1-9 कर्मसु (for वर्त्मसु) T2 G तत्पद्मर्येषु तेजोग्ने — d) D6 विहित; T1 स (for नि॰) D1 विभो (for प्रभो) D4 6-9 स ताभिर्निहितो विभो (D4 7 ॰भो)

9 b) T1 [अ]तितेजसा (for महात्मन) — c) V1 त्रि-, B2 3 च, Dn3 [अ]ति, T3 G3 [अ]पि (for [अ]भि-) T1 दु सहेन परीताग्यो — G2 om 9d-11c. — d) D4-7 9 न क्वचिल्लेभिरे श्रम (D5 सुख)

10 G2 om 10 (of v l. 9) — b) B5 सर्व- (for सर्वा) — c) T1 2 G1 3 4 M1-3 स्वय, T3 M4 यं यं (for सम) B1 गर्भान् (for गर्भं) — d) V1 B Dn D1-10 त (for ता) T1 नराधिप (for नरर्षभ).

11 G2 om 11abc (of v l 9) T3 partly damaged — a) Dn3 ततस्त च अधिष्ठानं — b) T1 M1-3 जातम् (for गर्भम्) — c) V1 D1 5 T1 परि- (for प्रति) — d) V1 B Dn कार्तस्वर, D4 5 कांतापुर-; D10 T2 G कृत्तिकाना, T1 कांचि पुर-, T3 damaged, M1-3 कार्तीपुर- (for कान्तीपुर)

12 a) S दिव्यो (for गर्भो) T2 G1 3 4 सस्थाने (for ॰नो) — c) D1 शरवन (for ॰वण) — d) M1-3 दिव्य- (for प्रिय)

13 T1 om 13 — a) Dn2 ददर्शु॰ (for ददृशु॰) D6 om (hapl.) from त्तिकास्त up to अभवत्का (in 14a) B1 तत्र, M तास्तु (for त तु) — b) V1 B Dn D2 10 अर्कं (for वह्नि) D4 5 7-9 प्रभ (for द्युतिम्) — c) V1 B1 3 5 Dn2 D2 3 G1 3 4 M4 -स्नेहाश्च; M1-3 ॰स्तु (for ॰श्च) — d) D4 8 9 सिषिचु, D5 कृत्तिका; D7 आत्मीये (for पुपुषु) B1 स्तन (for स्तन्य)

14 D6 om. अभवत्का (in 14a) (of v l 13) — a) V1 B2-5 Dn3 D6 10 तु, B1 D4 6 8 9 च (for

C. 13 4199
B. 13. 86 14
K 13. 133 14
M 13 75 14

अभवत्कार्त्तिकेयः स त्रैलोक्ये सचराचरे ।
स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चाप गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ १४
ततो देवास्त्रयस्त्रिंशद्दिशश्च सदिगीश्वराः ।
रुद्रो धाता च विष्णुश्च यज्ञः पूषार्यमा भगः ॥ १५
अंशो मित्रश्च साध्याश्च वसवो वासवोऽश्विनौ ।
आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः ॥ १६
पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ।
आजग्मुस्तत्र तं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजम् ।
ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं गन्धर्वाश्च जगुस्तथा ॥ १७
षडाननं कुमारं तं द्विषडक्षं द्विजप्रियम् ।
पीनांसं द्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसम् ॥ १८
शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ।
लेभिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हतम् ॥ १९
ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्वं एव समाचरन् ।
क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह ॥ २०
सुपर्णोऽस्य ददौ पत्रं मयूरं चित्रबर्हिणम् ।
राक्षसाश्च ददुस्तस्मै वराहमहिषावुभौ ॥ २१
कुक्कुटं चाग्निसंकाशं प्रददौ वरुणः स्वयम् ।
चन्द्रमाः प्रददौ मेषमादित्यो रुचिरां प्रभाम् ॥ २२
गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः ।
छागमग्निर्गुणोपेतमिला पुष्पफलं बहु ॥ २३
सुधन्वा शकटं चैव रथं चामितकूबरम् ।
वरुणो वारुणान्दिव्यान्भुजंगान्प्रददौ शुभान् ।
सिंहान्सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च द्वीपिनोऽन्यांश्च दंष्ट्रिणः ॥२४

स) — 14^{cd} = (var) 13 84 77^{cd}. — ^{c}) $B_{2.4}$ Dn $D_{2.5.10}$ प्राप्तो, T_1 यातो; T_2 G M चापि (for चाप) V_1 $B_{1.3.5}$ स्कदत्वात्स्कंदता प्राप्तो, T_3 स्कन्नत्वात्स्कद इत्येव

15 T_3 partly damaged — ^{b}) S (T_3 damaged) ऋषयश्च महेश्वरा. (T_2 G °हेश्वर, G_2 [also] °हर्षय) — ^{c}) $T_{1.2}$ G $M_{2.3}$ तत्र (for रुद्रो) — ^{d}) $B_{2.5}$ Dn_1 n_2 यमः (for यज्ञ·) D_5 यम पूषार्यमा रवि

16 ^{a}) D_1 वरुणो, D_3 त्वष्टा च (for साध्याश्च) — ^{b}) V_1 B Dn $D_{4.5.10}$ वासवो वसवोश्विनौ — T_1 om. 16^{cd} — ^{c}) $T_{2.3}$ M_{1-3} भवश्च, $G_{1.3.4}$ भुवश्च; G_2 भुवं (for नभश्च) — ^{d}) M_4 ग्रहो (for ग्रहा) T_2 G_{1-3} M दिव, T_3 G_4 दिश· (for रवि·)

17 ^{b}) $D_{1.2}$ च (for वै) T G $M_{1.2}$ (also as in text) $_4$ यानि देवगणानि वै — ^{c}) V_1 $B_{1.3.4}$ ते द्रुत, $B_{2.5}$ Dn $D_{2.3}$ तेऽद्भुत, D_4 तत्र स (for तत्र तं) — ^{d}) $D_{1.2.4.6}$ T_1 G M कुमार ज्वलनात्मकं — ^{e}) $D_{1.2.6-9}$ [ष्टु]न (for [ष्टु]व) — ^{f}) $D_{4.6.8.9}$ वि (for च) $B_{1-3.5}$ Dn_3 $D_{5.8}$ तदा (for तथा).

18 ^{a}) V_1 B_{2-5} Dn तु, G_1 M_4 तद् (for त). — ^{b}) D_{4-9} द्वादशाक्षं (for द्विषडक्ष) — ^{c}) D_4 पीनाग (for °स) — ^{d}) $G_{1.3}$ -तेजसं (for -वर्चसम्)

19 D_6 om 19 T_1 om 19^{ab} — ^{a}) B_5 -तल्पस्थं, $T_{2.3}$ G_{1-3} M_4 गुल्माभ; M_{1-3} -गुल्मांतं (for -गुल्मस्थं) G_4 शयान शतचंद्राभ — Dn_3 om 19^{c}–20^{d} — ^{c}) T_1 दृष्ट्वा त लेभिरे हर्षं

20 Dn_3 om 20 (cf. v 1 19) — ^{b}) V_1 B Dn_1 n_2 D_{10} समाहरन् (for °चरन्) — ^{d}) B_3 गणान्यपि, Dn_1 n_2 $D_{1.2.6-9}$ गणाश्च ह, D_5 -गणास्तथा

21 ^{a}) $D_{1.4}$ सुवर्णो (for सुपर्णो) B Dn $D_{4.5.10}$ T_1 G_{1-3} पुत्र; $D_{4.6-9}$ चैव (for पत्र) V_1 सुवर्णोस्य ददौ पुत्र — ^{b}) D_7 om from मयूरं up to वराह (in 21^{d}) T_2 मयूरश्च (for °र) D_4 बर्हण, some MSS बर्हण — ^{c}) M_{1-3} राक्षसश्च ददौ तस्मै

22 ^{a}) $D_{6.8.9}$ कुर्कुट (for कुक्कुट) — ^{b}) B_1 ददौ च (for प्रददौ) Dn_1 n_2 अरुण (for व°) B_2 स्वजं; B_4 सुत (for स्वयम्). V_1 वरुण प्राददत्स्रज; $B_{3.5}$ Dn_3 प्रददावरुण स्रज — ^{d}) G_1 रुचिर (for °रा).

23 T_1 om 23^{ab} — ^{a}) T_2 प्रभा, T_3 M उमा, G प्रभा (for च गा) — ^{d}) $D_{1.2.4-9}$ इडा; $T_{2.3}$ G_{2-4} M इळा (for इला) D_{10} T_3 पुष्पं (for पुष्प-)

24 ^{a}) D_1 सुवर्णं (for सुधन्वा) — ^{b}) $D_{1.2}$ वापिचत्र, D_5 वा चित्र·; D_{6-9} T G $M_{1.3.4}$ चाचित (for चामित) — T_1 om 24^{cd} — ^{c}) D_{4-9} वरुणो वारुणीं दिव्यां — ^{d}) V_1 B Dn D_{10} स गजान्प्रददौ शुभान्, $D_{1.2.4-9}$ प्रददौ भुजगाञ्शुभान् — ^{f}) T $G_{2.4}$ द्वीपान्, G_1 द्विपान्; M_{1-3} द्वीपीन् (for द्वीपिनो) V_1 B Dn D_{10} M_4 द्विपानन्याश्च पक्षिण.

श्वापदांश्च बहून्घोरांश्छत्राणि विविधानि च ।
राक्षसासुरसंघाश्च येऽनुजग्मुस्तमीश्वरम् ॥ २५
वर्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ।
उपायैर्बहुभिर्हन्तुं नाशक्नोच्चापि तं विभुम् ॥ २६
सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयम् ।
शशंसुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितम् ॥ २७
स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ।
जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥ २८
तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडता निहतेऽसुरे ।
सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥ २९

स सेनापतिरेवाथ बभौ स्कन्दः प्रतापवान् ।
ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छंकरस्य च ॥ ३०
हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ।
सदा कुमारो देवानां सेनापत्यमवाप्तवान् ॥ ३१
तस्मात्सुवर्णं मङ्गल्यं रत्नमक्षय्यमुत्तमम् ।
सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतम् ॥ ३२
एवं रामाय कौरव्य वसिष्ठोऽकथयत्पुरा ।
तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्व नराधिप ॥ ३३
रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलभं नरैः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

---

25 Dn2 reads 25 twice — a) Dn2 (first time) पौरांश् (for घोरांश्) — b) D4 5 8–10 T2 3 M शस्त्राणि (for छत्राणि) — D5 om 25cd — c) D4 T3 G2 ये (for च) — d) V1 B2–5 Dn1 n2 (both times) n3 D2 10 अनु-, D8 T1 2 G ये न, T3 न च (for येऽनु) T2 G1 तद् (for तम्) — After 25, D4 6–8 ins

403* तस्मै प्रददुरम्याणि वाहनानि धनानि च ।

26 T1 om 26ab — a) S (T1 om.) वर्धमानवधो पाय — d) D1 2 4–7 9 नृप, D8 शृणु (for विभुम्)

27 a) B1–4 Dn1 n2 T1 सैनापत्येन D1 4 8–10 ते (for त) V1 D2 सैनापत्ये सम (D2 रत) देवा — b) S [अ]न्वपालयन् (for गुहालयम्) — c) D3 G4 तत् (for तं)

28 a) M4 सं (for स) D6 8 9 च वृद्धो, T1 समिद्धो, T2 G2 4 प्रवृद्धो (for वि°) — b) B1 M विभु (for प्रभु) D5 देवसेन प्रजापति — d) D4 6–9 दानवांस् (for °व) D2 प्रति (for गुह)

29 a) T G M4 स तत् (for तस्मिन्) — b) D6–9 क्रीडता निहतोसुर — c) D1 सुरेश्वर स्थितो राज्ये — d) D4–9 प्रभुर्; T2 G2 4 पतिर् (for पुनर्) D1 2 देवाना परमेश्वर

30 a) D4–9 स च सेनापतिर्वीरो. — b) T2 3 G M4 ददौ (for बभौ) — T1 om 30c–31b — c) D4 6 7 9 वसोर् (for ईशो)

31 T1 om 31ab (of v l. 30) — b) T2 3 G तेषाम्, M एषाम् (for एष) D7 एव (for एव) B1 पावक (for °कि) — c) D5 भगवान् (for देवाना) D1 2 4 6–9 सनत्कुमारो भगवान् — d) Some MSS सैनापत्यम्

32 a) D5 मागल्यं — b) T2 M3 अक्षयम् — d) B1 वह्नि (for वह्नेस्) D9 स्मृतं, M2 3 महत् (for मतम्)

33 Before 33, T1 3 ins भीष्म — b) Some MSS वशिष्ठो — T1 transp 33cd and 34ab — d) B4 Dn1 D1 2 10 T1 2 G जनाधिप; T3 युधिष्ठिर (for नराधिप)

34 T1 transp 33cd and 34ab — b) G4 किल्बिषात् — T1 om 34cd — c) B2 partly damaged B1 D6 8 9 T2 3 G2–4 M4 महास्थानम्

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 (*sup lin*) 2 8 10 M1–8 दानधर्म, D1 मोक्षधर्म — *Adhy name* V1 B1–3. 5 Dn D10 सुवर्णदानं, B4 तारकवधे सुवर्णदान, D1 2 तारकोपाख्यान, D4 T3 G1 M तारकवध, D5–7 9 सुवर्णोत्प

८७

C. 13 4221
B 13 87 1
K. 13 134 1
M 13 76 1

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्मः प्रोक्तस्त्वयानघ ।
तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शांतनवस्तदा ।
इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजञ्श्राद्धकल्पमिमं शुभम् ।
धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंतप ॥ ३

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
पिशाचकिंनराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥ ४

पितॄन्पूज्यादितः पश्चाद्देवान्संतर्पयन्ति वै ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ ५

अन्वाहार्यं महाराज पितॄणां श्राद्धमुच्यते ।
तच्चामिषेण विधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥ ६

सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृतैः श्राद्धैः पितामहाः ।
प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वांस्तिथ्यां तिथ्यां गुणागुणान् ॥ ७

येष्वहःसु कृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ ।

त्तिस्तारकवध , D3 सुवर्णोत्पत्ति कुमारोत्पत्ति , T2 सुवर्णकुमारसंभवे परशुरामवसिष्ठसंवादे तारकासुरवध — *Adhy no* (figures, words or both) V1 86 (as in text), Dn1 84, D10 93, T1 M4 126, T2 3 G2 4 133, G1 3 M1-3 127. — *Śloka no* Dn1 n2 D4 35

87

☞ This adhy is missing in D8 (cf. v l 13 82 37)

1 a) G4 चातुर्वर्णस्य (for 'र्ण्यस्य) V1 महात्मन्; B3 वै धर्मान्; D4-9 धर्मो वै (for धर्मात्मन्) T3 चातुर्वर्णस्य माहात्म्य — b) D1 2 T3 धर्मा. प्रोक्तास्, D4-6 8 9 यथा प्रोक्तस् (for धर्म प्रो') V1 B1-3. 5 Dn D10 धर्मा प्रोक्ता यथा त्वया; B4 धर्मा प्रोक्तास्त्वया विभो, D7 यथा प्रोक्तस्त्वया तथा — c) D1 तम् (for तथै) — d) M भारत (for पार्थिव)

2 T1 om 2 (with the ref) — b) B4 D8 (also as in text) T2 G M तथा (for तदा) T3 भीष्मोथ जनमेजय — c) D1 इद (for इम) — d) V1 B2-5 Dn वक्तु समुपचक्रमे

3 b) V1 B Dn D10 -कर्मविधिं; T3 -कल्पमिद (for 'मिम) — c) D2 पुण्य च (for पुत्रीय) — d) D1, 2 पितृयज्ञप्रवर्तकं (D2 'न)

4 T1 om 4bc — d) B1 G4 तथा, D5 T2 G2 M1 4 तदा (for सदा)

5 a) T2 3 G M तत (for [आ]दित) T1 पूजयित्वा पितॄन्पश्चाद् ❀ Cn आदित अमावास्यायाम्, पश्चात्प्रतिपदि । यद्वा । खण्डदर्शे पूर्वार्धे इष्टि , पश्चात्पितृयज्ञ । ❀ — b) V1 B Dn D2 5 10 देवतास् (for देवान्स) T2 G -तर्पयीत; T3 M 'येत (for 'यन्ति) T1 देवान्स तर्पयेत्सदा — T1 om 5c-6d — c) V1 B Dn D4-9 G1 3 M4 तान्सर्वं , T3 सतर्प्यं, M1-3 सर्वान्प्र (for सर्वप्र) — d) T2 G2 4 पितॄन् (for सदा)

6 T1 om 6 (of v l 5) D4 6 7 9 om 6ab — a) ❀ Cn अन्वाहार्यं पश्चात्कर्तव्यमपि यस्मादेवम्, तस्मात्प्रथमकल्पित सामान्यविधि अमावास्याया यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति तदहरपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ कुरुते इति विशेषविधिना बाध्यते इति अन्वाहार्यत्वमपि पितृयज्ञस्य भवतीत्यर्थ । ❀ — D5 om 6cd — c) D5 6-9 चार्पणेह (for चामिषेण) V1 B Dn तस्माद्विशेषविधिना — d) D1, 2 विधि प्राथमकल्पिक

7 b) V1 B Dn D10 कृते श्राद्धे (for कृतै श्राद्धै). — After 7ab, D10 S (except T2) ins

404* पिण्डान्वाहार्यक श्राद्ध कुर्यान्मासानुमासिकम् ।
पितृयज्ञ तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डाना मासिक श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा ।
तदामिषेण कुर्वीत प्रथम प्राञ्जलि शुचि ।

[T1 om lines 2-3 — (L 2) T3 च (for तु)]

— T1 om 7cd — c) V1 Dn2 D4-9 च (for तु) D1 2 4-6 तत्सर्वं (for ते सर्वांस्) — d) V1 B1 4 5 Dn D10 तिथ्यातिथ्य (for तिथ्यां तिथ्यां) D1 2 गुणास्मकान्, D4 7-9 'गुण, T2 3 G M द्विने गुणान्; T3

तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ ८
पितॄनर्च्य प्रतिपदि प्राप्नुयात्स्वगृहे स्त्रियः ।
अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥ ९
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयाया तु वन्दिनः ।
चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥ १०
पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति द्युतिभागिनः ॥ ११
कृषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ।
अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥ १२
नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ।
विवर्धन्ते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः ॥ १३
कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥ १४
द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
रजतं बहु चित्रं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥ १५
ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीम् ।
अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥ १६
युद्धभागी भवेन्मर्त्यः श्राद्धं कुर्वंश्चतुर्दशीम् ।
अमावास्यां तु निवपन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १७
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धकर्मणि तिथ्यः स्युः प्रशस्ता न तथेतराः ॥ १८
यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ १९

C 13 B 13 K 13 M 13

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

(also) दिने दिने (for गुणागुणान्) B3 D6 तिथ्यातिथ्य-गुणान्वितान् (D6 °गुणं)

8 ^{a}) D10 यथा (for येषु) — ^{b}) S महत् (for ऽनघ) D1.2 यत्फल प्राप्नुते नृप — ^{d}) D1 यथावृत्तं, T G M4 फलवत्तन्, M1-3 स्रुवतस्तन् (for यथावत्तन्)

9 ^{a}) S (except T1) अर्चन् (for अर्च्य) — ^{b}) Dn1 n2 सुगृहे- — ^{c}) D3 अति-, M1 अनु- (for अभि-) T1 2 M4 -प्रदायिन्यो, T2 G -प्रदर्शिन्यो (for प्रजायिन्यो) B1 D4 6-9 अभिरूपा प्रजाव(D7 °व)त्यो — ^{d}) D10 प्रजावती (for बहुप्रजा)

10 D1 om. 10 — ^{b}) Dn1 n2 D5 10 वाजिन ; D4 6-9 धर्मिण. (for वन्दिन) T3 तृतीया याति वदिन — ^{d}) T1 बहुशो (for बहवो)

11 ^{b}) Dn2 D1.4-9 G4 कुर्वतो (for °ता) — ^{d}) S (except G2) द्यूत- (for द्युति)

12 B4 om. 12^{bc} — ^{b}) D5 तदा, D6-9 सदा (for नृप) — ^{c}) D3 M अष्टमीं (for °म्यां) T2 3 G कुर्वाणस्त्वष्टमीं पुष्टिं

13 ^{a}) T3 कुर्वतां (for °त:) — ^{b}) V1 B1 T3 फलं (for -शफं) D6-9 भवत्येकशफा बहु; T1 भवेदेव फल बहु — ^{c}) B4 च दशमीं, D4-9 दशम्या तु — ^{d}) Bom. ed. श्राद्धान्वि (for °नि)

14 ^{a}) D6 8 9 कुप्यलाभी, D10 T1 2 G1 3 4 M2 3 रूप्यभागी (for कुप्य°) — T1 om 14^{cd} — ^{c}) D3 चैव (for पुत्रा) — ^{d}) V1 तत्र, D6 9 वास्य, D7 चास्य; S (T1 om) चास्य- (for तस्य) D8 पुत्रा वै चास्य वेश्मनि

15 ^{a}) D10 द्वादशीम् (for °श्याम्) — ^{b}) M1-3 एवं (for एव) D8 प्रशस्यते, T3 प्रकाश्यते (for प्रदृ°) — ^{c}) G3 4 राजत (for र°) B3 5 Dn1. n2 D1 4 10 S वित्त (for चित्रं) — ^{d}) D1 T1 मनोहर (for °रमम्)

16 ^{a}) B3 4 D1 6-8 T2 3 G1. 2 4 च (for तु) — ^{b}) T2 G3 4 श्राद्ध कुर्वस् (by transp) — D1 2 T1 om 16^{cd} — ^{d}) V1 प्रलीयते (for प्रमी°) D8 नराधिप (for नरा गृहे)

17 ^{a}) D8 9 श्राद्धभागी, T1 युद्धजेता (for °भागी) — ^{b}) V1 B1-3. 5 Dn D10 T1 कुर्वञ्श्राद्ध (by transp) B4 कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीं — For 17^{ab}, D1 2 subst.

405* चतुर्दशीं प्रकुर्वाण सुखभागी भवेन्नर ।

— ^{c}) V1 D1 अमावस्या (for °वास्यां) V1 B3 Dn2 D5 निर्वपन्, Dn1 n2 M4 निर्वापात्, T3 (also as in text) नियतं (for निवपन्) — ^{d}) V1 B2-5 Dn D2 M4 सर्व- (for सर्वान्) D10 समाप्नुयात् (for अवा°)

18 = (var) Manu. 3 276 — ^{a}) G3 4 M4

८८

C 13 4240
B 13 89 1
K 13 135 1
M 13 77 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किंस्विद्दत्तं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर ।
किं हविश्चिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते ॥ १

भीष्म उवाच ।

हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः ।
तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैषां युधिष्ठिर ॥ २
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥ ३
वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ।
सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ४
द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।
त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चातुर्मास्यं शशेन तु ॥ ५
आजेन मासान्प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।
वाराहेण तु षण्मासान्सप्त वै शाकुनेन तु ॥ ६
मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥ ७
मासानेकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ।
गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥ ८

पक्ष (for पक्षे) — ^{c}) V1 B Dn D6–10 G2 तु (for स्यु)

19 = Manu 3 278 — ^{a}) B3 T2 G2 4 तथा (for यथा) — D4 om (hapl) 19^{cd} — ^{c}) D6–9 यथा (for तथा)

Colophon — *Parvan name* B1, 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* N (except B2, D8 missing) M1–3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D1 2 4 10 M3 श्राद्धकल्प , T2 3 G3 श्राद्धविधि ; M1 2 श्राद्धतिथिकल्पन. — *Adhy no* (figures, words or both) V1 87 (as in text), Dn1 85 , T1 M4 127 , T2 3 G2 4 134 , G1 3 M1–3 128. — *Śloka no* Dn2 19 , D4 18

88

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l. 13 82 37) M1 2 transp 13 88 and 13 89

1 ^{a}) D6 7 9 किंचिद् (for किंस्विद्) T3 तात (for दत्त) — ^{b}) D5 भवते (for °ति) D7 8 [अ]क्षय्यम् (for °यम्) — ^{c}) D10 S किंस्विद्बहुफल चो(T3 G3 M3 प्रो)क्त — ^{d}) D1 6 8 9 अनन्त्याय. B5 D5 कल्प्यते

2 T1 om 2 (retaining the ref) — ^{a}) D1 -काले तु; D4–9 कल्पेषु (for -कल्पे तु) S (T1 om) ब्रवीमि श्राद्धकल्पे वै (G4 °कार्याणि) — ^{c}) D10 कार्याणि ; S (T1 om) वक्ष्यामि (for काम्यानि) — ^{d}) V1 B Dn D1 10 चैव, D6 9 चैषा (for चैषां)

3 ^{a}) B4 5 D1 मासैर् (for माषैर्) — ^{b}) T2 3 G1 2 4 मूलैः (for मूल) D1 -फलेन च (for फलैस्तथा) — ^{d}) D9 विधिवत्, D10 श्राद्धे च (for श्राद्धेन) D4–8 विधिवत्पितरो नृणा.

4 ^{a}) D9 10 वर्धमान (for °मान-) B1 D1 6–8 -तिलश्राद्धम्, S -फल चैवम् (for तिल श्राद्धम्) B3 D4 वर्धमान तिलश्राद्धम्; D5 °नं तिलैः श्राद्धम् — ^{b}) D1 G3 अक्षय्यं (for °य) D5 मुनिर् (for मनुर्) — ^{c}) D5 च (for तु) — ^{d}) D1 तिल प्राधान्यत स्मृत

5 ^{b}) B4 च , S (except T3) तु (for ह) — ^{c}) D1 2 [ए]व (for [आ]हुश्च) T3 त्रिमासानाधिकेनाहुश्च — ^{d}) D5–7 T1 चतुर्मास्य, D9 T2 चातुर्मास (for °र्मास्यं) D1 च (for तु) V1 B2–5 Dn D10 च(D10 चा)तुर्मासं शशेन ह

6 S om (hapl) 6^{a}–8^{b} — ^{a}) B2 5 D4–6 10 अजेन (for आ°) D4–9 मासं (for मासान्) — ^{c}) V1 वराहेण D1 [ए]व (for तु) — ^{d}) B4 5 Dn1 शाकुलेन (for °नेन) D5 7 च (for तु)

7 S om 7 (cf v l 6) — ^{b}) V1 B Dn D10 प्रभो (for [ए]व तु) — ^{d}) D5 7 वार्षिकी (for -मासिकी). D1 2 तृप्तिर्मासान्दशैव तु, D6 9 तृप्ति स्याद्वादशवार्षिकी (hypermetric)

8 S om 8^{ab} (cf v l 6) D2 om. 8^{ab} D6 7 repeat 8^{ab} after 9 — ^{a}) Dn D9 मासेन (for मासान्) — D4 om 8^{c}–9^{d} — ^{c}) T2 दिव्येन (for ग°) D2 श्राद्धे वै, D6 (both times) श्राद्धेषु (for

यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ९
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते ॥ १०
गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
सनत्कुमारो भगवान्पुरा मय्यभ्यभाषत ॥ ११
अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ १२
आजेन वापि लौहेन मघास्वेव यतव्रतः ।
हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥ १३
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः ॥ १४
आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये ।
यत्किंचिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५

C. 8 K M

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्राद्धे तु)

9 D4 om 9 (cf v 1 8) T1 om 9^{ab} — ^{a}) B3 Dn3 युक्तं (for युक्त) — ^{c}) D5 8 9 T2 वार्ध्री- (T3 °ध्रा)णस्य तु (D5 च) मांसेन, T1 G1 M1-3 वार्ध्रीणसस्य मा°, T3 G2-4 M4 Cv वाध्राणसस्य मा° ❀ Cn वार्ध्रीणस वध्र्या स्थूलनासिको महोक्षः । पक्षिविशेष अजविशेष इत्यन्ये । Cv वाध्राणसस्य वन्यमहिषस्य । यद्यपि महिषवाध्राणमशब्दौ पर्यायवाच्यौ तथापि एकत्र ग्राम्यमहिष, अपरत्र वन्यमहिषो ग्राह्य । ❀ — After 9, D5 7 repeat 8^{ab}

10 ^{a}) B3 Dn2 n3 D2 अनन्त्याय (for आ°) — ^{b}) V1 B1-4 Dn3 D10 खड्गि- (for खड्ग) — ^{c}) B3-5 Dn3 D5 6 9 10 लोह, T1 खड्ग, G1 रौह, Cn लौहं (as in text) D4 काल शाक च लौहैश्च, D8 T2 3 G2-4 M कालशाक च रौं(D5 लौ-, T2 3 रो)ह च ❀ Cn लौहं काञ्चनवृक्षज पुष्पादिशाकम् । ❀ — ^{d}) D8-10 T3 om अपि M4 [अ]नवद्य (for [आ]नन्त्य) D1 अप्यानन्त्या योपकल्पते (hypermetric), D4 अनत छागमुच्यते

11 ^{d}) D1 पुराणेषु, D5 6-9 पुरा माम्, D10 T2 G पुराणाय, T1 3 M4 पुरा या, M3 पुरा याम् (for पुरा मयि) D2 पुरा वै प्रत्यभाषत, D5 पुरा मामभ्युपागत, M1. 2 पुरा या मय्यभाषत

12 12^{ab} = Manu. 3 274^{ab} — ^{a}) B5 Dn1 n2 D2 7 9 T2 G1 2 4 स्वकुले, D8 सत्कुले (for स कुले) D1 5 जातो (for जायाद्) — ^{b}) D8 वा (for नो) — ^{c}) Dn1. n2 सर्पिसं (for सर्पिषा)

13 ^{a}) V1 B Dn2 n3 D4 8 9 10 अजेन, S (except M4) आज्येन (for आजेन) B3 8 D10 T2 G चापि, D1-3 वाथ (for वापि) V1 B2-4 D1, 6 8 10 M4 लोहेन; T1 G1. 3 4 रौहेन, T2 रोहेण, T3 M1-3 रौहेण, G2 रोहेन (for लौ°) — ^{b}) S [ए]व (for [ए]व) D8 9 जितव्रत (for यत) — ^{c}) D4 6-9 च्छायां च; D5 -च्छायाया, T1 -च्छाया तु (for -च्छायासु) ❀ Cv हस्तिच्छायासु हस्तवत्परितो लम्बमाना शिफा यस्य स हस्ती वटवृक्ष, तस्य छायासु । ❀

14 ^{b}) V1 B1 [अ]प्येको (by transp) — After 14^{ab}, B5 T1 ins

406* यजेद्वा अश्वमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत् ।

[T1 यजेत वाजपेय वा (for the prior half)]

— ^{cd}) B5 यदा (for यत्र) B8 प्रार्थितो (for प्रथितो) B3 T3 लोके, D3 लोके तु, D4 6 लोके हि (for लोकेषु)

15 ^{a}) T2 G2 4 घृतं (for फलं) — ^{b}) D5-9 पर्ण (for अन्न) V1 B2 4 D1 7 10 च (for वा) — ^{c}) T G M4 मधुना (for मधुस) M1-3 यत्किंचिन्मधुना युक्त — ^{d}) T3 अनन्त्याय (for आ°) B4 D5 कल्प्यते (for कल्पते)

Colophon. — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 2 10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D4 5 10 श्राद्धकल्प, D1. 2 श्राद्धविधि, D8-9 श्राद्धकल्पे हविर्नाम, T2 श्राद्धयोग्यवस्तुनिरूपण, M1-3 श्राद्धकल्पे भोज्यद्रव्यविभाग — *Adhy no* (figures, words or both) V1 88 (as in text), Dn1 86, D10 95, T1 M4 128, T2 3 G2 4 135, G1 3 129, M1-3 130 — *Śloka no* Dn1 n2 15

८९

C. 13 4255
B 13 89 1
K. 13 136 1
M. 13. 77. 13

भीष्म उवाच ।

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशबिन्दवे ।
तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ १
श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
अग्नीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ २
अपत्यकामो रोहिण्यामोजस्कामो मृगोत्तमे ।
क्रूरकर्मा ददच्छ्राद्धमार्द्रायां मानवो भवेत् ॥ ३
कृषिभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्श्राद्धं पुनर्वसौ ।
पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ४
आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं वीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ५
फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।
अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभाग्भवेत् ॥ ६
चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
स्वातियोगे पितॄनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ७
बहुपुत्रो विशाखासु पित्र्यमीहन्भवेन्नरः ।
अनुराधासु कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८
आधिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयन् ।

89

☞ This adhy is missing in D8 (cf. v l 13 82. 37). M1, 2 transp 13 88 and 13 89

1 D1 om the ref —^{b}) D1 6–9 शशि- (for शश-) —^{c}) T1 त्व (for मे) —^{d}) T2 नक्षत्राणि (for °त्रेषु)

2 ^{c}) T1 विधिवद् (for सापत्यो) —^{d}) D1 भवते स, D2 स भवति (for यजेत वि-)

3 ^{b}) V1 B2 3 5 Dn D4 तेजस्कामो, T1 मोक्षकामो (for ओजस्कामो) — T1 om 3^{cd} —^{c}) T3 चरन् (for ददच्) — M4 om (hapl) 3^d–6^a. —^{d}) G1 3 मानदो (for °वो).

4 M4 om 4 (of v l 3). —^{a}) D1 6 7 धनकामो (for कृषिभागी) T3 श्राद्धं (for मर्त्य) —^{b}) T3 मर्त्यं कर्म (for कुर्वञ्श्राद्ध) —^{c}) G2 4 तु (for ऽथ) —^{d}) D1 कुर्वीत (for ईहेत).

5 M4 om 5 (of v l 3) —^{a}) D3 5 G1 3 4 M1–3 आश्लेषासु, D6 7 अश्लेषासु; D8 9 T1 आश्लेषा तु; T2 °षास्तु, T3 °पादौ, some MSS अश्लेषायां (for आ°) — M3 om (hapl) 5^b–7^a —^{b}) B3 वरान्पुत्रान्, Dn1 n2 धीरान्पुत्रान्, D4–9 वीरपु(D5 °रः पु)त्र (for वीरान्पुत्रान्) T1 च विंदति (for प्रजायते). —^{c}) D5 7 M1 च (for तु) —^{d}) D1 मघाया (for °सु) B1 T1 आचरन्, D5 आचरेत्; G1 आप्नुयात् (for आवपन्)

6 M4 om 6^a (of v l 3) M3 om 6 (cf. v l 5) —^{a}) V1 B Dn2 D4–6 8–10 G3 फाल्गुनीषु (for फ°) — D6 7 9 om (hapl) 6^b–7^a —^{b}) T1 सुभगो जायते नर —^{c}) S (M3 om) अपत्यवान् (for °भाग्). —^{d}) S (M3 om.) हस्तेषु (for °न)

7 M3 om 7^a (cf. v l 5) D6 7, 9 om. 7^a (cf. v.l 6). —^{b}) D3 पुमान् (for सुतान्) — For 6^a–7^b D1, 2 subst.

407* फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
उत्तरासु ददच्छ्राद्धं रूपवानभिजायते ।
हस्ते चैव ददच्छ्राद्धं सुखमत्यन्तमश्नुते ।
चित्रासु च ददच्छ्राद्धं नानाफलमवाप्नुयात् ।

—^{c}) B4 D5 G1 3 M1 2 स्वाती (for स्वाति-) V1 मर्त्यो; D1 T M3 अर्चन् (for अर्च्य) —^{d}) D1 सौराज्यम् (for वाणि°) D3 -तिष्ठति (for जीवति)

8 ^{b}) V1 B Dn D5–10 पुत्रमीहन्, T1 पितॄनर्चन्, T2 G M4 पितॄनिह (for पित्र्यमीहन्) T3 पितॄनर्चन्भवेत्सदा, M1–3 पितॄनिह यज(M1 °जे)न्नर — Dn3 om. 8^c–9^d —^{d}) T1 राजचक्रप्रवर्तक

9 Dn3 om 9 (of v l 8) —^{a}) D1 T2 G2–4 लभेत्, D5 T3 भवेत् (for व्रजेत्) G1 आधिपत्ये लभेन्मर्त्यो —^{b}) B1 D10 अपि (B1 marg तु) निर्वपन्; B4 अभिनिर्वपन्, D4–9 अर्चयन्पितॄन्; T1 G3 अपवर्तयन्, T2 3 G1 2 4 M उपवर्त° (for अपवर्ज°) — T1 om 9^{cd} —^{c}) B3 वर (for कुल-) —^{d}) D4–9

ादमपुरःसरः ॥ ९
यशोऽपाढासनुत्तमम् ।
ीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ १०
र्गन्विद्या श्रेष्ठामवाप्नुयात् ।
प्रेत्य गच्छेत्परा गतिम् ॥ ११
ा प्राप्नुयान्नापदं नरः ।
ापक्तिसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२

पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्बहु विन्देदजाविकम् ।
उत्तरास्वथ कुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ १३
बहुरूप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः ।
अश्वाश्वाश्वयुजे वेत्ति भरणीष्वायुरुत्तमम् ॥ १४
इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशबिन्दुस्तथाकरोत् ।
अक्लेशेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशास ह ॥ १५

C. 13 4269
B 13 89 15
K. 13. 136 15
M 13. 77 27

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

T₁ ₂ G श्राद्द दम, Bom ed दम-) D₅ G₄ पुर सर (for -पुर-

, Dn₁ D₁ ₁ T₁, ₂ G₁ M ऋच्छेत, G₁-₃ इच्छेत (for अच्छेत) — ᵇ) (up to वीत (in 10ᵈ) B Dn₁ n₂ r [अ]नु°) V₁ पूर्वाषाढासु चोत्तम, — ᶜ) B₁ उत्तरासूत्तराषाढा (sic), , D₄-₉ उत्तराप्यनुपा° — ᵈ) T₁ म्)

— ᵃ) D₁ ₂ स्व (D₂ स्वा) भिजित, ₃ G₃ ₃ M स्वाभिजितौ (for °जिता) भिपश्मिद्धिम् (for विद्यां श्रेष्ठाम्) for °नुयात्) — M₄ om (hapl) श्रवणेन, Dn₁ n₂ D₁₀ ष्वेषु, D₁ ा तु) M₁-₃ श्रवणेन तु लोकेषु सुमद्गतिं, B₂ ₅ सुसगतिं, Dn₂ स ऊर्द्ध्वतिं (for परा गतिम्). M₁-₃

cf v l 11) — ᵃ) V₁ D₅ राजभा° राज्यभागी) D₆ ₈ ₇ ₉ श्रविष्ठाया -₃ राज्यभोग धनिष्ठासु — ᵇ) V₁ ात नियत नर, B₁ नियत स भवेन्नर, ापद्वर, M₁-₃ प्राप्नुयाद्विपुल धन for वारुणे) — ᵈ) D₅ ₈ ₉ शुद्धिम् For 11ᵉ-12ᵈ, T G subst.

...सपत्रिर्धनिष्ठासु धन भवेत् ।
...पर्योगे व्याधिमोक्षो बल तथा ।

— (L 1) T₂ G₃ ₄ सपत्नि (for °त्ति) T₂ G₃ ₄ लभेत् (for भवेत्) — (L 2) T₂ ₃ G₃ ₄ -मोक्ष (for मोक्षो) G₃ फलं (for बल)]

13 ᵃ) B₃ D₇ -प्रौष्ठपदा; B₃ T₂ G M₁-₃ प्रोष्ठपदा, T₁ °पद्रे (for °पदा) D₁ T₂ M₄ पूर्वां प्रोष्ठपदा कुर्वन् — ᵇ) D₈ G₂ ₄ अजाविकान् (for °कम्) V₁ B Dn D₂ ₁₀ बहून्विंदत्यजाविकान् (D₁₀ °क) — ᶜ) V₁ B Dn D₂ ₆ ₅-₁₀ प्र-, D₄, ₆ ₇ च (for [अ]थ)

14 ᵃ) V₁ B Dn D₂ ₄-₉ M₄ कुप्य-, G₄ रूप- (for रूप्य-) D₅ चैव, T₂ श्राद्ध (for वित्त) — ᵇ) D₁ ₂ ₁₀ श्रयन्, D₆ ₆ ₇ ₉ शिव, D₄ ददत्, D₈ शिव, T₂ G₂ ₄ प्रिय, G₁, ₃ धिय (for श्रित) — ᶜ) D₆ ₉ अश्वे युजे, D₇ अश्वयुजे (for चाश्व°) V₁ B₁ ₃ ₅ Dn D₃ ₁₀ अश्विनीष्वश्वान्विंदेत; B₂ अश्वे युजेश्वान्विंदेत, B₄ अश्विनीष्वायुर्विंदेत, D₅ ₈ अश्वानश्वयुजे विंदन् (D₅ °देद्)

15 ᵃ) D₁ T₂ कृत्वा (for श्रुत्वा) — ᵇ) D₄, ₆ ₇ ₉ T₂ G₃ शशि (for शश) T₂ तदा (for तथा) — ᶜ) D₁ G₃ M₁-₃ [अ]यजच्च; D₄ ₆-₉ यजश्च (for [अ]जयच्च) — ᵈ) D₁₀ अनु- (for सोऽनु-) V₁ B₁-₃ Dn₂ D₁, ₁₀ च (for ह)

Colophon — *Parvan name* B₁ ₂, ₄ Dn₂ D₁ शांति — *Sub parvan* B Dn D₂ ₄ ₁₀ M₁-₃ दानधर्म — *Adhy name* V₁ B₁ ₅ Dn D₁₀ श्राद्धकल्प; B₄ T₂ नक्षत्रश्राद्धविधि, D₁ ₂ नक्षत्रयोग, D₄ नक्षत्रनाम; D₅ नक्षत्रश्राद्धफलकथन, D₆ ₈ ₉ नक्षत्रश्राद्ध, D₇ श्राद्ध नक्षत्र, M₁-₃ काश्यपश्राद्धविधानं; M₄ काम्यश्राद्धविधि — *Adhy no* (figures, words or both) V₁ 89 (as in text), Dn₁ 87, D₁₀ 96, T₁ ₂ M 129, T₂ G₃ ₄ 136, G₁, ₂ 130 — *Śloka no* Dn₁ n₂ D₄ 15

९०

C. 13. 4270
B. 13. 90. 1
K 13. 137 1
M 13. 78. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ।
द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणान्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥ २
देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।
उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ३
श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।
कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥ ४
एषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि ताञ्शृणु ॥ ५
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ ७
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥ ८
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ।
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥ ९

90

☞ This adhy is missing in D3 (cf v. 1 13 83 37)

1 a) G3 कीदृशे स्म (for °शेभ्य) — c) G3 द्विजे स्म (for द्विजेभ्य).

2 Cf Manu 3 149 — a) D8 परीक्ष्येत (for °क्षेत) — c) V1 दैव- (for दैवे) V1 पैत्रे (for पित्र्ये) D1-3 T1 M2 3 च (for तु) — d) Dn1 D1 2 G1, 4 M1 4 न्यायम्; D5 6 स्वाज्यम् (for न्याय्यम्) T1, 2 न्यायमातुर्मनीषिण

3 T1 om 3ab — a) S (T1 om.) पाव(G2 °छ)-यति (for पूज°) — b) D1 हि; M तु (for [इ]ह) — c) T2 3 G तस्मिन् (for तस्मात्) D1 4-9 उपहृत्य सु देवेभ्य, T1 दैवकर्माणि दे°

4 b) G1 परीक्ष्येद् (for °क्षेद्) S मिथ (for बुध) — d) Dn1 ह, D8 वै (for च)

5 a) V1 B Dn तेषामन्ये, D1 येषां मध्ये (for एषामन्ये) B1 -दूषस्; D1 3 7 9 हतास्, D10 G दूष्यास् (for दूषास्) T1 ये चाप्यन्ये पङ्क्तिदूष्यास्, T3 येषामन्ये पङ्क्तिदूष्याम् — c) B1 च (for तु) T2 ते (for ये) M अपाङ्क्तेयास्तु वै राजन् — d) D3 तेनच (for ताञ्शृणु)- D1 कीर्तनीयास्तु ताञ्शृणु; G3 corrupt

6 b) D1 परिवेत्ता (for पशुपालो) T3 महाकृति (for निरा°) — d) S गायक (for °न) D1 5 विक्रय (for विक्रयी)

7 = (var) Manu 3 158 D10 T1 G1 om (hapl.) 7ab — a) B3 D6-9 आगार-, Dn2 G2 अगार (for अगार) — c) D1 2 सामुद्रको (for °द्रिको) V1 Dn2 D1 5 6 8 9 भृतस्, B1 भटस्, B2-4 D10 वृतस् (for भृत्यस्) T1 समुद्रगो राजभृतस्; T2 नाना मुद्रो राजभृतस्, T3 G M सामुद्रो राजभृतकस् — d) V1 B1 5 D8 M कारिक, T1 -शारिक, T2 3 G दारिक (for -कारक).

8 8a = Manu 3. 159a G2 om (hapl) 8a-9b. — a) B1 तु (for च) T G4 M4 पित्रा वि(T1 पुत्रान्वि)भजमानश्च — b) = Manu. 3 155d D6 9 वा (for च) — c) B1 अभिशस्तस्; Dn1 °शस्यस् (for °शस्तस्) D1-9 स्तेयी (for स्तेन).

9 G2 om 9ab (cf v 1 8), D1 om. (hapl) 9-10 — a) D1 शरकारश्, M2 3 चर्म° (for पर्व°) T1 2 G1 3 M4 पर्वद्वारश्च मूली च; T3 G4 कर्मकारश्च मूली च — b) G1 पर (for पार) B2 (marg) D3 6 7 9 -जायिक., T3 दारक (for दारिक) D1 पितृघ्न पारजायिक — d) V1 ह (for च)

10 D4 om 10 (cf v 1 9) — a) V1 B Dn D8, 10 च य (by transp) D1 परिक्रमेद्; T3 परा

श्वभिर्यश्च परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ १०
एतानिह विजानीयादपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ ११
षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टाया तावद्दूषयते नृप ॥ १२

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ १३
असूयता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ १४
श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन्कथंचन ।
तस्मात्परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ १५
तिलादाने च क्रव्यादा ये च क्रोधवशा गणाः ।

C B K M

क्रमेद्, M4 पराक्रामेद् (for परि°) — b) Dn2 D8 T2 M1 दृष्ट (for दष्ट) — c) D10 T3 G M4 वित्तश् (for वित्तिश्) D1 [ऽ]पि, M4 तु (for the second च) — d) S यश्च स्याद् (for दुश्चर्मा) V1 -तल्पक, D10 °वित् (for °ग) — e) D8. 9 T2 कुशीलको (for °लवो) — f) = Manu 3. 162b D10 वर्धनैर्यश्, G1. 3 यो नक्षत्रैश् (by transp) — After 10, V1 B Dn D5. 8. 10 ins.

409* इदं शौर्यं ब्राह्मणैर्भुक्तमपाङ्क्तेयैर्युधिष्ठिर ।
रक्षांसि गच्छते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ।
श्राद्धं भुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतल्पगश्च यः ।
पुरीषे तस्य तं मासं पितरस्तस्य शेरते ।
सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् । [5]
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषे ।
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ।
ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्रापगतेषु च ।
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्रेत्य नश्यति । [10]
ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चयः ।

[For lines 1–2, cf. Manu 3. 170. — (L. 2) D8 भुक्तम् (for हव्यम्). — For lines 3–4, cf. Manu 3. 250. — (L. 3) Dn3 त्वधीयेत, D8 च कृत्वा च (for त्वधीयीत). — (L. 4) Dn1 ते मास, D5 पञ्चास (for तं मासं). D5 चैव (for the second तस्य). D8 पितरो वै वसन्तु न (for the post. half). — Lines 5–6 = (var.) Manu 3. 180. — (L. 6) V1 B1–3 D10 तु (for च). D10 वार्धुषौ (for °षे). — Lines 7–8 = Manu. 3. 181. — (L. 7) B1 [अ]मुत्र च (for नामुत्र). — (L. 9) Dn2 चारित्राय मतेषु च (for the post. half). — (L. 11) D5 यत् (for ये).]

11. 11ab = (var.) Manu. 3. 167ab. T3 partly damaged for 11ab. — a) V1 B1. 5 Dn D10 इमान्; B2–4 धीमान् (for इह). T1 द्विजातीस्त्व (for विजानीयाद्). — b) T1 विजानीहि (for अपाङ्क्तेयान्). D4 द्विजोत्तमान् (for द्विजाध°). — c) D4 शूद्रस्य (for शूद्राणाम्). — d) Dn3 -चेतना, T2 G -तेजस (for -चेतस).

12. For 12ab, cf. Manu 3. 177ab. — a) T2 G1. 3. 4 कुष्ठी (for षष्टिं). D8 वर्षं (for काण). V1 B5 Dn3 (marg.) चण्ड, B1. 2 Dn3 रुण्ड, B4 D2. 4 खज, D1 व्यङ्ग, T2. 3 G1. 3 M वदी, G4 वादी (for षण्ढ°). D10 शतं वदी कुष्ठिकाण, T1 G2 कुष्ठी काण शठ पशु (G2 वदी). — c) B1 D1 पंक्त्या समुपविष्टायास्.

13. = (var.) Manu 3. 238. — a) T1 यो (for यद्). — b) D4. 6–9 T1 यो भुक्ते, T2. 3 भुक्ते यद् (by transp). — c) D4–8. 10 च यो भुक्ते, T1. 2 G M [ऽ]न्नमश्नाति, T3 यदश्नाति (for च यद्भुङ्क्ते).

14. D4. 5. 8 repeat 14ab and D6. 7. 9 read the same after 15. — a) T2 असूयया (for °यता). D2. 4 (first time) भुक्तं, D6 (both times) 6. 7. 8 (first time) 9 भुक्तं (for दत्तं). D1 असूयतश्च यद्भुक्तं.

15. a) T3 damaged. G1. 3 -दुष्याश् (for दूषाश्). D10 श्वान च पङ्क्तिदूष्याश्च. — b) T1 चक्षेरन् (for [अ]वेक्षे°). B4 D1. 4. 6–8 कदाचन (for कथं°). D10 नावेक्षेत कदाचन. — T1 om. 15c–16d. — c) V1 B1 (marg. as in text). 5 Dn M2 परिस्तृते, B1 T2. 3 °श्रुते, G1. 2. 4 °श्रिते (for °वृते). — d) B1 [पु]वाव, B4 [पु]व वि; G4 [अ]प्यन्व- (for [अ]न्वव). D4. 6. 9 तिलान्क्षेत्रांश्च कारयेत्, D5 तिलान्पङ्क्तिषु धार°, D7 corrupt. — D4. 5. 8 repeat 14ab and D6. 7. 9 read the same after 15.

16. T1 om. 16 (cf. v. l. 15). D4. 6–9 om. 16ab.

C. 13. 4232 B. 13. 90. 22 K. 13. 137. 22 H. 13. 78. 16

यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ॥ १६
यावद्ध्यपङ्क्त्यः पङ्क्त्यां वै भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावत्फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥ १७
इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
ये त्वतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान्द्विजान् ॥ १८
वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ।
पाङ्क्तेयान्यांस्तु वक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः ॥ १९
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयानुसंतानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥ २०
मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ।
ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥ २१
अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ २२
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथाप्लुताः ॥ २३
अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ।

— a) D2 तिलदानेन दायादा, S (T1 om) तिलदानेष्वदायादा — b) D2 -वशानुगा, G3 damaged (for -वशा गणा) — For 16ab, V1 B Dn D6 10 subst.

410* तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च ।
[B2 यद् (for च)]

— G3 om 16cd. — d) S (T1 G3 om) न (for वि-) D1 2 वद्विधि (for तद्धवि)

17 = (var) Manu 3 176 — a) D1 6–8 T1 G1. 2 [अ]पाक्त्य (for [अ]पङ्क्त्य) V1 B Dn D10 अपाक्त्यो (B1 D10 °क्त्या) यावत पक्त्या; D2 G3 4 यावद्ध्यपाक्त्य पाक्त्यान्वै (G3 पंक्त्या वै, G4 पक्त्यान्वै), D4 यावद्ध्यपाक्त्यान्पक्तौ पै, D9 यावद्ध्यपांक्त्यान्वै भुक्तान् — b) D4 तुष्यति (for पश्यति) S समासीन प्रपश्यति — c) T1 फल (for फलाद्) T1 2 नाशयति (for भ्रंश°) — d) D1 यानिशं, D1–9 S (except T2 G3 4) बालिशा (for °शम्)

18 T3 G3 damaged. — a) B1 तद्, D2 om, T2 G4 च (for तु) — b) D1 विज्ञेय पङ्क्तिपावक. — B4 D10 om (hapl) 18c–19d — c) D8 तस्त्वतस्तान, T1 हेतूल्लेशां; T2 G1 3 4 हेतुतस्तान्, M हेतुभिस्तान् (for ये त्वत°)

19 B4 D10 om 19 (cf v l 18) S om (hapl) 19a–21d. — a) V1 B (B4 om) Dn D4 विद्यावेद- (for वेदविद्या-) D4 व्रती (for व्रत-). — After 19ab, B1 Dn1 n2 D5 8 ins.

411* सदाचारपराश्चैव विज्ञेया सर्वपावना ।
[B1 om. the post. half D3 पङ्क्ति (for सर्व)]

— D1 om. (hapl.) 19cd — c) V1 B (B4 om) Dn तु प्र- (for यास्तु)

20 = (var) Manu 3 185 S om 20 (cf. v. l 19) — b) D1 त्रिसौपर्णं (for त्रिसु°) — c) B4 [आ]त्म- (for [अ]नु) — d) D6–8 छांदोगो D1 छंदोगा ज्येष्ठसामगा ※ Cn त्रिणाचिकेत त्रिणाचिकेताख्यमन्त्राध्येता । पञ्च गार्हपत्यादय आवसथ्यान्ता अग्नयो यस्य। त्रिसुपर्णं चतुष्कपर्दा युवति सुपेशा इति बह्वृचानां मन्त्रत्रयम् वा ब्रह्म मेतु मामित्यादि तैत्तिरीयप्रसिद्ध वा। ब्रह्म वेद. परविद्या वा तदेव देय येषां तेषामनुसंतान. परपरायामुत्पन्न स्वय च ब्रह्मविदध्यापको वा । ※

21 S om 21abcd (cf v l 19) — a) D1 2 यस्य वंश्या (for यश्च वश्य) D1–9 मातापितृभ्या ये वश्या — b) B1 4 श्रोत्रिया पुरुषा दश, D1. 2 6–9 श्रो(D1 2 क्ष)त्रिया दशपूरुषा, D4 corrupt. — e) D1 विद्यावेद- (for वेदविद्या-) — f) D5 7 च (for [उ]त)

22 G3 partly damaged. — c) D4 7–9 S (G3 damaged) दान- (for धर्म) — d) Dn1 स (for य).

23 a) D5 T3 येषु (for ये च) — b) D5–9 अ [D5 ह्य]भिषिक्ता, T2 G3 ह्यभिषेक (for अ°) D4 अभिषिक्ता कृताश्रया — c) B4 [ए]व सर्वेषु, D2. 3. 7–9 समन्त्रेषु; D6 ससत्त्वेषु, D10 T2 3 G M सहस्रेषु; T1 [अ]प्यनेकेषु (for समन्त्रेषु) — d) B1 D10 भवस्य वभृथप्लुता, B2–5 Dn1 n2 D4 5 7 G M1–3 °भृथप्लु- (Dn2 °स्तु)ता

24 T3 partly damaged G3 partly damaged for 24ab — d) S (T3 damaged) निमन्त्रय (for °येत्)

25 G3 partly damaged D3 5, 7 M1–3 om. (hapl.) 25ab. — a) V1 B2 3 5 Dn D5 महाभागा (Dn2 °गा)

एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ॥ २४
इमे परे महाराज विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥ २५
ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥ २६
अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥ २७
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ २८
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यास्तावत्पुनन्त्युत ।
ततो हि पावनात्पङ्क्त्याः पङ्क्तिपावन उच्यते ॥ २९
क्रोशादर्धतृतीयात्तु पावयेदेक एव हि ।
ब्रह्मदेयानुसंतान इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३०
अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥ ३१
अथ चेद्वेदवित्सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ३२
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्द्विजान् ।

C. 13
B. 13
K. 13
M 13

— ^{d}) B_4 D_1 योग्या सु , S योगिनश्च (for योगा सु) D_{4-9} योगेषु निरतव्रता — After 25, S ins

412* पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तथा भागवता परे ।
वैखानसा कुलश्रेष्ठा वैदिकाचारचारिण ।

[(L 1) T_1 $G_{2.4}$ पांच- (for पञ्च-) — $T_{1.8}$ M om. line 2 — (L 2) T_3 कुरु (for कुल)]

26 ^{a}) D_1 नियता (for प्र°) $D_{2.4-9}$ ये चेतिहास निपुणा (D_2 °रता) — ^{b}) B_4 M द्विजोत्तमा (for °मान्) — ^{c}) T_1 विप्रा (for केचिद्)

27 T_3 partly damaged — ^{a}) $B_{4.5}$ Dn_2 $D_{4-6.8.9}$ T_2 G_3 M अधीयते ; D_{10} °याना (for यते) D_6 G_4 वै (for ये) T_1 पठति ये पुराणानि — ^{b}) G_2 partly damaged B_4 $D_{2.4-9}$ G_4 वा (for च) — T_1 om 27^{cd} — ^{c}) D_{4-9} अधीयं ($D_{5.8}$ °य)ते (for °स्य च) — ^{d}) D_{4-9} स्वानि कर्माणि कुर्वते

28 ^{b}) D_2 $T_{2.3}$ G_3 M_4 सहस्रश ; D_{4-9} यतव्रत (for सहस्रद) — 28^{cd} = Manu 3 184^{ab} — ^{c}) V_1 B Dn D_{10} अग्र्या (for अग्र्य) T_3 देवेषु (for वेदेषु)

29 ^{a}) D_1 एव प्र-, M_1 एते तु (for एते प्र) — ^{b}) B_4 G_4 M_{1-3} पर्क्ति, $D_{4.7-9}$ पक्त्या ; $T_{2.3}$ M_4 पक्तीस् (for पङ्क्त्यास्) T_2 च (for [उ]त) $G_{1.3}$ तावत्पंक्ति पुनात्युत — ^{c}) $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ [ऽ]पि, M [ऽ]ति (for हि) B_1 D_4 पावना ; D_{10} पवनात् (for पाव°) T_3 पर्क्ति (for पङ्क्त्या) D_{5-9} य(D_5 त)तो हि पावना पक्त्या (D_8 °क्त्या), T_1 ततोपि पावन पंक्त्या — ^{d}) $D_{2.8}$ -पावनम् (for °न)

30 D_5 om 30^{a}–31^{b} — ^{a}) D_2 तृतीयं (for °यात्) $Dn_{1.n2}$ च (for तु) $D_{1.10}$ क्रोशादर्धं तृतीयं तु — G_2 damaged for 30^{bc} — ^{b}) T_1 प्रापयेद् ; T_2 प्रार्थ° (for पाव°) D_1 $T_{2.3}$ G च, $D_{4.6-9}$ तु (for हि) — B_4 om 30^{c}–31^{d} — ^{c}) B_2 (marg) -देयात्म (for -देयानु-) — ^{d}) D_8 धर्म (for ब्रह्म)

31 B_4 om 31, D_5 om 31^{ab} (for both, cf v l. 30) T_1 om 31–32 — ^{a}) $D_{4.6.7.9}$ ऋत्विग्द्विज उपाध्याय — ^{b}) T_2 $G_{1.3.4}$ अग्र्यासनं, T_3 damaged B_1 भजेत् (for व्र°) — T_3 partly damaged — ^{c}) Dn_1 n_2 अभ्यनु , Cn अननु- (as in text) D_{4-9} ऋत्विजान्समनुज्ञात ❀ Cn अननुज्ञात इति पाठे अभिमान वशादननुज्ञात इति ज्ञेयम् । ❀ — ^{d}) $D_{4.10}$ T_2 पंक्त्या (for पङ्क्त्या) T_3 M पक्त्यां हरति दुष्कृतिं

32 T_1 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) B_4 Dn_3 अथर्व (for अथ चेद्) B_5 सर्वे , D_1 तात (for सर्वैः) — ^{b}) V_1 पाक्त्य- (for पङ्क्ति) D_{10} न (for वि) — For 32^{ab}, D_{4-9} subst

413* अथर्ववेदविस्सर्वं पङ्क्तिदोष व्यपानुदेत् ।
वेदशास्त्रविद्र विप्र सर्वदोषैर्विवर्जितम् ।

— [L 1) D_6 अथ वेदविच्च तत्सर्वं, D_8 अथर्वविच्च तत्सर्वं (for the prior half) D_5 पक्त्या (for पङ्क्ति-) — (L 2) $D_{5.6}$ पात्र (for विप्र)]

— ^{c}) G_2 damaged M_1 स (for न) $D_{4-7.9}$ वा (for च) T_2 $G_{1.3}$ M पलितो , G_4 फलतो (for पतितो)

33 ^{c}) V_1 $B_{3.5}$ Dn अन्यान् , B_4 यास्तान् (for दान्तान्) — ^{d}) Dn_3 सहस्रदान् (for बहुश्रुतान्)

34 34^{ab} = Manu. 3 139^{ab} — ^{a}) T_1 यस्तु (for

C. 13 4310
B 13. 90 41
K 13 137 41
M 13 78 32

स्वकर्मनिरतान्दान्तान्कुले जातान्बहुश्रुतान् ॥ ३३

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
न प्रीणाति पितॄन्देवान्स्वर्गं च न स गच्छति ॥ ३४

यश्च श्राद्धे कुरुते संगतानि
न देवयानेन पथा स याति ।
स वै मुक्तः पिप्पलं बन्धनाद्वा
स्वर्गाल्लोकाच्च्यवते श्राद्धमित्रः ॥ ३५

तस्मान्मित्रं श्राद्धकृन्नाद्रियेत
दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि ।
यं मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं
तं मध्यस्थं भोजयेद्धव्यकव्ये ॥ ३६

यथोषरे बीजमुप्तं न रोहे-
न्न चास्योप्ता प्राप्नुयाद्बीजभागम् ।
एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हमाणै-
र्न चेह नामुत्र फलं ददाति ॥ ३७

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ ३८

संभोजनी नाम पिशाचदक्षिणा
सा नैव देवान्न पितॄनुपैति ।
इहैव सा भ्राम्यति क्षीणपुण्या
शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ३९

यथाग्नौ शान्ते घृतमाजुहोति
तन्नैव देवान्न पितॄनुपैति ।
तथा दत्तं नर्तने गायने च

यस्य) — ^{b}) T1 दद्याच्छ्राद्धानि मानव — ^{c}) Dn1 प्रीणति (for प्रीणाति) T1 मुनीन् (for पितॄन्) — ^{d}) D1 2 न च स्वर्गं, D5 स्वर्गं स च (for स्वर्गं च न). T1 2 G1 M पश्यति (for गच्छति) B5 D4 7 स्वर्गं च स न गच्छति, T3 G3, 4 स्वर्गं च स न (T3 न च) पश्यति

35 For 35, cf Manu 3 140 — ^{a}) Ḃ3 य श्राद्धे, D4 6–9 यस्तु श्राद्धे, T1 2 य श्राद्धकाले, M1 3 य श्राद्धेन (for यश्च श्राद्धे) — ^{b}) G4 पथेन (for पथा स) — ^{c}) G2 partly damaged T1 न चैव (for स वै) D10 M1 2 (*sup lin*) 3, 4 बधनादिव, T M2 °नाद्धि (T2 °द्दि), G3 3 °नाद्य, G4 °नानि (for °नाद्वा)

36 For 36, cf Manu 3 138 — ^{a}) V1 B2–5 मैत्रं (for मित्र) S श्राद्धतो नाददीत (for °कृन्नाद्रियेत) — ^{b}) D4–7 9 मित्रे, D8 मित्र (for मित्रेभ्य) — ^{c}) V1 B D4 5 7 8 10 T2 G1 2 4 यन् (for य) S मित्र न शत्रुं — ^{d}) T1 G4 M4 न; T2 स (for त) Dn3 हव्यकव्यं, D4 G1 3 °कव्यै (for °कव्ये)

37 For 37, cf Manu 3 142 — ^{b}) V1 B3 3 5 Dn D10 [आ]वप्ता, T1 M [अ]स्योप्त, G2 °प्तान् (for °प्ता) D6 S बीजभावं (for °भागम्) — D6 7 9 om 37^{c}–38^{b} — ^{d}) T1 2 G1 2 4 च (for न) B1 विदध्यात् (for ददाति)

38 = (var) Manu 3 168 D6, 7 9 om 38^{ab} (cf v l 37). T3 G2 partly damaged — ^{a}) T G1 3, 4 M4 [ऽ]पि (for हि) — ^{d}) G4 च (for हि) — After 38, D4 reads 40^{a} repeating it in its proper place

39 For 39, cf Manu 3 141. D4 om. 39^{a} — ^{a}) D1 2 -यक्षा, D5 10 S Cv -भिक्षा; D6–9 दक्षिणास् (for °णा) ❀ Cv सहभोजनयोग्येषु दत्ता संभोजनी । मित्रश्राद्धमिति यावत् । ❀ — ^{b}) B1 या नैव, D1 2 या वै न, D4 तेनैव, D5–9 तानेव, D10 यान्येव; T2 तदैव (for सा नैव) D6 9 च (for न) — G2 partly damaged — ^{c}) D1 2 4–9 भ्रमती (D5 °ति); T1 भवति, T2 3 G1 3 4 चरति, M च्यवति (for भ्राम्यति) V1 B Dn D10 हीन (for क्षीण)

40 D4 reads 40^{a} for the first time after 38 S om 40^{ab} — ^{a}) D6–9 घृतमग्नौ (for घृतम्) D1 2 10 यथा प्रशान्ते ज्वलने जुहोति, D4 (both times) 5 यथा प्रशान्ते घृतमग्नौ जु° — ^{b}) D4 तेन (for तन्न) — ^{c}) D4, 6–8 यथा (for तथा) B1 चोक्तं, G2 दानं (for दत्त) Dn2 नर्तन; Dn3 G4 °के, D2 वर्तते (for नर्तने) T1 2 G1–3 तथा दत्त (G2 दानं) नर्तके गायके च — D10 om (hapl) 40^{d}–41^{a} — ^{d}) V1 B Dn चानृते (for °चे) D4 6–9 यां चानृचे दक्षिणा वै प्रयुक्ता; D5 या चान्वेति दक्षिणा वै प्रयुक्ता, T1 M3 यथा चोक्ता (M4 °क्त) दक्षिणा सा(M4 चा)वृणोति, T2 G M1–3 यथानृचे दक्षिणा चा(T2 °णा वा ; G4 °णे चा)वृणोति, T3 तथानूचे दक्षिणे या च नेति ❀ Cn आवृणोति प्रयच्छति । आहृ इति सुपठम् । ❀

यां चानृचे दक्षिणामावृणोति ॥ ४०
उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा
या चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
आघातनी गर्हितैषा पतन्ती
तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ४१
ऋषीणां समयं नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ।
निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ॥ ४२
स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ४३
कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ।
तत्र ये ब्राह्मणाः केचिन्न निन्दति हि ते वराः ॥ ४४
ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न ताञ्श्राद्धेषु भोजयेत् ।
ब्राह्मणा निन्दिता राजन्हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ४५
वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ।
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
प्रियान्वा यदि वा द्वेष्यांस्तेषु तच्छ्राद्धमावपेत् ॥ ४६
यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदनृचा नरः ।
एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥ ४७

C 13 .
B 13 9
K 13 1:
M 13 7

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

41 D10 om 41^{a} (cf v l 40) T1 om 41^{a} G2 partly damaged for 41^{ab} —^{a}) B1 ततो (for उभौ) G3 om from हिन up to ऋषी (in 42^{a}) T2 3 [ए]षा (for [ए]षा) —T1 transp 41^{b} and 41^{c} —^{b}) V1 B2-5 Dn D2 4 8 या चानृते; D10 T1 न चानृते, T2 3 G1 M येनानृ(T3 °नृ)चे, G4 यैरानृते (for या चानृचे) D1-9 च (for वै) B1 या चानृते दीयते दक्षिणा वै —^{c}) Dn1 n2 D2 आघातिनी (for °तनी) G2 गृहमेषा (for गर्हितैषा) D1-9 अप्राप्यती गर्भमेषां पतती, D10 आपातनी गर्हितव्या प°, T1 आघायनी गर्हणीया न शुद्धा, T2 G1 2 M अ(T2 G1 आ) घाथि(M1. 3 °य)नी गृहमेषा पतती, T3 G4 अघावि(G4 °साधि)नी गृहमेषा प° —T1 om 41^{d} —^{d}) T2 G4 प्रेत, M4 पापान् (for प्रेतान्) T2 M4 पावयेद् (for पात°)

42 G3 om ऋषी (in 42^{a}) (cf. v l 41) T2 partly damaged —^{a}) V1 B2-5 Dn D2 4 5 G3 समये, B1 यान् (for °य) —^{b}) S रक्षति (for चरन्ति) —D3 om 42^{c}–44^{b} G2 damaged for 42^{cd} —^{c}) D6 8 धर्मदास् (for धर्मज्ञास्) T1 2 निश्चितान्सर्वधर्मज्ञास् —^{d}) V1 D1 7 10 तान्देवान्, D5 तान्देव, T1 तादृशो, T3 M तादृशान् (for तान्देवा) T2 G1 2. 4 तादृशा ब्राह्मणा विदु

43 For 43, cf Manu 3 134 D9 om 43 (cf v l 42) —^{a}) M2 -निष्ठा (for निष्ठा) T1 3 M ब्रूषयो (for ऋ°) —D1 6-8 T1 om 43^{cd} —^{d}) D1 तथापरे (for च भारत)

44 44^{ab} = (var) Manu 3 135^{ab} D9 om. 44^{ab} (cf v l 42) G2 partly damaged —^{b}) D1-8 प्रतिष्ठेयानि, T1 प्रदेयानीह; T3 प्रतिपाद्यानि (for °ष्ठाप्यानि) —T1 om 44^{cd} G2 damaged —^{c}) M1-3 [अ]पि, M4 ते (for ये) V1 B2-5 Dn D1 2 6 10 T3 G4 ब्राह्मणान् (for °णा) —^{d}) D5-9 तु (for हि) V1 रता, Dn1 नरा (for वरा) T2 G न च निंदति तत्परा, T3 न च निंदति ते वरा, M न निंदति तु ये परान्

45 ^{a}) D1 वि (for तु) T1 ब्राह्मणान्ये तु निंदंति —^{b}) B1 ताञ्श्राद्धेषु न भोजयेत् —^{c}) T2 G2 4 निर्जिता (for निन्दिता) —^{d}) T2 हतास् (for हन्युस्) V1 B Dn D10 त्रै (for त्रि) G2 4 हतारस्त्रिपुरुष कुलं (hypermetric)

46 G2 damaged for 46^{ab} —^{b}) D1. 4-9 [s]नघ (for नृप) —46^{cd} = (var) Manu 3 130^{ab} —^{d}) D1-9 ब्राह्मण वेदपारग —D10 reads 46^{ef} twice —^{e}) D2 प्रिया, D4-9 प्रिय (for प्रियान्) D6-9 द्वेष्य (for द्वेष्यास्) V1 B Dn D1 प्रियो (D1 °या) वा यदि वा द्वेष्य(D1 °ष्या)स् —^{f}) V1 B Dn1 n8 तेषां (for तेषु) V1 B Dn8 D4. 8 न; Dn1 D6 तु, D2 च (for तच्) D1-9 10 (second time) G1 2 आचरेत् (for आवपेत्) Dn1 तेषां तु श्राद्धमाचरेत्, D1 तेषु श्राद्धमवापयेत (sic)

47 = (var) Manu 3 131 G2 partly damaged —^{b}) Dn D9 अनृतान्; D10 T2 G1 2 4 °चो, T1. 2 अन्वह (for अनृचा) —^{c}) D5 8 पूत (for प्रीत) T1 G (G2 damaged) एक(T1 त)स्मिन्मन्त्रविस्पूत

९१

C. 13. 4326
B. 13 91 1
K. 13 138 1
M 13 79 1

युधिष्ठिर उवाच ।

केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
भृग्वङ्गिरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १
कानि श्राद्धेषु वर्ज्यानि तथा मूलफलानि च ।
धान्यजातिश्च का वर्ज्या तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकम् ।
येन संकल्पितं चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ३
स्वायंभुवोऽत्रिः कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् ।
तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥ ४
दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नाम तपोधनः ।
निमेश्चाप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया वृतः ॥ ५
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः ।
कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ॥ ६
निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
संतापमगमत्तीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥ ७
अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ।
तमेव गणयञ्शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८

— ^{d}) D5 10 सर्वम् (for सर्वान्).

Colophon om in D1 — *Parvan name* B1 3 4, 5 Dn8 शान्ति — *Sub-parvan* V1 B1–4 Dn D3 5–7 9 10 M1 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1–4 Dn D10 श्राद्धकल्प, D3 श्राद्धविधि, D4–9 ब्राह्मणपरीक्षा, T2 श्राद्धपात्रविधि, T3 G2 4 पात्रविधि — *Adhy no.* (figures, words or both) V1 90 (as in text), Dn1 88, D10 97, T1 M4 130, T2 3 G3 4 137, G1 8 M1 131, M2 3 132 — *Śloka no* Dn1 56, Dn2 55, D4 46

91

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l 13. 82 37)

1 After 1^{ab}, T2 3 G M1 2 4 read 3^{cd} M3 om. (hapl) 1^{c}–3^{b} T1 2 G3 4 M4 om 1^{cd} — ^{c}) V1 B2–5 Dn1 D3 10 T3 भृग्वगिरसिके काले, D4 6–9 भृग्वभ्यगिरसे काले; D5 भृग्वगिरसिकाके तु, M1 2 कुले च भृग्वगिरसे — ^{d}) D1 2 वै (for वा)

2 M3 om 2 (cf. v l 1) — ^{a}) V1 B Dn श्राद्धानि, M1 2 श्राद्धे च (for श्राद्धेषु) — T1 om (hapl) 2^{bc} — ^{b}) V1 B Dn D3 10 कानि, T3 यथा (for तथा) D1 2 G1 3 M1 2 4 वै (for च) — ^{c}) D6 3 9 -जाति(D6 °ती)षु, G2 M1 4 -जात्यश्च (for -जातिश्च) D4 वर्ज्यास् V1 B Dn D1, 2 10 T3 धान्य जात्यश्च का वर्ज्यास्

3 M3 om. 3^{ab} (cf v l. 1). T1 om 3. T2, 3 G M1 2 4 om 3^{ab} — ^{a}) D6 संप्रवृद्धं (for °वृत्तं). — ^{b}) D2 तस्मिन् (for यस्मिन्) Bom ed सदात्मकं (for य°) — T2 3 G M read 3^{cd} after 1^{ab} — ^{c}) T3 M4 केन (for येन) T2 [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) T2 3 G1, 3 M1 2 4 ब्रूहि (for शृणु) V1 B1, 4 Dn D2 6 8 जनाधिप (for नरा°) G2 4 M3 तन्मे ब्रूहि पितामह.

4 ^{a}) T2 G2 [ऽ]त्र, T3 वै (for ऽत्रि) T1 परम (for कौरव्य) — ^{b}) T1 कौरव्य परमार्थवित्. — ^{d}) B1 D5–9 श्रुत (for स्मृत.)

5 ^{b}) Dn2 निमीनां सु- (for निमिर्नाम) — ^{c}) D3, 5 7–9 [ए]व (for [अ]पि). — ^{d}) D2 [अ]न्वित; D5 युत (for वृत)

6 ^{b}) B1 दुश्चर, D3 दुष्कृत; T3 पुष्कलं (for दुष्करं) — ^{c}) S (except T1) निपातात्मा (for -परी°).

7 ^{a}) G2 partly damaged D1, 4–9 शौचादि, T G3 4 M श्राद्धानि (for शौचानि) G1, 3 निमिस्तु दृष्ट्वा श्राद्धानि — ^{d}) D4–9 -परिप्लुत (for -परायण.)

8 ^{a}) T1 [अ]व- (for [उ]प-) T2 3 G2–4 -कार्याणि (for -हार्याणि) — ^{c}) D4–7 9 अर्थं (for शोक) — ^{d}) B2–5 D10 T1 त्रिरात्रे (T1 °त्रै); D6 8 9 चिरात्र (for विरात्रे) B1 त्रिरात्रे प्रत्यबोधत; D4 त्रिरात्रे प्रतिबुध्यते, D5 विरात्रे प्रतिबुध्य च

तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन पिहितात्मनः ।
मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तरगामिनी ॥ ९
ततः संचिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥ १०
उक्तानि यानि चान्यानि यानि चेष्टानि तस्य ह ।
तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥ ११
अमावास्यां महाप्राज्ञ विप्रानानाय्य पूजितान् ।
दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृसीः स्वयमथाकरोत् ॥ १२
सप्त विप्रास्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ।
ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्नं ददौ प्रभुः ॥ १३
दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।
पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥ १४
कृत्वा च दक्षिणाग्रान्वै दर्भान्सुप्रयतः शुचिः ।
प्रददौ श्रीमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५
तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसंकरमात्मनः ।
पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ॥ १६
अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मयैतदनुष्ठितम् ।
कथं नु शापेन न मां दहेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ १७
ततः संचिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः ॥ १८
अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्शितम् ।
भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९

C. 13 4:
B. 13 9
K. 13 1
M 13 7

---

9 T1 om 9 — ^{b}) V1 B Dn D 10 शोकेन व्यथितात्मन, G4 °न विहृतात्मन — ^{c}) B4 प्रकृत्य (for संहृत्य) D4-9 पुन संहृष्टमनसो — ^{d}) V1 B Dn D2 10 T2 G विस्तार-

10 ^{a}) Dn2 D4 6. 7 9 G4 स (for सं-) — ^{c}) T1 [उ]प (for [मू]ल) D3 9 भोग्यानि (for भोज्यानि) — D4 om (hapl) 10^{d}-11^{a} — ^{d}) Dn2 घृतानि (for मूलानि)

11 D4 om 11^{a} (cf. v l 10) T1 om. 11^{ab}. — ^{a}) D6-7 मन्यानि, D5 भक्तानि (for उ°) Dn1 n2 G1 M चान्नानि, D10 धान्यानि, G2 damaged (for चान्यानि) D1 2 9 भुक्ता (D9 भव्या) नि यानि चान्नानि — ^{b}) D1 T2 वै, D9 च, T2 G2 4 हि (for ह) — ^{c}) T1 तपसा (for मनसा) — ^{d}) T1 निश्चित्य स (for विनिश्चित्य)

12 ^{a}) D1 अमावस्या V1 B Dn D2 4 10 -प्राज्ञो, T2 G1 3. 4 M1-3 राज (for प्राज्ञ) — ^{b}) B2 (marg as in text) 4 भारत, D4-9 पूज्य तान् (for पूजितान्) — ^{c}) B2 D1 2 -वृत्तिका, T2 3 G1 3 M वर्तका, G2 damaged (for वर्तिका) D4-9 दक्षिणावीतिकान्सर्वान् — ^{d}) V1 B Dn2 n3 D2 वृषी, D4, 6-9 ऋषि (for वृसी)

13 T1 om 13 — ^{a}) G2 partly damaged D1 ततो भुक्त्वा, G2 M1-3 तस्य भोज्यान् (for ततो भोज्ये) T2 2 G1 3. 4 सह (T2 3 तस्य) विप्रास्तस्य भोज्या — ^{b}) M1 2 (*inf lin.*) 3 समुपागमत् — ^{d}) D10 श्यामाकान्न (for °कान्नं)

14 ^{b}) D9 om from निवेशिता up to श्रेष्ठो (in 16^{a}) — T1 om 14^{cd} — ^{d}) D4 भोज्यते, G4 भुज्यते (for -भुञ्जते)

15 D9 om. 15 (cf v l 14) — ^{a}) D3 T3 तु (for च) — ^{b}) Dn1. n2 D2 T1 स, Dn3 G2 सं, D4-8 तु (for सु) — ^{c}) B1 D4 6-8 10 श्रीमत (for °ते) T2 3 पिंडान् (for पिण्ड) V1 B2 4 5 Dn D5 प्रददौ श्रीमत पिंडान् — After 15, T1 ins 414*

16 D9 om 16^{a} (cf v l 14) T1 om 16^{a}-18^{b} — ^{a}) D1 नरश्रेष्ठ (for मुनिश्रेष्ठो) D4 6-8 त तु कृत्वा नृप (D4 6 नर) श्रेष्ठ — ^{b}) T2 ध्यान (for धर्म) — T2 3 G M ins after 16^{ab} T1 after 15

414* बुद्ध्वात्रि मनसा दध्यौ भगवन्त समाहित ।

[T1 अत्रि च, G2 बुध्वात्रिर्, M4 बुद्ध्यात्रि (for बुद्ध्वात्रि). G3 M1 समागत° (for °हित°)]

— T2 3 G M om (hapl) 16^{c}-18^{b} — ^{d}) V1 D1 2, 4-7 9 व्यचिंतयत्, Dn3 विशा पते (for ऽभ्यचिन्तयत्)

17 S om 17 (cf v l 16) — ^{a}) D1 पूर्वै° (for पूर्वं) — ^{b}) V1 B Dn D4 5 8 10 [इ]दम् (for [ए]तद्) — D4 6 7 9 om 17^{cd} — ^{c}) B1 D1 पापेन (for शा°) D4 तु, D8 च (for न)

18 S om. 18^{ab} (cf v l 16) — ^{a}) Dn D4. 7-9 स (for स) — ^{b}) D1 देह (for वंश-) — ^{c}) B1 ध्यातमात्र, D9 °मात्रे D4 8 M तदा (for तथा) Dn3 वा (for च) D6 ध्यातमात्र तदा चात्रिर्

19 B4 om (hapl.) 19^{a}-20^{b} — ^{a}) V1 B5 तथा,

C 13 4345
B 13 91 20
K. 13 138 20
M 13 79 18

निमे संकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधनः ।
मा ते भूद्धीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ २०
सोऽयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ।
ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥ २१
आख्यास्यामि च ते भूयः श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ।
स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ २२
कृत्वाग्निकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।
ततोऽर्यम्णे च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥ २३
विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।
तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ २४
स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।
वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ २५
उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।
ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ ॥ २६
देवास्तु पितरो नाम निर्मिता वै स्वयंभुवा ।
ऊष्मपाः सुमहाभागास्तेषां भागाः प्रकल्पिताः ॥ २७
ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात् ।
सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥ २८

Dn2 अथो (for अथ) D4-8 T2 तदा (for तथा) —b) Some MSS कर्पित —c) D1 पुत्रम् (for भृशम्)

20 B4 om 20ab (cf v l 19). —a) D10 स्वेष (for तेभ्य) —c) T1 M4 मतोभूत्पूर्वदृष्टोत्र, T2 3 G मतो मे (T3 तत्राय) पूर्वदृष्टोत्र, M1-3 म(M1 त)तो मे पूर्वदृष्टोभूद्

21 a) G1 3 यो, G2 damaged (for सो) Dn2 D1 2 स्वयभू, D4-8 स्वय च (for स्वयमु-) —b) D1 धर्मात् (for धर्म) T2 य (for स) —c) T2 G3 M4 स्वायभुव (M4 °व), T3 G1, 4 स्वयभुवं T2 यो (for को) —d) S श्राद्धे स- (for श्राद्धेय) D1 2 आरभेत्, D4-9 आचरेत् (for आह°)

22 a) B1, 3 D10 G2 अथाख्यास्यामि (hypermetric), M3 आख्यास्याम D6 9 om च V1 B4 Dn3 ते पुत्र, T3 भूयश्च (for ते भूय) B6 Dn1 n2 D5 अथाख्यास्यामि ते पुत्र. —b) T1, 3 श्राद्धीय, M1 श्राद्धे स (for श्राद्धेय) —c) Dn3 D1 स्वयंभू —d) D1 त्व (for तत्) T1 3 G M च (for मे) D4-9 त कु(D4 तत्कु)रुष्व नराधिप

23 a) V1 B Dn D5 10 [अ]ग्नौकरण, T1 3 M [अ] ग्निदारणं, T2 G1-3 दारवण (for [अ]ग्निकरण) —b) D1 G3 4 मन्त्रपूत (for °वं) —c) T1 अतो, T2 G1 3 4 तत्र (for ततो) V1 B Dn D1 4 5 10 [ऽ]ग्नयेथ, D6 7 corrupt (for र्यम्णे च)

24 a) D1 6-9 तु (for च) —c) T G1 3 4 M4 तेभ्य सकल्पितो भाग

25 a) S [ए]व (for [इ]ह) —b) D4-7 9 धर्मस्योत्तरचारिणी, S लोकस्यैव च धा° —c) D4-9 [ए]व (for [इ]ति) —d) D5 [अ]पि (for [इ]ति)

26 a) The portion from उदकानयने up to सप्त (in 13 94 3d) is lost in G2 on missing folios S (G2 missing) उदगायतने चैव —b) D1 2 प्रभु, D4-9 पुन (for विभु) —d) D4-7 9 आप्याययाथ (D5 अथाज्येन) हुतेन च, D8 °य्यास्त्वद्गुतेन च, T1 अर्चनीयावुभावपि ; T2 3 G1 M आराध्याविह तेन च (T2 G1 वा); G3 4 आराध्या (G4 °ध्यौ) विहितेन वा

27 G2 missing (cf v l 26) T2 reads 27ab after 28 —b) V1 B Dn D5 10 ये, D4 6-9 ते (for वै) — After 27ab, D4-7 9 ins an addl colophon [*Sub-parvan* D4 6 9 दानधर्म — *Adhy name* D4 5 7 श्राद्धकल्प] — Before 27cd, D4-7 9 ins भीष्म उवाच —c) V1 B Dn D1 उष्ण(B1 °ष्म)पा ये, D8 उष्णपा सु (for ऊष्मपा सु) T2 भागास्तेषा महाभाग, Cv उष्णपास्तु महाभाग —d) T2 सर्वेषा तु (for तेषा भागा) V1 B Dn D10 तेषां भाग प्रकल्पित — D4 6-9 ins after 27 D5 after 28ab

415* सोमपाश्च हविष्मन्तस्तथा बर्हिषदा अपि ।
[D5 7 तथा बर्हिषदोऽपि च (for the post. half)]

28 G2 missing (cf v l 26) D4 6-9 om 28ab —a) S (G2 missing) ते श्राद्धैरर्च्यमाना हि —b) D10 [ऽ]पि, T2 G1 3 4 M1-3 हि, M4 तु (for ह) D1 2 विमुच्यतीह किल्बिषात्, T1 मोचयति च कि° — After 28ab, D5 ins 415* —c) S (G2 missing) सप्त(T2 स्वस्ति)का पितृवशा(G4 °श्या)श्च —d) D1 T1 M1, 2 4 पूर्वं दृष्टा (D1 °ष्ट), D8 9 T2 3 G1 2, 4 पूर्वं दृष्टा ; M3 पूर्वं सृष्टा (for पूर्वदृष्ट) — After 28,

विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥२९
सहः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
ग्राम्निः क्षेमः समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥ ३०
विवस्वान्वीर्यवान्ह्रीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
विपूर्वः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३१
सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुष्करीयकः ।
उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३२
चमूहरः सुवेषश्च व्योमारिः शंकरो भवः ।
ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३३
गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा ।
सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ ३४
अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तलोमा भयंकरः ॥ ३५
अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।
शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३६

C. 13. 4357
B. 13. 91 32
K. 13 138 3
M 13 79 34

T2 reads 27^{ab}

29 G2 missing (cf v l 26) — ^{b}) D4-9 पित रस्तु (for पूर्वमेव) B5 च (for ते)

30 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) V1 B Dn D10 वह्ल घृतिर्, D4 सह कृत्वा, D5-8 सहंकृतिर्, D9 corrupt, M स्वाहाकृतिर् (for सह कृ°) — ^{c}) V1 B1-3 5 Dn D10 पाणिक्षेमी (Dn1 n2 °मा), D1 2 ग्राब्धि क्षेम, D4 ग्राम क्षेम, D5-9 ग्रामि क्षेम, T1 ग्राम्यो क्षेम°, T3 G1 3. 4 ग्राम्योक्षेम्य, M1-3 ग्राम्नि क्षेप्य, M4 ग्रामोक्षेप्य (for ग्राम्नि° क्षेम°) V1 G1 समीहश् (for समूहश्) B4 पाणिक्षेमी समूढश्च, T2 ग्राम्याक्षेत्र सुहु- — ^{d}) B1 (marg as in text) -ज्ञातस्, D1 6 7 9 श्चैव S (G2 missing) धातुस् (for सानुस्) भानुस्,

31 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) D4, 6 7 9 भीमान्; D3 T G1 4 M श्रीमान् (for ह्रीमान्) — ^{b}) V1 B2-4 Dn कृत्व, B1 5 D2 कृत्य, D4-9 कृत्तिर्, M घृत (for कृत) — After 31^{ab}, V1 B Dn D5 10 T1 read 35^{c}-37^{b}, D5 repeating the same in its proper place — ^{c}) D1, 2 विद्पूर्वं, D4 5 विधूय, D6-9 वियूथ (for विपूर्वं) V1 B2-5 Dn D10 विद्युद्वर्चा सोमवर्चा, B1 विद्युत्पूर्वा सोमपूर्वा — ^{d}) D6 तु (for च)

32 G2 missing (cf v l. 26) — ^{a}) S (G2 missing) सोम सूर्यश्च (M °स्तु) सावित्रो — ^{b}) S (G2 missing) दातात्मा (for दत्तात्मा) V1 B Dn D1 2 10 दत्तात्मा पुण्डरीयक° — ^{c}) B4 T1 2 G1. 3. 4 उष्णनाभो, D1 2 उष्णीळाभो, D6-8 M1-3 उष्णिनाभो, T3 उष्णनामा, M4 कृष्णनाभो (for उष्णीनाभो) — ^{d}) T2 G1 3 नप्ताजश्चर एव च, G4 नप्तुश्च रण एव च

33 G2 missing (cf v l 26) — ^{a}) D4-9 चमू पार, T2 G3 4 शत्रुद्रुह; T3 समूहक, G1 मित्रद्रुह (for चमूहर) V1 B Dn सुरे (Dn3 °वे) शश् (for सुवेपश्) D1, 2 10 समूहन सुवे (D10 °रे) शश्च — ^{b}) M1. 3 हरि; M2 4 D4-7 9 T1 व्योमादि (for °रि°) — ^{c}) D1 4-9 धाता (for दक्षो) हर° (for भव°) T3 M2-4 विश्व (for दिव्य) T1 2 G1. 3. 4 M1 भवनो विश्वकर्मकृत — ^{d}) V1 भवनो (for भु°)

34 G2 missing (of v l. 26) — ^{a}) B3 Dn3 D6-9 मणिम° गलित, B5 गलत्व, D4 5 मणिम्य; D1, 2 प्राचेता (for आदित्यो) (for गणित) — ^{b}) D4-9 V1 B2-5 Dn D10 रश्मिवांस् (for °मांस्) — ^{c}) S (G2 missing) सोमप (T3 °पू) र्वश् (for °वर्चाश्) प्राचीन्यो (D5 °शो, D7 °ज्ञो) रजितस्तथा — ^{d}) T2 G4 विश्वक (for °कृत्)

35 G2 missing (of v l 26) D4 om. (hapl.) 35^{ab} — ^{a}) Dn3 D6 9 अत्र, D5 7 8 अत्र (for अनु) — ^{b}) D2 नप्ता ईश्वर, T2 G4 निरजाश्चर; T3 सप्तजश्चर, G1 3 नरजश्चर, M नप्ताजश्चर (for नप्ता चेश्वर) — After 35^{ab}, T1 ins

416* अजो मरीचिरित्येव विश्वेदेवा सनातना ।

— V1 B Dn D5 10 T1 read 35^{c}-37^{b} after 31^{ab}, D5 repeating the same here. — ^{c}) B1 देवश् (for -वीर्यश्) — D1 om (hapl) 35^{d}-36^{a} — ^{d}) D4 5 (second time) 6 8 दीप्तिरोमा, some MSS दीप्तरोमा (for °लोमा) Dn3 T3 G1 3 4 M प्रभा (Dn3 °भं) कर (for भयकर°).

36 For the sequence in V1 B Dn D5 10 T1 and the repetition in D5, of. v l 35 G2 missing (cf v l. 26) D1 om 36^{a} (of v l 35) — ^{a}) V1 B Dn D5 (first time) 10 अनु-, T1 अग्नि, G1 3 4 अनि- (for अति) B5 प्रभीतश्, D5 (second time) प्रतीतिश् (for °तश्) — G4 om 36^{bc} — ^{b}) D6 7 9 प्रश्रुवाश्, D8 प्रस्तवाश् (for प्रदाता) V1 B1-4 Dn1 n2

C. 13 4358
B. 13 91 33
K. 13 138 33
M. 13 79 35

स्रजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ ३७
अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।
हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ३८
पलाण्डुः सौभञ्जनकस्तथा गृञ्जनकादयः ।
कूष्माण्डजात्यलाबुं च कृष्णं लवणमेव च ॥ ३९
ग्राम्यं वाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
कृष्णाजाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ॥ ४०
वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥ ४१
निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनम् ।
पितरश्चैव देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्धविः ॥ ४२
चण्डालश्वपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ॥
काषायवासी कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महापि वा ॥ ४३
संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संबन्धी पतितश्च यः ।

D5 (first time) 10 [अ]थ, Dn1 [अ]पि (for च) D5 (second time) प्रश्रुमांश्चायुमास्तथा; T2 3 G1 3 प्रदातात्रुमति° —^c) D5 6–9 शिलाभ, D5 (second time) शिलाद (for शैलाभ) —^d) D2 5 (second time) T2 3 G1 4 M धारोष्णी (for धी°)

37 For the sequence in V1 B Dn D5 10 and the repetition in D5, cf v l 35 G3 missing (cf v l 26) —^a) V1 B2 3 Dn D5 (first time) T1 स्रजो वज्री, B1 अजो व्रज्री, B5 म्रजो वज्री, D6 7 9 मुढी वज्री, D8 मुढी चडी, T2 3 G1 3 4 स्रु(T3 स्र)जी मंजी, M स्रजी मुजी (for स्रजी वज्री) B1 अजो वज्री चरी चैव, D1 3 सृजी वजी (D2 वज्री) करी चैव, D4 मुजी वची च चिरी च, D5 (second time) मुर्द्री चची चरी चैव.

38 G2 missing (cf v l. 26) D1 reads 38 on marg. —^b) Dn2 कोद्रव (for °वा) D4 6 8 9 कुल त्थास्; G1 पुल्कलास् (for पुलकास्) D6 7 कोद्रवा सकुलत्थका — T1 om (hapl) 38^cd —^d) D1 पालका, D3 पुलका; D4 5 7 नालक, D6 9 मापक, D8 कू°माड, D10 T2 3 G1 3 4 M2 (inf lin.) मूलाना; M कालाश्च (for पलाण्डु)

39 G2 missing (cf v l 26) —^a) V1 B1 2 4 5 Dn Bom ed शो(B1 4 सो; Bom ed. सौ)भांजन कोविदारस्, B3 D2 4–10 प(D8 पा)लाडुसौ(B3 °लाडु शो, D10 °लाडुशो)भांजनकौ (B3 D10 °कस्); T1 पलाडुर्लशुन हिंगु, M पलडुसौभजनकास् —^c) D6 किष्किंकु- (for कूष्माण्ड). Dn3 कूष्माडजायलाबू च, D1 2 6 निष्किंडजात्यलाबू च, D4 7 9 किष्किंडजा(D4 °दुका)न्यलाबु च, D8 कलिंडजान्यलाबुं च, D10 T G4 कूष्माडकान्यलाबूनि (D10 °बु च), G1 3 M कुभांडकान्य- लाबूनि

40 G2 missing (cf v l 26) —^a) V1 B Dn D1 3 7, 10 ग्राम्य- (for ग्राम्य) D1 2 6 8 T2 3 वराह- (for वा°) —^b) D5 7 तथा (for यच्च) D1 6–8 10 T3 M2 [अ]प्रोक्षित, T2 प्रोक्षित (for [अ]प्रो°) —^c) B1 Dn3 विडग च; B2 3 Dn2 D1–9 विड चैव (for विड- श्चैव) D10 G1 2, 4 M1 कृष्णा(M1 °ष्ण)जाजीरक चैव, T1 2 कृष्णाकाजीरक चैव, T3 कृष्ण वा जीरक चैव; M1–3 कृष्णजाजलिकश्चैव —^d) D1 2 श्वेतपाकी, T1 शीतलाशी (for °पाकी) — T1 om (hapl) 40^c–41^b. —^e) T2 G1 3, 4 कुंकुमाद्यास्; T3 M अकुरा स्युस् (for °राद्यास्) —^f) D4, 8 इमा, G1 2 इम (for इह) B2 इह शृंगाटकादिषु, D5–7 9 इमां (D5 °ह) शृंगाटि(D5 °रि) कानि च; G4 इम शृगातकानि च

41 G2 missing (cf v l 26) T1 om 41^ab (cf v l 40) —^c) B2 damaged Dn2 D1, 6–9 T2 G4 अवक्षत्तावरुदित; D5 T1 M अवक्षुत च रु° —^d) V1 B (except B1) Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

42 G2 missing (cf v l 26) —^a) D1–9 -कव्याना, T1 G1 3 M कव्ये च, G4 om (for -कव्ये वा) —^b) V1 om च V1 B1 2 Dn1 सुदर्शन, Dn2 प्रदर्शनं (for श्व°) ❀ Cn सुदर्शन शाकविशेष। ❀ —^c) V1 B Dn D2 4 6–10 हि (for [ए]व) G2 वेदाश् (for देवाश्) —^d) D1–9 त विधिं (for तद्धवि)

43 G2 missing (cf. v l 26) —^a) Some MSS चांडाल- D5 M3 चद्दाळ(M3 °ळ)श्वपचो वर्ज्यो —^b) D1 निवापे पर्युपस्थिते —^c) V1 B Dn काषायवासा, G4 कषायवासी D1–9 च (for वा) T1 काषायवासा कुष्ठी च —^d) D1 2 5–9 भ्रूणहा (for ब्रह्महा)

44 G2 missing (cf v l 26) —^a) D1 2 स य; D4 5 7 च इ, D8 9 T2 M तथा (for च य) T1 सकरो निकृतिस्तथा, T2 G1 3 4 संयधपति(T2 °लि)- तस्तथा —^c) B2 partly damaged. D1, 5 पूर्वेद्

वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशजमृषिं पुरा ।
पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

भीष्म उवाच ।
तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १
ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥ २
निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
तर्पिताः पितरो देवास्ते नान्नं जरयन्ति वै ॥ ३
अजीर्णेनाभिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीडिताः ॥ ४
तेऽब्रुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५
तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ।
स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ६
ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।

C. 13 4378
B 13 92. 7
K 13 139 7
M 13. 79 5

(for एते) —d) D1 2 6-9 निवापे पर्युपस्थिते

45 G2 missing (cf v l. 26) G4 om 45a —b) T2 G1 3 M ऋषि॰ (for ऋषिं) T1 तदा (for पुरा) Dn D10 स्ववर्यं (Dn3 ॰र्श) तमृषिं पुरा; G4 स ववर्ज ऋषि॰ पुरा

Colophon missing in G2 —*Parvan name* . B1. 3 4 Dn3 आवि —*Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 8. 10 M1-3 दानधर्म —*Adhy name* V1 B Dn D4 8. 10 M1-3 श्राद्धकल्प॰; D1 2 विश्वे(D1 ॰श्व)देवोत्पत्ति; T2 श्रीमद्भिमित्रिसवादे श्राद्धे वर्ज्यावर्ज्यक्रमविधि, M1-3 श्राद्धकल्पे अत्रिमत —*Adhy no* (figures, words or both) V1 91 (as in text), Dn1 89; D10 98, T1 M4 131, T2 3 G4 138, G1 3 M1 132, M2 3 133 —*Śloka no* Dn2 45, D4 18

92

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v l 13 82 37) It is also missing in G2 (cf v l 13 91 26)

1 a) V1 B Dn तथा निमौ, D1 2 निमौ तथा (for तथा विधौ) —b) Dn3 देवा (for एव) —c) D1 2 अकुर्वंस्ते (for ॰र्वन्त) V1 B Dn पितृयज्ञ (Dn2 ॰पक्ष) तु कुर्वंति —d) D4-9 शास्त्र (for विधि)

2 a) B1 निष्ठाश्च, B5 D1 2 4-8 नित्याश्च, D9 निरता (for नित्यास्तु) —b) B1 निर्वपनानि (for निवप॰) D1-7 9 कृत्यानि निगमानि च, D8 कृत्वा निर्वपनानि च —c) D2 [अ]कुर्वन्वै (for ॰कुर्वन्त) —d) T G1 3 4 M4 तीर्थांभसि (for तीर्थाम्भोभिर्)

3 b) V1 T8 चातुर्वर्णेन —d) V1 B2 (marg as in text) 5 Dn1 n3 तत्रान्न, D5 तच्चान्नं, D10 T8 G1 3 4 नेहान्नं, T1 सहान्न, M1-3 देहेन, M4 देहान्नं (for ते नान्न) D4-9 हि (for वै)

4 a) V1 B2 4 5 Dn D2 अजीर्णेस्तु (for ॰र्णेन) D6-9 [अ]भ्यहन्यत, T1 [अ]पि हन्यस्य, T2 [अ]पि हन्येन; T8 [अ]पि ह्यन्यत, G1 3 4 [अ]पि हृतव्य, M [अ]भिहन्यंतस् —b) Dn2 देवाश्च, T8 देवता (for ते देवा) —c) B5 [अ]भ्यवर्तंत, S (G2 missing) [अ]न्वपद्य(G4 ॰द्य)त (for [अ]भ्यपद्यन्त) —d) V1 B Dn तदा ह्यन्नाभिपीडिता, D5 निवापान्नानि॰, T1 अजीर्णेनाति॰, T2 3 G1 3 M4 तेना(T8 ते चा)ज्यान्नाभिपूजिता, G4 तेनान्नाज्यादिपूरिता, M1-3 तेनाध्मातेन पीडिता

5 D6 om (hapl) 5ab —a) G4 एवाद्य (for आसाद्य) —T1 om 5bc —c) V1 G4 पीड्याम (for ॰म) —d) B4 स॰, D4 [S]द्य (for ऽत्र). D1 6-9 विधीयते (for ॰ताम्)

6 a) D4-9 [इ]द (for [अ]थ) —b) D4. 6-9 निश्चितं (for ईप्सित) T1 तु व; T2 3 G4 M परं;

[…] 13 4378
[…] 13 92 7
C. 13 139 7
[…] 13 79.50

मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ७

पितर ऊचुः ।

निवापान्नेन भगवन्भृशं पीड्यामहे वयम् ।
प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥ ८
इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ।
एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति ॥ ९

अग्निरुवाच ।

सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ।
जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्धं न संशयः ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वराभवन् ।
एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥ ११
निवप्ते चाग्निपूर्वे वै निवापे पुरुषर्षभ ।
न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ।
रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे विभावसौ ॥ १२
पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे ।
प्रपितामहाय च तत एष श्राद्धविधिः स्मृतः ॥ १३
ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।
सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥ १४
रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोश्च या ।
निवापे नोपतिष्ठेत संग्राह्या नान्यवंशजाः ॥ १५
जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत पितामहान् ।
नदीमासाद्य कुर्वीत पितॄणां पिण्डतर्पणम् ॥ १६
पूर्वं स्ववंशजानां तु कृत्वाद्भिस्तर्पणं पुनः ।
सुहृत्संबन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ १७

G1, 2 वरं (for सुरा) — c) D6, 9 स्वय तु; D5 S (except T1, G2 missing) स्वयभु- (for °भू-) — d) G3 सर्व- (for स च) B5 Dn1 n2 D1, 2, 4, 6, 8–10 [ऽ]भि (for वि)

7 a) T1 राजन् (for देवा) — T1 om. 7bc

8 D1, 2 देवपितर (for पितर) — b) D5, 7 पीडा महे (for पीड्या°) — c) B2, 3 देवेश; B5 G1 मे देव (for नो देव)

9 T1 om 9ab. — a) D2 तेषा तद्वचनं श्रुत्वा — b) D8, 10 T2, 3 G3, 4 स्वयभुर् — Before 9cd, T1 ins. ब्रह्मा — c) T2 पश्यतो (for पार्श्वतो) — d) T1 G4 युष्मान् (for युष्मच्) Dn D1, 2, 4, 6, 8–10 G1 [ऽ]भिधास्यति; M4 विधीयते (for विधास्यति)

10 a) D1 G1 तत्र, T2, 3 G3, 4 M4 तस्य (for तात) T1 सखायस्तस्य भोक्ष्यामो — c) D4–9 जरिष्यति तथा चान्नं

11 a) T3 [अ]पि (for तु) — b) D2 बभु (for [अ]भवन्). — c) D1, 2 चापि; D5 तात, S (except G1, G2 missing) अग्ने (for चाग्ने) — d) V1 B Dn D5 प्राक्तावद्, D10 S (G2 missing) प्राग्भावो for प्राक्तनं)

12 T1 om 12abcd — ab) B2 (marg) 4 D10 निरुप्ते च; D1, 2 न्युप्ते चैव; S (T1 om , G2 missing) निवापे च (for निवप्ते च) Dn2 om चाग्निपूर्वे वै नि Dn1 D4–9 G3, 4 पूर्वं (for पूर्वे) T2, 3 G2, 4 निवृत्ते, M निर्वृत्ते (for निवापे) D1, 2 G1 निवापे (G1 °वृत्ते) भरतर्षभ (for 13b) — c) D4–9 चैवं (for त वै) — e) T1 न प्र-, T3 नाभि- (for चाप) B1 वर्तंति (for -वर्तन्ते) T3 G1, 3, 4 M रक्षासि नाभिवर्धंते — f) V1 B Dn D10 हुताशने (for विभावसौ)

13 a) B3, 4 Dn2 D5 पूर्वंपिंड; S (G2 missing) तत पूर्वं (for पूर्वं पिण्ड) — b) T3 G1, 2, 4 पश्चाद् (for ततो) — c) Hypermetric B1–4 om. च D5 तथा (for तत) — d) T1 एत; T2, 3 G1, 2, 4 M तावच् (for एष)

14 a) B1 श्राद्धेषु (for श्राद्धे च) — d) V1 B1, 2, 4 Dn2 D1, 4, 9, 10 T2 मतेपि (for मतेति)

15 b) D1, 2, 5–9 तथा; M3 च सा (for च या) — c) D1, 2, 4–9 तिष्ठेरन्, T3 M4 तिष्ठंते (for -तिष्ठेत) — d) D6, 7, 9 नास्य (for नान्य) V1 B2–4 Dn D1–3 5–10 वशजा B1 समाह्या नाप्यवशजा, S (G2 missing) न ग्रा(T2 गृ)ह्याश्चाप्य(T1 °ह्याश्चान्य-, G1, 3, 4 °ह्या नाप्य)वंशजा

16 T1 om 16 — a) B2 जलं प्रभवमानश्च — b) D6, 7 कीर्तयेरन् (for °येत) — c) D5 कुर्वंति (for कुर्वीत) — d) S (except G4, G2 missing) पितॄ (for पिण्ड-)

17 a) D4–9 च (for तु) D1, 2 पूर्वं स्ववशजातो (D2 °ता)नां — b) T2 तर्पयेत् (for तर्पण) — D9

कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
पितरोऽभिलषन्ते वै नावं चाप्यधिरोहतः ।
सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः ॥ १८
मासार्धे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्निर्वपनानि वै ।
पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृवर्तिनः ॥ १९
पितामहः पुलस्त्यश्च वसिष्ठः पुलहस्तथा ।
अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृषिः ।
एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥ २०
एते च पितरो राजन्नेष श्राद्धविधिः परः ।
प्रेतास्तु पिण्डसंबन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥ २१
इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्यथागमम् ।
ख्यापिता पूर्वनिर्दिष्टा दानं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

युधिष्ठिर उवाच ।
द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुञ्जते ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
अवेदोक्तव्रताश्चैव भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २

C 13 4397
B 13 93 2
K 13 140 2
M 13 80 2

$_{7\ 9}$ om 17^{c}–18^{b}

18 D$_{6.7\ 9}$ om 18^{ab} (cf v l 17) T$_1$ om. 18^{a}–19^{b} — ^{a}) Some unused MSS कल्याण- (for कल्माष) — ^{b}) G$_4$ युक्तेन तरतोंजलिं — ^{c}) T$_3$ पितरोभिलपत्येव — ^{d}) T$_2$ G$_1$ [अ]त्र, M$_3$ [अ]ति- (for [अ]धि) D$_{3\ 9}$ नाव चैवाप्यरोहत ; G$_3$ corrupt. — G$_3$ om 18^{e}–20^{b} — ^{e}) T$_3$ G$_4$ तदा (for सदा) T$_2$ G$_{1\ 4}$ M नदी (for नावि) T$_3$ तत्र (for तज्ज्ञा)

19 T$_1$ om. 19^{ab} (cf. v l. 18) — ^{a}) D$_{4-7\ 9}$ -पक्षे तु (for -पक्षस्य) — ^{b}) V$_1$ B Dn D$_{1.5\ 10}$ कुर्याश्चिर्वपणानि वै (D$_5$ च) — ^{c}) D$_{1\ 2\ 8}$ T$_1$ [आ]रोग्य (for वीर्यं) D$_{4-7\ 9}$ युधिष्ठिर तथा (D$_{6\ 7}$ °रायुरा)-रोग्य- — ^{d}) D$_8$ om पितृ V$_1$ B Dn D$_{10}$ भक्तित, D$_4$ -तर्पणं ; M$_4$ -वर्जित (for वर्तिन)

20 ^{b}) Some MSS वशिष्ठ. D$_{1\ 2\ 4-9}$ क्रतु (for तथा) — ^{c}) D$_{1\ 2.\ 4-9}$ भृगुश्च (for क्रतुश्च) — ^{d}) Some MSS काश्यपश्च (for क°) — ^{f}) D$_{1\ 2}$ योगीश्वरा G$_4$ महायोगेश्वरेश्वरा

21 ^{b}) B$_1$ D$_8$ M$_3$ (also as in text) स्मृत, T$_{1\ 2}$ पुरा, G$_{1\ 3}$ परं (for पर·) D$_{10}$ एष श्राद्धपरो विधि — T$_1$ om. 21^{cd} — ^{c}) D$_4$ च (for तु) G$_4$ पितृ (for पिण्ड-) D$_{4-9}$ प्रेताश्च पिंडसंधानान् — ^{d}) V$_1$ B$_{1\ 3}$ [s]नेन, D$_{1.\ 2\ 4.\ 5.\ 9}$ स्वेन (for तेन)

22 ^{a}) D$_1$ व्याघ्र (for श्रेष्ठ) S (G$_2$ missing) इति ते पुरुषव्याघ्र — ^{b}) D$_{4\ 6\ 7\ 9}$ यथा मम, S (G$_2$ missing) यथाक्रम (for °गमम्) — ^{c}) V$_1$ B Dn D$_{10}$ व्याख्याता, G$_3$ प्रख्याता (for ख्यापिता) — ^{d}) S (except T$_1$, G$_2$ missing) किं ते (for दान) D$_{10}$ तत्पर (for [अ]त परम्)

Colophon — *Parvan name* B$_{1.\ 3\ 4}$ D$_1$ शांति — *Sub-parvan* V$_1$ B Dn D$_{1\ 2\ 4-10}$ M दानधर्म — *Adhy name* V$_1$ B Dn D$_{1.\ 2\ 4-10}$ श्राद्धकल्प·, T$_2$ धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे श्राद्धविधिकालवर्ज्यावर्ज्य भक्ष्याभक्ष्यविनिर्णय, M$_{1-8}$ श्राद्धप्रशंसन — *Adhy no* (figures, words or both) V$_1$ 92 (as in text), Dn$_1$ 90, D$_{10}$ 99, T$_1$ M$_4$ 132, T$_{2\ 3}$ G$_4$ 139, G$_{1.\ 3}$ M$_1$ 133 M$_{2\ 3}$ 134 — *Śloka no* Dn$_1$ D$_4$ 23

93

☞ This adhy is missing in D$_3$ (cf v l 13 82 37) It is also missing in G$_2$ (cf v l. 13 91 26)

1 = (var) 12 214 1 D$_1$ om the ref. — ^{a}) D$_5$ द्विजास्तपो (for °तयो) B$_1$ om पेता — ^{c}) T$_1$ हविर् (for अन्न) D$_{5-7\ 9}$ काम्याय (for -कामाय) ❀ Cn दशाहादौ व्रतोपेता ब्राह्मणा ब्राह्मणकामाय यजमानस्यार्थं यदि भुञ्जते, तत्कथम् ? स्वस्य व्रतलोपो वा गरीयान्, उत ब्राह्मणस्य कामभङ्गो वा इति प्रश्नार्थ । ❀

2 = (var) 12 214 2 — ^{a}) T$_1$ स्ववेदोक्त (for

C. 13 4398
B. 13 93 3
K 13. 140 3
M 13 80 3

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
तपः स्यादेतदिह वै तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
मासार्धमासौ नोपवसेद्यत्तपो मन्यते जनः ।
आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४
त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ॥ ६
अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।
ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।
अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ८

श॰) M1-3 -व्रतोपेते (for व्रताश्चैव) —^{b}) D4, 6-9 कारणात्, T2 G2, 4 M4 कारणै (for -कारिण) V1 B Dn D5 10 भुञ्जाना कामकारणे (D5 °णात्, D10 °णै); M1-3 °ना कामचारिण —^{c}) V1 प्र, B1 D4-9 च, M हि (for तु) T1 G1 3 4 वेदोक्तेपि हि (T1 °क्तेनैव) भुञ्जाना, T2 °क्तव्रतभुञ्जानां —^{d}) Dn1 n2 D6, 9 व्रता लुप्ता, D10 T2 G4 व्रतालुब्धा; T1 किमु तत्र, T3 व्रत युक्ता (for °लुप्ता) D1 2 भवति ते (for युधिष्ठिर) M1-3 व्रतयुक्ता भवति हि ※ Cn वेदोक्त यागाङ्गभूत व्रत तेन रहिता कामकारणे इच्छया हेतुना भुञ्जाना भोजन कुर्वन्तु नाम । ये तु व्रतोपेता भुञ्जते, ते लुप्तव्रता भवन्ति । ※

3 = (var) 12 214 3 M4 om the ref —^{a}) Dn1 D4 6 7 9 य (for यद्) —^{c}) D9 om तप स्यादे V1 B Dn [ए]वेह, D10 [इ]ति वै (for [इ]ह वै) —^{d}) D6 7 चापि वा, D6 8 9 वापि वै, T3 चापि किं (for वापि किं) T1 किंचन (for किं भवेत्).

4 = (var) 12 214 4^{abcd} T1 om 4 —^{a}) Hypermetric V1 B Dn D4-10 T3 M1-3 मासार्धमा-(D6, 9 °र्धं मा)सोपवासाद् (B1-4 D8 10 °सी) —^{b}) D4 7, 9, 10 तत्तपो, T2 यं तपो, M1 तपो वै (for यत्तपो). —D7 om. 4^{cd}. —^{c}) T3 मंत्रोप (for तन्त्रोप) D4-6 8 9 -घाताय, T2 G4 M4 घाती स, G1 3 घाती च, M1-3 घात स (for घाती यो) —^{d}) M1 3 न तपस्त स्सता मत

5 = (var) 12 214 4^{e}-5^{b} —^{a}) V1 B Dn D10 T1 G1 4 transp अपि and च D1 2 4-9 सम्प्राप्ति (for सपत्ति) —^{b}) D1 9 शिष्यात्तत्, T1 उच्यते (for शिष्यते) —^{c}) V1 सोपवासी (submetric), D7 तदोपवासी (for सदो°) D8 भवति (for च भवेद्) D6 9 तदोपवासी भवति —^{d}) T1 ब्रह्मचर्येति वा पुन

6 = (var) 12 214 5^{c}-6^{b} Before 6, T1 ins भीष्म —^{a}) D4 6-9 मुनिष्ठ, T1 मुनियं (for मुनिश्च) T3 [ए]व (for स्यात्) D9 T2 तदा (for सदा) —^{b}) D5 वेदाश्च (for देवाश्च). T2 जपेत् (for यजेत्) V1 B Dn D10 वेदांश्चैव सदा जपे(Dn2 °पे)त् —^{c}) T2 3 G1 3 4 कुटुंबिको. M2 3 कुटुंबिको धर्मपर —^{d}) T2 सुसश्च, Cn [अ]स्वप्नश्च (as in text) V1 B Dn1 n2 D10 मानव (for भारत) Dn3 सदातपश्च मानव. ※ Cn अस्वप्न धर्मे जागरूक । ※ —After 6, D5 G1 read 8^{cd}

7 7^{ab} = (var) 12 214 6^{cd} G4 om (hapl) 7^{a}-8^{b}. T1 transp 7 and 8 —^{a}) V1 B Dn D5 10 T1 अमासाशी (for अमृताशी) D4 6 7 9 स (for च) —D10 om (hapl) 7^{b}-8^{a} T1 om 7^{b}. D1 2 read 7^{b} after 8^{abc} D5 reads 7^{bc} twice —^{b}) D4 सावित्रीं (for पवित्री) V1 B Dn पवित्र (Dn2 °त्रे) च सदा पठे(B4 चरे)त्, D1 2 5 (both times) 6-9 सावित्रीं च सदा जपेत्. —D1 2 om 7^{c} —^{c}) Dn3 ऋतवासी (for °वादी) D4 (both times). 6-9 सत्यवादी सदा स (D5 [second time] om स) स्यान् —T2 om, (hapl.) 7^{d}-8^{a} T3 om 7^{d}-11^{a}

8 8^{ab} = 13 214 7^{cd} D10 T2 om 8^{a}, T3 om 8, G4 om. 8^{ab} (for all, cf v 1 7) D4 om (hapl) 8 D9 om (hapl) 8^{abc}. T1 transp 7 and 8 T1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. —^{a}) Dn1 n3 कथं (for सदा) —D6 7 om (hapl) 8^{bc} D8 transp 8^{b} and 8^{d} —^{b}) D1, 2 व्रत (for प्रिय) —D5 G1 read 8^{cd} after 6, M2 3 repeat the same after 9 —^{c}) V1 B Dn D5 10 T1 G1 2, 4 अमृताशी (for अमांसाशी) —After 8^{abc}, D1, 2 read 7^{b} and om 8^{d}

9 = (var) 12 214 8 T3 om 9 (cf v 1 7) G1 M1 om 9 T1 om 9^{a} T1 om 9^{cd} —^{c}) D5 स; M3 4 तु (for च) —^{d}) G3 partly damaged G4 M3 4 तथा (for कथं) D1 2 6 7 9 M4 -व्रत (for प्रिय) D4 पवित्री च सदा भवेत् —After 9, M2 3 repeat 8^{cd}

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।
विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ९

भीष्म उवाच ।

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १०
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी सदा भवति चैव ह ।
ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ॥ ११
अभक्षयन्वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।
दानं ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ १२
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १५
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ।
उपस्थिता ह्यप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ १६
देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७

C. 13. 4412
B. 13. 93. 17
K. 13. 140. 1
M. 13. 80. 1

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

---

10 = (var) 12 214 9　T3 om 10 (cf v l 7)　T1 om. the ref　D1 om 10^{ab} — ^{a}) D10 T2 G4 M2 3 सायमाशञ्च　D5 6 7 9 प्रातराश (D5 6 °शी) च साय च; D8 भवराशतसायं च (sic) — ^{b}) T2 G4 प्रातराशञ्च　V1 B Dn D2 10 च यो नर (for तथैव च) — ^{d}) M कदाचन (for ऽन्तरा पुन) — For 10^{cd}, T1 subst

417* यो न भुङ्क्ते स भवति उपवासी सदा द्विज ।

11 = (var) 12 214 10　T3 om. 11^{abc} (cf. v l 7) — ^{a}) D2 गच्छेद् (for गच्छन्)　T1 ऋतौ यस्तु (for ब्रह्मचारी) — ^{b}) V1 B1 4 5 Dn D6, 8 10 ऋतौ (for सदा)　D2 4 हि (for ह)　B2 3 ऋतौ भवति भारत,　T1 ब्रह्मचारी भवेन्नर,　T2 G1 4 M सदा चैव भवेन्नर — T1 om 11^{cd} — ^{c}) T2 G1 2, 4 [ए]व (for च) — ^{d}) M मौन (for दान)　V1 B Dn D6 10 G3 तु (for च)

12 = (var) 12 214 11 — ^{a}) B4 न भक्षयन् (for अभ°) — ^{b}) D6 7 9 न मासाशी (for अमा°)　T1 भवेन्नृप (for भवत्युत) — ^{c}) D5 6 8 T2 G2 ददन् (for ददत्)

13 = (var) 12 214 12 — ^{a}) G4 भक्त्यातिथिषु (for भृत्याति°) — ^{b}) D1 सुधी नर,　D2 4–9 G4 सदा नर (by transp) — ^{c}) T G1, 4 M सकल (for केवल)　B1 D1 10 T3 भुक्तम् (for भुङ्क्ते)　Dn3 अमृता करण भुङ्क्ते — ^{d}) D7 एव (for इति)

14 = (var) 12 214 13 — ^{a}) D4–7 9 भुक्तवत्सु च योऽश्नाति — ^{b}) D4–9 जनाधिप (for तु यो नर) — ^{c}) T3 स्याज्;　M4 [अ]र्थं (for [अ]स्य)

15 = (var) 12 214 14 — ^{b}) D1 2 पितृभ्यो;　D10 T1 G1 3 4 भूतेभ्यो (for भृत्येभ्यो)　V1 B Dn सर्थितेभ्यस्तथैव च

16 = (var) 12 214 15 — ^{a}) T1 एषा (for तेषा)　D1, 2 4–9 सुपर्याप्ता (for ह्यपर्यन्ता) — T1 om 16^{cd} — ^{c}) V1 B Dn D10 [अ]प्सरसो,　T3 °राभिर् (for °रोभिर्) — ^{d}) B1 D1 2 5 7 T3 नराधिप (for जना°)

17 = (var) 12 214 16 — ^{a}) T3 partly damaged　D10 सर्वं (for सार्धं) — ^{c}) T2 लभंते (for रमन्ते)　V1 B Dn D10 -पौत्रेण (for पौत्रैश्च)

Colophon om in V1 B Dn — *Parvan name* D1 शांति — *Sub-parvan* D1 2 6–9 M1–3 दानधर्म — *Adhy name* D1, 2 8- धर्मनिश्चय ; D4 6 7 9 धर्म-

९४

C. 13. 4413
B. 13. 93 18
K. 13 141 1
H 13. 81 1

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च ।
दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वा को विशेषः पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ।
गुणवत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वृषादर्भेश्च संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ ३
कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥ ४
सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्कर्मकारिका ।
शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥ ५
ते वै सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेरुर्महीमिमाम् ।
समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६
अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।
कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वै क्षुधान्वितः ॥ ७
कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे याज्येन शिबिसूनुना ।
दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रो निजः किल ॥ ८

विनिश्चय, D5 धर्माधर्मनिश्चय, T3 गृहस्थधर्मनिरूपण; M1-3 व्रतप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) D10 100, T1 M4 133, T2 3 G4 140; G1 3 M1 134, M2 3 135 — *Śloka no* D4 16, D3 17

94

☞ This adhy is missing in D8 (of v l. 13. 82 37)

1 G2 missing up to सप्त (in 3ᵈ) (cf. v l. 13 91 26) — ᵇ) D1 2 [उ]त (for च) — ᶜ) V1 B Dn D1 2 T1 हि (for वा) D4-9 M1-3 दातृ. प्रतिग्रहीतुर्वा

2 G2 missing (of v l 1) — ᵃ) T1 साधुभ्य, G1 3 4 साधोर्यत् (for साधोर्यं) D6 9 यत्र वि- (for य प्रति-) D1 गृह्णाति (for गृह्णीयात्) — ᵇ) T1 न च (for तथा) D1 च य, D10 जन- (for द्विज) — ᵈ) D1 2 निर्गुणे हि, T1 3 °णेषु (for °णे तु)

3 G2 missing up to सप्त (in 3ᵈ) (of v l 1) T3 partly damaged — ᶜ) D1 वृषादंभेश्च, T1 G1 °दर्वेश्च, T2 वृषदर्वेश्च, G3 4 वृषादर्पेश्च (for °दर्भेश्च) — ᵈ) T G2 4 सुव्रत (for भारत)

4 ᵃ) Some MSS काश्यपो D2 [ऽ]थ (for ऽत्रिर्) Some MSS वसिष्ठश्च — ᵇ) Dn1 n3 D1 6 7 9 G2 3 M3 भारद्वाजो, T1 विश्वामित्रो — ᶜ) Dn3 D1 G2 4 जामदग्नि (G2 °ग्न्य) (for जम°) T1 जमदग्निर्भरद्वाज — For 4, T3 subst.

418* काश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
जमदग्निर्वसिष्ठश्च साध्वी चैवाप्यरुन्धती ।

5 M1-3 transp 5 and 6 — ᵃ) D1-10 T1 एव (for अथ) — ᵇ) G2 चण्डा (for गण्डा). D1 G2 °कारका (for °कारिका) T G1. 2 4 M चं(M1-3 गं)-डाभूत्परिचारिका — ᵈ) D1 2 4 6-9 भर्ता तस्याः; D6 S तस्या भर्ता (for भर्ता चास्या)

6 M1-3 transp 5 and 6 — ᵃ) V1 B Dn D10 M1-3 च (for वै) — T3 partly damaged for 6ᶜᵈ — ᶜ) D10 जिगीषंतो, T1. 2 G M प्रतीक्षंतो (for [उ]पशि°) D4-9 समाधिना परिप्राप्तुं

7 ᵃ) D1 2 T2 G1 2 4 तथा (for अथ) — ᶜ) M1-3 तुच्छ (for कृच्छ्र-) D4-9 प्राप्तो (for प्राणो) D10 S (except T1) तत्र (for यत्र) — ᵈ) D1 4-8 क्षुधार्दित (for °न्वित) D2 लोकोय बहुधार्मिक

8 ᵃ) T1 वै, T2 G1-3 य; M1-3 स्व, M4 स (for च). — ᵇ) V1 B Dn D8 10 M4 शैब्येन (for याज्येन) — ᶜ) D10 स, S (except G4) च (for ऽथ) D1 2 दक्षिणार्थेन ऋत्विग्भ्यो, D4-9 °र्थं स ऋत्विग्भ्यो — ᵈ) V1 B Dn D10 पुरा, T1 M [ऽ]निल, T2 G2 [ऽ]नळ, T3 [ऽ]नघ, G1 3 [ऽ]नळ, G4 [ऽ]निळ (for निज)

9 ᵃ) V1 B2 4. 5 Dn1-n2 D10 T1 अस्मिन्; B3 T3 कं (for तं). D4-9 T3 G तु, T1 च (for ऽथ)

तस्मिन्कालेऽथ सोऽल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभो ।
ते तं क्षुधाभिसंतप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९
याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुमृषिसत्तमाः ।
अपचन्त तदा स्थाल्यां क्षुधार्ताः किल भारत ॥ १०
निराद्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते परीप्सवः ।
कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ ११
अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ।
राजा शैब्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानान्ददर्श ह ॥ १२
वृषादर्भिरुवाच ।
प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्णताम् ।
मयि यद्विद्यते वित्तं तच्छृणुध्वं तपोधनाः ॥ १३
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानो
दद्यामहं वोऽश्वतरीसहस्रम् ।
एकैकशः सवृषाः संप्रसूताः
सर्वेषां वै शीघ्रगाः श्वेतलोमाः ॥ १४
कुलंभराननडुहः शतंशता-
न्धुर्याञ्शुभान्सर्वशोऽहं ददानि ।
पृथ्वीवाहान्पीवरांश्चैव ताव-
दग्र्या गृष्ट्यो धेनवः सुव्रताश्च ॥ १५
वरान्ग्रामान्व्रीहियवं रसांश्च

C 13 4428
B 13 93 33
K. 13 141 17
M 13. 81 17

—ᵇ) V1 B Dn D4 5 8 प्रभु, D10 तदा, G4 किल (for प्रभो) D3 7 9 दिष्टयातमगमत्प्रभु —ᶜ) D1 7-9 तु (for त) D1 2 -सन्त्रस्ता (for सतप्ता)

10 T3 partly damaged —ᵃ) T1 अतो (for अथो) ❀ Cv याज्यात्मजमित्यत्र याज्याख्यऋषेर्दक्षिणार्थं दत्तत्वाद्दत्तपुत्रम् । ❀ —ᵇ) T3 मुनि- (for ऋषि) —ᶜ) T1 G1 3 तत (for तदा) —ᵈ) T1 क्षुधार्ता मुनिसत्तमा

11 ᵃ) V1 B1, 4 5 D8 निरन्धे, Dn1 निराधे, D1-7 9 निराज्ये, D10 नजीव्ये, T1 अनित्ये, T2 3 G M नाजीव्ये, Cv निरद्ये (for निराद्ये) D4 मृति (for मर्त्य) ❀ Cv निरद्ये अदनयोग्यान्नरहिते । ❀ —ᵈ) D1, 2 आद्य-, D3 6 7 9 आज्य- (for अन्न)

12 ᵃ) D1 2 3 T1 G2 4 तन्मार्गे (for ता°) —ᵇ) T8 पचमानो (for °मानान्) —ᶜ) D4 श्रेष्ठो (for शैब्यो), T1 3 G1 2, 4 वृषादर्वि, G3 °दर्भ्य (for °दर्भि) —ᵈ) T1 उवाच (for ददर्श) V1 च (for ह). — After 12, T3 ins

419* प्रतिग्रहनिमित्तं वै प्रत्युवाच स तान्नृप ।

13 T G2 4 वृषादर्विर् (for °दर्भिर्) T3 transp 13ᵃᵇ and 13ᶜᵈ T3 damaged for 13ᵃᵇ —ᵃ) G4 स्वरयति (for तार°) —ᵇ) B1 गृष्टिर्, D3 T2 पुष्टि (for पुष्टिर्) V1 B Dn D2 10 T1 G1 2 गृह्णतां, D3 9 गृह्णत (for °ताम्) — After 13ᵃᵇ, T3 ins

420* तस्माद्ददामि वो वित्त तद्गृह्णीध्वं तपोधना ।

—ᶜ) D1 तद् (for यद्) T1 2 M1-8 मया यद्दीयते वित्तं (T2 वृत्ति) —ᵈ) Dn D1 6 T2 तद्गृणुध्व, T1 प्रतीच्छध्व (for तच्छृणुध्व) B1 द्विजोत्तमा (for तपोधना)

14 ᵃ) D1 प्रियं (for प्रियो) G1 om हि Dn D3 याच्यमानो (for याच°) T1 3 प्रिया हि मे ब्राह्मणा याचमाना —ᵇ) D8 S (except G8) ददाम्यहं (for दद्यामह) — After 14ᵃᵇ, D10 T G ins.

421* धेनूनां ददाम्ययुत समग्रम् ।
[T2 3 धेनूर्ददाम्ययुत वै (T8 °तशत) समग्र]

—ᶜ) D1 T8 M स (for स) —ᵈ) Dn8 D4-9 व (for वै) Some MSS श्वेतरोमा T1 अश्वास्तथा शीघ्रान्वै सुपुष्पान्, T2 8 G1 3 4 अश्वास्तथा शीघ्रगाश्चे तरूपा(T2 रोमा)न्, M1-8 सर्वेषां च शतगा श्वेतरूपा, M4 तेषां सर्वे शीघ्रगा श्वेतरूपा — After 14, D10 T2 3 G1 3 4 ins

422* मनोजवान्प्रददाम्यर्बुदानि ।
[D10 प्रददानि (for °दामि)]

15 T1 om 15ᵃᵇᶜ G2 om. (hapl ?) 15ᵃᵇ —ᵃ) B1 D10 T2 M -शत, T2 G1 3 4 च (for -शतान्) —ᵇ) V1 B Dn D2 श्वेतान् (for शुभान्) D1, 4-8 शतशो (for सर्वशो) Dn1 n2 D4-9 S (T1 G3 om.) ददामि (for नि) D10 धुर्याञ्श्वेतान्प्रददान्यर्बुदानि —ᶜ) V1 B Dn Bom. ed प्र(Dn1 n3 पृ, Bom ed पृ)- ष्ठौहीना पीवराणा च तावद्, D10 T2 G पृ(G1 3 स)ष्ठौ वाहान्पीवराणां च तावद्, M प्रष्टाश्ववाहा (M3 [*inf lin*] °ष्ठौहीणां) पीवरा(M3 °री)णां च ता° ❀ Cv प्रष्ठौहीना बाल्य एव गर्भिणीनाम् । ❀ —ᵈ) D10 G1, 3 M1 गृष्टीर्; T1 दृष्टा, T2 3 G2 4 M1, 8 गृष्टिर्; M4 गृष्ट्यो (for गृष्ट्यो) B2 सुप्रसूता (for सुव्रताश्च) D1 2 अग्र्या पृथिव्या धेनव सुव्रता या

C. 13 4428
B. 13 93 33
K. 13 141 17
M 13. 81 17

रत्नं चान्यद्दुर्लभं किं ददानि ।
मा स्मामक्ष्ये भावमेवं कुरुध्वं
पुष्ट्यर्थं वै किं प्रयच्छाम्यहं वः ॥ १६
ऋषय ऊचुः ।
राजन्प्रतिग्रहो राज्ञो मध्वास्वादो विषोपमः ।
तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनम् ॥ १७
क्षत्रं हि दैवतमिव ब्राह्मणं समुपाश्रितम् ।
अमलो ह्येष तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ १८
अह्नापीह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ।
तद्दाव इव निर्दह्यात्प्राप्तो राजप्रतिग्रहः ॥ १९
कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव ।
अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वा ते ततो ययुः ॥ २०
अपक्वमेव तन्मांसमभूत्तेषां च धीमताम् ।
अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ॥ २१
ततः प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वास्य मन्त्रिणः ।
प्रचीयोदुम्बराणि स्म दानं दातुं प्रचक्रमुः ॥ २२
उदुम्बराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।
भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥ २३

---

16 ^{a}) T1 पुर, T2 पुरान्, M4 पर (for वरान्) V1 B Dn रस यवांश्च, S -यवान्रसा(T1 °था)श्च (for °यव रसांश्च) — ^{b}) Dn2 [अ]न्य, D4 [अ]न्न (for [अ]न्यद्) D1 सुलभ (for दुर्लभ) G2 यद् (for किं) Dn3 D2 4-9 T G M4 ददामि (for °नि). — ^{c}) V1 B Dn1 n2 D3 10 मास्मिन्, Dn3 नास्मिन्; D1 2 मा मा, D4 मा वो; D5 मा वा, D6 7 9 मा च (for मा स्म) B1 D5 [अ]भक्षे, D10 °क्षं; T2 G [अ]भोज्ये (for [अ]भक्ष्ये) D1 2 4 6 8 एत; D3 7 10 एन (for एव) — ^{d}) V1 B Dn D10 च (for वै) D2 किमु, D7 क प्र- (for किं प्र) V1 B Dn D4, 6 8-10 अह वै, D5 7 चान्यत्; G1, 3 अह वा (for अहं व)

17 M4 om the ref — ^{a}) V1 B Dn D1-10 T1, 2 G2-4 राज्ञां (for राज्ञो) — ^{b}) T1 विषोल्वण (for °पम) — ^{c}) T1 2 त (for तज्) B5 D2 T2 G1 जायमान (G1 °नान्), Dn2 जात°, D4 जानासि न, G2 4 जानमानान् (for °मान) — ^{d}) B1 वि- (for न-) — After 17, D10 T G ins

423* दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
दशध्वजिसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृप ।
दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिक ।
तेन तुल्यो भवेद्राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रह ।

[Cf. Manu 4 85-86 T1 3 om lines 3-4 — (L. 3) T2 सैनिके (for सौनिक)]

18 Before 18, M1-3 ins वृषादर्भि (M3 °र्वि) T1 om 18^{cd} — ^{a}) V1 B Dn1 n2 D1 4 5 7-9 M2 क्षेत्रं; G4 क्षम (for क्षत्र) V1 B Dn D8 10 इह; D2 इद; T2 G1, 2 इति (for इव) — Dn2 om. (hapl) 18^{b}-19^{a}. — ^{b}) V1 B1 3, 4 Dn1, n2 D10 ब्राह्मणान् (for °ण) B3 ब्राह्मणानामुपाश्रित, B5 °णान्समुपाश्रितान्; D4 °ण समुपस्थित — ^{c}) T2 कश्मलो ह्येष तपसां — ^{d}) T1 सर्वा (for प्रीत)

19 Before 19, M1-3 ins. ऋषय Dn2 om. 19^{a} (cf. v l. 18) D5 reads 19^{ab} twice — ^{a}) B1 T G M4 ये इ (for [अ]पीह) D1 2 रुजा (for तपो) M1-3 अह्ना शतैस्तपो यत्तु — For 19^{ab}, D1 5 (second time) 6-10 subst

424* यदह्नोभि सुबहुभि सचित परम तप ।

— ^{c}) Dn2 D1, 10 G1, 3 इति (for इव). — ^{d}) G2 राज्य, M1 4 राजन् (for राज-).

20 ^{a}) T1 जातेन (for दानेन) — ^{b}) G2 om. सदा — ^{c}) T2 3 G दिश्यतां (for दीयतां) B1 दानम् (for सर्वम्) — ^{d}) V1 B Dn D1 2 [अ]न्येन ते, D10 T2 G M4 तेन्यतो (for ते ततो)

21 ^{a}) T1 समक्ष्यम् (for अपक्कम्). — ^{b}) V1 B Dn D10 महात्मनां (for च धीमताम्)

22 ^{a}) D5 प्रणोदिता (for प्रचो°) D4 6 7 9 ततः प्रनोदिता राजन् — ^{b}) D1 2 आगम्य (for गत्वास्य) — ^{c}) D2 प्रदेय, D4, 7 प्रदाय, D8 9 प्रादाय, D10 आदाय (for प्रचीय) V1 B1 [उ]दुंबराणि G4 corrupt. — ^{d}) D2 दान दत्त, G2 तानादातु (for दान दातुं) D4-7 9 प्रचक्रिरे (for °क्रमु) V1 B Dn D8, 10 दातुं तेषा प्रचक्रिरे

23 S om 23^{ab} — ^{a}) B1 उदुंबराणि D1 2 च (for [अ]थ) D4-9 [ए]तानि (for [अ]न्यानि) — ^{c}) D4 ते गृहीत्वापि; D8-9 ते गृहीत्वा हि

गुरूणीति विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ।
न स्म हे मूढविज्ञाना न स्म हे मन्दबुद्धयः ।
हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जागृमः ॥ २४
इह ह्येतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्कटुकोदयम् ।
अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्य चेह सुखेप्सुना ॥ २५

वसिष्ठ उवाच ।

शतेन निष्कं गणितं सहस्रेण च संमितम् ।
यथा बहु प्रतीच्छन्हि पापिष्ठां लभते गतिम् ॥ २६

कश्यप उवाच ।

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
सर्वं तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वाञ्शमं व्रजेत् ॥ २७

भरद्वाज उवाच ।

उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते ।
प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ २८

गौतम उवाच ।

न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ २९

विश्वामित्र उवाच ।

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।
अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत् ॥ ३०

C. 13. 4443
B. 13. 93. 47
K. 13. 141 34
M 13. 81 33

(for प्रग्राहितुम्) D1. 2 ग्रहीतु ससुपाद्रवन्, D5 प्रग्राहयितुमाद्रवन् — For 23cd, D10 S subst.

425* दृष्ट्वा फलानि मुनयस्ते ग्रहीतुमुपाद्रवन् ।
[D10 प्र- (for ते)]

24 a) D3 च (for [इ]ति) D6 8 9 च (for [अ]थ) — b) G1 गृह्णाणि (for ग्रा°) D1-9 न ग्राह्याणीति चाब्रुवन् — Before 24cd, D1-9 ins ऋषय ऊचु — c) T1 नास्म वै, G1 3. 4 नास्म हे (for न स्म हे) V1 B Dn D1-9 मंद, M1 om (for मूढ-) D10 G2 नास्म हे मदवि(D10 °धी)ज्ञाना — d) T2 3 M मानुष- (for हे मन्द) T1 G नास्म मानुषबुद्धय — e) B1 Dn1 D1. 6 9 10 हेमानि M जानीम (for °म·) T1 हेमानीमानि जानि स्व (sic) — f) D6. 8 9 च (for स्म) V1 B2-5 Dn D9 10 M जागृम (for °म)

25 a) D4 उपात्त हि, D5-8 चं तु, T G M4 °वृत्तं (for °दत्तं) — c) D6 9 -ग्राहम् (for -ग्राह्यम्) S एतद्वै (for एवैतत्) — d) B2 3 Dn1. n2 D10 transp च and इह D1. 6 8 9 सुखार्थिना (for सुखेप्सुना) V1 B1. 5 प्रेत्येह च सुखेप्सया (V1 °प्सितं), B1 D1 2 प्रेत्येह च सुखार्थिना (B1 °ना), D5 7 प्रेत्य चैव सुखार्थिना

26 Some MSS. वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — a) Dn1 D1. 5. 8 निष्क (for निष्कं) D10 T2 गुणित (for ग°) T1 शतेन गुणितं निष्कं, T2 G °न निष्कगुणित, M1-3 न निष्कागणित — c) T1. 3 तथा (for यथा) D2 4. 7-9 T2 G2 प्रतीच्छति; D5 °च्छन्वै, D6 °क्षति, M1 प्रयच्छेद्धि, M2. 8 प्रतीच्छेद्धि, M4 प्रयच्छामि (for प्रतीच्छन्हि) V1 B Dn D10 तथा बहु प्रतीच्छन्वै — d) V1 B Dn D3-10 पतते (for लभते)

27 =(var) I 693*, lines 8-9, =(var) I 840*, lines 3-4 Cf Viṣṇu P 4 10 10 Some MSS काश्यप (for क°) — a) D6 corrupt Dn2 om यत् G4 यवौ (for यव) — c) G4 न (for तन्) T1 नालमेकस्य पर्याप्तम् — d) T1 इति मत्वा (for तस्माद्विद्वान्) V1 शुभ (for शमं) V1 B Dn D10 चरेत्; T2 G2 4 M लभेत् (for व्रजेत्)

28 c) V1 B5 (marg as in text) T1. 2 G [इ]ह; D6-9 [ए]व (for [इ]व) — d) V1 Dn2 M4 कस्य, D8 9 M1 2 तस्या (for तस्य) B5 कस्य मात्रा विमुच्यते

29 b) S लोभ (for लोकं) — D9 om (hapl.) 29c-30d

30 D9 om 30 (cf. v l 29) G1 om. the ref — b) S (except T3) यथा (for यदा) V1 D1. 2 समृध्यति, D4-8 प्रसिध्यति (D4 °ते) (for समृध्यते) — c) V1 परम, D4 क्षपर G2 क्षवर· (for अपर·) — d) Dn2 तूर्णी; D1 तूर्णं, D5 तृणा, D6-8 तृष्णां, T G1-3 M त्रिष्टो (for तृष्णा) G4 त्विष्टा बाणेन विध्यति — After 30, T G ins

426* अत्रि ।

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।

[=I 693*, lines 6-7, I 840*, lines 1-2, Manu. 2 94, Viṣṇu P 4 10 9 T3 om. the ref — (L 1) T3 काम (for काम) T2 राजा तु कामाकामानाम् (for the prior half) — (L 2) G4 भूयसेव (for भूय एव) G2 हि (for [अ]भि)]

31 D4 om. (hapl.) 31-32. — a) D3 प्रतिग्राह.

C 13 4344
B 13 93 47
K 13 141 36
M 13 81 35

जमदग्निरुवाच ।

प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धनं ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विस्रवेत् ॥ ३१

अरुन्धत्युवाच ।

धर्मार्थं संचयो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः ।
तपःसंचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात् ॥ ३२

गण्डोवाच ।

उग्रादितो भयाद्यस्माद्बिभ्यतीमे ममेश्वराः ।
बलीयांसो दुर्बलवद्बिभेम्यहमतः परम् ॥ ३३

पशुसख उवाच ।

यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः ।
विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथातथम् ॥ ३४

ऋषय ऊचुः ।

कुशलं सह दानाय तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।
फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि ते ।
ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्व एव धृतव्रताः ॥ ३६

(for °ग्रहे) V1 B1 3 4 मे (for वै) T1 प्रतिग्रहोसयमो वै; T2 °हे समर्थोपि —c) D5 यद् (for तद्) M तद्धन ब्राह्मणस्य —d) B3 विस्वरेत्, B6 D6, 8 9 विश्रवेत् (for विस्र°).

32 D4 om 32 (cf v l 31) —a) Dn2 D9 T2 G2 4 M धर्मार्थे (for °र्थं) —b) D10 अभि (for पक्ष) D8 समित (for समत) D1 द्रव्याणा पक्षि संमित°, T1 3 G1 3 M4 °णा क्षयसज्ञित , T2 G2 4 °णा क्षयसज्ञ(G4 °ज्ञि)क , M1 2 (inf lin) 3 °णां क्षयस स्थित , M2 णा चैव सशय ❀ Cn पक्षसमत पाक्षिकत्वेन मत । ❀ —d) V1 धर्मं (for द्रव्य) D3 सचय

33 D8 गगा, T G M4 चडा (for गण्डा) —a) D10 द्रव्याद् (for उग्राद्) D4 6 7 9 उद्धाद्यो नो भवेत्त-स्माद्; D5 उत ग्राह्यो नो भवेत —b) B6 D1 T3 बिम्यति Dn2 [इ]व (for [इ]मे) V1 Dn2 T1, 2 G1. 2. 4 M4 महेश्वरा , B1 D4 ममेश्वरात्, D8 नरेश्वरा (for महे°) —c) B1 D10 S बलीयसो (for °यांसो) —d) T3 ततोतीव बिभेम्यह

34 After the ref , T3 ins

427* यथा चरन्ति विद्वासस्तथा धर्मपरायणा ।
तदेव विदुषा कार्यमात्मनो हितमिच्छता ।

— T3 om (hapl) 34–35 —a) D4 6–9 यदि; D10 यो वै (for यद्वै) B1 धर्म°, Dn3 D5 S (T3 om) धर्मात् (for धर्मे) D10 परो, G4 वर (for पर) —b) D1 G2 4 M4 तादृश (G4 °शा); D2 T1 M1–3 तद्वत, D4–7 9 तदिद, D10 तमृतं (for तद्धन) B4, 5 तद्धन ब्राह्मणा विदु ; T2 G1 3 तादृश ब्राह्मणा विदु —c) B4 Dn3 D1 2 विनयात्मसु विद्वासम्; D4–10 विषमापत्सु विद्वास (D9 °सम्), S (T3 om) विनयात्साधु विद्वांस (G3 4 °सम्) —d) D1 2 उपासेह; M1–3 तानुपासे; M4 त उपायं (for उपासेय) T1 च तानहं (for यथा-तथम्).

35 T3 om 35 (cf. v l 34) T1 om 35 — After the ref, Dn2 D10 ins

428* यस्य स्याद्विभवोत्कण्ठा तृष्णा यस्याधिका भवेत् ।
विनयात्स समृद्धार्थान्समुपासीत यत्नत° ।

— D9 reads 35a–36b twice —a) V1 B Dn D10 दानेन (for दानाय) —b) D1 2 तस्मै यो वै इमा प्रजा , D4–8 9 (both times) तस्मै या(D7 °स्मिन्या)ज्याय न सदा — For 35ab, T2 G M subst

429* कश्मलाधमदानाय प्रतियत्ना प्रजाधमा ।

[G1 3 प्रतियत्न (for °यत्ना) M1–3 प्रतियत्न प्रजाधम , M4 यस्मै या वै प्रजा इमा (for the post. half)]

—c) G1 बलानि (for फ°) D5 G2 [उ]पाधि , D10 [उ]पप्र-, M4 [उ]परि- (for [उ]पधि) —d) T2 G यत्र व° (T2 य) स°; M य एव स- (for य एवं न)

36 For the repetition in D9, cf. v. l 35 B5 M1–3 om (hapl) 36b–37a —b) V1 B1–4 Dn D10 T2 3 वै, D2 5 च, D4 तु (for ते) —d) T G दृढ- (for धृत) — After 36, T1 2 G ins

430* अथ ते मन्त्रिण सर्वे राजानमिदमब्रुवन् ।

37 B6 M1–3 om 37a (cf v l 36) T1 om. the ref. —a) B1 3 Dn1 n2 D5 T2 3 G उपार्धे (for

मन्त्रिणः ऊचुः ।

उपधिं शङ्कमानास्ते हित्वेमानि फलानि वै ।
ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ३७
इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्वृषादर्भिश्चुकोप ह ।
तेषां संप्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ३८
स गत्वाहवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः ।
जुहाव संस्कृतां मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ३९
तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्या लोकभयंकरी ।
तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ४०
सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता ।
वृषादर्भिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ४१

वृषादर्भिरुवाच ।

ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च ।
दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ४२
ज्ञात्वा नामानि चैतेषां सर्वानेतान्विनाशय ।
विनष्टेषु यथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ४३
सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी ।
जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ४४

C 13. 4457
B 13 93 61
K 13 141 49
M 13 81 49

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

उपधिं) B1 D1 10 T G M4 तु (for ते) —b) V1 B Dn D4 5 10 G2 तानि (for [इ]मानि) D1 2 तु, D5 च, D6–9 T1 ते (for वै) —c) D1 2 तानि (for ततो) T2 [ऽ]न्यत्र (for ऽन्येन)

38 a) D1 om., D2 हि (for तु) T G तु, M च (for तैर्) —b) B1 वृषादर्पिश्च, T1 3 G1 2 4 °दर्विश्च, G3 °दर्पश्च (for °दर्भिश्च) —c) V1 B Dn D8 10 वै, D1 2 स, T1 च (for स) T2 -कर्ता (for कर्तुं) T1 वै; G2 om (for च) —d) D 2 S गृहान् (for गृहम्)

39 c) V1 B Dn D2 10 T2 G4 सस्कृतैर्, D4 5 T2 M °त (for °ता) —d) B1 Dn3 D4 5 7 T G M4 नृप (for नृप)

40 a) T2 अग्नौ (for अग्ने) —b) D4 कृत्या लोके भयंकर —c) G1 3 4 तस्मान् (for तस्या) D2 वृषादर्भी, T G1 4 °दर्विर्, G2 °दर्वी (for °दर्भिर्) —d) D2 तया (for [इ]त्यथ)

41 a) Dn2 D6–3 T1 च (for [इ]व) —c) B1, 2 Dn2 M1 3 वृषादर्भिर्, T1 2 G3 4 °दर्विं, G1 °दर्वीं, G2 °दर्पिं (for °दर्भिं)

42 T2 3 G3 4 वृषादर्विर्, M4 om (for वृषादर्भिर्) —d) D1 corrupt D2 नाशय (for धारय)

43 a) V1 B Dn D10 चैवेषा, G वैतेषां (for चैतेषां) —b) D1 5–7 9 T1 एव (for एतान्) T3 विशातय (for विनाशय) D2 सर्वाणां च न सशय, D4 8 सर्वानेव विनाशयेद् —c) B5 Dn T2 तथा (for यथा) D4 6–9 विनष्टपुरुषा स्वैरं —d) M4 तथा (for तव)

44 a) M1 [ए]व (for [इ]ति) —b) T1 भयकरी (for स्वरूपिणी)

Colophon om in V1 B Dn —*Parvan name* D1 शाति —*Sub-parvan* D1 2 10 T2 M1–4 दानधर्म —*Adhy name* D1 2 5–9 वृषादर्भिसप्तर्षिसवाद; D4 वृषादर्भिमहर्षिसवाद, T3 G2 सप्तर्षिसवाद —*Adhy no* (figures, words or both) D10 101, T1 M4 134, T2 M2 3 136, T3 G2 3 141, G1 4 M1 135 —*Śloka no.* Dn1 61, Dn2 62, D4 43

९५

C. 13. 4458
B 13 93 62
K. 13. 142. 1
H 13 81 50

भीष्म उवाच ।

अथात्रिप्रमुखा राजन्वने तस्मिन्महर्षयः ।
व्यचरन्भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ १

अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरम् ।
परिव्रजन्तं स्थूलाङ्गं परिव्राजं शुनःसखम् ॥ २

अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं शुभा ।
भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीदृषीन् ॥ ३

वसिष्ठ उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतम् ।
सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ४

अत्रिरुवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं क्षुधा वीर्यं समाहृतम् ।
कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ५

विश्वामित्र उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्गवः ।
अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ६

जमदग्निरुवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।
संचिन्त्य वार्षिकं किंचित्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ७

कश्यप उवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सहोदराः ।

95

☞ This adhy. is missing in D3 (cf v 1 13 82 37)

1 ^{a}) D1 2 विचेरुर् (for व्यचरन्) — B1 T3 om (hapl.) 1^{d}–3^{c}

2 B1 T3 om 2 (cf. v 1 1) — ^{a}) Dn3 D7 10 सुपीनांसं; D1.2 मुनीनां स-; D5–7 9 सुपीवांस (for °नांस-) — ^{b}) T1 2 G M4 -शिरोमुख (for मुखोदरम्) — ^{c}) D10 T1 M2 पथि (for परि-) — ^{d}) V1 B2–5 Dn D8 शुना सह (for शुन सखम्)

3 B1 T3 om 3^{abc} (cf v 1 1) — ^{a}) Dn3 ततो (for तु त) — ^{b}) V1 B2–5 Dn D2, 4 8–10 शुभं (for शुभा) — ^{d}) D1 2 सा (for न)

4 Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) Dn2 om (hapl) 4–5. D9 om 4^{a}–5^{b} D10 om (hapl) 4 — ^{a}) M4 [दृ]व (for [हु]ह) — ^{b}) D1–8 अनाहुत (for अनिर्हुतम्) — ^{c}) S (except G4) तु (for च). — ^{d}) V1 B Dn1 n3 शुना सह (for शुन सख)

5 Dn3 om. 5, D9 om. 5^{ab} (for both, cf v 1. 4). D4 8 T3 om (hapl) 5 G4 om (hapl) 5–6 — ^{b}) V1 समाहित (for °हृतम्) B1 क्षुधा वा वीर्यमाहृतं, D1 2 5–7 क्षुधा वाधियेमागत, S (T3 G4 om.) क्षुधया वीर्यमाहृतं — ^{c}) D10 कृच्छ्रपात, T1 कृच्छ्राद्धुत, T2 °ह्नित, G3 °र्चितं, M1 °धिक (for °धीत) D2 वा (for च) — ^{d}) V1 B Dn1 n2 D9 शुना सह (for शुन सख).

6 G4 om. 6 (cf v 1. 5) M1–3 om. (hapl) 6–9 (retaining the ref.) D4 om. the ref. M4 जमदग्निर् (for विश्वामित्र). Dn2 D10 read 6 twice — ^{b}) M4 गतो ज्वर (for जरद्गव) D5–9 शश्वच्छास्त्रातिग मन, D10 (second time) शश्वच्छास्त्रविचारणं; T1 होतृशास्त्रगतो ज्वर, T2 3 G1 3 शश्वच्छास्त्रकृतो ज्वर (T3 °तोत्पथ), G2 शश्वच्छात्रकृतो ज्वर — ^{c}) T2 मूढस् (for मूर्खस्) — ^{d}) V1 B Dn1 n3 (both times) n3 D4 शुना सह (for शुन सख).

7 M1–3 om 7 (cf v 1 6) D4 om (hapl) 7. G2 om (hapl) 7–9 (retaining the ref.) G1 3 om. the ref — ^{a}) B5 यथातत्त्व (for यथास्माकं) — ^{c}) D10 सार्चितं (for संचिन्त्य) D1 2 5–9 संचित (D1 2 °त्यं) वार्षिकं सर्वं — ^{d}) V1 B Dn शुना सह (for शुनसख)

देहि देहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ८
भरद्वाज उवाच ।
नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मबन्धोरचेतसः ।
शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ९
गौतम उवाच ।
नैतस्येह यथास्माकं त्रिकौशेयं हि राङ्कवम् ।
एकैकं वै त्रिवार्षीयं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ १०
भीष्म उवाच ।
अथ दृष्ट्वा परिव्राड्स तान्महर्षीञ्शुनःसखः ।
अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ११
परिचर्यां वने तां तु क्षुत्प्रतीघातकारिकाम् ।
अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥ १२
एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।
आददानाः समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च ॥ १३
कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्वृताम् ।
शुचिवारिप्रसन्नोदां ददृशुः पद्मिनीं शुभाम् ॥ १४
बालादित्यवपुःप्रख्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् ।
वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥ १५
नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः ।
एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥ १६
वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।
यातुधानीति विख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥ १७

C 13 4474
B 13 53 78
K 13 142 17
M 13 81 64

8 M1-3 om 8 (cf v 1 6) G2 om 8 (cf v 1 7) T1 2 G1 3 4 M4 om (hapl) 8–9 T3 om (hapl) 8–10 D4 अत्रिर्, D10 काश्यप — c) D1 2 याचते, D4-10 याचति (for भिक्षन्ति) — d) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख)

9 M1-3 om 9 (cf v 1 6) G2 om 9 (cf. v 1 7) T G1. 3 4 M4 om 9 (cf. v 1 8) B5 D3 transp 9 and 10 D1-3 गौतम (for भरद्वाज) — b) D1 ब्रत (for ब्रह्म) — c) D1 2 भार्या (for शोको) — d) V1 B Dn D4 शुना सह (for शुन सख)

10 T3 om 10 (cf v 1. 8) D4 om (hapl) 10 T1 G2 M1-3 om the ref. B5 D3 transp 9 and 10 — b) B1 3. 4 त्रि(B4 वि)कौशेय, M3 (inf lin) Cv त्रिकालोन्य (for त्रिकौशेय) B2 6 Dn D10 च, M1 2 (inf lin as in text) 3 त्रि (for हि) — c) D2 M वा, D5 हि (for वै) V1 B2-5 Dn1 n3 D1 2 10 M3 त्रिवर्षीयं, B1 त्रिवार्षेय, T2 G1 3 4 °र्षिक, M3 (inf lin) Cv द्विवर्मीय (for त्रिवार्षीय) T1 त्रिवार्षिकमेकैक — d) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख)

11 a) D1 परिव्रज्ञा (for परिव्राड् स) — b) T1 ऋषीन् (submetric) (for महर्षीन्) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख) — c) S अभिवाद्य (for °गम्य) — d) D1 2 4-9 अथाकरोत्, G2 अयाचत (for अथाचरत्)

12 a) Dn3 परिचर्यं (for °चर्यां) V1 B4 D5 तांस (for ता) D10 S (except M4) परिच(T1 °चा, T3 °वा)र्य वने तांस्तु (M1-3 त तु) — b) B6 कारिणा, D1 6 8 -कारितं, D2 कर्तृका, D4 6 7 9 कारिता, D10 °ताम् (for °काम्) S क्षुत्प्रतीकारकाङ्क्षिण — d) Dn3 D5-9 सम च (for सहैव) M1-3 प्रातिष्ठन्सह तेन वै

13 T1 om 13 — a) D5-9 -कार्यार्थां (for कार्याश्च) — b) D1 2 4-7 9 च (for ते) — D5 om 13cd — d) D6 om (hapl) फलानि

14 a) T2 च (for ते) — c) D1 2 4 भूरि, D6-10 भूमि, T1 G1-3 M पूर-, T2 पूर्ण, T3 G4 पूत (for -वारि) — d) D9 om (hapl) from पद्मिनीं up to महर्षय (in 18b)

15 D9 om 15 (cf v 1 14) — b) G3 om पुष्करै D10 अपि, T3 अति- (for उप). — T1 om (hapl) 15cd — c) Some MSS वैडूर्य D1 2 4-8 -हरितै, T2 G रुचिरै, M4 रचितै (for सदृशै) — d) M4 यथा (for अथ)

16 D9 om 16 (cf. v 1 14) G4 om 16a–17b — a) D1 2 4-8 खगमैर् (for विहगैर्) — b) D4 6 8 प्राकार, T1 2 G1-3 M प्रवर (for -प्रकर-) D5 सेविता (for °भि) D7 जलप्राकारसेविता, T3 जतुभिरावृतां — c) V1 एकाहाराम् (for एकद्वाराम्)

17 D9 om 17 (cf v 1 14) G4 om 17ab (cf v 1. 16) — a) T G1-3 वृषादर्वि- (for दर्भि) B1 प्रमुक्ता, Dn3 प्रपन्ना (for -प्रयुक्ता) — b) Dn3

C 13 4475 B. 13 93 79 K. 13 142 18 M 13 81 65

शुनःसखसहायास्तु बिसार्थं ते महर्षयः ।
पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥ १८
ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनाम् ।
स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ १९
एका तिष्ठसि का नु त्वं कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ।
पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किं चिकीर्षसि ॥ २०

यातुधान्युवाच ।

यास्मि सास्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथंचन ।
आरक्षिणीं मां पद्मिन्या वित्त सर्वे तपोधनाः ॥ २१

ऋषय ऊचुः ।

सर्व एव क्षुधार्ताः स्म न चान्यत्किंचिदस्ति नः ।
भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीमहि बिसान्युत ॥ २२

यातुधान्युवाच ।

समयेन बिसानीतो गृह्णीध्वं कामकारतः ।
एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृह्णीत माचिरम् ॥ २३

भीष्म उवाच ।

विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवधैषिणीम् ।
अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥ २४
अरात्रिरत्रेः सा रात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै ।
अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ २५

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ २६

वसिष्ठ उवाच ।

वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासं गृहेष्वपि ।

कन्या (for कृत्या) Dn3 वैकृत-; D6-8 विकृति- (for °त) D4 दर्शनी — V1 om (hapl.) 17^{c}–19^{b}.

18 D9 om 18^{ab} (cf v l 14) V1 om 18 (cf. v. l 17) — ^{a}) B Dn D10 पशुसख- (for शुनसख-) D1, 2 M1-3 ते; D6-8 च (for तु) — ^{b}) D1 2 4-8 तु (for ते) — D4 om (hapl) 18^{c}–19^{d} — ^{c}) D1 2 5 7-9 तां (for ते)

19 V1 om 19^{ab} (cf v l 17) D4 om 19 (cf. v l 18) — ^{b}) B D10 कृत्या (for दृष्ट्वा) D6 8 विकृति (for °त)

20 Before 20, T2 3 G2 ins ऋषय — ^{a}) T1 2 G M कथं, T3 अथ (for एका). V1 B Dn च त्व, D4 T3 [अ]सि त्व, D10 त्व च (for नु त्व) — ^{c}) T1, 3 आसाद्य (for आश्रित्य) — ^{d}) B1 D1 transp त्वं and किं

21 ^{a}) G का (for सा) T1 याहमस्म्यनुयोगेन — ^{c}) B1 आरक्षणीं, B6 अवेक्षिणीं, T2 G1 3 4 आरक्षका; G2 आरक्षिका (for °क्षिणीं) Dn3 D10 पद्मिन्या M1-3 आरक्षणीं मा पद्मिन्या, M4 पूरणी मा च पद्मिन्या (sic)

22 ^{a}) D1, 2 स्मो (for स्म) — ^{b}) D1 2 नास्त्यन्य; D10 नावाप्य (for न चान्यत्) M न चाद्य किंचिदस्ति ह — ^{c}) T G1 2 4 M1 समता (for °ते) Dn2 M2-4 भवत्या संमता (Dn2 °त) सर्वें — ^{d}) V1 B Dn D10 गृह्णीयाम, D4-9 °मेह (for °महि)

23 M4 om the ref — ^{a}) T1 सर्वं एव (for समयेन) T3 [अ]म (for [इ]तो) — ^{b}) T2 G1, 3, 4 कामत (for कारत) — ^{c}) D4 6 7 T1 3 एकैकं (for °को) T3 नाम च; M4 नामत (for नाम मे) M1-3 एकैक नामत प्रोक्त्वा

24 T3 om the ref — ^{a}) B3 G1 damaged V1 यातुधानिं D1 3 4-9 तु (for तां) — ^{b}) B6 corrupt

25 Before 25, all MSS (except D4 M4, D3 missing) ins अत्रिरुवाच — ^{a}) B1 Dn1 n3 T2 अत्रि°, D7 8 T3 G3 अत्रे, M4 आत्रे (for अत्रे) T1 अरात्रिरवते रात्रिर्, G1 °त्रिरत्रि सात्रिर् — ^{b}) T1 य (for यां) M1-3 अत्र (for अद्य) — ^{c}) D10 आरात्रिर् (for अ°) D4 6-8 T3 G1 आत्रिर् (for अत्रिर्) B1 M1 2 एव G3 अरात्ररात्रिरित्येव

26 ^{a}) T1 तव (for यथा) T3 नामनैरुक्तमेतत्ते. — After 26^{a}, T2 reads 28^{bc}, it reads 26^{bc} after 32^{a} — ^{b}) D4-7 9 मम, T2 G1 त्वया, G1 3 मया (for मयि) V1 B (except B3) Dn D10 महाद्युते (for °मुने) — ^{c}) D1 दुर्वार्यम्, D6 9 damaged, D7 विद्धि त्वम् (for दुर्धार्यम्)

27 D4 om 27^{a}–30^{b} D6 7 9 om (hapl) 27-30 T3 om. 27^{a}–28^{a} Some MSS वशिष्ठ — ^{a}) Some

वरिष्ठत्वाच वासाच वसिष्ठ इति विद्धि माम् ॥ २७

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ २८

कश्यप उवाच ।

कुलं कुलं च कुपपः कुपयः कश्यपो द्विजः ।
काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मे नाम धारय ॥ २९

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३०

भरद्वाज उवाच ।

भरे सुतान्भरे शिष्यान्भरे देवान्भरे द्विजान् ।
भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥ ३१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

गोदमो दमगोऽधूमो दमो दुर्दर्शनश्च ते ।

C 13 4490
B 13 93 94
K 13 142 33
M 13 81 80

MSS वशिष्ठो (for वासिष्ठो) T2 G M वरिष्ठोस्मि वसिष्ठोस्मि —^{b}) Dn1 T3 वसे वास, D1, 2 वने वास (D2 °स), T1 वनवासे (for वसे वास) —^{c}) V1 B2, 4 Dn D5, 10 T1, 3 G2 M1 वसिष्ठत्वाच्च, B5 वशि°, Cb v वरि° (as in text) M1–3 गृहे वासाद् (for च वासाच) D3 वशिष्ठाद्वनवासाच्च —^{d}) B3 D8 वशिष्ठ

28 D1, 6, 7, 9 om 28, T2 om 28^{a} (for all, cf v l. 27) —^{a}) B5 मामकैरुक्तमेतत्ते (sic) —T2 reads 28^{bc} after 26^{a} —^{b}) D5 मयि नाम महामुने —D5 om 28^{cd} T2 om (hapl) 28^{d}–30^{d}

29 D1, 6, 7, 9 om. 29 (cf v l 27) T2 om 29 (cf. v l 28) Some MSS काश्यप (for क°) —^{a}) M2 कुलात् (for the first कुल) V1 B5 कुलप, B2 (marg) Dn1 कुवम, Dn2 D5, 8 कुपय, Dn3 कुलय, D1, 2 कुचम, D10 G1, 2, 4 कुशल, T1 कुशल, M कुशप°, Ca कुरम, Cb कुरस, Cnp कुपपी (also कुपपि) (for कुपप) G3 कुल च कुल च कुशल (hypermetric), M2 (inf lin) Cv कुलात्कुल च गच्छामि ❀ Ca b कुलमत्रिकुल तच कुत्सित च करोति तपोभिर्द्विजो ब्राह्मण, स च कुरम कश्यप एव। कथम्। निरुक्तसामर्थ्यात्। रकारठकारनाशात् अकारागम। तथा वसयोन्ययोरागम (?) कुरम। कश्यप। इयमन्तर्गर्भिणी कथा। पूर्वं वराहकल्पे स्वर्भानुना सूर्ये गिलिते सति अत्रि सूर्यकर्म चकार। तेन चात्रिश्रेष्ठानि गोत्राण्यभवन्। ततस्तत्स्पर्धया कश्यपोऽपि वर्षसहस्रमुदवासमवसत्। तत्प्रभावाच्च विष्ण्वादयस्तत्पुत्रत्वमवापु। तत प्रभृत्यत्रिकुल कुत्सित करोति। Cn कुपप इत्यकारान्तपाठ प्रामादिक। Cv कुलाद्देवकुलात् कुल दैत्यनागसर्पादिकुलम्। अत कुलपालकत्वात्काश्यप इत्यर्थ। ❀ —^{b}) V1 D5 om, B1–4 कुपप; Dn1 कुवम, T1 कुशप, T3 कुशय, M1, 2 (inf lin) 3 कुलप (for कुपय°) Some MSS, काश्यपो B5 काश्यपो द्विजसत्तम —^{c}) B1 काश्य काश्यनिकाशत्वाद्; T1 कुलप काशिपो य स्याद्, T3 काश्यप काशिपाश्शब्द्, G काश्यप काश- (G4 श्य)नीकाश, M काश (M4 °श्यां) काशनिकाशश्च —^{d}) M1–3 [इ]त्येतन् (for एतन्)

30 D4 om 30^{ab}, D6, 7, 9 om 30 (for all, cf v l 27) T2 om 30 (cf v l 28) —^{a}) T1 यद् (for यथा) —^{b}) B1 Dn1 n2 D5 महाद्युते (for °मुने) —^{c}) Dn3 अधार्यम्, D1, 2 दुर्वार्यम् (for दुर्धार्यम्)

31 B5 om 31 Some MSS भारद्वाज —^{a}) D1, 2 T1, 3 M4 प्रेष्यान्, G पोष्यान्, M1–3 पौत्रान् (for शिष्यान्) ❀ Cn अशिष्यान् शासितुमयोग्यानपि राक्षसान् शत्रूंश्च वशे कृत्य करुणया पालयामि। तथा असुतान् अपुत्रानुदासीनानपि दीनानदीनान्पालयामि। ❀ —^{c}) B1 भरे भृत्यान्, B2 (marg, orig as in text) D6, 7 भरे द्वाजो (B2 °ज), D1, 2 अयाज्याजो, D4, 9 भरद्वाजो, D6 भरे गाश्च, D10 T2 G अहं व्याजाद्, M1–3 अहं वाजो, Cap Cnp अनव्याजो (as in text) ❀ Cn भरे द्वाजम्, द्वाजमिति च्छेदे तु द्वाभ्यां जात संकरजमित्यर्थ। Cnp अनव्याजो अनव्या अजा माया तयैव जातोऽस्मि लोकहितार्थे, न तु कर्मणेत्यर्थ। ❀

32 B5 transp 32 and 33 —^{a}) D5 नैरुक्त नाम चैतत्ते —After 32^{a}, T2 reads 26^{bc} T2 om 32^{bc} —^{b}) B6 मयि नाम महामुने, D5 दुःखमाभाषिताक्षर, T3 दुःखव्यापादि —^{c}) T1 [ए]व (for [ए]तद्) M3 वारयितु (for धार°)

33 Dn2 om (hapl) 33–38 M1, 4 om. (hapl) 33–34. B5 transp 32 and 33 D5, 10 read 33^{ab}

C. 13 4491
B. 13 93. 94
K. 13 142. 33
M. 13 81. 80

विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मे ॥ ३३

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३४

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।
विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ३५

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३६

जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।
जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ३७

---

twice V1 om the ref —[a]) T2 G गौतमो (for गोदमो) Bom ed दमतो (for °गो) D2 दुर्मागो दुर्संगो धूमो, D5 (first time) गोमिस्तमोहमध्वस्त; T1 गौतमो रमणो धूमो, Madras ed गौतमो मम गोधूमो —[b]) D6 om , D10 (first time) G धूमो (for दमो) T2 गोधुर्धनश्च (for दुर्दर्शनश्च) D1 2 गवा सदर्शनोपि च; D4 5 (first time) 6–9 10 (second time) °दमोसदर्शनस्य मे, D5 (second time) जातमात्रस्य देहत , T1 गोधूमो दुर्दमश्च ते; T3 दमारो दुर्दमश्च ते; Bom. ed दमस्ते समदर्शनात्, Ca दमस्ते समदर्शन — For 33[ab], V1 B Dn1 n3 Cnp subst

431* गोभिस्तमो मम ध्वस्त जातमात्रस्य देहत ।

[❀ Cn देहतो मातुर्देहाज्जातमात्रस्य अकृततपसोऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रश्मिभिस्तमोऽन्धकार ध्वस्तम् । अतोऽह गाव अतमा तमोविरोधिनो यस्य स इति व्युत्पत्त्या गौतमोऽस्मि । ❀]

—[c]) B1 om., D1 2 4 T1 गोतम (for गौ°) T3 गौतम विद्धि मां कृत्ये —[d]) V1 B1 2 (orig) 3 4 Dn1 n3 D2 T1 निबोध मां; B2 (marg) D1–10 शुचिस्मिते (for निबोध मे)

34 Dn2 M1 4 om 34 (cf v l 33) B5 om 34 B4 reads 34 after 37 —[a]) D5 अथ (for यथा) —[b]) B1 2 महाद्युते (for °मुने) D4–9 T2 दु:खव्या(D4 °मा)भाषिताक्षरं.

35 Dn2 om 35 (cf v l 33) B4 om. 35 T1 om (hapl) 35–36 —[a]) D4 6–9 नित्य (for मित्र) —[b]) D4–8 मैत्रम् (for मित्रम्) D6–8 अस्ति (for अस्मि) —[c]) S (T1 om.) विश्वामित्र (for °मित्रम्) —[d]) V1 B1–3 5 Dn1 n3 D2 10 मा (for मे) D4–9 अतो मे विद्धि शोभने

36 Dn2 om 36 (cf v l 33) T1 om 36 (cf. v l 35) —[b]) Dn3 मयि नाम महामुने, D5 दु:खमाभाषिताक्षर

37 Dn2 om. 37 (cf v l 33) D6 7 9 om 37. D3 om the ref —[a]) V1 B1–3 Dn3 जाजमद्यजजानाय, B4 5 D5.8 °मद्यजया नाम, Dn1 °मद्यजजानेह, D4 °मद्यतता नाम, D10 T G जजामाद्यज(D10 T1 3 G2 °माद्य ज)जामा(T1 °मे) य, M1–3 Cv जजामा(Cv जाजम)द्यजनायाग्नेर्, M4 जजामाद्य जजायिष्म !, Cnp जाजमद्यजजा नाम (as in text) — M4 om 37[b] —[b]) M1–3 Cv जि(M2 ज)हानीह (for मृजा माह) V1 जिजीयिषि, B1 जजायिषु, B4 5 Cnp जिजायिषि (B5 °नि), D5 जजायसि, Cv जिजायिषे (as in text) B2 3 Dn1 n3 D8 जिजाहीह जिजायिषि; D4 मजाम्यहं जितामिषि, D10 जजामाह जजायुर्षा, T1 जजामैतज्जजायुषि, T2 जजामाह जजायिषी, T3 G जजामाह जजायुषि (T3 °ष) ❀ M2 (marg) Cv यत अह अग्नेर्यजनाय पूजनाय ज स्वगृहे जात दधि आ समन्ताज्जात अरणीरूप दारु च मथ्नानीति जाजमत् । एव च अग्निमुद्दिश्य ज गृहे जात ज अरण्ये जात वा मथ्नानीति जमदग्नि । एव सति अग्निमदिति वक्तव्यम् । जमदग्निरिति कथम् । सत्यम् । निरुक्तत्वादग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्यजनाय जिहानि दिने दिने जात पाप प्राणायामादिना त्यजामि । अत्रापि अग्निमुद्दिश्य ज पापपुरुष मथ्नातीति जमदग्नि । पूर्ववदग्निपदस्य उपरिनिपात । तथाग्नेर्यजनाय इह लोके जिजायिषे जनितुमिच्छामि । अनेनाप्यग्निमुद्दिश्य ज जन्म मत् मनुत इति जमदग्नि । मनु अवबोधन इति धातो कर्तरि औणादिके उप्रत्यये कृते मदिति निष्पत्तिर्भवति । अत्रापि पूर्ववदग्निपदस्योपरिनिपात । Cn भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदनेकेषु यज्ञादिष्वनेकवार पुन पुनर्भक्षयन्ति हवींषि ते जाजमन्तो देवा । जमु भक्षणे यङ्लुकि शत्रन्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिन्निति यजोऽग्नि । तेषा जान आविर्भावस्तस्मिन् जिजायिषि जातोऽस्मि । जनेर्यङन्तात्सनि लुङ्यात्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम् आर्षोऽडभावश्च । इहलोके अतो मा जिजाहि जानीहि । अतो योगात् मा जमदग्निरिति नामतो विद्धि । जाजमदित्यत्राद्यपदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्याग्नित्वे जमदग्निरिति सिद्धम् । जिजाहीत्यपि ज्ञाधातोर्यङ्लुकि जादेशे मध्यमैकवचनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चास्मिन् सन्तीति जमदग्निमान् ।

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३८

अरुन्धत्युवाच ।

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम् ॥ ३९

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४०

गण्डोवाच ।

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।
गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ४१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४२

पशुसख उवाच ।

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि माममिसंभवे ॥ ४३

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४४

C 13 4402
B 13 93 105
K 13 142. 44
M 13 81 91

ततो मतुव्लोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेनापि स्वस्याथर्वणीयत्वमुक्तम् । ꕥ —cd) Dn1 D4 T3 ख्यातस्ततो (for °नतो) — After 37, B4 reads 34

38 Dn2 om. 38 (cf. v l 33) D6 7 9 om 38 (cf. v l. 37) B4 om 38 M4 om the ref. —b) T2 G2. 4 मया (for मयि) D1 महाद्युते (for °मुने) D4 दु सव्याभापिताक्षर

39 a) D1 2 अना, D5 अधरा (hypermetric), T1 हर, T2 G2 4 M2 (sup lin) 4 सार (for धरा) T3 G1 3 माय (T3 °र) धरित्री वसुधाम् ꕥ M2 (marg) Cv धरा धरित्रीमित्यत्र धर्ता धरित्रीं भर्तार विना अरुम् अरोचमानाम् । ꕥ —b) D5 [अ]सशाय (for [अ]नन्तरम्) T1 नो चेद्भर्तुरनतर, T2 3 G M1-3 इ(T3 M1-3 ने)च्छे भर्तुरनतर, M4 इच्छेद्भर्तुरनतर — D1 om 39c-40d —c) V1 B1-3 D4-9 T3 M4 मनो न रु(D4-9 निरु)धती (M4 °र्ती) भर्तुर्, B5 मनो मे रुधती भर्तुर्, T2 मितिमारुंधती भर्तुर्, M1-3 मनो नारुधती भर्तुर्

40 D1 om 40 (cf v l. 39) —a) Dn2 मे (for ते)

41 B1. 5 om (hapl) 41-42 D9 om 41 D10 reads 41 twice D1 4 7 om. the ref. D10 (first time) T G चंडा (for गण्डा) —a) B3 partly damaged Cvp गडवती (for गत) D5 7 गजगजेति ब्रुवती, D10 (first time) T G चंड (T1 °डा) गतवती चडा; M1 2 (orig) 4 गंड गतवती गडा, M2 (inf lin) गड गंडवती गडा —b) M गडा (for गण्ड) D5 7 गजगंजेति सज्ञिता, D10 (first time) T2 3 G चंडाचडेति सं°, T1 प्रचडा चडसं° —c) D4 M1 2 (sup lin) 3 4 [इ]ति, D8 च (for [इ]व) D5 गजगजेति गजेति, D7 गजगजे च गडेति, D10 (first time) T G चंडा चडेति चडेति (T1 विख्याता) — For 41, V1 B2-4 Dn D8 10 (second time) subst.

433* वक्त्रैकदेशे गण्डेति धातुमेत प्रचक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मानलसभवे ।

[(L 1) Dn2 -देयो (for -देशे) D8 गडे नु (for (for गण्डेति) —(L 2) D10 मामग्नि (for मानल-)]

42 B1 5 om 42 (cf v l 41)

43 D2 9 10 om. (hapl) 43-44 D5 om the ref. D4 6 शुन सख (for पशुसख) —a) T G4 transp सखा and सखे G2 सखाय, G3 सखायौ (for सखे य) D4 सेक्षेय (sic), D7 T1 संख्येय (for स°) V1 B Dn पशून्रक्षा(B2 [marg] Dn1. n3 °न्रजा ; B3-5 °न्रक्ष्या)मि दृष्टाहं, D8 पशून्क्षामान्हि दृष्टाहं, G1 सखे सखायौ सख्येय ; M1-3 सहे सखाय सख्येय ; M4 सखे सखाय सख्येय —b) Dn1 सदा सखा (by transp), T G M4 तथा सखा, M1-3 सखा तथा D6 य पशूना सदा** —c) T1 2 G M गौण्या (for गौण) D1 T2 G M [ए]व (for [ए]व) T3 तथा गौण्या पशुसखं —d) D1 4 6 8 मानल (for मामग्नि)

44 D2 9 10 om 44 (cf v l 43)

45 D6 om 45 D2 पशुसख (for शुन सख) —a) T1 मया (for यथा) —c) D6-9 शुन सख; T2 3 G M शुनां सदा (G4 °ख) (for शुनसख) V1

C. 13 4503
B. 13 93 106
K. 13 142 45
M 13 81 92

शुनःसख उवाच ।

एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ ४५

यातुधान्युवाच ।

नाम तेऽव्यक्तमुक्तं वै वाक्यं संदिग्धया गिरा ।
तस्मात्सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज ॥ ४६

शुनःसख उवाच ।

सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं यदा त्वया ।
तस्मात्त्रिदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति माचिरम् ॥ ४७

भीष्म उवाच ।

सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा ।
कृत्या पपात मेदिन्यां भस्मसाच्च जगाम ह ॥ ४८
शुनःसखश्च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम् ।
भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत् ॥ ४९
ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि बिसानि च ।
यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विताः ॥ ५०
श्रमेण महता युक्तास्ते बिसानि कलापशः ।
तीरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चक्रुरम्भसा ॥ ५१
अथोत्थाय जलात्तस्मात्सर्वे ते वै समागमन् ।
नापश्यंश्चापि ते तानि बिसानि पुरुषर्षभ ॥ ५२

ऋषय ऊचुः ।

केन क्षुधाभिभूतानामस्माकं पापकर्मणा ।
नृशंसेनापनीतानि बिसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥ ५३
ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
त ऊचुः शपथं सर्वे कुर्म इत्यरिकर्शन ॥ ५४
त उक्त्वा बाढमित्येव सर्व एव शुनःसखम् ।

सहाय (for सखाय) T_1 शुना सखाय मामत्र —^{d}) T_3 [अ]व (for [उ]प)

46 ^{a}) S न व्यक्तम् (for तेऽव्य°) $D_{1\,2}$ उदित (for उक्त वै) V_1 B Dn D_{10} नामनैरुक्तमेतत्ते —^{b}) $D_{1\,2\,4-7\,9}$ वाप्य (for वाक्य) —^{c}) Bom ed. पुनर् (for सकृद्) D_2 तु (for त्व)

47 ^{a}) V_1 त्वया (for मया) —^{b}) V_1 B Dn D_{10} त्वया यदि, D_6 T G M_4 यदि त्वया (for यदा त्वया) M_{1-3} गृहीत यदि न त्वया —^{c}) D_{4-9} तस्मा त्त्रिदण्ड(D_7 °डि)निहता —^{d}) D_{4-9} transp गच्छ and भस्म

48 V_1 B Dn D_{10} om the ref —^{b}) Dn_2 D_7 om (hapl) तेन $D_{5-7\,9}$ [आ]हता (for हता) —^{d}) Bom ed भस्म सा (for भस्मसाच्) M_{1-3} बभूव (for जगाम) T_2 (also as in text) सा (for ह).

49 ^{a}) V_1 B Dn शुन सखा (for शुन सखश्) $D_{1\,2}$ [ऽ]थ ता हत्वा (for च हत्वा ता) D_{4-9} शुन सखा च ता हत्वा, D_{10} °सखा च दग्ध्वा ता —^{b}) D_1 बलात् (for बलाम्) —^{d}) Some MSS शाद्वले

50 For a narrative on abjuration similar to the one in stanzas 50–86, cf. 13 96, *Jātaka* 488, and *Jātakamālā* 19 —^{a}) D_{4-8} तत्र (for ततस्)

51 ^{a}) V_1 B Dn T_1 M कृत्वा (for युक्तास्) —^{d}) Dn_3 अजसा, D_4 T_2 $G_{2\,4}$ अभसा (for °सा)

52 ^{a}) B_5 यथोत्थाय, $T_{1\,3}$ अथोत्तीर्य, T_2 $G_{1\,2\,4}$ तथोत्थाय (for अथो°) —^{b}) T_1 एते, T_3 चैते, G_3 M_4 वै ते (by transp) V_1 B Dn सर्वे ते समुपागमन्, D_{10} सर्वं एवमुपा° —^{d}) G_1 partly damaged T $G_{3\,4}$ M_4 बिसानि भरतर्षभ

53 ^{a}) T_2 G_4 तेन (for केन) V_1 B Dn D_{10} के-(B_5 ते)न क्षुधा परीतानाम् —^{b}) T_3 कृत- (for पाप) $G_{1\,3\,4}$ -कर्मिणा (for -कर्मणा) — D_2 om (hapl ?) 53^{cd}

54 Before 53, S ins भीष्म —^{a}) $D_{6\,8}$ वि- (for ते) D_2 च (for तु) —^{c}) V_1 B Dn_1 n_2 Cn समय (for शपथं) T_3 सयं (for सर्वे) ❀ Cn समयं शपथम् । अत्र शपथव्याजेन निषिद्धान्युच्यन्ते । ❀ —^{d}) B_5 -कर्पण, D_{10} कर्पणा, M_4 -कर्शिन, some MSS -कर्षण (for कर्शन) $D_{5\,7}$ कुर्मं इत्यभि(D_7 °नु)दर्शितं, $D_{6\,8\,9}$ कुर्म इत्यनुदर्शन

55 ^{a}) Dn_1 n_2 तद्, D_2 तत्र, M_4 तम् (for त) V_1 B_{2-5} Dn $D_{2\,4\,5\,10}$ [ए]व (for [ए]व) —^{b}) V_1 B Dn D_{10} तदा सम (for शुन सखम्) —^{c}) $G_{1,3}$ सं- (for सु) T_1 क्रांता (for श्रान्ता) —^{d}) D_{4-9} सर्व एव (for शपथाय)

क्षुधार्ताः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रमुः ॥ ५५
अत्रिरुवाच ।
स गा स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु ।
अनध्यायेष्वधीयीत बिसस्तैन्य करोति यः ॥ ५६
वसिष्ठ उवाच ।
अनध्यायपरो लोके शुनः स परिकर्षतु ।
परिव्राट्कामवृत्तोऽस्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५७
शरणागतं हन्तु मित्रं स्वसुता चोपजीवतु ।
अर्थान्काङ्क्षतु कीनाशाद्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५८
कश्यप उवाच ।
सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षित्वमभ्येतु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ५९
वृथामांसं समश्नातु वृथादानं करोतु च ।
यातु स्त्रियं दिवा चैव बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६०
भरद्वाज उवाच ।
नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जयतां बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६१
उपाध्यायमधः कृत्वा ऋचोऽध्येतु यजूंषि च ।
जुहोतु च स कक्षाग्नौ बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६२
जमदग्निरुवाच ।
पुरीषमुत्सृजत्वप्सु हन्तु गां चापि दोहिनीम् ।

C 3 4521
B 13 93 124
K. 13 142 64
M 13 81 om

56 Cf 13 96 32 — a) D1 गवा, M1 अग (for स गा) D7 स्पर्शतु (for स्पृशतु) — b) D1 सूर्यं च, D5 म सत्य (for सूर्यं च) D2 प्रति सूर्यं च मेहतु — d) M1 करोतु

57 Cf. 13 96 17 Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) — a) M1-3 अस्वाध्याय (for अन°) B1 5 -करो (for -परो) Bom ed अनध्याये पठेल्लोके — b) D5-3 M1-3 सं-, T1 च (for स) — c) D6 8 9 मानयुक्तो, D1 मानवृत्तो, T2 G1 2 4 कामवृत्तिस्, G2 कर्मवृत्तिर् (for कामवृत्तो) D1 2 T3 G तु, T1 स्याद् (for ऽस्तु)

58 Before 58, G2 ins काश्यप V1 om. (hapl) 58-60 D1 4 om (hapl) 58 T2 om. (hapl) 58-59 — a) Hypermetric D2 हति (for हन्तु) B2 5 शश्वत्, B3. 4 Dn1. n1 D5 स वै, Dn3 सख (for मित्र) B1 शरणागत स इस्वमित्र — b) Dn3 स्वमित्र, D10 स्वा सुता, G2 स सुता (for स्वसुता) B1 ** चैवोप-जीवतु — T1 om 58 d — c) D6 7 9 10 आशा (for अर्थान्) G1 कीनाशे (for °शाद्) T3 G2-4 M आशा काक्ष(M1-3 करो)तु कीनाशे

59 = (var) 13 96 18 V1 T2 om 59 (cf. v l. 58) G2 reads 59a-61b after 63 G1 reads 59-60 after 67 G3 om the ref Some MSS काश्यप (for क°) — a) B2 Dn1 n2 लपतु (for पणतु) D1. 2 एव सर्वत्र पणतु, D4 सर्वत्र स तु गृह्णातु, D5-7 सर्वं सर्वत्र गृह्णातु, D6 8 9 मत्र सर्वं प्रगृह्णातु — b) T1 G2 4 M1-3 न्यासे लोभं, G3 न्यासक्षोभ, M4 °लोभ (for लोप) T3 न्यासे लोभ करोति च — c) T3 G2 अप्येतु (for अभ्येतु)

60 Cf 13 96 24 For the sequence in G2 4, cf. v l. 59 V1 om 60 (cf. v l 58) M1-3 om (hapl) 60 . T2 reads 60 after the ref. of 61 D10 transp 60ab and 60cd — a) D7 समश्नाति (for °श्नातु) B Dn D10 T1 2 M4 वृथामासाशनश्चास्तु, T2 G वृथामासानि चाश्नातु — b) D1 2 वृथा दारान्; D5 7 वृथा दारा (for वृथादान) T3 सपात्रके, G3 करोति च (for °तु च) D4 6 8 9 वृथा दारा (D4 °रां) करोति य — c) T2 कूटसाक्षित्वमभ्येतु (= 59c)

61 = (var) 13 96 29 For the sequence in G2, cf. v l. 59 D4. 6 9 om (hapl) 61 D7 om (hapl) 61 (retaining thr ref) D10 om (hapl.) 61-63 G4 om (hapl) 61-63 (retaining the ref) D8 om the ref Some MSS भारद्वाज After the ref, T2 reads 60 — a) B1 T1 8 M धर्मोस्तु, T2 -कामोस्तु, G1 धर्मात्मा (for धर्मास्तु) — c) D1 2 [अ]भि (for [अ]पि) T1 2 G1-3 M4 जहतु (for जयता) T3 ब्राह्मण निंदतु सदा; M1-3 ब्राह्मण्य चापि जहतु

62 D10 G1 om 62 (cf. v l 61) T1 om. (hapl) 62 — b) D9 [अ]ज्ञात्वा (for ऋचो) — c) D4 6 7 M3 सम, D5 न स, D8 वा स (for च स) T3 G1 3 M1-3 कक्षेग्नौ (for कक्षाग्नौ) T2 जुहोति च स कक्षेग्नौ ※ Cn कक्षाग्नौ, तत्र हि हुत भस्मीभावमप्राप्य होतुर्दोषकरमित्याशय । ※

C 13 4521
B 13 93 124
K 13 142. 64
M 13 81 om

अनृतौ मैथुनं यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६३
द्वेष्यो भार्योपजीवी स्याद्दूरबन्धुश्च वैरवान् ।
अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६४

गौतम उवाच ।

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविध्यतु ।
विक्रीणातु तथा सोमं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६५
उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य सालोक्यतां यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६६

विश्वामित्र उवाच ।

जीवतो वै गुरून्भृत्यान्भरन्त्वस्य परे जनाः ।
अगतिर्बहुपुत्रः स्याद्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६७
अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु ऋद्ध्या चैवाप्यहंकृतः ।
कर्षको मत्सरी चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६८
वर्षान्करोतु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
अयाज्यस्य भवेदृत्विग्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६९

अरुन्धत्युवाच ।

नित्यं परिवदेच्छ्वश्रूं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका स्वादु समश्नातु बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७०
ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सक्तूनत्तु दिनक्षये ।
अभाग्यावीरसूरस्तु बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७१

---

63 G4 om 63 (cf v l 61) T2 om (hapl) 63 — ^{a}) Dn3 उत्सृजेद् ; T3 °जति (for °जतु) — ^{b}) V1 B Dn D10 [ए]व दुह्यतु , D4 7 [अ]प्यद्दुह्यतां , D5 [ए]व दुह्यतां , D6 8 9 [अ]प्यद्दु(D8 °दु) ह्यतां , M [अ]पि दुह्यतीं Madras ed p [अ]पि दुस्तनीं (for [अ]पि दोहिनीम्) — After 63, G2 reads 59^{a}–61^{b}

64 D4 6-9 om (hapl) 64–66 T1 om (hapl) 64 — ^{a}) D10 द्विजो , T2 3 G2–4 M4 द्वेष्य (for द्वेष्यो) D1 2 द्वेष्यनार्युपजीवी स्याद् — ^{b}) Dn3 क्रूर- (for दूर) B1 वैरिवान् , D1 वीर्य° (for वैर°) — ^{c}) D1 2 भवतु (hypermetric), S (T1 om) सोऽस्तु (for चास्तु)

65 D4, 6-9 om 65 (cf v l 64) — ^{a}) T1 वेद (for वेदास्) — ^{c}) Dn3 तथा मास ; D1 2 च सोमं च (for तथा सोमं)

66 =(var) 13 96 23 D4 6-9 om 66 (cf v l 64) D2 om (hapl) 66-67 — ^{a}) B1 -पुर , Dn3 पुरे (for प्लवे) T2 G M1–3 उदपानोदके ग्रा(G1, 2 M2 3 °कग्रा)मे ❀ Cn उदपानप्लवे एककूपैकजीवने । ❀ — ^{b}) Dn3 ब्राह्मण (for ब्राह्मणो) — D1 repeats 66^{cd} after 67 — For 66, T1 subst

433* उदपाने श्लेष्ममूत्रे चोत्सृजेद्वृषलीपतिः ।
यातु पापीयसां लोकं बिसस्तैन्यं करोति यः ।

67 D2 om 67 (cf v l 66) D7 om the ref. — ^{a}) D1 [ऽ]भिगुणान् , D4–9 [ऽ]पि सतो ; M1–3 सगुणान् (for वै गुरून्) Dn3 भक्त्या (for भृत्यान्) T1 2 G M4 विगुणाग्निभृत्यान्भृत्या(G2 °न्मर्त्या)न् , T3 विभृयाद्विगुणान्भृत्यान् — ^{b}) B1 G3 भरति , T3 हरतु (for भरन्तु) D1–7 9 T2 3 G M4 [अ]परे (for परे) T1 त्यक्त्वा साधून्पृथग्जनान् — B5 om 67^{cd} D7 om (hapl) 67^{c}–70^{b} — ^{c}) D10 अगुश्च ; S दरिद्रो (for अगतिर्) T3 G1 3 4 तु ; M च (for स्याद्) — After 67, G4 reads 59–60, and D1 repeats 66^{cd}

68 D7 om 68 (cf v l. 67) D1 om 68^{ab} D4 6 9 G4 om (hapl) 68–69 — ^{a}) = 13 96 20^{a} T1 अशुचिर्ब्रह्मचारी स्यान् — ^{b}) S (except T2 , G4 om) मिथ्या (for ऋद्ध्या) — 68^{c} = 13 96 19^{c}

69 = (var) 13 96 33 D7 om 69 (cf. v l 67) D4 6 9 G4 om 69 (cf v l 68) D10 om (hapl) 69 T1 om 69^{a} Before 69, T2 ins जमदग्नि — ^{a}) V1 B2–5 Dn3 D8 वर्षा , B1 व्याजं , T2 G1–3 M4 हर्षं (for वर्षान्) Dn1 n2 D5 वर्षाचरोऽस्तु भृतको , T3 हर्षं करोति भृतको ; M1–3 परुषं करोतु भृतके (hypermetric) — T1 transp 69^{b} and 69^{c} — ^{b}) B4 राज्ञा (for राज्ञश्) T1 चापि ; T2 स्यात्स (for चास्तु) — ^{c}) T1 अयाज्ययाजी च भवेद् — T1 om 69^{d} — After 69, D5 reads 73, repeating it in its proper place

70 = (var) 13 96 38 D7 om 70^{ab} (cf. v l 67) T3 om (hapl) 70 — ^{a}) Dn1 n2 D10 G2 M4 भवेच् (for वदेच्) B3 ब्रह्मा , B5 शुभ्र , D2 शूद्र ; T1 श्वश्वा (for श्वश्रू) D5 नित्य परिभवेच्चैव — ^{b}) D4 6 9 भर्ता (for भर्तुर्) — For 70^{ab}, M1–3 subst ·

गण्डोवाच ।
अनृतं भाषतु सदा साधुभिश्च विरुध्यतु ।
ददातु कन्या शुल्केन बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७२
साधयित्वा स्वयं प्राशेद्दास्ये जीवतु चैव ह ।
विकर्मणा प्रमीयेत बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ७३
पशुसख उवाच ।
दास्य एव प्रजायेत सोऽप्रसूतिरकिंचनः ।
दैवतेष्वनमस्कारो बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ७४
शुनःसख उवाच ।
अध्वर्यवे दुहितरं ददातु
च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।
आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः
स्नायीत यो वै हरते बिसानि ॥ ७५
ऋषय ऊचुः ।
इष्टमेतद्द्विजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः ।
त्वया कृतं बिसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ॥ ७६
शुनःसख उवाच ।
न्यस्तमाद्यमपश्यद्भिर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।
सत्यमेतन्न मिथ्यैतद्बिसस्तैन्यं कृतं मया ॥ ७७
मया ह्यन्तर्हितानीह बिसानीमानि पश्यत ।

C 13 4536
B 13 93 139
K 13 142 79
M 13 81 123

434* श्वश्र्वा विवादं वदतु भर्तृहीना च जीवतु ।

— ^{c}) D5 9 एक (for एका) Dn D3 7 समं नातु (for सम°) D4 6 एक स्वादु समश्नाति (D6 °तु), D10 एका सा स्वादुमश्नातु, S (T3 om.) एका स्वादूनि चाश्नातु — ^{d}) V1 B4 5 Dn3 D5 7 10 T2 G2 3 य, D4 om (for या)

71 D4 T1 om (hapl.) 71 Before 71, D7 ins. गौतम — ^{a}) D10 चैव (for गृह-) D7-9 मध्यस्थ (for °स्था) M1-3 द्रव्यनाशरता चास्तु — ^{b}) D10 corrupt, S (T1 om.) सक्तूना भुवि (G1 3 °नामपि) भक्षणे — ^{c}) V1 B1 2 4 5 Dn D3 8 Cn अभोग्या, B3 अभार्या (for अभाग्या). D10 अभाग्या वीरहीनास्तु ꙮ Cn अभोग्या योनिदूषिता । ꙮ — ^{d}) B5 D5 7 10 T2 3 G2, 3 M4 य (for या)

72 =(var) 13 96 31 T2 3 G चण्डा (for गण्डा) — ^{a}) V1 तत (for सदा) — ^{b}) V1 B Dn D3 10 बंधुभिश्च (V1 °स्तु) (for साधु°) — ^{c}) D1 2 4 6-9 कन्या ददातु शुल्केन — ^{d}) B5 D4 7 10 T2 G2 M1-3 य (for या)

73 D4 reads 73 twice, D5 reads the same for the first time after 69 — ^{a}) D1 2 त्रिस (for स्वयं) B1, 3 प्राश्येद् (for प्राशेद्) — ^{b}) Dn D6 जीर्यंतु (for जीवतु) D1 2 6 10 चैव सा (D6 हि), D3 सर्वदा (for चैव ह) V1 B2-5 दास्ये जीर्यंतु चैव सा (B5 स); T2 G दास्ये (G1 3 स्यै) दिश्येत्तथैव सा; M1-3 दासे दद्याद्यथापुरं, M4 दास्ये दीर्येत्तथैव सा — ^{c}) M1-3 विक(M1 तत्क)र्माण्यसमीक्षेत — ^{d}) V1 B5 D4 (both times) 7 10 T2 8 G2 3 M2 3 य (for या)

74 D4 T2 om (hapl.) 74 D10 om (hapl.) 74 (retaining the ref.) — ^{a}) V1 B D5 दास (for दास्य) M1-3 प्रजनयेत् (for प्रजायेत) Dn1, n3 दास एव प्रजायेताम्, D1 2 दास एव स जायेत, T3 G M4 दास्यभावं (G2 °वे) प्रजनयेत् — ^{b}) V1 B2-4 सप्रसूतिर्, Dn1 अप्रसूतिर्, Dn3 स प्रसूतेर् (for सोऽप्रसूतिर्) D1, 2 6 8 9 M4 अकिंचन B1 सा प्रसूतिरकिंचना, Dn2 अस्वप्रसूरकिंचन, D5 corrupt

75 =(var) 13 96 42 D10 om (hapl.) the ref — ^{a}) B2 4 D5 10 G2 वा ददातु (for ददातु) — ^{b}) Dn3 T2 च्छदोगो, T3 च्छादोग्ये (for च्छन्दोगे) D5-9 [अ]प्या-चरित (for चरित) — ^{c}) B1, 3 4 अ(B3 आ)थर्वणि; D1 2 आ(D2 अ)थर्वणे, D4-8 10 अथर्वणं (for आथर्वणं). S अथर्ववेदं समधीत्य विप्र° — ^{d}) D1 2 4 M1-3 स्नायेत, D6 7 om (for स्नायीत) V1 B Dn D10 वा यो; D1 6 7 9 वै यो (by transp.), D8 वा वै, M4 योप-

76 ^{c}) S हृद् (for बिस-) — ^{d}) Dn3 D1 7 T3 M1-3 शुनसख, D8 M4 °सखा, G1 2 °सखे (for °सख)

77 M om the ref — ^{a}) S अद्यमेतद् (for न्यस्तमाद्यम्) V1 B Dn3 न पश्यद्भिर् (for अप°) Dn1 n2 D5 न्यस्तमद्य न पश्यद्भिर्, D4 6-9 न्य(D6, 7 9 व्य)-स्तपापमन घ्य — ^{b}) D1, 2 4 6-9 शुभ; T3 G कृत्य (for कृत-) — T1 om 77^{cd} — ^{c}) T3 श्रोतुं (for एतन्)

78 ^{a}) D1 2 4 5 7-9 च, D10 [अ]पि (for हि) T3 अतर्हितानि सर्वाणि; G1 M4 मयाप्यतर्हितानीह, G3 4 मयांतर्हितानि सर्वाणि (hypermetric) — ^{b}) B4 5 पश्यतु, Dn3 T3 °त, D4-9 °ता (for °त)

C. 13 4536 B. 13. 93 139 K. 13. 142 79 M 13 81 123

परीक्षार्थं भगवतां कृतमेतन्मयानघाः ।
रक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहमागतः ॥ ७८
यातुधानी ह्यतिक्रुद्धा कृत्यैषा वो वधैषिणी ।
वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः ॥ ७९
दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा ।
तस्मादस्म्यागतो विप्रा वासवं मां निबोधत ॥ ८०
अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वः सार्वकामिकाः ।
उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः ॥ ८१

भीष्म उवाच ।

ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ८२
एवमेते महात्मानो भोगैर्बहुविधैरपि ।
क्षुधा परमया युक्ताश्छन्द्यमाना महात्मभिः ।
नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ८३
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत् ।
एष धर्मः परो राजन्नलोभ इति विश्रुतः ॥ ८४
इदं नरः सच्चरितं समवायेषु कीर्तयेत् ।
सुखभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ८५
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा ।
यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

— T_1 om 78[de] — [d]) V_1 $B_{3\,4\,5}$ Dn D_{10} एव (for एतन्) — [e]) D_{10} S (except G_3, T_1 om) हि (for च) — [f]) T_3 M_4 ह्यहम् (for अहम्) T_1 सर्वेषा ह्यहमागत

79 [a]) $D_{1\,2}$ M_{1-3} [अ]भि, T G M_4 [अ]पि (for [अ]ति) V_1 B Dn D_{10} -क्रूरा (for क्रुद्धा) — [b]) D_7 वा, D_8 वै (for वो) — [c]) D_4 वृषादर्भ, D_6 वृषदर्भि, T G वृषादर्वि (for °दर्भि)

80 [a]) V_1 B हिंस्रा; T $G_{1\,3\,4}$ हि स्याद् (for हिंस्याद्) — [b]) T_3 प्रत्यक्ष, M_{1-3} इत्यग्नि (for प्रत्यग्नि) — [c]) $D_{4\,8\,9}$ S अभ्यागत (G_3 °ता, M_4 °तो), $D_{6\,7}$ अस्म्यागत (for °गतो) — [d]) $D_{1\,2}$ स (for मा)

81 [b]) V_1 $B_{1-3\,5}$ Dn_3 D_8 वै सार्वं, Dn_1 n_2 D_{10} वै सर्वं, $D_{1\,2\,4\,7\,9}$ $G_{3\,4}$ M_4 व सर्वं (for व सार्वं) B_4 प्राप्ता वै सर्वकालिका, T_3 प्राप्ता व सर्वकामदा — [c]) V_1 $D_{4\,6-10}$ इति, M_1 अत, M_4 इह (for इत.) — [d]) V_1 आप्राप्नुत (for अवा°)

83 [b]) $D_{6\,7}$ भावैर्, $D_{6\,8}$ भागैर् (for भोगैर्) — [c]) D_3 T G M_4 क्षुधया परया युक्ताश् — [d]) $D_{1\,2\,4\,6-9}$ महर्षय (for महात्मभि) — [e]) D_{10} लोभात् (for लोभं) D_{10} T_3 तथा, G_4 ततश् (for तदा) — [f]) T_3 M_{1-3} तथा (for तत) $D_{2\,10}$ अवाप्नुयु°, D_8 M_4 °प्नुयात् (for °प्नुवन्)

84 [b]) D_3 नरो लोक विसर्जयेत् — D_{10} transp 84[cd] and 85[ab] — [d]) V_1 B Dn $D_{1\,10}$ तस्माल्लोभं विवर्जयेत्, S ब्राह्मणस्य (T_1 °णाना) प्रकीर्तित

85 D_{10} transp 84[cd] and 85[ab] — [a]) Dn_3 D_{4-9} $T_{1\,2}$ G M_4 सुचरितं, D_{10} सच्चरित (for °रित) — [b]) V_1 $B_{3\,4\,5}$ Dn_3 $D_{1\,2}$ कीर्तयन् (for °येत्) — [c]) V_1 B_3 Dn स्वर्ग- (for सुख) D_1 स (for च) — [d]) B_1 दु खानि (for दुर्गाणि)

86 [a]) B_{1-3} $D_{1\,2}$ T_1 तस्य (for चास्य) — [b]) S (except M_4) देवता ऋषयस्तथा (G_2 °दा)

Colophon — *Parvan name* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति — *Sub parvan* N (except B_4, D_3 missing) M_{1-3} दानधर्मं — *Adhy name* N (D_3 missing) बिसस्तैन्य, T_2 प्रतिग्रहे प्रतिषेध, T_3 G_3 सप्तर्षिसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D_{10} 102, T_1 M_4 135, $T_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ 142, $G_{1\,3}$ M_1 136, $M_{2\,3}$ 137 — *Śloka no* Dn_1 149, Dn_2 148, D_4 169

९६

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यद्वृत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ १
पुष्करार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ।
राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः ॥ २
ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे
समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।
चराम सर्वे पृथिवीं पुण्यतीर्थां
तन्नः कार्यं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ ३
शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वां-
स्तथागस्त्यो नारदपर्वतौ च ।
भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन् ॥ ४
ऋषिस्तथा गालवोऽथाष्टकश्च
भरद्वाजोऽरुन्धती वालखिल्याः ।
शिबिर्दिलीपो नहुषोऽम्बरीषो
राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पूरुः ॥ ५
जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं
शतक्रतुं वृत्रहणं नरेन्द्र ।
तीर्थानि सर्वाणि परिक्रमन्तो
माघ्यां ययुः कौशिकीं पुण्यतीर्थाम् ॥ ६
सर्वेषु तीर्थेष्वथ धूतपापा
जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् ।
देवस्य तीर्थे जलमग्निकल्पा
विगाह्य ते भुक्तबिसप्रसूनाः ॥ ७
केचिद्बिसान्यखनंस्तत्र राज-

C. 13 4554
B. 13 94 8
K. 13 143 8
M. 13 81 140

96

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37) For a narrative on abjuration, cf 13 95 50-86, *Jātaka* 488 and *Jātakamālā* 19

1 a) D4 5 8 9 S [अ]पि (for [ए]व)

2 a) B1 पुष्करानु, D3 4-9 °र्थे (for °र्थं) S कृते स्तैन्ये (for कृत स्तैन्य) — c) D1 2 महर्षिभिर् (for राज°) — d) D6-9 चैव (by transp) B5 D2 महर्षिभि, D1 महात्मभि (for द्विजर्षिभि) T1 तथैव द्विजसत्तमैः

3 a) D1 6-9 ऋषीश्वरा पश्चिमेऽर्घ्या प्रभासे, T G M1-3 पुरा प्रभासे ऋषय समागता (T1 समग्रा), M4 ऋषय समागतास्ते प्रभासे — b) D4 om from समागता up to चराम (in 3c) T1 G1 2 M समेता वै, T2 G3 समेत्य वै (for समागता) G1 समेता वै मन्त्र मन्त्रयत — c) V1 B Dn D10 सर्वां, D9 सार्धं (for सर्वे) — d) T1 तत (for तन्न) V1 B Dn काम (for कार्यं)

4 b) V1 B Dn D3 10 ह्यगस्त्यो (for [अ]°) T G M4 नारद पर्वतश्च — c) Some MSS वसिष्ठ and काश्यपो

5 a) D7-9 पैलवो (for गा°) — b) G4 भारद्वाजो Some MSS वालिखिल्या — c) V1 om, B1 [ऽ]थ राजा, D7 चाम्बरीषो (for ऽम्ब°) — d) B1 तथा (for राजा)

6 a) G1 3 4 महानुभावा, M °प्रभाव (for °नुभाव) — b) V1 B Dn D5 10 नरेन्द्रा, T1 नरेन्द्र, T2 G1 3 4 M सुरेन्द्र (for नरेन्द्र) — c) D1 सर्वाणि तीर्थानि (by transp) V1 B Dn D5 10 भ्रमतो (for -क्र°) — d) S ता प्रत्युदी(T1 M पे)यु (for माघ्यां ययु) D3 पुण्यतीर्थे

7 a) Dn3 om सर्वेषु D1 6-9 तीर्थेषु सर्वेषु (by transp) V1 B Dn D5 10 [अ]व ; T G M4 वि (for [अ]थ) D1 2 पूतपापा, D7 धौत (for धूत°) — b) D9 सुराणा (for सुपुण्यम्) — c) T2 कल्पे (for तीर्थे) T G M4 ज्वलिताग्नि (for जलमग्नि) — d) Dn2 भुवि (for भुक्त) D6-8 M1 प्रसूता, M1-3 °नं (for °ना) T1 विगाह्य वै भोजनार्थं व्यचिन्वन्

8 a) D1 2 बिसान् (for बिसानि) — b) T1 केचिन्

C 13 4554
B 13. 94 8
K. 13 143 8
M 13 81 140

अन्ये मृणालान्यखनंस्तत्र विप्राः ।
अथापश्यन्पुष्करं ते ह्रियन्तं
ह्रदादगस्त्येन समुद्धृतं वै ॥ ८

तानाह सर्वानृषिमुख्यानगस्त्यः
केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् ।
युष्माञ्शङ्के दीयतां पुष्करं मे
न वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९

शृणोमि कालो हिंसते धर्मवीर्यं
सेयं प्राप्ता वर्धते धर्मपीडा ।
पुराधर्मो वर्धते नेह याव-
त्तावद्गच्छामि परलोकं चिराय ॥ १०

पुरा वेदान्ब्राह्मणा ग्राममध्ये
घुष्टस्वरा वृषलाञ्श्रावयन्ति ।
पुरा राजा व्यवहारानधर्म्या-
न्पश्यत्यहं परलोकं व्रजामि ॥ ११

पुरावरान्प्रत्यवरान्गरीयसो
यावन्नरा नावमंस्यन्ति सर्वे ।
तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते
तावद्व्रजामि परलोकं चिराय ॥ १२

पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्या-
न्बलीयसा दुर्बलान्भुज्यमानान् ।
तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय
न ह्युत्सहे द्रष्टुमीदृङ्नृलोके ॥ १३

तमाहुरार्ता ऋषयो महर्षिं
न ते वयं पुष्करं चोरयामः ।
मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः

(for अन्ये) D1 2 6-8 मृणालान् (for °लानि) S (except T3) [अ]खनत (for °नस्तत्र) D10 अन्ये मूलानि खनंतश्च विप्रा —c) T1 तथा (for अथ) B6 ते हरत, D1 2 हार्यमाणं, D1-9 ते महात, T3 G4 तैर्ह्रियत —d) D3 अथ, T2 तदा हि; G1 3 यदा; G2 4 तदा (for ह्रदाद्) V1 B2 3 5 Dn D10 तत्, B1 तं, B4 D5 यत् (for वै) T3 ह्रदैर्ह्यगस्त्यो बिसमुद्धृतं वै

9 b) D5-10 [आ]हृत, T2 G [आं]हृतं वै, T3 [अ]त्र दत्तं (for [आ]दत्त) G2 वै (for मे) T2 om from सुजातम् up to पुष्कर (in 9c) —c) T1 युष्मद्भागो (for युष्माञ्शङ्के) Dn D3 4-9 पुष्कर दीयता (by transp) T3 युष्मद्भाग पुष्कर दीयता मे

10 a) T1 न वै; T2 G1 3 4 शृणोति (for °मि) D1. 2 काले D1. 2 4-7 9 हास्यते (for हिंसते) —b) D1-9 G2 [ऽ]य प्राप्तो (for [इ]य प्राप्ता) T G1 2 4 M4 वर्तते (for वर्धते) V1 B Dn D10 सोय प्राप्तो वर्तते धर्मपीडा —c) V1 B Dn D10 G1 वर्तते; D5 विवर्तते (for वर्धते) B1 नैव यावत्, D1 2 वै न या°, D4 6-9 वै मुनींद्रास्, T2 G1 नेह तावद्, G4 नैव तावद् (for नेह यावत्) —d) T2 G यावद् (for ता°) V1 B Dn D10 गच्छाम सुर, D1 2 4 6-8 व्रजामि पर-, D9 व्रजाम सुर (for गच्छामि पर) D5 तावद्गच्छामि सुरलोक विचार्य

11 a) V1 om, T2 देवान् (for वेदान्) G4 ब्राह्मण (for °णा) —b) B2 (marg as in text) D5 पुष्टस्वरा, D7 T2 G घुष्टस्वरान्, T3 अष्टस्वरान्; M1-3 घुष्टस्वर, M4 नष्टस्वरान् (for घुष्टस्वरा) —c) V1 B2 4 5 Dn D5 व्यवहारेण धर्मान्, B1 3 D10 °हारे राजधर्मान्, D4 °हारोन्यधर्मान्, D6-8 °हारो न धर्म्या(D8 °र्मा)न्; D9 T G °हारानधर्मान् (for °हारानधर्म्यान्) —d) D5 पश्येत्तावद्, D6-9 पश्येत, T2 पश्यामि (for पश्यति). M4 [अ]य (for [अ]ह)

12 a) S (except G2) पुरा (M4 °रो) राजा (for पुरावरान्) —b) D1 2 4-7 9 मन्यति (for -मंस्यन्ति) S मस्यत्यथैनमनुयास्यति (T1 °नुयाति) सर्वे —c) D1 2 तमोमय; T1 पापोत्तर; T2 G धर्मो° (for तमो°) T2 वा यद् (for यावद्)

13 a) B1 om पुरा —b) B3 गुह्यमानान्; Dn3 द्रुह्य°, T1 तुद्य (for भुज्य°) —c) M तावद् (for तस्माद्) M4 यास्ये (for यास्यामि) —d) Dn1 n2 इह; T2 G2 M1-3 हृद (for ईदृङ्) V1 B Dn D10 जीवलोक (for नृलोके)

14 Before 14, D4 5 8 ins भीष्म उवाच —a) D10 ते (for आर्ता) B1 4 D10 S महर्षे —b) B1 2 भो (for ते) T2 याचयाम (for चोर°) —c) D2 मिथ्याभिशस्तो, D7 °नुषगो (for °भिषङ्गो) S मिथ्याभिशस्ता भवता न (T3 नात्र) कार्या —d) V1 B Dn D4, 10

शपाम तीक्ष्णाञ्शपथान्महर्षे ॥ १४
ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु
संमन्यन्तो धर्ममेवं नरेन्द्र ।
ततोऽशपञ्शपथान्पर्ययेण
सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः ॥ १५
भृगुरुवाच ।
प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् ।
खादेच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १६
वसिष्ठ उवाच ।
अस्वाध्यायपरो लोके श्वानं च परिकर्षतु ।
पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १७
कश्यप उवाच ।
सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासे लोभं करोतु च ।
कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८
गौतम उवाच ।
जीवत्वहंकृतो बुद्ध्या विपणत्वधमेन सः ।
कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९
अङ्गिरा उवाच ।
अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानं च परिकर्षतु ।
ब्रह्महानिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २०
धुन्धुमार उवाच ।
अकृतज्ञोऽस्तु मित्राणां शूद्रायां तु प्रजायतु ।
एकः संपन्नमश्नातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१
पूरुरुवाच ।
चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुष्यतु ।
श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२

C. 13 4569
B. 13 94 22
K 13 143 22
M 13 81 154

तीक्ष्णै शपथैर् (for तीक्ष्णाञ्शपथान्)

15 T_{1} om 15 — ^{b}) $T_{2\ 3}$ G समानयतो, M_{1-3} संमंत्रयंतो (for संमन्यन्तो) D_{2} एते, $D_{4\ 6\ 7}$ एन, $D_{5.\ 9}$ एतं (for एव) T_{2} G नरेंद्रा V_{1} B Dn $D_{8\ 10}$ सपश्यंतो धर्ममेन (B_{1} °व, Dn D_{10} °त) नरेंद्र (Dn_{1} n_{2} °द्रा) — ^{c}) V_{1} B Dn D_{10} [ऽ]शपंत, S (T_{1} om) [ऽ]कुर्वञ् (for ऽशपञ्) — ^{d}) $D_{1\ 10}$ S (except T_{8}, T_{1} om) तै (for ते)

16 ^{a}) $D_{1.\ 2\ 4-9}$ उपाक्रुष्टस् (for इहा°) —^{c}) ❀ Cn पृष्ठमासानि पृष्ठवाहाना हयवृषभोष्ट्रादीना मासानि । ❀

17 T_{8} गौतम, some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) —^{a}) V_{1} D_{4-9} अनध्याय- (for अस्वा°) —^{b}) $D_{1\ 2}$ स (for च) $B_{1\ 8}$ -कर्षयेत्, Dn_{1} -कर्षते (for °तु) —^{c}) $D_{4.\ 6-9}$ T_{2} भवति (for तु) —^{d}) M_{4} हरतु (for °ति) — After 17, G_{4} reads 20

18 =(var) 13 95 59 Some MSS काश्यप —^{a}) D_{4-9} तुदतु, T_{8} अश्नातु; G_{2} प्रणश्यतु (hypermetric) (for पणतु) $D_{1\ 2}$ सर्वं सर्वत्र पणतु —^{b}) B_{4} $D_{1\ 2}$ न्यासलोभ (B_{4} °प), $D_{5\ 8\ 10}$ T_{8} न्यासे लोप; D_{9} न्यासैर्लोभ (for न्यासे लोभ) —^{c}) G अप्येतु (for अभ्येतु) —^{d}) M_{4} हरतु

19 $M_{1.\ 3}$ om (hapl) 19–20 T_{8} वसिष्ठ (for गौतम) —^{b}) $D_{1\ 2}$ विवदतु, $D_{4\ 5}$ विपणाति (for विपणतु) V_{1} B Dn विपमेण स(Dn_{1} °णास)मेन स, D_{10} विफलत्व समेतु स, S ($M_{1\ 3}$ om) कृपणत्व (G_{2} विपमेण) समेतु स (T_{1} च) —^{c}) = 13 95 68^{c} $D_{4\ 7}$ T_{8} वा (for च)

20 $M_{1\ 3}$ om 20 (cf v l 19) M_{4} om (hapl.) 20–21 G_{4} reads 20 after 17 B_{5} पूरुर् (for अङ्गिरा) —20^{a}=13 95 68^{a} —^{b}) T_{2} G M_{2} मानं (for श्वान) —^{c}) V_{1} $B_{2\ 4}$ T_{1} [अ]निष्कृतिश्, D_{10} T_{8} कृतश् (for °कृतिश्) D_{4-7} वा (for च) — After 20, G_{2} reads 23

21 M_{4} om 21 (cf v l 20) —^{a}) B_{4} Dn $G_{1\ 3}$ तु (for ऽस्तु) B_{5} अकृतिज्ञस्तु मित्राणा —^{b}) B_{1} D_{10} T_{8} शूद्राणा (for °यां) V_{1} $B_{2\ 4\ 5}$ Dn T_{8} च (for तु) G_{4} प्रजायतां (for °तु) D_{4-9} शूद्र वा ($D_{5\ 8}$ चा)पि प्रयाचतु, $T_{1\ 2}$ G_{1-3} शूद्राया (T_{2} °णां) च प्रजायता

22 B_{1} $D_{5\ 10}$ S पुरूरवा (for पूरुर्) —^{a}) T_{1} जारिकायां, T_{2} G चोरकार्यं, T_{8} चौरिका (submetric), M चौरिकाया (for चिकित्साया) —^{b}) $D_{1\ 2}$ भार्यायां (for भार्यया) B_{1} जीवतु (for पुष्यतु) D_{4-9} भार्यां चैवोपजीवतु, S भार्यां वा (T_{8} स्वा) चैव दु($T_{1\ 2}$ दू)ष्यतु — After 22, $G_{1\ 3}$ read 26 and T_{2} reads 25.

C. 13 4569
B 13 94 23
K 13 143 23
M 13 81 155

दिलीप उवाच ।
उदपानप्लुवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य लोकान्स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २३
शुक्र उवाच ।
पृष्ठमांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
प्रेष्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४
जमदग्निरुवाच ।
अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत् ।
श्राद्धे शूद्रस्य चाश्नीयाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २५
शिबिरुवाच ।
अनाहिताग्निर्म्रियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च ।
तपस्विभिर्विरुध्येत यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६
ययातिरुवाच ।
अनृतौ जटी व्रतिन्यां वै भार्यायां संप्रजायतु ।
निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७
नहुष उवाच ।
अतिथिं गृहस्थो नुदतु कामवृत्तोऽस्तु दीक्षितः ।
विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २८
अम्बरीष उवाच ।
नृशंसस्त्यक्तधर्मोऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जहतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९

---

23 =(var) 13 95 66 D10 T1 om (hapl) 23 G2 reads 23 after 20 and T2 after 29 G1 3 नहुष (for दिलीप) —^{a}) B1. 3 5 पुरे (for प्लुवे) D1-6 एककूपोदके ग्रामे; G2 उदपानोदके नैको —^{c}) B3 यस्य (for तस्य) T2 G2 4 व्रजतु स (by transp) D1-9 तस्य सालोक्यता यातु, G1 3 स तस्य लोकान्व्रजतु — After 23, the sequence in D5 is 26-28, 24, 31, 32, 37, 25, 29, 30, 33, 34, 36, 35, 38, colophon

24 Cf. 13 95 60 For the sequence in D5, cf v l 23 D1 3 read 24-25 and D1 6 7 9 read 24 after 28 T3 om (hapl) 24 —^{a}) V1 B Dn D10 वृथा- (for पृष्ठ) D8 वृथामास स चाश्नातु, T1 3 G पृष्ठमा(T1 वृथामा)सानि चाश्नातु —^{b}) S (T2 om) यतिर् (for दिवा) —^{c}) B3 5 D7 तु (for च)

25 For the sequence in D5, cf v l 23, and for that in D1 8, cf v l 24 D6 7 9 om (hapl) 25 T1 reads 25 after 22 —^{a}) = 13 95 56^c D5 T3 M [अ]धीयेत (for °यीत) —^{b}) G2 4 मित्रान् (for मित्रं) B1 T2 G1 M श्राद्धेषु (for श्राद्धे च) —^{c}) D5 शूद्र तथा (for शूद्रस्य च)

26 For the sequence in D5, cf v l 23 D2 om (hapl) 26-28 T2 om (hapl) 26 G1 3 read 26 after 22 —^{a}) B1 म्रियेतु, T1 3 G M4 म्रियतु (for °ताम्) —^{b}) Dn3 D4 S (T2 om) यज्ञ (for यज्ञे) D6 य (for च) —^{c}) V1 B Dn1 n2 D10 विरुध्येच (for °ध्येत).

27 For the sequence in D5, cf v l 23 D2 om 27 (cf v l 26) T1 om (hapl) 27 G transp 27 and 28 T3 भरद्वाज (for ययातिर्) —^{a}) Hypermetric D6 9 om, D7 तु (for वै). V1 B Dn अनृतौ व्रती जटी च, D4 °तौर्जटिल तस्य, D5 °तौ तु व्रती जटी, D3 °तौ जटी व्रती चास्तु, D10 °तौ तु व्रतिन्या च; G1 °तौ च व्रतीना वै (sic), Bom ed °तौ च व्रती चैव —^{b}) V1 B2. 4 5 Dn1 n2 D5 7 G4 M2 4 स प्रजायतु, B1 3 D1 8 T2 सप्रजायते (B1 D1 °ता), G1. 3 संप्रगच्छतु (for संप्रजायतु) —^{c}) D4-7 9 तु (for च) D3 निराकारी तु वेदास्तु

28 For the sequence in D5, cf v l 23 D2 om 28 (cf v l 26) G transp 27 and 28 T1 om the ref —^{a}) Hypermetric D10 अतिथीन् (for °थिं) D7 निंदतु (for नुदतु) V1 B Dn D5 3 Cn अतिथिर्गृहसंस्थो(D. स्थ)स्तु, T3 G1 गृहस्थोतिथिं च नुदतु ꣸ Cn अतिथि यति गृहसस्थो गृहवासी । ꣸ —^{b}) V1 B D10 -वृत्तिस्तु (B5 °श्च), Dn D5 -वृत्तस्तु (for वृत्तोऽस्तु) —^{c}) M वेद (for विद्यां) D5-7 10 भृतौ, M4 हृतो (for भृतो) —^{d}) M4 हरतु — After 28, D1 3 read 24-25 and D1 6 7 9 read 24

29 =(var) 13 95 61 For the sequence in D5, of v l 23 D1 6 7 9 om (hapl) 29-30 —^{a}) V1 B2 3 Dn2 D1 2 G2 धर्मास्तु, G1 3 4 -कर्मास्तु (for धर्मोऽस्तु) —^{b}) T3 विप्रेषु (for ज्ञातिषु) B2 3 स्त्रीषु गोषु च ज्ञातिषु —^{c}) V1 B Dn D5 3 10

नारद उवाच ।

गूढोऽज्ञानी बहिः शास्त्रं पठता विस्वरं पदम् ।
गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३०

नाभाग उवाच ।

अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ।
शुल्केन कन्यां ददतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३१

कविरुवाच ।

पदा स गां ताडयतु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
शरणागतं च त्यजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३२

विश्वामित्र उवाच ।

करोतु भृतकोऽवर्षां राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
ऋत्विगस्तु ह्ययाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३३

पर्वत उवाच ।

ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३४

भरद्वाज उवाच ।

सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३५

अष्टक उवाच ।

स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तिश्च पापकृत् ।
अधर्मेणानुशास्तूर्वीं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३६

C. 13 4582
B. 13 94 36
K. 13 143 36
M 13 81 165

निहतु ब्राह्मण चा(V1 °णार्था-, D8 णाश्चा)पि, D1 ब्राह्मण चाभिजयतु, D2 णे चाभिजायेत — After 29, T2 reads 23

30 For the sequence in D5, cf v l 23 D4 6 7 9 om 30 (cf v l 29) — a) V1 B Dn D8 गूढज्ञानी, D10 गूढज्ञानी, T2 3 G M4 गूढो ज्ञातु (sic) (for गूढोऽज्ञानी) D5 गूढज्ञानी बहि श्राद्धे, T1 मूढज्ञाविवहिष्ठोस्तु, M1-3 विद्योत्कर्पाव(M3 प)द्वो ज्ञाते — b) T1 पठता वाद्यशास्त्रक — c) D1 2 [ऽ]प (for स्व-) — d) G4 हरतु

31 =(var) 13 95 72 For the sequence in D5, cf v l 23 D1 4-7 9 गालव, T1. 2 G गाधिर्, T3 विश्वामित्र, M गाधिर् (for नाभाग) — b) D1 2 4-9 साधुभिश्च (for सद्भिश्चैव) — c) D1 2 ददता (for °तु) B1 D4 ददातु कन्या (D4 पुत्र) शुल्केन, Dn1 n2 शुल्केन तु दद्त्कन्या, D5 ददातु वै स शुल्केन, D6-9 ददातु शुल्के कन्यां तु

32 For the sequence in D5, cf v l 23 D10 transp 32 and 33 V1 भरद्वाज (for कविर्) 32ab = (var) 13 95 56ab — a) V1 B Dn पद्भ्यां (for पदा) D2 तु (for स) T1 G2 M4 प(M4 स)दा च (T1 तु) गा स्पृशतु च (G2 स), T2 3 पदा च गा सस्पृ (T3 तु स्पृ)शतु, G1 3 पदा गवां स्पृशन्सूर्यं, M1-3 पदा द्विजान्गाश्च हतु — b) G1. 3 चंद्र (for सूर्यं) — c) Hypermetric D4 शरण गत V1 B Dn D5 स (for च) D10 शरणागतास्तु त्यजतु — After 32, D4-9 read 37

33 = (var) 13 95 69 For the sequence in D5, cf. v l. 23 S om (hapl) 33-35 Dn1 om (hapl) 33 D10 transp 32 and 33 — a) B1 D10 व्याज, Dn3 विद्या, D4-7 9 धर्षं, D8 [ऽ]चर्यां (for स्वर्षां) ❀ Cn अवर्षां वृष्टिनियन्धम् । ❀ — b) Dn3 वा (for च) — c) D2 [अ]यज्ञस्य (for [अ]याज्यस्य)

34 For the sequence in D5, cf v l. 23 S om 34 (cf. v l 33) — a) Dn2 D9 वा (for च) D4 गत (for कृत) D6 [ऽ]पि (for ऽस्तु) — c) D2 10 वृत्त्यर्थं — d) D10 हरतु

35 For the sequence in D5, cf v l 23 S om 35 (cf v l. 33) D1 reads 35 after 37 D4 6-9 transp 35 and 36 — a) B4 समाधान; D1 2 चारो, D4-9 दाने (for °दान) — b) D1 2 [ऽ]थानृत, D5 7 वानृते (for चा°) — c) D6 यस; D6-9 यत् (for तत्)

36 For the sequence in D5, cf v l 23 Dn1 om (hapl) 36 D4 6-9 transp 35 and 36 — a) V1 प्रकृत (for [अ]स्त्वकृत) — b) V1 वृत्तिस्तु, D1 4-9 वृत्तश्च; T2 3 G M1 2 4 -वृत्तोथ (for वृत्तिश्च) T1 कामवृत्तो निरकुश, M3 °त्तोथ वासकृत् — c) B5 Dn2 n3 D2 [अ]भि (for [अ]नु) D5 G2 4 -शास्त्रोर्वीं, D6 7 9 -शास्त्रोर्व्यां (for -शास्तूर्वीं)
— After 36, T3 ins

435* शुक ।

शूद्रयोनौ द्विजातिस्तु रेतो मुञ्चतु कामत ।
संन्यासी मैथुन गच्छेद्यस्ते हरति पुष्करम् ।

C. 13. 4583
B 13. 94 37
K. 13 143 37
M 13 81 om

गालव उवाच ।

पापिष्ठेभ्यस्त्वनर्घार्हः स नरोऽस्तु स्वपाकृत् ।
दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३७

अरुन्धत्युवाच ।

श्वश्र्वापवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका स्वादु समश्नातु या ते हरति पुष्करम् ॥ ३८

वालखिल्या ऊचुः ।

एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ।
धर्मज्ञस्त्यक्तधर्मोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३९

पशुसख उवाच ।

अग्निहोत्रमनादृत्य सुखं स्वपतु स द्विजः ।
परिव्राड्ग्रामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४०

सुरभ्युवाच ।

बाल्वजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानै-
र्नानाविधैर्बहुभिः कौरवेन्द्र ।
सहस्राक्षो देवराट् संप्रहृष्टः
समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यम् ॥ ४२
अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं
समाभाष्य तमृषिं जातरोषम् ।
ब्रह्मर्षिदेवर्षिनृपर्षिमध्ये
यत्तन्निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ ४३

यम ।
औपासनविहीनस्तु देवब्राह्मणनिन्दक ।
देवसत्राधिकार्यस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ।

37 For the sequence in D$_5$, cf. v l 23　S om (hapl) 37　D$_{4-9}$ read 37 after 32　D$_{4\ 5\ 8\ 9}$ ग(D$_5$ गा)वय (for गालव)　— ^{a}) V$_1$ B Dn$_1$ हि (for तु)　D$_{1\ 2}$ [अ]नर्घ्यार्हे (for °र्घार्हः)　— ^{b}) D$_{4\ 5\ 8\ 9}$ च (for स्व)　— ^{c}) D$_1$ कीर्तयेत्त　D$_2$ °यतां (for °यतु)　— ^{d}) D$_4$ हरतु　— After 37, D$_1$ reads 35

38 = (var) 13 95 70　For the sequence in D$_5$, cf v l 23　G$_4$ om (hapl) 38　— ^{a}) D$_{5-7\ 9}$ स्वस्य, T$_1$ मृषा (for श्वश्र्वा)　G$_{1\ 3}$ विवाद (for [अ]प°)　❀ Cn श्वश्र्वा अपवादमिति च्छेद । ❀　— ^{c}) D$_{2\ 6-9}$ एक (for एका)　— ^{d}) V$_1$ D$_{1\ 2\ 4\ 6-10}$ T$_{1\ 3}$ G$_3$ यस् (for या)　— After 38, T$_1$ ins

436*　　शुनक ।
वासुदेव परित्यज्य सोऽन्य देवमुपासतु ।

While T$_3$ ins after 38

437*　　भरद्वाज ।
सदा वसतु सन्यासी ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
बन्धुभि सह वासोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ।

39 Dn$_1$ D$_{1, 2}$ T$_1$ om (hapl) 39　G$_4$ transp 39 and 40 (om the ref of 39)　Some MSS वालिखिल्या (for वाल°)　— ^{b}) T$_2$ G M [ऽ]स्व-,　T$_3$ तु (for स)　— ^{c}) V$_1$ D$_{4\ 6-9}$ धर्मस्तु, B (except B$_1$) Dn$_3$ -धर्मास्तु, G$_2$ -कर्मास्तु (for धर्मोऽस्तु).

40 D$_4$ om (hapl) 40–41　D$_{6\ 7\ 9}$ om (hapl) 40　G$_4$ transp 39 and 40 (om the ref of 39). T$_1$ om the ref　V$_1$ B Dn$_1$ n$_2$ D$_{5\ 10}$ M$_2$ (*sup lin.*) शुन सख, Dn$_3$ शुन शेप (for पशुसख)　— ^{a}) T$_1$ परित्यज्य (for अनादृत्य)　— ^{b}) D$_2$ स्वपिति, G$_4$ स्वपितु (for स्वपतु)　T$_1$ च (for स)　V$_1$ B$_{1-3}$ Dn$_3$ स सुखं स्वपितु द्विज, B$_{4\ 5}$ Dn$_1$ n$_2$ D$_{5, 8}$ स सुखं स्वपतु (D$_8$ °ति) द्विज.

41 D$_4$ om. 41 (cf v l 40)　S om (hapl) 41. D$_2$ सरस्वत्युवाच; D$_6$ सुरभ्य ऊचु (for सुरभ्युवाच). — ^{a}) B$_5$ बाहुजेन, Dn$_1$ n$_2$ बालजेन, D$_5$ विल्व°; D$_{8-9}$ वल्व° (for बाल्व°)　D$_{1, 2}$ बाल्यजेन-निबद्धा तु. — ^{b}) D$_{1\ 2}$ कांस्य इच्छन्नदोहनं (sic)　— ^{c}) D$_{1, 5, 9}$ दुह्येच्च, D$_2$ दुहेच्च (for दुह्येत)　— ^{d}) V$_1$ B$_{1\ 2}$ D$_{5-10}$ यस् (for या).

42 ^{a}) D$_3$ तैस् (for तु)　G$_2$ शपमानैर् (for शप्य°) — ^{c}) D$_5$ स प्रहृष्ट, T$_1$ अब्रवीच्च; T$_{2\ 3}$ G M$_4$ संप्रहृष्यन् (for °हृष्ट)　— T$_1$ om 42^d–43^c　— ^{d}) G$_1$ तु (for तं)

43 T$_1$ om 43^{abc} (cf. v l 42)　— ^{a}) Some MSS मघवान्　T$_2$ स्वयं, T$_3$ नृप; G स्वं स्वयं (for

शक्र उवाच ।

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु
च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।
आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः
स्नायेत यः पुष्करमाददाति ॥ ४४

सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ।
ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४५

अगस्त्य उवाच ।

आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
दीयतां पुष्करं मह्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४६

इन्द्र उवाच ।

न मया भगवल्लोभाद्धृतं पुष्करमद्य वै ।
धर्मं तु श्रोतुकामेन हृतं न क्रोद्धुमर्हसि ॥ ४७
धर्मः श्रुतः समुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ।
आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः ॥ ४८
तदिदं गृह्यतां विद्वन्पुष्करं मुनिसत्तम ।
अतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४९
इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम् ।
जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मुनिः ॥ ५०
प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः ।
पुण्यतीर्थेषु च तथा गात्राण्याप्लावयन्ति ते ॥ ५१
आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
न मूर्खं जनयेत्पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ॥ ५२
न तमापत्स्पृशेत्काचिन्न ज्वरो न रुजश्च ह ।

C 13 4599
B 13 94 53
K. 13 143. 53
M 13. 81 183

स्व) — b) T2 G1 2 M समालभ्य (for °भाष्य) — c) D1 cm (hapl) देवर्षि B1 om , S (T1 om , G1 damaged) राजर्षि (for नृपर्षि) — d) V1 B2–4 Dn1 यत्तं, B1 तु यन्, Dn2 य त, Dn3 यत्ते, T2 G2 यस्तन्, G1 3 4 यस्त, M2 (*sup lin*) य तन् (for यत्तन्) T1 समीक्ष्य, T2 3 G M समेत्य (for समाद्य)

44 = (var) 13 95 75 S शतक्रतुर् (for शक्र) — c) B1 2 M4 अथर्वाणं, D1 4 आथर्वणे, some MSS अथर्वण (for आथ°) T1 अथर्ववेद समधीत्य विप्र — d) D1 8 10 T G M4 स्नायीत (for स्नायेत) T1 3 G1 4 M4 यस्ते (for य) D10 आददीत (for °दाति) M1–3 स्नायीत यस्ते पुष्करमाददीत

45 a) G2 परान् (for सर्वान्) D4 अधीयंत (for °यीत) — b) Dn1 लोकस्तु, D1 2 -शीलस्तु (for -शीलोऽस्तु) — After 45, T1 ins.

438* वासुदेवं जगद्योनि सर्वाधारमनामकम् ।
पराणा परम यातु यस्ते हरति पुष्करम् ।

46 a) D4 ह्येष (for प्रोक्त°) — c) V1 पुष्कर दीयता मह्यम्

47 a) T1 मया तु (for न मया) — b) G1–3 अत्र (for अद्य) — c) V1 B Dn धर्मांस् (for धर्मं) — d) B1 5 D1. 4. 5 T3 G2 4 अर्हति

48 a) V1 B3–5 Dn D10 T1 धर्मश्रुति-, B1 धर्म शुचि, D1 2 धर्मं श्रुति, D4 5 M धर्मं श्रुत, D8 T3 G3 4 धर्मश्रुत (for धर्मं श्रुत) — b) D1 T1 G1 3 4 धर्मं, D5 धर्मे (for धर्मं) — c) D1. 2 नित्यो (for नित्यम्) — d) D1 2 ह्यव्ययो (for अ°) T1 वै (for ऽय) G2 अव्ययो यन्मया श्रुत

49 a) D4 यद् (for तद्) B1 नित्य (for विद्वन्) — b) V1 B4 5 Dn D6 10 द्विज (for मुनि) — c) Dn2 अतिक्रमे D1. 2 तु, D5 ते (for मे) — d) V1 Dn2 D2 6–8 M4 [अ]निंदित, D10 [अ]तद्रित, T1 [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित) — After 49, T1 ins

439* त्वया लोकहितार्थाय पीतो वै लवणाम्बुधि ।
विन्ध्यो निवारितो येन वातापिश्च निषूदित ।
नहुष सर्पता नीतो भवता यद्विजोत्तम ।
जिज्ञासमानेन मया कृत तत्क्षन्तुमर्हसि ।

50 a) T2 [ऽ]थ (for स) — b) D6–8 तेजस्वी (for तपस्वी) — d) D5 नृप, S पुन (for मुनि)

51 c) D2 च तदा, D4 सर्वेषु, D6 8 ते वै (D3 चै)-व (for च तथा) V1 B Dn D5 7 10 पुण्येषु तीर्थेषु तथा (D5 7 च ते), D9 पुण्येषु तीर्थेषु ते चैव (hypermetric) — d) V1 B2 4 [आ]प्लावयत (for यन्ति) B1 3. 5 D5–7 9 [उ]त, D3 च (for ते) D4 गात्राण्याप्लावयस्तथा — For 51cd, T1 subst.

440* पुण्यतीर्थेषु गात्राणि प्लावयामासुरञ्जसा ।

52 a) M3 आख्यात (for °नं) G M1 यद् (for य) T2 3 G युक्त — T1 om 52cd

C. 13 4599
B 13 94 53
K 13 143 53
M 13 81 183

विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३
यश्च शास्त्रमनुध्यायेदृषिभिः परिपालितम् ।
स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तम ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं श्राद्धधर्मेषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ।
कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं च प्रदीयते ॥ १
न केवलं श्राद्धधर्मे पुण्यकेष्वपि दीयते ।
एतद्विस्तरतो राजञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २

भीष्म उवाच ।
शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् ।
यथैतत्प्रथितं लोके येन चैतत्प्रवर्तितम् ॥ ३
यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् ।
सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि जनाधिप ॥ ४
इतिहासं पुरावृत्तमिमं शृणु नराधिप ।

---

53 ^{a}) D2 चापि, T G M4 जातु (for काचिन्) D1-10 न च (D7 स) पाप स्पृशेत्किंचिन्, M1-3 न तम सस्पृशेज्जातु — ^{b}) T1 वा (for न) S [अ]प्यदकृति (for रुजश्च ह) V1 B Dn विज्वरो (B1 निर्धनो; B2 निर्जनो) न ज्वरावह, D5 न जरा न रुजश्च वै, D10 निर्जनो नाम यस्तु स — ^{c}) T1 महता (for विरजा) — ^{d}) D1 2 4-8 T1 प्रेत्य स्वर्गतिमाप्नुयात्, T2 3 G प्रेत्य सद्गतिमा°

54 D2 om 54^{ab} — ^{a}) T1 [अ]ध्यायम् (for शास्त्रम्) B Dn अधीयीत (for अनुध्यायेद्) — ^{b}) T1 -चारित (for पालितम्) — ^{d}) D1 2 6 7 9 अक्षय, D5 8 अक्षय्य (for अव्यय) D2 4 10 नरोत्तम T1 अव्यय नृपसत्तम

Colophon — *Parvan name* B1-4 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 4 6 9 10 दानधर्म — *Adhy name* V1 B4 5 Dn शपथविधि, B1 शपथाध्याय, B2 इंद्र ***, D1 2 4-10 M1-3 पुष्करस्तैन्य, T2 3 G2 4 पुष्करस्तेयशपथ — *Adhy no* (figures, words or both) D10 103, T1 M1 4 136, T2 3 G2 4 143, G1 3 137, M2 3 138 — *Śloka no* Dn1 53, D4 49

97

☞ This adhy is missing in D8 (cf v. l 13 82 37)

1 ^{a}) D6 कल्पेषु; Bom ed and Cal ed -कृत्येषु (for धर्मेषु) — ^{b}) G M4 दीयते पुरुषर्षभ — S om (hapl !) 1^{cd} D5 om (hapl !) 1^{d}-3^{c}. — ^{d}) B5 D4 प्रकीर्तित (for प्रव°) — ^{e}) S (except M4) छत्र (for कथ) G2 वा (for च) — ^{f}) D4 S कथ चैतत् (for किमर्थं च) V1 B Dn D3 10 [प्]व (for प्र-)

2 D5 om. 2 (cf v l 1) D10 T1 om (hapl) 2^{ab} — ^{a}) D6 7 9 धर्मेषु (hypermetric), Bom ed. कृत्ये (for धर्मे) D3 S (T1 om) केवल श्राद्धधर्मेषु. — T3 om 2^{bc} — ^{b}) B4 5 दृश्यते (for दीयते) T2 G1 3 4 M पुण्य केष्व(M1-3 तद)भिधीयते, G2 पुण्यकेष्वभिधीयते ❀ Cn पुण्यकेषु रोणां मखोत्सवेषु । ❀ — After 2^{ab}, V1 B Dn D1 2 6 8 10 ins

441* बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते ।

— V1 B2-5 Dn3 om 2^{cd} — ^{c}) D1 2 विस्तरशो (for °रतो) Dn1 n2 ब्रह्मन् (for राजन्) — G2 om 2^{d}-3^{a} — ^{d}) T3 भारत (for तत्त्वत)

3 D5 om 3^{abc} (cf. v l 1) G2 om 3^{a} (cf v l 2) B5 om the ref — ^{a}) Dn2 अवहित (for °हितश्) — ^{b}) D1 2 4 6-8 छत्रोपानहमुत्तम — ^{c}) D10 तथा (for यथा) — ^{d}) V1 B Dn D9 10 यथा, D5 केन (for येन) T3 G2 4 M4 [प्]व (for [प्]तत्) D4 प्रकीर्तित (for प्रव°) G1 3 येन चैव प्रकीर्तितं

4 T1 om 4 — ^{a}) G1 3 तथा (for यथा) G2 4 चक्षुष्यता (for चाक्षय्यता) — ^{b}) D1 2 तथा (for यथा) — ^{d}) V1 B4 5 Dn नराधिप (for जना°)

जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ॥ ५
पुरा स भगवान्साक्षाद्धनुषाक्रीडत प्रभो ।
संधाय संधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥ ६
तान्क्षिप्तान्रेणुका सर्वांस्तस्येषून्दीप्ततेजसः ।
आनाय्य सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ॥ ७
अथ तेन स शब्देन ज्यातलस्य शरस्य च ।
प्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ॥ ८
ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे ।
स सायकान्द्विजो विद्ध्वा रेणुकामिदमब्रवीत् ॥ ९
गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनुश्च्युतान् ।
यावदेतान्पुनः सुभ्रु क्षिपामीति जनाधिप ॥ १०
सा गच्छत्यन्तरा छाया वृक्षमाश्रित्य भामिनी ।
तस्थौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ ११
स्थिता सा तु मुहूर्तं वै भर्तुः शापभयाच्छुभा ।
ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा ।
प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी ॥ १२
सा प्रस्विन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती ।
उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥ १३
स तामृषिस्ततः क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् ।
रेणुके किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ॥ १४

रेणुकोवाच ।

शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजोनिरुद्धाहं वृक्षच्छायामुपाश्रिता ॥ १५
एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मंश्चिरमेतत्कृतं मया ।

C 13. 4617
B 13 95 17
K. 13 144 17
M 13 82 16

---

5 B1 3 5 Dn1 D2 om (hapl) 5^{ab} — ^{b}) B4 T2 G इद, D1 पुण्य (for इम) B2 4 Dn3 T3 जनाधिप (for नरा°) — ^{c}) S तु (for च)

6 ^{b}) D4–9 M4 क्रीडते, T G क्रीडति (for [अ]क्रीडत) B1 D4 5 8 9 प्रभु (for प्रभो) — ^{c}) T3 शर (for शराङ्) — ^{d}) T2 G त्वथ (for किल)

7 ^{a}) V1 साध्वी (for सर्वांस्) — ^{b}) D5 अस्य (for तस्य) — ^{c}) V1 B Dn D5 10 T1 आनीय (for आनाय्य) — ^{d}) D4 6 9 अप्युत (for अच्युत) D8 corrupt, T2 G प्राददत्सकृदच्युत

8 ^{a}) D1. 2 4–9 T1 च (for स) — ^{b}) V1 B Dn ज्यायाश्चैव (for ज्यातलस्य) — ^{c}) M1–3 स (for सं-) — ^{d}) D4–9 प्रतिजहार (for प्रत्या°)

9 ^{a}) Dn3 D1 2 4–8 ततो मध्याह्नसमये — ^{b}) T1 ज्येष्ठे मासि, T2 3 G M ज्येष्ठामूल (for °मूले) ✿ Cn ज्येष्ठामूले दक्षिणावर्ते भ्रममाणे भचक्रे ज्येष्ठाना समसूत्रे पतित रोहिणीनक्षत्र तदेव ज्येष्ठानां मूलम् । यथाश्रुतार्थग्रहण तु न । ज्येष्ठामूलस्थेऽर्के हेमन्ते शिर पाददाहस्यानवसरात् । ✿ — T1 om. 9^{cd} — ^{c}) M1–3 संधाय (for सायकान्) V1 B Dn D10 मुक्त्वा (for विद्ध्वा)

10 ^{c}) T1 3 M सुख, T2 G2 4 सुपात्, G1. 3 शरान् (*for* पुन)

11 ^{a}) V1 B Dn D10 गच्छती, D1 2 [अ]गच्छद् (for गच्छति) D6–7 9 सा गच्छयेव सुच्छाया, D8 सा गच्छन्न नगच्छाया, T1 सागच्छदलसाच्छाया — ^{b}) D1 6–9 वार्क्षीम्, M1–3 वृक्षस्य (for वृक्षम्) V1 B Dn भाविनी (for भामिनी) — ^{c}) T1 ततस् (for तस्थौ) T G M4 [अ]भि- (for हि) — ^{d}) T3 च भारत (for तथैव च)

12 ^{a}) D1 4 6–9 M3 स्थित्वा (for स्थिता), M4 च (for तु) S तु (for वै) — ^{b}) D5 7 तया, T1 तदा (for शुभा) — ^{c}) D1 2 यथा धारयितु भूय — ^{d}) T3 G2 4 आयतेक्षणा (for असि)

13 ^{a}) V1 B2 3 Dn2 वै खिन्ना, B1 4 5 Dn1 n3 D3 वै स्विन्ना, D2 5 7 प्रसन्ना, D10 प्रस्थिता (for प्रस्विन्ना) D4–9 तु (for सु) S सा हि प्रस्विन्नसर्वांगी — ^{b}) T2 दु खान् (for दु ख) D4 6 7 9 G2 निगच्छती, T1 G1 3. 4 निगच्छति, T3 न गच्छति (for नियच्छती) D1. 3 10 पद्भ्या दु खेन गच्छती, M1–3 पद्भ्या दु खाभिगच्छति (M3 °ती) — ^{c}) D2 तमाजगाम भर्तार — ^{d}) D6 8 तया (for भयाद्) T2 G2 4 प्रवेपिनी (for °पती)

14 ^{a}) V1 B Dn D10 सदा (for तत) — ^{c}) M1–3 रेणुका (for °के)

15 G3 om the ref — ^{a}) D1 2 ताप ; G1 3 तप्त, M1–3 तात (for तावत्) T2 G2 4 शिरस्तप्त प्रदीप्तौ मे — ^{d}) V1 B2–5 Dn1 n2 D2 समाश्रिता (for उपा) B1 Dn3 D1 वृक्षच्छायासमाश्रिता, D4 corrupt

13 46.17 / 13 95 17 / 13 144 17 / 13 82. 16

एतज्ज्ञात्वा मम विभो मा क्रुधस्त्वं तपोधन ॥ १६

जमदग्निरुवाच ।

अथैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःसदम् ।
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा ॥ १७

भीष्म उवाच ।

स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च बहूञ्शरान् ।
अतिष्ठत्सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः ॥ १८
अथ तं प्रहरिष्यन्तं सूर्योऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योऽपराध्यते ॥ १९
आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि विद्वंस्ततस्ततः ।
रसं स तं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ॥ २०
ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् ।
अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ २१
अथाभ्रेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिवारितः ।
सप्त द्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ २२
ततस्तदौषधीनां च वीरुधां पत्रपुष्पजम् ।
सर्वं वर्षाभिनिर्वृत्तमन्नं संभवति प्रभो ॥ २३
जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥ २४
सत्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः ।
अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भार्गव ॥ २५
रमणीयानि यावन्ति यावदारम्भकाणि च ।
सर्वमन्नात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २६
सर्वं हि वेत्थ विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ।
प्रसादये त्वा विप्रर्षे किं ते सूर्यो निपात्यते ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्याय. ॥ ९७ ॥

---

16 ^{b}) V_1 B Dn $D_{2\ 10}$ चिराय (for चिरम्) D_{4-9} मया कृत (by transp) — ^{c}) V_1 $B_{4\ 5}$ Dn $D_{9\ 10}$ $G_{1\ 3}$ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा)

17 ^{a}) $D_{4\ 5}$ T_1 अथ (for अद्य) — ^{c}) M_{1-3} शरै निर्वापयिष्यामि

18 ^{a}) Some MSS विदफार्य (for विस्फार्यं) D_2 घोर (for दिव्यं) — ^{b}) D_2 सु (for च) V_1 B Dn_{1} n_{3} D_{4-10} शरान्बहून् (by transp), G_2 शरान्शुभान् — ^{d}) $D_{1\ 2}$ ततो मुहु , D_{4-9} तमोपह (for ततोमुख)

19 ^{a}) V_1 B Dn D_{10} अथ त प्रेक्ष्य सनद्ध — ^{b}) V_1 ततो; B_5 Dn_1 n_3 तथा (for वचो) — ^{d}) $B_{1.\ 3}$ D_{4-9} T_2 G [ऽ]पराध्यति, $D_{1\ 2}$ M °ध्रुते (for °ध्यते)

20 ^{b}) B Dn $D_{5\ 8\ 10}$ तिष्ठंस् (for विद्वस्) — ^{c}) Dn_1 हृतं वै, D_2 रसं वै, D_{4-9} तमेव; D_{10} त चैव (for स त वै) S रसान्हि दिव्यान्वर्षासु (T_3 °णि)

21 ^{c}) D_2 तदा, T G M_4 तथा (for यथा)

22 ^{a}) B_1 D_5 यथा, $B_{2\ 3}$ $T_{1\ 3}$ G M तथा (for अथ) $D_{4\ 6\ 8}$ निगूढेषु (for °ढश्च) — ^{c}) T_1 द्वीपार्णवान् (for °निमान्) — ^{d}) T_1 [ए]व (for [अ]भि) D_2 वर्षणेनाभिवर्षति.

23 ^{a}) $G_{1\ 3}$ तत्र, G_4 तथा (for तदा). Some MSS [ओ]षधीना (for [औ]°) $D_{4-7\ 9}$ तु (for च) — ^{b}) $T_{1\ 2}$ G पुष्प(G_2 °पिप)क (for °जम्) V_1 B Dn $D_{3\ 10}$ M वीरुधा पुष्पपत्रज — ^{c}) D_{4-9} वर्षासु; T_3 भवति (for वर्षाभि) — ^{d}) $T_{1\ 3}$ भवति च (for सभवति)

24 ^{a}) G_2 -कर्मादि (for °णि) — D_1 om (hapl) 24^c–26^b — ^{d}) T_2 तदा, T_3 तपो- (for तथा)

25 D_1 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) B_2 (marg as in text) $_3$ Dn D_{10} शास्त्राणि, D_2 सर्वाणि (for सत्राणि) D_5 यथा; T_2 तदा (for तथा) B_1 सर्वाणि यज्ञानि यथा — ^{b}) $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ सयोगो (for °गा) $D_{5\ 8}$ सयोगो वित्तसचय — ^{c}) T_1 G_4 अनता (for अन्नत) — ^{d}) $G_{1.\ 2\ 4}$ यदा, M_4 तथा (for यथा) B_1 त्व वेद, T_2 $G_{3\ 4}$ M तद्वेत्थ, T_3 तत्त्वेन, G_1 तद्विद्धि (for त्व वेत्थ) $D_{4-7\ 9}$ भारत (for भार्गव)

26 D_1 om 26^{ab} (cf v l 24). — ^{b}) M_{1-3} यावति, M_4 तावद् (for या°) V_1 B Dn_1 n_3 $D_{2,\ 10}$ T_1 G_1 आरम्भिकाणि (for °भकाणि)

27 ^{a}) B_1 वेद, Dn_3 विप्र (for वेत्थ) Dn_3 वेत्थ

९८

युधिष्ठिर उवाच ।
एवं तदा प्रयाचन्तं भास्करं मुनिसत्तमः ।
जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १
भीष्म उवाच ।
तथा प्रयाचमानस्य मुनिरग्निसमप्रभः ।
जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुनन्दन ॥ २
ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ।
कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्येदं विशां पते ॥ ३
चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।
कथं चलं वेत्स्यसि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् ॥ ४
जमदग्निरुवाच ।
स्थिरं वापि चलं वापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ।
अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५
अपराह्णे निमेषार्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ।
तत्र वेत्स्यामि सूर्य त्वा न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
सूर्य उवाच ।
असंशयं मां विप्रर्षे वेत्स्यसे धन्विनां वर ।
अपकारिणं तु मां विद्धि भगवञ्शरणागतम् ॥ ७

C 13 4635
B. 13 96 7
K. 13 145 7
M 13 83 7

स्व, T1 G1. 2 M वै विप्र (for विप्र त्व) T2 3 G2 4 सर्वान्दि (T3 °णि) वेत्य वै विप्र —b) S (except T1) कथित (for कीर्तित) —c) V1 B Dn D2 10 त्वा (for स्वा) D1-2 प्रमादयित्वा विप्रर्षे —d) V1 B Dn D4 किं ते सूर्यं निपात्य वै, D1 2 T1 किं ते सूर्यो पराध्यते (T1 °ति), D5 9 स किं तदा (D9 ते चा) परा घ्यति

Colophon — *Parvan nam* B1-4 Dn3 D1 दाति —*Sub parvan* V1 B Dn1, n2 D1 2 8 10 M1-3 दान धर्म — *Adhy nama* V1 B Dn D1, 2 4-10 छत्रो पानहोत्पत्ति , T2 छत्रोपानहप्रशंसायां जमदग्निसूर्यसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) V1 95, Dn1 93, D10 104, T1 M4 137, T2 3 G2 4 144, G1 3 M2 138, M1 3 139 — *Śloka no* Dn2 28, D4 26

98

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v l. 13 82 37)

1 a) T1. 2 G तथा (for तदा) B2. 3 प्रयाचति (for °चन्तं) V1 B1 4 5 Dn D10 एव प्रयाचति तदा —b) V1 B Dn भास्करे (for °रं) —d) Dn3 सूर्यं (for कार्यं)

2 a) V1 B2-5 Dn स तथा (for तथा प्र) D10 तथा प्रयाच्यमान स —b) G2 4 M4 अग्ने (for अग्नि) B1 -सम प्रभु, D5 समप्रभ (for °प्रभ)

3 d) V1 B2-5 Dn D2 8 10 [प्र]न, B1 2 (marg) [प्र]व (for [इ]द)

4 a) D10 काले (for चल) T2 G1 3. 4 M4 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे) T1 3 जगन्निमित्त विप्र (T3 ब्रह्म)र्षे —b) M3 तथा (for सदा) T1 तदा सूर्योभिगच्छति, T3 सदा सूर्योपि गच्छति —c) D1. 2 सखे (for चल) B1 T2 G1 भेत्स्यसि (for वे°) D1 T2 G2 4 M4 त (for त्व) D1-2 कथ वेत्स्यसि विप्र त्व, T1 कथ च त्व विध्यसि तं —d) T2 यदा (for सदा)

5 a) B1 T3 स्थित, D5 चिर (for स्थिर) V1 B2 4 5 Dn D1 7-9 M1-3 च (for the first वा) V1 B2 4 5 Dn1 n3 D5-9 M1-3 च (for the second वा) —b) D6 T2 3 M त्वा (for त्वां) — T1 om 5cd —d) T3 यथा तव, G1 3 तवानघ (for मया तव)

6 a) V1 B Dn D5 मध्याह्ने वै (for अपराह्णे) D10 मध्याह्ने वै निमेषार्धे —b) B1 2 तिष्ठसे —c) B1 2 (marg) Dn1 n3 T2 G1 भेत्स्यामि, T1 विध्यामि (for वेत्स्यामि) Dn2 T2 त्वां (for त्वा) —d) T2 G [s]त्स्यत्र (by transp)

7 a) V1 D1 M1-3 मा, T1 M4 मे (for मां) T2 3 G M ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे) —b) B1 T2 भेत्स्यसे; T1 विध्यसे (for वेत्स्यसे) —c) Hypermetric D9 अकारण, T2 अपकारी (for °कारिण) V1 B Dn मां (for तु मां) D4 विद्वन् (for विद्धि) D5 अनपकारिण विद्धि —d) Dn भगवञ्शरणार्थिन

C. 13 4635
B 13 96 8
K. 13 145 8
M 13 83 7

भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य भगवाञ्जमदग्निरुवाच तम् ।
न भीः सूर्य त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥ ८
ब्राह्मणेष्वार्जवं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ।
सौम्यतां चैव सोमस्य गाम्भीर्यं वरुणस्य च ॥ ९
दीप्तिमग्नेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ १०
भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च तथा भवेत् ।
सुरापानं च कुर्यात्स यो हन्याच्छरणागतम् ॥ ११
एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिन्तय ।
यथा सुखगमः पन्था भवेत्त्वद्रश्मितापितः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूद्वहः ।
अथ सूर्यो ददौ तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥ १३

सूर्य उवाच ।

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् ।
प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४
अद्यप्रभृति चैवैतल्लोके संप्रचरिष्यति ।
पुण्यदानेषु सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ १५

भीष्म उवाच ।

उपानच्छत्रमेतद्वै सूर्येणेह प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६
तस्मात्प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छत्रोपानहमुत्तमम् ।
धर्मस्ते सुमहान्भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १७
छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्द्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८

---

8 G1 3 om the ref —[d]) B2 3 D4 T G1 3 4 M4 प्रणिपात (for °पात-)

9 [a]) D1 2 ब्राह्मणस्य (for °णेषु) S [अ]पि यज्ज्ञान (for [आ]र्जवं यच्च) —[b]) S धैर्यं (for स्थैर्यं) T1 2 धरे (for -तले) —[d]) D1 2 4 6–9 सागरस्य, G1 3 वरुणाय (for °णस्य)

10 [b]) D6–9 ताप व (for प्रताप) T2 G धनदस्य (for तपनस्य) B1 तु (for च) —[c]) D1 2 -क्रमे चासौ, D5 -क्रमेद्यस्तु, D7 तरन्विप्र (for -क्रमेद्यो वै) —[d]) D1 2 यो (for स)

11 D1, 2 10 T1 om (hapl) 11 V1 om 11[ab] —[a]) Dn3 तावत्स, D4 6–9 T3 स भवेद् (by transp) T3 तल्पश् (for तल्पी) —[b]) D8 ब्रह्महत्या (for °हा च) B Dn स वै (for तथा) —[c]) V1 B Dn स कुर्याच्च, D4 तथा कुर्याद्, D5 स वै कुर्याद्, D6–9 M1–3 च य कुर्याद् (for च कुर्यात्स) —[d]) M1–3 स (for यो)

12 T1 transp 12[ab] and 12[cd] —[a]) G1, 3 एकस्य (for एतस्य) —[b]) T1 M4 अनु ; T2 3 G M1–3 त्वनु (for तात) —[c]) D1 2 सुगमक, D5 T3 G1 2 M4 सुखागम ; T2 सुखगम (for सुखगम-) —[d]) V1 B Dn D5 -भावित (for तापित)

13 [a]) V1 B Dn3 स तूष्णीम्, S (except T1) भगवान् (for स तदा) —[b]) D5 आस्ते (for आसीद्) Dn1, n2 D 10 T2 G भृगूत्तम (for °द्वह) V1 B Dn3 आसीच्च भृगुसत्तम (B1 3–5 °नदन) —[c]) V1 B Dn D5 10 [s]ददत्, S [s]ददात् (for ददौ)

14 [a]) D7 महर्षे शिरसि त्राण; T2 3 G °र्षे सशिरस्त्राणं —[b]) D1 om छत्र G तद्रश्मि- (for म°). M4 छत्र-कृद्रश्मिवारण —[d]) D1 2 3 त्राण त्व (for त्राणार्थं) T1 वर (for चर्म) D6 7 9 त्राण त्व चर्मपादुक

15 D4 om 15 —[a]) Dn1 n2 D5 10 [इ]ह (for [ए]तल्) —[b]) D1 2 6 7 9 लोकेषु (for लोके सं-) T3 लोके सप्रभविष्यति, G1, 3 लोके संपरिविष्यते —G1 reads 15[cd] after 19 —[c]) B2, 3 सर्वत्र (for सर्वेषु) V1 B2 (marg) 4 5 Dn D1 2 4–9 पुण्यकेषु च सर्वेषु, T3 पुण्य दान च स° —[d]) T3 अक्षयम् (for °य्यम्) T1 परम चाक्षय विभो

16 G1 om. 16–18 —[a]) V1 B Dn D5 10 छत्रोपानहमेतत्तु, S (G1 om) उपानहौ च छत्र च —[b]) V1 B Dn D5 10 [ए]तत् (for [इ]ह) T G2–4 सूर्येणैव प्रकीर्तित, M1 2 (*sup lin*) 3 4 °णैतत्प्रकी° —T1 om. 16[cd] —[c]) D6–8 अभि(D8 °ति)ख्यात (for °ख्यातं)

17 G1 om 17 (cf. v l 16) —[a]) V1 B Dn D5 10 विप्रेषु (for °भ्यश्) —[c]) B5 Dn1 D1, 2 4 तेषु, D6 7 9 ते तु, D8 तेस्तु (for ते सु-) D5 भाति (for

स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥ १९
दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥ २०
सोऽपि लोकानवाप्नोति दैवतैरभिपूजितान् ।
गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥ २१
एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कार्त्स्न्येन कीर्तितम् ।
छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

युधिष्ठिर उवाच ।
आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुनन्दन ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ १
भीष्म उवाच ।
सुप्रदर्शा वनवती चित्रधातुविभूषिता ।
उपेता सर्वबीजैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २

C. 13 2971
B 13 58 2
K 13 93 2
M 13 86 2

भावी) — ^{d}) T1 2 G3 M2 4 तत्र (for मेऽत्र)

18 G1 om 18 (cf v 1 16) — ^{a}) T1 यो (for हि) D1 2 4 6–7 छत्र हि पुरुषव्याघ्र, T2 छत्र हि परम श्रेष्ठ — ^{b}) T1 स- (for य) D1 2 T2 प्रयच्छेद् (for प्रदद्याद्) — ^{c}) D1 शुभ्र, D4 छत्र (for शुभ्र) T2 च (for वै) — ^{d}) D2 अश्नुते (for एधते)

19 ^{b}) T1 सुरर्षिभि (for द्विजातिभि) — T1 om 19^{cd} — After 19, G1 reads 15^{cd}

20 ^{b}) D1 प्रयच्छेद् (for °च्छति) — For 20^{ab}, S subst.

442* उपानहौ च यो दद्याच्छ्लक्ष्णौ स्वेदसमन्वितौ ।

[T1 M श्लक्ष्णस्वेदसमन्विते (for the post half)]

— ^{c}) T3 महाभाग (for °बाहो) — ^{d}) T1 सुप्रीताय (for संशि°) T2 M द्विजाय वै (for °तये) G2 4 संश्रिताय द्विजाय वै

21 ^{b}) Some MSS देवतैर् B1 D4 5 9 अपि (for अभि-) T G1 2 4 M -पूजित , G2 शोभित (for -पूजितान्) D1. 2 शाश्वतान्भरतर्षभ — D4 T1 om 21^{cd} — ^{c}) V1 om स B1 8 D1 गोलोके च, S (T1 om) °केषु (for °के स) Dn3 D1 6–9 गोलोके च सदा युक्तो

22 D1 om 22^{ab} — ^{c}) D2 T1 2 G M1–3 धर्मस्य (for दानस्य) — ^{d}) D1 2 फलं वै परिकीर्तित — After 22, D2 ins

443* मया भारतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon — *Parvan name* B1–4 Dn3 शांति — *Sub parvan* V1 B Dn D2 6–10 दानधर्म, D6 दानखड — *Adhy name* V1 B5 D10 छत्रोपानहप्रशसा, B1. 2 4 Dn D5 G2 छत्रोपानहदानप्रशसा, D1 2 T8 G4 छत्रोपानहदान, D4 6–9 छत्रोपानहोत्पत्ति , T3 G8 जमदग्निसूर्यसवादे छत्रोपानहदानप्रशसा (G8 °सन), G1 जमदग्निसूर्यसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 94, D10 105, T1 M4 138, T2 8 G2 4 145, G1 3 M1 139, M2 3 140 — *Śloka no* Dn2 22 — After 98, D10 S ins passages given in App I (Nos. 10 and 10A)

99

☞ This adhy is missing in D3 (cf v 1 13 82 37) It is omitted in G3 V1 B Dn D1 2 8 10 T1 M1–3 read this adhy after 13 57

1 ^{a}) D1 damaged D2 S (G3 om) सस्कृतानां (T3 M °स्कर्णा) तटाकाना — ^{b}) V1 B1–3 5 Dn D2 8 10 T1 2 G1 2 4 M4 पुगव (for नन्दन) — ^{d}) D6 त्वत्तो भरतसत्तम

2 D1–7 9 om 2–3 — ^{a}) B1 अप्रदर्शा, D10 सुप्रदेशा (for °दर्शा) V1 B Dn D8 बलवती (for वन°) S (G3 om) सुप्रदर्शा धनपतिश्च — ^{b}) V1 B Dn चित्रा (for चित्र) T G1 2 4 M2 4 -विभूषित

C. 13 2972
B. 13. 58. 3
K. 13 93 3
M 13 86 om

तस्याः क्षेत्रविशेषं च तडागानां निवेशनम् ।
औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३
तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः ।
त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजितो यस्तडागवान् ॥ ४
अथ वा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
कीर्तिसंजननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ॥ ५
धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
तडागं सुकृतं देशे क्षेत्रमेव महाश्रयम् ॥ ६
चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ।
तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥ ७
देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।
स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥ ८
तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः ।
या च तत्र फलावाप्तिर्ऋषिभिः समुदाहृता ॥ ९
वर्षमात्रे तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ११
हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १२

D8 विचित्रा धातुभूषिता, M1 8 चित्रधातुर्विभूषित — T G1 8 4 M om 2^{c}–4^{b} — ^{c}) V1 B Dn भूतैश् (for बीजैश्) B1. 8 4 D8 10 तु, B2 (marg as in text) या (for च) — ^{d}) B2 वास (for श्रेष्ठा).

3 D4–7 9 T G1. 3 4 M om. 3 (cf v l 2) — ^{a}) V1 B Dn1 D1 विशेषश्; Dn2 n8 °पाश् (for °ष) D2 सस्यक्षेत्रविशेषाच्च — ^{b}) V1 B Dn D1 2 च वधन (for निवेशनम्)

4 T G1 3 4 M om 4^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) D10 तटाकाना (for तडागाना) — ^{b}) D1. 2 4–7 9 कृताना ये गुणा स्मृता — ^{d}) V1 B Dn D8 10 पूजनीयस् (for पूजितो यस्) T G1 M तटाकवान्

5 ^{a}) T G1 8 4 M4 इह चामुत्र सदन (T1 फलदं), M1–8 मातॄणां नदन पौत्र — ^{b}) M1–3 सर्वं पितृ, M4 पौत्र सर्वं (for मैत्र मित्र) Madras ed पुत्रीय वित्त वर्धनं — ^{d}) D2 तडाकाना D5 S (G2 om.) तटाकाना

6 T1 om 6^{cd}. — ^{c}) Dn2 D6 7 9 10 तडाग-, D2 तडाकं, D6 S (T1 G2 om.) तटाक D1 10 सुकृते (for °त) D8 लोके (for देशे) — ^{d}) Dn1 n2 एक (for एव) B1 गृहाश्रम, B5 महाश्रम (for °श्रयम्) S (T1 G2 om) क्षेत्रे दे(G4 M °त्रदे)शसमाश्रय

7 D6 om (hapl) 7–13 — ^{b}) D4 5 7 9 तडागानि, S (G2 om) तटाकम् D1 2 तडागान्युपकल्पयेत् — D8 10 om 7^{cd} — ^{c}) S (G2 om) तटाकानि D4. 5 7 9 तुष्टानि तानि सर्वाणि — ^{d}) T1 2 G4 दिशंते

8 D6 om 8 (cf. v l 7) — ^{a}) Dn D5 8 M2–4 मनुष्य (for °ष्या) B1 पितरो (for गन्धर्वा) M1 देवमानुषगाधर्वा — ^{b}) B1 गधर्वोरगराक्षसा, B3 T1 पितरो यक्ष°, D1 7 10 पितरो नाग°, T2 G1 पतगोरग° — ^{d}) D2 4 8 10 T8 जलाश्रय (for °शयम्)

9 D6 om 9 (cf v l 7) — ^{a}) D4. 7 9 ते सं, D5 तस्स, T1 तान्स (for तांस्ते) — ^{b}) Dn8 तडागेषु; T G1 M तटाके ये (for तडागे ये) — ^{c}) B3 D4 5 यावत् (for या च) T8 G1 8 4 फलप्राप्तिर्. — ^{d}) D1 2 ऋषिभि सप्रकीर्तिता

10 D6 om. 10 (cf. v l 7) — ^{a}) V1 B1. 4 5 Dn D4. 5 7 9 M2 वर्षाकाले, B2 D1 2 वर्षारात्रे; B3 वर्षामात्रे; T8 वर्परात्रे, M1 3 4 °काले (for °मात्रे) Some MSS तटाके T1 वर्परात्रे तटाकेषु — ^{b}) D8 T2 3 G1. 3 4 यत्र (for यस्य) — D5 7 transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^{c}) V1 Dn8 सम (for फल). — G1 8 om (hapl) 10^{d}–15^{c} — ^{d}) D1. 2 [ह्]त्येवम्, D4 5 7 9 एवम्, D8 समम् (for फलम्) T1 महर्षय (for मनीषिण) T2 G2 4 फल वै ऋषयोब्रुवन्

11 D6 om 11 (cf. v l 7) G1. 8 om 11 (cf v l 10) T1 8 om 11–14 T2 G4 M om (hapl ?) 11–13 D5 7 transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^{a}) D4 5 7 9 च (for तु) — B3 om (hapl) 11^{c}–12^{b}

12 D6 om 12 (cf v l 7) G1 3 om. 12 (cf v l 10) T G4 M om 12, B3 om 12^{ab} (for all, cf v l 11) — ^{d}) D1 2 यज्ञस्य फलभाग्भवेत्

13 D6 om 13 (cf v l 7) G1. 8 om 13 (cf. v l 10) T1 3 om 13 (cf v l 11) — ^{a}) D4 om वै V1 B1 4 D10 शिशिरे (for शै°) D2 T2 G4

यस्य वै शैशिरे काले तडागे सलिलं भवेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयम् ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्नुते ॥ १४
निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
वाजपेयसमं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५
स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति पानीयं साधवश्च नराः सदा ॥ १६
तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति तृषिता जलम् ।
मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७
यत्पिबन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
तडागदस्य तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ १८
दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ १९
तिलान्ददत पानीयं दीपान्ददत जाग्रत ।
ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ २०
सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैर्विशिष्यते ।
पानीयं नरशार्दूल तस्माद्दातव्यमेव हि ॥ २१
एवमेतत्तडागेषु कीर्तितं फलमुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामपि रोपणे ॥ २२

C. 13. 2991
B 13. 58 22
K. 13 93 22
M. 13 86 16

M यस्य शैशिरकाले तु, D1 काले च यस्य शिशिरे, D9 यस्य शिशिरे काले च —^{b}) D2 तडाके, some MSS तटाके —^{c}) V1 B Dn D3 10 तस्याग्निष्टोम यज्ञस्य —^{d}) M1 महर्षय (for मनीषिण). D3 फळ च समुपाश्नुते

14 G1 2 om 14 (cf v l 10) T1 3 om 14 (cf. v l 11) T2 G4 M om. 14 —^{a}) D9 lacuna D4 5 7 लोके (for यस्य) —^{b}) D3 10 च (for तु) D4 5 7 9 क्षेत्रमेव महाश्रय —D1 2 6 subst for 14^{ab} D4 5 7 8 ins after 14^{ab}

444* वसन्तकाले पानीय तडागे यस्य तिष्ठति ।
[D1. 2 सलिल (for पानीय) D2 तडाके]

—D2 om. (hapl) 14^{c}–15^{b} —^{d}) D4 5 9 स फल (by transp), D3 10 फळ च

15 G1. 3 om 15^{ab} (cf v l 11) D7 om 15^{ab} (cf. v l 14) D4 om 15 —^{a}) T G4 M सलिल (for पानीय) —^{b}) Some MSS तटाके —^{c}) B Dn D8 10 वाजिमेध, D5 अग्निहोत्र-, D7 9 अश्वमेध- (for वाजपेय) B1 Dn D2 9 T G4 फल तस्य (for सम तस्य) V1 वाजिमेधसहस्रस्य —^{d}) D1 2 ऋषयो (for मुनयो) D5–7 9 स फल समुपाश्नुते, S (G2 om) फल वै (M1–3 वा) ऋषयोऽब्रुवन्

16 ^{a}) T3 G3 वश (for सर्वं) T1 2 G1 4 M स कुल तारयेद्दश —^{b}) D6 जलाश्रये (for °शये) —^{c}) V1 B Dn D3 10 सलिल (for पानीय) —^{d}) D2 स नर- (for च नरा) T1 सकला मृगपक्षिण

17 G1 om 17 G4 om 17^{ab} —^{a}) Some MSS तटाके —^{b}) D9 (marg sec m) पानीय प्रपिबन्त्युत —^{c}) D9 (marg sec m) पशवश्च, M1 पशुपक्षि (for मृग°)

18 ^{a}) D4–7 9 G1 3 ये (for यत्) D8 10 पयस् (for जल) T2 तस्य (for तत्र) —^{b}) D1. 2 स्नाति विश्रमयति च —^{c}) B3 4 Dn2 D2 तडागे त(Dn2 D2 य)स्य तत्सर्वं, D5 तडागस्य च य°, S (G2 om) तटाककर्तुस्त —^{d}) B5 कल्प्यते, D10 कल्पयेत् (for कल्पते)

19 ^{a}) D9 तस्य (for तात) —^{b}) B1 D5 परत्र च, T3 परतप (for परत्र वै) —^{d}) D1. 2 5 T1 3 M4 तृप्तिर्, T2 सिद्धिर्, M1–3 कीर्तिर् (for प्रीतिर्)

20 ^{a}) V1 तिल (for तिलान्) G4 ददाति (for ददत) T2 G1. 3 तिल ददाति पानीय —^{b}) D1 दीप (for दीपान्) D3 कामत (for जाग्रत) S (G2 om) दीपमन्न प्रतिश्रय (T2 °य) —^{c}) S (G2 om.) बान्धवै (for ज्ञातिभि) —^{d}) V1 B2–5 Dn D6–8 10 प्रेत्य सु (for प्रेतेषु)

21 ^{a}) D10 सर्वदाने D9 (marg sec m) सर्वदानेषु यत्पुण्य —^{b}) G1 partly damaged D9 (marg sec m) जल (for सर्व) —^{d}) Dn3 om from मेव हि up to जातय (in 23^{b}) D1 ह, D4 T1 च (for हि)

22 Dn3 om 22 (cf v l 21) —^{a}) D2 4–7 9 एव (for एतत्) V1 B2–5 Dn1 n2 तडागस्य; S (G2 om) तटाकेषु (for तडागेषु) —After 22^{ab}, T2 ins

445* एकाहमपि कौन्तेय भूमिस्थमुदक कुरु ।
कुल तारयते जन्म सप्त सप्त च सप्त च ।

C 13 2992
B 13 58 23
K 13 93 23
M 13 86 17

स्थावराणां च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्तिताः ।
वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ २३
एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे ।
कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥ २४
लभते नाम लोके च पितृभिश्च च महीयते ।
देवलोकगतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ २५
अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।
तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षान्प्ररोपयेत् ॥ २६
तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७
पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितॄन् ।
छायया चातिथींस्तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥ २८
किंनरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥ २९
पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
वृक्षदं पुत्रवद्वृक्षास्तारयन्ति परत्र च ॥ ३०

— ^{d}) Dn1. n2 D5 अव, D1 परि- (for अपि) Dn1. n2 रोपग D2 वृक्षाणा यत्फल भवेत्

23 Dn3 om up to जातय· (in 23^{b}) (of v l 21) — ^{a}) T G3 M तु (for च) D5 स्थावराणा चराणा च — ^{d}) S (G2 om) त्वक्सार (for °रास्) D1 2 -वीरुध (for जातय) — After 23, M1-3 ins 446*

24 T2 om 24^{ab} — ^{a}) G1 partly damaged D1 2 षड्विधाना च वृक्षाणा — ^{b}) D1 2 चापि, T3 G1 3 4 रोप- (for रोपे) — T3 G1 3 4 M4 ins after 24^{ab} T1 after 24 M1-3 after 23

446* पनसाम्रादयो वृक्षा गुल्मा मन्दारपूर्वका ।
नागिका मरिचा वल्ल्यो मालतीत्यादिका लता ।
वेणुक्रमुकत्वक्सारा सस्यानि तृणजातय ।

[(L 2) T1 नालिका, T3 नागका, M4 दाडिका (for नागिका) T1 M3 माधवी (for मालती) — (L 3) T1 कदलीवेणुपूगाश्च (for the prior half) T1 त्वक्सारास् (for सस्यानि)]

T1 cont

447* सस्यानि रोपणादेषा तृप्तिर्भवति शाश्वती ।

— ^{d}) D1 partly damaged D1 [इ]ह (for [ए]व) D4-7 9 फल स्मृत, T2 3 M शुभ फल (by transp) D2 प्रेत्य चेह च फल लभेत्

25 ^{a}) D1 damaged V1 D3 10 नाकलोके, D2 G1 3 4 M1-3 नाकपृष्ठे (D2 °ष्ठ) (for नाम लोके) D6 8 लभते मानवो लोके, T1 लभ्यते मानुषे लोके, T2 लभते नाकपृष्ठेषु, T3 M4 लभ्यते नाकपृष्ठे च — ^{b}) D2 पितृ-स्पश् (for °भिश्) D4-7 9 स (for च) — ^{c}) B1-3 5 Dn D4-7 10 देवलोके (for °क-)

26 D1 partly damaged D2 om 26^{b}–27^{c} D10 repeats 26^{b} after 27^{c} — ^{b}) D6 7 9 -वशे च, T1 M1-3 वशस्य, T2 3 G1 3 4 M4 वशाश्च (for वश च) — After 26^{ab}, B2 5 ins

448* शतावराञ्शतपरान्मातापितृपितामहान् ।

[B5 ऋतुपगान् (for शत°) B6 परान्मातृ- (for माता-पितृ)]

— After 26, V1 B2 ins

449* रोपयित्वा तु यो वृक्षान्काले शुश्रूषते नगान् ।

27 D2 om 27^{abc} (of v l 26) D1 damaged — ^{a}) S (except G1, G2 om) [ए]व (for [ए]ते) — ^{c}) B3 4 चापि, T1 2 G3 4 M स्वर्गे (for स्वर्गं) T3 परलोके गत स्वर्गे — D10 repeats 27^{c} after the repetition of 26^{b} — ^{d}) D2 आप्नोति (for चा°) D4 चाव्ययान्, D5 सोक्ष°, D6 7 9 चाक्ष° (for सोऽव्य°)

28 ^{ab}) B2 (marg) Dn3 नित्यं (for वृक्षा) D1, 2 पुष्पै सुरभिभिश्चैव पत्रैश्चैव (D2 °श्चापि) फलैस्तथा — ^{c}) V1 B Dn1 n3 D10 शाखया (for छायया) V1 B5 Dn D1 8 [अ]तिथिं (for °थींस्) — ^{d}) B Dn D1 6-7 9 10 महीरुह (for °रुहा) — For 28^{cd}, T1 subst.

450* पूजयन्ति क्षितिरुहाश्छायया ह्यतिथीन्सदा ।

29 ^{a}) T1 मर्त्याश्च (for -रक्षासि) — ^{b}) B1 मानुषा, T1 राक्षसा, T2 -दानवा (for -मानवा) — ^{c}) Dn3 [अ]प्यृषि-, D1 8 9 ह्यर्षि (for ऋषि) — ^{d}) T G1 M सश्रयते

30 ^{c}) D1 6 7 9 वृक्षप, S (G2 om) वृक्षदान् (for °द) G4 पितृवद् (for पुत्र°) D5 वृक्षा पचसु पुत्रा हि· — ^{d}) V1 B2-4 Dn D1 6 9 तु; D5 त, G1 damaged (for च)

तस्मात्तडागे वृक्षा वै रोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ।
पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥ ३१
तडागकृद्वृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः ।
एते स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ ३२
तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ।
यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

युधिष्ठिर उवाच ।
गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिप ।
वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥ २
संस्तूय पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ यदेतत्पृच्छसेऽद्य माम् ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा ।

C 13 4654
B 13 97 4
K. 13. 154 4
M 13 97 4

31 G1.2 om (hapl) 31-32 — a) Some MSS वटाके V1 तु वृक्षा, Dn1 n2 सद्वृक्षा (for वृक्षा वै) B1.2.5 Dn3 तस्मात्तडागेषु वृक्षा, B3 °गतीरेषु, B4 तस्मा द्वृक्षास्तडागेषु, D3 10 वृ.गान्तस्मात्तडागेषु — D4 om 31cd — c) D10 प्रति (for परि-) S (G1-3 om) रक्ष्याश् (for -पाल्याश्) D. वै (for च) — d) B5 सुतास्ते, T1 पुत्रार्थे (for °स्ते)

32 G1 2 om 32 (cf v l 31) — a) D6 om (hapl.) from तडाग up to तस्मा (in 33a) V1 B5 D2 तडागवद्, some MSS तटाककृद् D4 6 7 9 तडागे वृक्षरोपी य — b) M नर (for द्विज). D5 7 इष्टि-यज्ञकरो द्विज — c) Dn सर्वे (for स्वर्गे)

33 D6 om तस्मा (in 33a) (cf v l 32) — a) G1 partly damaged B3 D2 तडागान्, some MSS तटाक (for तडाग) — b) T1 स्वारामाश् (for आ°) S (G2 om.) [अ]पि (for [प्]र) D1 तरूंश्चैव च रोपयत् — c) D2 5 यजेत (for °च्च) T2 विधि वद् (for विविधैर्) — d) T2 3 G1 2,4 M विधिवद् (for सतत)

Colophon — *Parvan name* B1 2 4 Dn3 D1 शांति — *Sub parvan* V1 B1 3-6 Dn D1 2 4 5 8 10 M1-2 दानधर्म — *Adhy name* V1 B2 4 5 Dn आरामतडागवर्णन, B1 तडागारामवर्णन, D1.2 6-7 9 आरामतटाकीय, D3 आरामतडागारोपणं, D10 तटाक वर्णन, T2 तटाकवृक्षकर्तृधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V1 D2 58, D10 62, T1 140, T2 3 G4 154, G1 3 M1 148, M2 3 149, M4 147 — *Śloka no* D4 30

100

☞ This adhy is missing in D8 (cf v l. 13 82 37)

1 a) M1 3 गार्हस्थ्य D1 2 गार्हस्थ्यं नाम यदिद — b) D6-9 प्रब्रूहि पुरुषर्षभ — c) T2 G1 3 4 M4 वृद्धिम् (for ऋ°) D1.2 किं कृत्वा सुखमाप्नोति — d) D10 इति (for इह) D2 5 भारत (for पार्थिव)

2 a) V1 एतत् (for अत्र) T3 [ए]व (for ते) D2 G4 अत्र ते वर्णयिष्यामि — b) T1 वृत्तावृत्त (for (for पुरा°) D1 2 नराधिप, G4 च भारत (for जनाधिप)

3 a) Dn3 D2 संभूय, G1 damaged (for संस्तूय) T2 संस्तूयमान पृथिवीं — b) D6 9 प्रभाववान् (for प्रताप°) — d) G1 2 यथा (for यद्) D4 यथा, D6 [ऽ]द्य मा (for ऽद्य माम्) V1 B Dn D5 9 10 मां त्व यत्पृच्छसेऽद्य वै (B5 मे, D9 मां), T3 यस्त्व पृच्छसि सौम्य मा

4 T G M4 श्रीभगवान् (for वासुदेव) — a) B1

C 13 4654
B 13 97 4
K 13 154 4
M 13 87 4

किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ४

पृथिव्युवाच ।

ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।
इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैवं निबोध मे ॥ ५

सदा यज्ञेन देवांश्च आतिथ्येन च मानवान् ।
छन्दतश्च यथानित्यमर्हान्युञ्जीत नित्यशः ।
तेन ह्यृषिगणाः प्रीता भवन्ति मधुसूदन ॥ ६

नित्यमग्निं परिचरेदभुक्त्वा बलिकर्म च ।
कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन ॥ ७

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृणां प्रीतिमाहरन् ॥ ८

सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ।
अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्यमनन्तरम् ॥ ९

प्रजानां पतये चैव पृथग्घोमो विधीयते ।
तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ॥ १०

दक्षिणायां यमायेह प्रतीच्यां वरुणाय च ।
सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये द्विजातये ॥ ११

धन्वन्तरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव ।
मनोर्वै इति च प्राहुर्बलिं द्वारे गृहस्य वै ।
मरुद्भ्यो देवताभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १२

आसाद्य, D3 आस्थाय (for आश्रित्य). — c) D1 6–9 T1 M4 भवेत् (for धरे) T1 किं वा (for कार्यं) — d) G1 partly damaged V1 B Dn D10 कुर्व, D. कथ (for सुखी) T2 3 G2–4 किं कृत्वा वा सुख (T3 स सुखी, G3 वा कृत) भवेत्

5 D6 7 भीष्म; D3 9 पृथ्वी, T2 G भूमिर् (for पृथिवी) — b) T2 G2 4 [अ]पि (for [ए]व) — c) T1, 2 G1, 3 4 M पूज्याश् (for इ°) T3 पूज्या गृहस्था श्रमिणा — d) B4 5 तथा (for यथा) B2 4, 5 Dn1 n3 D0 10 चैव, D1 2 7 वृत्त,, D4 च तन्, T1 G1 3 4 चैतन्, T2, 3 G2 M वै तन् (for चैवं) D3 3 यथावत्तन्निबोध मे

6 a) T1 यथा (for सदा) V1 B Dn D1 2 4–9 देवा स्युर् (for देवांश्च) — D6 om 6bcde — b) D1 2 4 7–9 मानुषा, M1–3 मानुषान् (for मानवान्) V1 B Dn D5 10 सदातिथ्येन मानुषा — G1 damaged for 6cd — c) D3 छदोभ्यश् (for छन्दतश्) B1 यथान्यायम्, D1 2 यथाकृत्यम् (for °नित्यम्) D4 7 9 छदोभ्यश्च यथाकृत्यम्, S छदतस्त(T1 तर्पयेत्त)र्पणेनापि (T3 °णेनैव, G4 °णे वापि) — d) M1 पितृन् (for अर्हान्) B2 3 6 Dn D7 9 भुजीत (for युञ्जीत) T1 पितृन्भुञ्जीत वै तत, T2 3 G2–4 M1–3 पितृन्युजति नित्यश — e) B1 D3 0 ऋपि, D2 स्वपिं, T3 वार्पि (for ह्यृषि) D7 प्रीतास्तेन ऋषिगणा — f) S ब्रह्मचर्येण चा(M वा)-नघ.

7 D4 om (hapl) 7 — a) D3 9 चरेद्विप्रो, D7 चरेत्प्राज्ञ (for परिचरेद्) — b) D2 त तु वै, T3 दत्त्वा च, G2 हुत्वा च (for अभुक्त्वा) — c) D1 2 [इ]ह, D3–9 [इ]ति (for [ए]व) T2 G1 2 4 देवान्; G3 वेदान (for देवा) — T1 om 7d–10a — d) T2 G प्रिय मे (for प्रीयन्ते)

8 =(var) Manu 3 82 T1 om 8 (cf v l. 7) — b) V1 B4 5 Dn D5 T3 च (for वा) B1 मन्ना-द्यैरुदकेन च — d) B1 3 आवहन्; D1 2 4 6. 8 9 आह-रेत्, D7 S (T1 om) आवहेत् (for आहरन्)

9 T1 om 9 (cf v l 7) For 9ab, cf Manu 3 84ab — a) D1 2 सिद्धाश्च, D4 सिद्धेन्ने; D6 सिद्धान्नो, D7 °न्ने (for °न्नाद्) S (T1 om) सि(T2 शु)द्धस्य वैश्वदेवस्य (M1–3 °व च) — c) G1 damaged D4 5 अग्नीषोमौ, T2 M4 अग्निष्टोम (for अग्नीषोम) — d) B5 D5 M धन्वतर्यम्, D4 T3 धा(T3 ध)न्वतरम् (for धान्वन्तर्यम्) B1 ब्रह्मा °समनतर, T2 G धन्वतर्यं च यद्बुधि°

10 T1 om 10a (cf. v l 7) — b) V1 सोमो, D4 8–9 एव (for होमो) — c) D9 वा (for च) V1 Dn2 D5–9 G3 [अ]नुपूर्वेण (for [आ]नुपूर्व्येण) — d) G4 M3 प्रचोदयेत्

11 a) D7 दक्षिणस्यां; T3 °णाशा (for °णाया) V1 B Dn D2 5 10 [इ]ति; T1 [इ]द, G1 damaged (for [इ]ह) — d) V1 B Dn D8 प्रजापते°; D1 2 ध्रुवाय च (for द्विजातये)

12 a) T1 धन्वतर्यै, M °तरये (hypermetric) (for धन्वन्तरे) — T3 om 12bc. — b) D9 प्राच्य — c) G1 partly damaged D3 मानुषेभ्य (hypermetric), T1, 2 G M4 मरुद्भ्य (for मनोर्वै) V1 B Dn D5 10

तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।
निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ १३
एवं कृत्वा बलिं सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजातये ।
अलाभे ब्राह्मणस्याग्रावग्रमुत्क्षिप्य निक्षिपेत् ॥ १४
यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च दातुमिच्छेत मानवः ।
तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥ १५
पितॄन्संतर्पयित्वा तु बलिं कुर्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ १६
ततोऽन्नेनावशेषेण भोजयेदतिथीनपि ।
अर्चापूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानुषान् ॥ १७
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १८
आचार्यस्य पितुश्चैव सख्युराप्तस्य चातिथेः ।
इदमस्ति गृहे मह्यमिति नित्यं निवेदयेत् ॥ १९
ते यद्वदेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ।
गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत् ॥ २०
राजर्त्विजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च ।
अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोषितान् ॥ २१
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ २२
एतांस्तु धर्मान्गार्हस्थान्यः कुर्यादनसूयकः ।

C. 13. 4673
B 13 97 23
K. 13 154 24
M 13. 87 23

M1-3 म(D10 मा)नुष्येभ्य इति प्राहुर् — d) D6 10 T2. 3 G2. 4 बलिर् (for बलिं) V1 B Dn D5 10 द्वारि, G1 damaged (for द्वारे) D5 T3 च (for वै) — e) V1 B Dn2 n3 D4-7 10 दै(D5 7 दे)वतेभ्यश् (for देव तान्यग्) Dn1 महद्भ्यो देवतेभ्यश्च — f) D5 6-9 अत्र गृहे, G1 अतर्गृह (for °गृहे)

13 Cf. Manu 3 90 Dn1 om (hapl.) 13[ab] — a) Some MSS विश्वदेवेभ्यो — D5 om. (hapl ?) 13[c]-14[d] — d) T3 चरेत् (for हरेत्)

14 D5 om. 14 (cf v l 13) T2 reads 14[ab] twice — a) B1 ज्ञात्वा, D1 4 6 8 9 उक्त्वा, D7 T3 दत्त्वा (for कृत्वा) T2 (second time) यतीश्वराय च तथा — b) T3 भिक्षा दद्याद् (by transp) D3 द्विजाय वै, D7 च भिक्षवे (for द्विजातये) T2 (second time) G2. 4 दद्याद्भिक्षा(G1 °क्षु)द्वय तथा (T2 °दा) — d) V1 B Dn D7 10 T3 उद्धृत्य (for उत्क्षिप्य) T1 अग्रमुत्क्षिप्य विक्षिपेत्, T2 G अग्रमन्न समुत्क्षिपेत्

15 a) D4 तदा, T1 यथा (for यदा) V1 B Dn D5 10 [ऽ]पि, D2 6 7 9 तु (for च) — b) D7 दातु मिच्छेच्च माधव — c) D6 corrupt T1 तथा (for तदा) D1-9 बलिं (for पश्चात्) — d) Dn3 T2 3 M निर्वृत्ते (for निवृत्ते)

16 a) B1 च (for तु) — b) D1 स्वा, T3 दद्याद् (for कुर्याद्) B5 विचक्षण (for विधानत) — c) D1 7 9 तथा (for तत) — d) T2 G भोजन (for °वाचनम्) D5 ब्राह्मणाना च वाचन, T1 तस्माद्ब्राह्मण वाचक

17 a) T1 अतो (for ततो) V1 B1 5 Dn1 n2 वि (for [अ]व) — b) M1 पूजयेद् (for भो°) — c) V1 B2-5 अर्च्य, Dn3 T1 G3 अर्घ्यं, T2 3 G1 2 4 अर्घ्यं (for अर्चा) V1 पूज्य (for पूर्वं) M अर्घ्यपूर्वं महाबाहो — d) T1 प्रीणातु V1 B Dn D10 मानवान् (for मानुषान्)

18 = Manu 3 102[cd] — a) G1 3 स्थितिर् (for स्थितो)

19 G3 om 19[c]-21[b] — c) T3 इदमस्मिन्गृहे द्रव्यम्

20 G3 om 20 (cf v l 19) — b) D7 व्यवस्थित (for विधीयते) — c) T1 गृहस्थे पुरुषे कृष्ण — d) B3 om from सदा up to वैश्वदेव (in 22[c]) B1 तथा, D5 तदा, D6 8 यदा (for सदा)

21 Cf Manu 3 119 G3 om 21[ab] (cf v l 19) B3 om 21 (cf v l 20) D4 6-9 om 21[ab] — a) T1 राजर्त्विजान्, T3 M2-4 र्त्विजौ (for °र्त्विज) D10 ऋत्विज स्नातकं चैव — b) T3 गुरूश्च गुरुमेव च

22 B3 om up to वैश्वदेव (in 22[c]) (cf v l. 20) — b) G वपेद् (for [आ]वपेद्) T1 बुध (for भुवि) — 22[cd] = Manu 3 121[cd] D1. 3 om. 22[cd] — c) B1 [ए]व (for [ए]तत्)

23 a) B2 3 धर्मांस्तु (by transp), D4 6-9 T1 च (T1 हि) धर्मान् T G M1 गार्हस्थ्ये, some MSS °स्थ्यान् (for स्थान) — b) D4 6-9 य कुर्यादनुपूर्वश — c) T1 M1 4 इह ऋद्धि (for स इहर्द्धिं) D10 वरान् (for परा) V1 B Dn D2 5 स इहापि वरान्प्राप्य, D4 6-9 इहर्द्धिं स वरान्प्राप्य, T3 इहर्द्धिं पुरुष प्राप्य — d) B3-5 Dn3 प्रेत्य लोके, T1 2 G2 4 M स्वर्गलोके, T3 ब्रह्मलोके, G1. 3 प्रेत्य स्वर्गे (for प्रेत्य नाके)

C 13 4674
B. 13 97 23
K. 13 154 24
M 13 87 23

स इहर्द्धिं परां प्राप्य प्रेत्य नाके महीयते ॥ २३

भीष्म उवाच ।

इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ।
तथा चकार सततं त्वमप्येवं समाचर ॥ २४
एवं गृहस्थधर्मं त्वं चेतयानो नराधिप ।
इहलोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

युधिष्ठिर उवाच ।

आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ।
कथमेतत्समुत्पन्नं फलं चात्र ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं सुवर्णस्य च भारत ॥ २
तपस्वी कश्चिदभवत्सुवर्णो नाम नामतः ।
वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे ॥ ३
कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परं गतः ।
बहून्स्ववंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ ४
स कदाचिन्मनुं विप्रो ददर्शोपससर्प च ।
कुशलप्रश्नमन्योन्यं तौ च तत्र प्रचक्रतुः ॥ ५

---

24 D3 8 9 om the ref — c) D7 स सर्वं (for सततं) — d) B1 D6 [ए]तत् (for [ए]व) D2 10 सदा-चर (for समाचर)

25 a) V1 B1 6 Dn D1 6 7 10 T2 3 G3 एतद्, B2 T1 M एत (for एव) G2 धर्मस् (for धर्मं) B3 T3 च, Dn2 तु (for त्व) D5 एतद्गृहस्थधर्मं तु, G1 8 एतद्गार्हस्थ्यधर्मं त्व — b) B4 D6 चेष्टमानो, D4 6-9 T3 चिंतयानो (for चेत°) B3 D10 T2 M4 जनाधिप (for नरा°) V1 B1, 2 6 Dn चेष्टमानो जनाधिप, T1 G चिंतयानो जनाधिप

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn3 D1 शांति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1 2 5-10 M1-3 दानधर्म — *Adhy name* V1 बलिदानधर्म, B1 Dn3 बलिदान विधि, B2 4 6 Dn1 n2 D5 10 बलिप्रदानविधि, D1 6-9 बलिप्रदानिक, D2 गृहस्थबलिप्रदानक, D4 बलि प्रदान, T2 गार्हस्थ्यधर्मे सदाचारबलिकर्मणि वासुदेवभूमि सवाद°, T3 G2 सदाचारे बलिकर्मणि वासुदेवभूमिसवाद ; G1 गृहस्थधर्मलक्षण, G3 गार्हस्थ्यधर्मलक्षण — *Adhy no* (figures, words or both) V1 97, Dn1 95, D10 106, T1 M4 148, T2 3 G2 4 155, G1 8 M1 149, M2 3 150 — *Śloka no* Dn2 26, D4 24

101

☞ This adhy is missing in D3 (cf v l 13 82 37)

1 G3 om the ref — c) M च तद् (for एतत्) — d) V1 B4 T2 वात्र, B2 5 Dn1 n2 D5 वा तद् (for चात्र) D1 2 प्रचक्ष्व (for ब्रवीहि)

2 c) T2 पूर्वं (for वाद)

3 D4-7 9 om (hapl 1) 3ab — b) V1 B1 4 5 Dn D8 10 भारत (for नामत) — c) D1 2 G4 -वर्णश्च; T1 -वर्णात (for वर्ण स) B1 सुवर्णतो हेमवर्ण — d) T1 8 M त विदु; T2 G1 3 विश्रुत, G2 4 च श्रुत (for पप्रथे) B1 स सुवर्णेति पप्रथे

4 T1 om 4 — a) G गुण- (for कुल). — b) S (T1 om) परम (for च पर) — c) B1 स वश, B2 Dn1 n2 D1 2 सुवश, D6 7 9 च वश, G2 स देश (for स्ववश) G4 बहून्स देशप्रवरान् — d) D4 6-9 समतीत्य (for °तीत)

5 b) D6 7 9 ह (for च) T1 ददर्शावसदास्थित° — c) G2 om कुशल — d) V1 B Dn D1, 2 5 10 [उ]भौ तत्र, D4 6-9 [उ]भौ संप्र (for च तत्र)

ततस्तौ सिद्धसंकल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते ।
रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यषीदताम् ॥ ६
तत्र तौ कथयामास्तां कथा नानाविधाश्रयाः ।
ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ७
सुवर्णस्त्वब्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।
हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ॥ ८
सुमनोभिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर ।
किमेतत्कथमुत्पन्नं फलयोगं च शंस मे ॥ ९
मनुरुवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै समागमे ॥ १०
बलेर्वैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ।
समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्वहः ॥ ११
तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः ।
निषसादासने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२
कथेयमभवत्तत्र या त्वया परिकीर्तिता ।
सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥ १३
ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ।
सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम ।
प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
शुक्र उवाच ।
तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव वीरुदोषध्य एव च ॥ १५
सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ।
अमृतं च विषं चैव याश्चान्यास्तुल्यजातयः ॥ १६
अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यः पुष्टिं ददाति च ।

C. 13 4694
B 13 98 18
K 13 155 18
M 13. 88 18

6 T_1 om 6 — ^{a}) T_2 G_4 तत्रस्थौ (for ततस्तौ) Dn_1 n_2 D_5 सत्य (for सिद्ध-) — ^{b}) G_2 मेरु- (for मेरौ) — ^{c}) $D_{6\ 8\ 9}$ रमणीय (for °ये) M सदा जुष्टे (for शिलापृष्ठे) $T_{2\ 3}$ G देवर्षिभि सदा जुष्टे

7 ^{a}) D_9 ततस् (for तत्र) V_1 B_{2-5} Dn_3 तत्र तौ कथयन्नास्ता (sic), Dn_1 n_2 $D_{5\ 6\ 10}$ T_1 तत्र तौ कथयतौ स्ता (D_5 ता ; T_1 च), D_8 ततस्तौ कथयामास (sic) — ^{b}) $T_{2\ 3}$ G कथा नानाविधाश्रयां — ^{c}) B_3 D_8 ब्रह्मर्षेर् (for °र्षि) S ब्रह्मदेवर्षिदैत्याना

8 ^{b}) Dn_1 n_2 $D_{5\ 10}$ प्रति, D_4 $G_{1\ 3}$ प्रभु (for प्रभुम्) — ^{c}) Dn_3 हितार्थं (for °र्थं) — ^{d}) $G_{1\ 3}$ अर्हति (for °सि)

9 ^{a}) D_5 यजंते च (for यदिज्यन्ते) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ सुरेश्वर (for प्रजे°) — For 9^{ab}, T G M_4 subst

451* सुमनोगन्धधूपाद्यैरिज्यन्ते दैवतानि च ।

[T_3 धूपदीपाद्यैर् (for गन्धधू°) $T_{1\ 3}$ M_4 यत् (for च)]

— ^{c}) T_2 G फलम् (for कथम्) — ^{d}) V_1 B_5 Dn_1 n_2 $D_{4-7\ 9\ 10}$ T G फल (for फल)

10 ^{d}) $D_{4,\ 6-9}$ सवादे T_1 च (for वै) V_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn_1 n_3 $D_{5\ 10}$ महात्मनो (B_5 °न), $B_{1\ 2}$ सदा तथा (for समागमे) Dn_2 सवादे वै महात्मन

11 ^{d}) $D_{6\ 10}$ -कुलोद्भव (for °द्वह)

12 ^{a}) D_4 अर्चादिभिर्, $D_{6\ 8\ 9}$ अर्घा° (for अर्घ्या)

13 ^{b}) V_1 B Dn $D_{5\ 10}$ T M_4 त्वया या (by transp), G त्वया च — ^{c}) Dn_3 $D_{1\ 6\ 7\ 9}$ सुमनो दीपधूपाना — ^{d}) $D_{1\ 6-8}$ सप्रदान (for °ने) $G_{1\ 3}$ यदि (for प्रति)

14 ^{b}) D_6 ऋषिम् (for प्रश्नम्) D_8 कवींद्रमृषिसत्तम — Before 14^{cd}, *some* MSS ins बलिरुवाच Dn_3 repeats 14^{cdef} after the ref of 15 — ^{c}) B_4 Dn_3 (both times) $D_{1\ 2}$ सुमनोदीपधूपाना, $D_{4\ 6-9}$ °नोबलिधूपाना — ^{d}) T_3 ब्रह्मसत्तम — ^{f}) T_1 यथावद् (for तद्भवान्) $B_{3\ 5}$ $D_{1\ 2\ 5\ 10}$ G_2 अर्हसि (for °ति)

15 T_1 om 15^{a}–16^{b} (with the ref) After the ref., Dn_3 repeats 14^{cdef} D_{10} $T_{2\ 3}$ G M ins after the ref.

452* अग्नीषोमादिसृष्टौ तु विष्णो सर्वात्मन प्रभो ।

[$G_{1\ 3}$ $M_{1\ 4}$ अग्निष्टोमादिसृष्टौ तु (for the prior half)]

— ^{b}) D_{10} स्यात्तद् (for तस्माद्) — ^{d}) V_1 B_1 $D_{1\ 6\ 7\ 9}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1-3} वीरुदौषध्य एव च

16 T_1 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) $D_{1\ 2\ 4\ 6-9}$ बहुविध , T_3 [स]ध बहुधा (for च ब) — ^{b}) $D_{4\ 6-9}$ सतत (for सभूत) $T_{2\ 3}$ पते (for तले) — ^{c})

C. 13 4694
B. 13 98 18
K 13 155 18
M 13 87 18

मनो ग्लपयते तीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥ १७
अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलम् ।
ओषध्यो ह्यमृतं सर्वं विषं तेजोऽग्निसंभवम् ॥ १८
मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि दधाति ह ।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ १९
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्तुष्यन्ति देवताः ॥ २०
यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥ २१
ज्ञेयास्तूग्राश्च सौम्याश्च तेजस्विन्यश्च ताः पृथक् ।
ओषध्यो बहुवीर्याश्च बहुरूपास्तथैव च ॥ २२
यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञियान्निबोध मे ।
आसुराणि च माल्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥ २३
राक्षसानां सुराणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ।
पितॄणां मानुषाणां च कान्तायास्त्वनुपूर्वशः ॥ २४
वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोप्ताः पर्वताश्रयाः ।

Dn2 तु (for च) Dn2 [अ]न्ये (for [ए]व) —^{d}) V1 B Dn D4 10 ये चान्ये (for याश्चान्यास्) T1 तुल्य मेव व्यजायत

17 ^{b}) T1 3 M4 रक्षा (for सद्य) B1 5 Dn2 D5 10 तुष्टिं, Dn1 तृप्तिं (for पुष्टिं) D1 दधाति (for ददाति) V1 B2-4 Dn3 सद्यस्तुष्टिं दधाति च; T2 G रक्षां पुष्टिं तथैव च —^{c}) Dn2 ह्लादयते, D4 7 T2 G ग्लाप°, D6 8 9 लोप° (for ग्लप°) M4 सर्वं (for तीव्र) T1 मनो ह्लाप यते चैव, M1-3 मनो ग्लापयते सर्वं —^{d}) T1 भारत (for सर्वश)

18 ^{c}) B3 ओषध्याम् (for °ध्यो हि) Dn1 n2 D1 2 4-10 सर्वा (for सर्वं) —^{d}) T3 M तोयाग्नि (for तेजोऽग्नि)

19 T1 om 19^{ab} —^{a}) B4 5 तस्माच् (for य°). —^{b}) B1 5 D2 5 ददाति (for दधाति) V1 B Dn D10 च, D5 [अ]पि (for ह) D4 6-9 श्रिय च विदधाति वै — For 19^{ab}, S (T1 om) subst

453* अमृत मनो ह्लादयति श्रिय चैव ददाति ह ।
[Hypermetric M1-3 ह्लादयते M4 श्रियश् (for श्रिय) T3 च, G4 हि (for ह)]

— D4 om (hapl) 19^{c}–20^{b} —^{c}) T1 जाता (for प्रोक्ता) —^{d}) T1 प्रोक्ता (for नरै)

20 D4 om 20^{ab} (cf v l 19) —^{a}) G1 partly damaged T G2-4 M दैवतेभ्य (for देवताभ्य) —^{b}) D1 दधाति (for ददाति) B5 सदा (for नर) — For 20^{cd}, V1 B Dn D5 8 10 subst

454* तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टा पुष्टिं ददत्यपि ।
[B1 ददाति च (for ददत्यपि)]

While, T G M4 subst for 20^{cd}

455* तस्मै सुमनसो देवास्तस्मात्सुमनस स्मृता ।
[M4 तस्मात् (for तस्मै)]

21 ^{a}) B1 T2 3 G समुद्दिश्य (for यमु°) D1 6-9 दीयते (for दीयेरन्) —^{b}) G1 2 देवान् (for देवं) D6 7 प्रभु (for प्रभो) — D5 om. 21^{c}–22^{b} —^{c}) V1 Dn3 [अ]ति, B1-3 D10 [अ]थ, S [ए]व (for [अ]स्य) —^{d}) D1 6-9 दैत्यहा, T1 सर्वदा, T2, 3 G M वै नृप (for दैत्यप)

22 D5 om 22^{ab} (cf. v l 21) T1 om 22 —^{a}) D6-9 त्वउयाश्, G2 सूग्राश् (for तू°) —^{b}) B1 T2 3 G1 2 4 M च या, D1 2 4 6-9 तथा, G3 [ऽ]थ या (for च ता) —^{c}) D1 2 बहुरूपास्, D6-9 वृक्षगुल्मास् (for बहुवीर्यास्) V1 B Dn D5 10 हि (for च) D4 औषध्यो वृक्षगुल्माश्च —^{d}) B3 D1 2 वीर्यास् (for रूपास्)

23 D4 om (hapl) 23 —^{a}) D5 S (except T1) याज्ञीयाना (for यज्ञि°) —^{b}) Dn1 D2 5 [अ]यज्ञीयान् (for °ज्ञियान्) D6-9 न य (D7 न या°, D9 अय) ज्ञियविधौ च ये, D10 S याज्ञीया (D10 याज्ञिका, T1 यज्ञिया) कुसुमोच्चया — T2 om (hapl ?) 23^{c}–25^{b} B5 repeats 23^{d}–24^{a} after 28^{a} —^{d}) B3 दैवतानि (for दैवतेभ्यो) B5 (second time) T1 वै (for च)

24 For the repetition in B, of v l 23 T3 om. 24 (cf v l 23) —^{a}) T1 च यक्षाणाम् (for सुराणां च) V1 B1-4 5 (both times) Dn2 D5 8 रक्षसामसुराणा च, Dn1 n2 D1 2 4 6 7 9 रक्षसामसुरगाणा च —^{b}) D7-10 यथा (for तथा) D5 तथा प्रियकराणि च, T1 असुराणा प्रियाणि वै —^{c}) M1 मातॄणा (for पि°) V1 B Dn D6 10 मनुष्याणा पितॄणा च —^{d}) G3 4 [आ]नु- (for [अ]नु)

25 T3 om 25^{ab} (cf v l 23) —^{a}) T1 2 G1-3